વાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી ફુટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો જૈ. સા સં. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતે. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું, તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણું છું

વાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી ફુટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો જૈ. સા સં. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ—તો આત્મઓળખ-હરિદર્શન હતે. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી ઉઠીને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો

નાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ગણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી કુટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો ડૉ. સા. મં. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

વાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી પુરી અસર પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો જૈ. સા સં. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કંઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] ભાર નથી. શતાવધાન પણ [illegible] છે. [illegible] જે તે સંસ્કારી ન હોય તે. તેમની પાસેથી ઘણી આશા પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યારે સ્મરણશક્તિ અને [illegible]નો મેળ [illegible] અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણાંજલિ [illegible] ૩.૨ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૬ 'પેતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ–તે આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉપર અથવા પેલી નોંધપોથી ઉપર. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાનો ઘણો (કિસ્સોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમના ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] નથી. [illegible] પણ [illegible] અને છે
[illegible] જો તે [illegible] ન હોય તો. તેમની [illegible] પણ
નથી [illegible] હોય [illegible] સ્મરણશક્તિ અને [illegible]
[illegible] અને [illegible]. કવિ [illegible] નથી
[illegible]. ([illegible] જૈ. ભ. ગ્રં. ૩,૨ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૮ જેમને હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ–તે આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉપડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉપડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કિસ્સો) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] સ્મરણશક્તિ અને [illegible] હત. (આધુનિક કે. મ. ઓ. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૬ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ-તે આત્મઓળખ-હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (હિસ્સો) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામા મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] નો [illegible] જણાતો નથી. [illegible] પણ પ્રભુને જોવામાં [illegible] [illegible] તેને [illegible] ન હોય તે. તેમની [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] હોય [illegible] સ્મરણશક્તિ અને [illegible] [illegible] ભેદ [illegible] અને જગતને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ([illegible] પૃ. ૫૧)

૧૦૨૪ * પેલે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વાત તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ—તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વાત હોય યા ન હોય પણ કોઈ ને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉપડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામા મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો ૧

[illegible] કરી જરૂર નથી. [illegible] પણ [illegible] જેમાં આવે છે. [illegible] તે [illegible] ન રહેય તે. તેમની [illegible] [illegible] પણ નથી પડતી. સંસાર સાથે રહેય [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] સંસારી હતી હતા. ([illegible] ભા. ૨ પ્ર. ૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ—તો આત્મઓળખ—હરિદર્શન હતે. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય કે ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] કદી જરૂર નહિ. [illegible] પણ [illegible] જોતાં આવે છે. [illegible] તે [illegible] ન રહેય તે. તેમની [illegible] પૂરી [illegible] પણ નથી [illegible]. [illegible] હેય [illegible] આત્મજ્ઞાન અને ઈશ્વ-રજ્ઞાનનો [illegible] છે એ અને જગતને [illegible]. [illegible] હતા. ([illegible] પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'એ તો હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ—તો આત્મઓળખ—હરિદર્શન હતે. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (હિસ્સો) ભાગ તો આ નોંધપોથી-માંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

હિંદુ અને બીજાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. લંડનમાં થયેલા અંગ્રેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ઉપર મારી કંઈપણ આસ્થા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાં રાયચંદભાઈ મુખ્ય હતા. તેમની સાથેતો મને સારો સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો. તેમના પ્રત્યે માન હતું, તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મને શાંતિ મળી. હિંદુધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદભાઈ જવાબદાર થયા એટલે મારું માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધ્યું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે. (રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો જૈ. સા. સં. ૩, ૧, પૃ. ૫૦ તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની બીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.) × × સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ સ્પષ્ટ સમજાયું. × એટલું સ્મરણ છે કે એમાં રાયચંદભાઈની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.' (આ બે પ્રસંગ માટે જુઓ ગાંધીજીની આત્મકથા ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૪ અને ૩૧૭) આ ઉપરાંત શંકા વગેરેનું સમાધાન આદિ અર્થે કવિએ ગાંધીજી પર લખેલ પત્રો (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૪૪૭, ૪૧૨, ૬૪૭) નોંધવા યોગ્ય છે.

૧૦૩૭ વળી પોતાનાં સ્મરણોમાં ગાંધીજીએ વિશેષ કરી જણાવ્યું છે કેઃ—'તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તેજ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારૂ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઈક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં જ હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય. એવી રીતેજ 'અપૂર્વ અવસર' પણ લખાએલું હોવું જોઈએ. (તેનાં પ્રથમ બે પદ ટાંક્યાં છે કે)

હિંદુ અને બીજાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. લંડનમાં મળેલા હતા તેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ઉપર મને કંઈપણ આસ્થા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાં રાયચંદભાઈ મુખ્ય હતા. તેમની સાથેતો મને સારો સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો. તેમના પ્રત્યે માન હતું, તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું શાંતિ પામ્યો. હિંદુધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદભાઈ જવાબદાર થયા એટલે મારું માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધ્યું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે. (રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો જૈ. સા. સં. ૩, ૧, પૃ. ૫૦ તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ત્રીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.) × × સ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ સ્પષ્ટ સમજાયું. × એટલું સ્મરણ છે કે એમાં રાયચંદભાઈની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.' (આ બે પ્રસંગ માટે જુઓ ગાંધીજીની આત્મકથા ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૪ અને ૩૧૭) આ ઉપરાંત શંકા વગેરેનું સમાધાન આદિ અર્થે કવિએ ગાંધીજી પર લખેલ પત્રો (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૪૪૭, ૪૫૨, ૬૪૧) નોંધવા યોગ્ય છે.

૧૦૩૭ વળી પોતાનાં સ્મરણોમાં ગાંધીજીએ વિશેષ કરી જણાવ્યું છે કેઃ—'તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તેજ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારૂ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઈક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં જ હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય. એવી રીતેજ 'અપૂર્વ અવસર' પણ લખાએલું હોવું જોઈએ. (તેનાં પ્રથમ બે પદ ટાંક્યાં છે કે)

અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ જણાય છે. તેમ અનુભવ કહે છે. રાગ ને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કઠિન છે. મેં રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ માની ઉપર છાપ પડી હતી. આમ આવા કેવળ આચારરૂપમાત્ર અ ધર્મપરાયણનો મુકર મેળ જોઈએ તે મેં કવિને વિશે જોયો એટલે બીજામાં નથી અનુભવ્યો.

૧૦૩૯. 'અમુક દર પછી શકે સારું નથી કરતા, અમુક સારું કરે છે તેથી રાયચંદભાઈએ ગાયું છે —

એ પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંતજો,
એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં, ગજા વગર પણ હાલ મનોરથરૂપજો

એટલે છેવટે તો આત્માનો મોક્ષ દેનાર આત્મા જ છે. આ શુદ્ધ સત્યનું અપૂર્વ નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાના લખાણોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણા ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત માગધી ભાષા સમજતાં જરાએ મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાન્તનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલા તેમને હાથ આવતા તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારુ તેમને પુરતું હતું. કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઇ. નું વાચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું.

૧૦૪૦. 'તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. પણ રાયચંદભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાન્તીને તો કવિ વેદાન્તી જ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારૂ અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ

અનેક જન્મનાં પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ [illegible] શકે છે. [illegible] પ્રયત્ન કરનાર [illegible] તેવું કઠિન છે. [illegible] હતી એમ [illegible] ઉપર છાપ પડી હતી. [illegible] ધર્મપરાયણતાનો [illegible] કવિને [illegible] જીવનમાં નથી અનુભવ્યો.

૧૦૩૯. 'અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતાં, અનુભવ મદદ કરે છે તેથી રાયચંદભાઈએ ગાયું છે —

એ પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંત જો,
એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં, ગજા વગર પણ હાલ મનોરથરૂપ જો

એટલે છેવટે તો આત્માનો મોક્ષ દેનાર આત્મા જ છે. આ શુદ્ધ સત્યનું અપૂર્વ નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાના લખાણોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણાં ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત માગધી ભાષા સમજતાં જરાએ મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાન્તનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલાં તેમને હાથ આવતાં તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અગાધ હતી. એક વખતનું વાચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારૂ તેમને પુરતું હતું. કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઇ. નું વાચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું.

૧૦૪૦. 'તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. પણ રાયચંદભાઇને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાન્તીને તો કવિ વેદાન્તી જ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારૂ અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઇએ

છે તેને શ્રીમદ્‌નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.' (પૃ. ૪૯)

૧૦૪૩ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારેજ તેમને જણાવ્યું હતું કે 'તેમનાં જીવન અને વચનોનો હું ફરી ફરી અભ્યાસ કરૂં છું તેમ મને તેઓ ખરેખર તેમના સમકાલિન હિંદીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે. ધર્મબોધમાં મને તેઓ ટૉલ્સ્ટૉય કરતાં ઘણા ચડતા જણાય છે. એ કવિ અને ટૉલ્સ્ટૉય-બંને પુરૂષોનાં ઉપદેશ અને વર્તન અવિસંવાદી છે'[૫૫૩] ગાંધીજીના 'જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે. રાયચંદભાઇએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી, ટૉલ્સ્ટૉયે તેના 'વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' નામના પુસ્તકથી (અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી) ને રસ્કિને 'Unto this last'-'સર્વોદય' નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો (આત્મકથા ખંડ ૧, પૃ. ૧ સં. ૧૯૭૨ ની અમદાવાદની રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે મહાત્માએ જણાવ્યું હતું કે 'મારા જીવનપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇનો એ સ્થાયી પ્રભાવ પડ્યો છે કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. તેમને વિષે મારા ઉંડા વિચાર છે. હું ઘણાં વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરૂષની શોધમાં છું, પરન્તુ મેં એવો ધાર્મિક પુરૂષ ભારતમાં હજુ સુધી જોયેલ નથી કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇની સાથે પ્રતિસ્પર્દ્ધામાં ઉભો રહી શકે. તેમનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતાં. ઢોંગ, પક્ષપાત યા રાગદ્વેષ નહોતા. તેમનામાં એક મોટી શક્તિ હતી કે જેના વડે તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા. તેમના લેખ અંગ્રેજ તત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ પણ વિચક્ષણ, ભાવનામય અ

૫૫૩ The more I consider his life and his writings the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception. Both Kavi and Tolstoy have lived as they have preached.

છે તેને શ્રીમદ્‌નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.' (પૃ. ૪૮)

૧૦૪૩ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારેજ તેમને જણાવ્યું હતું કે 'તેમનાં જીવન અને વચનોનો હું ફરી ફરી અભ્યાસ કરૂં છું તેમ મને તેઓ ખરેખર તેમના સમકાલિન હિંદીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે. ધર્મબોધમાં મને તેઓ ટૉલ્સ્ટૉય કરતાં ઘણા ચડતા જણાય છે. એ કવિ અને ટૉલ્સ્ટૉય—બંને પુરૂષોનાં ઉપદેશ અને વર્તન અવિસંવાદી છે'[૫૫૩] ગાંધીજીના 'જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે. રાયચંદભાઇએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી, ટૉલ્સ્ટૉયે તેના 'વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' નામના પુસ્તકથી (અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી) ને રસ્કિને 'Unto this last'-'સર્વોદય' નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો (આત્મકથા ખંડ ૧, પૃ. ૧૪૩) સં. ૧૯૭૨ ની અમદાવાદની રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે મહાત્માજીએ જણાવ્યું હતું કે 'મારા જીવનપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇનો એવો સ્થાયી પ્રભાવ પડયો છે કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. તેમના વિષે મારા ઉંડા વિચાર છે. હું ઘણાં વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરૂષની શોધમાં છું, પરન્તુ મેં એવો ધાર્મિક પુરૂષ ભારતમાં હજુ સુધી જોયેલ નથી કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇની સાથે પ્રતિસ્પર્ધામાં ઉભો રહી શકે. તેમનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતાં. ઢોંગ, પક્ષપાત યા રાગદ્વેષ નહોતા. તેમનામાં એક મોટી શક્તિ હતી કે જેદ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા. તેમના લેખ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ પણ વિચક્ષણ, ભાવનામય અને

---

૫૫૩ The more I consider his life and his writings the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception, Both Kavi and Tolstoy have lived as they have preached.

૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે વેદાંતી તરીકે કહેલ કહેના જણાવ્યું હતું કે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વેદાંત તરફ વળેલ એમ તેમના પત્રો વાંચનારથી કોઈ કોઈને લાગે છે પણ તે તરફ તેમણે વધારે મહત્વ મૂક્યું હતું. × તેમણે પોતાના ધ સ્થિર રહી અન્ય ધર્મના ખાસ તત્ત્વો શોધી કાઢ્યા છે. × આ ભવ્ય ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા સમર્થ પુરુષોના પ્રતાપે હજી ટકી રહ્યો છે. × મરહુમ રાજચંદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહા જીવન હતું. × 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ના ગ્રંથને એક આદર્શરૂપે ર વામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અનંત લાભ થયા વગર નહીં, એ ગ્રંથમા તત્ત્વજ્ઞાનના ઝરણાં વહ્યા કરે છે, એ ગ્રંથ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની (વઢવાણ રાજચંદ્ર જયંતી વખતે પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાંથી)

૧૦૪૬ મહાત્મા ગાંધીજી પર રાજચંદ્રના સમાગમ, વિચારે જબરી અસર થઈ છે તે ઉપરાંત તેમની ગુજરાતી ભાષાની શૈલી પણ પ્રભાવ પડ્યો છે. આચાર્ય આનંદશંકરના શબ્દોમાં 'ગાંધ × × એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગુજર ભાષામા સાદી સીધી અને સચોટ, છતા તળપદી નહિ કિંતુ આ સંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોઇક અવર્ણનીય શૈલી દાખ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ ક મૂકે છે.' એવી ગાંધીજીની શૈલી કરતા રાયચંદભાઈની શૈલી વ પ્રૌઢ, સંસ્કૃત, મિત અને સચોટ–અનુભવના અમૃતમય છે–કો અપૂર્વ શૈલી છે.

૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે પ્રમુખ તરીકે કહેલ તે
કહેતાં જણાવ્યું હતું કે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વેદાંત તરફ વધેલ હ
એમ તેમના પત્રો વાંચતાં કોઈ કોઈને લાગે છે પણ જૈન
તરફ તેમણે વધારે મહત્ત્વ મૂક્યું હતું. × તેમણે પોતાના ધર્મ
સ્થિર રહી અન્ય ધર્મના ખરા તત્ત્વો શોધી કાઢ્યા છે. × આપ
ભવ્ય ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા સમર્થ પુરુષોના પ્રતાપે હજી પ
ટકી રહ્યો છે. × મરહૂમ રાજચંદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહાત્મ
જીવન હતું. × 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ના ગ્રંથને એક આદર્શરૂપે રા
વામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અનંત લાભ થયા વગર ર
નહીં, એ ગ્રંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઝરણાં વહ્યા કરે છે, એ ગ્રંથ કો
ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની છે
(વઢવાણ રાજચંદ્ર જયંતી વખતે પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાંથી)

૧૦૪૬ મહાત્મા ગાંધીજી પર રાજચંદ્રના સમાગમ, વિચારો
જબરી અસર થઈ છે તે ઉપરાંત તેમની ગુજરાતી ભાષાની શૈલીપ
પણ પ્રભાવ પડ્યો છે. આચાર્ય આનંદશંકરના શબ્દોમાં 'ગાંધીજ
× × એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગુજરાતી
ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ કિંતુ આત્મ
સંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોઈક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ
કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી
મૂકે છે.' એવી ગાંધીજીની શૈલી કરતાં રાયચંદભાઈની શૈલી વધુ
પ્રૌઢ, સંસ્કૃત, મિત અને સચોટ—અનુભવના અમૃતમય છે-કોઈ
અપૂર્વ શૈલી છે.

અને પ્રકરણરત્નાકર ચાર ભાગમાં છાપવાની યોજના કરી. તેનો પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૩૨ જેઠ સુદ ૨ ગુરુએ 'નિર્ણયસાગર' નામના મુંબઈના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયંત્રમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામાં એ પણ જણાવ્યું કે 'જૈનો લખાવવામાં (હાથથી લખવાની મહેનતને લીધે ઓછાં લખાવવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમાં) વર્તમાન કાલોચિત યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનરક્ષા અથવા વૃદ્ધિના જે જે સાધનો હોય, તેઓનું ગ્રહણ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરતાં કોઈપણ પ્રમાદ કરવો નથી. આવતા સમયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વો

અને આમાં બનેલા વાણિયાસાઈ અક્ષરોનાં 'પંચો' અને 'મેટ્રિસો' કર્યા લરો એમ મારવામાં આવે છે સં. ૧૮૬૮ માં ફરદુનજી મર્ઝબાને 'સમાચ નામનું છાપાખાનું મુંબઈમાં કાઢ્યું ને તેમાંથી 'મુંબઈસમાચાર' નું પત્ર જે આજે નીકળે છે તેનો પ્રારંભ સં. ૧૮૭૦ માં થયો સં. ૧૮૭૮ 'મુંબઈસમાચાર' એ નામનું વાર્ષિક પત્ર તેમાંથી કાઢવામાં આવ્યું. આ દે નાગરી અને ગુજરાતી બીબાંનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એ પારસી છે. સં. ૧૮૮૬ માં મુંબઈ સરકાર તરફથી મુદ્રાલય નીકળ્યું સુરત રુસ્તમજીએ સીસાના બીબાનું મુદ્રાલય સં. ૧૮૯૮ મા અને અમેરિકન મિ નરીઓએ સુરત મિશનપ્રેસ સં. ૧૯૦૧ માં કાઢ્યું સં. ૧૯૨૩ મા મું બઈમાં પચીસેક મુદ્રાલયો હતાં. તેમાં દેશીઓ હસ્તક ચાલતાં મુખ્ય મુદ્રા લયોમાં ગણપત કૃષ્ણાજીનું, ઓરીયેન્ટલનું, 'ઈન્દુપ્રકાશ'નું, 'જામેજમશેદ' : વગેરે હતા. સૌથી મોટી અને જૂની ટાઈપફાઉંડરી (બીબા બનાવવા કારખાનું) સ્વ. જાવજી દાદાજીએ નિર્ણયસાગર નામની કાઢેલી ૧.૪૮ સુરતના ઘેલાભાઈ અને મીઠાભાઈએ ટાઈપ ફાઉંડરી કાઢી.

સીસાનાં બીબાં ઓટી અક્ષર બનાવી છાપવાનું આ રીતે શરૂ થયું તે પૂર્વે શિલાછાપથી છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. મુંબઈમાં બાપુ હરી દેવલેકરનું શિલાછાપનું મોટું છાપખાનું હતું. ગણપત કૃષ્ણાજીનું પ્રેસ પણ શિલાછાપમાં વખણાતું હતું સુરતમાં જદુરાયનું અને અમદાવાદમાં બાજીભાઈ અમીચંદનું સં ૧૮૯૮ માં શિલાછાપનું છાપખાનું સ્થપાયું (જુઓ 'ગુજરાતી'નો સં. ૧૯૬૮ ના દીવાળી ખાસ અંકમાં પડેલો લેખ 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શતાબ્દિ')

અમેં પ્રકરણરત્નાકર ચાર ભાગમાં છાપવાની યોજના કરી. તેનો પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૩૨ જેઠ શુદ ૨ ગુરુએ 'નિર્ણયસાગર' નામના યંત્રાલયના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયંત્રમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામાં એ પણ જણાવ્યું કે 'એવા વખતમાં (કાગળ પર લખવાની મહેનતને લીધે) ગ્રંથો લખવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમાં) વર્તમાન કાલોચિત યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનરક્ષા અથવા વૃદ્ધિના જે જે સાધનો હોય, તેઓનું ગ્રહણ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરવામાં કાંઈપણ પ્રમાદ કરવો નહીં. આવતા સમયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ

અને માર્ગ બાનેલા વાણિયાભાઇ અક્ષરોનાં 'પંચો' અને 'મેટ્રિસો' કરાવેલ હતો એમ મનાવામાં આવે છે સં. ૧૮૬૮ માં ફરદુનજી મર્ઝબાને 'સમાચાર' નામનું છાપખાનું મુંબઈમાં કાઢ્યું ને તેમાંથી 'મુંબઇસમાચાર' નું પત્ર જે આજે નીકળે છે તેનો પ્રારંભ સં. ૧૮૭૦ માં થયો સં. ૧૮૭૯ માં 'મુંબઇસમાચાર' એ નામનું વારિક પત્ર તેમાંથી કાઢવામાં આવ્યું. આ રીતે નાગરી અને ગુજરાતી બીબાંનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એક પારસી છે. સં. ૧૮૮૬ માં મુંબઈ સરકાર તરફથી મુદ્રાલય નીકળ્યું સુરતમાં દસ્તમજીએ સીસાના બીબાનું મુદ્રાલય સં. ૧૮૭૮ માં અને અંગ્રેજ મિશનરીઓએ સુરત મિશનપ્રેસ સં. ૧૯૦૧ માં કાઢ્યું. સં. ૧૯૨૩ માં મુંબઈમાં પચીસેક મુદ્રાલયો હતાં. તેમાં દેશીઓ હસ્તક ચાલતાં મુખ્ય મુદ્રાલયોમાં ગણપત કૃષ્ણાજીનું, ઓરીયેન્ટલનું, 'ઇન્દુપ્રકાશ'નું, 'જામેજમશેદ' નું વગેરે હતા. સૌથી મોટી અને જૂની ટાઇપફાઉંડરી (બીબા બનાવવાનું કારખાનું) સ્વ. જાવજી દાદાજીએ નિર્ણયસાગર નામની કાઢેલી ૧.૪૮ માં સુરતના ઘેલાભાઈ અને પ્રીકાભાઇએ ટાઈપ ફાઉંડરી કાઢી.

સીસાનાં બીબાં ઓટી અક્ષર બનાવી છાપવાનું આ રીતે શરૂ થયું તે પૂર્વે શિલાછાપથી છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. મુંબઈમાં બાપુ હરી દેવલેકરનું શિલાછાપનું મોટું છાપખાનું હતું. ગણપત કૃષ્ણાજીનું પ્રેસ પણ શિલાછાપમાં વખણાતું હતું સુરતમાં જદુરાયનું અને અમદાવાદમાં બાજીભાઈ અમીચંદનું સં. ૧૮૯૮ માં શિલાછાપનું છાપખાનું સ્થપાયું (જુઓ 'ગુજરાતી'નો સં. ૧૯૬૮ ના દીવાળી ખાસ અંકમાં પડેલો લેખ 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શરુઆત')

ને આ. મુનિ મણિસાગરજીએ અને જિનકૃપાચંદ્રસૂરિએ તથા ખરતર મુનિ હરમચંદે, શાન્તિમ ગચ્છમાં, વિજયધર્મસૂરિએ ઉત્તેજના આપી આશ્રય આપાવ્યો હતો.

૧૦૪૯ ભીમસીંહે ૧૯૩૩ ના પોષમાં અને ૧૯૩૪ના પોષમાં પ્રકરણ રત્નાકર બીજો અને ત્રીજો ભાગ અનુક્રમે 'નિર્ણયસાગર' માજ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેનો ચોથો ભાગ સં. ૧૯૩૭ મા પ્રગટ કર્યો પણ તે પહેલા પાંડવ ચરિત્રનો બાલાવબોધ, સાર્થ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ, સમ્યકત્વમૂલ બારવ્રતની ટીપ તથા શ્રાવક નયનિમિત્ત તરફથી સૂયગડાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા ટીકા અને ટબા સહિત છપાવી નાંખ્યાં. પુસ્તક છપાવવામાં જ્ઞાનની આશાતના થાય છે એ જાતનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમાં પ્રવર્તતો હતો તેવા કાળે છપાવવાની પહેલ કરવી એ સાહસ હતું છતાં તેમ કરવામા પોતાનો નમ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે નીચેના જે રૂપમા પ્રકટ કર્યો તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.—

'હાલના સમયમાં ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના જેવાં સાધનો મળી આવે છે તેવા આગળ કોઈ વખતે પણ નહોતાં. પહેલાં પ્રથમ ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થએલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે તે અદ્યાપિ સિદ્ધ છે. પરંતુ તે હસ્તક્રિયા વિના યંત્રાદિકની સહાયતાથી થએલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું મૂકી દઈને આળસ કરી બેશી રહેશું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ છતી શક્તિયે પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાને યત્ન નહી કરશું તો આપણેજ જ્ઞાનના વિરોધી ઠરશું. કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહી તે તેનો વિરોધી અથવા અહિતકર હોય છે. એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાગુ પડશે.

'શ્રાવક ભાઈયો, પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન થશે, પ્રયાસ વિના કેટલાએક વિદ્યાભ્યાસ થશે, રસ ઉત્પન્ન થઈને જ્ઞાનસંપાદન કરવાની અંતઃકરણમાં ઉત્કંઠા થશે. શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ

ને આ. મુનિ મણિસાગરજીએ અને વિવેકસાગરસૂરિએ તથા સુરતના મુનિ હુકમચંદે, શ્રી વિમલગચ્છે, જિનયશચંદ્રસૂરિએ ઉજેણના આદિ આશ્રય આપ્યો હતો.

૧૦૪૯ ભીમસિંહ માણેકે ૧૯૩૩ ના પોષમાં અને ૧૯૩૪ના પોષમાં પ્રકરણ રત્નાકર બીજો અને ત્રીજો ભાગ અનુક્રમે 'નિર્ણયસાગર' માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેનો ચોથો ભાગ સં. ૧૯૩૭ મા પ્રગટ કર્યો પણ તે પહેલાં પાંડવ ચરિત્રનો બાલાવબોધ, સાર્થ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ, સમ્યક્ત્વમૂલ બારવ્રતની ટીપ તથા રાયધનપતિસિંહ તરફથી સૂયગડાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા ટીકા અને ટબા સહિત છપાવી નાંખ્યાં. પુસ્તક છપાવવામાં જ્ઞાનની આશાતના થાય છે એ જાતનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમાં પ્રવર્તતો હતો તેવા કાળે છપાવવાની પહેલ કરવી એ સાહસ હતું છતાં તેમ કરવામાં પોતાનો નમ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે નીચેના જે રૂપમાં પ્રકટ કર્યો તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.—

'હાલના સમયમાં ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનાં જેવાં સાધનો મળી આવે છે તેવાં આગળ કોઈ વખતે પણ નહોતાં. પહેલાં પ્રથમ ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થએલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે તે અદ્યાપિ સિદ્ધ છે. પરંતુ તે હસ્તક્રિયા વિના યંત્રાદિકની સહાયતાથી થએલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું મૂકી દઈને આળસ કરી બેશી રહેશું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ છતી શક્તિએ પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાને યત્ન નહીં કરશું તો આપણેજ જ્ઞાનના વિરોધી ઠરશું. કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહીં તે તેનો વિરોધી અથવા અહિતકર હોય છે. એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાગુ પડશે.

'શ્રાવક ભાઇઓ, પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન થશે, પ્રયાસ વિના કેટલાએક વિદ્યાભ્યાસી થશે, રસ ઉત્પન્ન થઈને જ્ઞાનસંપાદન કરવાની અંતઃકરણમાં ઉત્કંઠા થશે. શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ

[illegible]

[illegible]

[illegible] સંશોધન કર્યા.'

૧૦૫૨ આમ ૪૫ આગમ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાના ઉદ્યમ ચાલુ કરવા માટે ધનપતિસિંહ બહાદુરને ધન્યવાદ છે. ૧૯૩૩માં અભયદેવસૂરિની ટીકાઓ સહિત ઉક્ત પ્રશ્નવ્યાકરણ અને જ્ઞાતાધર્મકથા, સં. ૧૯૩૬માં ઉવવાઈસૂત્ર (અભયદેવસૂરિની ટીકા ને લોકાગ-

[illegible]

[illegible] અને [illegible] પરિશ્રમને સંશોધન કરાવ. [illegible] સંશોધન કર્યું.'

૧૯૫૨ આમ ૪૫ આગમ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાના ઉદ્યમ ચાલુ કરવા માટે ધનપતિસિંહ બહાદુરને ધન્યવાદ છે. ૧૯૩૩માં અભયદેવસૂરિની ટીકાઓ સહિત ઉક્ત પ્રશ્નવ્યાકરણ અને જ્ઞાતાધર્મકથા, સં. ૧૯૩૬માં ઉવવાઈસૂત્ર (અભયદેવસૂરિની ટીકા ને લોકા-

સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ પુસ્તકોના પણ પ્રકાશનનો પ્રબંધ કર્યો. ઉક્ત માસિક અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય હજુ સુધી ચાલુ છે અને તેથી અનેક લેખો, નિબંધો, પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે જે પૈકી મળી શક્યાં તેની નોંધ આ ઇતિહાસમાં લેવાઇ છે. [વિશેષ હકીકત માટે જુઓ તે સભાના રજતોત્સવનો ખાસ અંક. જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩, અંક ૧ પૃ. ૬૮-૭૮]

૧૦૫૪ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિક પહેલાં નીકળેલ સં. ૧૯૩૨મા શા છગનલાલ ઉમેદચંદની કાર્યવાહી નીચે અમદા 'જૈન દિવાકર' થોડા વર્ષ સુધી અને સં. ૧૯૩૩મા રા. કેશ શિવરામ તરફથી નીકળેલું 'જૈન સુધારસ' માસિક એક વર્ષ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૧ના માઘમાસમાં અમદાવાદમા જૈન નાટ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીની કાર્યવાહી તળે જૈન ધર્મ પ્રવર્તક સભા ત બે વર્ષ સુધી 'સ્યાદ્‌વાદ સુધા' પ્રકટ થયું હતુ અને તેના પછી ૧૯ વૈશાખમાં ભાવનગરમાજ જૈન હિતેચ્છુ સભા તરફથી પ્રકટેલુ 'હિતેચ્છુ' એક વરસ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૫મા સ્થાનકવાસીઓ ત અમદાવાદના વિસલપુરના રા. મોતીલાલ મનસુખલાલના અને તે પછી તેમના વિદ્વાન વિચારક પુત્ર રા. વાડીલાલ મોતીલાલ શ તંત્રી પણા નીચે ઘણા વર્ષો સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' નામનુ મા ચાલ્યું. ૧૯૪૬-૪૭મા લીંબડીમા સ્થાનકવાસી ભાઈઓ ત શરૂ થયેલુ 'જૈન ધર્મોદય' બે ત્રણ વરસનું આયુષ્ય ભોગવી અ.વ

૧૦૫૫ સં. ૧૯૪૮ મા મુબઇમાં શ્રી માંગરોળ જૈન મં મંડળીની સ્થાપના થયા પછી તેણે સંગીત સાથે પ્રભુ ભક્તિ પદો-ગાયનો.ની તાલીમ આપવા ઉપરાંત નાનશાળા ખોલી ધ જ્ઞાન જૈન બાળકોને આપ્યું ને વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવવા બાલમુબોધીઓ શરૂ કરી, કે જે હજુ સુધી ચાલુ રહી. સં. ૧૯ માં તેનું નામ શ્રી માંગરોળ જૈન સભા પડ્યુ. તેણે અનેક ધ ર્મિક કાર્યો [illegible] સાહિત્યમાં પણ થોડું કાર્ય કર્યું. ર

સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ પુસ્તકોના પણ પ્રકાશનનો પ્રબંધ કર્યો. ઉક્ત માસિક અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય હજુ સુધી ચાલુ છે અને તેથી અનેક લેખો, નિબંધો, પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે કે પૈકી મળી શક્યાં તેની નોંધ આ ઇતિહાસમાં લેવાઇ છે. [વિશેષ હકીકત માટે જુઓ સભાના રજતોત્સવનો ખાસ અંક. જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩ અંક ૧ પૃ. ૬૮-૭૮]

૧૦૫૪ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિક પહેલાં નીકળેલ તે પૂર્વે ૧૯૩૨મા શા છગનલાલ ઉમેદચંદની કાર્યવાહી નીચે અમદાવાદમાં 'જૈન દિવાકર' થોડા વર્ષ સુધી અને સં. ૧૯૩૩મા રા. કેશવલાલ શિવરામ તરફથી નીકળેલું 'જૈન સુધારસ' માસિક એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૧ના માઘમાસમાં અમદાવાદમાં જૈન નાટકકાર ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીની કાર્યવાહી તળે જૈન ધર્મ પ્રવર્તક સભા તરફથી બે વર્ષ સુધી 'સ્યાદ્વાદ સુધા' પ્રકટ થયું હતુ અને તેના પછી ૧૯૪૧ના વૈશાખમાં ભાવનગરમાજ જૈન હિતેચ્છુ સભા તરફથી પ્રકટેલું 'જૈન હિતેચ્છુ' એક વરસ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૫મા સ્થાનકવાસીઓ તરફથી અમદાવાદના વિસલપુરના રા. મોતીલાલ મનસુખલાલના અને તેમના પછી તેમના વિદ્વાન વિચારક પુત્ર રા. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહના તંત્રી પણા નીચે ઘણા વર્ષો સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' નામનુ માસિક ચાલ્યું. ૧૯૪૬-૪૭મા લીંબડીમા સ્થાનકવાસી ભાઇઓ તરફથી શરૂ થયેલુ 'જૈન ધર્મોદય' બે ત્રણ વરસનું આયુષ્ય ભોગવી અસ્ત થયું.

૧૦૫૫ સં. ૧૯૪૮ મા મુંબઇમાં શ્રી માંગરોળ જૈન મંડળીની સ્થાપના થયા પછી તેણે સંગીત સાથે પ્રભુ ભક્તિનાં પદો-ગાયનો-ની તાલીમ આપવા ઉપરાંત નાનશાળા ખોલી ધાર્મિક જ્ઞાન જૈન બાળકોને આપ્યું ને વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવવા અને ભાષણશ્રેણીઓ શરૂ કરી, કે જે હજુ સુધી ચાલુ રહી. સં. ૧૯[illegible] માં તેનું નામ શ્રી માંગરોળ જૈન સભા પડ્યું. તેણે અનેક [illegible] જિક કાર્યો [illegible] સાહિત્યમાં પણ થોડે ફાળો આપ્યો. [illegible]

'જૈન'ના આદ્ય તંત્રી સ્વ. ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારી. પૃ.૭૩૧.

[મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભાના સૌજન્યથી]

'જૈન'ના આદ્ય તંત્રી સ્વ. ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારી. પૃ.૭૩૧.

[મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભાના સૌજન્યથી]

સ્થાપ્યું ને પછીથી શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર તરફથી પ્રક-
ટમાં આવતું રહ્યું છે. ને પત્રે સમાજની અનેકવિધ સેવા કરી
છે. આ પત્ર સાથે અંગ્રેજી માસિક નામે 'Patriot' પણ કાઢી
કેટલાંક વર્ષ સુધી ચલાવી બંધ કર્યું હતું. તેઓ જૈન માત્ર પ્રયોજક
હતા તેવા માત્ર વ્યવસ્થાપક નહિ ના, આથી તેમના કેટલાક ગ્રંથ
પુસ્તકોનો લાભ ગુજરાતીઓને મળ્યો. 'જૈન' પત્ર ચલાવવામાં અનેક
મુશ્કેલીઓ આવી હતી પરંતુ તે તેમણે સર્વેને ચલાવ્યે રાખ્યું
તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે. તેમણે જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સને તેની ઉત્પત્તિથી
તે પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી પ્રેમ, ઉત્તેજના અર્પેલ હતાં.

૧૦૫૮ જૈન શ્વેo કૉન્ફરન્સ—સં. ૧૯૫૮ માં ફલોધીમાં
શ્રી ગુલાબચંદ ઢઢ્ઢા M.A. ના પ્રયાસથી જૈન શ્વેo કૉન્ફરન્સનો
જન્મ થયો; બીજે વર્ષે સં. ૧૯૫૯માં મુંબઈમાં મોટા ઠાઠમાઠ સહિત
તેનું બીજું અધિવેશન થતા તેનાં દઢ મૂળ નંખાયા અને અત્યાર
સુધી તેના ૧૩ અધિવેશન જુદાં જુદા સ્થળોએ ભરાયાં:-(૩) વડોદરા
સં. ૧૯૬૧ (૪) પાટણ સં. ૧૯૬૨ (૫) અમદાવાદ સં. ૧૯૬૩ (૬) ભાવ-
નગર સં. ૧૯૬૪ (૭) પૂના સં. ૧૯૬૫, (૮) મુલતાન સં. ૧૯૬૬
(૯) સુજાનગઢ સં. ૧૯૭૧ (૧૦) મુંબઈ સં. ૧૯૭૨ (૧૧) કલકત્તા
સં. ૧૯૭૪ (૧૨) સાદડી સં. ૧૯૭૬ (૧૩) જુન્નર સં. ૧૯૮૬
પરિણામે શ્વે. સમાજમા વિદ્યા–જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યનું પ્રકા-
શન, જૂના સાહિત્યનો શિલાલેખોનો અને મંદિરોનો ઉદ્ધાર, સામા-
જિક કુપ્રથાઓનો નાશ, નવીન વિચારોનું પ્રબલ આંદોલન, સુશિ-
ક્ષિત અને શ્રીમંતોનો સુયોગ, ધાર્મિક ખાતાંઓની તપાસણી વગેરે
અનેક કાર્યો થઇ સમાજમા પ્રબલ જાગૃતિ આવી છે. સં ૧૯૫૯માં
પોતાના મુખપત્ર તરીકે જૈનશ્વેo કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ એ નામનું
માસિક ૧૪ વર્ષ સુધી કાઢ્યું; કે જેના માનદ તંત્રી તરીકે આ ગ્રંથના
લેખકે તેના છેલ્લા સાતેક વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતું; ને પછી [illegible]

સ્થપાયું ને પછીથી શેઠ દેવચંદ દમજી કુંડલાકર ભાવનગરથી પ્રક[illegible] નગરમાં ચલાવી રહ્યા છે. ને પૂર્વે સમાજની અનેકવિધ સેવા કરી છે. આ પત્ર મહેં અંગ્રેજી માસિક નામે 'Patriot' પણ કાઢી કેટલાંક વર્ષ સુધી ચલાવી બંધ કર્યું હતું. તેમનો જેવા માસ પ્રયોજક હતા તેવા માસ વ્યવસ્થાપક નહોતા, આથી તેમના કેટલાક ઉત્તમ પુસ્તકોનો લાભ જીજ્ઞાસુઓને મળ્યો. 'જૈન' પત્ર ચલાવવામાં અનેક અડચણોઓ આવી હતી પરંતુ તે તેમણે સર્વેને ચલાવ્યે રાખ્યું તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે. તેમણે જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સને તેની ઉત્પત્તિથી તે પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી પ્રેમ, ઉત્તેજના અર્પેલ હતાં.

૧૦૫૮ જૈન શ્વેo કોન્ફરન્સ—સં. ૧૯૫૮ માં ફલોધીમાં શ્રી ગુલાબચંદ ઢઢા M.A. ના પ્રયાસથી જૈન શ્વેo કોન્ફરન્સનો જન્મ થયો; બીજે વર્ષે સં. ૧૯૫૯માં મુંબઇમાં મોટા ઠાઠમાઠ સહિત તેનું બીજું અધિવેશન થતાં તેનાં દૃઢ મૂળ નંખાયાં અને અત્યાર સુધી તેના ૧૩ અધિવેશન જુદાં જુદાં સ્થળોએ ભરાયાં:-(૩) વડોદરા સં. ૧૯૬૧ (૪) પાટણ સં. ૧૯૬૨ (૫) અમદાવાદ સં. ૧૯૬૩ (૬) ભાવ[illegible] નગર સં. ૧૯૬૪ (૭) પૂના સં. ૧૯૬૫, (૮) મુલતાન સં. ૧૯૬૬ (૯) સુજાનગઢ સં. ૧૯૭૧ (૧૦) મુંબઇ સં. ૧૯૭૨ (૧૧) કલકત્તા સં. ૧૯૭૪ (૧૨) સાદડી સં. ૧૯૭૬ (૧૩) જુન્નેર સં. ૧૯૮૬ પરિણામે શ્વે. સમાજમાં વિદ્યા-જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યનું પ્રકાશન, જૂના સાહિત્યનો શિલાલેખોનો અને મંદિરોનો ઉદ્ધાર, સામાજિક કુપ્રથાઓનો નાશ, નવીન વિચારોનું પ્રબલ આંદોલન, સુશિક્ષિત અને શ્રીમંતોનો સુયોગ, ધાર્મિક ખાતાઓની તપાસણી વગેરે અનેક કાર્યો થઇ સમાજમાં પ્રબલ જાગ્રતિ આવી છે. સં ૧૯૫૯માં પોતાના મુખપત્ર તરીકે જૈનશ્વેo કોન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ એ નામનું માસિક ૧૪ વર્ષ સુધી કાઢયું; કે જેના માનદ તંત્રી તરીકે આ ગ્રંથના લેખકે તેના છેલ્લા સાતેક વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતું; ને પછી સુધારો

ઈ. વેપાર ઉદ્યોગમાંથી એમનો નિર્વાહ થતો. મુસલમાનો કે મરાઠાઓ રાજઅમલથી નહીં. અંગ્રેજ રાજ્ય અમલમાં અને અંગ્રેજ કે પછી પ્રબલ ગણાતા મુસલમાનો, કે મરાઠા કે રાજપૂતોની સેવાઓથી સિદ્ધ દેશી સ્થિતિને જે આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી. ઉલટું એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉઘડ્યા અને વિલાયતથી આવતો માલનો પ્રવાહ અટકાવાને બદલે વેચાતો રહ્યો. આર્થિક અથવા સામાજિક પરિસ્થિતિને જ્યાં ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યાં નવા જમાનાની સામગ્રીઓથી સંપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી નથી. આમ હોવાથી જૈનોમાં કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં—ભણતર વગર લાખો રૂપીઆ કમાઇ શકાતા હોય તો પછી ભણતરની દરકાર કરવામાં આવતી નથી. કેળવણી વિના નવી અભિલાષા, નવી વાંછના, નવા આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યા નહીં અને આમ થતા હજુ બહુ વાર લાગશે. પરિસ્થિતિને લીધે જૈનોમાં જે નવું ચેતન આવવું જોઇએ તે ન આવવાથી એ નવું ચેતન રેડનાર સંસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી.

૧૦૬૦ ધનાઢ્યો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે સંબંધમાં એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાખવા જેવું છે. જૈનો ધનપ્રાપ્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે છતા વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવનાને અતિશય પોષણ આપે છે. સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ ગાઢ હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છતા સુશિક્ષિત જૈનોમાંથી કોઇ વિરક્ત થઈ સાધુ ન થયો અને પોતાનાં વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્ર્યથી, જ્ઞાનથી સાધુઓમાં અને શ્રાવકોમા પૂજ્ય લેખાઇ પોતાનો પ્રભાવ તેણે જૈનો પર પાડ્યો નહીં. જૈનોમા કોઈ વિવેકાનંદ કે રામકૃષ્ણ (? રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત. જેમને નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાથી કોઇએ ઐહિક સુખનો ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું ભાગ્ય ચડેલું કર્યું હોત. હજુ પણ આવો પ્રસંગ ગયો નથી; વેળા વીતી નથી ગઇ.

છે. વેપાર તેઓમાંથી એમને નિવૃત્ત કરતો નથી. મુસલમાનો કે મરાઠાની માફક રાજસત્તાથી નહીં. અંગ્રેજ રાજ્ય સમયના અને અંગ્રેજ કેળવણી પ્રસંગના મુસલમાનો કે મરાઠા કે બ્રાહ્મણોની સેવાઓથી સ્થિર રહેલી સ્થિતિને જે આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી. ઉલટું એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉઘડ્યા અને એ ક્રિયામાંથી આવતો ધનનો પ્રવાહ સાચવવાને અર્થે રોકાતો રહ્યો. આર્થિક અથવા સામાજિક પરિસ્થિતિને જ્યાં ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યાં નવા જમાનાની સામગ્રીઓથી સંપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી નથી. આમ હોવાથી જૈનોમાં કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં—ભણતર વગર લાખો રૂપીઆ કમાઇ શકાતા હોય તો પછી ભણતરની દરકાર કરવામાં આવતી નથી. કેળવણી વિના નથી અભિલાષા, નથી વાચન, નથી આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યા નહીં અને આમ થતા હજુ બહુ વાર લાગશે. પરિસ્થિતિને લીધે જૈનોમાં જે નવું ચેતન આવવું જોઇએ તે ન આવવાથી એ નવું ચેતન રેડનાર સંસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી.

૧૦૬૦ ધનાઢ્યો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે સંબંધમાં એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાખવા જેવું છે. જૈનો ધનપ્રાપ્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે છતાં વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવનાને અતિશય પોષણ આપે છે. સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ ગાઢ હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છતાં સુશિક્ષિત જૈનોમાંથી કોઇ વિરક્ત થઇ સાધુ ન થયો અને પોતાનાં વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્ર્યથી, જ્ઞાનથી સાધુઓમાં અને શ્રાવકોમાં પૂજ્ય લેખાઇ પોતાનો પ્રભાવ તેણે જૈનો પર પાડ્યો નહીં. જૈનોમાં કોઈ વિવેકાનંદ કે રામકૃષ્ણ (કે રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત. જેમને નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાંથી કોઇએ ઐહિક સુખનો ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું ભાગ્ય ચળકેલું ફર્યું હોત. હજુ પણ આવો પ્રસંગ ગયો નથી; વેળા વીતી નથી ગઇ.

કોમી હિલચાલને દેશહિત અને પરકોમના સદ્કાર્યની આવશ્યકતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિમુખ ન રાખવા માટે એવી (જૈન કે જૈનેતર) હિલચાલોના સૂત્રધારોને આગ્રહ છે.

૧૦૬૩ 'બીજું જૈનની વસ્તી આખા હિન્દુસ્તાનમાં છૂટક છૂટક પુષ્કળ છે. આપણા ગુજરાતમાં વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. એકંદર સ્થિતિ દ્રવ્ય સંબંધે સારી છે. વિદ્યાનું પ્રસારણ ઓછું હોવાથી સાર્વજનિક સેવાના પ્રદેશોમાં જોઇએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા–દ્રવ્ય અને સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવી જોઇએ તેટલી નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અને વર્તમાન જીવન ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો સબળ પ્રભાવ છે બીજા પ્રાંતોમાં વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્રભાવ ગુજરાતમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી. બીજા પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો (શુદ્રો) સિવાય બીજા વર્ણો નથી હોતા. પરંતુ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શુદ્રો એ ત્રણ વર્ણો છે. બ્રાહ્મણો અને શુદ્રો વચ્ચે મોટું અંતર બીજા પ્રાંતોમાં છે તે આપણા પ્રાંતમાં નથી. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ ઇલાકામાં છે તેવી આપણે ત્યાં નથી. ગુજરાતમાં સમાજના થર અન્યોન્ય સાથે ગાઢ સંબંધવાળા છે; તેમની વચ્ચે વિશાળ અંતર નથી. એક થરમાંથી બીજા થરમાં જવાની અમુક રીતે સુગમતા છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શુદ્ર અનુકૂળતાએ વૈશ્ય થઈ શકે છે. થર થર વચ્ચે અનુરાગ, વિરોધ કે શત્રુતા નથી. આ સર્વ શુભ સ્થિતિનું કારણ કેટલેક અંશે જૈન વેપારી કોમ (વૈષ્ણવ વેપારી કોમોમાંની પણ ઘણી પૂર્વે જૈન હોવાનો સંભવ લાગે છે એટલે તેમની અસાંપ્રદાયિક મનુષ્યતા ખરી) નું અસ્તિત્વ છે. આમ વૈશ્યોનો જે પ્રભાવ ગુજરાતના જીવન ઉપર છે તેથી જેમ લાભ થયા છે તેમ ગેરલાભ પણ થયા છે. હવે જે લાભ છે તેથી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન વધે અને ગેરલાભો દૂર થવા એવી યોજના પ્રગટવી જોઇએ. જૈન કે જૈનેતર પોતાને પ્રશ્ન કરવો જોઇએ કે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે એમને

કોમી દિલચાલને દેશહિત અને પરકોમના સત્કાર્યની આવશ્યકતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિમુખ ન રાખવા માટે એવી (જૈન કે જૈનેતર) હિલચાલોના સૂત્રધારોને આગ્રહ છે.

૧૦૬૩ 'બીજું જૈનની વસ્તી આખા હિન્દુસ્તાનમાં છૂટી છૂટક પુષ્કળ છે. આપણા ગુજરાતમાં વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે એકંદર સ્થિતિ દ્રવ્ય સંબંધે સારી છે. વિદ્યાનું પ્રસારણ એવું હોવાથી સાર્વજનિક સેવાના પ્રદેશોમાં જોઇએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા-દ્રવ્ય અને સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવી જોઇએ તેટલી નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અને વર્તમાન જીવન ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો સબળ પ્રભાવ છે બીજા પ્રાંતોમાં વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્રભાવ ગુજરાતમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી. બીજા પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો (શુદ્રો) શિવાય બીજા વર્ણો નથી હોતા. પરંતુ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શુદ્રો એ ત્રણ વર્ણો છે. બ્રાહ્મણો અને શુદ્રો વચ્ચે મોટું અંતર બીજા પ્રાંતોમાં છે તે આપણા પ્રાંતમાં નથી. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ ઇલાકામાં છે તેવી આપણે ત્યાં નથી. ગુજરાતમાં સમાજના થર અન્યોન્ય સાથે ગાઢ સંબંધવાળા છે; તેમની વચ્ચે વિશાળ અંતર નથી. એક થરમાંથી બીજા થરમાં જવાની અમુક રીતે સુગમતા છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શુદ્ર અનુકૂળતાએ વૈશ્ય થઈ શકે છે. થર થર વચ્ચે અનુરાગ, વિરોધ કે શત્રુતા નથી. આ સર્વ શુભ સ્થિતિનું કારણ કેટલેક અંશે જૈન વેપારી કોમ (વૈષ્ણવ વેપારી કોમોમાંની ઘણી પૂર્વે જૈન હોવાનો સંભવ લાગે છે એટલે તેમની અસલિયત ગણીએ તો નહીં ખરી) નું અસ્તિત્વ છે. આમ વૈશ્યોનો જે પ્રભાવ ગુજરાતના જીવન ઉપર છે તેથી જેમ લાભ થયા છે તેમ ગેરલાભ પણ થયા છે. હવે જે લાભ છે તેથી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન વધે ખીલે અને ગેરલાભો દૂર થાય એવી ભાવના પ્રગટવી જોઇએ. જૈન કે જૈનેતર પ્રશ્ન કરવો જોઇએ કે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે જૈનો શું

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તો

૧

सव्वपवयणसारं मूलं संसारदुक्खमुक्खस्स ।
सम्मत्तं मइलित्ता ते दुग्गइवड्ढया हुंति ॥

સર્વ પ્રવચનનો સાર સંસારના દુઃખથી મોક્ષનું મૂલ એવું સ
છે-સમ્યક્ દર્શન છે. તે સમ્યક્ત્વને મલીન કરનારા દુર્ગતિના વર્ધક
છે. -આત્મ

૨

प्राकृतः संस्कृतो वापि पाठः सर्वोऽप्यकारणम् ।
यतो वैराग्यसंवेगौ तदेव परमं रहः ॥

—પ્રાકૃત હોય વા સંસ્કૃતઃ બન્નેએ આપણ્ અપ્રયોજક અર્થાત્ ન
છે, કારણકે વૈરાગ્ય અને સંવેગ તેજ પરમ રહસ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ તત્ત
-રત્નસિંહ સૂરિ કૃત આત્માનુશાસ્તિભાવના પ્ર

૩

શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી, શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ-યશોવિજયજી

૧૦૬૪ ભાષા એ વિચારોને સમજાવવાનું વાહન છે. જો
સંપૂર્ણ રીતે ભાગ્યેજ સમજાવી શકે છે એટલે કે ભાષા હંમે
વિચારોને મર્યાદિત કરે છે, છતાં વિચારોને જણાવવા ભાષાનો ઉ
યોગ કર્યો વગર છૂટકો નથી રહેતો. ભાષામાં 'સાહિત્ય' એ શબ્દ
એ ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશા
(કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પ
પ્રકારનું શાસ્ત્ર (વૈદિક-સાહિત્ય, સાંખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુ
ઇતિહાસમાં તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન દૃષ્ટિએ અનુસરી
સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં વિશેષ સ્થાન આપેલ છે
જૈન સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આ

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧

सव्वपवयणसारं मूलं संसारदुक्खमुक्खस्स ।
सम्मत्तं महलित्ता ते दुग्गइवड्ढया हुंति ॥

સર્વ પ્રવચનનો સાર સંસારના દુઃખથી મોક્ષનું મૂલ એવું સમ્યક્ત્વ
છે–સમ્યગ્ દર્શન છે. તે સમ્યક્ત્વને મલીન કરનારા દુર્ગતિના વધારનારા
છે. -ભાષ્ય

૨

प्राकृतः संस्कृतो वापि पाठः सर्वोऽप्यकारणम् ।
यतो वैराग्यसंवेगौ तदेव परमं रहः ॥

—પ્રાકૃત હોય વા સંસ્કૃતઃ બધુએ પાઠ અપ્રયોજક અર્થાત્
છે, કારણકે વૈરાગ્ય અને સંવેગ તેજ પરમ રહસ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ
-રત્નસિંહ સૂરિ કૃત આત્માનુશાસ્તિભાવના પ્ર

૩

શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી, શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ–યશોવિજયજી

૧૦૬૪ ભાષા એ વિચારોને સમજાવવાનું વાહન છે. જો
સંપૂર્ણ રીતે ભાગ્યેજ સમજાવી શકે છે એટલે કે ભાષા
વિચારોને મર્યાદિત કરે છે, છતાં વિચારોને જણાવવા ભાષાનો ઉ
યોગ કર્યો વગર છૂટકો નથી રહેતો. ભાષામાં 'સાહિત્ય' એ શબ્દ
બે ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશા
(કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પણ
પ્રકારનું શાસ્ત્ર (વૈદિક–સાહિત્ય, સાંખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુ
ઇતિહાસમાં તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રીતિએ અનુસ
સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં વિશેષ સ્થાન આપેલ છે
જૈન સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર–પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચા

શ્રુતભક્તિ. જૈન જનતા જ્ઞાનમાત્રને પૂજે છે, પણ શ્રુત પ્રત્યે ભક્તિ એટલી જબરી છે કે નહિ તે વિષે લખતાં જતાં તેનો ઇતિહાસ તૈયાર થાય. માત્ર મોટી વયના સ્ત્રી-પુરુષો જ નહિ નાના કુમાર-કુમારિકાઓ સુદ્ધાં શાસ્ત્રજ્ઞાન આરાધતા નથી ! એના નજીવા સાધનોની આદરપૂર્વક પૂજા કરે છે અને એ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર રહે છે. ચારિત્ર પૂજાનું જૈન મોટું સ્થાન છે પણ તે જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે. ચારિ જ્ઞાનનો છેલ્લો ને પરિપક્વ અંશ જ છે. તીર્થપૂજા હોય કે પૂજા હોય એ બધી વિવિધ પૂજાઓની પાછળ જ્ઞાનભક્તિ જ છે. એ બધામાં સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ હેતુ મુખ્ય છે. વિશિષ્ટ રીતે જૈન દર્શન જીવિત હોય તો તે એક શ્રુતને આ છે, અને શ્રુત જીવિત હોય તો તે જ્ઞાનભક્તિને આભારી છે. ગ્ર ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો એક ભાગ જ છે.[૫૮]

૧૦૬૭ જિનના વાક્યોને લખાવનાર કદિ પણ દુર્ગતિ નથી, મુંગાપણું કે જડસ્વભાવ, અંધપણું તેમજ બુદ્ધિહીનપણું કરતો નથી એ વાત નીચેના શ્લોકથી આચાર્યોએ જણાવી અને શ્રુતભક્તિ જીવંત રહી:—

न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति न मूकता नैव जडस्वभावम् ।
न चान्धता बुद्धिविहीनता च ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम्

૧૦૬૮ જૈનધર્મ અહિંસા-દયા, સંયમ-ત્યાગ, તપ, તીવ્ર પર રચાયો છે; તેના ધર્મશાસ્ત્રો એ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે છે. પણ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાની-સમજવાની ચાવી એ છે કે જે દ વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર ભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અ

---

૫૮૮ પં સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિ તર્ક નું મહત્ત્વ'-'જૈન' નો રૌપ્ય મહોત્સવ અંક પૃ. ૧૦૯

શ્રુતભક્તિ. જૈન જનતા જ્ઞાનમાત્રને પૂજે છે, પણ શ્રુત પ્રત્યે
ભક્તિ એટલી જાગતી છે કે નહિ તે વિષે લખતાં જતાં તેનો મને
ઇતિહાસ તૈયાર થાય. જ્ઞાન ગોષ્ઠી વખતે સ્ત્રી-પુરુષો જ નહિ
નાના કુમાર-કુમારિકાઓ સુદ્ધાં શાસ્ત્રજ્ઞાન આરાધતા નથી કે
એના નજીવા સાધનોની આદરપૂર્વક પૂજા કરે છે અને એ
પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેતા તૈયાર રહે છે. ચારિત્ર પૂજાનું જૈનમાં
મોટું સ્થાન છે પણ તે જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે. ચારિત્ર
જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ ને પરિપક્વ અંશ જ છે. તીર્થપૂજા હોય કે
પૂજા હોય એ બધી વિવિધ પૂજાઓની પાછળ જ્ઞાનભક્તિ જ
છે. એ બધામાં સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ હેતુ મુખ્ય છે. એ
વિશિષ્ટ રીતે જૈન દર્શન જીવિત હોય તો તે એક શ્રુતને આ
છે, અને શ્રુત જીવિત હોય તો તે જ્ઞાનભક્તિને આભારી છે. આ
ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો એક ભાગ જ છે.[૫૮૮]

૧૦૬૭ જિનના વાક્યોને લખાવનાર કદિ પણ દુર્ગતિ પા
નથી, મુંગાપણું કે જડસ્વભાવ, અંધપણું તેમજ બુદ્ધિહીનપણું પ્
કરતો નથી એ વાત નીચેના શ્લોકથી આચાર્યોએ જણાવી અને દે
શ્રુતભક્તિ જીવંત રહી:—

न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति न मूकतां नैव जडस्वभावम् ।
न चान्धतां बुद्धिविहीनतां च ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥

૧૦૬૮ જૈનધર્મ અહિંસા-દયા, સંયમ-ત્યાગ, તપ, વીતરાગ
પર રચાયો છે; તેના ધર્મશાસ્ત્રો એ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે છે. કે
પણ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાની-સમજવાની ચાવી એ છે કે જે દ
વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત
મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. શા
શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર ભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અને

૫૮૮ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિ તર્ક
લેનું મહત્ત્વ'-'જૈન' નો રૌપ્ય મહોત્સવ અંક પૃ. ૧૦૮

માંગી જ કેટલાક મળે તેવ. જેમ સંન્યાસી યોગી કે શાસ્ત્રીને ગુરૂ કરી મળે છે. તથા જેવા પુરૂષો પણ જ વેદાન્તનું અને અન્ય શાસ્ત્રનું રહસ્ય હોય છે જેમ અન્ય મહા શાસ્ત્રી તથા અનિત્ય બને છે. પણ ખરૂં જોતાં તો વર્તમાન સમયમાં આવા અલૌકિક પુરૂષો મળવા અશક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલકાલે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતાં, આપણે હાલમાં નક્કી કરવાને પ્રશ્ન એ રહે છે કે કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરૂષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરૂષ પાસેથી એના ગ્રન્થો દ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર છે. અસાધારણ પુરૂષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.' ('આપણો ધર્મ' પૃ. ૧૫ અને ૧૬)

૧૦૭૧ 'ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ એનો વિષયવિસ્તાર પાડી અભ્યાસવામાં આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિષયવિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાયઃ—

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના દૃશ્યમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે—એનો બુદ્ધિદ્વારા વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છેઃ—(૧) સત્-વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્ વિષયક Metaphysics પદાર્થવિજ્ઞાન-and-Psychology-માનસશાસ્ત્ર), (૨) કર્તવ્ય વિષયક [ethics—નીતિશાસ્ત્ર, અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics-સૌંદર્યશાસ્ત્ર); જેમાં પ્રથમ બે પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી છે.

માંથી જ પ્રેરણા મળે છે. જેમાં સન્માર્ગી યોગી કે જ્ઞાનીને ગુરુ કરી શકે છે. તથા એવા પુરુષો પણ જ વેદાન્તનું અને અન્ય શાસ્ત્રનું રહસ્ય હોય છે. જેમ અન્ય સદા રાખી તથા અનિયમ ભણે છે. પણ ખરું જોતાં તો વર્તમાન સમયમાં આવા અલૌકિક પુરુષો મળવા અશક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલકાલે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતાં, આપણે હાલમાં નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રન્થદ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર છે છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.' ('આપણો ધર્મ' પૃ. ૧૫ અને ૧૬)

૧૦૭૧ 'ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ એનો વિષયવિભાગ પાડી અભ્યાસવામાં આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિષયવિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાયઃ—

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના દૃશ્યમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે—એનો બુદ્ધિદ્વારા વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છેઃ—(૧) સત્-વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્ વિષયક Metaphysics પદાર્થવિજ્ઞાન-and-Psychology-માનસશાસ્ત્ર), (૨) કર્તવ્ય વિષયક [ethics—નીતિશાસ્ત્ર], અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics–સૌંદર્યશાસ્ત્ર); એમાં પ્રથમ એ પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી છે.

(૨) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method) વિવિધ દેશનાં-ધર્મનાં અને વિવિધ કાલનાં વિચારસ્તરો સરખાવી જોવાં, જેમાંથી પાછી મનન કરતાં સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કાઢવાં.

(૩) નિગમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)-એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપમાંથી જ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો ભેદ પાડી શકાય છે.

આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમગ્ર વિષયોનો ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતાં કરતાં મન્તવ્ય સ્થાને પહોંચાય છે.' (આપણો ધર્મ પૃ ૧૮-૧૯)

૧૦૭૩ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરંપરાનો ઉપદેશ જેમાં છે તે, અથવા નિર્યુક્તિ અર્થ ઇતિ એટલે એ રીતે હ એટલે નિશ્ચય-એ રીતે નિશ્ચયવાળું ઇતિહ=પૂર્વવૃત્ત જેમાં છે તે. જૈનસૂત્રો નામે કલ્પસૂત્ર ઔપપાતિક અને ભગવતી સૂત્રમાં પૂર્વવૃત્ત, અતીત કાલની ઘટનાઓનું વિવરણ, પુરાવૃત્ત એ અર્થમાં,-પુરાણ-પુરાણશાસ્ત્રના અર્થમાં ઇતિહાસ શબ્દ વપરાયો છે. इतिह पुर्वं एवमो येषां ते तथेति-इतिहासः पुराणमुच्यते. પુરૂષની ૭૨ કળામાં એક કળાવિશેષ તરીકે પણ કલ્પસૂત્રમાં ગણાવેલ છે. વાચસ્પત્ય બૃહદભિધાનમાં તે સંબંધી એક શ્લોક ટાંકેલો છે કે:—

धर्मार्थकाममोक्षाणा मुपदेशसमन्वितं ।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहास प्रचक्षते ॥

—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ ચાર પુરુષાર્થ)ના ઉપદેશથી યુક્ત જે હોય તેને ઇતિહાસ કહે છે

૧૦૭૪ ખરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ શું છે? તે દૃષ્ટિથી કોઈ વસ્તુને તપાસતાં કેટલો બધો પ્રકાશ પડે છે એ બાબતમાં વિદેશી પંડિતો પાસેથી આપણે ઘણું શિખ્યા છીએ તો તે દૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ ને પહેલાં વિદેશી પંડિતોની સેવાનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ.

(૧) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method) વિવિધ દેશોનાં-ધર્મનાં અને વિવિધ કાલનાં વિચારરત્નો સરખાવી જોઈ, તેમાંથી પાકું મનન કરતાં સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કાઢવાં.

(૨) નિગમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)–એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપમાંથીજ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો ભેદ પાડી શકાય છે.

આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમગ્ર વિષયોનો ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતાં કરતાં મનુષ્ય જ્ઞાનને પહોંચી શકે છે.' (આપણો ધર્મ પૃ ૧૮-૧૯)

૧૦૭૩ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરંપરાનો ઉપદેશ જેમાં છે તે, અથવા નિર્યુક્તિ અર્થ ઇતિ એટલે એ રીતે હ એટલે નિશ્ચય–એ રીતે નિશ્ચયવાળું ઇતિહ=પુરાવૃત્ત જેમાં છે તે. જૈનસૂત્રો નામે કલ્પસૂત્ર ઔપપાતિક અને ભગવતી સૂત્રમાં પૂર્વવૃત્ત, અતીત કાલની ઘટનાઓનું વિવરણ, પુરાવૃત્ત એ અર્થમાં,–પુરાણ–પુરાણશાસ્ત્રના અર્થમાં ઇતિહાસ શબ્દ વપરાયો છે. इतिहस' पुराणं पंचमो येषां ते तथेति–इतिहासः पुराणमुच्यते. પુરુષની ૭૨ કળામાં એક કળાવિશેષ તરીકે પણ કલ્પસૂત્રમાં ગણાવેલ છે. વાચસ્પત્ય બૃહદભિધાનમાં તે સંબંધી એક શ્લોક ટાંકેલો છે કેઃ—

धर्मार्थकाममोक्षाणा मुपदेशसमन्वितं ।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥

—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ ચાર પુરુષાર્થ)ના ઉપદેશથી યુક્ત જે હોય તેને ઇતિહાસ કહે છે

૧૦૭૪ ખરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ શું છે? તે દૃષ્ટિથી કોઈ વસ્તુને તપાસતાં કેટલો બધો પ્રકાશ પડે છે એ બાબતમાં વિદેશી પંડિતો પાસેથી આપણે ઘણું શિખ્યા છીએ તો તે દૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ ને પહેલાં વિદેશી પંડિતોની સેવાનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ.

usson) અને બર્જેસ (Burgess)—એમણે જૈન સંપ્રદાયના હસ્ત-લિખિત પ્રતોના, શિલાલેખોના અને મંદિરોનાં સંશોધન કરવા માંડ્યાં.

૧૦૭૬ શરૂઆતનાજ સંશોધકોએ સાહિત્ય એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જૈન ધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત અને ભૂલ ભરેલા હતા. અને એ રીતે, રોમનદેવ જેનુસ (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણ-પ્રસિદ્ધ મિસરી જાદુગર જેન્નસ (Jannes)ના નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પેલેસ્ટાઈન નામ સાથે સંબંધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી વિચિત્ર અનેક કલ્પનાઓ થઈ. વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંબંધ કંઇક વધારે મનાવનીય દેખાવાથી અરસપરસ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા. આ દિશામાં કંઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા. (કોલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ જૈન ધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન, લાસન અને વેબર જેવા અનેકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. પણ અંતે સન ૧૮૭૯માં યાકોબીએ બતાવી આપ્યું કે 'આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આ-કસ્મિક સમાનતા ઉપરથીજ કરી લેવામાં આવી છે.' યાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે 'જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એક બીજાથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મસંઘ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમબુદ્ધ એ બે સમકાલિન ભિન્ન મહાપુરૂષો હતા.'

૧૦૭૭ અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મના ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાંયે એ ધર્મના હૃદય—તેના સિદ્ધાન્તો—સંબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખતસુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહિ. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઝોક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

Hesson) અને બર્જેસ (Burgess)-એમણે જૈન સંપ્રદાયના હસ્તલિખિત પ્રતોના, શિલાલેખોના અને મંદિરોનાં સંશોધન કરવા માંડ્યા.

૧૦૭૬ શરૂઆતમાંજ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જૈન ધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત અને ભૂલ ભરેલા હતા. અને એ રીતે, રોમનદેવ જનુસ (Janus) અથવા તો બાઇબલ પુરાણ-પ્રસિદ્ધ મિસરી જાદુગર જન્નસ (Jannes)ના નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પેલેસ્ટાઇન નામ સાથે સંબંધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી વિચિત્ર અનેક કલ્પનાઓ થઈ. વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંબંધ કંઇક વધારે સંભવનીય દેખાવાથી પરસ્પરસ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા. આ દિશામાં કંઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા. (કોલબ્રુક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ જૈન ધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન, લાસન અને વેબર જેવા અનેકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. પણ અંતે સન ૧૮૭૯માં યાકોબીએ બતાવી આપ્યું કે 'આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આકસ્મિક સમાનતા ઉપરથીજ કરી લેવામાં આવી છે.' યાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે 'જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એક બીજાથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મસંઘ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમબુદ્ધ એ બે સમકાલિન ભિન્ન મહાપુરૂષો હતા.'

૧૦૭૭ અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મના ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાંયે એ ધર્મના હૃદય-તેના સિદ્ધાન્તો-સંબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખતસુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહિ. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઝોક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

તેમ નથી, તેથી તેમનું ટુંક વૃત્તાન્ત આપ્ત કરીએઃ-જર્મનીના કૉલો-નમાં જન્મ ૧૧-૨-૧૮૫૦. બર્લિન અને બૉનના વિદ્યાપીઠોમાં ૧૮૬૮ થી ૭૨ સુધીમા સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો વેબર અને ગોલ્ડસ્ટુકર જેવા પ્રોફેસરો નીચે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૭૨ માં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી નિબંધ લખી 'ડૉક્ટર ઑફ ફિલૉસોફી' ની ડીગ્રી મેળવી. લંડનમા બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ તથા ઇંડિયા ઑફિસમાંના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહની મદદથી પ્રાચીન શોધખોળમાં એક વર્ષ ગાળ્યું. ૧૮૭૪ માં હિંદમા આવ્યા; ને રજ-પૂતાનાની અંદર પ્રવાસ કરતી વખતે જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈન ભંડારના શોધખોળના કાર્યમાં ડૉ. બ્યુલરને મદદ કરી. તે વિદ્વાન દ્વારા જૈનધર્મ અને સાહિત્ય વિષે વિવેચન થયા. તે વખતે યુરોપિ-યન સંસ્કૃત સ્કૉલરોને તેનું જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ હતું. તેમને તેના અભ્યાસની તક મળી તેથી તેમણે તે સાહિત્યની સંપૂર્ણ શોધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો. બૉન પાછા ફર્યા પછી ૧૮૭૫ મા ત્યાં 'પ્રાઇવેટ ડોસેંટ' તરીકે એક વર્ષ કામ કરી મંસ્ટરની પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અસામાન્ય પ્રોફે૦ ની પદવી પર ચઢ્યા. ૧૮૮૫ મા કીલમા સંસ્કૃતના સામાન્ય પ્રોફે૦, અને ૧૮૭૯ માં બૉનમા પણ તેના પ્રોફે૦ થયા. જૈનધર્મનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે પહેલા કલ્પસૂત્રની રોમન લિપિમાં સંશોધિત મૂલની આવૃત્તિ તૈયાર કરી. તેની પ્રસ્તાવનામા તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે તે વખતે સામાન્ય રીતે મનાતું તેમ જૈનધર્મ તે બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને શ્રી મહાવીર શ્રીબુદ્ધના સમ-કાલીન હતા. તે ૧૮૭૯ મા પ્રકટ થતા તે હકીકત સામે સ્કૉલરોએ થોડો વિરોધ પ્રકટ કર્યો પણ અંતે તેમા બતાવેલ અભિપ્રાયો સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સ્વીકારાયા. પછી 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા' મા શ્રી હેમચંદ્ર કૃત પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રકટ કર્યું અને 'ધ સૅક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઇસ્ટ' મા વૉલ્યુમ ૨૨ મા આચારાગ અને કલ્પસૂત્રના અને

તેમ નામી, તેથી તેમનું ટૂંક વૃત્તાન્ત આપ કરીએઃ-જર્મનીના કૅલોનમાં જન્મ ૧૧-૨-૧૮૫૦. બર્લિન અને બૉનના વિદ્યાપીઠોમાં ૧૮૬૮ થી ૭૨ સુધીમાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો વેબર અને ગોલ્ડસ્ટીકર જેવા પ્રોફેસરો નીચે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૭૨ માં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી નિબંધ લખી 'ડૉક્ટર ઑફ ફિલૉસોફી' ની ડીગ્રી મેળવી. લંડનમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ તથા ઇંડિયા ઑફિસમાંના હસ્તલિખિત પ્રતોના સંગ્રહની મદદથી પ્રાચીન શોધખોળમાં એક વર્ષ ગાળ્યું. ૧૮૭૪ માં હિંદમાં આવ્યા; ને રજપૂતાનાની અંદર પ્રવાસ કરતી વખતે જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈન ભંડારના શોધખોળના કાર્યમાં ડૉ. બુહલરને મદદ કરી. તે વિદ્વાન્ દ્વારા જૈનધર્મ અને સાહિત્ય વિષે વિશેષજ્ઞ થયા. તે વખતે યુરોપિયન સંસ્કૃત સ્કૉલરોને તેનું જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ હતું. તેમને તેના અભ્યાસની તક મળી તેથી તેમણે તે સાહિત્યની સંપૂર્ણ શોધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો. બૉન પાછા ફર્યા પછી ૧૮૭૫ માં ત્યાં 'પ્રાઈવેટ ડોસેંટ' તરીકે એક વર્ષ કામ કરી મંસ્ટરની પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અસાધારણ પ્રોફે૦ ની પદવી પર ચઢ્યા. ૧૮૮૫ માં કીલમાં સંસ્કૃતના સામાન્ય પ્રોફે૦, અને ૧૮૭૯ માં બૉનમાં પણ તેના પ્રોફે૦ થયા. જૈનધર્મનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે પહેલાં કલ્પસૂત્રની રોમન લિપિમાં સંશોધિત મૂલની આવૃત્તિ તૈયાર કરી. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે તે વખતે સામાન્ય રીતે મનાતું તેમ જૈનધર્મ તે બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને શ્રી મહાવીર શ્રીબુદ્ધના સમકાલીન હતા. તે ૧૮૭૯ માં પ્રકટ થતાં તે હકીકત સામે સ્કૉલરોએ થોડો વિરોધ પ્રકટ કર્યો પણ અંતે તેમાં બતાવેલ અભિપ્રાયો સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સ્વીકારાયા. પછી 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા'માં શ્રી હેમચંદ્ર કૃત પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રકટ કર્યું અને 'ધ સૅક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઇસ્ટ' ના વૉલ્યુમ ૨૨ માં આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રના અને

રાસો નામે પંચમી કથા અને હરિભદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથચરિતને સંશોધિત કરી ટિપ્પણ સહિત પ્રકટ કર્યાં. હજુ તે વૃદ્ધ વિદ્વાન્ વિદ્યમાન છે અને જર્મનીમાં તેઓ અભ્યાસ ચાલુ રાખી વિદ્યા-વિલાસ આનંદથી ભોગવે છે. આ વિદ્વાને જૈન ધર્મના ઇતિહાસને ઉકેલીને વૈદિક-બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે તુલના કરીને જૈન ધર્મ સંબંધી જે ભ્રમણાઓ હતી તે અકાટ્ય પ્રમાણો આપી દૂર કરી છે તે માટે આખો જૈનસમાજ તેમનો અત્યંત ઋણી છે.

૧૦૮૦ આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈનધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતા આવી શકશે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે; અંગ્રેજી શિક્ષણને લઈને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર દૃષ્ટિ દેઈ સર્વ સામગ્રી એકઠી કરી કાલાનુક્રમે તેને યથાસ્થિત યથામતિ જાણી તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજા સમક્ષ તે ધરી શકાયો છે.

૧૦૮૧ ઇતિહાસ રચવા જતાં ઇતિહાસકારને સ્વાભાવિક કલ્પના એ સૂઝે કે પ્રાચીન ગ્રંથ લેવા, એને કાલક્રમમાં ગોઠવવા અને એ ગ્રંથોના પૌર્વાપર્ય પ્રમાણે એમાં વર્ણવેલી વસ્તુસ્થિતિનું પૌર્વાપર્ય માનવું. આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે, અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટા અનુમાન ઉપર પણ ઉતારે. એ ઇતિહાસકારની મોટી વિષમતા એ છે કે-કેટલી વાર પાછળના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ પૂર્વના ગ્રંથો કરતા પણ પૂર્વતર હોય છે, અમુક ગ્રંથમાં સ્વસમયનું ચિત્ર પણ કેટલીક વ[ખત] હોતું નથી, અમુક રિવાજ બંધ થઈ ગયા છતા પણ પુસ્તકમાં રહે છે, એકજ ગ્રંથમાં એક બીજાથી ઉલટા પ્રતિપાદનો પણ જોવામ

કાવ્યો નામે પંચમી કથા અને હરિભદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથચરિતને સંશોધિત કરી ટિપ્પણ સહિત પ્રકટ કર્યાં. હજુ તે વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન્ વિદ્યમાન છે અને જૈનેતરનો અભ્યાસ ચાલુ રાખી નિવૃત્તિ-નિવાસ આનંદથી ભોગવે છે. આ વિદ્વાને જૈન ધર્મના ઇતિહાસને ખોળીને વૈદિક-બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે તુલના કરીને જૈન ધર્મ સંબંધી જે ભ્રમણાઓ હતી તે અકાટ્ય પ્રમાણો આપી ફેડી છે તે માટે આખો જૈનસમાજ તેમનો અત્યંત ઋણી છે.

૧૦૮૦ આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈનધર્મ અને સ-માટે જે કંઇ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભા-પ્રાપ્ત થતાં આવી શકશે છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિ-જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે; અંગ્રેજી શિક્ષણને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રે-મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર દૃષ્ટિ દેઈ સામગ્રી એકઠી કરી કાલાનુક્રમે તેને યથોચિત યથામતિ ? તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજા સમક્ષ તે ધરી શકાયો છે.

૧૦૮૧ ઇતિહાસ રચવામાં ઇતિહાસકારને સ્વાભાવિક ક્ર-એ સૂઝે કે પ્રાચીન ગ્રંથ લેવા, એને કાલક્રમમાં ગોઠવવા અને ગ્રંથોના પૌર્વાપર્ય પ્રમાણે એમાં વર્ણવેલી વસ્તુસ્થિતિનું પૌર્વા-માનવું. આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભાર-ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટા અનુમાન ઉપર ઉતારે. એ ઇતિહાસકારની મોટી વિષમતા એ છે કે-કેટ-વાર પાછળના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ પૂર્વના ગ્રંથો કરતાં પૂર્વતર હોય છે, અમુક ગ્રંથમાં સ્વસમયનું ચિત્ર પણ કેટલીક હોતું નથી, અમુક રિવાજ બંધ થઈ ગયા છતાં પણ પુસ્તકમાં છે, એકજ ગ્રંથમાં એક બીજાથી ઉલટા પ્રતિપાદનો પણ જોવ

(૨) રાગ-દ્વેષ-અહંકાર તથા અન્યાય પર વિજય મેળવશો અને અનુચિત ભેદભાવને તજજો.

(૩) સર્વતોમુખી વિશાલ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને અથવા નય પ્રમાણનો આશ્રય લઈ સત્યનો નિર્ણય અને વિરોધનો પરિહાર કરશો.

(૪) પોતાનું ઉત્થાન અને પતન પોતાના હાથમાં છે એમ સમજતા થઈને સ્વાવલંબી બની પોતાનું હિત અને ઉત્કર્ષ સાધશો તથા બીજાનું હિત સાધવામાં મદદ કરશો.

૧૦૮૪ 'આ માર્ગે જ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રને–એ ત્રણેના સમુચ્ચયને, મોક્ષની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય અથવા માર્ગ બતાવ્યો છે. આ સર્વે સિદ્ધાન્ત એટલા ઉંચા, વિશાલ અને મહાન્ છે અને તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ તથા ગંભીર વિવેચનાઓથી એટલા બધા જૈન ગ્રંથો ભરેલા છે કે તેના સ્વરૂપાદિ સંબંધે મોટા નિબંધો લખાવાની જરૂર છે. અહીં તો આગળ જતાં આ સંબંધી ટુંકમાંજ કહેવામાં આવશે. સ્વામી સમન્તભદ્રે યુક્ત્યનુશાસનમાં જિનમતની અદ્વિતીયતા-વિશેષતા નીચેના શ્લોકમાં ગાઈ છે:—

दया-दम-त्याग-समाधिनिष्ठं नयप्रमाण प्रकृतांजसार्थं ।
अधृष्यमन्यै रखिलैः प्रवादै र्जिन ! त्वदीयं मतमद्वितीयम् ॥

—એટલે જિનશાસન નય-પ્રમાણદ્વારા વસ્તુતત્ત્વને તદ્દન સ્પ કરનારૂં, સંપૂર્ણ પ્રવાદીઓ દ્વારા અબાધ્ય હોવા સાથે દયા (અહિંસા) દમ (સંયમ), ત્યાગ અને સમાધિ (પ્રશસ્ત ધ્યાન) એ ચારથી ભરે છે તેથી–આ વિશેષતાઓથી તે અદ્વિતીય છે.

૧૦૮૫ (૧) અહિંસાવાદ—ઉક્ત શ્લોકમાં 'દયા' ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. જ્યાં સુધી દયા અથવા અહિંસાની ભાવના ન હોય ત્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી; જ્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાગ થઇ શકતો નથી, જ્યાં સુધી ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી સમાધિ થઈ શકતી નથી. આમ પૂર્વ પૂર્વના ધર્મ ઉત્તરોત્તર ધર્મનાં નિમિત્ત કારણ છે. તે

(૨) રાગ-દ્વેષ-અહંકાર તથા અન્યાય પર વિજય મેળવવો અને અનુચિત ભેદભાવને તજવો.

(૩) સર્વતોમુખી વિશાળ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને અથવા નય પ્રમાણનો આશ્રય લઈ સત્યનો નિર્ણય અને વિરોધનો પરિહાર કરવો.

(૪) પોતાનું ઉત્થાન અને પતન પોતાના હાથમાં છે એમ સમજતા થઈને સ્વાવલંબી બની પોતાનું હિત અને ઉત્કર્ષ સાધવા તથા બીજાનું હિત સાધવામાં મદદ કરવી

૧૦૮૪ 'આ માર્ગજ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ ચારિત્રને-એ ત્રણેના સમુચ્ચયને, મોક્ષની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય અથ માર્ગ બતાવ્યો છે. આ સર્વે સિદ્ધાન્ત એટલા ઉંડા, વિશાલ અ મહાન્ છે અને તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ તથા ગંભીર વિવેચન ઓથી એટલા બધા જૈન ગ્રંથો ભરેલા છે કે તેના સ્વરૂપાદિ સંબં મોટા નિબંધો લખાવાની જરૂર છે. અહીં તો આગળ જતા અ સંબંધી ટુંકમાંજ કહેવામા આવશે. સ્વામી સમન્તભદ્રે યુક્ત્યનુશાસનમ જિનમતની અદ્વિતીયતા-વિશેષતા નીચેના શ્લોકમા ગાઇ છેઃ—

> दया-दम-त्याग-समाधिनिष्ठं नयप्रमाण प्रकृताञ्जसार्थं ।
> अधृष्यमन्यै रखिलः प्रवादै जिन ! त्वदीयं मतमद्वितीयम् ॥

—એટલે જિનશાસન નય-પ્રમાણદ્વારા વસ્તુતત્ત્વને તદ્દન સ્પષ્ટ કરનારું, સંપૂર્ણ પ્રવાદીઓ દ્વારા અબાધ્ય હોવા સાથે દયા (અહિંસા), દમ (સંયમ), ત્યાગ અને સમાધિ (પ્રશસ્ત ધ્યાન) એ ચારથી ભરેલું છે તેથી—આ વિશેષતાઓથી તે અદ્વિતીય છે.

૧૦૮૫ (૧) **અહિંસાવાદ**—ઉક્ત શ્લોકમા 'દયા' ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. જ્યા સુધી દયા અથવા અહિંસાની ભાવના ન હોય ત્યાં સુધી સંયમમા પ્રવૃત્તિ નથી થતી; જ્યા સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાગ થઇ શકતો નથી, જ્યાં સુધી ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી સમાધિ થઈ શકતી નથી. આમ પૂર્વ પૂર્વના ધર્મ ઉત્તરોત્તર ધર્મનાં નિમિત્ત કારણ છે. તે

૧૦૮૬ ઔર વસ્તુને વિચાર કરતાં તેના અહિંસામાં કેટલાં તે સંબંધી મત પ્રમાણ પડે છે અને તે કાળ મત વિષે [illegible] આવી શકે છે. આ વી અહિંસા-દૃષ્ટિ આમ કેળવવી છે. [illegible] ત૦ અહિંસાને જ સિદ્ધાન્ત થઈએ. જૈનોની વાત છે, પણ તે અત્યંતની વાત નથી કે 'સર્વભૂતાત્મા' એ મનુષ્યનો અમાનુષ ધર્મ-મનુષ્યનો. મનુષ્યત્વમાંથી ઉત્પન્ન થતો ધર્મ-જૈનો છતાં, મનુષ્ય એના અધિકારથી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતી ઉંચી ભૂમિકાએ ચઢે છે તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરના પડ ઉકેલતો જાય છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે-civilisation (સંસ્કૃતિ) નો વિકાસ એ psychology-(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે જ ચાલે છે. યુગના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને મદ્ય વડે દેવારાધન થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે આપણા દેશમાં આ વિષયમાં પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઈ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જાણવા-સમજવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચાર ભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-હાલ ધરી રીતે એ એક રસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એક હાથે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વેદ બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીના અનુક્રમે પ્રમાણો લઈ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કે-) 'વેદવિહીન-યજ્ઞીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં વ્હેતું સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટું વ્હેણ મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્ત્તા-

૧૦૮૬ એક વસ્તુ વિચાર કરવા જેવી: અહિંસામાં ઉત્કર્ષ ને સંકોચ બન્ને પ્રાણ પડે છે અને તે દાખલ મત વિશે પણ આવી રહ્યા છે. આ રીતે અહિંસા-વૃત્તિ જેમ કેળવાતી ગઈ છે, દા. ત૦ અહિંસાને જ સિદ્ધાન્ત સ્થાપે. મહાત્માની વાત છે, પણ તે આપણી વાત નથી કે 'સર્વભૂતાત્મા' એ મનુષ્યનો અમાનુષ ધર્મ-મનુષ્યનો. મનુષ્યત્વમાંથી ઉત્પન્ન થતો ધર્મ-નીતિ છતાં, મનુષ્ય એના અધિકારથી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતો ગયો ઊંચી ભૂમિકાએ ચઢે. ત્યાં છે તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરના પડ ખોલતો જાય છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ ખીલે તે પ્રકારે અનુભવનો ક્રમ છે-civilisation (સંસ્કૃતિ) નો વિકાસ એ psychology-(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે ચાલે છે. સુધારાના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને મદ્ય વડે દેવારાધન થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જાણવા-એ જાણવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચારભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આપણી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-દાસ પણ રીતે એ એકરસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એકલે હાથે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વેદ બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીના અનુક્રમે પ્રમાણો લઇ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કે-) 'વેદવિહીન-યજ્ઞીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસાધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં જેટલું સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટું વ્હેણ મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્તા-

૧૦૮૬ શ્રી ગાન્ધીજી, [illegible] જૈનો અહિંસામાં [illegible]
ને [illegible] પડે છે અને તે [illegible]
આવી [illegible] છે. આ રીતે અહિંસાધર્મ ખાસ જૈનોની છે. [illegible]
[illegible] અહિંસાને જ સિદ્ધાન્ત [illegible]. જૈનોની વાત છે, પણ તે આપણ
સૌની વાત નથી કે 'સર્વભૂતાત્મા' એ મનુષ્યનો અભ્યાસ
ધર્મ–મનુષ્યનો મનુષ્યત્વથી ઉત્પન્ન થયો ધર્મ–જેવો છતાં, મનુષ્ય
એના અધિકારી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય
જેમ જેમ સંસ્કારની ઉંચી ભૂમિકાએ ચડે, જાય છે તેમ તેમ એ
પોતાના અન્તરના પડ ઉકેલતો જાય છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ
વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે–civilisation (જનસંસ્કૃતિ)
નો વિકાસ એ psychology–(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે જ
ચાલે છે. યુરોપના આધુનિકમાં સર્વ પ્રથમ માંસાહાર અને મંદ
વડે દેવાગમન થતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં
પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે
નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જણાવ–સમ-
જવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચાર-
ભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ
મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન–હાલ ઘણી રીતે એ એક-
રસ છે, પણ સર્વથા એકરસ–જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ
વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એક હાથે
ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વેદઃ
બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીનાં અનુક્રમે પ્રમાણો
લઇ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કેઃ–) 'વેદવિહિત–યજ્ઞીય હિંસાને
તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા
ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં જેટલું સૌથી
મોટામાં મોટું [illegible] મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્તા-

૧૦૮૬ શ્રી નરસિંહરાવે, વિચાર કરતાં જૈના અહિંસામાં ઉત્ક્રાંતિ ને માન્યતા અને પ્રકાશ પાડે છે અને તે દ્વારા સત્ય નિર્ણય પર આવી શકાય છે. આ જ 'અહિંસા-ધર્મ' નામ લેખમાં છે. ... અહિંસાને જ સિદ્ધાંત તરીકે, "જૈનની વાત છે, પણ તે આપણા સૌની વાત નથી કે 'સર્વભૂતહિતરત' એ મનુષ્યનો અભ્યાસ ધર્મ-મનુષ્યનો મનુષ્યત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયો ધર્મ-હોવા છતાં, મનુષ્ય એના અધિકારી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર ઊંચી ભૂમિકાએ ચઢે, તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરના પણ ઊંડાણો જુએ છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે-civilisation (જનસંસ્કૃતિ)નો વિકાસ ને psychology-(માનસદષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે ચાલે છે. યુરોપના આધુનિકમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને યંત્ર વડે દેવારાધન થતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઈ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જાણવા-સમજવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચારભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-હાલ ઘણી રીતે એ એકરસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એક હાથે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીનાં અનુક્રમે પ્રમાણો લઈ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કે:-) 'વેદવિહીન-યજ્ઞીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસાધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં જહેતું સૌથી મોટામાં મોટું જોર મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્ત-

બ્રાહ્મણ અને જૈન બંનેનો છે-જૈનોએ એ સંપૂર્ણ જીવનમાં ઉતાર્યો છે, તો બ્રાહ્મણોએ એને ધર્મભાવના તરીકે માન્ય કર્યો છે, જો કે તેઓ એને સંપૂર્ણ અમલમાં લાવી શકયા નથી. તો હવે બ્રાહ્મણોની ફરજ છે કે તેઓએ જૈનો સાથે મળી એ ધર્મનો જીવનમાં સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ' (બીજી જીવદયા કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે 'અહિંસા ધર્મ' પર ભાષણ કાર્તિક સં. ૧૯૭૪નું 'વર્તન'.)

૧૦૮૮ જૈનોની અહિંસા નિરપવાદ કાયદા જેવી છે. મહાપુરુષ ગાંધીજી કહે છે કે:—અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનાર ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધમાત્રની તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્ય-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઈ શકયા. આત્મા આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ આત્મા છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનું જોર આવ્યું એવું વિશ્વાસ તેઓએ આપણને બતાવ્યું. એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તેથી તેઓજ પાળી શકે એવુ કંઇ તેઓએ જાણ્યું, જાણાવ્યું કે શીખવું નથી, તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારૂ પણ કાયદો તો એજ છે અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુ સંન્યાસીજ પાળે છે એમ નથી; બધા થોડે ઘણે અંશે તો પાળેજ છે. અને થોડે ઘણે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય. × × અહિંસા-શાન્તિનો અર્થ નામર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે. અહિંસાનો અર્થ પરાધીનતા-દુર્બળતા નથી. શૌર્ય ત્યાગ ક્ષમા શકે. × ક્ષમા વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ તે પ્રેમ કરી જાણે.×' यथा पिंडे तथा ब्रह्मांडे જે વ્યક્તિને માટે તે સમાજ દેશ ને છેવટમાં સમસ્ત વિશ્વ માટે ખરૂ છે. આ અહિંસા ધર્મ રાજપ્રકરણી બાબતોમાં પણ સત્યાગ્રહ-અસહકારની અહિંસામય યુદ્ધ-ચળવળના પિતા બની ગાંધીજીએ દાખલ કર્યો. તેઓ જણાવે છે કે 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે

બ્રાહ્મણ અને જૈન બંનેનો છે-જૈનોએ એ સંપૂર્ણ જીવનમાં ઉતારી છે, તો બ્રાહ્મણોએ એને ધર્મભાવના તરીકે માન્ય કર્યો છે, જોકે તેઓ એને સંપૂર્ણ અમલમાં લાવી શકયા નથી. તો હવે બ્રાહ્મણોની ફરજ છે કે તેઓએ જૈનો સાથે મળી એ ધર્મનો જીવનમાં સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ' (બીજી જીવદયા કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે 'અહિંસા ધર્મ' પર ભાષણ કાર્તિક સં. ૧૯૭૪નું 'વર્તમાન'.)

૧૦૮૮ જૈનોની અહિંસા નિરપવાદ કાયદા જેવી છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે:—અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનાર ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધબળની તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્ય-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઈ શકયા. આ આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ આત્મા છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનું જોર આવ્યું એવું હિં તેઓએ આપણને બતાવ્યું. એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તે તેઓજ પાળી શકે એવુ કંઇ તેઓએ જણવ્યું, જણાવ્યું કે શીખ નથી, તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારૂ પણ કાયદો તો એજ અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુ સંન્યાસીજ પાળે એમ નથી; બધા થોડે ઘણે અંશે તો પાળેજ છે. અને થોડે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય. × × અહિંસા શાન્તિનો અર્થ નામર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે. અ સાનો અર્થ પરાધીનતા-દુર્બળતા નથી. શૌર્ય ત્યાગ ક્ષમા ? શકે. × ક્ષમા વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ તે પ્રેમ કરી જાણે.×' યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે જે વ્યક્તિને માટે ખ તે સમાજ દેશ ને છેવટમાં સમસ્ત વિશ્વ માટે ખરૂં છે. આ અહિંસા ધર્મ રાજપ્રકરણી બાબતોમાં પણ સત્યાગ્રહ-અસહકારની અહિંસામય યુદ્ધ-ચળવળના પિતા બની ગાંધીજીએ દાખલ કર્યો, તેઓ જણાવે છે કે 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે

પોતાના પૂર્વજોના અને પોતાના જમાનાના બ્રાહ્મણોથી પ્રેરાઈ
કોઈ વર્ણસંસ્કારોના સંસ્કારોથી કેવલ અલિપ્ત રહી ન શક્યા; વ
વળી જ્યારે જ્યારે જોર પકડ્યું, ત્યારે ત્યારે જૈ
વર્ણાશ્રમના સંસ્કારોથી કાંઈક ડગે અને કાંઈક લેપાય એ
જૈનોમાં બ્રાહ્મણપ્રચલિત વર્ણસંસ્કાર દાખલ કરવાની અસર કરી
બીજી બાજુ બ્રાહ્મણ પક્ષે તે વિરોધ દઢ આગ્રહે જૈન પંથ
અસર પડી; જેને લીધે એક યા બીજા રૂપે પ્રકટાયે કે અનિચ્છ
જૈન લોકોમાં વર્ણસંસ્કારોનું કાંઈક વાતાવરણ આવ્યું. (પં. સુખલાલ

૧૦૯૦. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જૈનુ ક. ઠાક
જણાવે છે કે:-' કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે जो उवसमइ तस्स अ
आराहणा, जो न उवसमइ तस्स नत्थि आराहणा; उवसमसारं
सामन्नं-જે ઉપશમ પામે છે તેને આરાધના થાય છે, જે ઉ
નથી પામતો તેને આરાધના થતી નથી. એટલે કે ઉપશમ એ શ્ર
ણ્યનું-શ્રમણધર્મનું-જૈનધર્મનું પરમ ધ્યેય છે. અહીં ઉપશમ એ
રાગદ્વેષની મંદતા, મનના વિકારોનો ઉપશમ-ક્રોધ માન માયા લ
આદિ વિકારોનો ઉપશમ. આ ઉપશમને ધ્યાનમાં રાખી દેશ
પ્રમાણે જૈન મુનિઓએ પોતા માટે તેમજ શ્રાવકો માટે વ્રત
ઘડ્યા છે. મુનિનાં પંચમહાવ્રતો અને શ્રાવકનાં બાર અણુવ્રતે
ધ્યેય પણ આ ઉપશમ સાધવાનું જ છે. તે વ્રતોની પાછળ પ્રધાનત
અહિંસા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અહિંસા એ ઉપશમ સ
વાનું પરમ સાધન છે અને માનસિક સૃષ્ટિમાં સાધન અને સા
એકજ પ્રક્રિયાના અંશો હોવાથી એમ કહી શકીએ કે અહિંસા એ
ઉપશમ છે, બીજાને ખંડિત કરી પોતાના આત્માને ખંડિત ન ક
દેવો-હિંસા કરવાથી પોતાની હિંસા થાય છે-એ સત્ય ન સ્વીકારે ત
ઉંડામાં ઉંડું દર્શન તે અહિંસાવૃત્તિ; કારણકે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાગદ્વે
થી-ક્રોધાદિથી પ્રેરાઈને જ્યારે આપણે બીજાને ખંડિત કરીએ છીએ
ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે સમૃદ્ધ થયા, અને

પોતાના પૂર્વજોના અને પોતાના જમાનાના બ્રાહ્મણોથી પરિચિ
કોઈ વર્ણસંઘર્ષોના સંસ્કારોથી તદ્દન અલિપ્ત રહી ન શકે;
વળી એ સમય પણ જ્યારે જ્યારે જૈન પ્રકરણું, ત્યારે ત્યારે તેને
વર્ણભેદના સંસ્કારોથી કાંઈક જીતે અને કાંઈક લેપાતા એક
જૈનોએ બ્રાહ્મણપ્રધાન વર્ણસંઘર્ષ સ્વીકાર કરવાની અમર કરી
બીજી બાજુ એ સમય પણ તે વિષના દઃ આજે જૈન પંથ
અસર પડી; જેને લીધે એક યા બીજા રૂપે જ્ઞાતિઓ કે અનેક
જૈન લોકોમાં વર્ણસંસ્કારોનું કાંઈક વાતાવરણ આવ્યું. (પં. સુખલ.

૧૦૫૦. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પં. સુ. સુખ
જણાવે છે કે:-' કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે जो उवसमइ तस्स अ
आराहणा, जो न उवसमइ तस्स नत्थि आराहणा; उवसमसारं
सामन्नं-જે ઉપશમ પામે છે તેને આરાધના થાય છે, જે ઉ
નથી પામતો તેને આરાધના થતી નથી. એટલે કે ઉપશમ એ શ્ર
ણ્યનું-શ્રમણધર્મનું-જૈનધર્મનું પરમ ધ્યેય છે. અહીં ઉપશમ ક
રાગદ્વેષની મંદતા, મનના વિકારોનો ઉપશમ-ક્રોધ માન માયા
આદિ વિકારોનો ઉપશમ. આ ઉપશમને ધ્યાનમાં રાખી દેશ
પ્રમાણે જૈન મુનિઓએ પોતા માટે તેમજ શ્રાવકો માટે અ
ઘડયા છે. મુનિનાં પંચમહાવ્રતો અને શ્રાવકના બાર અણુવ્ર
ધ્યેય પણ આ ઉપશમ સાધવાનું જ છે. તે વ્રતોની પાછળ પ્રધાન
અહિંસા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અહિંસા એ ઉપશમ સ
વાનું પરમ સાધન છે અને માનસિક સૃષ્ટિમાં સાધન અને સ
એકજ પ્રક્રિયાના અંશો હોવાથી એમ કહી શકીએ કે અહિંસા એ
ઉપશમ છે, બીજાને ખંડિત કરી પોતાના આત્માને ખંડિત ન ક
દેવો-હિંસા કરવાથી પોતાની હિંસા થાય છે-એ સર્વત્ર સુદ્દિને થ
ઉડામાં ઉંડું દર્શન તે અહિંસાવૃત્તિ; કારણકે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાગ
થી-ક્રોધાદિથી પ્રેરાઇને જ્યારે આપણે બીજાને ખંડિત કરીએ છી
ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે સમૃદ્ધ થયા, અ

૧૦૯૨ 'વળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોમાં જે દોષો આવી જાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી અને તર્કસાધ્ય જ્ઞાનના દોષો દૂર કર્યા પછી પણ બુદ્ધિ આગળ અનેક સામસામાં વિરુદ્ધ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે; જેમાંના એકને સ્વીકારતાં બીજાનો ત્યાગ કરવો પડે છે; પણ એ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે કેટલાક સાચા અનુભવોને જતા કરવા પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે જગતમાં જે વિવિધ ફેરફાર થતા દેખાય છે તે ઉપરથી આપણે એવી દૃષ્ટિ બાંધીએ કે બધું વિકારી છે, કશું સ્થિર નથી, બધું ક્ષણિક છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મારા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયાં કરે છે પણ હું જ્ઞાતા તો એક છું—એનો એ છું; અને એ જ્ઞાતાની એકતાથી આગળ વધી જ્ઞેય પદાર્થોમાં પણ એકતા—સ્થિરતા દેખાય છે; નાનો છોડ મોટો થઈ ઝાડ થાય તો પણ તેનામાં એકતાનો આરોપ કરીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જગતને વિકારી કહેવું કે અવિકારી ? જે વિકારી છે તેને અવિકારી ગણતાં બુદ્ધિ હસે છે, અને છતાં એક પક્ષનો ત્યાગ કરતાં આપણી દૃષ્ટિ અધૂરી લાગ્યા કરે છે, અમુક સાચા અનુભવોને ખોટા ગણી નાખી દેવા પડે છે. આ મુંઝવણમાંથી બુદ્ધિ એક એવો રસ્તો કાઢે છે કે બન્ને ખોટા છે; આપણે સત્ય જાણી શકતા જ નથી; તત્ત્વોપપ્લવનો લેખક જયરાશિ ભટ્ટ કહે છે તે પ્રમાણે અવિચારિતરમણીયા સર્વે વ્યવહારા ભસન્તે—બધી દૃષ્ટિઓ વિચાર ન કરવાથી જ રમણીય લાગે છે, એ જાતનો અજ્ઞેયવાદ જન્મે છે; અને અજ્ઞેયવાદમાંથી તો કેવળ જાતનો ધર્મ ન જ જન્મી શકેને ? ત્યારે કોઈ માર્ગ નથી ત્યારે આપણે જે કરીએ તે બધું સરખું છે—અથવા એવું કહેવું પણ [illegible] નથી. અજ્ઞેયવાદીને સર્વત્ર મૂક રહેવું જ ઘટે.

૧૦૯૩ (૩) અનેકાંતવાદ—'ઉપરની મુંઝવણ દૂર કરવા જે બીજો માર્ગ છે તે દૃષ્ટિઓને સમજીને તેમાં ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શોધીને, બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરી [illegible].

૧૦૯૨ ' વળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોમાં જે દોષો આવી જાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યાં પછી અને તર્કસાધ્ય જ્ઞાનના દોષો દૂર કર્યા પછી પણ બુદ્ધિ આગળ અનેક સામસામાં વિરુદ્ધ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે; જેમાંના એકને સ્વીકારતાં બીજાનો ત્યાગ કરવો પડે છે; પણ એ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે કેટલાક સાચા અનુભવોને જતા કરવા પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે જગતમા જે વિવિધ ફેરફાર થતા દેખાય છે તે ઉપરથી આપણે એવી દૃષ્ટિ બાંધીએ કે બધું વિકારી છે, કશું સ્થિર નથી, બધું ક્ષણિક છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે મારા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયાં કરે છે પણ હું જ્ઞાતા તો એક છું—એનો એ છું; અને એ જ્ઞાતાની એકતાથી આગળ વધી જ્ઞેય પદાર્થોમાં પણ એકતા—સ્થિરતા દેખાય છે; નાનો છોડ મોટો થઈ ઝાડ થાય તે૫ણ તેનામાં એકતાનો આરોપ કરીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જગતને વિકારી કહેવું કે અવિકારી ? જે વિકારી છે તેને અવિકારી ગણતાં બુદ્ધિ હસે છે, અને છતા એક પક્ષનો ત્યાગ કરતા આપણી દૃષ્ટિ અધૂરી લાગ્યા કરે છે, અમુક સાચા અનુભવોને ખોટા ગણી નાખી દેવા પડે છે. આ મુંઝવણમાથી બુદ્ધિ એક એવો રસ્તો કાઢે છે કે બન્ને ખોટા છે; આપણે સત્ય જાણી શકતા જ નથી; તત્ત્વોપપ્લવના લેખક જયરાશિ ભટ્ટ કહે છે તે પ્રમાણે अविचारितरमणीया सर्वे व्यवहारा मसन्ते—બધી દૃષ્ટિઓ વિચાર ન કરવાથી જ રમણીય લાગે છે, એ જાતનો અજ્ઞેયવાદ જન્મે છે; અને અજ્ઞેયવાદમાથી તો કેટલીક વાર જાતનો ધર્મ ન જ જન્મી શકેને ? જ્યારે કોઈ સાચું નથી ત્યારે આપણે જે કરીએ તે બધું સરખું છે—અથવા એવું કહેવું પણ યોગ્ય નથી. અજ્ઞેયવાદીને સર્વત્ર મૂક રહેવુંજ ઘટે.

૧૦૯૩ (૩) અનેકાંતવાદ—' ઉપરની મુંઝવણ દૂર કરવા જે બીજો માર્ગ છે તે દૃષ્ટિઓને સમજીને તેમાં ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શોધીને, બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરી લે.

પ્રશ્ન જે વિચાર કરવા જૈન ધર્માનાં આ ત્રણ મુખ્યતત્ત્વો મને મહ-
ત્ત્વનાં છે: આ ત્રણ તત્ત્વો આજે આપણને કામનાં છે કે નહિ એ
પ્રશ્ન [illegible]. જૈન ધર્મ આજે કામનો છે કે નહિ એ પ્રશ્ને
[illegible] આપણને [illegible] કરવાની જરૂર
[illegible] છે કે [illegible] અનેક [illegible]
[illegible] વિવિધતાનું જ્ઞાન પ્રક
[illegible] છે [illegible] આપણને જરૂર છે? અને
[illegible] છે કે આ જમાનામાં આપણને અહિં-
સાની? અપરિગ્રહ, અહિંસા [illegible]ની ગરજ છે? જો ઉત્તર હા
આવશે, તો જૈનધર્મની જરૂર છે, જો ના આવશે તો નથી.[૫૧૦]

૧૦૬૪ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સમન્વય અનેકાન્તદૃષ્ટિથી ઉત્તમ રીતે થઇ શકે છે. કોઇ પણ બાબત લ્યો તો તેને બે બાજુ હોય તેમ તેના ઓછામાં ઓછા બે પક્ષો સામે આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી એક સ્થલે કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણુ જાણવા જેવું શીખ્યો છું. તેમાનો એક અનેકાન્તવાદ છે. એકાન્તે એક વસ્તુ બરાબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે.'[૫૧૧]

૧૦૬૫ (૪) કર્મવાદ—આનું મંતવ્ય એ છે કે સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ઉચ્ચ નીચ આદિ અનેક અવસ્થાઓ કે જે નજરે પડે છે તે થવામાં કાલ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ આદિ કારણોની પેઠે કર્મ પણ એક કારણ છે. પરંતુ અન્ય દર્શનોની પેઠે કર્મવાદપ્રધાન જૈનદર્શન ઇશ્વરને ઉક્ત અવસ્થાઓના યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણ

૫૧૦ 'જૈનધર્મનું રહસ્ય' એ નામનો રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પારેખ બી. એ. નો લેખ—'સુઘોષા' નો સં. ૧૯૮૪ ના દીવાળીનો અંક તથા 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ ના આસોનો અંક પૃ. ૪૭

૫૧૧ 'ગાંધીજીનું નવજીવન' પૃ. ૯૦૧ અનેકાન્તવાદ સબંધે વધુ જુઓ પં. સુખલાલજીનો 'અનેકાન્તની મર્યાદા' એ લેખ તથા તેમનાં ન્યાય વગેરે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને સન્મતિ તર્ક પર વિવેચન પં. જુગલકિશોર સંપાદિત 'અનેકાંત' પત્ર.

પ્રશ્ન જે [illegible] જૈન ધર્મના આ ત્રણ મુખ્યતત્ત્વો મને મહ-
ત્ત્વનાં છે: આ ત્રણ તત્ત્વો આજે આપણને કામનાં છે કે નહિ એ
પ્રશ્ન [illegible]. તેના પણ આજે કામનાં છે કે નહિ એ પ્રશ્ને
[illegible] કરવાની જરૂર
[illegible] જે અનેક [illegible]
[illegible] જ્ઞાન પ્રકટ
[illegible] આપણને જરૂર છે? અને
આ [illegible] કે આ જમાનામાં આપણને આજે
અહિંસા, અપરિગ્રહ, અનેકાન્ત [illegible] ની જરૂર છે? જો ઉત્તર હા
આવશે, તો જૈનધર્મની જરૂર છે. જો ના આવશે તો નથી.[510]

૧૦૯૪ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સમન્વય અનેકાન્તદૃષ્ટિ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. કોઈ પણ બાબત હો તો સિક્કાને બે બાજુ હોય તેમ તેના ઓછામાં ઓછા બે પક્ષો સામે આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી એક સ્થળે કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણુ જાણવા જેવું શીખ્યો છું. તેમાંનો એક અનેકાન્તવાદ છે. એકાન્તે એકે વાત બરોબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે.[511]

૧૦૯૫ (૪) કર્મવાદ—આનું મંતવ્ય એ છે કે સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ઉંચ નીચ આદિ અનેક અવસ્થાઓ કે જે નજરે પડે છે તે થવામાં કાલ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ આદિ કારણોની પેઠે કર્મ પણ એક કારણ છે. પરંતુ અન્ય દર્શનોની પેઠે કર્મવાદપ્રધાન જૈનદર્શન ઇશ્વરને ઉક્ત અવસ્થાઓના યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણ

૫૧૦ 'જૈનધર્મનું રહસ્ય' એ નામનો રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પારેખ બી. એ. નો લેખ-'સુવાસ' નો સં. ૧૯૮૪ ના દીવાળીનો અંક તથા 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ ના આસોનો અંક પૃ. ૪૭

૫૧૧ 'ગાંધીજીનું નવજીવન' પૃ. ૯૭૧ અનેકાન્તવાદ સંબંધે વધુ જુઓ પં. સુખલાલજીનો 'અનેકાન્તની મર્યાદા' એ લેખ તથા તેમનાં ન્યાય વડે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને સન્મતિ તર્ક પર વિવેચન પં. જુગલકિશોર સંપાદિત 'અનેકાંત' [illegible]

૧૦૯૭ આ પ્રમાણે અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ એ ચારનું સ્વરૂપ અતિ ટૂંકમાં અત્ર જણાવ્યું છે. જો જૈન ધર્મ અને દર્શનને તે તરીકે ચર્ચનારા પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત અને વિશેષ સ્થાન તેનું હોઇ શકે, છતાં અત્ર ટૂંક નિરૂપણ કરવું જરૂર એ હતી કે-સાહિત્યને ધર્મ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. જેથી ધર્મના સાહિત્યને સમજવા-પિછાનવા માટે તે ધર્મના પ્રધાન મૂળ તત્ત્વોનો ટુંકો પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ હોવો જોઇએ. તેમજ તે થવાથી તે ધર્મપર ભ્રમણાત્મક ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને મગજમાં ઘુસી ગયા હોય છે તે દૂર થાય છે.

૧૦૯૮ જૈન ધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, કર્મવાદ આત્મા સર્વ કર્મથી મુક્ત થઇ પરમાત્મા બને છે,-એ સર્વ તત્ત્વ સ્વીકારે છે. વિશેષમાં જગત્ અનાદિથી છે ને અનંતકાળ સુધી રહેશે, તેનો રચનાર ઇશ્વર જેવી કોઇ મહાવ્યક્તિ નથી, પરમાત્મા સર્વ ગુણ વાળો ઇશ્વર અવતાર લઇ શકે નહિ. વેદ તે અપૌરુષેય નથી એમ પોતે દાર્શનિક પ્રમાણથી જણાવે છે-આ કારણે જૈનને 'નાસ્તિક' કહેવામાં આવે છે. નાસ્તિકનો અર્થ 'વેદનિન્દક' અથવા વેદમાં ન માનનાર એવો કોઇ કરે તો તે અર્થમાં જૈન દર્શન વેદમાં ન માનતું હોવાથી નાસ્તિક દર્શન ગણાય. ઇશ્વર એટલે સૃષ્ટિ જગત્કર્તા એવો અર્થ કોઈ કરે તો જૈન દર્શન અનીશ્વરવાદી છે. સાખ્યદર્શનની પેઠે જૈન પણ પ્રકૃતિવદી છે. સાખ્ય કહે છે કે 'ઇશ્વરાસિદ્ધેઃ પ્રમાણાભાવાત્' એટલે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, તેમ પ્રમાણે જૈન દર્શન કહે છે. જે આત્માઓ મુક્ત અને તેમને સિદ્ધ-પરમાત્મા-ઇશ્વર જૈન દર્શન ગણે છે એટલે એ રીતે તે એકેશ્વરવાદી નથી. આ મુક્તાત્મા-ઇશ્વર સંસાર સાથે કંઇ સંબંધ રાખતા નથી, સૃષ્ટિના સંચાલનમાં તેનો કંઇ પણ હાથ નથી, તે કોઈનું ભલું કે બૂરું કરતા નથી, ન કોઇ પર કદિ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય છે.

૧૦૯૭ આ પ્રમાણે અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ એ ચારનું સ્વરૂપ અતિ ટૂંકમાં અત્ર જણાવ્યું છે. જો કે જૈન ધર્મ અને દર્શનને તે તરીકે ચર્ચનારા પુસ્તકમાં અતિ વિશિષ્ટ અને વિશેષ સ્થાન તેનું હોઇ શકે, છતાં અત્ર ટૂંક નિરૂપણ કરતી જરૂર એ હતી કે-સાહિત્યને ધર્મ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. અમુક ધર્મના સાહિત્યને સમજવા-પિછાનવા માટે તે ધર્મના પ્રધાન મૂળ-તત્ત્વોનો ટુંકો પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ હોવો જોઇએ. તેમજ તેમ થવાથી તે ધર્મપર ભ્રમણાત્મક ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને તે મગજમા ઘુસી ગયા હોય છે તે દૂર થાય છે.

૧૦૯૮ જૈન ધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, કર્મવાદ આત્મા સર્વ કર્મથી મુક્ત થઇ પરમાત્મા બને છે,-એ સર્વ વાતે સ્વીકારે છે. વિશેષમા જગત્ અનાદિથી છે ને અનંતકાળ સુધી રહેશે, તેનો રચનાર ઇશ્વર જેવી કોઇ મહાવ્યક્તિ નથી, પરમાત્મા સર્વ ગુણ વાળો ઇશ્વર અવતાર લઇ શકે નહિ. વેદ તે અપૌરુષેય નથી એમ પોતે દાર્શનિક પ્રમાણથી જણાવે છે-આ કારણે તેને 'નાસ્તિક' કહેવામા આવે છે. નાસ્તિકનો અર્થ 'વેદનિન્દક' અથવા વેદમાં ન માનનાર એવો કોઇ કરે તો તે અર્થમાં જૈન દર્શન વેદમાં ન માનતું હોવાથી નાસ્તિક દર્શન ગણાય. ઇશ્વર એટલે સૃષ્ટિ-જગત્કર્તા એવો અર્થ કોઈ કરે તો જૈન દર્શન અનીશ્વરવાદી છે. સાખ્યદર્શનની પેઠે જૈન પણ પ્રકૃતિવાદી છે. સાખ્ય કહે છે કે 'ઇશ્વરાસિદ્ધિઃ પ્રમાણાભાવાત્' એટલે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, તેજ પ્રમાણે જૈન દર્શન કહે છે. જે આત્માઓ મુક્ત બને તેમને સિદ્ધ-પરમાત્મા-ઇશ્વર જૈન દર્શન ગણે છે એટલે એ રીતે તે એકેશ્વરવાદી નથી. આ મુક્તાત્મા-ઇશ્વર સંસાર સાથે કંઇ સંબંધ રાખતા નથી, સૃષ્ટિના સંચાલનમા તેનો કંઇ પણ હાથ નથી, તે કોઈનું ભલું કે બૂરૂં કરતા નથી, ન કોઇ પર કદિ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય છે.

કરેલ તેના પરથી સિદ્ધ થાય છે કે [illegible] ગયાં હતાં ને [illegible] જૈનો હતા.[563]

૧૨૬. આ સિદ્ધાંતો જે ધર્મના મુખ્ય છે તે જૈન ધર્મ ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમ હિન્દમાં-ગૂજરાત મારવાડ આદિમાં શ્વેતામ્બરોના પ્રભાવથી ૧૪ મા સૈકા સુધી પ્રાબલ્ય ન્યૂનાધિક અંશમાં હતું તેમ પૂર્વે દક્ષિણ હિન્દમાં પણ તે સમય સુધી દિગમ્બરોના પ્રભાવથી પ્રાબલ્ય ન્યૂનાધિક અંશમાં હતું. દક્ષિણમાં દિગમ્બરોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ પ્રકટ થવાની જરૂર છે. અને શ્વેતામ્બરોનો ઇતિહાસ સવિસ્તર લખવો બાકી છે, કે જેઓ ધર્મમાં સૈકા પછી પણ સહેજે ગૂજરાતમાં ટકાવનાર રહ્યા. મુસલમાનના કાળમાં રાજકીય સ્થાન ગયું છતાં તેઓ ગૂજરાત મારવાડમાં પોતાનું વતન રાખી સમસ્ત ભારતમાં વિસ્તરી પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક દરજ્જાથી અને ધનસંપત્તિથી એક વિશિષ્ટ ને નજરે ચડે તેવી સત્તા ભોગવે છે.

---

૫૬૩ જૈન ધર્મના અનીશ્વરવાદ સંબંધે એક વિચારણીય લેખ શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીએ 'જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી હૈ' એ નામનો હિંદીમાં લખેલો 'જૈન જગત્'ના ૧૫-૫-૧૯૩૧ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે વિશેષ વિચારણા અર્થે જોઈ જવાની ભલામણ વિચારકોને કરવામાં આવે છે.

કરેલ [illegible] [illegible]

૧૧૩ આ સિદ્ધાંતો જે ધર્મના મુખ્ય છે તે જૈન ધર્મ કે જે ભારતના પશ્ચિમ વિભાગ-ગૂજરાત મારવાડ આદિમાં શ્વેતાંબરોના પ્રભાવથી ૧૪ મા સૈકા સુધી પ્રાબલ્યવાન બનેલો હતો તેજ પ્રમાણે દક્ષિણ ભારતમાં દક્ષિણ વિભાગમાં પણ તે સમય સુધી દિગંબરોના પ્રભાવથી પ્રબલતાવાન બનેલો હતો. દક્ષિણમાં દિગંબરોનો અત્યંત પ્રમાણ ઇતિહાસ કાનડી ભાષાની જડ છે. અને શ્વેતાંબરોએ ઇતિહાસ વિશિષ્ટ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૪મા સૈકા પછી પણ સાહિત્ય ગૂજરાતમાં ઉજાળતા રહ્યા. મુસલમાનના કાળમાં રાજકીય સ્થાન રહ્યું છતાં તેઓ ગૂજરાત મારવાડમાં પોતાનું વતન રાખી સમસ્ત ભારતમાં વિસ્તરી પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક દરજ્જાથી અને ધનસંપત્તિથી એક વિશિષ્ટ ને નજરે ચડે તેવી સત્તા ભોગવે છે.

---

૫૬૩ જૈન ધર્મના અનીશ્વરવાદ સંબંધે એક વિચારણીય લેખ શ્રી નાથુરામ પ્રેમીએ 'જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી હૈ' એ નામનો હિંદીમાં લખી 'જૈન જગત'ના ૧૫-૫-૧૯૩૧ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે વિશેષ વિચાર અર્થે જોઈ જવાની ભલામણ વિચારકોને કરવામાં આવે છે.

[illegible] અને [illegible]
[illegible] છે; [illegible] અને
[illegible] છે.

૧૧૦૧ સંઘવ્યવસ્થા—ભગવાન મહાવીરે ચતુર્વિધ સંઘને
[illegible] મુખ્ય બે વર્ગ પાડ્યા,
[illegible] અને [illegible]. [illegible] અનગાર વર્ગ અને
[illegible] આગારી [illegible]. પહેલો વર્ગ
[illegible] જેમાં [illegible] અને તે સાધુ સ
[illegible]. બીજો વર્ગ [illegible] જેમાં પણ [illegible]
[illegible] અને તે શ્રાવક શ્રાવિકા [illegible]. આ રીતે ચતુ
ર્વિધ-વ્યવસ્થા [illegible] પ્રાચીન [illegible].
[illegible] ચાતુર્વિધ વર્ણ-વ્યવસ્થા [illegible]
[illegible]; એના નિયમો એ [illegible] પણ છે,
[illegible] પણ [illegible] અને વ્યવસ્થિત રીતે [illegible] છે.
ઉપર શ્રાવક સંઘના, અને શ્રાવક સંઘના પર સાધુસંઘનો અંકુશ
પરસ્પરના સહકારથી એ બંને મળી એક [illegible] આમ

૧૧૦૨ શ્રમણસંઘ—સાધુસંસ્થા—આ સંસ્થા શ્રી મહા
ભગવાનના કરેલા વ્યવસ્થિત બંધારણથી આજસુધી ટકી રહી છે.
એ સંસ્થા તો એથીયે જૂની છે. ભગવતી જેવા આગમોમાં અને બી
જૂના ગ્રંથોમાં પાર્શ્વાપત્ય એટલે પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની વાતો મ
છે. કેટલાક ભગવાન્ મહાવીર પાસે જતા ખચકાય છે, કેટલાક પ્રશ્ન
કરે છે અને છેવટે એ પરંપરા તેમની શિષ્ય પરંપરામાં સમાઇ જ
છે. એકંદરે પાછો ભગવાનનો સાધુસંઘ નવે રૂપેજ ઉભો થય
અને એક સંસ્થામાં ગોઠવાય છે. સાધુના આચારના, અરસપરસ
વ્યવહારના અને કર્તવ્યોના નિયમો આગમોમાં જોવામાં આવે
તે ઉપરાંત તે નિયમોના કડક પાલનનો જો ભંગ થાય તો તે માટે
પ્રાયશ્ચિત્ત દંડરૂપે ફરમાવવામાં આવેલ છે. (વિશેષ વિસ્તાર માટે જુ

[illegible] એ [illegible], અને [illegible] [illegible] છે; [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે.

૧૧૦૧ સંઘવ્યવસ્થા—[illegible] [illegible] અને [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] અને તે [illegible] [illegible] પણ [illegible] તે શ્રાવક શ્રાવિકા કહેવાય. આ રીતે ચતુર્વિધ સંઘ-વ્યવસ્થા અથવા [illegible] પ્રાચીન [illegible] ગોઠવણી કરી ચતુર્વિધ વર્ણ-વ્યવસ્થા [illegible] સાધુઓ કરે; એના નિયમો એ મંડળ [illegible] પણ છે, [illegible] શાસ્ત્રમાં પણ [illegible] અને વ્યવસ્થિત રીતે [illegible] છે. [illegible] ઉપર શ્રાવક સંઘના, અને શ્રાવક સંઘના પર સાધુસંઘનો અંકુશ [illegible] પરસ્પરના સહકારથી એ બંને મળી એક ઠરે હિતકર [illegible] આમ [illegible]

૧૧૦૨ શ્રમણસંઘ-સાધુસંસ્થા—આ સંસ્થા શ્રી મહાવીર ભગવાનના કરેલા વ્યવસ્થિત બંધારણથી આજસુધી ટકી રહી છે [illegible] એ સંસ્થા તો એથીયે જૂની છે ભગવતી જેવા આગમોમા અને બીજા જૂના ગ્રંથોમા પાર્શ્વાપત્ય એટલે પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની વાતો આવે છે. કેટલાક ભગવાન મહાવીર પાસે જતા ખચકાય છે, કેટલાક પ્રશ્નો કરે છે અને છેવટે એ પરંપરા તેમની શિષ્ય પરંપરામા સમાઇ જાય છે. એકંદરે પાછો ભગવાનનો સાધુસંઘ નવે રૂપેજ ઉભો થય છે અને એક સંસ્થામાં ગોઠવાય છે. સાધુના આચારના, અરસપરસ વ્યવહારના અને કર્તવ્યોના નિયમો આગમોમા જોવામા આવે છે તે ઉપરાંત તે નિયમોના કડક પાલનનો જો ભંગ થાય તો તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત દંડરૂપે ફરમાવવામા આવેલ છે. (વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ

[illegible]

[illegible] અહિંસા એ જૈનધર્મને આભારી છે અને આપને જણાવું [illegible] કે જૈનધર્મ એ મધુ-મદ્યને આભારી છે. તે [illegible] એક કામ તો ચાલ્યા કરતું કે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં સાત વ્યસન (જુગાર, માંસ, સુરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી, પરદારસેવા)ના ત્યાગને શબ્દથી અને [illegible] પદાર્થપાઠ શીખવે. માંસનો નિરાકર[illegible] દારૂની ઘૃણા અને વ્યભિચારની અપ્રતિષ્ઠા તેમજ બ્રહ્મચર્યનું [illegible]

(દ્યુત, માંસ, સુરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી, પરદારસેવા)ના ત્યાગે
શબ્દથી અને ... પદાર્થપાઠ શીખવે. માંસનો તિરસ્કાર
દારની ઘૃણા અને વ્યભિચારની અપ્રતિષ્ઠા તેમજ બ્રહ્મચર્યનું ...

૧૧૦૮ શ્વેતામ્બર સાધુઓના ભિન્ન 'રત્નશેખર', 'સુમતિ' 'સાગર' આદિ છે. તેમનો વેશ 'ચોળપટ્ટો', ઓઢવાનું વસ્ત્ર, આદિ છે. જુઓ:-સ્યાદ્વાદમંજરી, પ્રવચનસારોદ્ધાર ૬૦ અ દ્વાર. [આ નામો સાંકેતિક હોય છે તેથી આખો સંપ્રદાય એ કહેવાય છે. કેટલાક સાધુઓ પીળાં પડ઼ે છે તે રીતનો અમુનિ શ્વેતામ્બર સાધુઓથી ભિન્ન ઓળખાવા માટે વિક્રમ અઢારમી સ સત્યવિજય પંન્યાસ કે તેમના શિષ્યથી પડેલો લાગે છે.] આચાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કે જે આઠ 'પ્રવચન ગણાય છે તે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અ ગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતવાળા ક્રોધાદિનો વિજય કરનાર દ નિર્ગ્રંથ ગુરૂ બને છે. તેઓ હમેશ આહાર માધુકરી વૃત્તિથી તેઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખે છે તે સંયમના નિર્વાહ અર્થે જ તેમને વંદન કરવામાં આવતાં 'ધર્મલાભ' એમ બોલે છે. દિ સાધુઓ તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં રહે છે, મોરની કે એવી પીંછી તરીકે રાખે છે.[૫૬૫] આજના જમાનામાં નગ્નપણે વિચરવું

૫૬૫ આ પારામાંના પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ સમજાવો-રજો એટલે રજનું હરણ કરનાર. પૃથ્વીની રજ, જીવજંતુ આદિ દૂર કરવા કપડાથી વીંટેલી લાકડાની દાંડીને છેડે ઉનનો ગુચ્છો રાખેલ હોય છે ઉપકરણ. તેને 'ઓઘો' (ગુચ્છો) પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવકો સા આદિ ક્રિયામાં કપડાથી વીંટ્યા વગરની દાંડીવાળો ઉનનો ગુચ્છો રાખે 'ચરવળો' કહેવામાં આવે છે. મુખવસ્ત્રિકા-મુખપોતિકા એટલે મુખે રા નાનું કપડું-તેને 'મુહપત્તી' પ્રાકૃતમાં કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ દેતાં કે બોલતાં મોઢા આગળ રાખવામાં કરવામાં આવે છે અમુનિ સાધુઓ તો કાન સાથે દોરાથી બાંધી મોઢા ઉપર સ્થાયી રાખે છે. પટ્ટ-'ચોળપટ્ટો'-કટિવસ્ત્ર-કેડે વીંટવાનું ટુંકું વસ્ત્ર. કંબલ એ ઉનનું વાનું વસ્ત્ર છે, કે જે ન ઓઢવાનું હોય ત્યારે ખભે રાખવામાં આ સમિતિ એટલે સમતોલપણે જેમાં ગતિ કરાય છે તેવી વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ એટલે જવામાં-ચાલવામાં, ભાષા એટલે બોલવામાં, એષણા એટલે ન

૧૧૦૮ શ્વેતામ્બર સાધુઓના ચિન્હ 'રજોહરણ', 'મુહપત્તિ' 'દાંડ' આદિ છે. તેમનો વેષ 'ચોલપટ્ટ', ઓઢવાનું વસ્ત્ર, કં આદિ છે. જુઓ:—સ્યાદવાદમંજરી, પ્રવચનસારોદ્ધાર ૬૦ અને દ્વાર. [આ વસ્ત્રો સફેદ હોય છે તે જોઈ આપણો સંપ્રદાય શ્વેત કહેવાય છે. કેટલાક સાધુઓ પીળાં પહેરે છે તે રીવાજ અનુચિત શ્વેતામ્બર સાધુઓથી ભિન્ન ઓળખાવા માટે વિક્રમ અઢારમી સ સત્યવિજય પંન્યાસ કે તેમના શિષ્યથી પડેલો લાગે છે.] આચાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કે જે આઠ 'પ્રવચનમ ગણાય છે તે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અ મહ એ પાંચ મહાવ્રતવાળા ક્રોધાદિનો વિજય કરનાર નિર્ગ્રંથ ગુરૂ બને છે. તેઓ હમેશ આહાર માધુકરી વૃત્તિથી તેઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખે છે તે સંયમના નિર્વાહ અર્થે જ તેમને વંદન કરવામાં આવતા 'ધર્મલાભ' એમ બોલે છે. સાધુઓ તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં રહે છે, મોરની કે એવી પીંછી તરીકે રાખે છે.[૫૬૫] આજના જમાનામાં નગ્નપણે વિચરવું

---

૫૬૫ આ પારામાંના પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ સમજાવો:—રજો એટલે રજનું હરણ કરનાર. પૃથ્વીની રજ, જીવજંતુ આદિ દૂર કરવ કપડાથી વીંટેલી લાકડાની દાંડીને છેડે ઊનનો ગુચ્છો રાખેલ હોય છે ઉપકરણ. તેને 'ઓઘો' (ગુચ્છો) પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવકો સા આદિ ક્રિયામાં કપડાથી વીંટયા વગરની દાંડીવાળો ઊનનો ગુચ્છો રાખે 'ચરવળો' કહેવામાં આવે છે. મુખવસ્ત્રિકા—મુખપોતિકા એટલે મુખે નાનું કપડું—તેને 'મુહપત્તી' પ્રાકૃતમાં કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ હેતાં કે બોલતાં મોઢા આગળ રાખવામાં કરવામાં આવે છે અમૂર્તિ સાધુઓ તો કાન સાથે દોરાથી બાંધી મોઢા ઉપર સ્થાયી રાખે છે. પટ્ટ—'ચોલપટ્ટો'—કટિવસ્ત્ર—કેડે વીંટવાનું ટુંકું વસ્ત્ર. કંબલ એ ઊનનું વાનું વસ્ત્ર છે, કે જે ન ઓઢવાનું હોય ત્યારે ખભે રાખવામાં સમિતિ એટલે સમતોલપણે જેમાં ગતિ કરાય છે તેવી વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ એટલે જવામાં—ચાલવામાં, ભાષા એટલે બોલવામાં, એષણા એટલે

[illegible]

૧૨૧૧ જ્ઞાન-ભંડારો—[illegible] અભિરાત [illegible]
[illegible] મનુષ્યોના [illegible] અને [illegible]
[illegible] કાર્યું. [illegible] થતા [illegible] અને [illegible]
[illegible] રાજસ્થાન અને [illegible]
પુનઃ [illegible], અને બીજી [illegible] સંપ્રદાયની [illegible]
[illegible] એ કારણે [illegible] એકત્રતી [illegible]
[illegible]-મૌખિક જ્ઞાનસંગ્રહ ભંડારરૂપમાં [illegible]
ગામ અને શહેરના [illegible] એમ લાગે છે કે અમારે ત્યાં જ્ઞાનસં-
[illegible] પરિણામે આખા દેશમાં જૈન જ્ઞાનસંગ્રહ ભં-
વ્યવસ્થિત થઈ. [illegible] ભંડારો [illegible] ભંડારો અને વ્યક્તિ-
માલિકીના પણ ભંડારો થયા. વ્યક્તિના આખરે [illegible]
આવે છે, તેથી જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો [illegible] સંપત્તિ [illegible]
ભંડારોની [illegible] લેખકવર્ગ (લહીઆનો વર્ગ) [illegible]

[illegible]

૧૨૧૧ જ્ઞાન-ભંડારો—[illegible] ઐશ્વર્ય [illegible] અસ્તિત્વ [illegible] ... અને ઉપ [illegible] ભાષ ... [illegible] ... સાધુઓના બળ અને [illegible] ... [illegible] તે, [illegible] કાર્યું. ઉદિયત થતાં મંદ અને અને [illegible] ... [illegible] સં... [illegible] થય. એક મનુ [illegible] અને [illegible] પુનઃ [illegible] અને [illegible], અને બીજી મનુ સંપ્રદાયની [illegible] ... [illegible]—આ બે કારણને લીધે પદ્રની એકત્રતાની [illegible] ... [illegible]-મૌખિક જ્ઞાનસંગ્રહ ભંડારરૂપમાં દેખા દેવા [illegible] ... [illegible] અને શહેરના સંઘને એમ લાગ્યું કે અમારે ત્યાં જ્ઞાનસં... [illegible] પરિણામે આખા દેશમાં જૈન જ્ઞાનસંગ્રહ ભં... વ્યવસ્થિત થઈ. સંઘના ભંડારો સાધુના ભંડારો અને [illegible] માલિકીના પણ ભંડારો થયા. વ્યક્તિના આખરે સંઘને [illegible] આવે છે, તેથી જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો સંઘની સંપત્તિ [illegible] ભંડારોની અધિક મોટો લેખકવર્ગ (લહીઆનો વર્ગ) [illegible]

નાશ પામ્યા, કેટલાક બળી ગયા, કેટલાક ગળ્યા અને જીવડાંની બેપરવાહીથી નષ્ટ થઇ ગયા ગયા, છતાં જ્ઞાનભક્તિની જીવતી જૈન ભક્તિને પરિણામે આજે પણ જે ભંડારો એટલા બધા છે, અને તેમાં એટલું બધું વિવિધ તેમજ જુનું સાહિત્ય છે કે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વિદ્વાનો પણ ઓછા જ છે. પરદેશના અને આ દેશના (પીટર્સન, ભાંડારકર આદિ) કેટલીક શોધકો અને વિદ્વાનોએ આ ભંડારોની થાડી વીગતો આપ્યા છે, અને એમાંની વસ્તુ તથા એનો પ્રાચીન રસાસ્વાદ જોઇ તેઓ ચકિત થયા છે. વળી હવે કેટલીક છાપખાનાઓને જૈનભંડારો પુસ્તકો ખોરાક આપી રહ્યા છે, અને હજી પણ વર્ષો સુધી તેથી વધારે ખોરાક પૂરો પાડે.

૧૧૧૪ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના અને જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો વચ્ચે એક ફેર છે, અને તે એ કે બ્રાહ્મણના ભંડારો વ્યક્તિની માલિકીના હોય છે, ત્યારે જૈનભંડારો બહુધા સંઘની મલિકીના જ હોય છે. બ્રાહ્મણો આસો મહિનામાંજ પુસ્તકોમાંથી ચોમાસાનો ભેજ ઉડાડવા અને પુસ્તકોની સારસંભાળ લેવા, ત્રણ દિવસનું સરસ્વતીશયન નામનું પર્વ ઉજવે છે, ત્યારે જૈનો કાર્તિક શુદિ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહી તે વખતે પુસ્તકો અને ભંડારોને પૂજે છે અને એ નિમિત્તે ચોમાસામાંથી સંભવનો બગાડ ભંડારોમાંથી દૂર કરે છે. આ રીતે મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ધીમે ધીમે મૂર્ત ભંડારોમાં પરિણમી; એથી પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી)ની પ્રથા આ દેશ માટે નવી નથી. તેનાં નામ જ્ઞાનકોશ, ચિત્કોશ, સરસ્વતીભંડાર, પુસ્તકભાંડાગાર આદિ વિધવિધ પણ એકજ અર્થનાં હતાં; તેણે હવે પુસ્તકાલયો, લાયબ્રેરીઓ, જ્ઞાનમંદિરો, સરસ્વતીમંદિરો એ નામ ધારણ કર્યાં છે.

૧૧૧૫ અત્યારે ભંડારોનો વારસો છતાં જમાનાને પહોંચી વળે તેવો અભ્યાસીવર્ગ ઉભો થયો નથી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન જે ભંડારોએ સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, હરિભદ્ર અને અકલંક

નાશ પામ્યા, કેટલાક બાળી મૂક્યા, કેટલાક ગળી ગયા અને જીવજંતુ ઓપરવાહથી નષ્ટ થઈ ગયા, છતાં જ્ઞાનરક્ષાની જૈનોની ભક્તિને પરિણામે આજે પણ એ ભંડારો એટલા બધા છે, અને તેમાં એટલું બધું વિવિધ વિષયક જૂનું સાહિત્ય છે કે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વિદ્વાનો પણ ઓછા જ છે. પરદેશના અને આ દેશના (પીટર્સન, ભાંડારકર આદિ) કેટલીએક શોધકો અને વિદ્વાનોએ આ ભંડારોની પાછળ વર્ષો ગાળ્યાં છે, અને એમાંની વસ્તુ તથા એનો પ્રાચીન રક્ષાપ્રબંધ જોઈ તેઓ ચકિત થયા છે. હાલ થયાં કેટલીએક છાપખાનાઓને જૈનભંડારો પૂરતો ખોરાક આપી રહ્યા છે, અને હજી પણ વર્ષો સુધી તેથી વધારે ખોરાક પૂરો પાડે

૧૧૧૪ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના અને જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો વચ્ચે એક ફેર છે, અને તે એ કે બ્રાહ્મણના ભંડારો વ્યક્તિની માલિકીના હોય છે, જ્યારે જૈનભંડારો બહુધા સંઘની માલિકીના જ હોય છે. બ્રાહ્મણો આસો મહિનામાંજ પુસ્તકોમાંથી ચોમાસાનો ભેજ ઉડાડવા અને પુસ્તકોની સારસંભાળ લેવા, ત્રણ દિવસનું એક સરસ્વતીશયન નામનું પર્વ ઉજવે છે, જ્યારે જૈનો કાર્તિક શુદિ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહી તે વખતે પુસ્તકો અને ભંડારોને પૂજે છે અને એ નિમિત્તે ચોમાસામાંથી સંભવનો બગાડ ભંડારોમાંથી દૂર કરે છે. આ રીતે મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ધીમે ધીમે મૂર્તરૂપે ભંડારોમાં પરિણમી; એથી પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી)ની પ્રથા આ દેશ માટે નવી નથી. તેનાં નામ જ્ઞાનકોશ, ચિત્કોશ, સરસ્વતીકોશ, પુસ્તકભાંડાગાર આદિ વિધવિધ પણ એકજ અર્થના હતા; તેણે હવે પુસ્તકાલયો, લાયબ્રેરીઓ, જ્ઞાનમંદિરો, સરસ્વતીમંદિરો એ નામ ધારણ કર્યાં છે.

૧૧૧૫ અત્યારે ભંડારોનો વારસો છતાં જમાનાને પહોંચી વળે તેવો અભ્યાસીવર્ગ ઉભો થયો નથી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન જે ભંડારોએ સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, હરિભદ્ર અને અકલંક

[illegible]

[illegible] ધાર્મિક [illegible] અને [illegible] ઋતુમાં [illegible] અને [illegible] પ્રાચીન સમયમાં [illegible] અને [illegible] ઋતુમાં [illegible] ઉપર [illegible] અને [illegible] ઋતુમાં પ્રવાસ ન કરી શકતા. [illegible] નહિ, ક્ષત્રિયો પણ આ ઋતુમાં ભાગ્યેજ બહાર જતા. એ[illegible] આ નિવૃત્તિનો કાળ હતો તેથી [illegible] અને શ્રમણની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને યોગ્ય આ ઋતુ દીર્ઘ [illegible] ઉપદેશોને સ્થિર રહેવાના નિયમો ધર્મપ્રવર્તકોએ કર્યા છે. વૈદિક સંન્યાસીઓ દેવશયની એકાદશીથી દેવ ઉઠી એકાદશી સુધી સ્થિર રહે છે; બૌદ્ધ શ્રમણો આષાઢી પૂર્ણિમાથી અશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી અથવા શ્રાવણી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી સ્થિર રહે છે અને જૈન શ્રમણોનો આષાઢી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધીનો સ્થિરવાસ ટ[illegible]ણીનો છે. આ સ્થિરવાસનું જૈન નામ 'પર્યુષણા કલ્પ' છે. બૌદ્ધ નામ 'વસ્સ કે વસ્સાવાસો' (વર્ષા, કે વર્ષાવાસ) છે. આ રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બન્ને શાખાઓના આ સ્થિરવાસ યા પર્યુષણા

[illegible]

૧૧૧૦ [illegible] ધાર્મિક [illegible] ચાતુર્માસ [illegible] અને [illegible] ની એક [illegible] ઋતુ [illegible] છે. પ્રાચીન સમયમાં [illegible] અને [illegible] રહે છે. એ સમયની ઋતુમાં [illegible] જેવાં [illegible] કે જેઓ પગે ઉપર [illegible] માસ સુધીને દેશના ચારે [illegible] અને ગામે ગામે ફરતા [illegible] આ ઋતુમાં પ્રવાસ ન કરી શકતા. [illegible] સંપૂર્ણપણે થતું નહિ, ક્ષત્રિયો પણ આ ઋતુમાં ભાગ્યે જ બહાર જતા. કોઈ આ નિવૃત્તિનો કાળ હતો તેથી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને યોગ્ય આ ઋતુ દીર્ઘ પોતપોતાના ઉપદેશોને સ્થિર રહેવાના નિયમો ધર્મપ્રવર્તકોએ કર્યા છે. વૈદિકોમાં સંન્યાસીઓ દેવશયની એકાદશીથી દેવ ઉઠી એકાદશી સુધી સ્થિર રહે છે; બૌદ્ધ શ્રમણો આષાઢી પૂર્ણિમાથી અશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી અથવા શ્રાવણી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી નિયત રહે છે અને જૈન શ્રમણોનો આષાઢી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધીનો સ્થિરવાસ ટકાવવાનો છે. આ સ્થિરવાસનું જૈન નામ 'પર્યુષણા કલ્પ' છે. બૌદ્ધ નામ 'વસ્સ કે વસ્સાવાસો' (વર્ષા, કે વર્ષાવાસ) છે. આ રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બન્ને શાખાઓના આ સ્થિરવાસ વા પર્યુષણા

મૂર્તિપૂજક ને અમૂર્તિપૂજક બંને ફિરકામાં એ પ્રમાણે માન્ય છે, જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયમાં આને બદલે દશ દિવસો મનાય છે અને તેથી તેને 'દશલક્ષણી પર્વ' કહેવામાં આવે છે, અને તેનો પ્રારંભ શ્વેતાંબરનાં પજુસણ પૂરાં થતાં કે બીજા દિવસથીજ શરૂ થાય છે. આ પજુસણ પર્વોમાં એક ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતાં તેનાં નીચેની બાબતો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. (૧) ધમાલ ઓછી કરીને બને તેટલી નિવૃત્તિ અને ફુરસદ મેળવવાનો પ્રયત્ન, (૨) ખાનપાન અને બીજા કેટલાક ભોગો ઉપર ઓછો વત્તો અંકુશ-ઉપવાસાદિ તપ, (૩) શાસ્ત્રશ્રવણ અને આત્મચિંતનનું વલણ, (૪) તપસ્વી અને ત્યાગીઓની તેમજ સાધર્મિકોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ-ભક્તિ. (૫) જીવોને અભયદાન આપવાનો પ્રયત્ન, (૬) વેરઝેર વિસારી સર્વ સાથે સાચી મૈત્રી સાધવાની ભાવના. સાંવત્સરિક પર્વમાં સૌ સાથે ગત વર્ષમાં જે કંઈ દોષાદિ એક બીજા પ્રત્યે થયા હોય તેના માટે 'મિચ્છામિદુક્કડં' ('મિથ્યામે દુષ્કૃત'-મારૂં તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ) એમ કહી 'ખમાવે છે'-અને 'ખમે' છે એટલે ક્ષમાપના માગે છે અને આપે છે. આથી અનેકનાં ઝેરવેર શમી જઇ પુનઃ મૈત્રીભાવ પ્રકટે છે.

૧૧૧૯ **તીર્થો**—શ્વેતાંબર જૈનો બંગાલમાં સમેતશિખર નામના ગિરિસ્થાનને પોતાના ૨૦ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ તરીકે દિગંબરોની પેઠે તીર્થ સ્વીકારે છે, તે ઉપરાંત મેવાડમાં ઉદયપુર પાસે ધુલેવ-કેસરીયાજી છે; વળી સૌરાષ્ટ્રમાના પાલીતાણાના શત્રુંજયગિરિ, અને જૂનાગઢના ગિરિનાર પર્વત, ગૂજરાતમાં આબૂગિરિ, તારંગાગિરિ, શંખેશ્વર, દક્ષિણમાં અંતરીક્ષજી, મક્ષીજી વગેરેને મુખ્ય તીર્થો માને છે ને તેમાં પણ શત્રુંજયને પરમ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે વળી ગિરિનાર તે નેમિનાથ તીર્થંકરની દીક્ષા-જ્ઞાન-નિર્વાણભૂમિ હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય પણ પ્રાચીનકાળથી છે. આબૂપર વિમલમંત્રીએ ૧૦૮૮માં અને વસ્તુપાલ અને તેજપાલે સં. ૧૨૮૮માં સુંદર કારીગરીના નમુનારૂપ મહાપ્રસાદો બંધાવ્યા ત્યારથી, તારંગાપર કુમાર-

મૂર્તિપૂજક ને અમૂર્તિપૂજક બંને ફિરકામાં એ પ્રમાણે માન્ય છે, જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયમાં આને બદલે દશ દિવસો મનાય છે અને તેથી તેને 'દશલક્ષણી પર્વ' કહેવામાં આવે છે, અને તેનો આરંભ શ્વેતાંબરનાં પજુસણ પૂરા થયાં કે બીજા દિવસથીજ શરૂ થાય છે. આ પજુસણ પર્વોમાં એક ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતાં તેમાં નીચેની બાબતો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. (૧) ધમાલ ઓછી કરીને બને તેટલી નિવૃત્તિ અને ફુરસદ મેળવવાનો પ્રયત્ન, (૨) ખાનપાન અને બીજા કેટલાક ભોગો ઉપર ઓછો વત્તો અંકુશ-ઉપવાસાદિ તપ, (૩) શાસ્ત્રશ્રવણ અને આત્મચિંતનનું વલણ, (૪) તપસ્વી અને ત્યાગીઓની તેમજ સાધર્મિકોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ-ભક્તિ. (૫) જીવોને અભયદાન આપવાનો પ્રયત્ન, (૬) વેરઝેર વિસારી સહુ સાથે સાચી મૈત્રી સાધવાની ભાવના. સાંવત્સરિક પર્વને દિને સૌ સાથે ગત વર્ષમાં જે કંઈ દોષાદિ એક બીજા પ્રત્યે થયા હોય તેના માટે 'મિચ્છામિદુક્કડં' ('મિથ્યામે દુષ્કૃત'–મારૂં તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ) એમ કહી 'ખમાવે છે'–અને 'ખમે' છે એટલે ક્ષમાપના માગે છે અને આપે છે. આથી અનેકનાં ઝેરવેર શમી જઇ પુનઃ મૈત્રીભાવ પ્રકટે છે.

૧૧૧૯ તીર્થો—શ્વેતાંબર જૈનો બંગાલમાં સમેતશિખર નામના ગિરિસ્થાનને પોતાના ૨૦ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ તરીકે દિગંબરોની પેઠે તીર્થ સ્વીકારે છે, તે ઉપરાંત મેવાડમાં ઉદયપુર પાસે ધુલેવ–કેસરીયાજી છે; વળી સૌરાષ્ટ્રમાના પાલીતાણાના શત્રુંજયગિરિ, અને જૂનાગઢના ગિરિનાર પર્વત, ગૂજરાતમાં આબુગિરિ, તારંગાગિરિ, શંખેશ્વર, દક્ષિણમાં અંતરીક્ષજી, મક્ષીજી વગેરેને મુખ્ય તીર્થો માને છે ને તેમાં પણ શત્રુંજયને પરમ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે વળી ગિરિનાર તે નેમિનાથ તીર્થંકરની દીક્ષા–જ્ઞાન–નિર્વાણભૂમિ હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય પણ પ્રાચીનકાળથી છે. આબુપર વિમલમંત્રીએ ૧૦૮૮મા અને વસ્તુપાલ અને તેજપાલે સં. ૧૨૮૮માં સુંદર કારીગરીના નમુનારૂપ મહાપ્રસાદો બંધાવ્યા ત્યારથી, તારંગાપર કુમાર-

[illegible]

૧૧૨૩ [illegible] જૈન સમાજના [illegible] છે. તેની એક [illegible] સંસ્થા છે કે જેની પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય [illegible] છે, દેરાસરની સામગ્રી, પુસ્તકાલયો, વગેરે પણ ઘણાં ખર્ચ અને તે નીભાવ માટેની જૈન મંદિર-શ્રાવક સમુદાયે કરેલી વ્યવસ્થામાં ઉપરાંત જરૂરી કે એ સંસ્થાની પણ કેટલીક જગ્યાએ જમીનદારી છે. બીજી પણ સ્થાવર જંગમ મિલકત છે, અને રોકડ નાણું, સોનું ચાંદી તેમજ ઝવેરાત પણ છે ઘર-મંદિરો અને નદન ખાનગી માલિકીના મંદિરોને બાજુએ મૂકીએ તો પણ જેના ઉપર નાના મોટા સંઘની માલિકી હોય, દેખરેખ હોય એવા સંઘમાલિકીના મંદિરોના નાના મોટા ભંડારો હોય છે. એનું દ્રવ્ય 'દેવદ્રવ્ય' કહેવાય છે કે જે જૈનને માટે પોતાને માટે વાપરવું એ મહાન પાપ ગણેલું છે. આથી આ દેવદ્રવ્ય એકઠું કરવામાં, તેની સારસંભાળ લેવામાં અને તે ભરખાઇ ન જાય તે માટે આપના ઈલાજોમાં જૈન સંઘે ખૂબ ચાતુરી અને ઇમાનદારી રાખી છે. હિંદુસ્થાનમાંના બીજા કોઇપણ સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્યમાં જૈન સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્ય જેટલી

[illegible]

૧૧૨૩ જ્યાં જુઓ ત્યાં દેવળ જૈનોના દેખાય છે એજ [illegible] જૈન સમાજના [illegible] પુરાવો છે. તેની એક [illegible] સંખ્યા છે કે જેની પણ પુરાણ દ્રવ્ય [illegible] છે, દેરાસરની સામગ્રી, પુસ્તકો, વગેરે પણ [illegible] ખર્ચ અને તે નીમકઃ મારેની જૈન શ્વે-શ્રાવક સમુદાયે કરેલી વ્યવસ્થામાં ઉતરતા જણાશે કે એ સંસ્થાની પણ કેટલીક જગોએ જમીનદારી છે. બીજી પણ સ્થાવર જંગમ મિલ્કત છે, અને રોકડ નાણું, સોનું ચાંદી તેમજ ઝવેરાત પણ છે ઘર-મંદિરો અને વ્યક્તિ ખાનગી માલિકીના મંદિરોને બાજુએ મૂકીએ તો પણ જેના ઉપર નાના મોટા સંઘની માલિકી હોય, દેખરેખ હોય એવા સંઘમાલિકીના મંદિરોના નાના મોટા ભંડારો હોય છે. એનું દ્રવ્ય 'દેવદ્રવ્ય' કહેવાય છે કે જે જૈનને માટે પોતાને માટે વાપરવું એ મહાન પાપ ગણેલું છે. આથી આ દેવદ્રવ્ય એકઠું કરવામાં, તેની સારસંભાળ લેવામાં અને તે ભરખાઇ ન જાય તે માટે આપના ઇલાજોમાં જૈન સંઘે ખૂબ ચાતુરી અને ઇમાનદારી રાખી છે. હિંદુસ્થાનમાંના બીજા કોઇપણ સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્યમાં જૈન સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્ય જેટલી

સચિત્તપરિહારી, પાદચારી અને બ્રહ્મચારી—એ છ 'રી' પાળતા રહેતા) રસ્તામાં લૂંટારુના ભયને લીધે ચોકીવાળો સેવામાં આવતા, વચ્ચે આવતાં ગામોના સંઘ આ યાત્રાસંઘની મહેમાનગીરી કરતા અને તે તે ગામમાં 'સંઘપતિ' અનેક દાન-પુણ્ય કરતો, સાથે પૂજનવિધિ લાકડા કે ધાતુ કે હાથીદાન વગેરેના દેરાસરો ધાતુ આદિની પ્રતિમા સહિત લઇ જવામાં આવતાં;—વગેરે યાત્રાના સંઘોનો ઇતિહાસ જૂદો છે.૫૬૮

૧૧૨૬ ત્યાગ, શાન્તિ અને વિવેક કેળવવાની પ્રેરણામાંથી આપણા તીર્થોની ઉત્પત્તિ છે. ત્યાં જવાનો તથા તેના પાછળ શક્તિ સંપત્તિ અને સમય ખર્ચવાનો આપણો ઉદ્દેશ, પણ એજ છે. છતાં તીર્થોસંબંધી ઝઘડા શ્વેતાંબર તથા દિગંબર એ બંને ફિરકા વચ્ચે ચાલે એ જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને ન સમજ્યા જેવું છે. આની મીમાંસામાં ઉતરતાં જણાય છે કે દિગંબરોનું અધિપત્ય જે સ્થળે (મુખ્યત્વે દક્ષિણમાં) હતું અથવા હજી છે ત્યાં એકેસરો શ્વેતાંબરો મઝિયારો કરવા ગયા નથી; જ્યારે દુઃખની વાત એ છે દિગંબરો એટલી તટસ્થતા સાચવી શકતા નથી; ... પોતાના હકો તીર્થોમાં છે તે જણાવી તેના ઝઘડા ચાલે છે ... બંનેના પુષ્કળ દ્રવ્ય, સમય અને શક્તિની બરબાદી થાય છે, ... એનો પૂરો ફાયદો આજના રાજતંત્રને મળે છે.

૧૧૨૭ શકો અને હૂણોના પછી મુસલમાનો આવ્યા ... જૈનમૂર્ત્તિ અને મંદિરોપર આક્રમણ કરી તેમનો ભંગ કર્યો. ... બચવા આપણે ફરમાનો પણ મેળવ્યાં અને ક્યાંક ક્યાંક ... પણ કર્યાં. આ બધા આક્રમણો થયા પછી થતા નુકશાનને ... તે સર્વને જલદી સમરાવી લઈ બને તેટલું દૂર કરી શકતા ... કરી એવા આઘાતોથી બચવા કળ અને બળ વાપરતા. ...

૫૬૮ જુઓ વિશેષ માટે 'તીર્થયાત્રાકે લિયે નિકલનેવાલે સંઘોંકા વર્ણન' એ નામનો શ્રી જિનવિજયનો લેખ જૈ. સા. સં. ૧, ૨ ૫ ...

અચિત્તપરિહારી, પાદચારી અને બ્રહ્મચારી–એ છ અંશ'રી'વાળા રહેતા) રસ્તામાં લુંટારૂના ભયને લીધે ચોકીવાળો સેવામાં આવતા, વચ્ચે આવતાં ગામોના સંઘ આ યાત્રાસંઘની મહેમાનગીરી કરતા અને તે તે ગામમાં 'સંઘપતિ' અનેક દાન-પુણ્ય કરતો, સાથે પૂજનવિધિ લાકડા કે ધાતુ કે હાથીદાંત વગેરેના દેરાસરો ધાતુ આદિની પ્રતિમા સહિત લઇ જવામા આવતા;–વગેરે યાત્રાના સંઘોનો ઇતિહાસ જૂદો છે.૫૬૮

૧૧૨૬ ત્યાગ, શાન્તિ અને વિવેક કેળવવાની પ્રેરણામાંથી આપણા તીર્થોની ઉત્પત્તિ છે. ત્યાં જવાનો તથા તેના પાછળ શક્તિ સંપત્તિ અને સમય ખર્ચવાનો આપણો ઉદ્દેશ, પણ એજ છે. છતાં તીર્થોસંબંધી ઝઘડા શ્વેતાંબર તથા દિગંબર એ બંને ફિરકા વચ્ચે ચાલે એ જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને ન સમજ્યા જેવું છે. આની મીમાંસામાં ઇતરના જણાય છે કે દિગંબરોનું અધિપત્ય જે જે સ્થળે (મુખ્યત્વે દક્ષિણમાં) હતું અથવા હજી છે ત્યાં એકે સ્થળે શ્વેતાંબરો મઝિયારો કરવા ગયા નથી; જ્યારે દુઃખની વાત એ છે કે દિગંબરો એટલી તટસ્થતા સાચવી શકતા નથી; ક્રિટિશ કોર્ટ પોતાના હકો તીર્થોમાં છે તે જણાવી તેના ઝઘડા ચાલે છે તેથી બંનેના પુષ્કળ દ્રવ્ય, સમય અને શક્તિની બરબાદી થાય છે, અને એનો પૂરો ફાયદો આજના રાજતંત્રને મળે છે.

૧૧૨૭ શકો અને હૂણોના પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેમણે જૈનમૂર્તિ અને મંદિરોપર આક્રમણ કરી તેમનો ભંગ કર્યો. તેમાંથી બચવા આપણે ફરમાનો પણ મેળવ્યાં અને ક્યાંક ક્યાંક પ્રતિકાર પણ કર્યા. આ બધા આક્રમણો થયા પછી થતા નુકસાનને પૂરવા તે સર્વને જલદી સમરાવી લઇ બને તેટલું દૂર કરી શકતા અને કરી એવા આઘાતોથી બચવા કળ અને બળ વાપરતા. ...

૫૬૮ જુઓ વિશેષ માટે 'તીર્થયાત્રાકે લિયે નિકલનેવાલે સંઘોંકા વર્ણન' એ નામનો શ્રી જિનવિજયનો લેખ જૈ. સા. સં. ૧, ૨ પૃ. ...

[illegible]

૧૧૩૦ [illegible] હ. લિ. ગ્રંથો [illegible] મધ્ય-મુનિ[illegible] [illegible] છે, [illegible] અનેક [illegible] સિદ્ધ [illegible] પ્રશસ્તિ [illegible] રહ્યા છે અને [illegible] સ્થાપ [illegible] રહ્યા છે. એ જ્ઞાનપ્રચાર ઉદારવૃત્તિથી [illegible] કરનાર ધનવાન જૈનોની જ્ઞાનપ્રીતિનું ફળ છે. તેમણે સદુપદેશને [illegible] તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશનો લાભ લીધો છે, અને તીર્થસંઘને [illegible] કળાથી રાખનારી તેનું સંરક્ષણ અને ઉદ્ધરણ કરેલ છે. પૂર્વના [illegible] અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શ્રીમંતો અને શાહોએ મોટાં [illegible] દાન આપીને પોતાના ઈષ્ટદેવ તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિ પ્રદર્શિત કરવા અને દયાધર્મ કરીને સત્કર્મ સંચી લેવામાં કશી પાછી કરી નથી. શેઠ હઠીસિંહે સં. ૧૯૦૧-૩ માં અમદાવાદમાં જે સુંદર દેરાસર શ્વેતમર્મરનું બંધાવ્યું તે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ બીજાં અતિ સુંદર મકાનો અને દેવાલયો છેલ્લા સૈકામાં બંધાયાં છે તે એ સંઘની [illegible] શાલિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે. પરંતુ આ સાથે જણાવવું [illegible] જૈનોએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તીર્થોનો વારસો સંભાળ્યો છે—[illegible] રાખ્યો છે, તેથી તે પ્રત્યેની સર્વ ફરજમાંથી તેઓથી મુક્ત થવાતું નથી પરંતુ તે વારસાનો ઉપયોગ જૈનોએ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે [illegible] એ વારસો જીવંત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા ઉદ્ધાર [illegible] સાધન બને. આ માટેની સૂચનાઓ હવે પછી કરવામાં આવી [illegible]

[illegible]

૧૧૩૦. [illegible]

[illegible] એ જ્ઞાનપ્રચાર ઉદારદૃષ્ટિથી જ કરનાર ધનવાન જૈનોની જ્ઞાનપ્રીતિનું ફળ છે. તેમણે [illegible] તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશનો લાભ લીધો છે, અને તીર્થમંદિરોને [illegible] તેનું સંરક્ષણ અને ઉદ્ધરણ કરેલ છે. પૂર્વના [illegible] અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેઠિયાઓ અને શાહુકારોએ મોટાં દાન આપીને પોતાના ઈષ્ટદેવ તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિ પ્રદર્શિત કરી અને દયાધર્મ કરીને સત્કર્મ સંચી લેવામાં કશી પાછી પાની કરી નથી. શેઠ હઠીસિંહે સં. ૧૯૦૧-૩ માં અમદાવાદમાં જે સુંદર દેરાસર ધર્મનાથનું બંધાવ્યું તે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ બીજાં અતિ સુંદર મકાનો અને દેવાલયો છેલ્લા સૈકામાં બંધાયાં છે તે એ સંઘની [illegible] શાલિનતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે. પરંતુ આ સાથે જણાવવું [illegible] જૈનોએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તીર્થોનો વારસો સંભાળ્યો છે-જાળવી રાખ્યો છે, તેથી તે પ્રત્યેની સર્વ ફરજમાંથી તેઓથી મુક્ત થવાતું નથી પરંતુ તે વારસાનો ઉપયોગ જૈનોએ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી એ વારસો જીવંત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા ઉદ્ધાર[illegible] સાધન બને. આ માટેની સૂચનાઓ હવે પછી કરવામાં આવી છે

[illegible] અહિંસા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અહિંસા અને [illegible] [illegible] પં. સુખલાલજીનો 'અહિંસા અને અમારિ' પર લેખ [illegible] [illegible] વિશેષ [illegible] જોવું ઘટે છે.

૧૧૪૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયા નિત્ય ક્રમમાં કરેલા છે: દરેક નવકાર (નમસ્કાર) એટલે પંચ પરમેષ્ઠીના મંત્ર જિનેન્દ્રને નમસ્કાર રૂપ–પંચ પરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરે છે. મૂર્તિપૂજકો પ્રતિમાને વંદન, તેમનું પૂજન અર્થાત્ 'ચૈત્યવંદન–સ્તવન' તેમજ વિશિષ્ટ પૂજા (પૂજાનિમિત્તનાં કાવ્યો)થી કરે છે, ધ્યાન અને સ્વાધ્યાય માટે સમતાના પોષક એવી 'સામાયિક' કરેલા પાપો કે દોષોના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે 'પ્રતિક્રમણ' (કે જે દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પંચ પ્રકારનું) નામની ક્રિયા તેના ખાસ આવશ્યક સૂત્રો બોલી કરે છે, પૌષધ કરે છે એટલે–પર્વચતુષ્ટય અર્થાત્ આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિને આહાર, શરીરસત્કાર એટલે સ્નાનાદિ, અબ્રહ્મ અને વ્યાપાર કર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મની પુષ્ટિ અર્થે પૌષધશાળામાં ૩૦ મુહૂર્તના અહોરાત્ર સુધી રહેવા રૂપ પૌષધવ્રતમાં રહે છે, તે દરેક માસમાં બે [illegible] પાંચમ, ચૌદશ,–એમ ૭ દિવસોએ લીલોતરી કે એવો આહાર [illegible] લેતા, હમેશ સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજનાદિથી પરવારી 'ચોવિહાર' છે–ચતુર્વિધ આહાર (અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય) ન લેવાની બાધા લે છે. ચોમાસામાં પર્યુષણનાં આઠ કે દશ દિવસો મહા ક્રિયામાં–ઉપવાસમાં–ઉપદેશશ્રવણમાં ગાળે છે ને છેલ્લા દિને સંવ[illegible]

[illegible]

૧૧૪૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયા નિત્ય ક્રમમાં કરેલા છ દરેક નવકાર (નમસ્કાર) એટલે પંચ પરમેષ્ઠી જિનેને ન કરવારૂપ-પંચ પરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરે છે. મૂર્તિપૂજકો પ્રતિમાને વંદન, તેમનું પૂજન અર્ચન આદિ 'ચૈત્યવંદન-સ્તવન' તેમજ વિશિષ્ટ પૂજા (પૂજાનિમિત્તનાં કાવ્યો) ગાઈ કરે છે, ધ્યાન અને સ્વાધ્યાય માટે સમતાના પોષક એવી 'સામાયિક' કરેલા પાપો કે દોષોના પ્રાયશ્ચિત રૂપે 'પ્રતિક્રમણ' (કે જે દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રકારનું) નામની ક્રિયા તેના ખાસ આવશ્યક સૂત્રો બોલી કરે છે, પૌષધ કરે છે એટલે-પર્વચતુષ્ટય અર્થાત્ આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિને આહાર, શરીરસંસ્કાર એટલે સ્નાનાદિ, અબ્રહ્મ અને કર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મની પુષ્ટિ અર્થે પૌષધશાળામાં ૩૦ મુહૂર્ત-અહોરાત્ર સુધી રહેવા રૂપ પૌષધવ્રતમાં રહે છે, તે દરેક માસમાં બે પાંચમ, ચૌદશ,-એમ ૭ દિવસો લીલોતરી કે એવો લેતા, હમેશ સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજનાદિથી પરવારી 'ચોવિહાર' છે-ચતુર્વિધ આહાર (અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય)ના ત્યાગ બાંધી લે છે. ચોમાસામાં પર્યુષણનાં આઠ કે દશ દિવસો ક્રિયામાં-ઉપવાસમાં-ઉપદેશશ્રવણમાં ગાળે છે ને છેલ્લા દિને

ભાવસાર, ભણશાલી, પાટીદાર આદિની જ્ઞાતિના પણ જૈનધર્મ પાળનાર જોવામાં આવે છે. વણિક જ્ઞાતિમાં મુખ્યત્વે ઓશવાળ, પોરવાડ અને શ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિ છે અને તેમાં દશા અને વીસા એવા ભેદ છે.

૧૧૩૬ પૂર્વે એટલે સં. ૧૬૦૦ પહેલાં જૈનધર્મના અનુયાયી તે શ્રાવક, અને બીજા મહેશ્વર-મહાદેવ-શિવને માનનાર મહેશ્વરી (કે જેને 'મેસરી'-'મેશ્રી' કહેવામાં આવે છે) કહેવાતા. કોઈ કોઈ રામાનુજ કે ભાગવતધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસક હતા; પણ પછીથી જ્યારે વિક્રમ સત્તરમી સદીમા વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ વિષ્ણુની ઉપાસના તરીકે ગૂજરાતમા ફેલાયો ત્યારે શ્રાવક ને મહેશ્વરીમાંથી તે વિષ્ણુધર્મ માનનારા થયા તે વૈષ્ણવ કહેવાયા. જે વાણિયા જ્ઞાતિઓ અત્યારે કેવળ વૈષ્ણવ ધર્મ માનનારી થઈ ગઈ છે, તે જ્ઞાતિઓ પણ પહેલાં જૈનધર્મ માનતી હતી એમ બતાવનારા કેટલાક લેખ મળે છે. દાખલા તરીકે નાગર, કપોળ, મોઢ, ગૂર્જર, વાયડા, ખડાયતા, પલ્લીવાલ, ટીસાવાલ વગેરે. આ લેખો પરથી એમ ન કહી શકાય કે તે જ્ઞાતિના સર્વ લોકો તે કાલે જૈનધર્મી હતા. શ્રીમાળી પોરવાડ અને ઓશવાળ જ્ઞાતિના જૈનોનાં ભરાવેલાં બિંબો અને પાદુકા પ્રતિમાઓ જેટલા પ્રમાણમા મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં નાગર, કપોળ કે બીજી અત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળની જ્ઞાતિઓની ભરાવેલી પ્રતિમા મળતી નથી, એથી એમ સમજાય છે કે નાગર, કપોળ વગેરે જ્ઞાતિના બધા લોકો પહેલા જૈન ધર્મ પાળના નહિ હોય, પણ જૈન ધર્મ પાળવામાં તે તે જ્ઞાતિઓ કંઇ પ્રતિબંધ માનતી હોતી ન હોતી અને તેમનામાંના કેટલાક લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના (રામાનુજ વૈષ્ણવ અથવા સામાન્ય ભાગવત ધર્મના—વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ માર્ગ ત્યારે ચાલતો થયો નહોતો. સં. ૧૬૦૦ પછી ઘણે વર્ષે વલ્લભી સંપ્રદાય ગુજરાતમાં દાખલ થયો) તેમજ કેટલાક લોકો શૈવી અને કેટલાક જૈન એ પ્રમાણે હોવા જોઈએ. જૈન નહિ તે બધા 'માહેશ્વરી' કે નામે ઓળખાતા. માહેશ્વરીઓ અને જૈનો વચ્ચે ખાનપાન વહે

ભાવસાર, ભણશાલી, પાટીદાર આદિની જાતિના પણ જૈનધર્મ પા
જોવામાં આવે છે. વણિક જાતિમાં મુખ્યત્વે ઓશવાળ, પોર
અને શ્રીમાળી વણિક જાતિ છે અને તેમાં દશા અને વીસા એવા ભે

૧૧૩૬ પૂર્વે એટલે સં. ૧૬૦૦ પહેલાં જૈનધર્મના અનુ
તે શ્રાવક, અને બીજા મહેશ્વર-મહાદેવ-શિવને માનનાર મહેશ્વરી(
જેને 'મેસરી'-'મેશ્રી' કહેવામાં આવે છે) કહેવાતા. કોઈ કોઈ રામાનુજ
ભાગવતધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસક હતા; પણ પછીથી જ્યારે વિ
સત્તરમી સદીમા વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ વિષ્ણુની ઉપાસના તરીકે
ગૂજરાતમા ફેલાયો ત્યારે શ્રાવક ને મહેશ્વરીમાંથી તે વિષ્ણુને
માનનારા થયા તે વૈષ્ણવ કહેવાયા. જે વાણિયા જાતિઓ અત્
કેવળ વૈષ્ણવ ધર્મ માનનારી થઈ ગઈ છે, તે જાતિઓ પણ પહેલાં
જૈનધર્મ માનતી હતી એમ બતાવનારા કેટલાક લેખ મળે છે
દાખલા તરીકે નાગર, કપોળ, મોઢ, ગૂર્જર, વાયડા, અડાલજ
પલ્લીવાલ, ટીસાવાલ વગેરે. આ લેખો પરથી એમ ન કહી શકાય કે
જાતિના સર્વ લોકો તે કાલે જૈનધર્મી હતા. શ્રીમાળી પોરવાડ
અને ઓશવાળ જાતિના જૈનોનાં ભરાવેલાં બિંબો અને પાદુકા
પ્રતિમાઓ જેટલા પ્રમાણમા મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં નાગર, કપોળ
કે બીજી અત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળની જાતિઓની ભરાવેલી પ્રતિ
મળતી નથી, એથી એમ સમજાય છે કે નાગર, કપોળ વગેરે
જાતિના બધા લોકો પહેલા જૈન ધર્મ પાળના નહિ હોય, પણ જૈન
ધર્મ પાળવામાં તે તે જાતિઓ કંઇ પ્રતિબંધ માનતી હોતી ન હોતી
અને તેમનામાંના કેટલાક લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના (રામાનુજ વૈષ્ણવ
અથવા સામાન્ય ભાગવત ધર્મના-વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ માર્ગ તો
ચાલતો થયો નહોતો. સં. ૧૬૦૦ પછી ઘણે વર્ષે વલ્લભી સંપ્ર
ગુજરાતમાં દાખલ થયો) તેમજ કેટલાક લોકો શૈવી અને કેટલાક
જૈન એ પ્રમાણે હોવા જોઈએ. જૈન નહિ તે બધા 'માહેશ્વરી' ક
નામે ઓળખાતા. માહેશ્વરીઓ અને જૈનો વચ્ચે ખાનપાન વ્ય

પડ્યું. દાખલા તરીકે ગૂજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીસા બધા જૈન છે, પણ દશામાં કેટલાક જૈન તો કેટલાક વૈષ્ણવ આદિ છે. દશા શ્રીમાળી શ્રાવક અને દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ એકમેકમાં લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીસાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે એટલે ધર્મબંધન કરતાં જ્ઞાતિબંધન વધારે મહત્ત્વ ભોગવે છે (૬) હમણાં છેલ્લા સૈકામાં શ્રી દયાનંદ સ્થાપિત આર્યસમાજની પ્રબળ તામાં અંજાતાં કેટલાક તેમાં ભળ્યા, કોઈ બીજી સમાજમાં ગયા કોઈ ધર્મમાં ન જ માનતાં ધર્મના ચિન્હ વગરના રહ્યા. (૭) આ સર્વ સાથે જ્ઞાનપ્રધાન જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું સાચું અને સાર્વ સાધારણ સ્વરૂપ લોકો બહુ ઓછું જાણે, અને ધર્મના તાત્વિક ગ્રંથો તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું વાચન અને મનન તો તેથીએ ઓછું એથી બીજા ધર્મો સાથે સમન્વય કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ પોતાની ભૂમિકાપર ટકવું કેટલાકોને અશક્ય થઈ પડ્યું. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી પૂર્વે જૈન થયેલ આખી જ્ઞાતિઓએ જૈનધર્મનો ત્યાગ કરીને સગવડ અને સંજોગ પ્રમાણે ધર્મગ્રહણ કર્યો જણાય છે.

[આ પ્રકરણ લખવામાં 'પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો' એ નામના પુસ્તકમાંથી પંડિત સુખલાલજીના વ્યાખ્યાનોની મુખ્ય સહાય લીધી છે.]

પડ્યું. દાખલા તરીકે ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીસા બધા જૈન છે, પણ દશામાં કેટલાક જૈન તો કેટલાક વૈષ્ણવ આદિ છે. દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ એકમેકમાં લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીસાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે એટલે ધર્મબંધન કરતાં જ્ઞાતિબંધન વધારે મહત્ત્વ ભોગવે છે (૬) હમણાં છેલ્લા સૈકામાં શ્રી દયાનંદ સ્થાપિત આર્યસમાજની પ્રબળતામાં અંજાતાં કેટલાક તેમાં ભળ્યા, કોઈ બીજી સમાજમાં ગયા, કોઈ ધર્મમાં ન જ માનતાં ધર્મના ચિન્હ વગરના રહ્યા (૭) આ સર્વ સાથે જ્ઞાનપ્રધાન જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું સાચું અને સાર્વ સાધારણ સ્વરૂપ લોકો બહુ ઓછું જાણે, અને ધર્મના તાત્ત્વિક ગ્રંથ તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું વાચન અને મનન તો તેથીય ઓછું, એથી બીજા ધર્મો સાથે સમન્વય કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ એ ભૂમિકાપર ટકવું કેટલાકોને અશક્ય થઈ પડ્યું. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી પૂર્વે જૈન થયેલ આખી જ્ઞાતિઓએ જૈનધર્મનો ત્યાગ કરીને સગવડ અને સંજોગ પ્રમાણે ધર્મગ્રહણ કર્યો જણાય છે.

[આ પ્રકરણ લખવામાં 'પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો' એ નામના પુસ્તકમાંથી પંડિત સુખલાલજીના વ્યાખ્યાનોની મુખ્ય સહાય લીધી છે.]

પછી ભલે આ કલા કંઠની હોય, યા કપડાની હોય કે પાષાણ હોય. કરોડો લોકોના એક અવાજથી રામધુન લગાવવી તે કલા અને આવશ્યક છે. ઘણાં મંદિરો કલામય છે અને તે કલા છે કે તેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે છે. મંદિરોમાં પૂજા-પાઠ આવશ્યકતા અનુસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક થવાં એ કલાનો નમૂનો છે. રીતે જ્યાં સમય, ક્ષેત્ર, સંયોગનું પ્રમાણ-ખ્યાલ રખાય છે ત્યાં છે. વિચારપૂર્વક કામ કરવાથી તેમાં રસ જરૂર પેદા થાય વિચારપૂર્વક કરેલું કામ કલામય બને છે અને સાચી કલા રસમય છે. કલા જ રસ છે એમ પણ કહી શકાય છે. ભોગ પરિણામ નાશ છે, ત્યાગનું ફલ અમરતા છે. રસ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી રસ આપણી વૃત્તિમાં છે. એકને નાટકના પડદામાં મજા આવે બીજાને આકાશમાં નિત્ય નવાં પરિવર્તન થતાં જોય છે તેમાં મજા આવશે-અર્થાત્ રસ તાલીમ યા અભ્યાસનો વિષય છે.'

૧૧૩૯ મૂર્તિકાર, ચિત્રકાર, ગાયક, વાદક અને કવિ-એ આશ્ચર્યમય વિશ્વના ઉદ્બોધક જ છે તેથી તે સર્વે કલાકાર છે બીજા શિલ્પીઓ પણ કલાકાર છે કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ પણ તે છે. દેશકાલ અનુસાર કલા પણ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્રકટ કરે છે. કલાના નિર્માણમાં ભાવના અને આદર્શ મુખ્ય છે. તે જેટલા વધુ સત્ય, કલ્યાણકર અને સુંદર તેટલા પ્રમાણમાં કલા વધુ સ્વાભાવિક અને ઉચ્ચ.

૧૧૪૦ શિલ્પ શબ્દનો અર્થ વૈદિક કાલમાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય થતો હતો, પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનો સમાવેશ કલા એ શબ્દમાં થયો અને શિલ્પનો અર્થ મકાન બનાવવા વગેરેમાં પરિણમ્યો. શિલ્પીઓમાં અનેક કારીગરોની ગણના થવા લાગી. 'વાસ્તુવિદ્યા' માં સ્થપતિ (ભવન-નિર્માતા), સૂત્રધાર (સુતાર), તક્ષક (મૂર્તિકાર), અને મૃતકમંત (કુંભાર) નો સમાવેશ શિલ્પીઓમાં કર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં માલાકાર (માળી), કર્મકાર

પછી ભલે આ કલા કંઇની હોય, યા કપડાની હોય કે પાષાણ હોય. કરોડો લોકોના એક અવાજથી રામધુન લગાવવી તે કલા અને આવશ્યક છે. ઘણાં મંદિરો કલામય છે અને તે કલા એ છે કે તેને કરોડો અદાણ કરી શકે છે. મંદિરોમાં પૂજા-પાઠ આવશ્યકતા અનુસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક થવાં એ કલાનો નમૂનો છે. તે રીતે જ્યાં સમય, ક્ષેત્ર, સંયોગનું પ્રમાણ-ખ્યાલ રખાય છે ત્યાં કલા છે. વિચારપૂર્વક કામ કરવાથી તેમાં રસ જરૂર પેદા થાય. વિચારપૂર્વક કરેલું કામ કલામય બને છે અને સાચી કલા સ રસમય છે. કલા જ રસ છે એમ પણ કહી શકાય છે. ભોગ પરિણામ નાશ છે, ત્યાગનું ફલ અમરતા છે. રસ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી રસ આપણી વૃત્તિમાં છે. એકને નાટકના પડદામાં મજા આવશે બીજાને આકાશમાં નિત્ય નવાં પરિવર્તન થતાં જાય છે તેમાં મજા આવશે-અર્થાત્ રસ તાલીમ યા અભ્યાસનો વિષય છે.'

૧૧૩૯ મૂર્તિકાર, ચિત્રકાર, ગાયક, વાદક અને કવિ-એ આશ્ચર્યમય વિશ્વના ઉદ્બોધક જ છે તેથી તે સર્વે કલાકાર છે. બીજા શિલ્પીઓ પણ કલાકાર છે કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ પણ તે છે. દેશકાલ અનુસાર કલા પણ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્રકટ કરે છે. કલાના નિર્માણમાં ભાવના અને આદર્શ મુખ્ય છે. તે જેટલા વધુ સત્ય, કલ્યાણકર અને સુંદર તેટલા પ્રમાણમાં કલા વ સ્વાભાવિક અને ઉચ્ચ.

૧૧૪૦ શિલ્પ શબ્દનો અર્થ વૈદિક કાલમાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય થતો હતો, પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનો સમાવેશ કલા એ શબ્દમાં થયો અને શિલ્પનો અર્થ મૂર્તિ બનાવવા વગેરેમાં પરિણમ્યો. શિલ્પીઓમાં અનેક કારીગરોની ગણના થવા લાગી. 'વાસ્તુવિદ્યા' માં સ્થપતિ (ભવન-નિર્માતા), સૂત્રગ્રાહી (સુતાર), તક્ષક (મૂર્તિકાર), અને મૃતકર્મજ્ઞ (કુંભાર) નો સમાવેશ શિલ્પીઓમાં કર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં માલાકાર (માળી), કર્મકાર

મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં નવા નવા પ્રશ્નો ઊભે છે—તેમના નિર્ણય અને નિર્ણયાનુસાર તેમનો જીવનવ્યવહાર નિયત રાખવા અમુક સત્તાની જરૂર પડે છે. આ નિમિત્તમાં રાજસત્તા જન્મે છે અને મનુષ્યોના સંસર્ગમાં ગ્રામ, નગર, રાષ્ટ્રના નાનાવિધના પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. આ સર્વ મનુષ્યના ઐહિક જીવન માટે નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થાની રચના છે. પણ નાનાવિધના પ્રસંગો અને કારણોને લીધે ઐહિક જીવનથી ભિન્ન જીવનની તૃષ્ણા, અનુભવ થાય છે અને તેને અનુરૂપ એ ભિન્ન જીવનના અંગોની રચના પણ થાય છે એ તૃષ્ણાએ અનુભવમાંથી જે દેવ દેવીઓની પૂજા અને પૂજાઓને લગતા સમારંભો, ઉત્સવો, તેમની વ્યવસ્થા કરવાના સ્થાન અને તેના ખાસ અધિકારીઓ વગેરેનો જન્મ થાય છે. મનુષ્યોના ધાર્મિક જીવનની વિવિધ રચના આમ થાય છે. માનવોના સંસારમાં જે નવા નવા ફેરફારો અને તેમને અનુરૂપ ઘટનાઓ થાય છે તે સંબંધી મનુષ્યને વિચારો સ્ફુરે છે. વસ્તુઓના જન્મ, પરસ્પર સંબંધ ઉદ્દેશ આદિ પરત્વે નાનાવિધના દૃષ્ટિબિંદુથી ગવેષણા થાય છે. ઇહ અને પર જીવનના સંબંધો નિરૂપાય છે. સંસારમાં મનુષ્ય મનુષ્યના વ્યવહારનાં ધોરણ નક્કી થાય છે. આમ તત્ત્વચિંતન, ધર્મચિંતન અને નીતિચિંતનનો જન્મ થાય છે. ચિંતન પ્રમાણે જીવનના અંતર વ્યવહાર ગાળવા પ્રયાસ થાય છે. કુદરત, મનુષ્ય અને ઈશ્વર સમાગમ, પરિચય અને તત્સંબંધી ચિંતનથી એ ત્રણેમાં રહેલ સૌંદર્યની છાપ મનુષ્યપર પડે છે. એ છાપ ઇંદ્રિયગોચર કરવા મનુષ્ય જે જે કરે છે તેને કલા કહેવામાં આવે છે. શોધ અને વિદ્યાથી મનુષ્યનું જ્ઞાન વધે છે; ઉદ્યોગ, સમાજવ્યવસ્થા, રાજવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થાથી તેની સંસ્કૃતિ ખીલે છે; ચિંતન અને કલાથી સંસ્કારિતા (culture) દીપે છે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં ગૂજરાતીઓએ પોતાને માટે અને જગતને માટે જે કાર્ય કર્યું હોય—સ્વતંત્રરચનાથી અથવા અન્યરચિત ઘટનાએ નવું રૂપાન્તર આપવાથી જે કાર્ય કર્યું હોય

મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં નવા નવા પ્રશ્નો ઉઠે છે—તેમના નિર્ણય અને નિર્ણયાનુસાર તેમનો જીવનવ્યવહાર નિયત રાખવા અમુક સત્તાની જરૂર પડે છે. આ સ્થિતિમાં રાજસત્તા જન્મે છે અને મનુષ્યોના સંસર્ગમાં ગામ, નગર, રાષ્ટ્રના નાનાવિધ પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. આ સર્વ મનુષ્યના ઐહિક જીવન માટે નિષ્પન્ન થનારી રચના છે. પણ નાનાવિધ પ્રસંગો અને કારણોને લીધે ઐહિક જીવનથી ભિન્ન જીવનની તૃષ્ણા, અનુભવ થાય છે અને તેને અનુરૂપ એ ભિન્ન જીવનના અંગોની રચના પણ થાય છે. એ તૃષ્ણા-એ અનુભવમાંથી જે દેવ દેવીઓની પૂજા અને પૂજાઓને પ્રસંગે સમારંભો, ઉત્સવો, તેમની વ્યવસ્થા કરવાના સ્થાન અને કરનાર ખાસ અધિકારીઓ વગેરેનો જન્મ થાય છે. મનુષ્યોના ધાર્મિક જીવનની વિવિધ રચના આમ થાય છે. માનવોના સંસારમાં જે નવા નવા ફેરફારો અને તેમને અનુરૂપ ઘટનાઓ થય છે તે સંબંધી મનુષ્યને વિચારો સ્ફુરે છે. વસ્તુઓના જન્મ, પરસ્પર સંબંધ, ઉદ્દેશ આદિ પરત્વે નાનાવિધના દૃષ્ટિબિંદુથી ગવેષણા થાય છે. ઐહિક અને પર જીવનના સંબંધો નિરૂપાય છે. સંસારમાં મનુષ્ય મનુષ્યના વ્યવહારનાં ધોરણ નક્કી થાય છે. આમ **તત્ત્વચિંતન**, **ધર્મચિંતન** અને **નીતિચિંતન**નો જન્મ થાય છે. ચિંતન પ્રમાણે જીવનના અમુક વ્યવહાર ગાળવા પ્રયાસ થાય છે. કુદરત, મનુષ્ય અને ઈશ્વર સમાગમ, પરિચય અને તત્સંબંધી ચિંતનથી એ ત્રણેમાં રહેલ સૌંદર્યની છાપ મનુષ્યપર પડે છે. એ છાપ ઇંદ્રિયગોચર કરવા મનુષ્ય જે જે કરે છે તેને **કલા** કહેવામાં આવે છે. શોધ અને વિદ્યાથી મનુષ્યનું જ્ઞાન વધે છે; ઉદ્યોગ, સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થાથી તેની સંસ્કૃતિ ખીલે છે; ચિંતન અને કલાથી સંસ્કારિતા (culture) દીપે છે. આ સર્વે પ્રદેશોમાં ગૂજરાતીઓએ પોતાને માટે અને જગતને માટે જે કાંઈ કર્યું હોય-સ્વતંત્રરચનાથી અથવા અન્યરચિત ઘટનાએ નવું રૂપાન્તર આપવાથી જે કાંઈ કર્યું હોય

[illegible]

[illegible]

—[illegible] નિમગ્ન છે [illegible] છે, [illegible] અને નિ[illegible] છે. [illegible] છે, તેને હું તે [illegible] ... છે

[illegible]

—સંસારથી મુક્ત શ્રી જિનેંદ્ર દેવોની તેમના [illegible] મુનિઓ કે જેઓ પોતાની પરમ શાન્તતાદ્વારા સંસારી જીવોના [illegible] મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને વરે છે—વરેલા છે તેમને હું આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રણામ કરું છું.

કેટલાંક અમાન્ય કથનોનો મારા મિત્ર રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી સોલિસિટર કે જે જૈન એસોસિયેશન ઑફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ તરફથી સન ૧૯૨૫ માં Historical Facts about Jainism નામથી પ્રકટ થયેલ છે તેમાંથી.

[illegible]

[illegible]

—[illegible] નિષ્ક્રમ છે [illegible] છે, [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] છે, [illegible] તે [illegible] છે

[illegible]

—સંસારથી મુક્ત શ્રી જિનેંદ્ર દેવોની તેમના [illegible] મુનિઓ કે જેઓ પોતાની પરમ શાન્તતાદ્વારા સંસારી જીવોના [illegible] મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને કહે છે-ઉપદેશે છે તેમને હું આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રણામ કરું છું.

કેટલાંક અમાન્ય કથનોનો મારા મિત્ર રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીએ લખેલ ઉત્તર કે જે જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ તરફથી સન ૧૯૨૫ માં Historical Facts about Jainism નામથી પ્રકટ થયેલ છે તેમાંથી.

ભેદ જણાશે. જૈન આર્ટની કલ્પનામાં શ્રી મહાવીરના સમયથી માંડીને શ્રી હીરવિજયસૂરિના કાળ સુધીમાં કંઈ મોટો ફેરફાર થયો જ નહિ. એથી જેમ બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં, મહાયાનના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનું અને તેને લઈ તમામ સમાજનું રૂપજ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈન લલિતકલાના ઇતિહાસમાં બનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરો ને મૂર્તિઓનો વિસ્તાર તો પુષ્કળ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં કે ગંભીરતામાં વધારો ન થયો. પ્રતિમાના શાસ્ત્રીય અંગે લગભગ બેહજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન કેવલીની છબી કે પ્રાચીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ રૂપભેદ થવા ન પામ્યો. જૈન મૂર્તિઓ ઘડનારા સદા ઘણુંભાગે હિંદવાસીજ હતા, પણ જેમ ઇસ્લામી શહેનશાહતના વખતમાં આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઈમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ફૂંક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાન્ત, ને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ. એમાં મનુષ્ય હૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્થિર લાગણીઓ માટે, સ્થાન હોયજ નહિ. જૈન કેવલીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ. એ નિર્ગુણતાને મૂર્ત શરીર આપતાં સૌમ્ય ને શાંતિની મૂર્તિજ ઉદ્ભવે પણ એમાં સ્થૂલ આકર્ષક ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમા એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તરતજ ઓળખી શકાય છે. ઊભી મૂર્તિઓને મુખ ઉપર પ્રસન્નભાવ અને હાથ શિથિલ-લગભગ ચેતનહીન સીધા લટકતા હોય છે. નગ્ન ને વસ્ત્રાચ્છાદિત પ્રતિમાઓમાં વિશેષ ફરક હોતો નથી. પ્રાચીન શ્વેતામ્બર મૂર્તિઓમાં પ્રાયઃ કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે. આસીન પ્રતિમા સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રા ને વજ્રાસનમાં મળી આવે છે. તેઓના બન્ને હાથ ખોળામાં ઠીક રીતે ગોઠવાયેલા હોય છે. હસ્તમુદ્રા સિવાય બીજી બધી બાબતે લગભગ બૌદ્ધમૂર્તિઓને મળતી આવે છે. ૨૪ તીર્થંકરોના પ્રતિમા

ભેદ જણાશે. જૈન આદર્શની કલ્પનામાં શ્રી મહાવીરના સમયથી માંડીને શ્રી હીરવિજયસૂરિના કાળ સુધીમાં કોઈ મોટો ફેરફાર થયો જ નહિ. એથી જેમ બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનું અને તેને લઈ તમામ સભ્યતાનું રૂપજ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈન શિલ્પકલાના ઇતિહાસમાં બનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરો ને મૂર્તિઓનો વિસ્તાર તો ઘણોજ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં કે ગંભીરતામાં વધારો ન થયો. પ્રતિમાના લાક્ષણિક અંગે લગભગ બેહજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમાં કાયમ રહ્યા ને જૈન કેવલીની કલ્પી કે આસીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ રૂપભેદ થવા ન પામ્યો. જૈન મૂર્તિઓ ઘડનારા સદા ઘણુંભાગે હિં-વાસીજ હતા, પણ જેમ ઇસ્લામી શહેનશાહતના વખતમાં આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઇમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ફુંક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાંત, ને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ. એમાં મનુષ્ય હૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્થિર લાગણીઓ માટે, સ્થાન હોયજ નહિ. જૈન કેવલીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ. એ નિર્ગુણતાને મૂર્ત શરીર આપ સૌમ્ય ને શાંતિની મૂર્તિજ ઉદ્ભવે પણ એમાં સ્થૂલ આકર્ષક ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમા એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તરતજ ઓળખી શકાય છે. ઊભી મૂર્તિઓને મુખ ઉપર પ્રસન્નભાવ અને હાથ શિથિલ-લગભગ ચેતનરહિત સીધા લટકતા હોય છે. નગ્ન ને વસ્ત્રાચ્છાદિત પ્રતિમાઓમાં વિશેષ ફરક હોતો નથી. પ્રાચીન શ્વેતામ્બર મૂર્તિઓમાં પ્રાયઃ કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે. આસીન પ્રતિમા સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રા ને વજ્રાસનમાં મળી આવે છે. તેઓના બન્ને હાથ ખોળામાં એક રીતે ગોઠવાયેલા હોય છે. હસ્તમુદ્રા સિવાય બીજી બધી બાબતે લગભગ બૌદ્ધમૂર્તિઓને મળતી આવે છે. ૨૪ તીર્થંકરોના પ્રતિમા

જૈન રાજકર્તાઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોનાં નામ અને કીર્તિ અમર રાખી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. મધ્યયુગની મંદર વૃષ્ટિ પુરી થતાંજ ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબૂના શિખરો પર કારીગરોનાં ટાંકણાં ગાજી ઉઠયા અને જગત માત્ર વિસ્મયમાં ડૂબી જાય એવી દેવનગરીઓ ઝળકી ઉઠી. દેશના કુબેરોએ આત્માની રસ તૃપ્તિ દેવને ચરણે શોધી—સુગંધ, રૂપ, સમૃદ્ધિ, સર્વ ધર્મમાં પ્રગટ્યાં, અને કળાનિર્માણનું સાચું ફળ શાંતિ અને પવિત્રતા અનુભવ્યાં. પરિણામે કળા થોડાએક વિલાસી જીવોના એકાંતી આનંદનો વિષય નહિ પણ દરેક ધર્મપરાયણ મુમુક્ષુ માટે સર્વકાળ પ્રફુલ્લિત સુવાસિત પુષ્પ બની રહી. દરેક ધર્મસાધક એ કલાસૃષ્ટિમાં આવી એકાગ્રતા, પવિત્રતા અને મનની સમાધાની મેળવતો થયો. ધર્મ દૃષ્ટિએ દેવાયતનો શ્રીમાનોને માટે દ્રવ્યાર્પણની યોગ્ય ભૂમિ બન્યાં. એ પૈસાથી તેમના પરિવાર વિલાસથી બચી તેઓ મર્યાદાની ભર્યો ત્યાગ અને કુલગૌરવ સમજ્યા. એ ધનિકોના નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાર દ્રવ્યત્યાગથી દેશમાં કારીગરો અને સ્થપતિઓના કુળો ઝુલ્યાં ફાલ્યાં. અસંખ્ય શિલ્પીઓમાંથી કોઇ ઇશ્વરી અભિમતદશાના તે અદ્ભુત મૂર્તિવિધાયક થયા. સ્થાપત્ય કે મૂર્તિ, વેલ કે પૂતળી,—દરેકના વિધાનની પાછળ એમની અતિશય ઉચ્ચ માનસિક આધ્યાત્મિક જીવનદૃષ્ટિનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. આબુ ઉપરની દેવ મહેલાતો, ગિરનાર પરનાં મોટા ઉડાવના દહેરા, કે શત્રુંજય પરનાં વિવિધ ઘાટનાં વિમાનો જોનારને આપણા આ પુરાણ કૃતિઓ માટે શરમજ આવે છે. જૈનધર્મને કળાએ જે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખું મગરૂર છે અને એ દરેક ભારતવાસીનો અમર વારસો છે." ("હિંદી કલા અને જૈન ધર્મ એ નામનો લેખ જૈન સા. સંશોધક ૩, ૧, પૃ. [illegible])

૧૧૪૮ ચિત્રકલા—પ્રાચીન [illegible] સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રકળા મૂળ [illegible]માં નહોતી. [illegible]

જૈન રાજકર્ત્તાઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોનાં નામ અને કીર્તિ અમર રાખી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. મહમુદની સંહાર-વૃષ્ટિ પુરી થતાંજ ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબૂના શિખરો પર કારીગરોનાં ટાંકણાં ગાજી ઉઠ્યા અને જગત માત્ર વિસ્મયમાં ડૂબી જાય એવી દેવનગરીઓ ઝગઝી ઉઠી. દેશના કુબેરોએ આત્માની સ્વતૃપ્તિ દેવને ચરણે શોધી—સુગંધ, રૂપ, સમૃદ્ધિ, સર્વ ધર્મમાં પ્રગટાવ્યા, અને કળાનિર્માણનું સાચું ફળ શાન્તિ અને પવિત્રતા અનુભવ્યાં. પરિણામે કળા થોડાએક વિલાસી જીવોના એકાન્તી આનંદનો વિષય નહિ પણ દરેક ધર્મપરાયણ મુમુક્ષુ માટે સર્વકાળ પ્રફુલ્લિત સુવાસિત પુષ્પ બની રહી. દરેક ધર્મસાધક એ કલાસૃષ્ટિમાં આવી એકાગ્રતા, પવિત્રતા અને મનની સમાધાની મેળવતો થયો. ધર્મ દૃષ્ટિએ દેવાયતનો શ્રીમાનોને માટે દ્રવ્યાર્પણની યોગ્ય ભૂમિ બન્યાં. એ પૈસાથી તેમના પરિવાર વિલાસથી બચી તેઓ મર્યાદાની ભર્યો ત્યાગ અને કુલગૌરવ સમજ્યા. એ ધનિકોના નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાર દ્રવ્યત્યાગથી દેશમાં કારીગરો અને સ્થપતિઓના કુળે ફુલ્યાં ફાલ્યાં. અસંખ્ય શિલ્પીઓમાંથી કોઇ ઇશ્વરી અભિમતના દના તે અદ્ભુત મૂર્તિવિધાયક થયા. સ્થાપત્ય કે મૂર્તિ, વેલ કે પુતળી,—દરેકના વિધાનની પાછળ એમની અતિશય ઉચ્ચ માનસરૂ આધ્યાત્મિક જીવનદૃષ્ટિનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. આબૂ ઉપરની દેવ મહેલાતો, ગિરનાર પરનાં મોટા ઉડાવના દહેરા, કે શત્રુંજય પરનાં વિવિધ ઘાટનાં વિમાનો જોનારને આપણા આ પુર્વજ કૃતિઓ માટે શરમજ આવે છે. જૈનધર્મને કળાએ જે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખું મગરૂર છે અને એ દરેક ભારતવાસીનો અમર વારસો છે." ("હિંદી કલા અને જૈન ધર્મ' એ નામે લેખ જૈન સા. સંશોધક ૩, ૧, ૬. [illegible])

૧૧૪૮ ચિત્રકલા—પ્રાચીન [illegible] સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રકળા મૂન [illegible]માં નહોતી. [illegible]

[illegible]

[illegible] [531]

૧૧૫૧ ગુજરાત મારવાડ અને રાજપૂતાના વચ્ચે ઘણું લેણદેણી ગાઢા વ્યવહાર—આજીવ સામાજિક અને ધાર્મિક એમ સર્વ પ્રકારનો સંબંધ હતો. ત્યાંથી ઓસવાળો ને શ્રીમાળી હિજરતીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. જૈન વણિકોનો ઇતિહાસ આ પરથી સનંદ પ્રાચીન કાળથી જણાવે છે. કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિના સમયનાં તાડપત્રનાં જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમાં ચિત્રો ક્યાંક ક્યાંક જોવામાં મળે છે. સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલનાં દોરેલાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે

---

૫૩૧ ડા. આનંદ કે. કુમારસ્વામી–વિશેષ માટે જુઓ ઇંડિયન આર્ટ એન્ડ ઇંડસ્ટ્રિના જર્નલનું ૧૬મું વૉ. જુલાઇ સન ૧૯૧૪નો અંક 'જૈન આર્ટ' પર સચિત્ર પ્રકટ થયો છે તેમાં તેની નોંધ.

[illegible]

[illegible] ૯૩૨

૧૬૫૧ ગુજરાત મારવાડ અને રાજપૂતાના વચ્ચે ઘણું કરીને જૂની મુદતથી વ્યવહાર-આજીવિકા સામાજિક અને ધાર્મિક એમ સર્વ પ્રકારનો સંબંધ રહેલો. શ્રીમાલીઓ ઓસવાલો ને શ્રીમાલી પોરવાડ લોકો ગુજરાતમાં આવ્યા. જૈન વણિકોનો ઇતિહાસ આ પરથી સમંધ પ્રાચીન કાલથી જણાય છે. કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિના સમયનાં તાડપત્રનાં જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમાં ચિત્રો ક્યાંક ક્યાંક મળે છે. સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલનાં દોરેલાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે

૯૩૨ ડૉ. આનંદ કે. કુમારસ્વામી-વિશેષ માટે જુઓ ઇંડિયન આર્ટ ઍન્ડ ઇંડસ્ટ્રિના જર્નલનું ૧૬મું પૉ. જુલાઇ સન ૧૯૧૪નો અંક 'જૈન આર્ટ' પર સચિત્ર પ્રકટ થયો છે તેમાં તેની નોંધ.

આપ્યું છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન તેનો ઉદ્વિગ્નમના ભક્તરૂપે ઉલ્લેખ કરતો નથી. હવેના ઉત્તમ પ્રગતિશીલોનેમાં ગાંધી એ ઉદ્દેશ છે. 'સંગીતજ્ઞાનથી શૂન્ય મનુષ્ય તે યોગી ન હોય તે ખરું છે. મારું કહીએ તો યોગી પણ સંગીત વિના પોતાનું કામ ચલાવતો નથી. તેનું સંગીત હૃદયવીણામાંથી નીકળે છે, તેથી આપણે તે સાંભળવાનું મળતું નથી. યોગી હરવખત ભગવાનનું ભજન કરે છે. કોઇ કંઠદ્વારા તેનું ભજન કરે અને બીજા તેને ભજન કરતા સાંભળે. આમ કરતા આપણે પોતાના હૃદયમાં નિરંતર ગુંજન કરનાર સંગીતને સાંભળતા થઇશું. × × અભિનયગાયનના થવાનેય પૂરતો તેનો પરિચય—આવશ્યક છે.' (ગાંધીજી)

૧૧૫૩ કલકત્તામાં કલાનું સંગ્રહાલય શ્રી પૂરણચંદજી નહાર M. A. B. L. નું 'કુમારસિંહ ભવન' છે તે ભારતીયકલાનું પ્રતિનિધિ છે. તેમાં ભારતીય ચિત્રોનો એક સુંદર સંગ્રહ છે તેમાં જૈન શૈલિનાં ચિત્રો ઉપરાંત રાજપૂત રાજસ્થાની, રાજપૂત-પહાડી, મુગલ ફારસી આદિ શૈલિઓનાં અને આધુનિક ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. વિશુદ્ધ રાજપૂત શૈલીના રાગિણી-ચિત્રોનો પણ સારો સંગ્રહ છે. ચિત્રો સિવાય હાથી દાંતની કારીગરીની ચીજો અને પુરાણી મૂર્તિઓનો સંગ્રહ છે અને મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ તો પ્રાચીન સિક્કાઓ અને હસ્તલિખિત પ્રતેનો છે. તેની પ્રતો પ્રાયઃ પાંચ હજાર છે, કે જે બધી જૈન પ્રતો છે તેમાંની કેટલીક તો બહુ જૂની અને મૂલ્યવાન્ છે. આવો કલાસંગ્રહ કરવામાં પૂરણચંદજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અનિ કલાપ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે તેમને ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે. એ પ્રમાણે અન્ય શ્રીમંત સંપન્ન સજ્જનોમાં પણ કલા અને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ!

૧૧૫૪ 'જૈનોએ સાહિત્ય અને કલા માટે ઘણું કર્યું છે અને તે સર્વેના સંગ્રહ, પ્રકાશન અને કદરની જરૂર છે. આ સંબંધે થોડીક સૂચના કરૂં છું:-

આપ્યું છે, પરંતુ નકુમાન તેનો ઇતિહાસના અજ્ઞાનથી ઉલ્લેખ કરવાનો નથી. કલાના ઉત્તમ પ્રમુખોમાંથીનંનમા સતી એ ઉદ્દેશ છે. 'સંગીતજ્ઞાનથી હીન મનુષ્ય તે યોગી ન હોય તે. પણ છે. મારું કહીએ તો યોગી પણ સંગીત વિના પોતાનું કામ ચલાવતો નથી. તેનું સંગીત હૃદયવીણામાંથી નીકળે છે, તેથી આપણે તે સાંભળવાનું મળતું નથી. યોગી હૃદયદ્વારા ભગવાનનું ભજન કરે છે. કેમ કંઠદ્વારા તેનું ભજન કરે અને બીજા તેને ભજન કરતા સાંભળે. આમ કરતા આપણે પોતાના હૃદયમા નિરંતર ગુંજન કરનાર સંગીતને સાંભળતા થઈશું. × × અભિપ્રાયપૂર્વક વિવેક પુરતો તેનો પરિચય–આવશ્યક છે.' (ગાંધીજી)

૧૧૫૩ કલકત્તામાં કલાનું સંગ્રહાલય શ્રી પૂરણચંદજી નહાર M. A. B. L. નું 'કુમારસિંહ ભવન' છે તે ભારતીયકલાનું પ્રતિનિધિ છે. તેમા ભારતીય ચિત્રોનો એક સુંદર સંગ્રહ છે તેમા જૈન શૈલિનાં ચિત્રો ઉપરાન્ત રાજપૂત રાજસ્થાની, રાજપૂત–પહાડી, મુગલ ફારસી આદિ શૈલિઓનાં અને આધુનિક ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામા આવ્યા છે. વિશુદ્ધ રાજપૂત શૈલીના રાગિણી–ચિત્રોનો પણ સારો સંગ્રહ છે. ચિત્રો સિવાય હાથી દાંતની કારીગરીની ચીજો અને પુરાણી મૂર્તિઓનો સંગ્રહ છે અને મહત્વપૂર્ણ ભાગ તો પ્રાચીન સિક્કાઓ અને હસ્તલિખિત પ્રતેનો છે. તેની પ્રતો પ્રાયઃ પાંચ હજાર છે, કે જે બધી જૈન પ્રતો છે તેમાંની કેટલીક તો બહુ જૂની અને મૂલ્યવાન્ છે. આવો કલાસંગ્રહ કરવામાં પૂરણચંદજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અતિ કલાપ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે તેમને ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે. એ પ્રમાણે અન્ય શ્રીમંત સંપન્ન સજ્જનોમા પણ કલા અને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ !

૧૧૫૪ 'જૈનોએ સાહિત્ય અને કલા માટે ઘણું કર્યું છે અને તે સર્વેના સંગ્રહ, પ્રકાશન અને કદરની જરૂર છે. આ સંબંધમાં થોડીક સૂચના કરું છું:-

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતી-પૂજામાં ગુજરાતનો ફાળો અને ગુજરાતમાં જૈન-પ્રતાપ; સમયધર્મની વિચારણા.

'આજનો પ્રયત્ન બધા ધર્મોની એકતા કરવાનો નથી પણ ધર્મો ભિન્ન છતાં હિતની એકતા કરવાનો છે. કબીર અને નાનકે હિન્દુ મુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો—તે પ્રયત્ન ધર્મમાં ઐક્ય કરીને બન્નેને એક બનાવવાનો હતો. તેમાં તેઓ બહુ સફળ ન થયા. આજનો પ્રયત્ન તેનાથી જુદો એટલે ધર્મો જુદા છતાં હિતની એકતા કરવાનો ને તિતિક્ષાનો છે. એક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહે છતાં બીજા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીને માન આપે, તેની સાચા દિલથી કુશળતા ઈચ્છે એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવોજ છે અને તેથી નવો યુગ શરૂ થાય છે; છતાં આપણા ધર્મના મૂળમાં જે ભાવના રહેલી છે તેનાથી તે નવીન નથી. આવી એકતા તુટતીજ નથી, ને તૂટે છે તો પ્રેમ એ તોડનારને પણ ખેંચી રાખે. અહિંસામા એવો પ્રેમ સમાયલો છે. પ્રેમની પરીક્ષા અહિંસાપર ચાલવું એ છે. આપણે તો આપણા ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો અસિધારાપર ચાલી લેવું ઘટે. —મહાત્મા ગાંધીજી.

૧૧૫૬ 'સાહિત્યના સર્જન, રક્ષણ અને વિસ્તારમાં ભારત દેશના બીજા ભાગોને મુકાબલે ગુજરાતનું સ્થાન કયાં છે એનું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ભાન તો ગુજરાતીઓને ગુજરાત પ્રત્યે બહુ માનશીલ કરે તેવું અવશ્ય છે. એ વિષેની કંઇક માહિતી આ (જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) પરથી મળશે, અને તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે ભારતી મંદિરમાં સાહિત્યોપાસનાનું નૈવેદ્ય ધરવામાં પોતપોતાની હદે બીજા પ્રાન્તોએ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લીધો છે તેવો ભાગ લેવામાં વૈશ્યવૃત્તિ-પ્રધાન ગૂજરાત ક્યારે પાછું નથી રહ્યું, બલ્કે ઘણા અંગોમાં તો તેનું વ્યક્તિત્વ માત્ર નિરાળું જ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તો કરતા ચઢીયાતું છે.

૧૧૫૭ જૂના યુગને બાદ કરી ઐતિહાસિક યુગ તરફ આવી

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતી-પૂજામાં ગુજરાતનો ફાળો અને ગુજરાતમાં જૈન-પ્રતાપ; સમયધર્મની વિચારણા.

'આજનો પ્રયત્ન બધા ધર્મની એકતા કરવાનો નથી પણ ધર્મની ભિન્નતા છતાં હિતની એકતા કરવાનો છે. કબીર અને નાનકે હિન્દુ મુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો-તે પ્રયત્ન ધર્મમાં એકતા આણીને બન્નેને એક બનાવવાનો હતો. તેમાં તેઓ બહુ સફળ ન થયા. આજનો પ્રયત્ન તેનાથી જુદો એટલે ધર્મ જુદા છતાં હિતની એકતા કરવા રૂપ તિતિક્ષાનો છે. એક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહે ને બીજા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીને માન આપે, તેની સાચા હિતથી ઇચ્છા કરે એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવોજ છે અને તેથી નવો યુગ ઘડ્યો છે; છતાં આપણા ધર્મના મૂળમાં જે ભાવના રહેલી છે તેનાથી તે નવીન નથી. આવી એકતા તુટતીજ નથી, ને તૂટે છે તો પ્રેમ એ તોડનારને પણ ખેંચી રાખે. અહિંસામાં એવો પ્રેમ સમાયલો છે. પ્રેમની પરીક્ષા અસિધારા પર ચાલવું એ છે. આપણે તો આપણા ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો અસિધારાપર ચાલી લેવું ઘટે. —મહાત્મા ગાંધીજી.

૧૧૫૬ 'સાહિત્યના સર્જન, રક્ષણ અને વિસ્તારમાં ભારત દેશના બીજા ભાગોને મુકાબલે ગુજરાતનું સ્થાન ક્યાં છે એનું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ભાન તો ગુજરાતીઓને ગુજરાત પ્રત્યે બહુ માનવૃત્તિ કરે તેવું અવશ્ય છે. એ વિષેની કંઈક માહિતી આ (જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) પરથી મળશે, અને તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે ભારતી મંદિરમાં સાહિત્યોપાસનાનું નૈવેદ્ય ધરવામાં પોતપોતાની હવે બીજા પ્રાન્તોએ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લીધો છે તેવો ભાગ લેવામાં વૈશ્યવૃત્તિ પ્રધાન ગુજરાત જ્યારે પાછું નથી રહ્યું, બલ્કે ઘણા અંગોમાં તો તેનું વ્યક્તિત્વ માત્ર નિરાળુંજ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તો કરતાં ચઢીયાતું છે.

૧૧૫૭ જૂના યુગને બાદ કરી ઐતિહાસિક યુગ તરફ આવી

૧૧૬૦ ગૂજરાતમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનને હાથે રચાયેલી કોઈ કૃતિ વિષે આજે સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી. બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને હાથે દર્શન કે ન્યાયના વિષયમાં ભાગ્યેજ મહત્ત્વપૂર્ણ લખાયું હોય એવી માહિતી અદ્યાપિ નથીજ મળી. દર્શન અને તર્કના પ્રદેશમાં ગૌરવ ધરાવનાર સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, સિંહક્ષમાશ્રમણ, જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, શાંત્યાચાર્ય, અભયદેવ, મલયગિરિ, હેમચંદ્ર, ચંદ્રપ્રભ, નરચંદ્ર, જિનેશ્વર, મુનિચંદ્ર, વાદિદેવસૂરિ, ગુણરત્ન, મલ્લિષેણ, રાજશેખર અને છેવટે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી—એ બધા જૈન શ્રમણોજ છે અને તેમાંના કેટલાયે તો એવા છે કે જેની એક એકની કૃતિઓની સંખ્યા ક્ષેમેન્દ્રની કૃતિઓની સંખ્યા કરતાં બમણી કે ચારગણી સુદ્ધાં છે.[૫૭૨]

૧૧૬૧ ગૂજરાત મૂળથીજ એકલું વ્યાપારપ્રધાન નથી. આજની પરિસ્થિતિ પરથી કેટલાકે માની લીધું છે કે ગૂજરાત માત્ર પૈસો પેદા કરવાનીજ કળા જાણે છે; ગૂજરાતીઓમાં ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય નથી. આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે એ વિવિધ ધર્મોના આચાર્યોએ સમગ્ર દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેમાં ઉતરતાં જણાશે. જે ભૂમિની અંદર રહેલા ધનભંડાર ઉપર આપણે રોજ ફરતા હોઇએ તે ભંડારનું આપણને અહોનિશ ધ્યાન ન રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ એટલા જ ઉપરથી જો કોઈ એમ કહે કે ગૂજરાત ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં શુષ્ક છે તો વેદધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ અને તે પ્રત્યેકની શાખા-પ્રશાખાનો દિગંતમાં પ્રચાર કરતા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની એક મનોરમ જ્યોતિર્માળા રજુ કરી શકાય.

૧૧૬૨ ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનો સર્વવ્યાપક પ્રભાવ છે, ગૂજરાતે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મોપદેશક અને 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' ને જન્મ આપ્યો છે. એકલા હેમચંદ્રાચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત લ્ય

---

૫૭૨ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો 'સન્મતિતર્ક અને તેનું મહત્ત્વ' એ લેખમાંથી (જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અંક સં. ૧૯૮૯)

૧૧૬૦ ગુજરાતમાં બૌદ્ધ સિદ્ધાંતને લગતી રચાયેલી કોઈ કૃતિ
ણે આજે સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી. બ્રાહ્મણ સિદ્ધાંતને લગતી દર્શન કે
શાસ્ત્રના વિષયમાં કોઈપણ મહત્ત્વપૂર્ણ લખાયું હોય એવી માહિતી
યદ્યપિ નથી જ મળી. દર્શન અને તર્કના પ્રદેશમાં ગૌરવવિહાર કરનાર
સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, સિંહક્ષમાશ્રમણ, જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, શાંત્યા-
ચાર્ય, અભયદેવ, મલયગિરિ, હેમચંદ્ર, ચંદ્રપ્રભ, નરચંદ્ર, જિનેશ્વર,
મુનિચંદ્ર, વાદિદેવસૂરિ, ગુણરત્ન, મલ્લિષેણ, રાજશેખર અને છેલ્લે
ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી—એ બધા જૈન શ્રમણો જ છે અને કેટ
લાક તો એવા છે કે જેની એક એકની કૃતિઓની સંખ્યા બીજે
દની કૃતિઓની સંખ્યા કરતા બમણી કે ચારગણી ગુણી છે.[૫૭૨]

૧૧૬૧ ગુજરાત મૂળથીજ એકલું વ્યાપારપ્રધાન નથી
આજની પરિસ્થિતિ પરથી કેટલાકે માની લીધું છે કે ગુજરાત મ
સો પેદા કરવાનીજ કળા જાણે છે; ગુજરાતીઓમાં ધર્મજ્ઞાન અને
તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય નથી. આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે એ વિવિ
ઓના આચાર્યોએ સમગ્ર દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કેટલો મહ
નો ભાગ ભજવ્યો છે તેમાં ઉતરતા જણાશે. જે ભૂમિની અ
ડેલા ધનભંડાર ઉપર આપણે રોજ કરતા હોઇએ તે ભંડારનું અ
ને અહોનિશ ધ્યાન ન રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ એટલા
પરથી જો કોઈ એમ કહે કે ગુજરાત ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશ
ાજ પ્રાંતો કરતાં શુષ્ક છે તો વેદધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ અને
પ્રત્યેકની શાખા–પ્રશાખાનો દિગંતમાં પ્રચાર કરતા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ
ક મનોરમ જ્યોતિર્માળ રજુ કરી શકાય.

૧૧૬૨ ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો સર્વવ્યાપક પ્રભાવ છે, ગુજરાતે
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મોપદેશક અને 'કલિકા
ર્વજ્ઞ' ને જન્મ આપ્યો છે. એકલા હેમચંદ્રાચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત લ

---

૫૭૨ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો 'સન્મતિતર્ક' અને છે
ત્વ' એ લેખમાંથી (જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અંક સં. ૧૯૮૬)

અવશેષો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એક માત્ર સંપ્રદાયને
ખાતર અન્ય સંપ્રદાયોને ઉતારી પાડવા અથવા તો અંધશ્રદ્ધાની
અન્ય સૌને તુચ્છવત્ લેખવા એ એક જૂદી વાત છે, પણ તેને
દર્શનના નામથી ન ઓળખી શકાય. કોઇપણ તટસ્થ વિ
ગૂજરાતના જૂદા જૂદા મત-પંથો અને તેમના પ્રવર્તકોના
પૃથક્કરણ કરે તો ઓછા યા વધના અંશે જૈન સંસ્કારિતાનો પ્ર
તે જરૂર જોઇ શકે તેમ છે.

૧૧૬૫ જેમણે કેવળ કરૂણાવશ બની સ્પષ્ટપણે ધર્મના
સંસારીઓ આગળ પ્રકટ કર્યા, લોકાપવાદથી નિર્ભય રહી
શ્રીમંતો અને ગરીબો, વિદ્વાનો અને પ્રાકૃત જનોને
બનાવી આપ્યું, તેમના પ્રતાપે જ વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાંથી
છુટકારાનો છેલ્લો દમ ખેંચ્યો. વખત જતાં એ સ્થિતિમાં
આવ્યો અને શ્રી મહેતાના ઉપરના કથન પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ-
ઉલટા ગણેશ મંડાયા. એ અવળી પ્રવૃત્તિના દુષ્પરિણામ
આપણે ભોગવીએ છીએ. આપણા કોમીય વિગ્રહો અને સ્વ
જન્મના કલેશ-વિખવાદમાં પણ એનીજ કાળગ્રેરી છાયા
પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; પરંતુ એ અંધારી રાતનો
વખતે અંત આવવો જોઈએ અને આશાવાદીઓ એમ
પૂર્વક માને છે કે જ્યારે આ દેશના ધર્મોપદેશકો પોતાની
નાઓને તિલાંજલી આપી, શુદ્ધ શબ્દોથી પોતાની
શક્તિ નિર્મળ બનાવી પુનઃ ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધર્મ
શોધ વર્તમાન સ્થિતિ સંજોગ અને ભવિષ્યપર સુંદર
જગવશે ત્યારે અહિંસા, પ્રેમ અને ચારિત્રશુદ્ધિની
આ પ્રદેશ ઉપર ઉતરશે અને એ નવયુગમાં જૈન દર્શનની
તથા પવિત્રતાના મૂલ્ય વિશેષ અને વિશેષ અંકાશે.'[૫૩૪]

---

૫૩૪ રા. સુરિહનો 'ગુજરાતમાં જૈન પ્રતાપ' એ લેખ
જૈન' તા૦ ૧૦-૧૩ સં. ૧૯૮૫.

અવરોધો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એક માત્ર સંપ્રદાયને ખાતર અન્ય સંપ્રદાયોને ઉતારી પાડવા અથવા તો અંધશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ અન્ય સૌને તુચ્છવત્ લેખવા એ એક જુદી વાત છે, પણ તેને જૈન દર્શનના નામથી ન ઓળખી શકાય. કોઇપણ તટસ્થ વિદ્વાન ગૂજરાતના જુદા જુદા મત-પંથો અને તેમના પ્રવર્તકોના કાર્યનું પૃથક્કરણ કરે તો ઓછા યા વધતા અંશે જૈન સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ તે જરૂર જોઇ શકે તેમ છે.

૧૧૬૫ જેમણે કેવળ કરુણાવશ બની સ્પષ્ટપણે ધર્મના તત્ત્વો સંસારીઓ આગળ પ્રકટ કર્યા, લોકાપવાદથી નિર્ભય રહી જેણે શ્રીમંતો અને ગરીબો, વિદ્વાનો અને પ્રાકૃત જનોને વસ્તુસ્થિતિ બનાવી આપ્યું, તેમના પ્રતાપે જ વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાંથી જનતાએ છૂટકારાનો છેલ્લો દમ ખેંચ્યો. વખત જતાં એ સ્થિતિમાં ફેર આવ્યો અને શ્રી મહેતાના ઉપરના કથન પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ-કર ઉલટા ગણેશ મંડાયા. એ અવળી પ્રવૃત્તિના દુષ્પરિણામ આજે પણ આપણે ભોગવીએ છીએ. આપણા કોમીય વિગ્રહો અને સ્વદેશી જન્મના કલેશ-વિખવાદમાં પણ એનીજ કાળજગરી છાયા જોઇએ પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; પરંતુ એ અંધારી રાતનો પણ કો વખતે અંત આવવો જોઇએ અને આશાવાદીઓ એમ શ્રદ્ધા પૂર્વક માને છે કે જ્યારે આ દેશના ધર્મોપદેશકો પોતાની દુર્વાસ નાઓને તિલાંજલી આપી, ક્ષુદ્ર રાગદ્વેષોથી પોતાની આત્મ શક્તિ નિર્મળ બનાવી પુનઃ ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધર્મ ઘોષ વર્તમાન સ્થિતિ સંજોગ અને ભવિષ્યપર સુંદર દૃષ્ટિ રાખી જગવશે ત્યારે અહિંસા, પ્રેમ અને ચારિત્રશુદ્ધિની અમીવર્ષા આ પ્રદેશ ઉપર ઉતરશે અને એ નવયુગમાં જૈન દર્શનની કદર તથા પવિત્રતાના મૂલ્ય વિશેષ અને વિશેષ અંકાશે.'[૫૩૪]

૫૩૪ રા. સુશિલનો 'ગુજરાતમાં જૈન પ્રતાપ' એ નામનો લેખ 'જૈન' કા૦ વ૦ ૧૩ સં. ૧૯૮૫.

[illegible]

[illegible] જૈન [illegible] અને [illegible] અને તે [illegible] ધર્મ [illegible] અને [illegible] (subjects) [illegible] અને [illegible] પ્રસિદ્ધિ [illegible]

૧૧૬૮ આ વિચાર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો ઉપેક્ષણીય [illegible] જેવો નથી. આના જેવો વિચાર કીર્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર [illegible] પત્ર [illegible] માં જોવામાં આવે છે. જિન પ્રતિમાનિષેધક એમ કહે છે કે 'કેટલાક કાળ સુધી ખરા સાધુઓ થયા નહિ અને જે થયા તે સાધ્વાભાસ થયા કે જેઓ સ્વમતિથી કલ્પેલ જિનાલય અને જિન પ્રતિમા પાસે અર્પાયેલ ધાન્યાદિ પર ઉપજીવિકા કરતા હતા. [illegible] બોંતેર વર્ષે (સં. ૧૫૩૦ માં) અમે જિનશાસનનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે સુવિહિત-સાચા સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા.' આના ઉત્તરમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે 'આ પ્રલાપ છે, ભૂતગ્રસ્ત સાન્નિપાતિક છે [illegible]

૫૭૫ 'આરું તામ્રપત્ર' એ નામનો લેખ-જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ સં. ૧૯૧૭ સપ્ટે-નવે. નો અંક.

[illegible] 'ભૂત વિગેરે'- [illegible] ... [illegible] ... [illegible] મળી [illegible] ... [illegible] અનુમાન [illegible] ... [illegible] વિક્રમ [illegible] ... [illegible] થાય [illegible] ... [illegible] ... [illegible]

** [illegible] અને [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] (... subjects) તરીકે [illegible] ... [illegible] ... [illegible]

૧૧૬૮ આ વિચાર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે—[illegible] જેવો નથી. આના જેવો વિચાર કીર્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર [illegible] પણ મા જોવામાં આવે છે. જિન પ્રતિમાનિષેધક એમ કહે છે કે 'કેટલાક કાળ સુધી ખરા સાધુઓ થયા નહિ અને જે થયા તે સાધ્વાભાસ થયા કે જેઓ સ્વમતિથી કલ્પેલ જિનાલય અને જિન પ્રતિમા પાસે અર્પાયેલ ધાન્યાદિ પર ઉપજીવિકા કરતા હતા. [illegible] બેહતર વર્ષે (સં. ૧૫૩૦ માં) અમે જિનશાસનનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે સુવિહિત-સાચા સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા.' આના ઉત્તરમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે 'આ પ્રલાપ છે, ભૂતપ્રેત આવિષ્ટ [illegible]

૫૭૫ 'આરૂ તામ્રપત્ર' એ નામનો લેખ-જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ સ[ને] ૧૯૧૭ સપ્ટે-નવે. નો અંક.

તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રત્યે ખરો પુરુષાર્થ ગોઠવવામાં આવે, તો તેમાંથી ખરા સાહિત્યમાં ખપવાને યોગ્ય અને સર્વ લોકને ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકટ થશે.

૧૧૭૦ અત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ અહિંસાનો મહાન્ સિદ્ધાન્ત કે જેના પર મુખ્યપણે જૈન ધર્મ રચાયો છે; તેની ઘોષણા અને તેનો અમલ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક બાબતોમાંજ નહિ પણ રાજકીય બાબતમાં પણ સામુદાયિકપણે કરીને આખા વિશ્વમાં તે સિદ્ધાંતને તેનજે વ્યાપક કરી દીધો છે તેથી જૈન ધર્મમાં શ્રદ્ધાથી ચ્યુત થતા શિક્ષિત જનો પણ તે ધર્મમાં વધુ સ્થિર બન્યા છે અને જૈન આગેવાનો અને ધર્મોપદેશકો ચેતીને ખરા જ્ઞાનદાનનો-જ્ઞાનવિસ્તારનો ઉપાય લેશે તો જૈન ધર્મમાંથી કોઈપણ અનુયાયી અપસરશે નહિ અને અન્ય બુદ્ધિશાળીને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષી શકશે. જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સના પ્રયત્નોને પરિણામે મુંબઈની તેમજ બીજી યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નિયત થયા છે અને કાશીની હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય માટે એક જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની તેમજ કવિ સમ્રાટ્ રવીન્દ્રનાથ સ્થાપિત વિશ્વભારતી-શાંતિનિકેતનમાં પણ સિંઘી જૈન જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની યોજના પણ થઇ છે, ને તેથી ઘણો લાભ થશે. પણ તેટલું પૂરતું નથી. માત્ર આશાવાદ રાખી વર્ત્તમાન સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ સમયાનુકૂળ પ્રવૃત્તિ નહિ થાય તો જે છે તે ખોઈ બેસવાનો સંભવ પણ છે.

૧૧૭૧ જૈન ધર્મ આજે ભારતના જૈનેતરોની અને પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રજા વચ્ચે માનવંત સ્થાન ધરાવતો હોય તો તે તેના મૂલ્યવાન પ્રાચીન સાહિત્યથી અને તેના જીવંત તીર્થોની ભાવનામય તથા કળા-ભંડારથી. આ બેઉ વારસા જો જૈનો પાસે ન હોત તો ૩૩ કરોડની ભારતની પ્રજા સમક્ષ આશરે પંદર લાખની જૈન વસ્તી અને જૈન સંસ્કૃતિનો કોઈપણ ભાવ પણ ન પૂછત ! જે વારસો આપણે ઉજળા છીએ તે વારસો જાળવી રાખવાથીજ આપણે ટકી

તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રત્યે જબરો પુરૂષાર્થ સેવવામાં આવે, તો તેમાંથી ખરા સાહિત્યમાં ખપવાને યોગ્ય અને સર્વ લોકને ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકટ થશે.

૧૧૭૦ અત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ અહિંસાનો મહાન્ સિદ્ધાન્ત કે જેના પર મુખ્યપણે જૈન ધર્મ રચાયો છે; તેની ઘોષણા અને તેનો અમલ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક બાબતોમાંજ નહિ પણ રાજકીય બાબતમાં પણ સામુદાયિકપણે કરીને આખા વિશ્વમાં તે સિદ્ધાંતને તેનત્રે વ્યાપક કરી દીધો છે તેથી જૈન ધર્મમાં શ્રદ્ધાથી ચ્યુત થતા શિક્ષિત જનો પણ તે ધર્મમાં વધુ સ્થિર બન્યા છે અને જૈન આગેવાનો અને ધર્મોપદેશકો ચેતીને ખરા જ્ઞાનદાનનો-જ્ઞાનવિસ્તારનો ઉપાય લેશે તો જૈન ધર્મમાંથી કોઈપણ અનુયાયી અપસરશે નહિ અને અન્ય બુદ્ધિશાળીને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષી શકશે. જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સના પ્રયત્નોને પરિણામે મુંબઈની તેમજ બીજી યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન **પુસ્તકો** નિયત થયા છે અને કાશીની હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય માટે એક જ્ઞાનપીઠ (Chair)ની તેમજ કવિ સમ્રાટ્ રવીન્દ્રનાથ સ્થાપિત વિશ્વભારતી-શાંતિનિકેતનમાં પણ સિંધી જૈન જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની યોજના પણ થઇ છે, તે તેથી ઘણો લાભ થશે. પણ તેટલું પૂરતું નથી. માત્ર આશાવાદ રાખી વર્તમાન સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ સમયાનુકૂળ પ્રવૃત્તિ નહિ થાય તો જે છે તે ખોઈ બેસવાનો સંભવ પણ છે.

૧૧૭૧ જૈન ધર્મ આજે ભારતના જૈનેતરોની અને પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રજા વચ્ચે માનવંત સ્થાન ધરાવતો હોય તો તે તેના મૂલ્યવાન પ્રાચીન સાહિત્યથી અને તેના જીવંત તીર્થોની ભાવનામય તથા કળા-ભંડારથી. આ બેઉ વારસા જો જૈનો પાસે ન હોત તો ૩૩ કરોડની ભારતની પ્રજા સમક્ષ આશરે પંદર લાખની જૈન વસ્તી અને જૈન સંસ્કૃતિનો કોઈપણ ભાવ પણ ન પૂછત ! જે વારસો આપણે ઉજળા છીએ તે વારસો જાળવી રાખવાથીજ આપણે ટકી

શાન્ત અને અહિંસામય માર્ગે જગાવીએ તો આપણા પૂર્વજોના આપણે સંતાન છીએ તે સિદ્ધ થશે.

૧૧૭૩ મારા કૉલેજના સમયથી મિત્ર સાક્ષરશ્રી રામનારાયણ પાઠક લખે છે કે:—'હિન્દુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને ગૂજરાતમાં જૈનો દાનવીરના માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મમાં દાનના અનેક પ્રકારમાં જ્ઞાનદાન પણ સ્વીકારાયું છે, તેથી જોકે (દાક્ષના) જૈન ગૃહસ્થોએ ગૂજરાત-હિંદની વિદ્વત્તામાં ઘણો ઓછો ફાળો આપ્યો છે, છતાં સાહિત્યના સંરક્ષણ અને વિસ્તારને માટે અનન્ય સેવા કરી છે. જૈનોના જ્ઞાનદાનથી જ ગૂજરાતી (તેમજ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અન્ય) ભાષાના અનેક દુર્લભ ગ્રન્થો તેમના ભંડારોમાં સંઘરાયા છે અને નકલો થઈ થઈને દૂર દૂરના પ્રદેશોમા ગયા છે, પણ જમાનો બદલાતાં જ્ઞાનદાનનો પ્રકાર પણ બદલાવો જોઈએ. ભંડારોમાં દાબડામાં ઉધેઈ ખાઈ જાય, કાગળો એની મેળે નાશ પામે ત્યાં સુધી પુસ્તકો કોઈને બતાવવાં જ નહિ એ હવે પુસ્તકસંરક્ષણની સાચી રીત નથી. અંગ્રેજ અમલદારો ગ્રન્થ માગીને લઈ જતા અને પછી પાછા આપતા જ નહિ એથી બ્હીને હવે આપણા વિદ્વાનોને પણ ન આપવા એ યોગ્ય નથી. ગ્રન્થોને છપાવવા એ પણ એક જ્ઞાનસંરક્ષણનો પ્રકાર છે એટલું સમજતાં પણ જૈનોને ઘણો સમય લાગ્યો હતો. પણ દુનિયાનો વેગ અને હિંદનો પ્રગતિનો વેગ હવે ઘણો વધ્યો છે. તેમાં જૈનો પણ આગળ વધશે તોજ તેઓ દાનને માટે જે ચીવટ રાખે છે તેના પ્રમાણમાં કંઈ પણ ફળ જોઈ શકશે.

૧૧૭૪ ' અત્યારે ઘણા જૈનો પોતાના ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવે તેટલાથી જ સંતોષ માનીને બેસી રહે છે. પ્રસિદ્ધ થતાં ઘણાં ધર્મ-પુસ્તકો તો સાહિત્યમાં ખપવાને પણ યોગ્ય હોતાં નથી, પણ ધર્મ થશે તેમ માનીને શ્રદ્ધાળુ જૈનો તે છપાવે છે અને તેવી શ્રદ્ધાના પ્રેરક સાધુ-આચાર્યો તે શ્રદ્ધાને કોઈ વધારે સારે રસ્તે દોરતા નથી. અત્યારે જમાનો બુદ્ધિનો છે. શ્રદ્ધાનું પણ જો બુદ્ધિથી સંશોધન થશે તોજ તે ટકી શકશે.

શાન્ત અને અહિંસામય માર્ગે જાગીએ તો આપણા પૂર્વજોના આપણે સંતાન છીએ તે સિદ્ધ થશે.

૧૧૭૩ મારા કૉલેજના સમયથી મિત્ર સાક્ષરશ્રી રામનારાયણ પાઠક લખે છે કે 'હિન્દુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને ગૂજરાતમાં જૈનો દાનવીરતા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મમાં દાનના અનેક પ્રકારમાં જ્ઞાનદાન પણ સ્વીકારાયું છે, તેથી જોકે (ઘણા) જૈન ગૃહસ્થોએ ગૂજરાત-હિંદની વિદ્વત્તામાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે, છતાં સાહિત્યના સંરક્ષણ અને વિસ્તારને માટે અનન્ય સેવા કરી છે. જૈનોના જ્ઞાનદાનથી જ ગૂજરાતી (તેમજ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અન્ય) ભાષાના અનેક દુર્લભ ગ્રન્થો તેમના ભંડારોમાં સંઘરાયા છે અને નકલો થઈ થઈને દૂર દૂરના પ્રદેશોમા ગયા છે, પણ જમાનો બદલાતાં જ્ઞાનદાનનો પ્રકાર પણ બદલાવો જોઈએ. ભંડારોમાં દાબડામાં ઉધેઈ ખાઇ જાય, કાગળો એની મેળે નાશ પામે ત્યાં સુધી પુસ્તકો કોઈને બતાવવાં જ નહિ એ હવે પુસ્તકસંરક્ષણની સાચી રીત નથી. અંગ્રેજ અમલદારો ગ્રન્થ માગીને લઈ જતા અને પછી પાછા આપતા જ નહિ એથી બ્હીને હવે આપણા વિદ્વાનોને પણ ન આપવા એ યોગ્ય નથી. ગ્રન્થોને છપાવવા એ પણ એક જ્ઞાનસંરક્ષણનો પ્રકાર છે એટલું સમજતાં પણ જૈનોને ઘણો સમય લાગ્યો હતો. પણ દુનિયાનો વેગ અને હિંદનો પ્રગતિનો વેગ હવે ઘણો વધ્યો છે. તેમાં જૈનો પણ આગળ વધશે તોજ તેઓ દાનને માટે જે ચીવટ રાખે છે તેના પ્રમાણમાં કંઈ પણ ફળ જોઈ શકશે.

૧૧૭૪ 'અત્યારે ઘણા જૈનો પોતાના ધર્મનાં પુસ્તકો છપાય તેટલાથી જ સંતોષ માનીને બેસી રહે છે. પ્રસિદ્ધ થતા ઘણાં ખરાં પુસ્તકો તો સાહિત્યમાં ખપવાને પણ યોગ્ય હોતાં નથી, પણ ધર્મ થશે તેમ માનીને શ્રદ્ધાળુ જૈનો તે છપાવે છે અને તેવી શ્રદ્ધાના પ્રેરક સાધુ-આચાર્યો તે શ્રદ્ધાને કોઈ વધારે સારે રસ્તે દોરતા નથી. અત્યારે જમાનો બુદ્ધિનો છે. શ્રદ્ધાનું પણ જો બુદ્ધિથી સંશોધન થશે તોજ તે ટકી શકશે.

વળી છે, ત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તો સર્વત્ર સ્વીકારાવાની આ અનન્ય તક છે.

૧૧૭૬ 'મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નીમાયાં છે, પણ તેમાં શું વળ્યું? × × પણ આ ગ્રંથોને શીખવનાર ક્યાં છે? જૈન સાધુઓમાંથી પણ આના કેટલા ખરા અભ્યાસી નીકળે? અને તેઓ પણ આધુનિક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો શીખવી તો નજ શકે.× આનો ખરો ઉપાય શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો એ છે. એ કામ સાધુઓ ઉપર છોડી શકાશે નહિ. તેમને આધુનિક દૃષ્ટિ નથી, આધુનિક દૃષ્ટિ હોય તો પણ એ સંસ્થા લોકનિયત નથી. હવે આપણે આપણું ધ્યેયો લોકનિયત સંસ્થા દ્વારાજ સાધવાં જોઈએ. એવી સંસ્થાઓ જ જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવી શકાશે. × જ્યાં એવી સંસ્થાઓ હોય ત્યાં તેનો લાભ લેવો જોઇએ અને જ્યા ન હોય ત્યાં નવી કરવી જોઈએ.

૧૧૭૭ 'જ્ઞાનપ્રચાર પ્રાન્ત ભાષામાંજ કરવો જોઇએ. ત્યારે જ્ઞાન સમાજના દૂરના દૂર ક્યારા સુધી પહોંચે. અંગ્રેજી મ કરેલા વિચારો કે મેળવેલું જ્ઞાન સમાજમાં પ્રસરી શકતું નથી. ધર્મનું જ્ઞાન, કાંઈ અમુક થોડી સંખ્યા માટેજ નથી, પણ માણસ માટે છે. અંગ્રેજી ભાષાના નડતરને લીધે જ આ શિક્ષિતોની અસર જોઇએ તેટલી પ્રસરતી નથી. શ્રમણધર્મોનું ટ વિશેષ લક્ષણ છે કે તેણે હમેશાં પ્રાકૃત એટલે બોલાતી ભા જ ઉપદેશ આપ્યો છે.

૧૧૭૮ 'આ રીતે પ્રાન્ત ભાષાઓ જોતા મારવાડ-રાજપૂ માટે એક કેન્દ્ર ત્યાનાજ જૈનોએ રચવું જોઈએ અને ટ અધ્યયન-અધ્યાપન અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જ બીજું કેન્દ્ર દક્ષિણ માટે પૂના અને મદ્રાસ માટે અહિં એવું કોઈ કરવું જોઈએ. પંજાબ માટે પણ એક ભિન્ન

વળી છે, ત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તો સર્વત્ર સ્વીકારાવાની આ અનન્ય તક છે.

૧૧૭૬ 'મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નીમાયાં છે, પણ તેમાં શું વળ્યું ? × × પણ આ ગ્રંથોને શીખનાર ક્યાં છે ? જૈન સાધુઓમાંથી પણ આના કેટલા ખરા અભ્યાસી નીકળે ? અને તેઓ પણ આધુનિક દષ્ટિએ આ ગ્રંથો શીખવી તો નજ શકે.× આનો ખરો ઉપાય શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો એ છે. એ કામ સાધુઓ ઉપર છોડી શકાશે નહિ. તેમને આધુનિક દૃષ્ટિ નથી, આધુનિક દૃષ્ટિ હોય તો પણ એ સંસ્થા લોકનિયત નથી. હવે આપણે આપણું ધ્યેય લોકનિયત સંસ્થા દ્વારાજ સાધવાં જોઈએ. એવી સંસ્થાઓ જ જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવી શકાશે. × જ્યાં એવી સંસ્થાઓ હોય ત્યાં તેનો લાભ લેવો જોઇએ અને જ્યા ન હોય ત્યાં નવી કરવી જોઈએ.

૧૧૭૭ 'જ્ઞાનપ્રચાર પ્રાન્ત ભાષામાંજ કરવો જોઇએ ત્યારે જ જ્ઞાન સમાજના દૂરના દૂર ક્યારા સુધી પહોચે. અંગ્રેજી મારફત કરેલા વિચારો કે મેળવેલું જ્ઞાન સમાજમાં પ્રસરી શકતું નથી અને ધર્મનું જ્ઞાન, કાંઈ અમુક થોડી સંખ્યા માટેજ નથી, પણ દરેક માણસ માટે છે. અંગ્રેજી ભાષાના નડતરને લીધે જ આપણા શિક્ષિતોની અસર જોઇએ તેટલી પ્રસરતી નથી. શ્રમણધર્મોનું એક વિશેષ લક્ષણ છે કે તેણે હમેશાં પ્રાકૃત એટલે બોલાતી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપ્યો છે.

૧૧૭૮ 'આ રીતે પ્રાન્ત ભાષાઓ જોતા મારવાડ-રાજપૂતાના માટે એક કેન્દ્ર ત્યાનાજ જૈનોએ રચવુ જોઈએ અને તે કેન્દ્ર અધ્યયન-અધ્યાપન અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ તે જ બીજું કેન્દ્ર દક્ષિણ માટે પૂના અને મદ્રાસ માટે અડિયાર એવું કોઈ કરવું જોઈએ. પંજાબ માટે પણ એક ભિન્ન કે

પામશે. જૈન ધર્માભિમાની ધનિકો આનો વિચાર અત્યારે નહિ કરે તો પછી ક્યારે કરશે?"[૫૩૧]

૧૧૮૧ આ પ્રમાણે સાહિત્યના અન્ય અંગો સંબંધી કરવાનું રહે છે તે સમજી લેવાનું છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની લોકહિત સંસ્થાઓ જ્યાં સ્થાપિત ન હોય અને નવી ઉપાડી શકાય તેવી સ્થિતિ ન હોય ત્યાં સરકારી યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચેની સંસ્થા એટલે એની મોટી કૉલેજોમાં નાનપીઠ (chair)ની યોજના કરી શિક્ષણપ્રબંધ કરવો ઘટે.

૧૧૮૨ હવે શું કરવા યોગ્ય છે તે સંબંધી નીચેના પાંગઓમાં ટુંકમાં કેટલીક સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યે જૈનસંઘ ખાસ લક્ષ રાખી કાર્ય કરશે તો જૈન સમાજને અને તે દ્વારા સમગ્ર ભારતની જનતાને લાભદાયક થશે.

૧૧૮૩ (૧) જૈન સાહિત્યનો પ્રાચીન વારસો મૂલ્યવાન છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં નિયમિત વ્યવસ્થા કરવી:-(ક) પ્રત્યેક પ્રાચીન ગ્રંથ ઓછા વધતા ગુણ મૂકીને વધારે આવશ્યક ગ્રંથોને પહેલા હાથ ધરવા (ર) એક જ પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુથી જૂદા જૂદા આચાર્યોએ લખેલા જૂદા જૂદા ગ્રંથ રચેલા હોય તેમાં કોઈમાં અભ્યાસ માટેની વિશેષ ઉપયોગિતા ન હોય છતાં પ્રાચીનતાજ તેની વિશિષ્ટતા હોય; કોઈ કથા વાર્તાના ગ્રંથો એવા હોય કે તે અપ્રસિદ્ધ છતાં તેના પ્રસિદ્ધ કરવાથી કશો નવો અને વિશિષ્ટ હેતુ સરતો ન હોય; તો તેવા માટે હમણાં સમય અને શક્તિનો વ્યય ન કરવો; પરંતુ જેના સંસ્કરણની અત્યાવશ્યકતા સિદ્ધ થાય તે પ્રકટ કરવા. (ગ) જૂદી જૂદી વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટીઓ) ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયેલાને તથા તેના અભ્યાસક્રમમાં ખાસ સ્થાન લે એવા વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ગ્રંથને પ્રધાનપદ આપવું.

૫૩૧ 'જ્ઞાનદાનનો ઉત્તમ પ્રકાર' એ લેખ-પ્ર૦ 'જૈન' નો દીપોત્સવી અંક સં. ૧૯૮૬ પૃ ૧૪૫

પામશે. જૈન ધર્માભિમાની પ્રતિકો આનો વિચાર અત્યારે નહિ તો પછી ક્યારે કરશે ?"૫૩૧

૧૧૮૧ આ પ્રમાણે સાહિત્યના અન્ય અંગો સંબંધી કરવા રહે છે તે સમજી લેવાનું છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની લોકનિ સંસ્થાઓ જ્યાં સ્થાપિત ન હોય અને નવી ઉપાડી શકા૦ તે સ્થિતિ ન હોય ત્યાં સરકારી યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચેની સંસ્થા એટલે એની મોટી કૉલેજોમાં જ્ઞાનપીઠ (chair)ની યોજના કરી શિક્ષણપ્રબંધ કરવો ઘટે.

૧૧૮૨ હવે શું કરવા યોગ્ય છે તે સંબંધી નીચેના પારાગ્રાફ ટુંકમાં કેટલીક સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યે જૈનસંઘ ખાસ લક્ષ રાખી કાર્ય કરશે તો જૈન સમાજને અને તે દ્વારા સમગ્ર ભારતની જનતાને લાભદાયક થશે.

૧૧૮૩ (૧) જૈન સાહિત્યનો પ્રાચીન વારસો મૂલ્યવાન છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં નિયમિત વ્યવસ્થા કરવી:-(ક) પ્રત્યેક પ્રાચીન ગ્રંથના ઓછા વધતા ગુણ મૂકીને વધારે આવશ્યક ગ્રંથોને પહેલા હાથ ધરવા (૨) એક જ પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુથી જૂદા જૂદા આચાર્યોએ લખેલા જૂદા જૂદા ગ્રંથ રચેલા હોય તેમાં કોઈમાં અભ્યાસ માટેની વિશેષ ઉપયોગિતા ન હોય છતાં પ્રાચીનતાજ તેની વિશિષ્ટતા હોય; કોઇ કથા-વાર્તાના ગ્રંથો એવા હોય કે તે અપ્રસિદ્ધ છતાં તેના પ્રસિદ્ધ કરવાથી કશો નવો અને વિશિષ્ટ હેતુ સરતો ન હોય; તો તેવા માટે હમણાં સમય અને શક્તિનો વ્યય ન કરવો; પરંતુ જેના સંસ્કરણની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય તે પ્રકટ કરવા. (ગ) જૂદી જૂદી વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટીઓ) ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયેલાને તથા તેના અભ્યાસક્રમમાં ખાસ સ્થાન લે એવા વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ગ્રંથોને પ્રધાનપદ આપવું.

૫૩૧ 'જ્ઞાનદાનનો ઉત્તમ પ્રકાર' એ લેખ-પ્ર૦ 'જૈન' નો દિ.પર્વણીનો અંક સં. ૧૯૮૬ પૃ ૧૪૫

[illegible] (આચારાંગ?)

૧૧૮૮ (૬) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મવાદ, અનેકાન્ત [illegible] નય, સપ્તભંગી, અહિંસા [illegible], ગુણસ્થાનક્રમ, લેશ્યા, [illegible] સૂક્ષ્મતો, [illegible] આદિ અનેક વિશિષ્ટ [illegible] સમાવેશ થાય છે તો તે દરેક પર સ્વતંત્ર વિચારકોએ તે તે વિષે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તારવી સિદ્ધાન્ત અને પરિશીલનપૂર્ણ નિબંધો, લેખો, પુસ્તકો અવશ્ય અવશ્ય રચવા ઘટે. જૈનધર્મની અને સ્યાદ્વાદની સિદ્ધાન્તસરણીનો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય છે. જો એ વાત સૌ સમજે તો જગત્‌માં સાચી શાંતિ અને અનેકાન્તનીતિ પ્રવર્તે અને એ સમજનારાઓજ [illegible] મહાવીર પ્રભુના સાચા અનુયાયીઓ થવાને અધિકારી બને. અગર મહાવીરનો કલ્યાણકારક સંદેશ જો જગત્‌માં ફેલાવવો હોય તો સૌથી પહેલાં જૈન સમાજના વિખરાયેલા તંતુઓને એકઠા કરવા જોઈએ. બધા સંપ્રદાયોને એક સૂત્રથી બાંધી માંહોમાંહેના ભેદભાવ અને પક્ષપાતનો નાશ કરવો જોઈએ. એ કરવા માટે અનાવશ્યક [illegible] પર ભાર ન મૂકતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનેજ ધર્મના આધારરૂપ [illegible]વામાં આવે, તોજ સાંપ્રદાયિકતાની સંકુચિત દૃષ્ટિનો [illegible] લોપ થશે, અને તેથી આજે જૈન સમાજની જે શક્તિ વિખરા[illegible]

[illegible] (આનંદશંકર [illegible])

૧૧૮૮ (૧) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મવાદ, અનેકાન્ત સિદ્ધાંત, નયવાદ, સપ્તભંગી, અહિંસાદિ વ્રતો, ગુણસ્થાનક્રમ, લેશ્યા, [illegible] [illegible]. મુક્તિમાર્ગ, પ્રમાણમીમાંસા આદિ અનેક વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે તો તે દરેક પર સ્વતંત્ર વિચારકોએ તે તે પરત્વે ભિન્ન પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તારવી વિવેચન અને પરિશીલનપૂર્ણ નિબંધો, લેખો, પુસ્તકો અલગ અલગ રચવા ઘટે. જૈનધર્મની અનેક સ્યાદ્વાદની શૈલીનો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિએ જોઇ શકાય છે. જો એ વાત સૌ સમજે તો જગતમાં સર્વે ઠેકાણે શાંતિ અને અનેકનીતિ પ્રવર્તે અને એ સમજનારાજ ખરેખર મહાવીર પ્રભુના સાચા અનુયાયીઓ થવાને અધિકારી બને. અગર મહાવીરનો કલ્યાણકારક સંદેશ જો જગતમાં ફેલાવવો હોય તો સૌથી પહેલાં જૈન સમાજના વિખરાયેલા તંતુઓને એકઠા કરવા જોઇએ અને બધા સંપ્રદાયોને એક સૂત્રથી બાંધી માહોમાહેના ભેદભાવ અને વૈમનસ્યનો નાશ કરવો જોઇએ. એ કરવા માટે અનાવશ્યક બાબતો પર ભાર ન મૂકતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનેજ ધર્મના આધારરૂપ ગણવામાં આવે, તોજ સાંપ્રદાયિકતાની સંકુચિત દૃષ્ટિનો આપોઆપ લોપ થશે, અને તેથી આજે જૈન સમાજની જે શક્તિ વિખરાઈ

નામો કોષ સંગ્રહેલો પ્રકટ થયો છે, આ ઉપરાંત સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ વરરુચિ કૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ, પ્રાકૃત ભાષાના પાણિની હેમચંદ્ર સિદ્ધ હૈમનો અષ્ટમ અધ્યાય, માર્કંડેય કૃત પ્રાકૃત સર્વસ્વ અને લક્ષ્મીધરકૃત ષડ્ભાષાચંદ્રિકા એ પ્રાચીન વ્યાકરણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને પં. ધનપાલકૃત ઉક્ત પાઇઅ-લચ્છીનામમાલા અને હેમાચાર્યકૃત દેશી નામમાલા એ કોષ ઉપલબ્ધ છે. આ સર્વ સામગ્રીથી અપ્રકટપ્રાકૃત ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતાં તેનો અભ્યાસ વિશેષ સારી રીતે થઇ શકે

૧૧૯૦ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અપભ્રંશ કે જે હાલની દેશી ભાષાઓની જનની છે અને જેનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ઘડી છે તે અત્યાર સુધી એક સ્થિર અને અવિકારી ભાષા મનાતી તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અ થવો ઘટે કારણકે આ અપભ્રંશ સંબંધે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ન પુસ્તકના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ લેખકથી અન્યું વક્તવ્ય પ્રકટ થયું છે, તે પરથી એ જીવંત અને ક્રમશઃ ભાષા સિદ્ધ થઈ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ ઠીક પ્રમાણમાં ઉપ છે એ જણાયું છે. તો જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે પ્રકાશમાં મૂકી-તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ.

૧૧૯૧ (૮) દેશી ભાષામાં-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી સિંહ મહેતાના કાળ પહેલાંની કાવ્યકૃતિઓ અને ગદ્યકૃતિઓ જૈને રચેલી મળી આવે છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરવી અતિ અગત્યનું કારણકે તેથી તે ભાષાના મૂળ વિક્રમ તેરમીથી આપણને મળી છે એ વાત સ્પષ્ટ થવા ઉપરાંત ત્યારથી રચાયેલી કૃતિઓ થતાં ભાષાના ક્રમવાર વિકાસ અને વિસ્તાર પર સારો પ્રકાશ તે ઉપરાંત લોકકથા પરની કાવ્યકૃતિઓ શામળભટ્ટ પૂર્વના જૈન કવિઓએ કરી છે તે પ્રકટ થતા તેનું સાહિત્ય દૃષ્ટિએ તેમજ વાર્તાનિરૂપણની દૃષ્ટિએ આદરણીય થશે

નામો કોષ સંગ્રહીને પ્રકટ થયો છે, આ ઉપરાન્ત સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્યાક
વરરૂચિ કૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ, પ્રાકૃત ભાષાના પાણિની હેમચં
સિદ્ધ હેમનો અષ્ટમ અધ્યાય, માર્કંડેય કૃત પ્રાકૃત સર્વસ્વ અને લક્ષ્મી
ધરકૃત ષડ્ભાષાચંદ્રિકા એ પ્રાચીન વ્યાકરણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અ
પં. ધનપાલકૃત ઉક્ત પાઇઅ-લચ્છીનામમાલા અને હેમાચાર્યકૃત દે
નામમાલા એ કોષ ઉપલબ્ધ છે. આ સર્વ સામગ્રીથી અપ્રકટ પ્રા
ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતાં તેનો અભ્યાસ વિશેષ સારી રીતે થઈ શકે

૧૧૯૦ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અપભ્રંશ કે જે હાલની દેશી ભા
ઓની જનની છે અને જેનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ઘડી આ
છે તે અત્યાર સુધી એક સ્થિર અને અવિકારી ભાષા મનાતી હતી
તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યા
થવો ઘટે કારણકે આ અપભ્રંશ સંબંધે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ના
પુસ્તકના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ લેખકથી બન્યું ટૂંકું
વક્તવ્ય પ્રકટ થયું છે, તે પરથી એ જીવંત અને ક્રમશઃ બદલ
ભાષા સિદ્ધ થઈ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ ઠીક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ
છે એ જણાયું છે. તો જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેટલું
પ્રકાશમાં મૂકી-તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ.

૧૧૯૧ (૮) દેશી ભાષામાં-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી ન
રસિંહ મહેતાના કાળ પહેલાની કાવ્યકૃતિઓ અને ગદ્યકૃતિઓ જૈનોએ
રચેલી મળી આવે છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરવી અતિ અગત્યની છે
કારણકે તેથી તે ભાષાના મૂળ વિક્રમ તેરમીથી આપણને મળી આ
છે એ વાત સ્પષ્ટ થવા ઉપરાંત ત્યારથી રચાયેલી કૃતિઓ પ્રકટ
થતાં ભાષાના ક્રમવાર વિકાસ અને વિસ્તાર પર સારો પ્રકાશ પ
તે ઉપરાંત લોકકથા પરની કાવ્યકૃતિઓ શામળભટ્ટ કરતાં ક
પૂર્વના જૈન કવિઓએ કરી છે તે પ્રકટ થતાં તેનું સાહિત્ય
દૃષ્ટિએ તેમજ વાર્તાનિરૂપણની દૃષ્ટિએ આદરણીય થશે

[illegible]

[illegible] નથી – [illegible], મુસલમાનો પણ ઉપેક્ષા કરે છે. [illegible] પ્રદેશોમાં પ્રવીણ [illegible] પ્રવીણ છે. કોઈની સંસ્કૃતિનો જ્ઞાતા કે ગુર્જરી [illegible] સાહિત્યનો વિદ્વાન્ કોઇ ગુજરાતી હિંદુ [illegible] નથી. તૃષ્ણા હોય તો તેની પરિતૃપ્તિ માટે સાધનો, અનુકૂળતા નથી [illegible]

૧૧૯૪ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઇ સ. ૧૯૮૧માં જણાવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણ તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, [illegible] શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો છે, એટલે કે [illegible] તેમજ જૈન એ બંને કોમોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં [illegible] છે. એમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ [illegible]

'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ તા. ૩-૭-૧૯૧૫ જૈનશ્વે. કૉ. હેરલ્ડ [illegible] સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧.

[illegible]

... ગુજરાતના ... [illegible] ... ગુજરાતી ... [illegible]

... સંસ્કૃતિનો ... ગુજરાતી ... સાહિત્યનો વિદ્વાન કોઈ ગુજરાતી ... નથી. તૃષ્ણા હોય તો તેની પરિતૃપ્તિ માટે સાધનો, અનુકૂળતા નથી ...

૧૧૯૪ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઈ મે. ૧૯૮૧માં જણાવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણ તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, ... શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો છે, એટલે કે ... તર તેમજ જૈન એ બંને કોમોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં ... છે. બેમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ ...

જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ તા. ૩-૭-૧૯૧૫ જૈનશ્વે. કૉ. હે[illegible]

હિત્ય ...

પડશે–મિલાવી લેવાં પડશે. આના જ્વલંત દૃષ્ટાંત રૂપે કવિ
ડૉ. રવીન્દ્રનાથે 'વિશ્વભારતી' નામની મહાસંસ્થા પોતાના શાંતિનિ
માં સ્થાપી છે. આજનો યુગ કોમેકોમનું, પ્રજા પ્રજાનું સંગઠન મા
સર્વની સંસ્કૃતિનો સત્કાર ઇચ્છે છે. તો તે પ્રત્યે આ પશ્ચિમ
ના–ગૂર્જરાતના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ યત્કિંચિત
બનાવશે અને જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવામાં તે નિમિ
થશે–એવી સંપૂર્ણ આશા છે. જ્ઞાન અને શક્તિથી દેશનું પુનરુ
તો તે બંને આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ

सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै॥

शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु आनन्दमस्तु [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

પડશે—મિલાવી લેવાં પડશે. આના જ્વલંત દૃષ્ટાંત રૂપે કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથે 'વિશ્વભારતી' નામની મહાસંસ્થા પોતાના શાંતિનિકેતનમાં સ્થાપી છે. આજનો યુગ કોમેકોમનું, પ્રજા પ્રજાનું સંગઠન માગે છે—સર્વની સંસ્કૃતિનો સત્કાર ઇચ્છે છે. તો તે પ્રત્યે આ પશ્ચિમ ભારત-ના—ગૂજરાતના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ યત્કિંચિત્ દિશા બતાવશે અને જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવામાં તે નિમિત્તભૂત થશે—એવી સંપૂર્ણ આશા છે. જ્ઞાન અને શક્તિથી દેશનું પુનરુત્થાન છે તો તે બંને આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે:—

सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनोऽस्वधीतमस्तु मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै ॥

शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु [illegible] ॥
सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
[illegible] च पश्यन्तु मा कश्चिद् [illegible] ॥

અને એ પ્રાર્થના સિદ્ધ થતાં કવિ [illegible]
[illegible] કે—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો, શ્રેષ્ઠિઓ આદિ.

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો, સૂરિઓ આદિ.

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા

[illegible]

[illegible] ૬૬૮

[illegible] ૬૬૦

[illegible] ૯૩૦, ૯૩૪, ૯૯૦

[illegible]

સં. (જૈન ધર્મ [illegible])

૬૬૮

[illegible] ટીકા ૧૦૦૩

[illegible]

[illegible] ૧૪૩

[illegible] ૫૬૩

[illegible] ૩૩૪

[illegible]

૪. જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

૪. જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથ-કૃતિઓ વગેરેની અનુક્રમણિકા.

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથ-કૃતિઓ વગેરેની અનુક્રમણિકા.

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વિગેરે.

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનો કૃતિઓ આદિ.

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વિગેરે.

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાહિત્ય આદિ.

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, બિરૂદો આદિ.

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, બિરૂદો આદિ.

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો, મંદિરો આદિ.

૧૩ યુરોપીય સ્કોલરો આદિ.

૧૩ યુરોપીય સ્કૉલરો આદિ.

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓ.

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો-લેખકો આદિ

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓ.

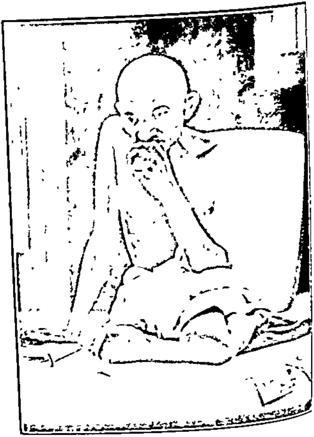
૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો–લેખકો આદિ

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ કૃત ગ્રંથો, લેખો આદિ.

૧૬ જૈનેતર હિન્દુકૃત ગ્રંથો, લેખો આદિ.

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિ.

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિ.

મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી.

ફિનિક્ષ પ્રિ. વર્કસના સૌજન્યે

મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી.

વાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી કુદી અલગ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો જૈ. સા સં. ૩,૨ પૃ. ૫૨)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી ઉઠીને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્માચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો

વાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી કુશી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો જૈ. સા સં. ૩,૨ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો

ગાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી ફુટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો હૈ. સા ગ. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

વાની કંઈ જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ જાણે જોવામાં આવે છે પણ જો તે ગંભારી ન હોય તો તેમની પાસેથી પુરી શ્રદ્ધા પ નથી મળતી. મેરકાર સારા હોય ત્યારે સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્ર જ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો હૈ. સા. સં. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'મોતિ હજનરના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ-તો આત્મઓળખ-હરિદર્શન હતો પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કેક ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મ પુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથી-માંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઇને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિ-માં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આ-ચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] ક્યાં જરૂર નથી. ભગવાન પણ ભક્તને જોતા અને [illegible] જે તે મોંઘી ન હોય તે. તેમની પાસેથી પૂરી [illegible] નથી [illegible] હોય [illegible] અને [illegible] મેળવ્યો છે અને જગતને શોભાવી. [illegible] ન હતા. ([illegible] જૈ. શ્વે. કૉ. ૩.૨ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૯ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ—તે આત્મઓળખ—હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો ([illegible]) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈ તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમના ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] ની ક્યાંં જરૂર નથી. [illegible] પણ [illegible] જોઇને આવે છે. [illegible] જે તે [illegible] ન હોય તે. તેમની [illegible] પણ નથી [illegible] હોય [illegible] અને [illegible] નો મેળાપ [illegible] અને જગતને [illegible]. [illegible] [illegible]. (સમાલોચક? [illegible] પૃ. ૫૧)

૧૦૩૮ 'પેતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ—તો આત્મઓળખ—હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઇ તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઇ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શકયા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

[illegible] નો કંઈ [illegible] નહીં. [illegible] પણ પાઠને જોતાં અ[illegible]
[illegible] જેને [illegible] ન હોય તે. તેમની [illegible] પૂરી [illegible]
નહીં [illegible] હોય [illegible] સ્મરણશક્તિ અને [illegible]
[illegible] તેમ અને [illegible] માટે. કવિ [illegible]
[illegible]. (આત્મકથા [illegible] ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૨૬ પેઢીને ટેબલના [illegible], હીરા મોતીની પ
[illegible], વેપારના ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષ
ય નહોતો. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન
તેમની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈને
ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે
પુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સં
પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કિટલોક) ભાગ તો આ નોંધપો
માંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી
તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારી
નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને
વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિ
માં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અ
નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હ
પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવા
સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા
ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન
શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામા મને રસ આવતો. ધ
ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના અ
ચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉ
રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘર
વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું
તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો

[illegible] જાણ નથી. [illegible] પણ [illegible] આવે છે. [illegible] ન હોય તો તેમની [illegible] પણ નથી [illegible] હોય [illegible] સ્મરણશક્તિ અને [illegible] અને [illegible] માટે અતિ [illegible] હતી. ([illegible] ૨,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૨૮ પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈ ને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો ન જ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામા મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

...ની કરી જાર નહિ. ...અતાન પણ પણને જેવામાં આવે છે પણ તેને ગંભીરી ન રહે તે. તેમની પગેથી પૂરી ...મ પ... નાથી ... સંસાર સાથે રહે ... સ્મરણશક્તિ અને ... તાનનો મેળ ... અને ... હતા. (આત્મસિદ્ધિ ... પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ પેલેને દલાલોના વેપાર બેઠા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ—તે આત્મઓળખ—હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય કે ન હોય પણ કોઈક ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (હિસ્સો) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવો જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

...ની કદી જરૂર નહિ. જ્ઞાનદાન પણ પાત્રને જોઇને આપે છે. [illegible] તે [illegible] ન દેખે તે. તેમની [illegible] પૂરી [illegible] નથી [illegible] હોય [illegible] અને [illegible] મેળ [illegible] અને જગતને [illegible] ઇતિ [illegible] (... ૩,૨ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'એ તે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પરખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ—તો આત્મઓળખ-હરિદર્શન. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈ ને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (હિસ્સો) આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયેલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એકવાર નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા નક્કી ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહેવાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું, તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હ

હિંદુ અને બીજાં ધર્મપુસ્તકો વાંચતાં ગયાં હશે. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. લંડનમાં મળેલા અંગ્રેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ઉપર મારી શ્રદ્ધા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાં રાયચંદભાઈ મુખ્ય હતા. તેમની સાથેતો મને સારો સંબંધ બંધાઈ ગયો હતો. તેમના પ્રત્યે માન હતું, તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું શાંતિ પામ્યો. હિંદુધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદભાઈ જવાબદાર થયા એટલે મારું માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધ્યું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે. (રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો જૈ. સા. સં. ૩, ૧, પૃ. ૫૦ તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ત્રીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.) × × સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ સ્પષ્ટ સમજાયું. × એટલું સ્મરણ છે કે એમાં રાયચંદભાઈની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.' (આ બે પ્રસંગ માટે જુઓ ગાંધીજીની આત્મકથા ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૪ અને ૩૧૭) આ ઉપરાંત શંકા વગેરેનું સમાધાન આદિ અર્થે કવિએ ગાંધીજી પર લખેલ પત્રો (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૪૪૭, ૪૧૨, ૬૪૭) નોંધવા યોગ્ય છે.

૧૦૩૭ વળી પોતાનાં સ્મરણોમાં ગાંધીજીએ વિશેષ કરી જણાવ્યું છે કે:–' તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તેજ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારૂ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઇક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં જ હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાખે. કોઇ વેળા ગદ્ય ને કોઇ વેળા પદ્ય. એવી રીતેજ ' અપૂર્વ અવસર' પણ લખાએલું હોવું જોઇએ. (તેનાં પ્રથમ બે પદ ટાંકયાં છે:)

હિંદુ અને બીજાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. વિલાયતમાં થયેલા ખ્રિસ્તી મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ઉપર મારી કંઈક આસ્થા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાં રાયચંદભાઈ મુખ્ય હતા. તેમની સાથેનો મારે સારો સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો. તેમના પ્રત્યે માન હતું, તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું શાંતિ પામ્યો. હિંદુધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારૂ રાયચંદભાઈ જવાબદાર થયા એટલે મારૂં માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધ્યું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે. (રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો જૈ. સા. સં. ૩, ૧, પૃ. ૫૦ તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની બીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.) × × સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ સ્પષ્ટ સમજાયું. × એટલું સ્મરણ છે કે એમાં રાયચંદભાઈની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.' (આ બે પ્રસંગ માટે જુઓ ગાંધીજીની આત્મકથા ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૪ અને ૩૧૭) આ ઉપરાંત શંકા વગેરેનું સમાધાન આદિ અર્થે કવિએ ગાંધીજી પર લખેલ પત્રો (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૪૪૭, ૪૧૨, ૬૪૭) નોંધવા યોગ્ય છે.

૧૦૩૭ વળી પોતાનાં સ્મરણોમાં ગાંધીજીએ વિશેષ કરી જણાવ્યું છે કેઃ–'તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તેજ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારૂ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઇક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં જ હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાખે. કોઇ વેળા ગદ્ય ને કોઇ વેળા પદ્ય. એવી રીતેજ 'અપૂર્વ અવસર' પણ લખાએલું હોવું જોઇએ. (તેનાં પ્રથમ બે પદ ટાંક્યાં છે કે')

અનેક જન્મનાં પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ દર્શાવે છે; માત્ર અનુભ[illegible] શકે છે. ત્યારે તો કલ્યાણનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગદ્વેષ[illegible] જેવું કઠિન છે. મેં રાગદ્વેષરહિત દશા કવિને જ ભાળી હતી એમ મા[illegible] ઉપર છાપ પડી હતી. આમ આવા છતાં આત્મદર્શનાર્થ ગ[illegible] ધર્મપરાયણ જનો ગુરુ શોધે છે; મેં કવિને ગુરુ તરીકે એટલે [illegible] દિલમાં નથી અનુભવ્યો.

૧૦૩૯. 'આપણે દર પળે ઘણી મદદ નથી કરતા, આત્મ મદદ કરે છે તેથી રાયચંદભાઈએ ગાયું છે —

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંત જો,
એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં, ગજા વગર પણ હાલ મનોરથરૂપ જો.

એટલે છેવટે તો આત્માનો મોક્ષ દેનાર આત્માજ છે. આ શુ[illegible] સત્યનું અપૂર્વ નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાના લખા[ણ]ોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણા ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યા[સ] કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત માગધી ભાષા સમજતા જરાએ મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલા તેમને હાથ આવતા તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારુ તેમને પુરતું હતું. કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઇ. નું વાચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું.

૧૦૪૦. 'તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરા[કાષ્ઠા] છે. પણ રાયચંદભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતી જ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારુ અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ

અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હું [illegible] અનુભવી શકો છો. ત્યારે તે [illegible] પ્રયત્ન કરનાર ભલે છે કે [illegible] તેનું કઠિન છે. [illegible] હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી. આમ આપણે જતાં [illegible] અને ધર્મપરાયણતાનો ગુરુ મેળ જેટલો મેં કવિને વિષે જોયો એટલો બીજામાં નથી અનુભવ્યો.

૧૦૩૯. 'આપણે હર પળે શ્રીમોક્ષ માટે નથી કરતા, અનુભવ માટે કરે છે તેવી રાયચંદભાઈએ ગાયું છે —

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંતજે,
એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં, ગજા વગર પણ હાલ મનોરથરૂપજે

એટલે છેવટે તો આત્માનો મોક્ષ દેનાર આત્માજ છે. આ શુદ્ધ સત્યનું અપૂર્વ નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાના લખાણોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણા ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત માગધી ભાષા સમજતા જરાએ મુસીબત નહોતી આવતી. વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલા તેમને હાથ આવતા તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારૂ તેમને પુરતું હતું. કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઇ. નું વાચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું.

૧૦૪૦. તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમા આત્મજ્ઞાનની કાષ્ઠા છે. પણ રાયચંદભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતી જ જ મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે [એવું તો કે નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારૂ અમુક ધર્મને અવલંબવો જ

છે તેને શ્રીમદ્‌નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.' (પૃ. ૪૯)

૧૦૪૩ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારેજ તેમ જણાવ્યું હતું કે 'તેમનાં જીવન અને વચનોનો હું ફરી ફરી અભ્યાસ કરૂં છું તેમ મને તેઓ ખરેખર તેમના સમકાલિન હિંદીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે. ધર્મબોધમાં મને તેઓ ટૉલ્સ્ટૉય કરતાં ઘણા ચડ જણાય છે. એ કવિ અને ટૉલ્સ્ટૉય–બંને પુરૂષોનાં ઉપદેશ અને વર્તન અવિસંવાદી છે'૫૫૩ ગાંધીજીના 'જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે. રાયચંદભાઇએ તેમના જીવંત સંસર્ગે ટૉલ્સ્ટૉયે તેના 'વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' નામના પુસ્તકથી (અ તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી) ને રસ્કિને 'Unto this last' 'સર્વોદય' નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો (આત્મકથા ખંડ ૧, પૃ. ૧૪૩ સં. ૧૯૭૨ ની અમદાવાદની રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે મહાત્માજીએ જણાવ્યું હતું કે 'મારા જીવનપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇનો એવો સ્થાયી પ્રભાવ પડયો છે કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. તેમના વિષે મારા ઉંડા વિચાર છે. હું ઘણાં વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરૂષની શોધમાં છું, પરન્તુ મેં એવો ધાર્મિક પુરૂષ ભારતમાં હજુ સુધી જોયેલ નથી કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇની સાથે પ્રતિસ્પર્દ્ધામાં ઉભો રહી શકે. તેમનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતાં. ઢોંગ, પક્ષપાત યા રાગદ્વેષ નહોતા. તેમનામાં એક મોટી શક્તિ હતી કે જેદ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા. તેમના લેખ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ પણ વિચક્ષણ, ભાવનામય અને

૫૫૩ The more I consider his life and his writings the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception. Both Kavi and Tolstoy have lived as they have preached.

છે તેને શ્રીમદ્‌નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.' (પૃ. ૪૯)

૧૦૪૩ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારેજ તેમ જણાવ્યું હતું કે 'તેમનાં જીવન અને વચનોનો હું ફરી ફરી અભ્યાસ કરૂં છું તેમ મને તેઓ ખરેખર તેમના સમકાલિન હિંદીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે. ધર્મબોધમાં મને તેઓ ટૉલ્સ્ટૉય કરતાં ઘણા ચઢ જણાય છે. એ કવિ અને ટૉલ્સ્ટૉય–બંને પુરૂષોનાં ઉપદેશ અને વર્તન અવિસંવાદી છે'[૫૫૩] ગાંધીજીના 'જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે. રાયચંદભાઈએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી ટૉલ્સ્ટૉયે તેના 'વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' નામના પુસ્તકથી (અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી) ને રસ્કિને 'Unto this last'-'સર્વોદય' નામના પુસ્તકથી ચકિત કર્યો (આત્મકથા ખંડ ૧, પૃ. ૧૪૩) સં. ૧૯૭૨ ની અમદાવાદની રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે મહાત્માજીએ જણાવ્યું હતું કે 'મારા જીવનપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઈનો એવો સ્થાયી પ્રભાવ પડ્યો છે કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. તેમના વિષે મારા ઉંડા વિચાર છે. હું ઘણાં વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરૂષની શોધમાં છું, પરન્તુ મેં એવો ધાર્મિક પુરૂષ ભારતમાં હજુ સુધી જોયેલ નથી કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઈની સાથે પ્રતિસ્પર્દ્ધામાં ઉભો રહી શકે. તેમનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતાં. ઢોંગ, પક્ષપાત યા રાગદ્વેષ નહોતા. તેમનામાં એક મોટી શક્તિ હતી કે જેદ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા. તેમના લેખ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ પણ વિચક્ષણ, ભાવનામય અને

૫૫૩ The more I consider his life and his writings the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception. Both Kavi and Tolstoy have lived as they have preached.

૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે વેદાંતી તરીકે કહેલ કે તેમના જણાવ્યું હતું કે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વેદાંત તરફ વળેલ એમ તેમના પત્રો વાંચનારને કોઈ કોઈને લાગે છે પણ જૈન તરફ તેમણે વધારે મહત્ત્વ મૂક્યું હતું. × તેમણે પોતાના ધર્મ સ્થિર રહી અન્ય ધર્મના ખરા તત્ત્વો શોધી કાઢ્યા છે. × આ જૈન ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા સમર્થ પુરુષોના પ્રતાપે હજી ટકી રહ્યો છે. × મરહૂમ રાજચંદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહાત્મા જીવન હતું. × 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ના ગ્રંથને એક આદર્શરૂપે રાખવામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અત્યંત લાભ થયા વગર નહીં, એ ગ્રંથમા તત્ત્વજ્ઞાનના ઝરણા વહ્યા કરે છે, એ ગ્રંથ કોઈ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની છે. (વઢવાણ રાજચંદ્ર જયંતી વખતે પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાંથી)

૧૦૪૬ મહાત્મા ગાંધીજી પર રાજચંદ્રના સમાગમ, વિચારો જબરી અસર થઈ છે તે ઉપરાંત તેમની ગુજરાતી ભાષાની શૈલી પણ પ્રભાવ પડયો છે. આચાર્ય આનંદશંકરના શબ્દોમાં 'ગાંધી × × એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગુજરાતી ભાષામા સાદી સીધી અને સચોટ, છતા તળપદી નહિ કિંતુ આર્ય સંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોઇક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.' એવી ગાંધીજીની શૈલી કરતા રાયચંદભાઈની શૈલી વધુ પ્રૌઢ, સંસ્કૃત, મિત અને સચોટ—અનુભવના અમૃતમય છે—કોઈ અપૂર્વ શૈલી છે.

૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે નેતાની તરીકે કહેલ
કહેલા જણાવ્યું હતું કે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વેદાંત તરફ વલેલ
એમ તેમના પત્રો વાંચનારી કોઈ કોઈને લાગે છે પણ જૈન
તત્ત્વ તેમણે વધારે મહત્ત્વ મૂક્યું હતું. × તેમણે પોતાના ધ
સ્થિર રહી અન્ય ધર્મના ખગ તત્ત્વો શોધી કાઢ્યા છે. × આ
ભવ્ય ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા સમર્થ પુરુષોના પ્રતાપે હજી
ટકી રહ્યો છે. × મરહૂમ રાજચંદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહાત્
જીવન હતું. × 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ના ગ્રંથને એક આદર્શરૂપે રા
વામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અનંત લાભ થયા વગર
નહીં, એ ગ્રંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઝરણાં વહ્યા કરે છે, એ ગ્રંથ
ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની
(વઢવાણ રાજચંદ્ર જયંતી વખતે પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાંથી)

૧૦૪૬ મહાત્મા ગાંધીજી પર રાજચંદ્રના સમાગમ, વિચારે
જબરી અસર થઈ છે તે ઉપરાંત તેમની ગુજરાતી ભાષાની શૈલી
પણ પ્રભાવ પડ્યો છે. આચાર્ય આનંદશંકરના શબ્દોમાં 'ગાંધી
× × એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગુજરા
ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ કિંતુ અલં
સંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોઈક અવર્ણનીય શૈલી દાખ
કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ ક
મૂકે છે.' એવી ગાંધીજીની શૈલી કરતાં રાયચંદભાઈની શૈલી વ
પ્રૌઢ, સંસ્કૃત, મિત અને સચોટ—અનુભવના અમૃતમય છે-કો
અપૂર્વ શૈલી છે.

અમેં પ્રકરણરત્નાકર ચાર ભાગમાં છાપવાની યોજના કરી. તેને પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૩૨ જેઠ સુદ ૨ ગ્રામે 'નિર્ણયસાગર' નામના યંત્રાલયના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયંત્રમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામાં એ પણ જણાવ્યું કે 'એવા વખતમાં (હાથાનેં લખવાની મહેનતને લીધે ગ્રંથો લખવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમાં) વર્તમાન કાલોચિત યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનવૃદ્ધિ અથવા વૃદ્ધિના જે જે સાધનો હોય, તેઓનું ગ્રહણ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરવામાં કાંઇપણ પ્રમાદ કરવો નહીં. આવતા સમયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ

અને મારાં બાનેલા વાણિયાસાઇ અક્ષરોનાં 'પંચ' અને 'મેત્રિસો' કહેવેક દરો એમ મારવામાં આવે છે. સં. ૧૮૬૮ માં ફરદુનજી મર્જબાને 'સમાચાર' નામનું છાપાખાનું મુંબઈમાં કાઢયું ને તેમાંથી 'મુંબઇસમાચાર' નું પત્ર જે આજે નીકળે છે તેનો પ્રારંભ સં. ૧૮૭૦ માં થયો. સં ૧૮૭૮ માં 'મુંબઇસમાચાર' એ નામનું વાર્ષિક પત્ર તેમાંથી કાઢવામાં આવ્યું. આ રીતે નાગરી અને ગુજરાતી બીબાંનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એક પારસી છે. સં. ૧૮૮૬ માં મુંબઈ સરકાર તરફથી મુદ્રાલય નીકળ્યું. સુરતમાં દસ્તમજીએ સીસાનાં બીબાનું મુદ્રાલય સં. ૧૮૭૮ માં અને અંગ્રેજ મિશનરીઓએ સુરત મિશનપ્રેસ સં. ૧૯૦૧ માં કાઢયું. સં. ૧૯૨૩ માં મુંબઈમાં પચીસેક મુદ્રાલયો હતાં. તેમાં દેશીઓ હસ્તક ચાલતાં મુખ્ય મુદ્રાલયોમાં ગણપત કૃષ્ણાજીનું, ઓરીયેન્ટલનું, 'ઇન્દુપ્રકાશ'નું, 'જામેજમશેદ' નું વગેરે હતા. સૌથી મોટી અને જૂની ટાઇપફાઉંડરી (બીબાં બનાવવાનું કારખાનું) સ્વ. જાવજી દાદાજીએ નિર્ણયસાગર નામની કાઢેલી ૧.૪૮ માં સુરતના ઘેલાભાઈ અને મીઠાભાઇએ ટાઇપ ફાઉંડરી કાઢી.

સીસાનાં બીબાં ઓટી અક્ષર બનાવી છાપવાનું આ રીતે કાર્ય શરૂ થયું તે પૂર્વે શિલાછાપથી છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. મુંબઈમાં બાપુ હર્ષે દેવલેકરનું શિલાછાપનું મોટું છાપખાનું હતું. ગણપત કૃષ્ણાજીનું પ્રેસ પણ શિલાછાપમાં વખણાતું હતું. સુરતમાં જદુરાયનું અને અમદાવાદમાં બાજીભાઈ અમીચંદનું સં ૧૮૯૮ માં શિલાછાપનું છાપખાનું સ્થપાયું (જુઓ 'ગુજરાતી'નો સં. ૧૯૬૮ ના દીવાળી ખાસ અંકમાં પડેલો લેખ 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શતવર્ષી')

અંગે પ્રકરણરત્નાકર ચાર ભાગમાં છપાવાની યોજના કરી. તેને પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૪૨ જેઠ સુદ ૨ ગુરુએ 'નિર્ણયસાગર' નામના મુંબઈના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયંત્રમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામાં એ પણ જણાવ્યું કે 'એવા વખતમાં (છાપવાને લખવાની મહેનતને લીધે ગ્રંથો લખવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમાં) વર્તમાન કાલોચિત યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનરક્ષા અથવા વૃદ્ધિના જે જે સાધનો હોય તેઓનું ગ્રહણ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરવામાં કાંઈપણ પ્રમાદ કરવો નહી. આવના સમયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ

અને માથાં બાંધેલા જીજીભાઈ અરદેશરનાં 'પંચાંગ' અને 'મેત્રિસો' કાઢેલ હશે એમ માનવામાં આવે છે સં. ૧૮૬૮ માં ફરદુનજી મર્ઝબાને 'સમાચાર' નામનું છાપાખાનું મુંબઈમાં કાઢયું ને તેમાંથી 'મુંબઈસમાચાર' નું પત્ર જે આજે નીકળે છે તેનો પ્રારંભ સં. ૧૮૭૦ મા થયો સં ૧૮૭૮ મા 'મુંબઈસમાચાર' એ નામનું વાર્ષિક પત્ર તેમાંથી કાઢવામાં આવ્યું. આ રીતે નાગરી અને ગુજરાતી બીબાંનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એક પારસી છે. સં. ૧૮૮૬ માં મુંબઈ સરકાર તરફથી મુદ્રાલય નીકળ્યું સુરતમાં રુસ્તમજીએ સીસાના બીબાનું મુદ્રાલય સં. ૧૮૯૮ મા અને અંગ્રેજ મિશનરીઓએ સુરત મિશનપ્રેસ સં. ૧૯૦૧ માં કાઢયું સં. ૧૯૨૩ મા મુંબઈમાં પચીસેક મુદ્રાલયો હતાં. તેમાં દેશીઓ હસ્તક ચાલતાં મુખ્ય મુદ્રાલયોમાં ગણપત કૃષ્ણાજીનું, ઓરીયેન્ટલનું, 'ઈન્દુપ્રકાશ'નું, 'જામેજમશેદ' વગેરે હતા. સૌથી મોટી અને જૂની ટાઇપફાઉંડરી (બીબાં બનાવવા કારખાનું) સ્વ. જાવજી દાદાજીએ નિર્ણયસાગર નામની કાઢેલી ૧.૪૮ ? સુરતના ઘેલાભાઈ અને ખીમાભાઈએ ટાઈપ ફાઉંડરી કાઢી.

સીસાનાં બીબાં ઓટી અક્ષર બનાવી છાપવાનું આ રીતે શરૂ થયું તે પૂર્વે શિલાછાપથી છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. મુંબઈમાં બાપુ હરી દેવલેકરનું શિલાછાપનું મોટું છાપખાનું હતું. ગણપત કૃષ્ણાજીનું પ્રેસ પણ શિલાછાપમાં વખણાતું હતું સુરતમાં જદુરાયનું અને અમદાવાદમાં બાજીભાઈ અમીચંદનું સં ૧૮૯૮ માં શિલાછાપનું છાપખાનું સ્થપાયું (જુઓ 'ગુજરાતી'નો સં. ૧૯૬૮ ના દીવાળી ખાસ અંકમાં પડેલો લેખ 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શતવર્ષી')

ને આ. મુનિ મહિમાસાગરે અને વિવેકસાગરસૂરિએ તથા સુરતના મુનિ દયાસાગરે, શ્રી વિમલગચ્છીય, વિજયધરણેંદ્રસૂરિએ ઉજૈનના આણે આશ્રય આપાવ્યો હતો.

૧૦૭૯ ભીમસીંહે ૧૯૩૩ ના પોષમાં અને ૧૯૩૪ના પોષમાં પ્રકરણ રત્નાકર બીજો અને ત્રીજો ભાગ અનુક્રમે 'નિર્ણયસાગર' માં જ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તેનો ચોથો ભાગ સં. ૧૯૩૭ મા પ્રગટ કર્યો પણ તે પહેલાં પાંડવ ચરિત્રનો બાલાવબોધ, સાર્થ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ, સમ્યક્ત્વમૂલ બારવ્રતની ટીપ તથા રાજધનપતિસિંહજી તરફથી સૂયગડાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા ટીકા અને ટબા સહિત છપાવી નાંખ્યાં. પુસ્તક છપાવવામાં જ્ઞાનની આશાતના થાય છે એ જાતનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમાં પ્રવર્તતો હતો તેવા કાલે છપાવવાની પહેલ કરવી એ સાહસ હતું છતાં તેમ કરવામાં પોતાનો નમ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે નીચેના જે રૂપમાં પ્રકટ કર્યો તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.—

'હાલના સમયમાં ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના જેવાં સાધનો મળી આવે છે તેવા આગળ કોઈ વખતે પણ નહોતાં. પહેલાં પ્રથમ ગ્રંથનો જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થએલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે તે અદ્યાપિ સિદ્ધ છે. પરંતુ તે હસ્તક્રિયા વિના યંત્રાદિકની સહાયતાથી થએલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું મૂકી દઈને આળસ કરી બેશી રહેશું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ છતી શક્તિયે પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાને યત્ન નહી કરશું તો આપણેજ જ્ઞાનના વિરોધી ઠરશું. કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહી તે તેનો વિરોધી અથવા અહિતકર હોય છે. એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાગુ પડશે.

'શ્રાવક ભાઇયો, પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન થશે, પ્રયાસ વિના કેટલાએક વિદ્યાભ્યાસ થશે, સ્વ ઉપર મહત્ જ્ઞાનસંપાદન કરવાની અંતઃકરણમાં ઉત્કંઠા થશે. શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ

ને આ. મુનિ મહિમાસાગરે અને વિવેકસાગરસૂરિએ તથા ગુજરાતી મુનિ હુકમચંદે, શ્રી નિમ ગચ્છીય, વિજયધરણેંદ્રસૂરિએ ઉત્તેજના આદિ આશ્રય આપ્યો હતો.

૧૦૪૯ ભીમશીએ ૧૯૩૩ના પોષમાં અને ૧૯૩૪ના પોષમાં પ્રકરણ રત્નાકર બીજો અને ત્રીજો ભાગ અનુક્રમે 'નિર્ણયસાગર' માંજ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેનો ચોથો ભાગ સં. ૧૯૩૭ માં પ્રકટ કર્યો પણ તે પહેલાં પાંડવ ચરિત્રનો બાલાવબોધ, સાર્થ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ, સમ્યકત્વમૂલ બારવ્રતની ટીપ તથા રાયધનપતિસિંહજી તરફથી સૂયગડાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા ટીકા અને ટબા સહિત છપાવી નાંખ્યાં. પુસ્તક છપાવવામાં જ્ઞાનની આશાતના થાય છે એ જાતનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમાં પ્રવર્તતો હતો તેવા કાળે છપાવવાની પહેલ કરવી એ સાહસ હતું છતાં તેમ કરવામાં પોતાનો નમ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે નીચેના જે રૂપમાં પ્રકટ કર્યો તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.—

'હાલના સમયમાં ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનાં જેવાં સાધનો મળી આવે છે તેવાં આગળ કોઈ વખતે પણ નહોતાં. પહેલાં પ્રથમ ગ્રંથોને જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થએલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે તે અદ્યાપિ સિદ્ધ છે. પરંતુ તે હસ્તક્રિયા વિના યંત્રાદિકની સહાયતાથી થએલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું મૂકી દઈને આળસ કરી બેશી રહેશું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ છતી શક્તિયે પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાને યત્ન નહી કરશું તો આપણેજ જ્ઞાનના વિરોધી ઠરશું. કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહી તે તેનો વિરોધી અથવા અહિતકર હોય છે. એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાગુ પડશે.

'શ્રાવક ભાઇયો, પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન થશે, પ્રયાસ વિના કેટલાએક વિદ્યાભ્યાસ થશે, રસ ઉત્પન્ન થઈને જ્ઞાનસંપાદન કરવાની અંતઃકરણમાં ઉત્કંઠા થશે. શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ

[illegible]

[illegible] ... સંશોધન કર્યા.'

૧૦૫૨ આમ ૪૫ આગમ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાના ઉદ્યમ ચાલુ કરવા માટે ધનપતિસિંહ બહાદુરને ધન્યવાદ છે. ૧૯૩૩માં અભયદેવસૂરિની ટીકાઓ સહિત ઉક્ત પ્રશ્નવ્યાકરણ અને જ્ઞાતાધર્મકથા, સં. ૧૯૩૬મા ઉવવાઇસૂત્ર (અભયદેવસૂરિની ટીકા ને લોકાગ

[illegible]

[illegible]

૧૦૫૨ આમ ૪૫ આગમ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાના ઉદ્યમ ચાલુ કરવા માટે ધનપતિસિંહ બહાદુરને ધન્યવાદ છે. ૧૯૩૩માં અભયદેવસૂરિની ટીકાઓ સહિત ઉક્ત પ્રશ્નવ્યાકરણ અને જ્ઞાતાધર્મ કથા, સં. ૧૯૩૬માં ઉવવાઈસૂત્ર (અભયદેવસૂરિની ટીકા ને લોકાગ

સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ પુસ્તકોના પણ પ્રકાશનનો પ્રબંધ કર્યો. ઉક્ત મા
અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય હજુ સુધી ચાલુ છે અને તેથી અ
લેખો, નિબંધો, પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે જે પૈકી મળી શક્યાં
નોંધ આ ઇતિહાસમાં લેવાઇ છે. [વિશેષ હકીકત માટે જુઓ
સભાના રજતોત્સવનો ખાસ અંક. જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ.
અંક ૧ પૃ. ૬૮-૭૮]

૧૦૫૪ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિક પહેલા નીકળેલ
૧૯૩૨મા શા છગનલાલ ઉમેદચંદની કાર્યવાહી નીચે અમદાવા
'જૈન દિવાકર' થોડા વર્ષ સુધી અને સં. ૧૯૩૩મા રા. કેશવ
શિવરામ તરફથી નીકળેલું 'જૈન સુધારસ' માસિક એક વર્ષ સુ
ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૧ના માઘમાસમાં અમદાવાદમા જૈન નાટક
ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીની કાર્યવાહી તળે જૈન ધર્મ પ્રવર્તક સભા તરફ
બે વર્ષ સુધી 'સ્યાદ્વાદ સુધા' પ્રકટ થયું હતુ અને તેના પછી ૧૯૪
વૈશાખમાં ભાવનગરમાજ જૈન હિતેચ્છુ સભા તરફથી પ્રકટેલુ 'જૈ
હિતેચ્છુ' એક વરસ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૫મા સ્થાનકવાસીઓ તરફ
અમદાવાદના વિસલપુરના રા. મોતીલાલ મનસુખલાલના અને તેમ
પછી તેમના વિદ્વાન વિચારક પુત્ર રા. વાડીલાલ મોતીલાલ શ
તંત્રી પણ નીચે ઘણા વર્ષો સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' નામનુ મ
ચાલ્યું. ૧૯૪૬-૪૭મા લીંબડીમા સ્થાનકવાસી ભાઇઓ તરફ
શરૂ થયેલુ 'જૈન ધર્મોદય' બે ત્રણ વરસનું આયુષ્ય ભોગવી અ.થ

૧૦૫૫ સં. ૧૯૪૮ મા મુબઇમાં શ્રી માંગરોળ જૈન મંડ
મંડળીની સ્થાપના થયા પછી તેણે સંગીત સાથે પ્રભુ ભક્તિ
પદો-ગાયનો.ની તાલીમ આપવા ઉપરાંત જ્ઞાનશાળા ખોલી ધ
જ્ઞાન જૈન બાળકોને આપ્યું ને વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવવા
બાલમુબોધિનીઓ શરૂ કરી, કે જે હજુ સુધી ચાલુ રહી. સં. ૧૯
માં તેનું નામ શ્રી માંગરોળ જૈન સભા પડ્યુ. તેણે અનેક
જિક કાર્યો [illegible] સાહિત્યમાં પણ થોડે ફાળો આપ્યો. ?

સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ પુસ્તકોના પણ પ્રકાશનનો પ્રબંધ કર્યો. ઉક્ત અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય હજુ સુધી ચાલુ છે અને તેથી લેખો, નિબંધો, પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે જે પૈકી મળી શક્યાં નોંધ આ ઇતિહાસમાં લેવાઇ છે. [વિશેષ હકીકત માટે જુઓ સભાના રજતોત્સવનો ખાસ અંક. જૈન સાહિત્ય સંશોધક અંક ૧ પૃ. ૬૮-૭૮]

૧૦૫૪ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિક પહેલા નીકળે ૧૯૩૨માં શા છગનલાલ ઉમેદચંદની કાર્યવાહી નીચે અમદા 'જૈન દિવાકર' થોડા વર્ષ સુધી અને સં. ૧૯૩૩માં રા. કેશ શિવરામ તરફથી નીકળેલું 'જૈન સુધારસ' માસિક એક વર્ષ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૧ના માઘમાસમાં અમદાવાદમાં જૈન ના ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીની કાર્યવાહી તળે જૈન ધર્મ પ્રવર્તક સભા ન બે વર્ષ સુધી 'સ્યાદ્વાદ સુધા' પ્રકટ થયું હતુ અને તેના પછી ૧૯ વૈશાખમાં ભાવનગરમાંજ જૈન હિતેચ્છુ સભા તરફથી પ્રકટેલુ હિતેચ્છુ' એક વરસ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૫મા સ્થાનકવાસીઓ ત અમદાવાદના વિસલપુરના રા. મોતીલાલ મનસુખલાલના અને તે પછી તેમના વિદ્વાન વિચારક પુત્ર રા. વાડીલાલ મોતીલાલ શ તંત્રી પણા નીચે ઘણા વર્ષો સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' નામનુ મ ચાલ્યું. ૧૯૪૬-૪૭મા લીંબડીમા સ્થાનકવાસી ભાઇઓ ત શરૂ થયેલુ 'જૈન ધર્મોદય' બે ત્રણુ વરસનું આયુષ્ય ભોગવી અ.ય

૧૦૫૫ સં. ૧૯૪૮ મા મુંબઇમાં શ્રી માંગરોળ જૈન મં મંડળીની સ્થાપના થયા પછી તેણે સંગીત સાથે પ્રભુ ભક્તિ પદો-ગાયનો.ની તાલીમ આપવા ઉપરાંત નાનશાળા ખોલી ધા જ્ઞાન જૈન બાળકોને આપ્યું ને વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવવા ભાષણશ્રેણીઓ શરૂ કરી, કે જે હજુ સુધી ચાલુ રહી. સં. ૧૯ માં તેનુ નામ શ્રી માંગરોળ જૈન સભા પડ્યુ. તેણે અનેક સા જિક કાર્યો [illegible] સાહિત્યમાં પણ થોડો ફાળો આપ્યો. ૩

'જૈન'ના આદ્ય તંત્રી સ્વ. ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારી. પૃ.૭૩૧.

[મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભાના સૌજન્યથી]

'જૈન'ના આદ્ય તંત્રી સ્વ. ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારી. પૃ.૭૩૧.

[મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભાના સૌજન્યથી]

સ્થપાયું ને પછીથી તેના તંત્રી ભગુભાઈ ફતેચંદ કારભારી અત્યારસુધી ગ્ર તમામ ચલાવી રહ્યા છે. તે પત્ર સમાજની અનેકવિધ સેવા કરે છે. આ પત્ર મારફતે અંગ્રેજી અઠવાડિક નામે 'Patriot' પણ કા ઢેલ્લાંક વર્ષ સુધી ચલાવી બંધ કર્યું હતું. તેઓ જેવા માત્ર પ્રયોજ હતા તેવા માત્ર વ્યવસ્થાપક નહોતા, આથી તેમના કેટલાક ગ્ર પુસ્તકોનો લાભ ગુજરાતીઓને મળ્યો. 'જૈન' પત્ર ચલાવવામાં અને અંગ્રેજીમાં આવી હતી પરંતુ તે તેમણે સર્વેએ ચલાવ્યે રા તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે. તેમણે જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સને તેની ઉત્પત્તિ તે પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી પ્રેમ, ઉત્તેજના અર્પેલ હતાં.

૧૦૫૮ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ—સં. ૧૯૫૮ મા ફલોધીમાં શ્રી ગુલાબચંદ ઢઢ્ઢા M.A. ના પ્રયાસથી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સનો જન્મ થયો; બીજે વર્ષે સં. ૧૯૫૯મા મુંબઈમા મોટા ઠાઠમાઠ સહિત તેનું બીજું અધિવેશન થતાં તેનાં દૃઢ મૂળ નંખાયા અને અત્ર સુધી તેના ૧૩ અધિવેશન જુદાં જુદા સ્થળોએ ભરાયાં:-(૩) વડોદરા સં. ૧૯૬૧ (૪) પાટણ સં. ૧૯૬૨ (૫) અમદાવાદ સં. ૧૯૬૩ (૬) ભાવનગર સં. ૧૯૬૪ (૭) પૂના સં. ૧૯૬૫, (૮) મુલતાન સં. ૧૯૬૬ (૯) સુજાનગઢ સં. ૧૯૭૧ (૧૦) મુંબઈ સં. ૧૯૭૨ (૧૧) કલકત્તા સં. ૧૯૭૪ (૧૨) સાદડી સં. ૧૯૭૬ (૧૩) જુન્નર સં. ૧૯૮૬ પરિણામે શ્વે. સમાજમા વિદ્યા-જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યનું પ્રકાશન, જૂના સાહિત્યનો શિલાલેખોનો અને મંદિરોનો ઉદ્ધાર, સામાજિક કુપ્રથાઓનો નાશ, નવીન વિચારોનું પ્રબલ આંદોલન, સુશિક્ષિત અને શ્રીમંતોનો સુયોગ, ધાર્મિક ખાતાંઓની તપાસણી વગેરે અનેક કાર્યો થઇ સમાજમા પ્રબલ જાગ્રતિ આવી છે. સં ૧૯૫૯માં પોતાના મુખપત્ર તરીકે જૈનશ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ એ નામનું માસિક ૧૪ વર્ષ સુધી કાઢ્યુ; કે જેના માનદ તંત્રી તરીકે આ ગ્રંથના લેખકે તેના છેલ્લા સાત વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતું; ને પછી સુખમય

સ્થપાયું ને પછીથી શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર ભાવનગરથી જૈન નામનું ચલાવી રહ્યા છે. તે પત્ર સમાજની અનેકવિધ સેવા કરે છે. આ પત્ર મ. ક. અંગ્રેજી અઠવાડિક નામે 'Patriot' પણ કાઢ્યું કેટલાંક વર્ષ સુધી ચલાવી બંધ કર્યું હતું. તેઓ જેવા સાચા પ્રયોજક હતા તેવા સાચા વ્યવસ્થાપક નહોતા, આથી તેમના કેટલાક પુસ્તકોનો લાભ જીજ્ઞાસુઓને મળ્યો. 'જૈન' પત્ર ચલાવવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવી હતી પરંતુ તે તેમણે સર્વેને ચલાવ્યે રાખ્યું તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે. તેમણે જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સને તેની ઉત્પત્તિથી તે પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી પ્રેમ, ઉત્તેજના અર્પેલ હતાં.

૧૦૫૮ જૈન શ્વે૦ કોન્ફરન્સ—સં. ૧૯૫૮ માં ફલોધીમાં શ્રી ગુલાબચંદ ઢઢા M.A. ના પ્રયાસથી જૈન શ્વે૦ કોન્ફરન્સનો જન્મ થયો; બીજે વર્ષે સં. ૧૯૫૯મા મુંબઇમા મોટા દબદબાસહિત તેનું બીજું અધિવેશન થતા તેનાં દૃઢ મૂળ નંખાયા અને અત્યાર સુધી તેના ૧૩ અધિવેશન જુદાં જુદા સ્થળોએ ભરાયાં:-(૩) વડોદરા સં. ૧૯૬૧ (૪) પાટણ સં. ૧૯૬૨ (૫) અમદાવાદ સં. ૧૯૬૩ (૬) ભાવનગર સં. ૧૯૬૪ (૭) પૂના સં. ૧૯૬૫, (૮) મુલતાન સં. ૧૯૬૬ (૯) સુજાનગઢ સં. ૧૯૭૧ (૧૦) મુંબઈ સં. ૧૯૭૨ (૧૧) કલકત્તા સં. ૧૯૭૪ (૧૨) સાદડી સં. ૧૯૭૬ (૧૩) જુન્નર સં. ૧૯૮૩ પરિણામે શ્વે. સમાજમા વિદ્યા-જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યનું પ્રકાશન, જૂના સાહિત્યનો શિલાલેખોનો અને મંદિરોનો ઉદ્ધાર, સામાજિક કુપ્રથાઓનો નાશ, નવીન વિચારોનું પ્રબલ આંદોલન, સુશિક્ષિત અને શ્રીમંતોનો સુયોગ, ધાર્મિક ખાતાંઓની તપાસણી વગેરે અનેક કાર્યો થઇ સમાજમા પ્રબલ જાગૃતિ આવી છે. સં ૧૯૫૯માં પોતાના મુખપત્ર તરીકે જૈનશ્વે૦ કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ એ નામનું માસિક ૧૪ વર્ષ સુધી કાઢયું; કે જેના માનદ તંત્રી તરીકે આ ગ્રંથના [illegible] શ્રા અનેક વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતું; ને પછી સુગમ

છે. વેપાર ઉદ્યોગમાંથી એમનો નિર્વાહ હતો. મુસલમાનો કે મરા
ઠાના રાજઅમલમાં નહીં. અંગ્રેજ અમલ જામતાં અને અંગ્રેજી
વણી પ્રસંગના સમયમાં. કે મરાઠા કે બ્રાહ્મણોની સેવાઓથી
દેશી સ્થિતિને જેવો આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી. ઉ
લટું એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉઘડ્યા અને
સ્થિરતામાંથી આવતો ધનનો પ્રવાહ ગુજરાતને ભાગે રેલાતો રહ્યો. અ
હને અથવા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જ્યાં ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યાં
જમાનાની સામગ્રીઓથી સંપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી ન
આમ હોવાથી જૈનોમાં કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં—ભણતર વ
લાખો રૂપીઆ કમાઇ શકાતા હોય તો પછી ભણતરની દરકાર ક
વામાં આવતી નથી. કેળવણી વિના નવી અભિલાષા, નવી વાંછ
નવા આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યા નહીં
આમ થતાં હજુ બહુ વાર લાગશે. પરિસ્થિતિને લીધે જૈનોમાં
નવું ચેતન આવવું જોઇએ તે ન આવવાથી એ નવું ચેતન રોપત
સંસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી.

૧૦૬૦ ધનાઢ્યો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે સંબંધ
એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાખવા જેવું છે. જૈનો ધનપ્રાપ્તિ
રચ્યા પચ્યા રહે છે છતાં વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવના
અતિશય પોષણ આપે છે. સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ ગ
હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છતાં સુશિક્ષિત જૈનોમાંથી કોઇ વિરક્
થઈ સાધુ ન થયો અને પોતાનાં વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્ર્યથી
જ્ઞાનથી સાધુઓમાં અને શ્રાવકોમાં પૂજ્ય લેખાઇ પોતાનો પ્રભા
તેણે જૈનો પર પાડ્યો નહીં. જૈનોમાં કોઈ વિવેકાનંદ કે રામકૃષ્ણ
(? રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત. જેમને
નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાંથી કોઇએ ઐહિક સુખનો
ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું ભાગ્ય વહેલું ફર્યું હોત. હજુ પણ
આવો પ્રસંગ ગયો નથી; વેળા વીતી નથી ગઇ.

છે. વેપાર ઉદ્યોગમાંથી એમનો નિર્વાહ હતો. મુસલમાનો કે મરાઠાની માફક રાજસત્તાથી નહીં. અંગ્રેજ રાજ્ય જામતાં અને અંગ્રેજી કેળવણી પ્રસરતાં મુસલમાનો, કે મરાઠા કે બ્રાહ્મણોની નોકરીઓથી સ્થિર રહેલી સ્થિતિને જે આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી. ઉલટું એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉઘડ્યા એ સ્થિરતામાંથી આવતો ધનનો પ્રવાહ ગૃહસ્થાને અર્થે રોકાતો રહ્યો. કેને અથવા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જ્યાં ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યાં જમાનાની સામગ્રીઓથી સંપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી આમ હોવાથી જૈનોમાં કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં—ભણતર લાખો રૂપીઆ કમાઈ શકાતા હોય તો પછી ભણતરની દરકાર વામા આવતી નથી. કેળવણી વિના નવી અભિલાષા, નવી વા નવા આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યા નહીં આમ થતા હજુ બહુ વાર લાગશે. પરિસ્થિતિને લીધે જૈનોમ નવું ચેતન આવવું જોઇએ તે ન આવવાથી એ નવું ચેતન રોપ સંસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી.

૧૦૬૦ ધનાઢ્યો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે મળે એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાખવા જેવું છે. જૈનો ધનપ્રા રચ્યા પચ્યા રહે છે છતા વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવ અતિશય પોષણ આપે છે. સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છતા સુશિક્ષિત જૈનોમાંથી કોઇ વિર થઈ સાધુ ન થયો અને પોતાનાં વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્ર્ય જ્ઞાનથી સાધુઓમાં અને શ્રાવકોમા પૂજ્ય લેખાઇ પોતાનો પ્રભ તેણે જૈનો પર પાડ્યો નહીં. જૈનોમા કોઈ વિવેકાનંદ કે રામકૃ (? રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત. જે નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાથી કોઇએ ઐહિક સુખ ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું ભાગ્ય ચડેલું કર્યું હોત. હજુ પ આવો પ્રસંગ ગયો નથી; વેળા વીતી નથી ગઇ.

કોમી હિલચાલને દેશહિત અને પરકોમના સત્કાર્યની આવશ્યક
દૃષ્ટિબિન્દુથી વિમુખ ન રાખવા માગે એવી (જૈન કે જૈનેતર) હિ
ચાલોના સૂત્રધારોને આગ્રહ છે.

૧૦૬૩ 'બીજું જૈનની વસ્તી આખા હિન્દુસ્તાનમાં છૂ
છૂટક પુષ્કળ છે. આપણા ગુજરાતમાં વસ્તી સારા પ્રમાણમાં
એકંદર સ્થિતિ દ્રવ્ય સંબંધે સારી છે. વિદ્યાનું પ્રસારણ એવું હોવ
સાર્વજનિક સેવાના પ્રદેશોમાં જોઇએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા-દ્રવ્ય ઘ
સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવી જોઇએ તેટલી નથી. ગુજરાતના ઇતિહ
ઉપર અને વર્તમાન જીવન ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો સબળ પ્રભાવ
બીજા પ્રાંતોમાં વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્ર
ગુજરાતમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી. બીજા પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણો અ
બ્રાહ્મણેતરો (શુદ્રો) સિવાય બીજા વર્ણો નથી હોતા. પરંતુ ગુજરા
તમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શુદ્રો એ ત્રણ વર્ણો છે. બ્રાહ્મણો અ
શુદ્રો વચ્ચે મોટું અંતર બીજા પ્રાંતોમાં છે તે આપણા પ્રાંતમાં નથ
બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ ઇલ
કામાં છે તેવી આપણે ત્યાં નથી. ગુજરાતમાં સમાજના થર અન્યો
સાથે ગાઢ સંબંધવાળા છે; તેમની વચ્ચે વિશાળ અંતર નથી
એક થરમાંથી બીજા થરમાં જવાની અમુક રીતે સુગમતા છે બ્ર
ક્ષત્રિય, શુદ્ર અનુકૂળતાએ વૈશ્ય થઈ શકે છે. થર થર વચ્ચે અનુ
રાગ, વિરોધ કે શત્રુતા નથી. આ સર્વ શુભ સ્થિતિનું કારણ કેટલે
અંશે જૈન વેપારી કોમ (વૈષ્ણવ વેપારી કોમોમાંની ઘણી ઘણી પૂર્વે
જૈન હોવાનો સંભવ લાગે છે એટલે તેમની અસહિષ્ણુતા નરમ [illegible]
કરી) નું અસ્તિત્વ છે. આમ વૈશ્યોનો જે પ્રભાવ ગુજરાતના જીવન
ઉપર છે તેથી જેમ લાભ થયા છે તેમ ગેરલાભ પણ થયા છે.
હવે જે લાભ છે તેથી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન વધે
અને ગેરલાભો દૂર થાય એવી યોજના પ્રગટવી જોઇએ. જૈન કે જૈ
પોતાને પ્રશ્ન કરવો જોઇએ કે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે શિં

કોમી હિલચાલને દેશહિત અને પરકોમના સદ્કાર્યની આવશ્યકતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિમુખ ન રાખવા માટે એવી (જૈન કે જૈનેતર) હિલચાલોના સૂત્રધારોને આગ્રહ છે.

૧૦૬૩ 'બીજું જૈનની વસ્તી આખા હિન્દુસ્તાનમાં છૂટક છૂટક પુષ્કળ છે. આપણા ગુજરાતમાં વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. એકંદર સ્થિતિ દ્રવ્ય સંબંધે સારી છે. વિદ્યાનું પ્રસારણ એવું હોવાથી સાર્વજનિક સેવાના પ્રદેશોમા જોઇએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા-દ્રવ્ય અને સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવી જોઇએ તેટલી નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અને વર્તમાન જીવન ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો સબળ પ્રભાવ છે બીજા પ્રાંતોમાં વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્રભાવ ગુજરાતમા ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી. બીજા પ્રાંતોમા બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો (શૂદ્રો) શિવાય બીજા વર્ણો નથી હોતા. પરંતુ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો એ ત્રણ વર્ણો છે. બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રો વચ્ચે મોટું અંતર બીજા પ્રાંતોમા છે તે આપણા પ્રાંતમા નથી. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ ઇલાકામા છે તેવી આપણે ત્યા નથી. ગુજરાતમા સમાજના થર અન્યોન્ય સાથે ગાઢ સંબંધવાળા છે; તેમની વચ્ચે વિશાળ અંતર નથી. એક થરમાથી બીજા થરમા જવાની અમુક રીતે સુગમતા છે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, શૂદ્ર અનુકૂળતાએ વૈશ્ય થઈ શકે છે. થર થર વચ્ચે અને રાગ, વિરોધ કે શત્રુતા નથી. આ સર્વ શુભ સ્થિતિનું કારણ કેટલે અંશે જૈન વેપારી કોમ (વૈષ્ણવ વેપારી કોમોમાની પણ ઘણી પૂર્વે જૈન હોવાનો સંભવ લાગે છે એટલે તેમની અસાહિત્ય ગણવી નથી કરી) નું અસ્તિત્વ છે. આમ વૈશ્યોનો જે પ્રભાવ ગુજરાતના જીવન ઉપર છે તેથી જેમ લાભ થયા છે તેમ ગેરલાભ પણ થયા છે. હવે જે લાભ છે તેથી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન વધે અને ગેરલાભો દૂર થાય એવી વાળના પ્રગટવી જોઇએ. જૈન કે જૈનેતરને પ્રશ્ન કરવો જોઇએ કે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે શું કરે

જૈનધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તો

૧

सव्वपवयणसारं मूलं संसारदुक्खमुक्खस्स ।
सम्मत्तं मइलित्ता ते दुग्गइवड्ढगा हुंति ॥

સર્વ પ્રવચનનો સાર સંસારના દુઃખથી મોક્ષનું મૂલ એવું સમ
છે—સમ્યગ્ દર્શન છે. તે સમ્યક્ત્વને મલીન કરનારા દુર્ગતિના વર્ધક
છે. —ભાષ્ય

૨

प्राकृतः संस्कृतो वापि पाठः सर्वोऽप्यकारणम् ।
यतो वैराग्यसंवेगौ तदेव परमं रहः ॥

—પ્રાકૃત હોય વા સંસ્કૃતઃ બન્નુએ આપણ અપ્રયોજક અર્થાત્ ન
છે, કારણકે વૈરાગ્ય અને સંવેગ તેજ પરમ રહસ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ વત
—રત્નસિંહ સૂરિ કૃત આત્માનુશાસ્તિભાવના પ્ર

૩

શાસ્ત્ર થાતું મતિ થોડલી, શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ-યશોવિજયજી

૧૦૬૪ ભાષા એ વિચારોને સમજાવવાનું વાહન છે. જો
સંપૂર્ણ રીતે ભાગ્યેજ સમજાવી શકે છે એટલે કે ભાષા હમેંશ
વિચારોને મર્યાદિત કરે છે, છતા વિચારોને જણાવવા ભાષાનો ઉપ
યોગ કર્યા વગર છૂટકો નથી રહેતો. ભાષામા 'સાહિત્ય' એ શબ્દ
એ ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર
(કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પણ
પ્રકારનું શાસ્ત્ર (વૈદિક-સાહિત્ય, સાખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુત
ઇતિહાસમા તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રીતે અનુસરી
સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમા વિશેષ સ્થાન આપેલ છે
જૈન સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચાર

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧

सव्वं पवयणसारं मूलं संसारदुक्खमुक्खस्स ।
सम्मत्तं मइलित्ता ते दुग्गइवड्ढया हुंति ॥

સર્વ પ્રવચનનો સાર સંસારના દુઃખથી મોક્ષનું મૂલ એવું સમ્યક્ત્વ છે—સમ્યક્ દર્શન છે. તે સમ્યક્ત્વને મલીન કરનારા દુર્ગતિના વર્ધક થા છે.
-ભાષ્યવચ

૨

प्राकृतः संस्कृतो वापि पाठः सर्वोऽप्यकारणम् ।
यतो वैराग्यसंवेगौ तदेव परमं रहः ॥

—પ્રાકૃત હોય વા સંસ્કૃત: બધુએ ભાષણ અપ્રયોજક અર્થાત્ નકા છે, કારણકે વૈરાગ્ય અને સંવેગ તેજ પરમ રહસ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે
-રત્નસિંહ સૂરિ કૃત આત્માનુશાસ્તિભાવના પ્ર

૩

શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી, શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ—યશોવિજયજી.

૧૦૬૪ ભાષા એ વિચારોને સમજાવવાનું વાહન છે. જો સંપૂર્ણ રીતે ભાગ્યેજ સમજાવી શકે છે એટલે કે ભાષા ઘણે વિચારોને મર્યાદિત કરે છે, છતા વિચારોને જણાવવા ભાષાનો ઉ યોગ કર્યા વગર છૂટકો નથી રહેતો. ભાષામા 'સાહિત્ય' એ શબ્દ એ ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર (વૈદિક—સાહિત્ય, સાંખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુ ઇતિહાસમા તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રૂઢિ અનુસા સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમા વિશેષ સ્થાન આપેલ જૈન સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચ

શ્રુતભક્તિ. જૈન જનતા જ્ઞાનમાત્રને પૂજે છે, પણ શ્રુત પ્રત્યે ભક્તિ એટલી જ્વલંત છે કે નહિ તે વિષે લખતાં જતાં તેનો ઇતિહાસ તૈયાર થાય. મા. મોટી વયના સ્ત્રી-પુરુષો જ નહિ નાના કુમાર-કુમારિકાઓ સુદ્ધાં શાસ્ત્રજ્ઞાન આરાધવા તપ કરે એના નજીવા સાધનોની આદરપૂર્વક પૂજા કરે છે અને એ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર રહે છે. ચારિત્ર પૂજાનું જૈનમાં મોટું સ્થાન છે પણ તે જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે. ચારિત્ર જ્ઞાનનો ઊંચો ને પરિપક્વ અંશ જ છે. તીર્થપૂજા હોય કે પૂજા હોય એ બધી વિવિધ પૂજાઓની પાછળ જ્ઞાનભક્તિ જ છે. એ બધામાં સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ હેતુ મુખ્ય છે. વિશિષ્ટ રીતે જૈન દર્શન જીવિત હોય તો તે એક શ્રુતને આ છે, અને શ્રુત જીવિત હોય તો તે જ્ઞાનભક્તિને આભારી છે. ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો એક ભાગ જ છે.[૫૮૮]

૧૦૬૭ જિનના વાક્યોને લખાવનાર કદિ પણ દુર્ગતિ પા નથી, મુંગાપણું કે જડસ્વભાવ, અંધપણું તેમજ બુદ્ધિહીનપણું કરતો નથી એ વાત નીચેના શ્લોકથી આચાર્યોએ જણાવી અને શ્રુતભક્તિ જીવંત રહી:—

न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति न मूकतां नैव जडस्वभावम् ।
न चान्धतां बुद्धिविहीनतां च ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥

૧૦૬૮ જૈનધર્મ અહિંસા-દયા, સંયમ-ત્યાગ, તપ, વીતરાગ પર રચાયો છે; તેના ધર્મશાસ્ત્રો એ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે છે. પણ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાની-સમજવાની ચાવી એ છે કે જે ક વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર ભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અને

૫૮૮ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિ તર્ક' તેનું મહત્ત્વ'-'જૈન'નો રૌપ્ય મહોત્સવ અંક પૃ. ૧૦૯

શ્રુતભક્તિ. જૈન જનતા જ્ઞાન માત્રને પૂજે છે, પણ શ્રુત પ્રત્યે એની ભક્તિ એટલી અજાયક છે કે નહિ તે વિષે લખતાં જતાં તેનો મોટો ઇતિહાસ તૈયાર થાય. માત્ર મોટી વયના સ્ત્રી-પુરુષો જ નહિ પણ નાના કુમાર-કુમારિકાઓ સુદ્ધાં શાસ્ત્રજ્ઞાન આરાધવા તપ કરે છે. એના નજીવા સાધનોની આદરપૂર્વક પૂજા કરે છે અને એ માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર રહે છે. ચારિત્ર પૂજાનું જૈનસંઘમાં મોટું સ્થાન છે પણ તે જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે. ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો છેલ્લો ને પરિપક્વ અંશ જ છે. તીર્થપૂજા હોય કે મૂર્તિપૂજા હોય એ બધી વિવિધ પૂજાઓની પાછળ જ્ઞાનભક્તિ જ રહેલી છે. એ બધામાં સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ હેતુ મુખ્ય છે. આજે વિશિષ્ટ રીતે જૈન દર્શન જીવિત હોય તો તે એક શ્રુતને આભારી છે, અને શ્રુત જીવિત હોય તો તે જ્ઞાનભક્તિને આભારી છે. અત્રે ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો એક ભાગ જ છે.[૫૮૮]

૧૦૬૭ જિનના વાક્યોને લખાવનાર કદિ પણ દુર્ગતિ પામતો નથી, મુંગાપણું કે જડસ્વભાવ, અંધપણું તેમજ બુદ્ધિહીનપણું પ્રાપ્ત કરતો નથી એ વાત નીચેના શ્લોકથી આચાર્યોએ જણાવી અને તેથી શ્રુતભક્તિ જીવંત રહી:—

न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति न मूकतां नैव जडस्वभावम् ।
न चान्धतां बुद्धिविहीनतां च ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥

૧૦૬૮ જૈનધર્મ અહિંસા-દયા, સંયમ-ત્યાગ, તપ, વીતરાગ પર રચાયો છે; તેના ધર્મશાસ્ત્રો એ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે છે. કે પણ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાની-સમજવાની ચાવી એ છે કે જે કો વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાં મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર ભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અને

---

૫૮૮ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિ તર્ક' તેનું મહત્ત્વ'-'જૈન' નો રૌપ્ય મહોત્સવ અંક પૃ. ૧૦૯

માંથી જ કેટલાક મળે તેવ. જેમ ગંગામાંથી લોટી કે શાસ્ત્રીને ગુરુ કરી માને છે. તથા જેવા પુરુષો પણ જે વેદાન્તનું અને અન્ય શાસ્ત્રનું રહસ્ય હોય છે એમ અન્ય મહા શાસ્ત્રી તથા અનિશ ભણે છે. પણ ખરું જોતાં તો વર્તમાન સમયમાં આવા અલૌકિક પુરુષો મળવા અશક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલકાલે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતાં, આપણે હાલમાં નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રન્થદ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર શક્ય છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.' ('આપણો ધર્મ' પૃ. ૧૫ અને ૧૬)

૧૦૭૧ 'ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ એનો વિષયવિભાગ પાડી અભ્યાસવામાં આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાયઃ—

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના દૃશ્યમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે—એનો બુદ્ધિદ્વારા વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છેઃ—(૧) સત્-વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્ વિષયક Metaphysics પદાર્થવિજ્ઞાન-and-Psychology-માનસશાસ્ત્ર), (૨) કર્તવ્ય વિષયક [ethics-નીતિશાસ્ત્ર] અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics-સૌંદર્યશાસ્ત્ર); એમાં પ્રથમ બે પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી છે.

માંથી જ કેટલાક સત્ય મેળવી, મિત્રો સંન્યાસી યોગી કે જ્ઞાનીને ગુરુ કરી માને છે. તથા જેવા પુરુષો પાસે જ વેદાન્તનું અને અન્ય શાસ્ત્રનું રહસ્ય હોય છે એમ અન્ય શ્રદ્ધા રાખી તથા અભ્યાસ ભણે છે. પણ ખરું જોતાં તો વર્તમાન સમયમાં આવા અલૌકિક પુરુષો મળવા અશક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલકાલે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતાં, આપણે હાલમાં નક્કી કરવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રન્થદ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.' ('આપણો ધર્મ' પૃ. ૧૫ અને ૧૬)

૧૦૭૧ 'ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ એનો વિભાગવાર પાડી અભ્યાસવામાં આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાયઃ—

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના દૃશ્યમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે—એનો બુદ્ધિદ્વારા વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છેઃ—(૧) સત્-વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્ વિષયક Metaphysics પદાર્થવિજ્ઞાન-and-Psychology-માનસશાસ્ત્ર), (૨) કર્તવ્ય વિષયક [ethics-નીતિશાસ્ત્ર, અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics-સૌંદર્યશાસ્ત્ર); જેમાંનાં પ્રથમ બે પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી છે.

(૨) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method) વિવિ
દેશનાં-ધર્મનાં અને વિવિધ કાલનાં વિચારરત્નો સરખાવી તેમ
જેમાંથી ખાસ મનન કરતાં સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કા
(૩) નિયમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)-એટલે સર્વ
રીતે વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપમાંથી જ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજા
કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશ
ભેદ પાડી શકાય છે.

આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમગ્ર વિષયોનો ઉપર જણાવે
પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતાં કરતાં મન્તવ્ય સ્થાને પહોંચાય છે
(આપણો ધર્મ પૃ ૧૮-૧૯)

૧૦૭૩ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ અ
પરંપરાનો ઉપદેશ જેમાં છે તે, અથવા નિર્યુક્તિ અર્થ ઇતિ એટલે એ
રીતે હ એટલે નિશ્ચય-એ રીતે નિશ્ચયવાળું ઇતિહ=પૂર્વવૃત્ત જેમાં છે તે
જૈનસૂત્રો નામે કલ્પસૂત્ર ઔપપાતિક અને ભગવતી સૂત્રમાં પૂર્વવૃત્ત
અતીત કાલની ઘટનાઓનું વિવરણ, પુરાવૃત્ત એ અર્થમાં,-પુરાણ
-પુરાણશાસ્ત્રના અર્થમાં ઇતિહાસ શબ્દ વપરાયો છે. इतिहस' पुरा
पंचमो येषां ते तथेति-इतिहासः पुराणमुच्यते. પુરુષની ૭૨ કલા
એક કલાવિશેષ તરીકે પણ કલ્પસૂત્રમાં ગણાવેલ છે. વાચસ્પત
બૃહદભિધાનમાં તે સંબંધી એક શ્લોક ટાંકેલો છે કેઃ—

धर्मार्थकाममोक्षाणा मुपदेशसमन्वितं ।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥

—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ ચાર પુરુષાર્થ)ના ઉપદેશથી યુક્ત
જે હોય તેને ઇતિહાસ કહે છે

૧૦૭૪ ખરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ શું છે? તે દૃષ્ટિથી દરેક
વસ્તુને તપાસતાં કેટલો બધો પ્રકાશ પડે છે એ બાબતમાં વિદેશી
પંડિતો પાસેથી આપણે ઘણું શિખ્યા છીએ તો તે દૃષ્ટિનો વિચાર
કરીએ ને પહેલાં વિદેશી પંડિતોની સેવાનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ.

(૩) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method) વિવિધ દેશનાં-ધર્મનાં અને સિદ્ધાંતનાં વિચારસરણીઓ સરખાવી તેઓ એમાંથી પાર મનન કરતા સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કાઢ

(૪) નિગમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)-એટલે સર્વ રીતે વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપમાંથી જ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરનારી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક એવા બે ભેદ પાડી શકાય છે.

આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમસ્ત વિષયોનો ઉપર જણાવેલ પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતા કરતા મન્તવ્ય સ્થાને પહોંચાય છે. (આપણો ધર્મ પૃ ૧૮-૧૯)

૧૦૭૩ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરંપરાનો ઉપદેશ જેમા છે તે, અથવા નિર્યુક્તિ અર્થ ઇતિ એટલે એ રીતે હ એટલે નિશ્ચય-એ રીતે નિશ્ચયવાળું ઇતિહ=પૂર્વવૃત્ત જેમા છે તે જૈનસૂત્રો નામે કલ્પસૂત્ર ઔપપાતિક અને ભગવતી સૂત્રમા પૂર્વવૃત્ત, અતીત કાલની ઘટનાઓનુ વિવરણ, પુરાવૃત્ત એ અર્થમા,-પુરાણ -પુરાણશાસ્ત્રના અર્થમા ઇતિહાસ શબ્દ વપરાયો છે. इतिहत्र पुर्वे पचमो येषां ते तथेति–इतिहासः पुराणमुच्यते. પુરુષની ૭૨ કળામા એક કળાવિશેષ તરીકે પણ કલ્પસૂત્રમા ગણાવેલ છે. વાચસ્પત્ય બૃહદભિધાનમાં તે સંબંધી એક શ્લોક ટાંકેલો છે કેઃ—

धर्मार्थकाममोक्षाणा मुपदेशसमन्वितं ।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहास प्रचक्षते ॥

—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ ચાર પુરુષાર્થ)ના ઉપદેશથી યુ જે હોય તેને ઇતિહાસ કહે છે

૧૦૭૪ ખરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ શુ છે? તે દૃષ્ટિથી કો વસ્તુને તપાસતા કેટલો બધો પ્રકાશ પડે છે એ બાબતમા વિદ્વ પંડિતો પાસેથી આપણે ઘણુ શિખ્યા છીએ તો તે દૃષ્ટિનો વિચ કરીએ ને પહેલા વિદેશી પંડિતોની સેવાનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ

dson) અને બર્જેસ (Burgess)-એમણે જૈન સંપ્રદાયના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના, શિલાલેખોના અને મંદિરોનાં સંશોધન કરવા માંડ્યાં.

૧૦૭૬ શરૂઆતમાંજ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જૈન ધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યાં. એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત અને ભૂલ ભરેલા હતા. અને એ રીતે, રોમનદેવ જનુસ (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણપ્રસિદ્ધ મિસરી જાદુગર જન્નસ (Jannes)ના નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પેલેસ્ટાઇન નામ સાથે સંબંધ છે એવી પણ કલ્પના થઇ, અને એવી એવી વિચિત્ર અનેક કલ્પનાઓ થઇ. વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંબંધ કંઇક વધારે સંભવનીય દેખાવાથી અરસપરસ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યાં. આ દિશામાં કંઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા. (કોલબ્રુક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ જૈન ધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન, લાસન અને વેબર જેવા અનેકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. પણ અંતે સન ૧૮૭૯માં યાકોબીએ બતાવી આપ્યું કે 'આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આકસ્મિક સમાનતા ઉપરથીજ કરી લેવામાં આવી છે.' યાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે 'જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એક બીજાથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મસંઘ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમબુદ્ધ એ બે સમકાલિન ભિન્ન મહાપુરૂષો હતા.'

૧૦૭૭ અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મના ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાયે એ ધર્મના હૃદય–તેના સિદ્ધાન્તો–સંબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખતસુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહિ. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઝોક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

[illegible]son) અને બર્જેસ (Burgess)-એમણે જૈન સંપ્રદાયના હસ્ત-લિખિત પ્રતોના, શિલાલેખોના અને મંદિરોનાં સંશોધન કરવા માંડ્યા.

૧૦૭૬ શરૂઆતમાંજ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જૈન ધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યાં. એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત અને ભૂલ ભરેલા હતા. અને એ રીતે, રોમનદેવ જનુસ (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણ-પ્રસિદ્ધ મિસરી જાદુગર જન્નસ (Jannes)ના નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પૅલેસ્ટાઇન નામ સાથે સંબંધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી વિચિત્ર અનેક કલ્પનાઓ થઈ. વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંબંધ કંઇક વધારે સંભવનીય દેખાવાથી અરસપરસ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યાં. આ દિશામાં કંઈક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા. (કોલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ જૈન ધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન, લાસન અને વેબર જેવા અનેકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. પણ અંતે સન ૧૮૭૯માં યાકોબીએ બતાવી આપ્યું કે 'આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આકસ્મિક સમાનતા ઉપરથીજ કરી લેવામાં આવી છે.' યાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે 'જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એક બીજાથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મસંઘ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમબુદ્ધ એ બે સમકાલિન ભિન્ન મહાપુરૂષો હતા.'

૧૦૭૭ અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મના ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાયે એ ધર્મના હૃદય-તેના સિદ્ધાન્તો-સંબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખતસુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહિ. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઝોક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

તેમ નથી, તેથી તેમનું ટૂંક જીવન અત્ર કહીએ:-જર્મનીના કૉલોનમાં જન્મ ૧૧-૨-૧૮૫૦. બર્લિન અને બૉનના વિદ્યાપીઠોમાં ૧૮૬૮ થી ૭૨ સુધીમાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો વેબર અને ગોલ્ડસ્ટકર જેવા પ્રોફેસરો નીચે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૭૨ માં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી નિબંધ લખી 'ડૉક્ટર ઑફ ફિલોસોફી' ની ડીગ્રી મેળવી. લંડનમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ તથા ઇંડિયા ઑફિસમાંના હસ્તલિખિત પ્રતોના સંગ્રહની મદદથી પ્રાચીન શોધખોળમાં એક વર્ષ ગાળ્યું. ૧૮૭૪ માં હિંદમાં આવ્યા; ને રજપૂતાનાની અંદર પ્રવાસ કરતી વખતે જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈન ભંડારના શોધખોળના કાર્યમાં ડૉ. બ્યુલ્હરને મદદ કરી. તે દ્વારા જૈનધર્મ અને સાહિત્ય વિષે વિશેષજ્ઞ થયા. તે વખતે યુરોપિયન સંસ્કૃત સ્કૉલરોને તેનું જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ હતું. તેમને તેના અભ્યાસની તક મળી તેથી તેમણે તે સાહિત્યની સંપૂર્ણ શોધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો. બૉન પાછા ફર્યા પછી ૧૮૭૫ માં ત્યાં 'પ્રાઇવેટ ડોસેંટ' તરીકે એક વર્ષ કામ કરી મુંસ્ટરની પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અસામાન્ય પ્રોફે૦ ની પદવી પર ચઢ્યા. ૧૮૮૫ માં કીલમાં સંસ્કૃતના સામાન્ય પ્રોફે૦, અને ૧૮૮૯ માં બૉનમાં પણ તેના પ્રોફે૦ થયા. જૈનધર્મનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે પહેલાં કલ્પસૂત્રની રોમન લિપિમાં સંશોધિત મૂલની આવૃત્તિ તૈયાર કરી. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે તે વખતે સામાન્ય રીતે મનાતું તેમ જૈનધર્મ તે બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને શ્રી મહાવીર શ્રીબુદ્ધના સમકાલીન હતા. તે ૧૮૭૯ માં પ્રકટ થતાં તે હકીકત સામે સ્કૉલરોએ થોડો વિરોધ પ્રકટ કર્યો પણ અંતે તેમાં બતાવેલ અભિપ્રાયો સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સ્વીકારાયા. પછી 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા' માં શ્રી હેમચંદ્ર કૃત પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રકટ કર્યું અને 'ધ સૅક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઈસ્ટ' ના વૉલ્યુમ ૨૨ માં આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રના અને

તેમ નથી, તેથી તેમનું ટૂંક જીવન અત્ર કહીએ:-જર્મનીના કૅલ્નમાં જન્મ ૧૧-૨-૧૮૫૦. બર્લિન અને બૉનના વિદ્યાપીઠ ૧૮૬૮ થી ૭૨ સુધીમા સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર વેબર અને ગોલ્ડસ્ટકર જેવા પ્રોફેસરો નીચે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૭૨ માં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી નિબંધ લખી 'ડૉક્ટર ઑફ ફિલૉસોફી' ની ડીગ્રી મેળવી. લંડનમા બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ તથા ઇંડિયા ઑફિસમાંના હસ્તલિખિત પ્રતોના સંગ્રહની મદદથી પ્રાચીન શોધખોળમાં એક વર્ષ ગાળ્યું. ૧૮૭૪ માં હિંદમા આવ્યા; ને રજપૂતાનાની અંદર પ્રવાસ કરતી વખતે જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈન ભંડારના શોધખોળના કાર્યમાં ડૉ. બુહલરને મદદ કરી. તે વિદ્વાન દ્વારા જૈનધર્મ અને સાહિત્ય વિષે વિશેષજ્ઞ થયા. તે વખતે યુરોપિયન સંસ્કૃત સ્કોલરોને તેનું જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ હતું. તેમને તેના અભ્યાસની તક મળી તેથી તેમણે તે સાહિત્યની સંપૂર્ણ શોધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો. બૉન પાછા ફર્યા પછી ૧૮૭૫ મા ત્યાં 'પ્રાઈવેટ ડોસેંટ' તરીકે એક વર્ષ કામ કરી મંસ્ટરની પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અસામાન્ય પ્રોફે૦ ની પદવી પર ચઢ્યા. ૧૮૮૫ મા કીલમા સંસ્કૃતના સામાન્ય પ્રોફે૦, અને ૧૮૭૯ માં બૉનમા પણ તેના પ્રોફે૦ થયા. જૈનધર્મનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે પહેલા કલ્પસૂત્રની રોમન લિપિમાં સંશોધિત મૂળની આવૃત્તિ તૈયાર કરી. તેની પ્રસ્તાવનામા તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે તે વખતે સામાન્ય રીતે મનાતુ તેમ જૈનધર્મ તે બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને શ્રી મહાવીર શ્રીબુદ્ધના સમકાલીન હતા. તે ૧૮૭૯ મા પ્રકટ થતા તે હકીકત સામે સ્કૉલરોએ થોડો વિરોધ પ્રકટ કર્યો પણ અંતે તેમા બતાવેલ અભિપ્રાયો સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સ્વીકારાયા. પછી 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા' મા શ્રી હેમચંદ્ર કૃત પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રકટ કર્યું અને 'ધ સૅક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઇસ્ટ' ના વૉલ્યુમ ૨૨ મા આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રના અને

કાવ્યો નામે ગ્રંથથી કરી અને હરિભદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથચરિતને સંશોધિત કરી ટિપ્પણ સહિત પ્રકટ કર્યા. હજુ તે વૃદ્ધ વિદ્વાન્ વિદ્યમાન છે અને જનેતરમાં અભ્યાસ ચાલુ રાખી નિવૃત્તિનિવાસ આનંદથી ભોગવે છે. આ વિદ્વાને જૈન ધર્મના ઇતિહાસને બ્રાહ્મણ વૈદિક-બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે તુલના કરીને જૈન ધર્મ સંબંધી જે ગેરસમજૂતીઓ હતી તે અકાટ્ય પ્રમાણો આપી દૂર કરી છે તે માટે આખો જૈનસમાજ તેમની અત્યંત ઋણી છે.

૧૦૮૦ આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈનધર્મ અને સાહિ માટે જે કંઇ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષા પ્રાપ્ત થતા આવી શકશે છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે; અંગ્રેજી શિક્ષણને લ આવો ઈતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેર મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર દૃષ્ટિ ફેંકી સ સામગ્રી એકઠી કરી કાલાનુક્રમે તેને યથાસ્થિત યથામતિ ગ તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજા સમક્ષ તે ધરી શકાયો છે.

૧૦૮૧ ઇતિહાસ રચતાં જતાં ઇતિહાસકારને સ્વાભાવિક કલ્પ એ સૂઝે કે પ્રાચીન ગ્રંથ લેવા, એને કાલક્રમમાં ગોઠવવા અને ગ્રંથોના પૌર્વાપર્ય પ્રમાણે એમાં વર્ણવેલી વસ્તુસ્થિતિનું પૌર્વા માનવું. આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ મ છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારત ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટા અનુમાન ઉપર પ ઉતારે. એ ઇતિહાસકારની મોટી વિષમતા એ છે કે-કેટલી વાર પાછળના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ પૂર્વના ગ્રંથો કરતા પ પૂર્વતર હોય છે, અમુક ગ્રંથમાં સ્વસમયનું ચિત્ર પણ કેટલીક વ હોતું નથી, અમુક રિવાજ બંધ થઈ ગયા છતા પણ પુસ્તકમાં ર છે, એકજ ગ્રંથમાં એક બીજાથી ઉલટા પ્રતિપાદનો પણ જોવ

કહાઓ નામે પંચમી કહા અને હરિભદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથચરિતને સંશોધિત કરી ટિપ્પણ સહિત પ્રકટ કર્યાં. હજુ તે વૃદ્ધ વિદ્વાન્ વિદ્યમાન છે અને અને તેઓ અભ્યાસ ચાલુ રાખી નિવૃત્તિ-નિવાસ આનંદથી ભોગવે છે. આ વિદ્વાને જૈન ધર્મના ઇતિહાસને જાણીને વૈદિક-બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે તુલના કરીને જૈન ધર્મ સંબંધી જે સમજણો હતી તે અકાટ્ય પ્રમાણો આપી દૂર કરી છે તે માટે આખો જૈનસમાજ તેમનો અત્યંત ઋણી છે.

૧૦૮૦ આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈનધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતાં આવી શકે છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે; અંગ્રેજી શિક્ષણને લઈને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર દૃષ્ટિ ફેંકી સર્વ સામગ્રી એકઠી કરી કાલાનુક્રમે તેને યથોચિત યથામતિ જેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજા સમક્ષ તે ધરી શકાયો છે.

૧૦૮૧ ઇતિહાસ રચતાં જતાં ઇતિહાસકારને સ્વાભાવિક કલ્પના એ સૂઝે કે પ્રાચીન ગ્રંથ લેવા, એને કાલક્રમમાં ગોઠવવા અને એ ગ્રંથોના પૌર્વાપર્ય પ્રમાણે એમાં વર્ણવેલી વસ્તુસ્થિતિનું પૌર્વાપર્ય માનવું. આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે, અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટા અનુમાન ઉપર પણ ઉતારે. એ ઇતિહાસકારની મોટી વિષમતા એ છે કે-કેટલીક વાર પાછળના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ પૂર્વના ગ્રંથો કરતા પણ પૂર્વ તર હોય છે, અમુક ગ્રંથમાં સ્વસમયનું ચિત્ર પણ કેટલીક વાર હોતું નથી, અમુક રિવાજ બંધ થઈ ગયા છતા પણ પુસ્તકમાં રહે છે, એકજ ગ્રંથમાં એક બીજાથી ઉલટા પ્રતિપાદનો પણ જોવામાં

(૨) રાગ-દ્વેષ-અહંકાર તથા અન્યાય પર વિજય ક
અને અનુચિત ભેદભાવને તજો.

(૩) સર્વતોમુખી વિશાળ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને અથવા
પ્રમાણનો આશ્રય લઈ સત્યનો નિર્ણય અને વિરોધનો પરિહ

(૪) પોતાનું ઉત્થાન અને પતન પોતાના હાથમાં છે
સમજતા થઈને સ્વાવલંબી બની પોતાનું હિત અને ઉત્કર્ષ
તથા બીજાનું હિત સાધવામાં મદદ કરો

૧૦૮૪ આ માટેજ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સ
ચારિત્રને-એ ત્રણેના સમુચ્ચયને, મોક્ષની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય અ
માર્ગ બનાવ્યો છે. આ સર્વે સિદ્ધાન્ત એટલા ઉંડા, વિશાલ
મહાન્ છે અને તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ તથા ગંભીર વિવે
ઓથી એટલા બધા જૈન ગ્રંથો ભરેલા છે કે તેના સ્વરૂપાદિ
મોટા નિબંધો લખાવાની જરૂર છે. અહીં તો આગળ જના
સંબંધી ટુંકમાજ કહેવામાં આવશે. સ્વામી સમન્તભદ્રે યુક્ત્યનુશાસ
જિનમતની અદ્વિતીયતા-વિશેષતા નીચેના શ્લોકમાં ગાઇ છેઃ—

दया-दम-त्याग-समाधिनिष्ठं नयप्रमाण प्रकृतांजसार्थं ।
अधृष्यमन्यै रखिलैः प्रवादै जिन ! त्वदीयं मतमद्वितीयम् ॥

—એટલે જિનશાસન નય-પ્રમાણદ્વારા વસ્તુતત્ત્વને તદ્દન સ
કરનારૂં, સંપૂર્ણ પ્રવાદીઓ દ્વારા અબાધ્ય હોવા સાથે દયા (અહિંસા
દમ (સંયમ), ત્યાગ અને સમાધિ (પ્રશસ્ત ધ્યાન) એ ચારથી ભરે
છે તેથી—આ વિશેષતાઓથી તે અદ્વિતીય છે.

૧૦૮૫ (૧) અહિંસાવાદ—ઉક્ત શ્લોકમાં 'દયા' ને પ્રથ
સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. જ્યાં સુધી દયા અથવા અહિં
સાની ભાવના ન હોય ત્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી; જ્ય
સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાગ થઇ શકતો નથી,
જ્યાં સુધી ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી સમાધિ થઈ શકતી નથી.
આમ પૂર્વ પૂર્વના ધર્મ ઉત્તરોત્તર ધર્મનાં નિમિત્ત કારણ છે. તે

(૨) રાગ-દ્વેષ-અહંકાર તથા અન્યાય પર વિજય મેળ અને અનુચિત ભેદભાવને તજો.

(૩) સર્વતોમુખી વિશાળ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને અથવા પ્રમાણનો આશ્રય લઈ સત્યનો નિર્ણય અને વિરોધનો પરિહાર કર

(૪) પોતાનું ઉત્થાન અને પતન પોતાના હાથમાં છે એ સમજતા થઈને સ્વાવલંબી બની પોતાનું હિત અને ઉત્કર્ષ સાધ તથા બીજાનું હિત સાધવામાં મદદ કરો.

૧૦૮૪ આ માર્ગને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્ ચારિત્રને-એ ત્રણેના સમુચ્ચયને, મોક્ષની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય અથવ માર્ગ બતાવ્યો છે. આ સર્વ સિદ્ધાન્ત એટલા ઉંડા, વિશાળ અને મહાન્ છે અને તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ તથા ગંભીર વિવેચન ઓથી એટલા બધા જૈન ગ્રંથો ભરેલા છે કે તેના સ્વરૂપાદિ સંબંધે મોટા નિબંધો લખાવાની જરૂર છે. અહીં તો આગળ જતા આ સંબંધી કુંકમાંજ કહેવામાં આવશે. સ્વામી સમન્તભદ્રે યુક્ત્યનુશાસનમાં જિનમતની અદ્વિતીયતા-વિશેષતા નીચેના શ્લોકમાં ગાઇ છેઃ—

दया-दम-त्याग-समाधिनिष्ठं नयप्रमाण प्रकृतांजसार्थं ।
अधृष्यमन्यै रखिलैः प्रवादे र्जिन ! त्वदीयं मतमद्वितीयम् ॥

–એટલે જિનશાસન નય-પ્રમાણદ્વારા વસ્તુતત્ત્વને તદ્દન સ્પષ્ટ કરનારૂં, સંપૂર્ણ પ્રવાદીઓ દ્વારા અબાધ્ય હોવા સાથે દયા (અહિંસા), દમ (સંયમ), ત્યાગ અને સમાધિ (પ્રશસ્ત ધ્યાન) એ ચારથી ભરેલું છે તેથી–આ વિશેષતાઓથી તે અદ્વિતીય છે.

૧૦૮૫ (૧) અહિંસાવાદ—ઉક્ત શ્લોકમાં 'દયા' ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. જ્યાં સુધી દયા અથવા અહિંસાની ભાવના ન હોય ત્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી; જ્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાગ થઇ શકતો નથી જ્યાં સુધી ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી સમાધિ થઈ શકતી નથી. આમ પૂર્વ પૂર્વના ધર્મ ઉત્તરોત્તર ધર્મનાં નિમિત્ત કારણ છે. તે

૧૦૮૬ તેઓ વધુમાં લખે છે કે: તેના અહિંસામાં જીવો ને સંબંધી જે ઝીણવટ કરી છે અને જે દયા-મય વિચાર છે આવી રહેલ છે. આ અહિંસા-દૃષ્ટિ આજ જૈનેતરની છે. તથા અહિંસાનો સિદ્ધાંત થયો. જૈનોની વાત છે, પણ તે સર્વ ધર્મોની વાત નથી કે 'અહિંસા પરમો ધર્મ:' એ મનુષ્યનો અમાનુષ ધર્મ-મનુષ્યનો. મનુષ્યજાતની ઉત્પત્તિ થતાં ધર્મ-પ્રેરક ભય, મનુષ્ય એના આદિકાળથી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતો ઉંચી ભૂમિકાએ ચઢે છે, તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરના ભાવ ઓળખતો જાય છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે-civilisation (સંસ્કૃતિ)નો વિકાસ એ psychology-(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે જ ચાલે છે. સુધારાના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસ-હાર અને મદ્ય વડે દેવારાધન થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જાણવા-સમજવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને અંતર ભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-હાલ પણ રીતે એ એક રસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એક હાથે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વેદ બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીના અનુક્રમે પ્રમાણો લઇ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કે:-) 'વેદવિહીન-યજ્ઞીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં જેટલું સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટું જોઇએ મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્તા-

૧૦૮૬ એક વાતનું વિચાર કરતાં તેના અહિંસામાં રહેલાં તે સંબંધી ખરું પ્રમાણ પડે છે અને તે દયા મત વિશે ય? આવી રહેલ છે. આ વી અહિંસા-વૃત્તિ ખાસ જૈનધર્મની છે. છ ના અહિંસા તે જ સિદ્ધાન્ત હતો. બૌદ્ધોની વાત છે, પણ તે આર્યધર્મની વાત નથી કે 'સર્વભૂતહિતેરતાઃ' એ મનુષ્યનો અસાધારણ ધર્મ-મનુષ્યનો. મનુષ્યમાત્રનો જીવનનો ધર્મ-ગીતા ઇત્યાદિ, મનુષ્ય એના અધિકારથી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતો જશે ભૂમિકાએ ચઢશે. સત્ય છે તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરના પર ગીતાનો લક્ષ છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવનો લક્ષ છે-civilisation (સંસ્કૃતિ) નો વિકાસ એ psychology-(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે ચાલે છે. સુધારાના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને મધ સેવાસેવન થતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે આપણા દેશમાં આ વિષય પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જણાય-અને જણાયાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચારભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-હાલ પણ રીતે એ એકરસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એકલા ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા દેશે દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વેદ બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીના અનુક્રમે પ્રમાણો લઇ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કે-) 'વેદવિહીન-યજ્ઞીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં વ્હેતું સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટું વ્હેણ મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્તા-

૧૦૮૬ શ્રી૦ ધ્રુવજી, હિન્દુ ધર્મનાં જૈન અહિંસામાં ફેર
ને ઓછો ભાગ પ્રાપ્ત થયો છે અને તે ઘણા સારા વિચાર
આપી ગયા છે. આ 'અહિંસામર્યાદિ' નામ ઉચ્ચારતી છે. ધ
જૈન અહિંસાને જ સિદ્ધાંત ગણી, "જીવની જાત છે, પણ તે અ
ખીની જાત નથી કે 'સર્વભૂતાત્મભૂત' એ મનુષ્યનો અભ્યાસ
ધર્મ—મનુષ્યનો મનુષ્યત્વમાંથી ઉત્પન્ન થતો ધર્મ—હોવા છતાં, મનુષ્ય
એના અધિકારી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય
જેમ જેમ સંસ્કારની ઊંચી ભૂમિકાએ ચઢે, સ્તર છે તેમ તેમ તે
પોતાના અન્તરના પર ગૌરવનો સ્તર છે, અને પોતાનું મનુષ્ય
ત્વ ખરે તે વધારે અનુભવતો સ્તર છે—civilisation (જનસંસ્કૃતિ
નો વિકાસ એ psychology—(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે
ચાલે છે. સુધારાના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને મદ્ય
વડે દેવારાધન થતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં
પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે
નિષ્પન્ન થઈ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જણાય—સમ
જવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચાર
ભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ
મટી આપણી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન—હાલ ઘણી રીતે એ એક
રસ છે, પણ સર્વથા એકરસ—જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ
વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એક હાથે
ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વેદના
બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીનાં અનુક્રમે પ્રમાણો
લઈ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કે:—) 'વેદવિહીન—યજ્ઞીય હિંસાને
તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા
ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં જ્હેટું સૌથી
મ્હોટામાં મ્હોટું જોર મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્તા-

૧૦૮૬ [illegible] વિચાર કરતાં જૈન ઇતિહાસમાં [illegible] ને [illegible] પડે છે અને તે [illegible] [illegible] છે. આ ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ [illegible] છે. [illegible] અહિંસાને જ સિદ્ધાંત સમજી. [illegible] છે, પણ તે [illegible] નથી કે 'સર્વભૂતાત્મા[illegible]' એ મનુષ્યનો [illegible] ધર્મ-મનુષ્યનો મનુષ્યત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયો ધર્મ-હોવા છતાં, મનુષ્ય એના આદિકાળથી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતી ઊંચી ભૂમિકાએ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરના પડ ખોલતો જાય છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે-civilisation (જનસંસ્કૃતિ) નો વિકાસ એ psychology-(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથે જ ચાલે છે. યુરોપના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને યજ્ઞ વડે દેવારાધન થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જણાવા-સમજવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચારભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-હાલ ઘણી રીતે એ એકરસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એકલે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વેદ બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીનાં અનુક્રમે પ્રમાણ લઇ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કેઃ–) 'વેદવિહીન-પશીય હિંસા તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં [illegible] [illegible] મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્તા

બ્રાહ્મણ અને જૈન બંનેનો છે–જૈનોએ એ સંપૂર્ણ જીવનમાં ઉતાર્યો છે, તો બ્રાહ્મણોએ એને ધર્મભાવના તરીકે માન્ય કર્યો છે, જો તેઓ એને સંપૂર્ણ અમલમાં લાવી શક્યા નથી. તો હવે બ્રાહ્મણોની ફરજ છે કે તેઓએ જૈનો સાથે મળી એ ધર્મનો જીવનમાં સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ' (બીજી જીવદયા કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે 'અહિંસા ધર્મ' પર ભાષણ કાર્તિક સં. ૧૯૭૪નું 'વર્તન'.)

૧૦૮૮ જૈનોની અહિંસા નિરપવાદ કાયદા જેવી છે. મહા ગાંધીજી કહે છે કેઃ—અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધ ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધ તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્ય–સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો તેઓ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઈ શક્યા. આ આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ આ છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનુ જોર આવ્યું એવું તેઓએ આપણને બતાવ્યું. એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તેઓજ પાળી શકે એવુ કંઇ તેઓએ જાણ્યુ, જણાવ્યું કે શ નથી, તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારૂ પણ કાયદો તો એજ અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુ સંન્યાસીજ પાળે એમ નથી; બધા થોડે ઘણે અંશે તો પાળેજ છે. અને થોડે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય. × × અહિં શાન્તિનો અર્થ નામર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે. સાનો અર્થ પરાધીનતા–દુર્બળતા નથી. શૌર્ય ત્યાજ ક્ષમા શકે. × ક્ષમા વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ તે પ્રેમ કરી જાણે.×' यथा पिंडे तथा ब्रह्मांडे જે વ્યક્તિને માટે ખ તે સમાજ દેશ ને છેવટમા સમસ્ત વિશ્વ માટે ખરૂ છે. આ અહિં ધર્મ રાજપ્રકરણી બાબતોમા પણ સત્યાગ્રહ–અસહકારની અહિંસામય યુદ્ધ–ચળવળના પિતા બની ગાંધીજીએ દાખલ કર્યો તેઓ જણાવે છે કે 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે

બ્રાહ્મણ અને જૈન બંનેનો છે-જૈનોએ એ સંપૂર્ણ જીવનમાં ઉતાર્યો છે, તો બ્રાહ્મણોએ એને ધર્મભાવના તરીકે માન્ય કર્યો છે, જો કે તેઓ એને સંપૂર્ણ અમલમાં લાવી શક્યા નથી. તો હવે બ્રાહ્મણોની ફરજ છે કે તેઓએ જૈનો સાથે મળી એ ધર્મનો જીવનમાં સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ' (બીજી જીવદયા કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે 'અહિંસા ધર્મ' પર ભાષણ કાર્તિક સં. ૧૯૭૪નું 'વર્તમાન'.)

૧૦૮૮ જૈનોની અહિંસા નિરપવાદ કાયદા જેવી છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કેઃ—અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનાર ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધમાત્રની તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્ય-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઈ શક્યા. આત્મા આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામા મોટો શત્રુ આત્મા છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનુ જોર આવ્યું એવું વિજ્ઞાન તેઓએ આપણને બતાવ્યું. એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તે તેઓજ પાળી શકે એવુ કંઇ તેઓએ જાણ્યુ, જણાવ્યું કે શીખવ્યુ નથી, તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારૂ પણ કાયદો તો એજ છે અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુ સંન્યાસીજ પાળે છે એમ નથી; બધા થોડે ઘણે અંશે તો પાળેજ છે. અને થોડે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય. × × અહિંસા શાન્તિનો અર્થ નામર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે. અહિંસાનો અર્થ પરાધીનતા-દુર્બળતા નથી. શૌર્ય ત્યાગ ક્ષમા કરી શકે. × ક્ષમા વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ છે તે પ્રેમ કરી જાણે.×' यथा पिंडे तथा ब्रह्मांडे જે વ્યક્તિને માટે ખરૂં તે સમાજ દેશ ને છેવટમા સમસ્ત વિશ્વ માટે ખરૂં છે. આ અહિંસા ધર્મ રાજપ્રકરણી બાબતોમા પણ સત્યાગ્રહ-અસહકારની અહિંસામય યુદ્ધ-ચળવળના પિતા બની ગાંધીજીએ દાખલ કર્યો. તેઓ જણાવે છે કે 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે ...

પોતાના પૂર્વજોના અને પોતાના જમાનાના આગ્રહોથી પોતાએ [illegible] વર્ણવ્યવસ્થાના સંસ્કારોથી કેવળ અલિપ્ત રહી ન શકાય; એટલે [illegible] જ્યારે જ્યારે જોર પકડ્યું, ત્યારે ત્યારે [illegible] વર્ણવ્યવસ્થાના સંસ્કારોથી કાંઈક ડરીને અને કાંઈક લોભાઈને એક [illegible] જૈનોએ આગ્રહપૂર્વક વર્ણભેદ [illegible] કરવાની અમલ કરી [illegible] બીજી બાજુ એ રૂપે પણ તે વિરોધ [illegible] આખરે જૈન પંથ [illegible] અસર પડી; જેને લીધે એક યા બીજા રૂપે પ્રવાહો કે અનિચ્છાએ જૈન લોકોમાં વર્ણસંસ્કારોનું કાંઈક વાતાવરણ આવ્યું. (પં. સુખલાલ [illegible]

૧૦૫૦. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પં. [illegible] જણાવે છે કે:-' કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે जो उवसमइ तस्स अत्थि आराहणा, जो न उवसमइ तस्स नत्थि आराहणा; उवसमसारं [illegible] सामन्नं-જે ઉપશમ પામે છે તેને આરાધના થાય છે, જે ઉપશમ નથી પામતો તેને આરાધના થતી નથી. એટલે કે ઉપશમ એ શ્રમણત્વનું-શ્રમણધર્મનું-જૈનધર્મનું પરમ ધ્યેય છે. અહીં ઉપશમ એટલે રાગદ્વેષની મંદતા, મનના વિકારોનો ઉપશમ-ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ વિકારોનો ઉપશમ. આ ઉપશમને ધ્યાનમાં રાખી દેશકાળ પ્રમાણે જૈન મુનિઓએ પોતા માટે તેમજ શ્રાવકો માટે વ્રત ઘડ્યા છે. મુનિનાં પંચમહાવ્રતો અને શ્રાવકનાં બાર અણુવ્રતોનું ધ્યેય પણ આ ઉપશમ સાધવાનું જ છે. તે વ્રતોની પાછળ પ્રધાનદૃષ્ટિ અહિંસા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અહિંસા એ ઉપશમ સાધવાનું પરમ સાધન છે અને માનસિક સૃષ્ટિમાં સાધન અને સાધ્ય એકજ પ્રક્રિયાના અંશો હોવાથી એમ કહી શકીએ કે અહિંસા એજ ઉપશમ છે. બીજાને ખંડિત કરી પોતાના આત્માને ખંડિત ન કરવો-હિંસા કરવાથી પોતાની હિંસા થાય છે-એ સર્વજ્ઞ પ્રત્યેક ઉંડામાં ઉંડું દર્શન તે અહિંસાવૃત્તિ; કારણકે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાગદ્વેષથી-ક્રોધાદિથી પ્રેરાઇને જ્યારે આપણે બીજાને ખંડિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે સમૃદ્ધ થયા, અને

પોતાના પૂર્વજોના અને પોતાના જમાનાના આસપાસથી પરિણમેલા કંઇક વર્ણસંબંધના સંસ્કારોથી છેક અલિપ્ત રહી ન શક્યા; એટલે વળી જ સમય પણે જ્યારે જ્યારે જોર પકડ્યું, ત્યારે ત્યારે તેઓ એ વર્ણભેદના સંસ્કારોથી કાંઇક ઓછે અને કાંઇક વિશેષ એક જાતનું જૈનોમાં જાતિપાંતિપર વર્ણભેદ ઊભો કરવાની અસર કરી ત્યારે ઊંડે જાતનું જ સમય પણે તે વિશેષ દૃઢ આવ્યો જૈન પંથ ઉપર અસર પડી; જેને લીધે એક યા બીજા રૂપે પ્રકટાએ કે અનિચ્છાએ જૈન લોકોમાં વર્ણસંસ્કારોનું કાંઇક વાતાવરણ આવ્યું. (પં. સુખલાલજી)

૧૦૯૦. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પંડિત સ. ચુનિલાલજી જણાવે છે કેઃ–' કલ્પસૂત્રમા જણાવ્યું છે કે जो उवसमइ तस्स अत्थि आराहणा, जो न उवसमइ तस्स नत्थि आराहणा; उवसमसारं खु सामन्नं–જે ઉપશમ પામે છે તેને આરાધના થાય છે, જે ઉપશમ નથી પામતો તેને આરાધના થતી નથી. એટલે કે ઉપશમ એ શ્રમણ્યનું–શ્રમણધર્મનું–જૈનધર્મનું પરમ ધ્યેય છે. અહીં ઉપશમ એ રાગદ્વેષની મંદતા, મનના વિકારોનો ઉપશમ–ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ વિકારોનો ઉપશમ. આ ઉપશમને ધ્યાનમાં રાખી દેશકાળ પ્રમાણે જૈન મુનિઓએ પોતા માટે તેમજ શ્રાવકો માટે આચાર ઘડ્યા છે. મુનિનાં પંચમહાવ્રતો અને શ્રાવકના બાર અણુવ્રતોનું ધ્યેય પણ આ ઉપશમ સાધવાનું જ છે. તે વ્રતોની પાછળ પ્રધાનપણે અહિંસા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અહિંસા એ ઉપશમ સાધવાનું પરમ સાધન છે અને માનસિક સૃષ્ટિમાં સાધન અને સાધ્ય એકજ પ્રક્રિયાના અંશો હોવાથી એમ કહી શકીએ કે અહિંસા એ ઉપશમ છે, બીજાને ખંડિત કરી પોતાના આત્માને ખંડિત ન થવા દેવો–હિંસા કરવાથી પોતાની હિંસા થાય છે–એ સર્વત્ર અહિંસાના ઊંડામાં ઊંડું દર્શન તે અહિંસાવૃત્તિ; કારણકે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાગદ્વેષથી–ક્રોધાદિથી પ્રેરાઇને જ્યારે આપણે બીજાને ખંડિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે સમૃદ્ધ થયા, અને

૧૦૯૨ 'વળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોમાં જે દોષો આવી જાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી અને તર્કસાધ્ય જ્ઞાનના દોષો દૂર કર્યા પછી પણ બુદ્ધિ આગળ અનેક સામસામાં વિરુદ્ધ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે; જેમાંના એકને સ્વીકારતાં બીજાનો ત્યાગ કરવો પડે છે; પણ એ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે કેટલાક સાચા અનુભવોને જતા કરવા પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે જગતમા જે વિવિધ ફેરફાર થતા દેખાય છે તે ઉપરથી આપણે એવી દૃષ્ટિ બાંધીએ કે બધું વિકારી છે, કશું સ્થિર નથી, બધું ક્ષણિક છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે મારા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયાં કરે છે પણ હું જ્ઞાતા તો એક છું—એને એ છું; અને એ જ્ઞાતાની એકતાથી આગળ વધી જ્ઞેય પદાર્થોમાં પણ એકતા-સ્થિરતા દેખાય છે; નાનો છોડ મોટો થઈ ઝાડ થાય તેપણ તેનામાં એકતાનો આરોપ કરીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જગતને વિકારી કહેવું કે અવિકારી ? જો વિકારી છે તેને અવિકારી ગણતાં બુદ્ધિ હસે છે, અને બીના એક પક્ષનો ત્યાગ કરતા આપણી દૃષ્ટિ અધૂરી લાગ્યા કરે છે, અમુક સાચા અનુભવોને ખોટા ગણી નાખી દેવા પડે છે. આ મુંઝવણમાંથી બુદ્ધિ એક એવો રસ્તો કાઢે છે કે બન્ને ખોટા છે; આપણે સત્ય જાણી શકતા જ નથી; તત્ત્વોપપ્લવનો લેખક જયરાશિ ભટ્ટ કહે છે તે પ્રમાણે अविचारितरमणीया सर्वे व्यवहारा भवन्ते—બધી દૃષ્ટિઓ વિચાર ન કરવાથી જ રમણીય લાગે છે, એ જાતનો અજ્ઞેયવાદ જન્મે છે; અને અજ્ઞેયવાદમાંથી તો કંઈપણ જાતનો ધર્મ ન જ જન્મી શકેને ? જ્યારે કાંઈ સાચું નથી ત્યારે આપણે જે કરીએ તે બધું સરખું છે—અથવા એવું કહેવું પણ ઠીક નથી. અજ્ઞેયવાદીને સર્વત્ર મૂક રહેવુંજ ઘટે.

૧૦૯૩ (૩) અનેકાંતવાદ—' ઉપરની મુંઝવણ દૂર કરવા જે બીજો માર્ગ છે તે દૃષ્ટિઓને સમજીને તેમાં ભેદ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શોધીને, બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરી લેવો.

૧૦૯૨ 'વળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોમાં જે દોષો આવી જાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી અને તર્કસાધ્ય જ્ઞાનના દોષો દૂર કર્યા પછી પણ બુદ્ધિ આગળ અનેક સામસામાં વિરુદ્ધ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે; જેમાંના એકને સ્વીકારતાં બીજાને ત્યાગ કરવો પડે છે; પણ એ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે કેટલાક સાચા અનુભવોને જૂઠા કરવા પડે છે ઉદાહરણ તરીકે જગતમા જે વિવિધ ફેરફાર થતા દેખાય છે તે ઉપરથી આપણે એવી દૃષ્ટિ બાંધીએ કે બધું વિકારી છે, કશું સ્થિર નથી બધું ક્ષણિક છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરતા એમ લાગે છે મારા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયાં કરે છે પણ હું જ્ઞાતા તો એક હું-એને એ છું; અને એ જ્ઞાતાની એકતાથી આગળ વધી જ્ઞેય પદાર્થોમાં પણ એકતા-સ્થિરતા દેખાય છે; નાનો છોડ મોટો થઈ ઝાડ થાય તે પણ તેનામાં એકતાનો આરોપ કરીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જગતને વિકારી કહેવું કે અવિકારી? જો વિકારી છે તેને અવિકારી જણાતી બુદ્ધિ હસે છે, અને બન્ના એક પક્ષનો ત્યાગ કરતા આપણી દૃષ્ટિ અધૂરી લાગ્યા કરે છે, અમુક સાચા અનુભવોને ખોટા ગણી નાખ દેવા પડે છે. આ મુંઝવણમાંથી બુદ્ધિ એક એવો રસ્તો કાઢે છે બન્ને ખોટા છે; આપણે સત્ય જાણી શકતા જ નથી; તત્ત્વોપપ્લવને લેખક જયરાશિ ભટ્ટ કહે છે તે પ્રમાણે अविचारितरमणीया व्यवहारा मसन्ते-બધી દૃષ્ટિઓ વિચાર ન કરવાથી જ રમણીય છે, એ જાતનો અજ્ઞેયવાદ જન્મે છે; અને અજ્ઞેયવાદમાંથી તો કેવળ જાતનો ધર્મ ન જ જન્મી શકેને? જ્યારે કોઈ સાચું નથી ત્યારે આપણે જે કરીએ તે બધું સરખું છે-અથવા એવું કહેવું પણ નથી. અજ્ઞેયવાદીને સર્વત્ર મૂક રહેવુંજ ઘટે.

૧૦૯૩ (૩) અનેકાંતવાદ—'ઉપરની મુંઝવણ દૂર કરવા જે બીજો માર્ગ છે તે દૃષ્ટિઓને સમજીને તેમા ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શોધીને, બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરી દેવો

પ્રશ્ન જે [illegible] જૈન ધર્મનાં આ ત્રણ મુખ્યતત્ત્વો અને અસ-
[illegible] આ ત્રણ તત્ત્વો આજે આપણને કામનાં છે કે નહિ એ
[illegible] જૈન ધર્મ આજે કામનો છે કે નહિ એ પ્રશ્ને.
[illegible] આપણને [illegible] કરવાની જરૂર
[illegible] અનેક [illegible]
[illegible] જ્ઞાન પ્રકટ
[illegible] આપણને જરૂર છે? અને
[illegible] આ જમાનામાં આપણને આજે
[illegible] અખંડિત, અવિચ્છિન્ન રાખવાની ગરજ છે? જો ઉત્તર હા
આવશે, તો જૈનધર્મની જરૂર છે, જો ના આવશે તો નથી.[૫૯૦]

૧૦૯૪ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સમન્વય અનેકાન્તવાદથી ઉત્તમ રીતે થઇ શકે છે. કોઇ પણ બાબત લ્યો તો તેને બે બાજુ હોય તેમ તેના ઓછામાં ઓછા બે પક્ષો સામે આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી એક સ્થલે કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણુ બધું જેવું શીખ્યો છું. તેમાંનો એક અનેકાન્તવાદ છે. એકાન્તે એક વાત બરોબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે.[૫૯૧]

૧૦૯૫ (૪) કર્મવાદ—આનું મંતવ્ય એ છે કે સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ઉંચ નીચ આદિ અનેક અવસ્થાઓ કે જે નજરે પડે છે તે થવામાં કાલ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ આદિ કારણોની પેઠે કર્મ પણ એક કારણ છે. પરંતુ અન્ય દર્શનોની પેઠે કર્મવાદપ્રધાન જૈનદર્શન ઇશ્વરને ઉક્ત અવસ્થાઓના યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણ

૫૯૦ 'જૈનધર્મનું રહસ્ય' એ નામનો રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પારેખ બી. એ. નો લેખ-'સુઘોષા' નો સં. ૧૯૮૪ ના દીવાળીનો અંક તથા 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ ના આસોનો અંક પૃ. ૪૭

૫૯૧ 'ગાંધીજીનું નવજીવન' પૃ. ૯૭૧ અનેકાન્તવાદ સંબંધે વધુ જુઓ પં. સુખલાલજીનો 'અનેકાન્તની મર્યાદા' એ લેખ તથા તેમનાં ન્યાય વગેરે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને સન્મતિ તર્ક પર વિવેચન પં. જુગલકિશોર સંપાદિત 'અનેકાંત' પત્ર.

પ્રશ્ન જે વિચાર કરતાં જૈન ધર્મનાં આ ત્રણ મુખ્યતત્ત્વો મને સમ-જાયાં છે: આ ત્રણ તત્ત્વો આજે આપણને કામનાં છે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારીએ. જૈન ધર્મ આજે કામનો છે કે નહિ એ પ્રશ્ને ઉત્તર [illegible]. [illegible] આપણને [illegible] કરવાની જરૂર [illegible] છે કે [illegible]? આજે જગતમાં જે અનેક સ્વતંત્ર [illegible] [illegible] જ્ઞાન પ્રકાર [illegible] છે તેનો મુકાબલો કરવાની આપણને જરૂર છે? અને આ બધાથી મોટો પ્રશ્ન એ છે કે આ જમાનામાં આપણને સાચે સાચી અહિંસા, અપરિગ્રહ, [illegible] ની ગરજ છે? જો ઉત્તર હા આવશે, તો જૈનધર્મની જરૂર છે, જો ના આવશે તો નથી.'[૫૧૦]

૧૦૬૪ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સમન્વય અનેકાન્તવાદથી ઉત્તમ રીતે થઇ શકે છે. કોઇ પણ બાબત લ્યો તો તેમાંને બે બાજુ હોય તેમ તેના ઓછામાં ઓછા બે પક્ષો સામે આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી એક સ્થળે કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણુ જાણવા જેવું શીખ્યો છું. તેમાંનો એક અનેકાન્તવાદ છે. એકાન્તે કોઇ વાત બરોબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે.'[૫૧૧]

૧૦૬૫ (૪) કર્મવાદ—આનું મંતવ્ય એ છે કે સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ઉચ્ચ નીચ આદિ અનેક અવસ્થાઓ કે જે નજરે પડે છે તે થવામાં કાલ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ આદિ કારણોની પેઠે કર્મ પણ એક કારણ છે. પરંતુ અન્ય દર્શનોની પેઠે કર્મવાદપ્રધાન જૈનદર્શન ઇશ્વરને ઉક્ત અવસ્થાઓના યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણ

૫૧૦ 'જૈનધર્મનું રહસ્ય' એ નામનો રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પારેખ બી. એ. નો લેખ–'સુવાસ' નો સં. ૧૯૮૪ ના દીવાળીનો અંક તથા 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ ના આસોનો અંક પૃ. ૪૭

૫૧૧ 'ગાંધીજીનું નવજીવન' પૃ. ૯૯૨ અનેકાન્તવાદ સંબંધે વધુ જુઓ પં. સુખલાલજીનો 'અનેકાન્તની મર્યાદા' એ લેખ તથા તેમનાં ન્યાય વડે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને સન્મતિ તર્ક પર વિવેચન પં. જુગલકિશોર સંપાદિત 'અનેકાંત' પત્ર.

૧૦૯૭ આ પ્રમાણે અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ એ ચારનું સ્વરૂપ અતિ ટૂંકમાં અત્ર જણાવ્યું છે. જોકે જૈન ધર્મ અને દર્શનને તે તરીકે ચર્ચનારા પુસ્તકમાં અતિ વિશિષ્ટ અને વિશેષ સ્થાન તેનું હોઇ શકે, છતાં અત્ર ટૂંક નિરૂપણ કરવાની જરૂર એ હતી કે-સાહિત્યને ધર્મ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. અમુક ધર્મના સાહિત્યને સમજવા-પિછાનવા માટે તે ધર્મના પ્રધાન મૂલ-તત્ત્વોનો ટુંકો પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ હોવો જોઇએ. તેમજ તેમ થવાથી તે ધર્મપર ભ્રમણાત્મક ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને તે મગજમાં ઘુસી ગયા હોય છે તે દૂર થાય છે.

૧૦૯૮ જૈન ધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, કર્મવાદ, આત્મા સર્વ કર્મથી મુક્ત થઇ પરમાત્મા બને છે,-એ સર્વ વાતો સ્વીકારે છે. વિશેષમાં જગત્ અનાદિથી છે ને અનંતકાળ સુધી રહેશે, તેનો રચનાર ઇશ્વર જેવી કોઇ મહાવ્યક્તિ નથી, પરમાત્મા સર્વ ગુણ વાળો ઇશ્વર અવતાર લઇ શકે નહિ. વેદ તે અપૌરુષેય નથી એમ પોતે દાર્શનિક પ્રમાણથી જણાવે છે—આ કારણે જૈનેને 'નાસ્તિક' કહેવામાં આવે છે. નાસ્તિકનો અર્થ 'વેદનિન્દક' અથવા વેદમાં ન માનનાર એવો કોઇ કરે તો તે અર્થમાં જૈન દર્શન વેદમાં ન માનતું હોવાથી નાસ્તિક દર્શન ગણાય. ઇશ્વર એટલે સૃષ્ટિકર્તા, જગત્કર્તા એવો અર્થ કોઇ કરે તો જૈન દર્શન અનીશ્વરવાદી છે. સાંખ્યદર્શનની પેઠે જૈન પણ પ્રકૃતિવાદી છે. સાંખ્ય કહે છે કે 'ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ પ્રમાણાભાવાત્' એટલે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી કારણ કે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, તેજ પ્રમાણે જૈન દર્શન કહે છે. જે આત્માઓ મુક્ત અને તેમને સિદ્ધ-પરમાત્મા-ઇશ્વર જૈન દર્શન ગણે છે એટલે એ રીતે તે એકેશ્વરવાદી નથી. આ મુક્તાત્મા-ઇશ્વર સંસાર સાથે કંઇ સંબંધ રાખતા નથી, સૃષ્ટિના સંચાલનમાં તેનો કંઇ પણ હાથ નથી, તે કોઈનું ભલું કે બુરું કરતા નથી, ન કોઇ પર કદિ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય છે.

૧૦૯૭ આ પ્રમાણે અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ એ ચારનું સ્વરૂપ અતિ ટૂંકમાં અત્ર જણાવ્યું છે. જો જૈન ધર્મ અને દર્શનને તે તરીકે ચર્ચનારા પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત અને વિશેષ સ્થાન તેનું હોઇ શકે, છતાં અત્ર ટૂંક નિરૂપણ કરવું જરૂર એ હતી કે-સાહિત્યને ધર્મ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. અમુક ધર્મના સાહિત્યને સમજવા-પિછાનવા માટે તે ધર્મના પ્રધાન મૂળ તત્ત્વોનો ટુંકો પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ હોવો જોઇએ. તેમજ તે થવાથી તે ધર્મપર ભ્રમણાત્મક ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને મગજમાં ઘુસી ગયા હોય છે તે દૂર થાય છે.

૧૦૯૮ જૈન ધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, કર્મવાદ આત્મા સર્વ કર્મથી મુક્ત થઇ પરમાત્મા બને છે,-એ સર્વ વસ્તુ સ્વીકારે છે. વિશેષમાં જગત્ અનાદિથી છે ને અનંતકાળ રહેશે, તેનો રચનાર ઇશ્વર જેવી કોઇ મહાવ્યક્તિ નથી, પરમાત્મા સર્વ ગુણ વાળો ઇશ્વર અવતાર લઇ શકે નહિ. વેદ તે અપૌરુષેય નથી એમ પોતે દાર્શનિક પ્રમાણથી જણાવે છે—આ કારણે જૈનોને 'નાસ્તિક' કહેવામાં આવે છે. નાસ્તિકનો અર્થ 'વેદનિન્દક' અથવા વેદમાં ન માનનાર એવો કોઇ કરે તો તે અર્થમાં જૈન દર્શન વેદમાં ન માનતું હોવાથી નાસ્તિક દર્શન ગણાય. ઇશ્વર એટલે જગત્કર્તા એવો અર્થ કોઈ કરે તો જૈન દર્શન અનીશ્વરવાદી છે. સાખ્યદર્શનની પેઠે જૈન પણ પ્રકૃતિવાદી છે. સાખ્ય કહે છે 'ઈશ્વરાસિદ્ધિઃ પ્રમાણાભાવાત્' એટલે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, તેજ પ્રમાણે જૈન દર્શન કહે છે. જે આત્માઓ મુક્ત અને તેમને સિદ્ધ-પરમાત્મા-ઇશ્વર જૈન દર્શન ગણે છે એટલે એ રીતે તે અનીશ્વરવાદી નથી. આ મુક્તાત્મા-ઇશ્વર સંસાર સાથે કંઇ સંબંધ રાખતા નથી. સૃષ્ટિના સંચાલનમાં તેનો કંઇ પણ હાથ નથી, ને કોઈનું ભલું કે બુરું કરતા નથી, ન કોઇ પર કદિ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય છે.

[illegible] [illegible]

૫૪૫. આ ઉપરથી જે ધર્મના મુખ્ય છે તે જૈન ધર્મ કે જે આપણા પશ્ચિમ હિન્દમાં—ગૂજરાત મારવાડ આદિમાં શ્વેતાંબરોના પ્રભાવથી ૧૪ મા સૈકા સુધી [illegible] હતો તેજ પ્રમાણે [illegible] દક્ષિણ હિન્દમાં પણ તે સમય સુધી દિગંબરોના પ્રભાવથી [illegible] હતો. દક્ષિણમાં દિગંબરોનો [illegible] ઇતિહાસ [illegible] લખવાની જરૂર છે. આ શ્વેતાંબરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૪મા સૈકા પછી પણ [illegible] ગુજરાતમાં [illegible] મુસલમાનના કાળમાં રાજકીય સ્થાન ગુમાવ્યું છતાં તેઓ ગુજરાત મારવાડમાં પોતાનું વતન રાખી સમસ્ત ભારતમાં વિસ્તરી પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક દરજ્જાથી અને ધનસંપત્તિથી એક વિશિષ્ટ ને નજરે ચડે તેવી સત્તા ભોગવે છે.

---

૫૬૩ જૈન ધર્મના અનીશ્વરવાદ સંબંધે એક વિચારણીય લેખ શ્રીયુત [illegible]થુરામ પ્રેમીએ 'જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી હૈ' એ નામનો હિંદીમાં લખેલો [illegible]ન જગત્'ના ૧૫-૫-૧૯૩૧ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે વિશેષ વિચારણા[illegible]થે જોઈ જવાની ભલામણ વિચારકોને કરવામાં આવે છે.

કરેલ [illegible] બિહાર [illegible] દક્ષિણી [illegible]
[illegible] નિર્ણય છે

૮૬૩ આ રીતે [illegible] જે ધર્મના મુખ્ય છે તે જૈન ધર્મ [illegible] પશ્ચિમ હિંદમાં-ગુજરાત કાઠિયાવાડ આદિમાં શ્વેતાંબરોના પ્રભાવથી ૧૪ મા સૈકા સુધી પ્રધાનપણે ચાલતો હતો તેજ પ્રમાણે [illegible] દક્ષિણ હિંદમાં પણ તે સમય સુધી દિગંબરોના પ્રભાવથી પ્રધાનપણે ચાલતો હતો. દક્ષિણમાં દિગંબરોનો [illegible] ઇતિહાસ [illegible] શોધવાની જરૂર છે. અને શ્વેતાંબરોનો ઇતિહાસ વિસ્તૃત કર્યો છે, કે જેઓ ૧૪મા સૈકા પછી પણ સતેજપણે ગુજરાતમાં ચાલતા રહ્યા. મુસલમાનના કાળમાં રાજકીય સ્થાન ગુમાવ્યું છતાં તેઓ ગુજરાત મારવાડમાં પોતાનું વતન રાખી સમસ્ત ભારતમાં વિસ્તરી પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક દરજ્જાથી અને ધનસંપત્તિથી એક વિશિષ્ટ ને નજરે ચડે તેવી સત્તા ભોગવે છે.

૫૬૩ જૈન ધર્મના અનીશ્વરવાદ સંબંધે એક વિચારણીય લેખ શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીએ 'જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી હૈ' એ નામનો હિંદીમાં લખેલો 'જૈન જગત્'ના ૧૫-૫-૧૯૩૧ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે વિશેષ વિચારણા અર્થે જોઈ જવાની ભલામણ વિચારકોને કરવામાં આવે છે.

[illegible] મહાવીર [illegible] અને [illegible] છે; [illegible] અને [illegible] છે.

૧૧૦૧ સંઘવ્યવસ્થા—[illegible] ચતુર્વિધ સંઘની [illegible] અને [illegible] અને [illegible] આ રીતે ચતુર્વિધ-વ્યવસ્થા અપાર. આ જૈન પંથના પ્રાચીન શબ્દને. નવેસરથી કરી ચતુર્વિધ વર્ણ-વ્યવસ્થા ઊભી થઈ. [illegible] મંડળી [illegible] છે; એના નિયમો એ મંડળ [illegible] પણ છે, શાસ્ત્રમાં પણ [illegible] અને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકેલા છે. ઉપર શ્રાવક સંઘના, અને શ્રાવક સંઘના પર સાધુસંઘનો અંકુશ પરસ્પરના સહકારથી એ બંને મળી એકંદર હિતકર્તા કરતા. આમ

૧૧૦૨ શ્રમણસંઘ-સાધુસંસ્થા—આ સંસ્થા શ્રી મહાવીર ભગવાનના કરેલા વ્યવસ્થિત બંધારણથી આજસુધી ટકી રહી છે. એ સંસ્થા તો અર્થાત્ જૂની છે ભગવતી જેવા આગમોમાં અને જૂના ગ્રંથોમાં પાર્શ્વાપત્ય એટલે પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની વાતો છે. કેટલાક ભગવાન્ મહાવીર પાસે જતા આવતા છે, કેટલાક પ્રશ્ન કરે છે અને છેવટે એ પરંપરા તેમની શિષ્ય પરંપરામાં સમાઈ છે. એકંદરે પાછો ભગવાનનો સાધુસંઘ નવે રૂપેજ ઉભો થઈ અને એક સંસ્થામાં ગોઠવાય છે. સાધુના આચારના, અરસપરસ વ્યવહારના અને કર્તવ્યોના નિયમો આગમોમાં જોવામાં આવે તે ઉપરાંત તે નિયમોના કડક પાલનનો જો ભંગ થાય તો તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત દંડરૂપે ફરમાવવામાં આવેલ છે. (વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ

[illegible] એક [illegible] અને [illegible] [illegible] છે; [illegible] એક [illegible] અને [illegible] [illegible] છે.

૧૧૦૧ સંઘવ્યવસ્થા—[illegible] ચતુર્વિધ સંઘની [illegible] [illegible] વર્ષ [illegible]. [illegible] અને [illegible]. [illegible] અને [illegible] [illegible] વર્ષ [illegible] એમ [illegible] અને તે સાધુ [illegible] કહેવાય. [illegible] વર્ષ [illegible] એમાં પણ [illegible] પૂર્ણ ભણે ત્યારે તે શ્રાવક શ્રાવિકા કહેવાય. આ રીતે ચતુર્વિધ સંઘ-વ્યવસ્થા અથવા, [illegible] પંથના પ્રાચીન શબ્દને [illegible] એમ કહી ચતુર્વિધ વર્ણ-વ્યવસ્થા [illegible]. તેનું [illegible] [illegible] કરે; એના નિયમો એ સંઘમાં અત્યારે પણ છે, જે શાસ્ત્રમાં પણ [illegible] અને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકેલા છે. શ્રાવક ઉપર શ્રાવક સંઘના, અને શ્રાવક સંઘના પર સાધુસંઘનો અંકુશ છે પરસ્પરના સહકારથી એ બંને [illegible] એકંદર હિતકર્તવ્ય કરતા. આમ કે

૧૧૦૨ શ્રમણસંઘ-સાધુસંસ્થા—આ સંસ્થા શ્રી મહાવીર ભગવાનના કરેલા વ્યવસ્થિત બંધારણથી આજસુધી ટકી રહી છે. એ સંસ્થા તો અંશોએ જૂની છે. ભગવતી જેવા આગમોમાં અને બીજા જૂના ગ્રંથોમાં પાર્શ્વાપત્ય એટલે પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની વાતો આવે છે. કેટલાક ભગવાન્ મહાવીર પાસે જતા ખચકાય છે, કેટલાક પ્રશ્ન કરે છે અને છેવટે એ પરંપરા તેમની શિષ્ય પરંપરામાં સમાઇ જાય છે. એકંદરે પાછો ભગવાનનો સાધુસંઘ નવે રૂપેજ ઉભો થાય અને એક સંસ્થામાં ગોઠવાય છે. સાધુના આચારના, અરસપરસના વ્યવહારના અને કર્તવ્યોના નિયમો આગમોમાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તે નિયમોના કડક પાલનનો જો ભંગ થાય તો તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત દંડરૂપે ફરમાવવામાં આવેલ છે. (વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ

[illegible]

[illegible] અધર્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, [illegible] મનુષ્યને [illegible] એવું નથી. [illegible] કહેવું કે 'ગુજરાતની જનપ્રકૃતિની અહિંસા એ જૈનધર્મને આભારી છે' અને આપણે જાણીએ કે જૈનધર્મ એ મધુ-માંસત્યાગને આભારી છે. તે મંત્યાગનું અહિંસક એક કામ તો ચોક્કસ કર્યું કે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં સાત વ્યસન (દ્યૂત, માંસ, સુરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી, પરદારસેવા)ના ત્યાગને શબ્દથી અને ક્રમથી પદાર્થપાઠ શીખવે. માંસનો નિરાકાર દારૂની ઘૃણા અને વ્યભિચારની અપ્રતિષ્ઠા તેમજ બ્રહ્મચર્યનું [illegible]

[illegible]

[illegible] ગુજરાતની જનપ્રકૃતિ [illegible] અહિંસા એ જૈનધર્મને આભારી છે' અને આપણે જાણીએ છીએ કે જૈનધર્મ એ મધુ-માંસને આભારી છે. તે [illegible] એક કામ તો ચોક્કસ કર્યું કે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં સાત વ્યસન (દ્યુત, માંસ, સુરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી, પરદારસેવા)ના ત્યાગને શબ્દથી અને [illegible] પદાર્થપાઠ શીખવે. માંસનો નિરાકર, દારૂની ઘૃણા અને વ્યભિચારની અપ્રતિષ્ઠા તેમજ બ્રહ્મચર્યનું [illegible]

૧૧૦૮ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના ભિન્ન 'રત્નેશ્વર', 'સુમતિ
'સાગર' આદિ છે. તેમનો વેષ 'ચોલપટ્ટ', મોઢાનું વસ્ત્ર,
આદિ છે. જુઓ-સ્યાદ્વાદમંજરી, પ્રવચનસારોદ્ધાર ઇ૦ અને
દ્વાર. [આ નામો સહેજ હોય છે તે નેથી આપો સંપ્રદાય
કહેવાય છે. કેટલાક સાધુઓ પીળાં પહેરે છે તે રીવાજ અર્વાચી
શ્વેતાંબર સાધુઓથી ભિન્ન ઓળખાવા માટે વિક્રમ અઢારમી સ
સત્યવિજય પંન્યાસ કે તેમના શિષ્યથી પડેલો લાગે છે.]
આચાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કે જે આઠ 'પ્રવચન
ગણાય છે તે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અ
ગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતવાળા ક્રોધાદિનો વિજય કરનાર
નિર્ગ્રંથ ગુરૂ બને છે. તેઓ હમેશ આહાર માધુકરી વૃત્તિથી
તેઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખે છે તે સંયમના નિર્વાહ અર્થે
તેમને વંદન કરવામાં આવતા 'ધર્મલાભ' એમ બોલે છે.
સાધુઓ તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં રહે છે, મોરની કે એવી પીંછી
તરીકે રાખે છે.[૫૬૫] આજના જમાનામાં નગ્નપણે વિચરવું

૫૬૫ આ પારામાંના પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ સમજાવીએ-રજો
એટલે રજનું હરણ કરનાર. પૃથ્વીની રજ, જીવજંતુ આદિ દૂર કરવા
કપડાથી વીંટેલી લાકડાની દાંડીને છેડે ઉનનો ગુચ્છો રાખેલ હોય છે
ઉપકરણ. તેને 'ઓઘો' (ગુચ્છો) પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવકો સ
આદિ ક્રિયામાં કપડાથી વીંટ્યા વગરની દાંડીવાળો ઉનનો ગુચ્છો રાખે
'ચરવળો' કહેવામાં આવે છે. મુખવસ્ત્રિકા-મુખપેતિકા એટલે મુખે રા
નાનું કપડું-તેને 'મુહપત્તી' પ્રાકૃતમાં કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ
દેતાં કે બોલતાં મોઢા આગળ રાખવામાં કરવામાં આવે છે અમૂર્તિ
સાધુઓ તો કાન સાથે દોરાથી બાંધી મોઢા ઉપર સ્થાયી રાખે છે.
પટ્ટ-'ચોલપટ્ટો'-કટિવસ્ત્ર-કેડે વીંટવાનું ટુંકું વસ્ત્ર. કંબલ એ ઉનનું
વાનું વસ્ત્ર છે, કે જે ન ઓઢવાનું હોય ત્યારે ખભે રાખવામાં આ
સમિતિ એટલે સમતોલપણે જેમાં ગતિ કરાય છે તેવી વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ
એટલે જવામાં-ચાલવામાં, ભાષા એટલે બોલવામાં, એષણા એટલે

૧૧૦૮ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના ચિહ્ન 'રજોહરણ', 'મુહપત્તિ' 'દાંડા' આદિ છે. તેમનો વેશ 'ચોલપટ્ટ', ઓઢવાનું વસ્ત્ર, કંબલ આદિ છે. જુઓ-સ્યાદ્વાદમંજરી, પ્રવચનસારોદ્ધાર ઇ૦ અને ઉ દાર. [આ વસ્તુ સહેજ હોય છે તે નેવી આખો સંપ્રદાય શ્વેતાં કહેવાય છે. કેટલાક માણસો પીળાં પહેરે છે તે રીવાજ અનુ શ્વેતાંબર સાધુઓથી ભિન્ન ઓળખાવા માટે વિક્રમ અઢારમી સદી સત્યવિજય પંન્યાસ કે તેમના શિષ્યથી પડેલો લાગે છે.] તેઓ આચાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કે જે આઠ 'પ્રવચનમા ગણાય છે તે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિ ગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતવાળા ક્રોધાદિનો વિજય કરનાર ઇન્દ્રિ નિર્ગ્રંથ ગુરૂ બને છે. તેઓ હમેશ આહાર માધુકરી વૃત્તિથી લે તેઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખે છે તે સંયમના નિર્વાહ અર્થે જ તેમને વંદન કરવામાં આવતાં 'ધર્મલાભ' એમ બોલે છે. દિગં સાધુઓ તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં રહે છે, મોરની કે એવી પીંછી ચિ તરીકે રાખે છે.[૫૬૫] આજના જમાનામાં નગ્નપણે વિચરવું ...

---

૫૬૫ આ પારામાંના પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ સમજાવું-રજો એટલે રજનું હરણ કરનાર. પૃથ્વીની રજ, જીવજંતુ આદિ દૂર કરવ કપડાથી વીંટેલી લાકડાની દાંડીને છેડે ઉનનો ગુચ્છો રાખેલ હોય છે ઉપકરણ. તેને 'ઓઘા' (ગુચ્છા) પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવકો સા આદિ ક્રિયામાં કપડાથી વીંટયા વગરની દાંડીવાળો ઉનનો ગુચ્છો રાખે 'ચરવળો' કહેવામાં આવે છે. મુખવસ્ત્રિકા-મુખપેતિકા એટલે મુખે રા નાનું કપડું-તેને 'મુહપત્તી' પ્રાકૃતમાં કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ દેતાં કે બોલતાં મોઢા આગળ રાખવામાં કરવામાં આવે છે અમૂર્તિ સાધુઓ તો કાન સાથે દોરાથી બાંધી મોઢા ઉપર સ્થાયી રાખે છે. પટ્ટ-'ચોલપટો'-કટિવસ્ત્ર-કેડે વીંટવાનું ટૂંકું વસ્ત્ર. કંબલ એ ઉનનું વાનું વસ્ત્ર છે, કે જે ન ઓઢવાનું હોય ત્યારે ખભે રાખવામાં આ સમિતિ એટલે સમતોલપણે જેમાં ગતિ કરાય છે તેવી વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ એટલે જવામાં-ચાલવામાં, ભાષા એટલે બોલવામાં, એષણા એટલે આ

[illegible]

[illegible] જ્ઞાન-ભંડારો—[illegible] વ્યક્તિગત [illegible] સંઘ અને [illegible] સાધુઓના [illegible] અને [illegible] [illegible] ઉપસ્થિત થતાં [illegible] અને [illegible] એક [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible] અને બીજી [illegible] [illegible] એ કારણોને લીધે [illegible] એકત્રતાથી [illegible] [illegible] જ્ઞાનસંસ્થા ભંડારરૂપમાં દેખા દેવા [illegible] ગામ અને શહેરના સંઘને એમ લાગેલું કે અમારે ત્યાં જ્ઞાન [illegible] જોઈએ [illegible] પરિણામે આખા દેશમાં જૈન જ્ઞાનસંસ્થા [illegible] વ્યવસ્થિત થઈ. સંઘના ભંડારો સાધુના ભંડારો અને [illegible] માલિકોના પણ ભંડારો થયા. વ્યક્તિના આખરે સંઘના [illegible] આવે છે, તેથી જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો સંઘની સંપત્તિ [illegible] ભંડારોની સાથેજ મોટો લેખકવર્ગ (લહીઆનો વર્ગ) [illegible]

[illegible]

[illegible] જ્ઞાન-ભંડારો— [illegible] અને [illegible] મુનિઓના [illegible] અને [illegible] લઇ જતા [illegible] સ્થિર થતાં [illegible] અને [illegible] અને [illegible] અને બીજી બાજુ [illegible] — [illegible] એકત્ર [illegible] જ્ઞાનસંસ્થા ભંડારરૂપમાં [illegible] ગામ અને શહેરના સંઘને એમ લાગ્યું કે અમારે ત્યાં જ્ઞાનભંડાર [illegible] પરિણામે આખા દેશમાં જૈન જ્ઞાનસંસ્થા ભંડાર વ્યવસ્થિત થઇ. સંઘના ભંડારો મુનિના ભંડારો અને વ્યક્તિ માલિકીના પણ ભંડારો થયા. વ્યક્તિના આખરે સંઘને [illegible] આવે છે, તેથી જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો સંઘની સંપત્તિ જ [illegible] ભંડારોની સાથે જ મોટો લેખકવર્ગ (લહીઆનો વર્ગ) [illegible]

નાશ પામ્યા, કેટલાક બળી ગયા, કેટલાક ગળી ગયા અને જીવજંતુની
બેપરવાઈથી નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઈ ગયા, છતાં જ્ઞાનરક્ષાની જીવતી જૈન
ભક્તિને પરિણામે આજે પણ જે ભંડારો એટલા બધા છે, અને
તેમાં એટલું બધું વિવિધ તેમજ જૂનું સાહિત્ય છે કે તેનો અભ્યાસ
કરવા માટે સેંકડો વિદ્વાનો પણ ઓછા જ છે. યુરોપના અને આ
દેશના (પીટર્સન, ભાંડારકર આદિ) કેટલાય શોધકો અને વિદ્વા-
નોએ આ ભંડારોની પાછળ વર્ષો ગાળ્યા છે, અને એમાંની વસ્તુ
તથા એનો પ્રાચીન રક્ષાપ્રબંધ જોઈ તેઓ ચકિત થયા છે. વળી
ઘણાં કેટલાંય છાપખાનાઓને જૈનભંડારો પૂરતો ખોરાક આપી
રહ્યા છે, અને હજી પણ વર્ષો સુધી તેથી વધારે ખોરાક પૂરો પડશે.

૧૧૧૪ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના અને જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો
વચ્ચે એક ફેર છે, અને તે એ કે બ્રાહ્મણના ભંડારો વ્યક્તિની
માલિકીના હોય છે, જ્યારે જૈનભંડારો બહુધા સંઘની માલિકીના
જ હોય છે. બ્રાહ્મણો આસો મહિનામાંજ પુસ્તકોમાંથી ચોમાસાનો
ભેજ ઉડાડવા અને પુસ્તકોની સારસંભાળ લેવા, ત્રણ દિવસનું એક
સરસ્વતીશયન નામનું પર્વ ઉજવે છે, જ્યારે જૈનો કાર્તિક શુદિ
પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહી તે વખતે પુસ્તકો અને ભંડારોને પૂજે
છે અને એ નિમિત્તે ચોમાસામાંથી સંભવનો બગાડ ભંડારોમાંથી
દૂર કરે છે. આ રીતે મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ધીમે ધીમે મૂર્તરૂપે
ભંડારોમાં પરિણમી; એથી પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી)ની પ્રથા આ
દેશ માટે નવી નથી. તેનાં નામ જ્ઞાનકોશ, ચિત્કોશ, સરસ્વતીકોશ,
પુસ્તકભાંડાગાર આદિ વિધવિધ પણ એકજ અર્થનાં હતાં; તેણે
હવે પુસ્તકાલયો, લાયબ્રેરીઓ, જ્ઞાનમંદિરો, સરસ્વતીમંદિરો એ
નામ ધારણ કર્યાં છે.

૧૧૧૫ અત્યારે ભંડારોનો વારસો છતાં જમાનાને પહોંચી
વળે તેવો અભ્યાસીવર્ગ ઉભો થયો નથી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન
જે ભંડારોએ સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, હરિભદ્ર અને અકલંક

નામ પામ્યા, ઘણાંએ બળી ગયા, ઘણાંએ ગળ્યા અને અંગ્રેજોની લોભવૃત્તિથી નષ્ટ થઈ ગયા, છતાં જ્ઞાનગંગની જૈનોની ભક્તિને પરિણામે આજે પણ જે ભંડારો એટલા બધા છે, અને તેમાં એટલું બધું વિવિધ તેમજ જૂનું સાહિત્ય છે કે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વિદ્વાનો પણ ઓછા જ છે. પરદેશના અને આ દેશના (પીટર્સન, ભાંડારકર આદિ) કોટીબંધ શોધકો અને વિદ્વાનોએ આ ભંડારોની પાછળ વર્ષો ગાળ્યા છે, અને એમાંની વસ્તુ તથા એનો પ્રાચીન રચનાપ્રબંધ જોઈ તેઓ ચકિત થયા છે. સો વર્ષો કોટીબંધ છાપખાનાઓને જૈનભંડારો પૂરતો ખોરાક આપી રહ્યા છે, અને હજી પણ વર્ષો સુધી તેથી વધારે ખોરાક પૂરો પડશે

૧૧૧૪ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના અને જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો વચ્ચે એક ફેર છે, અને તે એ કે બ્રાહ્મણના ભંડારો વ્યક્તિની માલિકીના હોય છે, જ્યારે જૈનભંડારો બહુધા સંઘની માલિકીના જ હોય છે. બ્રાહ્મણો આસો મહિનામાંજ પુસ્તકોમાથી ચોમાસાનો ભેજ ઉડાડવા અને પુસ્તકોની સારસંભાળ લેવા, ત્રણ દિવસનું એક સરસ્વતીશયન નામનું પર્વ ઉજવે છે, જ્યારે જૈનો કાર્તિક શુદિ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહી તે વખતે પુસ્તકો અને ભંડારોને પૂજે છે અને એ નિમિત્તે ચોમાસામાથી સંભવતો બગાડ ભંડારોમાંથી દૂર કરે છે. આ રીતે મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ધીમે ધીમે મૂર્તરૂપે ભંડારોમા પરિણમી; એથી પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી)ની પ્રથા આ દેશ માટે નવી નથી. તેનાં નામ જ્ઞાનકોશ, ચિત્કોશ, સરસ્વતીભંડાર, પુસ્તકભાંડાગાર આદિ વિધવિધ પણ એકજ અર્થના હતા; તેણે હવે પુસ્તકાલયો, લાયબ્રેરીઓ, જ્ઞાનમંદિરો, સરસ્વતીમંદિરો એ નામ ધારણ કર્યાં છે.

૧૧૧૫ અત્યારે ભંડારોનો વારસો છતાં જમાનાને પહોંચી વળે તેવો અભ્યાસીવર્ગ ઉભો થયો નથી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન જે ભંડારોએ સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, હરિભદ્ર અને અકલંક

[illegible]

૧૧૬૭ આ બન્ને ધાર્મિક [illegible] વચ્ચે [illegible] દર્શાવે [illegible] અને આ આચારવિધિને [illegible] વાની એક અતિ સ્તુતિપાત્ર બાબત છે. પ્રાચીન સમયમાં આ બન્ને દેશને [illegible] અને [illegible] હતે. ચોમાસાની ઋતુમાં આ [illegible] જીવ જંતુ [illegible] કે જેઓ પોતે ઉપર [illegible] માસ સુધીને દેશના ચારે ખૂણે—ગામે અને ગામે ફરતા તેઓ આ ઋતુમાં પ્રયાણ ન કરી શકતા. [illegible] થતું નહિ, ક્ષત્રિયો પણ આ ઋતુમાં ભાગ્યેજ બહાર જતા. એક આ નિવૃત્તિનો કાળ હતો તેથી ધ્યાન અને શ્રમણની ધર્મ પ્રવૃત્તિને યોગ્ય આ ઋતુ હોઈ પોતપોતાના ઉપદેશકોને સ્થિર રહેવાના નિયમો ધર્મપ્રવર્તકોએ કર્યા છે. વેદધર્મી સંન્યાસીઓ દેવ-શયની એકાદશીથી દેવ ઉઠી એકાદશી સુધી સ્થિર રહે છે; બૌદ્ધ શ્રમણો આષાઢી પૂર્ણિમાથી અશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી અથવા શ્રાવણ પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી નિયત રહે છે અને જૈન શ્રમણોનો આષાઢી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધીનો સ્થિરવાસ ટ[illegible] જાણીતો છે. આ સ્થિરવાસનું જૈન નામ 'પર્યુષણા કલ્પ' છે. બૌદ્ધ નામ 'વસ્સ કે વસ્સાવાસો' (વર્ષા, કે વર્ષાવાસ) છે. આ રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બન્ને શાખાઓના આ સ્થિરવાસ યા પર્યુષણા

[illegible]

૧૧૬૦ આ બન્ને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચેની [illegible] અને આ [illegible] વર્ષાઋતુ ગાળવાની એક ઋતુનિયમ પાળેલી છે. પ્રાચીન સમયમાં આ ભાગના દેશને બેસુમાર વરસાદ અને પૂર વડે હતો. એ સમયની ઋતુમાં આ [illegible] જોવા જેવાં રહેતાં. વણજારાઓ કે જેઓ પોઠ ઉપર કરીયાણાં વગેરે માલ લઈને દેશના ચારે ખૂણે—ગામે અને ગામે ગામે ફરતા તેઓ આ ઋતુમાં પ્રયાણ ન કરી શકતા. [illegible] થતું નહિ, ક્ષત્રિયો પણ આ ઋતુમાં ભાગ્યેજ લડાઈ જતા. એકંદર આ નિવૃત્તિનો કાળ હતો તેથી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણની ધર્મ પ્રવૃત્તિને યોગ્ય આ ઋતુ દીર્ઘ પોતપોતાના ઉપદેશકોને સ્થિર રહેવાના નિયમો ધર્મપ્રવર્તકોએ કર્યા છે. વૈદધર્મી સંન્યાસીઓ દેવ-શયની એકાદશીથી દેવ ઉઠી એકાદશી સુધી સ્થિર રહે છે; બૌદ્ધ શ્રમણો આષાઢી પૂર્ણિમાથી અશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી અથવા શ્રાવણી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી નિયત રહે છે અને જૈન શ્રમણોનો આષાઢી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધીનો સ્થિરવાસ ઠરાવેલો છે. આ સ્થિરવાસનું જૈન નામ 'પર્યુષણા કલ્પ' છે. બૌદ્ધ નામ 'વસ્સ કે વસ્સાવાસો' (વર્ષા, કે વર્ષાવાસ) છે. આ રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બન્ને શાખાઓના આ સ્થિરવાસ વા પર્યુષણા

મૂર્તિપૂજક ને અમૂર્તિપૂજક બંને ફિરકામાં એ પ્રમાણે માન્ય છે જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયમાં આને બદલે દશ દિવસો મનાય છે અને તેથી તેને 'દશલક્ષણી પર્વ' કહેવામાં આવે છે, અને તેનો આરંભ શ્વેતાંબરનાં પજુસણ પૂરા થયાં કે બીજા દિવસથીજ શરૂ થાય છે. આ પજુસણ પર્વોમાં એક ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતાં તેમાં નીચેની બાબતો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. (૧) ધમાલ ઓછી કરીને બને તેટલી નિવૃત્તિ અને ફુરસદ મેળવવાનો પ્રયત્ન, (૨) ખાનપાન અને બીજા કેટલાક ભોગો ઉપર ઓછો વત્તો અંકુશ-ઉપવાસાદિ તપ, (૩) શાસ્ત્રશ્રવણ અને આત્મચિંતનનું વલણ (૪) તપસ્વી અને ત્યાગીઓની તેમજ સાધર્મિકોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ-ભક્તિ. (૫) જીવોને અભયદાન આપવાનો પ્રયત્ન, (૬) વેરઝેર વિસારી સહુ સાથે સાચી મૈત્રી સાધવાની ભાવના. સાંવત્સરિક પર્વમાં સૌ સાથે ગત વર્ષમાં જે કંઈ દોષાદિ એક બીજા પ્રત્યે થયા હોય તેના માટે 'મિચ્છામિદુક્કડં' ('મિથ્યામે દુષ્કૃત'–મારૂં તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ) એમ કહી 'ખમાવે છે'–અને 'ખમે' છે એટલે ક્ષમાપના માગે છે અને આપે છે. આથી અનેકનાં ઝેરવેર શમી જઇ પુનઃ મૈત્રીભાવ પ્રકટે છે.

૧૧૧૯ **તીર્થો**—શ્વેતાંબર જૈનો બંગાલમાં સમેતશિખર નામના ગિરિસ્થાનને પોતાના ૨૦ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ તરીકે દિગંબરોની પેઠે તીર્થ સ્વીકારે છે, ને ઉપરાન્ત મેવાડમાં ઉદયપુર પાસે ધુલેવ–કેસરીયાજી છે; વળી સૌરાષ્ટ્રમાના પાલીતાણાના શત્રુંજયગિરિ, અને જૂનાગઢના ગિરિનાર પર્વત, ગૂજરાતમાં આબૂગિરિ, તારંગાગિરિ, શંખેશ્વર, દક્ષિણમાં અંતરીક્ષજી, મક્ષીજી વગેરેને મુખ્ય તીર્થો માને છે ને તેમાં પણ શત્રુંજયને પરમ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે વળી ગિરિનાર તે નેમિનાથ તીર્થંકરની દીક્ષા–જ્ઞાન–નિર્વાણભૂમિ હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય પણ પ્રાચીનકાળથી છે. આબૂપર વિમલમંત્રીએ ૧૦૮૮માં અને વસ્તુપાલ અને તેજપાલે સં. ૧૨૮૮માં સુંદર કારી-ગરીના નમુનારૂપ મહાપ્રસાદો બંધાવ્યા ત્યારથી, તારંગાપર કુમાર-

મૂર્તિપૂજક ને અમૂર્તિપૂજક બંને ફિરકામાં એ પ્રમાણે માન્ય છે, જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયમાં આને બદલે દશ દિવસો મનાય છે અને તેથી તેને 'દશલક્ષણી પર્વ' કહેવામાં આવે છે, અને તેનો આરંભ શ્વેતાંબરનાં પજુસણ પૂરાં થતાં કે બીજા દિવસથીજ શરૂ થાય છે. આ પજુસણ પર્વોમાં એક ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતાં તેમાં નીચેની બાબતો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. (૧) ધમાલ ઓછી કરીને બને તેટલી નિવૃત્તિ અને ફુરસદ મેળવવાનો પ્રયત્ન, (૨) ખાનપાન અને બીજા કેટલાક ભોગો ઉપર ઓછો વત્તો અંકુશ-ઉપવાસાદિ તપ, (૩) શાસ્ત્રશ્રવણ અને આત્મચિંતનનું વલણ, (૪) તપસ્વી અને ત્યાગીઓની તેમજ સાધર્મિકોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ-ભક્તિ. (૫) જીવોને અભયદાન આપવાનો પ્રયત્ન, (૬) વેરઝેર વિસારી સહુ સાથે સાચી મૈત્રી સાધવાની ભાવના. સાંવત્સરિક પર્વમાં સૌ સાથે ગત વર્ષમાં જે કંઈ દોષાદિ એક બીજા પ્રત્યે થયા હોય તેના માટે 'મિચ્છામિદુક્કડં' ('મિથ્યામે દુષ્કૃત'–મારૂં તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ) એમ કહી 'ખમાવે છે'–અને 'ખમે' છે એટલે ક્ષમાપના માગે છે અને આપે છે. આથી અનેકનાં ઝેરવેર શમી જઇ પુનઃ મૈત્રીભાવ પ્રકટે છે.

૧૧૧૯ **તીર્થો**—શ્વેતાંબર જૈનો બંગાલમાં સમેતશિખર નામના ગિરિસ્થાનને પોતાના ૨૦ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ તરીકે દિગંબરોની પેઠે તીર્થ સ્વીકારે છે, તે ઉપરાંત મેવાડમાં ઉદયપુર પાસે ધુલેવ–કેસરીયાજી છે; વળી સૌરાષ્ટ્રમાંના પાલીતાણાના શત્રુંજયગિરિ, અને જૂનાગઢના ગિરિનાર પર્વત, ગૂજરાતમાં આબૂગિરિ, તારંગાગિરિ, શંખેશ્વર, દક્ષિણમાં અંતરીક્ષજી, મક્ષીજી વગેરેને મુખ્ય તીર્થો ગણે છે ને તેમાં પણ શત્રુંજયને પરમ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે વળી ગિરિનાર તે નેમિનાથ તીર્થંકરની દીક્ષા–જ્ઞાન–નિર્વાણભૂમિ હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય પણ પ્રાચીનકાળથી છે. આબૂપર વિમલમંત્રીએ ૧૦૮૮માં અને વસ્તુપાલ અને તેજપાલે સં. ૧૨૮૮માં સુંદર કારીગરીના નમુનારૂપ મહાપ્રસાદો બંધાવ્યા ત્યારથી, તારંગાપર કુમાર-

[illegible]

૧૧૨૩ [illegible] જૈનોના [illegible] છે એક [illegible] જૈન સમાજના [illegible] પુરાવો છે. તેની એક ખાસ સંસ્થા છે કે જેની પાછળ પુષ્કળ દ્રવ્ય વપરાય છે, દેરાસરની સામગ્રી, પુસ્તકો, વગેરે પાછળ થતું ખર્ચ અને તે નીભાવ માટેની જૈન મૂર્તિ-પૂજક સમુદાયે કરેલી વ્યવસ્થામાં ઉત્તમ જાણકારી કે એ સંસ્થાની પાછળ કેટલીક જગોએ જમીનદારી છે. બીજી પણ સ્થાવર જંગમ મિલકત છે, અને રોકડ નાણું, સોનું ચાંદી તેમજ ઝવેરાત પણ છે. ઘર-મંદિરો અને નદન ખાનગી માલિકીના મંદિરોને બાજુએ મૂકીએ તો પણ જેના ઉપર નાના મોટા સંઘની માલિકી હોય, દેખરેખ હોય એવા સંઘમાલિકીના મંદિરોના નાના મોટા ભંડારો હોય છે. એનું દ્રવ્ય 'દેવદ્રવ્ય' કહેવાય છે કે જે જૈનને માટે પોતાને માટે વાપરવું એ મહાન પાપ ગણેલું છે. આથી આ દેવદ્રવ્ય એકઠું કરવામાં, તેની સારસંભાળ લેવામાં અને તે ભરખાઇ ન જાય તે માટે ચાપતા ઈલાજોમાં જૈન સંઘે ખૂબ ચાતુરી અને ઇમાનદારી રાખી છે. હિંદુસ્થાનમાંના બીજા કોઇપણ સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્યમાં જૈન સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્ય જેટલી

[illegible]

૧૧૨૩ [illegible] જૈનોના [illegible] છે એક [illegible] જૈન સમાજના [illegible] છે. તેની એક [illegible] સંસ્થા છે કે જેની પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય [illegible] છે, દેરાસર સામગ્રી, પુસ્તિકાઓ, વગેરે પણ ઘણાં ખર્ચ અને તે [illegible] માટેની જૈન [illegible] સમુદાયે કરેલી વ્યવસ્થામાં [illegible] જણાશે કે એ સંસ્થાની પણ કેટલીક જગોએ જમીનદારી છે બીજી પણ સ્થાવર જંગમ મિલ્કત છે, અને રોકડ નાણું, સોનું ચાંદી તેમજ ઝવેરાત પણ છે ઘર-મંદિરો અને ખાનગી માલિકીના મંદિરોને બાજુએ મૂકીએ તો પણ જેના ઉપર નાના મોટા સંઘની માલિકી હોય, દેખરેખ હોય એવા સંઘમાલિકીના મંદિરોના નાના મોટા ભંડારો હોય છે. એનું દ્રવ્ય 'દેવદ્રવ્ય' કહેવાય છે કે જે જૈનને માટે પોતાને માટે વાપરવું એ મહાન પાપ ગણેલું છે. આથી આ દેવદ્રવ્ય એકઠું કરવામાં, તેની સારસંભાળ લેવામાં અને તે ભરખાઇ ન જાય તે માટે આપના ઈલાજોમાં જૈન સંઘે ખૂબ ચાતુરી અને ઇમાનદારી રાખી છે. હિંદુસ્થાનમાંના બીજા કોઇપણ સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્યમાં જૈન સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્ય જેટલી

સચિત્તપરિહારી, પાદચારી અને બ્રહ્મચારી—એ છ 'રી' વાળા રહેતા) રસ્તામાં લૂંટારૂના ભયને લીધે ચોકીવાળો લેવામાં આવતા, વચ્ચે આવતાં ગામોના સંઘ આ યાત્રાસંઘની મહેમાનગીરી કરતા અને તે તે ગામમાં 'સંઘપતિ' અનેક દાન-પુણ્ય કરતો, સાથે પૂજાનિમિત્ત લાકડા કે ધાતુ કે હાથીદાંત વગેરેના દેરાસરો ધાતુ આદિની પ્રતિમા સહિત લઇ જવામાં આવતા;—વગેરે યાત્રાના સંઘોનો ઇતિહાસ જૂદો છે.૫૬૮

૧૧૨૬ ત્યાગ, શાંતિ અને વિવેક કેળવવાની પ્રેરણામાંથી આપણા તીર્થોની ઉત્પત્તિ છે. ત્યાં જવાનો તથા તેના પાછળ દ્રવ્ય સંપત્તિ અને સમય ખર્ચવાનો આપણો ઉદ્દેશ, પણ એજ છે. છતાં તીર્થોસંબંધી ઝઘડા શ્વેતાંબર તથા દિગંબર એ બંને ફિરકા વચ્ચે ચાલે એ જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને ન સમજવા જેવું છે. આની મીમાંસામાં ઉતરતાં જણાય છે કે દિગંબરોનું આધિપત્ય જે સ્થળે (મુખ્યત્વે દક્ષિણમાં) હતું અથવા હજી છે ત્યાં એકે સ્થળે શ્વેતાંબરો મઝિયારો કરવા ગયા નથી; જ્યારે દુઃખની વાત એ છે કે દિગંબરો એટલી તટસ્થતા સાચવી શકતા નથી; બ્રિટિશ કોર્ટમાં પોતાના હક્કો તીર્થોમાં છે તે જણાવી તેના ઝઘડા ચાલે છે તેથી બંનેના પુષ્કળ દ્રવ્ય, સમય અને શક્તિની બરબાદી થાય છે, અને એનો પૂરો ફાયદો આજના રાજતંત્રને મળે છે.

૧૧૨૭ શકો અને હૂણોના પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેમણે જૈનમૂર્ત્તિ અને મંદિરોપર આક્રમણ કરી તેમનો ભંગ કર્યો. તેથી બચવા આપણે ફરમાનો પણ મેળવ્યાં અને ક્યાંક ક્યાંક પ્રતિકાર પણ કર્યો. આ બધા આક્રમણો થયા પછી થતા નુકશાનને પુનઃ તે સર્વને જલદી સમરાવી લઈ બને તેટલું દૂર કરી શકતા કરી એવા આઘાતોથી બચવા કળ અને બળ વાપરતા.

૫૬૮ જુઓ વિશેષ માટે 'તીર્થયાત્રાકે લિયે નિકલનેવાલે સંઘોંકા વર્ણન' એ નામનો શ્રી જિનવિજયનો લેખ જૈ. સા. સં. ૧, ૨ પૃ.

અચિત્તપરિહારી, પાદચારી અને બ્રહ્મચારી–એ છ અંક્ષ'રી'વ્રતો રહેતા) કરતામાં લૂંટારૂના ભયને લીધે ચોકીવાળો લેવામાં આવતા, રસ્તે આવતાં ગામોના સંઘ આ યાત્રાસંઘની મહેમાનગીરી કરતા અને તે તે ગામમાં 'સંઘપતિ' અનેક દાન-પુણ્ય કરતો, સાથે પૂજાનિમિત્તે લાકડા કે ધાતુ કે હાથીદાંત વગેરેના દેરાસરો ધાતુ આદિની પ્રતિમા સહિત લઇ જવામાં આવતા;–વગેરે યાત્રાના સંઘોનો ઇતિહાસ જૂદો છે.૫૬૮

૧૧૨૬ ત્યાગ, શાન્તિ અને વિવેક કેળવવાની પ્રેરણામાંથી આપણા તીર્થોની ઉત્પત્તિ છે. ત્યાં જવાનો તથા તેના પાછળ દ્રવ્ય સંપત્તિ અને સમય ખર્ચવાનો આપણો ઉદ્દેશ, પણ એજ છે. છતાં તીર્થોસંબંધી ઝઘડા શ્વેતામ્બર તથા દિગંબર એ બંને ફિરકા વચ્ચે ચાલે એ જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને ન સમજ્યા જેવું છે. આની મીમાંસામાં ઉતરતાં જણાય છે કે દિગંબરોનું અધિપત્ય જે સ્થળે (મુખ્યતઃ દક્ષિણમાં) હતું અથવા હજી છે ત્યાં એકે સ્થળે શ્વેતાંબરો મઝિયારો કરવા ગયા નથી; જ્યારે દુઃખની વાત એ છે કે દિગંબરો એટલી તટસ્થતા સાચવી શકતા નથી; બ્રિટિશ કોર્ટ પોતાના હકો તીર્થોમાં છે તે જણાવી તેના ઝઘડા ચાલે છે ત્યાં બંનેના પુષ્કળ દ્રવ્ય, સમય અને શક્તિની બરબાદી થાય છે, અને એનો પૂરો ફાયદો આજના રાજતંત્રને મળે છે.

૧૧૨૭ શકો અને હૂણોના પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેઓએ જૈનમૂર્તિ અને મંદિરોપર આક્રમણ કરી તેમનો ભંગ કર્યો. તેથી બચવા આપણે ફરમાનો પણ મેળવ્યાં અને ક્યાંક ક્યાંક યુદ્ધો પણ કર્યાં. આ બધા આક્રમણો થયા પછી થતા નુકશાનને પણ તે સર્વને જલદી સમરાવી લઈ બને તેટલું દૂર કરી શકત કરી એવા આઘાતોથી બચવા કળા અને બળ વાપરતા. આ

૫૬૮ જુઓ વિશેષ માટે 'તીર્થયાત્રાકે લિયે નિકલનેવાલે સંઘોંકા વર્ણન' એ નામનો શ્રી જિનવિજયનો લેખ જૈ. સા. સં. ૧, ૨ પૃ. ૬૦–

[illegible]
[illegible]
[illegible] (પ્રકાશક [illegible]) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible] ગ્રંથમાં [illegible]
[illegible] છે.

૧૧૩૦. [illegible]
[illegible]
[illegible] છે, [illegible]
[illegible] છે. [illegible] અનેક [illegible]
[illegible] છે અને [illegible]
સ્વરૂપ મૂળમાંથી બેસાર્યું [illegible] છે. એ જ્ઞાનપ્રચાર ઉદારદૃષ્ટિથી [illegible]
કરનાર ધનવાન જૈનોની જ્ઞાનપ્રીતિનું ફળ છે. તેમણે સંપ્રદાયને [illegible]
તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશનો લાભ લીધો છે, અને તીર્થસંસ્થાને [illegible]
કલાથી શણગારી તેનું સંરક્ષણ અને ઉદ્ધરણ કરેલ છે. પૂર્વના [illegible]
અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શ્રીમંતો અને રાજાઓએ મોટાં [illegible]
દાન આપીને પોતાના ઇષ્ટદેવ તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિ પ્રદર્શિત કરી
અને દયાધર્મ કરીને સત્કર્મ સંચી લેવામાં કશી પાછી કરી [illegible]
શેઠ હઠીસિંહે સં. ૧૯૦૧-૩ માં અમદાવાદમાં જે સુંદર [illegible]
શ્વેતમર્મરનું બંધાવ્યું તે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ બીજા અતિ સુંદર
મકાનો અને દેવાલયો છેલ્લા સૈકામાં બંધાયાં છે તે એ સંબંધી [illegible]
શાલિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે. પરંતુ આ સાથે જણાવવું
જૈનોએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તીર્થોનો વારસો સંભાળ્યો છે—[illegible]
રાખ્યો છે, તેથી તે પ્રત્યેની સર્વ ફરજમાંથી તેઓથી મુક્ત થવાતું [illegible]
પરંતુ તે વારસાનો ઉપયોગ જૈનોએ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે [illegible]
એ વારસો જીવંત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા [illegible]
સાધન બને. આ માટેની સૂચનાઓ હવે પછી કરવામાં આવી [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે.

૧૧૩૦. [illegible] પ્રમાણ [illegible] પૂર્ણ [illegible] રચિતા [illegible] હસ્તલિખિત પ્રતો [illegible] મૂર્તિ [illegible] છે, [illegible] મુમુક્ષુઓના [illegible] ભંડારોમાં [illegible] છે. આજે પણ અનેક [illegible] પ્રસિદ્ધ થઈને પ્રચારમાં મૂકાઈ રહ્યા છે અને [illegible] સ્થાપ મૂલ્યથી વેચાઈ રહ્યા છે. એ જ્ઞાનપ્રચાર ઉદારવૃત્તિથી કરનાર ધનવાન જૈનોની જ્ઞાનપ્રીતિનું ફળ છે. તેમને સદ્ગુરુને તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશનો લાભ લીધે છે, અને તીર્થમંદિરો હજારો રૂપિયા ખરચી તેનું સંરક્ષણ અને ઉદ્ધરણ કરેલ છે. પૂર્વના અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેઠીઆ અને શરાફોએ મોટા દાન આપીને પોતાના ઇષ્ટદેવ તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિ પ્રદર્શિત કરી અને દયાધર્મ કરીને સત્કર્મ સંચી લેવામાં કશી મણા રાખી નથી. શેઠ હઠીસિંહે સં. ૧૯૦૧-૩ માં અમદાવાદમાં જે સુંદર શ્વેતમર્મરનું બંધાવ્યું તે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ બીજા અતિ મૂલ્યવાન મકાનો અને દેવાલયો છેલ્લા સૈકામાં બંધાયા છે તે એ સંપત્તિશાલિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે. પરંતુ આ સાથે જણાવવું જોઈએ કે જૈનોએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તીર્થોનો વારસો સંભાળ્યો છે—સાચવી રાખ્યો છે, તેથી તે પ્રત્યેની સર્વ ફરજમાંથી તેઓથી મુક્ત થવાનું નથી. પરંતુ તે વારસાનો ઉપયોગ જૈનોએ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી એ વારસો જીવંત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા ઉદયનું સાધન બને. આ માટેની સૂચનાઓ હવે પછી કરવામાં આવી છે.

[illegible]

૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયા નિત્ય ક્રમમાં કરવા ઉપ-
રાંત નવકાર (નમસ્કાર) એટલે પંચ પરમેષ્ઠિના મહા ઉત્તમ ગુણોને નમ-
સ્કારરૂપ-પંચ પરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરે છે. મૂર્તિપૂજકો જિન
પ્રતિમાને વંદન, તેમનું પૂજન અર્ચનાદિ 'ચૈત્યવંદન-સ્તવનાદિ'
તેમજ વિશિષ્ટ પૂજા (પૂજાનિમિત્તનાં કાવ્યો)થી કરે છે, ધ્-
યાન અને સ્વાધ્યાય માટે સમતાના પોષક એવી 'સામાયિક'
કરેલાં પાપો કે દોષોના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે 'પ્રતિક્રમણ' (કે જે દૈવ-
સિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રકારનું)
નામની ક્રિયા તેના ખાસ આવશ્યક સૂત્રો બોલી કરે છે, પૌષધ
કરે છે એટલે-પર્વચતુષ્ટય અર્થાત્ આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમા-
વાસ્યાને દિને આહાર, શરીરસત્કાર એટલે સ્નાનાદિ, અબ્રહ્મ અને વ્યા-
પાર કર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મની પુષ્ટિ અર્થે પૌષધશાળામાં ૩૦ મુહૂર્ત-એક
અહોરાત્ર સુધી રહેવા રૂપ પૌષધવ્રતમાં રહે છે, તે દરેક માસમાં બે આઠમ,
પાંચમ, ચૌદશ,-એમ ૭ દિવસોએ લીલોતરી કે એવો આહાર નહિ
લેતા, હમેશ સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજનાદિથી પરવારી 'ચોવિહાર' કરે
છે-ચતુર્વિધ આહાર (અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય) ન લેવાની
બાધા લે છે. ચોમાસામાં પર્યુષણનાં આઠ કે દશ દિવસો ધર્મ-
ક્રિયામાં-ઉપવાસમાં-ઉપદેશશ્રવણમાં ગાળે છે ને છેલ્લા દિને સાંવ-

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે. અહિંસા અને [illegible]
[illegible]
[illegible] 'અહિંસા અને અપરિગ્રહ' પર [illegible]
[illegible] લખવું પડે છે.

૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયા [illegible] કરતાં [illegible] (નમસ્કાર) એટલે પંચ [illegible] જિનેને [illegible] પંચ પરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરે છે. મૂર્તિપૂજકો પ્રતિમાને વંદન, તેમનું પૂજન અર્ચનાદિ 'ચૈત્યવંદન-સ્તવન' તેમજ વિશિષ્ટ પૂજા (પૂજાનિમિત્તના [illegible]) કરે છે, [illegible] ધ્યાન અને સ્વાધ્યાય માટે સમતાના પોષક એવી 'સામાયિક' કરેલા પાપો કે દોષોના પ્રાયશ્ચિત રૂપે 'પ્રતિક્રમણ' (કે જે દૈવસિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રકારનું) નામની ક્રિયા તેના ખાસ આવશ્યક સૂત્રો બોલી કરે છે, પૌષધ કરે છે એટલે-પર્વચતુષ્ટય અર્થાત્ આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિને આહાર, શરીરસત્કાર એટલે સ્નાનાદિ, અબ્રહ્મ અને વ્યાપારનો ત્યાગ કરી ધર્મની પુષ્ટિ અર્થે પૌષધશાળામાં ૩૦ મુહૂર્ત-અહોરાત્ર સુધી રહેવા રૂપ પૌષધવ્રતમાં રહે છે, તે દરેક માસમાં બે [illegible] પાંચમ, ચૌદશ,-એમ ૭ દિવસોએ લીલોતરી કે એવો આહાર [illegible] લેતા હમેશ સૂર્યાસ્ત પહેલા ભોજનાદિથી પરવારી 'ચોવિહાર' છે-ચતુર્વિધ આહાર (અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય) ન [illegible] બાધા લે છે. ચોમાસામાં પર્યુષણનાં આઠ કે દશ દિવસો [illegible] ક્રિયામાં-ઉપવાસમાં-ઉપદેશશ્રવણમાં ગાળે છે ને છેલ્લા દિને [illegible]

ભાવસાર, ભણશાલી, પાટીદાર આદિની જાતિના પણ જૈનધર્મ પ
જોવામાં આવે છે. વણિક જાતિમાં મુખ્યતવે ઓશવાળ, પો
અને શ્રીમાળી વણિક જાતિ છે અને તેમાં દશા અને વીસા એવા ભે

૧૧૩૬ પૂર્વે એટલે સં. ૧૬૦૦ પહેલાં જૈનધર્મના અનુ
તે શ્રાવક, અને બીજા મહેશ્વર-મહાદેવ-શિવને માનનાર મહેશ્વરી(
જેને 'મેસરી'-'મેશ્રી' કહેવામાં આવે છે) કહેવાતા. કોઈ કોઈ રામાનુ
ભાગવતધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસક હતા; પણ પછીથી જ્યારે િ
સત્તરમી સદીમાં વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ વિષ્ણુની ઉપાસના તરી
ગૂજરાતમાં ફેલાયો ત્યારે શ્રાવક ને મહેશ્વરીમાંથી તે વિષ્ણુ
માનનારા થયા તે વૈષ્ણવ કહેવાયા. જે વાણિયા જાતિઓ અ
કેવળ વૈષ્ણવ ધર્મ માનનારી થઈ ગઈ છે, તે જાતિઓ પણ પ
જૈનધર્મ માનતી હતી એમ બતાવનારા કેટલાક લેખ મળે
દાખલા તરીકે નાગર, કપોળ, મોઢ, ગૂર્જર, વાયડા, ખડા
પલ્લીવાલ, ટીસાવાલ વગેરે. આ લેખો પરથી એમ ન કહી શકાય કે
જાતિના સર્વ લોકો તે કાલે જૈનધર્મી હતા. શ્રીમાળી પો
અને ઓશવાળ જાતિના જૈનોનાં ભરાવેલાં બિંબો અને પ્રત
પ્રતિમાઓ જેટલા પ્રમાણમાં મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં નાગર, ક
કે બીજી અત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી જાતિઓની ભરાવેલી પ્રતિ
મળતી નથી, એથી એમ સમજાય છે કે નાગર, કપોળ વ
જાતિના બધા લોકો પહેલા જૈન ધર્મ પાળતા નહિ હોય, પણ
ધર્મ પાળવામાં તે તે જાતિઓ કંઇ પ્રતિબંધ માનતી હોતી ન હો
અને તેમનામાંના કેટલાક લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના (રામાનુજ વૈ
અથવા સામાન્ય ભાગવત ધર્મના-વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ માર્ગ તો
ચાલતો થયો નહોતો. સં. ૧૬૦૦ પછી ઘણે વર્ષે વલ્લભી સંપ્ર
ગૂજરાતમાં દાખલ થયો) તેમજ કેટલાક લોકો શૈવી અને કેટ
જૈન એ પ્રમાણે હોવા જોઈએ. જૈન નહિ તે બધા 'માહેશ્વરી'
નામે ઓળખાતા. માહેશ્વરીઓ અને જૈનો વચ્ચે ખાન પાન વ

ભાવસાર, ભણસાલી, પાટીદાર આદિની જાતિના પણ જૈનધર્મ પ
જોવામાં આવે છે. વણિક જાતિમાં મુખ્યત્વે ઓશવાળ, પો
અને શ્રીમાળી વણિક જાતિ છે અને તેમાં દશા અને વીસા એવા ભે

૧૧૩૬ પૂર્વે એટલે સં. ૧૬૦૦ પહેલાં જૈનધર્મના અનુ
તે શ્રાવક, અને બીજા મહેશ્વર-મહાદેવ-શિવને માનનાર મહેશ્વરી(
જેને 'મેસરી'-'મેશ્રી' કહેવામાં આવે છે) કહેવાતા. કોઈ કોઈ રામાનુ
ભાગવતધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસક હતા; પણ પછીથી જ્યારે વિ
સત્તરમી સદીમા વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ વિષ્ણુની ઉપાસના તરી
ગૂજરાતમા ફેલાયો ત્યારે શ્રાવક ને મહેશ્વરીમાંથી ને વિષ્ણુ
માનનારા થયા તે વૈષ્ણવ કહેવાયા. જે વાણિયા જાતિઓ અ
કેવળ વૈષ્ણવ ધર્મ માનનારી થઈ ગઈ છે, તે જાતિઓ પણ પ
જૈનધર્મ માનતી હતી એમ બતાવનારા કેટલાક લેખ મળે
દાખલા તરીકે નાગર, કપોળ, મોઢ, ગૂર્જર, વાયડા, ખડા
પલ્લીવાલ, ટીસાવાલ વગેરે. આ લેખો પરથી એમ ન કહી શકાય કે
જાતિના સર્વ લોકો તે કાલે જૈનધર્મી હતા. શ્રીમાળી પો
અને ઓશવાળ જાતિના જૈનોનાં ભરાવેલાં બિંબો અને પાષાણ
પ્રતિમાઓ જેટલા પ્રમાણમા મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં નાગર, કપ
કે બીજી અત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી જાતિઓની ભરાવેલી પ્ર
મળતી નથી, એથી એમ સમજાય છે કે નાગર, કપોળ વ
જાતિના બધા લોકો પહેલા જૈન ધર્મ પાળતા નહિ હોય, પણ
ધર્મ પાળવામાં તે તે જાતિઓ કંઇ પ્રતિબંધ માનતી હોતી ન હ
અને તેમનામાંના કેટલાક લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના (રામાનુજ વૈષ્
અથવા સામાન્ય ભાગવત ધર્મના-વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ માર્ગ તો
ચાલતો થયો નહોતો. સં. ૧૬૦૦ પછી ઘણે વર્ષે વલ્લભી સંપ્ર
ગુજરાતમાં દાખલ થયો) તેમજ કેટલાક લોકો શૈવી અને કેટ
જૈન એ પ્રમાણે હોવા જોઈએ. જૈન નહિ તે બધા 'માહેશ્વરી' ન
નામે ઓળખાતા. માહેશ્વરીઓ અને જૈનો વચ્ચે ખાનપાન વ

પડયું. દાખલા તરીકે ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીસા બધા જૈન છે, પણ દશામાં કેટલાક જૈન તો કેટલાક વૈષ્ણવ આદિ છે. દશા શ્રીમાળી શ્રાવક અને દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ એકમેકમાં લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીસાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે એટલે ધર્મબંધન કરતાં જ્ઞાતિબંધન વધારે મહત્ત્વ ભોગવે છે (૬) છેલ્લા સૈકામાં શ્રી દયાનંદ સ્થાપિત આર્યસમાજની પ્રભાવનામાં અંજાતાં કેટલાક તેમાં ભળ્યા, કોઈ બીજી સમાજમાં ગયા, કોઈ ધર્મમાં ન જ માનતાં ધર્મના ચિન્હ વગરના રહ્યા. (૭) આ સર્વ સાથે જ્ઞાનપ્રધાન જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું સાચું અને સર્વસાધારણ સ્વરૂપ લોકો બહુ ઓછું જાણે, અને ધર્મના તાત્ત્વિક ગ્રંથો તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું વાચન અને મનન તો તેથીય ઓછું એથી બીજા ધર્મો સાથે સમન્વય કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ પોતાની ભૂમિકાપર ટકવું કેટલાકોને અશક્ય થઈ પડયું. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી પૂર્વે જૈન થયેલ આખી જ્ઞાતિઓએ જૈનધર્મનો ત્યાગ કરીને સગવડ અને સંજોગ પ્રમાણે ધર્મગ્રહણ કર્યો જણાય છે.

[આ પ્રકરણ લખવામાં 'પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો' એ નામના પુસ્તકમાંથી પંડિત સુખલાલજીના વ્યાખ્યાનોની મુખ્ય સહાય લીધી છે.]

પડ્યું. દાખલા તરીકે ગૂજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીસા બધા જૈન છે, પણ દશામાં કેટલાક જૈન તો કેટલાક વૈષ્ણવ આદિ છે. દશા શ્રીમાળી શ્રાવક અને દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ એકમેકમાં લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીસાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે એટલે ધર્મબંધન કરતાં જ્ઞાતિબંધન વધારે મહત્ત્વ ભોગવે છે (i) હમણાં છેલ્લા સૈકામાં શ્રી દયાનંદ સ્થાપિત આર્યસમાજની પ્રબળતામાં અજાતાં કેટલાક તેમાં ભળ્યા, કોઈ બીજી સમાજમાં ગયા, કોઈ ધર્મમાં ન જ માનનાં ધર્મના ચિન્હ વગરના રહ્યા (૭) આ સર્વ સાથે જ્ઞાનપ્રધાન જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું સાચું અને સર્વસાધારણ સ્વરૂપ લોકો બહુ ઓછું જાણે, અને ધર્મના તાત્ત્વિક ગ્રંથ તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું વાચન અને મનન તો તેથીય ઓછું; એથી બીજા ધર્મો સાથે સમન્વય કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ ધર્મભૂમિકાપર ટકવું કેટલાકોને અશક્ય થઈ પડ્યું. આ અને આવા બીજાં કારણોથી પૂર્વે જૈન થયેલ આખી જ્ઞાતિઓએ જૈનધર્મનો ત્યાગ કરીને સગવડ અને સંજોગ પ્રમાણે ધર્મગ્રહણ કર્યો જણાય છે.

[આ પ્રકરણ લખવામાં 'પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો' એ નામના પુસ્તકમાંથી પંડિત સુખલાલજીના વ્યાખ્યાનોની મુખ્ય મદદ લીધી છે.]

પછી ભલે આ કલા કંઠની હોય, યા કપડાની હોય કે પાષાણ હોય. કરોડો લોકોના એક અવાજથી રામધુન લગાવવી તે કલા અને આવશ્યક છે. ઘણાં મંદિરો કલામય છે અને તે કલા છે કે તેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે છે. મંદિરોમાં પૂજા-પાઠ આવશ્યકતા અનુસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક થવાં એ કલાનો નમૂનો છે. રીતે જ્યાં સમય, ક્ષેત્ર, સંયોગનું પ્રમાણ-ખ્યાલ રખાય છે ત્યાં છે. વિચારપૂર્વક કામ કરવાથી તેમાં રસ જરૂર પેદા થાય વિચારપૂર્વક કરેલું કામ કલામય બને છે અને સાચી કલા રસમય છે. કલા જ રસ છે એમ પણ કહી શકાય છે. ભોગ પરિણામ નાશ છે, ત્યાગનું ફલ અમરતા છે. રસ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી રસ આપણી વૃત્તિમાં છે. એકને નાટકના પડદામાં મજા આવે બીજાને આકાશમાં નિત્ય નવાં પરિવર્તન થતાં જાય છે તેમાં મજા આવશે-અર્થાત્ રસ તાલીમ યા અભ્યાસનો વિષય છે.'

૧૧૩૯ મૂર્તિકાર, ચિત્રકાર, ગાયક, વાદક અને કવિ-એ આશ્ચર્યમય વિશ્વના ઉદ્‌બોધક જ છે તેથી તે સર્વે કલાકાર છે બીજા શિલ્પીઓ પણ કલાકાર છે કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ પણ તે છે. દેશકાલ અનુસાર કલા પણ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્રકટ કરે છે. કલાના નિર્માણમાં ભાવના અને આદર્શ મુખ્ય છે. તે જેટલા વધુ સત્ય, કલ્યાણકર અને સુંદર તેટલા પ્રમાણમાં કલા વધુ સ્વાભાવિક અને ઉચ્ચ.

૧૧૪૦ શિલ્પ શબ્દનો અર્થ વૈદિક કાલમાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય થતો હતો, પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનો સમાવેશ કલા એ શબ્દમાં થયો અને શિલ્પનો અર્થ મકાન બનાવવા વગેરેમાં પરિણમ્યો. શિલ્પીઓમાં અનેક કારીગરોની ગણના થવા લાગી. 'વાસ્તુવિદ્યા' માં સ્થપતિ (ભવન-નિર્માતા), સૂત્રગ્રાહી (સુતાર), તક્ષક (મૂર્તિકાર), અને મૃતકર્મજ્ઞ (કુંભાર) નો સમાવેશ શિલ્પીઓમાં કર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં માલાકાર (માળી), કર્મકાર

પછી ભલે આ કલા કંઇની હોય, યા કપડાની હોય કે પાષાણની હોય. કરોડો લોકોના એક અવાજથી રામધુન લગાવવી તે કલા છે અને આવશ્યક છે. ઘણાં મંદિરો કલામય છે અને તે કલા એવી છે કે તેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે છે. મંદિરોમાં પૂજન-પાઠાદિ આવશ્યકતા અનુસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક થવાં એ કલાનો નમૂનો છે. તેવી રીતે જ્યાં સમય, ક્ષેત્ર, સંયોગનું પ્રમાણ-ખ્યાલ રખાય છે ત્યાં કલા છે. વિચારપૂર્વક કામ કરવાથી તેમાં રસ જરૂર પેદા થાય છે. વિચારપૂર્વક કરેલું કામ કલામય બને છે અને સાચી કલા સદા રસમય છે. કલા જ રસ છે એમ પણ કહી શકાય છે. ભોગનું પરિણામ નાશ છે, ત્યાગનું ફલ અમરતા છે. રસ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. રસ આપણી વૃત્તિમાં છે. એકને નાટકના પડદામાં મઝા આવશે, બીજાને આકાશમા નિત્ય નવાં પરિવર્ત્તન થતાં જાય છે તેમાં મઝા આવશે-અર્થાત્ રસ તાલીમ યા અભ્યાસનો વિષય છે.'

૧૧૩૯ મૂર્ત્તિકાર, ચિત્રકાર, ગાયક, વાદક અને કવિ-આશ્ચર્યમય વિશ્વના ઉદ્બોધક જ છે તેથી તે સર્વે કલાકાર. બીજા શિલ્પીઓ પણ કલાકાર છે કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ પણ ... છે. દેશકાલ અનુસાર કલા પણ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્ર... કરે છે. કલાના નિર્માણમા ભાવના અને આદર્શ મુખ્ય છે. જેટલા વધુ સત્ય, કલ્યાણકર અને સુંદર તેટલા પ્રમાણમાં કલા સ્વાભાવિક અને ઉચ્ચ.

૧૧૪૦ શિલ્પ શબ્દનો અર્થ વૈદિક કાલમાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય થતો હતો, પરંતુ સમયના પરિવર્ત્તનથી તે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનો સમાવેશ કલા એ શબ્દમા થયો અને શિલ્પનો અર્થ ઘર બનાવવા વગેરેમાં પરિણમ્યો. શિલ્પીઓમાં અનેક કારીગરોની ગણના થવા લાગી. 'વાસ્તુવિદ્યા' માં સ્થપતિ (ભવન-નિર્માતા), સૂત્રગ્રાહી (સુતાર), તક્ષક (મૂર્ત્તિકાર), અને મૃતકર્મજ્ઞ (કુંભાર) નો સમાવેશ શિલ્પીઓમાકર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્ત્ત પુરાણમા માલાકાર (માળી), કર્મકાર

મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં નવા નવા પ્રશ્નો ઊભે છે–તેમના નિર્ણય અને નિર્ણયાનુસાર તેમનો જીવનવ્યવહાર નિયત રાખવા અગાડી મનાની જરૂર પડે છે. આ સ્થિતિમાં રાજસત્તા જન્મે છે અને મનુષ્યોના સંસર્ગમાં ગ્રામ, નગર, રાષ્ટ્રના નાનાવિધના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. આ સર્વે મનુષ્યના ઐહિક જીવન માટે નિયમ રચનારી રચના છે. પણ નાનાવિધના પ્રસંગો અને કારણોને લીધે ઐહિક જીવનથી ભિન્ન જીવનની તૃષ્ણા, અનુભવ થાય છે અને તેને અનુરૂપ એ ભિન્ન જીવનના અંગોની રચના પણ થાય છે એ તૃષ્ણા-એ અનુભવમાંથી જે દેવ દેવીઓની પૂજા અને પૂજાઓને લગતા સમારંભો, ઉત્સવો, તેમની વ્યવસ્થા કરવાના સ્થાન અને કરનાર ખાસ અધિકારીઓ વગેરેનો જન્મ થાય છે. મનુષ્યોના ધાર્મિક જીવનની વિવિધ રચના આમ થાય છે. માનવોના સંબંધમાં જે નવા નવા ફેરફારો અને તેમને અનુરૂપ ઘટનાઓ થય છે તે સંબંધી મનુષ્યને વિચારો સ્ફુરે છે. વસ્તુઓના જન્મ, પરસ્પર સંબંધ ઉદ્દેશ આદિ પરત્વે નાનાવિધના દૃષ્ટિબિંદુથી ગવેષણા થાય છે. ઇહ અને પર જીવનના સંબંધો નિરૂપાય છે. સંસારમાં મનુષ્ય મનુષ્યના વ્યવહારનાં ધોરણ નક્કી થાય છે. આમ **તત્ત્વચિંતન**, **ધર્મચિંતન** અને **નીતિચિંતન**ના જન્મ થાય છે. ચિંતન પ્રમાણે જીવનના અંતર વ્યવહાર ગાળવા પ્રયાસ થાય છે. કુદરત, મનુષ્ય અને ઇશ્વર સમાગમ, પરિચય અને તત્સંબંધી ચિંતનથી એ ત્રણેમાં રહેલ સૌંદર્યની છાપ મનુષ્યપર પડે છે. એ છાપ ઇંદ્રિયગોચર કરવા મનુષ્ય જે જે કરે છે તેને **કલા** કહેવામાં આવે છે. શોધ અને વિજ્ઞાનથી મનુષ્યનું **જ્ઞાન** વધે છે; ઉદ્યોગ, સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થાથી તેની **સંસ્કૃતિ** ખીલે છે; ચિંતન અને કલાથી સંસ્કારિતા (culture) દીપે છે. આ સર્વે પ્રદેશોમાં ગૂજરાતીઓએ પોતાને માટે અને જગતને માટે જે કાર્ય કર્યું હોય–સ્વતંત્રરચનાથી અથવા અન્યરચિત ઘટનાએ નવું રૂપાન્તર આપવાથી જે કાર્ય કર્યું હોય

મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં નવા નવા પ્રશ્નો ઊઠે છે—તેમના નિર્ણય અને નિર્ણયાનુસાર તેમનો જીવનવ્યવહાર નિયત રાખવા આદિની જરૂર પડે છે. આ સ્થિતિમાં રાજસત્તા જન્મે છે અને મનુષ્યોના સંસારમાં રાજા, રાજ્ય, રાષ્ટ્રના નાનવિધના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. આ સર્વ મનુષ્યના ઐહિક જીવન માટે નિયમ રચનારી રચના છે. પણ નાનાવિધના પ્રસંગો અને કારણોને લીધે ઐહિક જીવનથી ભિન્ન જીવનની ઝંખના, અનુભવ થાય છે અને તેને અનુરૂપ એ ભિન્ન જીવનના અંગોની રચના પણ થાય છે. એ ઝંખના એ અનુભવમાંથી જે દેવ દેવીઓની પૂજા અને પૂજાઓને વાસ્તે સમારંભો, ઉત્સવો, તેમની વ્યવસ્થા કરવાના સ્થાન અને કરનારા ખાસ અધિકારીઓ વગેરેનો જન્મ થાય છે. મનુષ્યોના ધાર્મિક જીવનની વિવિધ રચના આમ થાય છે. માનવોના સંસારમાં જે નવા નવા ફેરફારો અને તેમને અનુરૂપ ઘટનાઓ થય છે તે સંબંધી મનુષ્યને વિચારો સ્ફુરે છે. વસ્તુઓના જન્મ, પરસ્પર સંબંધ, ઉદ્દેશ આદિ પરત્વે નાનાવિધના દૃષ્ટિબિંદુથી ગવેષણા થાય છે. ઈશ્વર અને પર જીવનના સંબંધો નિરૂપાય છે. સંસારમાં મનુષ્ય મનુષ્યના વ્યવહારનાં ધોરણ નક્કી થાય છે. આમ તત્ત્વચિંતન, ધર્મચિંતન અને નીતિચિંતનનો જન્મ થાય છે. ચિંતન પ્રમાણે જીવનના અંદર વ્યવહાર ગાળવા પ્રયાસ થાય છે. કુદરત, મનુષ્ય અને ઈશ્વર સમાગમ, પરિચય અને તત્સંબંધી ચિંતનથી એ ત્રણેમાં રહેલ સૌંદર્યની છાપ મનુષ્યપર પડે છે. એ છાપ ઇંદ્રિયગોચર કરવા મનુષ્ય જે જે કરે છે તેને કલા કહેવામાં આવે છે. શોધ અને વિદ્યાથી મનુષ્યનું જ્ઞાન વધે છે; ઉદ્યોગ, સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થાથી તેની સંસ્કૃતિ ખીલે છે; ચિંતન અને કલાથી સંસ્કારિતા (culture) દીપે છે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં ગૂજરાતીઓએ પોતાને માટે અને જગતને માટે જે કાંઈ કર્યું હોય—સ્વતંત્રરચનાથી અથવા અન્યરચિત ઘટનાએ નવું રૂપાન્તર આપવાથી જે કાંઈ કર્યું હોય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

—[illegible] ભાવ [illegible] નિમગ્ન છે [illegible] છે, [illegible] કર્મનો [illegible] અને નિવારક છે. [illegible] કોમલપણી મુક્ત છે, તેને હું તે [illegible] દેઈ [illegible] ભો. દેવ છે

कपर्दि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] विशुद्धये जिनाना [illegible]॥

—સંસારથી મુક્ત શ્રી જિનેંદ્ર દેવોની તેમના [illegible] મુનિઓ કે જેઓ પોતાની પરમ શાન્તતાદ્વારા સંસારી જીવોના [illegible] મુનિરૂપા લક્ષ્મીને હરે છે–કપર્દી છે તેમને હું આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રણામ કરું છું.

કેટલાંક અમાન્ય કથનોનો સાર મિત્ર શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીએ લખેલ ઉપર કે જે જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ તરફથી સને ૧૯૨૫ માં Historical Facts about Jainism નામથી પ્રકટ થયેલ છે તેમાંથી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

चातुर्गतिक [illegible]

[illegible]

—[illegible] છે. [illegible]

कपर्दीव यत्र मुक्तिरमा वरा शासना जननाद्या।
प्रणमामि विशुद्धये जिनांस्तान् परिस्त्यक्तसमिस्ततूर्णितिर्॥

—સંસ્કૃતથી મુના શ્રી જિનેંદ્ર દેવોની તેમના [illegible] મુનિઓ કે જેઓ પોતાની પરમ શાન્તતાદ્વારા સંસારી જીવોના [illegible] મુક્તિરૂપા લક્ષ્મીને કહે છે-કપર્દી છે તેમને હું આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રણામ કરું છું.

કેટલાંક અમાન્ય કથનોનો મારા મિત્ર રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી સોલિસિટરે ધી જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ તરફથી સન ૧૯૨૫ માં Historical Facts about Jainism નામથી પ્રકટ કરેલ છે તેમાંથી.

ભેદ જણાશે. જૈન આગમની રચનામાં શ્રી મહાવીરના નિર્વાણથી માંડીને શ્રી હીરવિજયસૂરિના કાળ સુધીમાં કંઈ મોટો ફેરફાર થયો જ નહિ. એથી જેમ બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનું અને એને લઈ તમામ સમાજનું રૂપજ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈન લલિતકલાના ઇતિહાસમાં બનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરો ને મૂર્તિઓનો વિસ્તાર તો યથેચ્છ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં કે ગંભીરતામાં વધારો ન થયો. પ્રતિમાના શાસ્ત્રસિદ્ધ અંગે લગભગ બેહજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન કેવલીની ઉભી કે આસીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ રૂપભેદ થવા ન પામ્યો. જૈન મૂર્તિઓ ઘડનારા સદા ઘણુંખરે હિં-વાસીજ હતા, પણ જેમ ઇસ્લામી શહેનશાહતના વખતમાં આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઇમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ફૂંક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાન્ત, ને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ. એમાં મનુષ્ય હૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્થિર લાગણીઓ માટે, સ્થાન હોયજ નહિ. જૈન કેવલીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ. એ નિર્ગુણતાને મૂર્ત શરીર આપતાં સૌમ્ય ને શાંતિની મૂર્તિજ ઉદ્ભવે પણ એમાં સ્થૂલ આકર્ષક ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમા એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તરતજ ઓળખી શકાય છે. ઊભી મૂર્તિઓને મુખ ઉપર પ્રસન્નભાવ અને હાથ શિથિલ-લગભગ ચેતનરહિત સીધા લટકતા હોય છે. નગ્ન ને વસ્ત્રાચ્છાદિત પ્રતિમાઓમાં વિશેષ ફરક હોતો નથી. પ્રાચીન શ્વેતામ્બર મૂર્તિઓમાં પ્રસંગે કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે. આસીન પ્રતિમા સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રા ને વજ્રાસનમાં મળી આવે છે. તેઓના બન્ને હાથ ખોળામાં ઠીક રીતે ગોઠવાયેલા હોય છે. હસ્તમુદ્રા સિવાય બીજી બધી બાજુએ લગભગ બૌદ્ધમૂર્તિઓને મળતી આવે છે. ૨૪ તીર્થંકરોના પ્રતિમ

ભેદ જણાશે. જૈન આર્ટની કલ્પનામાં શ્રી મહાવીરના સમયથી માંડીને શ્રી હીરવિજયસૂરિના કાળ સુધીમાં કોઈ મ્હોટો ફેરફાર થયો જ નહિ. એથી જેમ બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનું અને એને લઈ તમામ સમાજનું રૂપજ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈન શિલ્પકલાના ઇતિહાસમાં બનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરો ને મૂર્તિઓનો વિસ્તાર તો પુષ્કળ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં કે ગંભીરતામાં વધારો ન થયો. પ્રતિમાના લાક્ષણિક અંગે લગભગ બેહજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન કેવલીની ઉભી કે આસીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ રૂપભેદ થવા ન પામ્યો. જૈન મૂર્તિઓ ઘડનારા સદા ઘણુંખરું હિંદુ વાસીજ હતા, પણ જેમ ઇસ્લામી શહેનશાહતના વખતમાં આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઈમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ફુંક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાન્ત, ને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ. એમાં મનુષ્ય હૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્વચ્છ લાગણીઓ માટે, સ્થાન હોયજ નહિ. જૈન કેવલીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ. એ નિર્ગુણતાને મૂર્ત શરીર આપતાં સૌમ્ય ને શાંતિની મૂર્તિજ ઉદ્ભવે પણ એમાં સ્થૂલ આકર્ષક ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમા એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તરતજ ઓળખી શકાય છે. ઉભી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર પ્રસન્નભાવ અને હાથ શિથિલ-લગભગ ચેતનરહિત સીધા લટકતા હોય છે. નગ્ન ને વસ્ત્રાચ્છાદિત પ્રતિમાઓમાં વિશેષ ફરક હોતો નથી. પ્રાચીન શ્વેતામ્બર મૂર્તિઓમાં પ્રત્યક્ષ કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે. આસીન પ્રતિમા સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રા ને વજ્રાસનમાં મળી આવે છે. તેઓના બન્ને હાથ ખોળામાં ઉંધા રીતે ગોઠવાયેલા હોય છે. હસ્તમુદ્રા સિવાય બીજી બધી બાબતે લગભગ બૌદ્ધમૂર્તિઓને મળતી આવે છે. ૨૪ તીર્થંકરોના પ્રતિમા

જૈન રાજકર્ત્તાઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોનાં નામ અને કીર્તિ અમર રાખી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. મધ્યયુગની સુંદર-વૃષ્ટિ પુરી થતાંજ ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબૂના શિખરો પર કારીગરોનાં ટાંકણાં ગાજી ઉઠ્યા અને જગત માત્ર વિસ્મયમાં ડૂબી જાય એવી દેવનગરીઓ ઝળકી ઉઠી. દેશના કુબેરોએ આત્માની રસ-તૃપ્તિ દેવને ચરણે શોધી—સુગંધ, રૂપ, સમૃદ્ધિ, સર્વ ધર્મમાં પ્રગટાવ્યાં, અને કળાનિર્માણનું સાચું ફળ શાન્તિ અને પવિત્રતા અનુભવ્યાં. પરિણામે કળા થોડાએક વિલાસી જીવોના એકાન્તી આનંદનો વિષય નહિ પણ દરેક ધર્મપરાયણ મુમુક્ષુ માટે સર્વકાળ પ્રફુલ્લિત સુવાસિત પુષ્પ બની રહી. દરેક ધર્મસાધક એ કલાસૃષ્ટિમાં આવી એકાગ્રતા, પવિત્રતા અને મનની સમાધાની મેળવતો થયો. ધર્મ દૃષ્ટિએ દેવાયતનો શ્રીમાનોને માટે દ્રવ્યાર્પણની યોગ્ય ભૂમિ બન્યાં. એ પૈસાથી તેમના પરિવાર વિલાસથી બચી તેઓ મૂર્ત-દાની ભર્યો ત્યાગ અને કુલગૌરવ સમજ્યા. એ ધનિકોના નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાર દ્રવ્યત્યાગથી દેશમાં કારીગરો અને સ્થપતિઓનાં કુળો ફુલ્યાં ફાલ્યાં. અસંખ્ય શિલ્પીઓમાંથી કોઈ ઈશ્વરી અભિમત-દના તે અદ્‌ભુત મૂર્ત્તિવિધાયક થયા. સ્થાપત્ય કે મૂર્તિ, વેલ કે પૂત-ળી,—દરેકના વિધાનની પાછળ એમની અતિશય ઉચ્ચ માનસ અને આધ્યાત્મિક જીવનદૃષ્ટિનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. આબૂ ઉપરની દેવ મહેલાતો, ગિરનાર પરનાં મોટા ઉઠાવના દેરા, કે શત્રુ-જય પરનાં વિવિધ ઘાટનાં વિમાનો જોનારને આપણા આ પૂર્વ-કૃતિઓ માટે શરમજ આવે છે. જૈનધર્મને કળાએ જે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખું મગરૂર છે અને એ દરેક ભારત-વાસીનો અમર વારસો છે." ('હિંદી કલા અને જૈન ધર્મ' એ નામે લેખ જૈન સા. સંશોધક ૩, ૧, ૬. [illegible])

૧૧૫૮ ચિત્રકલા—પ્રાચીન [illegible] સાહિત્ય પરથી [illegible] છે કે પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રકલા મૂળ [illegible]માં નહોતી. [illegible]

જૈન રાજકર્ત્તાઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોનાં નામ અને કીર્તિ અમર રાખી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. મધ્યયુગની સુંદર વૃષ્ટિ પુરી થતાંજ ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબૂના શિખરો પર કારીગરોનાં ટાંકણાં ગાજી ઉઠયા અને જગત માત્ર વિસ્મયમાં ડૂબી જાય એવી દેવનગરીઓ ઝગઝી ઉઠી. દેશના કુબેરોએ આત્માની સ્વ તૃપ્તિ દેવને ચરણે શોધી—સુગંધ, રૂપ, સમૃદ્ધિ, સર્વ ધર્મમાં પ્રગટાવ્યાં, અને કળાનિર્માણનું સાચું ફળ શાન્તિ અને પવિત્રતા અનુભવ્યાં. પરિણામે કળા થોડાએક વિલાસી જીવોના એકાન્તી આનંદનો વિષય નહિ પણ દરેક ધર્મપરાયણ મુમુક્ષુ માટે સર્વકાળ પ્રફુલ્લિત સુવાસિત પુષ્પ બની રહી. દરેક ધર્મસાધક એ કલાસૃષ્ટિમાં આવી એકાગ્રતા, પવિત્રતા અને મનની સમાધાની મેળવતો થયો. ધર્મ દૃષ્ટિએ દેવાયતનો શ્રીમાનોને માટે દ્રવ્યાર્પણની યોગ્ય ભૂમિ બન્યાં. એ પૈસાથી તેમના પરિવાર વિલાસથી બચી તેઓ મર્યાદાની ભર્યો ત્યાગ અને કુલગૌરવ સમજ્યા. એ ધનિકોના નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાર દ્રવ્યત્યાગથી દેશમાં કારીગરો અને સ્થપતિઓના કુળે ઝુલ્યાં ફાલ્યાં. અસંખ્ય શિલ્પીઓમાથી કોઇ ઈશ્વરી અભિમન્ત્ર હતા તે અદ્‌ભુત મૂર્તિવિધાયક થયા. સ્થાપત્ય કે મૂર્તિ, વેલ કે પુતળી,—દરેકના વિધાનની પાછળ એમની અતિશય ઉચ્ચ માનસભર આધ્યાત્મિક જીવનદૃષ્ટિનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. આબુ ઉપરની દેવ મહેલાતો, ગિરનાર પરનાં મોટા ઉંડાવના દહેરાં, કે શત્રુંજય પરનાં વિવિધ ઘાટનાં વિમાનો જોનારને આપણા આ યુગની કૃતિઓ માટે શરમજ આવે છે. જૈનધર્મને કળાએ જે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખું મગરૂર છે અને એ દરેક ભારતવાસીનો અમર વારસો છે." ('હિંદી કલા અને જૈન ધર્મ' એ નામે લેખ જૈન સા. સંશોધક ૩, ૧, ૫ [illegible])

છે

[illegible]

૩૫૦ [illegible] પ્રતિમા—[illegible] [illegible] ફરી. [illegible] [illegible] એક [illegible] ૫૭૨

૩૫૧ ગુજરાત મારવાડ અને રાજપૂતાના વચ્ચે ઘણું કરીને [illegible] વ્યવહાર—આજીવિક સામાજિક અને ધાર્મિક એમ સર્વ પ્રકારનો સંબંધ હતો. શ્રીમાલથી ઓસવાલો ને શ્રીમાળી [illegible] લીધો ગુજરાતમાં આવ્યા. જૈન વણિકોનો ઇતિહાસ આ પરથી સળંગ પ્રાચીન કાળથી જણાય છે. કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ આદિના સમયનાં તાડપત્રનાં જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમાં ચિત્રો ક્યાંક ક્યાંક મૂકેલાં મળે છે. સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલનાં દોરેલાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે

૫૭૨ ડા. આનંદ કે. કુમારસ્વામી—વિશેષ માટે જુઓ ઇંડિયન આર્ટ એન્ડ ઇંડસ્ટ્રિના જર્નલનું ૧૬મું વૉ. જુલાઇ સન ૧૯૧૪નો અંક 'જૈન આર્ટ' પર સચિત્ર પ્રકટ થયો છે તેમાં તેની નોંધ.

[illegible]

૧૧૫૦ [illegible]

૧૧૫૧ ગુજરાત અને રાજપૂતાના વચ્ચે ઘણું કરીને ઘણો વ્યવહાર—આજીવિકા સામાજિક અને ધાર્મિક એમ સર્વ પ્રકારનો સંબંધ રહ્યો. ઓશવાલો, પોરવાડો અને શ્રીમાળીઓ ઘણા સૈકાઓથી ગુજરાતમાં આવ્યા. જૈન વણિકોનો ઈતિહાસ આ પરથી સાનંદ પ્રાચીન કાલથી જણાય છે. કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિના સમયનાં તાડપત્રનાં જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમાં ચિત્રો ક્યાંક ક્યાંક મૂકેલાં મળે છે. સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલનાં દોરેલાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે

૫૩૧ ડા. આનંદ કે. કુમારસ્વામી—વિશેષ માટે જુઓ ઇંડિયન આર્ટ એન્ડ ઇંડસ્ટ્રીના જર્નલનું ૧૬મું પૉ. જુલાઇ સન ૧૯૧૪નો અંક 'જૈન આર્ટ' પર સચિત્ર પ્રકટ થયો છે તેમાં તેની નોંધ.

આપ્યું છે, પરંતુ તદુપરાંત તેનો ઇતિહાસમાંના ભાગરૂપે ઉદ્ધાર કરવાનો નથી. હાલના ઉત્તમ પ્રમુખશ્રોતાજીવનમાં જેવી એ રીતે ઉદ્દેશ છે. 'સંગીતજ્ઞાનથી શૂન્ય મનુષ્ય તે યોગી ન હોય તે. પશુ છે. મારું કહીએ તો યોગી પણ સંગીત વિના પોતાનું કામ ચલાવતો નથી. તેનું સંગીત હૃદયવીણામાંથી નીકળે છે, તેથી આપણે તે સાંભળવાનું મળતું નથી. યોગી હરઘડીએ ભગવાનનું ભજન કરે છે. કોઈ કંઠદ્વારા તેનું ભજન કરે અને બીજા તેને ભજન કરતા સાંભળે. આમ કરતા આપણે પોતાના હૃદયમાં નિરંતર ગુંજન કરનાર સંગીતને સાંભળતા થઈશું. × × અભિનયગાયનના એક હેતુ પુરતો તેનો પરિચય–આવશ્યક છે.' (ગાંધીજી)

૧૧૫૩ કલકત્તામાં કલાનું સંગ્રહાલય શ્રી પૂરણચંદજી નહાર M. A. B. L. નું 'કુમારસિંહ ભવન' છે તે ભારતીયકલાનું પ્રતિનિધિ છે. તેમાં ભારતીય ચિત્રોનો એક સુંદર સંગ્રહ છે તેમાં જૈન શૈલિનાં ચિત્રો ઉપરાન્ત રાજપૂત રાજસ્થાની, રાજપૂત–પહાડી, મુગલ ફારસી આદિ શૈલિઓનાં અને આધુનિક ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. વિશુદ્ધ રાજપૂત શૈલીના રાગિણી–ચિત્રોનો પણ સારો સંગ્રહ છે. ચિત્રો સિવાય હાથી દાંતની કારીગરીની ચીજો અને પુરાણી મૂર્તિઓનો સંગ્રહ છે અને મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ તો પ્રાચીન સિક્કાઓ અને હસ્તલિખિત પ્રતો છે. તેની પ્રતો પ્રાયઃ પાંચ હજાર છે, કે જે બધી જૈન પ્રતો છે તેમાંથી કેટલીક તો બહુ જૂની અને મૂલ્યવાન્ છે. આવો કલાસંગ્રહ કરવામાં પૂરણચંદજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અતિ કલાપ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે તેમને ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે. એ પ્રમાણે અન્ય સ્થિતિસંપન્ન સજ્જનોમાં પણ કલા અને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ!

૧૧૫૪ 'જૈનોએ સાહિત્ય અને કલા માટે ઘણું કર્યું છે અને તે સર્વેના સંગ્રહ, પ્રકાશન અને કદરની જરૂર છે. આ સંબંધે થોડીક સૂચના કરું છું:-

આપવું છે, પરંતુ તદુપરાંત તેનો ઇતિહાસમાં ઉતાર કરવાનો નથી. કલાના ઉદ્ગમ પ્રયોગોમાંથી જાતે એ દેશ ઉદ્દેશ છે. 'સંગીતજ્ઞાનથી રહિત મનુષ્ય તે યોગી ન હોય તે બનવા છે. પણ હું કહીશ કે યોગી પણ સંગીત વિના પોતાનું કામ ચલાવતો નથી. તેનું સંગીત હૃદયગુફામાંથી નીકળે છે, તેથી આપણે તે સાંભળવાનું બનતું નથી. યોગી હૃદયગત ભગવાનનું ભજન કરે છે. કોઇ કંઠદ્વારા તેનું ભજન કરે અને બીજા તેને ભજન કરતા સાંભળે. આમ કરતા આપણે પોતાના હૃદયમા નિરંતર ગુંજન કરનાર સંગીતને સાંભળતા થઇશું. × × અભિપ્રાયપ્રણાલી થવા પુરતો તેનો પરિચય–આવશ્યક છે.' (ગાંધીજી)

૧૧૫૩ કલકત્તામાં કલાનું સંગ્રહાલય શ્રી પૂરણચંદજી નહાર M. A. B. L. નું 'કુમારસિંહ ભવન' છે તે ભારતીયકલાનું પ્રતિનિધિ છે. તેમા ભારતીય ચિત્રોનો એક સુંદર સંગ્રહ છે તેમા જૈન શૈલિનાં ચિત્રો ઉપરાન્ત રાજપૂત રાજસ્થાની, રાજપૂત–પહાડી, મુગલ ફારસી આદિ શૈલિઓનાં અને આધુનિક ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામા આવ્યા છે. વિશુદ્ધ રાજપૂત શૈલીના રાગિણી–ચિત્રોનો પણ સારો સંગ્રહ છે. ચિત્રો સિવાય હાથી દાંતની કારીગરીની ચીજો અને પુરાણી મૂર્તિઓનો સંગ્રહ છે અને મહત્વપૂર્ણ ભાગ તો પ્રાચીન સિક્કાઓ અને હસ્તલિખિત પ્રતોનો છે. તેની પ્રતો પ્રાયઃ પાંચ હજાર છે, કે જે બધી જૈન પ્રતો છે તેમાંથી કેટલીક તો બહુ જૂની અને મૂલ્યવાન્ છે. આવો કલાસંગ્રહ કરવામાં પૂરણચંદજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અનિ કલાપ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે તેમને ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે. એ પ્રમાણે અન્ય શ્રીમંત સંપન્ન સજ્જનોમા પણ કલા અને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ!

૧૧૫૪ 'જૈનોએ સાહિત્ય અને કલા માટે ઘણું કર્યું છે અને તે સર્વેના સંગ્રહ, પ્રકાશન અને કદરની જરૂર છે. આ સંબંધે થોડીક સૂચના કરૂં છું:–

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતી-પૂજામાં ગુજરાતનો ફાળો અને ગુજરાતમાં જૈન-પ્રતાપ; સમયધર્મની વિચારણા.

'આજનો પ્રયત્ન બધા ધર્મની એકતા કરવાનો નથી પણ ધર્મની ભિન્નતા છતાં હિતની એકતા કરવાનો છે. કબીર અને નાનકે હિન્દુ મુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો-તે પ્રયત્ન ધર્મમાં એકતા આણીને બન્નેને એક બનાવવાનો હતો. તેમાં તેઓ બહુ સફળ ન થયા. આજનો પ્રયત્ન તેનાથી જુદો એટલે ધર્મ જુદા છતાં હિતની એકતા કરવા રૂપ તિતિક્ષાનો છે. એક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહે છતાં બીજા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીને માન આપે, તેની સાચા દિલથી ઉન્નતિ ઇચ્છે એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવો જ છે અને તેથી નવો યુગ રચી શકે છે; છતાં આપણા ધર્મના મૂળમાં જે ભાવના રહેલી છે તેનાથી તે નવીન નથી. આની એકતા તુટતીજ નથી, ને તૂટે છે તો પ્રેમ એ તોડનારને પણ ખેંચી રાખે. અહિંસામા એવો પ્રેમ સમાયલો છે. પ્રેમની પરીક્ષા અહિંસા પર ચાલવું એ છે. આપણે જો આપણા ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો અસિધારાપર ચાલી લેવું ઘટે. —મહાત્મા ગાંધીજી.

૧૧૫૬ 'સાહિત્યના સર્જન, રક્ષણ અને વિસ્તારમાં ભારત દેશના બીજા ભાગોને મુકાબલે ગુજરાતનું સ્થાન ક્યાં છે એનું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ભાન તો ગુજરાતીઓને ગુજરાત પ્રત્યે બહુ માનવૃત્તિ કરે તેવું અવશ્ય છે. એ વિષેની કંઇક માહિતી આ (જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) પરથી મળશે, અને તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે ભારતી મંદિરમાં સાહિત્યોપાસનાનું નૈવેદ્ય ધરવામાં પોતપોતાની હસે બીજા પ્રાન્તોએ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લીધો છે તેવો ભાગ લેવામાં વૈશ્યવૃત્તિ-પ્રધાન ગુજરાત જ્યારે પાછું નથી રહ્યું, બલ્કે ઘણા અંગોમાં તો તેનું વ્યક્તિત્વ માત્ર નિરાળું જ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તો કરતા ચડીયાતુરે છે.

૧૧૫૭ જૂના યુગને બાદ કરી ઐતિહાસિક યુગ તરફ આવી

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતી-પૂજામાં ગુજરાતનો ફાળો અને ગુજરાતમાં જૈન-પ્રતાપ; સમયધર્મની વિચારણા.

'આજનો પ્રયત્ન બધા ધર્મની એકતા કરવાનો નથી પણ ધર્મો ભિન્નતા છતાં હિતની એકતા કરવાનો છે. કબીર અને નાનકે હિન્દુ મુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો–તે પ્રયત્ન ધર્મમાં એકતા આણીને બન્નેને એક બનાવવાનો હતો. તેમાં તેઓ બહુ સફળ ન થયા. આજનો પ્રયત્ન તેનાથી જુદો એટલે ધર્મ જુદા છતાં હિતની એકતા કરવા રૂપ તિતિક્ષાનો છે. એક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહે છતાં બીજા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીને માન આપે, તેની સાચા દિલથી ઉન્નતિ ઈચ્છે એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવોજ છે અને તેથી નવો યુગ શરૂ થયો છે; છતાં આપણા ધર્મના મૂળમાં જે ભાવના રહેલી છે તેનાથી તે નવીન નથી. આવી એકતા તૂટતીજ નથી, ને તૂટે છે તો પ્રેમ એ તોડનારને પણ ખેંચી રાખે. અહિંસામા એવો પ્રેમ સમાયલો છે. પ્રેમની પરીક્ષા અહિંસા પર ચાલવું એ છે. આપણે તો આપણા ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો અસિધારાપર ચાલી જેવું ઘટે. —મહાત્મા ગાંધીજી.

૧૧૫૬ 'સાહિત્યના સર્જન, રક્ષણ અને વિસ્તારમા ભારત દેશના બીજા ભાગોને મુકાબલે ગુજરાતનું સ્થાન કયા છે એનું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ભાન તો ગુજરાતીઓને ગુજરાત પ્રત્યે બહુ માનવૃત્તિ કરે તેવું અવશ્ય છે. એ વિષેની કંઇક માહિતી આ (જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) પરથી મળશે, અને તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે ભારતી મંદિરમાં સાહિત્યોપાસનાનું નૈવેદ્ય ધરવામાં પોતપોતાની હદે બીજા પ્રાન્તોએ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લીધો છે તેવો ભાગ લેવામા વૈશ્યવૃત્તિ-પ્રધાન ગુજરાત જ્યારે પાછું નથી રહ્યું, બલ્કે ઘણા અંગોમા તો તેનું વ્યક્તિત્વ માત્ર નિરાળુંજ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તો કરતા ચઢીયાતુંરે છે.

૧૧૫૭ જૂના યુગને બાદ કરી ઐતિહાસિક યુગ તરફ આવી

૧૧૬૦ ગુજરાતમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનને હાથે રચાયેલી કોઈ કૃતિ વિષે આજે સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી. બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને હાથે દર્શન કે ન્યાયના વિષયમાં કોઈપણ મહત્ત્વપૂર્ણ લખાયું હોય એવી માહિતી અદ્યાપિ મળીજ નથી. દર્શન અને તર્કના પ્રદેશમાં ગૌરવાસ્પદ સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણ, જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, શાંત્યાચાર્ય, અભયદેવ, મલયગિરિ, હેમચંદ્ર, ચંદ્રપ્રભ, નરચંદ્ર, જિનેશ્વર, મુનિચંદ્ર, વાદિદેવસૂરિ, ગુણચંદ્ર, મલ્લિષેણ, રાજશેખર અને છેવટ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી—એ બધા જૈન શ્રમણોજ છે અને તેઓ કેટલાક તો એવા છે કે જેની એક એકની કૃતિઓની સંખ્યા બીજાની કૃતિઓની સંખ્યા કરતા બમણી કે ચારગણી ગુણી છે.[૫૭૨]

૧૧૬૧ ગુજરાત મૂળથીજ એકલું વ્યાપારપ્રધાન નથી. આજની પરિસ્થિતિ પરથી કેટલાકે માની લીધું છે કે ગુજરાત માત્ર પૈસો પેદા કરવાનીજ કળા જાણે છે; ગુજરાતીઓમાં ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય નથી. આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે એ વિવિધ ધર્મોના આચાર્યોએ સમગ્ર દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેમાં ઊતરતાં જણાશે. જે ભૂમિની અંદર રહેલા ધનભંડાર ઉપર આપણે રોજ ફરતા હોઇએ તે ભંડારનું આપણને અહોનિશ ધ્યાન ન રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ એટલા ઉપરથી જો કોઈ એમ કહે કે ગુજરાત ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં શુષ્ક છે તો વેદધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ અને તે પ્રત્યેકની શાખા-પ્રશાખાનો દિગંતમાં પ્રચાર કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓની એક મનોરમ જ્યોતિર્માળા રજુ કરી શકાય.

૧૧૬૨ ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો સર્વવ્યાપક પ્રભાવ છે, ગુજરાતે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મોપદેશક અને 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' ને જન્મ આપ્યો છે. એકલા હેમચંદ્રાચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત લઈ-

૫૭૨ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો 'સન્મતિતર્ક અને તેનું મહત્ત્વ' એ લેખમાંથી (જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અંક સં. ૧૯૮૬)

૧૧૬૦ ગૂજરાતમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનને હાથે રચાયેલી કોઇ કૃતિ વિષે આજે સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી. બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને હાથે દર્શન કે ન્યાયના વિષયમાં કોઇપણ મહત્ત્વપૂર્ણ લખાયું હોય એવી માહિતી અદ્યાપિ નથીજ મળી. દર્શન અને તર્કના પ્રદેશમાં ગૌરવપ્રદ સ્થાન સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણ, જિનભટ, હરિભદ્ર, શાંત્યાચાર્ય, અભયદેવ, મલયગિરિ, હેમચંદ્ર, ચંદ્રપ્રભ, નરચંદ્ર, જિનેશ્વર, મુનિચંદ્ર, વાદિદેવસૂરિ, ગુણરત્ન, મલ્લિષેણ, રાજશેખર અને છેવટ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી—એ બધા જૈન શ્રમણોજ છે અને તેમાં કેટલાક તો એવા છે કે જેની એક એકની કૃતિઓની સંખ્યા હેમે-ન્દ્રની કૃતિઓની સંખ્યા કરતા બમણી કે ચારગણી ગુણી છે.[૫૭૨]

૧૧૬૧ ગૂજરાત મૂળથીજ એકલું વ્યાપારપ્રધાન નથી. આજની પરિસ્થિતિ પરથી કેટલાકે માની લીધું છે કે ગૂજરાત ફક્ત પૈસો પેદા કરવાનીજ કળા જાણે છે; ગૂજરાતીઓમાં ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય નથી. આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે એ વિવિધ ધર્મોના આચાર્યોએ સમગ્ર દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેમાં ઉતરતા જણાશે. જે ભૂમિની અંદર રહેલા ધનભંડાર ઉપર આપણે રોજ ફરતા હોઇએ તે ભંડારનું આપણને અહોનિશ ધ્યાન ન રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ એટલા ઉપરથી જો કોઇ એમ કહે કે ગૂજરાત ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં શુષ્ક છે તો વેદધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ અને તે પ્રત્યેકની શાખા–પ્રશાખાનો દિગંતમાં પ્રચાર કરતા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની એક મનોરમ જ્યોતિર્માળા રજુ કરી શકાય.

૧૧૬૨ ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનો સર્વવ્યાપક પ્રભાવ છે, ગૂજરાતે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મોપદેશક અને 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' ને જન્મ આપ્યો છે. એકલા હેમચંદ્રાચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત બસ

૫૭૨ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો 'સન્મતિતર્ક અને તેનું મહત્ત્વ' એ લેખમાંથી (જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અંક સં. ૧૯૮૯)

અવશેષો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એક માત્ર સંપ્રદાયને ખાતર અન્ય સંપ્રદાયોને ઉતારી પાડવા અથવા તો અંધશ્રદ્ધાથી દરેક અન્ય સાંને તુચ્છવત્ લેખવા એ એક જૂદી વાત છે, પણ તેને જૈન દર્શનના નામથી ન ઓળખી શકાય. કોઇપણ તટસ્થ વિદ્વાન ગૂજરાતના જૂદા જૂદા મત-પંથો અને તેમના પ્રવર્તકોના કાર્યનું પૃથક્કરણ કરે તો ઓછા યા વધતા અંશે જૈન સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ તે જરૂર જોઇ શકે તેમ છે.

૧૧૬૫ જેમણે કેવળ કરૂણાવશ બની સ્પષ્ટપણે ધર્મના તત્ત્વો સંસારીઓ આગળ પ્રકટ કર્યા, લોકાપવાદથી નિર્ભય રહી જેણે શ્રીમંતો અને ગરીબો, વિદ્વાનો અને પ્રાકૃત જનોને વસ્તુતઃ બનાવી આપ્યું, તેમના પ્રતાપે જ વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાંથી જનતાએ છૂટકારાનો છેલ્લો દમ ખેંચ્યો. વખત જતાં એ સ્થિતિમાં ફેર આવ્યો અને શ્રી મહેતાના ઉપરના કથન પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ-કામ ઉલટા ગણેશ મંડાયા. એ અવળી પ્રવૃત્તિના દુષ્પરિણામ આજે પણ આપણે ભોગવીએ છીએ. આપણા કોમીય વિગ્રહો અને સ્વધર્મી જનના કલેશ-વિખવાદમાં પણ એનીજ કાળાશેરી છાપ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; પરંતુ એ અંધારી રાતનો પણ કો વખતે અંત આવવો જોઇએ અને આશાવાદીઓ એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે જ્યારે આ દેશના ધર્મોપદેશકો પોતાની દૃષ્ટિ નાખોને તિલાંજલી આપી, શુદ્ધ શબ્દોથી પોતાની જનતાને શક્તિ નિર્મળ બનાવી પુનઃ ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધર્મ સંસ્કૃતિ ઘેર વર્તમાન સ્થિતિ સંજોગ અને ભવિષ્યપર સુંદર દૃષ્ટિ જગવશે ત્યારે અહિંસા, પ્રેમ અને ચારિત્રશુદ્ધિની અનોખી છાપ આ પ્રદેશ ઉપર ઉતરશે અને એ નવયુગમાં જૈન દર્શનની મહત્તા તથા પવિત્રતાના મૂલ્ય વિશેષ અને વિશેષ અંકાશે.'[૫૩૪]

૫૩૪ રા. સુશિલનો 'ગુજરાતમાં જૈન પ્રતાપ' એ નામનો લેખ 'જૈન' તા૦ ૧૩ સં. ૧૯૮૫.

અવશેષો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એક માત્ર સંપ્રદાયને વળગી આંતર અન્ય સંપ્રદાયોને ઉતારી પાડવા અથવા તો અંધશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ અન્ય સૌને તુચ્છવત્ લેખવા એ એક જૂદી વાત છે, પણ તેને જૈન દર્શનના નામથી ન ઓળખી શકાય. કોઇપણ તટસ્થ વિદ્વાન ગૂજરાતના જૂદા જૂદા મત-પંથો અને તેમના પ્રવર્તકોનાં કાર્યનું પૃથક્કરણ કરે તો ઓછા યા વધતા અંશે જૈન સંસ્કારિતાની અસર તે જરૂર જોઇ શકે તેમ છે.

૧૧૬૫ જેમણે કેવળ કરુણાવશ બની સ્પષ્ટપણે ધર્મનાં તત્ત્વો સંસારીઓ આગળ પ્રકટ કર્યા, લોકાપવાદથી નિર્ભય રહી જેણે શ્રીમંતો અને ગરીબો, વિદ્વાનો અને પ્રાકૃત જનોને વસ્તુસ્થિતિ બતાવી આપ્યું, તેમના પ્રતાપે જ વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાંથી જનતાએ છુટકારાનો છેલ્લો દમ ખેંચ્યો. વખત જતાં એ સ્થિતિમાં ફેર આવ્યો અને શ્રી મહેતાના ઉપરના કથન પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ-કામ ઉલટા ગણેશ મંડાયા. એ અવળી પ્રવૃત્તિના દુષ્પરિણામ આજે પણ આપણે ભોગવીએ છીએ. આપણા કોમીય વિખવાદો અને સ્વધર્મી જનતાના ક્લેશ-વિખવાદમાં પણ એનીજ કાળગીરી છાયા નજરે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; પરંતુ એ અંધારી રાતનો પણ કો વખતે અંત આવવો જોઈએ અને આશાવાદીઓ એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે જ્યારે આ દેશના ધર્મોપદેશકો પોતાની ક્ષુદ્ર ભાવનાઓને તિલાંજલી આપી, ક્ષુદ્ર રાગદ્વેષોથી પોતાની આત્મશક્તિ નિર્મળ બનાવી પુનઃ ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધર્મસંસ્કૃતિની શોધ વર્તમાન સ્થિતિ સંજોગ અને ભવિષ્યપર સુંદર દૃષ્ટિ રાખી જગવશે ત્યારે અહિંસા, પ્રેમ અને ચારિત્રશુદ્ધિની અમીવૃષ્ટિ આ પ્રદેશ ઉપર ઉતરશે અને એ નવયુગમાં જૈન દર્શનની કદર તથા પવિત્રતાના મૂલ્ય વિશેષ અને વિશેષ અંકાશે.'[૫૩૪]

---

૫૩૪ રા. સુશિલનો 'ગુજરાતમાં જૈન પ્રતાપ' એ નામનો લેખ 'જૈન' તા૦ ૧૦ ૧૩ સં. ૧૯૮૫.

[illegible]

[illegible]

૧૧૬૮ આ વિચાર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો [illegible] કે જેવો નથી આના જેવો વિચાર કીર્તિવિજયકૃત વિચારગ્રન્થ[illegible] પણ મા જોવામાં આવે છે. જિન પ્રતિમાનિષેધક એમ કહે છે કે 'કેટલાક કાળ સુધી ખરા સાધુઓ થયા નહિ અને જે થયા તે સાધ્વાભાસ થયા કે જેઓ સ્વમતિથી કલ્પેલ જિનાલય અને જિન પ્રતિમા પાસે અર્પાએલ ધાન્યાદિ પર ઉપજીવિકા કરતા હતા. [illegible] લોંકાશાહ વર્ષે (સં. ૧૫૩૦ માં) અમે જિનશાસનનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે સુવિહિત-સાચા સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા.' આના ઉત્તરમાં તે ગ્રંથકાર કહે છે કે 'આ પ્રલાપ છે, ભૂતગ્રસ્ત [illegible]

પ૭પ 'આકૂ તામ્રપત્ર' એ નામનો લેખ-જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ ૧૯૧૭ સપ્ટે.-નવે. નો અંક.

[illegible]

[illegible]

૧૧૯૮ આ વિચાર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે—[illegible] જેવો નથી. આના જેવો વિચાર કીર્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર [illegible] પણ મા જોવામાં આવે છે. જિન પ્રતિમાનિષેધક એમ કહે છે કે 'કેટલાક કાળ સુધી ખરા સાધુઓ થયા નહિ અને જે થયા તે સાધ્વાભાસ થયા કે જેઓ સ્વમતિથી કલ્પેલ જિનાલય અને જિન પ્રતિમા પાસે અર્પાયેલ ધાન્યાદિ પર ઉપજીવિકા કરતા હતા. [illegible] બેહજાર વર્ષે (સં. ૧૫૩૦ મા) અમે જિનશાસનનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે સુવિહિત-સાચા સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા.' આના ઉત્તરમાં તે ગ્રંથકાર કહે છે કે 'આ પ્રલાપ છે, ભૂતગ્રસ્ત સન્નિપાતના છે [illegible]

૫૭૫ 'આરૂ તામ્રપત્ર' એ નામનો લેખ-જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ સને ૧૯૧૭ સપ્ટે-નવે. નો અંક.

તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રત્યે જો પુરુષાર્થ ગોઠવવામાં આવે, તો તેમાંથી ખરા સાહિત્યમાં ખપવાને યોગ્ય અને સર્વ લોકને ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકટ થશે.

૧૧૭૦ અત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ અહિંસાનો મહાન સિદ્ધાન્ત કે જેના પર મુખ્યપણે જૈન ધર્મ રચાયો છે; તેની ઘોષણા અને તેનો અમલ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક બાબતોમાંજ નહિ પણ રાજકીય બાબતમાં પણ સામુદાયિકપણે કરીને આખા વિશ્વમાં તે સિદ્ધાંતને તેનજે વ્યાપક કરી દીધો છે તેથી જૈન ધર્મમાં શ્રદ્ધાથી ચ્યુત થતા શિક્ષિત જનો પણ તે ધર્મમાં વધુ સ્થિર બન્યા છે અને જૈન આગેવાનો અને ધર્મોપદેશકો ચેતીને ખરા જ્ઞાનદાનનો-જ્ઞાનવિસ્તારનો ઉપાય લેશે તો જૈન ધર્મમાંથી કોઈપણ અનુયાયી અપસરશે નહિ અને અન્ય બુદ્ધિશાળીને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષી શકશે. જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સના પ્રયત્નોને પરિણામે મુંબઈની તેમજ બીજી યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નિયત થયા છે અને કાશીની હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય માટે એક જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની તેમજ કવિ સમ્રાટ્ રવીન્દ્રનાથ સ્થાપિત વિશ્વભારતી-શાંતિનિકેતનમાં પણ સિંઘી જૈન જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની યોજના પણ થઈ છે, તે તેથી ઘણો લાભ થશે. પણ તેટલું પૂરતું નથી. માત્ર આશાવાદ રાખી વર્તમાન સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ સમયાનુકૂળ પ્રવૃત્તિ નહિ થાય તો જે છે તે ખોઈ બેસવાનો સંભવ પણ છે.

૧૧૭૧ જૈન ધર્મ આજે ભારતના જૈનેતરોની અને પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રજા વચ્ચે માનવંત સ્થાન ધરાવતો હોય તો તે તેના મૂલ્યવાન પ્રાચીન સાહિત્યથી અને તેના જીવંત તીર્થોની ભાવનામય તથા કળા-ભંડારથી. આ બેઉ વારસા જો જૈનો પાસે ન હોત તો ૩૩ કરોડની ભારતની પ્રજા સમક્ષ આશરે પંદર લાખની જૈન વસ્તી અને જૈન સંસ્કૃતિનો કોઈપણ ભાવ પણ ન પૂછત! જો વસ્તુતઃ આપણે ઉજળા છીએ તે વારસો જાળવી રાખવાથીજ આપણે દેશ

તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રતે જબ્બો પુરૂષાર્થ ગોઠવવામાં આવે, તો તેમાંથી ખરા સાહિત્યમાં ખપવાને યોગ્ય અને સર્વ લોકને ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકટ થશે.

૧૧૭૦ અત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ અહિંસાનો મહાન્ સિદ્ધાન્ત કે જેના પર મુખ્યપણે જૈન ધર્મ રચાયો છે; તેની ઘોષણા અને તેનો અમલ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક બાબતોમાંજ નહિ પણ રાજકીય બાબતમાં પણ સામુદાયિકપણે કરીને આખા વિશ્વમાં તે સિદ્ધાંતને તેનતે વ્યાપક કરી દીધો છે તેથી જૈન ધર્મમાં શ્રદ્ધાથી ચ્યુત થતા શિક્ષિત જનો પણ તે ધર્મમાં વધુ સ્થિર બન્યા છે અને જૈન આગેવાનો અને ધર્મોપદેશકો ચેતીને ખરા જ્ઞાનદાનનો-જ્ઞાનવિસ્તારનો ઉપાય લેશે તો જૈન ધર્મમાંથી કોઈપણ અનુયાયી અપસરશે નહિ અને અન્ય બુદ્ધિશાળીને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષી શકશે. જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સના પ્રયત્નોને પરિણામે મુંબઈની તેમજ બીજી યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નિયત થયા છે અને કાશીની હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય માટે એક જ્ઞાનપીઠ (Chair)ની તેમજ કવિ સમ્રાટ્ રવીન્દ્રનાથ સ્થાપિત વિશ્વભારતી-શાંતિનિકેતનમાં પણ સિંધી જૈન જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની યોજના પણ થઈ છે, તે તેથી ઘણો લાભ થશે. પણ તેટલું પૂરતું નથી. માત્ર આશાવાદ રાખી વર્તમાન સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ સમયાનુકૂળ પ્રવૃત્તિ નહિ થાય તો જે છે તે ખોઈ બેસવાનો સંભવ પણ છે.

૧૧૭૧ જૈન ધર્મ આજે ભારતના જૈનેતરોની અને પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રજા વચ્ચે માનવંત સ્થાન ધરાવતો હોય તો તે તેના મૂલ્યવાન પ્રાચીન સાહિત્યથી અને તેના જીવંત તીર્થોની ભાવનામય તથા કલા-ભંડારથી. આ બેઉ વારસા જો જૈનો પાસે ન હોત તો ૩૩ કરોડની ભારતની પ્રજા સમક્ષ આશરે પંદર લાખની જૈન વસ્તી અને જૈન સંસ્કૃતિનો કોઈપણ ભાવ પણ ન પૂછત ! જે વારસો આપણે ઉજળા છીએ તે વારસો જાળવી રાખવાથીજ આપણે ટકી

શાન્ત અને અહિંસામય માર્ગે જાગીએ તો આપણા પૂર્વજોના આપણે સંતાન છીએ તે સિદ્ધ થશે.

૧૧૭૩ મારા કૉલેજના સમયથી મિત્ર સાક્ષરશ્રી રામનારાયણ પાઠક લખે છે કે:-'હિન્દુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં જૈનો દાનવીરતા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મમાં દાનના અનેક પ્રકારમાં જ્ઞાનદાન પણ સ્વીકારાયું છે, તેથી જોકે (હાલના) જૈન ગૃહસ્થોએ ગુજરાત-હિંદની વિદ્વત્તામાં ઘણો ઓછો ફાળો આપ્યો છે, છતાં સાહિત્યના સંરક્ષણ અને વિસ્તારને માટે અનન્ય સેવા કરી છે. જૈનોના જ્ઞાનદાનથી જ ગુજરાતી (તેમજ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અન્ય) ભાષાના અનેક દુર્લભ ગ્રન્થો તેમના ભંડારોમાં સંઘરાયા છે અને નકલો થઈ થઈને દૂર દૂરના પ્રદેશોમા ગયા છે, પણ જમાનો બદલાતાં જ્ઞાનદાનનો પ્રકાર પણ બદલાવો જોઈએ. ભંડારોમાં દાબડામાં ઉધેઈ ખાઈ જાય, કાગળો એની મેળે નાશ પામે ત્યાં સુધી પુસ્તકો કોઈને બતાવવાં જ નહિ એ હવે પુસ્તકસંરક્ષણની સાચી રીત નથી. અંગ્રેજ અમલદારો ગ્રન્થ માગીને લઈ જતા અને પછી પાછા આપતા જ નહિ એથી બ્હીને હવે આપણા વિદ્વાનોને પણ ન આપવા એ યોગ્ય નથી. ગ્રન્થોને છપાવવા એ પણ એક જ્ઞાનસંરક્ષણનો પ્રકાર છે એટલું સમજતાં પણ જૈનોને ઘણો સમય લાગ્યો હતો. પણ દુનિયાનો વેગ અને હિંદનો પ્રગતિનો વેગ હવે ઘણો વધ્યો છે. તેમાં જૈનો પણ આગળ વધશે તોજ તેઓ દાન માટે જે ચીવટ રાખે છે તેના પ્રમાણમાં કંઈ પણ ફળ જોઈ શકશે.

૧૧૭૪ 'અત્યારે ઘણા જૈનો પોતાના ધર્મનાં પુસ્તકો છપાય તેટલાથી જ સંતોષ માનીને બેસી રહે છે. પ્રસિદ્ધ થતા ઘણાં ધર્મ પુસ્તકો તો સાહિત્યમાં ખપવાને પણ યોગ્ય હોતાં નથી, પણ ધર્મ થશે તેમ માનીને શ્રદ્ધાળુ જૈનો તે છપાવે છે અને તેવી શ્રદ્ધાના પ્રેરક સાધુ-આચાર્યો તે શ્રદ્ધાને કોઈ વધારે સારે રસ્તે દોરતા નથી. અત્યારે જમાનો બુદ્ધિનો છે. શ્રદ્ધાનું પણ જો બુદ્ધિથી સંશોધન થશે તોજ તે ટકી શકશે.

શાન્ત અને અહિંસામય માર્ગે જણાવીએ તો આપણા પૂર્વજોના આપણે સંતાન છીએ તે સિદ્ધ થશે.

૧૧૭૩ મારા કૉલેજના સમયથી મિત્ર સાક્ષરશ્રી રામનારાયણ પાઠક લખે છે કેઃ-'હિન્દુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને ગૂજરાતમાં જૈનો દાનવીરના માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મમાં દાનના અનેક પ્રકારમાં જ્ઞાનદાન પણ સ્વીકારાયું છે, તેથી જોકે (હાલના) જૈન ગૃહસ્થોએ ગૂજરાત-હિંદની વિદ્વત્તામાં ઘણો ઓછો ફાળો આપ્યો છે, છતાં સાહિત્યના સંરક્ષણ અને વિસ્તારને માટે અનન્ય સેવા કરી છે. જૈનોના જ્ઞાનદાનથી જ ગૂજરાતી (તેમજ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અન્ય) ભાષાના અનેક દુર્લભ ગ્રન્થો તેમના ભંડારોમાં સંઘરાયા છે અને નકલો થઈ થઈને દૂર દૂરના પ્રદેશોમા ગયા છે, પણ જમાનો બદલાતાં જ્ઞાનદાનનો પ્રકાર પણ બદલાવો જોઈએ. ભંડારોમાં દાબડામાં ઉધેઈ ખાઇ જાય, કાગળો એની મેળે નાશ પામે ત્યાં સુધી પુસ્તકો કોઈને બતાવવાં જ નહિ એ હવે પુસ્તકસંરક્ષણની સાચી રીત નથી. અંગ્રેજ અમલદારો ગ્રન્થ માગીને લઈ જતા અને પછી પાછા આપતા જ નહિ એથી બ્હીને હવે આપણા વિદ્વાનોને પણ ન આપવા એ યોગ્ય નથી. ગ્રન્થોને છપાવવા એ પણ એક જ્ઞાનસંરક્ષણનો પ્રકાર છે એટલું સમજતાં પણ જૈનોને ઘણો સમય લાગ્યો હતો. પણ દુનિયાનો વેગ અને હિંદનો પ્રગતિનો વેગ હવે ઘણો વધ્યો છે. તેમાં જૈનો પણ આગળ વધશે તોજ તેઓ હવે માટે જે ચીવટ રાખે છે તેના પ્રમાણમાં કંઈ પણ ફળ જોઇ શકશે.

૧૧૭૪ 'અત્યારે ઘણા જૈનો પોતાના ધર્મનાં પુસ્તકો છપાય તેટલાથી જ સંતોષ માનીને બેસી રહે છે. પ્રસિદ્ધ થતાં ઘણાં ધર્મ પુસ્તકો તો સાહિત્યમાં ખપવાને પણ યોગ્ય હોતાં નથી, પણ ધર્મ થશે તેમ માનીને શ્રદ્ધાળુ જૈનો તે છપાવે છે અને તેવી શ્રદ્ધાના પ્રેરક સાધુ-આચાર્યો તે શ્રદ્ધાને કોઈ વધારે સારે રસ્તે દોરતા નથી. અત્યારે જમાનો બુદ્ધિનો છે. શ્રદ્ધાનું પણ જો બુદ્ધિથી પુનઃ શોધન થશે તોજ તે ટકી શકશે.

વળી છે, ત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તો સર્વત્ર સ્વીકારાવાની અ અનન્ય તક છે.

૧૧૭૬ 'મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન ગ્રન્થો નીમાયાં છે, પણ તેમાં શું વળ્યું ? × × પણ આ ગ્રંથોને શીખ નાર ક્યાં છે ? જૈન સાધુઓમાંથી પણ આના કેટલા ખરા અભ્યા નીકળે ? અને તેઓ પણ આધુનિક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો શીખવી તો ન શકે.× આનો ખરો ઉપાય શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો એ છે. એ સાધુઓ ઉપર છોડી શકાશે નહિ. તેમને આધુનિક દૃષ્ટિ નથી, આધુનિ દૃષ્ટિ હોય તો પણ એ સંસ્થા લોકનિયત નથી. હવે આપણે આપણ ધ્યેયો લોકનિયત સંસ્થા દ્વારાજ સાધવાં જોઈએ. એવી સંસ્થાઓ જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવી શકાશે. × જ્યાં એવી સંસ્થા હોય ત્યાં તેનો લાભ લેવો જોઇએ અને જ્યાં ન હોય ત્યાં નવી કરવી જોઈએ.

૧૧૭૭ 'જ્ઞાનપ્રચાર પ્રાન્ત ભાષામાંજ કરવો જોઇએ. ત્યારે જ જ્ઞાન સમાજના દૂરના દૂર ક્યારા સુધી પહોંચે. અંગ્રેજી મારફત કરેલા વિચારો કે મેળવેલું જ્ઞાન સમાજમાં પ્રસરી શકતું નથી. અને ધર્મનું જ્ઞાન, કાંઈ અમુક થોડી સંખ્યા માટેજ નથી, પણ દરેક માણસ માટે છે. અંગ્રેજી ભાષાના નડતરને લીધે જ આપણા શિક્ષિતોની અસર જોઇએ તેટલી પ્રસરતી નથી. શ્રમણધર્મોનું તે એ વિશેષ લક્ષણ છે કે તેણે હમેશાં પ્રાકૃત એટલે બોલાતી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપેલ છે.

૧૧૭૮ 'આ રીતે પ્રાન્ત ભાષાઓ જોતા મારવાડ-રાજપૂતાના માટે એક કેન્દ્ર ત્યાનાજ જૈનોએ રચવું જોઈએ અને તે દ્વારા અધ્યયન-અધ્યાપન અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. તે જ બીજું કેન્દ્ર દક્ષિણ માટે પૂના અને મદ્રાસ માટે અડિયાર એવું કોઈ કરવું જોઈએ. પંજાબ માટે પણ એક ભિન્ન કે

વળી છે, ત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તો સર્વત્ર સ્વીકારાવાની આ અનન્ય તક છે.

૧૧૭૬ 'મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નીમાયાં છે, પણ તેમાં શું વળ્યું ? × × પણ આ ગ્રંથોને શીખવનાર ક્યાં છે ? જૈન સાધુઓમાંથી પણ આના કેટલા ખરા અભ્યાસી નીકળે ? અને તેઓ પણ આધુનિક દષ્ટિએ આ ગ્રંથો શીખવી તો નજ શકે.× આનો ખરો ઉપાય શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો એ છે. એ કામ સાધુઓ ઉપર છોડી શકાશે નહિ. તેમને આધુનિક દૃષ્ટિ નથી, આધુનિક દષ્ટિ હોય તો પણ એ સંસ્થા લોકનિયત નથી. હવે આપણે આપણું ધ્યેય લોકનિયત સંસ્થા દ્વારાજ સાધવું જોઈએ. એવી સંસ્થાઓ જ જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવી શકાશે. × જ્યાં એવી સંસ્થાઓ હોય ત્યાં તેનો લાભ લેવો જોઇએ અને જ્યા ન હોય ત્યાં નવી કરવી જોઈએ.

૧૧૭૭ 'જ્ઞાનપ્રચાર પ્રાન્ત ભાષામાંજ કરવો જોઇએ. ત્યારે જ જ્ઞાન સમાજના દૂરના દૂર ક્યારા સુધી પહોંચે. અંગ્રેજી મારફત કરેલા વિચારો કે મેળવેલું જ્ઞાન સમાજમાં પ્રસરી શકતું નથી. અને ધર્મનું જ્ઞાન, કાંઇ અમુક થોડી સંખ્યા માટેજ નથી, પણ દરેક માણસ માટે છે. અંગ્રેજી ભાષાના નડતરને લીધે જ આપણા શિક્ષિતોની અસર જોઇએ તેટલી પ્રસરતી નથી. શ્રમણધર્મોનું ટે વિશેષ લક્ષણ છે કે તેણે હમેશાં પ્રાકૃત એટલે બોલાતી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપ્યો છે.

૧૧૭૮ 'આ રીતે પ્રાન્ત ભાષાઓ જોતા મારવાડ-રાજપૂતાના માટે એક કેન્દ્ર ત્યાનાજ જૈનોએ રચવું જોઈએ અને ટે દ્વારા અધ્યયન-અધ્યાપન અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. તે જ બીજું કેન્દ્ર દક્ષિણ માટે પૂના અને મદ્રાસ માટે અહિંયાં એવું કોઈ કરવું જોઈએ. પંજાબ માટે પણ એક ભિન્ન કે

પામશે. જૈન ધર્માભિમાની ધનિકો આનો વિચાર અત્યારે નહિ કરે તો પછી ક્યારે કરશે ? "૫૭૧

૧૧૮૧ આ પ્રમાણે સાહિત્યના અન્ય અંગો સંબંધી કરવાનું રહે છે તે સમજી લેવાનું છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ જ્યાં સ્થાપિત ન હોય અને નવી ઉપાડી શકાય તેવી સ્થિતિ ન હોય ત્યાં સરકારી યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચેની સંસ્થા એટલે એની મોટી કોલેજોમાં જ્ઞાનપીઠ (chair)ની યોજના કરી શિક્ષણપ્રબંધ કરવો ઘટે.

૧૧૮૨ હવે શું કરવા યોગ્ય છે તે સંબંધી નીચેના પારાઓમાં ટુંકમાં કેટલીક સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યે જૈનસંઘ ખસ લક્ષ રાખી કાર્ય કરશે તો જૈન સમાજને અને તે દ્વારા સમસ્ત ભારતની જનતાને લાભદાયક થશે.

૧૧૮૩ (૧) જૈન સાહિત્યનો પ્રાચીન વારસો મૂલ્યવાન છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં નિયમિત વ્યવસ્થા કરવી:-(ક) પ્રત્યેક પ્રાચીન ગ્રંથના ઓછા વધતા ગુણ મૂકીને વધારે આવશ્યક ગ્રંથોને પહેલા હાથ ધરવા (ર) એક જ પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુથી જૂદા જૂદા આચાર્યોએ લખેલા જૂદા જૂદા ગ્રંથ રચેલા હોય તેમાં કોઈમાં અભ્યાસ માટેની વિશેષ ઉપયોગિતા ન હોય છતાં પ્રાચીનતાજ તેની વિશિષ્ટતા હોય; કોઇ કથાવાર્તાના ગ્રંથો એવા હોય કે તે અપ્રસિદ્ધ છતાં તેના પ્રસિદ્ધ કરવાથી કશો નવો અને વિશિષ્ટ હેતુ સરતો ન હોય; તો તેવા માટે હમણાં સમય અને શક્તિનો વ્યય ન કરવો; પરંતુ જેના સંસ્કરણની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય તે પ્રકટ કરવા. (ગ) જૂદી જૂદી વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટીઓ) ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયેલાને તથા તેના અભ્યાસક્રમમાં ખાસ સ્થાન લે એવા વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ગ્રંથને પ્રધાનપદ આપવું.

---

૫૭૧ 'જ્ઞાનદાનનો ઉત્તમ પ્રકાર' એ લેખ-પ્ર૦ 'જૈન' નો દીપોત્સવી અંક સં. ૧૯૮૬ પૃ ૧૪૫

પામશે. જૈન ધર્માભિમાની ધનિકો આનો વિચાર અત્યારે નહિ કરે તો પછી ક્યારે કરશે?"[५३१]

૧૧૮૧ આ પ્રમાણે સાહિત્યના અન્ય અંગો સંબંધી કરવું રહે છે તે સમજી લેવાનું છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની લોકહિત સંસ્થાઓ જ્યાં સ્થાપિત ન હોય અને નવી ઉપાડી શકાય તેવી સ્થિતિ ન હોય ત્યાં સરકારી યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચેની સંસ્થા એટલે એની મોટી કૉલેજોમાં જ્ઞાનપીઠ (chair)ની યોજના કરી શિક્ષણપ્રબંધ કરવો ઘટે.

૧૧૮૨ હવે શું કરવા યોગ્ય છે તે સંબંધી નીચેના પારાઓમાં ટુંકમાં કેટલીક સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યે જૈનસંઘ ખાસ લક્ષ રાખી કાર્ય કરશે તો જૈન સમાજને અને તે દ્વારા સમસ્ત ભારતની જનતાને લાભદાયક થશે.

૧૧૮૩ (૧) જૈન સાહિત્યનો પ્રાચીન વારસો મૂલ્યવાન છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં નિયમિત વ્યવસ્થા કરવી:-(ક) પ્રત્યેક પ્રાચીન ગ્રંથના ઓછા વધતા ગુણ મૂકીને વધારે આવશ્યક ગ્રંથોને પહેલા હાથ ધરવા (ર) એક જ પ્રકારના દષ્ટિબિંદુથી જૂદા જૂદા આચાર્યોએ લખેલા જૂદા જૂદા ગ્રંથ રચેલા હોય તેમાં કોઈમાં અભ્યાસ માટેની વિશેષ ઉપયોગિતા ન હોય છતાં પ્રાચીનતાજ તેની વિશિષ્ટતા હોય; કોઈ કથા-વાર્તાના ગ્રંથો એવા હોય કે તે અપ્રસિદ્ધ છતાં તેના પ્રસિદ્ધ કરવાથી કશો નવો અને વિશિષ્ટ હેતુ સરતો ન હોય; તો તેવા માટે દ્રવ્ય સમય અને શક્તિનો વ્યય ન કરવો; પરંતુ જેના સંસ્કરણની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય તે પ્રકટ કરવા. (ગ) જૂદી જૂદી વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટીઓ) ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયેલાને તથા તેના અભ્યાસક્રમમાં ખાસ સ્થાન લે એવા વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ગ્રંથોને પ્રધાનપદ આપવું.

---

૫૩૧ 'જ્ઞાનદાનનો ઉત્તમ પ્રકાર' એ લેખ-પ્ર૦ 'જૈન' નો રૌપ્યમહોત્સવ અંક સં. ૧૯૮૬ પૃ ૧૪૫

[illegible] ... અને ... [illegible] ... આ ... [illegible] ... વ્યવહાર ... [illegible] ... સંક્ષિપ્ત ... [illegible] ... નહીં ... [illegible] ... (આનંદશંકર ...)

૧૧૮૮ (ક) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મવાદ, અનેકાન્ત (સ્યાદ્વાદ), નયવાદ, સપ્તભંગી, અહિંસા નીતિ, ગુણસ્થાનક્રમ, યોગ, અધ્યાત્મ ... ભાવના, મુક્તિ, ધ્યાનમાર્ગ આદિ અનેક વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે તો તે દરેક પર સ્વતંત્ર વિચારકોએ તે તે પર મિશ્ર પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તારવી વિવેચન અને પરિશીલન-પૂર્વક નિબંધો, લેખો, પુસ્તકો અવશ્ય અવશ્ય રચવા ઘટે. જૈનધર્મની અને સ્યાદ્વાદની ફિલસૂફીનો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિએથી જોઇ શકાય છે. જો એ વાત સૌ સમજે તો જગતમાં સાચી શાંતિ અને અનેકનીતિ પ્રવર્તે અને એ સમજનારાઓજ ખરેખર મહાવીર પ્રભુના સાચા અનુયાયીઓ થવાને અધિકારી બને. મહાવીરનો કલ્યાણકારક સંદેશ જો જગતમાં ફેલાવવો હોય તો પહેલાં જૈન સમાજના વિખરાયલા તંતુઓને એકઠા કરવા જોઇએ. બધા સંપ્રદાયોને એક સૂત્રથી બાંધી માંહોમાંહેના ભેદભાવ અને પાનનો નાશ કરવો જોઇએ. એ કરવા માટે અનાવશ્યક ક્રિયા પર ભાર ન મૂકતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનેજ ધર્મના આધારરૂપ ... વામાં આવે, તોજ સાંપ્રદાયિકતાની સંકુચિત દૃષ્ટિનો આપોઆપ લોપ થશે, અને તેથી આજે જૈન સમાજની જે શક્તિ વિખરાઈ

[illegible] (આલોક[illegible]

૧૧૮૮ (૧) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મવાદ, અનેકાન્ત [illegible] નયવાદ, સ્યાદ્વાદ, અહિંસા [illegible], ગુણસ્થાનક્રમ, ધ્યાન, [illegible] નીતિ, સૂક્ષ્મતત્ત્વો, ક્રમ ભૂમિકાઓ આદિ અનેક વિશિષ્ટ [illegible] સમાવેશ થાય છે તો તે દરેક પર સ્વતંત્ર વિચારોએ તે તે [illegible] મિશ્ર પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તારવી સિદ્ધાન્ત અને પરિશીલન[illegible] નિબંધો, લેખો, પુસ્તકો અલગ અલગ રચવા ઘટે. જૈનધર્મની અ[illegible] સ્યાદ્વાદની વિશાલ શૈલીનો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિ[illegible] જોઇ શકાય છે. જો એ વાત સૌ સમજે તો જગત્માં સર્વે[illegible] શાંતિ અને અનેકાન્તનીતિ પ્રવર્તે અને એ સમજવાથીજ વૈ[illegible] મહાવીર પ્રભુના સાચા અનુયાયીઓ થવાને અધિકારી બને. મ[illegible] મહાવીરનો કલ્યાણકારક સંદેશ જો જગત્માં ફેલાવવો હોય તો [illegible] પહેલાં જૈન સમાજના વિખરાયેલા તંતુઓને એકઠા કરવા જોઇએ [illegible] બધા સંપ્રદાયોને એક સૂત્રથી બાંધી માહોમાહેના ભેદભાવ અને [illegible] પાતનો નાશ કરવો જોઈએ. એ કરવા માટે અનાવશ્યક ક્રિ[illegible] પર ભાર ન મૂકતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનેજ ધર્મના આધારરૂપ સ[illegible] વામાં આવે, તોજ સાંપ્રદાયિકતાની સંકુચિત દૃષ્ટિનો આપો[illegible] લોપ થશે, અને તેથી આજે જૈન સમાજની જે શક્તિ વિખ[illegible]

નામો કોષ ગંભીરૈનો પ્રકટ થયો છે, આ ઉપરાન્ત સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્યા
વરરુચિ કૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ, પ્રાકૃત ભાષાના પાણિની હેમચ
સિદ્ધ હૈમનો અષ્ટમ અધ્યાય, માર્કંડેય કૃત પ્રાકૃત સર્વસ્વ અને લ
ધરકૃત ષડ્ભાષાચંદ્રિકા એ પ્રાચીન વ્યાકરણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે,
પં. ધનપાલકૃત ઉક્ત પાઇઅ-લચ્છીનામમાલા અને હેમાચાર્યકૃત
નામમાલા એ કોષ ઉપલબ્ધ છે. આ સર્વ સામગ્રીથી અપ્રકટ
ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતાં તેનો અભ્યાસ વિશેષ સારી રીતે થઈ શ

૧૧૯૦ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અપભ્રંશ કે જે હાલની દેશી ભ
ઓની જનની છે અને જેનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ઘડી આ
છે તે અત્યાર સુધી એક સ્થિર અને અવિકારી ભાષા મનાતી હ
તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ
થવો ઘટે કારણકે આ અપભ્રંશ સંબંધે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ન
પુસ્તકના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ લેખકથી બન્યું તે
વક્તવ્ય પ્રકટ થયું છે, તે પરથી એ જીવંત અને ક્રમેક્રમે બદલ
ભાષા સિદ્ધ થઈ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ ઠીક પ્રમાણમાં ઉપલ
છે એ જણાયું છે. તો જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે
પ્રકાશમાં મૂકી-તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ.

૧૧૯૧ (૮) દેશી ભાષામાં-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી ન
સિંહ મહેતાના કાળ પહેલાની કાવ્યકૃતિઓ અને ગદ્યકૃતિઓ જૈ
રચેલી મળી આવે છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરવી અતિ અગત્યનું
કારણકે તેથી તે ભાષાના મૂળ વિક્રમ તેરમીથી આપણને મળી આ
છે એ વાત સ્પષ્ટ થવા ઉપરાંત ત્યારથી રચાયેલી કૃતિઓ પ્રકટ
થતાં ભાષાના ક્રમવાર વિકાસ અને વિસ્તાર પર સારો પ્રકાશ પડે
તે ઉપરાન્ત લોકકથા પરની કાવ્યકૃતિઓ શામળભટ્ટ કરતાં ઘણ
પૂર્વના જૈન કવિઓએ કરી છે તે પ્રકટ થતાં તેનું સાહિત્ય
દૃષ્ટિએ તેમજ વાર્તાનિરૂપણની દૃષ્ટિએ આદરણીય થશે

નાનો કોષ સંસ્કૃતનો પ્રકટ થયો છે, આ ઉપરાન્ત સંસ્કૃત પ્રાકૃત
વરરુચિ કૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ, પ્રાકૃત ભાષાના પાણિની હેમ
સિદ્ધ હેમનો અષ્ટમ અધ્યાય, માર્કંડેય કૃત પ્રાકૃત સર્વસ્વ અને
ધરકૃત ષડ્ભાષાચંદ્રિકા એ પ્રાચીન વ્યાકરણો પ્રસિદ્ધ થયા છે
પં. ધનપાલકૃત ઉક્ત પાઇઅ-લચ્છીનામમાલા અને હેમાચાર્ય
નામમાલા એ કોષ ઉપલબ્ધ છે. આ સર્વ સામગ્રીથી અપ્રક
ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતાં તેનો અભ્યાસ વિશેષ સારી રીતે થઈ

૧૧૯૦ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અપભ્રંશ કે જે હાલની દેશ
ઓની જનની છે અને જેનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ઘડી
છે તે અત્યાર સુધી એક સ્થિર અને અવિકારી ભાષા મનાતી
તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે
થવો ઘટે કારણકે આ અપભ્રંશ સંબંધે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'
પુસ્તકના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ લેખકથી અન્ય
વક્તવ્ય પ્રકટ થયું છે, તે પરથી એ જીવંત અને ક્રમક્રમે
ભાષા સિદ્ધ થઈ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ ઠીક પ્રમાણમાં
છે એ જણાયું છે. તો જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે
પ્રકાશમાં મૂકી-તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ.

૧૧૯૧ (૮) દેશી ભાષામાં-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી
સિદ્ધ મહેતાના કાળ પહેલાની કાવ્યકૃતિઓ અને ગદ્યકૃતિઓ
રચેલી મળી આવે છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરવી અતિ અગત્ય
કારણકે તેથી તે ભાષાના મૂળ વિક્રમ તેરમીથી આપણને મળી
છે એ વાત સ્પષ્ટ થવા ઉપરાત ત્યારથી રચાયેલી કૃતિઓ
ચતાં ભાષાના ક્રમવાર વિકાસ અને વિસ્તાર પર સારો પ્રકાશ
તે ઉપરાન્ત લોકકથા પરની કાવ્યકૃતિઓ શામળભટ કરતાં
પૂર્વના જૈન કવિઓએ કરી છે તે પ્રકટ થતા તેનું સાહિત્ય
દૃષ્ટિએ તેમજ વાર્તાનિરૂપણની દૃષ્ટિએ આદરણીય થશે

[illegible]

... ગુજરાતના વેપારીઓએ ... માતના ... અનુસરવી નથી ... જૈનોની જ ...
નથી—પરંતુ ..., મુસલમાનોની પણ ઉપેક્ષા કરે છે. ...
વેપારમાં અન્ય પ્રદેશોમાં મશહૂર છે! મશહૂર ...
પ્રવીણ છે. ... સંસ્કૃતિનો ... ગુજરાતી હિંદુ ...
સાહિત્યનો વિદ્વાન કોઇ ગુજરાતી હિંદુ ... નથી ...
નથી. તૃષ્ણા હોય તો તેની પરિતૃપ્તિ માટે સાધનો, અનુકૂળતા ...

૧૧૯૪ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઇ સં. ૧૯૮૧માં જણાવે છે કે ...
ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણ તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, ...
શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો છે, એટલે કે ...
તર તેમજ જૈન એ બંને કોમોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં ...
છે. એમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ ...

જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ તા. ૩-૭-૧૯૧૫ જૈનસ્વે. કૉ. હેરલ્ડ
[illegible] ... અંક ... ૨૪૪૧.

[illegible]

... પ્રતીત છે. [illegible] સંસ્કૃતિનો જ્ઞાતા કોઈ ગુજરાતી હિંદુ [illegible] સાહિત્યનો વિદ્વાન કોઇ ગુજરાતી હિંદુ [illegible] નથી. [illegible] નથી. તૃષ્ણા હોય તો તેની પરિતૃપ્તિ માટે સાધનો, અનુકૂળતા નથી [illegible]

૧૧૬૪ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઇ મ. ૧૯૮૧માં જણાવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણ તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, [illegible] શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો છે, એટલે કે [illegible] તર તેમજ જૈન એ બંને કોમોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે. બેમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ [illegible]

'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ વા. [illegible]
સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨ [illegible]

પડશે—મિલાવી લેવાં પડશે. આના જ્વલંત દૃષ્ટાંત રૂપે કવિશ્રેષ્ઠ ડૉ. રવીન્દ્રનાથે 'વિશ્વભારતી' નામની મહાસંસ્થા પોતાના શાંતિનિકેતનમાં સ્થાપી છે. આજનો યુગ કોમેકોમનું, પ્રજા પ્રજાનું સંગઠન માગે છે—સર્વની સંસ્કૃતિનો સત્કાર ઇચ્છે છે. તો તે પ્રત્યે આ પશ્ચિમ ભારતના—ગૂજરાતના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ યત્કિંચિત્ દિશા બતાવશે અને જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવામાં તે નિમિત્તભૂત થશે—એવી સંપૂર્ણ આશા છે. જ્ઞાન અને શક્તિથી દેશનું પુનરુત્થાન છે તો તે બંને આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે:—

सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै ॥

[illegible]रस्तु पुष्टिरस्तु आनन्दमनुदिनमस्तु ॥
सर्वे मैत्रीमि गन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
[illegible] च पश्यन्तु न कश्चिन्न [illegible] ॥

અને એ પ્રાર્થના સિદ્ધ થતાં કવિ ન્હાનાલાલના [illegible] આપણે [illegible] [illegible] કે—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

પડશે-મિલાવી લેવાં પડશે. આના જ્વલંત દૃષ્ટાંત રૂપે કવિશ્ર[illegible] ડૉ. રવીન્દ્રનાથે 'વિશ્વભારતી' નામની મહાસંસ્થા પોતાના શાંતિનિકેત[illegible] માં સ્થાપી છે. આજનો યુગ કોમકોમનું, પ્રજા પ્રજાનું મંગલ માટે ઉ[illegible] સર્વની સંસ્કૃતિનો સત્કાર ઇચ્છે છે. તો તે પ્રત્યે આ પશ્ચિમ ભા[illegible] ના-ગુજરાતના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ યત્કિંચિત્ હિ[illegible] બનાવશે અને જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવામાં તે નિમિત્તભૂ[illegible] થશે-એવી સંપૂર્ણ આશા છે. જ્ઞાન અને શક્તિથી જેઓનું પુનરુત્થાન છે[illegible] તો તે બંને આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે-

सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै
मा विद्विषावहै ॥

[illegible] पुष्टिरस्तु [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] मा कश्चिद् [illegible] ॥

અને એ પ્રાર્થના સિદ્ધ થતાં કવિ ન્હાનાલાલના [illegible]
આપણું [illegible] ગાન ગાઇશું કે-

[illegible]
[illegible] है.
[illegible] है
[illegible] है।
[illegible] है

[illegible]
[illegible]

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો, સૂરિઓ આદિ.

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો, સૂરિઓ આદિ.

[illegible]

[illegible] ૬૧૮

[illegible] ૨૦૦૩

[illegible] ૫૬૩

[illegible] ૩૩૪

૪. જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

૪. જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથ-કૃતિઓ વગેરેની અનુક્રમણિકા.

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથ-કૃતિઓ વગેરેની અનુક્રમણિકા.

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વિગેરે.

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક આ[illegible] કૃતિઓ આદિ.

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વિગેરે.

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક આદિ કૃતિઓ આદિ.

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, બિરૂદો આદિ.

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, બિરૂદો આદિ.

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો, મંદિરો આદિ.

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો, મંદિરો આદિ.

૧૩ યુરોપીય સ્કૉલરો આદિ

૧૩ યુરોપીય સ્કૉલરો આદિ.

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓ.

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો–લેખકો આદિ

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓ.

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો-લેખકો આદિ

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ કૃત ગ્રંથો, લેખો આદિ.

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ કૃત ગ્રંથો, લેખો આદિ.

૧૯ સ્થળો–સ્થાનાદિ.

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિ.

૨૦ હિન્દુ રાજકર્તાઓ રાજવંશ જાતિ આ[illegible]

૨૦ હિન્દુ રાજકર્તાઓ રાજવંશ જાતિ આદિ

આ ગણનામાં આર્ય વજ્રના પછી વજ્રસેનના અસ્તિત્વનાં ૩૩ વર્ષ ગણ્યાં છે તેને બદલે ૩૬ વર્ષ જોઈએ, કારણ કે વજ્ર પછી ૧૩ વર્ષ આર્ય રક્ષિત, ૨૦ વર્ષ પુષ્પમિત્ર અને તેના પછી ૩ વર્ષ સુધી વજ્રસેન યુગપ્રધાન રહ્યા હતા. આથી વજ્ર પછી વજ્રસેન ૩૬ વર્ષ સુધી જીવિત રહ્યા. તેની પછી નાગહસ્તિ ૬૯, રેવતિમિત્ર ૫૯ અને બ્રહ્મદ્વીપક સિંહ ૭૮ વર્ષ સુધી યુગપ્રધાન રહ્યા. કુલ વિક્રમવર્ષ ૩૫૬ (૧૧૪+૩૬+૬૯+૫૯+૭૮=૩૫૬), સિંહસૂરિના સ્વર્ગવાસ સુધી થયા, ત્યાર પછી આચાર્ય સ્કંદિલનો યુગપ્રધાનત્વ પર્યાય શરૂ થયો. (મુનિ કલ્યાણવિજય).

૩૨. આ પારાની શરૂઆતમાં ઉમેરો કે 'જે કાલે માથુરી વાચના થઇ તેજ કાલમાં વલભી નગરીમાં નાગાર્જુન સૂરિએ પણ શ્રમણ સંઘ એકઠો કર્યો ને નષ્ટાવશેષ આગમ સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર શરૂ કર્યો. આગમ, તેના અનુયોગો, તથા પ્રકરણ ગ્રંથ જે યાદ હતા તે લખવામાં આવ્યા અને તેમને વિસ્મૃત સ્થળોના પૂર્વાપર સંબંધ અનુસાર બરાબર કરી તે અનુસાર વાચના આપવામાં આવી. આને '**વાલભી વાચના**' કહે છે અને તેને '**નાગાર્જુની વાચના**' પણ કહી શકાય. આચાર્ય સ્કંદિલ અને નાગાર્જુન બંને સમકાલીન સ્થવિરો હોવા છતાં દુર્ભાગ્યે આપસમાં મિલન ન થવાથી બંને વાચનાઓમાં યત્રતત્ર કંઈક ભિન્નતા રહી ગઈ કે જેના ઉલ્લેખ હજુ સુધી ટીકાઓમાં જોવાય છે. જુઓ ભદ્રેશ્વરકૃત કહાવલી તથા મુનિ કલ્યાણવિજયનો હિંદી નિબંધ 'વીર નિર્વાણ સંવત્' પૃ. ૧૧૦-૧૧૧ (પારા ૧૯૫).

છેવટમાં ઉમેરો કે 'દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં એકઠા થયેલા શ્રમણ સંઘે પૂર્વોક્ત બંને વાચના સમયે લખેલા સિદ્ધાંતો ઉપરાંત જે જે ગ્રંથ, પ્રકરણ મોજૂદ હતા તે સર્વને લખાવી સુરક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ને તે શ્રમણ-સમવસરણમાં બંને વાચનાઓના સિદ્ધાંતોનો પરસ્પર સમન્વય કરવામાં આવ્યો અને જ્યાં સુધી બની શક્યું ત્યાં સુધી ભેદ-ભાવ મટાડી તેને એકરૂપ કરી દીધું

આ ગણનામાં આર્ય વજ્રના પછી વજ્રસેનના અસ્તિત્વનાં ૩૩ વર્ષ ગણ્યાં છે તેને બદલે ૩૬ વર્ષ જોઈએ, કારણ કે વજ્ર પછી ૧૩ વર્ષ આર્ય રક્ષિત, ૨૦ વર્ષ પુષ્પમિત્ર અને તેના પછી ૩ વર્ષ સુધી વજ્રસેન યુગપ્રધાન રહ્યા હતા. આથી વજ્ર પછી વજ્રસેન ૩૬ વર્ષ સુધી જીવિત રહ્યા. તેની પછી નાગહસ્તિ ૬૯, રેવતિમિત્ર ૫૯ અને બ્રહ્મદ્વીપક સિંહ ૭૮ વર્ષ સુધી યુગપ્રધાન રહ્યા. કુલ વિક્રમવર્ષ ૩૫૬ (૧૧૪+૩૬+૬૯+૫૯+૭૮=૩૫૬), સિંહસૂરિના સ્વર્ગવાસ સુધી થયા, ત્યાર પછી આચાર્ય સ્કંદિલનો યુગ પ્રધાનત્વ પર્યાય શરૂ થયો. (મુનિ કલ્યાણવિજય).

૩૨. આ પારાની શરૂઆતમા ઉમેરો કે 'જે કાલે માથુરી વાચના થઇ તેજ કાલમાં વલભી નગરીમા નાગાર્જુન સૂરિએ પણ શ્રમણ સંઘ એકઠો કર્યો ને નષ્ટાવશેષ આગમ સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર શરૂ કર્યો. આગમ, તેના અનુયોગો, તથા પ્રકરણ ગ્રંથ જે યાદ હતા તે લખવામાં આવ્યા અને તેમને વિસ્મૃત સ્થલોના પૂર્વાપર સંબંધ અનુસાર બરાબર કરી તે અનુસાર વાચના આપવામા આવી. આને '**વાલભી વાચના**' કહે છે અને તેને '**નાગાર્જુની વાચના**' પણ કહી શકાય. આચાર્ય સ્કંદિલ અને નાગાર્જુન બન્ને સમકાલીન સ્થવિર હોવા છતા દુર્ભાગ્યે આપસમા મિલન ન થવાથી બન્ને વાચનાઓમા યત્રતત્ર કંઈક ભિન્નતા રહી ગઈ કે જેના ઉલ્લેખ હજુ સુધી ટીકાઓમાં જોવાય છે. જુઓ ભદ્રેશ્વરકૃત કથાવલી તથા મુનિ કલ્યાણવિજયનો હિંદી નિબંધ 'વીર નિર્વાણ સંવત' પૃ ૧૧૦-૧૧૧ (પારા ૧૯૫).

છેવટમા ઉમેરો કે 'દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામા એકઠા થયેલા શ્રમણ સંઘે પૂર્વોક્ત બને વાચના સમયે લખેલા સિદ્ધાંતો ઉપરાંત જે જે ગ્રંથ, પ્રકરણ મોજૂદ હતા તે સર્વને લખાવી સુરક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ને તે શ્રમણ-સમવસરણમાં બન્ને વાચનાઓના સિદ્ધાંતોનો પરસ્પર સમન્વય કરવામા આવ્યો અને જ્યા સુધી બની શક્યું ત્યાં સુધી ભેદ-ભાવ મટાડી તેને એકરૂપ કરી દીધુ

[illegible] થયો. [illegible] ૪ વર્ષ શકરાજ્ય [illegible] બલમિત્ર-ભાનુમિત્રે શકોને ઉજ્જયિનીમાંથી કાઢીને [illegible]. [illegible] કાલકાચાર્યે ઉજ્જયિની [illegible] પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં જઈ [illegible] ચતુર્થીના દિવસે પર્યુષણા પર્વ સ્થાપન કર્યું હતું. બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર [illegible] પછી [illegible] [illegible] ૯ વર્ષ સુધી વિક્રમે ઉજ્જયિનીમાં રાજ્ય કર્યું.

કાલકનો સમય પણ સંયમપ્રધાન હતો. તેમના સમયમાં રેવતીમિત્ર, આર્ય મંગુ અને આર્ય સમુદ્ર જેવા અનુયોગધરો વિચરતા હતા. મધ્ય હિન્દ અને કોંકણ વગેરેમાં જૈન ધર્મનું વિશેષ પ્રાબલ્ય હતું, છતાં રાજ્યક્રાન્તિના કારણે દેશમાં ક્યાંક અશાન્તિ જેવું હશે. પશ્ચિમ ભારતથી લઈને મગધ સુધી શકો ફેલાઈ ગયાં હતા. અને આ સર્વ આપત્તિનું મૂળ કારણ ગર્દભિલ્લદ્વારા સાધ્વી સરસ્વતીનું અપહરણ હતું. જો ગર્દભિલ્લ કાલકના ઉપદેશથી સમજી ગયો હોત અથવા અન્ય કોઈ પણ ભારતીય રાજાએ કાલકની ફરીયાદ સાંભળી હોત તો તેઓ પારસકૂલ સુધી જઈને શકોને નહિ લાવ્યા હોત.

કાલકાચાર્ય જબરદસ્ત યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમણે રાજ્યક્રાન્તિજ કરાવી હતી એટલુંજ નહિ પણ ધર્મમાર્ગમાં પણ તેમણે સૂત્રોના પદ્યબંધ પ્રકરણોના અનુવાદ કરીને ગંડિકાનુયોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી અને પ્રથમાનુયોગ નામથી એક કથાવિષયક આગર સિદ્ધાન્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. તે ઉપરાંત તેમણે લોકાનુયોગમાં કાલકસંહિતા નામની નિમિત્ત વિષયની [illegible] હતી. પરંપરાથી ભાદરવા શુદિ પાંચમને દિવસે પર્યુષણાપર્વ થતું હતું તે એમણે ચતુર્થીને દિવસે કર્યું અને ખૂબી એ હતી કે પોતાના આ સર્વ અભિનવ કાર્યો જૈન સંઘની પાસે તેમણે 'પ્રામાણિક' તરીકે મંજુર કરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી કાલકનો જૈન સંઘમાં કેવો (કટલો) પ્રતાપ હશે તે વાચકો સ્વયં જાણી શકશે. કાલકની વિદ્વત્તાનિ

ભારૂચ ગયો. ત્યાંથી ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી બલમિત્ર-ભાનુમિત્રે કાલકને ઉજ્જયિનીમાંથી કાઢી મૂક્યો. ત્યાંથી તેઓ ગયા હતા. કાલક સૂરિ ઉજ્જયિનીથી નીકળી ગયા અને ત્યાંથી ગયા. પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં ને ત્યાં સાતવાહનના કહેવાથી ચતુર્થીના દિવસે પર્યુષણા પર્વ સ્થાપન કર્યું હતું. બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર ભારૂચ પર ૬૦ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું ને ૮ વર્ષ સુધી વિક્રમે ઉજ્જ રાજ્ય કર્યું.

કાલકનો સમય પણ સંઘપ્રધાન હતો. તેમના સમયમાં રેવતીમિત્ર, આર્ય મંગુ અને આર્ય સમુદ્ર જેવા અનુયોગધરો વિચરતા હતા. મધ્ય હિન્દ અને કોંકણ જેવામાં જૈન ધર્મનું વિશેષ પ્રાબલ્ય હતું, છતાં રાજ્યક્રાન્તિના કારણે દેશમાં કંઈક અશાન્તિ જેવું હશે. પશ્ચિમ ભારતથી શકોને ભારત સુધીમાં લાવનારા કેટલાક થયાં હતા. અને આ સર્વ આપત્તિનું મૂળ કારણ ગર્દભિલ્લદ્વારા સાધ્વી સરસ્વતીનું અપહરણ હતું. જો ગર્દભિલ્લ કાલકના ઉપદેશથી સમજી ગયો હોત અથવા અન્ય કોઈ પણ ભારતીય રાજાએ કાલકની ફર્યાદ સાંભળી હોત તો તેઓ પારસકૂલ સુધી જઈને શકોને નહિ લાવ્યા હોત.

કાલકાચાર્ય જબરદસ્ત યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા તેમણે રાજ્યક્રાન્તિજ કરાવી હતી એટલુંજ નહિ પણ ધર્મમાર્ગમાં પણ તેમણે સૂત્રોના પદ્યબંધ પ્રકરણોના અનુવાદ કરીને ગંડિકાનુયોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી અને પ્રથમાનુયોગ નામથી એક કથાવિષયક આગમ સિદ્ધાન્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. તે ઉપરાંત તેમણે લોકાનુયોગમાં કાલકસંહિતા નામની નિમિત્ત વિષયની રચના કરી હતી. પરંપરાથી ભાદરવા શુદિ પાંચમને દિવસે પર્યુષણાપર્વ થતું હતું તે એમણે ચતુર્થીને દિવસે કર્યું અને ખૂબી એ હતી કે પોતાના આ સર્વ અભિનવ કાર્યો જૈન સંઘની પાસે તેમણે 'પ્રામાણિક' તરીકે મંજુર કરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી કાલકનો જૈન સંઘમાં કેવો (કેટલે) પ્રતાપ હશે તે વાચકો સ્વયં જાણી શકશે. કાલકની વિહારભૂમિ

પાટલિપુત્રમાં દાહડ નામનો મિથ્યાદષ્ટિ રાજા હોવાનું અને તેણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરવા જૈન શ્રમણોને આજ્ઞા કર્યાનું વર્ણન પ્ર ચ ના પાદલિપ્ત પ્રબંધમાં આવે છે—આ હકીકત પણ ઐતિહાસિક સત્યનું પ્રતિપાદન કરનારી જણાય છે. એ સમયમાં પાટલિપુત્રમાં શુંગ વંશનું રાજ્ય હતું; તે વંશના રાજાઓએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ કરી વૈદિક ધર્મની ઉન્નતિ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યા હતા અને તેમા તેઓને સફળતા પણ મળી હતી. સેંકડો વર્ષોથી મગધમાં દઢમૂલ થયેલ જન અને બૌદ્ધ ધર્મની જડો એ વખતે ઢીલી થઇ હતી અને બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય વધ્યુ હતું. આશ્ચર્ય નથી કે 'દાહડ' તે આ વંશનો છેલ્લો રાજા 'દેવભૂતિ' હોય અને પોતાના પૂર્વજોની કરણીનું અનુકરણ કરવા એણે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવાનો જૈન શ્રમણોને હુકમ કર્યો હોય. શુંગ દેવભૂતિ જે સમયે પાટલિપુત્રમાં રાજ્ય કરતો હતો તેજ સમયે ભરૂચમા બલમિત્રનુ રાજ્ય હતું. અને આર્ય ખપટ અને તેમના શિષ્ય મહેન્દ્ર ત્યા વિચરતા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્ય ખપટ અને મહેન્દ્રની વિદ્યમાનના વિક્રમના પહેલા સૈકામા અને એનાથી પણ કંઇક પૂર્વના સમયમા હતી. ભરૂચ, આર્ય ખપટના સમયથી વિદ્યાધર કુલના ક્ષેત્ર તરીકે ચાલ્યું આવ્યું હતુ અને પ્રભાવક ચરિતકાર વિજયદેવસૂરિ-પ્રબંધમા કહે છે તેમ તેમના વખતમા (સં. ૧૩૩૪મા) પણ એ પરમ્પરાના આચાર્યો આ ક્ષેત્રમા વિદ્યમાન હતા. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.)

૧૪૬ પં. ૨ તત્ત્વાર્થધિગમ ને બદલે તત્ત્વાર્થાધિગમ, સુધારો.
પં. ૬ નાગરી ને બદલે નાગર સુધારો.

૧૪૭ અને ઉમેરો:—તે માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે નંદી સૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં શ્યામાર્યને તથા તેના ગુરુ સ્વાતિને હારિત ગોત્રના જણાવેલ છે, જ્યારે આ સ્વાતિ કૌભીષણ ગોત્રના છે તથી અને સ્વાતિ ભિન્ન છે. વળી આ ઉમા સ્વાતિ, 'વાચક' નામનો

પાટલિપુત્રમાં દાહડ નામનો મિથ્યાદષ્ટિ રાજા હોવાનું અને તેણે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવા જૈન શ્રમણોને આજ્ઞા કર્યાનું વર્ણન પ્ર ચ ના પાદલિપ્ત પ્રબંધમાં આવે છે—આ હકીકત પણ ઐતિહાસિક સત્યનું પ્રતિપાદન કરનારી જણાય છે. એ સમયમાં પાટલિપુત્રમાં શુંગ વંશનું રાજ્ય હતું; તે વંશના રાજાઓએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ કરી વૈદિક ધર્મની ઉન્નતિ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યા હતા અને તેમા તેઓને સફળતા પણ મળી હતી. સેંકડો વર્ષોથી મગધમાં દૃઢમૂલ થયેલ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની જડો એ વખતે ઢીલી થઇ હતી અને બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય વધ્યુ હતું. આશ્ચર્ય નથી કે 'દાહડ' તે આ વંશનો છેલ્લો રાજા 'દેવભૂતિ' હોય અને પોતાના પૂર્વજોની કરણીનું અનુકરણ કરવા એણે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવાનો જૈન શ્રમણોને હુકમ કર્યો હોય. શુંગ દેવભૂતિ જે સમયે પાટલિપુત્રમાં રાજ્ય કરતો હતો તેજ સમયે ભરૂચમા બલમિત્રનુ રાજ્ય હતું. અને આર્ય ખપટ અને તેમના શિષ્ય મહેન્દ્ર ત્યા વિચરતા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્ય ખપટ અને મહેન્દ્રની વિદ્યમાનતા વિક્રમના પહેલા સૈકામા અને એનાથી પણ કંઇક પૂર્વના સમયમા હતી. ભરૂચ, આર્ય ખપટના સમયથી વિદ્યાધર કુલના ક્ષેત્ર તરીકે ચાલ્યું આવ્યું હતુ અને પ્રભાવક ચરિતકાર વિજયદેવસૂરિ-પ્રબંધમા કહે છે તેમ તેમના વખતમા (સં. १३३४મા) પણ એ પરમ્પરાના આચાર્યો આ ક્ષેત્રમા વિદ્યમાન હતા. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.)

१४६ પં. ૨ તત્ત્વાર્થધિગમ ને બદલે તત્ત્વાર્થાધિગમ, સુધારો.
પં. ૬ નાગરી ને બદલે નાગર સુધારો.

१४७ અંતે ઉમેરો:—તે માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે નંદી સૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં શ્યામાર્યને તથા તેના ગુરૂ સ્વાતિને હારિત ગોત્રના જણાવેલ છે, જ્યારે આ સ્વાતિ કૌભીષણ ગોત્રના છે તેથી અને સ્વાતિ ભિન્ન છે. વળી આ ઉમા સ્વાતિ, 'વાચક' નામનો

[illegible] પાલિત્તસૂરિ [illegible]
[illegible] અને ૨૧૬ની વચ્ચે.
[illegible]
[illegible]
[illegible] વિદ્યાસિદ્ધિ, વિદ્યાધર, વિદ્યાસિદ્ધિ
[illegible] છે તે [illegible]
[illegible] એમ [illegible]
માનું છું. [illegible] એમ કે
છે. તો આ રીતે પાલિત્ત [illegible] બીજા [illegible]
અને બીજા [illegible] સિદ્ધ થઈ શકે. [illegible]
જોઈએ તો પાદલિપ્તના દીક્ષા ગુરુ આર્ય નાગહસ્તિ તે નંદિલ
સ્થવિરાવલી અને યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલીમાં [illegible] નાગહસ્તિ છે તે
છે એમ મારું માનવું છે ને તેમના આચાર્યત્વ-સમય વિ. સં. ૧૫
થી ૨૧૯ સુધીનો બતાવ્યો છે તે આ સમયને મળતા થાય છે
આર્ય નાગહસ્તિ અને કાલિકે [illegible] ૨૧૯માં [illegible] પૂર્ણ કર્યું
વખતે પાદલિપ્ત પુખ્તવયમાં હશે. [illegible]
કાલીન થઈ શકતા નથી. તેમજ કૃષ્ણરાજના સમયમાં માન્યખેટ
ગયા હશે એ વાત સંભવિત નથી લાગતી. ત્યાં [illegible] પાદલિપ્ત
જુદા હોવા ઘટે.

પાદલિપ્ત પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા હતા એમાં શંકા જેવું નથી. એ
સમયે પ્રતિષ્ઠાનમાં સાતવાહનના વંશજોનું રાજ્ય હતું, અને મળે
પ્રમાણે તે કાળમાં [illegible] ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિ અથવા શાત
કર્ણિ બીજાનું રાજ્ય હશે. ભરૂચમાં પણ ગયા હતા. આર્ય નાગહસ્તિ
વજ્રસેન શિષ્ય વિદ્યાધર (પટ્ટધર સં. ૧૫૦માં) થી પ્રસિદ્ધ થયેલ
વિદ્યાધર કુલના હોવા સંભવતા નથી, પરંતુ તેમને વિદ્યાધર ગોપાલ
(આર્ય સુહસ્તીના શિષ્યયુગલ સુસ્થિત અને સુપ્રતિબુદ્ધ [illegible]
પ્રકટ થયેલ વિદ્યાધરી શાખાના જ સ્થવિર ગણવા [illegible] છે

[illegible] ઇતિહાસ, [illegible] સ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સૂરિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિદ્યાધર, વિદ્યાધરી, વિદ્યાધરીસૂરિ [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એમ [illegible] [illegible] [illegible] નામ [illegible] કર્યું એમ કે છે. તો આ રીતે પાદલિપ્ત [illegible] [illegible] [illegible] અને ત્રીજા [illegible] પૂર્વ [illegible] સિદ્ધ થઈ શકે. [illegible] [illegible] તો પાદલિપ્તના દીક્ષા ગુરુ આર્ય નાગહસ્તિ તે [illegible] સ્થવિરાવલી અને યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલીમાં [illegible] નાગહસ્તિ છે તેઓ છે એમ મારું માનવું છે ને તેમનો અસ્તિત્વ-સમય વિ. સં. ૧૫૧ થી ૨૧૯ સુધીનો બતાવ્યો છે તે આ સમયને સમર્થ થાય છે. આર્ય નાગહસ્તિ અને કનિષ્ક સં. ૨૧૯માં આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું તે વખતે પાદલિપ્ત યુવાવસ્થામાં હશે. અગાઉ [illegible] [illegible] સમકાલીન થઈ શકતા નથી. તેમજ કૃષ્ણરાજના સમયમાં માન્યખેટ ગયા હશે એ વાત સંભવિત નથી લાગતી. ત્યાં જનાર પાદલિપ્ત જુદા હોવા ઘટે.

પાદલિપ્ત પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા હતા એમાં શંકા જેવું નથી. આ સમયે પ્રતિષ્ઠાનમાં સાતવાહનના વંશજોનું રાજ્ય હતું, અને મળેલ પ્રમાણે તે કાળમાં ત્યાં ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિ અથવા શાતકર્ણિ ત્રીજાનું રાજ્ય હશે. ભરૂચમાં પણ ગયા હતા. આર્ય નાગહસ્તિ, વજ્રસેન શિષ્ય વિદ્યાધર (પટ્ટધર સં. ૧૫૦માં) થી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિદ્યાધર કુલના હોવા સંભવતા નથી, પરંતુ તેમને વિદ્યાધર ગોપાલ (આર્ય સુહસ્તીના શિષ્યયુગલ સુસ્થિત અને સુપ્રતિબુદ્ધના શિષ્ય)થી પ્રકટ થયેલ વિદ્યાધરી શાખાનાજ સ્થવિર ગણવા યુક્તિયુક્ત છે.

વૃદ્ધવાદીની દીક્ષા થઈ માનીએ તો તેમના શિષ્ય સિદ્ધસેનનો [illegible] વિ૦ ચોથા સૈકાના અંતિમ ચરણ અને પાંચમાના પૂર્વાર્ધમાં [illegible] વળી સિદ્ધસેન ચોથી પાંચમી સદી પછીના તો નહીંજ હોઈ [illegible] કારણ કે તેમના યુગપદ્દુપયોગદ્વય વાદનું જૈન આગમોની પ્રા[illegible] ચૂર્ણિઓમાં નિરાકરણ છે, અને વિક્રમ સાતમી સદીના ટીકા[illegible] નિશીથ ચૂર્ણિમાં એનો 'સિદ્ધસેણ ખમાસમણ-સિદ્ધસેણાયરિય' નામથી અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે કે જે ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે એમણે નિશીથસૂત્ર પર ભાષ્ય અથવા તે [illegible] ગાથાબદ્ધ વિવરણ ગ્રંથની રચના કરી હતી, અને નિશીથ ચૂ[illegible] સિદ્ધસેને યોનિપ્રાભૃત ગ્રંથ [illegible] પણ ઉ[illegible] છે. આથી સિદ્ધસેન [illegible] અને પાં[illegible] સૈકામાં મૂકવાનું [illegible] તેમને પ્ર[illegible] સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમ [illegible] ચંદ્રગુપ્તના [illegible], કે [illegible] આ [illegible] કરનાર હતો [illegible] ઉલ્લેખો પ્રમાણે સિદ્ધસેન [illegible] ઉપર પણ [illegible] વગેરે લખ્યા હશે, [illegible] પણ અનિત્ય [illegible] ના (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના).

૧૩૩ અને ઉમેરો:—વજ્રસ્વામીનો જન્મ [illegible] જૈન કુટુંબમાં થયો હતો. પૂર્વ જન્મ [illegible] તેમને ત્રણ વર્ષની વયમાં દાસ [illegible] શાખ્યા હતા ને આઠ વર્ષના થતા [illegible] દીક્ષા ને તેમની સાથે વિચરવા [illegible] વર્ષે તેમણે ગ્રહ્યો છે. ૪૪ વર્ષે [illegible] પ્રધાનપદે રહ્યા ને ૮૮ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા [illegible] વીરાત્ ૫૪૮ (વિ. સં. ૭૮) થી ૫૮૪ (વિ. સં. [illegible]

વૃદ્ધવાદીની દીક્ષા થઈ માનીએ તો તેમના શિષ્ય સિદ્ધસેનનો કાળ વિ૰ ચોથા સૈકાના અંતિમ ચરણ અને પાંચમાના પૂર્વાર્ધમાં આવે. વળી સિદ્ધસેન ચોથી પાંચમી સદી પછીના તો નહીંજ હોઈ શકે કારણ કે તેમના યુગપદ્‌ઉપયોગદ્વય વાદનું જૈન આગમોની પ્રાચીન ચૂર્ણિઓમાં નિરાકરણ છે, અને વિક્રમ સાતમી સદીના ટીકાકારે નિશીથ ચૂર્ણિમાં એનો 'સિદ્ધસેણ ખમાસમણ-સિદ્ધસેણાયરિય' એ નામથી અનેક વાર ઉલ્લેખ [illegible] છે કે જે ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એમણે નિશીથસૂત્ર પર ભાષ્ય અથવા તે પ્રકારનું ગાથાબદ્ધ વિવરણ ગ્રંથની રચના કરી હતી, અને નિશીથ ચૂર્ણિમાં સિદ્ધસેને યોનિપ્રાભૃત ગ્રંથ [illegible] પણ ઉલ્લેખ છે. આથી સિદ્ધસેન [illegible] અને પાંચમા સૈકામાં મૂકવાનું [illegible] તેનને પ્રસિદ્ધ સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમ [illegible] દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના [illegible], કેમકે આ રાજા પણ [illegible] ધારણ કરનાર હતો [illegible] કે [illegible] ચૂર્ણિના ઉલ્લેખો પ્રમાણે સિદ્ધસેન [illegible] ઉપર પણ [illegible] વગેરે લખ્યા હશે, [illegible] હજુ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના).

૧૩૩ અંકઉમેરો—[illegible] જૈન કુટુંબમાં થયો હતો. [illegible] તેમને [illegible] વર્ષની વયમાં દીક્ષા [illegible] શરૂ કર્યા હતા ને [illegible] વર્ષના [illegible] દીક્ષા ને તેમની સાથે વિચર્યા. [illegible] વર્ષ તેમના ગયેલ છે. ૪૬ વર્ષ શ્રમણ [illegible] પ્રધાનપદે રહ્યા ને ૮૮ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા. [illegible] વીરાત્ ૫૧૮ (વિ. સં. ૭૨) થી ૫૮૮ (વિ. [illegible]

[illegible]

[illegible] (નિશીથ [illegible]

[illegible] આર્યરક્ષિત ([illegible] પ્રતિષ્ઠિત પર્ણતર [illegible]) [illegible] પુરોહિત સોમદેવના પુત્ર તરીકે [illegible] ઉપમિત્રા હતી તેથી [illegible] જાતિના મનુષ્યો પોતાની જાતિમાં [illegible] કરી શકતા હતા. પાટલીપુત્રમાં [illegible] અધ્યયન કરી ઘેર આવતાં માતાએ જૈનશાસ્ત્રો પણ જાણીને આવે તો ખુશી થાય એમ જણાવતાં તુરત તોસલિપુત્ર આચાર્ય પાસે તેમ કરવા જતા જૈનદીક્ષા સિવાય અધ્યયન ન થઈ શકે એમ જાણી આપ [illegible] તે માટે ૨૨મા વર્ષની વયે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તેમની પાસે શ્રુતજ્ઞાન હતું તેટલું ભણી લીધું, (આમ કરતા માતાપિતાની આજ્ઞા ન લેવાઈ તેથી તે શિષ્યનિષ્ફેટિકા–શિષ્યચોરી મહાવીરશાસનમાં પહેલી થઈ). પછી તેમણે વજ્રસ્વામી પાસે ઉજ્જયિની જઈ સાડા નવ 'પૂર્વ'નો અભ્યાસ કર્યો. તે દરમ્યાન તેમના નાનાભાઈ ફલ્ગુરક્ષિતે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. પછી દશપુર જઈ માતપિતા તથા અન્ય કુટુંબી જનોને પણ જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યાં. પોતાની ૪૦ વર્ષના શ્રામણ્ય પછી વીરાત્ ૫૪૪ (વિ. સં. ૭૪) માં યુગપ્રધાન થયા ને વીરાત્ ૫૯૭ (વિ. સં. ૧૨૭) માં

[illegible]

[illegible] (મુનિશ્રી [illegible])

[illegible] યુગપ્રધાન આર્ય રક્ષિત ([illegible] પરિશિષ્ટ પર્વ [illegible] રક્ષિત) [illegible] પુરોહિત સોમદેવના પુત્ર તરીકે [illegible] ઉપમિતા હતી તેથી [illegible] જાતિના મનુષ્યો પોતાની જાતિમાં [illegible] કરી શકતા હતા. પાટલીપુત્રમાં [illegible] કરી ઘેર આવતાં માતાએ જૈનશાસ્ત્રો પણ ભણીને આવે તો ખુશી થાય એમ જણાવતાં તુરત તોસલિપુત્ર આચાર્ય પાસે તેમ કરવા જતાં જૈનદીક્ષા સિવાય અધ્યયન ન થઈ શકે એમ જાણી આર્ય રક્ષિતે તે માટે ૨૨મા વર્ષની વયે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તેમની પાસે [illegible] લીધું, (આમ કરતાં માતાપિતાની આજ્ઞા ન લેવાઈ તેથી તે શિષ્યનિષ્ફેટિકા–શિષ્યચોરી મહાવીરશાસનમાં પહેલી થઈ). પછી તેમણે વજ્રસ્વામી પાસે ઉજ્જયિની જઈ સાડા નવ 'પૂર્વ'નો અભ્યાસ કર્યો. તે દરમ્યાન તેમના નાનાભાઈ ફલ્ગુરક્ષિતે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. પછી દશપુર જઈ માતપિતા તથા અન્ય કુટુંબી જનોને પણ જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યાં. પોતાની ૪૦ વર્ષના [illegible] પછી વીરાત્ ૫૪૪ (વિ. સં. ૭૪) માં યુગપ્રધાન થયા ને વીરાત્ ૫૯૭ (વિ. સં. ૧૨૭) માં

આર્ય રક્ષિતનો સમય સંયમપ્રધાન હતો છતાં કંઈક સમયાનુકૂલતાનો વિચાર પણ તે વખતે થતો હતો. આર્ય રક્ષિતનો સમય અવનત્યભિમુખ હતો તેનું બીજું ઉદાહરણ સાધ્વીઓનો આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ થવો તે છે એટલે કે પૂર્વે સાધુઓ સાધુઓ પાસે અને સાધ્વીઓ સાધ્વીઓ પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની રીતિ હતી; પણ તેમના સમયથી સાધ્વીઓનો એ અધિકાર રદ થયો અને તેમને પણ સાધુઓની પાસે આલોચના લેવાનું હતું. ત્રીજો અને ચોથી મોટો ફેરફાર આર્ય રક્ષિતના સમયમાં અનુયોગ પૃથક્ત્વનો થયો. વજ્રસ્વામી પર્યન્ત ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ-એ ચારે અનુયોગો સાથેજ ચાલતા હતા; પણ અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી આર્ય રક્ષિતે આ ચારે અનુયોગો જૂદા કર્યા કે જે આજ સુધી તેવીજ રીતે જૂદા છે. [જુઓ પારા ૯૨].

'આ બધાં પરિવર્તનો જેવા તેવાં નથી. આ પરિવર્તનો જબરદસ્ત સંયોગોમાં કરવાં પડયા હશે અને એ ઉપરથી તાત્કાલીન પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે જાણવું મુશ્કેલ નથી. ખરૂં જોતાં આર્ય રક્ષિત એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. પ્રાચીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હ્રાસ અને નવીન આચારપદ્ધતિનો પ્રારંભ આર્ય રક્ષિતના શાસનકાલમાં જ થવા માંડયો હતો એમ કહેવામાં ભાગ્યેજ વધા જેવું હોય. આર્ય રક્ષિતનું મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવદેશ હતું અને એ ઉપરાન્ત તેઓ મથુરા તરફ તેમજ મધ્ય હિંદુસ્થાનના બીજા દેશોમાં પણ વિચર્યા હતા.' (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી-પ્ર. ચ. પ્ર)

ટિ. ૧૦૯-૧૧૦ ઉપર ઉમેરો કે.—જુઓ ટિ. ૩૭-૩૮નો વધારો.

૧૭૫ ઉપર ઉમેરો—મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ વાચના વીરાત્ ૮૨૭ અને ૮૪૦ ની વચ્ચેના કોઇ વર્ષમાં યુગપ્રધાન આચાર્ય સ્કંદિલ સૂરિની પ્રમુખતામાં મથુરા નગરીમાં થઈ હતી. તેથી તેને 'માથુરી વાચના'-કહેવામાં આવી છે. ને સૂરિ વિદ્યાધર આમ્નાયના ને પાદલિપ્ત સૂરિની પરંપરાના સ્થવિર હતા. જે રીતે ભદ્રબાહુના સમ-

આર્ય રક્ષિતનો સમય સંયમપ્રધાન હતો છતાં કંઈક સમયાનાનો વિચાર પણ તે વખતે થતો હતો. આર્ય રક્ષિતનો સમય અવનત્યભિમુખ હતો તેનું બીજું ઉદાહરણ સાધ્વિઓનો આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ થવો તે છે એટલે કે પૂર્વે સાધુઓ સાધુઓ પાસે અને સાધ્વીઓ સાધ્વીઓ પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત લેવાની રીતિ હતી; પણ તેમના સમયથી સાધ્વિઓનો એ અધિકાર રદ થયો અને તેમને પણ સાધુઓની પાસે આલોચના લેવાનું હતું. ત્રીજો અને મોટી મોટો ફેરફાર આર્ય રક્ષિતના સમયમા અનુયોગ પૃથક્ત્વનો થયો. વજ્રસ્વામી પર્યન્ત ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ-એ ચારે અનુયોગો સાથેજ ચાલતા હતા; પણ અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી આર્ય રક્ષિતે આ ચારે અનુયોગો જૂદા કર્યા કે જે આજ સુધી તેવીજ રીતે જૂદા છે. [જુઓ પારા ૯૨].

'આ બધાં પરિવર્તનો જેવા તેવાં નથી. આ પરિવર્તનો જબરદસ્ત સંયોગોમા કરવાં પડ્યા હશે અને એ ઉપરથી તાત્કાલીન પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે જાણવું મુશ્કેલ નથી. ખરૂં જોતાં આર્ય રક્ષિત એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. પ્રાચીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હ્રાસ અને નવીન આચારપધ્ધતિનો પ્રારંભ આર્ય રક્ષિતના શાસનકાલમાં જ થવા માંડ્યો હતો એમ કહેવામાં ભાગ્યેજ વધો જેવું હોય. આર્ય રક્ષિતનું મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવદેશ હતું અને એ ઉપરાન્ત તેઓ મથુરા તરફ તેમજ મધ્ય હિંદુસ્થાનના બીજા દેશોમાં પણ વિચર્યા હતા.' (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી-પ્ર. ચ. પ્ર)

ટિ. ૧૦૯-૧૧૦ છેવટે ઉમેરો કે.—જુઓ ટિ. ૩૭-૩૮નો વધારો.

૧૭૫ છેવટે ઉમેરો—મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ વાચના વીરાત્ ૮૨૭ અને ૮૮૦ ની વચ્ચેના કોઇ વર્ષમાં યુગપ્રધાન આચાર્ય સ્કંદિલ સૂરિની પ્રમુખતામા મથુરા નગરીમા થઈ હતી. તેથી તેને 'માથુરી વાચના'-કહેવામા આવી છે. ને મુનિ વિદ્યાધર આમ્નાયનાને પાદલિપ્ત સૂરિની પરંપરના સ્થવિર હતા. જે રીતે ભદ્રબાહુના સમ-

૨૯૫) તેરમી સદીમાં થયા કે જેમની કવિતાની પ્રશંસા મંત્રી વસ્તુપાલ જેવા વિદ્વાને કરી હતી. (મુનિ ક. વિ પ્ર. ચ પ્ર.)

૧૮૯ ઉપરે ઉમેરો:—આમ મતામમય સંબંધી વિરોધ આવે છે તે પર વિચાર કરીને મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'જેમનો આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં નામોલ્લેખ કર્યો છે, જેમણે ભરૂચમાં બૌદ્ધોનો પરાજય કર્યો અને જેમણે નયચક્ર ગ્રંથની રચના કરી તે મલ્લવાદી જુદા, અને જિનયશના ભાઇ તથા લઘુધર્મોત્તરના ગ્રંથ ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મલ્લવાદી જુદા હતા. એક વિક્રમની પાંચમી સદીમાં અને બીજા દસમી સદીમાં થયા જુઓ ઉપરનો ટિ. ૧૨૨નો ઉમેરો (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના). પ્ર. ચ. માં જણાવ્યું છે કે મલ્લવાદીએ નયચક્ર ઉપરાંત ૨૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ 'પદ્મચરિત' નામક રામાયણની રચના કરી હતી.

૧૯૦ ઉપરે ઉમેરો:—પટ્ટાવલીઓ અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ આગમ સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દિ સુધીમાં ચૈત્યવાસની સાર્વત્રિક પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ હતી અને તેની સાથેજ શિથિલાચાર પણ વધી રહ્યો હતો. (ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર)

૧૯૪ ઉપરે ઉમેરો:—આમાં જે ખાસ સુધારો વધારો કરવાનો છે તે માટે વાંચો પારા ૩૨ નો ઉમેરો.

૧૯૭ અંતે ઉમેરો:—આ સિદ્ધસેનગણિએજ તે વૃત્તિ ઉપરાંત આચારાંગવિવરણ કે જે અનુપલબ્ધ છે તે રચ્યું હતું. તેઓ સૈદ્ધાન્તિક હોઇ આગમવિરૂદ્ધની ગમેતેટલી તર્કસિદ્ધ બાબત હોય તો તેનું આવેશપૂર્વક ખંડન કરી સિદ્ધાંતપક્ષનું સમર્થન કરતા તેથી તેમના કોઇ શિષ્ય કે ભક્ત અનુગામીએ તેમનું તે 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. તેમનો સમય સાતમા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે હોવાનું સ્પષ્ટ છે, કારણકે તેઓ પોતાની ભાષ્યવૃત્તિમાં બૌદ્ધવિદ્વાન્ વસુબંધુનો આમિષગૃદ્ધ વિશેષણ આપીને ઉલ્લેખ કરે છે જુઓ ૭, ૭

સાતમા સૈકાના ધર્મકીર્તિનો ઉલ્લેખ ક[illegible] મા [illegible]

૩૯૫) તેરમી સદીમાં થયા કે જેમની કવિતાની પ્રશંસા મંત્રી વસ્તુપાલ જેવા વિદ્વાને કરી હતી. (મુનિ ક. વિ પ્ર. ચ પ્ર.)

૧૮૯ ઉપરે ઉમેરો:—આમ મતામતમાં અંખ્યો વિરોધ આવે છે તે પર વિચાર કરીને મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'જેમનો આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં નામોલ્લેખ કર્યો છે, જેમણે ભરૂચમાં બૌદ્ધોનો પરાજય કર્યો અને જેમણે નયચક્ર ગ્રંથની રચના કરી તે મલવાદી જુદા, અને જિનયશના ભાઇ તથા લઘુધર્મોત્તરના ગ્રંથ ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મલવાદી જુદા હતા. એક વિક્રમની પાંચમી સદીમાં અને બીજા દસમી સદીમાં થયા. જુઓ ઉપરનો ટિ. ૧૨૨નો ઉમેરો (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના). પ્ર. ચ. માં જણાવ્યું છે કે મલવાદીએ નયચક્ર ઉપરાંત ૨૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ 'પદ્મચરિત' નામક રામાયણની રચના કરી હતી.

૧૯૦ ઉપરે ઉમેરો:—પટ્ટાવલીઓ અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ આગમ સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દિ સુધીમાં ચૈત્યવાસની સાર્વત્રિક પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ હતી અને તેની સાથે જ શિથિલાચાર પણ વધી રહ્યો હતો. (ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર)

૧૯૪ ઉપરે ઉમેરો:—આમાં જે ખાસ સુધારો વધારો કરવાનો છે તે માટે વાંચો પારા ૩૨ નો ઉમેરો.

૧૯૭ અંતે ઉમેરો:—આ સિદ્ધસેનગણિએ જ તે વૃત્તિ ઉપરાંત આચારાંગવિવરણ કે જે અનુપલબ્ધ છે તે રચ્યું હતું. તેઓ સૈદ્ધાન્તિક હોઇ આગમવિરુદ્ધની ગમે તેટલી તર્કસિદ્ધ બાબત હોય તો તેનું આવેશપૂર્વક ખંડન કરી સિદ્ધાંતપક્ષનું સમર્થન કરતા તેથી તેમના કોઇ શિષ્ય કે ભક્ત અનુગામીએ તેમનું તે 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. તેમનો સમય સાતમા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે હોવાનું સ્પષ્ટ છે, કારણકે તેઓ પોતાની ભાષ્યવૃત્તિમાં બૌદ્ધવિદ્વાન્ વસુબંધુનો આમિષગૃદ્ધ વિશેષણ આપીને ઉલ્લેખ કરે છે જુઓ ૭, ૭ સાતમા સૈકાના ધર્મકીર્તિનો ઉલ્લેખ ૨. મા પ

[illegible]

[illegible]

૨૦૧ પં. ૧ [illegible] પંક્તિ ૨ માં [illegible] પછી ઉમેરો — [illegible] સં. [illegible] ૧૧૧૫ (વિ. સં. ૫૮૫ થી ૬૮૫) સુધીમાં [illegible] છે. (મુનિ [illegible])

ટિ. ૧૮૮ પંક્તિ ૨ માં [illegible] પછી [illegible] ઉમેરો.

પૃ. ૧૫૦ પંક્તિ ૬ માં 'ભવવિયોગમનૂઃ' એને સુધારી 'ભવ-વિયોગમનુ' એમ વાંચો.

૨૧૩ ઉપરના કૌંસમાં મૂકેલ પારામાં ઉમેરો:—'મુનિ કલ્યાણ-વિજય પણ હવે જણાવે છે કે આ હરિભદ્રસૂરિ વીરાત્ ૧૨૫૫-વિ. સં. ૭૮૫ માં વિદ્યમાન હતા એ સ્વીકારતાં તેમના સત્તાસમયનો બધો વિરોધ ટળી જાય છે અને પરંપરાગત-ગાથોક્ત ૫૮૫ નો સંવત્ ને હરિભદ્રને બદલે હારિલનો માની લેવાનો છે. પ્ર. ચ. પ્ર.

૨૧૪ 'યાકિનિસૂત્ર' ને બદલે 'યાકિનીસુનુ' વાંચવું.

ટિ. ૧૫૨ 'સમરાઇચ્ચકહાચ્ચ' ને સ્થાને સમરાઇચ્ચ કહા જોઇએ.

[illegible]

[illegible]

૨૦૧ પૃ. ૧ [illegible] ૧૧૯૯ [illegible]
પંક્તિ ૨ મા 'પત્ર, [illegible] પછી ઉમેરો - પુત્રપ્ર[illegible]
[illegible] જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણનો યુગપ્રધાનત્વ-સમય વીર સંવત ૧૦૫૫ થી ૧૧૧૫ (વિ. સં. ૫૮૫ થી ૬૪૫) સુધીમાં આવે છે. (મુનિ ક વિ.)

ટિ. ૧૯૯ પંક્તિ ૨ મા અશોધક પછી મુનિ ઉમેરો.

પૃ. ૧૫૧ પંક્તિ ૬ મા 'ઝરવિયો,નમૂ:' એને સુધારી 'ઝર-વિયોમમૂ' એમ વાંચો.

૨૧૩ ઉપરના ટીંસમાં મૂકેલ પારામાં ઉમેરો:—'મુનિ કલ્યાણ-વિજય પણ હવે જણાવે છે કે આ હરિભદ્રસૂરિ વીરાત્ ૧૨૫૫-વિ. સં. ૭૮૫ મા વિદ્યમાન હતા એ સ્વીકારતાં તેમના સત્તાસમયનો બધો વિરોધ ટળી જાય છે અને પરંપરાગત-ગાથોક્ત ૫૮૫ નો સંવત્ ને હરિભદ્રને બદલે હારિલનો માની લેવાનો છે. પ્ર. ચ. પ્ર.

૨૧૪ 'યાકિનિસૂત્ર' ને બદલે 'યાકિનીસૂનુ' વાંચવું.

ટિ. ૧૫૨ 'समराइच्चकहाच्च' ને સ્થાને समराइच्च कहा જોઈએ.

ઉલ્લેખ ધનપાલ કવિએ તિલકમંજરીમાં ભદ્રકીર્તિ [illegible] નામના ગ્રંથ તરીકે કરેલ છે, કારણ કે ભદ્રકીર્તિ એ બપ્પભટ્ટિનું ગુરુદત્ત નામ હતું. [illegible] તેમના 'ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ' [illegible] એક સરસ્વતી સ્તોત્ર [illegible] (મુનિ ક. પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના)

૨૪૫ છેવટે ઉમેરો —આ વીર [illegible] સમય તેના [illegible] પ્રબંધમાની વ્યક્તિઓનો સમય વિચારતાં [illegible] સૂરિ–વીર ગણિ અડ્યાસી સદીના પૂર્વાર્ધમાં [illegible] તે સમયના જાલોરના પરમાર [illegible] શ્રીમાલમાં રાજ્ય હતું, પાટણમાં [illegible] ચામુંડ [illegible] (ચંદ્રકુલીન) વર્ધમાન સૂરિ [illegible] ૧૦૮૮માં [illegible] પણ સમકાલીન હતે છે. (મુનિ ક. [illegible] પ્ર. [illegible]) [illegible] ટિ. ૧૮૨નો વધારો

ટિ ૧૮૨ ઉમેરો —આ પ્રબંધમાં [illegible] વીર [illegible] શ્રીમાલમાં દેવરાજના રાજ્યમાં [illegible] વિમલગણિ પાસે દીક્ષા લઈ તેની પ સેવી અંગ [illegible] થઈ ગુરુએ કહેલ પુસ્તક મેળવી [illegible] શાલી તપસ્વી થયા. પાટણ તરફ જતા સ્થિરા (થિરાદ્ર [illegible] થરા) ગામમાં વ્યંતર પાસે હિંસાનો ત્યાગ કરાવ્યો. ને પાટણના રાજા ચામુંડરાજની મહોર છાપવાળું આજ્ઞાપત્ર પણ કઢાવ્યું. પછી પાટણમાં જતાં વર્ધમાન સૂરિ પાસેથી આચાર્યપદ મેળવ્યું. ને ચામુંડરાજ અપુત્ર છે તેની ચિંતા તેમના મંત્રી વીર (વિમલશાહના પિતા)થી [illegible] રાણીઓને વાસક્ષેપ–અભિષેક કરાવવાથી ગર્ભસ્ત્રવનો રોગ દૂર થયો ને વલ્લભરાજ વિગેરે પુત્રો તેને થયા. (જુઓ પ્ર ૨૭૧) વગેરે.

૨૫૨ અને ઉમેરો:—સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસિયોના સામ્રાજ્યનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના ગુરુ ગુરુભાઈઓ વગેરે ત્યાગ–

ઉલ્લેખ ધનપાલ કવિએ તિલકમંજરીમાં ભદ્રકીર્તિ 'તારાગણ' નામના ગ્રંથ તરીકે કરેલ છે, કારણ કે ભદ્રકીર્તિ એ બપ્પભટ્ટિનું જ ગુરુદત્ત નામ હતું. ઈ. સ. તેમના 'ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ' અને એક સરસ્વતી સ્તોત્ર સિવાય અન્ય એક [illegible] ઉપલબ્ધ નથી. (મુનિ ક. પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના)

૨૪૫ ટિપ્પણ ૩ ઉમેરો—આ વીરગણિનો સમય તેના [illegible] પ્રબંધમાંની વ્યક્તિઓનો સમય વિચારતાં [illegible] સૂરિ–વીર ગણિ અધ્યાત્મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલ [illegible] તે સમયમાં જાલોરના પરમાર [illegible] ભીનમાલમાં ગાદ્ય હતું, પાટણમાં ભીમરાજ પુત્ર ચામુંડરાજ [illegible] (ચંદ્રકુલીન) વર્ધમાન સૂરિ સં. ૧૦૮૮માં વિદ્યમાન [illegible] પણ સમકાલીન હોય છે. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. [illegible]) [illegible] ટિ. ૧૮૨નો વધારો.

ટિ ૧૮૨ ઉમેરો—આ પ્રબંધમાં કહેલ છે કે વીરગણિ ભીનમાલમાં દેવરાજના [illegible] પ્રાગ્વાટ [illegible] વિમલગણિ પાસે દીક્ષા લઈ તેની પાસેથી અંગ [illegible] શરૂ કર્યો ગુરુએ કહેલ પુસ્તક મેળવી [illegible] શાલી તપસ્વી થયા. પાટણ તરફ જતાં સ્થિરા (સાચોર [illegible] થરા) ગામમાં વ્યંતર પાસે હિંસાનો ત્યાગ કરાવ્યો ને પાટણના રાજા ચામુંડરાજની મહોર છાપવાળું આજ્ઞાપત્ર પણ કઢાવ્યું. પછી પાટણમાં જતાં વર્ધમાન સૂરિ પાસેથી આચાર્યપદ મેળવ્યું. ને ચામુંડરાજ અપુત્ર છે તેની ચિંતા તેમના મંત્રી વીર (વિમલશાહના પિતા)થી જાણતાં રાણીઓને વાસક્ષેપ–અભિષેક કરાવવાથી ગર્ભાંતરાયનો દોષ દૂર થયો ને વલ્લભરાજ વિગેરે પુત્રો તેને થયા. (જુઓ પારા ૨૯૧) વગેરે.

૨૫૭ અને ઉમેરો:—સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસિઓના [illegible]નો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના ગુરુ ગુરુભાઈઓ વગેરે ત્યાગ–

[illegible] શિષ્ય [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] (અ [illegible])

[illegible] વિક્રમ [illegible] થયા.
[illegible]
[illegible]

આ શાંતિસૂરિ [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] વિજયસિંહ [illegible]
[illegible] 'કવીન્દ્ર' [illegible]
બોલ્યા [illegible]
[illegible]
થતા હોવાથી તે [illegible] સાઠ હજાર [illegible]
શાંતિસૂરિને અર્પણ થતા પરંતુ તેમણે ત્યાંજ જૈન દેરાસરો કરાવવામાં ખર્ચાવ્યા અને સાઠ હજાર ધરાદ મોકલાવી તેમાંથી દેરી ને રથ વગેરે કરાવ્યા. ભોજે 'વાદિવેતાલ' બિરૂદ આપ્યું. ધનપાલની તિલકમંજરીનું સંશોધન કર્યું. પાટણ આવી ત્યાં એક શેઠનો પુત્ર સર્પદંશથી મૃત થયો હતો તેને સજીવન કર્યો. તેમને ૩૨ શિષ્યો હતા ને તેમને ચૈત્યમાં પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા હતા. નાડોલથી આવેલ મુનિચંદ્રસૂરિને શ્રાવકના મકાનમાં ઉતરવાની સગવડ કરી આપી કે જ્યાં તેમણે પ્રમાણશાસ્ત્ર ને ષડ્ દર્શન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું—એ પછી પાટણમાં સર્વ ગચ્છના સુવિહિત સાધુઓને ઉતરવા લાયક ઉપાશ્રય થયા. શાંતિસૂરિ રચિત ઉત્તરાધ્યયન ટીકા તર્કપૂર્ણ હતી ને તેથી ત્યારપછી વાદિદેવસૂરિએ દિગ્ કુમુદચંદ્ર પર જીત મેળવી. શાંતિ સૂરિએ કૌલ (શક્તિ ઉપાસક) કવિ ધર્મને ને એક દ્રાવિડ વાદિને પરાજિત કર્યા પોતાના ત્રણ શિષ્ય વીર, શાલિભદ્ર અને સર્વદેવને સૂરિપદ આપ્યું. તે વીર-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધના હોવાથી [illegible] માડ હજાર [illegible]
શાંતિસૂરિને અર્પણ થતા [illegible] તેમણે [illegible] જૈન દેરાસર
કરાવવામાં ખર્ચાવ્યા અને માડ હજાર ધરાદ મોકલાવી તેમાંથી
દેરી ને રથ વગેરે કરાવ્યા. ભોજે 'વાદિવેતાલ' બિરુદ આપ્યું.
ધનપાલની તિલકમંજરીનું સંશોધન કર્યું. પાટણ આવી ત્યાં એક
શેઠનો પુત્ર સર્પદંશથી મૃત થયો હતો તેને સજીવન કર્યો. તેમને ૩૨
શિષ્યો હતા ને તેમને ચૈત્યમાં પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા
હતા. નાડોલથી આવેલ મુનિચંદ્રસૂરિને શ્રાવકના મકાનમાં ઉતરવાની
સગવડ કરી આપી કે જ્યાં તેમણે પ્રમાણશાસ્ત્ર ને ષડ્ દર્શન
શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું–એ પછી પાટણમાં સર્વ ગચ્છના સુવિહિત
સાધુઓને ઉતરવા લાયક ઉપાશ્રય થયા. શાંતિસૂરિ રચિત ઉત્તરાધ્ય-
યન ટીકા તર્કપૂર્ણ હતી ને તેથી ત્યારપછી વાદિદેવસૂરિએ દિ૦
કુમુદચંદ્ર પર જીત મેળવી. શાંતિ સૂરિએ કૌલ (શક્તિ ઉપાસક)
કવિ ધર્મને ને એક દ્રાવિડ વાદિને પરાજિત કર્યા પોતાના ત્રણ
શિષ્ય વીર, શાલિભદ્ર અને સર્વદેવને સૂરિપદ આપ્યું. તે વીર-

ટિ. ૨૮૩ છેલ્લી પં. મા પટ્ટાવલીમા–ને બદલે પટ્ટાવલીમાં–જોઇ

પૃ. ૨૧૮, ૨૧૪ અને ૨૧૬ ના મથાળામા વિ. ૨; પ્ર. ૭ બદલે વિ. ૩; પ્ર. ૧ વાંચો

ટિ. ૨૨૬ પંક્તિ ૨ મા શ્રીપાલ ને બદલે શ્રીમાલ, પંક્તિ મા રાજો ને બદલે રાજા, પંક્તિ ૪મા રકારીને બદલે સ્વીકારી વાંચે

૨૯૨ છેવટે ઉમેરો:—પ્ર. ચ. પ્રમાણે સૂરાચાર્ય મૂળ, રાજા સંગ્રામસિંહના પુત્ર મહિપાલ. બાલપણે પિતા સ્વર્ગસ્થ થતા માતાએ મમ પક્ષે કાકા દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસાર્થે રાખ્યા. તેની પાસે દીક્ષા લીધી. દ્રોણાચાર્ય રાજા ભીમદેવના મામા થતા હતા ને તેમના ગુરૂ નામ ગોવિન્દસૂરિ હતું. સૂરાચાર્યના પ્રબન્ધપરથી મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે: 'સૂરાચાર્યનો સમય શિથિલાચારનો હતો. એમના દાદા ગુરૂ ગોવિન્દસૂરિની નિશ્રાનું પાટણમા એક પ્રસિદ્ધ જૈન ચૈત્ય હતું. અને તેમા પર્વ–દિવસોમા નાટક અને નર્તકીનો નાચ થતાં હતા. સૂરાચાર્યે પોતે જ્યારે ધારામા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હાથીની સવારીએ અને પાછા પાટણમા આવ્યા ત્યારે પણ હાથીની સવારીથી નગરપ્રવેશ કર્યો હતો. જોકે પ્રબન્ધકાર આવી વિરુદ્ધ સમયે ક્રિયાઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવે છે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ શિથિલાચારની નિશાનીઓ છે એમાં તો કંઇપણ સંશય જેવું નથી. સૂરાચાર્ય ધારામા જે સૂડ સરસ્વત્યાચાર્યના અતિથિ બને છે તે આચાર્ય પણ ચૈત્યવાસી હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. સૂરાચાર્ય ધારામાં ગયા તે વખતે ત્યા એક વિશિષ્ટ ઘટના બનવાનું વર્ણન પ્રબન્ધમાં કર્યું છે, જેનો સાર એ છે કે રાજા ભોજે સર્વ દર્શનવાળાઓને એક ઠેકાણે કેદ કર્યા હતા, જેનું કારણ એ હતું કે રાજા બધાને ધર્મના વિષયમાં એકમત કરવા માગતો હતો. પણ સૂરાચાર્યે રાજાને સમજાવીને બધાને કેદમુક્ત કરાવ્યા હતા. આ હકીકત એક કલ્પિત ઘટના લાગે છે. રાજા ભોજ જેવો વિદ્વાન્ રાજા આવી ઘેલછા કરે એ માનવા જેવી વાત નથી. એમ લાગે છે કે અન્ય સં–" એ કથા વૃત્તાન્તની સાથે કવિએ દંતકથા રૂપે જોડી દીધી.

ટિ. ૨૮૩ છેલ્લી પં. મા પટ્ટાવલીમા-ને બદલે પટ્ટાવલીમા-
પૃ. ૨૧૮, ૨૧૪ અને ૨૧૬ ના મથાળામા વિ. ૨: પ્ર. બદલે વિ. ૩: પ્ર. ૧ વાચો.

ટિ. ૨૨૬ પંક્તિ ૨ મા શ્રીપાલ ને બદલે શ્રીમાલ, પંક્તિ મા રાજ્તે ને બદલે રાજા, પંક્તિ ૪મા સ્કારીને બદલે સ્વીકારી

૨૯૨ છેવટે ઉમેરો:—પ્ર. ચ. પ્રમાણે સૂરાચાર્ય મૂળ, રાજા મસિંહના પુત્ર મહિપાલ. બાલપણે પિતા સ્વર્ગસ્થ થતા માતાએ મ પક્ષે કાકા દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસાર્થે રાખ્યા. તેની પાસે લીધી. દ્રોણાચાર્ય રાજા ભીમદેવના મામા થતા હતા ને તેમના નામ ગોવિન્દસૂરિ હતું. સૂરાચાર્યના પ્રબંધપરથી મુનિ કલ્યાણ જણાવે છે કે: 'સૂરાચાર્યનો સમય શિથિલાચારનો હતો. એ દાદા ગુરૂ ગોવિન્દસૂરિની નિશ્રાનું પાટણમા એક પ્રતિષ્ઠ ચૈત્ય હતું, અને તેમા પર્વ-દિવસોમા નાટક અને નત્તકીનો થતાં હતા. સૂરાચાર્યે પોતે જ્યારે ધારામા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હાથ સવારીએ અને પાછા પાટણમા આવ્યા ત્યારે પણ હાથીની સવા નગરપ્રવેશ કર્યો હતો. જોકે પ્રબન્ધકાર આવી વિહાર મ ક્રિયાઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવે છે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ શિથિલાચ નિશાનીઓ છે એમાં તો કંઇપણ સંશય જેવું નથી. સૂરા ધારામા જે ચૂડ સરસ્વત્યાચાર્યના અતિથિ બને છે તે આર પણ ચૈત્યવાસી હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. સૂરાચાર્ય ધારામાં તે વખતે ત્યા એક વિશિષ્ટ ઘટના બનવાનું વર્ણન પ્રબન્ધમાં કર્યું જેનો સાર એ છે કે રાજા ભોજે સર્વ દર્શનવાળાઓને એક ઠેકાણે કર્યા હતા, જેનું કારણ એ હતું કે રાજા બધાને ધર્મના વિષય એકમત કરવા માગતો હતો. પણ સૂરાચાર્યે રાજાને સમજાવં બધાને કેદમુક્ત કરાવ્યા હતા. આ હકીકત એક કલ્પિત ઘટ લાગે છે. રાજા ભોજ જેવો વિદ્વાન્ રાજા આવી ઘેલછા કરે માનવા જેવી વાત નથી. એમ લાગે છે કે અન્ય સં-" એક વૃત્તાન્તની સાથે કવિએ દંતકથા રૂપે જોડી દીધી.'

૩૩૮ પ. ૧ 'વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય' ને બદલે શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરગણિના શિષ્ય (ધર્મ સંગ્રહણી પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૭) એમ મૂકો. છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં ઉદ્યોન ને બદલે ઉદ્યોતન મૂકો.

૩૪૩ છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિમાં ધર્કટવાણિગ્ ને બદલે ધર્કટ વણિગ્ વાંચો.

૩૪૭ પંક્તિ ૧મા 'માનદેવસૂરિ-જિનદેવ'ને બદલે માનદેવ સૂરિ સંતાનીય જિનદેવ વાંચો. પંક્તિ ૮માં 'અને' પછી ઉમેરોઃ-'અણહિલ પાટણમા જયસિંહદેવ નૃપ રાજ્યે ધવલ ભાંડશાલીના પુત્ર યશોનાગના કરાવેલા ઉપાશ્રયમાં'. તથા છેવટે ઉમેરોઃ—આ હરિભદ્રસૂરિએ ૨૨૧ પારામા ઉલ્લેખિત (ઉમાસ્વાતિ કૃત) તત્ત્વાર્થ પર લઘુ વૃત્તિ પણ રચી હોય એમ કલ્પના થાય છે, પણ સં. ૧૨૪૮ માં રચાયેલ પારા ૪૮૯ ની પ્રવચન સારોદ્ધારની વૃત્તિમાં 'તથા ચ તત્ત્વાર્થ મૂલ ટીકાયા હરિભદ્ર સૂરિઃ' (પૃ. ૩૩૮) એમ ઉલ્લેખ છે, તો એટલા નજીકના સમયમાં થયેલા આ ટીકાને મૂલ ટીકા કેમ માને એ સશય થાય છે; તેથી બીજી કલ્પના એ થાય છે કે તત્ત્વાર્થની લઘુ વૃત્તિના કર્તા હરિભદ્ર પ્રશમરતિની ટીકાના કર્તા હરિભદ્ર કરતા જુદાજ હોવા જોઇએ, પછી ભલે તે યાકિનીસુત હરિભદ્રથી પણ જૂદા હોય. (પં. સુખલાલના તત્ત્વાર્થની ગુ. વ્યાખ્યાની પ્રસ્તાવના) જુઓ ૨૨૧ પારાનો ઉમેરો.

ટિ. ૨૮૭ છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં 'યાયા'ને બદલે 'ગાયા' સુધારો.

પૃ. ૨૫૬ પંક્તિ ૩ મા 'સં. ૧૧૯૯થી સં. ૧૨૩૨' ને બદલે 'સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦' મૂકો.

પૃ. ૨૫૯ પહેલા પારાનો આંક ૩૫૬ છે તેને બદલે ૩૬૬ વાંચો.

૩૬૯ છેલ્લી પંક્તિમા 'મહારાજ્યના'ને બદલે 'મહારાજ્યનો' સુધારો.

ટિ. ૨૯૫ પંક્તિ ૧મા 'મહમત' ને બદલે 'સહમત' મૂકો.

૩૩૮ પ. ૧ 'વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય' ને બદલે શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરગણિના શિષ્ય (ધર્મ સંગ્રહણી પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૭) એમ મૂકો. છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં ઉદ્યોન ને બદલે ઉદ્યોતન મૂકો.

૩૪૩ છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિમા ધર્કટવાણિગ્ ને બદલે ધર્કટ વણિગ્ વાંચો.

૩૪૭ પંક્તિ ૧મા 'માનદેવસૂરિ-જિનદેવ'ને બદલે માનદેવ સૂરિ સંતાનીય જિનદેવ વાંચો. પંક્તિ ૮માં 'અને' પછી ઉમેરો:-'અણહિલ પાટણમા જયસિંહદેવ નૃપ રાજ્યે ધવલ ભાંડશાલીના પુત્ર યશોનાગના કરાવેલા ઉપાશ્રયમાં'. તથા છેવટે ઉમેરો:—આ હરિભદ્રસૂરિએ ૨૨૧ પારામા ઉલ્લેખિત (ઉમાસ્વાતિ કૃત) તત્ત્વાર્થ પર લઘુ વૃત્તિ પણ રચી હોય એમ કલ્પના થાય છે, પણ સં. ૧૨૪૮ માં રચાયેલ પારા ૪૮૯ ની પ્રવચન સારોદ્ધારની વૃત્તિમાં 'તથા ચ તત્ત્વાર્થ મૂલ ટીકાયા હરિભદ્ર સૂરિઃ' (પૃ. ૩૩૮) એમ ઉલ્લેખ છે, તો એટલા નજીકના સમયમાં થયેલા આ ટીકાને મૂલ ટીકા કેમ માને એ સશય થાય છે; તેથી બીજી કલ્પના એ થાય છે કે તત્ત્વાર્થની લઘુ વૃત્તિના કર્તા હરિભદ્ર પ્રશમરતિની ટીકાના કર્તા હરિભદ્ર કરતા જુદાજ હોવા જોઇએ, પછી ભલે તે યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રથી પણ જૂદા હોય. (પં. સુખલાલના તત્ત્વાર્થની ગૂ. વ્યાખ્યાની પ્રસ્તાવના) જુઓ ૨૨૧ પારાનો ઉમેરો.

ટિ. ૨૮૭ છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં 'યાયા'ને બદલે 'ગાયા' સુધારો.

પૃ. ૨૫૬ પંક્તિ ૩ મા 'સં. ૧૧૯૯થી સં. ૧૨૩૨' ને બદલે 'સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦' મૂકો.

પૃ. ૨૫૯ પહેલા પારાનો આંક ૩૫૬ છે તેને બદલે ૩૬૬ વાંચો. ૩૬૯ છેલ્લી પંક્તિમા 'મહારાજ્યના'ને બદલે 'મહારાજ્યનો' સુધારો.

ટિ. ૨૯૫ પંક્તિ ૧મા 'મદમત' ને બદલે 'સદ્ગત' મૂકો.

— પૃ. ૨૬૨ ટિ ૨૯૫-તેને બદલે ટિ. '૨૯૫ ક' મૂકો.

૪૮૩ પં. ૫ 'પ્રતિમાશાલી' બદલે 'પ્રતિભાશાલી' સુધારો.

૪૮૭ પં. ૬ 'સાગેરચંદ્ર' સ્થાને 'સાગરચંદ્ર' સુધારો.

૪૯૦ પં. ૯ 'જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ' બદલે 'જિનસ્તોત્ર-સ્તુતિઓ' જોઈએ.

૪૯૨ પં. ૧-૨ 'સં. ૧૨૫૩મા (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિકૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી' એને બદલે એમ સુધારી વાંચો કે 'સં. ૧૨૫૩મા શ્રીપ્રભસૂરિએ ધર્મવિધિ ગ્રંથ રચ્યો (કે જેના પર તેમના પ્રશિષ્ય ઉદયસિંહે સં. ૧૨૮૬માં-રસ મંગલ સૂર્ય મિતે વર્ષે-ટીકા રચી હતી જુઓ પારા ૫૧૬નો ઉમેરો).

૪૯૫ પં. ૨ 'ચંદ્રેશ્વર'ને બદલે 'ચંદ્રેશ્વર' જોઇએ.

૪૯૬ છેવટે ઉમેરોઃ-[પ્ર. ચ. મા વાયડગચ્છીય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ આપેલ છે. તે પ્રમાણે જીવદેવસૂરિ વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય રાશિલસૂરિના શિષ્ય થાય. વિક્રમના પ્રધાન લિંબાએ વાયડમાં આવી મહાવીરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા સં. ૭માં આ જીવદેવસૂરિ હાથે કરાવી. વાયડમા વસતા લલ્લ નામના કોટિધ્વજ શેઠે બ્રાહ્મણોનો પોતે ભક્ત હોઇ મહાયજ્ઞ શરૂ કર્યો પણ તેમાથી દિલ ઉઠી ગયું ને જીવદેવસૂરિના ઉપદેશથી પોતે જૈન થયા. એટલે જૈન ચૈત્ય કરાવવા માંડયું. તેમાં ભુવનદેવીને શાંત કરી તેની ભૂમિને શુદ્ધ કરી જીવદેવસૂરિએ તે ચૈત્ય પૂર્ણ કરાવ્યું ને તેમાં ભુવનદેવીની દેરી કરાવી. લલ્લ જૈન થતાં વાયડના બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ વધ્યો ને આખરે આ સૂરિના પ્રતાપથી લલ્લ સાથે બ્રાહ્મણોનું એવું સુલેહનામું થયું કે 'જૈનો વાયડમાં ગમે તે ધાર્મિક ઉત્સવો કરે તેમાં કોઈ એ કોઇપણ પ્રકારનું વિઘ્ન નાંખવું નહિ. (વાયડમાં જે કંઈપણ ધાર્મિક કાર્યવ્યવસ્થા થશે તેમાં) મહાવીરના સાધુઓનો ભાગ પહેલો રહેશે. (જીવદેવની ગાદી ઉપર) જે નવીન આચાર્ય એમે તેનો પટ્ટાભિષેક થ બ્રાહ્મણો એ સુવર્ણનું યજ્ઞોપવિત પહેરાવીને બ્રહ્માના મંદિરમાં કરવો' વગેરે. આ પરથી મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ જીવ-

૪૮૩ પં. ૫ 'પ્રતિમાશાલી' બદલે 'પ્રતિભાશાલી' સુધારો.

૪૮૭ પં. ૬ 'રાગેરચંદ્ર' સ્થાને 'સાગરચંદ્ર' સુધારો.

૪૯૦ પં. ૯ 'જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ' બદલે 'જિનસ્તોત્ર-સ્તુતિઓ' જોઈએ.

૪૯૨ પં. ૧-૨ 'સં. ૧૨૫૩મા (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિને ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી' એને બદલે એમ સુધારી વાંચો કે 'સં. ૧૨૫૩મા શ્રીપ્રભસૂરિએ ધર્મવિધિ ગ્રંથ રચ્યો (કે જેના પર તેમના પ્રશિષ્ય ઉદયસિંહે સં. ૧૨૮૬માં-રસ મંગલ સૂર્ય મિતે વર્ષે-ટીકા કરી હતી જુઓ પારા ૫૧૬નો ઉમેરો).

૪૯૫ પં. ૨ 'ચંદ્રેશ્વર'ને બદલે 'ચંદ્રેશ્વર' જોઇએ.

૪૯૬ છેવટ ઉમેરો:-[પ્ર. ચ. મા વાયડગચ્છીય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ આપેલ છે. તે પ્રમાણે જીવદેવસૂરિ વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય રાશિલસૂરિના શિષ્ય થાય. વિક્રમના પ્રધાન લિંબાએ વાયડમા આવી મહાવીરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા સં. ૭માં આ જીવદેવસૂરિ હાથે કરાવી. વાયડમા વસતા લલ્લ નામના કોટિધ્વજ શેઠે બ્રાહ્મણોનો પોતે ભક્ત હોઇ મહાયજ્ઞ શરૂ કર્યો પણ તેમાથી દિલ ઉડી ગયું ને જીવદેવસૂરિના ઉપદેશથી પોતે જૈન થયા. એટલે જૈન ચૈત્ય કરાવવા માંડ્યું. તેમાં ભુવનદેવીને શાંત કરી તેની ભૂમિને શુદ્ધ કરી જીવદેવસૂરિએ તે ચત્ય પૂર્ણ કરાવ્યું ને તેમાં ભુવનદેવીની દેરી કરાવી. લલ્લ જૈન થતાં વાયડના બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ વધ્યો ને આખરે આ સૂરિના પ્રતાપથી લલ્લ સાથે બ્રાહ્મણોનું એવું સુલેહનામું થયું કે 'જૈનો વાયડમાં ગમે તે ધાર્મિક ઉત્સવો કરે તેમાં કોઈએ કોઇપણ પ્રકારનું વિઘ્ન નાખવું નહિ. (વાયડમાં જે કંઈપણ ધાર્મિક કાર્યવ્યવસ્થા થશે તેમાં) મહાવીરના સાધુઓનો ભાગ પહેલો રહેશે. (જીવદેવની ગાદી ઉપર) જે નવીન આચાર્ય એમે તેનો પટ્ટાભિષેક થ બન્ને.એ સુત્રનું યજ્ઞોપવિત પહેરાવીને બ્રહ્માના મંદિરમાં કરવો' વગેરે. આ પરથી મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ જીવ-

ટિ. ૩૭૪ પં. ૧૪ 'રાશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખર કૃત' મૂકો.

ટિ. ૩૮૬ પં. ૨ 'સાભાગ્યનંદી'ને બદલે 'સૌભાગ્યનદી' વાંચો. પં. ૩ 'સં. ૧૮૮૧મા' ને બદલે 'સં. ૧૮૭૭મા' મૂકો.

પૃ. ૩૬૭ પારાનો અંક ૫૨૭ મૂકેલ છે તેને બદલે ૫૨૭ક રાખો.

૫૩૧ પં. ૧૩ 'તેની પરિશિષ્ટમા' બદલે 'તેના પરિશિષ્ટમા' જોઇએ.

પં. ૨૦ 'ઉલ્લાસરાઘવ' બદલે 'ઉલ્લાઘરાઘવ' વાંચો.

પં. ૨૬ કાવ્યદેવી પુત્ર ને અવતરણ ચિન્હમા–'કાવ્યદેવી પુત્ર' એમ મૂકો.

ટિ. ૩૯૩ છેવટે ઉમેરો:–વાયડ ગચ્છ અને વાયડ જ્ઞાતિ (જુઓ પારા ૪૯૬) જે સ્થાનના નામથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસા (જીલ્લા પાલણપુર)ની પાસે એજ 'વાયડ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે એ મહાસ્થાનોમા ગણાતું પણ હમણાં ગામડાના રૂપમાં વર્તમાન છે. વાયડ જ્ઞાતિ તો આજે પણ ગૂજરાતમાં વર્તમાન છે, પણ વાયડગચ્છના સાધુ કે આચાર્ય વર્તમાન સમયમાં ક્યાંયે જોવાતા નથી. આ ગચ્છના એક પૂર્વાચાર્ય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિતમાં આપ્યો છે, તેની સમાપ્તિ કરતાં ચરિત્રકાર કહે છે કે આજે પણ તેમના વંશમાં અમરના જેવા તેજસ્વી પ્રભાવક આચાર્યો થાય છે. અત્રે વાપરેલ 'અમર' શબ્દથી આ પ્રસ્તુત અમરચંદસૂરિ સૂચિત કરેલ છે. તેથી જણાય છે કે સં. ૧૩૩૪ સુધી તે સૂરિ વિદ્યમાન હશે. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૫૪૬ પં. ૧૬ 'નાનકને બદલે 'નાનાક' વાંચો.

૫૫૨ પં. ૨ 'તેને' ને બદલે 'તેમને' સુધારો.

૫૫૬ પં. ૬ 'ન્યાસનિબન્ધ' ને બદલે 'ન્યાસ નિબન્ધ' જોઇએ

ટિ. [illegible] છેવટે ઉમેરો:–જુઓ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયનો લેખ

ટિ. ૩૭૪ પં. ૧૪ 'રાશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખર કૃત' મૂકો.

ટિ. ૩૮૬ પં. ૨ 'સાભાગ્યનંદી'ને બદલે 'સૌભાગ્યનંદી' વાંચો.
પં. ૩ 'સં. ૧૮૮૧મા' ને બદલે 'સં. ૧૮૭૭મા' મૂકો.
પૃ. ૩૬૭ પારાનો અંક ૫૨૭ મૂકેલ છે તેને બદલે ૫૨૭ક રાખો.

૫૩૧ પં. ૧૩ 'તેની પરિશિષ્ટમા' બદલે 'તેના પરિશિષ્ટમાં' જોઇએ.

પં. ૨૦ 'ઉલ્લાસરાઘવ' બદલે 'ઉલ્લાઘરાઘવ' વાંચો.

પં. ૨૬ કાવ્યદેવી પુત્ર ને અવતરણ ચિન્હમાં—'કાવ્યદેવી-પુત્ર' એમ મૂકો.

ટિ. ૩૯૩ છેવટે ઉમેરોઃ—વાયડ ગચ્છ અને વાયડ જ્ઞાતિ (જુઓ પારા ૪૯૬) જે સ્થાનના નામથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસા (જીલ્લા પાલણપુર)ની પાસે એજ 'વાયડ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે એ મહાસ્થાનોમા ગણાતું પણ હમણાં ગામડાના રૂપમાં વર્તમાન છે. વાયડ જ્ઞાતિ તો આજે પણ ગૂજરાતમાં વર્તમાન છે, પણ વાયડગચ્છના સાધુ કે આચાર્ય વર્તમાન સમયમાં ક્યાંયે જોવાતા નથી. આ ગચ્છના એક પૂર્વાચાર્ય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિતમાં આપ્યો છે, તેની સમાપ્તિ કરતાં ચરિત્રકાર કહે છે કે આજે પણ તેમના વંશમાં અમરના જેવા તેજસ્વી પ્રભાવક આચાર્ય થ.ય છે. અત્રે વાપરેલ 'અમર' શબ્દથી આ પ્રસ્તુત અમરચંદ્રસૂરિ સૂચિત કરેલ છે. તેથી જણાય છે કે સં. ૧૩૩૪ સુધી તે સૂરિ વિદ્યમાન હશે. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૫૪૬ પં. ૧૬ 'નાનકને બદલે 'નાનાક' વાંચો.
૫૫૨ પં. ૨ 'તેને' ને બદલે 'તેમને' સુધારો.
૫૫૬ પં. ૬ 'ન્યાનિયન' ને બદલે 'ન્યાય વિપન' જોઇએ
ટિ. ૪૦૪ છેવટે ઉમેરોઃ—જુઓ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયનો લેખ

ટિ. ૩૭૪ પં. ૧૪ 'રાશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખર કૃત' મૂકો.

ટિ. ૩૮૬ પં. ૨ 'સાભાગ્યનંદી'ને બદલે 'સૌભાગ્યનંદી' વાંચો.

પં. ૩ 'સં. ૧૮૮૧મા' ને બદલે 'સં. ૧૮૭૭માં' મૂકો.

પૃ. ૩૬૭ પારાનો અંક પર૭ મૂકેલ છે તેને બદલે પર૭ ક રાખો.

૫૩૧ પં. ૧૩ 'તેની પરિશિષ્ટમાં' બદલે 'તેના પરિશિષ્ટમાં' જોઇએ.

પં. ૨૦ 'ઉલ્લાસમરાઘવ' બદલે 'ઉલ્લાઘરાઘવ' વાંચો.

પં. ૨૬ કાવ્યદેવી પુત્ર ને અવતરણ ચિન્હમાં-'કાવ્યદેવી પુત્ર' એમ મૂકો.

ટિ. ૭૭૩ ઉપર [illegible] વાયડ ગચ્છ અને વાયડ જ્ઞાતિ (જુઓ પારા ૪૯૬) જે સ્થાનના નામથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસા (ઉત્તર પાલણપુર)ની પાસે એજ 'વાયડ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે એ [illegible] પણ હમણાં ગામડાના રૂપમાં વર્તમાન છે. વાયડ જ્ઞાતિ તે આજે પણ ગુજરાતમાં વર્તમાન છે, પણ વાયડગચ્છ [illegible] કે આચાર્ય વર્તમાન સમયમાં [illegible] નથી. [illegible] જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિત્ર [illegible] ૧૨૮૮ [illegible]

[illegible]

ટિ. ૩૭૪ પં. ૧૪ 'રાશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખર કૃત' મૂકો.

ટિ. ૩૮૬ પં. ૨ 'આભાગ્યનંદી'ને બદલે 'સૌભાગ્યનંદી' વાંચો. પં. ૩ 'સં. ૧૮૮૧મા' ને બદલે 'સં. ૧૮૭૭માં' મૂકો.

પૃ. ૩૬૭ પારાનો અંક ૫૨૭ મૂકેલ છે તેને બદલે ૫૨૭ક રાખો.

૫૩૧ પં. ૧૩ 'તેની પરિશિષ્ટમાં' બદલે 'તેના પરિશિષ્ટમાં' જોઇએ.

પં. ૨૦ 'ઉલ્લાસરાઘવ' બદલે 'ઉલ્લાઘરાઘવ' વાંચો.

પં. ૨૬ કાવ્યદેવી પુત્ર ને અવતરણ ચિન્હમાં-'કાવ્યદેવી-પુત્ર' એમ મૂકો.

ટિ. ૩૯૩ ઉપર ઉમેરો—વાયડ ગચ્છ અને વાયડ જ્ઞાતિ (જુઓ પૃ.રા ૪૯૬) જે સ્થાનના નામથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસા (ઉ.રા પાલણપુર)ની પાસે એજ 'વાયડ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે એ મહાસ્થાનેમ મનુનું પણ [illegible] સ્થળ વર્તમાન છે. વાયડ જ્ઞાતિ ને આજે પણ ગુજરાતમાં વર્તમાન છે, પણ વાયડગચ્છ [illegible] કે આચાર્ય વર્તમાન સમયમાં [illegible] નથી. [illegible] જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિત્ર [illegible] છે તેની [illegible] અધિકાર કરે છે કે [illegible] [illegible] પ્રભાવક [illegible] [illegible] છે. [illegible] અમરચંદ્ર [illegible] છે કે સં. ૧૦૩૬ સુધીને [illegible] [illegible] [illegible] ટિ. [illegible])

[illegible]

વિમલચંદ્રે સહાય આપી. આની પ્રથમ પ્રતિ ચંદ્રાવતીમાં શ્રેષ્ઠિ સોમદેવની પુત્રી રાજમતીએ લખી. પ્ર. હંસવિજય ગ્રંથમાલા નં. ૨૨

ટિ. ૪૧૨ પં. ૧૫ 'જેટલાલ' ને બદલે 'જેટલાક' વાંચો.

ટિ. ૪૧૪ પં. ૭ 'શ્રી પતન વારતવ્ય' બદલે 'શ્રીપત્તન વાસ્તવ્ય' જોઇએ.

૫૮૩ પં. ૧૨ 'સિદ્ધપંચાશિકા' પછી ઉમેરોઃ-સૂત્રવૃત્તિ, સિદ્ધપ્રાભૃતવૃત્તિ (જુઓ તેમનો ઉલ્લેખ ત૦ રત્નશેખર સૂરિ કૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પૃ. ૮)

૫૮૫ પં. 'તાડપત્ર' પછી ઉમેરો 'ઉપર'

પં. ૨૨ 'ચંદ્રસૂરિ' ને બદલે 'શ્રીચંદ્રસૂરિ' મૂકો.

૫૯૩ પં. ૩ 'બૃહદ્ વૃત્તિ રચી' પછી ઉમેરોઃ-(પ્ર૦ જેતારણ નિવાસી શેઠ છગનલાલ હીરાચંદાદિ મંધેન સં. ૧૯૭૫)

૫૯૮ છેલ્લી ઉપરની પં. વિવેકસાગર ને બદલે વિવેકસાગરે.

૬૦૨ છેવટે ઉમેરોઃ-(પત્ર ૩૫ નં. ૧૪૩ સન ૧૮૭૩-૭૪, નં. ૯૭ સન ૧૮૭૨-૭૩ ભા. ઇ.)

૬૦૪ પં. ૪ 'મળાય છે' નહિ પણ 'સંભળાય છે' જોઇએ.

પં. ૧૨ 'વિજયદશમી' નહિ પણ 'વિજયાદશમી' જોઇએ.

ટિ. ૪૨૦ પં. ૨ બદલે ષટદર્શની બદલે ષડ્દર્શની જોઇએ.

૬૦૬ પં. ૧ 'ઉપર્યુક્ત' પછી ઉમેરોઃ-સિવાયના બીજા-આગમિકગચ્છના.

૬૨૧ પં. ૭ 'શિષ્ય' પછી કૌંસ પૂરો કરોઃ-'શિષ્ય')

૬૨૪ છેવટે ઉમેરોઃ—આમાં ઉલ્લેખકરાયેલ પીથડ-પેથડનો વૃત્તાંત એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ (પુરાતત્ત્વ ૧,૧) માંથી સુભાગ્યે મળી આવે છે કે તે અર્બુદિનપુર પાટણ પાસે આવેલા ગામ સાંડેરક (સાંડેરા) કે જે વર્ધમાન સ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત હતું. તેમાં પ્રાગ્વાટવંશના સુમનિશાહનો ? ગમાન્ય પુત્ર આશુ. તેનો આસડ-એના મોખ અને વર્ધમાન, પૈરાવત માનનો ચંડસિંહ અને ચંડસિંહના

વિમલચંદ્રે સહાય આપી. આની પ્રથમ પ્રતિ ચંદ્રાવતીમાં શ્રેષ્ઠિ સોમદેવની પુત્રી રાજમતીએ લખી. પ્ર. હંસવિજય ગ્રંથમાલા નં. ૨૨

ટિ. ૪૧૨ પં. ૧૫ 'જેટલાલ' ને બદલે 'જેટલાક' વાંચો.

ટિ. ૪૧૩ પં. ૭ 'શ્રી પતન વાસ્તવ્ય' બદલે 'શ્રીપત્તન વાસ્તવ્ય' જોઇએ.

૫૮૩ પં. ૧૨ 'સિદ્ધપંચાશિકા' પછી ઉમેરોઃ-સૂત્રવૃત્તિ, સિદ્ધપ્રાભૃતવૃત્તિ (જુઓ તેમનો ઉલ્લેખ તત્ રત્નશેખર સૂરિ કૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પૃ. ૮)

૫૮૫ પં. 'તાડપત્ર' પછી ઉમેરો 'ઉપર'

પં. ૨૨ 'ચંદ્રસૂરિ' ને બદલે 'શ્રીચંદ્રસૂરિ' મૂકો.

૫૯૩ પં. ૩ 'બૃહદ્ વૃત્તિ રચી' પછી ઉમેરોઃ-(પ્ર૦ જેતારણ નિવાસી શેઠ છગનલાલ હીરાચંદાદિ મંઘેન સં. ૧૯૭૫)

૫૯૮ છેલ્લી ઉપરની પં. વિવેકસાગર ને બદલે વિવેકસાગરે.

૬૦૨ છેવટે ઉમેરોઃ-(પત્ર ૩૫ નં. ૧૪૩ સન ૧૮૭૩-૭૪, નં. ૯૭ સન ૧૮૭૨-૭૩ ભા. ઇ.)

૬૦૪ પં. ૪ 'મઅળાય છે' નહિ પણ 'સંઅળાય છે' જોઇએ.

પં. ૧૨ 'વિજયદશમી' નહિ પણ 'વિજયાદશમી' જોઇએ.

ટિ. ૪૨૦ પં. ૨ બદલે ષટદર્શની બદલે ષડ્દર્શની જોઇએ.

૬૦૬ પં. ૧ 'ઉપર્યુક્ત' પછી ઉમેરોઃ-સિવાયના બીજા-આગમિકગચ્છના.

૬૨૧ પં. ૭ 'શિષ્ય' પછી કૌંસ પૂરો કરોઃ-'શિષ્ય')

૬૨૪ છેવટે ઉમેરોઃ-આમાં ઉલ્લેખકરાયેલ પીથડ-પેથડનો વૃત્તાંત એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ (પુરાતત્ત્વ ૧,૧) માંથી સુભાગ્યે મળી આવે છે કે તે અણહિલપુર પાટણ પાસે આવેલા ગામ સાંડેરક (સાંડેરા) કે જે વર્ધમાન સ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત હતું. તેમાં પ્રાગ્વાટવંશના સુમતિસાધુનો ? જમાન્ય પુત્ર આભુ. તેનો આસડએના મોખ અને વર્ધમાન, પેરા વવ માનનો ચંડસિંહ અને ચંડસિંહના

ટિ. ૬૩૧ પં. 'જ્ઞાનમંડ' ને બદલે 'જ્ઞાનચંદ' જોઈએ.
૬૪૮ પં. ૩૧ 'અભાર,ભાનુસિંહ' ને બદલે 'ભુજ,ભાનુસિંહ' જોઈએ.
પૃ. ૬૪૧ મધ્ય ભાગ 'વિમલચંદ' ને બદલે 'રૂપચંદ' મૂકો.
૬૪૮ પં. ૧૦ 'અજૈનમતી (પુ.)' ની ટીપમાં ઉમેરો-
પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૫૩ ચૂર્ણિ ની ટીકા સહિત.
પં. ૧૩ 'સિદ્ધચક્ર ઉદ્ધાર' ને બદલે 'સિદ્ધચક્રનો ઉદ્ધાર' સુધારો.
૬૫૨ પં. ૧ 'આચાર્ય' ને બદલે 'આચાર્ય' જોઈએ.
૬૫૩ પં. ૮ 'કાવ્ય સ્થિતિ' બદલે 'કાવ્યસ્થિતિ ...' વાંચો.
પં. ૧૨ 'મૈત્ર નાર્કી' બદલે 'મૈત્રી ના ...' સુધારો
ઉપરાંત ઉમેરો-દેવસુંદરસૂરિ શિ. ક્ષેમંકર સૂરિએ ષટ્પુરુષ ચરિત્ર (મુદ્રિત ૨ નં. ૩૮૩, ગુ૦ ભા૦ પ્ર. ભગુભાઈ કારભારી) અને સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા કથા (પ્ર૦ હી૦ હં.) રચ્યાં.'
૬૫૬ પં. ૧ 'સં. ૧૪૫૬ માં' ને બદલે 'સં. ૧૪૬૮ માં' મૂકો.
પં. ૨ 'લાવ્યા' ને બદલે 'આવ્યા' જોઈએ.
ટિ. ૪૪૧ પં. ૫ 'કુરસિંહ' ને બદલે 'અકૂરસિંહ' વાંચો.
ટિ. ૪૪૪ પં. ૩૨-૩૩ 'તે કીર્તિસ્તંભ...બંધાવ્યો હતો' એ હકીકત બરાબર નથી તે માટે 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો પરિચય (ચિત્રપરિચયમાં) વાંચો.
પં. ૩૪ કિર્તિરિથંભ' બદલે 'કીર્તિસ્તંભ' વાંચો.
પં. ૩૬ 'આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણકે તે અપ્રમાણ નથી-' આ કથન પણ યથાર્થ નથી લાગતું. તે માટે પણ 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો પરિચય ચિત્રપરિચયમાં વાંચો.
પૃ. ૪૬૧ મથાળું તેમા 'લખાયેલી' બદલે 'લખાયેલી' સુધારો.
૬૮૦ પં. ૫ 'દક્ષિણાના' બદલે 'દક્ષિણના' જોઈએ.
૬૮૧ પં. ૮ 'પ્રશંસ્તિ' બદલે 'પ્રશસ્તિ' સુધારો.
૬૮૨ પં. ૬ ઉત્તરાધ્યયન' બદલે 'ઉત્તરાધ્યયન' જોઈએ.
૬૯૨ પં. ૨૨ 'બંધાવ્યું' પછી (આવો કૌંસ મૂકો.

ટિ. ૪૩૧ પં. 'જ્ઞાનચંદ્ર' ને બદલે 'જ્ઞાનચંદ્ર' જોઈએ.
૪૪૮ પં. ૩૧ 'આનંદ,આણંદવિમલ' ને બદલે 'આનંદ,આણંદવિમલ' જોઈએ.
પૃ. ૪૬૧ ત્યાર પછી 'વિજયદેવસૂરિ' ને બદલે 'દેવેન્દ્ર' જોઈએ.
૪૪૮ પં. ૧૦ 'અમેદાવાદ (?)' [illegible] ઉમેરો–
પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૫૩ પુણ્યવિજયજીના [illegible] સહિત.
પં. ૧૩ 'વિજય [illegible]' ને બદલે 'વિજયાનંદ' સુધારો.
૬૫૨ પં. ૧ 'આચાર્ય' ને બદલે 'આચાર્ય' જોઈએ.
૬૫૩ પં. ૮ '[illegible]' બદલે '[illegible]' વાંચો.
પં. ૧૨ 'ગૌતમ નામે' બદલે 'ગૌતમ નામે' સુધારો
ઉપરે ઉમેરો–દેવસુંદરસૂરિ શિ. ક્ષેમંકર સૂરિએ પટ્પુરુષ ચરિત્ર (શુદ્ધ ર નં. ૩૮૩, ગુ૦ ભા૦ પ્ર. ભગુભાઈ કારભારી) અને સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા કથા (પ્ર૦ હીં૦ હં.) રચ્યાં.'
૬૫૮ પં. ૧ 'નં. ૧૪૫૬ માં' ને બદલે 'નં. ૧૪૬૮ માં' જોઈએ.
પં. ૨ 'લાવ્યાં' ને બદલે 'આવ્યા' જોઈએ.
ટિ. ૪૪૧ પં. ૫ 'કુરસિંહ' ને બદલે 'અકુરસિંહ' વાંચો.
ટિ. ૪૪૪ પં. ૩૨–૩૩ 'તે કીર્તિસ્તંભ...બંધાવ્યો હતો' એ હકીકત બરાબર નથી તેમાટે 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો પરિચય (ચિત્રપરિચયમાં) વાંચો.
પં. ૩૪ કિર્તિસ્થંભ' બદલે 'કીર્તિસ્તંભ' વાંચો.
પં. ૩૬ 'આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણકે તે સપ્રમાણ નથી–' આ કથન પણ યથાર્થ નથી લાગતું. તે માટે પણ 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો પરિચય ચિત્રપરિચયમાં વાંચો.
પૃ. ૪૬૧ મથાળું તેમાં 'લખાયેલી' બદલે 'લખાયેલી' સુધારો.
૬૮૦ પં. ૫ 'દક્ષિણાના' બદલે 'દક્ષિણના' જોઈએ.
૬૮૧ પં. ૮ 'પ્રશંસિત' બદલે 'પ્રશસ્તિ' સુધારો.
૬૮૨ પં. ૬ ઉત્તરાધ્યનન' બદલે 'ઉત્તરાધ્યયન' જોઈએ.
૬૮૨ પં. ૨૨ 'બંધાવ્યું' પછી (આવો કૌંસ મૂકો.

૮૬૪ પં. ૨૮ મહાવીર ચૂરિય નહિ પણ મહાવીર ચરિય.

૮૬૮ પં. ૪ 'શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત.' એટલું કૌસમાં મૂકો.

૮૮૦ પં. ૪ ભક્તમર- નહિ પણ ભક્તામર-

૮૮૩ પં. ૭ કર્ણકુતુહલ નહિ પણ કર્ણકુતૂહલ

૮૮૪ પં. ૧૩ -સાર સમુચ્ય નહિ પણ-સાર સમુચ્ચય

ટિ. ૫૨૨ પં. ૧ શ્રીવિજયગણિ પછી 'જે' મૂકો.

પં. ૨ તેણે ને બદલે જેણે સુધારો.

૮૯૩ છેલ્લી પં. ચંદનપન્નતિ ને બદલે ચંદપન્નતિ જોઈએ.

૮૯૪ પં. ૧૦ ચર્યા પછી) કૌંસ મૂકો.

આ પારા પછીના પારાનો નં. ૧૯૮ છપાયો છે તેને બદલે ૮૯૫ જોઈએ.

૮૯૬ પં. ૪૭ (પૃ. ૬૦૭ની છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિ) રામચંદ્રને બદલે કરમચંદ જોઇએ.

૯૦૩ પં. ૨ માણિક્યસુંદર નહિ પણ માણિક્યચંદ્ર

પં. ૩ કુબેર પુરાણને' પછી ઉમેરો:-(પી. ૩, ૩૫૭)

૯૦૪ પં. ૧૫ (પૃ. ૬૧૪ પં. ૪) શિષ્ય પરત્વે ને બદલે શિષ્યે કરેલો, એમ મૂકો.

૯૦૫ પં. સં. ૧૫૬૨માં ને બદલે 'સં. ૧૬૬૭માં' સુધારો.

૯૦૬ છેલ્લી પં. નેમિજન બદલે નેમિજિન મૂકો.

૯૧૧ પં. ૨ 'કારભુકે મનવમાં' બદલે 'કારભુકે તે સમયમાં'

૯૧- પં. ૬ અને ૧૭ 'ટલો' છે ત્યાં 'છલો (૬ પંચાશ:)' એમ વાંચો.

૮૬૪ પં. ૨૮ મહાવીર ચૂર્ણિ નહિ પણ મહાવીર ચરિત્ર.

૮૬૮ પં. ૪ 'શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત.' એટલું કૌંસમાં મૂકો.

૮૮૦ પં. ૪ ભક્તમર- નહિ પણ ભક્તામર-

૮૮૩ પં. ૭ કર્ણકુતુહલ નહિ પણ કર્ણકુતૂહલ

૮૮૪ પં. ૧૩ -સાર સમુચ્ય નહિ પણ-સાર સમુચ્ચય

ટિ. ૫૨૨ પં. ૧ શ્રીવિજયગણિ પછી 'જે' મૂકો.

પં. ૨ તેણે ને બદલે જેણે સુધારો.

૮૯૩ છેલ્લી પં. ચંદનપન્નતિ ને બદલે ચંદપન્નતિ જોઇએ

૮૯૪ પં. ૧૦ ચર્યા પછી) કૌંસ મૂકો.

આ પારા પછીના પારાનો નં. ૧૯૮ છપાયો છે તેને બદલે ૮૯૫ જોઈએ.

૮૯૬ પં. ૪૭ (પૃ. ૬૦૭ની છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિ) રામચંદ્રને બદલે કરમચંદ જોઇએ.

૯૦૩ પં. ૨ માણિક્યસુંદર નહિ પણ માણિક્યચંદ્ર

પં. ૩ કુબેર પુરાણને' પછી ઉમેરો:-(પી. ૩, ૩૫૭)

૯૦૪ પં. ૧૫ (પૃ. ૬૧૪ પં. ૪) શિષ્ય પરત્વે ને બદલે શિષ્યે કરેલો, એમ મૂકો.

૯૦૫ પં. સં. ૧૫૭૨માં ને બદલે 'સં. ૧૬૭૨માં' સુધારો.

૯૦૬ છેલ્લી પં. નેમિજન બદલે નેમિજિન મૂકો.

૯૧૧ પ. ૩ 'કારણકે મનવચ' બદલે 'કારણકે તે સમયમાં'

૯૧- ૫ ૬ અને ૧૭ 'હતો' છે ત્યાં 'છો (? પંચમ્)' એમ વાંચો.

૯- ૫ નયનંદિજિન સ્થાને નયવિજય જોઇએ.

૯-- ૫ · એવમાં બદલે પદમાં સુધારો.

૯-૬ પ. ૭ કંઠોમાં બદલે કાંઠોમાં જોઇએ.

૫. ૨૬ આનંદજનને બદલે આનંદઘનને જોઇએ

૯૮૧ પં. ૧ સ્થૂલભદ્ર ને સ્થાને સ્થૂલભદ્ર મૂકવો.
છેલ્લી ઉપરની પં નેમિવિજ્યે સ્થાને નેમિવિજય મૂકો.
૧૦૨૩ પં. ૩-૩ અગ્રમતી પછી આ. ૨ મ ૧૯૫૨ મૂકો.
પં. ૫ ભોજકુમાર પછી આ. ૨ સ. ૧૯૫૫ મૂકો.
ઉમાદેવી પછી આ. ૪ સ. ૧૯૫૧ મૂકો.
પં. ૬ વીજાવેલી પછી આ. ૧ સ. ૧૯૫૫ મૂકો
પં. ૧૨ તેના પછી સં. ૧૯૫૨ મા ઉમેરો
પં. ૧૨-૧૩ રચનાર પછી પાટણના ઉમેરો
પં. ૨૩ શિવરામ કેશવરામ બદલે શિવરામ કેશવલાલ મૂકો
૧૦૫૨ પં ૧૦ હેમવિમલસૂરિની બદલે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલ ગણિની, વાંચો.

૧૦૬૬ છેલ્લી પં. 'બાગજ છે' પર ટિ. નો આંક ૫૮૮ મૂકયો છે તેને બદલે ૫૫૮ જોઈએ. ને નીચે ટિ. માં પણ ૫૫૮ મૂકયો છે ત્યા પણ ૫૮૮ જોઇએ.

૧૧૩૪ પં. ૮-૯ 'છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ માં...નથી શકાયા' ને બદલે એમ મૂકો કે સન ૧૯૩૧ માં (સં. ૧૯૮૭ માં) ગણના થઈ, તેની પણ લોકનો વિરોધ હોવાથી બરાબર મનુષ્ય ગણના થઈ નથી, છતા જે સરકારી આંકડા હવે પ્રકટ થયા છે, તેમા જૈનોની કુલ સંખ્યા ૧૨૫૨૧૦૫ નોંધાઈ છે.

૧૧૪૧ પં. ૨ રાજપૂત ચિત્રોના બદલે રાજપૂત ચિત્રકલાના [illegible].

[illegible] ૮ 'અનતિશ્રા ઉદગી' પછી ઉમેરો 'વળી જુદલ [illegible]'

[illegible] પં. ૧૨ [illegible] અજમેરમાને બદલે (સં. ૧૧૨૪ [illegible])

૨૨૬ પં. ૨ '૧૩૧૦ - ૧૩૫' પછી ઉમેરો કે તેમા ભરત [illegible] પ્રશ્ન [illegible] છે.

૯૮૧ પં. ૧ સ્થવભદ્ર ને સ્થાને સ્થૂલભદ્ર સુધારો.
છેલ્લી ઉપરની પં. નેમિવિજને સ્થાને નેમિવિજયે મૂકો.
૧૦૨૩ પં. ૩-૩ અનુમતી પછી આ. ૨ મ ૧૯૫૨ મૂકો
પં. ૫ ભોજકુમાર પછી આ. ૨ મ. ૧૯૫૫ મૂકો.
ઉમાદેવી પછી આ. ૪ મ. ૧૯૫૧ મૂકો.
પં. ૬ વીણાવેલી પછી આ. ૧ મ. ૧૯૫૫ મૂકો
પં. ૧૨ તેના પછી સં. ૧૯૫૨ મા ઉમેરો
પં. ૧૨-૧૩ રચનાર પછી પાટણના ઉમેરો
પં. ૧૩ શિવરામ કેશવરામ બદલે શિવરામ કેશવલાલ મૂકો.
૧૦૫૨ પં. ૧૦ હેમવિમલસૂરિની બદલે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલ ગણિની, વાંચો.

૧૦૬૬ છેલ્લી પં. 'ભાગજ છે' પર ટિ. નો આંક ૫૮૮ મૂક્યો છે તેને બદલે ૫૫૮ જોઈએ. ને નીચે ટિ. માં પણ ૫૫૮ મૂક્યો છે ત્યાં પણ ૫૮૮ જોઇએ.

૧૧૩૪ પં. ૮-૯ 'છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ માં...નથી શકાયા' ને બદલે એમ મૂકો કે સન ૧૯૩૧ માં (સં. ૧૯૮૭ માં) ગણના થઈ, તેનો પણ લોકનો વિરોધ હોવાથી બરાબર મનુષ્ય-ગણના થઈ નથી, છતાં જે સરકારી આંકડા હવે પ્રકટ થયા છે, તેમાં જૈનોની [illegible] ૧૨૫૨૧૦૫ નોંધાઈ છે.

૧૧૪૧ પં. -૨ રાજપૂત ચિત્રોના બદલે રાજપૂત ચિત્રકળાના [illegible].

[illegible] ૮ 'અનતિયા ઉદ્ગી' પછી ઉમેરો 'વળી જુઓ [illegible]'

[illegible] પં. ૧૨ [illegible] અજમેરમાં)ને બદલે (સં. ૧૧૨૪ [illegible]) [illegible]

૨૨૬ પં. ૨ '[illegible] - ૨૨૫' પછી ઉમેરો કે તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] છે.

જૈન ગૂર્જર કવિઓ–બીજો ભાગ–સંબંધી અભિપ્રાયો

[જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ કે જેની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસ મૂકવા ધાર્યું હતું તે આ ઇતિહાસ તૈયાર થયે તેના વગર બહાર પડી ગયો. ને તેમાં તેના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે જૈન ગૂર્જર કવિઓ–પ્રથમ ભાગ સંબંધીના અભિપ્રાયો આપેલ છે અને ઉક્ત બીજા ભાગના સંબંધી આ વેળા પડેલ સૂચના, અભિપ્રાય આદિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે જે પૈકી કેટલાકમાં પ્રથમ ભાગ સંબંધી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.]

૧ પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી જૈન પંડિત ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કોઠીપોળ વડોદરા—લેખક પરના તા. ૬–૭–૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કેઃ–આપનો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૨ જો દળદાર ગ્રંથ કે. ઓ. શ્રીમદ્દ્વારા મ્હને ભેટ મળી ગયો છે, આપના એ ભગીરથ પરિશ્રમ માટે સર્વ કોઇ ઇતિહાસપ્રેમી અને સાહિત્યપ્રેમી ધન્યવાદ ઉચ્ચારે એ સ્વાભાવિક છે.

૨ પ્રોફે૦ બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર વડોદરા લેખક પરના તા. ૭–૭–૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કેઃ—જૈન ગૂર્જર કવિઓ બીજો ભાગ પ્રત ૧ ગઇ કાલે મળી તે માટે ત્હમને જેટલો ધન્યવાદ અર્પિએ તેટલો ઓછો, જો કે આગલા સૈકાઓમાંથી જેમ જેમ આ તરફ–વર્તમાનમાં–આવો છો તેમ તેમ કામની કુશ્કેલી ઓછી અગત્ય ઓછી. કોન્ફરન્સના મંત્રી સાહેબોનો ઉપકાર માનું છું. આવી ચોપડીઓ વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓને વિના મૂલ્યે મોટી સંખ્યામાં ભેટ આપવાની એમની નીતિ વિષે રા. રા. પંડિત લાલચંદ પ્રશંસાવચનો લખે છે તે યથાયોગ્ય છે. યુરોપમાં પણ આવી ચોપડીઓ યુનિવર્સિટીઓ લાયબ્રેરીઓ તજ્જ્ઞ પ્રોફેસરો આદિમાં વ્હેંચાય છે. પ્રસ્તાવિક અને ઐતિહાસિક પ્રકરણો જુદા ગ્રંથ રૂપે બ્હાર પાડવાનો નિર્ણય ઉત્તમ છે.

જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ—સંબંધી અભિપ્રાયો

[જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ કે જેની પ્રસ્તાવના તરીકે આ નિબંધ મૂકવા ધાર્યું હતું તે આ ઇતિહાસ તરીકે પ્રકટ થયું ત્યારે તેના પહેલાં બહાર પડી ગયો છે અને તેમાં તેના પરિશિષ્ટ ૧ માં જૈન ગૂર્જર કવિઓ—પ્રથમ ભાગ સંબંધીના અભિપ્રાયો આપેલ છે અને ઉક્ત બીજા ભાગના સંબંધી જે જે પત્રો, સૂચના, અભિપ્રાય આવ્યા તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે જે પૈકી કેટલાકમાં પ્રથમ ભાગ સંબંધી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.]

૧ પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી જૈન પંડિત ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કોઠીપોળ વડોદરા—લેખક પરના તા. ૬-૭-૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કેઃ—આપનો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૨ નો દળદાર ગ્રંથ કે. ઓ.રીમારફત ન્હને ભેટ મળી ગયો છે, આપના એ ભગીરથ પરિશ્રમ માટે સર્વ કોઈ ઇતિહાસપ્રેમી અને સાહિત્યપ્રેમી ધન્યવાદ ઉચ્ચારે એ સ્વાભાવિક છે.

૨ પ્રોફે૦ બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર વડોદરા લેખક પરના તા. ૭-૭-૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કેઃ—જૈન ગૂર્જર કવિઓ બીજો ભાગ પ્રત ૧ ગઈ કાલે મળી તે માટે તમને જેટલો ધન્યવાદ આપિયે તેટલો ઓછો, જો કે આગલા સૈકાઓમાંથી જેમ જેમ આ તરફ—વર્તમાનમાં—આવો છો તેમ તેમ કામની કુશ્કેલી ઓછી થતી અને ઓછી. કૉન્ફરન્સના મંત્રી સાહેબોનો ઉપકાર માનું છું. આવી ચોપડીઓ વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓને વિના મૂલ્યે મોટી સંખ્યામાં ભેટ આપવાની એમની નીતિ વિષે રા. રા. પંડિત લાલચંદ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તે યથાયોગ્ય છે. યુરોપમાં પણ આવી ચોપડીઓ યુનિવર્સિટીઓ લાયબ્રેરીઓ તજ્જ્ઞ પ્રોફેસરો આદિમાં વહેંચાય છે. પ્રસ્તાવિક અને ઐતિહાસિક પ્રકરણો જુદા ગ્રંથ રૂપે બહાર પાડવાનો નિર્ણય ઉત્તમ છે.

[illegible]

ful to you [illegible]

I have [illegible] as well as I am afraid I can [illegible] portion of extracts. As regards [illegible] to both the volumes I have [illegible] a very high opinion of the scholarship of Mr. M. D. Desai and can say that the world of linguists owe him a debt of gratitude for his efforts in presenting in a systematic form the part played by the Jain poets in the making of modern and ancient Gujarati.

—આપની પ્રકાશિત કૃતિ નામે જૈન ગુર્જર કવિઓનો બીજો ભાગ કે જેની એક નકલ મને આપે કૃપાથી [illegible] તે મળી. ખરે-ખર આપની તે કૃપા માટે આપનો અતિ [illegible]

આ પુસ્તકની સમાલોચના મેં [illegible] કરી નથી કારણ કે મને ભ્રાંતિ છે કે ઉતાવ[illegible] સમાલો-ચના હું કરી શકું નહિ. (જૈન [illegible] [illegible]ની

ઉધાર અને પરિશ્રમ લખી [illegible] લખીશું. એ બીજો ભાગ પણ પહેલા ભાગ જેવું Monumental Work છે અને તમારા આનંદ, [illegible] મહેનત કરી કરેલી [illegible]—એક [illegible] Monument-ની માફક [illegible] રૂપે છે. આ ભાગમાંથી પણ ઘણું નવું [illegible] જાણવાનું મળે છે અને ત્યારે એ [illegible] બીજો ભાગ [illegible] નો સંપૂર્ણપણે Perspective લેવામાં ને [illegible] વગેરે એમાં શક્ય નથી. તમારા આ પ્રયાસ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તમારું ઋણી રહેશે.

૮ સાક્ષરશિરોમણિ શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ તા. ૯–૮–૩૨ના કાર્ડથી માત્ર આટલું ટુંકમાં પહોંચ રૂપે જણાવે છે કે:—

વિ. વિ. જે આપની તરફથી 'જૈન ગુર્જર કવિઓ" ભાગ ૨ ની પ્રત મળી. તે માટે બહુ બહુ ઉપકાર માનું છું. પ્રથમ ભાગ પણ મળી ગયો હતોજ.

હાવા આકર ગ્રન્થનું અવલોકન લખવું એ મ્હારા જેવાના સામર્થ્યની બહાર છે. માટે તે ખાતે ક્ષમા માગું છું.

૯ મુંબઈની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલોના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા M. A. તા. ૯–૮–૩૨ના પત્રથી જણાવે છે કે:—

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇ તરફથી પહેલો ભાગ ઘણા વખત થયાં મળ્યો છે અને બીજો હમણાં આપના કાગળ સાથે મળ્યો છે.

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ જે શ્રમ લીધો છે, અને એ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના અને ભાષાના અભ્યાસ માટે જે સાધન પૂરાં પાડ્યાં છે તેની કિમ્મત આંકવા માટે તો પુષ્કળ અભ્યાસ [illegible] અવકાશની જરૂર છે. તે પુસ્તકોની કિમ્મત એટલી ઉંચી [illegible] નાણી છે કે ઉપર ઉપરથી જોઇને કાંઇ કહી નાંખવું એ અન્[illegible]

ઉપરાંત આપે પરિશ્રમ લઈ [illegible] નવાં [illegible] સ્વીકાર્યું. એ બીજો ભાગ પણ પહેલા ભાગ જેવુંજ Monumental Work છે અને તમારા આગ્રહ, ધીરજપણું અને [illegible] ભગીરથ મહેનત કર્યા કરવાની [illegible]—એક [illegible] M[illegible]-ની [illegible] રૂપે છે. આ ભાગમાંથી પણ ઘણું નવું જાણવાનું ને શીખવાનું મળે છે અને જ્યારે એ સામગ્રીનો બીજો ભાગ [illegible] વિષયનો સંપૂર્ણપણે Perspective લેવામાં ને [illegible] વરી એમાં શક્ય નથી. તમારા આ પ્રયાસ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તમારૂં ઋણી રહેશે.

૮ સાક્ષરશિરોમણિ શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ તા. ૯–૮–૩૧ના કાર્ડથી માત્ર આટલું ટુકમાં પહોંચ રૂપે જણાવે છે કે:—

વિ. વિ. જે આપની તરફથી 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' ભાગ ૨ ની પ્રત મળી. તે માટે બહુ બહુ ઉપકાર માનું છું. પ્રથમ ભાગ પણ મળી ગયો હતોજ.

હાલ આવડા ગ્રન્થનું અવલોકન લખવું એ મ્હારા જોવાના સામર્થ્યની બહાર છે. માટે તે ખાતે ક્ષમા માગું છું.

૯ મુંબઈની મ્યુનિસિપલ સ્કુલોના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા M. A. તા. ૯–૮–૩૧ના પત્રથી જણાવે છે કે:—

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇ તરફથી પહેલો ભાગ ઘણા વખત થયાં મળ્યો છે અને બીજો હમણાં આપના કાગળ સાથે મળ્યો છે.

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ જે શ્રમ લીધો છે, અને એ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના અને ભાષાના અભ્યાસ માટે જે સાધન પૂરાં પાડ્યાં છે તેની કિમ્મત આંકવા માટે તો પુષ્કળ અભ્યાસ ને અવકાશની જરૂર છે. તે પુસ્તકોની કિમ્મત એટલી ઉંચી ને મોટી છે કે ઉપર ઉપરથી જોઇને કાંઇ કહી નાંખવું એ અ-

એમ મન સર્વ સ્વીકારે ઉદ્ગારો. એ ઉપર વિવેચન કે વિશેષ તે આપું વિદ્વાનો જ કરી શકે. હું તો એ મહાપુરુષોનો કેવળ ઉપકાર અને પ્રશંસા કરીને એટલું જ નિવેદન કરીશ કે,

(દોહરા)

જૈન સાહિત્ય વિકાસના, મહાસાગર ની માંય,
નાખે કરતી ઉછળતો, અંતરમાં અનુરાગ. ૧

ઘણી મહી ગ્રંથ મણિનો, અનુપમ જ્ઞાનવિશ્રામ
આપ્યા કર્યો નિજદામથી, એ નહિ અલ્પ પ્રયાસ. ૨

ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૈન કવિ વર વીર,
શુદ્ધ સ્વરૂપે દાખવ્યા, મોહન મતિ ગંભીર. ૩

શ્વેતામ્બર મંડળ મળી, તેનો કર્યો પ્રકાશ,
કહાન અભિવંદન કરે, ઇશ્વર પૂરે આશ. ૩

તથાસ્તુ.

૧૧ 'સૌરાષ્ટ્ર' અગષ્ટ ૧૫ : ૧૯૩૧ ના અંકમાં પૃ. ૮૦૫ પર 'સંશોધન' ના મથાળા નીચે પરિચય કરાવે છે કે:—

ગુજરાતી ભાષાનું ઝરણ નરસિંહ મહેતાથી યે આગળ, તેરમી સદીથી વહેતું થયું છે અને એ બસો વર્ષનો પ્રવાહ બાંધવામાં જૈન સાધુઓના એક મોટા જૂથનો અવિરત ઉદ્યમ ઉત્તરોત્તર ચાલુ રહ્યો હતો, એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આપણી પ્રથમ આંખ ઉઘાડનાર ગ્રંથ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા. ૧ છે. એની અંદર એ જૈન સાધુઓની રચેલી પ્રચુર કાવ્યસામગ્રી સંઘરનાર શ્રી મોહનલાલ દેસાઈને મોટો જશ મળેલો છે. સાંપ્રદાયિકતાની સૂગ વગર સમસ્ત ગુજરાતે, સાહિત્યની વિમલ દષ્ટિએ શ્રી. દેસાઇના એ પ્રયત્નને વધાવેલ છે શ્રી. દેસાઈ એ પણ પોતાની આ કૃતિને સાંપ્રદાયિક શેખીની વૃત્તિથી દૂંધાવા દીધા વગર, શુદ્ધ સંશોધનબુદ્ધિથી પોતાનું કામ ચાલુ રાખીને આ ચાર વર્ષના ગાળામાં સ્થળે સ્થળે ભ્રમણ કરી, ખાસી આશરે ૫૯૦ પાનાની નવી સામગ્રી રજૂ કરી છે. તેમાં (૧) અઢારની સદી-

[illegible] ઉદ્‌ગારો. [illegible] કે [illegible] [illegible] જ [illegible]. [illegible] મહાપુરુષોનો [illegible] [illegible] એવું જ નિવેદન કરીશ કે,

(દોહરા)

જૈન [illegible], મહાગ્રંથ તે આજ,
[illegible] ઉપજ્યો, અંતરમાં અનુરાગ. ૧
[illegible] મળી [illegible] જ્ઞાનિનો, અનુપમ જ્ઞાનવિરામ
અગમ કર્યો [illegible], એ નહિ અલ્પ પ્રયાસ. ૨
ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૈન કવિ વર વીર,
શુદ્ધ સ્વરૂપે દાખવ્યા, મોહન મતિ ગંભીર. ૩
શ્વેતાંબર મંડળ મળી, તેનો કર્યો પ્રકાશ,
કહાન અભિવંદન કરે, ઇશ્વર પૂરે આશ. ૩

તથાસ્તુ.

૧૧ 'સૌરાષ્ટ્ર' અગષ્ટ ૧૫ : ૧૯૩૧ ના અંકમાં પૃ. ૮૦૫ પર 'સંશોધન' ના મથાળા નીચે પરિચય કરાવે છે કે—

ગુજરાતી ભાષાનું ઝરણુ નરસિંહ મહેતાથી યે આગળ, તેરમી સદીથી વહેતું થયું છે અને એ બસો વર્ષનો પ્રવાહ બાંધવામાં જૈન સાધુઓના એક મોટા જૂથનો અવિરત ઉદ્યમ ઉત્તરોત્તર ચાલુ રહ્યો હતો, એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આપણી પ્રથમ આંખ ઉઘાડનાર ગ્રંથ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા. ૧ છે. એની અંદર એ જૈન સાધુઓની રચેલી પ્રચુર કાવ્યસામગ્રી સંઘરનાર શ્રી મોહનલાલ દેસાઈને મોટા જશ મળેલો છે. સાંપ્રદાયિકતાની સૂગ વગર સમસ્ત ગુજરાતે, સાહિત્યની વિમલ દૃષ્ટિએ શ્રી. દેસાઇના એ પ્રયત્નને વધાવેલ છે શ્રી. દેસાઈ એ પણ પોતાની આ કૃતિને સાંપ્રદાયિક શેખીની વૃત્તિથી રૂંધાવા દીધા વગર, શુદ્ધ સંશોધનબુદ્ધિથી પોતાનુ કામ ચ લુ રાખીને આ ચાર વર્ષના ગાળામાં સ્થળે સ્થળે ભ્રમણ કરી, ખાસી બીજી ૫૯૦ પાનાની નવી સામગ્રી રજૂ કરી છે. તેમાં (૧) અઢારની સદી-

શ્રાવણના અંકમાં પૃ. ૨૮ માં કહે છે કેઃ—આ બીજા ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના જૈનકવિઓની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચિ આપવામાં આવેલ છે. ભાઈ મોહનલાલ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસના ખરેખરા અભ્યાસી અને સંશોધક છે. જૈન વસ્તીવાળા, જૈન ભંડારોવાળા શહેરોમાં જઈ ખંતપૂર્વક કરેલ શોધ અને પ્રયત્નનું ફળ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન તે છે, કે જે તેમના નિવેદનમા વાચવાથી જણાય છે. આ ગ્રંથમાં કવિઓની અનુક્રમણિકા અને છેવટે ગદ્યકૃતિઓની નોંધ કરી ચાર અનુક્રમણિકા આપેલ છે જેથી કોઈ પણ હકીકત મેળવતા વાચકને સરલતા થાય છે. તે પછી પાંચ પરિશિષ્ટો જૈનકથા નામકોષ, જૈન ગચ્છોની ગુરુપટ્ટાવલીઓ ત્રીજામા અંચલ ગચ્છની પટ્ટાવલી, ચોથા રાજાવલી અને છેલ્લે પ્રથમ ગ્રંથના અભિપ્રાયો છે. ચાર પચીશીમાં આખા શતકના જૈન કવિઓની કૃતિની વહેંચણી કરવામાં આવે છે, જેથી સંકલનાપૂર્વક યથાયોગ્ય આ ગ્રંથની રચના વિદ્વત્તાપૂર્ણ બંધુ મોહનલાલે કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકટ થવાથી શ્રી જૈન કોનફરન્સ સાહિત્ય માટે જે પ્રયાસો કરે છે તેમા આ ગ્રંથ તેની વૃદ્ધિ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના [illegible] ઇતિહાસના લેખકને ઉપયોગી વસ્તુ થઈ પડી [illegible] અને જૈનેતર ઇતિહાસપ્રિય વાંચકોએ આ ગ્રંથનો લાભ લેવ[illegible]

૬૫ પા[illegible] ૧૯૮૧ ના અંકમાં પૃ. ૪૭૧-૨ પર તેના [illegible] પરેશ 'ગ્રંથપરિચય'માં કહે છે કે —

આ ગ્રંથ [illegible] સંવત ૧૯૮૪ ના [illegible] [illegible] રીતે [illegible] વિક્રમના [illegible] કવિઓ [illegible]

શ્રાવણના અંકમાં પૃ. ૨૮ માં કહે છે કે—આ બીજા ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના જૈનકવિઓની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચિ આપવામાં આવેલ છે. ભાઈ મોહનલાલ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસના ખરેખરા અભ્યાસી અને સંશોધક છે. જૈન વસ્તીવાળા, જૈન ભંડારોવાળા શહેરોમાં જઈ ખંતપૂર્વક કરેલ શોધ અને પ્રયત્નનું ફળ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન તે છે, કે જે તેમના નિવેદનમાં વાચવાથી જણાય છે. આ ગ્રંથમાં કવિઓની અનુક્રમણિકા અને છેવટે ગદ્યકૃતિઓની નોંધ કરી ચાર અનુક્રમણિકા આપેલ છે જેથી કોઈ પણ હકીકત મેળવતા વાચકને સરલતા થાય છે. તે પછી પાંચ પરિશિષ્ટો જૈનકથા નામકોષ, જૈન ગચ્છોની ગુરુપટ્ટાવલીઓ ત્રીજામાં અંચલ ગચ્છની પટ્ટાવલી, ચોથા રાજવંશી અને છેલ્લે પ્રથમ ગ્રંથના અભિપ્રાયો છે. ચાર પચીશીમાં આખા શતકના જૈન કવિઓની કૃતિની વહેંચણી કરવામાં આવે છે, જેથી સંકલનાપૂર્વક યથાયોગ્ય આ ગ્રંથની રચના વિદ્વતાપૂર્ણ બંધુ મોહનલાલે કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકટ થવાથી શ્રી જૈન કોનફરન્સ સાહિત્ય માટે જે પ્રયાસો કરે છે તેમાં આ ગ્રંથ તેની વૃદ્ધિ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના ... ઇતિહાસના લેખકને ઉપયોગી વસ્તુ થઈ પડી ... અને જૈનેતર ઇતિહાસપ્રિય વાંચકોએ આ ગ્રંથનો લાભ લ[illegible]

૧૫ ... [illegible] ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ. ૪૭૧-૨ પર તેના ... [illegible] ... પરેશ 'ગ્રંથપરિચય'માં ... છે કે—

આ ગ્રંથ ... [illegible] ... મ્રસિકના ૧૯૮૪ના ... [illegible] ... ગ્રીજ ... [illegible] ... વિક્રમના ... [illegible] ... કવિ... [illegible] ... વિક્રમ... છે કે ... [illegible]

[illegible] આ શ્રમ માટે ગુજરાતે એમનો ઉપકાર જરૂર માનવો [illegible]

[illegible] સાહિત્ય ૧૯૩૧ ના અગસ્ટ માસના અંકમાં પૃ. ૫૬૬-૭ પર [illegible] શ્રી રા. મગન હ. કાંટાવાળા પ્રકટ કરે છે કે:—

[illegible] મહા અઢારમામા જે જૈન કવિઓ થઈ ગયા તેમની કૃતિઓ અને જીવન વિષે સંપૂર્ણ પણ ટુંકામાં માહિતી [illegible], [illegible] સાથે સાથે એ કૃતિઓમાંથી જરૂર પૂરતા ઉતારા [illegible] છે [illegible] મોહનલાલની સંશોધક વૃત્તિ સહેજે જણાઇ [illegible] ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ચાલુ રહી છે, અને તેમને [illegible] જોઇએ.

[illegible] અમે જઈ શકતા નથી. પહેલા ભાગ [illegible] અવલોકન કરતા અમે સંપ્રદાયી સાહિત્ય [illegible] વખતે અમે લખ્યું હતું કે 'ભાઈ [illegible] અને બ્રાહ્મણોના સાહિત્ય જૂદાં જૂદાં [illegible] આધાર તેઓ આપી શક્યા નથી.' [illegible] વિધાનને જબરો ફટકો પડશે [illegible] પથી તદ્દન નિરાળું હતું. એમ [illegible] આપણી [illegible] મને [illegible] આરમાન

[illegible]

બીજી વાત. સંપ્રદાયી સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર 'ગુર્જર' કરત
જૈન પર વધારે ભાર મૂકવામાં લલચાય ને તેથી ગુજરાતી ન હોય તેને
પણ જૈન છે માટે ગુજરાતી કરીને ઠોકી બેસાડે-અલબત્ત અજા

આ ટાંકવાનું કારણ એમ અનુમનાય છે કે 'વાંકડી', 'ગાયક', તણું', 'કહઇ' એને બદલે વછરે', આયો, જયો, તણો, કહે-એમજ લોકો એમ તેમનું માનવું છે. પણ નમ્રતાપૂર્વક કહીએ તો તંત્રીશ્રીને ઘણી હસ્તપ્રતોનો નિકટ પરિચય હોય એમ લાગતું નથી. તે લેખકની આસપાસ કવિની પ્રતો મેળવી તેઓ જોશે તો તેમાં પણ બંને જાતનાં રૂપો મળી આવશે અને એકજ જાતની જોડણી નહોતી એમ પ્રતીત થશે. જૈન કવિઓની કૃતિઓની પ્રતોમાં પણ એકજ જાતની જોડણી હતી નહિ. તેમાં ગયઉ, ગીયઉ, ગયુ, ગયા એમ એકજ લેખક કે કર્તા જુદે જુદે સ્થળે એકજ કૃતિમાં લખતા. જે કંઈ ટાંકયું લીધું તે રા. નરસિંહભાઈની પેઠે રચના સંવત્ દાખવતું લીધું વળી જ કવિનું ઉદાહરણ ટાંક્યું છે તેજ જિનહર્ષની અભયકુમાર રાસ નામની કૃતિ લ્યો (પૃ ૨૦૯), તેમાં ઇ, અને ઉના અંતવાળા પ્રયોગો પ્રાયઃ નથી દા. ત.

> રાજ કરે રાજ તીહાંરે, શ્રેણીક ગુણની શ્રેણ
> નિરમલ સમકીત જેહનોરે, ચૂકવીઇ નહિ કેણ
> વાગતિ કઈ ભગવંતની રે, પૂજા કરે ત્રિકાલ
> વીર વચન અમૃત સુણે રે, મિથ્યા મનથી ટાલ.
> નંદીરાણીરો રે નામે અભયકુમાર
> પ્રથમ પુત્ર રાજા તણોરે બુધી તણો ભંડાર.

જૈનોની પ્રાકૃત ગુર્જરી અને બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃત ગુર્જરી એવા ભેદ કર્યું 'નાકર' કવિના કાવ્ય તરીકે રા. બધેકાએ 'ગુજરાતી'ના સં ૧૯૮૮ના દીવાળી અંકમાં આપેલ કાવ્યમાં ઉપસ્થિત કર્યો છે તે 'કૌરવ' રૂપે છે અને સાથ સાથે પ્ર.ભ. વિચાર રૂપે છે.

* [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

બીજી વાત. સંપ્રદાયી સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર 'ગુર્જર' કરતાં જૈન પર વધારે ભાર મૂકવામાં લક્ષાય ને તેથી ગુજરાતી ન હોય તેને પણ જૈન છે માટે ગુજરાતી કરીને ઠોકી બેસાડે-અસમત આજ·

આ ટકવાનું કારણ એમ અનુમનાય છે કે 'વચ્ચરી', 'ગ 'કહઇ' એને બદલે વછરે, આયો, જયો, તણો, કહે-એમજ લેઈ માનવું છે. પણ નમ્રતાપૂર્વક કહીએ તો તંત્રીઓને ઘણી ઉરાપ્ર પરિચય હોય એમ લાગતું નથી. તે લેકની આક્ષણ [illegible] તેઓ જોશે તો તેમાં પણ બંને જાતનાં રૂપો મળી આવશે જાતની જોડણી નહોતી એમ પ્રતીત થશે. જૈન કવિઓની [illegible] તેઓ પણ એકજ જાતની જોડણી હતી નહિ. તેમાં ગયઉ, ગીયઉ, ગ્યુ, એકજ લેખક કે કર્તા જુદે જુદે સ્થળે એકજ કૃતિમાં લખતા. [illegible] લીધુ તે રા. નરસિંહભાઈની પેઠે રચના સંવત્ દાખવતું લીધુ કવિનું ઉદાહરણ ટાંક્યું છે તેજ જિનહર્ષની અભયકુમાર રાસ નાં [illegible] (પૃ ૧૦૯), તેમાં ઈ, અને ઉના અંતવાળા પ્રયોગો પ્રાયઃ ન [illegible]

રાજ કરે રાજ તોહાંરે, એગ્રીક ગુણની શ્રેણ
નિરમલ સમકીત જેહનોરે, ચૂકવીઇ નહિ કેણ
વાર્ગિત કરે ભગવંતની રે, પૂજા કરે ત્રિકાલ
વીર વચન ઘણાં સુણે રે, મિથ્યા મનથી ટાલ.
ગંગીરાશરીહરી રે નામે અભયકુમાર
પ્રથમ પૂત રાજ તણોરે બુધી તણો ભંડાર.

જૈનોની પ્રાકૃત ગુર્જરી અને બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃત ગુર્જરી એમ [illegible] ધાયું 'નાટક' [illegible] કાવ્ય તરીકે રા. બધેકાએ 'ગુજરાતીના સં ૧૯૮૯ના [illegible] અંકમાં આપેલ [illegible] ઉપસ્થિત કર્યો છે તે 'કેશવ' રૂપે છે અને મારા મતે પ્ર.મ. [illegible] છે.

* [illegible] આખ્યાનો પણ [illegible] પુસ્તક [illegible] છે ને તેમાં પણ [illegible] પરિમાણ [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આટલી ટીકા કર્યા છતાં, ૧૮૦ જૈન કવિઓને પીછાનીને ૪૦૦ કૃતિઓના ઉતારાઓને આ લગભગ ૬૦૦ પાનનું પુસ્તક યોજવા માટે અમે ભાઈ મોહનલાલની સમોધકવૃત્તિને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

૧૭ કૌમુદીના વિદ્વાન તંત્રીશ્રી વિજયરાય ૧૯૩૧ સપ્ટેમ્બરના અંકમાં (પૃ. ૨૬૭) જણાવે છે કે.—

જૈન કવિઓ વિશેના આ બીજા ભાગમાં સંપાદકે દીર્ઘકાળ અને પરિશ્રમ પૂર્વક ૧૮ મી સદીના ૧૫૪ થી ૨૦૦-૨૨૫ કવિઓના નામ, સાલ, કૃતિ નામ તથા કૃતિના આદિ અંત વિશેની અવિસ્તર માહિતી ગુજરાતના મુખ્ય જૈન ભંડારોમાંની હસ્તપ્રતોને આધારે એકત્રિત કરીને આપણા મધ્યકાલીન ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસકો પર ઉપકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં કવિ કૃતિ ને સાલની જે અનુક્રમણિકાઓ છે, તે આવા (અનુક્રમણી ૪૩) નાના દેખાતા વિષયમાં પણ અપેક્ષા રાખતી સાવચેતી જેવી કર્તવ્યનિષ્ઠાના સૂચિન્હો છે

આ રીતે ટીકા કર્યા પછી, ૧૮૦ જૈન કવિઓને પીછા[illegible] ૪૦૦ કૃતિઓના [illegible] આ લગભગ ૬૦૦ પાનનું પુસ્તક [illegible] માટે અમે [illegible] મોહનલાલની મનોઘકશક્તિને ધન્યવાદ આપીએ છીએ

૧૭ કૌમુદીના વિદ્વાન તંત્રીશ્રી વિજયરાય ૧૯૩૧ [illegible] [illegible] [illegible] (પૃ. ૨૬૭) જણાવે છે કે.—

જૈન કવિઓ વિશેના આ બીજા ભાગમાં સંગ્રાહકે દીર્ઘ અને પરિશ્રમ પૂર્વક ૧૮ મી સદીના ૧૯૪ થી ૨૦૦-૨૨૫ કવિઓના નામ, સાલ, કૃતિ નામ તથા કૃતિના આદિ-અંત વિગેરે અવિસ્તર માહિતી ગુજરાતમાંના મુખ્ય જૈન ભંડારોમાંની હસ્તપ્રતોને આધારે એકત્રિત કરીને આપણા મધ્યકાલીન ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસકો પર ઉપકાર કર્યો છે. [illegible] (કવિ કૃતિ ને [illegible]) આકારાદિ અનુક્રમણિકાઓ છે, તે આવા (અનુક્રમણી [illegible]) નાના દેખાતા વિષયમાં પણ આપણા [illegible] લેખકોની વધતી જતી કર્તવ્યનિષ્ઠાના સુચિહ્નો છે

૨૮ શિક્ષણ અને સાહિત્ય—[illegible]

[illegible] કૃતિનો છે તેનું નામ 'ઉત્થ પ્રકાશ ભાષા' [illegible] તેના 'અર્થ' [illegible] સામાન્યત હિંદી ભાષા [illegible] રચના [illegible] છે તે [illegible] કૈદ છે અને બીજે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સિક [illegible]

રાસાદ ને [illegible]

ભાષા છે [illegible]

વિશેષ [illegible]

ભાષની ૮૯ [illegible]

[illegible]

[illegible]

કે કવિયોં વ ઉનકી કૃતિયોં કે પરિચય સ્વરૂપ ગ્રન્થ લિખને કી સાગ્રહ પ્રાર્થના કરતે હૈં ।

૨૦. રા. મુનીલાલ વર્ધમાન શાહનો 'સને ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૧ના ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર દષ્ટિપાત' એ નામનો નિબંધ અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૦-૪-૩૨ને રોજ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં પૃ. ૧૧ પર જણાવેલું છે કે:—

"જૈનોનું જૂનું કવિતાસાહિત્ય સંશોધન અને પ્રકાશનમાં આગળ ગતિ કર્યે જાય છે, પરન્તુ તેમાં ભાષા કે અભ્યાસની દષ્ટિ કરતાં વિશેષ તો સાંપ્રદાયિક દષ્ટિ હોય છે. અભ્યાસકોને જૈન કવિત'-સાહિત્ય તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે તે પ્રકારનો સ્તુત્ય પ્રયાસ "જૈન ગુર્જર કવિઓ"ના બે ભાગોમા આપણે જોઇએ છીએ. આ બેઉ ભાગોમાં વિક્રમની ૧૩ મી સદીથી ૧૮મી સદી સુધીના જૈન કવિઓની કૃતિઓની-તેમાંની વાનગી (!) સહિત-વિસ્તૃત સૂચી આપી છે. લગભગ ૫૦૦ જૈન કવિઓની અને તેમની કૃતિઓની માહિતીનો આ ભંડાર છે. તત્સમયના જૈન અને જૈનેતર લેખકોની ગદ્યપદ્યની ભાષામાં જે અંતર દેખાય છે તે અંતરનું સ્વરૂપ અને તેના કારણો નિશ્ચિત કરવામાં જૈન સાહિત્યપક્ષે આ ગ્રંથ અને શ્રી. જિનવિજય-જીએ સંપાદિત કરેલો 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ' મદદગાર થાય તેમ છે. તેમાં જૈન મુનિઓએ જૂની ગુજરાતીમાં લખેલી ગદ્યકથાઓ તથા ઇતર વિષયો સંગ્રહેલા છે."

૨૧. બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૨ના ડીસેંબર માસના અંકમાં જૈન ગૂર્જર કવિઓના બંને ભાગ માટે પ્રકાશે છે કે—

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને જૈન સાહિત્ય અવગણવું પરવડે એમ નથી; અને જેટલો એના અભ્યાસ પ્રતિ પ્રમાદ સેવાય છે એટલો તે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિમાં અંતરાયરૂપ થાય છે.

के कवियों व उनकी कृतियों के परिचय स्वरूप
प्रार्थना करते हैं।

२०. रा. मुनीलाल वर्धमान शाह
१९३१ना गुजराती साहित्य उपर दृष्टिपात'
अमदावादनी गुजरात साहित्य सभाए १०-१
कर्यो छे तेमां पृ. ११ पर जणावेलुं छे के:—

"जैनोनुं जूनुं कवितासाहित्य संशोध
आगळ गति कर्ये जाय छे, परन्तु तेमां भाषा
करतां विशेष तो साम्प्रदायिक दृष्टि होय छे. अथ
साहित्य तरफ अंगुलिनिर्देश करे ते प्रकारनो स
गुर्जर कविओ"ना बे भागोमा आपणे जोइअ
भागोमां विक्रमनी १३ मी सदीथी १८मी सदी
ओनी कृतिओनी–तेमांनी वानगी (?) सहित-वि
लगभग ५०० जैन कविओनी अने तेमनी कृ
आ भंडार छे. तत्समयना जैन अने जैनेतर
भाषामां जे अंतर देखाय छे ते अंतरनु स्वरूप
निश्चित करवामां जैन साहित्यपक्षे आ ग्रंथ अने
जीए संपादित करेलो 'प्राचीन गुजराती गद्य सं
तेम छे. तेमां जैन मुनिओए जूनी गुजरातीम
थाओ तथा ईतर विषयो संग्रहेला छे."

२१. बुद्धिप्रकाश १९३२ना डीसेंबर मार

જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસથી પ્રકાશિત પુ[illegible]

૧ જૈન ગ્રંથાવલી—[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

—[illegible] સિદ્ધસેન દિવાકર (ના) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

—[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

—[illegible] પુષ્પને [illegible] સિદ્ધસેન દિવાકરનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થયા

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ-સમરાદિત્યસંક્ષેપ (સં. ૧૩૨૪)

સિદ્ધસેન-વચનો.

उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ ! दृष्टयः ।
न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥

—જુઓ ૪ થી ૬ ત્રિંશિકા શ્લો. ૧૫

न शब्दो न रूपं रसो नाऽपि गन्धो न वा स्पर्शलेशो न वर्णो न लिङ्गम् ।
न पूर्वापरत्वं न यस्यास्ति संज्ञा स एकः परात्मा गति में जिनेन्द्र ॥

—સિદ્ધસેનકૃત ૨૧ મી મહાવીર-દ્વાત્રિંશિકા શ્લોક ૧૧

—જેમ સર્વ નદીઓ સમુદ્રમા સમાઇ છે તેમ હે પ્રભુ ! સર્વ દૃષ્ટિઓ તારામાં સમાઈ છે; વળી જેમ જૂદી જૂદી નદીઓમા સમુદ્ર નથી દેખાતો તેમ તે દૃષ્ટિઓમાં તું વિશેષે દેખાતો નથી

—જે શબ્દ નથી, રૂપ નથી , રસ નથી તેમ ગંધ પણ નથી, વળી જે સ્પર્શ નથી વર્ણ નથી, લિંગ-ચિન્હ નથી, જેને નથી પૂર્વત્વ કે નથી પરત્વ, તેમ જેને સંજ્ઞા નથી એવો એક પરમાત્મા જિનેન્દ્ર મારી ગતિ છે

जनोऽयमन्यस्य मृतः पुरातनः पुरातनैरेव समो भविष्यति ।
पुरातने विथ्यत्य नव स्थितेषु कः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥

સિદ્ધસેનકૃત ૬ ઠી દ્વાત્રિંશિકા શ્લો. ૫

—દિવાકરજી પુરાતન-પ્રિયોને ઉદ્દેશી કહે છે કે પુરાતન પુરાતન શું પુકાર્યા કરો છો ? આ જન (હું) પણ મર્યા પછી, કંઇ કાલ વીત્યે પુરાતન

स्फुरन्ति वादिखद्योताः साम्प्रतं दक्षिणापथे ।
नूनमस्तंगतो वादी सिद्धसेनो दिवाकरः ॥

—વાદી સિદ્ધસેન દિવાકર (રૂપી સૂર્ય) [illegible]
[illegible] વાદી ખદ્યોત સ્ફુરે છે.

—[illegible]

तमःस्तोमं स हन्तु श्रीसिद्धसेनदिवाकरः ।
यस्योदये स्थितं मूकै रुलूकैरिव वादिभिः ॥

—[illegible] સિદ્ધસેન દિવાકર [illegible]
[illegible] પૂર્ણ [illegible]

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ-સમરાદિત્યસંક્ષેપ (સં. ૧[illegible]

સિદ્ધસેન-વચનો.

उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ ! दृष्टयः ।
न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥

—જુઓ ૪ થી દ્વાત્રિંશિકા શ્લો.

न शब्दो न रूपं रसो नापि गन्धो न वा स्पर्शलेशो न वर्णो न लि[ङ्गम्]
न पूर्वापरत्वं न यस्यास्ति संज्ञा स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥

—સિદ્ધસેનકૃત ૨૧ મી મહાવીર-દ્વાત્રિંશિકા શ્લોક ૧

—જેમ સર્વ નદીઓ સમુદ્રમાં સમાય છે તેમ હે પ્રભુ ! સર્વ દૃષ્ટિ[ઓ] તારામાં સમાઈ છે; વળી જેમ જૂદી જૂદી નદીઓમાં સમુદ્ર નથી દેખા[તો] તેમ તે દૃષ્ટિઓમાં તું વિશેષે દેખાતો નથી

—જે શબ્દ નથી, રૂપ નથી, રસ નથી તેમ ગંધ પણ નથી, વ[ળી] જે સ્પર્શ નથી વર્ણ નથી, લિંગ-ચિન્હ નથી, જેને નથી પૂર્વત્વ કે ન[થી] પરત્વ, તેમ જેને સંજ્ઞા નથી એવો એક પરમાત્મા જિનેન્દ્ર મારી ગતિ છે

जनोऽयमन्यस्य मृतः पुरातनः पुरातनैरेव समो भविष्यति ।
पुरातनेष्वित्यनवस्थितेषु कः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥

સિદ્ધસેનકૃત ૬ ઠ્ઠી દ્વાત્રિંશિકા શ્લો. ૫

—દિવાકરજી પુરાતન-પ્રિયોને ઉદ્દેશી કહે છે કે પુરાતન પુરાતન શું પુકાર્યા કરો છો ? આ જન (હું) પણ મર્યા પછી, કંઇ કાલ વીતે પુરાતન

[illegible] પણ હતું નહિ. સિદ્ધસેનસૂરિ [illegible] તર્કપ્રધાન [illegible] પરંતુ આગમપ્રધાન હતો [illegible] આ યુગના [illegible] ત્યાં સુધી [illegible] શિલાલેખમાં [illegible] જૈનધર્મ [illegible] અને બૌદ્ધ [illegible] પણ એ આગમ હતી પરંતુ મહર્ષિ ગૌતમના 'ન્યાયસૂત્ર' [illegible] ધીમે ધીમે તર્કનું જોર વધ્યું. [illegible] અને બૌદ્ધ દર્શનોના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતોની રચના થવા લાગી. તાર્કિક [illegible] થવા ને તેમની સામે બૌદ્ધોમાંથી નાગાર્જુન નામના બુદ્ધિશાળી મહાશ્રમણે મધ્યમાવતાર રચ્યું. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાં તર્કશાસ્ત્રીય યુદ્ધ વધતું ગયું.

૧૫૪ આ વાગ્યુદ્ધની શબ્દધ્વનિ નિર્જન વનોમાં ધ્યાનસ્થ જૈન નિર્ગ્રન્થોના કાનસુધી પહોંચી. ધ્યાનમગ્ન નિર્ગ્રન્થ આ ધ્વનિનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એટલામાં તેમને ભગવાન મહાવીરના 'મોક્ષમાર્ગ'નો ઉપદેશ કરનારા શબ્દો પણ અસ્ફુટ રીતે સાંભળવામાં આવ્યા. આથી 'ક્ષપણક' (જૈન શ્રમણ યા નિર્ગ્રંથ) પણ પોતાની 'શાસનરક્ષા'ના ઉપાય શોધવા લાગ્યા.

૧૫૫ આ નિર્ગ્રંથમાંથી સર્વથી પ્રથમ આચાર્ય ઉમાસ્વતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર (મોક્ષશાસ્ત્ર)ની રચના કરીને સમગ્ર જૈન તત્ત્વોને

પંચરાત્ર અને બીજા બ્રાહ્મણીય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેમજ અવદાન કલ્પલતા અને બીજા બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં જૈન મુનિઓને ક્ષપણક કહેવામાં આવ્યા છે.

૯૮ જુઓ ઉક્ત ડૉક્ટર કૃત 'ન્યાયાવતાર'ની ભૂમિકા તથા તેનો The History of the Midieval School of Indian Logic (મધ્યકાલીન ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ) પૃ. ૧૩-૨૨

[illegible] તેનું કોઈ [illegible] પણ હતું નહિ. સિદ્ધસેનસૂરિ, પહેલાં [illegible] તર્કપ્રધાન [illegible] પરંતુ આગમપ્રધાન હતો [illegible] [illegible] સુધી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને બૌદ્ધ [illegible] પણ એ અવસ્થા હતી પરંતુ મહર્ષિ ગૌતમના 'ન્યાયસૂત્ર'ના [illegible] ધીમે ધીમે [illegible] [illegible] અને બૌદ્ધ દર્શનોના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતોની રચના થવા લાગી. તાર્કિક [illegible] થયા ને તેમની સામે બૌદ્ધોમાંથી નાગાર્જુન નામના બુદ્ધિશાલી મહાશ્રમણે [illegible] [illegible] બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાં તર્કશાસ્ત્રીય યુદ્ધ ચાલતું ગયું.

૧૫૪ આ વાગ્યુદ્ધની શબ્દધ્વનિ નિર્જન વનોમાં ઘૂમતા જૈન નિર્ગ્રન્થોના કાનસુધી પહોંચી. ધ્યાનમગ્ન નિર્ગ્રન્થ આ ધ્વનિનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એટલામાં તેમને ભગવાન મહાવીરના 'મોક્ષમાર્ગ'નો ઉપહાસ કરનારા શબ્દો પણ અસ્ફુટ રીતે સાંભળવામાં આવ્યા. આથી 'ક્ષપણક' (જૈન શ્રમણ યા નિર્ગ્રંથ) પણ પોતાની 'શાસનરક્ષા'ના ઉપાય શોધવા લાગ્યા.

૧૫૫ આ નિર્ગ્રંથમાંથી સર્વથી પ્રથમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર (મોક્ષશાસ્ત્ર)ની રચના કરીને સમગ્ર જૈન તત્ત્વ

પંચતંત્ર અને બીજા બ્રાહ્મણીય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેમજ અવદાન કલ્પલતા અને બીજા બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં જૈન મુનિઓને ક્ષપણક કહેવામાં આવ્યા

૯૮ જુઓ ઉક્ત ડૉક્ટર કૃત 'ન્યાયાવતાર'ની ભૂમિકા તથા તેમનું The History of the Midieval School of Indian Logic (મધ્યકાલીન ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ) પૃ. ૧૩-૨૨

[illegible] ... પ્રયત્ન છે. [illegible] ... [illegible] ... કર્યું છે.

૧૫૭. આ પ્રકરણ રચવામાં બે ઉદ્દેશ જણાય છે (૧) સ્વ-સંપ્રદાયમાં વિચારશક્તિ અને તર્કબળ કેળવી પ્રમાણોનો વિકાસ કરવો અને (૨) જૈનેતર દર્શનોના સિદ્ધાંતોમાં જૈન મૂળતત્ત્વોની પ્રતિષ્ઠા કરવી. પહેલો ઉદ્દેશ પોતાના સમયસુધીમાં જે જે રૂઢ તથા સ્થૂલ માન્યતાઓ પરંપરાએ ચાલી આવતી હતી તેને પોતાની [illegible] અને અદષ્ટપૂર્વ સમીક્ષા તેમજ પરીક્ષા કરી એક બાજુએ રાખી પોતાનો તદ્દન સ્વતંત્ર તેમજ નવો વાદ મૂકીને સ્થાપન કરી સિદ્ધ કર્યો છે. આગમના શબ્દોનો સ્પર્શ કરી વળગી રહેવું એ એક વાત છે, અને તે શબ્દોમાં વિચારપૂર્વક સમજણથી ઊંડા ઉતરી સત્ય મેળવવું એ બીજી વાત છે. આ બીજી વાત પર પોતે ભાર મૂકી નવી સ્વતંત્ર વિચારસરણી પોતે ઉભી કરી છે અને તેમાં સમ્યગ્દર્શન પોતે સ્વીકાર્યું છે. બીજો ઉદ્દેશ તેમણે એ રીતે બતાવી આપ્યો છે કે તત્કાલીન બધા ભારતીય દર્શનોની સમીક્ષા કરી બૌદ્ધ દર્શનની બધી શાખાઓ તેમજ બધા વૈદિક દર્શનોનું જૈનદષ્ટિએ શું સ્થાન છે તે જણાવ્યું છે.

૧૫૮. ખરી રીતે તેમણે બધા દર્શનોને અનેકાન્તવાદમાં ગોઠવ્યા છે, કારણકે તેમણે નયવાદનું સુંદર પૃથક્કરણ કરી ઉપલબ્ધ તત્કાલીન સમગ્ર દર્શનોને સ્યાદ્વાદની-અનેકાન્તવાદની સાંકળની કડીઓ જેવા ભિન્ન ભિન્ન નયોમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવ્યાં છે અને તે રીતે તેની મહત્તા આપી છે. જે દર્શનો માત્ર પોતાની પ્રરૂપણા સિવાય બીજી પ્રરૂપણાઓને ઘટતું સ્થાન નથી આપતાં, તે બધાને તેમણે એકતરફી અને અધૂરાં સાબિત કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે અને નયવાદનું

[illegible] ... સન્મતિતર્ક પ્રકરણ રચ્યું કહ્યું છે.

૧૫૭. આ પ્રકરણ રચવામાં બે ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે (૧) સ્વ-સંપ્રદાયમાં [illegible] અને [illegible] મતોનો વિરોધ કરી અને (૨) જૈનેતર દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં જૈન મન્તવ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરવી. પહેલો ઉદ્દેશ પોતાના સમયસુધીમાં જે જે રૂઢ તથા સ્થિર માન્યતાઓ પરંપરાએ ચાલી આવતી હતી તેને પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને અદૃષ્ટપૂર્વ સમીક્ષા તેમજ પરીક્ષા કરી એક બાજુએ રાખી પોતાનો તદ્દન સ્વતંત્ર તેમજ નવો વાદ મક્કમપણે સ્થાપન કરી સિદ્ધ કર્યો છે. આગમના શબ્દોનો સ્પર્શ કરી વળગી રહેવું એ એક વાત છે, અને તે શબ્દોમાં વિચારપૂર્વક સમભાવથી ઊંડા ઊતરી સત્ય મેળવવું એ બીજી વાત છે. આ બીજી વાત પર પોતે ભાર મૂકી નવી સ્વતંત્ર વિચારસરણી પોતે ઊભી કરી છે અને તેમાં સમ્યગ્દર્શન પોતે સ્વીકાર્યું છે. બીજો ઉદ્દેશ તેમણે એ રીતે બતાવી આપ્યો છે કે તત્કાલીન બધા ભારતીય દર્શનોની સમીક્ષા કરી બૌદ્ધ દર્શનની ચારે શાખાઓ તેમજ બધા વૈદિક દર્શનોનું જૈનદૃષ્ટિએ શું સ્થાન છે તે જણાવ્યું છે.

૧૫૮. ખરી રીતે તેમણે બધા દર્શનોને અનેકાન્તવાદમાં ગોઠવ્યા છે, કારણકે તેમણે નયવાદનું સુંદર પૃથક્કરણ કરી ઉપલબ્ધ તત્કાલીન સમગ્ર દર્શનોને સ્યાદ્વાદની-અનેકાન્તવાદની સાંકળની કડીઓ જેવા ભિન્ન ભિન્ન નયોમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવ્યાં છે અને તે રીતે તેની મહત્તા આંકી છે. જે દર્શનો માત્ર પોતાની પ્રરૂપણા સિવાય બીજી પ્રરૂપણાઓને ઘટતું સ્થાન નથી આપતાં, તે બધાને તેમણે એકાંગી અને અધૂરાં સાબિત કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે અને નયવાદનું

અનુપમ સ્તુતિ છે. [illegible] ની [illegible] નામે ૬ ઠ્ઠી વેદવાદ, ૭ મી [illegible], ૧૨ મી ન્યાયપ્રબોધ, ૧૪ મી વૈશેષિક, ૧૫ મી બૌદ્ધ [illegible] દ્વાત્રિંશિકામાં જૈનેતર દર્શનનું વર્ણન છે. એકમાં (૧૭ મી [illegible] દ્વાત્રિંશિકામાં) [illegible] અને બીજા એકમાં (૮ મી [illegible] દ્વાત્રિંશિકામાં) [illegible] છે.

૧૬૧. આ બત્રીશીઓ ઉક્ત સિદ્ધસેનસૂરિના પ્રકરણ ન્યાયાવતાર અને સન્મતિતર્ક જેવી પ્રામાણિક કૃતિઓ છે. આના પર કોઈ પણ વિદ્વાને વ્યાખ્યા કે ટીકા લખવાને પરિશ્રમ સેવ્યો જણાતો નથી, તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. આ બત્રીશીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતાં તેમાં દાર્શનિક વિષયો પણ છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ સમકાલીન સમસ્ત ભારતીય દર્શનોનાં સ્વરૂપ તેમાં અંકિત છે. એ કદાચ તે અતિ ગૂઢાર્થક હોવાને તેનું રહસ્ય પ્રકટ કરવાની કોઈ હિંમત ચાલી ન હોય. આમાં ઘણા અપૂર્વ વિચારો ભર્યા છે. આ અદ્ભુત અપૂર્વ કૃતિઓ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં મળવી વિરલ છે. શ્રી હેમચંદ્ર જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેનું મહત્ત્વ પોતાની અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં એ રીતે ગાયું છે કે:—

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा।

અર્થાત્—સિદ્ધસેન સૂરિની રચેલી મહાન્ અર્થવાળી સ્તુતિ ક્યાં, ને અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપ જેવી મારી આ રચના ક્યાં.

૧૬૨. આ કથનથી જણાય છે કે સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિ કેટલી મહત્ત્વની છે! આમાંની ઘણી ખરી બત્રીશીઓમાં મુખ્ય અર્હત્ મહાવીરની અનેક પ્રકારે સ્તવના કરવામાં આવી છે, તેથી તેને ‘સ્તુતિઓ’ કહેવામાં આવે છે અને તેટલા માટે તેના અવતરણો લેનાં હરિભદ્ર હેમચંદ્રાદિએ તે સૂરિનો ‘સ્તુતિકાર’ એ નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બત્રીશીઓમાં પસંદ કરાયેલ વિવિધ છંદો નામે અનુષ્ટુપ્, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, મંદાક્રાન્તા, પુષ્પિતા, વંશસ્થ, આર્યા, શાલિનીનો ઉપયોગ દાર્શનિક જૈનસાહિત્યમાં સર્વથી પ્રથમ છે.

અનુક્રમ સ્તુતિ છે. [illegible] ૯ મી વેદવાદ. ૧૨ મી ન્યાય. ૧૩ મી સાંખ્યપ્રબોધ. ૧૪ મી વૈશેષિક. ૧૫ મી બૌદ્ધસંતાન દ્વાત્રિંશિકામાં જૈનેતર દર્શનનું વર્ણન છે. એમાં (૭ મી વાદોપનિષદ્ દ્વાત્રિંશિકામાં) વાદકળા છે. [illegible] અને [illegible] એમાં (૮ મી [illegible] વિંશિકામાં) [illegible] છે.

૧૬૧. આ બત્રીશીઓ સિદ્ધસેનસૂરિના પ્રકાંડ દર્શનસમુચ્ચય અને આગમજ્ઞાનના સર્વદર્શનસમત્વની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. આના પર કોઈ પણ વિદ્વાને વ્યાખ્યા કે ટીકા લખવાને પરિશ્રમ સેવ્યો જણાતો નથી. તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. આ બત્રીશીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતાં તેમાં દાર્શનિક વિષયો પણ છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ સમકાલીન મુખ્ય ભારતીય દર્શનોના સ્વરૂપ તેમાં અંતર્ગત છે. એટલે કદાચ તે અતિ ગૂઢાર્થક હોવાને તેનું રહસ્ય પ્રકટ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલી ન હોય. આમાં ઘણા અપૂર્વ વિચારો ભર્યા છે. આવી અદ્ભુત અપૂર્વ કૃતિઓ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં મળવી વિરલ છે. શ્રી હેમચંદ્ર જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેનું મહત્ત્વ પોતાની અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં એ રીતે ગાયું છે કે—

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा।

અર્થાત્—સિદ્ધસેન સૂરિની રચેલી મહાન્ અર્થવાળી સ્તુતિઓ ક્યાં, ને અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપ જેવી મારી આ રચના ક્યાં?

૧૬૨. આ કથનથી જણાય છે કે સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિઓ કેટલી મહત્ત્વની છે! આમાંની ઘણી ખરી બત્રીશીઓમાં મુખ્યત અર્હત્ મહાવીરની અનેક પ્રકારે સ્તવના કરવામાં આવી છે, તેથી તેને 'સ્તુતિઓ' કહેવામાં આવે છે અને તેટલા માટે તેના અવતરણો લેતાં હરિભદ્ર હેમચંદ્રાદિએ તે સૂરિનો 'સ્તુતિકાર' એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બત્રીશીઓમાં પસંદ કરાયેલ વિવિધ છંદો નામે અનુષ્ટુપ્, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, મંદાક્રાન્તા, પુષ્પિતા, વંશસ્થ, આર્યા, શાલિનીનો ઉપયોગ દાર્શનિક જૈનસાહિત્યમાં સર્વથી પ્રથમ છે.

[illegible] છે. આ [illegible] નં. ૨ [illegible] ૧૩ મી, [illegible] ૧૯ મી [illegible] ૨૧ મી [illegible] દ્વાત્રિંશિકા [illegible] (૧ મી. દ્વાત્રિંશિકા) [illegible] (૮ મી દ્વાત્રિંશિકા) [illegible] છે.

૧૬૧. આ બત્રીશીઓ એ સિદ્ધસેનસૂરિના પાંડિત્યદર્શનાનુભવ અને આગવા પોતાના સ્વાતંત્ર્યનામ મતની પ્રામાણિક ભૂમિકા છે. એના પર કોઈ પણ વિદ્વાને વ્યાખ્યા કે ટીકા લખવાનો પરિશ્રમ સેવ્યો જણાતો નથી. તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. એ બત્રીશીઓ. સ્તુતિરૂપ છે તો ત્યાં તેમાં દાર્શનિક વિચારો પણ છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ સમકાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોના સાર તેમાં આવેલ છે એટલે કદાચ તે અતિ ગૂઢાર્થક હોવાને તેનું રહસ્ય પ્રકટ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલી ન હોય. આમાં ઘણા અપૂર્વ વિચારો ભર્યા છે. આવી અદ્ભુત અપૂર્વ કૃતિઓ સમસ્ત જૈન સાહિત્યમાં મળવી વિરલ છે. શ્રી હેમચંદ્ર જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેનું મહત્ત્વ પોતાની અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં એ રીતે ગાયું છે કે –

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा।

અર્થાત્—સિદ્ધસેન સૂરિની રચેલી મહાન અર્થવાળી સ્તુતિઓ ક્યાં, ને અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપ જેવી મારી આ રચના ક્યાં?

૧૬૨. આ કથનથી જણાય છે કે સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિઓ કેટલી મહત્ત્વની છે! આમાંની ઘણી ખરી બત્રીશીઓમાં મુખ્યતઃ મહાવીરની અનેક પ્રકારે સ્તવના કરવામાં આવી છે, તેથી તેને 'સ્તુતિઓ' કહેવામાં આવે છે અને તેટલા માટે તેના અનુકરણો લેતા સુવિખ્યાત હેમચંદ્રાચાર્યે તે સૂરિનો 'સ્તુતિકાર' એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બત્રીશીઓમાં પસંદ કરાયેલ વિવિધ છંદો નામે અનુષ્ટુપ, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી હરિણી, મંદાક્રાન્તા, પુષ્પિતાગ્રા, વંશસ્થ, આર્યા, શાલિનીનો ઉપયોગ ક્વચિત્ જૈનસાહિત્યમાં સર્વથી પ્રથમ છે.

[illegible] સ્તુતિ છે [illegible] ૧૦ મી [illegible] ૨૦ મી
[illegible] ૧૩ મી, [illegible] ૧૮ મી [illegible]
[illegible] (૧૭ મી [illegible]
[illegible]) [illegible] (૯ મી [illegible]
[illegible].) [illegible].

૧૬૧. આ બત્રીશીઓ ને સિદ્ધસેનસૂરિના ન્યાયાવતાર, સન્મતિતર્કપ્રકરણ અને આગમ પેઠે ગણાતાં સન્મતિતર્ક મહાની પ્રામાણિક ભૂમિકા છે. આના પર કોઈ પણ વિદ્વાને વ્યાખ્યા કે ટીકા લખવાનો પરિશ્રમ સેવ્યો જણાતો નથી. તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. આ બત્રીશીઓ સ્તુતિરૂપ છે ને તેમાં દાર્શનિક વિચારો પણ છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ સમકાલીન સમય ભારતીય દર્શનોના સ્વરૂપ તેમાં જણાય છે એટલે કદાચ તે અતિ ગૂઢાર્થક હોવાને તેનું રહસ્ય પ્રકટ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલી ન હોય. આમાં ઘણા અપૂર્વ વિચારો ભર્યા છે. આવી અદ્ભુત અપૂર્વ કૃતિઓ સમસ્ત જૈન સાહિત્યમાં મળવી વિરલ છે. શ્રી હેમચંદ્ર જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેનું મહત્ત્વ પોતાની અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં એ રીતે ગાયું છે કે –

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

અર્થાત્—સિદ્ધસેન સૂરિની રચેલી મહાન્ અર્થવાળી સ્તુતિઓ ક્યાં, ને અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપ જેવી મારી આ રચના ક્યાં?

૧૬૨. આ કથનથી જણાય છે કે સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિ કેટલી મહત્ત્વની છે! આમાંની ઘણી ખરી બત્રીશીઓમાં મુખ્યત અર્હત્ મહાવીરની અનેક પ્રકારે સ્તવના કરવામાં આવી છે, તેથી તેને 'સ્તુતિઓ' કહેવામાં આવે છે અને તેટલા માટે તેના અનુકરણ રૂપે સ્તુતિ રચનાર હેમચંદ્રાચાર્યે તે સૂરિનો 'સ્તુતિકાર' એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બત્રીશીઓમાં પસંદ કરાયેલ વિવિધ છંદો નામે અનુષ્ટુપ્, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી હરિણી, મંદાક્રાન્તા, પુષ્પિતા, વંશસ્થ, આર્યા, શાલિનીનો ઉપયોગ કરનાર જૈનસાહિત્યમાં સર્વથી પ્રથમ છે.

૧૬૩. સન્મતિ, બત્રીશીઓ વગેરે કૃતિઓ જોતાં સાંખ્ય વૈશે-ષિક અને બૌદ્ધ એ ત્રણ જૈનેતર દર્શનો ઉપરાંત ન્યાય, વેદ, ઉપ-નિષદ્ આદિ બીજાં તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનેતર દર્શનોના અભ્યાસની ઉંડી અને વિસ્તૃત છાપ દિવાકરશ્રીના માનસમાં પડી છે. વૈશેષિક સૂત્ર અને ન્યાયદર્શનના અભ્યાસે તો સન્મતિની રચનામાં દિવાકર શ્રીને ખાસ પ્રેરણા આપ્યાનું ભાન થાય છે તેથી એ દર્શનોનાં સૂત્રો અને સન્મતિ વચ્ચે ભાષા તેમજ ગદ્ય-પદ્યનો ભેદ હોવા છતાં શુદ્ધ તર્કદૃષ્ટિના ઉપયોગનું એમા મુખ્ય સામ્ય છે. સાંખ્યાચાર્ય ઈશ્વર-કૃષ્ણની કારિકાઓ સાથે સન્મતિ સરખાવતાં ભાષા અને સંપ્રદાયનો ભેદ બાદ કરીએ તો એમાં છંદનું તેમજ પોતપોતાના વિષયને તર્ક-પદ્ધતિએ ગોઠવવાનું સામ્ય નજરે પડશે. શૂન્યવાદી બૌદ્ધાચાર્ય નાગા-ર્જુનની મધ્યમકારિકા અને વિજ્ઞાનવાદી વસુબન્ધુની વિંશિકા તથા ત્રિંશિકા સાથે સિદ્ધસેનની કૃતિઓ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે એ આચાર્યો ઉપર એક બીજાની અસર અવશ્ય છે.[૧૦૧]

૧૬૪. શ્વેતામ્બરોમા સિદ્ધાન્ત એટલે આગમના ગ્રંથોમા એમ છે કે કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન—એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી. એક વખતે કેવલજ્ઞાન અને એક વખત કેવલદર્શન એમ વારંવાર થયા કરે છે અર્થાત્ એક ક્ષણ (સમય) કેવલજ્ઞાન રહે છે અને બીજી ક્ષણે (સમયે) કેવલદર્શન—એમ પ્રતિક્ષણ ક્રમશઃ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનસ્વરૂપ કેવલીનો ઉપયોગ ફર્યા કરે છે. સિદ્ધસેન સૂરિને આ વિચાર સંમત નથી. તેઓ આ વિચારને યુક્તિસંગત ન માનતાં તેને તર્ક અને યુક્તિથી અયુક્ત સિદ્ધ કરે છે. તેમના વિચારે તો કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બંને યુગપત્—એકી સાથે હોવાનું યુક્તિસંગત છે અને વાસ્તવિકપણે બંનેમા તેઓ વળી બંનેમાં પરસ્પર કાંઈ ભેદ જ નથી માનતા—બંનેને એકજ બતાવે છે. આ વિચારનો તેમણે પોતાના 'સન્મતિ પ્રકરણ' માં ખૂબ વિસ્તા-

૧૦૧ પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસના લેખ નામે 'સન્મતિ તર્ક અને તેનું મહત્ત્વ'માંથી.

૧૬૩. સન્મતિ, બત્રીશીઓ વગેરે કૃતિઓ જોતાં સાંખ્ય વૈશેષિક અને બૌદ્ધ એ ત્રણ જૈનેતર દર્શનો ઉપરાંત ન્યાય, વેદ, ઉપનિષદ્ આદિ બીજાં તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનેતર દર્શનોના અભ્યાસની ઉંડી અને વિસ્તૃત છાપ દિવાકરશ્રીના માનસમાં પડી છે. વૈશેષિક સૂત્ર અને ન્યાયદર્શનના અભ્યાસે તો સન્મતિની રચનામાં દિવાકરશ્રીને ખાસ પ્રેરણા આપ્યાનું ભાન થાય છે તેથી એ દર્શનોનાં સૂત્રો અને સન્મતિ વચ્ચે ભાષા તેમજ ગદ્ય–પદ્યનો ભેદ હોવા છતાં શુદ્ધ તર્કદૃષ્ટિના ઉપયોગનું એમાં મુખ્ય સામ્ય છે. સાંખ્યાચાર્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાઓ સાથે સન્મતિ સરખાવતાં ભાષા અને સંપ્રદાયનો ભેદ બાદ કરીએ તો એમાં છંદનું તેમજ પોતપોતાના વિષયને તર્કપદ્ધતિએ ગોઠવવાનું સામ્ય નજરે પડશે. શૂન્યવાદી બૌદ્ધાચાર્ય નાગાર્જુનની મધ્યમકારિકા અને વિજ્ઞાનવાદી વસુબન્ધુની વિંશિકા તથા ત્રિંશિકા સાથે સિદ્ધસેનની કૃતિઓ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે એ આચાર્યો ઉપર એક બીજાની અસર અવશ્ય છે.[૧૦૧]

૧૬૪. શ્વેતામ્બરોમાં સિદ્ધાન્ત એટલે આગમના ગ્રંથોમાં એમ છે કે કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન–એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી. એક વખતે કેવલજ્ઞાન અને એક વખત કેવલદર્શન એમ વારંવાર થયા કરે છે અર્થાત્ એક ક્ષણ (સમય) કેવલજ્ઞાન રહે છે અને બીજી ક્ષણે (સમયે) કેવલદર્શન–એમ પ્રતિક્ષણ ક્રમશઃ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનસ્વરૂપ કેવલીનો ઉપયોગ ફર્યા કરે છે. સિદ્ધસેન સૂરિને આ વિચાર સંમત નથી. તેઓ આ વિચારને યુક્તિસંગત ન માનતાં તેને તર્ક અને યુક્તિથી અયુક્ત સિદ્ધ કરે છે. તેમના વિચારે તો કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બંને યુગપત્–એકી સાથે હોવાનું યુક્તિસંગત છે અને વાસ્તવિકપણે અંતમાં તેઓ વળી બંનેમાં પરસ્પર કાંઈ ભેદ જ નથી માનતા–બંનેને એકજ બતાવે છે. આ વિચારનો તેમણે પોતાના 'સન્મતિ પ્રકરણ' માં ખૂબ ઉહા-

---

૧૦૧ પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસના લેખ નામે 'સન્મતિ તર્ક અને તેનું મહત્ત્વ' માંથી.

સ્તવન સંસ્કૃતમા રચ્યું છે કે જે ઘણું બુદ્ધિપ્રધાન અને મનોહર કાવ્ય છે. તેમના પ્રબંધમા એમ વાત છે કે મહાકાલ પ્રાસાદમા તે સ્તવન રચેલું અને તેના પ્રભાવથી ત્યા પાર્શ્વપ્રતિમા કાઢી હતી. સિદ્ધસેનનું બીજું નામ 'ગંધહસ્તી' હતું એમ કહેવાય છે અને તેમણે આચારાંગના પ્રથમ અધ્યયન નામે 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' પર વિવરણ રચ્યું હતું[૧૦૨] કે જે 'ગન્ધહસ્તિવિવરણ' કહેવાય છે. હાલ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૧૬૮. તેમનું જન્મસ્થાન નિશ્ચિત રીતે વિદિત નથી, પણ ઉજ્જયિની અને તેની આજુબાજુએ તેઓએ જીવન ગાળ્યુ હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમના ગ્રંથોની રચના પણ તેજ પ્રદેશમા થયાનો સંભવ છે. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે વૈદિક હતા. પણ પાછળથી પાદલિપ્તસૂરિ સંતાનીય સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય જૈનાચાર્ય વૃદ્ધવાદીની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી.

૧૬૯. 'દાન, શીલ, તપ અને ભાવનાના સંસ્કારોમા જૈનોનુ વારસાગત ચઢીયાતાપણું કબૂલ કરવામાં આવે તો બૌદ્ધિક સંસ્કારોનું તેવું ચઢીયાતાપણું બ્રાહ્મણજાતિનું સ્વીકારવું જોઇએ. એ વાતની સાક્ષી અનેક બ્રાહ્મણ જૈનાચાર્યોની કૃતિઓ પૂરે છે. વૈશ્યજાતીય હેમચંદ્ર અને યશોવિજય જેવા તો અપવાદ માત્ર ગણાય. દિવાકર જન્મે બ્રાહ્મણ જાતિના અને પોતાનીજ પરંપરામા વ્યાકરણ, કાવ્ય, વેદ અને ઉપનિષદ્ આદિ ઉપરાંત તત્કાલીન સમગ્ર વૈદિક દર્શનોને તેમજ બૌદ્ધદર્શનને પી ગયેલા. એમનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો કાબુ અને કવિત્વ એમની કૃતિઓમાં ચમત્કારક રીતે નજરે પડે છે. પૂર્વાશ્રમના દાર્શનિક પ્રૌઢ અભ્યાસે તેમની બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ અને દર્પણ જેવી સ્વચ્છ બનાવી હતી. હૃદય તેમનું સરળ અને ગુણ-પક્ષપાતી હતું. પરીક્ષાશક્તિ અને નિર્ભયતા તેઓમા સ્વતઃસિદ્ધ હતાં, તેથી જૈન આગમ જોતાં વેંતજ બીજા કોઈ સાધારણ વિદ્વા-

---

૧૦૨ આચારાંગના વૃત્તિકાર શીલાંક સૂરિ છેવટે જણાવે છે કે:—

शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिबहुगहनं च 'गंधहस्ति' कृतम् ।
तस्मात् सुखबोधार्थं गृह्णाम्यहमंजसा सारम् ॥

સ્તવન સંસ્કૃતમા રચ્યું છે કે જે ઘણું બુદ્ધિપ્રધાન અને મનોહર કાવ્ય છે. તેમના પ્રબંધમા એમ વાત છે કે મહાકાલ પ્રાસાદમા તે સ્તવન રચેલું અને તેના પ્રભાવથી ત્યા પાર્શ્વપ્રતિમા કાઢી હતી. સિદ્ધસેનનું બીજું નામ 'ગંધહસ્તી' હતું એમ કહેવાય છે અને તેમણે આચારાંગના પ્રથમ અધ્યયન નામે 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' પર વિવરણ રચ્યું હતું[૧૦૨] કે જે 'ગન્ધહસ્તિવિવરણ' કહેવાય છે. હાલ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૧૬૮. તેમનું જન્મસ્થાન નિશ્ચિત રીતે વિદિત નથી, પણ ઉજ્જયિની અને તેની આજુબાજુએ તેઓએ જીવન ગાળ્યું હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમના ગ્રંથોની રચના પણ તેજ પ્રદેશમા થયાનો સંભવ છે. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે વૈદિક હતા. પણ પાછળથી પાદલિપ્તસૂરિ સંતાનીય સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય જૈનાચાર્ય વૃદ્ધવાદીની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી.

૧૬૯. 'દાન, શીલ, તપ અને ભાવનાના સંસ્કારોમા જૈનોનું વારસાગત ચઢીયાતાપણું કબૂલ કરવામાં આવે તો બૌદ્ધિક સંસ્કારોનું તેવું ચઢીયાતાપણું બ્રાહ્મણજાતિનું સ્વીકારવું જોઇએ. એ વાતની સાક્ષી અનેક બ્રાહ્મણ જૈનાચાર્યોની કૃતિઓ પૂરે છે. વૈશ્યજાતીય હેમચંદ્ર અને યશોવિજય જેવા તો અપવાદ માત્ર ગણાય. દિવાકર જન્મે બ્રાહ્મણ જાતિના અને પોતાનીજ પરંપરામા વ્યાકરણ, કાવ્ય, વેદ અને ઉપનિષદ્ આદિ ઉપરાંત તત્કાલીન સમગ્ર વૈદિક દર્શનોને તેમજ બૌદ્ધદર્શનને પી ગયેલા. એમનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો કાબુ અને કવિત્વ એમની કૃતિઓમાં ચમત્કારક રીતે નજરે પડે છે. પૂર્વાશ્રમના દાર્શનિક પ્રૌઢ અભ્યાસે તેમની બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ અને દર્પણ જેવી સ્વચ્છ બનાવી હતી. હૃદય તેમનું સરળ અને ગુણપક્ષપાતી હતું. પરીક્ષાશક્તિ અને નિર્ભયતા તેઓમા સ્વતઃસિદ્ધ હતાં, તેથી જૈન આગમ જોતાં વેંતજ બીજા કોઈ સાધારણ વિદ્વા-

૧૦૨ આચારાંગના વૃત્તિકાર શીલાંક સૂરિ છેવટે જણાવે છે કેઃ—

शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिबहुगहनं च 'गंधहस्ति' कृतम् ।
तस्मात् सुखबोधार्थं गृह्णाम्यहमञ्जसा सारम् ॥

ગોવાળીઆઓ ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યા ત્યારે તેમને પ્રાકૃત રાસમાં
ગાઇ સાથે કુંડક-દંડોલા લઇને તેણે સમજાવ્યું કેઃ—

નવિ મારિઅઇ નવિ ચોરીઅઇ પરદારહ સંગુ નિવારિઅઇ
થોવા થોવું દાઇઅઇ તઉ સગ્ગિ ટુગુટુગુ જાઇઇ.

આ દેશી ગાથાને બીજા પ્રબંધકારે (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર) એવી
રીતે ઉપયોગમાં લીધી છે કે સિદ્ધસેનને પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે મને
વાદમાં જીતે તેનો શિષ્ય થાઉં. તે વૃદ્ધવાદીપાસે ભૃગુપુર-ભૃગુકચ્છ
આવ્યો ને રસ્તામાંજ તેને મળતા 'વાદ કરો, જીતો ને શિષ્ય કરો,
નહિંતો હાર સ્વીકારો' એમ સિદ્ધસેને કહેતા વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું વાદ
કરવા તૈયાર છું પરંતુ અહીં સભ્ય ક્યાં છે? સભ્યો વગર વાદમાં
જીત હારનો કોણ નિર્ણય કરે?' સિદ્ધસેને કહ્યું 'આ ગોવાળીઆ
તે સભ્યો.' વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું 'ત્યારે બોલ'. સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં બો-
લવા માંડ્યું તે ગોવાળીઆ સમજ્યા નહિ એટલે પછી વૃદ્ધવાદી કાલ
સમજી કચ્છ બાંધી રમતા રમતા ઉપરની 'નવિ મારિયઇ' એ ગાથા
વગેરે૧૦૫ બોલ્યા. ગોવાળીઆએ વૃદ્ધવાદીની જીત જાહેર કરી. પછી

---

૧૦૫ 'નવિ મારિયઇ'નો અર્થ એ છે કે 'મારવું નહિ, ચોરવું નહિ, થોડું
થોડું (શક્તિ પ્રમાણે) દેવું-દાન કરવું તો ધીમેથી સ્વર્ગે જવાય.' આ ગાથા
સાથે બીજી પણ ગાથા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકારે (સં. ૧૪૦૫) મૂકી છે કેઃ—

'ગુલસિઉ ચાવઇ તિલ તાદલી, વેડિઇ વજાવઇ વાંસલી,
પહિરણી ઓઢણિ હુઇ કાંબલી, ઇણુપરિ ગ્વાલહ પૂજઇ રલી.
કાલઉ કંબલુ અનુ નીવાડુ, છાસિહિં ભાલઉ ભરિઉ નિ પાડુ,
અઇ વડુ પડિયઉ નીલઈ ડાડિ, અવર કિસર ગઉ સિંગ નિલાડી.'

જ્યારે પો૦ રામચંદ્રસૂરિએ વિક્રમચરિત્ર (સ. ૧૪૯૦) માં 'નવિ મારિયઇ'
ની સાથે બીજી દેશી ગાથાઓ મૂકી છેઃ—

'વચન નવ કીજઈ કહીતણું, એહ વાત સાચી ભણું,
કીજઇ જીવદયાનું જતન, સાવયકુલિ ચિંતામણિ રતન.
ધડ હડાવ નવી કીજઇ ઘણું, મરમ બોલ્લ તુદ્ધ કહિતણુ,
કુડી સાખી મ દેયો આલ, એ તુદ્ધ ધમ્મ કહું ગોવાલ.
ગરડસ વીછી મારિઇ, મારિ તુ સહી ઊગારિઈ,
... આપકાજ સારિઇ.'

ગોવાળીઆઓ ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યા ત્યારે તેમને પ્રાકૃત રાસમાં
ગા. સાથે કુંભક-કંબોડા લઇને તેણે સમજાવ્યું કે:—
નવિ મારિઆઈ નવિ ચોરીઆઈ પરદારહ સંગુ નિવારિઅઇ
થોવા થોવું દાઇઆઈ તઉ સગ્ગિ ટુગુટુગુ જાઇઇ.
આ દેશી ગાથાને બીજા પ્રબંધકારે (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર) એવી
રીતે ઉપયોગમાં લીધી છે કે સિદ્ધસેનને પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે મને
વાદમાં જીતે તેનો શિષ્ય થાઉં. તે વૃદ્ધવાદીપાસે ભૃગુપુર-ભૃગુકચ્છ
આવ્યો ને રસ્તામાંજ તેને મળતા 'વાદ કરો, જીતો ને શિષ્ય કરો,
નહિતો હાર સ્વીકારો' એમ સિદ્ધસેને કહેતા વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું વાદ
કરવા તૈયાર છું પરંતુ અહીં સભ્ય ક્યા છે? સભ્યો વગર વાદમાં
જીત હારનો કોણ નિર્ણય કરે?' સિદ્ધસેને કહ્યું 'આ ગોવાળીઆ
તે સભ્યો.' વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું 'ત્યારે બોલ'. સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં બો-
લવા માંડ્યું તે ગોવાળીઆ સમજ્યા નહિ એટલે પછી વૃદ્ધવાદી કાલ
સમજી કચ્છ બાંધી રમતા રમતા ઉપરની 'નવિ મારિયઇ' એ ગાથા
વગેરે[૧૦૫] બોલ્યા. ગોવાળીઆએ વૃદ્ધવાદીની જીત જાહેર કરી. પછી

---

૧૦૫ 'નવિ મારિયઇ'નો અર્થ એ છે કે 'મારવું નહિ, ચોરવું નહિ, થોડું થોડું (શક્તિ પ્રમાણે) દેવું-દાન કરવું તો ધીમેથી સ્વર્ગે જવાય.' આ ગાથા સાથે બીજી પણ ગાથા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકારે (સં. ૧૪૦૫) મૂકી છે કે:—

'ગુલસિઉ ચાવઇ તિલ તાદલી, વહિઇ વજાવઇ વાંસલી,
પહિરણી ઓઢણિ હુઇ કાંબલી, ઇંણુપરિ ગ્વાલહ પૂજઇ રલી.
કાલઉ કંબલુ અનુ નીવાહુ, છાસિહિં ભાલહુ ભરિઉ નિ પાહુ,
અઇ વડુ પડિયઉ નીલઈ ડાડિ, અવર કિસર ગઢ સિંગ નિલાડી.'

જ્યારે પો૦ રામચંદ્રસૂરિએ વિક્રમચરિત્ર (સ. ૧૪૯૦) માં 'નવિ મારિયઇ' ની સાથે બીજી દેશી ગાથાઓ મૂકી છે:—

'વચન નવ કીજઈ કહીતણું, એહ વાત સાચી ભણું,
કીજઇ જીવદયાનું જતન, સાવયકુલિ ચિંતામણિ રતન.
દંડ હડાવ નવી કીજઇ ઘણું, મરમ બોલ તુદ્ધ કહિતણું,
કુડી સાખી મ દેયો આલ, એ તુદ્ધ ધમ્મ કહું ગોવાલ.
અરહસ વીછી મારિઇ, મારિ તુ સહી ઉગારિઈ,
કુડ કપટ કરતુ વારિઇ, ઇહાપરિ આપકાજ સારિઇ.'

પત છે. આ રૂપકમાં કંઈ ને કંઈ તથ્યાંશ—ઐતિહાસિક સત્ય અવશ્ય છે. સિદ્ધસેનચરિતના વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને સ્પષ્ટભાષિત્વનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે જો જૈનાગમોના સંબંધમાં તેમણે એવી કોઈ વાત શ્રમણસંઘ પાસે જણાવી હોય અથવા કૃતિરૂપે ઉપસ્થિત કરી હોય; અને તેથી પુરાણપ્રિય અને આગમપ્રવણ શ્રમણવર્ગને મોટો અસંતોષ થયો હોય તો તેમાં કાંઈ અસંભવ નથી.

૧૭૨. 'વિશેષમાં શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાના પદ્યાત્મક પ્રૌઢ ગ્રંથોના પ્રથમ પ્રણેતા સિદ્ધસેન છે. તેમની પહેલાં સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ કે આદર નહોતો. ત્યાં સુધી તો જૈનશ્રમણોમાં પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ હતું. શ્રમણોના અભ્યાસના વિષયો પણ ઘણા નહોતા. આગમ સાહિત્યનાં મૂળસૂત્રોને કંઠસ્થ કરાતા—વંચાતાં, તે સિવાય સંસ્કૃતમાં રચેલાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષાદિનો અભ્યાસ વિશેષ કરીને નહિ હોય. સિદ્ધસેને સન્મતિતર્કના અંતે કહ્યું છે કે 'तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइअव्वं' એટલે 'સૂત્ર (મૂલપાઠ)ને અધિગત કર્યા સાથે અર્થસંપાદન કરવામાં પણ યતિ-

---

सीए सिद्धसेण (णो) विण्णवइ संघं–'जइ भणह तो करेमि सक्कयं पि सिद्धंतं'। संघो भणइ–'चिंतिएणा वि इमेण पायच्छित्ती, किं पुण जंपिएण; ता गरगु तुमं पायच्छित्तं ॥' એટલે કે 'પ્રાકૃત' જિનશાસન' એ લોકોક્તિથી લજ્જમાન થઈ સિદ્ધસેને સંઘને વિનતિ કરી કે જો કહો તો (સર્વ પ્રાકૃત) સિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમાં કરું. પરંતુ સંઘે કહ્યું કે 'આવું ચિંતવવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત છે તો પછી બોલવાથી તો કેમ નહિ? માટે તમે પ્રાયશ્ચિત લ્યો.' આ વાતને પુષ્ટિ અન્ય પ્રબંધો પરથી મળે છે–જુઓ વૃદ્ધવાદીપ્રબંધ પ્રભાવકચરિત પૃ. ૯૧ થી ૧૦૩, રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં [illegible] સિદ્ધસેન પ્રબંધ, પૃ. ૨૦, શ્રી રામચંદ્રગણિ [illegible] વિક્રમચરિત, [illegible] કુમારપાલચરિત, શુભશીલગણિકૃત વિક્રમ [illegible] ચરિત [illegible]

૨ન છે. આ રૂપકમાં કંઈ ને કંઈ તથ્યાંશ—ઐતિહાસિક સત્ય અવશ્ય છે. સિદ્ધસેનસૂરિના વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને સ્પષ્ટભાષિત્વનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે જે જૈનાગમોના સંબંધમાં તેમણે એવી કોઈ વાત શ્રમણસંઘ પાસે જણાવી હોય અથવા કૃતિરૂપે ઉપસ્થિત કરી હોય; અને તેથી પુરાણપ્રિય અને આગમપ્રવણ શ્રમણવર્ગને મોટો અસંતોષ થયો હોય તો તેમાં કાંઈ અસંભવ નથી.

૧૭૨. 'વિશેષમાં શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાના પદ્યાત્મક પ્રૌઢ ગ્રંથોના પ્રથમ પ્રણેતા સિદ્ધસેન છે. તેમની પહેલાં સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ કે આદર નહોતો. ત્યાં સુધી તો જૈનશ્રમણોમાં પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ હતું. શ્રમણોના અભ્યાસના વિષયો પણ ઘણા નહોતા. આગમ સાહિત્યનાં મૂળસૂત્રોને કંઠસ્થ કરાતા—વંચાતાં, તે સિવાય સંસ્કૃતમાં રચેલાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષાદિનો અભ્યાસ વિશેષ કરીને નહિ હોય. સિદ્ધસેને સન્મતિતર્કના અંતે કહ્યું છે કે 'तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसपायणम्मि जइअव्वं' એટલે 'સૂત્ર (મૂલપાઠ)ને અધિગત કર્યા સાથે અર્થસંપાદન કરવામાં પણ યતિ-

---

तीए सिद्धसेण (णो) विण्णवइ संघं-'जइ भणह तो करेमि सक्कयं पि सिद्धंतं'। संघो भणइ-'चिंतिएणा वि इमेण पायच्छित्ती, किं पुण जंपिएण; ता सयमेव मुणसु पायच्छित्तं ॥' એટલે કે 'પ્રાકૃત' જિનશાસન' એ લોકોક્તિથી લજ્જમાન થઈ સિદ્ધસેને સંઘને વિનતિ કરી કે જો કહો તો (સર્વ પ્રાકૃત) સિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમાં કરૂં. પરંતુ સંઘે કહ્યું કે 'આવું ચિંતવવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તો પછી બોલવાથી તો કેમ નહિ? માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત લ્યો.' આ વાતને પુષ્ટિ અન્ય પ્રબંધો પરથી મળે છે—જુઓ પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત પૃ. ૫૧ થી ૧૦૩, રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં [illegible] સિદ્ધસેન પ્રબંધ, પૃ. ૨૦, શ્રી રત્નમંડનગણિ [illegible] વિક્રમચરિત્ર, [illegible] કુમારપાલચરિત્ર, શુભશીલગણિકૃત વિક્રમ[illegible] ચરિત્ર [illegible]

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સં. ૨ થી ૩૦૦.

વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતામ્બર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમ યુગ.

अन्ने वि जे महारिसि गणहर अणगार लद्धमाहप्पे ।
मणवयणकायगुत्ते सव्वे सिरसा नमंसामि ॥

—વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિયં.

—[૨૪ જિન ઉપરાંત] બીજા પણ જે મહા ઋષિઓ ગણધરો અણ-
ગારો મુનિઓ કે જેમણે મહાત્માપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ મનવચનકાય
ગુપ્તિવાળા છે એમને નમસ્કાર કરું છું.

जारिसियं विमलंको विमलं को तारिसं लहइ अत्थं ।
अमयमइयं च सरसं सरसंचिय पाइयं जस्स ॥

—કુવલયમાલા રચ્યા સં. ૮૩૪.

—જેવી કીર્ત્તિ વિમલાંક (પઉમચરિયકારે) મેળવી તેવી વિમલ કીર્ત્તિ
કોણ મેળવી શકે તેમ છે ? કે જેની પ્રાકૃત અમૃતમયી અને સરસ છે.

૧૭૩. આ સમયમાં વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પઉમચરિયમ
(પદ્મચરિત્ર-જૈન રામાયણ) રચ્યું. વીરાત્ ૫૩૦ (વિ સં. ૬૦).[૧૦૭]
આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે સમયમાં રામાયણની

---

[૧૦૭] પઉમચરિયના કર્તા વિમલસૂરિ નાગિલ કુલના રાહુ આચાર્યના
શિષ્ય વિજયસૂરિના શિષ્ય હતા. રચનાસમયઃ—

पंचेव य वाससया दुसमाए तीस वरिस संजुत्ता ।
वीरे सिद्धिमुवगए तओ णिवर्द्ध इमं चरियं ॥

આ પ્રમાણે વીરાત્ સં. ૫૩૦ એ વર્ષ મૂલમાં સ્પષ્ટ આપ્યું છે, (છતાં
પણ તેની રચનાશૈલી અને ભાષાકૃતિ ઉપરથી ડા. હર્માન યાકોબી એમ
માને છે કે ૪ થા ૫ મા સૈકા કરતાં એ ગ્રંથ જૂનો નથી.) એજ આચાર્યે

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સં. ૨ થી ૩૦૦.

વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતામ્બર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમ યુગ.

अन्ने वि जे महारिसि गणहर अणगार लद्धमाहप्पे ।
मणवयणकायगुत्ते सव्वे सिरसा नमंसामि ॥

—વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિયં.

—[૨૪ જિન ઉપરાંત] બીજા પણ જે મહા ઋષિઓ ગણધરો અણગાર મુનિઓ કે જેમણે મહાત્માપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ મનવચનકાય ગુપ્તિવાળા છે એમને નમસ્કાર કરૂં છું.

जारिसियं विमलंको विमलं को तारिसं लहइ अत्थं ।
अमयमइयं च सरसं सरसंचिय पाइयं जस्स ॥

—કુવલયમાલા રચ્યા સં. ૮૩૪.

—જેવી કીર્ત્તિ વિમલાંકે (પઉમચરિયકારે) મેળવી તેવી વિમલ કીર્ત્તિ કોણ મેળવી શકે તેમ છે ? કે જેની પ્રાકૃત અમૃતમયી અને સરસ છે.

૧૭૩. આ સમયમાં વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પઉમચરિયમ (પદ્મચરિત્ર-જૈન રામાયણ) રચ્યું. વીરાત્ ૫૩૦ (વિ સં. ૬૦).[૧૦૭] આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે સમયમાં રામાયણની

---

૧૦૭ પઉમચરિયના કર્તા વિમલસૂરિ નાગિલ કુલના રાહુ આચાર્યના શિષ્ય વિજયસૂરિના શિષ્ય હતા. રચનાસમય:—

पंचेव य वाससया दुसमाए तीस वरिस सजुत्ता ।
वीरे सिद्धिमुवगए तओ णिबध्धं इमं चरियं ॥

આ પ્રમાણે વીરાત્ સં. ૫૩૦ એ વર્ષ મૂલમાં સ્પષ્ટ આપ્યું છે, (છતાં પણ તેની રચનાશૈલી અને ભાષાકૃતિ ઉપરથી ડા. હર્માન યાકોબી એમ માને છે કે ૪ થા ૫ મા સૈકા કરતાં એ ગ્રંથ જૂનો નથી.) એજ આચાર્યે

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સં. ૧ થી ૩૦૦.

વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતામ્બર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમ યુગ.

अन्ने वि जे महारिसि गणहर अणगार लद्धमाहप्पे।
मणवयणकायगुत्ते सव्वे सिरसा नमंसामि ॥

—વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિયં.

—[૨૪ જિન ઉપરાંત] બીજા પણ જે મહા ઋષિઓ ગણધરો અણગારો મુનિઓ કે જેમણે મહાત્માપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ મનવચનકાય ગુપ્તિવાળા છે એમને નમસ્કાર કરૂં છું.

जारिसियं विमलंको विमलं को तारिसं लहइ अत्थं।
अमयमइयं च सरसं सरसंचिय पाइयं जस्स ॥

—કુવલયમાલા રચ્યા સં. ૮૩૪.

—જેવી કીર્ત્તિ વિમલાંકે (પઉમચરિયકારે) મેળવી તેવી વિમલ કીર્ત્તિ કોણ મેળવી શકે તેમ છે? કે જેની પ્રાકૃત અમૃતમયી અને સરસ છે.

૧૭૩. આ સમયમા વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પઉમચરિયમ્ (પદ્મચરિત્ર-જૈન રામાયણ) રચ્યું. વીરાત્ ૫૩૦ (વિ. સં. ૬૦).[૧૦૭] આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે સમયમા રામાયણની

---

૧૦૭ પઉમચરિયના કર્તા વિમલસૂરિ નાગિલ કુલના રાહુ આચાર્યના શિષ્ય વિજયસૂરિના શિષ્ય હતા. રચનાસમય:—

पंचेव य वाससया दुसमाए तीस वरिस संजुत्ता।
वीरे सिद्धिमुवगए तओ णिबध्धं इमं चरियं ॥

આ પ્રમાણે વીરાત્ સં. ૫૩૦ એ વર્ષ મૂલમા સ્પષ્ટ આપ્યું છે, (છતાં પણ તેની રચનાશૈલી અને ભાષાકૃતિ ઉપરથી ડા. ઉર્માન યાકોબી એમ માને છે કે ૪ થા ૫ મા સૈકા કરતાં એ ગ્રંથ જૂનો નથી.) એજ આચાર્યે

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સં. ૧ થી ૩૦૦.

વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતામ્બર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમ યુગ.

अन्ने वि जे महारिसि गणहर अणगार लद्धमाहप्पे ।
मणवयणकायगुत्ते सव्वे सिरसा नमंसामि ॥

—વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિયં.

—[૨૪ જિન ઉપરાંત] બીજા પણ જે મહા ઋષિઓ ગણધરો અણ-ગારો મુનિઓ કે જેમણે મહાત્માપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ મનવચનકાય ગુપ્તિવાળા છે એમને નમસ્કાર કરૂં છું.

जारिसियं विमलंको विमलं को तारिसं लहइ अत्थं ।
अमयमइयं च सरसं सरसंचिय पाइयं जस्स ॥

—કુવલયમાલા રચ્યા સં. ૮૩૪.

—જેવી કીર્ત્તિ વિમલાંકે (પઉમચરિયકારે) મેળવી તેવી વિમલ કીર્ત્તિ કોણ મેળવી શકે તેમ છે ? કે જેની પ્રાકૃત અમૃતમયી અને સરસ છે.

૧૭૩. આ સમયમા વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પઉમચરિયમ્ (પદ્મચરિત્ર—જૈન રામાયણ) રચ્યું. વીરાત્ ૫૩૦ (વિ. સં. ૬૦). ૧૦૭ આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે સમયમા રામાયણની

---

૧૦૭ પઉમચરિયના કર્તા વિમલસૂરિ નાગિલ કુલના રાહુ આચાર્યના શિષ્ય વિજયસૂરિના શિષ્ય હતા. રચનાસમયઃ—

पंचेव य वाससया दुसमाए तीस वरिस सजुत्ता ।
वीरे सिद्धिमुवगए तओ णिबद्धं इमं चरियं ॥

આ પ્રમાણે વીરાત્ સં. ૫૩૦ એ વર્ષ મૂલમા સ્પષ્ટ આપ્યુ છે, (છતા પણ તેની રચનાશૈલી અને ભાષાકૃતિ ઉપરથી ડા. હર્માન યાકોબી એમ માને છે કે ૪ થા ૫ મા સૈકા કરતાં એ ગ્રંથ જૂનો નથી.) જૈન આચાર્ય

સ. ૯૫માં જૈન યતિ કૃષ્ણની મૂર્ત્તિ-મથુરા. પૃ. ૧૨૪ [ડૉ. ત્રિભોવનદાસના સૌજન્યથી.]

સ. ૯૫માં જૈન યતિ કૃષ્ણની મૂર્તિ-મથુરા. પૃ. ૧૨૪ [ડૉ. ત્રિભોવનદાસના સૌજન્યથી.]

મથુરાસંઘ-પરિષદ્‌

जेसिं इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्ढभरहम्मि।
बहुनयरनिग्गयजसे ते वंदे खंदिलायरिए ॥ –नंदीसूत्रे गाथा ३३

—જેનો અનુયોગ અદ્યાપિ અર્ધ ભારત(ક્ષેત્ર)માં પ્રવર્ત્તે છે-પ્રચલિત છે અને જેનો યશ બહુ નગરોમાં પ્રસિદ્ધ છે-વ્યાપી રહ્યો છે તે સ્કન્દિલાચાર્યને હું વંદું છું.

૧૭૫ આગાઉ જણાવેલ **પાટલિપુત્ર** સંઘ-પરિષદ્‌માં જૈન સૂત્રો-આગમોને બને તેટલા સંકલિત કરવામાં આવ્યાં હતાં, છતાં તે શ્રુતિની ભિન્નભિન્નતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઇ-એટલે ત્યાર પછી, વીર નિર્વાણથી નવમા સૈકામાં-**પાટલિપુત્ર** પરિષદ્‌થી લગભગ ચારસેં વર્ષે-આર્ય શ્રી સ્કંદિલ[109] અને વજ્ર[110] સ્વામિની નિકટના સમયમાં એક બીજી ભયંકર બારદુકાળી આવી. તે હકીકતનું વર્ણન આપતાં જણાવવામાં આવે છે કે:—"[111]બાર વર્ષનો ભયંકર દુકાળ પડવે સાધુઓ અન્નને માટે જુદે જુદે સ્થલે હીંડતા-ફરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ ગુણન અને ચિંતન ન કરી શકયા, એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું અને જ્યારે ફરી પાછો સુકાળ થયો, ત્યારે **મથુરા**માં શ્રી **સ્કંદિલાચાર્ય** પ્રમુખ સંઘે મોટો સાધુસમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાભર્યું તે બધું [112]કાલિક

૧૦૯-૧૧૦ જુઓ મેરૂતુંગ સૂરિની વિચાર શ્રેણી.

૧૧૧ જિનદાસ મહત્તરકૃત નંદિચૂર્ણિમાં 'बारस संवच्छरिए महंते दुब्भिक्खे काले भत्तट्ठा अण्णण्णतो हिंडियाणं गहणगुणणणुप्पेहाभावाओ विप्पणट्ठे सुत्ते, पुणो सुभिक्खे काले जाए **महुराए** महंते साधुसमुदए **खंदिलायरियप्पमुहसंघेण** जो जं संभरइ त्ति इव संघडियं कालियसुयं। जम्हा एयं **महुराए** कयं तम्हा **माहुरी** वायणा भण्णइ। વગેરે. તેજ પ્રમાણે હરિભદ્રકૃત નંદી ટીકામાં છે, તથા મલયગિરિકૃત નંદી ટીકા પૃ. ૫૧ આ સભિન્નતા છે. આ સ્કંદિલાચાર્ય પછી હિમવત્‌, નાગાર્જુન, ભૂતદિન્ન, લોહિત્ય, દૂષ્યગણિ અને દેવવાચક (નંદીસૂત્ર કર્તા) અનુક્રમે આવે છે

૧૧૨ કાલિકશ્રુત માટે જુઓ નંદિસૂત્ર

મથુરાસંઘ-પરિષદ્

जेसि इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्ढभरहम्मि।
बहुनयरनिग्गयजसे ते वंदे खंदिलायरिए ॥ –नंदीसूत्रे गाथा ३३

—જેનો અનુયોગ અદ્યાપિ અર્ધ ભારત (ક્ષેત્ર)માં પ્રવર્તે છે-પ્રચલિત છે અને જેનો યશ બહુ નગરોમાં પ્રસિદ્ધ છે-વ્યાપી રહ્યો છે તે સ્કન્દિલા-ચાર્યને હું વંદું છું.

૧૭૫ આગાઉ જણાવેલ પાટલિપુત્ર સંઘ-પરિષદ્‌માં જૈન સૂત્રા-ગમોને બને તેટલા સંકલિત કરવામાં આવ્યાં હતાં, છતાં તે શ્રુતિની ...નભિન્નતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઇ-એટલે ત્યાર પછી, વીર નિર્વાણથી ...સૈકામાં-પાટલિપુત્ર પરિષદ્‌થી લગભગ ચારસેં વર્ષે-આર્યશ્રી ...દિલ[109] અને વજ્ર[110] સ્વામિની નિકટના સમયમાં એક બીજી ...ની બારદુકાળી આવી. તે હકીકતનું વર્ણન આપતાં જણાવવામાં ...ે છે કેઃ—"[111]બાર વર્ષનો ભયંકર દુકાળ પડયે સાધુઓ અન્નને ...ે જુદે જુદે સ્થલે હીંડતા-ફરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ ગુણન અને ...તન ન કરી શકયા, એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું અને જ્યારે ફરી ...ે સુકાળ થયો, ત્યારે મથુરામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય પ્રમુખ સંઘે ...ો સાધુસમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાભર્યું તે બધું [112]કાલિક

૧૦૯-૧૧૦ જુઓ મેરૂતુંગ સૂરિની વિચાર શ્રેણી.

૧૧૧ જિનદાસ મહત્તરકૃત નંદિચૂર્ણિમાં 'बारस संवच्छरिए महंते ...भिक्खे काले भत्तट्ठा अण्णण्णतो हिंडियाणं गहणगुणणाणुप्पेहाभावाओ ...पणट्ठे सुत्ते, पुणो सुभिक्खे काले जाए महुराए महंते साधुसमुदए ...दिलायरियप्पमुहसंघेण जो जं संभरइ त्ति इव संघडियं कालियसुयं। ...म्हा एय महुराए कयं तम्हा माहुरी वायणा भण्णइ। વગેરે. તેજ પ્રમાણે ...િભદ્રકૃત નંદી ટીકામાં છે, તથા મલયગિરિકૃત નંદી ટીકા પૃ. ૫૧ આ સમિન ...ના છે. આ સ્કંદિલાચાર્ય પછી હિમવત્, નાગાર્જુન, ભૂતદિન્ન, લોહિત્ય, ...ગણિ અને દેવવાચક (નંદીસૂત્ર કર્તા) અનુક્રમે આવે છે

૧૧૨ કાલિકશ્રુત માટે જુઓ નંદિસૂત્ર

રંત, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ હિંદમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠીઆવાડમાં અને ગૂજરાતમાં લખાયું ને વિકસિત થયું. દિગંબર સાહિત્ય દક્ષિણ હિન્દમા રચાયું અને વિકસ્યું.

૧૭૭ વિક્રમ બીજા સૈકામા સમંતભદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આપ્તમીમાંસા નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતાં 'વનવાસી કહેવાયા. પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી બૌદ્ધધર્મી કર્યા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમા સર્વ તીર્થોને સ્વાધીન લીધાં ને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ બેસાડવામા આવી. હજુ પણ તળાજા વગેરેના પર્વતોમાંની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે.

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બંને શાખાઓના શરૂઆતના ગ્રંથો જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરૂપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય-બંનેનું નિરૂપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું. વૈદિક દર્શનોમા ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ-સિદ્ધાન્તની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથો રચવા લાગ્યા.

૧૭૯ આ પહેલાં જૈન સાહિત્યમા સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી; પણ એટલુ ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમા પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતાંબર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવુ કઠણ છે પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

રત, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ હિંદમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠીઆવાડમાં અને ગૂજરાતમાં લખાયું ને વિકસિત થયું. દિગંબર સાહિત્ય દક્ષિણ હિન્દમા રચાયું અને વિકસ્યું.

૧૭૭ વિક્રમ બીજા સૈકામા સમંતભદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આપ્તમીમાંસા નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતાં 'વનવાસી કહેવાયા. પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી બૌદ્ધધર્મી કર્યા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમા સર્વ તીર્થોને સ્વાધીન લીધાં ને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ બેસાડવામા આવી. હજુ પણ તળાજા વગેરેના પર્વતોમાંની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે.

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બંને શાખાઓના શરુઆતના ગ્રંથો જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરુપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંતરુપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય-બંનેનું નિરુપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું. વૈદિક દર્શનોમા ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ-સિદ્ધાન્તની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથો રચવા લાગ્યા.

૧૭૯ આ પહેલાં જૈન સાહિત્યમા સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી; પણ એટલું ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમા પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતાંબર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવું કઠણ છે પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુપ્ત અને વલભી સમય.

આચાર્ય મલ્લવાદી, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ.

(વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦).

संसारवार्द्धिविस्तारान्निस्तारयतु दुस्तरात् ।
श्री मल्लवादिसूरि र्यो यानपात्रप्रभः प्रभुः ॥ —પ્રભાવકચરિત.

—દુસ્તર એવા સંસાર વૃદ્ધિ રૂપી સમુદ્રમાંથી નાવ જેવા શ્રી મલ્લવાદી સૂરિ પ્રભુ અમારો નિસ્તાર કરો.

जिनवचनजनं विषमं भावार्थं यो विविच्य शिष्येभ्य ।
इत्यमुपादिशदमलं परोपकारैकतानचेताः ॥
तं नमत बोधजलधिं गुणमंदिरमखिलवाग्मिनां श्रेष्ठं ।
चरणश्रियोपगूढं जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणं ॥

—મલયગિરિ-ક્ષેત્ર સમાસ ટીકા. ફી. ૨, નં. ૧૬.

માત્ર પરોપકારી ચિત્તવાળા જેમણે જિનવચનમાં રહેલા વિષમ ભાવાર્થને વિવેચન કરી શિષ્યોને વિમલ ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો એવા બોધના સમુદ્ર, ગુણમંદિર, સકલ વાગ્મિમાં શ્રેષ્ઠ, અને ચરણ-ચારિત્ર પ્રભાથી આશ્લિષ્ટ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને નમીએ છીએ.

वाक्यै र्विशेषातिशयै र्विश्वसंदेहहारिभिः ।
जिनमुद्रं जिनभद्रं किं क्षमाश्रमणं स्तुवे ॥

—મુનિચંદ્રસૂરિ અમમચરિત્રે.

जिनभद्रगणिं स्तौमि क्षमाश्रमणमुत्तमम् ।
यः श्रुताज्जीतमुद्दध्रे शौरिः सिन्धोः सुधामिव ॥

—તિલકાચાર્ય-આવશ્યકવૃત્તિ.

—વિશેષ અતિશયવાળાં વિશ્વ સંદેહ હરનારાં વાક્યોથી જે જિનમુદ્ર જેવા છે તેવા જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને શું-કંઇ રીતે સ્તવું ?

—વિષ્ણુએ જેમ સાગરમાંથી સુધા-અમૃત ઉદ્ધૃત કર્યું તેમ જેણે શ્રુતમાંથી જીત (કલ્પ)ને ઉદ્ધૃત કર્યું એવા ઉત્તમ ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રને સ્તવું છું.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુપ્ત અને વલભી સમય.

આચાર્ય મલ્લવાદી, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ.

(વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦).

संसारवार्द्धिविस्ताराविस्तारयतु दुस्तरात् ।
श्री मल्लवादिसूरि र्वो यानपात्रप्रभः प्रभुः ॥ —પ્રભાવકચરિત.

—દુસ્તર એવા સંસાર વૃદ્ધિ રૂપી સમુદ્રમાંથી નાવ જેવા શ્રી મલ્લવાદી સૂરિ પ્રભુ અમારો નિસ્તાર કરો.

जिनवचनगतं विषमं भावार्थं यो विविच्य शिष्येभ्य।
स्पष्टमुपादिशदमलं परोपकारैकरतचेताः ॥
तं नमत बोधजलधिं गुणमंदिरमखिलवाग्मिनां श्रेष्ठं ।
चरणश्रियोपगूढं जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणं ॥

—મલયગિરિ–ક્ષેત્ર સમાસ ટીકા. પ્રી. ૨, નં. ૧૬.

માત્ર પરોપકારી ચિત્તવાળા જેમણે જિનવચનમાં રહેલા વિષમ ભાવાર્થને વિવેચન કરી શિષ્યોને વિમલ ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો એવા બોધના સમુદ્ર, ગુણમંદિર, સકલ વાગ્મિમાં શ્રેષ્ઠ, અને ચરણ–ચારિત્ર પ્રભાથી આશ્લિષ્ટ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને નમીએ છીએ.

वाक्यैः विशेषातिशयैः विश्वसंदेहहारिभिः ।
जिनमुद्रं जिनभद्रं किं क्षमाश्रमणं स्तुवे ॥

—મુનિચંદ્રસૂરિ અમમચરિત્રે.

जिनभद्रगणिं स्तौमि क्षमाश्रमणमुत्तमम् ।
यः श्रुताज्जीतमुद्दध्रे शौरिः सिन्धोः सुधामिव ॥

—તિલકાચાર્ય–આવશ્યકવૃત્તિ.

—વિશેષ અતિશયવાળાં વિશ્વ સંદેહ હરનારાં વાક્યોથી જે જિનમુદ્ર જે-જિત જેવા છે તેવા જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને શું–કંઇ રીતે સ્તવું ?

—વિષ્ણુએ જેમ સાગરમાંથી સુધા–અમૃત ઉદ્ધૃત કર્યું તેમ જેણે શ્રુતમાંથી જીત (કલ્પ)ને ઉધ્ધૃત કર્યું એવા ઉત્તમ ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રને સ્તવું છું.

૧૮૩ ગુપ્ત વંશના એક જૈનાચાર્ય નામે હરિગુપ્ત ૧૧૭ તે ગુપ્ત સમ્રાટ્ને વિચલિત કરનાર **તોરમાણ**–હુણ સમ્રાટ્ **તોરમાણના** ગુરૂ હતા. **તોરમાણ** વિક્રમ ૭ટ્ટી સદીમા થયો. એક **દેવગુપ્ત** નામના

આમાંથી મળી આવે છે. જૈન ધર્મ પાળનારી બધી વૈશ્ય જાતિઓ–ઓસવાલ, પોરવાડ, શ્રીમાલ, વગેરેનું મૂળસ્થાન **ભિન્નમાલ** કેમ છે અથવા ભિન્નમાલથી નીકળેલી એ જાતિઓએ શા કારણથી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો–એ બહુ મહત્ત્વના પ્રશ્નના ઉકેલની દિશા પણ આમાંથી સુઝી આવે તેમ છે. ઉલ્લેખેલ તોરમાણ–તોરરાય તે હૂણોનો પ્રબળ નેતા–હૂણ સમ્રાટ્ કે જેણે ગુપ્ત સામ્રાજ્યને તોડયું. અને માલવભૂમિને વિ. સં. ૫૬૬ માં જીતી, તે છે. તેના પુત્ર મહાવીર **મિહિરકુલ**ની રાજધાની સાકલ (પંજાબનું સિયાલકોટ) હતું. પવ્વઇયા (સં. પાર્વતિકા કે પાર્વતી) નગરી યવનચંગની Polafato નામનું પંજાબનું પાટનગર કહાય હોય; ચંદ્રભાગા તે પંજાબની ચંદ્રભાગા–ચીનાબ નદી.

૧૧૭ કનિંગહામ સાહેબને સને ૧૯૮૪માં અહિચ્છત્રમાંથી એક તાંબાનો સિક્કો મળી આવ્યો હતો જેની એક બાજુએ પુષ્પસહિત કળશ છે અને બીજી બાજુએ શ્રી મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય આવું વાક્ય આલેખેલું છે. તેનો સમય વિક્રમ ૬ઠા સૈકાનો ઠરે છે અક્ષરોની આકૃતિ પરથી અને નામની સરખામણી ઉપરથી આ સિક્કા કોઇ ગુપ્તવંશી રાજાનોજ હોવો જોઇએ. સિક્કા પાછળની મૂર્તિ પરથી જે રાજાનો હોય તેની ધાર્મિક ભાવના જણાય છે. યાજ્ઞિક-વૈદિક ધર્માનુયાયી રાજાના સિક્કાપર યજ્ઞીય અશ્વની, વિષ્ણુભક્તના પર લક્ષ્મીની, શિવભક્તના પર વૃષભની, બૌદ્ધના પર ચૈત્યની આકૃતિઃ એમ ધર્મભાવના પ્રમાણે આકૃતિઓ અંકિત કરવામાં આવેલી મનાય છે. તો ફક્ત હરિગુપ્તના સિક્કાપરની કલશની આકૃતિ તે જૈનધર્માનુયાયી હોય એમ પુરવાર થાય, કારણકે પુષ્પ સહિત કલશ એ જૈનોમાં સુપ્રસિદ્ધ કુંભકલશ સંભવે છે. જૈનોએ કુંભકલશને એક માંગલિક વસ્તુ ગણેલી છે; અને દરેક મંગલકાર્યમાં શુભ ચિન્હ તરીકે તેનું મુખ્યપણે આલેખન કરવામાં આવે છે મથુરામાંથી મળી આવેલા કુશાણ સમયના જૈન સ્થાપત્યાવશેષોમાં આ કુંભકલશની આકૃતિઓ મળી આવે છે, અને જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથે એ અનેક રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે—જિનવિજયનો કુવલયમાલાપરનો લેખ.

૧૮૩ ગુપ્ત વંશના એક જૈનાચાર્ય નામે હરિગુપ્ત ૧૧૭ તે ગુપ્ત સમ્રાટ્‌ને વિચલિત કરનાર તોરમાણ-હુણ સમ્રાટ્ તોરમાણના ગુરૂ હતા. તોરમાણ વિક્રમ ૭ની સદીમા થયો. એક દેવગુપ્ત નામના

આમાંથી મળી આવે છે. જૈન ધર્મ પાળનારી બધી વૈશ્ય જાતિઓ—ઓસવાલ, પોરવાડ, શ્રીમાલ, વગેરેનું મૂળસ્થાન ભિન્નમાલ કેમ છે અથવા ભિન્નમાલથી નીકળેલી એ જાતિઓએ શા કારણથી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો—એ બહુ મહત્વના પ્રશ્નના ઉકેલની દિશા પણ આમાંથી સૂઝી આવે તેમ છે. ઉલ્લેખેલ તોરમાણુ-તોરરાય તે હૂણોનો પ્રબળ નેતા-હૂણ સમ્રાટ કે જેણે ગુપ્ત સામ્રાજ્યને તોડયું. અને માલવભૂમિને વિ. સં. ૫૬૬ માં જીતી, તે છે. તેના પુત્ર મહાવીર મિહિરકુલની રાજધાની સાકલ (પંજાબનું સિયાલકોટ) હતું. પવ્વઇયા (સં. પાર્વતિકા કે પાર્વતી) નગરી ચન્દ્રચંગની Polafato નામનું પંજાબનું પાટનગર કદાચ હોય; ચંદ્રભાગા તે પંજાબની ચંદ્રભાગા-ચીનાબ નદી.

૧૧૭ કનિંગહામ સાહેબને સને ૧૮૯૪માં અહિચ્છત્રમાંથી એક તાંબાનો શિક્કો મળી આવ્યો હતો જેની એક બાજુએ પુષ્પસહિત કળશ છે અને બીજી બાજુએ શ્રી મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય આવું વાક્ય આલેખેલું છે. તેનો સમય વિક્રમ ૬ઠા સૈકાનો ઠરે છે અક્ષરોની આકૃતિ પરથી અને નામની સરખામણી ઉપરથી આ શિક્કા કોઇ ગુપ્તવંશી રાજાનોજ હોવો જોઇએ. શિક્કા પાછળની મૂર્તિ પરથી જે રાજાનો હોય તેની ધાર્મિક ભાવના જણાય છે. યાજ્ઞિક-વૈદિક ધર્માનુયાયી રાજાના શિક્કાપર યજ્ઞીય અશ્વની, વિષ્ણુભક્તના પર લક્ષ્મીની, શિવભક્તના પર વૃષભની, બૌદ્ધના પર ચૈત્યની આકૃતિ: એમ ધર્મભાવના પ્રમાણે આકૃતિઓ અંકિત કરવામાં આવેલી મનાય છે. તો ઉક્ત હરિગુપ્તના શિક્કાપરની કલશની આકૃતિ તે જૈનધર્માનુયાયી હોય એમ પુરવાર થાય, કારણકે પુષ્પ સહિત કલશ એ જૈનોમાં સુપ્રસિદ્ધ કુંભકલશ સંભવે છે. જૈનોએ કુંભકલશને એક માંગલિક વસ્તુ ગણેલી છે; અને દરેક મંગલકાર્યમાં શુભ ચિન્હ તરીકે તેનું મુખ્યપણે આલેખન કરવામાં આવે છે મથુરામાંથી મળી આવેલા કુશાણ સમયના જૈન સ્થાપત્યાવશેષોમાં આ કુંભકલશની આકૃતિઓ મળી આવે છે, અને જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંયે એ અનેક રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે—જિનવિજયનો કુવલયમાલાપરનો લેખ.

શિવચંદ્રગણિના શિષ્ય યક્ષદત્તગણિ થયા અને તેમના અનેક પ્રભાવશાલી શિષ્યોએ ગૂર્જર દેશમાં ઠામ ઠામ જૈનમંદિરો કરાવરાવી એ દેશને રમ્ય બનાવ્યો હતો (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ). આ ઉલ્લેખ જૈન મંદિરોના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો છે. જૈનોના સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસમાં **ચૈત્યવાસ** વિષેની જે હકીકત નોંધાયેલી મળી આવે છે તેના વિષે આ ઉલ્લેખ ઘણો સૂચક છે, તેમજ સાતમા સૈકામાં ગૂજરાતમા જૈન તીર્થો વિદ્યમાન હતા, અને તેમની યાત્રાર્થે દૂરદૂરથી જૈનો ગૂર્જર દેશમા આવતા હતા એ બાબત પણ આ નોંધથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

૧૮૫. ઉક્ત યક્ષદત્ત ગણિના એક શિષ્ય વડેશ્વર (વટેશ્વર) ક્ષમાશ્રમણ હતા જેમણે **આગાસવપ્પ** (આકાશવપ્ર) નગરમાં[૧૨૦] જૈન

૧૨૦. 'આ નગર તે હાલનું વડનગર-જેનું પ્રાચીન નામ આનંદપુર છે-હોય કારણકે જેનું વપ્ર (કોટ) આકાશ છે એટલે જે કોટ વગરનું નગર છે તે આકાશ વપ્ર, એવો અર્થ થાય. પ્રાચીન કાળમાં કોટ વગરનાં નગરો ભાગ્યેજ થતાં. આનંદપુર આમાંનું જ હતું. એ પુરને ફરતો કિલ્લો પાટણના રાજા કુમારપાળે સં. ૧૨૦૮ માંજ પ્રથમ બંધાવ્યો હતો તેથી હું અનુમાનું છું કે પ્રસ્તુત આકાશવપ્ર એ આનંદપુર જ હશે.' શ્રીજિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ. આ સંબંધમાં મુનિ કલ્યાણવિજય પૂછતાં મને તા. ૩૦-૧૧-૨૮ ના પત્રથી જણાવે છે કે 'કુવલયમાલાનું' 'આગાસવપ્પ' નગર ને વડનગર કે આનંદપુર નહિં પણ મારવાડ અને સિન્ધની સરહદમાં આવેલ 'અમરકોટ' છે એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. કુવલયમાલાની રચના મારવાડના જાવાલિપુર (જાલોર)માં થયેલી છે, તેમાં ભિલ્લમાલ નગરનો ઉલ્લેખ પણ છે અને ત્યાંજ 'આગાસવપ્પ' નગરનો પણ ઉલ્લેખ છે. 'આકાશવપ્ર' એ 'અમ્બરકોટ'નો પર્યાય છે અને 'અમરકોટ' એ 'અમ્બરકોટ'નો અપભ્રંશ છે. ભિલ્લમાલ, જાલોર, થરાદની માફકજ અમરકોટ પણ એક અતિ પ્રાચીન સ્થલ છે. પંજાબથી વટેશ્વર અથવા એમના એમના પૂર્વજો અમરકોટમાં આવીને વસ્યા અને તે પછી એમનો પરિવાર જાલોર ભિલ્લમાલ થરાદ વિગેરેમાં પ્રસર્યો હતો " આ કલ્યાણવિજય મુનિનો અભિપ્રાય વધુ વિશ્વસનીય જણાય છે.

શિવચંદ્રગણિના શિષ્ય યક્ષદત્તગણિ થયા અને તેમના અનેક પ્રભાવશાલી શિષ્યોએ ગૂર્જર દેશમાં ઠામ ઠામ જૈનમંદિરો કરાવરાવી એ દેશને રમ્ય બનાવ્યો હતો (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ). આ ઉલ્લેખ જૈન મંદિરોના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો છે. જૈનોના સાંપ્રદાયિક ઈતિહાસમાં **ચૈત્યવાસ** વિષેની જે હકીકત નોંધાયેલી મળી આવે છે તેના વિષે આ ઉલ્લેખ ઘણો સૂચક છે, તેમજ સાતમા સૈકામાં ગૂજરાતમા જૈન તીર્થો વિદ્યમાન હતા, અને તેમની યાત્રાર્થે દૂરદૂરથી જૈનો ગૂર્જર દેશમા આવતા હતા એ બાબત પણ આ નોંધથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

૧૮૫. ઉક્ત યક્ષદત્ત ગણિના એક શિષ્ય વડેશ્વર (વટેશ્વર) ક્ષમાશ્રમણ હતા જેમણે **આગાસવપ્પ** (આકાશવપ્ર) નગરમાં[૧૨૦] જૈન

---

૧૨૦. 'આ નગર તે હાલનું વડનગર-જેનું પ્રાચીન નામ આનંદપુર છે- હોય કારણકે જેનું વપ્ર (કોટ) આકાશ છે એટલે જે કોટ વગરનું નગર છે તે આકાશ વપ્ર, એવો અર્થ થાય. પ્રાચીન કાળમાં કોટ વગરનાં નગરો ભાગ્યેજ થતાં. આનંદપુર આમાંનું જ હતું. એ પુરને ફરતો કિલ્લો પાટણના રાજા કુમારપાળે સં. ૧૨૦૮ માંજ પ્રથમ બંધાવ્યો હતો તેથી હું અનુમાનું છું કે પ્રસ્તુત આકાશવપ્ર એ આનંદપુર જ હશે.' શ્રીજિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ. આ સંબધમાં મુનિ કલ્યાણવિજય પૂછતાં મને તા. ૩૦-૧૧-૨૮ ના પત્રથી જણાવે છે કે 'કુવલયમાલાનું' 'આગાસવપ્પ' નગર તે વડનગર કે આનંદપુર નહિં પણ મારવાડ અને સિન્ધની સરહદમાં આવેલ 'અમરકોટ' છે એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. કુવલયમાલાની રચના મારવાડના જાવાલિપુર (જાલોર)માં થયેલી છે, તેમાં ભિલ્લમાલ નગરનો ઉલ્લેખ પણ છે અને ત્યાંજ 'આગાસવપ્પ' નગરનો પણ ઉલ્લેખ છે. 'આકાશવપ્ર' એ 'અમ્બરકોટ'નો પર્યાય છે અને 'અમરકોટ' એ 'અમ્બરકોટ'નો અપભ્રંશ છે. ભિલ્લમાલ, જાલોર, થરાદની માફકજ અમરકોટ પણ એક અતિ પ્રાચીન સ્થલ છે. પંજાબથી વટેશ્વર અથવા એમના એમના પૂર્વજો અમરકોટમાં આવીને વસ્યા અને તે પછી એમનો પરિવાર જાલોર ભિલ્લમાલ થરાદ વિગેરેમાં પ્રસર્યો હતો " આ કલ્યાણવિજય મુનિનો અભિપ્રાય વધુ વિશ્વસનીય જણાય છે.

૧૮૭. નયચક્રવાલ–ટુંકમાં નયચક્ર એ જૈનન્યાયનો ગ્રંથ છે. "ન્યાયમાં તો જૈન સાહિત્ય લગભગ બધું સંસ્કૃતમાજ લખાયેલું છે. જૈન ન્યાયની વિશેષતા એના અનેકાન્તદર્શનમા છે. અનેકાન્ત દર્શન એટલે નય અને પ્રમાણોનો મેળ. જૈનેતર દર્શનોમાં ચર્ચાયેલી જ વસ્તુ જ્યારે જૈનદર્શન ચર્ચે છે ત્યારે તે ચર્ચામા ફક્ત મુખ્ય વિશેષતા અનેકાન્ત દૃષ્ટિની જ હોય છે. એજ વસ્તુને જ્યારે નય અને પ્રમાણથી એટલે એક દૃષ્ટિબિંદુથી તેમજ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિચારવામાં આવે છે, ત્યારે તે જૈનદર્શનની કસોટીમા ઉતરી તેને માન્ય થાય છે. વિષય ગમે તે હોય પણ તેને જોવા અને વિચારવાની પદ્ધતિ જૈનદર્શનમાં એક છે અને તે પદ્ધતિ અનેકાન્તવાદની. આ કારણથી અનેકાન્ત જ જૈનતત્ત્વનો આત્મા છે. 'કઈ વસ્તુ માનવી, કઇ ન માનવી, માનવી તો કેવા રૂપમાં માનવી, દેશકાળ પરત્વે કયા અંશમાં પરિવર્તન કરવું અને કયા અંશમા ન કરવું' એ બધું જો અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ વિચારાય તો તે જૈન પ્રકાર.

૧૮૮. "આજ કારણથી અનેકાન્તનું મહત્વ સ્થાપનારા અને તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા વાળા સેંકડો ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમા લખાયેલા છે. દશમા સૈકા પછી લખાયેલ ગ્રંથોને બાદ કરીએ તો તે વિષયના બે મહાન્ ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમાં છે. એ બેમા એક સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત સન્મતિતર્ક (કે જેના વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયુ છે) અને બીજો આ પ્રસ્તુત મલ્લવાદી કૃત નયચક્ર. નયચક્રમા તેના નામ પ્રમાણે મુખ્ય વિષય 'નય'નો છે અને સન્મતિમા 'નય' ઉપરાન્ત જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું પણ વર્ણન છે. સન્મતિ મૂળ પ્રાકૃતમા છે ને નયચક્ર સંસ્કૃતમા છે. સન્મતિ પર અભયદેવસૂરિકૃત સંસ્કૃત ટીકા છે કે જેના વિષે હવે પછી જોઇશુ, અને નયચક્ર પર સંસ્કૃત ટીકા શ્રી સિંહ ક્ષમાશ્રમણની રચેલી છે. મૂલ અને ટીકાના રચનાર આ ચારે ધુરંધર વિદ્વાનોએ જૈન ન્યાયના વિકાસમા અસાધારણ ફાળો આપ્યો છે. પ્રસ્તુત બે ગ્રન્થોમા સન્મતિતર્ક મૂળ [illegible]

૧૮૭. નયચક્રવાલ-ટુંકમાં નયચક્ર એ જૈનન્યાયનો ગ્રંથ છે. "ન્યાયમાં તો જૈન સાહિત્ય લગભગ બધું સંસ્કૃતમાજ લખાયેલું છે. જૈન ન્યાયની વિશેષતા એના અનેકાન્તદર્શનમા છે. અનેકાન્ત દર્શન એટલે નય અને પ્રમાણોનો મેળ. જૈનેતર દર્શનોમાં ચર્ચાયેલી જ વસ્તુ જ્યારે જૈનદર્શન ચર્ચે છે ત્યારે તે ચર્ચામા ફક્ત મુખ્ય વિશેષતા અનેકાન્ત દૃષ્ટિની જ હોય છે. એજ વસ્તુને જ્યારે નય અને પ્રમાણથી એટલે એક દૃષ્ટિબિંદુથી તેમજ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિચારવામાં આવે છે, ત્યારે તે જૈનદર્શનની કસોટીમા ઉતરી તેને માન્ય થાય છે. વિષય ગમે તે હોય પણ તેને જોવા અને વિચારવાની પદ્ધતિ જૈનદર્શનમાં એક છે અને તે પદ્ધતિ અનેકાન્તવાદની. આ કારણથી અનેકાન્ત જ જૈનતત્ત્વનો આત્મા છે. 'કઈ વસ્તુ માનવી, કઇ ન માનવી, માનવી તો કેવા રૂપમાં માનવી, દેશકાળ પરત્વે કયા અંશમાં પરિવર્તન કરવું અને કયા અંશમા ન કરવું' એ બધું જો અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ વિચારાય તો તે જૈન પ્રકાર.

૧૮૮. "આજ કારણથી અનેકાન્તનું મહત્વ સ્થાપનારા અને તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા વાળા સેંકડો ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમા લખાયેલા છે. દશમા સૈકા પછી લખાયેલ ગ્રંથોને બાદ કરીએ તો તે વિષયના બે મહાન્ ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમાં છે. એ બેમા એક સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત સન્મતિતર્ક (કે જેના વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયુ છે) અને બીજો આ પ્રસ્તુત મલ્લવાદી કૃત નયચક્ર. નયચક્રમા તેના નામ પ્રમાણે મુખ્ય વિષય 'નય'નો છે અને સન્મતિમા 'નય' ઉપરાન્ત જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું પણ વર્ણન છે. સન્મતિ મૂળ પ્રાકૃતમા છે ને નયચક્ર સંસ્કૃતમા છે. સન્મતિ પર અભયદેવસૂરિકૃત સંસ્કૃત ટીકા છે કે જેના વિષે હવે પછી જોઇશું, અને નયચક્ર પર સંસ્કૃત ટીકા શ્રી સિંહ ક્ષમાશ્રમણની રચેલી છે. મૂલ અને ટીકાના રચનાર આ ચારે ધુરંધર વિદ્વાનોએ જૈન ન્યાયના વિકાસમા અસાધારણ ફાળો આપ્યો છે. પ્રસ્તુત બે ગ્રન્થોમા સન્મતિતર્ક મૂળ ઉપલબ્ધ છે ત્યારે

૧૯૦. જૈન સાધુઓના આચારમાં શિથિલતા આવી ને તેને પરિણામે કેટલાક જૈન સાધુઓ 'ચૈત્યવાસી' થયા. વીરાત્ ૮૮૨[૧૨૬](વિ. સં. ૪૧૨)

૧૯૧. ચૈત્યવાસી સંબંધી થોડુંક કહીશું. મૂલમાર્ગ—શ્રી મહાવીરપ્રણીત આચાર માર્ગના તીવ્ર વિચારભેદને લીધે દિગંબર ને શ્વેતામ્બર પક્ષ પડયા એ કહેવાઈ ગયું છે. ત્યારબાદ કંઈક શિથિલતા પ્રવેશ પામતા ચૈત્યવાસી સાધુઓના શિથિલતાપ્રદર્શક આચારવિધિઓના નિયમો થયા અને પ્રકટપણે તેનું 'ચૈત્યવાસી' નામ વીરાત્ ૮૮૨ કે ૮૮૪ મા પડયું. તેવા નિયમોનું દિગ્દર્શન, ચૈત્યવાસ સામે પ્રબલ રીતે ઝુઝનારા—સમર્થ સુધારક અને પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ 'સંબોધપ્રકરણ' નામના પોતાના ગ્રંથમાં સારી રીતે આપે છેઃ—"ચૈત્ય અને મઠમા તેઓ વાસ કરે, પૂજા માટે આરતી કરે, જિનમંદિર અને શાળા (પૌષધશાળા—વ્યાખ્યાનમંદિર) ચણાવે, મંદિરના દ્રવ્ય (દેવદ્રવ્ય)નો સ્વજાત માટે ઉપયોગ કરે, શ્રાવકો પાસે શાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ વાતો કહેવા—બતાવવાનો નિષેધ કરે, મુહૂર્ત કાઢી આપે, નિમિત્ત બતાવે, રંગેલા સુગંધિત યા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે, સ્ત્રીઓ સામે ગાય, સાધ્વીઓનું લાવેલું વાપરે, ધનનો સંચય કરે,

---

સિદ્ધ ગ્રંથકૃત્ પરિચય પૃ. ૨૯; પે૦ નં ૧૦૪૧—૪૨. ન્યાયબિન્દુ એ મૂળ બૌદ્ધ તાર્કિક દિઙ્નાગના એક ગ્રંથ પર વાર્તિક છે. ધર્મોત્તર કૃત ન્યાયબિન્દુ ટીકા માટે જુઓ પી. ૩, ૩૩ મલ્લવાદિકૃત ધર્મોત્તરટિપ્પનની સં. ૧૨૩૧ માં લખાયેલ તાડપત્રની પ્રત પાટણભંડારમા છે. પી. ૫, પરિ પૃ ૧.

૧૨૬ ધર્મસાગર પોતાની પટ્ટાવલીમાં વીરાત્ ૮૮૨ चैत्यस्थिति એમ જણાવે છે.—જુઓ જૈન તત્ત્વાદર્શ. પરંતુ वारस वासमएहि गएहिं निव्वुअस्स वीरस्स । जिणघरमठ आवासो पमाणिओ सा[illegible] ॥ —ગાથાસહસ્રી. ગા. [illegible] ૩. ૨૯૪. તેમાં (વિ. સં ૮૮૦) કહેલું.

૧૯૦. જૈન સાધુઓના આચારમાં શિથિલતા આવી ને તેને પરિણામે કેટલાક જૈન સાધુઓ '**ચૈત્યવાસી**' થયા. વીરાત્ ૮૮૨[૧૨૬](વિ. સં. ૪૧૨)

૧૯૧. ચૈત્યવાસી સંબંધી થોડુંક કહીશું. મૂલમાર્ગ-શ્રી મહાવીરપ્રણીત આચાર માર્ગના તીવ્ર વિચારભેદને લીધે દિગંબર ને શ્વેતામ્બર પક્ષ પડયા એ કહેવાઈ ગયું છે. ત્યારબાદ કંઈક શિથિલતા પ્રવેશ પામતા ચૈત્યવાસી સાધુઓના શિથિલતાપ્રદર્શક આચારવિધિઓના નિયમો થયા અને પ્રકટપણે તેનું 'ચૈત્યવાસી' નામ વીરાત્ ૮૮૨ કે ૮૮૪ મા પડયું. તેવા નિયમોનું દિગ્દર્શન, ચૈત્યવાસ સામે પ્રબલ રીતે ઝુઝનારા-સમર્થ સુધારક અને પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ 'સંબોધપ્રકરણ' નામના પોતાના ગ્રંથમા સારી રીતે આપે છેઃ-"ચૈત્ય અને મઠમા તેઓ વાસ કરે, પૂજા માટે આરતી કરે, જિનમંદિર અને શાળા (પૌષધશાળા-વ્યાખ્યાનમંદિર) ચણાવે, મંદિરના દ્રવ્ય (દેવદ્રવ્ય)નો સ્વજાત માટે ઉપયોગ કરે, શ્રાવકો પાસે શાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ વાતો કહેવા-બતાવવાનો નિષેધ કરે, મુહૂર્ત કાઢી આપે, નિમિત્ત બતાવે, રંગેલા સુગંધિત યા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે, સ્ત્રીઓ સામે ગાય, સાધ્વીઓનું લાવેલું વાપરે, ધનનો સંચય કરે,

---

સિદ્ધ ગ્રંથકૃત્ પરિચય પૃ ૨૯; ૯૦ નં ૧૦૪૧-૪૨. ન્યાયબિન્દુ એ મૂળ બૌદ્ધ તાર્કિક દિઙ્નાગના એક ગ્રંથ પર વાર્તિક છે. ધર્મોત્તર કૃત ન્યાયબિન્દુ ટીકા માટે જુઓ પી. ૩, ૩૩ મલ્લવાદિકૃત ધર્મોત્તરટિપ્પનની સં. ૧૨૩૧ માં લખાયેલ તાડપત્રની પ્રત પાટણભંડારમા છે. પી. ૫, પરિ ૫ ૧.

૧૯૨. શિવશર્મસૂરિ નામના એક મહાન્ આચાર્ય થયા તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. તેમણે ૪૭૫ ગાથાનો કર્મપ્રકૃતિ [૧૨૮]નામનો ગ્રંથ દૃષ્ટિવાદના બીજા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી રચ્યો છે (મુદ્રિત), તો તેમને વિ૦ સં. ૫૦૦ ના અરસામાં મૂકી શકાય. વળી તેમણે શતક નામનો કર્મ ગ્રંથ (૭ પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથ પૈકી પાંચમો) ગાથા ૧૧૧ માં રચ્યો છે.

૧૯૩ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર થયા તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયા જણાય છે તે પ્રાયઃ આ સમયમાં થયા હશે એમ ગણી અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે **પંચસંગ્રહ** [૧૨૯]નામનો કર્મ વિષયક ગ્રંથ રચ્યો છે–તેમાં **શતક**, **સપ્તતિકા**, કષાયપ્રાભૃત, સત્કર્મ અને કર્મ પ્રકૃતિ એ પાંચરૂપ પાંચ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેથી તે **પંચ-સંગ્રહ** કહેવાય છે. (મુદ્રિત). તેની ગાથા ૯૬૩ છે અને તે પર તેજ કર્તાએ–સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૯૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ રચી છે. આમાં 'સપ્તતિકા' (સત્તરિકા)ને પોતે દૃષ્ટિવાદના નિસ્યંદરૂપ જણાવે છે.

વલભી'સંઘ'-પરિષદ્—

૧૯૪ આ પછી જૈન 'સૂત્રો'–આગમો સંબંધમાં નવી ઘટના

वत्थोवगरणपत्ताइ दव्वं नियनिस्सएण संगहियं ।
गिहि गेहंमि यजेसिं ते किणिणो जाण न हु मुणिणं ॥९१॥
गिहिपुरओ सज्ञायं करंति अण्णोण्णमेव झूझंति ।
सीसाइयाण कज्जे कलहविवायं उईरेंति ॥१६२॥
कि बहुणा भणिएणं बालाणं ते हवंति रमणिज्जा ।
दक्खाणं पुण एए विराहगा छन्नपावदहा ॥१६३॥

૧૨૮ કર્મપ્રકૃતિ પર મલયગિરિએ રચેલી વૃત્તિ મુદ્રિત થઇ છે (પ્ર. જૈન ધ. સભા, ને દે. લા. નં. ૧૧)

૧૨૯ 'સટીકાઃ ચત્વારઃ પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રન્થાઃ'ની પ્રસ્તાવના. પંચસંગ્રહ મૂળ અને તે પરની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ આ૦ સમિતિ નં. ૪૭ માં મુદ્રિત.

૧૯૨. શિવશર્મસૂરિ નામના એક મહાન્ આચાર્ય થયા તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. તેમણે ૪૭૫ ગાથાનો કર્મપ્રકૃતિ [128]નામનો ગ્રંથ દૃષ્ટિવાદના બીજા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી રચ્યો છે (મુદ્રિત), તો તેમને વિ૦ સં. ૫૦૦ ના અરસામા મૂકી શકાય. વળી તેમણે શતક નામનો કર્મ ગ્રંથ (૭ પ્રાચીન કર્મ ગ્રથ પૈકી પાચમો) ગાથા ૧૧૧ માં રચ્યો છે.

૧૯૩ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર થયા તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયા જણાય છે તે પ્રાયઃ આ સમયમા થયા હશે એમ ગણી અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે પંચસંગ્રહ [129]નામનો કર્મ વિષયક ગ્રંથ રચ્યો છે-તેમાં શતક, સપ્તતિકા, કષાયપ્રાભૃત, સત્કર્મ અને કર્મ પ્રકૃતિ એ પાંચરૂપ પાંચ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેથી તે પંચ-સંગ્રહ કહેવાય છે. (મુદ્રિત). તેની ગાથા ૯૬૩ છે અને તે પર તેજ કર્તાએ-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૯૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ રચી છે. આમાં 'સપ્તતિકા' (સત્તરિકા)ને પોતે દૃષ્ટિવાદના નિસ્યંદરૂપ જણાવે છે.

વલભી'સંઘ'-પરિષદ્—

૧૯૪ આ પછી જૈન 'સૂત્રો'-આગમો સંબંધમાં નવી ઘટના

वत्थोवगरणपत्ताइ दव्वं नियनिस्सएण संगहियं ।
गिहि गेहंमि यजेसिं ते किणिणो जाण न हु मुणिणो ॥९१॥
गिहिपुरओ सज्झायं करंति अण्णोण्णमेव झूझंति ।
सीसाइयाण कज्जे कलहविवायं उईरेंति ॥१६२॥
किं बहुणा भणिएणं बालाणं ते हवंति रमणिज्जा ।
दक्खाणं पुण एए विराहगा छन्नपावदहा ॥१६३॥

१२८ કર્મપ્રકૃતિ પર મલયગિરિએ રચેલી વૃત્તિ મુદ્રિત થઇ છે (પ્ર. જૈન ધ. સભા, ને દે. લા. નં. ૧૧)

१२९ 'સટીકાઃ સત્વારઃ પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રન્થા'ની પ્રસ્તાવના. પંચસંગ્રહ મૂળ અને તે પરની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ આ૦ સમિતિ નં. ૪૭ માં મુદ્રિત.

સંકામાં દેશ પર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો, તે વખતે તો ઘણા બહુ-શ્રુત વિદ્વાનોનું અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણશીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું, તે બહુજ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું. શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે બાર દુકાળોને લીધે ઘણા સાધુઓનાં નાશ થતા અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થતા, શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈ ભાવી પ્રજાના ઉપકાર માટે વીરાત્ ૯૮૦ માં (વિ. સં. ૫૧૦ મા) શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે કાળે બચેલા સાધુઓને ઉપર્યુક્ત વલભીપુરમાં બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ

तत्तैस्ततोऽर्वाचीनैश्च गीतार्थैः पापभीरुभिः।
मतद्वयं तुल्यतया कक्षीकृतमनिर्णयात् ॥

—દુર્ભિક્ષ થતાં સ્કન્દિલાચાર્ય અને દેવર્ધિગણિના વારામાં ગણુનાના (હમેશ ભણી જવાના) અભાવથી સાધુ સાધ્વીને શ્રુત વિસ્મૃત થયું પછી સુકાળ થતાં સંઘનું મળવું વલભીમા અને મથુરામાં સૂત્રાર્થની ઘટના કરવા માટે થયું, વલભીમાં મળેલા સંઘમાં અગ્રણી દેવર્ધિગણિ હતા, મથુરામાં મળેલા સંઘના સ્કન્દિલાચાર્ય અગ્રણી હતા ત્યાર પછી અહીં તહીં તેમાં વાચનાભેદ-પાઠભેદ થયો. બન્નેનો ભેદ વિસ્મૃતનું સ્મરણ કરતાં નિયમે થાય ત્યાર પછી અર્વાચીન પાપભીરૂ ગીતાર્થોએ આગળથી નિર્ણય બાંધ્યા વગર બંને મતને સરખી રીતે કક્ષામાં મૂકયા

શ્રી મલયગિરિજીનો પણ જ્યોતિષ્કરંડ વૃત્તિ પૃ. ૪૧ (પ્ર૦ રતલામ ઋષભદેવ કેશરીમલ)માં લગભગ ઉપર જેવો ઉલ્લેખ છેઃ-इह स्कन्दिलाचार्य प्रवृत्तौ दुःषमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशत्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः संघयो मेलापकोऽभवत्। तद्यथ-एको वलभ्यां, एको मथुरायां, तत्र च सूत्रार्थसंघटनेन परस्परं वाचनाभेदो जात.। विस्मृतयो र्हि सूत्रार्थयो-स्मृत्वा स्मृत्वा संघटने भवत्यवश्यं वाचनाभेदो, न काचिदनुपपत्तिः ॥ જુઓ ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક ટીકા-વિજય-વિમલકૃત પૃ' ૩ (પ્ર દયાવિમલગ્રંથમાલા) આ ઉપરથી કોઈને એમ થાય કે વલભી અને મથુરાની વાચનાઓ લગભગ એક કાલે થઈ તો તે માનવા યોગ્ય નથી કારણ કે સ્કંદિલાચાર્ય (માથુરી વાચના કરનાર), દેવર્ધિગણિ (વલભી વાચના કરનાર વીરાત્ ૯૯૩) કરતાં ઘણા જૂના છે જુઓ આગાઉ ફુટનો

સૈકામાં દેશ પર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો, તે વખતે તો ઘણા બહુ-શ્રુત વિદ્વાનોનું અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણશીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું, તે બહુજ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું. શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે બાર દુકાળોને લીધે ઘણા સાધુઓનાં નાશ થતા અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થતા, શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈ ભાવી પ્રજાના ઉપકાર માટે વીરાત્ ૯૮૦ માં (વિ. સં. ૫૧૦ મા) શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે કાળે બચેલા સાધુઓને ઉપર્યુક્ત વલભીપુરમાં બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ

तत्तैस्ततोऽर्वाचीनैश्च गीतार्थैः पापभीरुभिः ।
मतद्वयं तुल्यतया कक्षीकृतमनिर्णयात् ॥

—દુર્ભિક્ષ થતાં સ્કન્દિલાચાર્ય અને દેવર્ધિગણિના વારામાં ગણુનાના (હમેશ ભણી જવાના) અભાવથી સાધુ સાધ્વીને શ્રુત વિસ્મૃત થયું પછી સુકાળ થતાં સંઘનું મળવું વલભીમા અને મથુરામાં સૂત્રાર્થની ઘટના કરવા માટે થયું, વલભીમાં મળેલા સંઘમાં અગ્રણી દેવર્ધિગણિ હતા, મથુરામાં મળેલા સંઘના સ્કન્દિલાચાર્ય અગ્રણી હતા ત્યાર પછી અહીં તહીં તેમાં વાચનાભેદ-પાઠભેદ થયો. બન્નેનો ભેદ વિસ્મૃતનું સ્મરણ કરતાં નિયમે થાય ત્યાર પછી અર્વાચીન પાપભીરૂ ગીતાર્થોએ આગળથી નિર્ણય બાંધ્યા વગર બંને મતને સરખી રીતે કક્ષામાં મૂકયા

શ્રી મલયગિરિજીનો પણ જ્યોતિષ્કરંડ વૃત્તિ પૃ. ૪૧ (પ્ર૦ રતલામ ઋષભદેવ કેશરીમલ)માં લગભગ ઉપર જેવો ઉલ્લેખ છે:-इह स्कन्दिलाचार्यप्रवृत्तौ दुःषमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशत्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः संघयो मेलापकोऽभवत् । तद्यथ-एको वलभ्यां, एको मधुरायां, तत्र च सूत्रार्थसंघटनेन परस्परं वाचनाभेदो जात. । विस्मृतयो हि सूत्रार्थयो-स्मृत्वा स्मृत्वा संघटने भवत्यवश्यं वाचनाभेदो, न काचिदनुपपत्तिः ॥ જુઓ ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક ટીકા-વિજય-વિમલકૃત પૃ. ૩ (પ્ર દયાવિમલગ્રંથમાલા) આ ઉપરથી કોઈને એમ થાય કે વલભી અને મથુરાની વાચનાઓ લગભગ એક કાળે થઈ તો તે માનવા યોગ્ય નથી કારણ કે સ્કંદિલાચાર્ય (માથુરી વાચના કરનાર), દેવર્ધિગણિ (વલભી વાચના કરનાર વીરાત્ ૯૯૩) કરતાં ઘણા જૂનાછે જુઓ આગળ ફુટનો

૧૯૬. આ સમયમાં દેવર્ધિગણિથી અન્ય [૧૩૨]દેવવાચકે નંદિ-સૂત્ર રચ્યું તેમાં જૈનેતર શ્રુતનો ઉલ્લેખ છેઃ ભારત (મહાભારત), રામાયણ, ભીમાસુરક્ક્ખ (?), કૌટિલ્ય (ચાણાક્યનું અર્થશાસ્ત્ર), સગડભદ્દિઆઓ (?), ઘોડમુખ-ઘોડયમુહ (ઘોટકમુખ-વાત્સાયનનો પૂર્વગામી કામશાસ્ત્રનો રચનાર), કપ્પાસિઅ, નાગસુહુમ (નાગસૂક્ષ્મ ?), કણગસત્તરી (કણાદસત્તરી), વૈશેષિક, બુદ્ધવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર), તેરાસિય (ત્રૈરાશિક ?), કાપિલિક (કપિલનું શાસ્ત્ર), લોકાયત (ચાર્વાક), ષષ્ઠિતંત્ર, માઢર (વ્યાસ), પુરાણ, વ્યાકરણ, ભાગવત (શ્રીમદ્ ભાગવત), પાતંજલ (યોગસૂત્ર), પુસ્સદેવય (પુષ્પદેવ=કામસૂત્ર ?), લેખ્ય (લેખનશાસ્ત્ર), ગણિત, શકુનરૂત, નાટકો યા બહોતેર કલાઓ, સાંગોપાંગ ચાર વેદો.[૧૩૩]

૧૯૭. દેવર્ધિગણિના સમયમાં સિદ્ધસેનગણિ થયા મનાય છે. કે જેમણે ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પર તત્ત્વાર્થ ટીકા નામની ટીકા રચી. તેમાં 'પ્રમાણ' અને 'નય' એ જૈન તર્કશાસ્ત્રના મુખ્ય લાક્ષણિક અંગ છે તેપર વિશેષ ચર્ચા કરી છે; તેઓ દિન્નગણિના શિષ્ય સિંહગિરિના શિષ્ય ભાસ્વામિના શિષ્ય હતા એમ તેની પ્રશસ્તિમાં પોતે જણાવે છે. તેઓ આગમપ્રધાન વિદ્વાન્ હતા.

---

૧૩૨ જુઓ હરિચંદ્ર ગણિકૃત પ્રશ્નપદ્ધતિ પ્રશ્નોત્તર ૨૫, પૃ. ૩, પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર.

૧૩૩ જુઓ નંદીસૂત્ર-સૂત્ર ૪૨ પૃ ૧૯૪ પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ આ ગણાવેલાં તે પૈકી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ બીજાં સૂત્ર-અંગોમાં છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૪૧ અને ૧૪૪ પૃ. ૩૬ અને ૨૧૮ આગમોદય સમિતિઃ નામે ભારહં, રામાયણં, ભીમાસુરક્કં કોડિલ્લયં, ઘોડયમુહં સગડભદ્દિઆઓ, કપ્પાસિઅં, ણાગસુહુમં, કણગસત્તરી, વેસિયં, વઇસેસિયં, બુદ્ધ સાસણં, કાવિલં, લોગાયતં, સટ્ઠિતંતં, માઢર પુરાણં, વાગરણં નાડગાઇં, અહવા બાવત્તરિ કલા સંગોવંગા ચાર વેદો. પાંચમા અંગ ભગવતી સૂત્રમાં (૧,૨) આટલાં શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે કે રિઉવ્વેદ-જજુવ્વેદ-સામવેદ-અહવ્વણવેદ-ઇતિહાસ પંચમાણં, નિઘંટુછટ્ઠાણં, ચઉણ્હં વેદાણં, સંગોવંગાણં સરહસ્સાણં સારએ વારએ ધારએ, પારએ ષડંગવી, સટ્ઠિતંત વિસારએ, સંખાણે, સિક્ખાકપ્પે વાગરણે છંદે નિરુત્તે જોતિસા-મયણે, અન્નેસુ ય બહુસુ બંભન્નએસુ પરિવ્વાયએસુ, નએસુ સુપરિ-નિટ્ઠિએ.

૧૯૬. આ સમયમાં દેવર્ધિગણિથી અન્ય [૧૩૨]દેવવાચકે નંદિ-સૂત્ર રચ્યું તેમાં જૈનેતર શ્રુતનો ઉલ્લેખ છેઃ **ભારત** (મહાભારત), **રામાયણ**, **ભીમાસુરક્ખ** (?), **કૌટિલ્ય** (ચાણાક્યનું અર્થશાસ્ત્ર), **સગડભદ્દિઆઓ** (?), **ઘોડમુખ–ઘોડયમુહ** (ઘોટકમુખ–વાત્સાયનનો પૂર્વગામી કામશાસ્ત્રનો રચનાર), **કપ્પાસિઅ**, **નાગસુહુમ** (નાગસૂક્ષ્મ ?). **કણગસત્તરી** (કણાદસત્તરી), **વૈશેષિક**, **બુદ્ધવચન** (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર), **તેરાસિય** (ત્રૈરાશિક ?), **કાપિલિક** (કપિલનું શાસ્ત્ર), **લોકાયત** (ચાર્વાક), **ષષ્ઠિતંત્ર**, **માઢર** (વ્યાસ), **પુરાણ**, **વ્યાકરણ**, **ભાગવત** (શ્રીમદ્ ભાગવત), **પાતંજલ** (યોગસૂત્ર), **પુસ્સદેવય** (પુષ્પદેવ=કામસૂત્ર ?), **લેખ્ય** (લેખનશાસ્ત્ર), **ગણિત**, **શકુનરૂત**, **નાટકો** યા બહોતેર કલાઓ, સાગોપાંગ ચાર વેદો.[૧૩૩]

૧૯૭. દેવર્ધિગણિના સમયમાં **સિદ્ધસેનગણિ** થયા મનાય છે. કે જેમણે ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પર તત્ત્વાર્થ ટીકા નામની ટીકા રચી. તેમાં 'પ્રમાણ' અને 'નય' એ જૈન તર્કશાસ્ત્રના મુખ્ય લાક્ષણિક અંગ છે તેપર વિશેષ ચર્ચા કરી છે; તેઓ દિન્નગણિના શિષ્ય સિંહગિરિના શિષ્ય **ભાસ્વામિના** શિષ્ય હતા એમ તેની પ્રશસ્તિમાં પોતે જણાવે છે. તેઓ આગમપ્રધાન વિદ્વાન્ હતા.

---

૧૩૨ જુઓ હરિચંદ્ર ગણિકૃત પ્રશ્નપદ્ધતિ પ્રશ્નોત્તર ૨૫, પૃ. ૩, પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર.

૧૩૩ જુઓ નંદીસુત્ત–સૂત્ર ૪૨ પૃ ૧૯૪ પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ આ ગણાવેલાં તે પૈકી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ બીજાં સૂત્ર–અંગોમાં છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૪૧ અને ૧૪૪ પૃ. ૩૬ અને ૨૧૮ આગમોદય સમિતિઃ નામે ભારહ, રામાયણ, ભીમાસુરક્ક કોડિલ્લય, ઘોડયમુહ સગડભદ્દિઆઓ, કપ્પાસિઅં, ણાગસુહુમં, કણગસત્તરી, વેસિયં, વઇસેસિયં. બુદ્ધ સાસણં, કાવિલં, લોગાયત, સટ્ઠિતંત, માઢર પુરાણ, વાગરણ નાડગાઇ, અથવા બાવત્તરિ કલા સંગોવંગા ચાર વેદા. પાંચમા અંગ ભગવતી સૂત્રમાં (૧,૨) આમાંનું શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે કે રિઉવેદ, જઉવેદ–સામવેદ–અથવ્વણવેદ–ઇતિહાસ પંચમાણં, નિઘંટુછટ્ઠાણં, ચઉણ્હં વેદાણં, સંગોવંગાણં સરહસ્સાણં સારએ વારએ ધારએ, પારએ પડંગવી, સટ્ઠિતંત વિસારએ, સંખાણે, સિક્ખાકપ્પે વાગરણે છંદે નિરુત્તે જોતિસા–મયણે, અન્નેસુ ય બહુસુ બંભન્નએસુ પરિવ્વાયએસુ, નયેસુ સુપરિ–નિટ્ઠિએ.

૧૯૯. વલભી સંઘ આગમના સંકલનાર્થે મળ્યો તે વખતે વલભીપુરમાં **શી**લાદિત્ય રાજા હતો ને વલભીપુરમાં **શી**લાદિત્ય નામના રાજાઓ થતા ગયા. ત્યાં એટલે **સૌરાષ્ટ્ર**માં શત્રુંજય તીર્થનું માહાત્મ્ય **વિ**ક્રમરાજાના સમયથીજ થતું ચાલ્યું અને **સૌરાષ્ટ્ર**માં જ જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ થયા,—એ તેમજ **ને**મિનાથ તીર્થંકરનું ચરિત્ર ગિરિનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે—એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ બનાવે છે કે જૈનોએ **સૌરાષ્ટ્ર**માં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પગપેસારો કરી સૌરાષ્ટ્રને પોતાની ભૂમિ બનાવી હતી. ભૃગુકચ્છમાં આર્ય ખપુટાચાર્ય આદિ વિક્રમરાજાના સમય લગભગ થયા એ પણ બતાવે છે કે ગૂજરાતમાં જૈનોનું આગમન ઘણા પ્રાચીનકાળથી હતું.

૨૦૦. વલભીપુરનો **સીથી**અન આદિ પરદેશી જાતોનાં તથા અન્ય આક્રમણોથી ત્રણ વખત ભંગ થયો એમ જૈન પ્રબંધકાર કહે છે.[૧૩૬] 'ભંગ' નો અર્થ 'સર્વથા નાશ' નથી થતો. પહેલો ભંગ વિ. સં. ૩૭૫ માં થયો.[૧૩૭] **શી**લાદિત્ય રાજા એ **સૂર્ય**વંશી હતા તેના વંશજો તથા જૈનોના ઘણાં કુટુંબો વલભીપુરની પડતીથી મારવાડ વગેરે દેશોમાં જઈ રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વલભી રાજાના ગુહસેન-ગોહીલ વંશજ, ને તેમાથી ઈડરનું રાજ્ય થયું ને ત્યાંથી તે ચીતોડ ગયા ને ત્યાંથી ઉદયપુર રાજાઓ થયા ને તેમાથી **શી**શોદીઆ થયા.[૧૩૮] વલભીના ભંગ વિષમસમયમા જૈન મૂર્તિઓનો બિ-

---

૧૩૬. જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ આદિ તિત્થોગાલી પયન્નો (કે જે હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી) તેમાં વલભીભંગની વાત છે

૧૩૭. पणसयरी वाससयं तिण्णि सयाइं अइक्कमेऊण ।
विक्कमकालाऊ तउ वलहीभंगो समुप्पन्नो ॥

અર્થાત્—વિક્રમકાલથી ૩૭૫ વર્ષ અતિક્રમતા વલભીભંગ થયો—ગાથા સહસ્રી પી. ૩. ૨૮૫) વળી પ્રભાવકચરિત પત્ર પૃ. ૭૮ મા વીગત ૮૪૫ વર્ષે વલભીનો ભંગ તુરુષ્કના હાથે થયો અને ત્યાથી તેઓ ભૃગુકુરનો નાશ કરવા ગયા એમ જણાવે છે. પરતુ જિનપ્રભ તીર્થકલ્પમા સત્યપુર કહે છે કે ગજ્જણવઇ (ગીજનીનો પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વિ. સં ૮૪૫ માં ભંગ થયો હતો તે વધુ વિશ્વસનીય લાગે છે.

૧૩૮. "વાસ્તવમાં વલભીમાં શીલાદિત્ય નામના ૬ રાજા

૧૯૯. વલભી સંઘ આગમના સંકલનાર્થે મળ્યો તે વખતે વલભીપુરમાં **શીલાદિત્ય** રાજા હતો ને વલભીપુરમાં **શીલાદિત્ય** નામના રાજાઓ થતા ગયા. ત્યાં એટલે **સૌરાષ્ટ્ર**માં શત્રુંજય તીર્થનું માહાત્મ્ય વિક્રમરાજાના સમયથીજ થતું ચાલ્યું અને સૌરાષ્ટ્રમાં જ જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ થયા,—એ તેમજ નેમિનાથ તીર્થંકરનું ચરિત્ર ગિરિનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે—એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ બતાવે છે કે જૈનોએ **સૌરાષ્ટ્ર**માં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પગપેસારો કરી **સૌરાષ્ટ્ર**ને પોતાની ભૂમિ બનાવી હતી. ભૃગુકચ્છમાં આર્ય ખપુટાચાર્ય આદિ વિક્રમરાજાના સમય લગભગ થયા એ પણ બતાવે છે કે ગૂજરાતમાં જૈનોનું આગમન ઘણા પ્રાચીનકાળથી હતું.

૨૦૦. વલભીપુરનો **સીથીઅન** આદિ પરદેશી જાતોનાં તથા અન્ય આક્રમણોથી ત્રણ વખત ભંગ થયો એમ જૈન પ્રબંધકાર કહે છે.[૧૩૬] 'ભંગ' નો અર્થ 'સર્વથા નાશ' નથી થતો. પહેલો ભંગ વિ. સં. ૩૭૫ માં થયો.[૧૩૭] **શીલાદિત્ય** રાજા એ સૂર્યવંશી હતા તેના વંશજો તથા જૈનોના ઘણાં કુટુંબો વલભીપુરની પડતીથી મારવાડ વગેરે દેશોમા જઈ રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વલભી રાજાના ગુહસેન-ગોહીલ વંશજ, ને તેમાથી ઇડરનું રાજ્ય થયું ને ત્યાંથી તે ચીતોડ ગયા ને ત્યાંથી ઉદયપુર રાજાઓ થયા ને તેમાથી **શીશોદીઆ** થયા.[૧૩૮] વલભીના ભંગ વિષમસમયમા જૈન મૂર્તિઓનો બિ-

---

૧૩૬. જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ આદિ તિત્થોગાલી પયન્નો (કે જે હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી) તેમાં વલભીભંગની વાત છે

૧૩૭. पणसयरी वासमयं तिण्णि सयाइं अइक्कमेऊण ।
विक्कमकालाऊ तउ वल्लहीभंगो समुप्पन्नो ॥

અર્થાત્—વિક્રમકાલથી ૩૭૫ વર્ષ અતિક્રમતા વલભીભંગ થયો—ગાથા સહસી પી. ૩. ૨૮૫) વળી પ્રભાવકચરિત પત્ર પૃ. ૭૮ મા વીરાત્ ૮૪૫ વર્ષે વલભીનો ભંગ તુરૂષ્કના હાથે થયો અને ત્યાથી તેઓ ભૃગુપુરનો નાશ કરવા ગયા એમ જણાવે છે. પરંતુ જિનપ્રભ તીર્થકલ્પમા સત્યપુર કહે છે કે ગજ્જણવઇ (ગીઝનીનો પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વિ. સં ૮૪૫ માં [illegible]

સૂત્રની વાચના કરી હતી, અને તે વાચના હજુ સુધી જૈન સંઘ
ક્ષ તેના પર્યુષણ નામના તહેવારમાં થયાં કરે છે.

૨૦૨. વળી એમ કહેવાય છે કે બીજા કાલિકસૂરિ થયા તેમણે અત્યાર સુધી પર્યુષણનું 'સાંવત્સરી' પર્વ ભાદ્રપદ શુદિ પાંચમ જ થતું હતું અને ચોમાસી પૂર્ણિમાએ થતી હતી તેને બદલે ની સંવત્સરી અને ચતુર્દશીની ચોમાસી ઠરાવી ને તે વીરાત્ માં ચતુર્વિધ સંઘે આચર્યું.[૧૪૦]

૨૦૩. અનુમાને ૭ મા સૈકા અગાઉ થયેલા પંચ કલ્પમહા-ના કર્તા (પી. ૧, ૧૦૩) સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણે વસુદેવ હિંડી ચરિત ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં આરંભ્યો તે ધર્મસેન ગણિ મહત્તરે કર્યો. એપરથી જણાય છે કે તે કાલે વસુદેવ ચરિત લોકમાં પ્રચલિત હશે. આઠમા સૈકા પહેલાનો બીજો ધમ્મિલ હિંડી

---

૧૪૦. જુઓ તિત્થોગાલી (તીર્થોદ્‌ગાર) પયન્નાની નીચલી ગાથાઓ જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની સંદેહવિષૌષધિ નામની કલ્પસૂત્ર ટીકામાં ને રત્નશેખરસૂરિએ શ્રાદ્ધવિધિમાં ટાંકી છે:—

'सालाहणेन रन्ना संघाएसेण कारिओ भयवं ।
पज्जोसवणं चउत्थी चाउम्मासं चउदसीए ॥
चउमास-पडिक्कमणं पक्खिय दिवसंमि चउविहो संघो ।
नवसयतेणउएहिं आयरणं तं पमाणं ति ॥

—'સાલાહણના રાજ્યમાં સંઘના આદેશથી ભગવાન્ કાલિકે પર્યુષણ ચોથમાં અને ચાતુર્માસ (પ્રતિક્રમણ) ચૌદશે કર્યું. ચોમાસી પ્રતિક્રમણ પખીના દિવસે ચતુર્વિધ સંઘે (વીરાત્) ૯૯૩ મા કર્યું ને આચરણ પ્રમાણ છે.' કુલમંડનસૂરિ વિચારામૃતસંગ્રહમાં '૯૯૩ માં પર્યુષણાકલ્પની પંચમીમાંથી ચોથપર પ્રવૃત્તિ થઇ' એમ જણાવે છે. તે પ્રમાણે રત્નશેખર-સૂરિ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આ ગાથા સ્વીકારી શાલિવાહન રાજા વિક્રમના પ્રતિપક્ષી શાલિવાહનથી જુદા થયા એમ જણાવે છે લક્ષસપ્તતિમાં, ચોથની સંવત્સરી કાલકાચાર્યે કર્યાની સાલ વીરાત્ ૯૯૩ આપી છે—તેજ પ્રમાણે વિનયચંદ્રસૂરિના દીવાળી કલ્પમાં છે ને જિનપ્રભ કૃત પ્રતિષ્ઠાન પુર કલ્પમાં તેમજ સમયસુંદરની સામાચારી શતકમાં છે.

સૂત્રની વાચના કરી હતી, અને તે વાચના હજુ સુધી જૈન સંઘ
તેના પર્યુષણ નામના તહેવારમાં થયાં કરે છે.

૨૦૨. વળી એમ કહેવાય છે કે બીજા કાલિકસૂરિ થયા તેમણે અત્યાર સુધી પર્યુષણનું 'સાંવત્સરી' પર્વ ભાદ્રપદ શુદિ પાંચમ જ થતું હતું અને ચોમાસી પૂર્ણિમાએ થતી હતી તેને બદલે ની સંવત્સરી અને ચતુર્દશીની ચોમાસી કરાવી ને તે વીરાત્ માં ચતુર્વિધ સંઘે આચર્યું.[140]

૨૦૩. અનુમાને ૭ મા સૈકા અગાઉ થયેલા પંચ કલ્પમહા-ના કર્તા (પી. ૧, ૧૦૩) સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણે વસુદેવ હિંડી ચરિત ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં આરંભ્યો તે ધર્મસેન ગણિ મહત્તરે કર્યો. એપરથી જણાય છે કે તે કાલે વસુદેવ ચરિત લોકમાં પ્રચલિત હશે. આઠમા સૈકા પહેલાનો બીજો ધમ્મિલ હિંડી

---

૧૪૦. જુઓ તિત્થોગાલી (તીર્થોદ્દગાર) પયન્નાની નીચલી ગાથાઓ જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની સંદેહવિષૌષધિ નામની કલ્પસૂત્ર ટીકામાં રત્નશેખરસૂરિએ શ્રાદ્ધવિધિમાં ટાંકી છેઃ—

'सालाहणेन रन्ना संघाएसेण कारिओ भयवं ।
पज्जोसवणं चउत्थी चाउम्मासं चउदसीए ॥
चउमास-पडिक्कमणं पक्खिय दिवसंमि चउविहो संघो ।
नवसयतेणउएहिं आयरणं तं पमाणं ति ॥

—'સાલાહણના રાજ્યમાં સંઘના આદેશથી ભગવાન્ કાલિકે પર્યુષણ ચોથમાં અને ચાતુર્માસ (પ્રતિક્રમણ) ચૌદશે કર્યું, ચોમાસી પ્રતિક્રમણ પાખીના દિવસે ચતુર્વિધ સંઘે (વીરાત્) ૯૯૩ મા કર્યું ને આચરણ પ્રમાણ છે.' કુલમંડનસૂરિ વિચારમૃતસંગ્રહમાં '૯૯૩ માં પર્યુષણાકલ્પની પાંચમીમાંથી ચોથપર પ્રવૃત્તિ થઇ' એમ જણાવે છે. તે પ્રમાણે રત્નશેખરસૂરિ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આ ગાથા સ્વીકારી શાલિવાહન રાજા વિક્રમના તિપક્ષી શાલિવાહનથી જૂદા થયા એમ જણાવે છે સત્તરસપ્તતિમાં, ચોથની સંવત્સરી કાલકાચાર્યે કર્યાની સાલ વીરાત્ ૯૯૩ આપી છે—તેજ પ્રમાણે જિનચંદ્રસૂરિના દીવાળી કલ્પમાં છે ને જિનપ્રભ કૃત પ્રતિષ્ઠાનપુર કલ્પમાં તેમજ સમયસુંદરની સામાચારી શતકમાં છે.

૨૦૬. જૈન પટ્ટાવલીઓના આધારે વીરાત ૧૧૪૫ (વિ. સં. ૬૭૫) માં[૧૪૪] જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા. એતો ચોક્કસ છે કે હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં તેઓ થયા; કારણકે હરિભદ્રસૂરિ તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે રચેલા ગ્રંથોઃ–વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ અને ટીકા, ક્ષેત્રસંગ્રહિણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથા (પી. ૧, ૨૬–૫૧) બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ(પી. ૧, ૨૬), વિશેષણવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રંથ અને જીતકલ્પસૂત્ર કે જેમા જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. વળી ધ્યાનશતક રચ્યું છે (પી. ૧, ૩૩) કે જે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અંતર્ગત છે. તેમની 'ભાષ્યકાર' તરીકેની જબરી ખ્યાતિ છે. તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતી કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૦૭. આ ભાષ્યગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન ગણાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમાં અગ્રણી મનાય છે. જૈનદર્શનપ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય–વિષયની કોટિમાંથી બુદ્ધિગમ્ય–વિષયની કોટિમાં ઉતારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન, સૌથી પ્રથમ એમણેજ એ મહાભાષ્યમાં કર્યો હોય, એમ જૈન સાહિત્યના વિકાસક્રમનું સિંહાવલોકન કરતાં જણાઇ આવે છે. જૈન આગમોના સંપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, પોતાના સમયમાં અદ્વિતીય જ્ઞાતા તરીકે, એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ગણાતા હતા; અને તેથી એમને 'યુગપ્રધાન' એવું મહત્તાખ્યાપક બિરૂદ મળેલું હતું..

૨૦૮. તેમના રચેલા જીતકલ્પ પર ચૂર્ણિ રચનાર સિદ્ધસેનસૂરિએ

---

૧૪૪. આ 'ભાષ્યકાર' જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિનવિજયની જીતકલ્પસૂત્ર પરની વિદ્વત્તાભરેલી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન સા. સંશોધક. જિનભદ્રે પોતાના જીતકલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય પણ રચ્યું હતું એમ જણાય છે ને સં. ૧૨૭૪ માં તિલકાચાર્યે તેના પર વૃત્તિ રચી છે.

૨૦૬. જૈન પટ્ટાવલીઓના આધારે વીરાત્ ૧૧૪૫ (વિ. સં. ૫) માં[૧૪૪] જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા. એતો ચોક્કસ છે હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં તેઓ થયા; કારણકે હરિભદ્રસૂરિ તેમનો ઉલ્લેખ છે. તેમણે રચેલા ગ્રંથોઃ—વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ અને ટીકા, સંગ્રહિણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથા (પી. ૧, ૨૬—૫૧) બૃહત્ક્ષેત્ર-ાસ(પી. ૧, ૨૬), વિશેષણવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રંથ અને તકલ્પસૂત્ર કે જેમા જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન વળી ધ્યાનશતક રચ્યું છે (પી. ૧, ૩૩) કે જે વિશેષાવશ્યક ષ્યમાં અંતર્ગત છે. તેમની 'ભાષ્યકાર' તરીકેની જબરી ખ્યાતિ તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતી ાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૦૭. આ ભાષ્યગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન ખાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમાં ગ્રણી મનાય છે. જૈનદર્શનપ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને ળ શ્રદ્ધાગમ્ય—વિષયની કોટિમાંથી બુદ્ધિગમ્ય—વિષયની કોટિમાં તારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન, સૌથી પ્રથમ એમણેજ એ મહાભાષ્યમાં ર્યો હોય, એમ જૈન સાહિત્યના વિકાસક્રમનું સિંહાવલોકન કરતાં ણાઇ આવે છે. જૈન આગમોના સંપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, ાનાના સમયમાં અદ્વિતીય જ્ઞાતા તરીકે, એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ણાતા હતા; અને તેથી એમને 'યુગપ્રધાન' એવું મહત્ત્વવ્યાપક ાપદ મળેલું હતું..

૨૦૮. તેમના રચેલા જીતકલ્પ પર ચૂર્ણિ રચનાર સિદ્ધસેનસૂરિએ

---

૧૪૪. આ 'ભાષ્યકાર' જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિન-વિજયની જીતકલ્પસૂત્ર પરની વિદ્વત્તાભરેલી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન સા. સંશોધક. જિનભદ્રે પોતાના જીતકલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય પણ રચ્યું હતું એમ જણાય છે। સં. ૧૨૭૪ માં તિલકાચાર્યે તેના પર વૃત્તિ રચી છે.

૨૦૬. જૈન પટ્ટાવલીઓના આધારે વીરાત ૧૧૪૫ (વિ. સં. ૬૪૫) માં૧૪૪ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા. એટલે ચોક્કસ છે કે હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં તેઓ થયા; કારણકે હરિભદ્રસૂરિ તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે રચેલા ગ્રંથોઃ–વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ અને ટીકા, બૃહત્સંગ્રહિણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથા (પી. ૧, ૨૬–૫૧) બૃહત્ક્ષેત્ર-સમાસ(પી. ૧, ૨૬), વિશેષણવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રંથ અને જીતકલ્પસૂત્ર કે જેમા જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. વળી ધ્યાનશતક રચ્યુ છે (પી. ૧, ૩૩) કે જે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા અંતર્ગત છે. તેમની **'ભાષ્યકાર'** તરીકેની જબરી ખ્યાતિ છે. તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં **વાસવદત્તા** અને **તરંગવતી** કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૦૭. આ ભાષ્યગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમા એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમાં અગ્રણી મનાય છે. જૈનદર્શનપ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય–વિષયની કોટિમાથી બુદ્ધિગમ્ય–વિષયની કોટિમાં ઉતારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન, સૌથી પ્રથમ એમણેજ એ મહાભાષ્યમાં કર્યો હોય, એમ જૈન સાહિત્યના વિકાસક્રમનું સિંહાવલોકન કરતાં જણાઇ આવે છે. જૈન આગમોના સંપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, પોતાના સમયમા અદ્વિતીય જ્ઞાતા તરીકે, એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ગણાતા હતા; અને તેથી એમને 'યુગપ્રધાન' એવું મહત્ત્વખ્યાપક ઉપપદ મળેલું હતુ.

૨૦૬. જૈન પટ્ટાવલીઓના આધારે વીરાત્ ૧૧૪૫ (વિ. સં. ૬૪૫) માં[૧૪૮] જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા. એટલે ચોક્કસ છે કે હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં તેઓ થયા; કારણકે હરિભદ્રસૂરિ તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે રચેલા ગ્રંથો:-વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ અને ટીકા, બૃહત્સંગ્રહિણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથા (પી. ૧, ૨૬-૫૧) બૃહત્ક્ષેત્ર-સમાસ(પી. ૧, ૨૬), વિશેષણવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રંથ અને જીતકલ્પસૂત્ર કે જેમા જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. વળી ધ્યાનશતક રચ્યુ છે (પી. ૧, ૩૩) કે જે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા અંતર્ગત છે. તેમની 'ભાષ્યકાર' તરીકેની જબરી ખ્યાતિ છે. તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતી કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૦૭. આ ભાષ્યગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમા એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમાં અગ્રણી મનાય છે. જૈનદર્શનપ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય-વિષયની કોટિમાથી બુદ્ધિગમ્ય-વિષયની કોટિમાં ઉતારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન, સૌથી પ્રથમ એમણેજ એ મહાભાષ્યમાં કર્યો હોય, એમ જૈન સાહિત્યના વિકાસક્રમનું સિંહાવલોકન કરતાં જણાઇ આવે છે. જૈન આગમોના સંપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, પોતાના સમયમા અદ્વિતીય જ્ઞાતા તરીકે, એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ગણાતા હતા; અને તેથી એમને 'યુગપ્રધાન' એવું મહત્ત્વખ્યાપક ઉપપદ મળેલું હતુ.

૨૦૮. તેમના રચેલા જીતકલ્પ પર ચૂર્ણિ રચનાર સિદ્ધસેનસૂરિએ

---

૧૪૮. આ 'ભાષ્યકાર' જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ સંબધમા જુઓ શ્રી જિનવિજયની જીતકલ્પસૂત્ર પરની વિદ્વત્તાભરેલી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન સા સંશોધક. જિનભદ્રે પોતાના જીતકલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય પણ રચ્યુ હતું એમ જણાય છે ને સં. ૧૨૭૪ માં [illegible] તેના પર વૃત્તિ રચી છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આગમપ્રધાન આચાર્ય છે; તેમણે જૈન આગમામ્નાય પરંપરાગત ચાલ્યો આવતો હતો તેને અનુસરી સંગત ભાષ્ય રચવાનું પ્રધાનકાર્ય કર્યું છે. તેમાં જે તર્ક આમ્નાયાનુકૂલ હોય તેનો ઉપયોગ પોતાના સમર્થનમાં પૂરી રીતે કર્યો છે. આગમની આગળ જનાર તર્કને ઉપેક્ષણીય ગણ્યો છે. જ્યારે તેમના પુરોગામી સિદ્ધસેન દિવાકર તર્કપ્રધાન આચાર્ય હતા. (જેમના સંબંધી એક જુદુંજ પ્રકરણ અગાઉ આવી ગયું છે). સિદ્ધસેનના ગ્રંથો મૌલિક-સિદ્ધાન્ત-પ્રતિપાદક અને પ્રૌઢ વિચારપૂર્ણ છે; તેઓ જૈન તર્કશાસ્ત્રના વ્યવસ્થાપક અને વિવેચક છે ને જૈન દર્શનના એક અનન્ય આધારભૂત આપ્ત પુરૂષ છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના સમ્મતિતર્કમાં કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી એ આગમપરંપરાના મતથી વિરૂદ્ધ જઇ અને એકજ છે અને જુદા નથી એમ તર્કથી સિદ્ધ કર્યું છે; જ્યારે શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે આગમપરંપરાગત તે મતને અભિમત રહી શ્રી સિદ્ધસેનના વિચારનો વિગતવાર પ્રતિક્ષેપ વિશેષાવશ્યકમાં કર્યો છે. આમ જિનભદ્રગણિ આગમપરંપરાના મહાન્ સંરક્ષક હતા અને તેથી તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાન્તવાદીના બિરૂદથી જૈન વાઙ્મયમાં ઓળખાય છે.[૧૪૫] જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે.[૧૪૬]

૨૧૦. ઉપરોક્ત વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા વાસવદત્તા અને તરંગવતીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે ભાષ્ય પર કોટ્યાચાર્યે ટીકા રચી છે[૧૪૭] કે જેની સં. ૧૧૩૮ મા લખાયેલી તાડપત્રની પ્રત ભા. ઈ. માં વિદ્યમાન છે. (ટી. ૨. નં. ૫૭).

---

૧૪૫. જુઓ શ્રી જિનવિજયની પ્રસ્તાવના 'જીતકલ્પસૂત્ર'માં. (પ્ર જૈન સાહિત્ય સંશોધકસમિતિ. અમદાવાદ)

૧૪૬. उत्कृष्टेऽनूपेन ॥२।२।३९॥××उपजिनभद्रक्षमाश्रमणं व्याख्यातारः

૧૪૭. તેમાં છેલ્લો શ્લોક કોટ્યાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છેઃ—

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આગમપ્રધાન આચાર્ય છે; તેમણે જૈન આગમામ્નાય પરંપરાગત ચાલ્યો આવતો હતો તેને અનુસરી સંગત ભાષ્ય રચવાનું પ્રધાનકાર્ય કર્યું છે. તેમાં જે તર્ક આમ્નાયાનુકૂલ હોય તેનો ઉપયોગ પોતાના સમર્થનમાં પૂરી રીતે કર્યો છે. આગમની આગળ જનાર તર્કને ઉપેક્ષણીય ગણ્યો છે. જ્યારે તેમના પુરોગામી સિદ્ધસેન દિવાકર તર્કપ્રધાન આચાર્ય હતા. (જેમના સંબંધી એક જુદુંજ પ્રકરણ અગાઉ આવી ગયું છે). સિદ્ધસેનના ગ્રંથો મૌલિક–સિદ્ધાન્ત–પ્રતિપાદક અને પ્રૌઢ વિચારપૂર્ણ છે; તેઓ જૈન તર્કશાસ્ત્રના વ્યવસ્થાપક અને વિવેચક છે ને જૈન દર્શનના એક અનન્ય આધારભૂત આપ્ત પુરુષ છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના સમ્મતિતર્કમાં કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી એ આગમપરંપરાના મતથી વિરુદ્ધ જઇ બંને એકજ છે અને જુદા નથી એમ તર્કથી સિદ્ધ કર્યું છે; જ્યારે શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે આગમપરંપરાગત તે મતને અભિમત રહી શ્રી સિદ્ધસેનના વિચારનો વિગતવાર પ્રતિક્ષેપ વિશેષાવશ્યકમાં કર્યો છે. આમ જિનભદ્રગણિ આગમપરંપરાના મહાન્ સંરક્ષક હતા અને તેથી તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાન્તવાદીના બિરુદથી જૈન વાઙ્મયમાં ઓળખાય છે.[૧૪૫] જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે.[૧૪૬]

૨૧૦. ઉપરોક્ત વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે ભાષ્ય પર કોટ્યાચાર્યે ટીકા રચી છે[૧૪૭] કે જેની સં. ૧૧૩૮ મા લખાયેલી તાડપત્રની પ્રત ભા. ઈ. માં વિદ્યમાન છે. (ડી. ૨. નં. ૫૭).

૧૪૫. જુઓ શ્રી જિનવિજયની પ્રસ્તાવના 'જીતકલ્પસૂત્ર'માં. (પ્ર જૈન સાહિત્ય સંશોધકસમિતિ. અમદાવાદ)

૧૪૬. उत्कृष्टेऽनूपेन ॥२।२।३९॥××उपजिनभद्रक्षमाश्रमणं व्याख्यातार

૧૪૭. તેમાં છેલ્લો શ્લોક કોટ્યાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છેઃ—

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

હરિભદ્રયુગ.

[વિ. સં. ૫૮૫-અથવા વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭]

હરિભદ્રસૂરિવચનો.

आग्रही बत निनीषति युक्तिं तत्र यत्र तस्य मति र्निविष्टा ।
निष्पक्षपातस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र तस्य मतिरेति निवेशम् ॥

—મતાગ્રહી જીવ જ્યાં મતિનો અભિનિવેશ હોય છે ત્યાં ભણી યુક્તિને ખેંચે છે; જ્યારે મતાગ્રહરહિત નિષ્પક્ષપાતી. જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં ભણી મતિને ખેંચે છે. યોગબિંદુ.

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

—લોકતત્ત્વનિર્ણય.

—વીર (શ્રી મહાવીર) પર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ કપિલ વગેરે પર દ્વેષ નથી. જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તેનું સ્વીકારવું ઘટે.×

× આ હરિભદ્રસૂરિના જ્ઞાનગર્ભિત વાક્ય સાથે સરખાવોઃ—

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकं ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥
युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥

—શાસ્ત્ર જોકે મનુષ્યકૃત હોય છતાં તે યુક્તિબોધક હોય તો સ્વીકારવું અને શાસ્ત્ર જોકે આર્ષ-ઋષિપ્રણીત હોય છતાં અન્યથા-અયુક્ત હોય તો તજવું. ન્યાય માત્રથીજ દોરાવું જોઈએ. યુક્તિથી યુક્ત વચન બાલક પાસેથી આવે તો પણ ઉપાદેય છે, અને તેથી વિરુદ્ધનું બ્રહ્માએ કહ્યું હોય તોયે તૃણ માફક વર્જ્ય છે. —યોગવાસિષ્ઠ ન્યાયપ્રકરણ

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હરિભદ્રયુગ.

[વિ. સં. ૫૮૫-અથવા વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭]

હરિભદ્રસૂરિવચનો.

आग्रही बत निनीषति युक्तिं तत्र यत्र तस्य मति र्निविष्टा ।
निष्पक्षपातस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र तस्य मतिरेति निवेशम् ॥

—મતાગ્રહી જીવ જ્યાં મતિનો અભિનિવેશ હોય છે ત્યાં ભણી યુક્તિને ખેંચે છે; જ્યારે મતાગ્રહરહિત નિષ્પક્ષપાતી. જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં ભણી મતિને ખેંચે છે. યોગબિંદુ.

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

—લોકતત્ત્વનિર્ણય.

—વીર (શ્રી મહાવીર) પર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ કપિલ વગેરે પર દ્વેષ નથી. જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તેનું સ્વીકારવું ઘટે.×

× આ હરિભદ્રસૂરિના જ્ઞાનગર્ભિત વાક્ય સાથે સરખાવોઃ—

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकं ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविनां ॥
युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यतृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥

—શાસ્ત્ર જો કે મનુષ્યકૃત હોય છતાં તે યુક્તિબોધક હોય તો સ્વીકારવું અને શાસ્ત્ર જો કે આર્ષ-ઋષિપ્રણીત હોય છતાં અન્યથા-અયુક્ત હોય તો તજવું. ન્યાય માત્રથીજ દોરાવું જોઇએ. યુક્તિથી યુક્ત વચન બાલક પાસેથી આવે તો પણ ઉપાદેય છે, અને તેથી વિરુદ્ધનું બ્રહ્માએ કહ્યું હોય તોયે તૃણ માફક વર્જ્ય છે. —યોગવાશિષ્ઠ ન્યાયપ્રકરણ

तामेवार्या स्तुवे यस्या धर्मपुत्रो वृषासनः ।
गणेशो हरिभद्राख्य श्चिरं भवविरहभूः ॥
चतुर्दशशती ग्रन्थान् सदालोकान् समारहन् ।
हरेः शतगुणः श्रीमान् हरिभद्रविभुर्मुदे ॥

—પ્રદ્યુમ્નસૂરિ-સમરાદિત્ય સંક્ષેપ.

—જેનો ધર્મપુત્ર વૃષાસન, સાધુગણનો મુખી, ભવવિરહભૂઃ એટલે ભવવિરહાંક એવા હરિભદ્ર થયા તે આર્યા (યાકિની મહત્તરા) ને હું સ્તવું છું તે હરિભદ્ર પ્રભુ કે જેઓ ૧૪૦૦ સદાલોક ગ્રંથો રચીને હરિના શતગુણ ધારનાર થયા તે પ્રસન્ન થાઓ.

यथास्थितार्हन्मतवस्तुवेदिने, निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥

—(જયસિંહસૂરિના શિષ્ય યક્ષદેવ સંગમસિંહસૂરિ પાસે નાગપુર-નાગોરમાં જઇ હરિભદ્રસૂરિના અનેકાન્તજયપતાકાદિ ન્યાયગ્રંથ અભ્યાસી કહે છે કે) યથાસ્થિત અર્હન્મતની વસ્તુ જાણનાર, સર્વ વિપક્ષવાદીઓને જીતનાર, વિદગ્ધ મધ્યસ્થ નરની મૂઢતાના શત્રુ એવા હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો.

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्ध विद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथिप्रवृत्तः ।
ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः सुखाय ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય વૃત્તિમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય.

—જેમની સમ્યક્ સિદ્ધ વિદ્યાવાળી વાણીપર સારી રીતે જીવીને-આધાર રાખીને ગહન પંથે પણ સુખથી પ્રવૃત્ત થઇ શકયો તે સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ આચાર્યો મારાપર સુખાર્થે પ્રસાદવંત-કૃપાવંત થાઓ.

[પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે સં. ૫૩૦ વા ન ૫૮૫ મા આસપાસ હરિભદ્રસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા. પણ શ્રી જિન વિજયે તેમનો સમય અનેક પ્રમાણોથી અતિહાસિક આલોચના કરી વિ. સં. [illegible]થી ૮[illegible] નો સ્થિર કર્યો છે |

[illegible] નિર્વિવાદ છે કે તેમના [illegible]

[illegible] [illegible]

तामेवार्या स्तुवे यस्या धर्मपुत्रो वृपासनः ।
गणेशो हरिभद्राख्य श्चिरं भवविरोगभूः ॥
चतुर्दशशती ग्रन्थान् सदालोकान् समारहन् ।
हरेः शतगुणः श्रीमान् हरिभद्रविभुर्मुदे ॥

—પ્રદ્યુમ્નસૂરિ-સમરાદિત્ય સંક્ષેપ.

—જેનો ધર્મપુત્ર વૃપાસન, સાધુગણનો મુખી, ભવવિયોગભૂ: એટલે ભવવિરહાંક એવા હરિભદ્ર થયા તે આર્યા (યાકિની મહત્તરા) ને હું સ્તવું છું તે હરિભદ્ર પ્રભુ કે જેઓ ૧૪૦૦ સદાલોક ગ્રંથો રચીને હરિના શતગુણ ધારનાર થયા તે પ્રસન્ન થાઓ.

यथास्थितोर्हन्मतवस्तुवेदिने, निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥

—(જયસિંહસૂરિના શિષ્ય યક્ષદેવ સંગમસિંહસૂર પાસે નાગપુર-નાગોરમાં જઇ હરિભદ્રસૂરિના અનેકાન્તજયપતાકાદિ ન્યાયગ્રંથ અભ્યાસી કહે છે કે) યથાસ્થિત અર્હન્મતની વસ્તુ જાણનાર, સર્વ વિપક્ષવાદીઓને જીતનાર, વિદગ્ધ મધ્યસ્થ નરની મૂઢતાના શત્રુ એવા હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો.

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्ध विद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथिप्रवृत्तः ।
ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेन–हरिभद्रमुखाः सुखाय ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય વૃત્તિમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય.

—જેમની સમ્યક્ સિદ્ધ વિદ્યાવાળી વાણીપર સારી રીતે જીવીને-આધાર રાખીને ગહન પંથે પણ સુખથી પ્રવૃત્ત થઇ શક્યો તે સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ આચાર્યો મારાપર સુખાર્થે પ્રસાદવંત-કૃપાવંત થાઓ.

[પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે સં ૫૩૦ વા ૫૮૫ મા આસપાસ હરિભદ્રસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા. પણ શ્રી જિનવિજયે તેમનો સમય અનેક પ્રમાણોથી અતિહાસિક આલોચના કરી વિ. સં. [illegible] થી ૮૩૦ નો સ્થિર કર્યો છે |

[illegible] નિર્વિવાદ છે કે તેમના સમયમાં [illegible]

[illegible] અને જૈન શુદ્ધ [illegible]

કારી ઠરાવવા એ અનુચિત છે (૪) કારણસિવાય ગમે તે અને ગમે તેટલાં વસ્ત્રો સાધુને ખપે નહિ–વગેરે અનેક સાફ સાફ વાતો જિનપૂજા, જૈનસાધુભિક્ષા, જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠા, જિનગૃહ, જૈનદીક્ષા વગેરે અનેક વિષયો સંબંધે સત્યપણે ઠસાવવા માટે કહી–પોતે શ્રી મહાવીર પ્રરૂપિત શુદ્ધ આચાર પાળી એક મહાન્ વીર સુધારક તરીકે હરિભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

૨૧૪. **ટુંકજીવન.** શ્રી હરિભદ્ર ચિત્રકૂટના સમર્થ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ અને રાજ્યપુરોહિત. વિદ્વત્તાના અભિમાને તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જેનું કહેલું ન સમજું તેનો શિષ્ય હું થાઉં. એકદા જૈન સાધ્વી **યાકિની** મહત્તરાના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે સમજી ન શક્યા, માન ગળ્યું, એટલે તે આર્યા પાસે શિષ્ય થવા ગયા. તેણીએ ધર્માચાર્ય **જિનભટ**મુનિ પાસે શિષ્ય–દીક્ષા લેવા જણાવ્યું. ભગવતી દીક્ષા લીધી. આર્યાના પુત્ર તરીકેજ પોતે હમેશ રહી દરેક ગ્રંથમા પોતાને માટે 'મહત્તરા **યાકિની**સૂનુ–ધર્મપુત્ર' એવું વિશેષણ વાપર્યું છે. તે આચાર્ય થયા; **હંસ** અને **પરમહંસ** નામના પોતાના ભાણેજને દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યા. શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પછી તે વખતે મગધ વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધદર્શનની ઘણી પ્રબળતા હતી અને અનેક સ્થળે એ પ્રખર તાર્કિક બૌદ્ધોનાં વિદ્યાપીઠો હતાં ત્યાં જઇ બૌદ્ધશાસ્ત્રો જાણવાની એ બંને શિષ્યોને તીવ્ર ઉત્કંઠા થતાં ત્યાં જવા ગુરૂએ આજ્ઞા આપી.

૨૧૫. અસહિષ્ણુતાને અંગે એ બંને શિષ્યોને જૈન સાધુ હોવાની શંકા જતાં જિનની પ્રતિમાને ચાલવાના માર્ગપર રાખી તેપર પગ દઇને ચાલે છે કે નહિ એ ત્યાના અધિકારીએ જોવા ઇચ્છ્યું. તે શિષ્યોએ તે પ્રતિમાના કંઠ ઉપર ખડીની ત્રણ રેખા કરી જિન પ્રતિમાને બુદ્ધપ્રતિમા બનાવી પછી તે ઉપર પગ દઇ ચાલ્યા. આથી તે બંનેને મારી નાંખવાનો બૌદ્ધોનો વિચાર જણાતા તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો. પાછળ બૌદ્ધ રાજાનું લશ્કર આવ્યું. હંસ લડતાં આખર મરાયો. પરમહંસ આખરે ગુરૂપાસે ચિત્રકૂટ પહોંચ્યો. ને

કારી ઠરાવવા એ અનુચિત છે (૪) કારણસિવાય ગમે તે અને ગમે તેટલાં વસ્ત્રો સાધુને ખપે નહિ–વગેરે અનેક સાફ સાફ વાતો જિન-પૂજા, જૈનસાધુભિક્ષા, જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠા, જિનગૃહ, જૈનદીક્ષા વગેરે અનેક વિષયો સંબંધે સત્યપણે ઠસાવવા માટે કહી–પોતે શ્રી મહાવીર પ્રરૂપિત શુદ્ધ આચાર પાળી એક મહાન્ વીર સુધારક તરીકે હરિ-ભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

૨૧૪. **ટુંકજીવન.** શ્રી હરિભદ્ર **ચિત્રકૂટના** સમર્થ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ અને રાજ્યપુરોહિત. વિદ્વત્તાના અભિમાને તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જેનું કહેલું ન સમજું તેનો શિષ્ય હું થાઉં. એકદા જૈન સાધ્વી **યાકિની** મહત્તરાના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે સમજી ન શક્યા, માન ગળ્યું, એટલે તે આર્યા પાસે શિષ્ય થવા ગયા. તેણીએ ધર્મા-ચાર્ય **જિનભટમુનિ** પાસે શિષ્ય–દીક્ષા લેવા જણાવ્યું. ભગવતી દીક્ષા લીધી. આર્યાના પુત્ર તરીકેજ પોતે હમેશ રહી દરેક ગ્રંથમા પોતાને માટે 'મહત્તરા **યાકિનીસૂનુ**–ધર્મપુત્ર' એવું વિશેષણ વાપર્યું છે. તે આચાર્ય થયા; **હંસ** અને **પરમહંસ** નામના પોતાના ભાણેજને દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યા. શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો પછી તે વખતે **મગધ** વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધદર્શનની ઘણી પ્રબળતા હતી અને અનેક સ્થળે એ પ્રખર તાર્કિક બૌદ્ધોનાં વિદ્યાપીઠો હતાં ત્યાં જઇ બૌદ્ધશાસ્ત્રો જાણવાની એ બંને શિષ્યોને તીવ્ર ઉત્કંઠા થતાં ત્યાં જવા ગુરૂએ આજ્ઞા આપી.

૨૧૫. અસહિષ્ણુતાને અંગે એ બંને શિષ્યોને જૈન સાધુ હોવાની શંકા જતાં જિનની પ્રતિમાને ચાલવાના માર્ગપર રાખી તેપર પગ દઇને ચાલે છે કે નહિ એ ત્યાના અધિકારીએ જોવા ઇચ્છ્યું. તે શિષ્યોએ તે પ્રતિમાના કંઠ ઉપર ખડીની ત્રણ રેખા કરી જિન પ્રતિમાને બુદ્ધપ્રતિમા બનાવી પછી તે ઉપર પગ દઇ ચાલ્યા. આથી તે બંનેને મારી નાંખવાનો બૌદ્ધોનો વિચાર જણાતા તેઓએ તે સ્થ-ળનો ત્યાગ કર્યો. પાછળ બૌદ્ધ રાજાનું લશ્કર આવ્યું. હુંસ લડતાં આખર મરાયો. પરમહંસ આખરે ગુરૂપાસે ચિત્રકૂટ પહોંચ્યો. ને

વૃત્તિ ૪ અષ્ટકપ્રકરણો ૫ આ[illegible]
પ્રકરણ ૭ દશવૈકાલિક સૂત્રવૃત્તિ. ૮ [illegible]
વેશ સૂત્ર પર વૃત્તિ ૯ ધર્મબિન્દુ પ્ર[illegible]
૧૧ નન્દીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૧૨ પંચ[illegible]
પંચવસ્તુ પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૩,૭૧; [illegible]
પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૪,૧૦૪) ૧૫ પ્ર[illegible]
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૭ યોગબિન્દુ, [illegible]
સંશોધિત પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવનગર. ૧૮ [illegible]
ચૈત્યવન્દન સૂત્રવૃત્તિ (તાડપત્ર પી. ૩, નં. ૨૦; [illegible]
તત્ત્વનિર્ણય, ૨૦ વિંશતિ વિંશતિકા પ્રકરણ ૨૧ [illegible]
૨૨ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય સ્વકૃત વ્યાખ્યા [illegible]
—શ્રાવક ધર્મવિધિ[155] (૧૮૮૧-૮૨ નં. ૧૦૮, ૧[illegible]
૨૪ [156] સમરાઇચ્ચ કહા [સમરાદિત્ય કથા.] [illegible]
૨૬ સમ્બોધસપ્તતિકા પ્રકરણ.

૨૧૮. આ ગ્રંથોમાંથી તેમના સંબંધી [illegible] કંઈ મળે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય શ્વેતામ્બર [illegible] વિદ્યાધર, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ, [illegible] દત્ત, અને ધર્મજનની સાધ્વીનું નામ યાકિની મહત્તરા [illegible] આવશ્યકસૂત્ર ટીકાની અંતે[154]).

---

૧૫૪ समाप्ताचेयं शिष्यहिताना[म] आवश्यकटीका [illegible] चार्य जिनभटनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलकाचार्य [illegible] याकिनीमहत्तरासूनो रल्पमतेराचार्य हरिभद्रस्य એમ પ્રાન્તે [illegible] દ૦ લા પુ. ૬.

૧૫૫ શ્રાવકધર્મવિધિ પ્ર૦ માં છે ને તેમાં ૧૨૦ [illegible] હરિભદ્રસૂરિ એમ ઉલ્લેખે છે.

૧૫૬ जो इच्छइ भवविरहं भवविरहं को न बंधए सुयणो ।
समयसयसत्थ गुरुणो समरमियंका कहा जस्स ॥

દેવેન્દ્રસૂરિકૃત [illegible]

વૃત્તિ ૪ અષ્ટકપ્રકરણો ૫ આવશ્યક ...
પ્રકરણ ૭ દશવૈકાલિક સૂત્રવૃત્તિ. ૮ ...
વેશ સૂત્ર પર વૃત્તિ ૯ ધર્મબિન્દુ પ્રકરણ ...
૧૧ નન્દીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૧૨ પંચાશક ...
પંચવસ્તુ પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૨,૭૧: ...
પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૪,૧૦૪) ૧૫ પ્ર...
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૭ યોગબિન્દુ, ...
સંશોધિત પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવનગર ...
ચૈત્યવન્દન સૂત્રવૃત્તિ (તાડપત્ર પી. ૨, નં. ૨૦; ...
તત્ત્વનિર્ણય, ૨૦ વિંશતિ વિંશતિકા પ્રકરણ ...
૨૨ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય સ્વકૃત વ્યાખ્યા ...
—શ્રાવક ધર્મવિધિ[155] (૧૮૮૧-૮૨ નં. ૧૩૯, ...
૨૪ [156] સમરાઇચ્ચ કહા [સમરાદિત્ય કથા] ...
૨૬ સમ્બોધસપ્તતિકા પ્રકરણ.

૨૧૮. આ ગ્રંથોમાંથી તેમના સંબંધી ... ન મળે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય શ્વેતામ્બર ..., વિદ્યાધર, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ, ... દત્ત, અને ધર્મજનની સાધ્વીનું નામ યાકિની મહત્તરા ... આવશ્યકસૂત્ર ટીકાની અંતે[154]).

---

૧૫૪ समाप्ता चेयं शिष्यहिताना माम आवश्यकटीका कृतिः ... चार्य जिनभद्रनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलकाचार्य ... याकिनीमहत्तरासूनो रल्पमतेराचार्य हरिभद्रस्य એમ પ્રાન્તે ... દે૦ લા પુ. ૬.

૧૫૫ શ્રાવકધર્મવિધિ પ્ર૦ માં છે ને તેમાં ૧૨૦ ગાથા છે ... હરિભદ્રસૂરિ એમ ઉલ્લેખે છે.

૧૫૬ जो इच्छइ भवविरहं भवविरहं को न वंदए सुयणो ।
समयसयसत्थगुरुणो समरमियंका कहा जस्स ॥
દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિકૃત કુવલયમાલા.

કેશવલાલ મોદી પાસે છે. બોટિકપ્રતિષેધ (પાટણસૂચિ નં. ૬)

[આ પૈકી ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ સં. ૧૧૮૫-માં રચાયેલી છે તે, સંગ્રહણીવૃત્તિ, મુનિપતિ ચરિત્રના રચનાર અન્ય-બૃહદ્‌ગચ્છના માનદેવસૂરિ શિ. જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ જણાય છે. જુઓ જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૪, ૩૫]

૨૨૨. પ્રો૦ હર્મન યાકોબી समराइच्च कहा ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કેઃ-' પારિભાષિક અર્થમાં જોઇએ તો આપણે ખાસ કહેવું જોઇએ કે હરિભદ્ર પ્રકરણોનાજ કર્તા છે. પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય રૂપમાં જે ગોઠવાયેલું હોય તે પ્રકરણ કહેવાય છે. ગમેતેમ લખાયેલાં અને આડી અવળી કથાઓવાળાં એવાં આગમોથી આ તદ્દન નિરાળી વસ્તુ છે. આ પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિ મૂળ તો બ્રાહ્મણોથી શરૂ થઇ, અને એમનું આવું કેટલુંક જૂનું સાહિત્ય જોવામાં આવે છે. ઉમાસ્વાતિનું યા ઉમાસ્વામિનું તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર એ જૈન સાહિત્યમાં આ પ્રકારનો પહેલો દાખલો છે, અને શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર બંને આ ગ્રંથ પોતાનો હોવાનો દાવો કરે છે. દિગંબરો કે જેઓ આગમને માનતા નથી તેઓનું જૂનું સાહિત્ય બહુધા સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃતમાં લખાયેલાં પ્રકરણોનુંજ બનેલું છે; પરંતુ શ્વેતાંબરોમાં આપણે પ્રકરણોના પહેલા લેખક તરીકે સિદ્ધસેન દિવાકરને નિઃશંકપણે ગણાવી શકીએ. હરિભદ્રે તો શ્વેતાંબરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ઉંચી ટોચે પહોંચાડ્યું. જોકે એમના ગ્રંથોમાંના કેટલાક પ્રાકૃતમા છે, પરંતુ ઘણાખરા સંસ્કૃતમાંજ છે. આમાં જૈન સંપ્રદાયના પદાર્થવર્ણન ઉપરાંત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધોના સાંપ્રદાયિક ધોરણો બાબત એક ટુંકો ખ્યાલ, અને કેટલીક ચર્ચા નથા એના ખંડનો પણ છે. આ જાતના ગ્રંથોમાં હરિભદ્રની દિઙ્‌નાગના ન્યાયપ્રવેશ ઉપરની ટીકા જોકે તે એક પ્રકરણ નથી, બહુ ઉપયોગી અને સચ્ચની છે. જૈનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કોઈ ગ્રંથ પૂરો પાડવાના હેતુથી સિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાયાવતાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. પ્રમાણની બાબતમાં પણ જૈન

કેશવલાલ મોદી પાસે છે. ઓઘિકપ્રતિબોધ (પાટણસૂચિ નં. ૬)

[આ પૈકી ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ સં. ૧૧૮૫-માં રચાયેલી છે તે, સંગ્રહણીવૃત્તિ, મુનિપતિ ચરિત્રના રચનાર અન્ય-બૃહદ્ગચ્છના માનદેવસૂરિ શિ. જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ જણાય છે. જુઓ જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૪, ૩૫]

૨૨૨. પ્રો૦ હર્મન યાકોબી समराइच्च कहा ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:-' પારિભાષિક અર્થમાં જોઇએ તો આપણે ખાસ કહેવું જોઇએ કે હરિભદ્ર પ્રકરણોનાજ કર્તા છે. પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય રૂપમાં જે ગોઠવાયેલું હોય તે પ્રકરણ કહેવાય છે. ગમેતેમ લખાયેલાં અને આડી અવળી કથાઓવાળાં એવાં આગમોથી આ તદ્દન નિરાળી વસ્તુ છે. આ પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિ મૂળ તો બ્રાહ્મણોથી શરૂ થઇ, અને એમનું આવું કેટલુંક જૂનું સાહિત્ય જોવામાં આવે છે. ઉમાસ્વાતિનું યા ઉમાસ્વામિનું તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર એ જૈન સાહિત્યમાં આ પ્રકારનો પહેલો દાખલો છે, અને શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર બંને આ ગ્રંથ પોતાનો હોવાનો દાવો કરે છે. દિગંબરો કે જેઓ આગમને માનતા નથી તેઓનું જૂનું સાહિત્ય બહુધા સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃતમાં લખાયેલાં પ્રકરણોનુંજ બનેલું છે; પરંતુ શ્વેતાંબરોમાં આપણે પ્રકરણોના પહેલા લેખક તરીકે સિદ્ધસેન દિવાકરને નિઃશંકપણે ગણાવી શકીએ. હરિભદ્રે તો શ્વેતાંબરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ઉંચી ટોચે પહોંચાડ્યું. જોકે એમના ગ્રંથોમાંના કેટલાક પ્રાકૃતમાં છે, પરંતુ ઘણાખરા સંસ્કૃતમાંજ છે. આમાં જૈન સંપ્રદાયના પદાર્થવર્ણન ઉપરાંત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધોના સાંપ્રદાયિક ધોરણો બાબત એક ટુંકો ખ્યાલ, અને કેટલીક ચર્ચા તથા એના ખંડનો પણ છે. આ જાતના ગ્રંથોમાં હરિભદ્રની દિઙ્નાગના ન્યાયપ્રવેશ ઉપરની ટીકા જોકે તે એક પ્રકરણ નથી, બહુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે. જૈનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કોઈ ગ્રંથ પૂરો પાડવાના હેતુથી સિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાયાવતાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. પ્રમાણની બાબતમાં પણ જૈન

સુબન્ધુ, શાન્તરક્ષિત, અને શુભગુપ્ત; અને (૩) જૈન–અજિતયશાઃ, માસ્વાતિ, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, દ્રબાહુ, મલ્લવાદી, સમન્તભદ્ર, સિધ્ધસેન દિવાકર અને સંઘદાસગણિ. આ ઉપરાંત વાસવદત્તા (સુબન્ધુકૃત) અને પ્રિયદર્શના (હર્ષકૃત) એ ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે.

૨૨૫. આ પૈકી ભર્તૃહરિના મૃત્યુનો સમય સં. ૭૦૬–૭ નિશ્ચિત છે કારણકે ચીની યાત્રાળુ ઇત્સિંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસમાં એમ જણાવ્યું છે. કુમારિલ સં. ૭૫૦ આસપાસ થયેલ ગણાય છે. ધર્મપાલ સં. ૬૫૬ થી ૬૯૧ ની વચ્ચે વિદ્યમાન હતા અને તેના શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયા તેનો સમય સં. ૬૯૧ થી ૭૦૬ સુધીનો ઠીક રીતે માની શકાય. જિનદાસે નન્દીચૂર્ણિ સં. ૭૩૩ માં રચી. કુવલયમાલાની પ્રાકૃત કથા સં. ૮૩૪–૩૫ માં રચનાર ઉદ્યોતનસૂરિ ઉર્ફે દાક્ષિણ્ય(ણ્ય)ચિન્હ સૂરિ હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય હતા. આ પરથી જણાય છે કે સં. ૭૩૩ ની નંદીચૂર્ણિ પછી લગભગ પચાસ વર્ષે એટલે સં. ૮૨૦ માં પોતે નંદી ટીકા રચી હોવી ઘટે તેથી તે સંવત્ લગભગ હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા. [વિ. સં. ૫૮૫ માં સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર્ગવાસ શ્રુતપરંપરાએ થયેલો ગણવામાં આવે છે તે સમય બંધ બેસતો નથી.] વિક્રમ સંવત્ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો હરિભદ્રસૂરિનો સમય લઇએ તો વાંધો નથી.

૨૨૬. હરિભદ્ર સૂરિએ જૈનશ્વેતામ્બર સાહિત્યમા એક યુગકાર છે. તેમની બાહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથોપરથી યથાર્થ રીતે થાય છે. તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા [૧૫૮]ચાર અનુયોગ-

૧૫૮. ૧ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક-ધર્મસંગ્રહણી આદિ, ૨ ગણિતાનુયોગ સંબંધી-ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ, ૩ ચરણકરણાનુયોગને લગતા-પંચવસ્તુ ધર્મબિન્દુ આદિ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગવિષયક-સમરાઇચ્ચકહા, આદિ, ગ્રંથ મુખ્ય છે.

વસુબન્ધુ, શાન્તરક્ષિત, અને શુભગુપ્ત; અને (૩) જૈન–અજિતયશાઃ, ઉમાસ્વાતિ, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદી, સમન્તભદ્ર, સિધ્ધસેન દિવાકર અને સંઘદાસગણિ. આ ઉપરાંત વાસવદત્તા (સુબન્ધુકૃત) અને પ્રિયદર્શના (હર્ષકૃત) એ બે ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે.

૨૨૫. આ પૈકી ભર્તૃહરિના મૃત્યુનો સમય સં. ૭૦૬–૭ નિશ્ચિત છે કારણકે ચીની યાત્રાળુ ઇત્સિંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસમાં તેમ જણાવ્યું છે. કુમારિલ સં. ૭૫૦ આસપાસ થયેલ ગણાય છે. ધર્મપાલ સં. ૬૫૬ થી ૬૯૧ ની વચ્ચે વિદ્યમાન હતા અને તેના શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયા તેનો સમય સં. ૬૯૧ થી ૭૦૬ સુધીનો ઠીક રીતે માની શકાય. જિનદાસે નન્દીચૂર્ણિ સં. ૭૩૩ માં રચી. કુવલયમાલાની પ્રાકૃત કથા સં. ૮૩૪–૩૫ માં રચનાર ઉદ્યોતનસૂરિ ઉર્ફે દાક્ષિણ્ય(ણ્ય)ચિન્હ સૂરિ હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય હતા. આ પરથી જણાય છે કે સં. ૭૩૩ ની નંદીચૂર્ણિ પછી લગભગ પચાસ વર્ષે એટલે સં. ૮૨૦ માં પોતે નંદી ટીકા રચી હોવી ઘટે તેથી તે સંવત્ લગભગ હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા. [વિ. સં. ૫૮૫ માં સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર્ગવાસ શ્રુતપરંપરાએ થયેલો ગણવામાં આવે છે તે સમય બંધ બેસતો નથી.] વિક્રમ સંવત્ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો હરિભદ્રસૂરિનો સમય લઇએ તો વાંધો નથી.

૨૨૬. હરિભદ્ર સૂરિએ જૈનશ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં એક યુગકાર છે. તેમની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથોપરથી યથાર્થ રીતે થાય છે. તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા [૧૫૯]ચાર અનુયોગ-

૧૫૯. ૧ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક-ધર્મસંગ્રહણી આદિ, ૨ ગણિતાનુયોગ સંબંધી-ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ. ૩ ચરણકરણાનુયોગને લગતા-પંચવસ્તુ ધર્મબિન્દુ આદિ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગવિષયક-સમરાઇચ્ચકહા. આદિ. ગ્રંથ મુખ્ય છે.

આદિ નિયમ, ઈંદ્રિય-જય રૂપ પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ જે યોગના ખાસ અંગ છે તેને સાધુજીવનના એક માત્ર પ્રાણ માનેલ છે (જુઓ આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, મૂલાચાર વગેરે.) જૈન શાસ્ત્રમાં યોગપર ત્યાંસુધી ભાર આપ્યો છે કે પહેલાં તો તે મુમુક્ષુઓને આત્મચિંતન સિવાયનાં બીજાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની સંમતિજ આપતું નથી અને અનિવાર્યપણે પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે. આ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનું નામ તેમાં અષ્ટપ્રવચનમાતા છે (પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ-જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૪). સાધુજીવનની દૈનિક અને રાત્રિચર્યામાં ત્રીજા પ્રહર સિવાયના બીજા ત્રણે પ્રહરોમાં મુખ્યપણે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે (ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૬). આ ખાસ લક્ષમાં લેવાનું છે કે જૈન આગમોમાં યોગ અર્થમા પ્રધાનપણે ધ્યાનશબ્દ લગાડયો છે. ધ્યાનનું લક્ષણ, ભેદ પ્રભેદ આલંબન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક આગમોમા છે (સ્થાનાંગ અ૦ ૪ ઉદ્દેશ ૧; સમવાયાંગ સ૦ ૪, ભગવતીશતક ૨૫ ઉ. ૭, ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૩૦ ગાથા ૩૫.) આગમ પછી નિર્યુક્તિ આવે છે તેમાં આગમગત ધ્યાનનુંજ સ્પષ્ટીકરણ છે (આવશ્યક નિર્યુક્તિ કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા. ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૬.) વાચક ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ ધ્યાનનું વર્ણન (અ૦ ૯ સ૦ ૨૭) છે, પરંતુ તેમાં આગમ અને નિર્યુક્તિથી વિશેષ નથી. જિનભદ્ર ગણિના ધ્યાનશતકમાં ઉક્ત આગમાદિ ગત ધ્યાનનું માત્ર સ્પષ્ટીકરણ છે.

૨૨૮. 'હવે હરિભદ્રસૂરિએ આ શૈલીને એકદમ બદલી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ અને લોકરુચિ અનુસાર નવીન પરિભાષા આપીને અને અપૂર્વ વર્ણનશૈલી વાપરી જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ ઉપસ્થિત કર્યો. તેના પુરાવા તરીકે તેમનાં રચેલા યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશતક અને ષોડશક એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે માત્ર જૈનમાર્ગાનુસાર યોગનું વર્ણન કરીને સંતોષ

આદિ નિયમ, ઇંદ્રિય-જય રૂપ પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ જે યોગના ખાસ અંગ છે તેને સાધુજીવનના એક માત્ર પ્રાણ માનેલ છે (જુઓ આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, મૂલાચાર વગેરે.) જૈન શાસ્ત્રમાં યોગપર ત્યાંસુધી ભાર આપ્યો છે કે પહેલાં તો તે મુમુક્ષુઓને આત્મચિંતન સિવાયનાં બીજાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની સંમતિજ આપતું નથી અને અનિવાર્યપણે પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે. આ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનું નામ તેમાં અષ્ટપ્રવચનમાતા છે (પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ-જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૪). સાધુજીવનની દૈનિક અને રાત્રિચર્યામાં ત્રીજા પ્રહર સિવાયના બીજા ત્રણે પ્રહરોમાં મુખ્યપણે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે (ઉતરાધ્યયન અ૦ ૨૬). આ ખાસ લક્ષમાં લેવાનું છે કે જૈન આગમોમાં યોગ અર્થમા પ્રધાનપણે ધ્યાનશબ્દ લગાડયો છે. ધ્યાનનું લક્ષણ, ભેદ પ્રભેદ આલંબન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક આગમોમા છે (સ્થાનાંગ અ૦ ૪ ઉદ્દેશ ૧; સમવાયાંગ સ૦ ૪, ભગવતીશતક ૨૫ ઉ. ૭, ઉતરાધ્યયન અ૦ ૩૦ ગાથા ૩૫.) આગમ પછી નિર્યુક્તિ આવે છે તેમાં આગમગત ધ્યાનનુંજ સ્પષ્ટીકરણ છે (આવસ્યક નિર્યુક્તિ કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા. ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૬.) વાચક ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ ધ્યાનનું વર્ણન (અ૦ ૯ સ૦ ૨૭) છે, પરંતુ તેમાં આગમ અને નિર્યુક્તિથી વિશેષ નથી. જિનભદ્ર ગણિના ધ્યાનશતકમાં ઉક્ત આગમાદિ ગત ધ્યાનનું માત્ર સ્પષ્ટીકરણ છે.

૨૨૮. 'હવે હરિભદ્રસૂરિએ આ શૈલીને એકદમ બદલી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ અને લોકરુચિ અનુસાર નવીન પરિભાષા આપીને અને અપૂર્વ વર્ણનશૈલી વાપરી જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ ઉપસ્થિત કર્યો. તેના પુરાવા તરીકે તેમનાં રચેલા યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશતક અને ષોડશક એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે માત્ર જૈનમાર્ગાનુસાર યોગનું વર્ણન કરીને સંતોષ

ઘણા રસપૂર્વક વાંચતા અને શ્રાવકો ભાવપૂર્વક સાંભળતા. એ ગ્રંથની પ્રતો લખાવી સાધુઓને અર્પણ કરવામાં બહુ પુણ્ય માનવામાં આવતું.

૨૩૦. 'આમાં કથા મૂકી તે દ્વારા હરિભદ્રે જૈનસિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ આદિ દુર્ગુણોને વશીભૂત થએલો આત્મા કેવી હીન દશા પામી જગતમાં રઝળે છે; અને અહિંસા, સંયમ, તપ, ક્ષમા, દાન વગેરે સદ્‌ગુણોના આચરણથી જીવાત્મા કેવી રીતે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે છે, તેનાં કાલ્પનિક ચરિત્રો ઘણી ઉત્તમ રીતે આલેખી બતાવ્યાં છે.

૨૩૧ 'આ સમરાઇચ્ચકહા મુખ્ય પ્રાકૃતભાષામાં—જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જ રચાયેલી છે. પણ કવચિત્ કેટલાંક રૂપો શૌરસેનીનાં પણ વાપરેલાં છે. કથા સામાન્ય રીતે ગદ્યમાં લખાયેલી છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરલ પદ્યો પણ વાપરેલાં છે. પદ્યભાગ ઘણો ખરો આર્યા છંદોનો છે અને થોડાક બીજા છંદો પણ—જેવાકે પ્રમાણી, દ્વિપદી, વિપુલા વગેરે છે. રચનાશૈલી સરલ અને સુબોધ છે. પાદલિપ્તની તરંગવતી જેવી વર્ણનોથી અને અલંકારોથી ભરેલી નથી. વાક્યો બહુજ ટૂંકાં, લાંબા સમાસોથી રહિત અને પ્રવાહબદ્ધ એક પછી એક ચાલ્યાં આવે છે અને કથાની વિગત વેગભરી રીતે આગળ વધ્યે જાય છે. જ્યાં પ્રસંગ આવે છે ત્યાં થોડાક અલંકારો પણ નજરે પડે છે. સહજસ્ફુરિત ઉપમાઓ અને અનાયાસ સૂચિત શબ્દાવલીની ઝમક પણ ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે, પણ સમુચ્ચય કથાપ્રવાહ ગંગાના શાંત પ્રવાહની માફક સ્થિર અને સૌમ્ય ભાવે પોતાના લક્ષ્ય તરફ વહ્યો જાય છે. પ્રાકૃત ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસી પણ એની ભાષા સમજી શકે છે અને એજ કારણથી એ કથા આજસુધી સારી રીતે પ્રચારમાં રહી શકી છે."[૧૬૫] (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

---

૧૬૫ આનાં ઘણાં પૈકી એક હદાદરજ નરીકે સં. ૧૨૯૯ ની લખેલી તાડપત્રની પ્રત ખંભાતના શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. પી. ૩, ૧૮૩.

ઘણા રસપૂર્વક વાંચતા અને શ્રાવકો ભાવપૂર્વક સાંભળતા. એ ગ્રંથની પ્રતો લખાવી સાધુઓને અર્પણ કરવામાં બહુ પુણ્ય માનવામાં આવતું.

૨૩૦. 'આમાં કથા મૂકી તે દ્વારા હરિભદ્રે જૈનસિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ આદિ દુર્ગુણોને વશીભૂત થએલો આત્મા કેવી હીન દશા પામી જગતમાં રઝળે છે; અને અહિંસા, સંયમ, તપ, ક્ષમા, દાન વગેરે સદ્ગુણોના આચરણથી જીવાત્મા કેવી રીતે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે છે, તેનાં કાલ્પનિક ચરિત્રો ઘણી ઉતમ રીતે આલેખી બતાવ્યાં છે.

૨૩૧ 'આ સમરાઇચ્ચકહા મુખ્ય પ્રાકૃતભાષામાં-જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જ રચાયેલી છે. પણ ક્વચિત્ કેટલાંક રૂપો શૌરસેનીનાં પણ વાપરેલાં છે. કથા સામાન્ય રીતે ગદ્યમા લખાયેલી છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરલ પદ્યો પણ વાપરેલાં છે. પદ્યભાગ ઘણો ખરો આર્યા છંદોનો છે અને થોડાક બીજા છંદો પણ-જેવાકે પ્રમાણી, દ્વિપદી, વિપુલા વગેરે છે. રચનાશૈલી સરલ અને સુબોધ છે. પાદલિપ્તની તરંગવતી જેવી વર્ણનોથી અને અલંકારોથી ભરેલી નથી. વાક્યો બહુજ ટૂંકા, લાંબા સમાસોથી રહિત અને પ્રવાહબદ્ધ એક પછી એક ચાલ્યાં આવે છે અને કથાની વિગત વેગભરી રીતે આગળ વધ્યે જાય છે. જ્યાં પ્રસંગ આવે છે ત્યાં થોડાક અલંકારો પણ નજરે પડે છે. સહજસ્ફુરિત ઉપમાઓ અને અનાયાસ સૂચિત શબ્દાવલીની ઝમક પણ ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે, પણ સમુચ્ચય કથાપ્રવાહ ગંગાના શાંત પ્રવાહની માફક સ્થિર અને સૌમ્ય ભાવે પોતાના લક્ષ્ય તરફ વહ્યો જાય છે. પ્રાકૃત ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસી પણ એની ભાષા સમજી શકે છે અને એજ કારણથી એ કથા આજસુધી સારી રીતે પ્રચારમાં રહી શકી છે."[૧૬૫] (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

---

૧૬૫ આનાં ઘણું પૈકી એક ઉદાહરણ તરીકે સં. ૧૨૯૯ની લખેલી તાડપત્રની પ્રત ખંભાતના શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. પી. ૩, ૧૮૩.

પ્રકરણ ૭ મું.

ચાવડાનો સમય.

[વિ. સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦]

गौर्जरात्रमिदं राज्यं वनराजात् प्रभृत्यभूत् ।
स्थापितं जैनमंत्रीभिस्तद्द्वेषी नैव नन्दति ॥

—प्रबंधचिंतामणी.

અર્થાત્—'ગૂજરાતનું આ રાજ્ય વનરાજથી માંડી જૈન મંત્રીઓથી સ્થાપિત થયું છે, તેનો દ્વેષી ટકતો નથી-ચિરકાલ કલ્યાણસમૃદ્ધિ પામી શકતો નથી. [આ શ્લોક રત્નશેખરસૂરિના પ્રબંધકોષ પૈકી વસ્તુપાલ પ્રબંધમાં પણ મંત્રી વસ્તુપાલ અને મંત્રી નાગડ સાથેના વાર્તાલાપ પ્રસંગે મૂકાયો છે.]

૨૩૩. ગૂજરાતનું પાટણ વસ્યું નહોતું તે પહેલાં ભિલ્લમાલ[૧૬૬]

---

૧૬૬ ગૂજરાતના ચૌલુક્ય (સોલંકી) સામંત પુલકેશીના ત્રૈકૂટક (કલચુરિ) સંવત્ ૪૯૦ (વિ. સં. ૭૯૫ ૯૬=ઈ. સ. ૭૩૮-૩૯) ના દાનપત્રથી માલમ પડે છે કે 'ચાવોટક (ચાવડા) અને ગુર્જર બંને ભિન્ન ભિન્ન વંશો હતા.' જોધપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાથી લઇને ભરૂચ સુધીનો બધો દેશ એક સમયે ગુર્જરોને અધીન હોવાથી 'ગુર્જરત્રા' યા ગુજરાત કહેવાયો. ઉક્ત દેશ પર ગુર્જરોનો અધિકાર ક્યારે થયો એ હજુ અનિશ્ચિત છે, તથાપિ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે શક સં. ૫૫૦ (વિ. સં. ૬૮૫=ઇ. સ. ૬૨૮) માં ગુર્જર દેશની રાજધાની ભીનમાલમાં ચાપ (ચાવડા) વંશનો રાજા વ્યાઘ્રમુખ રાજ્ય કરતો હતો (બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંતની પ્રશસ્તિ) તેની પહેલાં પણ ત્યાં ઉક્ત વંશના રાજાઓનું રાજ્ય રહ્યુ હોય ઉક્ત સંવત્‌ની ઘણી પૂર્વે ગુર્જરોનું રાજ્ય ત્યાંથી અસ્ત થઈ ચૂક્યું હતું અને તેમની સ્મૃતિના સૂચક દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયુ હતુ આથી ગુર્જરોનું વિ. સં. ૪૦૦ થી પણ પૂર્વે યા તેની આસપાસ ભીનમાલપર રાજ્ય રહેવાનો સંભવ હોઇ [illegible] -ઓઝાજી રા. ઇ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૫૬

પ્રકરણ ૭ મું.

ચાવડાનો સમય.

[વિ. સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦]

गौर्जरात्रमिदं राज्यं वनराजात् प्रभृत्यभूत् ।
स्थापितं जैनमंत्रींद्रैस्तद्द्वेषी नैव नन्दति ॥

—प्रबंधचितामणी.

અર્થાત્—'ગૂજરાતનું આ રાજ્ય વનરાજથી માંડી જૈન મંત્રીઓથી સ્થાપિત થયું છે, તેનો દ્વેષી ટકતો નથી-ચિરકાલ કલ્યાણસમૃદ્ધિ પામી શકતો નથી. [આ શ્લોક રત્નશેખરસૂરિના પ્રબંધકોષ પૈકી વસ્તુપાલ પ્રબંધમાં પણ મંત્રી વસ્તુપાલ અને મંત્રી નાગડ સાથેના વાર્તાલાપ પ્રસંગે મૂકાયો છે.]

૨૩૩. ગૂજરાતનું પાટણ વસ્યું નહોતું તે પહેલાં ભિલ્લમાલ[૧૬૬]

---

૧૬૬ ગુજરાતના ચોલુક્ય (સોલંકી) સામંત પુલકેશીના ત્રૈકૂટક (કલચુરિ) સંવત્ ૪૯૦ (વિ. સં. ૭૯૫ ૯૬=ઈ. સં. ૭૩૮-૩૯) ના દાનપત્રથી માલમ પડે છે કે 'ચાવોટક (ચાવડા) અને ગુર્જર બંને ભિન્ન ભિન્ન વંશો હતા.' જોધપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાથી લઇને ભરૂચ સુધીનો બધો દેશ એક સમયે ગુર્જરોને અધીન હોવાથી 'ગુર્જરત્રા' યા ગુજરાત કહેવાયો. ઉક્ત દેશ પર ગુર્જરોનો અધિકાર ક્યારે થયો એ હજુ અનિશ્ચિત છે, તથાપિ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે શક સં. ૫૫૦ (વિ. સં. ૬૮૫=ઇ. સ. ૬૨૮) માં ગુર્જર દેશની રાજધાની ભીનમાલમાં ચાપ (ચાવડા) વંશનો રાજા વ્યાઘ્રમુખ રાજ્ય કરતો હતો (બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંતની પ્રશસ્તિ) તેની પહેલાં પણ ત્યાં ઉક્ત વંશના રાજાઓનું રાજ્ય રહ્યુ હોય ઉક્ત સંવત્‌ની ઘણી પૂર્વે ગુર્જરોનું રાજ્ય ત્યાંથી અસ્ત થઈ ચૂક્યું હતું અને તેમની સ્મૃતિના સૂચક દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયુ હતુ આથી ગુર્જરોનું વિ. સં. ૪૦૦ થી પણ પૂર્વે યા તેની આસપાસ ભીનમાલપર રાજ્ય રહેવાનો સંભવ હોઇ[illegible] -ઓઝાજી રા. ઇ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૫૬

અને મારવાડમાં લાંબે સુધી પથરાયેલો હતો. આથી ત્યાંના લોકો પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં જૈનો મુખ્યતરે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ઘણા જુના કાળથી હતો. ત્યાં બ્રાહ્મણોએ, વાણીઆઓએ અને સોનીએ પોતપોતાનો જથો બાંધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ અને શ્રીમાળી સોની કહેવાયા. જૈનાચાર્યોએ તે લગભગમાં ઘણાં કુળ શ્રીમાળીનાં 'પ્રતિબોધ્યાં'-જૈન કર્યાં. પૂર્વમાંથી આવેલા તે **શ્રી**માળ નગરની પાડોશમાં આવી વસ્યા, ને પોતાના મૂળ સ્થાનની ઓળખ પ્રમાણે પ્રાગ્વાટ-પૂર્વાટ-એટલે પોરૂઆડ-પોરવાડ કહેવાયા. તેમનામાં **શ્રી**માળીઓ ભળ્યા ને સંખ્યા વધી. પાટણના રાજદરબારમાં શ્રીમાળીઓની સાથે સાથેજ પોરૂઆડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે બંને ગૂજરાતમાં સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી.[૧૯૭]

૨૩૪. ડા. હર્મન યાકોબી જણાવે છે કે " (ઉક્ત) કલ્યાણ-વિજયજીના કહેવા મુજબ હરિભદ્રે પોરવાલોની (પોરૂવાડ, પ્રાગ્વાટ) જાતિને સંગઠિત કરી, અને એમને જૈન બનાવ્યા. હવે નેમિનાહ ચરિયં માંથી આપણને એમ જાણવાને મળે છે કે પોરવાલ જાતિ પ્રથમ **શ્રી**માલમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. અને એ જાતિના (શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ) **નિમય** નામના એક સૈનિક માણસને (ગાંભૂ ગામથી) વનરાજે (ઈ. સ. ૭૪૬-૮૦૬) પોતાની નવી રાજ્યધાની અણહિલ્લ પાટણમાં વસવા માટે આમંત્ર્યો, અને ત્યાં તેણે **વિદ્યાધરગચ્છ** માટે ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યું. પોરવાલની જાતિને

---

૧૯૭ સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસકૃત ' શ્રીમાળી (વાણીઆ) ઓના જ્ઞાતિભેદ ' પ્ર૦ ચીમનલાલ પુરૂષોત્તમ મોદી હરિપુરા જૈન બંધુમંડળ સુરત. સં. ૧૯૭૭ મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે ' પ્રાગ્વાટોની ઉત્પત્તિ અગર એ નામ ગંગાની ઘાટીઓમાં આવેલ પ્રાચીનકાલના 'પ્રાગ્વટ' પુરથી થઇ શકે એમ મ્હેં કલ્પના કરેલી છે. વધારે કંઈ પુરાવો નથી. દસા, વીસાના સંબંધમાં વિચાર કરેલ નથી '-તેમનો પત્ર તા. ૩૦-૧૧-૨૮

અને મારવાડમાં લાંબે સુધી પથરાયેલો હતો. આથી ત્યાંના લોકો પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં જૈનો મુખ્યતરે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ઘણા જુના કાળથી હતો. ત્યાં બ્રાહ્મણોએ, વાણીઆઓએ અને સોનીએ પોતપોતાનો જથ્થો બાંધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ અને શ્રીમાળી સોની કહેવાયા. જૈનાચાર્યોએ તે લગભગમાં ઘણાં કુળ શ્રીમાળીનાં 'પ્રતિબોધ્યાં'-જૈન કર્યા. પૂર્વમાંથી આવેલા તે **શ્રી**માળ નગરની પાડોશમાં આવી વસ્યા, ને પોતાના મૂળ સ્થાનની ઓળખ પ્રમાણે પ્રાગ્વાટ-પૂર્વાટ-એટલે પોરઆડ-પોરવાડ કહેવાયા. તેમનામાં **શ્રી**માળીએ ભળ્યા ને સંખ્યા વધી. પાટણના રાજદરબારમાં શ્રીમાળીઓની સાથે સાથેજ પોરઆડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે બંને ગૂજરાતમાં સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી.[૧૯૭]

૨૩૪. ડા. હર્મન યાકોબી જણાવે છે કે "(ઉક્ત) કલ્યાણ-વિજયજીના કહેવા મુજબ હરિભદ્રે પોરવાલોની (પોરવાડ, પ્રાગ્વાટ) જાતિને સંગઠિત કરી, અને એમને જૈન બનાવ્યા. હવે નેમિનાહ ચરિયં માંથી આપણને એમ જાણવાને મળે છે કે પોરવાલ જાતિ પ્રથમ **શ્રી**માલમા ઉત્પન્ન થઇ હતી. અને એ જાતિના (શ્રીમાલપુરમા ઉત્પન્ન થયેલ) **નિમય** નામના એક સૈનિક માણસને (ગાંભૂ ગામથી) વનરાજે (ઈ. સ. ૭૪૬-૮૦૬) પોતાની નવી રાજધાની અણહિલ્લ પાટણમા વસવા માટે આમંત્ર્યો, અને ત્યા તેણે **વિદ્યાધરગચ્છ** માટે ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યું. પોરવાલની જાતિને

૧૯૭ સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસકૃત 'શ્રીમાળી (વાણીઆ) ઓના જ્ઞાતિભેદ' પ્ર૦ ચીમનલાલ ખુશાલચંદ મોદી હરિપુરા જૈન બંધુમંડળ સુરત. સં. ૧૯૭૭ મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'પ્રાગ્વાટોની ઉત્પત્તિ અગર એ નામ ગંગાની ઘાટીઓમાં આવેલ પ્રાચીનકાલના 'પ્રાગ્વટ' પુરથી થઇ શકે એમ મ્હેં કલ્પના કરેલી છે. વધારે કંઈ પુરાવો નથી. દસા, વીસાના સંબંધમાં વિચાર કરેલ નથી'-તેમનો પત્ર તા. ૩૦-૧૧-૨૮

અને મારવાડમાં લાંબે સુધી પથરાયેલો હતો. આથી ત્યાંના [illegible]
પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં [illegible]
મુખ્યત્વે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ઘણા જુના કાળથી [illegible]
ત્યાં બ્રાહ્મણોએ, વાણીઆઓએ અને સોનીએ પોતપોતાનો [illegible]
બાંધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ અને શ્રીમ[illegible]
કહેવાયા. જૈનાચાર્યોએ તે લગભગમાં ઘણાં કુળ શ્રીમાળીનાં [illegible]
ધ્યાં'-જૈન કર્યા. પૂર્વમાંથી આવેલા તે શ્રીમાળ નગરની [illegible]
આવી વસ્યા, ને પોતાના મૂળ સ્થાનની ઓળખ પ્રમાણે પ્રાગ્[illegible]
પૂર્વાટ-એટલે પોરૂઆડ-પોરવાડ કહેવાયા. તેમનામાં શ્રીમ[illegible]
ભળ્યા ને સંખ્યા વધી. પાટણના રાજદરબારમાં શ્રીમાળીઓની [illegible]
સાથેજ પોરૂઆડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે બંને ગૂજરા[illegible]
સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી.[૧૬૭]

૨૩૪. ડા. હર્મન યાકોબી જણાવે છે કે "(ઉક્ત) [illegible]
વિજયગણિના કહેવા મુજબ હરિભદ્રે પોરવાલોની (પોરવાડ, પ્રાગ્[illegible]
જાતિને સંગઠિત કરી, અને એમને જૈન બનાવ્યા. હવે નેમિનાહ [illegible]
માથી આપણને એમ જાણવાને મળે છે કે પોરવાલ જાતિ [illegible]
શ્રીમાલમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. અને એ જાતિના (શ્રીમાલપુરમાં ઉત્[illegible]
થયેલ) નિમય નામના એક સૈનિક માણસને (ગાંભૂ ગામ[illegible]
વનરાજે (ઈ. સ. ૭૪૬-૮૦૬) પોતાની નવી રાજ[illegible]
અણહિલ્લ પાટણમા વસવા માટે આમંત્ર્યો, અને ત્યાં [illegible]
વિદ્યાધરગચ્છ માટે ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યુ પોરવાલની [illegible]

---

૧૬૭ સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસકૃત 'શ્રીમાળી (વાણીઆ) [illegible]
જ્ઞાતિભેદ' પ્ર૦ ચીમનલાલ ખુશાલચંદ મોદી હરિપુરા જૈન [illegible]
સુરત. સં. ૧૯૭૭. મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'પ્રાગ્[illegible]'
અગર એ નામ ગંગાની ખાડીઓમાં આવેલ પ્રાચીનકાલના [illegible]
થઇ શકે એમ મ્હેં કલ્પના કરેલી છે. વધારે કંઈ પુરાવો નથી.
સંબંધમાં વિચાર કરેલ નથી.'-તેમનો પત્ર તા. ૩૦-૧૧-[illegible]

અને મારવાડમાં લાંબે સુધી પથરાયેલો હતો. આથી ત્યાંના [illegible]
પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં [illegible]
મુખ્યત્વે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ઘણા જુના કાળથી [illegible]
ત્યાં બ્રાહ્મણોએ, વાણીઆઓએ અને સોનીએ પોતપોતાનો [illegible]
બાંધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ અને શ્રીમાળી [illegible]
કહેવાયા. જૈનાચાર્યોએ તે લગભગમાં ઘણાં કુળ શ્રીમાળીનાં [illegible]
ધ્યાં'-જૈન કર્યાં. પૂર્વમાંથી આવેલા તે શ્રીમાળ નગરની [illegible]
આવી વસ્યા, ને પોતાના મૂળ સ્થાનની ઓળખ પ્રમાણે પ્રાગ્[illegible]
પૂર્વાટ-એટલે પોરૂઆડ-પોરવાડ કહેવાયા. તેમનામાં શ્રીમ[illegible]
ભળ્યા ને સંખ્યા વધી. પાટણના રાજદરબારમાં શ્રીમાળીઓની [illegible]
સાથેજ પોરૂઆડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે બંને ગૂજરાત[illegible]
સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી.[૧૬૭]

૨૩૪. ડા. હર્મન યાકોબી જણાવે છે કે "(ઉક્ત) કલ્પ[illegible]
વિજયકના કહેવા મુજબ હરિભદ્રે પોરવાલોની (પોરવાડ, પ્રાગ્[illegible]
જાતિને સંગઠિત કરી, અને એમને જૈન બનાવ્યા. હવે નેમિનાહ [illegible]
માથી આપણને એમ જાણવાને મળે છે કે પોરવાલ જાતિ [illegible]
શ્રીમાલમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. અને એ જાતિના (શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન
થયેલ) નિમય નામના એક સૈનિક માણસને (ગાંભૂ ગામ[illegible])
વનરાજે (ઈ. સ. ૭૪૬-૮૦૬) પોતાની નવી રાજ[illegible]
અણહિલ્લ પાટણમા વસવા માટે આમંત્ર્યો, અને ત્યાં [illegible]
વિદ્યાધરગચ્છ માટે ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યુ પોરવાલની [illegible]

૧૬૭ સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસકૃત 'શ્રીમાળી (વાણી[illegible]) [illegible]
જ્ઞાતિભેદ' પ્ર૦ ચીમનલાલ ખુશાલચંદ મોદી હરિપુરા જૈન [illegible]
સુરત. સં. ૧૯૭૩. મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'પ્રાગ્[illegible]
અગર એ નામ ગંગાની ખાડીઓમાં આવેલ પ્રાચીનકાળના [illegible]
થઇ શકે એમ સ્હેજ કલ્પના કરેલી છે. વધારે કંઈ પુરાવો નથી.
સંબંધમાં વિચાર કરેલ નથી.'-તેમનો પત્ર તા. ૩૦-૧૧-[illegible]

અને પોતાના અન્ય મંત્રી જાંબ (જાંબ અને ચાંપાશેઠ એકજ હશે ?) પણ શ્રીમાળી જૈન હતો. ઉક્ત લહિર વનરાજ પછીના બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા ત્યાં સુધી દંડનાયક રહ્યો અને તેનો પુત્ર (? પરંપરામાં) વીર થયો (કે જેના પુત્ર વિમલમંત્રી માટે આગળ કહેવાશે).

૨૩૬. આ પરથી જણાશે કે પાટણમાં શરૂઆતથી શ્રાવકો કારભારીઓ–મંત્રીઓ અને સેનાપતિ તરીકે આગળ પડતા હતા અને શ્રાવકો કરના કારવતા હતા. આના પરિણામેજ મારવાડમાંથી સંખ્યાબંધ જૈનો ગૂજરાતમાં આવી વસ્યા ને ગૂજરાતમાં વાણિયાની વસ્તી વધી.[૧૭૨]

દાક્ષિણ્યાંકસૂરિ-ઉદ્યોતનસૂરિ

दक्खिन्नइंदसूरिं नमामि वरवण्णभासिया सगुणा।
कुवलयमाल व्व महाकुवलयमाला कहा जस्स ॥
—દેવચંદ્રસૂરિ-શાંતિનાહચરિય.

—જેમની મોટી કુવલયમાલા કથા કુવલયમાલાની પેઠે ઉત્તમવર્ણભાષિત ગુણવની છે તે દાક્ષિણ્યચંદ્રસૂરિને નમું છું.

૨૩૭. સં. ૮૩૪ (શક ૬૯૯)ના છેલ્લા દિવસે[૧૭૩] ઉદ્યોતન-સૂરિ નામના જૈનાચાર્યે પોતાનું દાક્ષિણ્યાંક સૂરિ નામ રાખી કુવલય-

---

૧૭૨ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે વંચેલી જૈન પરિષદ્–પ્રતિષ્ઠોત્સવ વખતે જણાવ્યું હતું કે "પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું તેને શીલગુણસૂરિનો આશ્રય મુખ્ય હતો. તે તેમ ન થયું હત, તો પાટણ તથા સોલંકી રાજ્ય હોત નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું તે જૈનોનેજ આભારી છે, કેમકે પાટણમાં રહી જૈનોએ શું કર્યું, તે માટે સાત સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે. 'જૈન' ૨૭-૬-૨૫

૧૭૩ सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहिं गएहिं ।
एगदिणेणूणेहिं रइया अवरण्हवेलाए ॥

અને પોતાના અન્ય મંત્રી જાંબ (જાંબ અને ચાંપાશેઠ એકજ હશે ?) પણ શ્રીમાળી જૈન હતો. ઉક્ત લહિર વનરાજ પછીના બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા ત્યાં સુધી દંડનાયક રહ્યો અને તેનો પુત્ર (? પરંપરામાં) વીર થયો (કે જેના પુત્ર વિમલમંત્રી માટે આગળ કહેવાશે).

૨૩૬. આ પરથી જણાશે કે પાટણમાં શરૂઆતથી શ્રાવકો કારભારીઓ–મંત્રીઓ અને સેનાપતિ તરીકે આગળ પડતા હતા અને શ્રાવકો કરતા કારવતા હતા. આના પરિણામેજ મારવાડમાંથી સંખ્યાબંધ જૈનો ગૂજરાતમાં આવી વસ્યા ને ગૂજરાતમાં વાણિયાની વસ્તી વધી.[૧૭૨]

દાક્ષિણ્યાંકસૂરિ-ઉદ્યોતનસૂરિ

दक्खिन्नइंदसूरिं नमामि वरवण्णभासिया सगुणा।
कुवलयमाल व्व महाकुवलयमाला कहा जस्स ॥

—દેવચંદ્રસૂરિ-શાંતિનાહચરિય.

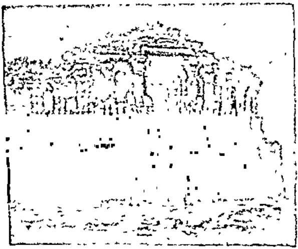
—જેમની મોટી કુવલયમાલા કથા કુવલયમાલાની પેઠે ઉત્તમવર્ણભાષિત ગુણવાળી છે તે દાક્ષિણ્યચંદ્રસૂરિને નમું છું.

૨૩૭. સં. ૮૩૪ (શક ૬૯૯)ના છેલ્લા દિવસે[૧૭૩] ઉદ્યોતનસૂરિ નામના જૈનાચાર્યે પોતાનું દાક્ષિણ્યાંક સૂરિ નામ રાખી કુવલય-

---

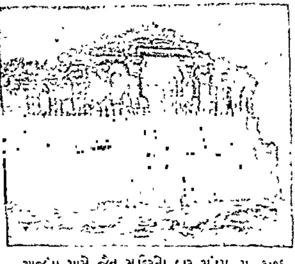
૧૭૨ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે વંચાયેલી જૈન પરિષદ્-પ્રતિષ્ઠોત્સવ વખતે જણાવ્યું હતું કે "પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું તેને શીલગુણસૂરિનો આશ્રય મુખ્ય હતો. તે તેમ ન થયું હત, તો પાટણ તથા સોલંકી રાજ્ય હોત નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું તે જૈનોનેજ આભારી છે, કેમકે પાટણમાં રહી જૈનોએ શું કર્યું, તે માટે સાત સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે. 'જૈન' ૨૭-૯-૨૫

૧૭૩ सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहिं गएहिं ।
एगदिणेणूणेहिं रइया अवरण्हवेलाए ॥

અજંટા પાસે જૈન મન્દિરનો દ્વાર મંડપ પૃ. ૧૭૬

[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

અજંટા પાસે જૈન મન્દિરનો દ્વાર મંડપ પૃ. ૧૭૬

[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે ભવ્યજનોને બોધ કરનારી કથા પૂર્ણ કરી. ત્યાં તે વખતે શ્રી વત્સરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. કવિત્વના અભિમાને કે કાવ્યની બુદ્ધિએ નહિ, પણ ધર્મકથા કહેવાના આશયથી આ કથા નિબદ્ધ કરી છે. પોતે ચંદ્રકુલ (જૈન)ના અવયવભૂત–વંશજ હતા.

૨૩૯. કથાકારે પોતાને દીક્ષા આપનાર ગુરૂ **તત્ત્વાચાર્ય** હોવા ઉપરાંત પોતાના બે વિદ્યાગુરૂઓ જણાવ્યા છેઃ–૧ **વીરભદ્ર** કે જેમણે જાબાલિપુરમાં વૃષભજિન–પ્રથમ તીર્થંકરનું મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું, તેમની પાસે જૈનસિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ પોતે કર્યો હતો, અને બીજા ગુરૂ **હરિભદ્ર** પાસે તેમણે યુક્તિશાસ્ત્રોનો એટલે ન્યાયના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ હરિભદ્ર તેજ પ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિ કે જેના સંબંધી **'હરિભદ્રયુગ'** નામક પ્રકરણમાં અગાઉ જણાવાઈ ગયું છે. જાબાલિપુર[૧૭૪] (હાલનું જાલોર–ઝાલોર) તે વખતે એક જબરૂં શહેર હતુ ને ત્યાં જૈનોની સારી વસતી હતી;

૨૪૦. ને વખતે રાજ્ય કરનાર ઉપરોક્ત વત્સરાજ તે પ્રતિહાર વંશનો મહાન્ સમ્રાટ્, પોતાના પરાક્રમથી ઉત્તરભારતના કાન્યકુબ્જના સામ્રાજ્યનો સ્વામી થયો હતો. તેમ થવા છતાં તત્કાલીન ભારતીય રાષ્ટ્રોમાં એ પ્રતિહાર વંશ પોતાની મૂળ જન્મભૂમિ કે જે ગૂર્જર હતી તેના નામેજ એટલે કે 'ગૂર્જરરાજ'ના નામેજ અનેક વર્ષો સુધી

૧૭૪ આ જોધપુર રાજ્યના દક્ષિણ ભાગનું એક જીલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન છે. કન્હડદે પ્રબંધ અને બીજી વાર્તાઓથી આપણા સાહિત્યમાં એ સ્થાન સુપરિચિત થયેલું છે. ભિન્નમાલ ભાંગ્યા પછી એ તરફના પ્રદેશનું સુરક્ષિત સ્થાન જાબાલિપુર મનાયું હતું અને તેથી અલાઉદ્દીનના જમાના સુધી મરૂભૂમિની એક રાજધાની થવાનું એને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પુરની પાસે કીલ્લાને યોગ્ય એવો દુર્ગમ અને ઉન્નત પર્વત આવેલો છે કે જેનું નામ સુવર્ણગિરિ છે. અણહિલપુરના ચાલુક્યોના રાજ દરમ્યાન ગુજરાતના સામ્રાજ્યના ઉત્તર ભાગનું એ એક મુખ્ય અને ઘણું મહત્ત્વનું થાણું હતું. જિ. વિ.

૨૪૨ આ ચાવડા રાજ્યકાલના અરસામાંજ (વિ. સં. ૮૦૨ થી વિ. સં. ૮૯૬માં) બપ્પભટ્ટી સૂરિ (જન્મ સં. ૮૦૦; સ્વ. ૮૯૫) થયા કે જેમણે કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના રાજા આમને પ્રતિબોધી જૈન કર્યો હતો આમ રાજા તે કનોજના પ્રતિહાર વંશનો નાગભટ બીજો-અપરનામ નાગાવલોક, કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૮૯૦ માં થએલો એમ પ્રભાવક ચરિતમાં જણાવ્યું છે.[૧૭૬] તેણે અનેક દેશો જીત્યા હતા એમ ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિ[૧૭૭] જણાવે છે. તે રાજાએ કનોજમાં સો હાથ ઉંચુ જિનાલય બંધાવી અઢાર ભાર સુવર્ણ વજનની મહાવીર પ્રતિમા તે ગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી તથા ગોપગિરિ (ગ્વાલીઅર) પર પણ ૨૩ હાથ ઉંચી મહાવીર પ્રતિમા સ્થાપી. વળી આ સૂરિજી ગૌડ (બંગાલ) દેશની રાજધાની લક્ષણાવતીમાં આવી ત્યાંના રાજા નામે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું અને આમ રાજા વચ્ચેનું વૈર દૂર કરી બંને વચ્ચે મૈત્રી સ્થાપી. ત્યાં વર્ધનકુંજર નામના બૌદ્ધવાદીને જીતવાથી ધર્મરાજાએ 'વાદિકુંજર કેસરી' એ નામનું બિરૂદ તે સૂરિને આપ્યું. પછી તે સૂરિએ મથુરાના શૈવ વાક્પતિ નામના યોગીને જૈન બનાવ્યો. ત્યાર બાદ આમ રાજાએ આ સૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૮૨૬ ના અરસામાં કનોજ, મથુરા, અણહિલપુર પાટણ, સતારક નગર તથા મોઢેરા આદિ શહેરોમાં જિનાલય બંધાવ્યા; શત્રુંજય ને ગિરિનાર તીર્થયાત્રા કરી. ગિરિનારની યાત્રામાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે તે તીર્થના હક્ક સંબંધી ઝગડો થયો અને બપ્પભટ્ટીના પ્રભાવથી તે શ્વેતાંબરતીર્થ જાહેર થયું. તેમના શિષ્ય નન્નસૂરિ તથા ગોવિન્દસૂરિના ઉપદેશથી તે આમ રાજાના પૌત્ર ભોજરાજાએ આમ રાજાથી અધિક રીતે જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરી છે. આ ભોજ તે ભોજદેવ-અપરનામ મિહિર તથા

---

૧૭૬ જુઓ તેમાં બપ્પભટ્ટી પ્રબંધ પૃ. ૧૨૯-૧૮૦.

૧૭૭ Arch. Survey of India 1903-4 Report પૃ. ૨૮૦

૨૪૨ આ ચાવડા રાજ્યકાલના અરસામાંજ (વિ. સં. ૮૦૨ થી વિ. સં. ૮૯૬માં) બપ્પભટ્ટી સૂરિ (જન્મ સં. ૮૦૦; સ્વ. ૮૯૫) થયા કે જેમણે કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના રાજા આમને પ્રતિબોધી જૈન કર્યો હતો આમ રાજા તે કનોજના પ્રતિહાર વંશનો નાગભટ બીજો-અપરનામ નાગાવલોક, કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૮૯૦ માં થએલો એમ પ્રભાવક ચરિતમાં જણાવ્યું છે.[૧૭૬] તેણે અનેક દેશો જીત્યા હતા એમ ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિ[૧૭૭] જણાવે છે. તે રાજાએ કનોજમાં સો હાથ ઉંચું જિનાલય બંધાવી અઢાર ભાર સુવર્ણ વજનની મહાવીર પ્રતિમા તે ગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી તથા ગોપગિરિ (ગ્વાલીઅર) પર પણ ૨૩ હાથ ઉંચી મહાવીર પ્રતિમા સ્થાપી. વળી આ સૂરિજી ગૌડ (બંગાલ) દેશની રાજધાની લક્ષણાવતીમાં આવી ત્યાંના રાજા નામે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું અને આમ રાજા વચ્ચેનું વેર દૂર કરી બંને વચ્ચે મૈત્રી સ્થાપી. ત્યાં વર્ધનકુંજર નામના બૌદ્ધવાદીને જીતવાથી ધર્મરાજાએ 'વાદિકુંજર કેસરી' એ નામનું બિરુદ તે સૂરિને આપ્યું. પછી તે સૂરિએ મથુરાના શૈવ વાક્પતિ નામના યોગીને જૈન બનાવ્યો. ત્યાર બાદ આમ રાજાએ આ સુરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૮૨૬ ના અરસામાં કનોજ, મથુરા, અણહિલ્લપુર પાટણ, સતારક નગર તથા મોઢેરા આદિ શહેરોમાં જિનાલય બંધાવ્યા; શત્રુંજય ને ગિરિનાર તીર્થયાત્રા કરી. ગિરિનારની યાત્રામાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે તે તીર્થના હક્ક સંબંધી ઝઘડો થયો અને બપ્પભટ્ટીના પ્રભાવથી તે શ્વેતાંબરતીર્થ જાહેર થયું. તેમના શિષ્ય નન્નસૂરિ તથા ગોવિન્દસૂરિના ઉપદેશથી તે આમ રાજાના પૌત્ર ભોજરાજાએ આમ રાજાથી અધિક રીતે જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરી છે. આ ભોજ તે ભોજદેવ-અપરનામ મિહિર તથા

---

૧૭૬ જુઓ તેમાં બપ્પભટ્ટી પ્રબંધ પૃ. ૧૨૯-૧૮૦.

૧૭૭ Arch. Survey of India 1903-4 Report પૃ. ૨૮૦

—આચાર (આચારાંગ)ની વિચારણા માટેની વચનચંદ્રિકાથી જેણે કુકર્મસંતાપ દલિત કર્યો છે એવા **શી**લાંક હરિણાંક-ચંદ્રની પેઠે કુમુદને વિકસાવે છે.

> गुरु र्गुर्जरराजस्य चातुर्विद्यैकसृष्टिकृत् ।
> त्रिषष्टिनरसद्वृत्तकविर्वाचां न गोचरः ॥
>
> —મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર.

—આ (શીલાચાર્ય) ગર્જરરાજના ગુરૂ ચાર વિદ્યામાં સર્જનકાર હતા કે જેઓ ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂષોનાં સદ્વૃત્ત રચી વાચાને અગોચર કવિ થયા છે.

૨૪૪. સં. ૯૨૫ માં **શી**લાચાર્યે (નિવૃત્તિગચ્છના માનદેવ-સૂરિના શિષ્યે) દશ હજાર પ્રાકૃત શ્લોક પ્રમાણ મહાપુરૂષચરિય ગદ્યમાં રચ્યું તેમા ૫૪ મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર છે. તેનું વસ્તુ લઇ પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિએ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત સંસ્કૃતમાં રચ્યું જણાય છે. આજ આચાર્યે (**શી**લાચાર્ય-**શી**લાંકાચાર્યે) સં. ૯૩૩ માં (શક સં. ૭૯૯) આચારાંગ સૂત્ર અને વાહરિ ગણિની સહાયથી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રપર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી. તેમણે તે બે સૂત્ર સહિત અગ્યારે અંગોપર ટીકા રચી હતી, તેમાની ઉક્ત બે સૂત્રની ટીકાઓ સિવાયની નવ ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થવાથી શ્રી અભયદેવે (જુઓ પછીનું પ્રકરણ) નવે ટીકાઓને નવી બનાવી.[૧૮૦] વળી **શી**લાંકાચાર્યે રચેલી જીવસમાસપર વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. જિનભદ્રના વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય પર ટીકા રચનાર કોટયાચાર્ય ઉર્ફે **શી**લાંકાચાર્ય અને વનરાજના ગુરૂ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા **શી**લગુણ કે **શી**લાંક નામના સૂરિ સંબંધીનો નિર્ણય અનિશ્ચિત છે.[૧૮૧]

---

૧૮૦ પ્રભાવકચરિત માં અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ શ્લોક ૧૦૪-૧૦૫. પૃ. ૨૬૭

૧૮૧ જુઓ જિનવિજયની જીતકલ્પ સૂત્ર પરની પ્રસ્તાવના.

—આચાર (આચારાંગ)ની વિચારણા માટેની વચનચંદ્રિકાથી જેણે સકલસંતાપ દલિત કર્યો છે એવા શીલાંક હરિણાંક-ચંદ્રની પેઠે કુમુદને વિકસાવે છે.

> गुरु र्गुर्जरराजस्य चातुर्विद्यैकसृष्टिकृत् ।
> त्रिषष्टिनरसद्वृत्तकविर्वाचां न गोचरः ॥
>
> —મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર.

—આ (શીલાચાર્ય) ગર્જરરાજના ગુરૂ ચાર વિદ્યામાં સર્જનકાર હતા કે જેઓ ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષોનાં સદ્વૃત્ત રચી વાચાને અગોચર કવિ થયા છે.

૨૪૪. સં. ૯૨૫ માં શીલાચાર્યે (નિવૃત્તિગચ્છના માનદેવ-સૂરિના શિષ્યે) દશ હજાર પ્રાકૃત શ્લોક પ્રમાણ મહાપુરૂષચરિય ગદ્યમાં રચ્યું તેમાં ૫૪ મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર છે. તેનું વસ્તુ લઇ પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિએ ત્રિષષ્ઠિશલાકા પુરૂષ ચરિત સંસ્કૃતમાં રચ્યું જણાય છે. આજ આચાર્યે (શીલાચાર્ય-શીલાંકાચાર્યે) સં. ૯૩૩ માં (શક સં. ૭૯૯) આચારાંગ સૂત્ર અને વાહરિ ગણિની સહાયથી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રપર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી. તેમણે તે બે સૂત્ર સહિત અગ્યારે અંગોપર ટીકા રચી હતી, તેમાંની ઉક્ત બે સૂત્રની ટીકાઓ સિવાયની નવ ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થવાથી શ્રી અભયદેવે (જુઓ પછીનું પ્રકરણ) નવે ટીકાઓને નવી બનાવી.[૧૮૦] વળી શીલાંકાચાર્યે રચેલી જીવસમાસપર વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. જિનભદ્રના વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય પર ટીકા રચનાર કોટ્યાચાર્ય ઉર્ફે શીલાકાચાર્ય અને વનરાજના ગુરૂ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા શીલગુણ કે શીલાંક નામના સૂરિ સંબંધીનો નિર્ણય અનિશ્ચિત છે.[૧૮૧]

---

૧૮૦ प्रभावकचरित માં અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ શ્લોક ૧૦૪-૧૦૫. પૃ. ૨૬૭.

૧૮૧ જુઓ જિનવિજયની જીતકલ્પ સૂત્ર પરની પ્રસ્તાવના.

ચાર્ય) થયા. તેમના શિષ્ય જ્યોતિષ્ અને નિમિત્ત-શાસ્ત્રના જ્ઞાતા દેલ્લમહત્તર થયા. તેમના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી થયા કે જેઓ મૂળ ધનવાન્ કીર્તિશાલી બ્રહ્મગોત્ર વિભૂષણ-બ્રાહ્મણ હતા અને પછી જેમણે જૈન સાધુની દીક્ષા લીધી હતી તથા જેમણે ભિલ્લમાલ (દક્ષિણ મારવાડના હાલના ભીન્માળ)માં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમના શિષ્ય સિદ્ધર્ષિ પોતે હતા.

૨૪૮. દુર્ગસ્વામી સિદ્ધર્ષિના ગુરૂ હતા અને મુખ્યત્વે કરીને તેમની અનુકરણીય ધર્મવૃત્તિ માટે સિદ્ધાર્ષ તેમની સ્તુતિ કરે છે. તે ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેને ગર્ગસ્વામીએ[૧૮૫] દીક્ષા આપી હતી. ગર્ગસ્વામી સંબંધી કંઇ હકીકત સિદ્ધર્ષિએ આપી નથી, પણ સિદ્ધર્ષિએ પૂજ્યભાવ રૂપે ઘણી સ્તુતિ આચાર્ય હરિભદ્રની કરી છે.

૨૪૯. તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છેઃ—

'જે હરિભદ્ર ધર્મગ્રંથો રચવામાં-સંગ્રહ કરવામાં રત છે તથા સત્ ઉપગ્રહમાં જેની બુદ્ધિ અખંડપણે લીન છે, તથા જે પોતાના અતુલ ગુણ-સમૂહથી પોતે ગણધર હોય તેવો ભાસ આપે છે.

'જેમનું બહુવિધ મન શ્વેત કમલ અને ચંદ્ર જેવું વિશદ જોઇને હાલના જમાનાના નિર્મલબુદ્ધિ મનુષ્યો સંત પુરૂષોના ગુણોના વર્ણનની સત્યતા માને છે-કબૂલ કરે છે.

'આવા હરિભદ્રસૂરિના ચરણની રજ તુલ્ય હું સિદ્ધર્ષિએ ગીર્દેવી-સરસ્વતીની બનાવેલી આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા સિદ્ધના નામથી કહી છે" અથવા

'ધર્મમાં મને પ્રવેશ કરાવનાર—ધર્મબોધકર આચાર્ય હરિભદ્ર છે. આ ગ્રન્થના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મબોધકરનું વર્ણન છે તે ધર્મબોધકર સત્ય રીતે આચાર્ય હરિભદ્ર છે.

---

૧૮૫ પ્રાચીન છ કર્મગ્રંથો પૈકીના પહેલા કર્મગ્રંથ નામે ગ્રંથના રચનાર ગર્ગર્ષિ આજ હશે. (સટીક: ચત્વારઃ પ્રાચીન કર્મગ્રંથાઃ' પ્ર૦ જૈન આ૦ સભાની પ્રસ્તાવના).

ચાર્ય) થયા. તેમના શિષ્ય જ્યોતિષ્ અને નિમિત્ત-શાસ્ત્રના જ્ઞાતા દેલ્લમહત્તર થયા. તેમના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી થયા કે જેઓ મૂળ ધનવાન્ કીર્તિશાલી બ્રહ્મગોત્ર વિભૂષણ-બ્રાહ્મણ હતા અને પછી જેમણે જૈન સાધુની દીક્ષા લીધી હતી તથા જેમણે ભિલ્લમાલ (દક્ષિણ મારવાડના હાલના ભીન્માળ)માં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમના શિષ્ય સિદ્ધર્ષિ પોતે હતા.

૨૪૮. દુર્ગસ્વામી સિદ્ધર્ષિના ગુરૂ હતા અને મુખ્યત્વે કરીને તેમની અનુકરણીય ધર્મવૃત્તિ માટે સિદ્ધાય તેમની સ્તુતિ કરે છે. તે ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેને ગર્ગસ્વામીએ[૧૮૫] દીક્ષા આપી હતી. ગર્ગસ્વામી સંબંધી કંઇ હકીકત સિદ્ધર્ષિએ આપી નથી, પણ સિદ્ધર્ષિએ પૂજ્યભાવ રૂપે ઘણી સ્તુતિ આચાર્ય હરિભદ્રની કરી છે.

૨૪૯. તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છેઃ—

'જે હરિભદ્ર ધર્મગ્રંથો રચવામાં-સંગ્રહ કરવામાં રત છે તથા સત્ ઉપગ્રહમાં જેની બુદ્ધિ અખંડપણે લીન છે, તથા જે પોતાના અતુલ ગુણસમૂહથી પોતે ગણધર હોય તેવો ભાસ આપે છે.

'જેમનું બહુવિધ મન શ્વેત કમલ અને ચંદ્ર જેવું વિશદ જોઇને હાલના જમાનાના નિર્મલબુદ્ધિ મનુષ્યો સંત પુરૂષોના ગુણોના વર્ણનની સત્યતા માને છે-કબલ કરે છે.

'આવા હરિભદ્રસૂરિના ચરણની રજ તુલ્ય હું સિદ્ધર્ષિએ ગીર્દેવી-સરસ્વતીની બનાવેલી આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા સિદ્ધના નામથી કહી છે" અથવા

'ધર્મમાં મને પ્રવેશ કરાવનાર—ધર્મબોધકર આચાર્ય હરિભદ્ર છે. આ ગ્રન્થના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મબોધકરનું વર્ણન છે તે ધર્મબોધકર સત્ય રીતે આચાર્ય હરિભદ્ર છે.

---

૧૮૫ પ્રાચીન છ કર્મગ્રંથો પૈકીના પહેલા કર્મગ્રંથ નામે શતકના રચનાર ગર્ગર્ષિ આજ હશે. (સટીકઃ ચત્વારઃ પ્રાચીન કર્મગ્રંથાઃ' પ્ર૦ જૈન આ૦ સભાની પ્રસ્તાવના).

વાંચતો જશે તેમ તેમ તે બાબતની તેને વિશેષ ખાત્રી થતી જશે. તેથી ભારતના ધર્મ અને નીતિના લખનાર ગ્રંથકારોમાં સિદ્ધર્ષિ પ્રથમ દરજ્જાના ધર્મ તથા નીતિના ગ્રંથકર્ત્તા છે એમ આપણે ખુશીથી કબૂલ કરીએ છીએ.

૨૫૨. આ રૂપક કથાનો ગ્રંથ તેમણે ભિલ્લમાલ નગરમાં આવેલા મુખ્ય જૈન દેરાસરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; અને દુર્ગસ્વામીની ગણા નામની શિષ્યાએ તે ગ્રંથની પ્રથમ પ્રત લખી હતી. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં શા માટે લખ્યો તે સંબંધી કર્તા કહે છે કે:-'ભાષામાં પ્રાધાન્યને યોગ્ય બે ભાષા નામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છે તેમાં સંસ્કૃત દુર્વિદગ્ધના હૃદયમાં રહેલી છે, જ્યારે પ્રાકૃત તો બાલ-સામાન્ય જીવોને સદ્બોધક અને કર્ણમધુર છે, છતાં પ્રાકૃતમાં રચના નથી કરી, કારણકે સર્વેને-દુર્વિદગ્ધ તેમજ બાલના ચિત્તનું રંજન કરવાનો ઉપાય હોય તો તે કરવો ઘટે તેથી તે કારણે સંસ્કૃતમાં રચી ને તે સંસ્કૃત પણ અતિ ગૂઢાર્થવાળું નહિ, લાંબા વાક્ય દંડકોવાળું નહિ, અપ્રસિદ્ધ શબ્દોવાળું નહિ, તેથી સર્વજનને ઉચિત એવું સંસ્કૃત વાપર્યું છે.[૧૮૬]

૨૫૩. આ ઉપમિતિ ગ્રંથ ઉપરાંત સિદ્ધર્ષિએ શ્રી ચંદ્રકેવલિ ચરિત્ર[૧૮૭] કે જે મૂળ પ્રાકૃતમાં હતું તે સંસ્કૃતમાં કર્યું. (ગુપ્ત) ૫૯૮

---

૧૮૬. संस्कृता प्राकृता चेति भाषे प्राधान्यमर्हतः।
तत्रापि संस्कृता तावद् दुर्विदग्धहृदि स्थिता ॥५१॥
बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला।
तथापि प्राकृता भाषा न तेषामपि भासते ॥५२॥
उपाये सति कर्त्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्।
अतस्तदनुरोधेन संस्कृतेयं करिष्यते ॥५३॥
न चेयं मतिगूढार्था न दीर्घै र्वाक्यदण्डकैः।
न चाप्रसिद्धपर्यायैस्तेन सर्वजनोचिता ॥५४॥ ઉ. ભ. કથા.

૧૮૭ આની પ્રત વરોદરામાં (છાણીમાં) પ્રવર્ત્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીના ભંડારમાં છે. તેની પ્રશસ્તિમાં એમ છે કે:—

વાંચતો જશે તેમ તેમ તે બાબતની તેને વિશેષ ખાત્રી થતી જશે. તેથી ભારતના ધર્મ અને નીતિના લખનાર ગ્રંથકારોમાં સિદ્ધર્ષિ પ્રથમ દરજ્જાના ધર્મ તથા નીતિના ગ્રંથકર્તા છે એમ આપણે ખુશીથી કબૂલ કરીએ છીએ.

૨૫૨. આ રૂપક કથાનો ગ્રંથ તેમણે ભિલ્લમાલ નગરમાં આવેલા મુખ્ય જૈન દેરાસરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; અને દુર્ગસ્વામીની ગણા નામની શિષ્યાએ તે ગ્રંથની પ્રથમ પ્રત લખી હતી. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં શા માટે લખ્યો તે સંબંધી કર્તા કહે છે કેઃ-'ભાષામાં પ્રાધાન્યને યોગ્ય બે ભાષા નામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છે તેમાં સંસ્કૃત દુર્વિદગ્ધના હૃદયમાં રહેલી છે, જ્યારે પ્રાકૃત તો બાલ-સામાન્ય જીવોને સદ્બોધક અને કર્ણમધુર છે, છતાં પ્રાકૃતમાં રચના નથી કરી, કારણકે સર્વેને-દુર્વિદગ્ધ તેમજ બાલના ચિત્તનું રંજન કરવાનો ઉપાય હોય તો તે કરવો ઘટે તેથી તે કારણે સંસ્કૃતમાં રચી ને તે સંસ્કૃત પણ અતિ ગૂઢાર્થવાળું નહિ, લાંબા વાક્ય દંડકોવાળું નહિ, અપ્રસિદ્ધ શબ્દોવાળું નહિ, તેથી સર્વજનને ઉચિત એવું સંસ્કૃત વાપર્યું છે.[૧૮૬]

૨૫૩. આ ઉપમિતિ ગ્રંથ ઉપરાંત સિદ્ધર્ષિએ શ્રી ચંદ્રકેવલિ ચરિત્ર[૧૮૭] કે જે મૂળ પ્રાકૃતમાં હતું તે સંસ્કૃતમાં કર્યું. (ગુપ્ત) ૫૯૮

---

૧૮૬. संस्कृता प्राकृता चेति भाषे प्राधान्यमर्हतः।
तत्रापि संस्कृता तावद् दुर्विदग्धहृदि स्थिता ॥५१॥
बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला।
तथापि प्राकृता भाषा न तेषामपि भासते ॥५२॥
उपाये सति कर्त्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्।
अतस्तदनुरोधेन संस्कृतेयं करिष्यते ॥५३॥
न चेयं मतिगूढार्था न दीर्घैर्वाक्यदण्डकैः।
न चाप्रसिद्धपर्यायैस्तेन सर्वजनोचिता ॥५४॥ ઉ. ભ. કથા.

૧૮૭ આની પ્રત વરોદરામાં (છાણીમાં) પ્રવર્ત્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીના ભંડારમાં છે. તેની પ્રશસ્તિમાં એમ છે કેઃ—

યોગમાળા અને દ્વાદશાર નયચક્ર એ બંને પરના વૃત્તિકાર સિદ્ધર્ષિ આ સિદ્ધર્ષિથી ઘણું કરી જુદા છે.

૨૫૪. આ સિદ્ધર્ષિ સંબંધીનો પ્રબંધ પ્રભાવકચરિતમાં (પૃ. ૧૯૭-૨૦૫) છે. તેમાં તેમના ગુરૂપરંપરાની તથા હરિભદ્રસૂરિ સાથેના તેમના સંબંધની હકીકત તથા માઘકવિ સાથેના સગપણ વગેરેની હકીકત આવે છે.[૧૯૩]

૨૫૫. સં. ૯૭૫ માં (બૃ. ટિ.) નાઇલ્લ (નાગેંદ્ર) કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૯૧૧ ગાથાબદ્ધ ભુવનસુન્દરી કથા રચી. પી. ૧, ૩૮.

૨૫૬. પ્રાયઃ આ દશમા શતકમાં સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વરસૂરિએ પંચમી-માહાત્મ્ય (જ્ઞાનપંચમી કથા પા. સૂચિ નં. ૪૦) પ્રાકૃતમાં રચ્યું. પ્રાકૃતમાં રચવા માટેનો ઉદ્દેશ પોતે જણાવે છે કે:—

"મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો સંસ્કૃત કાવ્યના અર્થને જાણી શકતા નથી. તેથી મંદ અને મેધાવી સર્વ કોઇને સુખે બોધ થઇ શકે એવું આ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું છે.

"ગૂઢ અર્થવાળા દેશી-પ્રાકૃત શબ્દોથી રહિત સુલલિત-અત્યંત સુંદર વર્ણોથી રચાયેલ રમણીય પ્રાકૃત કાવ્ય આ લોકમાં સુખકર નથી થતું?

"પરોપકાર-પરાયણ પુરૂષે આ લોકમાં પ્રાકૃત ભાષા ભણવી-બોલવી જોઈએ, કે જે ભાષાવડે સર્વ કોઈ મન્દ બુદ્ધિવાળા જીવોને પણ વિશેષ બોધ થઇ શકે.

૨૫૭. આમાં ગ્રંથકારે જ્યેષ્ટ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકાર, જ્ઞાનની આરાધના માટે જ્ઞાનપંચમીના પાડી તે આરાધવાનો સમય, પંચમી વ્રત ગ્રહણ કરવાની વિધિ, વ્રત પૂર્ણ થયે કરવાનું ઉજમણું અને આ વ્રત આરાધવાથી પહેલા જયસેન-છેલ્લા

દ્રસેનગણિ છે પી ૩, ૯૩ કે જેમાં તેમણે દિન્નગણિ-સિંહસૂરિ-ભાસ્વામીના શિષ્ય પોતે હોવાનું જણાવ્યું છે

૧૯૩ આ પ્રભાવક ચરિતની હકીકત ડા. યાકોબી સાચી માનતા નથી. જુઓ ડા યાકોબીની ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકાની આવૃત્તિ) પરની પ્રસ્તાવના, કે જેમાં આ સિદ્ધર્ષિની ઘણી ખરી હકીકત મળશે ને તેના સારનો ઉપયોગ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

યોગમાળા અને દ્વાદશાર નયચક્ર એ બંને પરના વૃત્તિકાર સિદ્ધર્ષિ આ સિદ્ધર્ષિથી ઘણું કરી જુદા છે.

૨૫૪. આ સિદ્ધર્ષિ સંબંધીનો પ્રબંધ પ્રભાવકચરિતમાં (પૃ. ૧૯૭-૨૦૫) છે. તેમાં તેમના ગુરૂપરંપરાની તથા હરિભદ્રસૂરિ સાથેના તેમના સંબંધની હકીકત તથા માઘકવિ સાથેના સગપણ વગેરેની હકીકત આવે છે.[૧૯૩]

૨૫૫. સં. ૯૭૫ મા (બૃ. ટિ.) નાઇલ્લ (નાગેંદ્ર) કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૯૧૧ ગાથાબદ્ધ ભુવનસુન્દરી કથા રચી. પી. ૧, ૩૮.

૨૫૬. પ્રાયઃ આ દશમા શતકમા સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વરસૂરિએ પંચમી-માહાત્મ્ય (જ્ઞાનપંચમી કથા પા. સૂચિ નં. ૪૦) પ્રાકૃતમાં રચ્યું. પ્રાકૃતમાં રચવા માટેનો ઉદ્દેશ પોતે જણાવેછે કેઃ—

"મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો સંસ્કૃત કાવ્યના અર્થને જાણી શકતા નથી. તેથી મંદ અને મેધાવી સર્વ કોઇને સુખે બોધ થઇ શકે એવું આ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું છે.

"ગૂઢ અર્થવાળા દેશી-પ્રાકૃત શબ્દોથી રહિત સુલલિત-અત્યંત સુંદર વર્ણોથી રચાયેલ રમણીય પ્રાકૃત કાવ્ય આ લોકમાં સુખકર નથી થતું?

"પરોપકાર-પરાયણ પુરૂષે આ લોકમાં પ્રાકૃત ભાષા ભણવી-બોલવી જોઈએ, કે જે ભાષાવડે સર્વ કોઈ મન્દ બુદ્ધિવાળા જીવોને પણ વિશેષ બોધ થઇ શકે.

૨૫૭. આમાં ગ્રંથકારે જ્યેષ્ટ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકાર, જ્ઞાનની આરાધના માટે જ્ઞાનપંચમીના પાડી તે આરાધવાનો સમય, પંચમી વ્રત ગ્રહણ કરવાની વિધિ, વ્રત પૂર્ણ થયે કરવાનું ઉજમણું અને આ વ્રત આરાધવાથી પહેલા જયસેન-છેલ્લા

દ્રસેનગણિ છે પી ૩, ૮૩ કે જેમાં તેમણે દિન્નગણિ-સિંહસૂરિ-ભાસ્વામીના શિષ્ય પોતે હોવાનું જણાવ્યું છે

૧૯૩ આ પ્રભાવક ચરિતની હકીકત ડા. યાકોબી સાચી માનતા નથી. જુઓ ડા યાકોબીની ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકાની આવૃત્તિ) પરની પ્રસ્તાવના, કે જેમાં આ સિદ્ધર્ષિની ઘણી ખરી હકીકત મળશે ને તેના સારનો ઉપયોગ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦]

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦]

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.
[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦.]

પ્રકરણ ૧ લું.

સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કર્ણ.
[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦.]

शिवदाः सन्तु तीर्थेशाः बीघ्नसंघातघातिनः।
भवकूपोद्धृतौ येषां वाग्वरत्रायते नृणाम्॥

—શાન્ત્યાચાર્ય-ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ.

—જેમની વાણી મનુષ્યોને ભવકૂપમાંથી રક્ષણરૂપ થાય છે એવા તીર્થંકર વિઘ્નના સમૂહને ટાળનાર શિવદાયી થાઓ!

૨૬૧. પાટણની ગાદી પર ચૌલુક્ય પ્રથમ રાજા મૂલરાજ કે જેના રાજ્યાભિષેકના બે સંવત્:-સં. ૯૯૮ (પ્રબંધ ચિંતામણીમાં) અને સ. ૧૦૧૭ [૧૬૬](વિચારશ્રેણીમા) આપવામાં આવ્યા છે, તે પ્રતાપી રાજાએ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાળો) નામના શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા માટે કનોજ આદિ ઉત્તર પ્રદેશોથી અનેક બ્રાહ્મણોને ગૂજરાતમા બોલાવી વસાવ્યા હતા કે જેઓ 'ઔદિચ્ય' (ઉદિચ્ય-ઉદિચી એટલે ઉત્તરમાંથી આવેલા)-કહેવાયા. તે રાજાનો વંશ બહુ ચાલ્યો-સં. ૧૨૯૯ સુધી. તે વંશમાં સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ મહા પ્રતાપી રાજાઓ થયા, કે જેમના સમયમા ગૂજરાત ઉન્નતિની ટોચે પહોંચ્યુ. તેમના સમય પહેલાંની જૈન અને જૈનસાહિત્યની સ્થિતિ જોઇએ.

---

૧૬૬ આ બીજો સં. ૧૦૧૭ બરાબર છે. જુઓ 'ગુજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસપર નવો પ્રકાશ' એ નામનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૭, તથા નાગરી પ્ર૦ પ, ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૪-૧૫.

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.
[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦.]

પ્રકરણ ૧ લું.

સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કર્ણ.
[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦.]

शिवदाः सन्तु तीर्थेशाः वीघ्नसंघातघातिनः।
भवकूपोध्धृतौ येषां वाग्वरत्रायते नृणाम् ॥

—શાન્ત્યાચાર્ય-ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ.

—જેમની વાણી મનુષ્યોને ભવકૂપમાંથી રક્ષણરૂપ થાય છે એવા તીર્થંકર વિઘ્નના સમૂહને ટાળનાર શિવદાયી થાઓ !

૨૬૧. પાટણની ગાદી પર ચૌલુક્ય પ્રથમ રાજા મૂલરાજ કે જેના રાજ્યાભિષેકના બે સંવત્:-સં. ૯૯૮ (પ્રબંધ ચિંતામણીમાં) અને સ. ૧૦૧૭ [૧૯૬](વિચારશ્રેણીમા) આપવામાં આવ્યા છે, તે પ્રતાપી રાજાએ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાળો) નામના શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા માટે કનોજ આદિ ઉત્તર પ્રદેશોથી અનેક બ્રાહ્મણોને ગૂજરાતમા બોલાવી વસાવ્યા હતા કે જેઓ 'ઔદિચ્ય' (ઉદિચ્ય-ઉદિચી એટલે ઉત્તરમાંથી આવેલા)-કહેવાયા. તે રાજાનો વંશ બહુ ચાલ્યો-સં. ૧૨૯૯ સુધી. તે વંશમાં સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ મહા પ્રતાપી રાજાઓ થયા, કે જેમના સમયમા ગૂજરાત ઉન્નતિની ટોચે પહોંચ્યુ. તેમના સમય પહેલાંની જૈન અને જૈનસાહિત્યની સ્થિતિ જોઇએ.

---

૧૯૬ આ બીજો સં. ૧૦૧૭ બરાબર છે. જુઓ 'ગજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસપર નવો પ્રકાશ' એ નામનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૭, તથા નાગરી પ્ર૦ પ. ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૪-૧૫.

પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.[૧૯૯]

૨૬૪. ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય 'ન્યાયવનસિંહ' અથવા 'તર્કપંચાનન'નું બિરૂદ ધરાવનારા [૨૦૦]અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધસેનદિવાકર

પ્રસિદ્ધ છે. અલ્લટની રાણી હરિયદેવી હૂણ રાજાની પુત્રી હતી અને તે રાણીએ હર્ષપુર ગામ વસાવ્યું હતું (કે જે પરથી હર્ષપુરીય ગચ્છ થયો છે) એવો શિલાલેખ મળે છે. ઓઝાજી રા. ઇ. ૨, પૃ. ૪૨૬–૪૨૮.

આ રાજાની રાણીને થયેલ રેવતી દોષ બલિભદ્રસૂરિએ ટાળ્યો હતો. આ રાજાના મંત્રિએ આઘાટમાં જિનમંદિર કરાવી તેમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા ચિતોડથી યશોભદ્રસૂરિને બોલાવી તેમની પાસે કરાવી હતી. તે યશોભદ્રસૂરિ સંડેરક ગચ્છના હતા ને સં. ૧૦૨૯માં સ્વર્ગે ગયા–એ. રાસ સંગ્રહ ભાગ ૧. આના સમયમાં ચિતોડમાં હાલ જે પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિસ્તંભ છે તે બંધાયો એમ કહેવાય છે.

૧૯૯ पुंसां विग्रहजं विकारमखिलं निर्मूलमुन्मूलयं–
स्तत्राद्यः समभूद् भवामयभिषक् प्रद्युम्नसूरिर्गुरुः ।
येन स्वेदयता प्रयुज्य तरलां तर्कोज्ज्वलां भारतीं
वादीन्द्राः प्रविलापिनो घनतरं दर्पज्वरं त्याजिताः ॥४॥
दिगम्बरसमाक्रान्तवेकपट्टं समाददे ।
यः प्रत्यक्षं नरेन्द्रस्य जगतस्तद्यशः पुनः ॥५॥
नीरागता निधौ राजगच्छभूर्गुणवारिधिः ।
सूरिः प्रद्युम्न गुर्वाख्यः पूर्वं यः पूर्वजोऽभवत् ॥२८॥
सपादलक्षगोपाल त्रिभुवनगिर्यादि देशगोपालान् ।
ययु श्चतुरधिकाशीत्या वादजयैरंजयामास ॥२८॥
श्री अभयदेवसूरिरस्तचिह्नयस्तर्कभूरभून् ।
भग्नामनालितुमुलाद्गीर्यदास्यमशिश्रियत् ॥२९॥
—પાર્શ્વનાથચરિત પી. ૩, ૧૫૮–૧૬૨.

૨૦૦. तार्किकागस्त्यविस्तारि सत्प्रसूनचुलुकैश्चिरं ।
वर्धते पीयमानोऽपि येषां वादमहार्णवः ॥
—તેના સંતાનીય સિદ્ધસેન સૂરિકૃત પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ સં. ૧૧૪૮.

પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.[૧૯૯]

૨૬૪. ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય 'ન્યાયવનસિંહ' અથવા 'તર્ક પંચાનન'નું બિરૂદ ધરાવનારા [૨૦૦]અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધસેનદિવાકર

પ્રસિદ્ધ છે. અલ્લટની રાણી હરિયદેવી હૂણ રાજાની પુત્રી હતી અને તે રાણીએ હર્ષપુર ગામ વસાવ્યું હતું (કે જે પરથી હર્ષપુરીય ગચ્છ થયો છે) એવા શિલાલેખ મળે છે. ઓઝાજી રા. ઇ. ૨, પૃ. ૪૨૬-૪૨૮.

આ રાજાની રાણીને થયેલ રેવતી દોષ બલિભદ્રસૂરિએ ટાળ્યો હતો. આ રાજાના મંત્રિએ આઘાટમાં જિનમંદિર કરાવી તેમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા ચિતોડથી યશોભદ્રસૂરિને બોલાવી તેમની પાસે કરાવી હતી. તે યશોભદ્રસૂરિ સંડેરક ગચ્છના હતા ને સં. ૧૦૨૯ માં સ્વર્ગે ગયા -એ. રાસ સંગ્રહ ભાગ ૧. આના સમયમાં ચિતોડમાં હાલ જે પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિ-સ્તંભ છે તે બંધાયો એમ કહેવાય છે.

૧૯૯ पुंसां विग्रहजं विकारमखिलं निर्मूलमुन्मूलयं-
स्तत्रायः समभूद् भवामयभिषक् प्रद्युम्नसूरिर्गुरुः ।
येन स्वेदयता प्रयुज्य तरलां तर्कोज्ज्वलां भारतीं
वादीन्द्राः प्रतिलापिनो घनतरं दर्पज्वरं त्याजिताः ॥४॥
दिगम्बरसमाक्रान्तवेकपद्दं समाददे ।
यः प्रत्यक्षं नरेन्द्रस्य जगतस्तद्यशः पुनः ॥५॥
नीरागता निर्वा राजगच्छभूर्गुणवारिधिः ।
सूरिः प्रद्युम्न मर्याख्यः पूर्वं वः पूर्वजोऽभवत् ॥२८॥
सपादलक्षगोपाल त्रिभुवनगिर्यादि देशगोपालान् ।
ययु श्चतुरधिकाशीत्या वादजयैरंजयामास ॥२८॥
श्री अभयदेवसूरिरस्तचिट्यस्तर्कसूरभूत् ।
भग्नामनालितुमुलाद्गीर्यदास्यमशिश्रियत् ॥२९॥
—પાર્શ્વનાથચરિત પી. ૩, ૧૫૮-૧૬૨.

૨૦૦. तार्किकागस्त्यविस्तारि सत्प्रज्ञाचुलुकैश्चिरं ।
वर्धते पीयमानोऽपि येषां वादमहार्णवः ॥
—તેના સંતાનીય સિદ્ધસેન સૂરિકૃત પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ સં. ૧૨૪૮.

બધાની વિસ્તૃત નોંધ કરી છે, તેથી આ ટીકાને વિક્રમની દશમી શતાબ્દી સુધીના દર્શનવિષયક વાદોનું સંગ્રહસ્થાન કહી શકાય.

૨૬૫. 'આ ટીકાકારે વાદપદ્ધતિ વિદ્વત્તાપૂર્વક એવી ગોઠવી છે કે, જે વિષયમાં વાદ શરૂ કરવાનો હોય, તે વિષયમાં સૌથી પહેલાં સિદ્ધાન્તથી વધારે વેગળો એવો પહેલો પક્ષકાર આવી પોતાનો મત સ્થાપે છે, ત્યાર બાદ સિદ્ધાન્તથી ઓછો વેગળો એવો બીજો પક્ષકાર આવી પોતાના મતને સ્થાપી પ્રથમ પક્ષની ભ્રાન્તિઓ દૂર કરે છે; ત્યારબાદ સિદ્ધાન્તની કંઈક સમીપે રહેલો ત્રીજો પક્ષકાર આવી બીજા પક્ષની ભૂલો સુધારે છે, અને એ ક્રમે આગળ વધતાં છેવટે અનેકાન્તવાદી સિદ્ધાન્તી આવી છેલ્લા પ્રતિપક્ષીનું મન્તવ્ય શોધી અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ તે વિષય કેવો માનવો જોઇએ, તે બતાવે છે. આવી વાદપદ્ધતિ ગોઠવેલી હોવાથી કોઇ પણ વિષયમાં પ્રત્યેક પક્ષકારનું શું માનવું છે, અને એક બીજા પક્ષકાર વચ્ચે શો શો મતભેદ છે, અને તેમાં કેટકેટલું વજૂદ છે. એ બધું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જાણી શકાય. તેથી ટીકાકારની પ્રતિપાદન-સરણીને અનેક વાદીઓની ચર્ચા-પરિષદ્ સાથે સરખાવી શકાય, કે જેમાં કોઇ પણ વિષય ઉપર દરેક વાદી પોતપોતાનું પૂર્ણ મન્તવ્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક અનુક્રમે રજુ કરતા હોય, અને છેવટે જેમાં એક સર્વવિષયગ્રાહી સભાપતિ દ્વારા સમન્વય ભરેલું છેવટ લવાતું હોય.

૨૬૬. 'જોકે ટીકામા સેંકડો દાર્શનિક ગ્રંથોનું દોહન જણાય છે, છતા સામાન્ય રીતે મીમાંસક કુમારિલભટ્ટનું શ્લોકવાર્તિક, નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય **શાંતિરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ** ઉપરની કમલશીલકૃત **પંજિકા**, અને દિગમ્બરાચાર્ય **પ્રભાચંદ્રના પ્રમેયકમલમાર્ત્તંડ** તથા **ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય** વિગેરે ગ્રન્થોનું પ્રતિબિમ્બ મુખ્યપણે આ ટીકામા છે; તેવી રીતે **વાદિદેવસૂરિનો સ્યાદ્વાદરત્નાકર**, **મલ્લિષેણસૂરિની સ્યાદ્વાદમંજરી**, ઉપાધ્યાય **યશોવિજયજીની નયોપદેશ** ઉપરની **નયામૃતતરંગિણી** ટીકા અને **શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચયની ટીકા**

બધાની વિસ્તૃત નોંધ કરી છે, તેથી આ ટીકાને વિક્રમની દશમી શતાબ્દી સુધીના દર્શનવિષયક વાદોનું સંગ્રહસ્થાન કહી શકાય.

૨૬૫. 'આ ટીકાકારે વાદપદ્ધતિ વિદ્વત્તાપૂર્વક એવી ગોઠવી છે કે, જે વિષયમાં વાદ શરૂ કરવાનો હોય, તે વિષયમાં સૌથી પહેલાં સિદ્ધાન્તથી વધારે વેગળો એવો પહેલો પક્ષકાર આવી પોતાનો મત સ્થાપે છે, ત્યાર બાદ સિદ્ધાન્તથી ઓછો વેગળો એવો બીજો પક્ષકાર આવી પોતાના મતને સ્થાપી પ્રથમ પક્ષની ભ્રાન્તિઓ દૂર કરે છે; ત્યારબાદ સિદ્ધાન્તની કંઈક સમીપે રહેલો ત્રીજો પક્ષકાર આવી બીજા પક્ષની ભૂલો સુધારે છે, અને એ ક્રમે આગળ વધતાં છેવટે અનેકાન્તવાદી સિદ્ધાન્તી આવી છેલ્લા પ્રતિપક્ષીનું મન્તવ્ય શોધી અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ તે વિષય કેવો માનવો જોઇએ, તે બતાવે છે. આવી વાદપદ્ધતિ ગોઠવેલી હોવાથી કોઇ પણ વિષયમાં પ્રત્યેક પક્ષકારનું શું માનવું છે, અને એક બીજા પક્ષકાર વચ્ચે શો શો મતભેદ છે, અને તેમાં કેટકેટલું વજૂદ છે. એ બધું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જાણી શકાય. તેથી ટીકાકારની પ્રતિપાદન-સરણીને અનેક વાદીઓની ચર્ચા-પરિષદ્ સાથે સરખાવી શકાય, કે જેમાં કોઇ પણ વિષય ઉપર દરેક વાદી પોતપોતાનું પૂર્ણ મન્તવ્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક અનુક્રમે રજુ કરતા હોય, અને છેવટે જેમાં એક સર્વવિષયગ્રાહી સભાપતિ દ્વારા સમન્વય ભરેલું છેવટ લવાતું હોય.

૨૬૬. 'જોકે ટીકામા સેંકડો દાર્શનિક ગ્રંથોનું દોહન જણાય છે, છતા સામાન્ય રીતે મીમાંસક કુમારિલભટ્ટનું **શ્લોકવાર્તિક**, નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય શાંતિરક્ષિતકૃત **તત્ત્વસંગ્રહ** ઉપરની કમલશીલકૃત **પંજિકા**, અને દિગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રના **પ્રમેયકમલમાર્તંડ** તથા **ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય** વિગેરે ગ્રન્થોનું પ્રતિબિમ્બ મુખ્યપણે આ ટીકામા છે; તેવી રીતે વાદિદેવસૂરિનો **સ્યાદ્વાદરત્નાકર**, મલ્લિષેણસૂરિની **સ્યાદ્વાદમંજરી**, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની **નયોપદેશ** ઉપરની **નયામૃતતરંગિણી** ટીકા અને **શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય**ની ટીકા

૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો 'બીજો યુગ'—વિક્રમ ૭હાથી દશમા સૈકા (૧૧ માના પૂર્વાર્દ્ધ) સુધીનો ગણતાં તે નામ 'પલ્લવિતકાળ' રાખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો છે કે, સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર દ્વારા બંને સંપ્રદાયોમા જે જૈનન્યાયનું બીજારોપણ થયું, તેનેજ આ યુગમાં પલ્લવિત કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગમાં દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ (તેમજ માણિક્યનંદી અને અનંતવીર્યે) મુખ્યપણે જૈનન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈનન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને (ઉપર જણાવેલા) રાજગચ્છીય અભયદેવ. એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંઇને કાંઇ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. અકલંક આદિ ત્રણે ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યા છે, અને સમન્તભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. તેવીજ રીતે મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી'[૨૦૪] એટલે ઉક્ત અભયદેવસૂરિથી આ યુગ પૂરો થાય છે.

૨૭૦ ઉક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિ ધારાધીશ મુંજરાજાની સભામા વિજેતા હતા અને તે રાજાના માનીતા ગુરૂ હતા.[૨૦૫] પોતે મૂળ ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી કર્દમ ભૂપતિ હતા.

---

૨૦૪ જુઓ પં. સુખલાલનો 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ' એ નિબંધ—ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ.

૨૦૫ तदनु धनेश्वरसूरिर्जज्ञे यः प्राप पुंडरीकाख्यः ।

૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો 'બીજો યુગ—' વિક્રમ ૭૮ાથી દશમા સૈકા (૧૧ માના પૂર્વાર્દ્ધ) સુધીનો ગણતાં તે નામ 'પલ્લવિત-કાળ' રાખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો છે કે, સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર દ્વારા બન્ને સંપ્રદાયોમાં જે જૈનન્યાયનું બીજારોપણ થયું, તેનેજ આ યુગમાં પલ્લવિત કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગમાં દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ (તેમજ માણિક્યનંદી અને અનંતવીર્યે) મુખ્યપણે જૈનન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈનન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને (ઉપર જણાવેલા) રાજગચ્છીય અભયદેવ. એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંઇને કાંઇ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. અકલંક આદિ ત્રણે ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથોયે લખ્યા છે, અને સમન્તભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. તેવીજ રીતે મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી'[૨૦૪] એટલે ઉક્ત અભયદેવસૂરિથી આ યુગ પૂરો થાય છે.

૨૭૦ ઉક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિ ધારાધીશ મુંજરાજાની સભામાં વિજેતા હતા અને તે રાજાના માનીતા ગુરૂ હતા.[૨૦૫]પોતે મૂળ ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી કર્દમ ભૂપતિ હતા.

૨૦૪ જુઓ પં. સુખલાલનો 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ' એ નિબંધ-ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ.

૨૦૫ तदनु धनेश्वरसूरिर्जज्ञे यः प्राप पुंडरीकाख्यः ।

નામની નાની બ્હેન માટે આ '(પાઇયલચ્છી નામમાલા' ૨૦૮ નામનો પ્રાકૃત શબ્દોનો) કોશ રચ્યો.' તેમાં માત્ર સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતજન્ય કે દેશી પ્રાકૃતમાં પર્યાય શબ્દોનું સૂચન છે. તથા બધા શબ્દો સવિભક્તિક આપેલા હોવાથી કેટલેક અંશે તેઓના લિંગનું પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે. પોતાની બ્હેનને માતૃભાષાનું જ્ઞાન સારૂં થાય તે કારણથી તેણે કોશ રચ્યો હોય તે પણ બનવા જોગ છે. તેણે સંસ્કૃત નામમાલા[૨૦૯] રચી હોય તેવો સંભવ છે. મુંજ પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ 'સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર' 'કૂર્ચાલ સરસ્વતી' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું અને તેના કહેવાથી 'તિલકમંજરી' નામની સુંદર આખ્યાયિકા સંસ્કૃતમાં રચી હતી. આ સંબંધમાં વિસ્તારથી શ્રી જિનવિજયે [૨૧૦]લેખ લખ્યો છે તે પરથી ટૂંકમાં નીચેનું જણાવ્યું છે.

---

૨૦૮ પંડિત બહેચરદાસે સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે. સં. ૧૯૭૩, જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સ ઑફિસ, પાયધુની, મુંબઈ પાસેથી મળી શકે છે.

૨૦૯ 'ધનપાલરચિત નામમાલા શ્લોક ૧૮૦૦' એવી યાદી એક ટીપમાંથી મળે છે. તેમની રચેલી પાઇયલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા ઉપલબ્ધ છે તેની શ્લોકસંખ્યા આનાથી ઘણી ઓછી છે, તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જૂદીજ હોવી જોઇએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય એમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દકોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી આવે છે; કારણકે તેમણે પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાંજ વ્યુત્પત્તિ ધંનપાલતઃ એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. '–જિનવિજય (પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૨૦)

૨૧૦ 'તિલકમંજરી'—મહાકવિ શ્રી ધનપાલ રચિત જૈનકથા-એ નામનો લેખ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ જૈનઇતિહાસ-સાહિત્ય વિશેષાંક પુ. ૧૧-૭ થી ૧૦. જુલાઈ-ઑક્ટોબર ૧૯૧૫ (વીરાત્ ૨૪૪૧) તથા આત્માનંદપ્રકાશ પુ. ૧૩-૭ વીરાત્ ૨૪૪૨ માઘ.

નામની નાની બ્હેન માટે આ '(પાઇયલચ્છી નામમાલા' ૨૦૮ નામનો પ્રાકૃત શબ્દોનો) કોશ રચ્યો.' તેમાં માત્ર સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતજન્ય કે દેશી પ્રાકૃતમાં પર્યાય શબ્દોનું સૂચન છે. તથા બધા શબ્દો સવિભક્તિક આપેલા હોવાથી કેટલેક અંશે તેઓના લિંગનું પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે. પોતાની બ્હેનને માતૃભાષાનું જ્ઞાન સારૂં થાય તે કારણથી તેણે કોશ રચ્યો હોય તે પણ બનવા જોગ છે. તેણે સંસ્કૃત નામમાલા[૨૦૯] રચી હોય તેવો સંભવ છે. મુંજ પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ 'સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર' 'કૂર્ચાલ સરસ્વતી' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું અને તેના કહેવાથી 'તિલકમંજરી' નામની સુંદર આખ્યાયિકા સંસ્કૃતમાં રચી હતી. આ સંબંધમાં વિસ્તારથી શ્રી જિનવિજયે [૨૧૦]લેખ લખ્યો છે તે પરથી ટૂંકમાં નીચેનું જણાવ્યું છે.

---

૨૦૮ પંડિત બહેચરદાસે સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે. સં. ૧૯૭૩. જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસ, પાયધુની, મુંબઈ પાસેથી મળી શકે છે.

૨૦૯ 'ધનપાલરચિત નામમાલા શ્લોક ૧૮૦૦' એવી યાદી એક ટીપમાંથી મળે છે. તેમની રચેલી પાઇયલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા ઉપલબ્ધ છે તેની શ્લોકસંખ્યા આનાથી ઘણી ઓછી છે, તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જૂદીજ હોવી જોઇએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય એમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દકોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી આવે છે; કારણકે તેમણે પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાંજ વ્યુત્પત્તિ ર્ધનપાલતઃ એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. '–જિનવિજય (પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૨૦)

૨૧૦ 'તિલકમંજરી'—મહાકવિ શ્રી ધનપાલ રચિત જૈનકથા-એ નામનો લેખ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ જૈનઇતિહાસ-સાહિત્ય વિશેષાંક પુ. ૧૧-૭ થી ૧૦. જુલાઈ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ (વીરાત્ ૨૪૪૧) તથા આત્માનંદપ્રકાશ પુ. ૧૩-૭ વીરાત્ ૨૪૪૨ માઘ.

—ધનપાલનું વચન અને મલયગિરિનું રસસહિત ચંદન જેના હૃદયને લાગ્યું તે શાંત અને સુખી ન થાય એવો જગત્‌માં કોણ છે?

—પ્રબંધ ચિં. ભાષાંતર.

'सालंकारा लक्खण सुच्छंदया महरसा सुवन्नरुइ ।
कस्स न हारइ हिययं कहुत्तमा पवरतरुणीव्व ॥'

—અલંકારસહિત, લક્ષણ અને સુંદર છંદથી મધુરરસવાળી, સુવર્ણ-સુંદર અક્ષરોથી પૂર્ણ ઉત્તમ કથા પ્રવર તરૂણીની પેઠે કોના હૃદયને હરી ન લે?-સર્વના હૃદયને હરી લે —તિલકાચાર્યકૃત સમ્યક્ત્વ-સપ્તતિ ટીકામાં વચન શુદ્ધિપર ધનપાલકથાની ગાથા ૨૩૭.

૨૭૩. આ કવિ પોતે જણાવે છે કે:—'મધ્યદેશમાં આવેલા સાંકાશ્ય નામા નિવેશમાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં સંકિસ નામનું હાલ ગામ છે તે જુઓ ઇંડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વૉર્ટર્લી માર્ચ ૧૯૨૯ પૃ. ૧૪૨) દેવર્ષિ નામનો દ્વિજ હતો કે જેનો પુત્ર સર્વ-શાસ્ત્રમાં કુશળ સ્વયંભૂ એવો સર્વદેવ નામનો મારો પિતા છે. મારા તે પિતાના ચરણકમળની સેવાથી વિદ્યાલવને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ એવા મુંજરાજાએ સભાની અંદર જેને **'સરસ્વતી'** એવા મહત્ત્વસૂચક ઉપનામથી બોલાવેલા એવા મેં ધનપાલ વિપ્રે ભોજરાજા કે જે સર્વ શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ જૈનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી કથાઓ સાંભળવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કુતૂહલવાળો અને નિર્મળચરિતવાળો હતો તેના વિનોદમાટે આ તિલકમંજરી નામની સ્ફુટ અને અદ્ભુત રસવાળી કથા રચી.'[૨૧૧]

---

૨૧૧. आसीद् द्विजन्माखिलमध्यदेशे प्रकाश्य सांकाश्य निवेशजन्मा ।
अलब्धदेवर्षिरिति प्रसिद्धिं यो दानवर्षित्व विभूषितोऽपि ॥
शास्त्रेष्वधीतीकुशलः कलासु बन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्टः ।
तस्यात्मजन्मा समभून्महात्मा देवः स्वयम्भूरिव सर्वदेवः ॥
तज्जन्मा जनकांघ्रिपंकजरजः सेवाप्तविद्यालवो
विप्रः श्री धनपाल इत्यविशदामेतामबध्नात्कथां ।

—ધનપાલનું વચન અને મલયગિરિનું રસસહિત ચંદન જેના હૃદયને લાગ્યું તે શાંત અને સુખી ન થાય એવો જગતમાં કોણ છે?

—પ્રબંધ ચિં. ભાષાંતર.

'सालंकारा लक्खण सुच्छंदया महरसा सुवन्नरुइ ।
कस्स न हारइ हियर्य कहुत्तमा पवरतरुणीव्व ॥'

—અલંકારસહિત, લક્ષણ અને સુંદર છંદથી મહારસવાળી, સુવર્ણ-સુંદર અક્ષરોથી પૂર્ણ ઉત્તમ કથા પ્રવર તરુણીની પેઠે કેના હૃદયને હરી ન લે?-સર્વના હૃદયને હરી લે —તિલકાચાર્યકૃત સમ્યકત્વ-સપ્તતિ ટીકામાં વચન શુદ્ધિપર ધનપાલકથાની ગાથા ૨૩૭.

૨૭૩. આ કવિ પોતે જણાવે છે કેઃ—'મધ્યદેશમાં આવેલા સાંકાશ્ય નામા નિવેશમાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં સંકિસ નામનું હાલ ગામ છે તો જુઓ ઇંડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વૉટર્લી માર્ચ ૧૯૨૯ પૃ. ૧૪૨) દેવર્ષિ નામનો દ્વિજ હતો કે જેનો પુત્ર સર્વ-શાસ્ત્રમાં કુશળ સ્વયંભૂ એવો સર્વદેવ નામનો મારો પિતા છે. મારા તે પિતાના ચરણકમળની સેવાથી વિદ્યાલવને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ એવા મુંજરાજાએ સભાની અંદર જેને **'સરસ્વતી'** એવા મહત્ત્વસૂચક ઉપનામથી બોલાવેલા એવા મેં ધનપાલ વિપ્રે ભોજરાજા કે જે સર્વ શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ જૈનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી કથાઓ સાંભળવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કુતૂહલવાળો અને નિર્મળચરિતવાળો હતો તેના વિનોદમાટે આ તિલકમંજરી નામની સ્ફુટ અને અદ્‌ભુત રસવાળી કથા રચી.'[૨૧૧]

---

૨૧૧. आसीद् द्विजन्माखिलमध्यदेशे प्रकाश्य सांकाश्य निवेशजन्मा ।
अलब्धदेवर्षिरिति प्रसिद्धिं यो दानवर्षित्व विभूषितोऽपि ॥
शास्त्रेष्वधीतीकुशलः कलासु बन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्टः ।
तस्यात्मजन्मा समभून्महात्मा देवः स्वयम्भूरिव सर्वदेवः ॥
तज्जन्मा जनकांघ्रिपंकजरजः सेवाप्तविद्यालवो
विप्रः श्री धनपाल इत्यविशदामेतामबध्नात्कथां ।

મહાકવિઓની-તેમની કૃતિઓની ઉદાર વૃત્તિથી ઘણી પ્રશંસા કરી છે. ઇંદ્રભૂતિ ગણધર, વાલ્મીકિ, વેદવ્યાસ, ગુણાઢ્ય (બૃહત્કથાકાર), પ્રવરસેન (સેતુબંધકાર), પાદલિપ્તકૃત તરંગવતી, જીવદેવસૂરિ, કાલિદાસ, બાણ ને ભારવી, હરિભદ્રસૂરિકૃત સમરાદિત્યચરિત, ભવભૂતિ, વાક્પતિરાજનો ગૌડવધ, બપ્પભટ્ટી-ભદ્રકીર્તિસૂરિકૃત તારાગણ નામનું કાવ્ય, યાયાવર રાજશેખર કવિ, સ્વગુરુ મહેંદ્રસૂરિ, રૂદ્રકવિની ત્રૈલોક્યસુંદરી તથા તેના પુત્ર કર્દમરાજની સૂક્તિઓની પ્રશંસા કરી પછી પોતે કહે છે કે 'કોઈ વાચ્યમાં, કોઇ માત્ર કથારસમાં, કોઇ પ્રસાદાદિ ગુણોમાં ચડે છે પણ ત્રણે જેનાગાં હોય તેઓને તો ધન્ય છે.'

૨૭૬. સંસ્કૃત પદ્યકાવ્ય સાહિત્ય વાલ્મિકી, કાલિદાસ આદિ અગણ્ય કવિઓથી મહત્તા પામ્યું છે પરંતુ ગદ્યકાવ્ય સાહિત્ય તો સુબંધુ, બાણ, દંડી, ત્રિવિક્રમભટ્ટ ને સોઢલ જેવા પાંચદશ કવિઓની સુકૃપાથી વાસવદત્તા, કાદંબરી, દશકુમાર ચરિત, નલકથા અને ઉદયસુંદરીની કથાથી પોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રહ્યું છે, તેમાં ધનપાલની તિલકમંજરીનું અવશ્ય સ્થાન છે, ને તેથી તેમાં વૃદ્ધિ થઇ છે. કવિ અને કાવ્ય સંબંધી તથા કથા કેવી હોવી જોઇએ એ સંબંધીના ધનપાલના વિચાર આની મથાળેજ મૂક્યા છેઃ કથામાં શ્લેષકાઠિન્ય, ગદ્યપ્રાધાન્ય અને પદ્યપ્રાચુર્ય એ ત્રણ દોષો 'વર્ણયુક્તિ" એ શ્લોકમાં બતાવ્યા છે તે સુબંધુની વાસવદત્તા, બાણની કાદંબરી, અને ત્રિવિક્રમભટ્ટની નલકથા ઉપર અનુક્રમે કરેલા આક્ષેપ લાગે છે. ગદ્યમાં લાંબા લાંબા સમાસોવાળા દંડકો અને અક્ષરોના પ્રાચુર્યથી જનસમૂહ વિમુખ થાય છે એ પણ પોતે એક શ્લોકમા ૨૧૨

૨૧૨ अखण्डदण्डकारण्यभाजः प्रचुरवर्णकात् ।
व्याघ्रादिव भयाघ्रातो गद्याद् व्यावर्तते जनः ॥

—અખંડ એવા દંડકારણ્યનું સેવન કરનાર અને રંગબેરંગી એવા સિંહથી ભય પામી મનુષ્ય જેમ પાછો હઠી જાય છે તેમ (લાંબા લાંબા સમાસોવાળા દંડકોયુક્ત અને) બહુ અક્ષરોવાળા ગદ્યથી પણ જન વિમુખ થાય છે.

મહાકવિઓની-તેમની કૃતિઓની ઉદાર વૃત્તિથી ઘણી પ્રશંસા કરી છે. ઇંદ્રભૂતિ ગણધર, વાલ્મીકિ, વેદવ્યાસ, ગુણાઢ્ય (બૃહત્કથાકાર), પ્રવરસેન (સેતુબંધકાર), પાદલિપ્તકૃત તરંગવતી, જીવદેવસૂરિ, કાલિદાસ, બાણ ને ભારવી, હરિભદ્રસૂરિકૃત સમરાદિત્યચરિત, ભવભૂતિ, વાકપતિરાજનો ગૌડવધ, બપ્પભટ્ટી-ભદ્રકીર્તિસૂરિકૃત તારાગણ નામનું કાવ્ય, યાયાવર રાજશેખર કવિ, સ્વગુરુ મહેંદ્રસૂરિ, રૂદ્રકવિની ત્રૈલોક્યસુંદરી તથા તેના પુત્ર કર્દમરાજની સૂક્તિઓની પ્રશંસા કરી પછી પોતે કહે છે કે 'કોઈ વાચ્યમાં, કોઇ માત્ર કથારસમાં, કોઇ પ્રસાદાદિ ગુણોમાં ચડે છે પણ ત્રણે જેનાં હોય તેઓને તો ધન્ય છે.'

૨૭૬. સંસ્કૃત પદ્યકાવ્ય સાહિત્ય વાલ્મિકી, કાલિદાસ આદિ અગણ્ય કવિઓથી મહત્તા પામ્યું છે પરંતુ ગદ્યકાવ્ય સાહિત્ય તો સુબંધુ, બાણ, દંડી, ત્રિવિક્રમભટ્ટ ને સોડ્ઢલ જેવા પાંચદશ કવિઓની સુકૃપાથી વાસવદત્તા, કાદંબરી, દશકુમાર ચરિત, નલકથા અને ઉદયસુંદરીની કથાથી પોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રહ્યું છે, તેમાં ધનપાલની તિલકમંજરીનું અવશ્ય સ્થાન છે, ને તેથી તેમાં વૃદ્ધિ થઇ છે. કવિ અને કાવ્ય સંબંધી તથા કથા કેવી હોવી જોઇએ એ સંબંધીના ધનપાલના વિચાર આની યથાજેજ મૂક્યા છે: કથામાં શ્લેષકાઠિન્ય, ગદ્યપ્રાધાન્ય અને પદ્યપ્રાચુર્ય એ ત્રણ દોષો 'વર્ણયુક્તિ' એ શ્લોકમાં બતાવ્યા છે તે સુબંધુની વાસવદત્તા, બાણની કાદંબરી, અને ત્રિવિક્રમભટ્ટની નલકથા ઉપર અનુક્રમે કરેલા આક્ષેપ લાગે છે. ગદ્યમાં લાંબા લાંબા સમાસોવાળા દંડકો અને અક્ષરોના પ્રાચુર્યથી જનસમૂહ વિમુખ થાય છે એ પણ પોતે એક શ્લોકમા ૨૧૨

---

૨૧૨ अखण्डदण्डकारण्यभाजः प्रचुरवर्णकात् ।
व्याघ्रादिव भयाघ्रातो गद्याद् व्यावर्तते जनः ॥

—અખંડ એવા દંડકારણ્યનું સેવન કરનાર અને રંગબેરંગી એવા સિંહથી ભય પામી મનુષ્ય જેમ પાછો હઠી જાય છે તેમ (લાંબા લાંબા સમાસોવાળા દંડકોયુક્ત અને) બહુ અક્ષરોવાળા ગદ્યથી પણ જન વિમુખ થાય છે.

વર્ણથી યુક્ત શરીરથી પણ શોભન એવો કમલ જેવી લાંબી આંખોવાળો, ગુણથી પૂજા જેણે મેળવી છે એવો શોભન નામનો શ્લાઘ્ય પુત્ર થયો. તે કાતંત્ર, ચંદ્ર (વ્યાકરણ)થી ઉદય પામેલ તંત્રને જાણનારો, બૌદ્ધ અને આર્હત દર્શનોનાં તત્ત્વોનો જાણનાર, સાહિત્ય-વિદ્યારૂપી સમુદ્રનો પારદર્શી અને કાવ્યકર્તાઓ–કવિઓમાં નિદર્શન–આદર્શરૂપ થયો. કૌમારાવસ્થામાં અરિષ્ટનેમિની (નેમનાથની) ચેષ્ટા કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેમ જેણે માર–મદનની શક્તિ ક્ષત કરી હતી તેવા તેણે સર્વસાવદ્યની નિવૃત્તિથી (જૈનદીક્ષાથી) ગૌરવશાલી એવી પ્રતિજ્ઞા સત્યપ્રતિજ્ઞ થઈ પાળી. ધર્મના અભ્યાસ કરતા જેણે હિંસા કલાવડે પણ–કિંચિત્પણ કરીજ નહિ તથાપિ જેના ગુણ (ગુણ, મેખલાનો દોરો) ના સ્વરથી ચાર સાગરનું ચક્ર જેની મેખલારૂપ છે એવી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ એ વિચિત્ર છે !, તે નિજ અનુજ–નાના-ભાઈની આ ઉજ્વલ કૃતિને તેણેજ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરતી વખતે અભ્યર્થના કરાયેલા એવા સાંપ્રત કવિ નામે ધનપાલે યથામતિ વિચારીને પોતાની વૃત્તિથી સારી રીતે અલંકૃત કરી.'[૨૧૬]

---

૨૧૫ તેની અંતે એમ છે કે 'तस्यैव ज्येष्ठ भ्रातुः पडित धनपालस्य.' લી'.

૨૧૬ પહેલા બે શ્લોક પોતાનાં પિતામહ ને પિતા સંબંધમાં તિલક-મંજરીમાં આપ્યા પ્રમાણે આપ્યા છે (જુઓ, ફુટનોટ નં ૨૧૧).

अज्जायताशः समजायतास्य श्लाघ्यस्तनूजो गुणलब्धपूज. ।
यः शोभनत्वं शुभवर्णभाजा न नाम नाम्ना वपुषाऽप्यधत्त ॥३॥
कातन्त्रचन्द्रोदिततन्त्रवेदी यो बुद्धबौद्धार्हततत्त्वतत्त्वः ।
साहित्यविद्यार्णवपारदर्शी निदर्शनं काव्यकृतां बभूव ॥४॥
कौमार एव क्षतमारवीर्यश्चेष्टां चिकीर्षन्निव रिष्टनेमेः ।
यः सर्वसावद्यनिवृत्तिगुर्वी सत्यप्रतिज्ञो विदधे प्रतिज्ञाम् ॥५॥
अभ्यस्यता धर्ममकारि येन जीवाभिघातः कलयाऽपि नैव ।
चित्रं चतुःसागरचक्रकाञ्चि स्तथापि भूर्व्यापि गुणस्वनेन ॥६॥

વર્ણથી યુક્ત શરીરથી પણ શોભન એવો કમલ જેવી લાંબી આંખોવાળો, ગુણથી પૂજા જેણે મેળવી છે એવો શોભન નામનો શ્લાઘ્ય પુત્ર થયો. તે કાતંત્ર, ચંદ્ર (વ્યાકરણ)થી ઉદય પામેલ તંત્રને જાણનારો, બૌદ્ધ અને આર્હત દર્શનોનાં તત્ત્વોનો જાણનાર, સાહિત્યવિદ્યારૂપી સમુદ્રનો પારદર્શી અને કાવ્યકર્તાઓ-કવિઓમાં નિદર્શન-આદર્શરૂપ થયો. કૌમારાવસ્થામાં અરિષ્ટનેમિની (નેમનાથની) ચેષ્ટા કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેમ જેણે માર-મદનની શક્તિ ક્ષત કરી હતી તેવા તેણે સર્વસાવદ્યની નિવૃત્તિથી (જૈનદીક્ષાથી) ગૌરવશાલી એવી પ્રતિજ્ઞા સત્યપ્રતિજ્ઞ થઈ પાળી. ધર્મના અભ્યાસ કરતા જેણે હિંસા કલાવડે પણ-કિંચિત્પણ કરીજ નહિ તથાપિ જેના ગુણ (ગુણ, મેખલાનો દોરો) ના સ્વરથી ચાર સાગરનું ચક્ર જેની મેખલારૂપ છે એવી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ એ વિચિત્ર છે!, તે નિજ અનુજ-નાનાભાઈની આ ઉજ્વલ કૃતિને તેણેજ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરતી વખતે અભ્યર્થના કરાયેલા એવા સાંપ્રત કવિ નામે ધનપાલે યથામતિ વિચારીને પોતાની વૃત્તિથી સારી રીતે અલંકૃત કરી.'૨૧૬

---

૨૧૫ તેની અંતે એમ છે કે 'तस्यैव ज्येष्ठ भ्रातुः पंडित धनपालस्य.' હાં.

૨૧૬ પહેલા બે શ્લોક પોતાનાં પિતામહ ને પિતા સંબંધમાં તિલકમંજરીમાં આપ્યા પ્રમાણે આપ્યા છે (જુઓ, ફુટનોટ નં ૨૧૧).

अब्जायताक्षः समजायतास्य श्लाघ्यस्तनूजो गुणलब्धपूजः ।
यः शोभनत्वं शुभवर्णभाजा न नाम नाम्ना वपुषाऽप्यधत्त ॥३॥
कातन्त्रचन्द्रोदिततन्त्रवेदी यो बुद्धबौद्धार्हततत्त्वतत्त्वः ।
साहित्यविद्यार्णवपारदर्शी निदर्शनं काव्यकृतां बभूव ॥४॥
कौमार एव क्षतमारवीर्यश्चेष्टां चिकीर्षन्निव रिष्टनेमेः ।
यः सर्वसावद्यनिवृत्तिगुर्वीं सत्यप्रतिज्ञो विदधे प्रतिज्ञाम् ॥५॥
अभ्यस्यता धर्ममकारि येन जीवाभिघातः कलयाऽपि नैव ।
चित्रं चतुःसागरचक्रकाञ्चि स्तथापि भूर्व्यापि गुणस्वनेन ॥६॥

ભોજરાજાએ તેમને 'વાદિવેતાલ' એવું બિરૂદ આપ્યું હતું. તેઓ ચંદ્રકુલના થારાપદ્ર ગચ્છીય હતા. તેમણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર મનોહર ટીકા રચી છે કે જે ટીકા 'પાઇયે ટીકા' કહેવાય છે (કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત અતિ વિશેષ છે, પી. ૩,૬૩). તેમણે અંગવિદ્યા રચી–ઉદ્ધરી (કાં. વડો. નં. ૯, પી. ૩, ૨૩૧; જેસ.) તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૯૬ માં થયો. (પ્રા૦) ધર્મશાસ્ત્રના રચનાર શાંતિસૂરિ આ હશે. (પી. ૨, ૬૦).

૨૮૧ સં. ૧૦૫૫ માં ચંદ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિએ હરિભદ્ર કૃત ઉપદેશપદ પર ટીકા (જેસ.) રચી, વળી તેમણે ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા નામ સમુચ્ચય (પી. ૩, ૧), ઉપદેશમાલા બૃહદ્વૃત્તિ એ નામની કૃતિઓ રચી જણાય છે. (જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૭) તે સૂરિનો શક સં. ૯૧૦ (વિ. સં. ૧૦૪૫) નો પ્રતિમાલેખ કટિગ્રામમાં ઉપલબ્ધ છે. સ્વ૦ સં. ૧૦૮૮.

૨૮૨ સં. ૧૦૭૩ માં ઉકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિ શિષ્ય જિનચંદ્રગણિ (અપર નામ કુલચંદ્ર ગણિ, અને પછીથી થયેલ દેવગુપ્તાચાર્ય) એ પત્તનમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે નવપદલઘુવૃત્તિ (શ્રાવકાનંદકારિણી નામની ટીકા) રચી (પા. સૂચિ નં. ૨) અને તે વર્ષમાં નવતત્ત્વ પ્રકરણ રચ્યુ [૨૨૦] અને સં. ૧૦૭૮ માં વીર નામના આચાર્યે આરાધનપતાકા રચી.

૨૮૩. પાટણની ગાદીપર રાજ કરતા દુર્લભરાજના સમયમા એમ બન્યું કે વનરાજના સમયથી પાટણમા ચૈત્યવાસી મુનિઓજ રહેતા, તેથી ઉક્ત ચંદ્રકુલના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય જિનેશ્વર નામના સૂરિએ રાજસભામાં જઇ તેજ રાજાના સરસ્વતી ભંડારમાંનું જૈન મુનિઓના આચાર સ્વરૂપ દાખવતું દશવૈકાલિક સૂત્ર મંગાવી ચૈત્યવાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિ–આચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર

---

૨૨૦ પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૧૩.

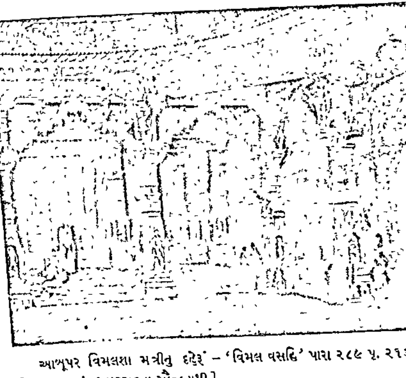
ભોજરાજાએ તેમને 'વાદિવેતાલ' એવું બિરૂદ આપ્યું હતું. તેઓ ચંદ્રકુલના થારાપદ્ર ગચ્છીય હતા. તેમણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર મનોહર ટીકા રચી છે કે જે ટીકા 'પાઇય ટીકા' કહેવાય છે (કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત અતિ વિશેષ છે, પી. ૩,૬૩). તેમણે અંગવિદ્યા રચી–ઉદ્ધરી (કાં. વડો. નં. ૯, પી. ૩, ૨૩૧; જેસ.) તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૯૬ માં થયો. (પ્રા૦) ધર્મશાસ્ત્રના રચનાર શાંતિસૂરિ આ હશે. (પી. ૨, ૬૦).

૨૮૧ સં. ૧૦૫૫ માં ચંદ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિએ હરિભદ્ર કૃત ઉપદેશપદ પર ટીકા (જેસ.) રચી, વળી તેમણે ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા નામ સમુચ્ચય (પી. ૩, ૧), ઉપદેશમાલા બૃહદ્દવૃત્તિ એ નામની કૃતિઓ રચી જણાય છે. (જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૭) તે સૂરિનો શક સં. ૯૧૦ (વિ. સં. ૧૦૪૫) નો પ્રતિમાલેખ કટિગ્રામમાં ઉપલબ્ધ છે. સ્વ૦ સં. ૧૦૮૮.

૨૮૨ સં. ૧૦૭૩ માં ઉકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિ શિષ્ય જિનચંદ્રગણિ (અપર નામ કુલચંદ્ર ગણિ, અને પછીથી થયેલ દેવગુપ્તાચાર્ય) એ પત્તનમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે નવપદલઘુવૃત્તિ (શ્રાવકાનંદકારિણી નામની ટીકા) રચી (પા. સૂચિ નં. ૨) અને તે વર્ષમાં નવતત્ત્વ પ્રકરણ રચ્યું ૨૨૦ અને સં. ૧૦૭૮ માં વીર નામના આચાર્યે આરાધનપતાકા રચી.

૨૮૩. પાટણની ગાદીપર રાજ કરતા દુર્લભરાજના સમયમા એમ બન્યું કે વનરાજના સમયથી પાટણમા ચૈત્યવાસી મુનિઓજ રહેતા, તેથી ઉક્ત ચંદ્રકુલના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય જિનેશ્વર નામના સૂરિએ રાજસભામાં જઇ તેજ રાજાના સરસ્વતી ભંડારમાંનું જૈન મુનિઓના આચાર સ્વરૂપ દાખવતું દશવૈકાલિક સૂત્ર મંગાવી ચૈત્યવાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિ-આચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર

૨૨૦ પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૧૩.

આબૂપર વિમલશા મંત્રીનું દહેરું — 'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૧૩
[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

આબૂપર વિમલશા મંત્રીનું દહેરૂં – 'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૧૬
[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

રૂપ અશોકવતી નામની કથા રચનાર શ્વેતાંબરસૂરિ મહાકવિ ચંદનાચાર્યને અને નાગાર્જુન નામના કોંકણના થાણામાં રાજ્ય કરતા રાજાએ જેમના ખડ્ગ કાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઇ 'ખડ્ગાચાર્ય' નામનું અપરનામ-બિરૂદ જેમને આપ્યું હતું એવા શિઘ્રકવિ શ્વેતાંબરસૂરિ વિજયસિંહસૂરિને ઓળખાવ્યા છે. [૨૨૩]

વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ'.

श्रीमान् गौर्जर भीमदेव नृपतेर्धन्यः प्रधानाग्रणीः
प्राग्वाटान्वयमंडनः स विमलो मंत्रिवरोऽप्यस्पृहः ।
योऽष्टाशीत्यधिके सहस्रगणिते संवत्सरे वैक्रमे
प्रासादं समचीकरच्छशिरुचिं श्री अंबिकादेशतः ॥

—શ્રીમાન્ ગુર્જરરાજ ભીમદેવ નૃપનો ધન્ય, પ્રધાનોમાં અગ્રણીરૂપ, પ્રાગ્વાટ કુલમંડન, સ્પૃહારહિત એવો મંત્રીવર વિમલ થયો કે જેણે સં. ૧૦૮૮ માં અંબિકાદેવીના આદેશથી ચંદ્રકાન્તિ જેવો પ્રાસાદ કરાવ્યો

૨૮૬. સાહિત્યનો વિચાર કરવા સાથે સ્થાપત્ય-શિલ્પની અવગણના નહિ થઈ શકે; અને તેમાં ખાસ કરી જગતમાં એક ઉત્તમ

---

૨૨૩ विवेश चात्मनो भवनं मिलितश्च मित्राणामेकश्च तेषु सुललितपदोपन्यासवाणीतरंगदुग्धाम्बुधिरशोकवतीति कथानिबन्धस्य कर्त्ता महाकविश्चंदनाचार्य नामा श्वेताम्बरसूरिः, श्वेताम्बरसूरिरन्यश्चाशुकवितया परमं प्रकर्षमापन्नः खड्गकाव्यपरितुष्टेन महीभुजा नागार्जुनराजेन खड्गाचार्य इतिप्रदत्तापरनामधेयो विजयसिंहाचार्यः कविः। ઉદયસુંદરી કથા—પ્ર ગા૦ ઓ. સી. નં. ૧૧ પૃ. ૧૫૫. આ સાથે બીજા મિત્રોનાં નામો કર્ત્તાએ મૂક્યાં છેઃ ત્રણ ભાષા જાણનાર દિગંબરાચાર્ય મહાકીર્તિ, ઇંદ્ર નામનો રત્નમંજરી નામની ચંપૂકથાનો રચનાર, મધુરસાહાર નામનો ભટ વગેરે કર્તા કોંકણના રાજા છિત્તરાજ, નાગાર્જુન અને મુમ્મુણિરાજનો તેમજ લાટદેશના વત્સરાજનો પોતે સમકાલીન હતો એમ જણાવે છે, એથી તેની આ કૃતિ સં. ૧૦૭૬ અને ૧૧૦૬ ની વચ્ચે થયેલ હોવી ઘટે, ને તે બનતાં સુધી ગૂજરાતના લાટ દેશમાં. લાટદેશ આ વખતે સ્વતંત્ર હતો એમ સમજાય છે. વિશેષ માટે જુઓ તેની પ્રસ્તાવના.

રૂપ અશોકવતી નામની કથા રચનાર શ્વેતાંબરસૂરિ મહાકવિ ચંદનાચાર્યને અને નાગાર્જુન નામના કોંકણના થાણામાં રાજ્ય કરતા રાજાએ જેમના ખડ્ગ કાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઇ 'ખડ્ગાચાર્ય' નામનું અપરનામ-બિરૂદ જેમને આપ્યું હતું એવા શિઘ્રકવિ શ્વેતાબંરસૂરિ વિજયસિંહસૂરિને ઓળખાવ્યા છે. ૨૨૩

વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ'.

श्रीमान् गौर्जर भीमदेव नृपतेर्धन्यः प्रधानाग्रणीः
प्राग्वाटान्वयमंडनः स विमलो मंत्रिवरोऽप्यस्पृहः ।
योऽष्टाशीत्यधिके सहस्रगणिते संवत्सरे वैक्रमे
प्रासादं समचीकरच्छशिरुचिं श्री अंबिकादेशतः ॥

—શ્રીમાન્ ગુર્જરરાજ ભીમદેવ નૃપનો ધન્ય, પ્રધાનોમાં અગ્રણીરૂપ, પ્રાગ્વાટ કુલમંડન, સ્પૃહારહિત એવો મંત્રીવર વિમલ થયો કે જેણે સં. ૧૦૮૮ માં અંબિકાદેવીના આદેશથી ચંદ્રકાન્તિ જેવો પ્રાસાદ કરાવ્યો

૨૮૬. સાહિત્યનો વિચાર કરવા સાથે સ્થાપત્ય-શિલ્પની અવગણના નહિ થઈ શકે; અને તેમાં ખાસ કરી જગતમાં એક ઉત્તમ

---

२२३ विवेश चात्मनो भवनं मिलितश्च मित्राणामेकश्च तेषु सुललितपदोपन्यासवाणीतरंगदुग्धाम्बुधिरशोकवतीति कथानिबन्धस्य कर्त्ता महाकविश्चंदनाचार्य नामा श्वेताम्बरसूरिः, श्वेताम्बरसूरिरन्यश्चाशुकवितया परमं प्रकर्षमापन्नः खड्गकाव्यपरितुष्टेन महीभुजा नागार्जुनराजेन खड्गाचार्य इतिप्रदत्तापरनामधेयो विजयसिंहाचार्यः कविः। ઉદયસુંદરી કથા—પ્ર ગા० ઓ. સી. નં. ૧૧ પૃ. ૧૫૫. આ સાથે બીજા મિત્રોનાં નામો કર્તાએ મૂક્યાં છે: ત્રણ ભાષા જાણનાર દિગંબરાચાર્ય મહાકીર્તિ, ઈંદ્ર નામનો રત્નમંજરી નામની ચંપૂકથાનો રચનાર, મધુરસ્રાદ્વાર નામનો ભટ વગેરે કર્તા કોંકણના રાજા છિત્તરાજ, નાગાર્જુન અને મુમ્મુણિરાજનો તેમજ લાટદેશના વત્સરાજનો પોતે સમકાલીન હતો એમ જણાવે છે, એથી તેની આ કૃતિ સં. ૧૦૭૬ અને ૧૧૦૬ ની વચ્ચે થયેલ હોવી ઘટે, ને તે બનતાં સુધી ગૂજરાતના લાટ દેશમાં. લાટદેશ આ વખતે સ્વતંત્ર હતો એમ સમજાય છે. વિશેષ માટે જુઓ તેની પ્રસ્તાવના.

૨૮૭. ભીમદેવ પહેલાના રાજ્યમાં તેનો વિશ્વાસપાત્ર દંડનાયક -સેનાપતિ વિમલમંત્રી હતો. તેના પૂર્વજોમાં મુખ્ય પુરૂષ મહામાત્ય નીનુ, તેનો પુત્ર મહામાત્ય લહર, તેનો પુત્ર મહામાત્ય વીર, તેના બે પુત્રો નામે (મહામાત્ય) નેઢ અને વિમલ-એ ક્રમ હતો. ૨૨૫

બાર પાદશાહોને જીતીને તેમની પાસેથી તેટલાં ૧૨ છત્રો લઈ લીધાં હતાં. અંબાદેવીની આરાધના કરી અને તીર્થસ્થાપના અને પુત્રપ્રાપ્તિમાંથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાસાદની માગણી સ્વીકારાઈ પ્રાસાદ કરાવતાં વાલિનાહ નામનો નાગરાજ વિઘ્ન કરતો હતો તેને શાંત કરી ક્ષેત્રપાલ તરીકે સ્થાપ્યો. પ્રાસાદ ૮ કોટી સુવર્ણના વ્યયે પૂર્ણ થતાં દંડનાયકે ૧૦૮૮ મા વર્ષે યુગાદિ જિનની પીતલની પ્રતિમા તેમાં સ્થાપન કરી. એવામાં ભીમદેવ રાજાએ બહુ માનપૂર્વક વિમલમંત્રીને શાંત કર્યો. પછી તેના વાહિલ ભ્રાતાએ ત્યાં મંડપાદિક કરાવ્યા અને મોટા વ્યવહારીઆએ દેવકુલિકાદિક કરાવ્યું.

૨૨૫ આ પ્રમાણેનો ક્રમ આબુ પરની હસ્તિશાળામાં સંગેમરમરના ૧૦ હાથીઓ-યા હાથણીઓ પરના શિલાલેખો પરથી જણાય છે તેમાં ૭ પર સં. ૧૨૦૪ ના લેખ છે તે પૈકી ચાર મહામાત્ય નીનુથી નેઢ સુધીના છે ને પછી ત્રણપર નેઢના પુત્ર મહામાત્ય ધવલક, તેનો પુત્ર મહામાત્ય આનંદ, અને તેનો પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ (કે જે કુમારપાલનો પ્રસિદ્ધ મંત્રી હતો) તેના છે. આ સાતે પૃથ્વીપાલે કરાવેલ જણાય છે. પછી ૮ મી અને ૯ મી પર સં ૧૨૩૭ ના લેખ છે તેમાં એક પર (પૃથ્વીપાલના એક પુત્ર નામે) ઠ. જગદેવનો અને બીજી પર (તેનો બીજો પુત્ર નામે) મહામાત્ય ધનપાલનો છે. તેથી તે બંને તે તે પુત્રોએ કરાવી લાગે છે ૧૦ મી પર શિલાલેખ તુટી ગયો છે તે આનંદના પુત્ર નાનકના પુત્ર નાગપાલનો હશે. જિ૦ ૨ નં. ૨૪૭ પૃ. ૧૪૭ માં આ લેખ ક્રમબદ્ધ ને યથાસ્થિત અપાયો નથી. વિશેષમાં સં. ૧૨૦૨ નો શિલાલેખ મળે છે તેમાંથી એ જાણવામાં આવે છે કે-શ્રીમાલકુલ અને પ્રાગ્વાટ વંશમાં ધર્માત્મા નિન્નક થયો, તેનો પુત્ર લહર થયો કે જે નીતિજ્ઞ, દેવ અને સાધુઓનો ભક્ત, દાનશીલ, દયાલુ અને જિનધર્મનો જ્ઞાતા હતો. તેનો પુત્ર મંત્રિતમ વીર, મૂલ નરેન્દ્ર (ચાલુક્ય રાજા મૂલરાજ)ની સેવામાં રહેતો હતો. તે બુદ્ધિમાન, ઉદાર અને દાની હતો: તેનો જૈન-ધર્મનિષ્ઠ જ્યેષ્ઠ પુત્ર નેઢ મંત્રી થયો, અને બીજો પુત્ર વિમલ

२८७. ભીમદેવ પહેલાના રાજ્યમાં તેનો વિશ્વાસપાત્ર દંડનાયક -સેનાપતિ વિમલમંત્રી હતો. તેના પૂર્વજોમાં મુખ્ય પુરૂષ મહામાત્ય નીનુ, તેનો પુત્ર મહામાત્ય લહર, તેનો પુત્ર મહામાત્ય વીર, તેના બે પુત્રો નામે (મહામાત્ય) નેઢ અને વિમલ-એ ક્રમ હતો. २२५

બાર પાદશાહોને જીતીને તેમની પાસેથી તેટલાં ૧૨ છત્રો લઈ લીધાં હતાં. અંબાદેવીની આરાધના કરી અને તીર્થસ્થાપના અને પુત્રપ્રાપ્તિમાંથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાસાદની માગણી સ્વીકારાઈ પ્રાસાદ કરાવતાં વાલિનાહ નામનો નાગરાજ વિઘ્ન કરતો હતો તેને શાંત કરી ક્ષેત્રપાલ તરીકે સ્થાપ્યો. પ્રાસાદ ૮ કોટી સુવર્ણના વ્યયે પૂર્ણ થતાં દંડનાયકે ૧૦૮૮ મા વર્ષે યુગાદિ જિનની પીતલની પ્રતિમા તેમાં સ્થાપન કરી. એવામાં ભીમદેવ રાજાએ બહુ માનપૂર્વક વિમલમંત્રીને શાંત કર્યો. પછી તેના વાહિલ્લ ભ્રાતાએ ત્યાં મંડપાદિક કરાવ્યા અને મોટા વ્યવહારીઓએ દેવકુલિકાદિક કરાવ્યું.

૨૨૫ આ પ્રમાણેનો ક્રમ આબુ પરની હસ્તિશાળામાં સંગેમરમરના ૧૦ હાથીઓ-યા હાથણીઓ પરના શિલાલેખો પરથી જણાય છે તેમાં ૭ પર સં. ૧૨૦૪ ના લેખ છે તે પૈકી ચાર મહામાત્ય નીનુથી નેઢ સુધીના છે ને પછી ત્રણપર નેઢના પુત્ર મહામાત્ય ધવલક, તેનો પુત્ર મહામાત્ય આનંદ, અને તેનો પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ (કે જે કુમારપાલનો પ્રસિદ્ધ મંત્રી હતો) તેના છે. આ સાતે પૃથ્વીપાલે કરાવેલ જણાય છે. પછી ૮ મી અને ૯ મી પર સં ૧૨૩૭ ના લેખ છે તેમાં એક પર (પૃથ્વીપાલના એક પુત્ર નામે) ઠ. જગદેવનો અને બીજી પર (તેનો બીજો પુત્ર નામે) મહામાત્ય ધનપાલનો છે. તેથી તે બંને તે તે પુત્રોએ કરાવી લાગે છે ૧૦ મી પર શિલાલેખ તુટી ગયો છે તે આનંદના પુત્ર નાનકના પુત્ર નાગપાલનો હશે. જિ૦ ૨ નં. ૨૪૭ પૃ. ૧૪૭ માં આ લેખ ક્રમબદ્ધ ને યથાસ્થિત અપાયો નથી. વિશેષમાં સં. ૧૨૦૨ નો શિલાલેખ મળે છે તેમાંથી એ જાણવામાં આવે છે કે-શ્રીમાલકુલ અને પ્રાગ્વાટ વંશમાં ધર્માત્મા નિન્નક થયો, તેનો પુત્ર લહર થયો કે જે નીતિજ્ઞ, દેવ અને સાધુઓનો ભક્ત, દાનશીલ, દયાળુ અને જિનધર્મનો જ્ઞાતા હતો. તેનો પુત્ર મહત્તમ વીર, મૂલ નરેન્દ્ર (ચાલુક્ય રાજ મૂલરાજ)ની સેવામાં રહેતો હતો. તે બુદ્ધિમાન, ઉદાર અને દાની હતેઃ તેનો જૈન-ધર્મનિષ્ઠ જ્યેષ્ઠ પુત્ર નેઢ મંત્રી થયો, અને બીજો પુત્ર વિમલ

૨૮૮. આ વખતે આબુનો ચંદ્રાવતીપુરીમાં ધંધુક (ધંધુરાજ) રાજ્ય કરતો હતો ને તે ભીમદેવનો સામન્ત હતો. ભીમદેવ અને ધંધુક વચ્ચે વૈમનસ્ય થતાં ધંધુક ધારાના ભોજ પરમાર-રાજાના પક્ષમાં ગયો. આથી ભીમદેવે વિમલને અર્બુદનો-આબુનો દંડાધિપતિ નીમ્યો. અંબિકાદેવીના આદેશથી આબુ ઉપર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં મનોહર દેવાલય બનાવ્યું.[૨૨૭]

૨૮૯ આ મંદિરને 'વિમલવસતિ'-'વિમલવસહિ' કહેવામાં આવે છે.[૨૨૮] તેની અદ્‌ભુત કારીગરી માટે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનિયામાં આવું મંદિર-મકાન પહેલવહેલું થયું છે. 'આ વિમલમંત્રીનો કીર્તિસ્તંભ છે. આ મંદિર અને તેની પાસેનું વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલકૃત નેમિનાથનું મંદિર કારીગરીની ઉત્તમતાને માટે સંસારભરમાં અનુપમ છે. તેમા પણ વિમલમંત્રીનું મંદિર શિલ્પની દૃષ્ટિએ અધિક ઉત્તમ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે વિશાલ સભામંડપ અને

જ્યાએ જઇ રહ્યા કે જ્યાં પોતાના મૂલ નિવાસસ્થાનના કારણે પ્રાગ્વાટ કહેવડાવતા રહ્યા. વૈશ્યાદિ જાતિઓ સ્થલ પરથી થઇ છે-ઓસ યા ઓસિયા નગરથી ઓસવાલ, પ્રાગ્વાટ દેશથી પ્રાગ્વાટ, લાડ દેશથી લાડ આદિ કહેવાઇ છે.

૨૨૭ જુઓ સં. ૧૩૭૮ નો તે દેહરાની પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ-શ્લોક ૫ થી ૧૧, જિ. ૨, નં. ૧૩૨ પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. વળી જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં અર્બુદકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે: જ્યારે ગુર્જરેશ્વર (ભીમદેવ) રાજાનક (રાણા) ધાંધુકપર ક્રુદ્ધ થયો ત્યારે તે (વિમલે) ભક્તિથી ભીમદેવને પ્રસન્ન કરી ધાંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) થી લાવી વિ. સં. ૧૦૮૮ માં તે (ધાંધુક) ની આજ્ઞા લઈ મોટા ખર્ચથી વિમલવસતિ નામનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યુ.

वैक्रमे वसु वस्वाशा १०८८ मितेऽब्दे भूरिरैव्ययात्।
सत्प्रासादं स विमलवसत्याहं व्यधापयत् ॥

૨૨૮ 'વસહિ' એટલે મંદિર-જૈનમંદિર; જૈન મંદિરોમાં મંદિર કરાવનાર સાથે વસતિ-વસહિ જોડવામાં આવે છે 'વસહિ' એ સંસ્કૃત વસતિ (વસથિ) ઉપરથી થયેલ છે. કાનડ શબ્દ 'બસદી' અગર 'બસ્તી' એ 'વસતિ' નો તદ્‌ભવ છે. 'વસહિ' નું અપભ્રંશ 'વસી' થયું છે જેમકે ખરતરવસી

૨૮૮. આ વખતે આબુનો ચંદ્રાવતીપુરીમાં ધંધુક (ધંધુરાજ) રાજ્ય કરતો હતો ને તે **ભીમદેવ**નો સામન્ત હતો. **ભીમદેવ** અને ધંધુક વચ્ચે વૈમનસ્ય થતાં ધંધુક ધારાના ભોજ પરમાર-રાજાના પક્ષમાં ગયો. આથી **ભીમદેવે વિમલ**ને અર્બુદનો-આબુનો દંડાધિપતિ નીમ્યો. અંબિકાદેવીના આદેશથી આબુ ઉપર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં મનોહર દેવાલય બનાવ્યું.[૨૨૭]

૨૮૯ આ મંદિરને 'વિમલવસતિ'-'વિમલવસહિ' કહેવામાં આવે છે.[૨૨૮] તેની અદ્દભુત કારીગરી માટે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનિયામાં આવું મંદિર-મકાન પહેલવહેલું થયું છે. 'આ વિમલમંત્રીનો કીર્ત્તિસ્તંભ છે. આ મંદિર અને તેની પાસેનું વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલકૃત **નેમિનાથ**નું મંદિર કારીગરીની ઉત્તમતાને માટે સંસારભરમાં અનુપમ છે. તેમા પણ **વિમલમંત્રી**નું મંદિર શિલ્પની દૃષ્ટિએ અધિક ઉત્તમ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે વિશાલ સભામંડપ અને

જ્યાએ જઇ રહ્યા કે જ્યાં પોતાના મૂલ નિવાસસ્થાનના કારણે પ્રાગ્વાટ કહેવડાવતા રહ્યા. વૈશ્યાદિ જાતિઓ સ્થલ પરથી થઇ છે-ઓસ યા ઓસિયા નગરથી ઓસવાલ, પ્રાગ્વાટ દેશથી પ્રાગ્વાટ, લાડ દેશથી લાડ આદિ કહેવાઇ છે.

૨૨૭ જુઓ સં. ૧૩૭૯ નો તે દેહરાની પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ-શ્લોક ૫ થી ૧૧, જિ. ૨, નં. ૧૩૨ પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. વળી જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં અર્બુદકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે: જ્યારે ગુર્જરેશ્વર (ભીમદેવ) રાજાનક (રાણા) ધાંધુકપર ક્રુદ્ધ થયો ત્યારે તે (વિમલે) ભક્તિથી ભીમદેવને પ્રસન્ન કરી ધાંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) થી લાવી વિ. સં. ૧૦૮૮ માં તે (ધાંધુક) ની આજ્ઞા લઈ મોટા ખર્ચથી વિમલવસતિ નામનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યુ.

वैक्रमे वसु वस्वाशा १०८८ मितेब्दे भूरिरैव्ययात्।

सत्प्रासादं स विमलवसत्याह्वं व्यधापयत् ॥

૨૨૮ 'વસહિ' એટલે મંદિર-જૈનમંદિર; જૈન મંદિરોમાં મંદિર કરાવનાર સાથે વસતિ-વસહિ જોડવામાં આવે છે 'વસહિ' એ સંસ્કૃત વસતિ (વસધિ) ઉપરથી થયેલ છે. કાનડ શબ્દ 'બસદી' અગર 'બસ્તી' એ 'વસતિ' નો તદ્ભવ છે. 'વસતિ' નું અપભ્રંશ 'વસી' થયું છે જેમકે ખરતરવસી

વ્યાપાર, તથા નૌકાશાસ્ત્ર સંબંધી વિષય તો શું પણ રણક્ષેત્રનાં યુધ્ધોના ચિત્રો પણ કોતરવામાં આવ્યાં છે. છતોમાં જૈન ધર્મની અનેક કથાઓનાં ચિત્ર પણ અંકિત છે.[૨૩૧]

૨૯૦ વિમલ અપુત્ર મરણ પામ્યો એવી કથા-સામાન્ય માન્યતા છે. [૨૩૨] તે સત્ય હોય એમ પાકે પાયે કહી શકાતું નથી કારણ કે વિમલના પછીની વંશાવલી મળતી નથી. કેવળ એક લેખ તેના ઉક્ત મંદિરમા અંબાજીની મૂર્તિપર સં. ૧૩૯૪ નો મળે છે કે

---

૨૩૧ રા. ઓઝાજીનો લેખ 'વિમલપ્રબંધ અને વિમલ મંત્રી'–'સુધા' તથા શ્વેતાંબર જૈન ૨૦-૧૨-૨૮ અને ૫-૧-૨૯ ગૂ. ભા. બુદ્ધિપ્રકાશ જાન્યુ. ૧૯૨૯. આ લેખમાં રા. ઓઝાજી 'વિમલપ્રબંધ' નાં નીચેનાં વિધાનો કારણો આપી સ્વીકારવા ના પાડે છે:—

(૧) વિમલને પાટણ છોડી સસૈન્ય ચંદ્રાવતી જઇ ત્યાંનો રાણો બન્યો હતો, એ ખરૂં નથી. પણ ત્યાં તે દંડનાયક થઇ ભીમદેવ તરફથી શાસન કરતો હતો.

(૨) બંગાળાના રોમ નગરના સુલતાન પર ચઢાઇ કરી જીત્યા હતા એ ખરૂં નથી કારણકે બંગાલામાં તે વખતે મુસલમાનોનો પ્રવેશ પણ થયો નહોતો.

(૩) ઠઠ્ઠાના બ્રાહ્મણ રાજાપર આક્રમણ કરી તેને કેદ કર્યો એ વિશ્વસનીય નથી કારણકે સિંધપર બ્રાહ્મણ રાજાઓનો અધિકાર તો કેટલીએ સદી પહેલાં નીકળી ગયો હતો.

(૪) વિમલે જે આબુપર પ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવ્યું તે ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી કર્યું તે પણ બરાબર નથી કારણકે તેજ મંદિરમાં મહામાત્ય કવડિએ સં. ૧૨૨૬ માં પોતાના માતાપિતાની મૂર્ત્તિઓ બનાવી રખાવી છે તેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મઘોષસૂરિએ કરેલી તે તેના શિલાલેખથી નિશ્ચિત છે. (જુઓ જિ. ૨, નં. ૧૬૫ પૃ. ૧૨૮)

૨૩૨ श्लाघ्यते सविमलोऽर्बुदाधिपो, योऽम्बिकावरमवाप्य मन्मतिः।
भाविनीनवगणय्य सन्तति त्वद्विहारमिममाश्वचीकरत् ॥
—મુનિસુંદરકૃત અર્બુદગિરિ શ્રી ઋષભ સ્તોત્ર.

વ્યાપાર, તથા નૌકાશાસ્ત્ર સંબંધી વિષય તો શું પણ રણક્ષેત્રનાં યુધ્ધોના ચિત્રો પણ કોતરવામાં આવ્યાં છે. છતાંમાં જૈન ધર્મની અનેક કથાઓનાં ચિત્ર પણ અંકિત છે.[૨૩૧]

૨૯૦ વિમલ અપુત્ર મરણ પામ્યો એવી કથા-સામાન્ય માન્યતા છે. [૨૩૨] તે સત્ય હોય એમ પાકે પાયે કહી શકાતું નથી કારણ કે વિમલના પછીની વંશાવલી મળતી નથી. કેવળ એક લેખ તેના ઉક્ત મંદિરમા અંબાજીની મૂર્તિપર સં. ૧૩૯૪ નો મળે છે કે

---

૨૩૧ રા. ઓઝાજીનો લેખ 'વિમલપ્રબંધ અને વિમલ મંત્રી'-'સુધા' તથા શ્વેતાંબર જૈન ૨૦-૧૨-૨૮ અને ૫-૧-૨૯ ગૂ. ભા. બુદ્ધિપ્રકાશ જાન્યુ. ૧૯૨૯. આ લેખમાં રા. ઓઝાજી 'વિમલપ્રબંધ' નાં નીચેનાં વિધાનો કારણો આપી સ્વીકારવા ના પાડે છે:—

(૧) વિમલને પાટણ છોડી સસૈન્ય ચંદ્રાવતી જઇ ત્યાંનો રાણો બન્યો હતો, એ ખરૂં નથી. પણ ત્યાં તે દંડનાયક થઇ ભીમદેવ તરફથી શાસન કરતો હતો.

(૨) બંગાળાના રોમ નગરના સુલતાન પર ચડાઇ કરી જીત્યા હતા એ ખરૂં નથી કારણકે બંગાલામાં તે વખતે મુસલમાનોનો પ્રવેશ પણ થયો નહોતો.

(૩) ઠઠ્ઠાના બ્રાહ્મણ રાજાપર આક્રમણ કરી તેને કેદ કર્યો એ વિશ્વસનીય નથી કારણકે સિંધપર બ્રાહ્મણ રાજાઓનો અધિકાર તો કેટલીએ સદી પહેલાં નીકળી ગયો હતો.

(૪) વિમલે જે આબુપર પ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવ્યું તે ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી કર્યું તે પણ બરાબર નથી કારણકે તેજ મંદિરમાં મહામાત્ય કવડિએ સં. ૧૨૨૬ માં પોતાના માતાપિતાની મૂર્ત્તિઓ બનાવી રખાવી છે તેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મઘોષસૂરિએ કરેલી તે તેના શિલાલેખથી નિશ્ચિત છે. (જુઓ જિ. ૨, નં. ૧૬૫ પૃ. ૧૨૮)

૨૩૨ श्लाघ्यते सविमलोऽर्बुदाधिपो, योऽम्बिकावरमवाप्य सन्मतिः ।
भाविनीनवगणस्य सन्तति त्वद्विहारमिममाश्वचीकरत् ॥
—મુનિસુંદરકૃત અર્બુદગિરિ શ્રી ઋષભ સ્તોત્ર.

આચાર્ય કવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી છુપા નીકળી પાટણ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઋષભદેવ અને નેમિનાથ એ બંને તીર્થંકરોના ચરિત્ર રૂપ ચામત્કારિક દ્વિસંધાન નામે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો હતો– નેમિચરિત્ર મહાકાવ્ય ગદ્યપદ્યમય રચ્યું–સં. ૧૦૯૦.

૨૯૩ સં. ૧૦૮૮ માં માત્ર સોળ વર્ષની વયે આચાર્યપદ પામેલા એવા ચંદ્ર (પછીથી થયેલ ખરતર) ગચ્છના ઉપર્યુક્ત જિનેશ્વર તથા બુદ્ધિસાગરસૂરિ શિષ્ય અભયદેવ સૂરિએ[૨૩૫] જૈન આગમો પૈકી નવ પર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને તેથી તે 'નવાંગ-વૃત્તિકાર' કહેવાય છે. તે નવ અંગ નામે જ્ઞાતા ધર્મકથા (સં. ૧૧૨૦ વિજ-યાદશમી પાટણ, પી. ૩, ૬૦, ૭૩; પી. ૨, ૩૫) સ્થાનાંગ, (સં. ૧૧૨૦) સમવાયાંગ, (સં. ૧૧૨૦), ભગવતી (સં. ૧૧૨૮), ઉપાસકદશા, અંતકૃદ્ દશા, અનુત્તરોપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, ઔપપાતિક તેમજ પ્રજ્ઞાપના તૃતીય પદ સંગ્રહણી ગાથા ૧૩૩ રચેલ છે.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો પર સંસ્કૃત ટીકા–જિનેશ્વર કૃત ષટ્ સ્થાનક પર ભાષ્ય (બુદ્દ. ૬, નં. ૭૭૫), હરિભદ્રના પંચા-શક પર વૃત્તિ (સં. ૧૨૦૭ અજમેરમાં), તથા સ્વતંત્ર ગ્રંથો નામે આરાધનાકુલક (પી. ૨, ૮૪) રચેલ છે.

૨૯૪. તેઓ સં. ૧૧૩૫ માં કપડવંજમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. આ સૂરિની અભ્યર્થનાથી તેમના મોટા ગુરુભાઇ જિનચંદ્રસૂરિએ સંવેગ-રંગશાલા નામનો ગ્રંથ રચ્યો સં. ૧૧૨૫; કે જેનું સંશોધન પ્રસન્ન-ચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, અને જિનવલ્લભ ગણિઓએ કર્યું, (જેસ. પૃ. ૨૧) અને તેનો પ્રથમાદર્શ જિનદત્તે લખ્યો (કાં. વડો૦ નં. ૯૧).

૨૯૫. સં. ૧૧૨૩માં કવિ સાધારણે સમરાઇચ્ચકહામાંથી ઉદ્ધૃત કરી વિલાસવતી નામની કથા અપભ્રંશ ભાષામાં ૧૧ સંધિવાળી રચી; તદુપરાંત તેમણે અનેક સ્તુતિ સ્તોત્રો રચ્યાં છે. આ સાધારણ કવિ તે પછી સિદ્ધસેનસૂરિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા.

---

૨૩૫ અભયદેવપ્રબંધ–પ્રભાવકચરિત પૃ. ૨૬૧–૨૬૨

આચાર્ય કવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી છુપા નીકળી પાટણ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઋષભદેવ અને નેમિનાથ એ બંને તીર્થંકરોના ચરિત્ર રૂપે ચામત્કારિક દ્વિસંધાન નામે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો હતો-નેમિચરિત્ર મહાકાવ્ય ગદ્યપદ્યમય રચ્યું-સં. ૧૦૯૦.

૨૯૩ સં. ૧૦૮૮ માં માત્ર સોળ વર્ષની વયે આચાર્યપદ પામેલા એવા ચંદ્ર (પછીથી થયેલ ખરતર) ગચ્છના ઉપર્યુક્ત જિનેશ્વર તથા બુદ્ધિસાગરસૂરિ શિષ્ય અભયદેવ સૂરિએ[૨૩૫] જૈન આગમો પૈકી નવ પર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને તેથી તે 'નવાંગ-વૃત્તિકાર' કહેવાય છે. તે નવ અંગ નામે જ્ઞાતા ધર્મકથા (સં. ૧૧૨૦ વિજયાદશમી પાટણ, પી. ૩, ૬૦, ૭૩; પી. ૨, ૩૫) સ્થાનાંગ, (સં. ૧૧૨૦) સમવાયાંગ, (સં.૧૧૨૦), ભગવતી (સં. ૧૧૨૮), ઉપાસકદશા, અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરોપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, ઔપપાતિક તેમજ પ્રજ્ઞાપના તૃતીય પદ સંગ્રહણી ગાથા ૧૩૩ રચેલ છે.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો પર સંસ્કૃત ટીકા-જિનેશ્વર કૃત પટ્ સ્થાનક પર ભાષ્ય (બુહ. ૬, નં. ૭૭૫), હરિભદ્રના પંચાશક પર વૃત્તિ (સં. ૧૨૦૭ અજમેરમાં), તથા સ્વતંત્ર ગ્રંથો નામે આરાધનાકુલક (પી. ૨, ૮૪) રચેલ છે.

૨૯૪. તેઓ સં. ૧૧૩૫ માં કપડવંજમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. આ સૂરિની અભ્યર્થનાથી તેમના મોટા ગુરુભાઇ જિનચંદ્રસૂરિએ સંવેગરંગશાલા નામનો ગ્રંથ રચ્યો સં. ૧૧૨૫; કે જેનું સંશોધન પ્રસન્નચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, અને જિનવલ્લભ ગણિઓએ કર્યું, (જેસ. પૃ. ૨૧) અને તેનો પ્રથમાદર્શ જિનદત્તે લખ્યો (કાં. વડો૦ નં. ૯૧).

૨૯૫. સં. ૧૧૨૩માં કવિ સાધારણે સમરાઇચ્ચકહામાંથી ઉદ્ધરી વિલાસવતી નામની કથા અપભ્રંશ ભાષામાં ૧૧ સંધિવાળી રચી; તદુપરાંત તેમણે અનેક સ્તુતિ સ્તોત્રો રચ્યાં છે. આ સાધારણ કવિ તે પછી સિદ્ધસેનસૂરિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા.

---

૨૩૫ અભયદેવપ્રબંધ-પ્રભાવકચરિત પૃ. ૨૬૧-૨૬૨

પદ્ર ગચ્છીય શાલિભદ્ર સૂરિ (શીલભદ્રસૂરિ–પૂર્ણચંદ્રસૂરિ શિષ્ય) એ સંગ્રહિણી વૃત્તિ રચી. (પી. ૫, ૪૧ અને ૧૩૩; જેસ. પ્ર. ૩૪)

૨૯૮. સં. ૧૧૨૭-૧૧૩૭માં નિર્ણયવંશના અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે સ્વ શિષ્ય વીરદેવના કહેવાથી વિજયચંદ્ર ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં રચ્યું.[૨૩૯] સં. ૧૧૩૮માં તાડપત્ર પર વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રત ખરતર જિનવલ્લભગણિની માલેકીની લખાઇ.[૨૪૦] સં. ૧૧૪૫મા જિનદાસ ગણિકૃત નિશીથ સૂત્ર ચૂર્ણિ વિશેષ નામનો ગ્રંથ તાડપત્ર પર લખાયો.[૨૪૧] સં. ૧૧૪૬માં 'કર્ણદેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય મુંજાલની વસતિમાં રહી પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર હરિભદ્ર-સૂરિકૃત યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય સટીકની પ્રત લખાઈ.[૨૪૨]

૨૯૯. નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનાચાર્યે પ્રા. માં મનોરમા ચરિત્ર સં. ૧૧૪૦ માં રચ્યું સંભળાય છે; તેમણે વિસ્તૃત અને પાચ અવસરમાં પ્રાકૃતમાં આદિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૧૬૦ માં ખંભાતમાં (જેસ; પી. ૫, ૮૧), અને ધર્મરત્નકરંડ વૃત્તિ સં. ૧૧૭૨માં રચેલાં પ્રસિદ્ધ છે. (જેસ૦ પ્ર. ૪૫). ચંદ્રપ્રભસૂરિએ પૌ-ર્ણમિક ગચ્છ સ્થાપ્યો સં. ૧૧૪૯. તેમણે દર્શનશુદ્ધિ તથા પ્રમેય-રત્નકોશ[૨૪૩] રચ્યા.

---

૨૩૯ પી. ૬, ૪૮; કાં. વડો. નં. ૨૦૯ માં 'મુણિકમ્મરૂદ્ર' એટલે સં. ૧૧૮૭ રચ્યા સં. છે.

૨૪૦ તે ભાં. ઇ. પૂનામા વિદ્યમાન છે. સને ૧૯૮૦-૮૧ રી. નં. ૫૭

૨૪૧ પી. રી. ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૨૨, ૩૬. આ પ્રત ભાં. ઇ. પૂનામાં છે.

૨૪૨ પી. રી ૫-પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૨૯.

૨૪૩ ડા. સ્વાલિકૃત સંશોધિત જૈન ધ. સભાથી મુદ્રિત. વે. નં. ૧૬૩૭-૩૮. આ ચંદ્રપ્રભની શિષ્યપરંપરામાં થયેલ મુનિરત્નસૂરિ પોતાના સં. ૧૨૨૫ માં રચેલા અમમચરિત્રમાં જણાવે છે કે:—

गोभिर्दर्शनशुद्धिं यः कषायस्वादुभिर्व्यधात् ।
सो पूर्वाभ्युदयः श्रीमान्नंद्यात् चन्द्रप्रभः प्रभुः ॥

દ્ર ગચ્છીય શાલિભદ્ર સૂરિ (શીલભદ્રસૂરિ–પૂર્ણચંદ્રસૂરિ શિષ્ય) એ સંગ્રહિણી વૃત્તિ રચી. (પી. ૫, ૪૧ અને ૧૩૩; જેસ. પ્ર. ૩૪)

૨૯૮. સં. ૧૧૨૭-૧૧૩૭માં નિર્ણયવંશના અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે સ્વ શિષ્ય વીરદેવના કહેવાથી વિજયચંદ્ર ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં રચ્યું.[૨૩૯] સં. ૧૧૩૮માં તાડપત્ર પર વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રત ખરતર જિનવલ્લભગણિની માલેકીની લખાઇ.[૨૪૦] સં. ૧૧૪૫મા જિનદાસ ગણિકૃત નિશીથ સૂત્ર ચૂર્ણિ વિશેષ નામનો ગ્રંથ તાડપત્ર પર લખાયો.[૨૪૧] સં. ૧૧૪૬માં 'કર્ણદેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય મુંજાલની વસતિમાં રહી પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય સટીકની પ્રત લખાઈ.[૨૪૨]

૨૯૯. નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનાચાર્યે પ્રા. માં મનોરમા ચરિત્ર સં. ૧૧૪૦ માં રચ્યું સંભળાય છે; તેમણે વિસ્તૃત અને પાચ અવસરમાં પ્રાકૃતમાં આદિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૧૬૦ માં ખંભાતમાં (જેસ; પી. ૫, ૮૧), અને ધર્મરત્નકરંડ વૃત્તિ સં. ૧૧૭૨માં રચેલાં પ્રસિદ્ધ છે. (જેસ૦ પ્ર. ૪૫). ચંદ્રપ્રભસૂરિએ પૌર્ણમિક ગચ્છ સ્થાપ્યો સં. ૧૧૪૯. તેમણે દર્શનશુદ્ધિ તથા પ્રમેયરત્નકોશ[૨૪૩] રચ્યા.

---

૨૩૯ પી. ૬, ૪૯; કાં. વડો. નં. ૨૦૯ માં 'મુણિકરમરૂદ્ર' એટલે સં. ૧૧૯૭ રચ્યા સં. છે.

૨૪૦ તે ભાં. ઇ. પૂનામા વિદ્યમાન છે. સને ૧૮૮૦-૮૧ રી. નં. ૫૭

૨૪૧ પી. રી. ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૨૨, ૩૬. આ પ્રત ભાં. ઇ. પૂનામાં છે.

૨૪૨ પી. રી ૫-પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૨૯.

૨૪૩ ડા. સ્વાલિકૃત સંશોધિત જૈન ધ. સભાથી મુદ્રિત. વે. નં. ૧૬૩૭-૩૮. આ ચંદ્રપ્રભની શિષ્ય પરંપરામાં થયેલ મુનિરત્નસૂરિ પોતાના સં. ૧૨૨૫ માં રચેલા અમમચરિત્રમાં જણાવે છે કે:—

गोभिर्दर्शनशुद्धिं यः कषायस्वादुभिर्व्यधात् ।
सो पूर्वाभ्युदयः श्रीमान्नंद्याच् चन्द्रप्रभः प्रभुः ॥

પ્રકરણ ૨ જું.

સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯.

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटका भग्नाऽथ धारा ततः
कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।
आरूढप्रबलप्रतापदहनः संप्राप्तधाराधिरात्
पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्तायमेधिष्यते ॥

द्विपद्पुरक्षोदविनोदहेतो र्भवादवामस्य भवद्भुजस्य ।
अयं विशेषो भुवनैकवीर ! परं न यत्काममपाकरोति ॥
सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोप्युपायान्
जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धिकाञ्चीम् ।
विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा
काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥

—सिद्धहैम शब्दानुशासने.

—સિદ્ધરાજના કૃપાણે (તરવારે) અનેક રાજાઓના કંટકોને ભેદેલા છે, તેથી ધારા (અણી) ભગ્ન થયેલી છે; માટે હે ક્ષત્રિયો! તમે એમ ન માનતા કે, સિદ્ધરાજનો એ કૃપાણ કુંઠ (બુઠ્ઠો) થયેલો છે; કારણકે એ તો પ્રબલ પ્રતાપના દહનથી માલવની નારીઓનાં અશ્રુસલિલ પીને અને ધારાને સંપ્રાપ્ત કરીને પાણો ચિરકાળ વધવાનો છે.

—હે ભુવનૈકવીર! તારો જમણો હાથ અને મહાદેવનો જમણો હાથ એ બંને એક સરખા છે; પુરક્ષોદ વિનોદના હેતુ છે; પણ તારો હાથ તો મહાદેવના હાથ કરતાંય જરા વિશિષ્ટતા વાળો છે. એ હાથ કામનો (યાચકોની વાંછનાનો) અપકાર નથી કરતો, ત્યારે મહાદેવનો હાથ કામનો (કામદેવનો) અપકાર કરે છે.

—એ સિદ્ધરાજે રાજનીતિના ચારે ઉપાયો (સામ, દામ, દંડ અને ભેદ)ને બરાબર અજમાવીને ચારે ખંડ ધરતીનું રાજ્ય ભોગવ્યું, ચાર વિદ્યાઓ દ્વારા પોતાની બુદ્ધિને વિનીત કરી, અને છેવટે એ જિતાત્મા (જિતેંદ્રિય) ચારે પુરૂષાર્થ સાધીને દેવ થયો.

પ્રકરણ ૨ જું.

સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯.

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटका भग्नाऽथ धारा ततः
कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।
आरूढप्रबलप्रतापदहनः संप्राप्तधारश्चिरात्
पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्तायमेधिष्यते ॥

द्विषत्पुरक्षोदविनोदहेतो र्भवादवामस्य भवद्भुजस्य ।
अयं विशेषो भुवनैकवीर ! परं न यत्काममपाकरोति ॥

सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोऽप्युपायान्
जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धिकाञ्चीम् ।
विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा
काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥

—सिद्धहैम शब्दानुशासने.

—સિદ્ધરાજના કૃપાણે (તરવારે) અનેક રાજાઓના કંટકોને ભેદેલા છે, તેથી ધારા (અણી) ભગ્ન થયેલી છે; માટે હે ક્ષત્રિયો ! તમે એમ ન માનતા કે, સિદ્ધરાજનો એ કૃપાણ કુંઠ (બુઠ્ઠો) થયેલો છે; કારણકે એ તો પ્રબલ પ્રતાપના દહનથી માલવની નારીઓનાં અશ્રુસલિલ પીને અને ધારાને સંપ્રાપ્ત કરીને પાછો ચિરકાળ વધવાનો છે.

—હે ભુવનૈકવીર ! તારો જમણો હાથ અને મહાદેવનો જમણો હાથ એ બંને એક સરખા છે; પુરક્ષોદ વિનોદના હેતુ છે; પણ તારો હાથ તો મહાદેવના હાથ કરતાંય જરા વિશિષ્ટતા વાળો છે. એ હાથ કામનો (યાચકોની વાંછનાનો) અપકાર નથી કરતો, ત્યારે મહાદેવનો હાથ કામનો (કામદેવનો) અપકાર કરે છે.

—એ સિદ્ધરાજે રાજનીતિના ચારે ઉપાયો (સામ, દામ, દંડ અને ભેદ)ને બરાબર અજમાવીને ચારે ખંડ ધરતીનું રાજ્ય ભોગવ્યું, ચાર વિદ્યાઓ દ્વારા પોતાની બુદ્ધિને વિનીત કરી, અને છેવટે એ જિતાત્મા (જિતેંદ્રિય) ચારે પુરૂષાર્થ સાધીને દેવ થયો.

મય દહેરાંનો ઉદ્ધાર કરી નવું પાકું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સં. ૧૧૮૫. (જુઓ ઉજ્જયંતગિરિ રાસો તથા રેવતકલ્પ બંને મુદ્રિત પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫.)

૩૦૭. મહામાત્ય આશુકની મંત્રણાથી આ જયસિંહે શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી તેની પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન કરી આપ્યું હતું[૨૪૭] અને પછી ગિરનારના નેમિજિનની યાત્રા કરી હતી.

૩૦૮. રાજાના પ્રતાપથી રાજ્યની ઉન્નતિ શિખરે ચડી લોકોમા વૈભવ અને સુખ વધ્યે જતા હતાં. આથી અન્ય પ્રદેશોમાંથી આવી પાટણની વસ્તી ભરાતી ગઇ. સં. ૧૧૭૫ માં શ્રીમાલમાં દુકાળ પડયો હતો તેથી ત્યાર પછી સં. ૧૨૦૦ ની લગભગમાં શ્રીમાલ નગરની ઘણી વસ્તી ગૂજરાતમાં આવી. જોકે એ પહેલાં પણ કર્ણદેવના વખતમાં લાટ (લાડ, ભરૂચ પાસેના) દેશમાં શ્રીમાળીઓ આવતા થયા હતા. સિદ્ધરાજે સોરઠના સુબા તરીકે શ્રીમાળી

---

૨૪૭. જુઓ પંડિત લાલચંદનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો'; તેમાં નીચેનાં પ્રમાણો ટાંકયાં છે:—

સિદ્ધરાજની શત્રુંજય યાત્રાના વર્ણન માટે જુઓ હેમાચાર્યકૃત સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય. તેમના બારગામના શાસન માટે જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિનું પ્રાયઃ સં. ૧૨૭૫ મા રચેલું ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સર્ગ ૭, શ્લોક ૭૪, ૭૦; બાલચંદ્રસૂરિનું પ્રાયઃ સં. ૧૩૦૦ માં રચેલું વસંતવિલાસકાવ્ય સર્ગ ૯ શ્લો. ૨૨; પ્રભાચંદ્રસૂરિનું સં. ૧૩૩૪ માં રચેલું પ્રભાવકચરિત્ર (હેમપ્રબંધ શ્લો ૩૧૦–૧૧–૨૩–૨૫), મેરૂતુંગનું ૧૩૬૧ માં રચેલ પ્રબંધચિંતામણી (ભાષાંતર પૃ. ૧૬૦–૧૬૧), ૧૪૨૨ માં જયસિંહસૂરિએ કરેલા કુમારપાલચરિત સર્ગ. ૩ શ્લો. ૩૨–૩૩, ૧૪૯૨ માં જિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ પૃ. ૬, ૨૨, ૧૪૯૭ માં જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત સર્ગ ૧ શ્લો. ૮૪, સં. ૧૬૫૦ પછીના હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૭ શ્લો. ૧૯૫ ને તે પરની ટીકા. આ આશુક મંત્રી સં. ૧૧૭૯ અને સં. ૧૧૮૧ માં મહામાત્યપદે અચૂક વિદ્યમાન હતો અને વાદિ દેવસૂરિ તથા કુમુદચંદ્ર વચ્ચેના વાદ વખતે હાજર હતો.

મય દહેરાંનો ઉદ્ધાર કરી નવું પાકું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સં. ૧૧૮૫. (જુઓ ઉજ્જયંતગિરિ રાસો તથા રૈવતકલ્પ બંને મુદ્રિત પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫.)

૩૦૭. મહામાત્ય આશુકની મંત્રણાથી આ જયસિંહે શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી તેની પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન કરી આપ્યું હતું[૨૪૭] અને પછી ગિરનારના નેમિજિનની યાત્રા કરી હતી.

૩૦૮. રાજાના પ્રતાપથી રાજ્યની ઉન્નતિ શિખરે ચઢી લોકોમા વૈભવ અને સુખ વધ્યે જતા હતાં. આથી અન્ય પ્રદેશોમાંથી આવી પાટણની વસ્તી ભરાતી ગઇ. સં. ૧૧૭૫ માં શ્રીમાલમાં દુકાળ પડયો હતો તેથી ત્યાર પછી સં. ૧૨૦૦ ની લગભગમાં શ્રીમાલ નગરની ઘણી વસ્તી ગૂજરાતમાં આવી. જોકે એ પહેલાં પણ કર્ણદેવના વખતમાં લાટ (લાડ, ભરૂચ પાસેના) દેશમાં શ્રીમાળીઓ આવતા થયા હતા. સિદ્ધરાજે સોરઠના સુબા તરીકે શ્રીમાળી

---

૨૪૭. જુઓ પંડિત લાલચંદનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો'; તેમાં નીચેનાં પ્રમાણો ટાંકયાં છે:—

સિદ્ધરાજની શત્રુંજય યાત્રાના વર્ણન માટે જુઓ હેમાચાર્યકૃત સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય. તેમના બારગામના શાસન માટે જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિનું પ્રાયઃ સં. ૧૨૭૫ મા રચેલું ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સર્ગ ૭. શ્લોક ૭૪, ૭૭; બાલચંદ્રસૂરિનું પ્રાયઃ સં. ૧૩૦૦ માં રચેલું વસંતવિલાસકાવ્ય સર્ગ ૯ શ્લો. ૨૨; પ્રભાચંદ્રસૂરિનું સં. ૧૩૩૪ માં રચેલું પ્રભાવકચરિત્ર (હેમપ્રબંધ શ્લો ૩૧૦-૧૧-૨૩-૨૫), મેરૂતુંગનું ૧૩૬૧ માં રચેલ પ્રબંધચિંતામણી (ભાષાંતર પૃ. ૧૬૦-૧૬૧), ૧૪૨૨ માં જયસિંહસૂરિએ કરેલા કુમારપાલચરિત સર્ગ. ૩ શ્લો. ૩૨-૩૩, ૧૪૯૨ માં જિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ પૃ. ૬, ૨૨, ૧૪૯૭ માં જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત સર્ગ ૧ શ્લો. ૮૪, સં. ૧૬૫૦ પછીના હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૭ શ્લો. ૧૯૫ ને તે પરની ટીકા. આ આશુક મંત્રી સં. ૧૧૭૯ અને સં. ૧૧૮૧ માં મહામાત્યપદે અચૂક વિદ્યમાન હતો અને વાદિ દેવસૂરિ તથા કુમુદચંદ્ર વચ્ચેના વાદ વખતે હાજર હતો.

૩૧૦. હવે સિદ્ધરાજના સમયની કેટલીક ઘટનાઓ ટુંકમાં જણાવીએ. તેણે સં. ૧૧૫૨ માં સિદ્ધપુર વસાવ્યું તથા રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાલ) નામનું શિવાલય બંધાવ્યું; તેમજ સુવિધિનાથ (જૈનોના ૯ મા તીર્થંકર) નો પ્રાસાદ નિપજાવ્યો. (મહાવીર જિનમંદિર કરાવ્યું -લા. ભ.) સિદ્ધપુરમાં ચાર જિનપડિમાયુક્ત સિદ્ધપુરવિહાર અને પાટણમા રાજવિહાર કરાવ્યો. (કુ. પ્રતિબોધ) તેના સમયમાં અનેક પ્રભાવક જૈનો થયા.

૩૧૧. મલધારી અભયદેવસૂરિ—પ્રશ્નવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસુરિ થયા. તેઓ વસ્ત્રમાં માત્ર એકજ 'ચોલપટ્ટો' (પહેરવાનું વસ્ત્ર) અને એકજ પ્રચ્છાદન પટી (પચ્છેડી-ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર) રાખતા. તેમને મલમલીન વસ્ત્ર અને દેહવાળા જોઇ સિદ્ધરાજે[૨૪૯] (અન્યમત પ્રમાણે કર્ણદેવે)[૨૫૦] 'મલધારી' નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. આ અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમા શાસન આપવા પર્યુષણ, (શ્રાવણ વદ ૧૨ થી ભાદરવા શુદ ૪) એકાદશી પ્રમુખ દિવસોમા 'અમારિ' કરાવી હતી એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ કરી હતી.[૨૫૧] શાકંભરી

---

૨૪૯ अन्नया सिरि जयसिंहदेवनारिंदेण गयखंधारूढेण रायवाडियागएण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो । रायेण गयखंधाओ ओसरिऊण दुक्करकारओ त्ति दिण्णं 'मलधारि' त्ति नामं।

—જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ (સં ૧૩૨૭-૮૯) પૈકી ૪૦ મો કલ્પ.

૨૫૦ जस्स मलहारिनामं दिन्नं कण्णेण नरवइणा

—પદ્મદેવસૂરિકૃત સદ્‌ગુરૂ પદ્ધતિ પી ૫, ૯૬.

श्री गूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा तीव्रं मलपरीषहं ।
श्री कर्णो बिरुदं यस्य मलधारी व्यधोपयत् ॥

—રાજશેખરકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ (સં. ૧૩૮૭) પ્રશસ્તિ.

૨૫૧ यस्योपदेशादखिलस्वदेशे सिद्धाधिपः श्री जयसिंहदेवः ।
एकादशीमुख्यदिनेष्वमारीमकारयच्छासनदानपूर्वाम् ॥

—વિજયસિંહકૃત (સં. ૧૧૯૧) ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પી. ૫, ૮૯

૩૧૦. હવે સિદ્ધરાજના સમયની કેટલીક ઘટનાઓ ટુંકમાં જણાવીએ. તેણે સં. ૧૧૫૨ માં સિદ્ધપુર વસાવ્યું તથા રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાલ) નામનું શિવાલય બંધાવ્યું; તેમજ સુવિધિનાથ (જૈનોના ૯ મા તીર્થંકર) નો પ્રાસાદ નિપજાવ્યો. (મહાવીર જિનમંદિર કરાવ્યું —લા. ભ.) સિદ્ધપુરમાં ચાર જિનપડિમાયુક્ત સિદ્ધપુરવિહાર અને પાટણમા રાજવિહાર કરાવ્યો. (કુ. પ્રતિબોધ) તેના સમયમાં અનેક પ્રભાવક જૈનો થયા.

૩૧૧. મલધારી અભયદેવસૂરિ—પ્રશ્નવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા. તેઓ વસ્ત્રમાં માત્ર એકજ 'ચોલપટ્ટો' (પહેરવાનું વસ્ત્ર) અને એકજ પ્રચ્છાદન પટી (પચ્છેડી-ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર) રાખતા. તેમને મલમલીન વસ્ત્ર અને દેહવાળા જોઇ સિદ્ધરાજે[૨૪૯] (અન્યમત પ્રમાણે કર્ણદેવે)[૨૫૦] 'મલધારી' નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. આ અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમા શાસન આપવા પર્યુષણ, (શ્રાવણ વદ ૧૨ થી ભાદરવા શુદ ૪) એકાદશી પ્રમુખ દિવસોમા 'અમારિ' કરાવી હતી એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ કરી હતી.[૨૫૧] શાકંભરી

---

૨૪૯ अन्नया सिरि जयसिंहदेवनरिंदेण गयखंधारूढेण रायवाडियागएण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो। रायेण गयखंधाओ ओसरिऊण दुक्करकारओ त्ति दिण्णं 'मलधारि' त्ति नामं।

—જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ (સં ૧૩૨૭-૮૯) પૈકી ૪૦ મો કલ્પ.

૨૫૦ जस्स मलहारिनामं दिन्नं कन्नेण नरवइणा

—પદ્મદેવસૂરિકૃત સદ્ગુરૂ પદ્ધતિ પી ૫, ૯૬.

श्री गूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा तीव्रं मलपरीषहं ।
श्री कर्णो बिरुदं यस्य मलधारी व्यधोपयत् ॥

—રાજશેખરકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ (સં. ૧૩૮૭) પ્રશસ્તિ.

૨૫૧ यस्योपदेशादखिलस्वदेशे सिद्धाधिपः श्री जयसिंहदेवः ।
एकादशीमुख्यदिनेष्वमारीमकारयच्छासनदानपूर्वाम् ॥

—વિજયસિંહકૃત (સં. ૧૧૯૧) ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પી. ૫, ૮૯

૩૧૨. વિ. સં. ૧૧૪૨માં માઘ શુક્લ ૫ રવિવારે અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી અને જિન પૂજા માટે રાજા એલચે શ્રીપુર (સિરપુર) નામનું ગામ આપ્યું અને જ્યાંથી તે પ્રતિમા નીકળી તે સ્થાને જલકુંડ બંધાવ્યો. આ અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ત્યારથી તે આજદિન સુધી પ્રસિદ્ધ છે.[૨૫૪]

૩૧૩. તેમણે વરણગના પુત્ર સંતુય (સાંતૂ-સંતુક-સંપત્કર) મંત્રીને કહી ભરૂચમાં સમલિકા વિહારમાં સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.[૨૫૫] અપવાસ કરીને તેમજ ઘી સિવાયની બધી વિગયની ચીજો તજીને તપ તીવ્ર કડકાઈથી કરતા હતા. તેમણે હજારો બ્રાહ્મણોને અને કડમડ યક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતપુર (મેડતા)માં વીરપ્રભુનું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું.[૨૫૬] છેવટે ૪૭ દિવસ સુધીનું અનશન પાળ્યું તે વખતે તેમના દર્શનાર્થે સિદ્ધરાજ ખાસ ગયો હતો. જ્યારે સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેમના શરીરશબને સિદ્ધરાજે કોટની પાછલી અટારીએ રહી પોતાના પરિજન સમેત જોયુ હતું, અને ચિતા ઓલવાતાં લોકોએ

---

૨૫૪ ભાવવિજયગણિકૃત અંતરીક્ષમાહાત્મ્ય. સં. ૧૭૧૫.

૨૫૫ वरणगसुयं संतुय सचिवं भणिऊण (जेण) भरुयच्छे।
सिरि सवलियाविहारे हेममया रोविया कलसा॥
—શ્રીચંદ્ર-મુનિસુવ્રતચરિત્ર પી. ૫, ૧૦.

૨૫૬ રત્નશેખરસૂરિની પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ પ્રશસ્તિ (સં. ૧૩૮૭).
परः सहस्रान् भूदेवान् यक्षं कडमडं च यः।
प्रबोध्य मेडतपुरे वीरचैत्यमचीकरत्॥
તથા વિશેષમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે—
'नाथं सुराष्ट्रराष्ट्रस्य खंगारं प्रतिबोध्य यः।
उज्जयंततीर्थपथं सिद्धीभूतमवीवहत्॥

—એટલે કે સોરઠના રાજા ખેંગારને પ્રતિબોધી ગિરનાર તીર્થના છિન્નભિન્ન થયેલા માર્ગને વહેતો કર્યો હતો'. આ કથન ખરી રીતે અભયદેવસૂરિને નહિ, પરંતુ તેમના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિને લાગુ પડે છે.

૩૧૨. વિ. સં. ૧૧૪૨માં માઘ શુક્લ ૫ રવિવારે અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી અને જિન પૂજા માટે રાજા એલચે શ્રીપુર (સિરપુર) નામનું ગામ આપ્યું અને જ્યાંથી તે પ્રતિમા નીકળી તે સ્થાને જલકુંડ બંધાવ્યો. આ અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ત્યારથી તે આજદિન સુધી પ્રસિદ્ધ છે.[૨૫૪]

૩૧૩. તેમણે વરણગના પુત્ર સંતુય (સાંતૂ-સંતુક-સંપત્કર) મંત્રીને કહી ભરૂચમાં સમલિકા વિહારમાં સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.[૨૫૫] અપવાસ કરીને તેમજ ઘી સિવાયની બધી વિગયની ચીજો તજીને તપ તીવ્ર કડકાઈથી કરતા હતા. તેમણે હજારો બ્રાહ્મણોને અને કડમડ યક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતપુર (મેડતા)માં વીરપ્રભુનું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું.[૨૫૬] છેવટે ૪૭ દિવસ સુધીનું અનશન પાળ્યું તે વખતે તેમના દર્શનાર્થે સિદ્ધરાજ ખાસ ગયો હતો. જ્યારે સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેમના શરીરશબને સિદ્ધરાજે કોટની પાછલી અટારીએ રહી પોતાના પરિજન સમેત જોયુ હતું, અને ચિતા બુઝાતાં લોકોએ

---

૨૫૪ ભાવવિજયગણિકૃત અંતરીક્ષમાહાત્મ્ય. સં. ૧૭૧૫.

૨૫૫ वरणगसुयं संतुय सचिवं भणिऊण (जेण) भरुयच्छे ।
सिरि सवलियाविहारे हेममया रोविया कलसा ॥
—શ્રીચંદ્ર-મુનિસુવ્રતચરિત્ર પી. ૫, ૧૦.

૨૫૬ રત્નશેખરસૂરિની પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ પ્રશસ્તિ (સં. ૧૩૮૭).
परः सहस्रान् भूदेवान् यक्षं कडमडं च यः ।
प्रबोध्य मेडतपुरे वीरचैत्यमचीकरत् ॥
તથા વિશેષમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે—
'नाथं सुराष्ट्रराष्ट्रस्य खंगार प्रतिबोध्य यः ।
उज्जयंततीर्थपथं रिक्तीभूतमवीवहत् ॥

—એટલે કે સોરઠના રાજા ખેંગારને પ્રતિબોધી ગિરનાર તીર્થના વિચ્છિન્ન થયેલા માર્ગને વહેતો કર્યો હતો'. આ કથન ખરી રીતે અભયદેવસૂરિને નહિ. પરંતુ તેમના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિને લાગુ પડે છે.

મેદપાટદેશાદિ પ્રાય: ચૈત્યવાસી આચાર્યોથી વ્યાપ્ત હતા ત્યાં વિહાર કર્યો. ચિત્રકૂટમાં અનેકને પોતાના ઉપદેશના રાગી અને ભકત કર્યા, ને બે વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. વાગ્ગડ (વાગડ)ના લોકોને પ્રતિબોધ્યા. પછી ધારાનગરીમાં જઇ નરવર્મ રાજાની સભામાં અતિમાન મેળવ્યું.[૨૫૯] નાગપુર (નાગોર)માં નેમિજિનાલયની, નરવરપુરમાં વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી મરૂકોટ્ટમાં વિહાર કરી ચૈત્યવાસને નિવાર્યો. અભયદેવસૂરિના આદેશથી દેવભદ્રાચાર્યે તેમને સૂરિ પદ આપ્યું નેથી અભયદેવના પટ્ટધર થયા, પછી છ માસે સં. ૧૧૬૭માં સ્વર્ગસ્થ થયા.

૩૧૫. તેમણે સં. ૧૧૨૫માં જિનચંદ્રસૂરિ કૃત સંવેગરંગશાલા પોતે ગણિ (ઉપાધ્યાય) હતા ત્યારે શોધી. અને તેમના ગ્રંથો:-સૂક્ષ્માર્થ સિદ્ધાન્ત વિચારસાર (સાર્ધશતક-પી. ૧,૨૮ પ્ર. જૈ. ધ. સભા), આગમિક વસ્તુ વિચારસાર (ષડશીતિ પી. ૧,૨૭ પ્ર. આ સભા), પિંડવિશુદ્ધિ પ્રકરણ (પી. ૧, ૬૩-૧૦૧; તાડપત્ર કી. ૨, ૩૦), પૌષધ-

છે કે તેમાં ઉત્સૂત્ર જનક્રમ નથી, રાત્રે સ્નાત્ર-સ્નાન નથી, સાધુઓ માટે સમતાપૂર્વક રહેવાનો આશ્રય નથી, રાત્રે સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ નથી, જાતિજ્ઞાતિનો કદાગ્રહ નથી. (ગમે તેને આવવાની છૂટ છે), ત્યાં શ્રાદ્ધોને તાંબૂલ ખાવાનું નથી.

इह न खलु निषेधः कस्यचिद् वंदनादौ
श्रुतविधि बहुमानी त्वत्र सर्वोधिकारी ।
त्रिचतुरजनदृष्ट्या चात्र चैत्यार्थवृद्धि—
व्ययविनिमयरक्षा चैत्यकृत्यादि कार्य ॥

—અહીં કોઇને પણ દર્શન પૂજન કરવા માટે ના પાડવામાં આવનાર નથી વળી સૂત્રવિધિને માન આપનાર હરકોઇ માણસને અહીં અધિકારી તરીકે ગણવામાં આવશે. તેમજ આ દેરાસરના દ્રવ્ય એ ત્રણ ચાર જણની નજર નીચે વ્યાજે ધીરી વધારવા ખરચવા, લેવડદેવડ-વિનિમય કરવા સંભાળી રાખવા તથા દેરાસરનાં કામકાજ કરવા ફરમાવવામાં આવે છે.

૨૫૯ यस्य श्री नरवर्मभूपतिशिरः कोटीररत्नांकुर—
ज्योतिर्जालजलैरधुष्यत सदा पादारविन्दद्वयी ॥
—તેમના સંતાનીય અભયદેવકૃત જયંતવિજય કાવ્ય પ્રશસ્તિ સં. ૧૨૭૮

મેદપાટદેશાદિ પ્રાયઃ ચૈત્યવાસી આચાર્યોથી વ્યાપ્ત હતા ત્યાં વિહાર કર્યો. ચિત્રકૂટમાં અનેકને પોતાના ઉપદેશના રાગી અને ભક્ત કર્યા, ને બે વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. વાગ્જડ (વાગડ)ના લોકોને પ્રતિબોધ્યા. પછી ધારાનગરીમાં જઇ નરવર્મ રાજાની સભામાં અતિમાન મેળવ્યું.[૨૫૯] નાગપુર (નાગોર)માં નેમિજિનાલયની, નરવરપુરમાં વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી મરૂકોટ્ટમાં વિહાર કરી ચૈત્યવાસને નિવાર્યો. અભયદેવસૂરિના આદેશથી દેવભદ્રાચાર્યે તેમને સૂરિ પદ આપ્યું તેથી અભયદેવના પટ્ટધર થયા, પછી ૭ માસે સં. ૧૧૬૭માં સ્વર્ગસ્થ થયા.

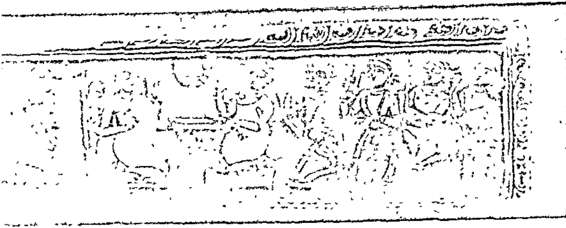
૩૧૫. તેમણે સં. ૧૧૨૫માં જિનચંદ્રસૂરિ કૃત સંવેગરંગશાલા પોતે ગણિ (ઉપાધ્યાય) હતા ત્યારે શોધી. અને તેમના ગ્રંથોઃ—સૂક્ષ્માર્થ સિદ્ધાન્ત વિચારસાર (સાર્ધશતક—પી. ૧,૨૮ પ્ર. જૈ. ધ. સભા), આગમિક વસ્તુ વિચારસાર (ષડશીતિ પી. ૧,૨૭ પ્ર. આ સભા), પિંડવિશુદ્ધિ પ્રકરણ (પી. ૧, ૬૩–૧૦૧; તાડપત્ર કી. ૨, ૩૦), પૌષધ-

છે કે તેમાં ઉત્સૂત્ર જનક્રમ નથી, રાત્રે સ્નાત્ર-સ્નાન નથી. સાધુઓ માટે સમતાપૂર્વક રહેવાનો આશ્રય નથી, રાત્રે સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ નથી, જાતિજ્ઞાતિનો કદાગ્રહ નથી. (ગમે તેને આવવાની છૂટ છે), ત્યાં શ્રાદ્ધોને તાંબૂલ ખાવાનું નથી.

इह न खलु निषेधः कस्यचिद् वंदनादौ
श्रुतविधि बहुमानी त्वत्र सर्वोऽधिकारी ।
त्रिचतुरजनदृष्ट्या चात्र चैत्यार्थवृद्धि—
व्ययविनिमयरक्षा चैत्यकृत्यादि कार्यं ॥

—અહીં કોઇને પણ દર્શન પૂજન કરવા માટે ના પાડવામાં આવનાર નથી વળી સૂત્રવિધિને માન આપનાર હરકોઇ માણસને અહીં અધિકારી તરીકે ગણવામાં આવશે. તેમજ આ દેરાસરના દ્રવ્ય એ ત્રણ ચાર જણની નજર નીચે વ્યાજે ધીરી વધારવા ખરચવા, લેવડદેવડ-વિનિમય કરવા સંભાળી રાખવા તથા દેરાસરનાં કામકાજ કરવા ફરમાવવામાં આવે છે.

૨૫૯ यस्य श्री नरवर्मभूपतिशिरः कोटीररत्नांकुर—
ज्योतिर्जालजलैरपुष्यत सदा पादारविन्दद्वयी ॥
—તેમના સંતાનીય અભયદેવકૃત જયંતવિજય કાવ્ય પ્રશસ્તિ સં. ૧૨૭૮

જે. બ. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ. પારા ૩૧૪-૬ પૃ. ૨૩૨
[ગાયકવાડ ઓ. સી. ' અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી ' ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરાના સૌજન્યથી ']

જે. બ. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ. પારા ૩૧૪-૬ પૃ. ૨૩૨
[ગાયકવાડ ઓ. સી. 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરાના સૌજન્યથી']

૩૧૭. જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યાં, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરૂષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે. (સૂરિપદ સં. ૧૧૬૯ અને સ્વ. ૧૨૧૧ અજમેરમાં). તેમના ગ્રંથોઃ ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પૂર્વ ગણધરો-આચાર્યોનાં ટુંક વર્ણન છે (પ્ર૦ ચુનિલાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઇ), સંદેહ દોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરૂપારતંત્ર્ય, વિઘ્ન વિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદન કુલક (કી. ૨, નં ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રા૦માં રચ્યાં, ને અપભ્રંશમાં ત્રણ કાવ્યો નામે ચર્ચરી કે જે સ્વગુરૂ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસા કરતું કાવ્ય છે, ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યાં.[૨૬૧] તેમણે દેવસૂરિનું જીવાનુશાસન સટીક શોધ્યું (પી. ૫, ૨૨)

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિ શિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાયઃ સં. ૧૧૭૩માં સ્વગુરૂરચિત ષડશીતિ પર ટિપ્પનક અને સત્તરી પર ટિપ્પનક રચ્યાં (જે. પ્ર. ૩૩, ૩૪); જિનવલ્લભ-જિનદત્તને સેવનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામાલા-પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો (જે. પ્ર. ૬૪)

૩૧૯. જિનવલ્લભ ગુરૂના શાંત ઉપદેશથી ધનદેવ નામના શ્રાવકે નાગપુરમાં (નાગોરમાં) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું. જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યા પછી લગભગ વિ. સં. ૧૧૭૦માં નાગપુરમાં વિચર્યા હતા તે વખતે પ્રાયઃ ઉપરોક્ત ધન-

---

૨૬૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગા. ઓ સી. નં. ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના ટીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે; તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂળ સંઘપટ્ટક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશતક અને સુગુરૂપારતંત્ર્ય, કવિ પલ્હકૃત પટ્ટાવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે.

૩૧૭. જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યા, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે. (સૂરિપદ સં. ૧૧૭૯ અને સ્વ. ૧૨૧૧ અજમેરમાં). તેમના ગ્રંથોઃ ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પૂર્વ ગણધરો—આચાર્યોનાં ટૂંક વર્ણન છે (પ્ર૦ ચુનિલાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઇ), સંદેહ દોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરૂપારતંત્ર્ય, વિઘ્ન વિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદન કુલક (કી. ૨, નં ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રા૦માં રચ્યાં, ને અપભ્રંશમાં ત્રણ કાવ્યો નામે ચર્ચરી કે જે સ્વગુરૂ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસા કરતું કાવ્ય છે, ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યાં.[૨૬૧] તેમણે દેવસૂરિનું જીવાનુશાસન સટીક શોધ્યું (પી. ૫, ૨૨)

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિ શિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાયઃ સં. ૧૧૭૩માં સ્વગુરૂરચિત ષડશીતિ પર ટિપ્પનક અને સત્તરી પર ટિપ્પનક રચ્યાં (જે. પ્ર. ૩૩, ૩૪); જિનવલ્લભ-જિનદત્તને સેવનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામાલા—પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો (જે. પ્ર. ૬૪)

૩૧૯. જિનવલ્લભ ગુરૂના શાંત ઉપદેશથી ધનદેવ નામના શ્રાવકે નાગપુરમાં (નાગોરમાં) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું. જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યા પછી લગભગ વિ. સં. ૧૧૭૦માં નાગપુરમાં વિચર્યા હતા તે વખતે પ્રાયઃ ઉપરોક્ત ધન-

---

૨૬૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગા. ઓ સી. નં. ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના ટીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે; તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂળ સંઘપટ્ટક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશતક અને સુગુરૂપારતંત્ર્ય, કવિ પલ્હકૃત પટ્ટાવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે.

૩૧૭. જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યાં, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે. (સૂરિપદ સં. ૧૧૬૯ અને સ્વ. ૧૨૧૧ અજમેરમાં). તેમના ગ્રંથો: ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પૂર્વ ગણધરો—આચાર્યોનાં ટુંક વર્ણન છે (પ્ર૦ ચુનિલાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઇ), સંદેહ દોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરૂપારતંત્ર્ય, વિઘ્ન વિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદન કુલક (કી. ૨, નં ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રા૦મા રચ્યા, ને અપભ્રંશમાં ત્રણ કાવ્યો નામે ચર્ચરી કે જે સ્વગુરૂ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસા કરતું કાવ્ય છે,'ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યા.[૨૬૧] તેમણે દેવસૂરિનું જીવાનુશાસન સટીક શોધ્યું (પી. ૫, ૨૨)

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિ શિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાયઃ સં. ૧૧૭૩મા સ્વગુરૂરચિત ષડશીતિ પર ટિપ્પનક અને સત્તરી પર ટિપ્પનક રચ્યા (જે. પ્ર. ૩૩, ૩૪); જિનવલ્લભ-જિનદત્તને સેવનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામાલા-પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો (જે. પ્ર. ૬૪)

૩૧૯. જિનવલ્લભ ગુરૂના શાંત ઉપદેશથી ધનદેવ નામના શ્રાવકે નાગપુરમા (નાગોરમા) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતુ. જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યાં પછી લગભગ વિ. સં. ૧૧૭૦માં નાગપુરમા વિચર્યાં હતા તે વખતે પ્રાયઃ ઉપરોક્ત ધન-

---

૨૬૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગા. ઓ સી નં ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના ટીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે; તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂળ સંઘપટ્ટક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશતક અને સુગુરૂપારતંત્ર્ય, કવિ પલ્લકૃત પટ્ટાવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે

૩૧૭. જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યા, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે. (સૂરિપદ સં. ૧૧૭૯ અને સ્વ. ૧૨૧૧ અજમેરમાં). તેમના ગ્રંથો: ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પૂર્વ ગણધરો-આચાર્યોનાં ટૂંક વર્ણન છે (પ્ર૦ ચુનિલાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઇ), સંદેહ દોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરુપારતંત્ર્ય, વિઘ્ન વિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદન કુલક (કી. ૨, નં ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રા૦માં રચ્યા, ને અપભ્રંશમાં ત્રણ કાવ્યો નામે ચર્ચરી કે જે સ્વગુરુ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસા કરતું કાવ્ય છે, ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યા.[૨૬૧] તેમણે દેવસૂરિનું જીવાનુશાસન સટીક શોધ્યું (પી. ૫, ૨૨)

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિ શિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાયઃ સં. ૧૧૭૩માં સ્વગુરુરચિત ષડશીતિ પર ટિપ્પનક અને સત્તરી પર ટિપ્પનક રચ્યા (જે. પ્ર. ૩૩, ૩૪); જિનવલ્લભ-જિનદત્તને સેવનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામાલા-પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો (જે. પ્ર. ૬૪)

૩૧૯. જિનવલ્લભ ગુરુના શાંત ઉપદેશથી ધનદેવ નામના શ્રાવકે નાગપુરમાં (નાગોરમાં) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું. જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યા પછી લગભગ વિ. સં. ૧૧૭૦માં નાગપુરમાં વિચર્યા હતા તે વખતે પ્રાયઃ ઉપરોક્ત ધન-

---

૨૬૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગા. ઓ સી નં ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના ટીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે; તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂલ સંઘપટ્ટક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશતક અને સુગુરુપારતંત્ર્ય, કવિ પલ્હકૃત પટ્ટાવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે

૩૨૧. સિદ્ધરાજ ઘણો વિદ્યાપ્રેમી હતો-પંડિતોને રાજસભામાં સ્થાન આપી તેમની વિદ્વત્તા પીછાનતો. ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાંથી પ્રૌઢ પ્રૌઢ પંડિતો પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવા ગૂર્જર રાજધાનીમાં અવશ્ય આવ્યા કરતા હતા. ગૂર્જરપતિની વિદ્વત્સભા પણ ભારતમાં આદર્શ ગણાતી. આવી પ્રતિભાશાલી પરિષદ્નો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ કવિરાજ **શ્રી**પાલ હતો. તે જૈન પોરવાડ વૈશ્ય હતો. તે સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર-'પ્રતિપન્ન બંધુ' હતો અને તેને તે રાજા 'ભ્રાતા' કહી સંબોધતો.[૨૬૫] તે **શ્રી**પાલે એકજ દિવસમાં એક મહા પ્રબંધ-વૈરોચનપરાજય નામનો બનાવ્યો હતો. તેને 'કવિરાજ' યા 'કવિચક્રવર્તી' એ નામનું બિરૂદ તેની લોકોત્તર કવિત્વ શક્તિથી પ્રસન્ન થઇ નૃપતિએ આપ્યું હતું. બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ-અજિતદેવસૂરિ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિએ નાભેયનેમિ નામનું દ્વિસંધાન કાવ્ય એટલે નાભેય-ઋષભનાથ અને નેમિ-

---

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामधामदोःपरिघः ।
जयति प्रतापपूषा जयसिंहः क्ष्माभृदधिनाथः ॥
—અસંયુતા વૃત્તિ વર્ણયમક પ. ૪, શ્લો. ૪૫.

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव—
पृथ्वीपते मृगपतेश्च समानभावः ।
किं त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशंकमानाः ॥
—વ્યતિરેકાલંકાર પ ૪, શ્લો. ૮૫.

૨૬૫ તેના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે તેના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રચેલા કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

प्राग्वाटान्वयसागरेन्दुरसमप्रज्ञः कृतज्ञः क्षमी
वाग्मी सूक्तिसुधानिधानमजनि श्रीपाल नामा पुमान् ।
यं लोकोत्तरकाव्यरंजितमतिः साहित्यविद्यारतिः
श्रीसिद्धाधिपतिः 'कवीन्द्र' इति, च 'भ्रातेति' न व्याहरत् ॥

૩૨૧. સિદ્ધરાજ ઘણો વિદ્યાપ્રેમી હતો-પંડિતોને રાજસભામાં સ્થાન આપી તેમની વિદ્વત્તા પીછાનતો. ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાંથી પ્રૌઢ પ્રૌઢ પંડિતો પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવા ગૂર્જર રાજધાનીમાં અવશ્ય આવ્યા કરતા હતા. ગૂર્જરપતિની વિદ્વત્સભા પણ ભારતમાં આદર્શ ગણાતી. આવી પ્રતિભાશાલી પરિષદ્‌નો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ કવિરાજ **શ્રી**પાલ હતો. તે જૈન પોરવાડ વૈશ્ય હતો. તે સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર-'પ્રતિપન્ન બંધુ' હતો અને તેને તે રાજા 'ભ્રાતા' કહી સંબોધતો.[૨૬૫] તે **શ્રી**પાલે એકજ દિવસમાં એક મહા પ્રબંધ-વૈરોચનપરાજય નામનો બનાવ્યો હતો. તેને 'કવિરાજ' યા 'કવિચક્રવર્તી' એ નામનું બિરુદ તેની લોકોત્તર કવિત્વ શક્તિથી પ્રસન્ન થઇ નૃપતિએ આપ્યું હતું. બૃહદ્‌ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ-અજિતદેવસૂરિ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિએ નાભેયનેમિ નામનું દ્વિસંધાન કાવ્ય એટલે નાભેય-ઋષભનાથ અને નેમિ-

---

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामधामदोःपरिघः ।
जयति प्रतापपूषा जयसिंहः क्ष्माभृदधिनाथः ॥

—અસંયુતા વૃત્તિ વર્ણયમક પ. ૪, શ્લો. ૪૫.

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव—
पृथ्वीपते मृगपतेश्च समानभावः ।
किं त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशंकमानाः ॥

—વ્યતિરેકાલંકાર પ ૪, શ્લો. ૮૫.

૨૬૫ તેના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે તેના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રચેલા કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

प्राग्वाटान्वयसागरेन्दुरसमप्रज्ञः कृतज्ञः क्षमी
वाग्मी सूक्तिसुधानिधानमजनि श्रीपाल नामा पुमान् ।
यं लोकोत्तरकाव्यरंजितमतिः साहित्यविद्यारतिः
श्रीसिद्धाधिपतिः 'कवीन्द्र' इति, च 'भ्राते' ति च व्याहरत् ॥

આચાર્યે તેથી જણાવી દીધું કે અમુક દિવસો પછી પોતે વિહાર કરશે; એટલે સિદ્ધરાજે પોતાના માણસોથી નગરના દરવાજા રોધ્યા-બંધ કર્યા, પરંતુ આચાર્ય તો વિદ્યાબળથી નિકળી પલ્લીપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધ પુરમાં બૌદ્ધોને જીતી ગોપાલગિરિ (ગ્વાલિયર)માં આવતાં ત્યાંના રાજાએ પણ સંમાન આપ્યું, અને પરવાદીઓના પર વિજય મેળવતાં ત્યાંના ભૂપતિએ છત્રચામર યુગ્માદિ રાજચિન્હો આપ્યાં. નાગપુર (નાગોર)માં પ્રભાવના કરી. સિદ્ધરાજે બોલાવ્યા એટલે પુનઃ પાટણ આવવા પ્રયાણ કર્યું. ચારપ આવ્યા ત્યારે પાટણમાં સાંખ્યવાદી વાદિસિંહ આવ્યો—આ વખતે કર્ણમહારાજના બાલમિત્ર ગોવિંદાચાર્ય કે જે વીરાચાર્યના કલાગુરુ થાય તેમને સિદ્ધરાજે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેના પર તો વીરાચાર્ય આવી વિજય મેળવશે. અને બીજે દિને આવી ગોવિંદસૂરિ સહિત રાજસભામાં વીરાચાર્યે વિજય મેળવ્યો. આ વાદ વખતે શ્રીપાલ 'કવીંદ્ર' હતા. જયયાત્રા કરી સિદ્ધરાજ આવતાં સમસ્યા પૂરી. રાજાએ જયપતાકા આપી તે ભાલાચાર્ય-ચૈત્યની પતાકા થઇ. દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ નામના વાદી સાથે સ્ત્રી-નિર્વાણનિષેધનો વિરોધ કરી તેના પર રાજસભામાં જય મેળવ્યો. (જુઓ પ્રભાવકચરિત શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૭૩–૨૭૭)[૨૬૮]

૩૨૪. પ્રખ્યાત નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થયા. તેમણે સંવેગરંગ શાલા, આરાહણાસત્થ (આરાધના શાસ્ત્ર), વીરચરિય અને કહારયણકોસ (કથારત્નકોશ) (સં. ૧૧૫૮માં ભરૂચમાં—પી. ૩, ૧૩૪) રચ્યા. તેમણે વળી તે 'સુવર્ણદંડથી મંડિત થયેલા મુનિસુવ્રત અને વીર પ્રભુનાં મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં' આમ્રદત્તના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫ (વસુરસ રૂદ્ર વર્ષમાં) પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથ ચરિત રચ્યું, કે જેનો પ્રથમાદર્શ અમલચંદ્ર ગણિએ લખ્યો (પી. ૩, ૬૪).

૩૨૫. સં. ૧૧૬૯માં ચંદ્રગચ્છ યા સરવાલ ગચ્છના ઇશ્વરગણિના શિષ્ય વીરગણિએ દધિપદ્ર (દાહોદ)માં ૭૬૯૧ શ્લોક પ્રમાણ પિંડનિર્યુક્તિ પરની વૃત્તિ રચી. તેમના ગુરૂભાઇઓ મહેન્દ્રસૂરિ, પા-

---

૨૬૮ રાજા શ્રી સિદ્ધરાજસ્તાન્ મિત્રત્વે સ્થાપયન્ ગુણૈઃ। વગેરે.

આચાર્યે તેથી જણાવી દીધું કે અમુક દિવસો પછી પોતે વિહાર કરશે; એટલે સિદ્ધરાજે પોતાના માણસોથી નગરના દરવાજા રોધ્યા-બંધ કર્યા, પરંતુ આચાર્ય તો વિદ્યાબળથી નિકળી પલ્લીપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધ પુરમાં બૌદ્ધોને જીતી ગોપાલગિરિ (ગ્વાલિયર)માં આવતાં ત્યાંના રાજાએ પણ સંમાન આપ્યું, અને પરવાદીઓના પર વિજય મેળવતાં ત્યાંના ભૂપતિએ છત્રચામર યુગ્માદિ રાજ-ચિન્હો આપ્યાં. નાગપુર (નાગોર)માં પ્રભાવના કરી. સિદ્ધરાજે બોલાવ્યા એટલે પુનઃ પાટણ આવવા પ્રયાણ કર્યું. ચારૂપ આવ્યા ત્યારે પાટણમાં સાંખ્યવાદી વાદિસિંહ આવ્યો-આ વખતે કર્ણમહારાજના બાલમિત્ર ગોવિંદાચાર્ય કે જે વીરાચાર્યના કલાગુરૂ થાય તેમને સિદ્ધરાજે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેના પર તો વીરાચાર્ય આવી વિજય મેળવશે. અને બીજે દિને આવી ગોવિંદસૂરિ સહિત રાજસભામાં વીરાચાર્યે વિજય મેળવ્યો. આ વાદ વખતે શ્રીપાલ 'કવીંદ્ર' હતા. જયયાત્રા કરી સિદ્ધ-રાજ આવતાં સમસ્યા પૂરી. રાજાએ જયપતાકા આપી તે ભાલાચાર્ય-ચૈત્યની પતાકા થઇ. દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ નામના વાદી સાથે સ્ત્રી-નિર્વાણનિષેધનો વિરોધ કરી તેના પર રાજસભામાં જય મેળવ્યો. (જુઓ પ્રભાવકચરિત શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૭૩-૨૭૭)[૨૬૮]

૩૨૪. પ્રખ્યાત નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્ન-ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થયા. તેમણે સંવેગરંગ શાલા, આરાહણાસત્થ (આરાધના શાસ્ત્ર), વીરચરિય અને કહારયણકોસ (કથા-રત્નકોશ) (સં. ૧૧૫૮માં ભરૂચમાં-પી. ૩, ૧૩૪) રચ્યા. તેમણે વળી તે 'સુવર્ણદંડથી મંડિત થયેલા મુનિસુવ્રત અને વીર પ્રભુનાં મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં' આમ્રદત્તના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫ (વસુરસ રૂદ્ર વર્ષમાં) પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથ ચરિત રચ્યું, કે જેનો પ્રથમાદર્શ અમલચંદ્ર ગણિએ લખ્યો (પી. ૩, ૬૪).

૩૨૫. સં. ૧૧૬૯માં ચંદ્રગચ્છ યા સરવાલ ગચ્છના ઇશ્વર-ગણિના શિષ્ય વીરગણિએ દધિપદ્ર (દાહોદ)માં ૭૬૯૧ શ્લોક પ્રમાણ પિંડનિર્યુક્તિ પરની વૃત્તિ રચી. તેમના ગુરૂભાઇઓ મહેન્દ્રસૂરિ, પા-

---

૨૬૮ રાજા શ્રી સિદ્ધરાજસ્તાન્ મિત્રત્વે સ્થાપયન્ ગુણૈઃ। વગેરે.

ધર્મરત્નલઘુવૃત્તિના રચનાર શાંતિસૂરિ પણ પ્રાયઃ આ હોઇ શકે (કે જેની સં. ૧૨૭૧ ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે. પી.૫, ૧૩૨)-જે. પ્ર. ૪૬.

૩૨૮. સં. ૧૧૬૨ માં વીરચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવસૂરિએ ૩૩૪ પ્રાકૃત ગાથામાં જીવાનુશાસન અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચ્યાં કે જે વૃત્તિને નેમિચંદ્રે અણહિલવાડમાં જયસિંહ રાજ્યમાં શોધી. (કાં. વડો. નં. ૧૮૪.) અને જે મૂલ ગ્રંથને 'સપ્તગૃહનિવાસી' જિનદત્તસૂરિએ શોધી નિર્દોષ કર્યું. (પી.૫,૨૨;)

૩૨૯ ચંદ્રગચ્છના-પૌર્ણિમિક ગચ્છ સ્થાપક ચન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષ સૂરિની પ્રશંસા ગુર્જરેશ જયસિંહદેવે કરી હતી.૨૭૦ તેમણે શબ્દસિદ્ધિ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું અને મહર્ષિ કુલક-ઋષિમંડલ સ્તવન રચ્યું (પી. ૧,૯૩; પી. ૩,૨૮; જેસ. પ્ર. ૪૪; વે. નં. ૧૭૯૭) તેમના એક શિષ્ય સમુદ્રઘોષને પોતે પદ આપ્યું કે જેમણે માલવમાં વિશિષ્ટ તર્કવિદ્યાની નિપુણતા બતાવી હતી, તથા ધારામાં

ગુરૂસ્તુતિ પી. ૫, ૧૨૫-૨૭ કે જેમાં પરંપરા એ આપી છે કે ઉક્ત વિજયસિંહ-દેવભદ્ર-ધર્મઘોષ-સીલભદ્ર અને પરિપૂર્ણદેવ-વિજયસેન ધર્મદેવ-ધર્મચંદ્ર-ધર્મરત્ન-ધર્મતિલક-ધર્મસિંહ-ધર્મપ્રભસૂરિ.

૨૭૦ सूरिः श्री धर्मघोषोऽभूत्तत्पट्टे देवताकृतिः।
सिद्धराजस्तुतः कर्ता स्वमूर्तेः सूरिविंशतेः ॥

निष्टामनीतविषयामपि वर्तमाने व्युत्पादयन्विरचयन्गुणवत्सु वृद्धिम्।
सूत्रार्थयुक्तिकलनासु विशुद्धबुद्धि यैः शब्दसिद्धिमकरोदपरप्रकाशः ॥

—સં. ૧૨૨૫ મુનિરત્નસૂરિ-અમમચરિત્ર પી ૩, ૯૫.

श्री चन्द्रप्रभसूरिपट्टतिलको निर्ग्रन्थचूडामणि-
र्जज्ञे श्रीजयसिंहभूपतिनुतः श्री धर्मघोषप्रभुः ॥

—સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ-પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

यत्पादपद्मे कलहंसलीलां दधौ नृपः श्री जयसिंहदेवः ॥

—સં. ૧૨૯૬, તિલકાચાર્ય-આવશ્યકલઘુવૃત્તિ.

વળી જુઓ તેના સંતાનીય કમલપ્રભસૂરિના સં. ૧૩૫૨ માં રચેલા પુંડરીક ચરિત્રની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૪.

ધર્મરત્નલઘુવૃત્તિના રચનાર શાંતિસૂરિ પણ પ્રાયઃ આ હોઇ શકે (કે જેની સં. ૧૨૭૧ ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે. પી.૫, ૧૩૨)-જે. પ્ર. ૪૬.

૩૨૮. સં. ૧૧૬૨ માં વીરચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવસૂરિએ ૩૩૪ પ્રાકૃત ગાથામાં જીવાનુશાસન અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચ્યાં કે જે વૃત્તિને નેમિચંદ્રે અણહિલ્લવાડમાં જયસિંહ રાજ્યમાં શોધી. (કાં. વડો. નં. ૧૮૪.) અને જે મૂલ ગ્રંથને 'સપ્તગૃહનિવાસી' જિનદત્તસૂરિએ શોધી નિર્દોષ કર્યો. (પી.૫,૨૨;)

૩૨૯ ચંદ્રગચ્છના-પૌર્ણિમિક ગચ્છ સ્થાપક ચન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષ સૂરિની પ્રશંસા ગૂર્જરેશ જયસિંહદેવે કરી હતી.૨૭૦ તેમણે શબ્દસિદ્ધિ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું અને મહરિષિ કુલક-ઋષિમંડલ સ્તવન રચ્યું (પી. ૧,૯૩; પી. ૩,૨૮; જેસ. પ્ર. ૪૪; વે. નં. ૧૭૯૭) તેમના એક શિષ્ય સમુદ્રઘોષને પોતે પદ આપ્યું કે જેમણે માલવમાં વિશિષ્ટ તર્કવિદ્યાની નિપુણતા બતાવી હતી, તથા ધારામાં

ગુરૂસ્તુતિ પી. ૫, ૧૨૫-૨૭ કે જેમાં પરંપરા એ આપી છે કે ઉક્ત વિજયસિંહ-દેવભદ્ર-ધર્મઘોષ-સીલભદ્ર અને પરિપૂર્ણદેવ-વિજયસેન ધર્મદેવ-ધર્મચંદ્ર-ધર્મરત્ન-ધર્મતિલક-ધર્મસિંહ-ધર્મપ્રભસૂરિ.

૨૭૦ सूरिः श्री धर्मघोषोऽभूत्तत्पट्टे देवताकृतिः।
सिद्धराजस्तुतः कर्त्ता स्वमूर्तेः सूरिविंशतेः ॥

निष्ठामनीतविषयामपि वर्त्तमाने व्युत्पादयन्विरचयन्गुणवत्सु वृद्धिम्।
सूत्रार्थयुक्तिकलनासु विशुद्धबुद्धि र्यः शब्दसिद्धिमकरोदपरप्रकाशः ॥

—સં. ૧૨૨૫ મુનિરત્નસૂરિ-અમમચરિત્ર પી ૩, ૯૫.

श्री चन्द्रप्रभसूरिपट्टतिलको निर्ग्रन्थचूडामणि-
र्जज्ञे श्रीजयसिंहभूपतिनुतः श्री धर्मघोषप्रभुः ॥

—સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ-પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

यत्पादपद्मे कलहंसलीलां दधौ नृपः श्री जयसिंहदेवः ॥

—સં. ૧૨૯૬, તિલકાચાર્ય-આવશ્યકલઘુવૃત્તિ.

વળી જુઓ તેના સંતાનીય કમલપ્રભસૂરિના સં. ૧૩૭૨ માં રચેલા પુંડરીક ચરિત્રની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૪.

સામાન્યગુણોપદેશ કુલક, ૧૭ હિતોપદેશ કુલક, ૧૮ કાલશતક, ૧૯ મંડલવિચાર કુલક અને ૨૦ દ્વાદશ વર્ગ. (લીં) તેમણે નૈષધકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા રચી હતી એવો ઉલ્લેખ સાંપડે છે.[૨૭૪]

૩૩૫. ચંદ્રકુલના શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિ** થયા. આ સૂરિનું નામ સામાન્ય અવસ્થામાં પૂર્વે **પાર્શ્વદેવગણિ** હતું. તેમણે સં. ૧૧૬૯ માં બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના **ન્યાયપ્રવેશક** નામના બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ પરની હરિભદ્રસૂરિ (પહેલા)ની વૃત્તિ પર **પંજિકા** રચી. (પી. ૧, ૮૧; પ્ર. ગા. ઓ. સી.) સં. ૧૧૭૧ માં સ્વગુરૂ ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલી જિનવલ્લભસૂરિના **સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર-સાર્ધશતક** પરની વૃત્તિમા સહાયતા આપી. સં. ૧૧૭૩માં **જિનદાસ** મહત્તરની **નિશીથચૂર્ણિ** પર 'વિંશોદ્દેશક વ્યાખ્યા' રચી. તેમણે કુમારપાલના રાજ્યમાં સં. ૧૨૨૨ના ચૈત્ર શુદ ૧૦ મીએ ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ **શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ**[૨૭૫] (જે. ૬, પી, ૧, ૩; પી; ૩, અંગ્રેજી પ્ર૦ ૧૪) **નન્દીટીકાદુર્ગપદવ્યાખ્યા** (સં. ૧૨૨૬ની પ્રત જે. ભં. માં છે જે. ૬; પી. ૫, ૨૦૨), સં. ૧૨૨૭ માં ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણ **જીતકલ્પ બૃહચ્ચૂર્ણિ** વ્યાખ્યા, સં. ૧૨૨૮ મા **નિરયાવલી** (પાચે ઉપાંગ) પર વૃત્તિ અને તે ઉપરાંત ૫૫૦ શ્લોક પ્રમાણ **ચૈત્યવન્દનસૂત્ર** વૃત્તિ, **પ્રતિષ્ઠાકલ્પ**, **સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય**, **સુખબોધા સામાચારી** (કે જેમાં ગૃહસ્થો અને સાધુઓનાં અનુષ્ઠાનોની

૨૭૪ આવો ઉલ્લેખ એક યાદીમાં મળ્યો છે. આવો ઉલ્લેખ કે આ ટીકા બીજે ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વાનોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેનો નિકાલ, કદાચિત્ આ ટીકા ઉપલબ્ધ થવાથી થઈ શકે.—શ્રી જિનવિજય પુરાતત્ત્વ ૨, પૃ. ૪૨૦

૨૭૫ करनयनसूर्यवर्षे प्रातः पुष्यार्के मधुसितदशम्याम्।
 धृतियोगेऽजवनर्यो समर्थिता प्रकृतवृत्तिरियम्॥
 —પી ૩ અંગ્રેજી પ્ર. પૃ. ૧૪.

સામાન્યગુણોપદેશ કુલક, ૧૭ હિતોપદેશ કુલક, ૧૮ કાલશતક, ૧૯ મંડલવિચાર કુલક અને ૨૦ દ્વાદશ વર્ગ. (લીં) તેમણે નૈષધકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા રચી હતી એવો ઉલ્લેખ સાંપડે છે.[૨૭૪]

૩૩૫. ચંદ્રકુલના શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિ** થયા. આ સૂરિનું નામ સામાન્ય અવસ્થામાં પૂર્વે **પાર્શ્વ-દેવગણિ** હતું. તેમણે સં. ૧૧૬૯ માં બૌદ્ધાચાર્ય દિગ્નાગના ન્યાય-પ્રવેશક નામના બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ પરની હરિભદ્રસૂરિ (પહેલા)ની વૃત્તિ પર પંજિકા રચી. (પી. ૧, ૮૧; પ્ર. ગા. ઓ. સી.) સં. ૧૧૭૧ માં સ્વગુરૂ ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલી જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર-સાર્ધશતક પરની વૃત્તિમા સહાયતા આપી. સં. ૧૧૭૩માં જિનદાસ મહત્તરની નિશીથચૂર્ણિ પર 'વિંશોદ્દેશક વ્યાખ્યા' રચી. તેમણે કુમા-રપાલના રાજ્યમાં સં. ૧૨૨૨ના ચૈત્ર શુદ ૧૦ મીએ ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ[૨૭૫] (જે. ૬, પી, ૧, ૩; પી; ૩, અંગ્રેજી પ્ર૦ ૧૪) નન્દીટીકાદુર્ગપદવ્યાખ્યા (સં. ૧૨૨૬ની પ્રત જે. ભં. માં છે જે. ૬; પી. ૫, ૨૦૨), સં. ૧૨૨૭ માં ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણ જીતકલ્પ બૃહચ્ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા, સં. ૧૨૨૮ મા નિરયા-વલી (પાંચે ઉપાંગ) પર વૃત્તિ અને તે ઉપરાંત ૫૫૦ શ્લોક પ્રમાણ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય, સુખબોધા સામાચારી (કે જેમાં ગૃહસ્થો અને સાધુઓનાં અનુષ્ઠાનોની

---

૨૭૪ આવો ઉલ્લેખ એક યાદીમાં મળ્યો છે. આવો ઉલ્લેખ કે આ ટીકા બીજે ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વા-નોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેનો નિકાલ, કદાચિત્ આ ટીકા ઉપલબ્ધ થવાથી થઈ શકે.—શ્રી જિનવિજય પુરાતત્ત્વ ૨, પૃ. ૪૨૦

૨૭૫ करनयनसूर्यवर्षे प्रातः पुष्यार्के मधुसितदशम्याम्।
धृतियोगेनवमर्षो समर्पिता प्रकृतवृत्तिरियम्॥
—પી ૩ અંગ્રેજી પ્ર. પૃ. ૧૪.

સામાન્યગુણોપદેશ કુલક, ૧૭ હિતોપદેશ કુલક, ૧૮ કાલશતક, ૧૯ મંડલવિચાર કુલક અને ૨૦ દ્વાદશ વર્ગ. (લીં) તેમણે નૈષધકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા રચી હતી એવો ઉલ્લેખ સાંપડે છે.[૨૭૪]

૩૩૫. ચંદ્રકુલના **શીલભદ્રસૂરિના** શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિ** થયા. આ સૂરિનું નામ સામાન્ય અવસ્થામાં પૂર્વે **પાર્શ્વદેવગણિ** હતું. તેમણે સં. ૧૧૬૯ માં બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના ન્યાયપ્રવેશક નામના બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ પરની હરિભદ્રસૂરિ (પહેલા)ની વૃત્તિ પર **પંજિકા** રચી. (પી. ૧, ૮૧; પ્ર. ગા. ઓ. સી.) સં. ૧૧૭૧ માં સ્વગુરુ ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલી **જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થવિચારસારસાર્ધશતક** પરની વૃત્તિમાં સહાયતા આપી. સં. ૧૧૭૩મા **જિનદાસ** મહત્તરની **નિશીથચૂર્ણિ** પર 'વિંશોદ્દેશક વ્યાખ્યા' રચી. તેમણે કુમારપાલના રાજ્યમા સં. ૧૨૨૨ના ચૈત્ર શુદ ૧૦ બીએ ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ[૨૭૫] (જે. ૬, પી, ૧, ૩; પી; ૩, અંગ્રેજી પ્ર૦ ૧૪) નન્દીટીકાદુર્ગપદવ્યાખ્યા (સં. ૧૨૨૬ની અન જે. ભં. માં છે જે. ૬; પી. ૫, ૨૦૨), સં. ૧૨૨૭ માં ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણ જીતકલ્પ બૃહચ્ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા, સં. ૧૨૨૮ માં નિરયાવલી (પાંચે ઉપાગ) પર વૃત્તિ અને તે ઉપરાત ૫૫૦ શ્લોક પ્રમાણ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય, સુખબોધા સામાચારી (કે જેમાં ગૃહસ્થો અને સાધુઓના અનુષ્ઠાનોની

---

૨૭૪ આવો ઉલ્લેખ એક યાદીમાં મળ્યો છે. આવો ઉલ્લેખ કે આ ટીકા બીજે ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વાનોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેનો નિકાલ, કદાચિત્ આ ટીકા ઉપલબ્ધ થવાથી થઈ શકે.—શ્રી જિનવિજય પુરાતત્ત્વ ૨, પૃ. ૪૨૦

૨૭૫ वरनयनसूर्यवर्षे प्रातः पुष्यार्के मधुसितद्दशम्याम् ।
तृतियोगेनत्रमर्थो समर्थिता प्रकृतवृत्तिरियम् ॥
—પી ૩ અંગ્રેજી પ્ર. પૃ. ૧૪.

સામાન્યગુણોપદેશ કુલક, ૧૭ હિતોપદેશ કુલક, ૧૮ કાલશતક, ૧૯ મંડલવિચાર કુલક અને ૨૦ દ્વાદશ વર્ગ. (લીં) તેમણે નૈષધકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા રચી હતી એવો ઉલ્લેખ સાંપડે છે.[૨૭૪]

૩૩૫. ચંદ્રકુલના **શીલભદ્રસૂરિ**ના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિ** થયા. આ સૂરિનું નામ સામાન્ય અવસ્થામાં પૂર્વે પાર્શ્વદેવગણિ હતું. તેમણે સં. ૧૧૬૯ માં બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના ન્યાયપ્રવેશક નામના બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ પરની હરિભદ્રસૂરિ (પહેલા)ની વૃત્તિ પર પંજિકા રચી. (પી. ૧, ૮૧; પ્ર. ગા. ઓ. સી.) સં. ૧૧૭૧ માં સ્વગુરુ ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલી જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર-સાર્ધશતક પરની વૃત્તિમાં સહાયતા આપી. સં. ૧૧૭૩મા જિનદાસ મહત્તરની નિશીથચૂર્ણિ પર 'વિંશોદ્દેશક વ્યાખ્યા' રચી. તેમણે કુમારપાલના રાજ્યમા સં. ૧૨૨૨ના ચૈત્ર શુદ ૧૦ બીએ ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ[૨૭૫] (જે. ૬, પી, ૧, ૩; પી; ૩, આંગ્રેજી પ્ર૦ ૧૪) નન્દીટીકાદુર્ગપદવ્યાખ્યા (સં. ૧૨૨૬ની અન જે. ભં. માં છે જે. ૬; પી. ૫, ૨૦૨), સં. ૧૨૨૭ માં ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણ જીતકલ્પ બૃહચ્ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા, સં. ૧૨૨૮ માં નિરયાવલી (પાંચે ઉપાંગ) પર વૃત્તિ અને તે ઉપરાત ૫૫૦ શ્લોક પ્રમાણ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય, સુખબોધા સામાચારી (કે જેમાં ગૃહસ્થો અને સાધુઓના અનુષ્ઠાનોની

---

૨૭૪ આવો ઉલ્લેખ એક યાદીમાં મળ્યો છે. આવો ઉલ્લેખ કે આ ટીકા બીજે ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વાનોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેનો નિકાલ, કદાચિત્ આ ટીકા ઉપલબ્ધ થવાથી થઈ શકે.—શ્રી જિનવિજય પુરાતત્ત્વ ૨, પૃ. ૪૨૦

૨૭૫ करनयनसूर्यवर्षे प्रातः पुष्यार्के मधुसितदशम्याम्।
वृत्तियोगेनरमर्थो समर्थिता प्रकृतवृत्तिरियम्॥
—પી ૩ આંગ્રેજી પ્ર. પૃ. ૧૪.

અપ વૃત્તિમાં જણાવે છે કે તેઓ મૂળ પ્રદ્યુમ્ન નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે પોતાની ચાર સ્ત્રી તજી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી; તેમના સમકાલીન શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાના મુનિસુવ્રતચરિતની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ-(પી.પ,૧૪-૧૬)

'તેમના વ્યાખ્યાન ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળી ગુણીજનોના મનમાં ચમત્કાર ઉપજાવતો જયસિંહદેવ (સિદ્ધરાજ) નામનો ગૂર્જરનરેન્દ્ર સ્વયં જિન-મંદિરમાં પરિવાર સાથે આવી લાંબા વખત સુધી તેમની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાંભળતો અને કયારેક સૂરિનાં દર્શનથી ઉત્કંઠિત થઈ સ્વયંજ વસતિમાં-ઉપાશ્રયમાં આવતો તથા ઘણા સમય સુધી સંલાપ કરતો હતો.

એક વખત તો સિદ્ધરાજે દુર્વાદિ અર્વને આરતિ જેમ ત્રણવાર ભમાડી સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કરી સૂરિને પંચાંગ પ્રણામ કર્યાં હતા અને થાળમાં પીરસાઈ આવેલા આહારમાંથી ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન, ખાદિમ સ્વાદિમ) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો. આમ કરી કૃતાર્થ માની જાણે વીરનાથ-મહાવીર ભગવાન્ સ્વયં મારે ઘેર આવ્યા તેમ માનું છુ એમ તેણે પ્રકટ કર્યું હતું.

સિદ્ધરાજને કહી સકલ દેશમાં જિનમંદિરોપર કનકમય કલશ ચડાવ્યા, ધંધુકા સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્યતીર્થીઓ તરફથી જિનશાસનને થતી પીડા નિવારી, અને તે સ્થાનોમાં રથપરિભ્રમણ પણ કરાવ્યું. કુત્સિત અધિકારીઓથી જિનમંદિરોમાં ભંગાતી દેવદાયો (દેવનિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નું જયસિંહ નરેન્દ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યું-દેવદાય ચાલુ રખાવી અને કયાંક તે રાજભંડારમાં દાખલ થઇ ગઈ તે પણ જિન-ભવનોને પાછી અપાવરાવી.

પાટણથી ગયેલા સંઘમાં આ સૂરિને સાદે લીધેલા-તેમાં ૧૧૦૦ જૈન-વલય લંગડી પ્રમુખ શકટરૂપ (ગાડાં) સાથે ચાલ્યાં હતાં. ઘોડા ઉંટ બળદ વાહન પાદચરની તો સંખ્યાજ થઇ શકતી નહોતી. વામનસ્થલી (વણથલી)માં સંઘે પડાવ નાંખ્યો સોરઠનો રાજા ખેંગાર હતો તેનું મન દુષ્ટ થયું ને આ સંઘ પાસેથી લક્ષ્મી પડાવવા ધાર્યું ને સંઘને ત્યાંથી ચાલવા ન દીધો. બે દિવસ સુધી સંઘના લોકજનને પોતાની અભયદાન આપી નહિ અન્યદા તેનો સ્વજન મૃત્યુ પામ્યો. એના શોક [illegible] અર્ધે હેમચંદ્રસૂરિ જઈ પ્રતિબોધી ઋદ્ધિ સાથે સંઘને મુક્ત [illegible] ઉજ્જયંત (ગિરિ [illegible]

શ્રય વૃત્તિમાં જણાવે છે કે તેઓ મૂળ પ્રદ્યુમ્ન નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે પોતાની ચાર સ્ત્રી તજી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી; તેમના સમકાલીન શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાના મુનિસુવ્રતચરિતની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ-(પી.૫,૧૪-૧૬)

'તેમના વ્યાખ્યાન ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળી ગુણીજનોના મનમાં ચમત્કાર ઉપજાવતો જયસિંહદેવ (સિદ્ધરાજ) નામનો ગૂર્જરનરેન્દ્ર સ્વયં જિનમંદિરમાં પરિવાર સાથે આવી લાંબા વખત સુધી તેમની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાંભળતો અને કયારેક સૂરિનાં દર્શનથી ઉત્કંઠિત થઈ સ્વયંજ વસતિમાં-ઉપાશ્રયમાં આવતો તથા ઘણા સમય સુધી સંલાપ કરતો હતો.

એક વખત તો સિદ્ધરાજે દુર્વાદિ અર્વને આરતિ એમ ત્રણવાર ભમાડી સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કરી સૂરિને પંચાંગ પ્રણામ કર્યો હતો અને થાળમાં પીરસાઈ આવેલા આહારમાંથી ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન, ખાદિમ સ્વાદિમ) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો. આમ કરી કૃતાર્થ માની તેણે વીરનાથ-મહાવીર ભગવાન્ સ્વયં મારે ઘેર આવ્યા તેમ માનું છુ એમ તેણે પ્રકટ કર્યું હતું.

સિદ્ધરાજને કહી સકલ દેશમાં જિનમંદિરોપર કનકમય કલશ ચડાવ્યા, ધંધુકા સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્યતીર્થીઓ તરફથી જિનશાસનને થતી પીડા નિવારી, અને તે સ્થાનોમાં રથપરિભ્રમણ પણ કરાવ્યું. કુત્સિત અધિકારીઓથી જિનમંદિરોમાં ભંગાતી દેવદાયો (દેવનિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નું જયસિંહ નરેન્દ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યું-દેવદાય ચાલુ રખાવી અને કયાંક તે રાજભંડારમાં દાખલ થઇ ગઈ તે પણ જિનભવનોને પાછી અપાવરાવી.

ને તેના પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી છે (મૂલ સૂત્ર ગૂ૦ ભા૦ સહિત પ્ર૦ જૈન શ્રે૦ મંડળી) પછી ૫. સં. ૧૧૬૪માં પાટણમાં જીવસમાસ પર ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ, (કે જેની તેજ વર્ષમાં કર્ત્તાએ સ્વહસ્તે તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત ખંભાત શાંતિનાથ ભંડારમાં છે. પી. ૧, ૧૮) પછી ૬ સં.૧૧૭૦માં મેડતા અને છત્રાપલ્લીમાં શ્રીમંત શ્રાવકોની વસતીમાં રહી સ્વતંત્ર ગ્રંથ નામે ભવભાવના સૂત્ર રચવા ઉપરાત તેના પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૧૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચી. (કે જેમાં નેમિચરિત પણ અંતર્ગત છે. જે પ્ર. ૩૯, ૪૭), ૭ પછી નંદીસૂત્ર પર ટિપ્પનક અને છેવટમાં ૮ સં. ૧૧૭૫માં વિશેષાવશ્યક સૂત્ર પર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્વૃત્તિ (પી. ૬, ૪૯ પ્ર૦ ય૦ ગ્રં. અને ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર૦ આ. સમિતિ). આ વિશેષાવશ્યક વિવરણની વિશાલરચનામાં સાત સહાયકોનાં નામ પોતે આપ્યાં છે કે જેઓ પ્રાયઃ તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ જણાય છે નામેઃ—૧ અભયકુમારગણિ, ૨ ધનદેવગણિ ૩ જિનભદ્રગણિ ૪ લક્ષ્મણગણિ (જુઓ પછી). ૫ વિબુધચંદ્ર મુનિ (ત્રીજા પટ્ટધર. જુઓ હવે પછી), ૬-૭ બે સાધ્વીઓ નામે આનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની.

૩૪૨ સં. ૧૧૭૯માં કર્ણાવતીમાં આશુકના મહામાત્યપદમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત તાડપત્રપર લખાઇ (પાટણ સૂચિ.)

૩૪૩. સં. ૧૧૮૧માં [૨૭૭]વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમા પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડ વાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરા-

---

૨૭૭ चंद्राष्टे-शिववर्षेऽम ११८१ वैशाखे पूर्णिमा दिने ।
आहूतौ वादशालायां तौ वादि-प्रतिवादिनौ ॥ १९३
—પ્રભાવક ચરિત વાદિદેવસૂરિપ્રબંધ કે જે પ્રબંધમાં (પૃ. ૨૬૮-૨૬૬) આ વાદનું સમગ્ર કથન ગૂંથેલું છે.

ને તેના પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી છે (મૂલ સૂત્ર ગૂ૦ ભા૦ સહિત પ્ર૦ જૈન શ્રે૦ મંડળ) પછી ૫. સં. ૧૧૬૪માં પાટણમાં જીવસમાસ પર ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ, (કે જેની તેજ વર્ષમાં કર્તાએ સ્વહસ્તે તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત ખંભાત શાંતિનાથ ભંડારમાં છે. પી. ૧, ૧૮) પછી ૬ સં.૧૧૭૦માં મેડના અને છત્રાપલ્લીમાં શ્રીમંત શ્રાવકોની વસતીમાં રહી સ્વતંત્ર ગ્રંથ નામે ભવભાવના સૂત્ર રચવા ઉપરાંત તેના પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૧૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચી. (કે જેમાં નેમિચરિત પણ અંતર્ગત છે. જે પ્ર. ૩૯, ૪૭), ૭ પછી નંદીસૂત્ર પર ટિપ્પનક અને છેવટમાં ૮ સં. ૧૧૭૫માં વિશેષાવશ્યક સૂત્ર પર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્‌વૃત્તિ (પી. ૬, ૪૯ પ્ર૦ ય૦ ગ્રં. અને ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર૦ આ. સમિતિ). આ વિશેષાવશ્યક વિવરણની વિશાલરચનામાં સાત સહાયકોનાં નામ પોતે આપ્યાં છે કે જેઓ પ્રાયઃ તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ જણાય છે નામેઃ—૧ અભયકુમારગણિ, ૨ ધનદેવગણિ ૩ જિનભદ્રગણિ ૪ લક્ષ્મણગણિ (જુઓ પછી). ૫ વિબુધચંદ્ર મુનિ (ત્રીજા પટ્ટધર. જુઓ હવે પછી), ૬-૭ બે સાધ્વીઓ નામે આનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની.

૩૪૨ સં. ૧૧૭૯માં કર્ણાવતીમાં આશુકના મહામાત્યપદમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત તાડપત્રપર લખાઇ (પાટણ સૂચિ.)

૩૪૩. સં. ૧૧૮૧માં [૨૭૭]વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમા પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડ વાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરા-

---

૨૭૭ चंद्राष्टे-शिववर्षेऽत्र ११८१ वैशाखे पूर्णिमा दिने ।
आहूतौ वादशालायां तौ वादि-प्रतिवादिनौ ॥ १९३

—પ્રભાવક ચરિત વાદિદેવસૂરિપ્રબંધ કે જે પ્રબંધમાં (પૃ. ૨૫૮-૨૬૬) આ વાદનું સમગ્ર કથન ગુંથેલું છે.

પરિચ્છેદમાં રચ્યો અને તેનાપર પોતે સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' રચી.[૨૮૦] અને હરકોઈ અભ્યાસીને જૈન ન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે ક્યાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી. સં. ૧૨૦૪માં ફલવર્ધીગ્રામમાં (ફલોધીમા) પાર્શ્વચૈત્યની અને આરાસણમાં નેમિનાથબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેઓ કુમારપાલના સમયમાં સં. ૧૨૨૬ મા સ્વર્ગસ્થ થયા.[૨૮૧]

૩૪૬ નાગેંદ્રગચ્છમાં મહેન્દ્રસૂરિ-શાંતિસૂરિના શિષ્યો આનન્દસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ થયા. સિદ્ધરાજે તે આનન્દસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિને બાલ્યાવસ્થામાં હોવા છતાં વાદીઓને જીત્યા હોવાથી અનુક્રમે 'વ્યાઘ્રશિશુક' અને 'સિંહ-શિશુક' એ બિરૂદો આપ્યાં હતાં[૨૮૨]

---

૨૮૦ પ્ર૦ શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઈ અમદાવાદ; તથા આર્હતમત પ્રભાકર પૂના; વે. નં. ૧૬૩૨

૨૮૧ જન્મ, દીક્ષા, આચાર્યપદ અને સ્વર્ગવાસનાં વર્ષો પ્રભાવકચરિતમાં આપ્યાં છે:—

> शिखिवेदशिवे जन्म दीक्षा युग्मशरेश्वरे
> वेदाश्वशंकरे वर्षे सूरित्वमभवत् प्रभोः ॥
> रसयुग्मरवौ वर्षे श्रावणेमासि संगते ।
> कृष्णपक्षस्य सप्तम्यामपरान्हे गुरो दिने ॥
> मर्त्यलोकस्थितं लोकं प्रतिबोध्य पुरन्दर–
> बोधका इव ते जग्मुर्दिवं श्री देवसूरयः ॥

૨૮૨ અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્ત્તન કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કે (પૃ. ૩૦, શ્લોક ૨૦):—

> शैशवेऽपि मदमल्लवादविद् वारणनिवारणक्षमौ ।
> यौ जगाद जयसिंहभूपति र्व्याघ्रसिंहशिशुकाविति स्वयम् ॥

આની પરંપરામાં થયેલ હરિભદ્ર-વિજયસેન-ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં (શ્લો ૩, ૧૮) જણાવ્યું છે કે:—

> 'आनन्दसूरिरिति तस्य बभूव शिष्यः पूर्वोऽपरः समभवोऽमरचन्द्रसूरिः ।
> बाल्येऽपि निर्दलितवादिगजौ जगाद यौ 'व्याघ्रसिंहशिशुका' विति सिद्धराजः ॥

પરિચ્છેદમાં રચ્યો અને તેનાપર પોતે સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે 'સ્યાદ્વાદ-રત્નાકર' રચી.[૨૮૦] અને હરકોઈ અભ્યાસીને જૈન ન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે ક્યાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી. સં. ૧૨૦૪માં ફલવર્ધીગ્રામમાં (ફલોધીમાં) પાર્શ્વચૈત્યની અને આરાસણમાં નેમિનાથબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેઓ કુમારપાલના સમયમાં સં. ૧૨૨૬ મા સ્વર્ગસ્થ થયા.[૨૮૧]

૩૪૬ નાગેંદ્રગચ્છમાં મહેન્દ્રસૂરિ-શાંતિસૂરિના શિષ્યો આનન્દસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ થયા. સિદ્ધરાજે તે આનન્દસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિને બાલ્યાવસ્થામાં હોવા છતાં વાદીઓને જીત્યા હોવાથી અનુક્રમે 'વ્યાઘ્રશિશુક' અને 'સિંહ-શિશુક' એ બિરુદો આપ્યાં હતાં[૨૮૨]

---

૨૮૦ પ્ર૦ શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઈ અમદાવાદ; તથા આર્હતમત પ્રભાકર પૂના; વે. નં. ૧૬૩૨

૨૮૧ જન્મ, દીક્ષા, આચાર્યપદ અને સ્વર્ગવાસનાં વર્ષો પ્રભાવકચરિતમાં આપ્યાં છે:—

> शिखिवेदशिवे जन्म दीक्षा युग्मशरेश्वरे
> वेदाश्वशंकरे वर्षे सूरित्वमभवत् प्रभोः ॥
> रसयुग्मरवौ वर्षे श्रावणेमासि संगते ।
> कृष्णपक्षस्य सप्तम्यामपरान्हे गुरो दिने ॥
> मर्त्यलोकस्थितं लोकं प्रतिबोध्य पुरन्दर–
> बोधका इव ते जग्मुर्दिवं श्री देवसूरयः ॥

૨૮૨ અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્તન કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કે (પૃ. ૩૦, શ્લોક ૨૦):—

> यौ शैशवेऽपि मदमत्तवादविद् वारणनिवारणक्षमौ ।
> यौ जगाद जयसिंहभूपति र्व्याघ्रसिंहशिशुकाविति स्वयम् ॥

આની પરંપરામાં થયેલ હરિભદ્ર-વિજયસેન-ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં (શ્લો ૩, ૧૮) જણાવ્યું છે કે:—

> 'आनन्दसूरिरिति तस्य बभूव शिष्यः पूर्वोऽपरः समभवत्तोऽमरचन्द्रसूरिः ।
> बाल्येऽपि निर्दलितवादिगजो जगाद यौ 'व्याघ्रसिंहशिशुका' विति सिद्धराजः ॥

શ્રાવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ચૂર્ણિ રચી છે. (પા. ભં; પી. ૫, ૨૨)

૩૫૦ સં. ૧૧૮૫ માં ચંદ્રપ્રભ મહત્તરકૃત **વિજયચંદ્ર કેવલિ-ચરિત** અને હરિભદ્રસૂરિકૃત ચૈત્યવંદનટીકા-લલિતવિસ્તરા ટીકા તાડ-પત્રપર લખાયાં. (પા. સૂચિ. નં. ૪૫).

૩૫૧ સં. ૧૧૮૬ મા રાજગચ્છના **શીલભદ્રસૂરિ** શિષ્ય ધર્મઘોષસૂરિએ ધર્મકલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો (પી. ૫, ૧૦૭). આ સૂરિએ **શાકંભરી** નૃપતિ (વિગ્રહરાજ-વીસલદેવ ત્રીજો) ને પ્રતિબોધિત કર્યો હતો.[૨૮૯] તેમણે સં ૧૧૮૧ માં ફલો-ધીમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે પ્રતિષ્ઠા કરી (જિનપ્રભકૃત ફલવર્ધિ પાર્શ્વનાથ-કલ્પ, પી. ૪, ૧૦૦) તેમના શિષ્ય **યશોભદ્રસૂરિએ** ગદ્યગોદાવરી રચ્યું. (જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રવચનસારોદ્ધારની વિષમવ્યાખ્યાની પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૨૬૨).

૩૫૨ સં. ૧૧૮૭ માં **મહેન્દ્રસૂરિએ** પોતાના શિષ્યની અભ્ય-ર્થનાથી પ્રાકૃતમાં **નર્મદાસુંદરી કથા** રચી, (જે. ૫૪) તેનો પ્રથમાદર્શ

---

૨૮૯ જુઓ આ સૂરિના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિ-દેવસેનગણિ શિ૦ પૃથ્વી-ચંદ્રસૂરિના રચેલા પર્યુષણાકલ્પ ટિપ્પનની પ્રશસ્તિઃ (પી. ૩, ૧૫, પા૦ નં. ૪૯) કે જે સં ૧૩૮૪ ની તાડપત્રની પ્રત છે.

अभवद् वादिमदहरः षट्तर्कांभोजबोधनदिनेशः ।
श्रीधर्मघोषसूरिर्बोधितशाकंभरीभूपः ॥
चारित्रांभोधिशशी त्रिवर्गपरिहारजनितबुधहर्षः ।
दर्शितविधिः शमनिधिः सिद्धान्तमहोदधिप्रवरः ॥

સરખાવો પાટણસૂચિ નં. ૪૬ ની કલ્પસૂત્રની પ્રતની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે.—

वादिचंद्र गुणचंद्र विजेता विग्रहक्षितिपबोधविधाता ।
धर्म्मसूरिरिति नाम पुरासीत् विश्वविश्वविदितो मुनिराजः ॥

તથા પી ૫, ૧૦૯ માંની કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્યની કથાનો શુરૂક્રમ—
श्री राजगच्छ मुकुटोपम शीलभद्रसूरेर्विनेयतिलकः किल धर्मसूरिः ।
दुर्वादिगर्वभर सिंधुरसिंहनादः श्री विग्रहक्षितिपतेर्दलितप्रमादः ॥

શ્રાવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણું ચૂર્ણિ રચી છે. (પા. ભં; પી. ૫, ૨૨)

૩૫૦ સં. ૧૧૮૫ માં ચંદ્રપ્રભ મહત્તરકૃત વિજયચંદ્ર કેવલિચરિત અને હરિભદ્રસૂરિકૃત ચૈત્યવંદનટીકા-લલિતવિસ્તરા ટીકા તાડપત્રપર લખાયાં. (પા. સૂચિ. નં. ૪૫).

૩૫૧ સં. ૧૧૮૬ મા રાજગચ્છના **શી**લભદ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મઘોષસૂરિએ ધર્મકલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો (પી. ૫, ૧૦૭). આ સૂરિએ **શાક**ંભરી નૃપતિ (વિગ્રહરાજ-વીસલદેવ ત્રીજે) ને પ્રતિબોધિત કર્યો હતો.[૨૮૬] તેમણે સં ૧૧૮૧ માં ફલોધીમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે પ્રતિષ્ઠા કરી (જિનપ્રભકૃત ફલવર્ધિ પાર્શ્વનાથકલ્પ, પી. ૪, ૧૦૦) તેમના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિએ ગદ્યગોદાવરી રચ્યું. (જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રવચનસારોદ્ધારની વિષમવ્યાખ્યાની પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૨૬૨).

૩૫૨ સં. ૧૧૮૭ માં **મહે**ન્દ્રસૂરિએ પોતાના શિષ્યની અભ્યર્થનાથી પ્રાકૃતમાં **નર્મદાસુંદરી** કથા રચી, (જે. ૫૪) તેનો પ્રથમાદર્શ

---

૨૮૬ જુઓ આ સૂરિના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિ-દેવસેનગણિ શિ૦ પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના રચેલા પર્યુષણાકલ્પ ટિપ્પનની પ્રશસ્તિ: (પી. ૩, ૧૫, પા૦ નં. ૪૯) કે જે સં ૧૩૮૪ ની તાડપત્રની પ્રત છે.

अभयद् वादिमदहरः षट्तर्कांभोजबोधनदिनेशः ।

श्रीधर्मघोषसूरिर्बोधितशाकंभरीभूपः ॥

चारित्रांभोधिशशी त्रिवर्गपरिहारजनितबुधहर्षः ।

दर्शितविधिः शमनिधिः सिद्धान्तमहोदधिप्रवरः ॥

સરખાવો પાટણસૂચિ નં. ૪૬ ની કલ્પસૂત્રની પ્રતની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે.—

वादिचंद्र गुणचंद्र विजेता विग्रहक्षितिपबोधविधाता ।

धर्म्मसूरिरिति नाम पुरासीत् विश्वविश्वविदितो मुनिराजः ॥

તથા પી ૫, ૧૦૯ માંની કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્યની કથાનો ગુરુક્રમ—

श्री राजगच्छ मुकुटोपम शीलभद्रसूरेर्विनेयतिलकः किल धर्म्मसूरिः ।

दुर्वादिगर्वभर सिंधुरसिंहनादः श्री विग्रहक्षितिपतेर्दलितप्रमादः ॥

ઉપદેશપર ટીકા તાડપત્રપર લખાઇ (જે. ૭). જયમંગલ નામના આચાર્યે કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યપર વિવિધ અર્થની કવિશિક્ષાઓના સંગ્રહમાંથી નિચોડ લઇ એક ગ્રંથ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રચ્યો જણાય છે. (પી. ૧, ૮૦).

૩૫૭ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધરો હતા. ૧ વિજયસિંહસૂરિ ૨ શ્રીચંદ્રસૂરિ અને ૩ વિબુધચંદ્રસૂરિ. વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧ માં માઘ વદ ૩ને દિને ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા. વિવરણ સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં સમાપ્ત કર્યું. મૂલ વિવરણ પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતું તે આ સૂરિએ વિસ્તાર્યું તેમાં તેમના ગુરૂભાઇ અભયકુમાર ગણિએ સહાયના કરી હતી; અને તેનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું. (પી. ૫, ૮૭).

૩૫૮ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સંબંધી તેમના ગુરૂભાઇ લક્ષ્મણગણિ પોતાના સુપાસનાહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે તેમણે માત્ર લાટદેશની મુદ્રા (મંત્રિમુદ્રા)નેજ નહિ પરંતુ શ્રમણમુદ્રા (સાધુધર્મ)ને પાલન કરતાં પણ જિન પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. આ પરથી જણાય છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રિપદે મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવિત રીતે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાંજ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઇએ.

૩૫૯ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોલકા જ્યાં 'ભરૂચ' નામનું જિનમંદિર હતું કે જેમાં મુનિસુવ્રતની પ્રતિમા અધિષ્ઠિત હતી ત્યાં આવ્યા. ત્યાંના પોરવાડ ધવલે મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી. તદનુસાર સૂરિ ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી (આસાવળ—અમદાવાદ પાસે) આવી ત્યાંના શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં રહી મુનિસુવ્રત ચરિત્ર [૨૮૭] સં. ૧૧૯૩ ની દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યું. તેની ગાથા

---

૨૮૭ विक्कमकालाउ एगवी (वा) स सहस्ते सए सावगउ (निगवंदिए)
तव्वयणंतर दीवस (प) व्वदिणंमि एयं परिगमत्तं ॥ પી. ૫, ૧૮.
આમાં કૌંસમાં લખેલ તે પંડિત લાલચંદે સુધારેલ છે: ને તે બરાબર

ઉપદેશપર ટીકા તાડપત્રપર લખાઇ (જે. ૭). જયમંગલ નામના આચાર્યે કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યપર વિવિધ અર્થની કવિશિક્ષાઓના સંગ્રહમાંથી નિચોડ લઇ એક ગ્રંથ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રચ્યો જણાય છે. (પી. ૧, ૮૦).

૩૫૭ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધરો હતા. ૧ વિજયસિંહસૂરિ ૨ **શ્રીચંદ્રસૂરિ** અને ૩ વિબુધચંદ્રસૂરિ. વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧ માં માઘ વદ ૩ને દિને ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા. વિવરણ સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં સમાપ્ત કર્યું. મૂલ વિવરણ પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતું તે આ સૂરિએ વિસ્તાર્યું તેમાં તેમના ગુરૂભાઇ અભયકુમાર ગણિએ સહાયના કરી હતી; અને તેનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું. (પી. ૫, ૮૭).

૩૫૮ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સંબંધી તેમના ગુરૂભાઇ લક્ષ્મણગણિ પોતાના સુપાસનાહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે તેમણે માત્ર લાટદેશની મુદ્રા (મંત્રિમુદ્રા)નેજ નહિ પરંતુ શ્રમણમુદ્રા (સાધુધર્મ)ને પાલન કરતાં પણ જિન પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. આ પરથી જણાય છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રિપદે મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવિત રીતે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાંજ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઇએ.

૩૫૯ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોલકા જ્યાં 'ભરૂચ' નામનું જિનમંદિર હતું કે જેમાં સુનિસુવ્રતની પ્રતિમા અધિષ્ઠિત હતી ત્યાં આવ્યા. ત્યાના પોરવાડ ધવલે મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી. તદનુસાર સૂરિ ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી (આસાવળ—અમદાવાદ પાસે) આવી ત્યાંના શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસનિમાં રહી મુનિસુવ્રત ચરિત્ર [૨૮૭] સં. ૧૧૯૩ ની દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યું. તેની ગાથા

---

૨૮૭ विक्कमकालाउ एगवी (वा) स सहस्से सए सावगउ (निगवरंदिए) तव्वयणंतर दीवस (प) व्वदिणंमि एवं परिगमत्तं ॥ પી. ૫, ૧૮. આમાં કૌંસમાં લખેલ તે પંડિત લાલચંદે સુધારેલ છે: ને તે બરાબર

ઉપદેશપર ટીકા તાડપત્રપર લખાઇ (જે. ૭). જયમંગલ નામના આચાર્યે કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યપર વિવિધ અર્થની કવિશિક્ષાઓના સંગ્રહમાંથી નિચોડ લઇ એક ગ્રંથ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રચ્યો જણાય છે. (પી. ૧, ૮૦).

૩૫૭ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધરો હતા. ૧ વિજયસિંહસૂરિ ૨ શ્રીચંદ્રસૂરિ અને ૩ વિબુધચંદ્રસૂરિ. વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧ માં માઘ વદ ૩ને દિને ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા. વિવરણ સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં સમાપ્ત કર્યું. મૂલ વિવરણ પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતું તે આ સૂરિએ વિસ્તાર્યું તેમાં તેમના ગુરૂભાઇ અભયકુમાર ગણિએ સહાયતા કરી હતી; અને તેનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું. (પી. ૫, ૮૭).

૩૫૮ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સંબંધી તેમના ગુરૂભાઇ લક્ષ્મણગણિ પોતાના સુપાસનાહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે તેમણે માત્ર લાટદેશની મુદ્રા (મંત્રિમુદ્રા)નેજ નહિ પરંતુ શ્રમણમુદ્રા (સાધુધર્મ)ને પાલન કરતા પણ જિન પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. આ પરથી જણાય છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રિપદે મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવિત રીતે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાંજ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઇએ.

૩૫૯ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોલકા જ્યાં 'ભરૂચ' નામનું જિનમંદિર હતું કે જેમાં મુનિસુવ્રતની પ્રતિમા અધિષ્ઠિત હતી ત્યાં આવ્યા. ત્યાંના પોરવાડ ધવલે મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી. તદનુસાર સૂરિ ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી (આસાવળ-અમદાવાદ પાસે) આવી ત્યાંના શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં રહી મુનિસુવ્રત ચરિત્ર[287] સં. ૧૧૯૩ ની દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યું. તેની ગાથા

---

૨૮૭ विक्कमराआउ एगवी (वा) स सहस्से सए सावणउ (तिनवइए)
 तव्वयणंतर दीवम (प) व्वदिणंमि एयं परिसमत्तं ॥ પી. ૫, ૧૮.
આમાં કૌંસમાં લખેલ તે પંડિત લાલચંદે સુધારેલ છે. ને તે બરાબર

ઉપદેશપર ટીકા તાડપત્રપર લખાઇ (જે. ૭). જયમંગલ નામના આચાર્યે કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યપર વિવિધ અર્થની કવિશિક્ષાઓના સંગ્રહમાંથી નિચોડ લઇ એક ગ્રંથ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રચ્યો જણાય છે. (પી. ૧, ૮૦).

૩૫૭ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધરો હતા. ૧ **વિજયસિંહસૂરિ** ૨ **શ્રીચંદ્રસૂરિ** અને ૩ **વિબુધચંદ્રસૂરિ**. વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧ માં માઘ વદ ૩ને દિને ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા. વિવરણ સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં સમાપ્ત કર્યું. મૂલ વિવરણ પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતું તે આ સૂરિએ વિસ્તાર્યું તેમાં તેમના ગુરૂભાઇ અભયકુમાર ગણિએ સહાયતા કરી હતી; અને તેનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું. (પી. ૫, ૮૭).

૩૫૮ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સંબંધી તેમના ગુરૂભાઇ લક્ષ્મણગણિ પોતાના સુપાસનાહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે તેમણે માત્ર લાટદેશની મુદ્રા (મંત્રિમુદ્રા)નેજ નહિ પરંતુ શ્રમણમુદ્રા (સાધુધર્મ)ને પાલન કરતા પણ જિન પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. આ પરથી જણાય છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રિપદે મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવિત રીતે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાંજ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઇએ.

૩૫૯ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોલકા જ્યાં 'ભરૂચ' નામનું જિનમંદિર હતું કે જેમાં મુનિસુવ્રતની પ્રતિમા અધિષ્ઠિત હતી ત્યાં આવ્યા. ત્યાના પોરવાડ ધવલે મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી. તદનુસાર સૂરિ ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી (આસાવળ–અમદાવાદ પાસે) આવી ત્યાંના શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં રહી મુનિસુવ્રત ચરિત્ર [૨૮૭]સં. ૧૧૯૩ ની દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યું. તેની ગાથા

---

૨૮૭ विक्कमकालाउ एगती (वा) स सहस्से सए सावणउ (तिगवइए)
तव्वयणंतर दीवम (प) व्वदिणंमि एयं परिग्गमत्तं ॥ પી. ૫, ૧૮.
આમાં કૌંસમાં લખેલ તે પંડિત લાલચંદે સુધારેલ છે. ને તે બરાબર

ઉદાહરણ છે. તેમા અનેક વૈયાકરણોના મતોનો ઉલ્લેખ છે. ઉદાહરણોમાં કેટલાક કવિઓની રચનાઓ તેમનાં નામ સહિત,–પણ ક્યાંક નામ વગર-ઉધ્ધૃત કરી છે તેથી આ ગ્રંથનું ઘણું મહત્ત્વ છે. દાખલા તરીકે તદ્ધિત પ્રત્યયોના ઉદાહરણોમાં **ભટ્ટિ** કાવ્ય અને દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની શૈલીપર રચેલા **માલવના પરમાર** રાજાઓના સંબંધી કોઇ કાવ્ય (નામ નથી આપ્યું) ના ઘણા શ્લોકો ઉધ્ધૃત કર્યા છે.

૩૬૨ વળી તેમા કેટલાક શ્લોકખંડ **સિદ્ધરાજની** પ્રશંસાના છે તેથી જણાય છે કે તે વર્દ્ધમાનસૂરિએ 'સિદ્ધરાજ વર્ણન' એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે પૈકી એક શ્લોક **'ममैव सिद्धराज वर्णने'** એમ કહી તેના પ્રયાણ સંબંધી એવો આપ્યો છે કેઃ—

> जाते यस्य प्रयाणे तुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपंचे
> तीव्रे ध्वान्तायमाने प्रसरति बहले सर्वतो दिक्मस्मिन् ।
> भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बग्रहगणरहितं व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धाः
> सान्ध्यं कर्मारभन्ते शिशुमुनिवटवे जातसन्ध्याभिशंकाः ॥–पृ. ३७२

એક સુંદર શ્લોક તે ગ્રંથમાં પૃ. ૧૪૪ પર **સાગરચંદ્ર**કૃત સિદ્ધરાજ સંબંધી મૂક્યો છે કેઃ—

> द्रव्याश्रयाः श्री जयसिंहदेव ! गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।
> त्वया पुन पंडितदानशौण्ड ! गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

૩૬૩ આ વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ઉક્ત સમકાલીન પંડિત **સાગરચંદ્ર**ના[૨૮૮] પણ કેટલાક શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યા છે તે પરથી જણાય છે કે તે **સાગરચંદ્રે** પણ **સિદ્ધરાજ**ના વર્ણનરુપી કોઇ કાવ્ય લખ્યુ હશે તેવા શ્લોકો પૈકી એક પૃ. ૩૦૪ નો અત્રે આપ્યો છેઃ—

> अकल्पितप्राणसमासमागमा मनीमसांगा धृतभैक्षवृत्तय ।
> निर्ग्रन्थता स्वत्परिपन्थिनोगता जगत्वते किं त्वजिनावलम्बिनः ॥

સં. ૧૧૯૮ માં જયસિંહ રાજ્યે ભરૂચમા બિલ્હણે **વિમલસૂરિ**કૃત પઉમચરિત્ર તાડપત્રપર લખ્યું (જે. ૧૭).

---

૨૮૮ મુનિરત્નસૂરિના **અમમચરિત્રની પ્રથમાદર્શપ્રત** લખનાર **સાગરચંદ્ર** તેજ આ હોય.

> गूर्जरवंशोद्योतनपुत्रोदयराजमंत्रितनुजन्मा ।
> विद्वान्सागरचंद्रः प्रथमादर्शं लिलेखास्य ॥ પી. ૩, ૯૮.

ઉદાહરણ છે. તેમા અનેક વૈયાકરણોના મતોનો ઉલ્લેખ છે. ઉદાહરણોમાં કેટલાક કવિઓની રચનાઓ તેમનાં નામ સહિત,-પણ ક્યાંક નામ વગર-ઉધ્ધૃત કરી છે તેથી આ ગ્રંથનું ઘણું મહત્ત્વ છે. દાખલા તરીકે તદ્ધિત પ્રત્યયોના ઉદાહરણોમાં ભટ્ટિ કાવ્ય અને દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની શૈલીપર રચેલા માલવના પરમાર રાજાઓના સંબંધી કોઇ કાવ્ય (નામ નથી આપ્યું) ના ઘણા શ્લોકો ઉધ્ધૃત કર્યા છે.

૩૬૨ વળી તેમા કેટલાક શ્લોકખંડ સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના છે તેથી જણાય છે કે તે વર્દ્ધમાનસૂરિએ 'સિદ્ધરાજ વર્ણન' એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે પૈકી એક શ્લોક **'ममैव सिद्धराज वर्णने'** એમ કહી તેના પ્રયાણ સંબંધી એવો આપ્યો છે કેઃ—

जाते यस्य प्रयाणे तुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपंचे
तीव्रे ध्वान्तायमाने प्रसरति बहले सर्वतो दिक्रमस्मिन् ।
भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बग्रहगणरहितं व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धाः
सान्ध्यं कर्मारभन्ते शिशुमुनिवटवे जातसन्ध्याभिशंकाः ॥-पृ. ३७२

એક સુંદર શ્લોક તે ગ્રંથમાં પૃ. ૧૪૪ પર સાગરચંદ્રકૃત સિદ્ધરાજ સંબંધી મૂક્યો છે કેઃ—

द्रव्याश्रयाः श्री जयसिंहदेव ! गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।
त्वया पुन पंडितदानशौण्ड ! गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

૩૬૩ આ વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ઉક્ત સમકાલીન પંડિત સાગરચંદ્રના[૨૮૮] પણ કેટલાક શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યા છે તે પરથી જણાય છે કે તે સાગરચંદ્રે પણ સિદ્ધરાજના વર્ણનરૂપી કોઇ કાવ્ય લખ્યુ હશે તેવા શ્લોકો પૈકી એક પૃ. ૩૦૪ નો અત્રે આપ્યો છેઃ—

अकल्पितप्राणसमासमागमा मन्त्रीमसांगा धृतमंक्षवृत्तय ।
निर्ग्रन्थता त्वत्ररिपन्थिनोगता जगत्यते किं त्वजिनावलम्बिनः ॥

સં. ૧૧૯૮ માં જયસિંહ રાજ્યે ભરૂચમા બિલ્હણે વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિત્ર તાડપત્રપર લખ્યું (જે. ૧૭).

---

૨૮૮ મુનિરત્નસૂરિના અમમચરિત્રની પ્રથમાદર્શપ્રત લખનાર સાગરચંદ્ર તેજ આ હોય.

गूर्जरवंशोद्योतनपुत्रोदयराजमंत्रितनुजन्मा ।
विद्वान्सागरचंद्रः प्रथमादर्शं लिलेखास्य ॥ પી. ૩, ૯૮.

पापर्द्धिर्द्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधियां प्राप्य युष्माकमाज्ञां ।
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः संप्रतेः संप्रतीह ॥

—ચેદી, દશાર્ણ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, કુરૂ, સિંધુ, અને બીજા દુર્ગમ દેશોને પોતાના ભુજવીર્યની શકિતથી હરિની જેમ જીતનાર, પરમ આર્હત, વિનયવાન્ અને ચૌલુક્યકુળના શ્રી મૂલરાજના વંશમાં થયેલા શ્રી કુમારપાલ રાજાએ એક વખતે (શ્રી હેમચંદ્ર) સૂરિને નમીને આ પ્રમાણે કહ્યુ કે—'હે સ્વામી! નિષ્કારણ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા જે આપ તેમની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને નર્કગતિની આયુષ્યના નિમિત્ત રૂપ મૃગયા, દ્યૂત અને મદિરા વગેરે દુર્ગુણોને મારી પૃથ્વીમાંથી નિષિદ્ધ કર્યાં છે, તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ પામેલાનું ધન લેવું પણ મેં છોડી દીધેલું છે અને બધી પૃથ્વી અર્હંતનાં ચૈત્યો વડે સુશોભિત કરી દીધી છે, તો હવે હું સાંપ્રતકાળમાં સંપ્રતિ રાજા જેવો થયો છું.....' —હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. ૫. શ. પુ. ચ. ૧૦મું પર્વ.

सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथः प्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ? ॥

—રાજાઓને પ્રાણીપ્રત્યે દયા નથી હોતી એવો લોકપ્રવાદ જેણે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરી ખોટો પાડયો છે એવો કુમારપાલ કોને શ્લાઘ્ય ન હોય ? —સોમપ્રભાચાર્ય.

૩૬૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી મહારાજ કુમારપાલ દેવ[૨૮૯] ગાદી પર આવ્યો. તે એક અદ્વિતીય અને આદર્શ નૃપતિ હતો.

---

૨૮૯ કુમારપાલ અને તેની સાથે તેના ગુરૂ હેમચંદ્રનાં ચરિત્ર સંબંધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ વિવિધ ગ્રન્થ લખ્યા છે. ૧ સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ-પ્રતિબોધ સં. ૧૨૪૧, ૨ યશઃપાલ મંત્રીકૃત મોહપરાજય નાટક (અજયપાલના સમયમાં), ૩ પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવક ચરિત્ર-સં. ૧૩૩૪ ૪ મેરૂતુંગ સૂરિકૃત પ્રબંધ ચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૫ રત્નશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫, ૬ જયસિંહ સૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર, સં. ૧૪૨૨, ૭ સોમતિલકસૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત, સં. ૧૪૨૪, ૮ સં. ૧૪૩૫

पापर्द्धिर्द्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधियां प्राप्य युष्माकमाज्ञां ।
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः संप्रतेः संप्रतीह ॥

—ચેદી, દશાર્ણ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, કુરૂ, સિંધુ, અને બીજા દુર્ગમ દેશોને પોતાના ભુજવીર્યની શક્તિથી હરિની જેમ જીતનાર, પરમ આર્હત, વિનયવાન્ અને ચૌલુક્યકુળના શ્રી મૂલરાજના વંશમાં થયેલા શ્રી કુમારપાલ રાજાએ એક વખતે (શ્રી હેમચંદ્ર) સૂરિને નમીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે— 'હે સ્વામી! નિષ્કારણ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા જે આપ તેમની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને નર્કગતિની આયુષ્યના નિમિત્ત રૂપ મૃગયા, દ્યૂત અને મદિરા વગેરે દુર્ગુણોને મારી પૃથ્વીમાંથી નિષિદ્ધ કર્યાં છે, તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ પામેલાનું ધન લેવું પણ મેં છોડી દીધેલું છે અને બધી પૃથ્વી અર્હતનાં ચૈત્યો વડે સુશોભિત કરી દીધી છે, તો હવે હું સાંપ્રતકાળમાં સંપ્રતિ રાજા જેવો થયો છું.....' —હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. ૫. શ. પુ. ચ. ૧૦મું પર્વ.

सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथः प्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः? ॥

—રાજાઓને પ્રાણીપ્રત્યે દયા નથી હોતી એવો લોકપ્રવાદ જેણે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરી ખોટો પાડયો છે એવો કુમારપાલ કોને શ્લાઘ્ય ન હોય? —સોમપ્રભાચાર્ય.

૩૬૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી મહારાજ કુમારપાલ દેવ[૨૮૯] ગાદી પર આવ્યો. તે એક અદ્વિતીય અને આદર્શ નૃપતિ હતો.

૨૮૯ કુમારપાલ અને તેની સાથે તેના ગુરૂ હેમચંદ્રનાં ચરિત્ર સંબંધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ વિવિધ ગ્રન્થ લખ્યા છે. ૧ સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ-પ્રતિબોધ સં. ૧૨૪૧, ૨ યશઃપાલ મંત્રીકૃત મોહપરાજય નાટક (અજયપાલના સમયમાં), ૩ પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવક ચરિત્ર-સં. ૧૩૩૪ ૪ મેરૂતુંગ સૂરિકૃત પ્રબંધ ચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૫ રત્નશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫, ૬ જયસિંહ સૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર, સં. ૧૪૨૨, ૭ સોમતિલકસૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર, સં. ૧૪૨૪, ૮ સં. ૧૪૩૫

નદી, દક્ષિણમાં વિંધ્યાચલ અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર પર્યન્તના દેશોમાં થતું જણાવ્યું છે.

૩૫૬ પ્રો० મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી લખે છે કે 'ગુજરાત અથવા અણહિલ્લવાડના રાજ્યની સીમા ઘણી વિશાલ માલમ પડે છે. દક્ષિણમાં ઠેઠ કોલ્હાપુરનો રાજા તેની આજ્ઞા માનતો હતો અને ભેટ મોકલતો હતો. ઉત્તરમાં કાસ્મીરથી પણ ભેટ આવતી હતી. પૂર્વમાં ચેદી દેશ તથા યમુના પાર અને ગંગા પારના મગધ દેશ સુધી આણ પહોંચી હતી. અને પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર તથા સિંધુ અને પંજાબનો પણ કેટલોક ભાગ ગુજરાતના તાબામાં હતો.'[૨૯૨]

૩૬૭ રાજસ્થાનના 'ઇતિહાસ'ના કર્તા કર્નલ ટૉડ સાહેબને ચિતોડના કિલ્લામાં રાણા લખણસિંહના મંદિરમાં એક સં. ૧૨૦૭ નો શિલાલેખ મળ્યો હતો તેમાં મહારાજ કુમારપાલના સંબંધમાં લખ્યું છે કે 'મહારાજ કુમારપાલે પોતાના અચલ પરાક્રમથી સર્વ શત્રુઓને દળી નાંખ્યા, તેની આજ્ઞાને પૃથ્વીપરના સર્વ રાજાઓએ પોતાને મસ્તક ચડાવી. તેણે શાકંભરીના રાજાને પોતાના ચરણોમાં નમાવ્યો[૨૯૩] તેણે ખુદ હથિયાર ધારણ કરી સવાલક્ષ (દેશ) પર્યન

---

૨૯૨ ઓઝાજી જણાવે છે કે 'કુમારપાલ ઘણો પ્રતાપી અને નીતિનિપુણ હતો, તેના રાજ્યની સીમા દૂર દૂર સુધી ફેલાયલી હતી અને માલવા તથા રાજપૂતાનાના કેટલાએક ભાગો પણ તેને અધીન હતા.' (રા. ઇ. ૧ ૨૧૯).

૨૯૩ કુમારપાલે ચોહાણ રાજા અર્ણોરાજ પર સં ૧૨૦૭ માં ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો હતો, ને ત્યાંથી ચીતોડની શોભા જોવા જતાં ત્યાંના લોજરાજ કૃત ત્રિભુવનનારાયણાખ્ય ત્રિમૂર્તિવાળા શિવના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં ને તે માટે એક ગામ ભેટ કરી તેનો શિલાલેખ કરાવ્યો તે હાલ મોજૂદ છે. (ઓઝાજી ના० પ્ર० પત્રિકા ભાગ ૩-૧ પૃ. ૧૭) આ સમયમાં લગભગ અર્ણોરાજ-આનાના પુત્ર વિગ્રહરાજે (ચોથા વીસલદેવે) તંવરો-તોમારો પાસેથી દિલ્હી લીધું ને ત્યારથી દિલ્હીનું રાજ્ય અજમેર રાજ્યનુ સુબા બન્યું (ઓઝાજી રા. ઇ. ૧,૨૩૪)

નદી, દક્ષિણમાં વિંધ્યાચલ અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર પર્યન્તના દેશોમાં થતું જણાવ્યું છે.

૩૫૬ પ્રો૦ મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી લખે છે કે 'ગુજરાત અથવા અણહિલ્લવાડના રાજ્યની સીમા ઘણી વિશાલ માલમ પડે છે. દક્ષિણમાં ઠેઠ કોલ્હાપુરનો રાજા તેની આજ્ઞા માનતો હતો અને ભેટ મોકલતો હતો. ઉત્તરમા કાશ્મીરથી પણ ભેટ આવતી હતી. પૂર્વમાં ચેદી દેશ તથા યમુના પાર અને ગંગા પારના મગધ દેશ સુધી આણ પહોચી હતી. અને પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર તથા સિંધુ અને પંજાબનો પણ કેટલોક ભાગ ગુજરાતના તાબામાં હતો.'[૨૯૨]

૩૬૭ રાજસ્થાનના 'ઇતિહાસ'ના કર્તા કર્નલ ટૉડ સાહેબને ચિતોડના કિલામા રાણા લખણસિંહના મંદિરમાં એક સં. ૧૨૦૭ નો શિલાલેખ મળ્યો હતો તેમા મહારાજ કુમારપાલના સંબંધમાં લખ્યું છે કે 'મહારાજ કુમારપાલે પોતાના પ્રબલ પરાક્રમથી સર્વ શત્રુઓને દળી નાંખ્યા, તેની આજ્ઞાને પૃથ્વીપરના સર્વ રાજાઓએ પોતાને મસ્તક ચડાવી. તેણે શાકંભરીના રાજાને પોતાના ચરણોમાં નમાવ્યો[૨૯૩] તેણે ખુદ હથિયાર ધારણ કરી સવાલક્ષ (દેશ) પર્યન્ત

---

૨૯૨ ઓઝાજી જણાવે છે કે 'કુમારપાલ ઘણો પ્રતાપી અને નીતિનિપુણ હતો, તેના રાજ્યની સીમા દૂર દૂર સુધી ફેલાયલી હતી અને માલવા તથા રાજપૂતાનાના કેટલાએક ભાગો પણ તેને અધીન હતા.' (રા. ઇ. ૧ ૨૧૯).

૨૯૩ કુમારપાલે ચૌહાણ રાજા અર્ણોરાજ પર સં ૧૨૦૭ માં ચઢાઈ કરી તેને હરાવ્યો હતો, ને ત્યાંથી ચીતોડની શોભા જોવા જતાં ત્યાંના ભોજરાજા કૃતં ત્રિભુવનનારાયણાખ્ય ત્રિમૂર્તિવાળા શિવના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં ને તે માટે એક ગામ ભેટ કરી તેનો શિલાલેખ કરાવ્યો તે હાલ મોજૂદ છે. (ઓઝાજી ના૦ પ્ર૦ પત્રિકા ભાગ ૩-૧ પૃ. ૧૭) આ સમયમાં લગભગ અર્ણોરાજ-આનાના પુત્ર વિગ્રહરાજે (ચોથા વીસલદેવે) તંવરો-તોમારો પાસેથી દિલ્હી લીધું ને ત્યારથી દિલ્હીનું રાજ્ય અજમેર રાજ્યનુ સૂબા બન્યું (ઓઝાજી રા. ઇ. ૧,૨૩૪)

જાય છે એમ પૂછતાં તે માણસે જવાબ આપ્યો કે કસાઇને ત્યાં વેચવા, કે જેના કંઇ પૈસા આવશે તેથી મારો ઉદરનિર્વાહ કરીશ'. આ સાંભળી રાજાને લાગ્યું કે 'મારા દુર્વિવેકથી જ આ રીતે લોક હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી મારા 'પ્રજાપતિ' એ નામને ધિક્કાર છે!' પોતાના આત્માને ઠપકો આ રીતે આપી રાજભવનમાં આવી અધિકારીઓને તેણે સખત આજ્ઞા કરી કે 'જે જૂઠી પ્રતિજ્ઞા કરે તેને શિક્ષા થશે, જે પરસ્ત્રીલંપટ હોય તેને વિશેષ શિક્ષા થશે અને જે જીવહિંસા કરે તેને સર્વથી વધુ કઠોર દંડ મળશે:' આ પ્રકારની આજ્ઞાપત્રિકા આખા રાજ્યમાં મોકલી ને અધિકારીઓએ તે વખતે ઉક્ત ફરમાન સર્વત્ર જાહેર કરી દીધું.[૨૯૪] આથી બધા મહારાજ્યમાં—ત્રિકૂટાચલ (લંકા) સુધીમાં 'અમારિ ઘોષણા' કરવામાં આવી. મદ્યપાનનો પ્રચાર પણ સર્વત્ર બંધ કરાવ્યો. તેમાં જેને નુકશાન પહોંચ્યું તેને ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી અન્ન આપ્યું.[૨૯૫] યજ્ઞયાગમાં પણ પશુઓના બદલે અન્નનો હવન કરવાનું શરૂ થયું!

---

૨૯૪ વિ. સં. ૧૨૦૯ માઘ વદિ ૧૪ શનિવારનો એક શિલાલેખ કિરાડુથી મળ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે 'શાકંભરી (સાંભર) ના વિજેતા કુમારપાલના વિજય રાજ્યમાં સ્વામીની કૃપાથી જેણે કિરાડૂ (કિરાટકૂપ), રાડધડા (લાટહૃદ) અને શિવ (શિવા)નું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે એવા રાજા શ્રી આલ્હણદેવ પોતાના રાજ્યમાં પ્રત્યેક પક્ષની અષ્ટમી, એકાદશી અને ચતુર્દશીના દિને જીવહિંસા ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે—જુઓ પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉકૃત 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૨૮૫. આ આખો લેખ મોહપરાજય (ગા. ઓ. સી) ના પરિશિષ્ટ ૩માં આપ્યો છે. આ ઉપરાંત મારવાડના માંડલિક રત્નપુર ચતુરાશિકના રાજા પૂનપાક્ષદેવનો અમારિદાનનો લેખ પણ ત્યાં આપેલ છે.

૨૯૫ સદ્‌ગત પ્રો. મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી લખે છે કે 'કુમારપાલે જ્યારથી અમારિઘોષણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞયાગમાં પણ માંસબલિ અપાતો બંધ થઇ ગયો, ને યવ તથા ડાંગર હોમવાનો ચાલ શરૂ થયો. લોકોને જીવ ઉપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસભોજન એટલું બધું નિષિદ્ધ થઇ ગયું

જાય છે એમ પૂછતાં તે માણસે જવાબ આપ્યો કે કસાઈને ત્યાં વેચવા, કે જેના કંઈ પૈસા આવશે તેથી મારો ઉદરનિર્વાહ કરીશ'. આ સાંભળી રાજાને લાગ્યું કે 'મારા દુર્વિવેકથી જ આ રીતે લોક હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી મારા 'પ્રજાપતિ' એ નામને ધિક્કાર છે!' પોતાના આત્માને ઠપકો આ રીતે આપી રાજભવનમાં આવી અધિકારીઓને તેણે સખત આજ્ઞા કરી કે 'જે જૂઠી પ્રતિજ્ઞા કરે તેને શિક્ષા થશે, જે પરસ્ત્રીલંપટ હોય તેને વિશેષ શિક્ષા થશે અને જે જીવહિંસા કરે તેને સર્વથી વધુ કઠોર દંડ મળશે' આ પ્રકારની આજ્ઞાપત્રિકા આખા રાજ્યમાં મોકલો ને અધિકારીઓએ તે વખતે ઉક્ત ફરમાન સર્વત્ર જાહેર કરી દીધું.[૨૯૪] આથી બધા મહારાજ્યમાં–ત્રિકૂટાચલ (લંકા) સુધીમાં 'અમારિ ઘોષણા' કરવામાં આવી. મદ્યપાનનો પ્રચાર પણ સર્વત્ર બંધ કરાવ્યો. તેમાં જેને નુકશાન પહોંચ્યું તેને ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી અન્ન આપ્યું.[૨૯૫] યજ્ઞયાગમાં પણ પશુઓના બદલે અન્નનો હવન કરવાનું શરૂ થયું!

---

૨૯૪ વિ. સં. ૧૨૦૯ માઘ વદિ ૧૪ શનિવારનો એક શિલાલેખ કિરાડુથી મળ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે 'શાકંભરી (સાંભર) ના વિજેતા કુમારપાલના વિજય રાજ્યમાં સ્વામીની કૃપાથી જેણે કિરાડૂ (કિરાટકૂપ), રાડધડા (લાટહૃદ) અને શિવ (શિવા)નું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે એવા રાજા શ્રી આલ્હણદેવ પોતાના રાજ્યમાં પ્રત્યેક પક્ષની અષ્ટમી, એકાદશી અને ચતુર્દશીના દિને જીવહિંસા ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે—જુઓ પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉકૃત 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૨૮૫. આ આખો લેખ મોહપરાજય (ગા. ઓ. સી) ના પરિશિષ્ટ ૩માં આપ્યો છે. આ ઉપરાંત મારવાડના માંડલિક રત્નપુર ચતુરાશિકના રાજા પૂનપાક્ષદેવનો અમારિદાનનો લેખ પણ ત્યાં આપેલ છે.

૨૯૫ સદ્‌ગત પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી લખે છે કે 'કુમારપાલે જ્યારથી અમારિઘોષણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞયાગમાં પણ માંસબલિ અપાતો બંધ થઈ ગયો, ને યવ તથા ડાંગર હોમવાનો ચાલ શરૂ થયો. લોકોને જીવ ઉપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસભોજન એટલું બધું નિષિદ્ધ થઈ ગયું

૩૭૩ આ રાજાનું ધાર્મિક જીવન ધર્મપરાયણ હતું. પોતે જિતેંદ્રિય અને જ્ઞાનવાન્ હતો અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો જ્યારથી અપૂર્વ સમાગમ થયો ત્યારથી તેની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મપ્રત્યે વધુ ને વધુ થતી ગઈ. નિરંતર ધર્મોપદેશ સાંભળવા લાગ્યો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે પોતાની શ્રદ્ધા વધતી વધતી દૃઢ થતી ગઈ. છેવટે સંવત્ ૧૨૧૬ના માર્ગશીર્ષની શુક્લદ્વિતીયાને દિને પ્રકટપણે જૈનધર્મની ગૃહસ્થ-દીક્ષા સ્વીકારી-જૈનધર્મ અંગિકાર કર્યો. તેના સમયમાં તેની પ્રેરણાથી ઉપકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિએ ક્રિયાહીન ચૈત્યવાસીને ગચ્છબહાર કર્યા હતાં. તે રાજાએ ૭ વખત સોમનાથ અને શત્રુંજયાદિ જૈન તીર્થની યાત્રા કરી હતી.[૨૯૬] જ્યાં જ્યાં જીર્ણ મંદિર હતા ત્યા તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૬૦૦ જીર્ણોદ્ધાર, ૧૪૪૪ નવાં જિનમંદિરોપર કળશ ચઢાવ્યા.

૩૭૪. 'ઠેકાણે ઠેકાણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેમાં સૌથી પ્રથમ પાટણમાં શ્રીમાલ મંત્રી ઉદયનના પુત્ર મંત્રી વાગ્ભટે (બાહડે), વાયડ વંશીય ગર્ગશેઠના પુત્રો આદિની દેખરેખ નીચે 'કુમારવિહાર' નામે ૨૪ જિનનું મંદિર બંધાવ્યું.[૨૯૭] પછી પોતાના પિતા ત્રિભુ-

૨૯૬ કુમારપાળની યાત્રાનું વર્ણન લીંબડી ભંડારમાં એક છૂટક કથાની જૂની પ્રતમાં આપ્યુ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે તે યાત્રામાં રાણી ભૂ(ભો)પલ દેવી, પુત્રી લીલૂ, દોહિત્રીઓ, પ્રતાપમલ્લ, ઉદયન સુત વાગ્ભટ (બાહડ), પરમાર કપર્દિ રાજા, પાલણપુર વસાવનાર રાજા સણ ? (પાલ્હણ-પ્રહ્લાદન), ષડ્ભાષા ચક્રવર્તી શ્રીપાલ રાય-નાગ શેઠ સુત આભડ, છન્નુ-લક્ષાધિપતિ છાડાક અને ઘણા કોટિધ્વજ શેઠ સાથે હતા. (પ્રો. રવજી ભાઇએ કરેલી લીં. ભં. ની ટીપ-જૈનશ્વે કૉન્ફરન્સ ઓફિસ). ગિરનાર અને શત્રુંજયની એક યાત્રાનુ વર્ણન કુમારપાલપ્રતિબોધમાં છે.

૨૯૭ જુઓ કુમારપાલ પ્રતિબોધમા તેનું ટુંક વર્ણન-અષ્ટાપદ સમાન ૨૪ જિનાલયથી રમણીય, સુવર્ણ ધ્વજદંડવાળુ, ચંદ્રકાંતમય પાર્શ્વના-થની મૂલ પ્રતિમાવાળું ને તે ઉપરાંત સોના રૂપા તથા પીતળની અન્ય અનેક પ્રતિમાવાળું હતું વળી [illegible] મંદિરનુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કુમારવિ-હાર શતકમાં રામચંદ્ર મુનિ [illegible] તે જુઓ.

૨૭૩ આ રાજાનું ધાર્મિક જીવન ધર્મપરાયણ હતું. પોતે જિતેંદ્રિય અને જ્ઞાનવાન્ હતો અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો જ્યારથી અપૂર્વ સમાગમ થયો ત્યારથી તેની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મપ્રત્યે વધુ ને વધુ થતી ગઈ. નિરંતર ધર્મોપદેશ સાંભળવા લાગ્યો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે પોતાની શ્રદ્ધા વધતી વધતી દઢ થતી ગઈ. છેવટે સંવત્ ૧૨૧૬ના માર્ગશીર્ષની શુકલદ્વિતીયાને દિને પ્રકટપણે જૈનધર્મની ગૃહસ્થ-દીક્ષા સ્વીકારી-જૈનધર્મ અંગિકાર કર્યો. તેના સમયમાં તેની પ્રેરણાથી ઉપકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિએ ક્રિયાહીન ચૈત્યવાસીને ગચ્છબહાર કર્યા હતાં. તે રાજાએ ૭ વખત સોમનાથ અને શત્રુંજયાદિ જૈન તીર્થની યાત્રા કરી હતી.[૨૯૬] જ્યાં જ્યાં જીર્ણ મંદિર હતા ત્યા તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૬૦૦ જીર્ણોદ્ધાર, ૧૪૪૪ નવાં જિનમંદિરોપર કળશ ચઢાવ્યા.

૩૭૪. 'ઠેકાણે ઠેકાણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેમાં સૌથી પ્રથમ પાટણમાં શ્રીમાલ મંત્રી ઉદયનના પુત્ર મંત્રી **વાગ્ભટ્ટે (બાહડે)**, વાયડ વંશીય ગર્ગશેઠના પુત્રો આદિની દેખરેખ નીચે 'કુમારવિહાર' નામે ૨૪ જિનનું મંદિર બંધાવ્યું.[૨૯૭] પછી પોતાના પિતા ત્રિભુ-

૨૯૬ કુમારપાળની યાત્રાનું વર્ણન લીંબડી ભંડારમાં એક છૂટક પાનાની જૂની પ્રતમાં આપ્યુ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે તે યાત્રામાં રાણી ભૂ(ભો)પલ દેવી, પુત્રી લીલૂ, દોહિત્રીઓ, પ્રતાપમલ્લ, ઉદયન સુત વાગ્ભટ (બાહડ), પરમાર કપર્દિ રાજા, પાલણપુર વસાવનાર રાજા સણ ? (પાલ્હણ-પ્રલ્હાદન), પટ્ટસાપા ચક્રવર્તી શ્રીપાલ રાય-નાગ શેઠ સુત આભડ, છત્ર-લક્ષાધિપતિ છાડાક અને ઘણા કોટિધ્વજ શેઠ સાથે હતા. (પ્રી. ૨૧૭ ભાઈએ કરેલી લીં. ભં. ની ટીપ-જૈનશ્વે કૉન્ફરન્સ ઑફિસ). ગિરનાર અને શત્રુંજ્યની એક યાત્રાન વર્ણન કમારપાલપ્રતિબોધમાં છે.

તે પૈકી ઉપરોક્ત તારંગાનું અજિતનાથનું ભવ્ય મંદિર (સોમસુંદરસૂરિના સમયમાં સંઘપતિ ગોવિંદના શુભ પ્રયાસથી જીર્ણોદ્ધાર થઇ) હજુ મોજૂદ છે. કુમારપાલે આબુ ઉપર મહાવીરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, તે પણ અત્યારે પ્રાયઃ વિદ્યમાન છે.[૨૯૯] વળી તેણે 'કુમારવિહાર' નામનુંજ સુંદર મંદિર જાલોરના કાંચનગિરિગઢ ઉપર સં. ૧૨૨૧ માં બંધાવ્યું તે હાલ મોજૂદ છે, કે જે તેણે સદ્‌વિધિના પ્રવર્તન માટે વાદિદેવસૂરિના પક્ષને સમર્પ્યું.[૩૦૦] ગૂજરાતમાં પોતાના માંડલિક-

---

૨૯૯ कुमारपालभूपालश्चौलुक्यकुल चंद्रमाः ।
श्रीवीरचैत्यमस्योच्चैः शिखरे निरमीमपत् ॥

—જિનપ્રભસૂરિ–અર્બુદકલ્પ.

આ અચલગઢ જતાં ૩ મૈલ પર ઓરીઆ (ઓરિસા) ગામની સડકની ડાબી બાજુએ અર્ધા મૈલને છેટે આવેલ જૈનમંદિર હાલ છે તે પ્રાયઃ હોઇ શકે —મુનિ કલ્યાણવિજયનો 'આબુના શિલાલેખો' એ પરનો લેખ.

૩૦૦ જુઓ જિનવિજય ૨, નં. ૩૫૨. આ લેખ પર સમાલોચના કરતાં શ્રી જિનવિજય કહે છે કે 'કુમારપાલના સમયમાં તેમજ તેની પૂર્વે ઘણા લાંબા સમયથી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં ચૈત્યવાસી યતિવર્ગનું ઘણું જોર જામેલું હતું. તે યતિઓએ જૈન મંદિરોને, મધ્યકાલના બૌદ્ધ વિહારો–મઠોના જેવા આકાર-પ્રકારમાં ફેરવી દીધાં હતાં. રાજા મહારાજાઓ અને સત્તાધારી શ્રાવકો–મહાજનો તરફથી મંદિરોના નિભાવ ખર્ચે જે ગામોનાં ગામો આપવામાં આવતાં, તેમની સઘળી વ્યવસ્થા એ ચૈત્યવાસી યતિવર્ગ કરતો અને જમીનની ઉપજનો ઉપભોગ પણ એજ વર્ગ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરતો હતો જૈન આચારને નહિ છાજે તેવી રીતભાતો પણ એ ચૈત્યાલયોમાં ચાલતી હતી. આવી પરિસ્થિતિના પરિણામે ધીરે ધીરે જૈન ધર્મ પણ બૌદ્ધ ધર્મની માફક નિર્વાણ દશાને પ્રાપ્ત થશે કે શું એવો ભય કેટલાક વિદ્વાન્ અને વિચારવાન્ યતિવર્ગને ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે પોતાની નિર્બળતાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ જૈનાચારનો સ્વીકાર કર્યો. આ લેખમાં વર્ણવેલા વાદિ દેવસૂરિનો યતિસમૂહ પણ તેમાંનો...

તે પૈકી ઉપરોક્ત તારંગાનું અજિતનાથનું ભવ્ય મંદિર (સોમસુંદર-સૂરિના સમયમાં સંઘપતિ ગોવિંદના શુભ પ્રયાસથી જીર્ણોદ્ધૃત થઇ) હજુ મોજૂદ છે. કુમારપાલે આબુ ઉપર મહાવીરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, તે પણ અત્યારે પ્રાયઃ વિદ્યમાન છે.[૨૯૯] વળી તેણે 'કુમારવિહાર' નામનુંજ સુંદર મંદિર જાલોરના કાંચનગિરિગઢ ઉપર સં. ૧૨૨૧ માં બંધાવ્યું તે હાલ મોજૂદ છે, કે જે તેણે સદ્‌વિધિના પ્રવર્તન માટે વાદિદેવસૂરિના પક્ષને સમર્પ્યું.[૩૦૦] ગૂજરાતમાં પોતાના માંડલિક-

---

૨૯૯ कुमारपालभूपालचौलुक्यकुल चंद्रमाः।
श्रीवीरचैत्यमस्योच्चैः शिखरे निरमीमपत् ॥

—જિનપ્રભસૂરિ-અર્બુદકલ્પ.

આ અચલગઢ જતાં ૩ મેલ પર ઓરીઆ (ઓરિસા) ગામની સડકની ડાબી બાજુએ અર્ધા મેલને છેટે આવેલ જૈનમંદિર હાલ છે તે પ્રાયઃ હોઇ શકે—મુનિ કલ્યાણવિજયનો 'આબુના શિલાલેખો' એ પરનો લેખ.

૩૦૦ જુઓ જિનવિજય ૨, નં. ૩૫૨. આ લેખ પર સમાલોચના કરતાં શ્રી જિનવિજય કહે છે કે 'કુમારપાલના સમયમાં તેમજ તેની પૂર્વે ઘણા લાંબા સમયથી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં ચૈત્યવાસી યતિ-વર્ગનું ઘણું જોર જામેલું હતું. તે યતિઓએ જૈન મંદિરોને, મધ્યકાલના બૌદ્ધ વિહારો-મઠોના જેવા આકાર-પ્રકારમાં ફેરવી દીધાં હતાં. રાજા મહારાજાઓ અને સત્તાધારી શ્રાવકો-મહાજનો તરફથી મંદિરોના નિભાવ ખર્ચે જે ગામોનાં ગામો આપવામાં આવતાં, તેમની સઘળી વ્યવસ્થા એ ચૈત્યવાસી યતિવર્ગ કરતો અને જમીનની ઉપજનો ઉપભોગ પણ એજ વર્ગ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરતો હતો જૈન આચારને નહિ છાજે તેવી રીતભાતો પણ એ ચૈત્યાલયોમાં ચાલતી હતી. આવી પરિસ્થિતિના પરિણામે ધીરે ધીરે જૈન ધર્મ પણ બૌદ્ધ ધર્મની માફક નિર્વાણ દશાને પ્રાપ્ત થશે કે શું એવો ભય કેટલાક વિદ્વાન્ અને વિચારવાન્ યતિ વર્ગને ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે પોતાની નિર્બળતાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ જૈનાચારનો સ્વીકાર કર્યો. આ લેખમાં વર્ણવેલા વાદિ દેવસૂરિનો યતિસમૂહ પણ તેવોજ શુદ્ધાચારી હતો. જેમ જેમ આવા શુદ્ધાચારીઓની સંખ્યા

સાથે શિલ્પકલાનો વિકાસ સાધ્યો. ૨૧ જ્ઞાન-ભંડારો કરાવ્યા. જુઓ પારા ૩૮૮.

૩૭૭ કુમારપાલ નિર્વિકાર દૃષ્ટિ રાખી પોતાની રાણી સિવાય સર્વ સ્ત્રીને મા બ્હેન સમજતો. મહારાણી ભોપલ દેવીના મૃત્યુ પછી આ જન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કર્યું. રાજ્યલોભથી પરાઙ્મુખ રહ્યો. મદ્યપાન તથા માંસ ને અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતો નહોતો. દીન દુઃખી અને અર્થીને નિરંતર દાન આપતો. ગરીબ અને અસમર્થ શ્રાવકોના નિર્વાહ માટે દરવર્ષ લાખો રૂપિયા ખર્ચતો. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી જૈન શાસ્ત્રોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૩૭૮ કુમારપાલે અનાથ અને અસમર્થ શ્રાવક આદિ જનોના ભરણપોષણ અર્થે એક સત્રાગાર બંધાવ્યું કે જેની અંદર વિવિધ જાતનાં ભોજનો અને વસ્ત્રાદિ તેના અર્થિઓને આપવામાં આવતાં હતાં. તેમજ તે સત્રાગારની પાસેજ એક પૌષધશાલા બંધાવી કે જેની અંદર રહીને ધર્માર્થી જનો ધર્મધ્યાન કરીને પોતાનું જીવન શાંત રીતે વ્યતીત કરી શકે. સત્રાગાર અને પૌષધશાલાનો કારભાર ચલાવવા માટે **શ્રી**માલ વંશીય **નેમિનાગ**ના પુત્ર **અભય** કુમારની યોજના કરી હતી. તે શ્રેષ્ઠી બહુ સત્યવ્રત, દયાશીલ, સરલસ્વભાવ અને પરોપકારપરાયણ હતો. તેની આવા પુણ્યદાયક કાર્ય ઉપર થયેલી યોગ્ય નિમણુકને જોઈ કવિ સિદ્ધપાલે રાજાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી હતી. ('કુમારપાલ પ્રતિબોધ').

૩૭૯. એકંદરે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન (ટૉડ)ના શબ્દોમાં 'કુમારપાલે જૈન ધર્મનું ઘણી ઉત્કૃષ્ટતાથી પાલન કર્યું અને સમસ્ત ગૂજરાતને એક આદર્શ જૈન-રાજ્ય બનાવ્યું.'

૩૮૦. તેના જૈન ધર્મના સ્વીકારથી તેના પુરોહિતો કે જે નાગર

જેવા ચોદસો મોટા વિહારો (જૈનમંદિરો) બનાવીને જૈન કુમારનૃપતિએ પોતાના પાપનો નાશ કર્યો.

સાથે શિલ્પકલાનો વિકાસ સાધ્યો. ૨૧ જ્ઞાન-ભંડારો કરાવ્યા. જુઓ પારા ૩૮૮.

૩૭૭ કુમારપાલ નિર્વિકાર દૃષ્ટિ રાખી પોતાની રાણી સિવાય સર્વ સ્ત્રીને મા બહેન સમજતો. મહારાણી ભોપલ દેવીના મૃત્યુ પછી આ જન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કર્યું. રાજ્યલોભથી પરાઙ્મુખ રહ્યો. મદ્યપાન તથા માંસ ને અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતો નહોતો. દીન દુઃખી અને અર્થીને નિરંતર દાન આપતો. ગરીબ અને અસમર્થ શ્રાવકોના નિર્વાહ માટે દરવર્ષ લાખો રૂપિયા ખર્ચતો. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી જૈન શાસ્ત્રોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૩૭૮ કુમારપાલે અનાથ અને અસમર્થ શ્રાવક આદિ જનોના ભરણપોષણ અર્થે એક સત્રાગાર બંધાવ્યું કે જેની અંદર વિવિધ જાતનાં ભોજનો અને વસ્ત્રાદિ તેના અર્થિઓને આપવામાં આવતાં હતાં. તેમજ તે સત્રાગારની પાસેજ એક પૌષધશાલા બંધાવી કે જેની અંદર રહીને ધર્માર્થી જનો ધર્મધ્યાન કરીને પોતાનું જીવન શાંત રીતે વ્યતીત કરી શકે. સત્રાગાર અને પૌષધશાલાનો કારભાર ચલાવવા માટે **શ્રી**માલ વંશીય **ને**મિનાગના પુત્ર **અ**ભય કુમારની યોજના કરી હતી. તે શ્રેષ્ઠી બહુ સત્યવ્રત, દયાશીલ, સરલસ્વભાવ અને પરોપકારપરાયણ હતો. તેની આવા પુણ્યદાયક કાર્ય ઉપર થયેલી યોગ્ય નિમણુકને જોઈ કવિ સિદ્ધપાલે રાજાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી હતી. ('કુમારપાલ પ્રતિબોધ').

૩૭૯. એકંદરે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન્ (ટૉડ)ના શબ્દોમાં 'કુમારપાલે જૈન ધર્મનું ઘણી ઉત્કૃષ્ટતાથી પાલન કર્યું અને સમસ્ત ગૂજરાતને એક આદર્શ જૈન-રાજ્ય બનાવ્યું.'

૩૮૦. તેના જૈન ધર્મના સ્વીકારથી તેના પુરોહિતો કે જે નાગર

જેવા ચોદસો મોટા વિહારો (જૈનમંદિરો) બનાવીને જૈન કુમારનૃપતિએ પોતાના પાપનો નાશ કર્યો

કાર્જુન પર બીજી સવારી કરી જય મેળવ્યો હતો અને તેથી કુમારપાલે તેને 'રાજપિતામહ'ની પદવી આપી હતી.[૩૦૫] ઉદયનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ (બાહડ) યોદ્ધો હતો, તેમજ તે સાહિત્યનિપુણ હતો એમ તેણે વાગ્ભટાલંકાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો ગણીએ[૩૦૬] તો અનુસ્થ કહી શકાય. તેને કુમારપાલે 'સકલ રાજકાર્ય વ્યાપારમાં અમાત્ય' બનાવ્યો હતો, ને ઉદયન પછી તેનું 'મહામાત્ય' પદ વાગ્ભટને આપ્યું હતું અને કુમારપાલના અંત સુધી તે એ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત રહ્યો હતો.[૩૦૭]

૩૮૪. મહામાત્ય બાહડે (સં વાગ્ભટ) કુમારપાલના રાજ્યમાં પોતાના પિતા ઉદયનમંત્રીની ઇચ્છાનુસાર શત્રુંજયપરનું મુખ્યમંદિર [૩૦૮] જે લાકડાનું હતું તે જીર્ણ થવાથી તથા તે બળી જાય તેવો ભય ટાળવાના હેતુથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા તેનું પાકા પત્થરનું મંદિર બંધાવ્યું. ત્રણ વર્ષમાં તે તૈયાર થયું, પછી તે મંત્રીએ પાટણથી મોટો સંઘ કાઢી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર-

---

૩૦૫ પ્રબંધચિંતામણી, સુકૃતસંકીર્ત્તન, વસન્તવિલાસ જુઓ.

૩૦૬ વાગ્ભટાલંકારનો કર્ત્તા વાગ્ભટ તે સોમનો પુત્ર હતો ને તેણે જયસિંહના રાજ્યમાં તે રચ્યો એમ ક્વચિત્ જણાયું છે (જુઓ પારા ૩૨૦)

૩૦૭ જુઓ જયસિંહકૃત કુમારપાલચરિત અને જિનમંડનકૃત કુમારપાલ પ્રબન્ધ. શ્રીજિનવિજયનું અવલોકન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨, પૃ. ૮૯

૩૦૮ ગુજરાતમાં પૂર્વકાલમાં ઘણું કરી લાકડાનાં મકાનો બંધાતાં હતાં. આનો નિર્ણય આ મંદિર સંબંધી મેરૂતુંગ 'પ્રબંધચિંતામણી'માં આપેલ વૃત્તાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની વલભી નગરીના ધ્વંસાવશેષોમાં પત્થરનું કામ જરાપણ ઉપલબ્ધ નથી તે પરથી પુરાતત્ત્વરોનું એવું અનુમાન છે કે આ દેશમાં પહેલાં લાકડાં અને ઇટના જ મકાન બંધાવાતાં હતાં.

હાથીઓ પર ખીજી સવારી કરી જય મેળવ્યો હતો અને તેથી કુમારપાલે તેને 'રાજપિતામહ'ની પદવી આપી હતી.[305] ઉદયનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ (બાહડ) યોદ્ધો હતો, તેમજ તે સાહિત્યનિપુણ હતો એમ તેણે વાગ્ભટાલંકાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો ગણીએ[306] તો અવશ્ય કહી શકાય. તેને કુમારપાલે 'સકલ રાજકાર્ય વ્યાપારમાં અમાત્ય' બનાવ્યો હતો, ને ઉદયન પછી તેનું 'મહામાત્ય' પદ વાગ્ભટને આપ્યું હતું અને કુમારપાલના અંત સુધી તે એ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત રહ્યો હતો.[307]

૩૮૪. મહામાત્ય બાહડે (સં વાગ્ભટ) કુમારપાલના રાજ્યમાં પોતાના પિતા ઉદયનમંત્રીની ઇચ્છાનુસાર શત્રુંજયપરનું મુખ્યમંદિર[308] કે જે લાકડાનું હતું તે જીર્ણ થવાથી તથા તે બળી જાય તેવો ભય ટાળવાના હેતુથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા તેનું પાકા પત્થરનું મંદિર બંધાવ્યું. ત્રણ વર્ષમાં તે તૈયાર થયું, પછી તે મંત્રીએ પાટણથી મોટો સંઘ કાઢી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર-

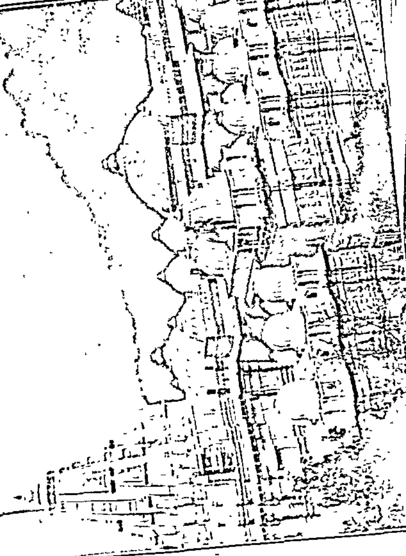
---

૩૦૫ પ્રબંધચિંતામણી, સુકૃતસંકીર્તન, વસન્તવિલાસ જુઓ.

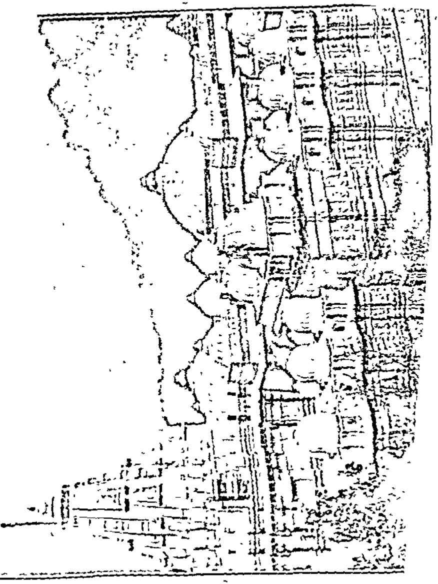
૩૦૬ વાગ્ભટાલંકારનો કર્તા વાગ્ભટ તે સોમનો પુત્ર હતો ને તેણે જયસિંહના રાજ્યમાં તે રચ્યો એમ કવચિત્ જણાયું છે (જુઓ પારા ૩૨૦)

૩૦૭ જુઓ જયસિંહકૃત કુમારપાલચરિત અને જિનમંડનકૃત કુમારપાલ પ્રબન્ધ. શ્રીજિનવિજયનું અવલોકન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨, પૃ. ૮૯

૩૦૮ ગુજરાતમાં પૂર્વકાલમાં ઘણું કરી લાકડાનાં મકાનો બંધાતાં હતાં. આનો નિર્ણય આ મંદિર સંબંધી મેરૂતુંગે 'પ્રબંધચિંતામણી'માં આપેલ વૃત્તાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની વલભી નગરીના ધ્વંસાવશેષોમાં પત્થરનું કામ જરાપણ ઉપલબ્ધ નથી તે પરથી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું એવું અનુમાન છે કે આ દેશમાં પહેલાં લાકડાં અને ઇંટનાજ મકાન બંધાવાતાં હતાં.

(શેઠ ઉત્તમચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી)

(શેઠ ઉત્તમચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી)

૩૮૭. શ્રીમાલી જૈન-રાણિગના પુત્ર આમ્રદેવને કુમારપાલે સૌરાષ્ટ્રનો દંડનાયક નીમ્યો હતો અને તે આમ્રદેવે (આંબાકે) સં. ૧૨૨૨ માં ગિરનાર પર પદ્યા-પાજ કરાવી હતી-એટલે પગથીઆ બંધાવ્યાં હતાં.[૩૧૨]

૩૮૮. કુમારપાલે એકવીસ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાની તથા પોતાના રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્રવિરચિત યોગશાસ્ત્ર-વીતરાગસ્તવની હાથપોથી સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે.[૩૧૩]

---

૩૧૨ રૈવતકલ્પ (પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫)માં જણાવ્યું છે કે સં. ૧૨૨૦ માં સોરઠના દંડાધિપ શ્રીમાળી આંબડે (આમ્રભટે) ગિરનાર પર પાજ કરાવી. પણ આ સંવત્‌માં કંઇક ભૂલ લાગે છે કેમકે ને આંબડે સં. ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩ માં પાજ કરાવી એમ ગિરનાર પરના તે સાલના બે શિલાલેખો બતાવે છે (ન ૫૦-૫૧ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨.) આ સબંધમાં ઘટના એ થઇ કે કુમારપાલ સંઘસમેત શત્રુંજયની યાત્રા કરી ગિરનાર તીર્થપર ગયો તે વખતે પર્વત પર ચઢવા બાધેલો રસ્તો ન હોવાથી પર્વત પર ચઢી ન શકયો ને તીર્થપતિ નેમિનાથનાં દર્શન ન કરી શકયો તેથી ખેદ થતા પાસેના સભાસદોને પૂછ્યું કે પર્વતપર ચઢવા પાજ કોણ બંધાવી શકે તેમ છે? ત્યારે મહાકવિ સિદ્ધપાલે ઉક્ત આમ્ર (અસલ નામ આંબડ યા આંબાક)નું નામ આપ્યું. તેથી કુમારપાલે તેને સુરાષ્ટ્રાધિપતિ બનાવ્યો ને તેણે તે કાર્ય પૂર્ણ કર્યું. જુઓ સોમપ્રભસૂરિનો સં. ૧૨૪૧ માં રચેલ कुमारपाल प्रतिबोध. શકુનિકાવિહારનો આંબડે ઉદ્ધાર કર્યો તે બીજો ઉદ્ધાર કહી શકાય, કારણકે તેની પહેલા આર્ય ખપટના વંશમાં થયેલ વિજયસૂરિએ ઉક્ત મુનિસુવ્રત સ્વામીના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર પ્રથમ કરાવ્યો હતો. જુઓ તે સૂરિનો પ્રબંધ.—પ્રભાવકચરિત.

૩૧૩ जिनागमाराधनतत्परेण राजर्षिणा एकविंशति: ज्ञानकोशा: कारापिता: । एकादशांग द्वादशोपांगादि सिद्धान्तप्रतिरेका सौवर्णाक्षर

૩૮૭. શ્રીમાલી જૈન-રાણિગના પુત્ર આમ્રદેવને કુમારપાલે સૌરાષ્ટ્રનો દંડનાયક નીમ્યો હતો અને તે આમ્રદેવે (આબાકે) સં. ૧૨૨૨ માં ગિરનાર પર પદ્યા-પાજ કરાવી હતી-એટલે પગથીઆ બંધાવ્યાં હતાં.[૩૧૨]

૩૮૮. કુમારપાલે એકવીસ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાની તથા પોતાના રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્રવિરચિત યોગશાસ્ત્ર-વીતરાગસ્તવની હાથપોથી સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે.[૩૧૩]

---

૩૧૨ રૈવતકલ્પ (પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫)માં જણાવ્યું છે કે સં. ૧૨૨૦ માં સોરઠના દંડાધિપ શ્રીમાળી અંબડે (આમ્રભટે) ગિરનાર પર પાજ કરાવી, પણ આ સંવત્‌માં કંઇક ભૂલ લાગે છે કેમકે ને આંબડે સં. ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩ માં પાજ કરાવી એમ ગિરનાર પરના તે સાલના બે શિલાલેખો બતાવે છે (ન ૫૦-૫૧ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨.) આ સબંધમાં ઘટના એ થઇ કે કુમારપાલ સંઘસમેત શત્રુંજયની યાત્રા કરી ગિરનાર તીર્થપર ગયો તે વખતે પર્વત પર ચઢવા બાંધેલો રસ્તો ન હોવાથી પર્વત પર ચઢી ન શક્યો ને તીર્થપતિ નેમિનાથનાં દર્શન ન કરી શક્યો તેથી ખેદ થતા પાસેના સભાસદોને પૂછ્યું કે પર્વતપર ચઢવા પાજ કોણ બંધાવી શકે તેમ છે? ત્યારે મહાકવિ સિદ્ધપાલે ઉક્ત આમ્ર (અસલ નામ આંબડ યા આંબાક)નું નામ આપ્યું. તેથી કુમારપાલે તેને સુરાષ્ટ્રાધિપતિ બનાવ્યો ને તેણે તે કાર્ય પૂર્ણ કર્યું. જુઓ સોમપ્રભસૂરિનો સં. ૧૨૪૧ માં રચેલ કુમારપાલ પ્રતિબોધ. શકુનિકાવિહારનો આબડે ઉદ્ધાર કર્યો તે બીજો ઉદ્ધાર કહી શકાય, કારણકે તેની પહેલા આર્ય ખપટના વંશમાં થયેલ વિજયસૂરિએ ઉક્ત મુનિસુવ્રત સ્વામીના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર પ્રથમ કરાવ્યો હતો. જુઓ તે સૂરિનો પ્રબંધ.—પ્રભાવકચરિત.

૩૧૩ जिनागमाराधनतत्परेण राजर्षिणा एकविंश
कारापिताः । एकादशांग द्वादशोपांगादि सिद्धान्तप्रतिं

૩૯૦. કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમાં–સં. ૧૧૯૯ માં માઘ શુ. ૧૦ ગુરૂએ મંડલિપુરિ (માંડલ) માં કુમારપાલના રાજ્ય પ્રારંભમાં દશહજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર લક્ષ્મણ ગણિએ રચ્યું (પં૦ હરગોવિન્દદાસ સંશોધિત પ્ર. જૈનવિવિધ સાહિત્યશાસ્ત્રમાલા અને ગૂ. ભાષાં. આ૦ સભા) તે કર્તા મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરૂભાઇ થાય.

૩૯૧ સં. ૧૨૦૪ માં જિનભદ્રે ઉપદેશમાલા કથા, સં. ૧૨૦૭ માં ચંદ્રકુલના પ્રદ્યુમ્નસૂરિ શિષ્ય ચંદ્રસેને ઉત્પાદસિદ્ધિ નામનું પ્રકરણ સટીક (વ્યાકરણ સંબંધી પી. ૩,૨૦૯), સં. ૧૨૧૬ માં નેમિચંદ્રે પ્રાકૃતમાં અનંતનાથચરિત, સં. ૧૨૨૬ માં કનકચંદ્રે (?) પૃથ્વીચંદ્ર પર ટિપ્પણ, સં. ૧૨૨૯ માં રવિપ્રભે શીલભાવના વૃત્તિ એમ અનેક અનેક ગ્રંથો રચ્યા.

૩૯૨ ષડ્ભાષા ચક્રવર્તી મહાકવિ શ્રીપાલ સંબંધી અગાઉ આપણે જોઇ ગયા. (પારા ૩૨૧) તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા વિદ્વાન્ જૈન સાધુ–આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા. તે કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર અને શ્રદ્ધેય સુહૃદ હતો અને તેની પાસેથી તે રાજા શાંતિદાયક અને નિવૃત્તિજનક વ્યાખ્યાન કોઈ કોઇ વખત સાંભળતો હતો. આવું એક આખ્યાન તેની વસતિમાજ રહી સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ પૂરા કરેલા કુમારપાલ પ્રતિબોધ નામના ગ્રંથમાં છે. તે કવિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ અને મૂલરાજની રાજસભામા એટલે સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ સુધી વિદ્યમાન હતો.[૩૧૫]

---

૩૧૫ જુઓ સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થ કાવ્ય શ્લોક ૯૮, વળી આ કવિકુટુંબના સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિનવિજયની દ્રૌપદી સ્વયંવર નામે સિદ્ધપાલના પુત્ર કવિ વિજયપાલ રચિત નાટકની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ આ૦ સભા) સિદ્ધપાલ માટે સોમપ્રભ સૂરિના સુમતિનાથ ચરિત અને કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રાયઃ એક પ્રકારની પ્રશસ્તિમાં શ્રીપાલ સંબંધી કહી પછી જણાવ્યું છે કેઃ—

तनुजस्तस्य कुमारपालनृपतिप्रीतेः पदं धीमता—
मुत्तंसः कविचक्रमस्तकमणिः श्री सिद्धपालोऽभवत् ।

૩૯૦. કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમાં-સં. ૧૧૯૯ માં માઘ શુ. ૧૦ ગુરૂએ મંડલિપુરિ (માંડલ) માં કુમારપાલના રાજ્ય પ્રારંભમાં દશહજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર લક્ષ્મણ ગણિએ રચ્યું (પં૦ હરગોવિન્દદાસ સંશોધિત પ્ર. જૈનવિવિધ સાહિત્યશાસ્ત્રમાલા અને ગૂ. ભાષાં. આ૦ સભા) તે કર્તા મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરૂભાઇ થાય.

૩૯૧ સં. ૧૨૦૪ માં જિનભદ્રે ઉપદેશમાલા કથા, સં. ૧૨૦૭ માં ચંદ્રકુલના પ્રદ્યુમ્નસૂરિ શિષ્ય ચંદ્રસેને ઉત્પાદસિદ્ધિ નામનું પ્રકરણ સટીક (વ્યાકરણ સંબંધી પી. ૩,૨૦૯), સં. ૧૨૧૬ માં નેમિચંદે પ્રાકૃતમાં અનંતનાથચરિત, સં. ૧૨૨૬ માં કનકચંદ્રે (?) પૃથ્વીચંદ્ર પર ટિપ્પણ, સં. ૧૨૨૯ માં રવિપ્રભે શીલભાવના વૃત્તિ એમ અનેક અનેક ગ્રંથો રચ્યા.

૩૯૨ ષડ્ભાષા ચક્રવર્તી મહાકવિ શ્રીપાલ સંબંધી અગાઉ આપણે જોઇ ગયા. (પારા ૩૨૧) તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા વિદ્વાન્ જૈન સાધુ-આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા. તે કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર અને શ્રદ્ધેય સુહૃદ્ હતો અને તેની પાસેથી તે રાજા શાંતિદાયક અને નિવૃત્તિ-જનક વ્યાખ્યાન કોઈ કોઇ વખત સાંભળતો હતો. આવું એક આખ્યાન તેની વસતિમાજ રહી સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ પૂરા કરેલા કુમારપાલ પ્રતિબોધ નામના ગ્રંથમાં છે. તે કવિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ અને મૂલરાજની રાજસભામાં એટલે સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ સુધી વિદ્યમાન હતો.[૩૧૫]

---

૩૧૫ જુઓ સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થ કાવ્ય શ્લોક ૯૮, વળી આ કવિકુટુંબના સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિનવિજયની દ્રૌપદી સ્વયંવર નામે સિદ્ધપાલના પુત્ર કવિ વિજયપાલ રચિત નાટકની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ આ૦ સભા) સિદ્ધપાલ માટે સોમપ્રભ સુરિના સુમતિનાથ ચરિત અને કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રાયઃ એક પ્રકારની પ્રશસ્તિમાં શ્રીપાલ સંબંધી કહી પછી જણાવ્યું છે કેઃ—

सूनुस्तस्य कुमारपालनृपतिप्रीतेः पदं धीमता—
मुत्तंसः कविचक्रमस्तकमणिः श्री सिद्धपालोऽभवत् ।

પ્રકરણ ૫ મું.

કુમારપાલનો સમય. (ચાલુ)

સં. ૧૧૯૯-૧૨૩૦.

यदमल कुमारपालनृपतिर्जज्ञे स चन्द्रान्वयी
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्री हेमचन्द्राद् गुरोः ।
निर्वीराधनमुज्झता विदधता द्यूतादिनिर्वासनं
येनैकेन भटेन मोहनृपतिर्जिग्ये जगत्कंटकः ॥

—જે લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે એવો ચંદ્રવંશી કુમારપાલ જન્મ્યો. જે એક વીરે શ્રી હેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપનું શમન કરનારો જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને અપુત્રનું ધન છોડી દઇ અને દ્યૂતાદિને દેશવટો આપીને જગત્‌ કંટક એવા મોહરાજાને જીત્યો.

—યશઃપાલકૃત મોહરાજપરાજય.

૩૯૯. સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકતાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અગ્રપદ ભોગવે છે; તેમના જીવન વગેરે સંબંધમાં પછીના બે પ્રકરણમાં જોઇશું. તેમના સમકાલીન સહવિહારી મલયગિરિ બહુ સમર્થ સંસ્કૃત ટીકાકાર થયા. મલયગિરિએ પોતાની અનેક કૃતિઓમાં પોતાનો કંઈ પણ પરિચય કે રચ્યા સંવત્ પણ આપેલ નથી, પરંતુ અમુકમાં 'કુમારપાલ રાજ્યે' એમ જણાવ્યાથી તેમજ પોતાના શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણમાં 'अदहत् कुमारपालो ऽरातीन्' એ ઉદાહરણ આપેલ છે તેથી કુમારપાલના સમયમાં મુખ્યપણે થયા એમ કહી શકાય. તેમણે મુખ્યપણે આગમો પર ટીકા રચી તે આ પ્રમાણે:—આવશ્યક બૃહદ્‌વૃત્તિ (જે૦;), ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા (જે૦; પી. ૩,૧૫૪), જીવાભિગમવૃત્તિ (જે; દે. લા. નં. ૫૦) નંદિસૂત્ર ટીકા (જે; કી. ૨, નં. ૩૭૮ પ્ર૦ આ૦ કે૦ રત-

પ્રકરણ ૫ મું.

કુમારપાલનો સમય. (ચાલુ)

સં. ૧૧૯૯-૧૨૩૦.

यत्राभूत् कुमारपालनृपतिर्जज्ञे स चन्द्रान्वयी
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्री हेमचन्द्राद् गुरो. ।
निर्वीराधनमुज्झता विरचता धर्मादिनिर्वाससनं
येनैकेन भटेन मोहनृपति र्जिग्ये जगत्कंटकः ॥

—જે લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે એવો ચંદ્રવંશી કુમારપાલ જન્મ્યો. જે એક વીરે શ્રી હેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપનું શમન કરનારો જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને અપુત્રનું ધન છોડી દઇ અને ધૂતાદિને દેશવટો આપીને જગતકંટક એવા મોહરાજાને જીત્યો.

—યશઃપાલકૃત મોહરાજપરાજય.

૩૮૯. **સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ** પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકતા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અગ્રપદ ભોગવે છે; તેમના જીવન વગેરે સંબંધમાં પછીના બે પ્રકરણમાં જોઇશું. તેમના સમકાલીન સહવિહારી **મલયગિરિ** બહુ સમર્થ સંસ્કૃત ટીકાકાર થયા. મલયગિરિએ પોતાની અનેક કૃતિઓમાં પોતાનો કંઈ પણ પરિચય કે રચ્યા સંવત્ પણ આપેલ નથી, પરંતુ અમુકમાં 'કુમારપાલ રાજ્યે' એમ જણાવ્યાથી તેમજ પોતાના શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણમાં 'अरुणत् कुमारपालो ऽरातीन्' એ ઉદાહરણ આપેલ છે તેથી કુમારપાલના સમયમાં મુખ્યપણે થયા એમ કહી શકાય. તેમણે મુખ્યપણે આગમો પર ટીકા રચી તે આ પ્રમાણે:—આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ (જે૦;), ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા (જે૦; પી. ૩,૧૫૪), જીવાભિગમવૃત્તિ (જે; દે. લા. નં. ૫૦) પિંડનિર્યુક્તિ ટીકા (જે; પ્રી, ૨, નં. ૩૭૮ પ્ર૦ સ૦ કે૦ રત-

૩૯૩ ચંદ્રગચ્છમાં સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા. તેમણે અણહિલવાડપુર (પાટણ) માં કપૂરે પટ્ટાધિપ પુત્ર સોમેશ્વરના ઘરની ઉપરની ભૂમિમાં વસતિસ્થાન રાખી તેના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૧૪ માં આસો વ. ૭ બુધવારે સનત્કુમારચરિત્ર પ્રાકૃત આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણમાં રચ્યું. તેની પ્રથમ પ્રતિ હેમચંદ્રગણિએ લખી. કર્ત્તાએ છેવટે પોતાના ગુરુભાઈઓ નામે યશોભદ્રસૂરિ, યશોદેવસૂરિ, શ્રીચંદ્રસૂરિ અને જિનેશ્વરસૂરિનાં નામ આપેલાં છે. (આની તાડપત્રની પ્રત પા. ભં. માં છે. પં. લાલચંદનો સિદ્ધરાજ અને જૈનો એ લેખ જૈન તા. ૨૦-૫-૨૮ પૃ. ૩૭૬.) આ ગ્રંથમાં કર્ત્તાએ પ્રારંભમાં કવિપ્રશંસા કરતાં હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધમહાકવિ અભયદેવ-સૂરિ, ધનપાલ, દેવચંદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી તેમની ગુણસ્તુતિ કરી છે.

૩૯૪ આ સમયમાં રાજગચ્છીય અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અ-જિતસિંહ-વર્દ્ધમાન-શીલભદ્ર-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામિના શિષ્ય નેમિચંદ્ર સૂરિ થયા તેણે હિંદુદાર્શનિક કણાદના મતનું-વૈશેષિક મતનું ખંડન કર્યું હતું.[૩૧૬]

૩૯૫ દુર્લભરાજ નામનો પ્રાગ્વાટ વણિક તે મૂળ ભીમદેવના રાજ્યના 'વ્યયકરણ પદામાત્ય' જાહિલના પુત્ર મહત્તમ નરસિંહનો પુત્ર હતો. તે દુર્લભરાજ કવિ હતો અને કુમારપાલે તેને મહત્તમ (મંત્રી

---

૩૧૬ षट्तर्कीललनाविलासवसतिः स्फायत्तपोहर्म्यति—
स्तत्पट्टोदयचंद्रमाः समजनि श्री नेमिचंद्र प्रभुः ।
निःसामान्यगुणैर्भुवि प्रगुणितैः प्रालेयशैलोज्ज्वलं—
यं श्वेतं वचनोजिनो मुनिपतेर्व्यर्थं मतं सर्वतः ॥

—માણિક્યચંદ્રકૃત પાર્શ્વચરિત ને કાવ્યપ્રકાશ સંકેતની પ્રશસ્તિ પી. ૨૬૦ અને ૩૨૧, ડા. સતીશચંદ્રનો ન્યાયશાસ્ત્ર ઇતિ. પૃ. ૪૦.

૩૯૩ ચંદ્રગચ્છમાં સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિ** થયા. તેમણે અણહિલવાડપુર (પાટણ) માં કપૂરે પટ્ટાધિપ પુત્ર સોમેશ્વરના ઘરની ઉપરની ભૂમિમાં વસતિસ્થાન રાખી તેના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૧૪ માં આસો વ. ૭ બુધવારે **સનત્કુમારચરિત્ર** પ્રાકૃત આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણમાં રચ્યું. તેની પ્રથમ પ્રતિ હેમચંદ્રગણિએ લખી. કર્તાએ છેવટે પોતાના ગુરૂભાઈઓ નામે યશોભદ્રસૂરિ, યશોદેવસૂરિ, **શ્રીચંદ્રસૂરિ** અને જિનેશ્વરસૂરિનાં નામ આપેલાં છે. (આની તાડપત્રની પ્રત પા. ભં. માં છે. પં. લાલચંદનો સિદ્ધરાજ અને જૈનો એ લેખ જૈન તા. ૨૦-૫-૨૮ પૃ. ૩૭૬.) આ ગ્રંથમાં કર્તાએ પ્રારંભમાં કવિપ્રશંસા કરતાં હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધમહાકવિ અભયદેવ-સૂરિ, ધનપાલ, દેવચંદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી તેમની ગુણસ્તુતિ કરી છે.

૩૯૪ આ સમયમાં રાજગચ્છીય અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અજિતસિંહ-વર્દ્ધમાન-શીલભદ્ર-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામિના શિષ્ય **નેમિચંદ્ર** સૂરિ થયા તેણે હિંદુદાર્શનિક કણાદના મતનું-વૈશેષિક મતનું ખંડન કર્યું હતું.[૩૧૬]

૩૯૫ દુર્લભરાજ નામનો પ્રાગ્વાટ વણિક તે મૂળ **ભીમ**દેવના રાજાના 'વ્યયકરણ પદામાત્ય' જાહિલના પુત્ર મહત્તમ નરસિંહનો પુત્ર હતો. તે દુર્લભરાજ કવિ હતો અને કુમારપાલે તેને મહત્તમ (મહેતો

---

૩૧૬ પટ્તર્કીલલનાવિલાસવસતિ ર્ધચત્તરોહણ્પંતિ—
स्तत्पट्टोदयचंद्रमाः समजनि श्री नेमिचंद्र प्रभुः ।
नि.सामान्यगुणैर्भुवि प्रगुमरैः प्रालेयशैलोज्ज्वलं—
यं धमं वनभोजिनो मुनिरतेर्व्यधं मतं सर्वतः ॥

—માણિક્યચંદ્રકૃત પાર્શ્વચરિત ને કાવ્યપ્રકાશ સંકેતની પ્રશસ્તિ પી. ૧૬૦ અને ૩૨૧, દા. સતીશચંદ્રનો ન્યાયશાસ્ત્ર ઇતિ. પૃ. ૪૦.

હતાં-તેમાંના ચન્દ્રપ્રભ ચરિત્ર, મલ્લિનાથ ચરિત્ર અને નેમિનાથ ચરિત્ર એ ત્રણ હજુ સુધી પાટણમાં ઉપલબ્ધ થયાં છે, કે જેટલાનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪૦૦૦ છે. આ હિસાબે ચોવીસે જિનનાં ચરિત્રોનું શ્લોકપ્રમાણ લગભગ બે લાખ થાય. નેમિનાથ ચરિત્ર અપભ્રંશ ભાષામાં જ રચાયેલું છે ને તે સં. ૧૨૧૬ ના કાર્તિક શુ. ૧૩ સોમે પાટણમાં પૂર્ણ થયું છે, કે જેનું શ્લોકપ્રમાણ ૮૦૩૨ છે. (જે. પૃ. ૨૭-૨૮; પ્ર૦ ડા૦ યાકોબી સંપાદિત જર્મની.) આમાંના ચંદ્રપ્રભ ચરિત્રની તાડપત્રની સં. ૧૨૨૩ની લખાયેલી પ્રત પાટણમાં-સંઘવીના પાડાના ભંડારમા મોજૂદ છે. તથા કાં. વડો. માં તેની પ્રત છે. તેમાં તથા મલ્લિનાથ ચરિત્ર (હં. ભં. વડોદરા)ની પ્રાંતે પૃથ્વીપાલ મંત્રીની પ્રશસ્તિ આપી છે તે પરથી ગુજરાતના જૈન મંત્રીવંશની ઘણી હકીકત મળી આવે છે.[૩૧૯] મલ્લીનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં છે ને તે ત્રણ પ્રસ્તાવમાં છે ને તેમા સર્વદેવગણિએ કર્ત્તાને સહાય આપી હતી. (તેની પ્રત કસ્તૂરસાગર ભં. ભાવનગરમાં પણ છે).

૩૯૮. તાડપત્ર પર સં. ૧૨૧૭ માં યશોદેવ કૃત ચંદ્રપ્રભચરિત્ર (ર. સં. ૧૧૭૮ જે. ૩૩) લખાયું, અને સં. ૧૨૧૮ માં કુમારપાલ રાજ્યે યશોધવલના અમાત્યપણામાં કલ્પચૂર્ણિ અણહિલપાટકમાં જિનભદ્રાચાર્ય માટે તાડપત્ર પર લખાઇ (ભાં. ઇ. માં છે. કી. ૧૮૮૦-૮૧, ૧૦). સં. ૧૨૧૮ માં તાડપત્ર પર લખાયેલી દેવનાગના શિષ્ય શ્વેતપટાચાર્ય ગોવિંદકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે.[૩૨૦]

૩૯૯. ૧૨૨૧ (?) માં પદ્મપ્રભસૂરિએ[૩૨૧] ભુવનદીપક નામનો

૩૧૯. એજન. જૈન તા. ૨૯-૭-૨૮. પૃ. ૫૭૦, અને ૧૨-૮-૨૮ પૃ. ૬૦૬: જુઓ તેમની જે૦ પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮.

૩૨૦. ૧૨૧૮ ને બદલે સં. ૧૨૮૮ ની તાડપત્રની પ્રત 'સટીકાઃ ચત્વાર પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રંથાઃ' ની પ્રસ્તાવનામાં બતાવી છે. (પી. ૫, ૫૩)

૩૨૧. આ સૂરિ વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા એમ નાગોરી તપાગ-

હતાં-તેમાંના ચન્દ્રપ્રભ ચરિત્ર, મલ્લિનાથ ચરિત્ર અને નેમિનાથ ચરિત્ર એ ત્રણ હજુ સુધી પાટણમાં ઉપલબ્ધ થયાં છે, કે જેટલાનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪૦૦૦ છે. આ હિસાબે ચોવીસે જિનનાં ચરિત્રોનું શ્લોકપ્રમાણ લગભગ બે લાખ થાય. નેમિનાથ ચરિત્ર અપભ્રંશ ભાષામાં જ રચાયેલું છે ને તે સં. ૧૨૧૬ ના કાર્તિક શુ. ૧૩ સોમે પાટણમાં પૂર્ણ થયું છે, કે જેનું શ્લોકપ્રમાણ ૮૦૩૨ છે. (જે. પૃ. ૨૭-૨૮; પ્ર૦ ડા૦ યાકોબી સંપાદિત જર્મની.) આમાંના ચંદ્રપ્રભ ચરિત્રની તાડપત્રની સં. ૧૨૨૩ની લખાયેલી પ્રત પાટણમાં-સંઘવીના પાડાના ભંડારમા મોજૂદ છે. તથા કાં. વડો. માં તેની પ્રત છે. તેમાં તથા મલ્લિનાથ ચરિત્ર (હં. ભં. વડોદરા)ની પ્રાંતે પૃથ્વીપાલ મંત્રીની પ્રશસ્તિ આપી છે તે પરથી ગુજરાતના જૈન મંત્રીવંશની ઘણી હકીકત મળી આવે છે.[૩૧૯] મલ્લીનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં છે ને તે ત્રણ પ્રસ્તાવમાં છે ને તેમા સર્વદેવગણિએ કર્તાને સહાય આપી હતી. (તેની પ્રત કસ્તૂરસાગર ભં. ભાવનગરમાં પણ છે).

૩૯૮. તાડપત્ર પર સં. ૧૨૧૭ માં યશોદેવ કૃત ચંદ્રપ્રભચરિત્ર (ર. સં. ૧૧૭૮ જે. ૩૩) લખાયું, અને સં. ૧૨૧૮ માં કુમારપાલ રાજ્યે યશોધવલના અમાત્યપણામાં કલ્પચૂર્ણિ અણહિલપાટકમાં જિનભદ્રાચાર્ય માટે તાડપત્ર પર લખાઇ (ભાં. ઇ. માં છે. કી. ૧૮૮૦-૮૧, ૧૦). સં. ૧૨૧૮ માં તાડપત્ર પર લખાયેલી દેવનાગના શિષ્ય શ્વેતપટાચાર્ય ગોવિંદકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત પાટણ ભડારમાં છે.[૩૨૦]

૩૯૯. ૧૨૨૧ (?) માં પદ્મપ્રભસૂરિએ[૩૨૧] ભુવનદીપક નામનો

---

૩૧૯. એજન. જૈન તા. ૨૯-૭-૨૮. પૃ. ૫૭૦, અને ૧૨-૮-૨૮ પૃ. ૬૦૬: જુઓ તેમની જે૦ પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮.

૩૨૦. ૧૨૧૮ ને બદલે સં. ૧૨૮૮ ની તાડપત્રની પ્રત 'સટીકાઃ ચત્વાર પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રંથાઃ' ની પ્રસ્તાવનામાં બતાવી છે. (પી. ૫, ૫૩)

૩૨૧. આ સૂરિ વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા એમ નાગોરી તપાગ-

૪૦૨. સં. ૧૨૨૨ માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની આવશ્યક પરની પ્રદેશવ્યાખ્યા પર તેમના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિએ** ટિપ્પણ રચ્યું (પી. ૨, ૩; પી. ૩, પૃ. ૧૪) [તેના અન્ય ગ્રંથો માટે જુઓ અગાઉ પારા ૩૫૭-૩૫૯] સં. ૧૨૨૪ માં મૂલ એટલે પૌ૦ ધર્મઘોષસૂરિના વિમલગણિ કૃત શિષ્ય દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ પરની વૃત્તિનો ઉદ્ધાર તે વિમલગણિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ બૃહદ્વૃત્તિ રચી કર્યો કે જેમાં પોતાના શિષ્ય **શાંતિભદ્રે** સહાય કરી ને જેનો પ્રથમાદર્શ મુનિપ્રભે લખ્યો તે બૃહદ્વૃત્તિની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૫ તથા નં. ૩૦).

૪૦૩. પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ સં ૧૨૨૬ માં ભદ્રેશ્વરસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી સ્વર્ગસ્થ થયા. (પ્ર. ચ.).

૪૦૪ **મુનિરત્નસૂરિ**—તેઓ ચંદ્ર-પૌર્ણમિક ગચ્છના સમુદ્રઘોષસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૪૫)ના શિષ્ય હતા. તેમણે ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલના દેવાલયમાં નરવર્મા રાજાની સભામાં વિદ્યાશિવ વાદીને હરાવ્યો હતો. તેમણે 'બાલકવિ' એ બિરૂદવાળા જગદેવમંત્રીની વિનતિથી ભવિષ્યમાં થનારા તીર્થંકર **અમમસ્વામીનું ચરિત્ર** સં. ૧૨૨૫ મા (દ્વિપંચદિનકૃત વર્ષે) **પત્તનમાં** રચ્યું કે જેનો પ્રથમાદર્શ ગૂર્જર વંશના ઉદયરાજ મંત્રીના વિદ્વાન્ પુત્ર **સાગરચંદ્રે** લખ્યો અને જે નૃપાક્ષ પટલાધ્યક્ષ[૩૨૩] કુમાર કવિએ સંશોધ્યું. પછી મુનિરત્ન સૂરિએ તે **પત્તનમાંજ શાંતિનાથના** મંદિરમાં સભા સમક્ષ તેને વાંચી સંભળાવ્યું કે જેમાં વૈયાકરણ શ્રી **પૂર્ણપાલ**, **યશઃપાલ**, **જગદેવ** બાલકવિ, આદિ હતા. (પી. ૩, ૯૦) તે સૂરિએ અંબડ ચરિત્ર કે જેમાં અંબડ ક્ષત્રિય તથા તેની બત્રીસ પુત્રીઓની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ

---

૩૨૩ રાજ્યના આય-વ્યયના હિસાબ રાખનારૂં કાર્યાલય તે 'અક્ષપટલ' કહેવાતું, અને તેનો અધિકારી 'અક્ષપટલિક, અક્ષપટલાધીશ' કહેવાતો. જુઓ ઓઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીનલિપિ-માલા પૃ. ૧૫૨, ટિપ્પણ ૭ અને ૮.

૪૦૨. સં. ૧૨૨૨ માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની આવશ્યક પરની પ્રદેશવ્યાખ્યા પર તેમના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિએ** ટિપ્પણ રચ્યું (પી. ૨, ૩; પી. ૩, પૃ. ૧૪) [તેના અન્ય ગ્રંથો માટે જુઓ અગાઉ પારા ૩૪૭-૩૪૯] સં. ૧૨૨૪ માં મૂલ એટલે પૌ૦ ધર્મઘોષસૂરિના વિમલગણિ કૃત શિષ્ય દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ પરની વૃત્તિનો ઉદ્ધાર તે વિમલગણિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ બૃહદ્વૃત્તિ રચી કર્યો કે જેમાં પોતાના શિષ્ય શાંતિભદ્રે સહાય કરી ને જેનો પ્રથમાદર્શ મુનિ-ચંદ્રે લખ્યો તે બૃહદ્વૃત્તિની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૫ તથા નં. ૩૦).

૪૦૩. પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ સં ૧૨૨૬ માં ભદ્રેશ્વરસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી સ્વર્ગસ્થ થયા. (પ્ર. ચ.).

૪૦૪ **મુનિરત્નસૂરિ**—તેઓ ચંદ્ર-પૌર્ણમિક ગચ્છના સમુદ્ર-ઘોષસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૪૫)ના શિષ્ય હતા. તેમણે ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલના દેવાલયમાં નરવર્મા રાજાની સભામાં વિદ્યાશિવ વાદીને હરાવ્યો હતો. તેમણે 'બાલકવિ' એ બિરૂદવાળા જગદેવમંત્રીની વિનતિથી ભવિષ્યમાં થનારા તીર્થંકર **અમમસ્વામીનું** ચરિત્ર સં. ૧૨૨૫ મા (દ્વિપંચદિનકૃત વર્ષે) **પત્તનમાં** રચ્યું કે જેનો પ્રથમાદર્શ ગૂર્જર વંશના ઉદયરાજ મંત્રીના વિદ્વાન્ પુત્ર સાગરચંદ્રે લખ્યો અને જે નૃપાક્ષ પટલાધ્યક્ષ[૩૨૩] કુમાર કવિએ સંશોધ્યું. પછી મુનિરત્ન સૂરિએ તે **પત્તનમાંજ શાંતિનાથના** મંદિરમાં સભા સમક્ષ તેને વાંચી સંભળાવ્યું કે જેમાં વૈયાકરણ શ્રી પૂર્ણપાલ, યશઃપાલ, જગદેવ બાલકવિ, આદિ હતા. (પી. ૩, ૯૦) તે સૂરિએ અંબડ ચરિત્ર કે જેમાં અંબડ ક્ષત્રિય તથા તેની બત્રીશ પુત્રીઓની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ

૩૨૩ રાજ્યના આય-વ્યયના હિસાબ રાખનારૂં કાર્યાલય તે 'અક્ષપટલ' કહેવાતું, અને તેનો અધિકારી 'અક્ષપટલિક, અક્ષપટલાધીશ' કહેવાતો. જુઓ ઓઝાજીકૃત ભારતીય પ્રાચીનલિપિ-માલા પૃ. ૧૫૨, ટિપ્પણ ૭ અને ૮.

યમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ હતો. સોમપ્રભે કુમારાવસ્થામાંજ જૈન દીક્ષા લઇ તીવ્ર બુદ્ધિના પ્રભાવે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની તર્કશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત પટુતા, કાવ્ય વિષયમાં ઘણી ત્વરિતતા અને વ્યાખ્યાન આપવામાં બહુ કુશલતા હતી.'

૪૦૮. ગુરૂ પરંપરામાં તેઓ બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ (પારા ૩૩૨ થી ૩૩૪) અને માનદેવ-અજિતદેવ-વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થાય.

૪૦૯. સોમપ્રભસૂરિની કૃતિઓ ચાર જાણવામાં છે. ૧ સુમતિનાથ ચરિત્ર-એ જૈનધર્મના પાંચમા તીર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર મુખ્યતઃ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, અને તેમાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો બોધ આપતી પુરાણ કથાઓ કલ્પિત છે. તેની શ્લોક સંખ્યા સાડાનવહજાર ઉપર છે. તેની રચના કુમારપાલ રાજ્યમાં થયેલી પોતે જણાવી છે. (પા. ભં.) ૨ સૂક્તિમુક્તાવલી-૧૦૦ પદ્યનો પ્રકીર્ણ સુભાષિત જેવો ગ્રંથ તેનું પ્રથમ પદ્ય, 'સિન્દૂર પ્રકર' એવા વાક્યથી શરૂ થતું હોવાથી તે નામ પણ તેમજ 'સોમશતક' એ નામ પણ તેને અપાય છે. તે ભર્તૃહરિના નીતિશતકની શૈલિમાં રચાયેલો છે અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શીલ, સૌજન્ય આદિ વિષયોપર સંક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયંગમરીતે તેમાં વિવેચન કરેલું છે. તેની રચના સરલ, સરસ અને સુબોધ છે. તેના કેટલાંક પદ્યો તેમની કૃતિ નામે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ મૂકેલાં છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે. ૩-શતાર્થ કાવ્ય[૩૨૫] આ ગ્રંથ કર્તાના સંસ્કૃત ભાષા સંબંધીનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરે છે. તે ગ્રંથ માત્ર એક વસંતતિલકા છંદરૂપે છે.[૩૨૬] તેના જુદા

---

૩૨૫ જુઓ તેમના 'શતાર્થ કાવ્ય'ની પ્રશસ્તિ-કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪-૧૫ માં.

૩૨૬ તે છંદ આ છેઃ—

कल्याणसार सवितानहरेक्षमोह, कान्तारवारण समानजयाद्यदेव ।
धर्मार्थकाममदमहोदयवीरधीर सोमप्रभाव परमागमसिद्धसूरे ॥

યમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતો. સોમપ્રભે કુમારાવસ્થામાંજ જૈન દીક્ષા લઇ તીવ્ર બુદ્ધિના પ્રભાવે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની તર્કશાસ્ત્રમાં અદ્‌ભુત પટુતા, કાવ્ય વિષયમાં ઘણી ત્વરિતતા અને વ્યાખ્યાન આપવામાં બહુ કુશલતા હતી.'

૪૦૮. ગુરૂ પરંપરામાં તેઓ બૃહદ્‌ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ (પારા ૩૩૨ થી ૩૩૪) અને માનદેવ-અજિતદેવ-વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થાય.

૪૦૯. **સોમપ્રભસૂરિની** કૃતિઓ ચાર જાણવામાં છે. ૧ સુમતિ-નાથ ચરિત્ર-એ જૈનધર્મના પાંચમા તીર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર મુખ્યતઃ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, અને તેમાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો બોધ આપતી પુરાણ કથાઓ કલ્પિત છે. તેની શ્લોક સંખ્યા સાડા-નવહજાર ઉપર છે. તેની રચના કુમારપાલ રાજ્યમાં થયેલી પોતે જણાવી છે. (પા. ભં.) ૨ સૂક્તિમુક્તાવલી-૧૦૦ પદ્યનો પ્રકીર્ણ સુભાષિત જેવો ગ્રંથ તેનું પ્રથમ પદ્ય, 'સિન્દુર પ્રકર' એવા વાક્યથી શરૂ થતું હોવાથી તે નામ પણ તેમજ 'સોમશતક' એ નામ પણ તેને અપાય છે. તે ભર્તૃહરિના નીતિશતકની શૈલિમાં રચાયેલો છે અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શીલ, સૌજન્ય આદિ વિષયોપર સંક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયંગમરીતે તેમાં વિવેચન કરેલું છે. તેની રચના સરલ, સરસ અને સુબોધ છે. તેના કેટલાંક પદ્યો તેમની કૃતિ નામે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ મૂકેલાં છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે. ૩-શતાર્થ કાવ્ય[૩૨૫] આ ગ્રંથ કર્ત્તાના સંસ્કૃત ભાષા સંબંધીનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરે છે. તે ગ્રંથ માત્ર એક વસંતતિલકા છંદરૂપે છે.[૩૨૬] તેના જુદા

૩૨૫ જુઓ તેમના 'શતાર્થ કાવ્ય'ની પ્રશસ્તિ-કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪-૧૫ માં.

૩૨૬ તે છંદ આ છેઃ—

कल्याणसार सवितानहरेक्षमोह, कान्तारवारण समानजयाद्यदेव ।
धर्मार्थकाममदमहोदयवीरधीर सोमप्रभाव परमागमसिद्धसूरे ॥

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

હેમ-યુગ.

સં. ૧૧૬૨ થી સં. ૧૨૨૯.

क्लृप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छन्दो नवं द्व्याश्रया—
ऽलंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितौ श्री योगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः संजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं
बद्धं येन न के [न केन] विधिना मोहः कृतो दूरतः ॥

—જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદ:શાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્રય, નવું અલંકારશાસ્ત્ર, નવું યોગશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર, નવાં જિનચરિત્રો રચેલ છે નિર્મેલ છે તેણે આ રીતે કરીને કઇ કઈ રીતે આપણો મોહ દૂર નથી કર્યો ?—અર્થાત્ ઘણી રીતે દૂર કર્યો છે. (સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થકાવ્યની ટીકા શ્લો ૯૩)

विद्यांभोनिधिमंथमंदरगिरिः श्री हेमचन्द्रो गुरुः ।

—શ્રી હેમચંદ્ર ગુરૂ વિદ્યારૂપી સમુદ્રને મથવા માટેનો મંદરગિરિ રૂપ છે. (તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રકૃત ચંદ્રલેખા નાટક)

सम्यग्ज्ञाननिधेर्गुणैरनवधेः श्री हेमचंद्रप्रभो—
र्ग्रंथे व्याकृतिकौशलं वसति तत् क्वास्मादृशां तादृशं ॥

—સમ્યગ્જ્ઞાનના નિધિ અને ગુણોવડે અવધિ વગરના એવા શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુના ગ્રંથમાં જેવું વ્યાકૃતિનું કૌશલ છે તેવું અમારા જેવામાં ક્યાંથી હોય ? (તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની અનેકાર્થ કૈરવકૌમુદી)

निस्सीमप्रतिभैकजीवितधरौ निःशेषभूमिस्पृशौ
पुण्यौघेन सरस्वतीसुरगुरू स्वाङ्गैकरूपौ दधत् ।
यः स्याद्वादमसाधयन् निजवपुर्दृष्टान्ततः सोऽस्तु मे
सद्बुद्ध्यम्बुनिधिप्रबोधविधये श्रीहेमचन्द्रः प्रभुः ॥
ये हेमचन्द्रं मुनिमेतदुक्तग्रन्थार्थसेवामिषतः श्रयन्ते ।
संप्राप्य ते गौरवमुज्ज्वलानां पदं कलानामुचितं भवन्ति ॥

—मल्लिषेण-स्याद्वादमंजरी

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હેમ-યુગ.

સં. ૧૧૬૨ થી સં. ૧૨૨૯.

क्लृप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छन्दो नवं द्वयाश्रया—
ऽलंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितौ श्री योगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः संजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं
बद्धं येन न के [न केन] विधिना मोहः कृतो दूरतः ॥

—જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદ:શાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્રય, નવું અલંકાર-
શાસ્ત્ર, નવું યોગશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર, નવાં જિનચરિત્રો રચેલ છે નિર્મલ
તેણે આ રીતે કરીને કઇ કઈ રીતે આપણો મોહ દૂર નથી કર્યો ?—
અર્થાત્ ઘણી રીતે દૂર કર્યો છે. (સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થકાવ્યની ટીકા શ્લો ૯૩)

विद्यांभोनिधिमंथमंदरगिरिः श्री हेमचन्द्रो गुरुः ।

—શ્રી હેમચંદ્ર ગુરૂ વિદ્યારૂપી સમુદ્રને મથવા માટેનો મંદરગિરિ રૂપ
છે. (તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રકૃત ચંદ્રલેખા નાટક)

सम्यग्ज्ञाननिधेर्गुणैरनवधेः श्री हेमचंद्रप्रभो—
ग्रंथे व्याकृतिकौशलं यसति तत् क्वास्मादृशां तादृशं ॥

—સમ્યગ્જ્ઞાનના નિધિ અને ગુણોવડે અવધિ વગરના એવા શ્રી હેમ-
ચંદ્ર પ્રભુના ગ્રંથમાં જેવું વ્યાકૃતિનું કૌશલ છે તેવું અમારા જેવામાં ક્યાંથી
હોય ? (તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની અનેકાર્થ કૈરવકૌમુદી)

निस्सीमप्रतिभैकजीवितधरौ निःशेषभूमिस्पृशौ
पुण्यौघेन सरस्वतीसुरगुरू स्वाङ्गैकरूपौ दधत् ।
यः स्याद्वादमसाधयन् निजवपुर्दृष्टान्ततः सोऽस्तु मे
सद्बुद्ध्यम्बुनिधिप्रबोधविधये श्रीहेमचन्द्रः प्रभुः ॥
ये हेमचन्द्रं मुनिमेतदुक्तग्रन्थार्थसेवामिपतः श्रयन्ते ।
संप्राप्य ते गौरवमुज्ज्वलानां पदं कलानामुचितं भवन्ति ॥

—मल्लिषेण–स्याद्वादमंजरी

यो विश्वं वेद वेद्यं जननजलनिधेर्भंगिनः पारदृश्वा
पौर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलंकं यदीयम् ।
तं वंदे साधुवंद्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषं तं
बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥

—વીતરાગસ્તુતિ.

—અકૃત્રિમ સ્વાદ-(માધુર્ય) યુક્ત પદ વાળી, પરમાર્થને કહેનારી. સર્વને આધારરૂપે પરિણમનારી જિનોની વાણીનું અમે ઉપાસન કરીએ છીએ.

જેના ભવરૂપી બીજના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ ક્ષય થઇ ગયા છે તે બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, હર હો અથવા જિન હો તેને નમસ્કાર છે.

ગમે તે સમયે, ગમે તે અવસ્થામાં, ગમ તે નામથી આપ (પ્રખ્યાત) હો, પણ જો આપ દોષરૂપી કલંકથી મુક્ત હો તો ભગવન્ ! આપને નમસ્કાર છે.

જેને અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી એવા પ્રદેશ) સહિતનો સકલ ત્રિલોક જેવી રીતે પોતાની મેળે આંગળીઓ સહિતની હથેલીની ત્રણ રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે તેમ સાક્ષાત્ ત્રણે કાલમાં દૃશ્યમાન છે, જેના પદનું ઉલ્લંઘન કરવામાં રાગ દ્વેષ ભય આમય (રોગ), અંતક(કાલ), જરા (વૃધ્ધાવસ્થા), લોલત્વ (ચપલતા), લોભ આદિ શક્તિમાન્ નથી એવા મહાદેવને હું વંદન કરૂં છું.

જે વેદ્ય જગતને જાણે છે, જેણે જન્મ-ઉત્પત્તિ રૂપી સમુદ્રની ભંગિઓની પાર જોયું છે, જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરૂધ્ધ, અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુ પુરૂષોને વંદ્ય છે, સકલ ગુણના ભંડાર છે, દોષરૂપી શત્રુ જેણે નષ્ટ કરી નાંખ્યા છે એવા તે બુધ્ધ હો, વર્ધ્ધમાન હો, સો પાંખડી પર રહેનાર કેશવ (વિષ્ણુ) હો કે શિવ હો તેને હું વંદું છું.

૪૧૧. 'ભારતવર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોની ગણનામાં જૈન શ્વેતામ્બરાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિએ ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમા જે સ્થાન કાલિદાસનું અને શ્રી હર્ષના દરબારમાં બાણભટ્ટનું છે, પ્રાયઃ તેજ સ્થાન ઇસવી સનની બારમી સદીમાં ચૌલુક્ય વંશી સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જર . નરેન્દ્ર-શિરોમણિ

यो विश्वं वेद वेद्यं जननजलनिधेर्भंगिनः पारदृश्वा
पौर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलंकं यदीयम् ।
तं वंदे साधुवंद्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषं तं
बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥

—વીતરાગસ્તુતિ.

—અકૃત્રિમ સ્વાદ-(માધુર્ય) યુક્ત પદ વાળી, પરમાર્થને કહેનારી, સર્વેને આધારરૂપે પરિણમનારી જિનોની વાણીનું અમે ઉપાસન કરીએ છીએ.

જેના ભવરૂપી બીજના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ ક્ષય થઇ ગયા છે તે બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, હર હો અથવા જિન હો તેને નમસ્કાર છે.

ગમે તે સમયે, ગમે તે અવસ્થામાં, ગમ તે નામથી આપ (પ્રખ્યાત) હો, પણ જો આપ દોષરૂપી કલંકથી મુક્ત હો તો ભગવન્ ! આપને નમસ્કાર છે.

જેને અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી એવો પ્રદેશ) સહિતનો સકલ ત્રિલોક જેવી રીતે પોતાની મેળે આંગળીઓ સહિતની હથેલીની ત્રણ રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે તેમ સાક્ષાત્ ત્રણે કાલમાં દશ્યમાન છે, જેના પદનું ઉલ્લંઘન કરવામાં રાગ દ્વેષ ભય આમય (રોગ), અંતક(કાલ), જરા (વૃધ્ધાવસ્થા), લોલત્વ (ચપલતા), લોભ આદિ શક્તિમાન નથી એવા મહાદેવને હું વંદન કરૂં છું.

જે વેદ્ય જગત્‌ને જાણે છે, જેણે જન્મ-ઉત્પત્તિ રૂપી સમુદ્રની ભંગિઓની પાર જોયું છે, જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરૂધ્ધ, અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુ પુરૂષોને વંદ્ય છે, સકલ ગુણના ભંડાર છે, દોષરૂપી શત્રુ જેણે નષ્ટ કરી નાંખ્યા છે એવા તે બુધ્ધ હો, વર્ધ્ધમાન હો, સો પાંખડી પર રહેનાર કેશવ (વિષ્ણુ) હો કે શિવ હો તેને હું વંદું છું.

૪૧૧. 'ભારતવર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોની ગણનામાં જૈન શ્વેતામ્બરાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિએ ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમા જે સ્થાન કાલિદાસનું અને શ્રી હર્ષના દરબારમાં બાણભટ્ટનું છે, પ્રાયઃ તેજ સ્થાન ઇસવી સનની બારમી સદીમાં ચૌલુક્ય વંશી સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જર નરેન્દ્ર-શિરોમણિ

બ્યથી ત્યાં એક 'ચઉવીસ જિણાલય' નામે મોટું જૈન મંદિર બંધાવ્યું.૩૨૯ અને પછી સાધુપણું લઇ શ્રીદત્તસૂરિનો શિષ્ય થયો. સાધુવ્રત લઇને તેણે અનેક પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કર્યા અને ઊંડો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી યશોભદ્રસૂરિ નામે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય થયા પછી તેમણે લોકોને ધર્મોપદેશ આપવા જુદાં જુદાં સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે શરીર બહુ શિથિલ અને ક્ષીણપ્રાય થયું ત્યારે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થ ઉપર જઇ તેમણે અનશન વ્રત અંગીકાર કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા કે જેમણે 'ઠાણય પગરણ' (સ્થાનક પ્રકરણ) નામે ગ્રંથ રચ્યો. તેમના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિ થયા. દેવચંદ્રસૂરિએ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિ રચિત ઠાણય પગરણ પર **ટીકા** રચી છે તથા શાન્તિજિનચરિત્ર રચ્યું છે. (જુઓ પારા ૩૨૭).

૪૧૪ ' એ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા એક વખતે ધંધુકા નામે ગામમા ગયા ત્યા ચચ્ચ અને ચાહિણી નામે મોઢ જાતીય વણિગ્દંપતીનો ચંગદેવ નામે એક પ્રતિભાવાન્ બાલક તેમની પાસે આવવા લાગ્યો. અને નિરંતર તેમનો ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. તેમના ઉપદેશથી પ્રબુદ્ધ થઇ બાલક ચંગદેવ તેમનો શિષ્ય થવા તૈયાર થયો, અને તેમની સાથેજ તે રહેવા-ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા દેવચંદ્રસૂરિ, ખંભાતમા આવ્યા, અને ત્યા, તે બાલકના મામા નામે નેમિદ્વારા ચચ્ચ અને ચાહિણીને સમજાવી-બુઝાવી, તેને દીક્ષા આપી અને ચંગદેવના બદલે સોમચંદ્ર નામ સ્થાપ્યું. અલૌકિક બુદ્ધિશાળી બાળક સાધુ સોમચંદ્ર થોડાજ-સમયમા સકળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સમર્થ વિદ્વાન્ થયો અને ગુરૂએ તેની પૂર્ણ યોગ્યતા

---

૩૨૯ ગ્રંથકાર સોમપ્રભાચાર્ય આ ઠેકાણે જણાવે છે કે-તે 'ચઉવીસ જિણાલય' મંદિર આજે પણ એટલે ગ્રંથરચના સં. ૧૨૪૧ મા ત્યાં (હિંડુઆણા પુરમાં) વિદ્યમાન છે.

દ્રવ્યથી ત્યાં એક 'ચઉવીસ જિણાલય' નામે મોટું જૈન મંદિર બંધાવ્યું.[૩૨૯] અને પછી સાધુપણું લઇ શ્રીદત્તસૂરિનો શિષ્ય થયો. સાધુવ્રત લઇને તેણે અનેક પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કર્યા અને ઊંડો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી યશોભદ્રસૂરિ નામે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય થયા પછી તેમણે લોકોને ધર્મોપદેશ આપવા જુદાં જુદાં સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે શરીર બહુ શિથિલ અને ક્ષીણપ્રાય થયું ત્યારે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થ ઉપર જઇ તેમણે અનશન વ્રત અંગીકાર કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા કે જેમણે 'ઠાણય પગરણ' (સ્થાનક પ્રકરણ) નામે ગ્રંથ રચ્યો. તેમના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિ થયા. દેવચંદ્રસૂરિએ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિ રચિત ઠાણય પગરણ પર ટીકા રચી છે તથા શાન્તિજિનચરિત્ર રચ્યું છે. (જુઓ પારા ૩૨૭).

૪૧૪ ' એ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા એક વખતે ધંધુકા નામે ગામમા ગયા ત્યા ચચ્ચ અને ચાહિણી નામે મોઢ જાતીય વણિ-ગ્દંપતીનો ચંગદેવ નામે એક પ્રતિભાવાન્ બાલક તેમની પાસે આવવા લાગ્યો. અને નિરંતર તેમનો ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. તેમના ઉપદેશથી પ્રબુદ્ધ થઇ બાલક ચંગદેવ તેમનો શિષ્ય થવા તૈયાર થયો, અને તેમની સાથેજ તે રહેવા-ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા દેવચંદ્રસૂરિ, ખંભાતમા આવ્યા, અને ત્યા, તે બાલકના મામા નામે નેમિદ્વારા ચચ્ચ અને ચાહિણીને સમજાવી-બુઝાવી, તેને દીક્ષા આપી અને ચંગદેવના બદલે સોમચંદ્ર નામ સ્થાપ્યું. અલૌકિક બુદ્ધિશાળી બાળક સાધુ સોમચંદ્ર થોડાજ-સમયમા સકળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સમર્થ વિદ્વાન્ થયો અને ગુરૂએ તેની પૂર્ણ યોગ્યતા

---

૩૨૯ ગ્રંથકાર સોમપ્રભાચાર્ય આ ઠેકાણે જણાવે છે કે-તે 'ચઉવીસ જિણાલય' મંદિર આજે પણ એટલે ગ્રંથરચના સં. ૧૨૪૧ મા ત્યાં (ડિંડુઆણા પુરમાં) વિદ્યમાન છે.

ાોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પરિચય કરાવ્યો. તેના પાંડિત્ય, રદર્શિતા અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે તેનો પ્રભાવ રાજ-ભામાં ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો.

૪૧૬. સિદ્ધરાજને ધર્મચર્ચા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો. એકવાર તેણે રાજસભામાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે 'જગતમાં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનારો છે?—આનો ઉત્તર હેમાચાર્યે પુરાણના શંખાખ્યાનનો અધિકાર સંભળાવી-'સંજીવિની ન્યાય' જણાવી બતાવ્યું કે

> तिरोधीयत दर्भाद्यै र्यथा दिव्यं तदौषधम् ।
> तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ॥
> परं समग्रधर्माणां सेवनात्कस्यचित् क्वचित् ।
> जायते शुद्धधर्माप्ति र्दर्भच्छन्नौषधाप्तिवत् ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્! જેમ દર્ભાદિ સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધીની પિછાન થતી નથી, તેમ આ યુગમાં કેટલાક ધર્મોથી સત્ય ધર્મ તિરોભૂત રહેલો છે, પરન્તુ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી જેમ દિવ્યૌષધિ પ્રાપ્ત થઇ તેમ ક્વચિત્ પુરૂષને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે ટુંકામાં સર્વ ધર્મનો પરિચય લઈ સત્ય ધર્મનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે-ખરી જિજ્ઞાસા જેને જાગી હોય અને તે જિજ્ઞાસા પ્રમાણે તે પ્રયાસ કરે તો તેની જિજ્ઞાસા જરૂર પૂરી થાય.

ધર્મ ગવેષણા માટે આવો નિષ્પક્ષપાત ભાવ પ્રકટ થયેલો જોઇ રાજા મુગ્ધ થયો.

૪૧૭ 'મહારાજ જયસિંહદેવે માલવમંડલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેથી ધારાની સમગ્ર ઋદ્ધિ પાટણમાં આવી, એની સાથે ભોજરાજાનો પુસ્તક ભંડાર પણ લાવવામાં આવ્યો. વિજયવંત સિદ્ધરાજ પાટણમા આવ્યો તે વખતે આશીર્વચન કહેવા અનેક પંડિતો રાજપ્રાસાદે આવ્યા હતા, તેમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ હતા. હવે કોઇ સમયે હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજને મળવા આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજના પુસ્તક ભંડારના રક્ષકો અવંતીના એ ભંડારનું નિરીક્ષણ કરતા

તાના જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પરિચય કરાવ્યો. તેના પાંડિત્ય, દર્શિતા અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે તેનો પ્રભાવ રાજ-ભામાં ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો.

૪૧૬. સિદ્ધરાજને ધર્મચર્ચા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો. કવાર તેણે રાજસભામાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે 'જગતમાં કયો ધર્મ સારથી મુક્ત કરનારો છે?—આનો ઉત્તર હેમાચાર્યે પુરાણના ખ્યાનનો અધિકાર મંભળાવી—'સંજીવિની ન્યાય' જણાવી નાવ્યું કે

> तिरोधीयत दर्भाद्यै र्यथा दिव्यं तदौषधम् ।
> तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ॥
> परं समग्रधर्माणां सेवनात्कस्यचित् क्वचित् ।
> जायते शुद्धधर्माप्ति र्दर्भच्छन्नौषधाप्तिवत् ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન ! જેમ દર્ભાદિ સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધીની પિછાન થતી નથી, તેમ આ યુગમાં કેટલાક ધર્મોથી સત્ય ધર્મ તિરોભૂત રહેલો છે, પરન્તુ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી જેમ દિવ્યૌષધિ પ્રાપ્ત થઇ તેમ ક્વચિત્ પુરૂષને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે ટુંકામાં સર્વ ધર્મનો પરિચય લઈ સત્ય ધર્મનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે-ખરી જિજ્ઞાસા જેને જાગી હોય અને તે જિજ્ઞાસા પ્રમાણે તે પ્રયાસ કરે તો તેની જિજ્ઞાસા જરૂર પૂરી થાય.

ધર્મ ગવેષણા માટે આવો નિષ્પક્ષપાત ભાવ પ્રકટ થયેલો જોઇ રાજા મુગ્ધ થયો.

૪૧૭ 'મહારાજ જયસિંહદેવે માલવમંડલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેથી ધારાની સમગ્ર ઋદ્ધિ **પાટણ**માં આવી, એની સાથે ભોજરાજાનો પુસ્તક ભંડાર પણ લાવવામાં આવ્યો. વિજયવંત સિદ્ધરાજ **પાટણ**મા આવ્યો તે વખતે આશીર્વચન કહેવા અનેક પંડિતો રાજપ્રાસાદે આવ્યા હતા, તેમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ હતા. હવે કોઇ સમયે હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજને મળવા આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજના પુસ્તક ભંડારના રક્ષકો અવંતીના એ ભંડારનું નિરીક્ષણ કરતા

તેની પ્રત રાખી. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીને રાજ્યમાં બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું. કાકલ કે કક્કલ નામના અષ્ટ વ્યાકરણના વિદ્વાન્ કાયસ્થને આ વ્યાકરણનો અધ્યાપક નીમવામાં આવ્યો. જ્ઞાનપંચમી આદિ દિનોમાં તેની પૂજા-અર્ચા થતી હતી વગેરે (શ્લોક ૯૬-૧૧૫ પ્રભાવકચરિત).

૪૧૮. સિદ્ધરાજની વિનંતિથી આચાર્ય હેમચંદ્રને ગૂજરાત માટે નવીન સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની-વ્યાકરણાદિ રચવાની-પ્રેરણા મળી એ નિર્વિવાદ છે. હેમાચાર્ય પોતેજ તે વાત સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ—૩૩૧

'અતિ વિસ્તૃત, દુર્બોધ અને વિપ્રકીર્ણ વ્યાકરણોના સમૂહથી કદર્થિત થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સર્વાંગપૂર્ણ એક નૂતન શબ્દાનુશાસન રચવાની આચાર્ય હેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી અને તે મુજબ આચાર્ય હેમચંદ્રે આ વ્યાકરણને વિધિપૂર્વક (સર્વાંગપૂર્ણ) બનાવ્યું.'

૪૧૯. વળી ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કુમારપાલ હેમચંદ્રનો ઉપકાર માને છે તેવા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કેઃ—૩૩૨

'પૂર્વે (અમારા) પૂર્વજ (પૂર્વાધિકારી) સિદ્ધરાજ નૃપતિએ ભક્તિથી વશ થઈને કરેલી યાચના વડે આપે સાંગ-સર્વાંગ તેમજ સુવૃત્તિ વડે સુગમ એવું અગાઉ વ્યાકરણ રચ્યું.'

૪૨૦ આ વૃત્તાંતને સંક્ષેપમાં હેમચંદ્રના સમસમયી આચાર્ય

---

३३१ तेनाति विस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचंद्रः ॥

३३२ पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपते र्भक्तिस्पृशो याच्यया
सांगं व्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रु र्भवन्तः पुरा ।

તેની પ્રત રાખી. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીને રાજ્યમાં બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું. કાકલ કે કક્કલ નામના અષ્ટ વ્યાકરણના વિદ્વાન્ કાયસ્થને આ વ્યાકરણનો અધ્યાપક નીમવામાં આવ્યો. જ્ઞાનપંચમી આદિ દિનોમાં તેની પૂજા-અર્ચા થતી હતી વગેરે (શ્લોક ૯૬-૧૧૫ પ્રભાવકચરિત).

૪૧૮. સિદ્ધરાજની વિનંતિથી આચાર્ય હેમચંદ્રને ગૂજરાત માટે નવીન સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની-વ્યાકરણાદિ રચવાની-પ્રેરણા મળી એ નિર્વિવાદ છે. હેમાચાર્ય પોતેજ તે વાત સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ—૩૩૧

'અતિ વિસ્તૃત, દુર્બોધ અને વિપ્રકીર્ણ વ્યાકરણોના સમૂહથી કદર્થિત થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સર્વાંગપૂર્ણ એક નૂતન શબ્દાનુશાસન રચવાની આચાર્ય હેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી અને તે મુજબ આચાર્ય હેમચંદ્રે આ વ્યાકરણને વિધિપૂર્વક (સર્વાંગપૂર્ણ) બનાવ્યું.'

૪૧૯. વળી ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કુમારપાલ હેમચંદ્રનો ઉપકાર માને છે તેવા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કેઃ—૩૩૨

'પૂર્વે (અમારા) પૂર્વજ (પૂર્વાધિકારી) સિદ્ધરાજ નૃપતિએ ભક્તિથી વશ થઈને કરેલી યાચના વડે આપે સાંગ-સર્વાંગ તેમજ સુવૃત્તિ વડે સુગમ એવું અગાઉ વ્યાકરણ રચ્યું.'

૪૨૦ આ વૃત્તાંતને સંક્ષેપમાં હેમચંદ્રના સમસમયી આચાર્ય

---

૩૩૧ तेनाति विस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचंद्रः ॥

૩૩૨ पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपते र्भक्तिस्पृशो याच्यया
सांगं व्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रु र्भवन्तः पुरा ।

૪૨૨ અન્યત્ર બીજું કથન છે કેઃ—

किं स्तुमः शब्दपाथोधे र्हेमचन्द्रयतेर्मतिम् ।
एकेनापि हि येनेदृक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

—શબ્દોના સમુદ્રરૂપ હેમચંદ્રની મતિની શું સ્તુતિ કરીએ ? (કરી શકીએ), કારણ કે તેણે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું છે.

૪૨૩ 'ગૂજરાતમા વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપકને અને બીજું સ્થાન કાતંત્રને મળેલું હતું. ગૂજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણ રૂપે જ્યાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોનાં હોય છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યયન-અધ્યાપન ગૂજરાતમાં ઘણું ઓછું થતું. ગૂજરાતની માફક બંગાલમાં પણ જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે આ બંને વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાલી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે. જનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથો ઉપર ઘણાં ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યાં છે તે ઉપરથી પણ એજ વ્યાકરણ ભણવા-ભણાવવાનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈન સમાજમાંથી પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે, પરંતુ તેમાંની કોઈને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ સ્થાન મળ્યું નથી. હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના નોંધાયા છે તે ૧ વિદ્યાનંદ (દિ૦), ૨ (મલયગિરિ કૃત) મુષ્ટિ વ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [દિ] અને ૪ શાકટાયન વ્યાકરણ.'[૩૩૫]

૪૨૪ સં. ૧૧૮૧ માં વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્ર-એમ શ્વેતામ્બર અને દિગંબર વચ્ચે રાજસભામા ચાલેલા શાસ્ત્રાર્થ સમયે

થયેલા જિનમંડન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ. ૧૬-૧૭) અને ચારિત્ર સુંદરે કુમારપાલ ચારિત્ર (પૃ. ૮ શ્લોક ૨૯-૪૬) માં જણાવેલ છે.

૩૩૫ જિનવિજય-'પુરાતત્ત્વ' ૨, ૪૧૯.

૪૨૨ અન્યત્ર બીજું કથન છે કેઃ—

किं स्तुमः शब्दपाथोधे र्हेमचन्द्रयतेर्मतिम् ।
एकेनापि हि येनेदृक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

—શબ્દોના સમુદ્રરૂપ હેમચંદ્રની મતિની શું સ્તુતિ કરીએ ? (કરી શકીએ), કારણ કે તેણે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું છે.

૪૨૩ 'ગૂજરાતમા વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપકને અને બીજું સ્થાન કાતંત્રને મળેલું હતું. ગૂજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણ રૂપે જ્યાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોનાં હોય છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યયન-અધ્યાપન ગૂજરાતમાં ઘણું ઓછું થતું. ગૂજરાતની માફક બંગાલમાં પણ જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે આ બંને વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાલી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે. જૈનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથો ઉપર ઘણાં ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યાં છે તે ઉપરથી પણ એજ વ્યાકરણ ભણવા-ભણાવવાનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈન સમાજમાંથી પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે, પરંતુ તેમાંની કોઈને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ સ્થાન મળ્યું નથી. હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના નોંધાયા છે તે ૧ વિદ્યાનંદ (દિ૦), ૨ (મલયગિરિ કૃત) મુષ્ટિ વ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [દિ] અને ૪ શાકટાયન વ્યાકરણ.'[૩૩૫]

૪૨૪ સં. ૧૧૮૧ માં વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્ર-એમ શ્વેતાંબર અને દિગંબર વચ્ચે રાજસભામા ચાલેલા શાસ્ત્રાર્થ સમયે

થયેલા જિનમંડન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ. ૧૬-૧૭) અને ચારિત્રસુંદરે કુમારપાલ ચારિત્ર (પૃ. ૮ શ્લોક ૨૯-૪૬) માં જણાવેલ છે.

૩૩૫ જિનવિજય-'પુરાતત્ત્વ' ૨, ૪૧૯.

૪૨૬ રાજા-રાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાં અનેક સંકટોમાંથી પોતાને ઉગારવા માટે આચાર્યનો ઉપકારવશ હતો. પોતાનું રાજ્ય સમર્પણ કરતા રાજાને સૂરિએ કહ્યું કે નિષ્પરિગ્રહી અમો મુનિઓને એ સર્વ તુચ્છ છે. પછી પોતાની ત્રણ આજ્ઞાઓ પાલન કરવા જણાવ્યું: (૧) પ્રાણીમાત્રનો વધ બંધ કરી સર્વ જીવોને અભયદાન આપો; (૨) પ્રજાની અધોગતિના મુખ્ય કારણરૂપ દુર્વ્યસન-દ્યૂત, માંસ, મદ્ય, શિકાર આદિનો નાશ કરો; અને (૩) પરમાત્મા - મહાવીરની પવિત્ર આજ્ઞાઓનું પાલન કરી તેના સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરો. કુમારપાલે તેનો સ્વીકાર કરી 'અમારિ પડહ' વગડાવી સમસ્ત રાજ્યમાંથી હિંસાને દેશનિકાલ કરી, રાજકુલદેવી કંટકેશ્વરીને બલિ અપાતી પણ બંધ કરી, દુર્વ્યસનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો; પોતે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારી (સં. ૧૨૧૬) 'પરમાર્હત' બન્યો અને વીતરાગ ધર્મની પ્રભાવના અનેક પ્રકારથી કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજના સમયમા કેવલ પોતાની વિદ્વાને લીધે દરબારમાં સત્કારભાજન થયા હતા અને કુમારપાલના સમયમા રાજાના ગુરૂ બની તેમણે પોતાના પ્રભાવથી જૈન ધર્મને અતુલિત લાભ પહોંચાડયો હતો. તેણે ધાર્યું કે—

> આપણ પઈ પ્રભુ હોઇઅં કઇ પ્રભુ કીજઇ હત્થિ,
> કજ્જ કરિવા માણુસહ બીજઉ માગુ ન અત્થિ.

—યા તો મનુષ્યે પોતેજ સમર્થ થવું ઘટે, યા કોઈ સમર્થને પોતાના હાથમાં લેવો ઘટે. મનુષ્યને કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ બે માર્ગ સિવાય અન્ય (ત્રીજો) માર્ગ નથી. તેથીજ તે આચાર્યે કૃતકૃત્ય થઈ પોતાના 'વીતરાગસ્તોત્ર'માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે:—

> श्राद्धः श्रोता सुधी र्वक्ता युज्येयातां यदीश ! तत् ।
> त्वच्छासनस्य साम्राज्यमेकच्छत्रं कलावपि ॥

—હે દેવ ! જો શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નિર્મલ હૃદયવાળો-શ્રાદ્ધ શ્રોતા હોય અને શાસ્ત્રપારંગત તત્ત્વપારખી વક્તા હોય-તો એ બંનેના યોગથી કલિકાલમાં પણ તારા શાસનનું એકચ્છત્ર સામ્રાજ્ય થઈ શકે છે.

૪૨૬ રાજા-રાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાં અનેક સંકટોમાંથી પોતાને ઉગારવા માટે આચાર્યનો ઉપકારવશ હતો. પોતાનું રાજ્ય સમર્પણ કરતા રાજાને સૂરિએ કહ્યું કે નિષ્પરિગ્રહી અમો મુનિઓને એ સર્વ તુચ્છ છે. પછી પોતાની ત્રણ આજ્ઞાઓ પાલન કરવા જણાવ્યું: (૧) પ્રાણીમાત્રનો વધ બંધ કરી સર્વ જીવોને અભયદાન આપો; (૨) પ્રજાની અધોગતિના મુખ્ય કારણરૂપ દુર્વ્યસન-દ્યૂત, માંસ, મદ્ય, શિકાર આદિનો નાશ કરો; અને (૩) પરમાત્મા મહાવીરની પવિત્ર આજ્ઞાઓનું પાલન કરી તેના સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરો. કુમારપાલે તેનો સ્વીકાર કરી 'અમારિ પડહ' વગડાવી સમસ્ત રાજ્યમાંથી હિંસાને દેશનિકાલ કરી, રાજકુલદેવી કંટકેશ્વરીને બલિ અપાતી પણ બંધ કરી, દુર્વ્યસનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો; પોતે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારી (સં. ૧૨૧૬) 'પરમાર્હત' બન્યો અને વીતરાગ ધર્મની પ્રભાવના અનેક પ્રકારથી કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજના સમયમા કેવલ પોતાની વિદ્વાને લીધે દરબારમાં સત્કારભાજન થયા હતા અને કુમારપાલના સમયમા રાજાના ગુરૂ બની તેમણે પોતાના પ્રભાવથી જૈન ધર્મને અતુલિત લાભ પહોંચાડયો હતો. તેણે ધાર્યું કે—

> આપણ પઈ પ્રભુ હોઇઅં કઇ પ્રભુ કીજઇ હત્થિ,
> કજ્જ કરિવા માણુસહ બીજઉ માગુ ન અત્થિ.

—યા તો મનુષ્યે પોતેજ સમર્થ થવું ઘટે, યા કોઈ સમર્થને પોતાના હાથમાં લેવો ઘટે. મનુષ્યને કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ બે માર્ગ સિવાય અન્ય (ત્રીજો) માર્ગ નથી. તેથીજ તે આચાર્યે કૃતકૃત્ય થઈ પોતાના 'વીતરાગસ્તોત્ર'માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે:—

> श्राद्धः श्रोता सुधी र्वक्ता युज्येयातां यदीश ! तत् ।
> त्वच्छासनस्य साम्राज्यमेकच्छत्रं कलावपि ॥

—હે દેવ! જો શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નિર્મલ હૃદયવાળો-શ્રાદ્ધ શ્રોતા હોય અને શાસ્ત્રપારંગત તત્ત્વપારખી વક્તા હોય-તો એ બંનેના યોગથી કલિકાલમાં પણ તારા શાસનનું એકચ્છત્ર સામ્રાજ્ય થઈ શકે છે.

તે સુરિએ જણાવ્યું કે 'આ ધર્મભવનના નિર્વિઘ્ન નિર્માણ અર્થે તો આપે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરીને દેવાર્ચનમાં વિશેષ સંલગ્ન રહેવું ઘટે; અથવા મંદિરના ધ્વજારોપણ સુધી મદ્ય માંસના ત્યાગનું વ્રત લેવું ઘટે.' કુમારપાલે નીલકંઠ પર જલ ચડાવ્યું અને મદ્યમાંસ-ત્યાગનું વ્રત લીધું. બે વર્ષ પછી જ્યારે મંદિર પૂર્ણ થયું અને કેવલ કલશ તથા ધ્વજા ચઢાવવાનું બાકી રહ્યું ત્યારે રાજાએ પૂર્વે લીધેલું વ્રત પૂરૂં કરવા ઇચ્છયું. ત્યારે હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે આપે ભગવાન્ સોમનાથના મંદિરમાં પધારી તેની સમક્ષજ વ્રતની સમાપ્તિ કરવી ઘટે. પછી બીજાના કહેવાથી સૂરિને પણ સોમેશ્વરની યાત્રામાં સાથે આવવા કહ્યું. તે આમંત્રણ પોતે સ્વીકાર્યું. એટલે રાજાએ તેને સુખાસન વાહનાદિ લેવા જણાવતાં તેમણે પાદવિહાર કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી જણાવ્યું કે શીઘ્ર પ્રયાણ કરીને શત્રુંજય ઉજ્જયંતાદિ મહા તીર્થોની યાત્રા કરી દેવપત્તન આવી મળું છું. ત્યાં કુમારપાલ જતાં હેમચંદ્ર આવી મળ્યા ને શિવની સ્તુતિ કરવા જણાવ્યું ત્યારે તેમણે વીતરાગસ્તોત્ર-મહાદેવસ્તોત્ર બનાવ્યું. તેમાં મહાદેવ કોણ કહેવાય એને માટેના ગુણો બતાવી તેવા ગુણોવાળા જે કોઈ દેવ હોય-પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ-શિવ કે બુદ્ધ કે જિન જે હોય તેને મારા નમસ્કાર છે એવી રીતે સ્તુતિ કરી. આના થોડા શ્લોકો આ પ્રકરણને મથાળે મૂકાયા છે-यस्यारित थी बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥ સુધીના. (પ્ર. ચિં.).

૪૨૯ એકવાર કાશીથી આવેલા વિશ્વેશ્વર નામના કવિએ કુમારપાલ સમક્ષ વિદ્વત્સમિતિમાં હેમચંદ્રની અર્ધ શ્લોકથી વ્યાજ-સ્તુતિ કરી કેઃ—

पातु वो हेमगोपालः कम्बलं दण्डमुद्वहन् ।

—કામળો અને દંડ ધારણ કરતા એવા હેમ(ચંદ્ર) ગોપાલ (ગોવાળીઓ) તમારી રક્ષા કરે.

હેમચંદ્રે સામો અર્ધો શ્લોક કહી તેનો પ્રત્યુત્તર તેજ પ્રમાણે આપ્યોઃ—

તે સુરિએ જણાવ્યું કે 'આ ધર્મભવનના નિર્વિઘ્ન નિર્માણ અર્થે તો આપે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરીને દેવાર્ચનમાં વિશેષ સંલગ્ન રહેવું ઘટે; અથવા મંદિરના ધ્વજારોપણ સુધી મદ્ય માંસના ત્યાગનું વ્રત લેવું ઘટે.' કુમારપાલે નીલકંઠ પર જલ ચડાવ્યું અને મદ્યમાંસ-ત્યાગનું વ્રત લીધું. બે વર્ષ પછી જ્યારે મંદિર પૂર્ણ થયું અને કેવલ કલશ તથા ધ્વજા ચડાવવાનું બાકી રહ્યું ત્યારે રાજાએ પૂર્વે લીધેલું વ્રત પૂરૂં કરવા ઇચ્છયું. ત્યારે હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે આપે ભગવાન્ સોમનાથના મંદિરમાં પધારી તેની સમક્ષજ વ્રતની સમાપ્તિ કરવી ઘટે. પછી બીજાના કહેવાથી સુરિને પણ સોમેશ્વરની યાત્રામાં સાથે આવવા કહ્યું. તે આમંત્રણ પોતે સ્વીકાર્યું. એટલે રાજાએ તેને સુખાસન વાહનાદિ લેવા જણાવતાં તેમણે પાદવિહાર કરવાની ઇચ્છિા પ્રકટ કરી જણાવ્યું કે શીઘ્ર પ્રયાણ કરીને શત્રુંજય ઉજ્જયંતાદિ મહા તીર્થોની યાત્રા કરી દેવપત્તન આવી મળું છું. ત્યાં કુમારપાલ જતાં હેમચંદ્ર આવી મળ્યા ને શિવની સ્તુતિ કરવા જણાવ્યું ત્યારે તેમણે વીતરાગસ્તોત્ર-મહાદેવસ્તોત્ર બનાવ્યું. તેમાં મહાદેવ કોણ કહેવાય એને માટેના ગુણો બતાવી તેવા ગુણોવાળા જે કોઈ દેવ હોય-પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ-શિવ કે બુદ્ધ કે જિન જે હોય તેને મારા નમસ્કાર છે એવી રીતે સ્તુતિ કરી. આના થોડા શ્લોકો આ પ્રકરણને મથાળે મૂકાયા છે-यस्यास्ति થી बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥ સુધીના. (પ્ર. ચિં.).

૪૨૯ એકવાર કાશીથી આવેલા વિશ્વેશ્વર નામના કવિએ કુમારપાલ સમક્ષ વિદ્વત્સમિતિમાં હેમચંદ્રની અર્ધ શ્લોકથી વ્યાજ-સ્તુતિ કરી કે:—

पातु वो हेमगोपालः कम्बलं दण्डमुद्वहन्।

—કામળો અને દંડ ધારણ કરતા એવા હેમ(ચંદ્ર) ગોપાલ (ગોવાળીઓ) તમારી રક્ષા કરે.

હેમચંદ્રે સામો અર્ધો શ્લોક કહી તેનો પ્રત્યુત્તર તેજ પ્રમાણે આપ્યો:-

પ્રકરણ ૭ મું.

હેમયુગ-[ચાલુ]

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दो-लक्ष्म-विधायिनां ।
श्री हेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमोनमः ॥

—શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ, વ્યાકરણના વિધાયક એવા પૂજ્ય શ્રી હેમચંદ્રના પ્રસાદગુણને નમો નમઃ

-રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યદર્પણ વિવૃતિ પ્રાન્તે.

तुलीय-तवणिज्ज-कंती सयवत्त-सवत्त-नयण-रमणिज्जा ।
पल्लविय-लोय-लोयण-हरिस-प्पसरा सरीर-सिरी ॥
आवालत्तणओ विहु चारितं जणिय-जण-चमक्कारं ।
वावीस परीसह सहण-दुद्धरं तिव्व-तवपवरं ॥
मुणिय विसमत्थ सत्था निमिय वायरण पमुह गंथगणा ।
परवाइपराजयजाय-कित्ती मई जयपसिद्धा ॥
धम्म पडिवत्तिजणणं, अतुच्छ मिच्छत्त मुच्छिआणं पि ।
महु खीरपमुह महुरत्त निम्मियं धम्मवागरणं ॥
इच्चाइ गुणोहं हेमसूरिणो पेच्छिऊण छेयजणो ।
सद्वहइ अदिट्ठे वि हु तित्थंकर गणहरप्पमुहे ॥

—જેમની શરીરલક્ષ્મી તપનીય એટલે સુવર્ણની કાંતિ જેવી, શતપત્ર એટલે કમલ સમાન નયણથી રમણીય, અને લોકનાં લોચનમાં હર્ષના પ્રસારને પલ્લવિત કરનારી હતી; જેમનું બાલપણાથી ચારિત્ર જનોમાં ચમત્કાર કરનારૂં, બાવીશ પરિષહ સહન કરવાથી દુર્જય, અને તીવ્ર તપવડે ઉત્તમ હતું, જેમની મતિ વિષમાર્થ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળી, વ્યાકરણ પ્રમુખ ગ્રંથો રચનારી અને પરવાદીનો પરાજય કરી કીર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરનારી વિજયિની હતી, જેમનું ધર્મવિવરણ-ધર્મકથન અતુચ્છ અને મિથ્યાત્વથી મૂર્છિત એવાઓને પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂં અને મધુ ક્ષીર પ્રમુખના માધુર્ય વાળું હતું-ઇત્યાદિ ગુણોવાળા હેમસૂરિને જોઇને ચતુર-નિપુણજનો અદૃષ્ટ એવા તીર્થંકર ગણધર પ્રમુખને સદ્દહે છે-શ્રદ્ધે છે.

—સોમપ્રભકૃત કુ૦ પ્ર૦ ૧, ગાથા ૨૦ થી ૨૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

હેમયુગ-[ચાલુ]

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दो-लक्ष्म-विधायिनां ।
श्री हेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमोनमः ॥

—શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ, વ્યાકરણના વિધાયક એવા પૂજ્ય શ્રી હેમચંદ્રના પ્રસાદગુણને નમો નમઃ

-રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર કૃત નાટયદર્પણ વિવૃતિ પ્રાન્તે.

तुलीय-तवणिज्ज-कंती सयवत्त-सवत्त-नयण-रमणिज्जा ।
पल्लविय-लोय-लोयण-हरिस-प्पसरा सरीर-सिरी ॥
आवालत्तणओ विहु चारित्तं जणिय-जण-चमक्कारं ।
वावीस परीसह सहण-दुद्धरं तिव्व-तवपवरं ॥
मुणिय विसमत्थ सत्था निमिय वायरण पमुह गंथगणा ।
परवाइपराजयजाय-कित्ती मई जयपसिद्धा ॥
धम्म पडिवत्तिजणणं, अतुच्छ मिच्छत्त मुच्छिआणं पि ।
महु खीरपमुह महुरत्त निम्मियं धम्मवागरणं ॥
इच्चाइ गुणोहं हेमसूरिणो पेच्छिऊण छेयजणो ।
सद्वहइ अदिठ्ठे वि हु तित्थंकर गणहरप्पमुहे ॥

—જેમની શરીરલક્ષ્મી તપનીય એટલે સુવર્ણની કાંતિ જેવી, શતપત્ર એટલે કમલ સમાન નયણથી રમણીય, અને લોકનાં લોચનમાં હર્ષના પ્રસારને પલ્લવિત કરનારી હતી; જેમનું બાલપણાથી ચારિત્ર જનોમાં ચમત્કાર કરનારૂં, બાવીશ પરિષહ સહન કરવાથી દુર્જય, અને તીવ્ર તપવરે ઉત્તમ હતું, જેમની મતિ વિષમાર્થ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળી, વ્યાકરણ પ્રમુખ ગ્રંથો રચનારી અને પરવાદીનો પરાજય કરી કીર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરનારી વિજયિની હતી, જેમનું ધર્મવિવરણ-ધર્મકથન અતુચ્છ અને મિથ્યાત્વથી મૂર્છિત એવાઓને પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂં અને મધુ ક્ષીર પ્રમુખના માધુર્ય વાળું હતું-ઇત્યાદિ ગુણોવાળા હેમસૂરિને જોઇને ચતુર-નિપુણજનો અદૃષ્ટ એવા તીર્થંકર ગણધર પ્રમુખને સદ્દહે છે-શ્રદ્ધે છે.

—સોમપ્રભકૃત કુ૦ પ્ર૦ ૧, ગાથા ૨૦ થી ૨૪.

વાર્તિકો વધારવાની જરૂર પડી નથી, છતાં સૂત્રસંખ્યા વધી નથી, ને તેની સંખ્યા માત્ર ૧૧૦૦ છે. વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો છેઃ સૂત્ર, ગણપાઠસહિતવૃત્તિ, ધાતુપાઠ, ઉણાદિ, અને લિંગાનુશાસન. આ પાંચેય પોતે રચ્યા છે; આથી આ વ્યાકરણના વિદ્યાર્થિને કોઈ રીતે પરતંત્રના ભોગવવી પડતી નથી. આ એકજ વ્યાકરણને લીધે ગૂજરાતને બીજા કોઇપણ દેશમા માત્ર વ્યાકરણની દષ્ટિએ ગુરૂપદ મળી શકે તેમ છે. સૂત્રો સરલબોધ થાય ને અલ્પ પ્રયાસે સ્મૃતિદ્વારા તેનો ભાવ ઝીલી શકાય તેવા ઉદ્દેશથી એક બીજાના મંકોડા રૂપે સંકળાયેલ નવીન ક્રમમાં ગોઠવેલ છે અને એ સંકલનાથી રચેલાં વ્યાકરણના પ્રકરણોનો ક્રમ વર્તમાન પદ્ધતિના શબ્દકોશની પેઠે યોજેલો છે. એમાં (જૈન) શાકટાયનનું પ્રતિબિંબ છે છતાંય અનુકરણ માત્ર નથી; એમાં સૂત્રના ક્રમની યોજનાનું કૌશલ, વૃત્તિનું કૌશલ, ઉદાહરણો ઘડવાનું ચાતુર્ય અને વ્યાકરણના ખાસ સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ-એ બધામા હેમચંદ્રની પ્રતિભા પદે પદે દેખાય છે.

૪૩૩. ૧ મૂળ સૂત્રો, ૨ એ ઉપરની મહતી અને લઘુ વૃત્તિ, ૩ સવિસ્તર વૃત્તિવાળું અને અનેક ધાતુપારાયણના દોહનવાળું ધાતુપારાયણ, ૪ ઉણાદિસૂત્ર સવૃત્તિ, ૫ લિંગાનુશાસન પણ બૃહતી ટીકા સાથે-સિદ્ધહૈમનાં એ પાંચ અંગો છે. હેમચંદ્રનો સૂત્રોમા પ્રકરણોનો ક્રમ એ છે કે સંજ્ઞા પ્રકરણ, સ્વરસન્ધિ પ્ર૦, વ્યંજનસંધિ પ્ર૦, નામ પ્રકરણ, કારક પ્ર૦, ષત્વણત્વ પ્ર૦, સ્ત્રી પ્રત્યય પ્ર૦, સમાસ પ્ર૦, આખ્યાત પ્ર૦, કૃદન્ત પ્ર૦, તદ્ધિત પ્ર૦, પ્રાકૃત પ્રક્રિયા. તેમાં સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ છે અને છેલ્લો ને એકલો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશને માટે છે-એટલે કે તે અધ્યાય પ્રાકૃત વ્યાકરણ છે.[૩૪૦]

---

૩૪૦ જર્મન વિદ્વાન ડા. પિશલે આ આઠમા અધ્યાયનું તદ્દન છેલ્લી પધ્ધતિએ સરસ સંપાદન કરેલું છે.

વાર્તિકો વધારવાની જરૂર પડી નથી, છતાં સૂત્રસંખ્યા વધી નથી, ને તેની સંખ્યા માત્ર ૧૧૦૦ છે. વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો છેઃ સૂત્ર, ગણપાઠસહિતવૃત્તિ, ધાતુપાઠ, ઉણાદિ, અને લિંગાનુશાસન. આ પાંચેય પોતે રચ્યા છે; આથી આ વ્યાકરણના વિદ્યાર્થિને કોઈ રીતે પરતંત્રતા ભોગવવી પડતી નથી. આ એકજ વ્યાકરણને લીધે ગૂજરાતને બીજા કોઇપણ દેશમા માત્ર વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ગુરૂપદ મળી શકે તેમ છે. સૂત્રો સરલબોધ થાય ને અલ્પ પ્રયાસે સ્મૃતિદ્વારા તેનો ભાવ ઝીલી શકાય તેવા ઉદ્દેશથી એક બીજાના મંકોડા રૂપે સંકળાયેલ નવીન ક્રમમાં ગોઠવેલ છે અને એ સંકલનાથી રચેલાં વ્યાકરણના પ્રકરણોનો ક્રમ વર્તમાન પદ્ધતિના શબ્દકોશની પેઠે યોજેલો છે. એમાં (જૈન) શાકટાયનનું પ્રતિબિંબ છે છતાંય અનુકરણ માત્ર નથી; એમાં સૂત્રના ક્રમની યોજનાનું કૌશલ, વૃત્તિનું કૌશલ, ઉદાહરણો ઘડવાનું ચાતુર્ય અને વ્યાકરણના ખાસ સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ-એ બધામા હેમચંદ્રની પ્રતિભા પદે પદે દેખાય છે.

૪૩૩. ૧ મૂળ સૂત્રો, ૨ એ ઉપરની મહતી અને લઘુ વૃત્તિ, ૩ સવિસ્તર વૃત્તિવાળું અને અનેક ધાતુપારાયણના દોહનવાળું ધાતુપારાયણ, ૪ ઉણાદિસૂત્ર સવૃત્તિ, ૫ લિંગાનુશાસન પણ બૃહતી ટીકા સાથે-સિદ્ધહૈમનાં એ પાંચ અંગો છે. હેમચંદ્રનો સૂત્રોમા પ્રકરણોનો ક્રમ એ છે કે સંજ્ઞા પ્રકરણ, સ્વરસન્ધિ પ્ર૦, વ્યંજનસંધિ પ્ર૦, નામ પ્રકરણ, કારક પ્ર૦, ષત્વણત્વ પ્ર૦, સ્ત્રી પ્રત્યય પ્ર૦, સમાસ પ્ર૦, આખ્યાત પ્ર૦, કૃદન્ત પ્ર૦, તદ્ધિત પ્ર૦, પ્રાકૃત પ્રક્રિયા. તેમાં સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ છે અને છેલ્લો ને એકલો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશને માટે છે-એટલે કે તે અધ્યાય પ્રાકૃત વ્યાકરણ છે.[૩૪૦]

---

૩૪૦ જર્મન વિદ્વાન ડા. પિશલે આ આઠમા અધ્યાયનું તદ્દન છેલ્લી પધ્ધતિએ સરસ સંપાદન કરેલું છે.

યાન આપેલું છે. પાણિનિએ 'છાંદસમ્' કહીને જેમ વેદની ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેમ આ આચાર્યે 'આર્ષમ્' કહીને જૈન આગમોની ભાષાનું પણ અનુશાસન કરેલું છે. વિશેષ મહત્ત્વનું તો એ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરતાં ગૂજરાતના આ વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત ભાષાને અને અપભ્રંશ ભાષાને સમજાવવાનો આચાર્યનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે. અને ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષા માટે તો તે પહેલાં કોઈ પણ પ્રાચીન વૈયાકરણે આટલું સવિશેષ લખ્યું હોય એમ કહેવાને કાંઇ પ્રમાણ નથી. આ પ્રાકૃત વ્યાકરણ માટે થોડુંક કહીએ તો હેમચંદ્ર કહે છે કે 'પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું–આવેલું તે પ્રાકૃત.' (આ મત સંબંધી કેટલોક મતભેદ છે) પહેલાં (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખી, પછી શૌરસેનના વિશેષ નિયમ લખી જણાવ્યું કે 'શેષં પ્રાકૃતવત્'. પછી માગધીને વિશેષ નિયમ કરી કહ્યું કે 'શેષં પ્રાકૃતવત્;' અર્ધમાગધીને 'આર્ષ' માની તેનું વિવેચન કર્યું નહિ; પછી પૈશાચીનું વિવેચન કરી લખ્યું કે 'શેષં શૌરસેનીવત્;' એજ પ્રમાણે ચૂલિકા–પૈશાચીના વિશેષ નિયમ બનાવી જણાવ્યું કે 'શેષં પ્રાગ્વત્–એટલે કે પૈશાચીવત્'; પછી અપભ્રંશના વિશેષ નિયમ લખી લખ્યું કે 'શૌરસેનીવત્', અને ઉપસંહારમા સર્વે પ્રાકૃતોને લક્ષમા રાખી કહ્યું કે 'શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધં'–આમા વસ્તુતઃ મહારાષ્ટ્રી સિવાય બીજી બધી પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશને વધારે ન્યાય આપેલ છે.

૪૩૫. અપભ્રંશનું વિવરણ ૪–૩૨૯ થી ૪–૪૪૮ સૂત્રોમા છે; ધાત્વાદેશ સૂત્રો ૪–૨ થી ૪–૨૫૯ છે. તેમાંનો મોટો ભાગ પણ વાસ્તવિક રીતે અપભ્રંશ સૂત્રોજ છે, કારણ કે તેમાંની ધાતુઓ મુખ્યત્વે અપભ્રંશમાં મળી આવે છે–એટલે કુલ ૩૭૮ સૂત્રમાં અપભ્રંશની વાત છે, જ્યારે શૌરસેની ૨૭, માગધી ૧૬, પૈશાચી ૨૬ સૂત્રોમાં છે. ધાત્વાદેશનાં સૂત્રોને બાદ કરીએ તો પણ અપભ્રંશ સૂત્રોની સંખ્યા ૧૨૦ થાય છે. હેમચંદ્રના એક શતક પહેલાના

સ્થાન આપેલું છે. પાણિનિએ 'છાંદસમ્' કહીને જેમ વેદની ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેમ આ આચાર્યે 'આર્ષમ્' કહીને જૈન આગમોની ભાષાનું પણ અનુશાસન કરેલું છે. વિશેષ મહત્ત્વનું તો એ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરતાં ગૂજરાતના આ વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત ભાષાને અને અપભ્રંશ ભાષાને સમજાવવાનો આચાર્યનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે. અને ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષા માટે તો તે પહેલાં કોઈ પણ પ્રાચીન વૈયાકરણે આટલું સવિશેષ લખ્યું હોય એમ કહેવાને કાંઇ પ્રમાણ નથી. આ પ્રાકૃત વ્યાકરણ માટે થોડુંક કહીએ તો હેમચંદ્ર કહે છે કે 'પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું-આવેલું તે પ્રાકૃત.' (આ મત સંબંધી કેટલોક મતભેદ છે) પહેલાં (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખી, પછી શૌરસેનના વિશેષ નિયમ લખી જણાવ્યું કે 'શેષં પ્રાકૃતવત્'. પછી માગધીને વિશેષ નિયમ કરી કહ્યું કે 'શેષં પ્રાકૃતવત્;' અર્ધમાગધીને 'આર્ષ' માની તેનું વિવેચન કર્યું નહિ; પછી પૈશાચીનું વિવેચન કરી લખ્યું કે 'શેષં શૌરસેનીવત્;' એજ પ્રમાણે ચૂલિકા-પૈશાચીના વિશેષ નિયમ બનાવી જણાવ્યું કે 'શેષં પ્રાગ્વત્-એટલે કે પૈશાચીવત્'; પછી અપભ્રંશના વિશેષ નિયમ લખી લખ્યું કે 'શૌરસેનીવત્', અને ઉપસંહારમા સર્વે પ્રાકૃતોને લક્ષમા રાખી કહ્યું કે 'શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધં'-આમા વસ્તુતઃ મહારાષ્ટ્રી સિવાય બીજી બધી પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશને વધારે ન્યાય આપેલ છે.

૪૩૫. અપભ્રંશનું વિવરણ ૪-૩૨૯ થી ૪-૪૪૮ સૂત્રોમા છે; ધાત્વાદેશ સૂત્રો ૪-૨ થી ૪-૨૫૯ છે. તેમાંનો મોટો ભાગ પણ વાસ્તવિક રીતે અપભ્રંશ સૂત્રોજ છે, કારણ કે તેમાંની ધાતુઓ મુખ્યત્વે અપભ્રંશમાં મળી આવે છે-એટલે કુલ ૩૭૮ સૂત્રમાં અપભ્રંશની વાત છે, જ્યારે શૌરસેની ૨૭, માગધી ૧૬, પૈશાચી ૨૬ સૂત્રોમાં છે. ધાત્વાદેશનાં સૂત્રોને બાદ કરીએ તો પણ અપભ્રંશ સૂત્રોની સંખ્યા ૧૨૦ થાય છે. હેમચંદ્રના એક શતક પહેલાના

એમણે જે પદ્યભાગ આપ્યો છે તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન લે એવો છે, અને એથીજ આપણે હેમચંદ્રના સમયની શિષ્ટ સાહિત્ય ભાષાને મેળવી શકીએ છીએ. હેમચંદ્રની પૂર્વે કેટલાય સૈકાથી સાહિત્યમા શિષ્ટ લોકભાષા તરીકે અપભ્રંશભાષા જામી ગયેલી હતી છતાંય એ પહેલાંના કોઈ પણ વૈયાકરણે અપભ્રંશનું આવું સંપૂર્ણ અનુશાસન કર્યું જણાતું નથી. સંભવ એ છે કે, આમ થવામાં શ્રમણપરંપરાની અને બ્રાહ્મણપરંપરાની વિશેષતાજ હેતુરૂપ હોય–બ્રાહ્મણ પંડિતો લોકોમાં સર્વદા અગ્નિની જેમ વંદ્ય રહ્યા છે અને શ્રમણ ગુરૂઓ જીવનપ્રદ જલધરના જલની પેઠે સર્વત્ર ભળી ગયા છે–આથીજ કદાચ બ્રાહ્મણ પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષાનોજ આગ્રહ હોય અને શ્રમણગુરૂઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય.[૩૪૩]

૪૩૭ 'ગૂજરાત તો આ એકજ વ્યાકરણને લઇને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે, આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતનેજ છે. વર્ત્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઇપણ દેશના વિદ્યાર્થિને ગૂજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાવું પડે છે–ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઇ સાધારણ ન કહેવાય.[૩૪૪] [આ વ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથો પર ટીકા ટિપ્પન વગેરે રૂપમા ઘણા વિદ્વાનોએ લખેલું છે પણ તે અત્રે લંબાણના ભયથી બતાવેલ નથી.]

૪૩૮ કાવ્યમાં હેમચંદ્રે સંસ્કૃતમા દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય નામે અતિ મહત્ત્વનું ઐતિહાસિક કાવ્ય રચ્યું છે તેમા મુખ્યવર્ણન ચૌલુક્યવંશનું તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના દિગ્વિજયનું છે અને સાથે સાથે બીજી બાજુ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનના સૂત્રોનાં પ્રતિપાદિત ક્રમશઃ ઉદાહરણો નીકળે છે; અને એવુંજ બીજું એક પ્રાકૃત

૩૪૩-૪ પં. બહેચરદાસનો લેખ નામે 'ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ.'

એમણે જે પદ્યભાગ આપ્યો છે તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન લે એવો છે, અને એથીજ આપણે હેમચંદ્રના સમયની શિષ્ટ સાહિત્ય ભાષાને મેળવી શકીએ છીએ. હેમચંદ્રની પૂર્વે કેટલાય સૈકાથી સાહિત્યમા શિષ્ટ લોકભાષા તરીકે અપભ્રંશભાષા જામી ગયેલી હતી છતાંય એ પહેલાંના કોઈ પણ વૈયાકરણે અપભ્રંશનું આવું સંપૂર્ણ અનુશાસન કર્યું જણાતું નથી. સંભવ એ છે કે, આમ થવામાં શ્રમણપરંપરાની અને બ્રાહ્મણપરંપરાની વિશેષતાજ હેતુરૂપ હોય-બ્રાહ્મણ પંડિતો લોકોમાં સર્વદા અગ્નિની જેમ વંદ્ય રહ્યા છે અને શ્રમણ ગુરૂઓ જીવનપ્રદ જલધરના જલની પેઠે સર્વત્ર ભળી ગયા છે—આથીજ કદાચ બ્રાહ્મણ પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષાનોજ આગ્રહ હોય અને શ્રમણગુરૂઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય.[૩૪૩]

૪૩૭ 'ગૂજરાત તો આ એકજ વ્યાકરણને લઇને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે, આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતનેજ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઇપણ દેશના વિદ્યાર્થિને ગૂજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાવું પડે છે—ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઇ સાધારણ ન કહેવાય.[૩૪૪] [આ વ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથો પર ટીકા ટિપ્પન વગેરે રૂપમા ઘણા વિદ્વાનોએ લખેલું છે પણ તે અત્રે લંબાણના ભયથી બતાવેલ નથી.]

૪૩૮ કાવ્યમાં હેમચંદ્રે સંસ્કૃતમા દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય નામે અતિ મહત્ત્વનું ઐતિહાસિક કાવ્ય રચ્યું છે તેમા મુખ્યવર્ણન ચૌલુક્યવંશનું તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના દિગ્વિજયનું છે અને સાથે સાથે બીજી બાજુ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનના સૂત્રોનાં પ્રતિપાદિત ક્રમશઃ ઉદાહરણો નીકળે છે; અને એવુંજ બીજું એક પ્રાકૃત

૩૪૩-૪ પં. બહેચરદાસનો લેખ નામે 'ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ.'

૪૪૦ પાણિનિનું વ્યાકરણ સમજવા માટે ગૂજરાતના ભટ્ટિ કવિએ શ્રીધરનરેશની વલભીમાં રહીને ભટ્ટિકાવ્ય રચેલું છે એટલે એ કાવ્ય ગૂજરાતનું છે. પણ એમાં વ્યાકરણગત ઉદાહરણોનો ક્રમ નથી તેમ એમાં કોઇ તાત્કાલિક ઐતિહાસિક વૃત્તાંતને નથી વર્ણવેલો, એથી એ ગૂજરાતના કાવ્યનું મહત્ત્વ બીજી અનેક રીતે હોવા છતાં વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બંનેની દષ્ટિએ હેમચંદ્રનું દ્વયાશ્રય અસાધારણ છે.'

૪૪૧ એમ પણ કહેવાય છે કે એકજ શ્લોક સાતને લાગુ પડે એવું સપ્તસંધાનમહાકાવ્ય પણ હેમચંદ્રે રચેલું હતું પણ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૪૪૨ ચાર કોપગ્રંથો રચ્યા છે. પ્રથમકોપનું નામ અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા છે. તેના ૭ કાંડ છે. તે કોપ અમરકોશ માફકનો છે, પરન્તુ તેમાં શબ્દસંખ્યા અમર કરતા દોઢી હશે. તેનાપર પોતેજ દશ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. બીજા કોપનું નામ 'હેમ અનેકાર્થ સંગ્રહ, (કી. ૨, ૧૫) છે કે જેમા ૭ કાંડમાં વિશ્વકોપ નામના કોશની પેઠે એકેક શબ્દોના કેટલા બધા અર્થો થાય છે તે જણાવ્યું છે. એના પર પણ પાછી ૭ હજાર શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે. ત્રીજો કોશ દેશીનામમાલા—દેશી શબ્દસંગ્રહ(પ્ર૦ મું.સં. સીરીઝ) છે. તે દેશી શબ્દોનો કોશ છે સામાન્ય રીતે જે સંસ્કૃત નહિ, અને તેમાંથી ઉદ્ભવેલ નહીં તે 'દેશી' શબ્દ. તે ૮ વર્ગમાં છે તે પર સ્વરચિત ત્રણ હજાર શ્લોકપ્રમાણની લગભગ છે રત્નાવલિ નામની ટીકા છે. આમાં ધનપાલના પ્રાકૃતલક્ષ્મીનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ઉપરના પ્રાકૃત વ્યાકરણની પેઠે આ કોપ પણ આપણી ગૂર્જર ભાષા તેમજ અન્ય દેશી-ભાષા માટે અતિ ઉપયોગી—આવશ્યક છે અને ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા અતિ મહત્ત્વનો છે. ચોથા કોપનું નામ 'નિઘંટુ શેષ' છે-તેમાં વનસ્પતિનાં નામો, ભેદો જણાવ્યાં છે કે જે વૈદકશાસ્ત્રમાં

૪૪૦ પાણિનિનું વ્યાકરણ સમજવા માટે ગૂજરાતના ભટ્ટિ વિએ શ્રીધરનરેશની વલભીમાં રહીને ભટ્ટિકાવ્ય રચેલું છે એટલે એ કાવ્ય ગૂજરાતનું છે. પણ એમાં વ્યાકરણગત ઉદાહરણોનો ક્રમ નથી તેમ એમાં કોઇ તાત્કાલિક ઐતિહાસિક વૃત્તાંતને નથી વર્ણ-વેલો, એથી એ ગૂજરાતના કાવ્યનું મહત્ત્વ બીજી અનેક રીતે હોવા છતાં વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બંનેની દષ્ટિએ હેમચંદ્રનું દ્વયાશ્રય અસાધારણ છે.'

૪૪૧ એમ પણ કહેવાય છે કે એકજ શ્લોક સાતને લાગુ પડે એવું સપ્તસંધાનમહાકાવ્ય પણ હેમચંદ્રે રચેલું હતું પણ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૪૪૨ ચાર કોપગ્રંથો રચ્યા છે. પ્રથમકોપનું નામ અભિધાન-ચિંતામણિ નામમાલા છે. તેના ૭ કાંડ છે. તે કોપ અમરકોશ માફ-કનો છે, પરન્તુ તેમાં શબ્દસંખ્યા અમર કરતા દોઢી હશે. તેનાપર પોતેજ દશ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. બીજા કોપનું નામ 'હેમ અનેકાર્થ સંગ્રહ, (ફી. ર, ૧૫) છે કે જેમા ૭ કાંડમાં વિશ્વ-કોપ નામના કોશની પેઠે એકેક શબ્દોના કેટલા બધા અર્થો થાય છે તે જણાવ્યું છે. એના પર પણ પાછી ૭ હજાર શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે. ત્રીજો કોશ દેશીનામમાલા–દેશી શબ્દસંગ્રહ(પ્ર૦ મું.સં. સીરીઝ) છે. તે દેશી શબ્દોનો કોશ છે સામાન્ય રીતે જે સંસ્કૃત નહિ, અને તેમાંથી ઉદ્દભવેલ નહીં તે 'દેશી' શબ્દ. તે ૮ વર્ગમાં છે તે પર સ્વરચિત ત્રણ હજાર શ્લોકપ્રમાણની ત્વગમિ છે રત્નાવલિ નામની ટીકા છે. આમાં ધનપાલના પ્રાકૃતલક્ષ્મીનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ઉપરના પ્રાકૃત વ્યાકરણની પેઠે આ કોપ પણ આપણી ગૂર્જર ભાષા તેમજ અન્ય દેશી–ભાષા માટે અતિ ઉપયોગી–આવશ્યક છે અને ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા અતિ મહત્ત્વનો છે. ચોથા કોપનું નામ 'નિઘંટુ શેષ' છે-તેમાં વનસ્પતિનાં નામો, ભેદો જણાવ્યાં છે કે જે વૈદકશાસ્ત્રમાં

નામે માધુર્ય, ઓજસ, પ્રસાદ અને તે દરેકના વ્યંજક તથા ગુણથી અન્યથાપણું બતાવેલ છે. પમો શબ્દાલંકારોનો છે જેવાકે અનુપ્રાસ, લાટાનુપ્રાસ, યમક, ચિત્રકાવ્ય, શ્લેષ, વક્રોક્તિ ને પુનરૂક્તાભાસ. ૬ઠ્ઠામા અર્થાલંકારો નામે ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાથી માંડી સંકર સુધી ૨૯ બતાવ્યા છે. ૭મામાં નાયકાદિલક્ષણો-નાયક, તેના ગુણ, અને ભેદ, નાયિકાલક્ષણ અને સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અલંકારો અને છેલ્લામાં પ્રબન્ધાત્મક કાવ્યના ભેદો નામે પ્રેક્ષ્યકાવ્ય અને શ્રવ્યકાવ્ય અને તે દરેકના ભેદ નામે નાટકાદિ આપ્યા છે. (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નં. ૭૧ નિ૦ સા. પ્રેસ મુંબઇ.)

૪૪૪. છંદને માટે 'છંદોનુશાસન' નામનો ઉપયોગી વિસ્તૃત ગ્રંથ લખ્યો છે તે પણ આઠ અધ્યાયમા વિભક્ત છે. તેના જેવો બીજો કોઇ છંદ ગ્રંથ નથી. તે પર પણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી છે. દરેક પ્રકારના છંદનું ઉત્તમ રીતે જ્ઞાન મેળવવામાં આ પરમ સાધન છે. કેદારભટ્ટના વૃત્તરત્નાકર, ગંગાદાસની છંદોમંજરી અને પિંગલકૃત છંદઃશાસ્ત્ર કરતાં પણ છંદ સંબંધી કેટલીક વિશેષ બાબતો આ ગ્રંથમાં જણાય છે. પિંગલ વિગેરે કરતા એની રચના અને વ્યાખ્યા સરસ છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અનેક છંદોનું વર્ણન કરવા સાથે જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોનાં વિવિધ સુભાષિતો ઉદાહરણ તરીકે ચુંટી તેમાં ઉધ્ધૃત કર્યા છે. 'પ્રાકૃતપિંગલ'નો ગ્રંથ આથી ઘણો અર્વાચીન છે કારણકે તેમાં આપેલ ઉદાહરણ હમ્મીર આદિ આની પછી થયેલ વ્યક્તિઓનાં છે. (પ્ર૦ શેઠ દેવકરણ મૂળજી, મુંબઇ સં. ૧૯૬૮)

૪૪૫. આમ ચાર અનુશાસન નામે શબ્દાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસન રચ્યાં છે તે ઉપરાંત પાચમા અનુશાસનરૂપે વાદાનુશાસન નામે એક અન્ય ગ્રંથ રચેલ છે તે હાલ અનુપલબ્ધ છે. તેમાં નામ ઉપરથી વાદની ચર્ચા હોવી જોઇએ.

૪૪૬. ન્યાયશાસ્ત્રમા તેમણે પ્રમાણમીમાંસા નામનો અપૂર્વ

નામે માધુર્ય, ઓજસ, પ્રસાદ અને તે દરેકના વ્યંજક તથા ગુણથી અન્યથાપણું બતાવેલ છે. ૫મો શબ્દાલંકારોનો છે જેવાકે અનુપ્રાસ, લાટાનુપ્રાસ, યમક, ચિત્રકાવ્ય, શ્લેષ, વક્રોક્તિ ને પુનરૂક્તાભાસ. ૬ઠ્ઠામા અર્થાલંકારો નામે ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાથી માંડી સંકર સુધી ૨૯ બતાવ્યા છે. ૭મામાં નાયકાદિલક્ષણો—નાયક, તેના ગુણ, અને ભેદ, નાયિકાલક્ષણ અને સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અલંકારો અને છેલ્લામાં પ્રબન્ધાત્મક કાવ્યના ભેદો નામે પ્રેક્ષ્યકાવ્ય અને શ્રવ્યકાવ્ય અને તે દરેકના ભેદ નામે નાટકાદિ આપ્યા છે. (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નં. ૭૧ નિ૦ સા. પ્રેસ મુંબઇ.)

૪૪૪. છંદને માટે 'છંદોનુશાસન' નામની ઉપયોગી વિસ્તૃત ગ્રંથ લખ્યો છે તે પણ આઠ અધ્યાયમા વિભક્ત છે. તેના જેવો બીજો કોઇ છંદ ગ્રંથ નથી. તે પર પણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી છે. દરેક પ્રકારના છંદનું ઉત્તમ રીતે જ્ઞાન મેળવવામાં આ પરમ સાધન છે. કેદારભટ્ટના વૃત્તરત્નાકર, ગંગાદાસની છંદોમંજરી અને પિંગલકૃત છંદઃશાસ્ત્ર કરતાં પણ છંદ સંબંધી કેટલીક વિશેષ બાબતો આ ગ્રંથમાં જણાય છે. પિંગલ વિગેરે કરતા એની રચના અને વ્યાખ્યા સરસ છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અનેક છંદોનું વર્ણન કરવા સાથે જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોનાં વિવિધ સુભાષિતો ઉદાહરણ તરીકે ચુંટી તેમાં ઉધ્ધૃત કર્યા છે. 'પ્રાકૃતપિંગલ'નો ગ્રંથ આથી ઘણો અર્વાચીન છે કારણકે તેમાં આપેલ ઉદાહરણ હમ્મીર આદિ આની પછી થયેલ વ્યક્તિઓનાં છે. (પ્ર૦ શેઠ દેવકરણ મૂળજી, મુંબઇ સં. ૧૯૬૮)

૪૪૫. આમ ચાર અનુશાસન નામે શબ્દાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસન રચ્યાં છે તે ઉપરાંત પાંચમા અનુશાસનરૂપે વાદાનુશાસન નામે એક અન્ય ગ્રંથ રચેલ છે તે હાલ અનુપલબ્ધ છે. તેમાં નામ ઉપરથી વાદની ચર્ચા હોવી જોઇએ.

૪૪૬. ન્યાયશાસ્ત્રમા તેમણે પ્રમાણમીમાંસા નામનો અપૂર્વ

વિદ્વાનો કહે છે.[૩૫૦] આ લક્ષણ હેમચંદ્રના દરેક સૂત્રમય ગ્રંથોમાં છે તે પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં છે.

૪૪૮ આ ગ્રંથમાં ગૌતમના ન્યાયસૂત્રોનું પ્રતિબિંબ છે પણ માત્ર અનુકરણ નથી. બંનેનાં સૂત્રો સરખાવતાં વૈલક્ષણ્ય-પ્રતીતિભેદ જણાય છે. પ્રમાણમીમાંસાના બધા પાંચે અધ્યાય મળતા નથી તેથી તેને ન્યાયસૂત્ર સાથે સળંગ સરખાવી શકાય તેમ નથી, છતાં જેટલો ભાગ તેનો ઉપલબ્ધ છે તેની સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડે છે કે ગૌતમે ન લીધેલા એવા ઘણા વિષયો હેમચંદ્રે લીધા છે. દા. ત. પ્રમાણ, અનધ્યવસાય, વિપર્યય, વસ્તુ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, વ્યાપ્તિ, પક્ષ, દૃષ્ટાન્તાભાસ, દૂષણ, જય, પરાજય આદિ. અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, ધારણા, અવધિ, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, દ્રવ્યેન્દ્રિય આદિ જૈન પરિભાષાના વિષયો ગૌતમસૂત્રમાં છે નહિ-હોઈ શકે નહિ. હેત્વાભાસમાં ગૌતમ મતે પાંચ હેત્વાભાસ છે, હેમચંદ્રમાં ત્રણ છે ને તે ત્રણનો પાંચમાં અંતર્ભાવ થાય છે. વળી કેટલાંક સૂત્રોમાં બંનેમાં ભેદ છે. દા. ત. વાદ, તર્કનાં લક્ષણ આદિ. ટૂંકામાં આ પ્રમાણમીમાંસામાં ન્યાય સંબંધી જૈન સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કર્યો છે, તે ઉપરાંત ન્યાયને લગતી જેજે બાબતોમાં બૌદ્ધ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક અને નાસ્તિક વગેરે દર્શનકારો અલગ પડે છે તે દરેકનું તેઓના મંતવ્યને અનુસારે મંડન કરી યુક્તિથી જૈનશૈલી પ્રમાણે તે સાથેનો ભેદ જણાવ્યો છે. ઘણી સહેલાઈથી થોડી મહેનતે વધારે જ્ઞાન આપનાર આવી ઉત્તમ પદ્ધતિનો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ (વાદિદેવસૂરિ કૃત પ્રમાણનયતત્ત્વાલંકાર સિવાય) બીજો લાગતો નથી. આ સંબંધે 'વાદાનુશાસન'

૩૫૦ 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

પ્રથમ અધ્યાયના બીજા આહ્નિકના ચોથા સૂત્રમાં પ્રત્યભિજ્ઞાનના પ્રામાણ્ય પ્રસંગે નૈયાયિકની સૂત્રના ઉપર દોષાપત્તિ સિદ્ધ કરતાં વૃત્તિમાં જણાવે છે. પૃ. ૫૩.

વિદ્વાનો કહે છે.'[350] આ લક્ષણ હેમચંદ્રના દરેક સૂત્રમય ગ્રંથોમાં છે તે પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં છે.

૪૪૮ આ ગ્રંથમાં ગૌતમના ન્યાયસૂત્રોનું પ્રતિબિંબ છે પણ માત્ર અનુકરણ નથી. બંનેનાં સૂત્રો સરખાવતાં વૈલક્ષણ્ય-પ્રતીતિભેદ જણાય છે. પ્રમાણમીમાંસાના બધા પાંચે અધ્યાય મળતા નથી તેથી તેને ન્યાયસૂત્ર સાથે સળંગ સરખાવી શકાય તેમ નથી, છતાં જેટલો ભાગ તેનો ઉપલબ્ધ છે તેની સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડે છે કે ગૌતમે ન લીધેલા એવા ઘણા વિષયો હેમચંદ્રે લીધા છે. દા. ત. પ્રમાણ, અનધ્યવસાય, વિપર્યય, વસ્તુ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, વ્યાપ્તિ, પક્ષ, દૃષ્ટાન્તાભાસ, દૂષણ, જય, પરાજય આદિ. અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, ધારણા, અવધિ, મનઃપર્યયજ્ઞાન, દ્રવ્યેન્દ્રિય આદિ જૈન પરિભાષાના વિષયો ગૌતમસૂત્રમાં છે નહિ-હોઈ શકે નહિ. હેત્વાભાસમાં ગૌતમ મતે પાચ હેત્વાભાસ છે, હેમચંદ્રમાં ત્રણ છે ને તે ત્રણનો પાંચમાં અંતર્ભાવ થાય છે. વળી કેટલાંક સૂત્રોમાં બંનેમાં ભેદ છે. દા. ત. વાદ, તર્કનાં લક્ષણ આદિ. ટૂંકામાં આ પ્રમાણમીમાંસામાં ન્યાય સંબંધી જૈન સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કર્યો છે, તે ઉપરાંત ન્યાયને લગતી જે જે બાબતોમાં બૌદ્ધ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક અને નાસ્તિક વગેરે દર્શનકારો અલગ પડે છે તે દરેકનું તેઓના મંતવ્યને અનુસારે મંડન કરી યુક્તિથી જૈનશૈલી પ્રમાણે તે સાથેનો ભેદ જણાવ્યો છે. ઘણી સહેલાઇથી થોડી મહેનતે વધારે જ્ઞાન આપનાર આવી ઉત્તમ પદ્ધતિનો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ (વાદિદેવસૂરિ કૃત પ્રમાણનય-તત્ત્વાલંકાર સિવાય) બીજો લાગતો નથી. આ સંબંધે 'વાદાનુશાસન'

---

૩૫૦ 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

પ્રથમ અધ્યાયના બીજા આહ્નિકના ચોથા સૂત્રમાં પ્રત્યભિજ્ઞાનના પ્રામાણ્ય પ્રસંગે નૈયાયિકની સૂત્રના ઉપર દોષાપત્તિ સિદ્ધ કરતાં વૃત્તિમાં જણાવે છે. પૃ. ૫૩.

ણમીમાંસા જોનારને તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય નહિ રહે અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા મોટા ને લાંબાલાંબા ગ્રંથોથી કંટાળેલ અભ્યાસીઓ માટે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી, અને ફુલનું સૌરભ તેમાં આણ્યું. વાદિદેવ સૂરિ કાંઈ કંટાળે એવા ન હતા; તેઓએ તો રત્નાકરની સ્પર્ધા કરે એવો એક **સ્યાદ્વાદરત્નાકર** ગ્રંથ રચ્યો અને કોઈ અભ્યાસીને જૈનન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે કયાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી.[૩૫૧]

૪૫૧. ધાર્મિક સાહિત્યમાં કુમારપાળ રાજા માટે ૧૨૦૦ શ્લોકમાં યોગશાસ્ત્ર અપરનામ અધ્યાત્મોપનિષદ્ નામનો ગ્રંથ બરાબર બાર હજારશ્લોક પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો છે.[૩૫૨] તે સરલ છતાં મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. તેમાં ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનને પવિત્ર શી રીતે કરવું તે પર વિસ્તૃત અને હૃદયંગમ વિવેચન કરેલું છે, ને યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગૂઢ વિષયો સંબંધી પણ સ્ફુટતાથી ઘણી હકીકતો જણાવી છે. તેમાં બાર 'પ્રકાશ' છે. ૧લામાં શ્રી મહાવીરની સમદૃષ્ટિ કરુણા બતાવી યોગનું સામર્થ્ય દૃષ્ટાંતો સહિત બતાવ્યું છે, ને જ્ઞાનયોગ દર્શનયોગ અને ચારિત્રયોગ એ ભેદ પાડી સમજાવ્યા છે. બીજામાં અને ત્રીજામાં સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ બતાવી ગૃહસ્થ ધર્મનાં બાર વ્રતોનું વર્ણન કર્યું છે. ચોથામાં ક્રોધાદિ કષાય, ઇંદ્રિયજય, મનઃશુદ્ધિ, સમભાવ પર કહી ધ્યાનની મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના, ધ્યાન માટેનાં સ્થળ અને આસન સંબંધી જણાવ્યું છે. પાંચમા અને છઠ્ઠામાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધારણાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૭ થી ૧૧માં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ

---

૩૫૧ 'જૈનન્યાયનો ક્રમિકવિકાસ' એ લેખ ભાવનગર ગુ. સા. પરિષદ્.

૩૫૨ વે. નં. ૧૬૪૯-૧૬૫૨ પ્ર. બિ ઇ. નં. ૧૭૨; મૂળ પ્ર. જૈ ધ. સભા ગુ૦ ભાષાંતર સહિત પ્ર૦ હી. મા, મુ. માં. જૈનસભા.

ણમીમાંસા જોનારને તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમા આવ્યા સિવાય નહિ રહે અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા મોટા ને લાંબાલાંબા ગ્રંથોથી કંટાળેલ અભ્યાસીઓ માટે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી, અને ફૂલનું સૌરભ તેમાં આણ્યું. વાદિદેવ સૂરિ કાંઈ કંટાળે એવા ન હતા; તેઓએ તો રત્નાકરની સ્પર્ધા કરે એવો એક **સ્યાદ્વાદરત્નાકર** ગ્રંથ રચ્યો અને કોઈ અભ્યાસીને જૈનન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે કયાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી.[૩૫૧]

૪૫૧. ધાર્મિક સાહિત્યમાં કુમારપાળ રાજા માટે ૧૨૦૦ શ્લોકમાં યોગશાસ્ત્ર અપરનામ અધ્યાત્મોપનિષદ્ નામનો ગ્રંથ બરાબર બાર હજારશ્લોક પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો છે.[૩૫૨] તે સરલ છતાં મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. તેમા ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનને પવિત્ર શી રીતે કરવું તે પર વિસ્તૃત અને હૃદયંગમ વિવેચન કરેલું છે, ને યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગૂઢ વિષયો સંબંધી પણ સ્ફુટતાથી ઘણી હકીકતો જણાવી છે. તેમાં બાર 'પ્રકાશ' છે. ૧લામાં શ્રી મહાવીરની સમદૃષ્ટિ કરુણા બતાવી યોગનું સામર્થ્ય દૃષ્ટાંતો સહિત બતાવ્યું છે, ને જ્ઞાનયોગ દર્શનયોગ અને ચારિત્રયોગ એ ભેદ પાડી સમજાવ્યા છે. બીજામાં અને ત્રીજામા સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ બતાવી ગૃહસ્થ ધર્મનાં બાર વ્રતોનું વર્ણન કર્યું છે. ચોથામાં ક્રોધાદિ કષાય, ઇંદ્રિયજય, મનઃશુદ્ધિ, સમભાવ પર કહી ધ્યાનની મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના, ધ્યાન માટેનાં સ્થળ અને આસન સંબંધી જણાવ્યુ છે. પાચમા અને છઠામાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધારણાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૭ થી ૧૧માં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ

---

૩૫૧ 'જૈનન્યાયનો ક્રમિકવિકાસ' એ લેખ ભાવનગર ગૂ. સા. પરિષદ્.

૩૫૨ વે. નં. ૧૬૪૯-૧૬૫૨ પ્ર. બિ ઇ. નં. ૧૭૨; મૂળ પ્ર. જૈ ધ. સભા ગૂ૦ ભાષાંતર સહિત પ્ર૦ હી. હં. મા, મુ. માં. જૈનસભા.

એમ કુલ ૬૩ નાં ચરિતો છે. તેમા તેમની કલ્પના, પ્રતિભા, રસિકતા અપૂર્વ ખીલી છે. આ ગ્રંથનું ૧૧મું પરિશિષ્ટપર્વ નામનું રચી તેમાં મહાવીર પછી થયેલ વજ્રસ્વામી સુધીના આચાર્યોનાં જીવનવૃત્ત છે. અને વજ્રસ્વામીના વંશ વિસ્તાર વર્ણન સુધીની હકીકત આપી તે પૂરો કર્યો છે. (પ્ર. જૈ. ધ. સભા.)

૪૫૪. નીતિ વિષયે અર્હન્નીતિ નામનું પુસ્તક તેમના નામે ચડેલું છે. તેનું કર્તૃત્વ તેમનું હોવા વિશે શંકા રહે છે. ઉપરના ગ્રંથો સિવાય બીજી અનેક કૃતિઓ રચેલી સંભળાય છે; (જુઓ પ્રભાવક-ચરિત પૃ. ૩૪૬, શ્લોક ૮૩૧-૮૩૬, જેસ. પ્ર. પૃ. ૨૬) છતાં જે વિદ્યમાન-ઉપલબ્ધ છે તે પરથી પણ તેમના જ્ઞાનની અગાધતા સમજાય તેમ છે ને તેમની 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ'ની ઉપાધિ અસ્થાને નથી-તેમા અતિશયોક્તિ ભાસતી નથી.

૪૫૫. આચાર્ય આનંદશંકર જણાવે છે કે "ઇ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' હેમચંદ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બેશક સારા વિદ્વાન્ હતા, અને તે વિષયના પણ દ્વાત્રિંશિકા વગેરે એમના કેટલાક ગ્રંથો છે; પરંતુ જૈન વાઙ્મયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતા ભાષા અને સાહિત્યના વિષયમા વધારે થઇ છે-એમાં સંશય નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાઈથી અને સરળતાથી ફરતો, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું એ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોની શૈલી અલંકાર કલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે."[૩૫૪]

૪૫૬. અગાઉ કહેવાયું છે તેમ હેમાચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે 'રાયવિહાર' ને 'સિદ્ધવિહાર' કુમારપાલે 'કુમારવિહાર', 'ત્રિભુવન વિહાર', 'ત્રિવિહાર' આદિ અનેક જૈનમંદિરો, બંધાવ્યા અને ઉદયન મહામાત્યના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ (બાહડે) શત્રુંજયના મંદિ-

૩૫૪ જુઓ તેમનો લેખ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય: એનુ રેખાદર્શન'-રાજકોટ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ.

એમ કુલ ૬૩ નાં ચરિતો છે. તેમા તેમની કલ્પના, પ્રતિભા, રસિકતા અપૂર્વ ખીલી છે. આ ગ્રંથનું ૧૧મું પરિશિષ્ટપર્વ નામનું રચી તેમાં મહાવીર પછી થયેલ વજ્રસ્વામી સુધીના આચાર્યોનાં જીવનવૃત્ત છે. અને વજ્રસ્વામીના વંશ વિસ્તાર વર્ણન સુધીની હકીકત આપી તે પૂરો કર્યો છે. (પ્ર. જૈ. ધ. સભા.)

૪૫૪. નીતિ વિષયે અર્હન્નીતિ નામનું પુસ્તક તેમના નામે ચડેલું છે. તેનું કર્તૃત્વ તેમનું હોવા વિશે શંકા રહે છે. ઉપરના ગ્રંથો સિવાય બીજી અનેક કૃતિઓ રચેલી સંભળાય છે; (જુઓ પ્રભાવક-ચરિત પૃ. ૩૪૬, શ્લોક ૮૩૧-૮૩૬, જેસ. પ્ર. પૃ. ૨૬) છતાં જે વિદ્યમાન-ઉપલબ્ધ છે તે પરથી પણ તેમના જ્ઞાનની અગાધતા સમજાય તેમ છે ને તેમની 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ'ની ઉપાધિ અસ્થાને નથી-તેમા અતિશયોક્તિ ભાસતી નથી.

૪૫૫. આચાર્ય આનન્દશંકર જણાવે છે કે "ઇ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' હેમચંદ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બેશક સારા વિદ્વાન્ હતા, અને તે વિષયના પણ દ્વાત્રિંશિકા વગેરે એમના કેટલાક ગ્રંથો છે; પરંતુ જૈન વાઙ્મયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતા ભાષા અને સાહિત્યના વિષયમા વધારે થઇ છે-એમાં સંશય નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાઈથી અને સરળતાથી ફરતો, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું એ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોની શૈલી અલંકાર કલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે."[૩૫૪]

૪૫૬. અગાઉ કહેવાયું છે તેમ હેમાચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે 'રાયવિહાર' ને 'સિદ્ધવિહાર' કુમારપાલે 'કુમારવિહાર', 'ત્રિભુવન વિહાર', 'ત્રિવિહાર' આદિ અનેક જૈનમંદિરો, બંધાવ્યા અને ઉદયન મહામાત્યના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ (બાહડે) શત્રુંજયના મંદિ-

---

૩૫૪ જુઓ તેમનો લેખ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્યઃ એનુ રેખા-દર્શન'-રાજકોટ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ.

ગમે તો જિન હોય-તેને મારો નમસ્કાર છે. [આ અને બીજા શ્લોકો આ પહેલાના છઠ્ઠાપ્રકરણની શરૂઆતમાં મૂક્યા છે.]

૪૫૯. તેણે અમુક અમુક વિષયમાં જે જે મહાન્ વિશારદ થયા તેમનું મુક્તકંઠે સ્મરણ કર્યું છે:-' ઉત્કૃષ્ટ મહાકવિ તો સિદ્ધસેન, ઉત્કૃષ્ટ મહાતાર્કિક મલ્લવાદી, ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહકાર ઉમાસ્વાતી, અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા તે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ. બીજા તેમનાથી ઉતરતા છે. '[૩૫૫] આમ જણાવી સાથે સાથે પોતાની લઘુતા બતાવી છે.

૪૬૦. રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ એક વખત કહ્યું હતું કે "ગુજરાતના ઇતિહાસનો મને રસ છે. એટલે તેના થોડા અભ્યાસ ઉપરથી હું કહીશ કે બારમી સદી સુધી 'હિંદુ અને જૈન' જેવા ભેદનું નામનિશાન પણ નહોતું; પાટણના મુંજાલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. મહારાજા કુમારપાળ સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય શિવમંદિરે જાય ત્યાં ભેદ કોને કહેવો? મને એમ લાગે છે કે તે પછી કોમી ભેદનો જન્મ રાજદ્વારી પુરુષોએ પેદા કર્યો હોય."[૩૫૬]

૪૬૧. અને વિશેષમાં જાહેર કર્યું હતું કે 'જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કારો વડેજ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાનું ગૌરવ આટલું ઉચ્ચ છે; અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ઇતિહાસના વિજયી દિવસોમાં સત્તા, પ્રભાવ અને વિદ્વત્તા જૈનોમાંજ હતી તે જોઈ તેમની પાછલી કારકીર્દી મને શૃંગારસમી લાગે છે. ગુજરાતનું ગૌરવ એટલે જૈનોનોજ

---

૩૫૫ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानात् अनूपाभ्यां युक्ताद् गौणान् नाम्नो द्वितीया भवति । अनु सिद्धसेनकवयः । अनु मल्वादिनं तार्किकाः । उप उमास्वाति संग्रहीतारः । उप जिनभद्र क्षमाश्रमणं व्याख्यातारः । तस्मादन्ये हीनाः-શબ્દાનુશાસન બૃ. ટીકા.

૩૫૬ ભાવનગરમાં 'હિંદુ કે જૈન' એ વિષય પર તા. ૨૧-૧૨-૨૨ ને દિને આપેલ ભાષણ 'જૈન' તા. ૨૪-૧૨-૨૨ નો અંક પૃ. ૬૨૧.

કે ગમે તો જિન હોય-તેને મારો નમસ્કાર છે. [આ અને બીજા શ્લોકો આ પહેલાના છઠ્ઠાપ્રકરણની શરૂઆતમાં મૂકયા છે.]

૪૫૯. તેણે અમુક અમુક વિષયમાં જે જે મહાન્ વિશારદ થયા તેમનું મુક્તકંઠે સ્મરણ કર્યું છે:-'ઉત્કૃષ્ટ મહાકવિ તો સિદ્ધસેન, ઉત્કૃષ્ટ મહાતાર્કિક મલ્લવાદી, ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહકાર ઉમાસ્વાતી, અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા તે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ. બીજા તેમનાથી ઉતરતા છે.'૩૫૫ આમ જણાવી સાથે સાથે પોતાની લઘુતા બતાવી છે.

૪૬૦. રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ એક વખત કહ્યું હતું કે "ગુજરાતના ઇતિહાસનો મને રસ છે. એટલે તેના થોડા અભ્યાસ ઉપરથી હું કહીશ કે બારમી સદી સુધી 'હિંદુ અને જૈન' જેવા ભેદનું નામનિશાન પણ નહોતું; પાટણના મુંજાલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. મહારાજા કુમારપાળ સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય શિવમંદિરે જાય ત્યાં ભેદ કોને કહેવો? મને એમ લાગે છે કે તે પછી કોઈ ભેદનો જન્મ રાજ્યદ્વારી પુરુષોએ પેદા કર્યો હોય."૩૫૬

૪૬૧. અને વિશેષમાં જાહેર કર્યું હતું કે 'જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કારો વડેજ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાનું ગૌરવ આટલું ઉચ્ચ છે;અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ઇતિહાસના વિજયી દિવસોમાં સત્તા, પ્રભાવ અને વિદ્વત્તા જૈનોમાજ હતી તે જોઈ તેમની પાછલી કારકીર્દી મને શૃંગારસમી લાગે છે. ગુજરાતનું ગૌરવ એટલે જૈનોનોજ

---

૩૫૫ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानात् अनूपाभ्यां युक्तात् गौणान् नाम्नो द्वितीया भवति । अनु सिद्धसेनकवयः । अनु मल्लवादिनं तार्किकाः । उप उमास्वातिं संग्रहीतारः । उप जिनभद्र क्षमाश्रमणं व्याख्यातारः । तस्मादन्ये हीनाः-શબ્દાનુશાસન બૃ. ટીકા.

૩૫૬ ભાવનગરમાં 'હિંદુ કે જૈન' એ વિષય પર તા. ૨૧-૧૨-૨૨ ને દિને આપેલ ભાષણ 'જૈન' તા. ૨૪-૧૨-૨૨ નો અંક પૃ. ૬૨૧.

—જેમ સ્ત્રીઓમાં લાવણ્ય એ પ્રાણ-ખરી વસ્તુ છે, તેમ વિદ્યાઓમાં વિત્વ એ પ્રાણ-ખરી વસ્તુ છે. (અમારા જેવા) ત્રૈવિદ્યવેદી-ત્રણ વિદ્યાએ જાણનારાઓ પણ અમારા માટે હંમેશાં સ્પૃહા રાખે છે.

—પાંચ પ્રબંધરૂપી પંચમુખના મુખો વડે જેની કીર્તિ વિદ્વાનોના મન રૂપી સભામાં નાચે છે તેવા ખરેખર રામચંદ્ર કે જે ત્રણ વિદ્યામાં વિશારદ છે અને જેનો તંદ્રાએ કાવ્યમાં સ્પર્શ કર્યો નથી તેને કયો ભાગ્યશાલી જાણતો નથી ?-અર્થાત્ સર્વ જાણે છે.

૪૬૩. રામચંદ્રસૂરિ તે હેમાચાર્યના પટ્ટધર હતા (પ્રભાવક ચરિત પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૨૯-૧૩૭). અને સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને 'કવિ કટારમલ્લ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (પ્ર૦ ચિં. ઉપદેશતરંગિણી). પોતે પોતાને માટે 'વિદ્યાત્રયીચણ' અને 'અચુમ્બિત કાવ્યતન્દ્ર', (રઘુ-વિલાસમાં) 'વિશીર્ણકાવ્યનિર્માણતન્દ્ર' (કૌમુદી-મિત્રાણંદમાં) એ વિશેષણો આપ્યાં છે. તેમનામાં સમસ્યા પૂરવાની અદ્દભૂત શક્તિ હતી (પ્ર. ચિં; ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલ ચરિત) 'ત્રૈવિદ્યવેદી'-ત્રણ વિદ્યા (શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને કાવ્યશાસ્ત્ર)ના જાણનાર હતા, અને તેવું સ્પષ્ટ પોતાને માટે તેમણે પોતાના ગ્રંથ-(નાટયદર્પણ વિવૃત્તિ)માં પણ જણાવ્યું છે, તદુપરાંત પોતે 'પ્રબંધશતકર્તા' એ બિરૂદ પોતાને માટે જણાવ્યું છે. (કૌમુદી-મિત્રાણંદ અને નિર્ભયભીમવ્યાયોગના પ્રસ્તાવમાં) તેમજ (પ્ર. ચિં. આદિમાં) તે બિરૂદ પ્રસિદ્ધ છે. મહાકવિ શ્રીપાલ કૃત સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિમાં કાવ્યદૃષ્ટિએ કંઈક સ્ખલન તેમણે સિદ્ધરાજને બતાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્ર૦ ચિં. મા છે. રામચંદ્રની જમણી આંખ ગઈ હતી (એ વાત પ્ર. ચ. પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૩૮-૧૪૦, અને પ્ર. ચિં. માં છે). હેમચંદ્ર સં. ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા તેનાથી કુમારપાલને થયેલા શોકનું શમન રામચંદ્રે કર્યું હતું. (જયસિંહ કૃત કુમારપાલ ચરિત).

૪૬૪ રામચંદ્રે અને ગુણચંદ્રે બંનેએ મળીને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ

—જેમ સ્ત્રીઓમાં લાવણ્ય એ પ્રાણ-ખરી વસ્તુ છે. તેમ વિદ્યાઓમાં કવિત્વ એ પ્રાણ-ખરી વસ્તુ છે. (અમારા જેવા) ત્રૈવિદ્યવેદી-ત્રણ વિદ્યાઓ જાણનારાઓ પણ અમારા માટે હંમેશાં સ્પૃહા રાખે છે.

—પાંચ પ્રબંધરૂપી પંચમુખના મુખો વડે જેની કીર્ત્તિ વિદ્વાનોના મન રૂપી સભામાં નાચે છે તેવા ખરેખર રામચંદ્ર કે જે ત્રણ વિદ્યામાં વિશારદ છે અને જેનો તંદ્રાએ કાવ્યમાં સ્પર્શ કર્યો નથી તેને કયો ભાગ્યશાલી જાણતો નથી?-અર્થાત્ સર્વ જાણે છે.

૪૬૩. રામચંદ્રસૂરિ તે હેમાચાર્યના પટ્ટધર હતા (પ્રભાવક ચરિત પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૨૯-૧૩૭). અને સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને 'કવિ કટારમલ્લ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (પ્ર૦ ચિં. ઉપદેશતરંગિણી). પોતે પોતાને માટે 'વિદ્યાત્રયીચણ' અને 'અચુમ્બિત કાવ્યતન્દ્ર', (રઘુ-વિલાસમાં) 'વિશીર્ણકાવ્યનિર્માણતન્દ્ર' (કૌમુદી-મિત્રાણંદમાં) એ વિશેષણો આપ્યાં છે. તેમનામાં સમસ્યા પૂરવાની અદ્દભૂત શક્તિ હતી (પ્ર. ચિં; ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલ ચરિત) 'ત્રૈવિદ્યવેદી'-ત્રણ વિદ્યા (શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને કાવ્યશાસ્ત્ર)ના જાણનાર હતા, અને તેવું સ્પષ્ટ પોતાને માટે તેમણે પોતાના ગ્રંથ-(નાટ્યદર્પણ વિવૃત્તિ)માં પણ જણાવ્યું છે, તદુપરાંત પોતે 'પ્રબંધશતકર્તા' એ બિરૂદ પોતાને માટે જણાવ્યું છે. (કૌમુદી-મિત્રાણંદ અને નિર્ભયભીમવ્યાયોગના પ્રસ્તાવમાં) તેમજ (પ્ર. ચિં. આદિમાં) તે બિરૂદ પ્રસિદ્ધ છે. મહાકવિ શ્રીપાલ કૃત સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિમાં કાવ્યદૃષ્ટિએ કંઈક સ્ખલન તેમણે સિદ્ધરાજને બતાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્ર૦ ચિં. મા છે. રામચંદ્રની જમણી આંખ ગઈ હતી (એ વાત પ્ર. ચ. પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૩૮-૧૪૦, અને પ્ર. ચિં. માં છે). હેમચંદ્ર સં. ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા તેનાથી કુમારપાલને થયેલા શોકનું શમન રામચંદ્રે કર્યું હતું. (જયસિંહ કૃત કુમારપાલ ચરિત).

૪૬૪ રામચંદ્રે અને ગુણચંદ્રે બંનેએ મળીને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ

વિધાનનિષ્ણાતબુદ્ધિ' એવાં વિશેષણો પોતાના માટે આપ્યાં છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમણે સો પ્રબંધો-ગ્રંથો રચ્યા હશે, પરંતુ હાલ સર્વભક્ષી કાલને લીધે તે સર્વ ઉપલબ્ધ નથી. તે પૈકી જે ઉપલબ્ધ છે અને જેનાં નામો મળી આવે છે તે ઉપરના ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સત્યહરિશ્ચંદ્ર નાટક (પ્ર૦ નિ. સા. પ્રેસ), કૌમુદી-મિત્રાણંદ (પ્ર. આ. સભા નં. ૫૯). નિર્ભયભીમવ્યાયોગ (પ્ર. ય. ગ્રં.), રાઘવાભ્યુદય, યાદવાભ્યુદય, યદુવિલાસ, રઘુવિલાસ (બુદ. ૬. નં. ૭૬૦). નલવિલાસ નાટક (પ્ર. ગા. ઓ. સી.), મલ્લિકામકરન્દ પ્રકરણ, રોહિણીમૃગાંક પ્રકરણ, વનમાલા નાટિકા આદિ નાટકો રચ્યાં છે, તે ઉપરાંત કુમારવિહારશતક (કે જેમાં કુમારપાલે બંધાવેલા 'કુમારવિહાર' નામના મંદિરનું વૃત્તાંત છે. પ્ર૦ આ. સભા), સુધાકલશ નામનો સુભાષિત કોષ (બૃ. ટિ.), હૈમ બૃહદ્‌વૃત્તિ ન્યાસ-રામચંદ્રકૃત ન્યાસ ૫૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો (બૃ. ટિ.) અને સ્તોત્રાદિ જેવા કે યુગાદિદેવ દ્વાત્રિંશિકા, વ્યતિરેક દ્વાત્રિંશિકા. પ્રસાદ દ્વાત્રિંશિકા, આદિદેવસ્તવ, મુનિસુવ્રતસ્તવ, નેમિસ્તવ, સોળ સાધારણ જિનસ્તવ તથા જિનસ્તોત્રો (આ સર્વ સ્તોત્રો વડોદરાના ઝવેરી, અંબાલાલના ભંડારમાં છે) રચ્યાં છે. કૌમુદી મિત્રાણંદ એ દશ અંકનું રૂપક નાટક છે તે કૌમુદી અને મિત્રાનંદની કુતૂહલમયી કથાને અવલંબી રચેલું છે. નલવિલાસ એ સપ્તાંકી નાટક છે ને તેમાં નલદમયંતીનું ચરિત્ર છે.[૩૫૮]

૪૬૬. તેનાં બધાં કાવ્યોમા તેનું કવિ તરીકેનું અભિમાન, તથા

વધારે યોગ્ય લાગે છે કે તેના ગ્રંથો (પ્રબંધો) સો લગભગ હતા. પોતાના ગ્રંથોને કવિ પોતે પ્રબંધો કહે છે. જુઓ નલવિલાસની પં. લાલચંદની ભૂમિકા કે જેમાંથી પ્રાયઃ સર્વ, આ કવિ વિષયે અત્ર ટુંકમાં લીધું છે.

૩૫૮ જુઓ સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ જૈન સા સ. ખંડ ૩ અંક ૨ પૃ. ૨૧૬-૨૨૩ 'નલવિલાસ નાટક એક મંત્ર પરિચય'

વેધાનનિષ્ણાતબુદ્ધિ' એવાં વિશેષણો પોતાના માટે આપ્યાં છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમણે સો પ્રબંધો-ગ્રંથો રચ્યા હશે, પરંતુ હાલ સર્વભક્ષી કાલને લીધે તે સર્વ ઉપલબ્ધ નથી. તે પૈકી જે ઉપલબ્ધ છે અને જેનાં નામો મળી આવે છે તે ઉપરના ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સત્યહરિશ્ચંદ્ર નાટક (પ્ર૦ નિ. સા. પ્રેસ), કૌમુદી-મિત્રાણંદ (પ્ર. આ. સભા નં. ૫૯). નિર્ભયભીમવ્યાયોગ (પ્ર. ય. ગ્રં.), રાઘવાભ્યુદય, યાદવાભ્યુદય, યદુવિલાસ, રઘુવિલાસ (બુ૮. ૬. નં. ૭૬૦). નલવિલાસ નાટક (પ્ર. ગા. ઓ. સી.), મલ્લિકામકરન્દ પ્રકરણ, રોહિણીમૃગાંક પ્રકરણ, વનમાલા નાટિકા આદિ નાટકો રચ્યાં છે, તે ઉપરાંત કુમારવિહારશતક (કે જેમાં કુમારપાલે બંધાવેલા 'કુમારવિહાર' નામના મંદિરનું વૃત્તાંત છે. પ્ર૦ આ. સભા), સુધાકલશ નામનો સુભાષિત કોષ (બૃ. ટિ.), હૈમ બૃહદ્‌વૃત્તિ ન્યાસ-રામચંદ્રકૃત ન્યાસ ૫૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો (બૃ. ટિ.) અને સ્તોત્રાદિ જેવા કે યુગાદિદેવ દ્વાત્રિંશિકા, વ્યતિરેક દ્વાત્રિંશિકા, પ્રસાદ દ્વાત્રિંશિકા, આદિદેવસ્તવ, મુનિસુવ્રતસ્તવ, નેમિસ્તવ, સોળ સાધારણ જિનસ્તવ તથા જિનસ્તોત્રો (આ સર્વ સ્તોત્રો વડોદરાના ઝવેરી, અંબાલાલના ભંડારમાં છે) રચ્યાં છે. કૌમુદી મિત્રાણંદ એ દશ અંકનું રૂપક નાટક છે તે કૌમુદી અને મિત્રાનંદની કુતૂહલમયી કથાને અવલંબી રચેલું છે. નલવિલાસ એ સમાટી નાટક છે ને તેમાં નલદમયંતીનું ચરિત્ર છે.[૩૫૮]

૪૬૬. તેનાં બધાં કાવ્યોમા તેનું કવિ તરીકેનુ અભિમાન, તથા

વધારે યોગ્ય લાગે છે કે તેના ગ્રંથો (પ્રબંધો) સો લગભગ હતા પોતાના ગ્રંથોને કવિ પોતે પ્રબંધો કહે છે. જુઓ નલવિલાસની પં. લાલચંદની ભૂમિકા કે જેમાંથી પ્રાયઃ સર્વ, આ કવિ વિષયે અત્ર ટુંકમા લીધું છે.

૩૫૮ જુઓ સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ જૈન સા સ. ખંડ ૩ અંક ૨ પૃ. ૨૧૬-૨૨૩ 'નલવિલાસ નાટક એક ગ્રંથ પરિચય'

રામભદ્રે પ્રબુદ્ધ રૌહિણેય નાટક ૭ અંકનું રચ્યું. શ્રી ચાહમાનરા-ના ભૂષણ રૂપ પાર્શ્વચંદ્રકુલના (તેના પુત્રો નામે) યશોવીર[૩૫૯] ને અજયપાળે બંધાવેલા આદીશ્વરના ચૈત્યના યાત્રોત્સવ પ્રસંગે ા નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું. મહાવીર તથા બુદ્ધના સમકા-ીન શ્રેણિકના રાજ્યમાં બનેલા બનાવ ઉપર તે રચાયું છે. રૌહિ-ણેય ચોર રાજગૃહમાં એવી રીતે ચોરી કરે છે કે તે પકડાતો નથી. શ્રેણિકનો પુત્ર અભયકુમાર પોતાની બુદ્ધિના બળે તેને પકડે છે, પરંતુ તેણે કરેલી ચોરીઓ કબૂલ કરાવવાને માટે તેને એક યુક્તિ કરવી પડે છે. એક ઓરડાને ઈંદ્રભુવન જેવો શણગારે છે તથા અ-પ્સરાઓને બદલે વેશ્યાઓને મૂકે છે. ચોરને અહિંયા ઉંઘમા મૂકી દે છે. રૌહિણેય જાગતાં, વેશ્યાઓ તેણે પૂર્વ જન્મમાં કેવા કામો કર્યા હતાં જેથી આ સ્વર્ગ મળ્યું છે તેવું પૂછે છે. રૌહિણેયના બાપે તેને કોઈ પણ રીતે મહાવીરનું વચન સાભળવું નહીં તેવું કીધેલું હતું. પરંતુ એક દિવસ પગમા કાંટો વાગતા તે કાઢતાં મહાવીરની દેશના શ્રવણે પડી હતી. તેમાં દેવતાઓની આંખો મીંચાતી નથી તથા પગ ભોંય પડતા નથી એવું વાક્ય સાંભળ્યું હતું. આ વખતે આ સાંભ-ળેલું કામમાં આવ્યું અને જાણ્યું કે આ કૃત્રિમ સ્વર્ગભવન છે. મહાવીરનું એકજ વચન આટલું ઉપકારક માલમ પડવાથી તેણે પોતાની ચોરીઓ કબૂલ કરીને દીક્ષા લઇ લીધી.[૩૬૦] (પ્ર.આ. સભા નં.૬૦)

---

૩૫૯ આ યશોવીર તે સં. ૧૨૨૧ના લેખ (જિ. ૨, નં. ૩૫૨) માં જણાવેલ ભાં. પાસુનો પુત્ર યશોવીર છે. તે વખતે તે જાલોરના જૈન સમા-જનો એક મુખ્ય શ્રીમાન્ અને રાજમાન્ય શહેરી હોય તેમ જણાય છે. તે અને તેનો લઘુભાઇ અજયપાલ બંને, પોતાના રાજ્યકર્તા ચાહમાન સમર-સિંહ દેવના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર, સર્વજનના હિતચિન્તક, જૈન ધર્મની ઉન્નતિના અભિલાષી અને મ્હોટા દાનેશ્વરી હતા. વિશેષ જાલોરના બે શિલા-લેખો ભા. ૧, નં. (૬૬ તથા ૭૯૯) જુઓ

૩૬૦ 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય' એ નામનો સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો લેખ. 'વસન્ત'.

મભદ્રે પ્રબુદ્ધ રૌહિણેય નાટક ૭ અંકનું રચ્યું. શ્રી ચાહમાનરા-
ના ભૂષણ રૂપ પાર્શ્વચંદ્રકુલના (તેના પુત્રો નામે) યશોવીર[૩૫૯]
ને અજયપાળે બંધાવેલા આદીશ્વરના ચૈત્યના યાત્રોત્સવ પ્રસંગે
ા નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું. મહાવીર તથા બુદ્ધના સમકા-
ન શ્રેણિકના રાજ્યમાં બનેલા બનાવ ઉપર તે રચાયું છે. રૌહિ-
ાય ચોર રાજગૃહમાં એવી રીતે ચોરી કરે છે કે તે પકડાતો નથી.
શ્રેણિકનો પુત્ર અભયકુમાર પોતાની બુદ્ધિના બળે તેને પકડે છે,
રંતુ તેણે કરેલી ચોરીઓ કબૂલ કરાવવાને માટે તેને એક યુક્તિ
કરવી પડે છે. એક ઓરડાને ઇંદ્રભુવન જેવો શણગારે છે તથા અ-
પ્સરાઓને બદલે વેસ્યાઓને મૂકે છે. ચોરને અહિંયા ઉંઘમા મૂકી દે
છે. રૌહિણેય જાગતાં, વેસ્યાઓ તેણે પૂર્વ જન્મમાં કેવા કામો કર્યા
હતાં જેથી આ સ્વર્ગ મળ્યું છે તેવું પુછે છે. રૌહિણેયના બાપે તેને
કોઈ પણ રીતે મહાવીરનું વચન સાંભળવું નહીં તેવું કીધેલું હતું.
પરંતુ એક દિવસ પગમા કાંટો વાગતા તે કાઢતાં મહાવીરની દેશના
શ્રવણે પડી હતી. તેમાં દેવતાઓની આંખો મીંચાતી નથી તથા પગ
ભોંય પડતા નથી એવું વાક્ય સાંભળ્યું હતું. આ વખતે આ સાંભ-
ળેલું કામમાં આવ્યું અને જાણ્યું કે આ કૃત્રિમ સ્વર્ગભવન છે.
મહાવીરનું એકજ વચન આટલું ઉપકારક માલમ પડવાથી તેણે પોતાની
ચોરીઓ કબૂલ કરીને દીક્ષા લઇ લીધી.[૩૬૦] (પ્ર.આ. સભા નં.૬૦)

---

૩૫૯ આ યશોવીર તે સં. ૧૨૨૧ના લેખ (જિ. ૨, નં. ૩૫૨) માં જણાવેલ ભાં. પાસુનો પુત્ર યશોવીર છે. તે વખતે તે જાલોરના જૈન સમાજનો એક મુખ્ય શ્રીમાન અને રાજમાન્ય શહેરી હોય તેમ જણાય છે. તે અને તેનો લઘુભાઇ અજયપાલ બંને, પોતાના રાજ્યકર્તા ચાહમાન સમરસિંહ દેવના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર, સર્વજનના હિતચિન્તક, જૈન ધર્મની ઉન્નતિના અભિલાષી અને મ્હોટા દાનેશ્વરી હતા. વિશેષ જાલોરના એ શિલાલેખો ના. ૧, નં. (૯૯ તથા ૭૯૯) જુઓ

૩૬૦ 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય' એ નામનો સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો લેખ. 'વસન્ત'.

વિભાગ ૪ થો.

‘ભાષા’ સાહિત્યનો ઉદય.

વિભાગ ૪ થો.

‘ ભાષા ’ સાહિત્યનો ઉદય.

પ્રકરણ ૧ લું.

અપભ્રંશ સાહિત્ય.

(વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું)

રોલાવૃત્ત.

જય તિહુઅણ વર કપ્પ-રુક્ખ જય જિણ ધન્નંતરિ
જ^ તિહુઅણ-કલ્લાણ-કોસ દુરિઅ-ક્કરિ-કેસરિ;
તિહુઅણ-જણ-અવિલંઘિ-આણ ભુવણત્તય-સામિઅ,
કુણસુ સુહાઇ જિણેસ પાસ થંભણય-પુર-દ્ટિઅ. ૧

—હે ત્રિભુવનવિષે શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ ! જય પામો; ધન્વંતરીરૂપ જિન જયવંતા રહો, ત્રિભુવનના કલ્યાણના કોશ-ભંડાર, દુરિત રૂપી હાથીને કેસરી-સિંહ એવાની જય હો ! જેની આજ્ઞા ત્રિભુવનના લોકોએ ઉલ્લંઘી નથી એવા, ત્રણ ભુવનના સ્વામી, સ્થંભનક નગરમાં રહેલા પાર્શ્વજિનેશ્વર! સુખો કરો-અમોને સુખી કરો [અભયદેવસૂરિકૃત જયતિહુઅણ સ્તોત્ર]

૪૭૧. હેમાચાર્ય અપભ્રંશભાષાના પાણિની છે, એટલે કે તેમણે પહેલવહેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું; એથી પૂરવાર થાય છે કે તેમની પહેલા અપભ્રંશ સાહિત્ય હતું.

૪૭૨. ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરંભ આજથી પાંચસે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાતું. સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડી ઇ. સ. દસમા અગીઆરમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ ઠરાવ્યો; અને જણાવ્યુ કે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીનાં વ્યાકરણના આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની તે હેમાચાર્ય-તે સમર્થ ગૂર્જર ગ્રંથકારનો સમય ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨; એના અપભ્રંશ ખંડમા સંગ્રહેલું સાહિત્ય અગી-આરમા અને બારમા શતકની લોકભાષાના દષ્ટાન્તરૂપે છે; હેમાચાર્ય-

પ્રકરણ ૧ લું.

અપભ્રંશ સાહિત્ય.

(વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું)

રોલાવૃત્ત.

જય તિહુઅણ વર કપ્પ-રુક્ખ જય જિણ ધન્નંતરિ
જય તિહુઅણ-કલ્લાણ-કોસ દુરિઅ-ક્કરિ-કેસરિ;
તિહુઅણ-જણ-અવિલંઘિ-આણ ભુવણત્તય-સામિઅ,
કુણસુ સુહાઇ જિણેસ પાસ થંભણય-પુર-ટ્ઠિઅ. ૧

—હે ત્રિભુવનવિષે શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ ! જય પામો; ધન્વંતરીરૂપ જિન જયવંતા રહો, ત્રિભુવનના કલ્યાણના કોશ-ભંડાર, દુરિત રૂપી હાથીને કેસરી-સિંહ એવાની જય હો ! જેની આજ્ઞા ત્રિભુવનના લોકોએ ઉલ્લંઘી નથી એવા, ત્રણ ભુવનના સ્વામી, સ્થંભનક નગરમાં રહેલા પાર્શ્વજિનેશ્વર ! સુખો કરો-અમોને સુખી કરો [અભયદેવસૂરિકૃત જયતિહુઅણ સ્તોત્ર]

૪૭૧. હેમાચાર્ય અપભ્રંશભાષાના પાણિની છે, એટલે કે તેમણે પહેલવહેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું; એથી પૂરવાર થાય છે કે તેમની પહેલા અપભ્રંશ સાહિત્ય હતું.

૪૭૨. ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરંભ આજથી પાંચસે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાતું. સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડી ઇ. સ. દસમા અગીઆરમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ ઠરાવ્યો; અને જણાવ્યું કે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીનાં વ્યાકરણના આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની તે હેમાચાર્ય-તે સમર્થ ગૂર્જર ગ્રંથકારનો સમય ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨; એના અપભ્રંશ ખંડમા સંગ્રહેલું સાહિત્ય અગીઆરમા અને બારમા શતકની લોકભાષાના દૃષ્ટાન્તરૂપે છે; હેમાચાર્ય-

૧૮૦૦૦ શ્લોકમાં હરિવંશપુરાણ આ સદીમાં રચ્યું; તેમાં મહાવીર અને નેમિનાથ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર છે ને મહાભારતની કથા પણ છે. આ સર્વ કવિઓ દિગંબર જૈન છે.

૪૭૫. અગીઆરમી સદીમાં શ્વેતામ્બર મહેશ્વરસૂરિએ સંયમમંજરી (પી. ૪, ૧૨૧) રચી. મુંજ અને ભોજનો રાજકવિ ધનપાલ,-તેણે સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ નામનું ટુંકું કાવ્ય[૩૬૨] કર્યું. દિગંબર મહાકવિ પુષ્પદંતે તેર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મહાપુરાણ અપરનામ તિસઠ્ઠિ મહાપુરિસ ગુણાલંકાર, અને અનુક્રમે ચાર અને નવ સંધિમાં યશોધરચરિત્ર અને નાગકુમારચરિત્ર રચ્યાં. અપભ્રંશ કાવ્યમાં અધ્યાય, સર્ગ, પ્રકરણ કે પરિચ્છેદને 'સંધિ' એ નામ અપાયું છે. શ્રીચંદ્રમુનિએ કથાકોશ ૫૩ સંધિમાં રચ્યો તેમાં રોચક ઉપદેશપૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે. આ ગ્રંથ આ કવિએ અણહિલ્લપુર પાટણમાં મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રાજાના ગોષ્ઠિક (સલાહકારક મંત્રી) અને અણહિલપુરના વનની પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુમ્બ માટે રચ્યો જણાવ્યો છે. સં૦ ૧૦૭૬ માં સાગરદત્તે જંબૂસ્વામીચરિત્ર રચ્યું. તેમજ ઘણું કરી આજ શતકમાં પદ્મકીર્તિએ પાર્શ્વપુરાણ ૧૮ સંધિમાં, નયનન્દિએ સુદર્શનચરિત ૧૨ સંધિમાં અને આરાધના ૧૧૪ સંધિમાં, અને કનકામરે કરંકડુચરિત ૧૦ પરિચ્છેદમા રચેલ છે.

---

૩૬૨. પ્ર. જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક ૩ તેમાં ધનપાલ કહે છે કે:—તુરકોએ શ્રીમાલદેશ, અણહિલવાડ, ચડ્ડાવલ્લિ (ચંદ્રાવતી), સોરઠ, દેલવાડા અને સોમેશ્વર એ બધાં સ્થાનોનો નાશ કર્યો છે, અને એક માત્ર સાચોરના મહાવીરને (મંદિરને) તેઓ ભાંગી નથી શક્યા 'આ તુરકોની ચડાઈ તે પોતાના સમયમાંજ (સં. ૧૦૮૦-૮૧ મા) ગુજરાત પર કરેલી મહમુદ ગીઝનીની ચડાઇ છે. વળી તેમાં કવિએ જૈનોનાં પ્રસિદ્ધસ્થાનો આ રીતે ગણાવ્યાં છે કે: કોરિંટ, શ્રીમાલ, ધાર, આહાડ, નરાણા, અણહિલવાડ, વિજયકોટ અને પાલીતાણા. એ બધાં સ્થાનો કવિએ જોયાં જણાય છે ને સાચોરમાં વધુ ચિત્તસંતોષ થયો હોય એમ લાગે છે.

૧૮૦૦૦ શ્લોકમાં હરિવંશપુરાણ આ સદીમાં રચ્યું; તેમાં મહાવીર અને નેમિનાથ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર છે ને મહાભારતની કથા પણ છે. આ સર્વ કવિઓ દિગંબર જૈન છે.

૪૭૫. અગીઆરમી સદીમા શ્વેતામ્બર મહેશ્વરસૂરિએ સંયમ-જરી (પી. ૪, ૧૨૧) રચી. મુંજ અને ભોજનો રાજકવિ ધન-લ,-તેણે સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ નામનું ટુંકું કાવ્ય[૩૬૨] કર્યું. ગંબર મહાકવિ પુષ્પદંતે તેર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મહાપુરાણ અપ-નામ તિસટ્ઠિ મહાપુરિસ ગુણાલંકાર, અને અનુક્રમે ચાર અને નવ ંધિમાં યશોધરચરિત્ર અને નાગકુમારચરિત્ર રચ્યાં. અપભ્રંશ કા-યમાં અધ્યાય, સર્ગ, પ્રકરણ કે પરિચ્છેદને 'સંધિ' એ નામ અપાયું ે. શ્રીચંદમુનિએ કથાકોશ ૫૩ સંધિમાં રચ્યો તેમાં રોચક ઉપ-શપૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે. આ ગ્રંથ આ કવિએ અણહિલ્લપુર ાટણમાં મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રાજાના ગોષ્ટિક (સલાહકારક ંત્રી) અને અણહિલપુરના વનતી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના સજ્જનના પુત્ર ૃષ્ણના કુટુમ્બ માટે રચ્યો જણાવ્યો છે. સં૦ ૧૦૭૬ માં સાગર-ત્તે જંબૂસ્વામીચરિત્ર રચ્યું. તેમજ ઘણું કરી આજ શતકમાં પદ્મ-ીર્તિએ પાર્શ્વપુરાણ ૧૮ સંધિમાં, નયનન્દિએ સુદર્શનચરિત ૧૨ સંધિમાં અને આરાધના ૧૧૪ સંધિમાં, અને કનકામરે કરંકડુ-ચરિત ૧૦ પરિચ્છેદમા રચેલ છે.

---

૩૬૨. પ્ર. જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક ૩ તેમાં ધનપાલ કહે છે કે:—તુરકોએ શ્રીમાલદેશ, અણહિલવાડ, ચડ્ડાવલિ (ચંદ્રાવતી), સોરઠ, દેલવાડા અને સોમેશ્વર એ બધાં સ્થાનોનો નાશ કર્યો છે, અને એક માત્ર સાચોરના મહાવીરને (મંદિરને) તેઓ ભાંગી નથી શક્યા આ તુરકોની ચડાઈ તે પોતાના સમયમાંજ (સં. ૧૦૮૦-૮૧ મા) ગૂજરાત પર કરેલી મહમુદ ગીઝનીની ચડાઇ છે. વળી તેમાં કવિએ જૈનોનાં પ્રસિદ્ધસ્થાનો આ રીતે ગણાવ્યાં છે કે: કોરિંટ, શ્રીમાલ, ધાર, આહાડ, નરાણા, અણહિલવાડ, વિજયકોટ અને પાલીતાણા. એ બધાં સ્થાનો કવિએ જોયાં જણાય છે ને સાચોરમાં વધુ ચિત્તસંતોષ થયો હોય એમ લાગે છે.

વળી સાથે લાટપ્રદેશ (ભરૂચ આસપાસનો) કે જેનો હાલ ગૂજરાતમાં સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કેઃ—

ણ્હાઉલિત્તવિલિત્તે, કયસીમંતે સુસોહિયસુગત્તે,
'આહમ્હ કાઇ તુમ્હં' મિત્તુ' ભણિરે અહ પેચ્છઈ લાટે.

—પછી લાટના લોકોને જોયા. એ લોકો સ્નાન અને લેપવિલેપ કરનારા, (માથામાં) સેંથો પાડનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને 'આહમ્હ કાઇ તુમ્હં' મિતુ' એમ બોલનારા હોય છે.

૪૭૮. તેરમા શતકમાં હેમાચાર્યના સમયનું અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. યોગચંદ્ર યા યોગીન્દ્રદેવના યોગસાર (૧૦૫ દોહામાં) અને પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ છે. આ બંનેની ભાષા ઘણી સરળ, પ્રવાહી અને સુંદર છે. માઇલ્લ ધવલે દેવસેનના દર્શનસારને દોહામાં મુકેલ છે. સં. ૧૨૧૬ માં હરિભદ્રસૂરિનું નેમિનાહચરિય કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં ૮૦૩૨ ગાથામાં સંપૂર્ણ થયું–તેના પહેલા ભાગમા અરિષ્ટનેમિ અને રાજીમતિના નવ પૂર્વભવોનું વર્ણન છે; અને બીજા ભાગમાં તે તીર્થંકરનું ચરિત્ર છે કે જેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોના ચરિત્રો ઓતપ્રોત છે. વરદત્તનું બે સંધિનું વજ્રસ્વામીચરિત્ર અને રત્નપ્રભની ૯ કડવામાં–અધિકારમાં અંતરંગ સંધિ તેમજ તે રત્નપ્રભનાં કેટલાંક કુલકો સં. ૧૨૩૨ માં ને કુમારપાલના રાજ્યમાં રચાયેલાં આ શતકના મળી આવે છે.

[આ અપભ્રંશ સાહિત્યનો આદિમીથી તે ઠેઠ સોળમી સદી સુધીનો વિશેષ વિસ્તાર મારા 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ એ નામના પુસ્તકમાં ' જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' એ મારા નિબંધરૂપે પ્રસ્તાવના પ્રકટ થઈ છે તેમાંથી જોઇ લેવો. અપભ્રંશાદિ ભાષા સંબંધી વિશેષમાં પં. બહેચરદાસની તેમના ' પ્રાકૃતવ્યાકરણ'ની પ્રસ્તાવના, પં. લાલચંદની 'અપભ્રંશકાવ્ય ત્રયી'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૨ થી ૧૧૨ અને પં. હરગોવિંદદાસની તેમના 'પાઇઅ–સદ્દમહણ્ણવો' નામના પ્રાકૃતભાષાના કોશમાં તેમના ઉપોદ્ઘાતમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી મળશે.]

વળી સાથે લાટપ્રદેશ (ભરૂચ આસપાસનો) કે જેનો હાલ ગૂજરાતમાં સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કેઃ—

ण्हाउलित्तविलित्ते, कयसीमंते सुसोहियसुगत्ते,
'अम्हह्म काइं तुम्हइं मिनु' भणिरे अह पेच्छई लाडे.

—પછી લાટના લોકોને જોયા. એ લોકો સ્નાન અને લેપવિલેપ કરનારા, (માથામાં) સેંથા પાડનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને 'અાહમ્હ કાઇ તુમ્હઇ મિનુ' એમ બોલનારા હોય છે.

૪૭૮. તેરમા શતકમાં હેમાચાર્યના સમયનું અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. યોગચંદ્ર યા યોગી-દ્રદેવના યોગસાર (૧૦૫ દોહામાં) અને પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ છે. આ બંનેની ભાષા ઘણી સરળ, પ્રવાહી અને સુંદર છે. માઇલ્લ ધવલે દેવસેનના દર્શનસારને દોહામાં મુકેલ છે. સં. ૧૨૧૬ માં હરિભદ્રસૂરિનું નેમિનાહચરિય કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં ૮૦૩૨ ગાથામાં સંપૂર્ણ થયું– તેના પહેલા ભાગમા અરિષ્ટનેમિ અને રાજીમતિના નવ પૂર્વભવોનું વર્ણન છે; અને બીજા ભાગમાં તે તીર્થંકરનું ચરિત્ર છે કે જેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોના ચરિત્રો ઓતપ્રોત છે. વરદત્તનું બે સંધિનું વજ્રસ્વામીચરિત્ર અને રત્નપ્રભની ૯ કડવામાં–અધિકારમાં અંતરંગ સંધિ તેમજ તે રત્નપ્રભનાં કેટલાંક કુલકો સં. ૧૨૩૨ માં ને કુમારપાલના રાજ્યમાં રચાયેલાં આ શતકના મળી આવે છે.

[આ અપભ્રંશ સાહિત્યનો આદમીથી તે ઠેઠ સોળમી સદી સુધીનો વિશેષ વિસ્તાર મારા 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ એ નામના પુસ્તકમાં 'જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ મારા નિબંધરૂપે પ્રસ્તાવના પ્રકટ થઈ છે તેમાંથી જોઇ લેવો. અપભ્રંશાદિ ભાષા સંબંધી વિશેષમાં પં. બહેચરદાસની તેમના 'પ્રાકૃત-વ્યાકરણ'ની પ્રસ્તાવના, પં. લાલચંદની 'અપભ્રંશકાવ્ય ત્રયી'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૨ થી ૧૧૨ અને પં. હરગોવિંદદાસની તેમના 'પાઇઅ–સદ્દમહણ્ણવો' નામના પ્રાકૃતભાષાના કોશમાં તેમના ઉપોદ્ઘાતમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી મળશે.]

૪૮૦. અજયપાલના સમયમાં તેના જૈનમંત્રી નામે યશઃપાલે ોઢ વંશના મન્ત્રિ ધનદેવ અને રૂકિમણીના પુત્ર) મોહપરાજય ાટક થારાપદ્રપુર (થરાદ) માં ત્યાંના કુમારવિહારકોડાલંકાર શ્રી ીર જિનેશ્વર યાત્રા મહોત્સવ પ્રસંગે રચ્યું-તેમાં આલંકારિક રીતે ુમારપાલ રાજા સાથે ધર્મરાજ અને વિરતિ દેવીની પુત્રી પાસુન્દરીનું પાણિગ્રહણ શ્રી મહાવીર અને હેમાચાર્ય સમક્ષ કરા-યું છે. જૈન ધર્મના આ મહાન્ વિજયની મિતિ સં. ૧૨૧૬ ના ાર્ગશીર્ષ માસની શુકલ દ્વિતીયા બતાવી છે-તે દિવસે કુમારપાલે ગકટ રૂપે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. આ ગ્રંથ સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ વચમાં રચાયું જણાય છે.

૪૮૧. સં. ૧૨૩૧ માં મલ્લવાદી આચાર્ય કૃત ધર્મોત્તર ટિપ્પ-નક તાડપત્ર પર લખાયું છે કે જે પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે. (પી. ૫, ૩.) સં. ૧૨૩૨ માં ધારાનગરીના આમ્રદેવના પુત્ર નરપતિએ અજયપાલ દેવ રાજ્યે અણહિલનગરે નરપતિજયચર્યા (સ્વરોદય) રચ્યો તેમાં સ્વરો પરથી શુકન જોવા ને ખાસ કરી માન્ત્રિક યંત્રો વડે યુદ્ધમાં જય મેળવવા માટે શકુન જોવાની વાત છે. (વેલર નં. ૧૭૪૪ વે. નં. ૩૮૦ થી ૩૮૪, ભાં. ૮૨-૮૩ પૃ. ૩૫, ૨૨૦). બ.

૪૮૨. વાદિદેવ સૂરિ શિષ્ય મહેન્દ્ર સૂરિ શિષ્ય પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ વાદસ્થલ નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો હતો તેમા આશાવલ્લીના ઉદયન-વિહારમાં શ્વેતામ્બર યતિથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં જિનબિંબો પૂજનીય નથી એવો વાદ ખરતર જિનપતિ સુરિના મતાનુયાયીઓ કરતા હતા તેનું ખંડન છે. (જેસ. પ્ર. ૨૭) તે ગ્રંથના સામે ખ૦ જિનપતિ સૂરિએ [વિધિ] પ્રબોધ્યવાદસ્થલ એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો કે જેમાં પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (જેસ. પ્ર. ૨૮) સં. ૧૨૩૩ માં આ જિનપતિ સૂરિએ કલ્યાણ નગરમાં મહાવીર-પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી (જિનપ્રભ કૃત તીર્થકલ્પ). તેમણે રચેલ

૪૮૦. અજયપાલના સમયમાં તેના જૈનમંત્રી નામે યશઃપાલે (મોઢ વંશના મન્ત્રિ ધનદેવ અને રૂક્મિણીના પુત્ર) મોહપરાજય નાટક થારાપદ્રપુર (થરાદ) માં ત્યાંના કુમારવિહારકોડાલંકાર શ્રી વીર જિનેશ્વર યાત્રા મહોત્સવ પ્રસંગે રચ્યું-તેમાં આલંકારિક રીતે કુમારપાલ રાજા સાથે ધર્મરાજ અને વિરતિ દેવીની પુત્રી ાસુન્દરીનું પાણિગ્રહણ શ્રી મહાવીર અને હેમાચાર્ય સમક્ષ કરાં છે. જૈન ધર્મના આ મહાન્ વિજયની મિતિ સં. ૧૨૧૬ ના ાર્ગશીર્ષ નાસની શુકલ દ્વિતીયા બતાવી છે-તે દિવસે કુમારપાલે કટ રૂપે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. આ ગ્રંથ સં. ૧૨૨૯ થી ૨૩૨ વચમાં રચાયું જણાય છે.

૪૮૧. સં. ૧૨૩૧ માં મલ્લવાદી આચાર્ય કૃત ધર્મોત્તર ટિપ્પાક તાડપત્ર પર લખાયું છે કે જે પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે. (પી. ા, ૩.) સં. ૧૨૩૨ માં ધારાનગરીના આમ્રદેવના પુત્ર નરપતિએ અજયપાલ દેવ રાજ્યે અણહિલનગરે નરપતિજયચર્યા (સ્વરોદય) ચ્યો. તેમાં સ્વરો પરથી શુકન જોવા ને ખાસ કરી માન્ત્રિક યંત્રો ડે યુદ્ધમાં જય મેળવવા માટે શકુન જોવાની વાત છે. (વેલર નં. ૧૭૪૪ રે. નં. ૩૮૦ થી ૩૮૪, ભાં. ૮૨-૮૩ પૃ. ૩૫, ૨૨૦). બ.

૪૮૨. વાદિદેવ સૂરિ શિષ્ય મહેન્દ્ર સૂરિ શિષ્ય પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ વાદસ્થલ નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો હતો તેમા આશાવલ્લીના ઉદયનવિહારમાં શ્વેતામ્બર યતિથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં જિનબિંબો પૂજનીય નથી એવો વાદ ખરતર જિનપતિ સુરિના મતાનુયાયીઓ કરતા હતા તેનું ખંડન છે. (જેસ. પ્ર. ૨૭) તે ગ્રંથના સામે ખ૦ જિનપતિ સૂરિએ [વિધિ] પ્રબોધ્યવાદસ્થલ એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો કે જેમાં પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (જેસ. પ્ર. ૨૮) સં. ૧૨૩૩ માં આ જિનપતિ સૂરિએ કલ્યાણ નગરમાં મહાવીરપ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી (જિનપ્રભ કૃત તીર્થકલ્પ). તેમણે રચેલ

૪૮૫. અજયપાલ પછી તેનો બાલક પુત્ર મૂલરાજ (બાલ મૂલરાજ) ગૂજરાતના રાજ્યસિંહાસન પર બે વર્ષ રહી મરણ પામ્યો. સં. ૧૨૩૫. પછી તેનો નાનો ભાઇ ભીમદેવ બીજો બાલ્યાવસ્થામાં ગાદીએ આવ્યો, ત્યારથીજ ગૂજરાતના રાજ્યની દશા બગડતી ગઇ અને સામન્તો સ્વતંત્ર થતા ગયા.

૪૮૬. સં. ૧૨૩૬ માં તાડપત્ર પર સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલા વિવરણની પ્રત લખાઇ. (પા. સૂચિ નં. ૬૪). સં. ૧૨૩૭ માં આબુ ઉપર પ્રસિદ્ધ મંત્રી પૃથ્વીપાલ (પારા ૩૮૧)ના પુત્ર મંત્રી ધનપાલે પોતાના મોટાભાઇ જગદેવના અને પોતાના નામથી બે હાથીઓ હસ્તિશાળામાં કરાવ્યા અને ત્રીજો હાથી પણ તેણેજ કરાવ્યો હશે. આ ધનપાલે પોતાના પિતાના પગલે ચાલીને આબુના વિમલવસહિ મંદિરની કેટલીક દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૨૪૫ માં કરાવ્યો છે.

સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ શ્રીપાલ કવિના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રહી કુમારપાલપ્રતિબોધ રચ્યો એ અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે.

૪૮૭. સં. ૧૨૪૩ માં પૌર્ણમિક ચંદ્રપ્રભ સૂરિના શિષ્ય અને જયસિંહ નૃપતિએ સન્માનેલા ધર્મઘોષ સૂરિ પાસેથી જેમણે સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા યશોઘોષસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિએ હરિપાલ મંત્રીની વિજ્ઞપ્તિથી વિમલસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ રચી. (જે. નં. ૯૦, જેo પ્ર. ૪૦). રાજગચ્છના (શીલભદ્ર-માણિક્ય-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામી-નેમિચંદ્ર-સાગરચન્દ્ર શિષ્ય) માણિક્યચંદ્ર સૂરિએ સં. ૧૨૪૬ માં (રસવક્ત્ર ગ્રહાધીશ વર્ષે-૧૨૧૬ માં?) મમ્મટ કૃત કાવ્યપ્રકાશ પર કાવ્યપ્રકાશસંકેત નામની ટીકા રચી. આ ટીકા તે ગ્રંથ પર પહેલામાં પહેલી છે (પ્રo આનંદાશ્રમ ગ્રંથમાલા પૂના, સં. ૧૨૭૧ ની પ્રત જેo; પા. સૂચિ નં. ૬૭) આ સમયમાં વાદિ દેવસૂરિ શિ. ભદ્રસૂરિ શિ. પરમાનન્દ સૂરિએ ખંડનમંડન ટિપ્પન રચ્યું. (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ).

૪૮૮. સં. ૧૨૪૭ માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશે દંડનાયક સોભનદેવ, અને મુદ્રાધિકારી રત્નસિંહ હતા (પી. ૩, ૫૧).

૪૮૫. અજયપાલ પછી તેનો બાલક પુત્ર મૂલરાજ (બાલ મૂલરાજ) ગૂજરાતના રાજ્યસિંહાસન પર બે વર્ષ રહી મરણ પામ્યો. સં. ૧૨૩૫. પછી તેનો નાનો ભાઇ ભીમદેવ બીજો બાલ્યાવસ્થામાં ગાદીએ આવ્યો, ત્યારથીજ ગૂજરાતના રાજ્યની દશા બગડતી ગઇ અને સામન્તો સ્વતંત્ર થતા ગયા.

૪૮૬. સં. ૧૨૩૬ માં તાડપત્ર પર સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલા વિવરણની પ્રત લખાઇ. (પા. સૂચિ નં. ૬૪). સં. ૧૨૩૭ માં આબુ ઉપર પ્રસિદ્ધ મંત્રી પૃથ્વીપાલ (પારા ૩૮૧)ના પુત્ર મંત્રી ધનપાલે પોતાના મોટાભાઇ જગદેવના અને પોતાના નામથી બે હાથીઓ હસ્તિશાળામાં કરાવ્યા અને ત્રીજો હાથી પણ તેણેજ કરાવ્યો હશે. આ ધનપાલે પોતાના પિતાના પગલે ચાલીને આબુના વિમલવસહિ મંદિરની કેટલીક દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૨૪૫ માં કરાવ્યો છે.

સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ શ્રીપાલ કવિના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રહી કુમારપાલપ્રતિબોધ રચ્યો એ અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે.

૪૮૭. સં. ૧૨૪૩ માં પૌર્ણમિક ચંદ્રપ્રભ સૂરિના શિષ્ય અને જયસિંહ નૃપતિએ સન્માનેલા ધર્મઘોષ સૂરિ પાસેથી જેમણે સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા યશોઘોષસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિએ હરિપાલ મંત્રીની વિજ્ઞપ્તિથી વિમલસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ રચી. (જે. નં ૯૦, જે૦ પ્ર. ૪૦). રાજગચ્છના (શીલભદ્ર-માણિક્ય-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામી-નેમિચંદ્ર-સાગરચન્દ્ર શિષ્ય) માણિક્યચંદ્ર સૂરિએ સં. ૧૨૪૬ માં (રસવક્ત્ર ગ્રહાધીશ વર્ષે-૧૨૧૬ માં?) મમ્મટ કૃત કાવ્યપ્રકાશ પર કાવ્યપ્રકાશસંકેત નામની ટીકા રચી. આ ટીકા તે ગ્રંથ પર પહેલામાં પહેલી છે (પ્ર૦ આનંદાશ્રમ ગ્રંથમાલા પૂના, સં. ૧૨૭૧ ની પ્રત જે૦; પા. સૂચિ નં. ૬૭) આ સમયમાં વાદિ દેવસૂરિ શિ. ભદ્રસૂરિ શિ. પરમાનન્દ સૂરિએ ખંડનમંડન ટિપ્પન રચ્યું. (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ).

૪૮૮. સં. ૧૨૪૭ માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશે દંડનાયક સોભનદેવ, અને મુદ્રાધિકારી રત્નસિંહ હતા (પી. ૩, ૫૧).

ટીકા, અનેક જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ અને ઉપદેશકંદલી નામનું પ્રકરણ (પી. ૫, ૪૮) ની રચના કરી. વળી પોતાના 'બાલસરસ્વતી' નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા રાજડ નામના પુત્રના તરુણ વયમાંજ થયેલા મૃત્યુથી પોતાને થયેલ શોકમાંથી અભયદેવસૂરિએ બોધ આપી જાગ્રત કર્યો હતો અને તેમનાં વાક્યોથી વિવેકમંજરી નામનું પ્રકરણ પોતે સૂત્રિત કર્યું, (પી. ૨, ૫૬, પી. ૩, ૧૨ તથા ૧૦૦).

૪૯૧. સપાદલક્ષ (શાકંભરી) રાજા સમક્ષ વાદીઓને જીતનાર ધર્મઘોષ સૂરિ થયા, તેમના પટ્ટધર ગદ્યગોદાવરીના કર્તા યશોભદ્ર સૂરિ થયા, તેમના પછી રવિપ્રભ સૂરિ થયા ને તેમના શિષ્ય ઉદય પ્રભસૂરિએ નેમિચંદ્ર સૂરિના પ્રવચનસારોદ્ધાર પર વિષમપદ વ્યાખ્યા નામની ટીકા રચી (પી. ૩, ૧૨૬ ને ૨૬૨) તેમજ શિવશર્મસૂરિ કૃત પાંચમા પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથ નામે શતક પર, અને બીજા પ્રાચીન કર્મગ્રંથ નામે કર્મસ્તવ પર પણ ટિપ્પનો રચ્યાં (પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથોની પ્રસ્તાવના આ૦ સભા નં. ૫૨). ઉપરોક્ત (બોધિનશાકંભ-રીભૂપ એવા) ધર્મઘોષ સૂરિ-યશોભદ્ર સૂરિ-દેવસેન ગણિ શિ. પૃથ્વીચંદ્ર સૂરિએ કલ્પટિપ્પન રચ્યું (કી ૩ નં. ૧૬૩; પી ૨, ૧૩-૬૯; પી. ૩, ૧૫, ૩૯૭; જેસ.; પ૦).

૪૯૨. સં. ૧૨૫૩ માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિ કૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી. અને સં. ૧૨૫૪ મા કાસ-દ્રહ ગચ્છની સાથેજ સ્થપાયેલા જાલિહર ગચ્છના ૩૬૮ [બાલચંદ્ર-

येनोपदेशकंदल्याह्वानप्रकरणच्छलात् ।
दत्तं मोक्षाध्वनीनेभ्यः पाथेयातिथ्यमक्षयं ॥
—વિવેકમંજરીવૃત્તિ પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૧૦૦.

૩૬૮ કાસદ્રહ અને જાલિહર ગચ્છ બંને એક સાથે નીકળ્યા એમ તેજ ચરિતના અંતે જણાવ્યું છે.—

विपाहरगाहाए गच्छा गुच्छव्वसुमणमणहरणा ।
जालिहर-कासहरया सुणिमहुवरपरिगया दोन्नि ॥४८॥

ટીકા, અનેક જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ અને ઉપદેશકંદલી નામનું પ્રકરણ (પી. ૫, ૪૮) ની રચના કરી. વળી પોતાના 'બાલસરસ્વતી' નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા રાજડ નામના પુત્રના તરૂણ વયમાંજ થયેલા મૃત્યુથી પોતાને થયેલ શોકમાંથી અભયદેવસૂરિએ બોધ આપી જાગ્રત કર્યો હતો અને તેમનાં વાક્યોથી વિવેકમંજરી નામનું પ્રકરણ પોતે સૃજિત કર્યું, (પી. ૨, ૫૬, પી. ૩, ૧૨ તથા ૧૦૦).

૪૯૧. સપાદલક્ષ (શાકંભરી) રાજા સમક્ષ વાદીઓને જીતનાર ધર્મઘોષ સૂરિ થયા, તેમના પટ્ટધર ગદ્યગોદાવરીના કર્ત્તા યશોભદ્ર સૂરિ થયા, તેમના પછી રવિપ્રભ સૂરિ થયા ને તેમના શિષ્ય ઉદય પ્રભસૂરિએ નેમિચંદ્ર સૂરિના પ્રવચનસારોદ્ધાર પર વિષમપદ વ્યાખ્યા નામની ટીકા રચી (પી. ૩, ૧૨૬ ને ૨૬૨) તેમજ શિવશર્મસૂરિ કૃત પાંચમા પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથ નામે શતક પર, અને બીજા પ્રાચીન કર્મગ્રંથ નામે કર્મસ્તવ પર પણ ટિપ્પનો રચ્યાં (પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથોની પ્રસ્તાવના આ૦ સભા નં. ૫૨). ઉપરોક્ત (બોધિનશાકંભ-રીભૂપ એવા) ધર્મઘોષ સૂરિ-યશોભદ્ર સૂરિ-દેવસેન ગણિ શિ. પૃથ્વીચંદ્ર સૂરિએ કલ્પટિપ્પન રચ્યું (કી ૩ નં. ૧૬૩; પી ૨, ૧૩-૬૯; પી. ૩, ૧૫, ૩૯૭; જેસ.; પા૦).

૪૯૨. સં. ૧૨૫૩ માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિ કૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી. અને સં. ૧૨૫૪ મા કાસ-દહ ગચ્છની સાથેજ સ્થપાયેલા જાલિદ્ર ગચ્છના ૩૯૮ [બાલચંદ્ર-

---

येनोपदेशकंदल्याद्यानप्रकरणच्छलात् ।
कृतं मोक्षाध्वनां नेभ्यः पाथेयातिथ्यमक्षयं ॥
—વિવેકમંજરીવૃત્તિ પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૧૦૦.

૩૯૮ કાસદ્રહ અને જાલિદ્ર ગચ્છ બંને એક સાથે નીકળ્યા એમ તેજ ચરિતના અંતે જણાવ્યું છે.—

विपाहरगाहाए गच्छा गुच्छव्वसुमणमणहरणा ।
जालिहर-कासहरया मुणिमहुवरपरिगया दोन्नि ॥४९॥

ચમંઘોપ સૂરિએ પ્રાકૃતમાં શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ (પી. ૫, ૬૬) રચી. અને સં. ૧૨૬૪ માં નાગેન્દ્ર ગચ્છના (રામસૂરિ-ચંદ્રસૂરિ-દેવસૂરિ-અભયસૂરિ-ધનેશ્વરના શિષ્ય અને વિજયસિંહસૂરિના ગુરૂભાઇ દેવેન્દ્રસૂરિએ ચંદ્રપ્રભ ચરિત સંસ્કૃતમાં સોમેશ્વરપુર (સોમનાથ-દેવકીપત્તન)માં રચ્યું. (બુદ્. ૨ નં. ૩૪૭, બુદ્ ૩, નં. ૧૫૮; પી. ૪, ૮૫ મુદ્રિત). આ દેવેન્દ્ર સૂરિએ સેરીસા તીર્થની ઉત્પત્તિ કરી સંભવે છે. (જુઓ નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૬૪૬-૫૧ જૈનયુગ ૧, પૃ. ૧૮૮).

૪૯૬. ગૂજરાતના વાયટ ગામમાં વાયટીય (વાયડ) ગચ્છના પ્રસિદ્ધ જિનદત્તસૂરિ સં. ૧૨૬૫ માં થયા. તેમણે અનેકને જૈન કર્યા. તે વાયડ ગામ પરથી વાયડા બ્રાહ્મણો અને વાયડા વાણીઆ થયા છે અને જૈનમાં વાયટીય ગચ્છ થયો છે. તેમણે વિવેક વિલાસ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો (વે. નં. ૧૬૫૯, પ્ર૦ ય૦ ગ્રં. તથા મે૦ હી.) તે જિનદત્તસૂરિ વસ્તુપાલની સાથે શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયેલા સૂરિઓ-માંના એક હતા એમ સુકૃત સંકીર્તનમાં જણાવ્યું છે. તેમના શિષ્ય ચમત્કારી યોગવિદ્યાવાળા જીવદેવસૂરિ[૩૬૯] થયા. તેમણે તે ગામમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રાવકો વચ્ચે અત્યંત સ્નેહ બંધાવ્યો.

૪૯૭. સં. ૧૨૬૮ માં તાડપત્ર પર મુનિચંદ્રે લોકાનંદયોગ્ય નાગાનંદ નાટકની પ્રત લખી (પી. ૫, ૧૦૯). સં. ૧૨૭૨ મા ગુણવલ્લભે નરચન્દ્રના કહેવાથી વ્યાકરણ ચતુષ્કાવચૂરિ સમર્થિત કરી. સં. ૧૨૭૩ માં અચ્યુતદેવે યોગવિધિ, તથા હરિભદ્રસૂરિ (બીજા) એ મુનિપતિ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં (પી. ૫, ૧૩૧), ૧૨૭૪ માં ઉક્ત તિલકાચાર્યે જીતકલ્પ પર વૃત્તિ (પી ૫,

---

૩૬૯. આ જીવદેવ તે લક્ષ્મણગણિએ જે જીવદેવસૂરિની સ્તુતિ પોતાના સુપાસનાહ ચરિતમાં આ પ્રમાણે કરી છે કે-"શ્રીમદ્ જીવદેવસૂરિની વાણીને પ્રાકૃત પ્રબંધના કવિઓ જ નહીં, પરંતુ દેવતાઓ પણ પોતે કલ્પવૃક્ષની મંજરી માફક શ્રવણગોચર કરે છે" તેથી ભિન્ન સમજવા.

ધર્મઘોષ સૂરિએ પ્રાકૃતમાં શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ (પી. ૫, ૬૬) રચી. અને સં. ૧૨૬૪ માં નાગેન્દ્ર ગચ્છના (રામસૂરિ-ચંદ્રસૂરિ-દેવસૂરિ-અભયસૂરિ-ધનેશ્વરના શિષ્ય અને વિજયસિંહસૂરિના ગુરૂભાઇ દેવેન્દ્રસૂરિએ ચંદ્રપ્રભ ચરિત સંસ્કૃતમાં સોમેશ્વરપુર (સોમનાથ-દેવકીપત્તન)માં રચ્યું. (બુદ્. ૨ નં. ૩૪૭, બુદ્ ૩, નં. ૧૫૮; પી. ૪, ૮૫ મુદ્રિત). આ દેવેન્દ્ર સૂરિએ સેરીસા તીર્થની ઉત્પત્તિ કરી સંભવે છે. (જુઓ નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૬૪૬-૫૧ જૈનયુગ ૧, પૃ. ૧૮૮).

૪૯૬. ગૂજરાતના વાયટ ગામમાં વાયટીય (વાયડ) ગચ્છના પ્રસિદ્ધ જિનદત્તસૂરિ સં. ૧૨૬૫ માં થયા. તેમણે અનેકને જૈન કર્યા. તે વાયડ ગામ પરથી વાયડા બ્રાહ્મણો અને વાયડા વાણીઆ થયા છે અને જૈનમાં વાયટીય ગચ્છ થયો છે. તેમણે વિવેક વિલાસ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો (વે. નં. ૧૬૫૯, પ્ર૦ ૫૦ ગ્રં. તથા મે૦ હી.) તે જિનદત્તસૂરિ વસ્તુપાલની સાથે શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયેલા સૂરિઓ-માંના એક હતા એમ સુકૃત સંકીર્તનમાં જણાવ્યું છે. તેમના શિષ્ય ચમત્કારી યોગવિદ્યાવાળા જીવદેવસૂરિ[૩૬૯] થયા. તેમણે તે ગામમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રાવકો વચ્ચે અત્યંત સ્નેહ બંધાવ્યો.

૪૯૭. સં. ૧૨૬૮ માં તાડપત્ર પર મુનિચંદ્રે લોકાનંદયોગ્ય નાગાનંદ નાટકની પ્રત લખી (પી. ૫, ૧૦૯). સં. ૧૨૭૧ મા ગુણવલ્લભે નરચન્દ્રના કહેવાથી વ્યાકરણ ચતુષ્કાવચૂરિ સમર્થિત કરી. સં. ૧૨૭૩ માં અચ્છતદેવે યોગવિધિ, તથા હરિભદ્રસૂરિ (બીજા) એ મુનિપતિ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં (પી. ૫, ૧૩૧), ૧૨૭૪ માં ઉક્ત તિલકાચાર્યે જીતકલ્પ પર વૃત્તિ (પી ૫,

---

૩૬૯. આ જીવદેવ તે લક્ષ્મણગણિએ જે જીવદેવસૂરિની સ્તુતિ પોતાના સુપાસનાહ ચરિતમાં આ પ્રમાણે કરી છે કે-' શ્રીમદ્ જીવદેવસૂરિની વાણીને પ્રાકૃત પ્રબંધના કવિઓ જ નહી, પરંતુ દેવતાઓ પણ પોતે કલ્પતરૂની મંજરી માફક શ્રવણગોચર કરે છે' તેથી ભિન્ન સમજવા.

નાભેય ચૈત્યમાં પાર્શ્વનાથની તથા ચંદ્રપ્રભસ્વામિ સીમંધર યુગંધરની અને અંબિકા ભારતીની મૂર્ત્તિ સ્થાપિત કરી. આ આલ્હાદનની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૯૯ માં અણહિલ્લ નગરમાં નાગેન્દ્રગચ્છના વીરસૂરિ–પરમારવંશીય વર્ધમાન–રામ–ચંદ્ર–દેવ–અભયદેવ–ધનેશ્વર–વિજયસિંહસૂરિ શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ૫૪૯૪ શ્લોક પ્રમાણ વાસુપૂજ્ય ચરિત રચ્યું. (વે. નં. ૧૭૭૨, પ્ર૦ જૈ. ધ. સભા નં. ૧૮).

૫૦૦ આ સમયમા તાડપત્રપર સં. ૧૨૪૭ માં કલ્પસૂત્રની (પી. ૩, ૫૧), ૧૨૫૧ માં હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્રની (પી. ૩, ૪૫) પ્રત લખાઇ ૧૨૬૧ મા ભીમદેવરાજ્યે માનતુંગકૃત સિદ્ધજયંતીની પ્રત પ્રાગ્વાટ ઠ. નાઉ શ્રાવિકાએ મુકુંશિકાસ્થાનમા લખાવી અજિતદેવ સૂરિને અર્પણ કરેલી (પી. ૩, ૪૫), સં. ૧૨૬૪ (૧૨૮૮) માં ગુણપાલકૃત પ્રાકૃત ઋષિદત્તા ચરિતની પ્રત અણહિલ્લવાટકે ભીમદેવના રાજ્યમાં (કી. ૨, ૯) લખાઇ અને સં. ૧૨૯૫ માં ખરતર જિનપતિ–જિનેશ્વરસૂરિ શિ. વીર–કલશ ગણિએ આવશ્યક વૃત્તિ (કાં. છાણી) અને સં. ૧૨૯૬ માં ઉપદેશકંદલીવૃત્તિ પુસ્તકની તાડપત્રપર પ્રતો લખાઇ. (પી. ૫, ૪૨).

૫૦૧ વળી ગૂર્જરાતના સામંત–આબુના રાજા ધારાવર્ષ (કુમારપાલના મહા સામન્ત યશોધવલનો પુત્ર)ના ભાઈ પ્રલ્હાદનદેવે પાર્થ-પરાક્રમ વ્યાયોગ રચ્યું (પ્ર. ગા. ઓ. સી.) ને પોતાના નામથી પ્રલ્હાદનપુર (પાલણપુર) વસાવ્યું. ને ત્યા પાલ્હવિહાર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું. અજયપાલ મેવાડના રાજા સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં બહુ ઘવાયો હતો, ત્યારે રાજ્ય અને પ્રાણોની રક્ષા આ પ્રલ્હાદનદેવે (પાલનસી)એ પોતાની વીરતાથી કરી હતી. પ્રલ્હાદનદેવે શ્રી ભોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરુણરસ પ્રધાન કથા રચ્યાનું સોમેશ્વર કહે છે પરંતુ તે કથા કે પ્રલ્હાદનદેવના બીજા ગ્રંથો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પંડિત (રાજા) કે જે સોમેશ્વરના પિતાના ગુરૂ થાય તે અત્યંત

નાભેય ચૈત્યમાં પાર્શ્વનાથની તથા ચંદ્રપ્રભસ્વામિ સીમંધર સુગંધરની અને અંબિકા ભારતીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી. આ આલ્હાદનની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૯૯ માં અણહિલ્લ નગરમાં નાગેન્દ્રગચ્છના વીરસૂરિ-પરમારવંશીય વર્ધમાન-રામ-ચંદ્ર-દેવ-અભયદેવ-ધનેશ્વર-વિજયસિંહસૂરિ શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ૫૪૯૪ શ્લોક પ્રમાણ વાસુપૂજ્ય ચરિત રચ્યું. (વે. નં. ૧૭૭૨, પ્ર૦ જૈ. ધ. સભા નં. ૧૮).

૫૦૦ આ સમયમા તાડપત્રપર સં. ૧૨૪૭ માં કલ્પસૂત્રની (પી. ૩, ૫૧), ૧૨૫૧ માં હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્રની (પી. ૩, ૪૫) પ્રત લખાઇ ૧૨૬૧ મા ભીમદેવરાજ્યે માનતુંગકૃત સિદ્ધજયંતીની પ્રત પ્રાગ્વાટ ઠ. નાઉ શ્રાવિકાએ મુકુંશિકાસ્થાનમા લખાવી અજિતદેવ સૂરિને અર્પણ કરેલી (પી. ૩, ૪૫), સં. ૧૨૬૪ (૧૨૮૮) માં ગુણપાલકૃત પ્રાકૃત ઋષિદત્તા ચરિતની પ્રત અણહિલવાડકે ભીમદેવના રાજ્યમાં (કી. ૨, ૯) લખાઇ અને સં. ૧૨૯૫ માં ખરતર જિનપતિ-જિનેશ્વરસૂરિ શિ. વીર-કલશ ગણિએ આવશ્યક વૃત્તિ (કાં. છાણી) અને સં. ૧૨૯૬ માં ઉપદેશકંદલીવૃત્તિ પુસ્તકની તાડપત્રપર પ્રતો લખાઇ. (પી. ૫, ૪૨).

૫૦૧ વળી ગૂજરાતના સામંત-આબુના રાજા ધારાવર્ષ (કુમારપાલના મહા સામન્ત યશોધવલને પુત્ર)ના ભાઈ પ્રલ્હાદનદેવે પાર્થ-પરાક્રમ વ્યાયોગ રચ્યું (પ્ર. ગા. ઓ. સી.) ને પોતાના નામથી પ્રલ્હાદનપુર (પાલણપુર) વસાવ્યું. ને ત્યા પાલ્હવિહાર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું. અજયપાલ મેવાડના રાજા સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં બહુ ઘવાયો હતો, ત્યારે રાજ્ય અને પ્રાણોની રક્ષા આ પ્રલ્હાદનદેવે (પાલનસી)એ પોતાની વીરતાથી કરી હતી. પ્રલ્હાદનદેવે શ્રી ભોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરુણરસ પ્રધાન કથા રચ્યાનું સોમેશ્વર કહે છે પરંતુ તે કથા કે પ્રલ્હાદનદેવના બીજા ગ્રંથો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પંડિત (રાજા) કે જે સોમેશ્વરના પિતાના ગુરૂ થાય તે અત્યંત

શકાય તેમ છે. (જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૬-૭૮.)

૫૦૪ આ સિવાય ચઉરંગસંધિ, જયદેવગણિકૃત ભાવનાસંધિ આ શતકમાં મૂકી શકાય તેમ છે. આ પરથી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્ય-ભાષા થઈ હતી તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

૫૦૫ **જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય**—અપભ્રંશ ભાષા ખેડાતી ગઇ. તેમાં રૂપાન્તર થતું ગયું અને તેના પરિણામે જૂની ગૂજરાતી, જૂની હિન્દી, વગેરે ભાષાઓ આધુનિક ગૂજરાતી હિન્દી આદિ દેશ-ભાષાઓના મૂળ-જૂના સ્વરૂપમાં-પરિણમી હતી. આ જૂની ગૂજરા-તીમાં રાસ આદિ અનેક કૃતિઓ થતી ગઇ. તેરમા શતકમાં શાલિ-ભદ્રસૂરિએ જૈન મહાપુરુષો નામે ભરતેશ્વર બાહુબલિપર રાસ સં. ૧૨૪૧ મા રચ્યો. તેનો એક નાનો બુદ્ધિરાસ છે કે જેમાં સામાન્ય ઉપદેશ છે. જિનેશ્વરસૂરિના પિતા નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકનું સં. ૧૨૪૫ નું જિનવલ્લભસૂરિ ગીત છે; મહેંદ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મે શ્રી મહાવીરના શિષ્ય સુધર્મા સ્વામિના શિષ્ય-પટ્ટધર જંબૂસ્વામી ચરિત રચેલું છે. અને વસ્તુપાલના કુલગુરૂ નાગેંદ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિએ રેવંત-ગિરિ રાસો સં. ૧૨૮૭ આસપાસ રચ્યો છે. બૃહદ્‌ગચ્છના રામચંદ્ર સૂરિ શિષ્ય મંગલસૂરિએ મહાવીર જન્માભિષેક કાવ્ય પ્રાચીન ગૂજ-રાતીમા કર્યું છે. [જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૪.]

શકાય તેમ છે. (જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૬-૭૮.)

૫૦૪ આ સિવાય ચઉરંગસંધિ, જયદેવગણિકૃત ભાવનાસંધિ આ શતકમાં મૂકી શકાય તેમ છે. આ પરથી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્ય-ભાષા થઈ હતી તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

૫૦૫ **જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય**—અપભ્રંશ ભાષા ઘસાતી ગઇ. તેમાં રૂપાન્તર થતું ગયું અને તેના પરિણામે જૂની ગૂજરાતી, જૂની હિન્દી, વગેરે ભાષાઓ આધુનિક ગૂજરાતી હિન્દી આદિ દેશ-ભાષાઓના મૂળ-જૂના સ્વરૂપમાં-પરિણમી હતી. આ જૂની ગૂજરાતીમાં રાસ આદિ અનેક કૃતિઓ થતી ગઇ. તેરમા શતકમાં શાલિભદ્રસૂરિએ જૈન મહાપુરૂષો નામે ભરતેશ્વર બાહુબલિપર રાસ સં. ૧૨૪૧ મા રચ્યો. તેનો એક નાનો બુદ્ધિરાસ છે કે જેમાં સામાન્ય ઉપદેશ છે. જિનેશ્વરસૂરિના પિતા નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકનું સં. ૧૨૪૫ નું જિનવલ્લભસૂરિ ગીત છે; મહેંદ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મે શ્રી મહાવીરના શિષ્ય સુધર્મા સ્વામિના શિષ્ય-પટ્ટધર જંબૂસ્વામી ચરિત રચેલું છે. અને વસ્તુપાલના કુલગુરૂ નાગેંદ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિએ રેવંતગિરિ રાસો સં. ૧૨૮૭ આસપાસ રચ્યો છે. બૃહદ્ગચ્છના રામચંદ્ર સૂરિ શિષ્ય અંગલસૂરિએ મહાવીર જન્માભિષેક કાવ્ય પ્રાચીન ગૂજરાતીમા કર્યું છે. [જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૪.]

तस्यानुजो विजयते विजितेन्द्रियस्य सारस्वतामृतकृताद्भुतहर्षवर्षः ।
श्री वस्तुपाल इति भालतलस्थितानि दौःस्थ्याक्षराणि सुकृती कृतिनां विलुंपन् ॥

अन्वयेन विनयेन विद्यया विक्रमेण सुकृतक्रमेण च ।
क्वापि कोऽपि न पुमानुपैति मे वस्तुपालसदृशो दृशोः पथि ॥

—સોમેશ્વરકૃત આબુપ્રશસ્તિ સં. ૧૨૮૭

'તે ઇંદ્રિયજયીનો લઘુબંધુ નામે શ્રી વસ્તુપાલ સારસ્વત અમૃતથી અદ્ભુત હર્ષવૃષ્ટિ કરનાર-અમૃતવર્ષી કવિ અને વિદ્વાનોના ભાલતલપર લખાયેલા દુરક્ષરોને ભુંસી નાંખનાર તરીકે વિજયી છે

'વંશ, વિનય, વિદ્યા, વિક્રમ અને સુકૃત-એ ક્રમમાં વસ્તુપાલ સમાન અન્ય કોઈ પુરૂષ ક્યાંઇ પણ મારી દૃષ્ટિએ આવતો નથી.

૫૦૬. "મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ-ગૂજરાતના આ બે વણિગ્ બંધુઓએ પોતાના સદ્‌ગુણો અને સુકૃત્યોથી જે કીર્તિ મેળવી ગયા, તેવી કીર્તિ મેળવનારા પુરૂષો ભારતના ઐતિહાસિક મધ્યકાલમાં ઘણા થોડા થયા છે.

'એ બંને ભાઇઓ-જન્મથી હતા તો પુનર્વિવાહિત માતાના પુત્ર, પણ ગૌરવ અને સમ્માનની દૃષ્ટિએ આદર્શ કુલપુંગવોથી પણ પૂજ્નય તેવા થયા; જાતિથી હતા તો વૈસ્ય, પણ શૌર્ય અને ઔદાર્યના ગુણે કરી મહાન્ ક્ષત્રિયોથી પણ ચઢી જાય તેવા થયા; પદથી હતા તો મહામાત્ય, પણ સત્તા અને સામર્થ્યના યોગે કરી મોટા સમ્રાટોથી પણ વધી જાય તેવા થયા; ધર્મથી હતા તો જૈન, પણ સહિષ્ણુતા અને સમદર્શિતાના સદ્‌ભાવે લોકમાન્ય મહાત્માથી પણ સ્તવાય તેવા થયા, વ્યવસાયથી હતા તો રાજસેવક પણ કળા અને ધર્મના અલૌકિક પ્રેમપ્રભાવે યોગી પુરૂષોથી પણ વંદાય તેવા થયા, અને વેષથી હતા તો વૈભવશાલી ગૃહસ્થ, પણ ત્યાગ અને વિરાગની વાસનાએ અતિજનોથી પણ અભિવાદ્ય તેવા થયા.

तस्यानुजो विजयते विजितेन्द्रियस्य सारस्वतामृतकृताद्भुतहर्षवर्षः ।
श्री वस्तुपाल इति भालतललिखितानि दौःस्थ्याक्षराणि सुकृती कृतिनां विलुम्पन् ॥

अन्वयेन विनयेन विद्यया विक्रमेण सुकृतक्रमेण च ।
क्वापि कोऽपि न पुमानुपैति मे वस्तुपालसदृशो दृशोः पथि ॥

—સોમેશ્વરકૃત આબુપ્રશસ્તિ સં. ૧૨૮૭

'તે દિગ્વિજયીનો લઘુબંધુ નામે શ્રી વસ્તુપાલ સારસ્વત અમૃતથી અદ્ભુત હર્ષવૃષ્ટિ કરનાર-અમૃતવર્ષી કવિ અને વિદ્વાનોના ભાલતલપર લખાયેલા દુરક્ષરોને ભુંસી નાંખનાર તરીકે વિજયી છે

'વંશ, વિનય, વિદ્યા, વિક્રમ અને સુકૃત-એ ક્રમમાં વસ્તુપાલ સમાન અન્ય કોઈ પુરૂષ ક્યાંઇ પણ મારી દૃષ્ટિએ આવતો નથી.

૫૦૬. "મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ-ગૂજરાતના આ બે વણિગ્ બંધુઓએ પોતાના સદ્ગુણો અને સુકૃત્યોથી જે કીર્ત્તિ મેળવી ગયા, તેવી કીર્ત્તિ મેળવનારા પુરૂષો ભારતના ઐતિહાસિક મધ્યકાલમાં ઘણા થોડા થયા છે.

'એ બંને ભાઇઓ-જન્મથી હતા તો પુનર્વિવાહિત માતાના પુત્ર, પણ ગૌરવ અને સમ્માનની દૃષ્ટિએ આદર્શ કુલપુંગવોથી પણ પૂજનીય તેવા થયા; જાતિથી હતા તો વૈશ્ય, પણ શૌર્ય અને ઔદાર્યના ગુણે કરી મહાન્ ક્ષત્રિયોથી પણ ચઢી જાય તેવા થયા; પદથી હતા તો મહામાત્ય, પણ સત્તા અને સામર્થ્યના યોગે કરી મોટા સમ્રાટોથી પણ વધી જાય તેવા થયા; ધર્મથી હતા તો જૈન, પણ સહિષ્ણુતા અને સમદર્શિતાના સદ્ભાવે લોકમાન્ય મહાત્માથી પણ સ્તવાય તેવા થયા, વ્યવસાયથી હતા તો રાજસેવક પણ કળા અને ધર્મના અલૌકિક પ્રેમપ્રભાવે યોગી પુરૂષોથી પણ વંદાય તેવા થયા, અને વેષથી હતા તો વૈભવશાલી ગૃહસ્થ, પણ ત્યાગ અને વિરાગની

જે વિદ્વાનો-કવિઓને તેનું પોષ્યા હતા-સન્માન્યા હતા-કદર કરી નવાજ્યા હતા તેઓએ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ગ્રંથો રચ્યા હતા. આ ગ્રંથો વસ્તુપાલના સમયમાંજ રચાયેલા હોઈ સામાન્ય રીતે આપણા કવિઓના કાવ્યોમાં રહેતી અતિશયોક્તિવાળી પ્રશંસાત્મક શબ્દરચના બાદ કરતાં વિશેષ વિશ્વસનીય અને ઐતિહાસિક બિનાનો સત્ય પ્રકાશ પાડનાર ગણી શકાય તે પરથી ટુંકમાં ટાંચણરૂપે અત્ર કંઈક નોંધીશું. તેના સમય પછીના ગ્રંથોમાંથી પણ ઉપયોગી ઘણી હકીકતો મળે છે પણ વિસ્તારભયથી તેને અત્ર ખાસ સ્પર્શવાનું યોગ્ય નથી ગણ્યું.[૭૪]

---

૭૪. વસ્તુપાલ સંબંધી સમકાલીન સાહિત્ય ૧-૩ ચાલુક્યકુલકવિ સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી (સં. ૧૨૮૨ આસપાસ), અને તેના બીજા ગ્રંથ નામે સુરથોત્સવનો છેલ્લો સર્ગ, તથા ઉલ્લાઘરાઘવના દરેક સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક, ૪-૫ સોમેશ્વરકૃત ગિરનારના તેમજ આબુના-મંદિરોમાં કોતરેલી એમ બે વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ સં. ૧૨૮૮, ૬. અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન, (સં. ૧૨૮૫ આસપાસ), ૭-૮ જયસિંહકૃત હમ્મીરમદમર્દન નાટક,-તથા વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિકાવ્ય, ૯-૧૦ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય નામનું ૧૬ સર્ગનું મહાકાવ્ય તથા સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિનિ કાવ્ય. આ બધાં મંત્રીની સત્તા અને કીર્તિનો સૂર્ય મધ્યાન્હે તપતો હતો તે સમયે એટલે સં. ૧૨૮૬-૮૮ પહેલાં રચાયાં છે. ત્યારપછીના તેના જીવનનો અહેવાલ કોઈએ આપ્યો નથી. ૧૧ બાલચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૯૬ પછી વસંતવિલાસ કાવ્ય રચ્યું છતાં તેમાં પણ પછીના તેના જીવનનો વૃત્તાંત નથી. વસ્તુપાલ થઈ ગયા પછીનું સાહિત્ય: ૧૨ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી સં. ૧૩૬૧. ૧૩ જિનપ્રભકૃત તીર્થકલ્પ સં. ૧૪ રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫ ૧૫ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર સં. ૧૪૯૭ કે જે નં. ૧ ને ૧૪ ને અનુસરે છે છતાં તેમાં ઘણી નવી અને ઉપયોગી માહિતી છે. ભાષાની કૃતિઓ:-૧૬ વસ્તુપાલ રાસ હીરાનંદસૂરિકૃત સં. ૧૪૮૪, ૧૭ લક્ષ્મીસાગરસૂરિકૃત (પ્રાયઃ સં. ૧૫૪૮), ૧૮ પાર્શ્વચંદ્રકૃત પ્રાયઃ સં. ૧૫૫૫, ૧૯ સમયસુંદરકૃત સં. ૧૬૮૨ (?), ૨૦ મેરૂવિજયકૃત સં. ૧૭૨૧. વસ્તુપાલ સંબંધીના લેખોમાં સુકૃત સંકીર્તન, વસંતવિલાસ, હમ્મીરમદમર્દન, નરનારાયણાનંદ એ ચારે પર સ્વ૦

જે વિદ્વાનો-કવિઓને તેણે પોષ્યા હતા-સન્માન્યા હતા-કદર કરી નવાજ્યા હતા તેઓએ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ગ્રંથો રચ્યા હતા. આ ગ્રંથો વસ્તુપાલના સમયમાંજ રચાયેલા હોઈ સામાન્ય રીતે આપણા કવિઓના કાવ્યોમા રહેતી અતિશયોક્તિવાળી પ્રશંસાત્મક શબ્દરચના બાદ કરતાં વિશેષ વિશ્વસનીય અને ઐતિહાસિક વિગતોનો સત્ય પ્રકાશ પાડનાર ગણી શકાય તે પરથી ટુંકમાં ટાંચણરૂપે અત્ર કંઈક નોંધીશું. તેના સમય પછીના ગ્રંથોમાથી પણ ઉપયોગી ઘણી હકીકતો મળે છે પણ વિસ્તારભયથી તેને અત્ર ખાસ સ્પર્શવાનું યોગ્ય નથી ગણ્યું.[૩૭૪]

૩૭૪. વસ્તુપાલ સંબંધી સમકાલીન સાહિત્ય ૧-૩ ચાલુક્યકુલકવિ સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી (સં. ૧૨૮૨ આસપાસ), અને તેના બીજા ગ્રંથ નામે સુરથોત્સવનો છેલ્લો સર્ગ, તથા ઉલ્લાઘરાઘવના દરેક સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક, ૪-૫ સોમેશ્વરકૃત ગિરનારના તેમજ આબુના-મંદિરોમાં કોતરેલી એમ બે વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ સં. ૧૨૮૮, ૬. અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન, (સં. ૧૨૮૫ આસપાસ), ૭-૮ જયસિંહકૃત હમીરમદમર્દન નાટક,-તથા વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિકાવ્ય, ૯-૧૦ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય નામનું ૧૬ સર્ગનું મહાકાવ્ય તથા સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિનિ કાવ્ય. આ બધાં મંત્રીની સત્તા અને કીર્તિનો સૂર્ય મધ્યાન્હે તપતો હતો તે સમયે એટલે સં. ૧૨૮૬-૮૮ પહેલાં રચાયાં છે. ત્યારપછીના તેના જીવનનો અહેવાલ કોઇએ આપ્યો નથી. ૧૧ બાલચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૯૬ પછી વસંતવિલાસ કાવ્ય રચ્યુ છતાં તેમાં પણ પછીના તેના જીવનનો વૃત્તાંત નથી. વસ્તુપાલ થઈ ગયા પછીનું સાહિત્યઃ ૧૨ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૧૩ જિનપ્રભકૃત તીર્થકલ્પ સં. ૧૪ રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫ ૧૫ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર સં. ૧૪૯૭ કે જે નં. ૧ ને ૧૪ ને અનુસરે છે છતાં તેમાં ઘણી નવી અને ઉપયોગી માહિતી છે. ભાષાની કૃતિઓઃ-૧૬ વસ્તુપાલ રાસ હીરાનંદસૂરિકૃત સં. ૧૪૮૪, ૧૭ લક્ષ્મીસાગરસૂરિકૃત (પ્રાયઃ સં. ૧૫૪૮), ૧૮ પાર્શ્વચંદ્રકૃત પ્રાયઃ સં. ૧૫૫૫, ૧૯ સમયસુંદરકૃત સં. ૧૬૮૨ (?), ૨૦ મેરૂવિજયકૃત સં. ૧૭૨૧. વસ્તુપાલ સંબંધીના લેખોમાં સુકૃત સંકીર્તન, વસંતવિલાસ, હમીરમદમર્દન, નરનારાયણાનંદ એ ચારે પર સ્વ૦

જે વિદ્વાનો-કવિઓને તેણે પોષ્યા હતા-સન્માન્યા હતા-કદર કરી નવાજ્યા હતા તેઓએ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ગ્રંથો રચ્યા હતા. આ ગ્રંથો વસ્તુપાલના સમયમાંજ રચાયેલા હોઈ સામાન્ય રીતે આપણા કવિઓના કાવ્યોમા રહેતી અતિશયોક્તિવાળી પ્રશંસાત્મક શબ્દરચના બાદ કરતાં વિશેષ વિશ્વસનીય અને ઐતિહાસિક વિગતોનો સત્ય પ્રકાશ પાડનાર ગણી શકાય. તે પરથી ટુંકમાં ટાંચણરૂપે અત્ર કંઈક નોંધીશું. તેના સમય પછીના ગ્રંથોમાંથી પણ ઉપયોગી ઘણી હકીકતો મળે છે પણ વિસ્તારભયથી તેને અત્ર ખાસ સ્પર્શવાનું યોગ્ય નથી ગણ્યું.[૩૭૪]

---

૩૭૪. વસ્તુપાલ સંબંધી સમકાલીન સાહિત્ય ૧-૩ ચાલુક્યકુલકવિ સોમેશ્વરકૃત કીર્ત્તિકૌમુદી (સં. ૧૨૮૨ આસપાસ), અને તેના બીજા ગ્રંથ નામે સુરથોત્સવનો છેલ્લો સર્ગ, તથા ઉલ્લાઘરાઘવના દરેક સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક, ૪-૫ સોમેશ્વરકૃત ગિરનારના તેમજ આબુના- મંદિરોમાં કોતરેલી એમ બે વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ સં. ૧૨૮૮, ૬ અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્ત્તન, (સં. ૧૨૮૫ આસપાસ), ૭-૮ જયસિંહકૃત હમીરમદમર્દન નાટક,-તથા વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિકાવ્ય, ૯-૧૦ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય નામનું ૧૬ સર્ગનું મહાકાવ્ય તથા સુકૃતકીર્ત્તિકલ્લોલિનિ કાવ્ય. આ બધાં મંત્રીની સત્તા અને કીર્તિનો સૂર્ય મધ્યાન્હે તપતો હતો તે સમયે એટલે સં. ૧૨૮૬-૮૮ પહેલાં રચાયાં છે. ત્યારપછીના તેના જીવનનો અહેવાલ કોઇએ આપ્યો નથી. ૧૧ બાલચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૯૬ પછી વસંતવિલાસ કાવ્ય રચ્યુ છતાં તેમાં પણ પછીના તેના જીવનનો વૃત્તાંત નથી. વસ્તુપાલ થઈ ગયા પછીનું સાહિત્યઃ ૧૨ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૧૩ જિનપ્રભકૃત તીર્થકલ્પ સં. ૧૪ રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫ ૧૫ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર સં. ૧૪૯૭ કે જે નં. ૧ ને ૧૪ ને અનુસરે છે છતાં તેમાં ઘણી નવી અને ઉપયોગી માહિતી છે. ભાષાની કૃતિઓઃ-૧૬ વસ્તુપાલ રાસ હીરાનંદસૂરિકૃત સં. ૧૪૮૪, ૧૭ લક્ષ્મીસાગરસૂરિકૃત (પ્રાયઃ સં. ૧૫૪૮), ૧૮ પાર્શ્વચંદ્રકૃત પ્રાયઃ સં. ૧૫૫૫, ૧૯ સમયસુંદરકૃત [illegible] ૬૮૨ (૬), ૨૦ મેરૂવિજયકૃત સં. ૧૭૨૧. વસ્તુપાલ સંબંધીના [illegible] સંકીર્ત્તન, વસંતવિલાસ, હમીરમદમર્દન, નરનારાયણાનંદ [illegible] સંકી-

જે વિદ્વાનો-કવિઓને તેણે પોષ્યા હતા-સન્માન્યા હતા-કદર કરી નવાજ્યા હતા તેઓએ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ગ્રંથો રચ્યા હતા. આ ગ્રંથો વસ્તુપાલના સમયમાંજ રચાયેલા હોઈ સામાન્ય રીતે આપણા કવિઓના કાવ્યોમા રહેતી અતિશયોક્તિવાળી પ્રશંસાત્મક શબ્દરચના બાદ કરતાં વિશેષ વિશ્વસનીય અને ઐતિહાસિક વિગતોનો સત્ય પ્રકાશ પાડનાર ગણી શકાય. તે પરથી ટુંકમાં ટાંચણરૂપે અત્ર કંઈક નોંધીશું. તેના સમય પછીના ગ્રંથોમાંથી પણ ઉપયોગી ઘણી હકીકતો મળે છે પણ વિસ્તારભયથી તેને અત્ર ખાસ સ્પર્શવાનું યોગ્ય નથી ગણ્યું.[૩૭૪]

૩૭૪. વસ્તુપાલ સંબંધી સમકાલીન સાહિત્ય ૧-૩ ચાલુક્યકુલકવિ સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી (સં. ૧૨૮૨ આસપાસ), અને તેના બીજા ગ્રંથ નામે સુરથોત્સવનો છેલ્લો સર્ગ, તથા ઉલ્લાઘરાઘવના દરેક સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક, ૪-૫ સોમેશ્વરકૃત ગિરનારના તેમજ આબુના- મંદિરોમાં કોતરેલી એમ બે વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ સં. ૧૨૮૮, ૬ અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન, (સં. ૧૨૮૫ આસપાસ), ૭-૮ જયસિંહકૃત હમીરમદમર્દન નાટક,-તથા વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિકાવ્ય, ૯-૧૦ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય નામનું ૧૬ સર્ગનું મહાકાવ્ય તથા સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિનિ કાવ્ય. આ બધાં મંત્રીની સત્તા અને કીર્તિનો સૂર્ય મધ્યાન્હે તપતો હતો તે સમયે એટલે સં. ૧૨૮૬-૮૮ પહેલાં રચાયાં છે. ત્યારપછીના તેના જીવનનો અહેવાલ કોઇએ આપ્યો નથી. ૧૧ બાલચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૯૬ પછી વસંતવિલાસ કાવ્ય રચ્યુ છતાં તેમાં પણ પછીના તેના જીવનનો વૃત્તાંત નથી. વસ્તુપાલ થઈ ગયા પછીનું સાહિત્યઃ ૧૨ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૧૩ જિનપ્રભકૃત તીર્થકલ્પ સં. ૧૪ રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫ ૧૫ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર સં. ૧૪૯૭ કે જે નં. ૧ ને ૧૪ ને અનુસરે છે છતાં તેમાં ઘણી નવી અને ઉપયોગી માહિતી છે. ભાષાની કૃતિઓઃ-૧૬ વસ્તુપાલ રાસ હીરાનંદસૂરિકૃત સં. ૧૪૮૪, ૧૭ લક્ષ્મીસાગરસૂરિકૃત (પ્રાયઃ સં. ૧૫૪૮), ૧૮ પાર્શ્વચંદ્રકૃત પ્રાયઃ સં. ૧૫૫૫, ૧૯ સમયસુંદરકૃત [illegible] ૧૬૮૨ (?), ૨૦ મેરૂવિજયકૃત સં. ૧૭૨૧. વસ્તુપાલ સંબંધીના [illegible] ર્તન, વસંતવિલાસ, હમીરમદમર્દન, નરનારાયણાનંદ [illegible] સંકી-

સ્વ૦.

અશ્વરાજ નામનો પુત્ર થયો. તે માતૃભક્ત હતો ને તે મંત્રીકાર્યમ પ્રવીણ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ વ્યવસાયમાં બહુ ઉદ્યોગી હોવાથ તેણે ન્યાય માર્ગે ધન સારૂં ઉપાર્જી ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા પર રહી ચૌલુક્ય રાજાની પ્રીતિ સંપાદિત કરી. તેણે પોતાની માતાની સાથે સાત તીર્થયાત્રા–શત્રુંજય અને ગિરનાર પર કરી.[૩૭૬] દંડપતિ આભૂની[૩૭૭] પુત્રી કુમારદેવી સાથે તે પરણ્યો. કુમારદેવી વિધવા હતી[૩૭૮] તે વાત ટિપ્પણ ૩૭૪ મા નોંધેલા ૧થી

૩૭૬. નરનારાયણાનંદમાં ને વસંતવિલાસમાં ૭ યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે. ગિરનાર પ્રશસ્તિમાં એ યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરી તેને 'સંઘપતિ' કહેલ છે.

૩૭૭. પ્રાગ્વાટ વંશમાં સામંતસિંહ–શાંતિ–બ્રહ્મનાગ–નાગડ પુત્ર આભુ તે ચૌલુક્ય રાજ્યનો દંડપતિ–(જિનહર્ષનું વ૦ ચ૦).

૩૭૮. માત્ર નં. ૧૨ એટલે સં. ૧૩૬૧માં મેરૂતુંગે રચેલા પ્રબંધ-ચિંતામણી પૃ. ૨૫૧–૫૨ માં કુમારદેવી વિધવા હતી એ વાત આવી છે અને તે આ રીતે કેઃ–'મંત્રીઓની જન્મવાર્તા એવી છે કે–ક્યારેક શ્રી પાટણમાં ભટ્ટારક હરિભદ્રસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં કુમારદેવી નામની એક રૂપ-વતી વિધવા સ્ત્રી આવેલી. તેના સામું આચાર્ય વારંવાર જોવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં બેઠેલા મંત્રી આશરાજનું મન તેના પર આકર્ષાયું તેના ગયા પછી મંત્રિએ ગુરૂને તેની સામું જોવાનું આગ્રહપૂર્વક કારણ પૂછ્યું, ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે ઇષ્ટ દેવતાએ અમને, એ સ્ત્રીની કુખમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમાનો ભાવી અવતાર કહેલો છે તેથી તે બાબતમાં સામુદ્રિક લક્ષણો અમે ફરી જોતા હતા. આ રીતે સૂરિ પાસેથી તત્ત્વ જાણીને તેણે તે સ્ત્રીનું અપહરણ કર્યું અને પોતાની પ્રિયા બનાવી ક્રમથી તેના પેટે જ્યોતિરિંદ્રો જેવા તે વસ્તુ-પાલ તેજપાલ નામના મહામંત્રીઓ થયા'—આ વાત નં ૧૩ થી ૧૫ એટલે જિનપ્રભે, રાજશેખરે કે જિનહર્ષે પણ પોતાના ગ્રંથમા જણાવી નથી, પણ નં. ૧૭, ૧૮, અને ૨૦ ના વસ્તુપાલના રાસોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી છે તેથી તે રાસકારો મેરૂતુંગને અનુસર્યા છે એમ સમજાય છે સ્વ મણિભાઇ વ્યાસ જણાવે છે કે મેરૂતુંગ વસ્તુપાલ તેજપાળથી લગભગ ૫૭ વર્ષે–નજીકકા-ળમાં થયો તે વખતે બંને મંત્રીઓના વંશજો હયાત હોવા જોઇએ, લોકોને પણ ઘેર ઘેર એ વાત જાણીતી હોવી જોઇએ. એ વખતે કવિને વિશ્વસનીય

અશ્વરાજ નામનો પુત્ર થયો. તે માતૃભક્ત હતો ને તે મંત્રીકાર્યમાં પ્રવીણ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ વ્યવસાયમાં બહુ ઉદ્યોગી હોવાથી તેણે ન્યાય માર્ગે ધન સારૂં ઉપાર્જી ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા પર રહી ચૌલુક્ય રાજાની પ્રીતિ સંપાદિત કરી. તેણે પોતાની માતાની સાથે સાત તીર્થયાત્રા–શત્રુંજય અને ગિરનાર પર કરી.[૩૭૬] દંડપતિ આભૂની[૩૭૭] પુત્રી કુમારદેવી સાથે તે પરણ્યો. કુમારદેવી વિધવા હતી[૩૭૮] તે વાત ટિપ્પણ ૩૭૪ મા નોંધેલા ૧થી

૩૭૬. નરનારાયણાનંદમાં ને વસંતવિલાસમાં ૭ યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે. ગિરનાર પ્રશસ્તિમાં એ યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરી તેને 'સંઘપતિ' કહેલ છે.

૩૭૭. પ્રાગ્વાટ વંશમાં સામંતસિંહ–શાંતિ–બ્રહ્મનાગ–નાગડ પુત્ર આભૂ તે ચૌલુક્ય રાજ્યનો દંડપતિ–(જિનહર્ષનું ૧૦ ચ૦).

૩૭૮. માત્ર નં. ૧૨ એટલે સં. ૧૩૬૧માં મેરૂતુંગે રચેલા પ્રબંધ-ચિંતામણી પૃ. ૨૫૧–૫૨ માં કુમારદેવી વિધવા હતી એ વાત આવી છે અને તે આ રીતે કે:–'મંત્રીઓની જન્મવાર્તા એવી છે કે-ક્યારેક શ્રી પાટણમાં ભટ્ટારક હરિભદ્રસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં કુમારદેવી નામની એક રૂપવતી વિધવા સ્ત્રી આવેલી. તેના સામું આચાર્ય વારંવાર જોવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં બેઠેલા મંત્રી આશરાજનું મન તેના પર આકર્ષાયું તેના ગયા પછી મંત્રિએ ગુરૂને તેની સામું જોવાનું આગ્રહપૂર્વક કારણ પૂછ્યું, ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે ઇષ્ટ દેવતાએ અમને, એ સ્ત્રીની કુખમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમાનો ભાવી અવતાર કહેલો છે તેથી તે બાબતમાં સામુદ્રિક લક્ષણો અમે ફરી જોતા હતા. આ રીતે સૂરિ પાસેથી તત્ત્વ જાણીને તેણે તે સ્ત્રીનું અપહરણ કર્યું અને પોતાની પ્રિયા બનાવી ક્રમથી તેના પેટે જ્યોતિરિંદ્રો જેવા તે વસ્તુપાલ તેજપાલ નામના મહામંત્રીઓ થયા'—આ વાત નં ૧૩ થી ૧૫ એટલે જિનપ્રભે, રાજશેખરે કે જિનહર્ષે પણ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવી નથી, પણ નં. ૧૭, ૧૮, અને ૨૦ ના વસ્તુપાલના રાસોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી છે તેથી તે રાસકારો મેરૂતુંગને અનુસર્યાં છે એમ સમજાય છે સ્વ મણિભાઇ વ્યાસ જણાવે છે કે મેરૂતુંગ વસ્તુપાલ તેજપાળથી લગભગ ૫૭ વર્ષે–નજીકકાળમાં થયો તે વખતે બંને મંત્રીઓના વંશજો હયાત હોવા જોઇએ, લોકોને પણ ઘેર ઘેર એ વાત જાણીતી હોવી જોઇએ. એ વખતે કવિને વિશ્વસનીય

સંતવિલાસ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુ-
પાલ-તેજપાલ બે ભાઈઓ ધોળકે ગયા હતા અને વીરધવળે પોતે
તેમને અધિકાર આપી દીધા; પરંતુ સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાલ-
પ્રશસ્તિ અને સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીમાં એમ જણાવ્યું છે કે બંને
ભાઈઓ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવની નોકરીમાં પહેલાં જોડાઈ ગયા
હતા અને વીરધવલના કહેવાથી ભીમે તેમને વીરધવળને સોંપ્યા હતા.
ભીમના પ્રધાન તરીકેની પરવશતા પોતે સ્વીકારી એવું વસ્તુપાલનું
પોતાનું કથન આ બીજી વાતને ટેકો આપે છે.[૩૭૮]

૫૧૧. ભીમદેવ (બીજો) નબળો અને લંપટ હતો. તે ભોળો
ભીમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને ન્હાનપણમાં રાજ્ય મળ્યું હતું
તેથી તેના મંત્રીઓ તથા સામંતોએ તેનું ઘણું ખરું રાજ્ય દબાવ્યું.
બહારના દુશ્મનોના હુમલામાંથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને
તે શક્તિમાન્ ન હતો. કુતબુદ્દીન ઐબકે સં. ૧૨૫૩માં ગૂજરાતને
લૂંટયું હતું. આથી તે નામમાત્ર રાજા રહ્યો અને ગૂજરાતના રાજ્યના
ગુમાવેલા વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠાને પાછી મેળવવા માટે કુમારપાલની
માશીના પુત્ર અર્ણોરાજના પુત્ર લાવણ્યપ્રસાદ (લવણપ્રસાદ)ને પોતાનો
મહામંડલેશ્વર-સર્વેશ્વર (*vice-regent*) બનાવ્યો. આ પ્રમાણે
ભીમ ફક્ત નામનોજ રાજા હતો. આ લવણપ્રસાદ અને તેનો યુવ-
રાજ વીરધવલ ગૂજરાતના ખરા રાજા જેવા હતા છતાં તે પિતા-
પુત્ર અણહિલપુરની ગાદીને વફાદાર રહ્યા અને ગાદી પચાવી પાડી
નહિ-પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે કહેવડાવ્યા નહિ; પણ ફક્ત
મહામંડલેશ્વર'ના પદથી સંતુષ્ટ રહ્યા. રાણો લવણપ્રસાદ અણહિલ-
પુર દરબારમાં રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને પોતાની માતાના

म [illegible] मधुराय निरन्तरायधर्मोत्सवव्यतिकराय निरन्तराय ।
मे [illegible] रोमणिमीमभूपमन्त्रीन्द्रतापरवशत्वमपि प्रपेदे ॥
नरना० काव्य सर्ग १६-३५.

ંતવિલાસ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુ-
ત-તેજપાલ બે ભાઈઓ ધોળકે ગયા હતા અને વીરધવળે પોતે
ને અધિકાર આપી લીધા; પરંતુ સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાલ-
રિત અને સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીમાં એમ જણાવ્યું છે કે બંને
ઓ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવની નોકરીમાં પહેલાં જોડાઈ ગયા
અને વીરધવલના કહેવાથી ભીમે તેમને વીરધવળને સોંપ્યા હતા.
મના પ્રધાન તરીકેની પરવશતા પોતે સ્વીકારી એવું વસ્તુપાલનું
ાનું કથન આ બીજી વાતને ટેકો આપે છે.[૩૭૮]

૫૧૧. ભીમદેવ (બીજો) નબળો અને લંપટ હતો. તે ભોળો
એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને ન્હાનપણમાં રાજ્ય મળ્યું હતું
તેનાં મંત્રીઓ તથા સામંતોએ તેનું ઘણું ખરૂં રાજ્ય દબાવ્યું.
રના દુશ્મનોના હુમલામાંથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને
ક્તિમાન્ ન હતો. કુતબુદ્દીન ઐબકે સં. ૧૨૫૩માં ગૂજરાતને
યું હતું. આથી તે નામમાત્ર રાજા રહ્યો અને ગૂજરાતના રાજ્યના
રેલા વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠાને પાછી મેળવવા માટે કુમારપાલની
ીના પુત્ર અર્ણોરાજના પુત્ર લાવણ્યપ્રસાદ (લવણપ્રસાદ)ને પોતાનો
મંડલેશ્વર-સર્વેશ્વર (*vice-regent*) બનાવ્યો. આ પ્રમાણે
મ ફક્ત નામનોજ રાજા હતો. આ લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર-
વીરધવલ ગૂજરાતના ખરા રાજા જેવા હતા છતાં તે પિતા-
અણહિલપુરની ગાદીને વફાદાર રહ્યા અને ગાદી પચાવી પાડી
નહિ-પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે કહેવડાવ્યા નહિ; પણ ફક્ત
મંડલેશ્વર'ના પદથી સંતુષ્ટ રહ્યા. રાણો લવણપ્રસાદ અણહિલ-
દરબારમાં રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને પોતાની માતાના

पधुराय निरन्तरायधर्मोत्सवव्यतिकराय निरन्तराय ।
रोमणिसीमभूपमन्त्रीन्द्रतापरवशत्वमपि प्रपेदे ॥
નરના૦ કાવ્ય સર્ગ ૧૬-૩૫.

વિલાસ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુ-
વિલાસ અને પ્રબંધ ચિતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુ-
તેજપાલ બે ભાંઈઓ ધોળકે ગયા હતા અને વીરધવલે પોતે
અધિકાર આપી દીધા; પરંતુ સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાલ-
ન અને સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીમાં એમ જણાવ્યું છે કે બંને
ઓ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવની નોકરીમાં પહેલાં જોડાઈ ગયા
અને વીરધવલના કહેવાથી ભીમે તેમને વીરધવળને સોંપ્યા હતા
મના પ્રધાન તરીકેની પરવશતા પોતે સ્વીકારી એવું વસ્તુપાલનું
ાનું કથન આ બીજી વાતને ટેકો આપે છે.[૩૭૯]

૫૧૧. ભીમદેવ (બીજો) નબળો અને લંપટ હતો. તે ભે...
મ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને ન્હાનપણમાં રાજ્ય મળ્યું હતું
ી તેનાં મંત્રીઓ તથા સામંતોએ તેનું ઘણું ખરૂં રાજ્ય ...
ારના દુસ્મનોના હુમલામાંથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ ...
શક્તિમાન્ ન હતો. કુતુબુદ્દીન ઐબકે સં. ૧૨૫૩માં ગુજ...
ટયું હતું. આથી તે નામમાત્ર રાજા રહ્યો અને ગુજરાતના ...
માવેલા વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠાને પાછી મેળવવા માટે ...
ારીના પુત્ર અર્ણોરાજના પુત્ર લાવણ્યપ્રસાદ (લવણપ્રસાદ) ...
મહામંડલેશ્વર-સર્વેશ્વર (vice-regent) બનાવ્યો. ...
ીમ ફક્ત નામનોજ રાજા હતો. આ લવણપ્રસાદ ...
ાજ વીરધવલ ગૂજરાતના ખરા રાજા જેવા હતા ...
ુત્ર અણહિલપુરની ગાદીને વફાદાર રહ્યા અને ગાદી ...
પણ નહિ-પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે કહેવડાવ્યું ...
'મહામંડલેશ્વર'ના પદથી સંતુષ્ટ રહ્યા. રાણો લવણ...
પુર દરબારમાં રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને ...

૩૭૯. भास्वत्प्रभावमधुराय निरन्तरायधर्मोत्सव...
यो गूर्जरावनिशिरोमणिभीमभूपमन्त्रीन्द्र...
नरना० ...

વેલાસ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુ-
તેજપાલ બે ભાઈઓ ધોળકે ગયા હતા અને વીરધવલે પોતે
અધિકાર આપી દીધા; પરંતુ સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાલ-
૧ અને સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીમાં એમ જણાવ્યું છે કે બન્ને
મો ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવની નોકરીમાં પહેલાં જોડાઈ ગયા
અને વીરધવલના કહેવાથી ભીમે તેમને વીરધવળને સોંપ્યા હતા.
ના પ્રધાન તરીકેની પરવશતા પોતે સ્વીકારી એવું વસ્તુપાલનું
નું કથન આ બીજી વાતને ટેકો આપે છે.[૩૭૯]

૫૧૧. ભીમદેવ (બીજો) નબળો અને લંપટ હતો. તે ભો...
એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને ન્હાનપણમાં રાજ્ય મળ્યું હતું
. તેનાં મંત્રીઓ તથા સામંતોએ તેનું ઘણું ખરું રાજ્ય ...
રના દુશ્મનોના હુમલામાંથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા
શક્તિમાન ન હતો. કુતુબુદ્દીન ઐબકે સં. ૧૨૫૩માં ગુજરાત...
યું હતું. આથી તે નામમાત્ર રાજા રહ્યો અને ગુજરાતના...
ાવેલા વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠાને પાછી મેળવવા માટે ...
સીના પુત્ર અર્ણોરાજના પુત્ર લાવણ્યપ્રસાદ (લવણપ્રસાદ)...
ામંડલેશ્વર-સર્વેશ્વર (vice-regent) બનાવ્યો. ...
ેમ ફક્ત નામનોજ રાજા હતો. આ લવણપ્રસાદ ...
જ વીરધવલ ગૂજરાતના ખરા રાજા જેવા હતા ...
ત્ર અણહિલપુરની ગાદીને વફાદાર રહ્યા અને ગાદી ...
ણ નહિ-પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે કહેવડાવ્યું ...
મહામંડલેશ્વરના પદથી સંતુષ્ટ રહ્યા. રાણો લવણ...
ર દરબારમાં રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને ...

૩૭૯. भास्वत्प्रभावमधुराय निरन्तरायधर्मोल्लस...
यो गुर्जरावनिशिरोमणिभीमभूपमन्त्रीन्द्र...

नरना० ...

અમને રજા આપવી. અમારૂં સર્વસ્વ હરી લેવું નહિ.' રાજાએ આ બાબત તેમને ખાતરી આપી અને બંને ભાઇઓને રાજમુદ્રા આપી મંત્રીપદ પર નિયુક્ત કર્યા. (કી. કૌ.) આ ઘટના સં. ૧૨૭૬માં બની.

૫૧૩. આ મંત્રીઓ નિમાયાથી **વીરધવળના** રાજ્યનો ઘણો ઉદય થયો. લાટદેશના તાબેનું ખંભાત બંદર તેણે સ્વાધીન કર્યું હતું. તે ગૂજરાતનું સમૃદ્ધિવાન્ મોટું બંદર હતું અને સત્તા તથા સમૃદ્ધિનું મોટું મથક હતું. વસ્તુપાળને રાજાએ ખંભાત મોકલ્યો. ત્યાં જઈ પ્રજાને કષ્ટ દેનારા પૂર્વ અધિકારીઓને ક્રમશઃ દૂર કર્યા. દુર્જનોને શાસન કર્યું તેથી સજ્જનો અને વ્યાપારીઓ નિરાંતે રહેવા-વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. ગૂર્જરદેશ સર્વત્ર સુખ અને શાંતિ ભોગવતો હતો ત્યાં દક્ષિણના રાજા **સિંહનનો** સંતાપ થયો. તેણે અચાનક આક્રમણ કરવા મોકલેલી સેના **ભરૂચ** સુધી આવી, **લાવણ્યપ્રસાદ** અને **વીરધવલ** બંને પિતાપુત્ર સામે ગયા. આ જાણી ગોદ્રહ (ગોધરા) અને **લાટ** (ગૂજરાતનો દક્ષિણ દેશ)ના રાજા કે જે સાથે ગયા હતા તે મારવાડના ચાર રાજાઓ સાથે મળી ગયા ને બંને પિતાપુત્રને રામભરોસે છોડી દીધા, છતાં તે બંનેએ ધીરજ ન છોડતાં યાદવોની સેના સામે તૂટી તેને હરાવી. પછી તે છએ રાજાઓએ આ બંને પિતા-પુત્ર સાથે સંધિ કરી. પછી માળવાના શત્રુઓની સામે થઇ તે કાર્ય સંભાળ્યુ.

૫૧૪. અહીં જ્યારે ઉક્ત પિતા-પુત્ર સંગ્રામમાં આસક્ત હતા ત્યાં બીજી બાજુ વસ્તુપાલની બુદ્ધિ અને વીરતાની પરીક્ષાનો અવસર ઉપસ્થિત થયો. ખંભાતમાં વસ્તુપાલ પર ભરૂચના રાજા **શંખે**[૩૮૧] દૂત મોકલી કહાવ્યું 'વીરધવળનો મારવાડના રાજાઓએ ઘેરેલી

---

૩૮૧. શંખ તે લાટદેશના ચાહમાણ રાજા સિંહના ભાઇ સિંધુરાજનો પુત્ર હતો. તે એક યોદ્ધો હતો અને યાદવ રાજા સિંહણના સૈન્યને તેણે નર્મદાના તીરે પાછું કાઢયું હતું. એક વખત તે યાદવરાજાથી કેદ થયો અને તેની સમક્ષ જતાં તેણે તેના વ્યક્તિત્વથી અંજાઇ છોડી દીધો હતો.

અમને રજા આપવી. અમારૂં સર્વસ્વ હરી લેવું નહિ.' રાજાએ આ બાબત તેમને ખાતરી આપી અને બંને ભાઇઓને રાજમુદ્રા આપી મંત્રીપદ પર નિયુક્ત કર્યા. (કી. કૌ.) આ ઘટના સં. ૧૨૭૬માં બની.

૫૧૩. આ મંત્રીઓ નિમાયાથી **વીરધવળ**ના રાજ્યનો ઘણો ઉદય થયો. લાટદેશના તાબેનું **ખંભાત** બંદર તેણે સ્વાધીન કર્યું હતું. તે ગૂજરાતનું સમૃદ્ધિવાન્ મોટું બંદર હતું અને સત્તા તથા સમૃદ્ધિનું મોટું મથક હતું. વસ્તુપાળને રાજાએ **ખંભાત** મોકલ્યો. ત્યાં જઈ પ્રજાને કષ્ટ દેનારા પૂર્વ અધિકારીઓને ક્રમશઃ દૂર કર્યા. દુર્જનોને શાસન કર્યું તેથી સજ્જનો અને વ્યાપારીઓ નિરાંતે રહેવા-વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. ગૂર્જરદેશ સર્વત્ર સુખ અને શાંતિ ભોગવતો હતો ત્યાં દક્ષિણના રાજા **સિંહન**નો સંતાપ થયો. તેણે અચાનક આક્રમણ કરવા મોકલેલી સેના **ભરૂચ** સુધી આવી, **લાવણ્યપ્રસાદ** અને **વીરધવલ** બંને પિતાપુત્ર સામે ગયા. આ જાણી ગોદ્રહ (ગોધરા) અને **લાટ** (ગૂજરાતનો દક્ષિણ દેશ)ના રાજા કે જે સાથે ગયા હતા તે મારવાડના ચાર રાજાઓ સાથે મળી ગયા ને બંને પિતાપુત્રને રામભરોસે છોડી દીધા, છતાં તે બંનેએ ધીરજ ન છોડતાં યાદવોની સેના સામે તૂટી તેને હરાવી. પછી તે છએ રાજાઓએ આ બંને પિતા-પુત્ર સાથે સંધિ કરી. પછી માળવાના શત્રુઓની સામે થઇ તે કાર્ય સંભાળ્યુ.

૫૧૪. અહીં જ્યારે ઉક્ત પિતા-પુત્ર સંગ્રામમાં આસક્ત હતા ત્યાં બીજી બાજુ વસ્તુપાલની બુદ્ધિ અને વીરતાની પરીક્ષાનો અવસર ઉપસ્થિત થયો. ખંભાતમાં વસ્તુપાલ પર ભરૂચના રાજા **શંખે**[૩૮૧] દૂત મોકલી કહાવ્યું '**વીરધવળ**નો મારવાડના રાજાઓએ કરેલી

૩૮૧. શંખ તે લાટદેશના ચાહમાણ રાજા સિંહના ભાઇ સિંધુરાજનો પુત્ર હતો. તે એક યોદ્ધો હતો અને યાદવ રાજા સિંહણના સૈન્યને તેણે નર્મદાના તીરે પાછું કાઢયું હતું. એક વખત તે યાદવરાજાથી કેદ થયો અને તેની સમક્ષ જ્યાં તેણે તેના વ્યક્તિત્વથી અંજાઇ છોડી દીધો હતો.

ચાઓ તે જાણતા નથી એ ભ્રમ છે. અંબડ જો કે વાણિયો હતો તોપણ તેણે કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને લડાઇમાં હણી નાંખ્યો ન્હોતો ? હું વાણિયો છું પણ અસિરૂપી ત્રાજવાથી રણરૂપી હાટમાં કેમ કામ લેવું તે માટે પ્રખ્યાત થયેલો છું. શત્રુઓના મસ્તક રૂપી માલ ખરીદું છું અને તેની કિંમતમાં તેમને સ્વર્ગ આપું છું. જો તારો શંખ સિંધુરાજનો ખરો પુત્ર હોય તો તેને તુરત અહીં આવી યુદ્ધનું સ્થળ પસંદ કરવા કહેજે' (વ૦ વિ.).

૫૧૫. ત્યાર પછી પ્રચંડ યુદ્ધ થયું. શંખના યોદ્ધાઓ અને વસ્તુપાલના યોદ્ધાઓ મરાયા. અંતે શંખની સામે મંત્રીએ પણ પોતાની તલવાર મ્યાનથી બહાર કરી, અને પોતે સૈન્ય સાથે ચડયો. શંખ આ નવા સૈન્યને જોઈ વસ્તુપાલને અજેય માની ભરૂચ તરફ નાસી ગયો. (સં. ૧૨૭૯ મા વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહને ખંભાતનો અધિપતિ (સૂબો) નીમ્યો તે પહેલાં શંખ સાથેનું આ યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઇએ.)

૫૧૬. તે બંને મંત્રીઓનું સ્થાન વળી કંઇક અજબજ હતું. વીરધવલનો બંને ભાઇઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેમની વિરુદ્ધની ચાડીચુગલી પર તે જરા પણ લક્ષ આપતો નહોતો. વીરધવલના સમસ્ત રાજ્યનું સર્વૈશ્વર્ય મહામાત્ય વસ્તુપાલ પાસે હતું, અને રાજાનો સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર મંત્રી તેજપાલના હાથમાં હતો. આ સત્તા અને વિશ્વાસ અયોગ્ય સ્થાને મૂકાયાં ન્હોતાં. આ બંને ભાઇઓ કે જેઓ મોટા યોદ્ધા હતા અને જેમનામાં ઘણીજ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજ્યદ્વારી દક્ષતા અને રાજનીતિજ્ઞતા હતી, તેઓએ રાજ્ય અને રાજ્યસત્તા વધારવામાં આપેલો ફાળો ઘણો વિશાલ છે. વાઘેલાઓનું

दूत ! रे वणिगहं रणहट्टे विश्रुतोऽसितुलया कलयामि ।
मौलिभाण्डपटलानि रिपूणां स्वर्गवेतनमथो वितरामि ॥

વસંતવિલાસ ૫, ૪૩-૪૪

ચાઓ તે જાણતા નથી એ ભ્રમ છે. અંબડ જો કે વાણિયો હતો તોપણ તેણે કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને લડાઇમાં હણી નાંખ્યો ન્હોતો ? હું વાણિયો છું પણ અસિરૂપી ત્રાજવાથી રણરૂપી હાટમાં કેમ કામ લેવું તે માટે પ્રખ્યાત થયેલો છું. શત્રુઓના મગનક રૂપી માલ ખરીદું છું અને તેની કિંમતમાં તેમને સ્વર્ગ આપું છું. જો તારો શંખ સિંધુરાજનો ખરો પુત્ર હોય તો તેને તુરત અહીં આવી યુદ્ધનું સ્થળ પસંદ કરવા કહેજે' (વ૦ વિ).

૫૧૫. ત્યાર પછી પ્રચંડ યુદ્ધ થયું. શંખના યોદ્ધાઓ અને વસ્તુપાલના યોદ્ધાઓ મરાયા. અંતે શંખની સામે મંત્રીએ પણ પોતાની તલવાર મ્યાનથી બહાર કરી, અને પોતે સૈન્ય સાથે ચડયો. શંખ આ નવા સૈન્યને જોઈ વસ્તુપાલને અજેય માની ભરૂચ તરફ નાસી ગયો. (સં. ૧૨૭૯ મા વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહને ખંભાતનો અધિપતિ (સૂબો) નીમ્યો તે પહેલાં શંખ સાથેનું આ યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઇએ.)

૫૧૬. તે બંને મંત્રીઓનું સ્થાન વળી કંઈક અજબજ હતું. વીરધવલનો બંને ભાઇઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેમની વિરૂદ્ધની ચાડીચુગલી પર તે જરા પણ લક્ષ આપતો નહોતો. વીરધવલના સમસ્ત રાજ્યનું સર્વૈશ્વર્ય મહામાત્ય વસ્તુપાલ પાસે હતું, અને રાજાનો સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર મંત્રી તેજપાલના હાથમાં હતો. આ સત્તા અને વિશ્વાસ અયોગ્ય સ્થાને મૂકાયાં ન્હોતાં. આ બંને ભાઇઓ કે જેઓ મોટા યોદ્ધા હતા અને જેમનામાં ઘણીજ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજ્યદ્વારી દક્ષતા અને રાજનીતિજ્ઞતા હતી, તેઓએ રાજ્ય અને રાજ્યસત્તા વધારવામાં આપેલો ફાળો ઘણો વિશાલ છે. વાઘેલાઓનું

दूत ! रे वणिगहं रणहट्टे विश्रुतोऽसितुलया कलयामि ।
मौलिभाण्डपटलानि रिपूणां स्वर्गवेतनमथो वितरामि ॥

વસંતવિલાસ ૫, ૪૩-૪૪

તૂટી પડયો. યવન ટોળા ટોળા કરી અહીં તહીં ભાગવા લાગ્યો. પરંતુ માર્ગ રોકાઈ ગયા હતા. આથી ઘણી ખરાબ રીતે તેનું લશ્કર મરાયું અને વસ્તુપાલે તેના (तच्छीर्षलक्षैः शकटानि भृत्वा) લાખો મુંડ-માથાં ગાડામાં ભરીને ધોલકામાં લાવી વીરધવલને બતાવ્યાં [રાજશેખર ચ૦ પ્ર૦].[૩૮૩]

૫૧૯. સોરઠના-(કચ્છ) ભદ્રેશ્વરના રાજા ભીમસેન (ભીમસિંહ)નું સૈન્ય એક વખત ચઢી આવ્યું ને ઘોર યુદ્ધ થયું તેમાં બંને મંત્રીઓ ભારે વીરતાથી લડયા. અંતે સંધિ થતાં યુદ્ધનો અંત થયો.

૫૨૦. વસ્તુપાલને **લીલા** (લલિતા) દેવી અને વેજલદેવી નામે બે પત્ની હતી. લલિતા દેવી ગુણશાલી અને બુદ્ધિશાળી હોવાના કારણે વસ્તુપાલ તેની ખાસ સલાહ લેતા, અને તેનાથી જયન્તસિંહ (જૈત્રસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેજપાલને બે સ્ત્રી નામે અનુપમા દેવી અને સુહડા દેવી પૈકી અનુપમા દેવીથી લાવણ્યસિંહ (લૂણસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો. જયન્તસિંહ[૩૮૪] સં. ૧૨૭૯ થી ખંભાતનો સૂબો હતો (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) અને તેની પ્રાર્થનાથી બાલચંદ્ર સૂરિએ 'વસંત વિલાસ' મહાકાવ્ય રચ્યું અને તેની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં પહેલવહેલું જયસિંહ સૂરિનું હમ્મીરમદમર્દન નામનું નાટક ભજવાયું હતું. વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી વીશળદેવે જૈત્રસિંહને તેના શૌર્યથી આકર્ષાઈ પેટલાદનો સૂબો નીમ્યો હતો અને તેણે પોતાના

---

૩૮૩. આ હકીકત લઈ તેના ઐતિહાસિક સત્ય સંબંધે શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે 'એક ઐતિહાસિક શ્રુતપરંપરા અને તેની પરીક્ષા' એ નામના લેખમાં યોગ્યવિચારણા કરી છે. જૈ. સા. સં. ૩, ૧ પૃ. ૧૫૩ થી ૧૬૦.

૩૮૪. જુઓ ગિરનાર પ્રશસ્તિ. જયન્તસિંહને બે પુત્ર નામે પ્રતાપસિંહ અને બીજો હતા તે બંનેના શ્રેય માટે વસ્તુપાલે ખંભાતના કુમારવિહારમાં બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી હતી.

તૂટી પડયો. યવન તોબા તોબા કરી અહીં તહીં ભાગવા લાગ્યો. પરંતુ માર્ગ રોકાઈ ગયા હતા. આથી ઘણી ખરાબ રીતે તેનું લશ્કર મરાયું અને વસ્તુપાલે તેના (तच्छीर्षलक्षैः शकटानि भृत्वा) લાખો મુંડ-માથાં ગાડામાં ભરીને ધોલકામાં લાવી વીરધવલને બતાવ્યાં [રાજશેખર ચ० પ્ર०].[383]

૫૧૯. સોરઠના-(કચ્છ) ભદ્રેશ્વરના રાજા ભીમસેન (ભીમસિંહ)નું સૈન્ય એક વખત ચઢી આવ્યું ને ઘોર યુદ્ધ થયું તેમાં બંને મંત્રીઓ ભારે વીરતાથી લડયા. અંતે સંધિ થતાં યુદ્ધનો અંત થયો.

૫૨૦. વસ્તુપાલને લીલા (લલિતા) દેવી અને વેજલદેવી નામે બે પત્ની હતી. લલિતા દેવી ગુણશાલી અને બુદ્ધિશાળી હોવાના કારણે વસ્તુપાલ તેની ખાસ સલાહ લેતા, અને તેનાથી જયન્તસિંહ (જૈત્રસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેજપાલને બે સ્ત્રી નામે અનુપમા દેવી અને સુહડા દેવી પૈકી અનુપમા દેવીથી લાવણ્યસિંહ (લૂણસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો. જયન્તસિંહ [384]સં. ૧૨૭૯ થી ખંભાતનો સૂબો હતો (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) અને તેની પ્રાર્થનાથી બાલચંદ્ર સૂરિએ 'વસંત વિલાસ' મહાકાવ્ય રચ્યું અને તેની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં પહેલવહેલું જયસિંહ સૂરિનું હમ્મીરમદમર્દન નામનું નાટક ભજવાયું હતું. વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી વીશળદેવે જૈત્રસિંહને તેના શૌર્યથી આકર્ષાઈ પેટલાદનો સૂબો નીમ્યો હતો અને તેણે પોતાના

---

૩૮૩. આ હકીકત લઈ તેના ઐતિહાસિક સત્ય સંબંધે શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે 'એક ઐતિહાસિક શ્રુતપરંપરા અને તેની પરીક્ષા' એ નામના લેખમાં યોગ્યવિચારણા કરી છે. જૈ. સા. સં. ૩, ૧ પૃ. ૧૫૩ થી ૧૬૦.

૩૮૪. જુઓ ગિરનાર પ્રશસ્તિ. જયન્તસિંહને બે પુત્ર નામે પ્રતાપસિંહ અને બીજો હતા તે બંનેના શ્રેય માટે વસ્તુપાલે ખંભાતના કુમારવિહારમાં બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી હતી.

ધર્મપરાયણ હતા. તેના પિતા મંત્રી અશ્વરાજ સંબંધી સોમેશ્વરે લખ્યું છે કેઃ—

आनीतं न्यायतो वित्तं व्यसितं धर्मकर्मसु ।
यशस्तु जनति स्तुत्यं केवलं यस्य तिष्ठति ॥ की. कौ. ૩,૧૬

—જગતમાં તેનો યશ ફેલાય છે કે જેણે ન્યાયથી ધનનો સંગ્રહ કર્યો હોય અને જે ધનને ધાર્મિક કાર્યોમાં વાપરેલું હોય.

૫૨૩. વસ્તુપાલ-તેજપાલ બંને મંત્રીઓ થયા. તેમણે ન્યાયથી ધન મેળવ્યું અને તે ઉપરાંત બીજાં કારણો પણ ધનસંગ્રહનાં મળ્યાં. (૧) એક સમય તેઓ પોતાના ધનને હુડાલક (હડાલા–કાઠિયાવાડ) માં એક સ્થાનપર દાટવા જતાં ત્યાં ખોદતાં ભારે ખજાનો મળ્યો. (૨) જ્યારે વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થમાં મંત્રી થઇ ગયો ત્યાં એક મુસલમાન સોદાગર નામે સૈયદ (સિદિક) અતિ ધનવાન્ રહેતો હતો, તે વસ્તુપાલની આજ્ઞા ન માનતાં સામો થયો ને ભૃગુપુર (ભરૂચ)ના શંખને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને તેને વસ્તુપાલની સામે યુદ્ધ કરવાને તત્પર કર્યો. વસ્તુપાલે શંખને પરાજિત કરી સૈયદને કેદ કરી તેની સંપત્તિનું અપહરણ કર્યું. જ્યારે આ બાબતની સૂચના લવણપ્રસાદને કરવામાં આવી ત્યારે તેણે આજ્ઞા કરી કે જે કંઈ બહુ-મૂલ્ય હોય તે રાજ્યમાં જમા કરી દેવું. વસ્તુપાલે વિજ્ઞાપન કર્યું કે તે સોદાગર એટલો બધો શ્રીમંત છે કે તેના ઘરની ધૂળ પણ બહુ મૂલ્ય છે. રાજાએ ઘરની ધૂળ મંત્રીને સમર્પણ કરી. દૈવયોગે તેજ કાલે સૈયદના કેટલાંક વહાણોમાં આગ લાગી અને ઘણો બહુમૂલ્ય ધાતુમય સામાન ધૂળ થઈ ગયો કે જે રાજાની આજ્ઞાનુસાર વસ્તુ-પાલનું નિજ દ્રવ્ય બન્યું.

૫૨૪. આ બંને મંત્રીશ્વરોના દાનનો લાભ એકલા જૈન ધર્મી-ઓને મળતો અથવા તેનો વિસ્તાર એકલા ગૂજરાતમાંજ હતો એમ ન હતું. દક્ષિણમાં શ્રી શૈલ (શ્રી પર્વત–કાંચીની પાસે), પશ્ચિમમાં પ્રભાસ ઉત્તરમાં કેદાર અને પૂર્વમાં કાશી સુધીમાં–'કોઇ પણ દેવા-

ધર્મપરાયણ હતા. તેના પિતા મંત્રી અશ્વરાજ સંબંધી સોમેશ્વરે લખ્યું છે કેઃ—

आनीतं न्यायतो वित्तं व्यसितं धर्मकर्मसु ।
यशस्तु जनति स्तुत्यं केवलं यस्य तिष्ठति ॥ की. कौ. ३,१९

—જગતમાં તેનો યશ ફેલાય છે કે જેણે ન્યાયથી ધનનો સંગ્રહ કર્યો હોય અને જે ધનને ધાર્મિક કાર્યોમાં વાપરેલું હોય.

૫૨૩. વસ્તુપાલ-તેજપાલ બંને મંત્રીઓ થયા. તેમણે ન્યાયથી ધન મેળવ્યું અને તે ઉપરાંત બીજાં કારણો પણ ધનસંગ્રહનાં મળ્યાં. (૧) એક સમય તેઓ પોતાના ધનને હડાલક (હડાલા—કાઠિયાવાડ) માં એક સ્થાનપર દાટવા જતાં ત્યાં ખોદતાં ભારે ખજાનો મળ્યો. (૨) જ્યારે વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થમાં મંત્રી થઇ ગયો ત્યાં એક મુસલમાન સોદાગર નામે સૈયદ (સિદિક) અતિ ધનવાન્ રહેતો હતો, તે વસ્તુપાલની આજ્ઞા ન માનતાં સામો થયો ને ભૃગુપુર (ભરૂચ)ના શંખને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને તેને વસ્તુપાલની સામે યુદ્ધ કરવાને તત્પર કર્યો. વસ્તુપાલે શંખને પરાજિત કરી સૈયદને કેદ કરી તેની સંપત્તિનું અપહરણ કર્યું. જ્યારે આ બાબતની સૂચના લવણપ્રસાદને કરવામાં આવી ત્યારે તેણે આજ્ઞા કરી કે જે કંઈ બહુ-મૂલ્ય હોય તે રાજ્યમાં જમા કરી દેવું. વસ્તુપાલે વિજ્ઞાપન કર્યું કે તે સોદાગર એટલો બધો શ્રીમંત છે કે તેના ઘરની ધૂળ પણ બહુ મૂલ્ય છે. રાજાએ ઘરની ધૂળ મંત્રીને સમર્પણ કરી. દૈવયોગે તેજ કાલે સૈયદના કેટલાંક વહાણોમાં આગ લાગી અને ઘણો બહુમૂલ્ય ધાતુમય સામાન ધૂળ થઈ ગયો કે જે રાજાની આજ્ઞાનુસાર વસ્તુ-પાલનું નિજ દ્રવ્ય બન્યું.

૫૨૪. આ બંને મંત્રીશ્વરોના દાનનો લાભ એકલા જૈન ધર્મી-ઓને મળતો અથવા તેનો વિસ્તાર એકલા ગૂજરાતમાંજ હતો એમ ન હતું. દક્ષિણમાં શ્રી શૈલ (શ્રી પર્વત—કાંચીની પાસે), પશ્ચિમમાં પ્રભાસ ઉત્તરમાં કેદાર અને પૂર્વમાં કાશી સુધીમાં—'કોઇ પણ દેવા-

૧૯૦૦ હાથીઓ, ૨૧૦૦ શ્વેતાંબરો, ૧૧૦૦ દિગંબરો, ૪૫૦ જૈન ગાયકો, ૩૩૦૦ બંદિજનો હતાં. ૮૪ તળાવો બંધાવ્યાં; ૪૬૪ થી અધિક વાપિ–વાવ, ૩૨ પાષાણમય દુર્ગ–કિલ્લાઓ, ૨૪ દંતમય જૈનરથો, ૨૦૦૦ શાકઘટિત–સાગના બનાવેલા (રથો) કરાવ્યા. વસ્તુપાલને સરસ્વતી કંઠાભરણ આદિ ૨૪ બિરૂદો હતાં. ૬૪ મસીત (મસ્જીદ–મુસલમાનોનાં ધર્મસ્થાનો) બંધાવી. દક્ષિણમાં શ્રી પર્વત સુધી, પશ્ચિમમાં પ્રભાસ સુધી, ઉત્તરમા કેદાર સુધી, પૂર્વમાં વારાણસી સુધી તેનાં કીર્ત્તનો થતાં. સર્વ મળી ૩૦૦ ક્રોડ ૧૪ લાખ ૧૮ સહસ્ર ને ૮ સો લૌકિક ત્રિતયોનાનિ દ્રવ્ય વ્યય કર્યો. ૬૩ વાર સંગ્રામમાં જૈનપત્ર મેળવ્યું." (આજ પ્રમાણે ચ૦ પ્ર. માં છે) તેનાં ૨૪ બિરૂદની આવલી એ છે કે પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિ અલંકરણ, સરસ્વની કંઠાભરણ, સચિવ ચૂડામણિ, કૂર્ચાલ સરસ્વતી, સરસ્વતિ ધર્મપુત્ર, લઘુ ભોજરાજ, ખંડેરા, દાતારચક્રવર્ત્તિ, બુદ્ધિ અભયકુમાર, રૂપે કંદર્પ, ચતુરીમાં ચાણાક્ય, જ્ઞાતિગોવાલ, સઇયદવંશક્ષયકાળ, શંખલરાયમાનમર્દન, મજ્જા જૈન, ગંભીર, ધીર, ઉદાર, નિર્વિકાર, ઉત્તમજનમાનનીય. સર્વજનશ્લાઘનીય, શાત, ઋષિપુત્ર, પરનારીસહોદર.

૫૨૬ **લૂણીગવસહિ–લૂણવસહિ.**—તેજપાલે પોતાના પુત્ર લૂણ (લાવણ્ય) સિંહ અને સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે૩૮૭ ભીમદેવ (બીજા) ના મહામંડલેશ્વર આબુના પરમાર રાજા સોમસિંહ (ઉક્ત-

---

૩૮૭. अभूदनुपमा पत्नी तेजःपालस्य मंत्रिणः ।
लावण्यसिंह नामायमायुष्मानेतयोः सुतः ॥५९॥
तेजःपालेन पुण्यार्थं तयोः पुत्रकलत्रयोः ।
हर्म्यं श्री नेमिनाथस्य तेने तेनेदमर्बुदे ॥६०॥
—સોમેશ્વરકૃત તે મંદિરનો પ્રશસ્તિ લેખ જિ. ૨, ૮૩.

પરંતુ મેરૂતુંગ પ્ર. ચિં. માં તથા રાજશેખર ચ. પ્ર૦ માં જણાવે છે કે તેમના પૂર્વના સ્વર્ગસ્થ ભાઇ લુણિગના શ્રેય માટે તે કરાવ્યું તે હકીકત ઉપરની મૂલ પ્રશસ્તિ જોતાં યથાર્થ નથી

૧૯૦૦ હાથીઓ, ૨૧૦૦ શ્વેતાંબરો, ૧૧૦૦ દિગંબરો, ૪૫૦ જૈન ગાયકો, ૩૩૦૦ બંદિજનો હતાં. ૮૪ તળાવો બંધાવ્યાં; ૪૬૪ થી અધિક વાપિ–વાવ, ૩૨ પાષાણમય દુર્ગ–કિલ્લાઓ, ૨૪ દંતમય જૈન-રથો, ૨૦૦૦ શાકઘટિત–સાગના બનાવેલા (રથો) કરાવ્યા. વસ્તુપાલને સરસ્વતી કંઠાભરણ આદિ ૨૪ બિરૂદો હતાં. ૬૪ મસીત (મસ્જીદ–મુસલમાનોનાં ધર્મસ્થાનો) બંધાવી. દક્ષિણમાં શ્રી પર્વત સુધી, પશ્ચિમમાં પ્રભાસ સુધી, ઉત્તરમા કેદાર સુધી, પૂર્વમાં વારાણસી સુધી તેનાં કીર્ત્તનો થતાં. સર્વ મળી ૩૦૦ ક્રોડ ૧૪ લાખ ૧૮ સહસ્ર ને ૮ સો લૌકિક ત્રિતયોનાનિ દ્રવ્ય વ્યય કર્યો. ૬૩ વાર સંગ્રામમાં જનપત્ર મેળવ્યું.” (આજ પ્રમાણે ચ૦ પ્ર. માં છે) તેનાં ૨૪ બિરૂદની આવલી એ છે કે પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિ અલંકરણ, સરસ્વતી કંઠાભરણ, સચિવ ચૂડામણિ, કુર્ચાલ સરસ્વતી, સરસ્વતિ ધર્મપુત્ર, લઘુ ભોજરાજ, ખંડેરા, દાતાર-ચક્રવર્ત્તિ, બુદ્ધિ અભયકુમાર, રૂપે કંદર્પ, ચતુરીમાં ચાણાક્ય, જ્ઞાતિ-ગોવાલ, સઘયિદવંશક્ષયકાળ, શંખલરાયમાનમર્દન, મજ્જા જૈન, ગંભીર, ધીર, ઉદાર, નિર્વિકાર, ઉત્તમજનમાનનીય. સર્વજનશ્લાઘનીય, શાત, ઋષિપુત્ર, પરનારીસહોદર.

૫૨૬ **લૂણીગવસહિ–લૂણવસહિ**.—તેજપાલે પોતાના પુત્ર લૂણ (લાવણ્ય) સિંહ અને સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે[૩૮૭] ભીમદેવ (બીજા) ના મહામંડલેશ્વર આબૂના પરમાર રાજા સોમસિંહ (ઉક્ત-

૩૮૭. अभूदनुपमा पत्नी तेजःपालस्य मंत्रिणः ।
लावण्यसिंह नामायमायुष्मानेतयोः सुतः ॥५९॥
तेजःपालेन पुण्यार्थं तयोः पुत्रकलत्रयोः ।
हर्म्यं श्री नेमिनाथस्य तेने तेनेदमर्बुदे ॥६०॥
—સોમેશ્વરકૃત તે મંદિરનો પ્રશસ્તિ લેખ જિ. ૨, ૮૩.

પરંતુ મેરૂતુંગ પ્ર. ચિં. માં તથા રાજશેખર ચ. પ્ર૦ માં જણાવે છે કે તેમના પૂર્વના સ્વર્ગસ્થ ભાઇ લુણિગના શ્રેય માટે તે કરાવ્યું તે હકીકત ઉપરની મૂલ પ્રશસ્તિ જોતાં યથાર્થ નથી

(પારા ૫૦૧માં ઉક્ત ધારાવર્ષના પુત્ર) પરમારરાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ ઉક્તમંદિરને ભેટ કર્યું. એ. ઇ. વૉ. ૮ પૃ. ૨૨૨ (ઓઝા રા. ઇ. ૧–૧૭૯). વળી મંત્રીએ તેની વિશેષ સુવ્યવસ્થા કરી:[૩૮૯] આ મંદિર સ્થાપત્યના અદ્દભુત કૌશલના નમુના રૂપે જગતમાં પંકાયેલ છે. 'મધ્યયુગમાં ભારતનું શિલ્પ જૈનસંઘે જાળવ્યું' એ કથન આ બંને ભાઇઓ તથા પૂર્વે વિમલશાહનાં આબૂપરનાં જૈન મંદિરોના પ્રતાપેજ સત્ય થયું છે.[૩૯૦] આ મંદિરને હાલ લોકો 'તેજપાલનું મંદિર' પણ કહે છે અને અંગ્રેજો Delwara Temples કહે છે.

---

૩૮૯. આ મંદિરની રક્ષા માટે તથા વાર્ષિક પર્વોને દિવસે પૂજા–મહોત્સવ વગેરે કાયમ ચાલુ રહે તે માટે કાળજીભરી સુવ્યવસ્થા તેજપાલે કરી હતી તે તેના શિલાલેખો પરથી જણાય છે, પોતાના વારસો તથા ભાઇ વેવાઇઓના વંશવારસો સર્વ પ્રકારની દેખરેખ રાખે તથા પૂજાદિ હમેશા કરે કરાવે ચાલુ રાખે, મંદિરની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે આઠ દિનના—ફા૦ વદ ૩ થી તે ફા૦ વદ ૧૦ અમુક અમુક ગામના મહાજનજનો ઉત્સવ કરે અને નેમિનાથ ભ૦ ના પાંચે કલ્યાણકના દિને દેઉલવાડાના શ્રાવકો મહોત્સવ કરે એમ ઠરાવ્યું હતું. આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે ઉક્ત ચંદ્રાવતીના રાજા સોમસિંહ, તેના યુવરાજ કાન્હડ (કૃષ્ણરાજ) તથા બીજા કુમારો, રાજ્યના અધિકારીઓ, ચંદ્રાવતીના સ્થાનપતિ ભટ્ટારક આદિ, ગૂગલી બ્રાહ્મણ, સમસ્ત મહાજન, તથા આબૂ ઉપરના બધાં ગામોમાં રહેનારા સ્થાનપતિ, તપોધન, ગૂગલી બ્રાહ્મણ રાઠિય આદિ તમામ લોકો અને બીજા ગામના પ્રતિહાર-વંશી રાજપૂતો હાજર હતા તે વખતે ઉક્ત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તે પ્રસંગે તે રાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ ભગવાનની પૂજા આદિને માટે ઉક્ત મંદિરને અર્પણ કર્યું અને તે હમેશાં કબૂલ રાખવા માટે પરમારવંશના રાજાઓને વિનતિપૂર્વક તેમણે ફરમાન કર્યું હતું.

૩૯૦. આ લુણવસહિના સંબંધે ભારતીય શિલ્પના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા મિ. ફર્ગ્યુસને પોતાના 'Pictures and Illustrations of Ancient Architecture in Hindustan' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'આ મંદિર કે જે સંગેમરમરનું બનેલું છે, તેમાં અત્યંત પરિશ્રમ સહન કરનાર

(પારા ૫૦૧માં ઉક્ત ધારાવર્ષના પુત્ર) પરમારરાજ સોમસિંહે બારક પરગણાનું ડબાણી ગામ ઉક્તમંદિરને ભેટ કર્યું. એ. ઇં. વૉ. ૮ પૃ. ૨૨૨ (ઓઝા રા. ઇ. ૧-૧૭૯). વળી મંત્રીએ તેની વિશેષ સુવ્યવસ્થા કરી:[૩૮૯]આ મંદિર સ્થાપત્યના અદ્ભુત કૌશલના નમુના રૂપે જગતમાં પંકાયેલ છે. 'મધ્યયુગમાં ભારતનું શિલ્પ જૈનસંઘે જાળવ્યું' એ કથન આ બંને ભાઇઓ તથા પૂર્વે વિમલશાહનાં આબૂપરનાં જૈન મંદિરોના પ્રતાપેજ સત્ય થયું છે.[૩૯૦] આ મંદિરને હાલ લોકો 'તેજ-પાલનું મંદિર' પણ કહે છે અને અંગ્રેજો Delwara Temples કહે છે.

---

૩૮૯. આ મંદિરની રક્ષા માટે તથા વાર્ષિક પર્વોને દિવસે પૂજા-મહોત્સવ વગેરે કાયમ ચાલુ રહે તે માટે કાળજીભરી સુવ્યવસ્થા તેજપાલે કરી હતી તે તેના શિલાલેખો પરથી જણાય છે, પોતાના વારસો તથા ભાઇ વેવાઇઓના વંશવારસો સર્વ પ્રકારની દેખરેખ રાખે તથા પૂજાદિ હમેશા કરે કરાવે ચાલુ રાખે, મંદિરની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે આઠ દિનના—ફા૦ વદ ૩ થી તે ફા૦ વદ ૧૦ અમુક અમુક ગામના મહાજનજનો ઉત્સવ કરે અને નેમિનાથ ભ૦ ના પાંચે કલ્યાણકના દિને દેઉલવાડાના શ્રાવકો મહોત્સવ કરે એમ ઠરાવ્યું હતું. આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે ઉક્ત ચંદ્રાવતીના રાજા સોમસિંહ, તેના યુવરાજ કાન્હડ (કૃષ્ણરાજ) તથા બીજા કુમારો, રાજ્યના અધિકારીઓ, ચંદ્રાવતીના સ્થાનપતિ ભટ્ટારક આદિ, ગૂગલી બ્રાહ્મણ, સમસ્ત મહાજન, તથા આબૂ ઉપરના બધાં ગામોમાં રહેનારા સ્થાનપતિ, તપોધન, ગૂગલી બ્રાહ્મણ રાઠિય આદિ તમામ લોકો અને બીજા ગામના પ્રતિહાર-વશી રાજપૂતો હાજર હતા તે વખતે ઉક્ત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તે પ્રસંગે તે રાજા સોમસિંહે બારક પરગણાનું ડબાણી ગામ ભગવાનની પૂજા આદિને માટે ઉક્ત મંદિરને અર્પણ કર્યું અને તે હમેશાં કાયમ રાખવા માટે પરમારવંશના રાજાઓને વિનતિપૂર્વક તેમણે ફરમાન કર્યું હતું.

૩૯૦. આ લુણવસહિના સંબંધે ભારતીય શિલ્પના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા મિ. ફર્ગ્યુસને પોતાના 'Pictures and Illustrations of Ancient Architecture in Hindustan' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'આ મંદિર કે જે સંગેમરમરનું બનેલું છે, તેમાં અત્યંત પરિશ્રમ સહન કરનાર

મંદિરમાં રત્નાદેવીની બે પ્રતિમાઓની સ્થાપના (ના. ૨, નં. ૧૭૧૩-૪) અને સં. ૧૨૯૭ માં આબુ પર તેજપાલે બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી. (આ સર્વ શિલાલેખો મળવાથી સાલવાર મુખ્યત્વે જૈનધર્મનાં સુકૃત્યો છે, (વસન્તવિલાસ પ્રસ્તાવના.)

૫૨૭. પરંતુ તે સિવાયનાં તે ધર્મનાં તેમજ અન્ય ધર્મનાં સ્થલવાર સુકૃત્યો આ પ્રમાણે છેઃ-અણહિલવાડ પાટણમાં વનરાજના પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર. ખંભાતમાં ભીમેશના મંદિરમાં સુવર્ણ દંડ તથા કળશ ચડાવ્યાં, ભટ્ટાદિત્ય પાસે ઉત્તાનપટ્ટનું ઉભું કરવું અને તેના મસ્તકે સુવર્ણહાર ચઢાવ્યો, ભટ્ટાર્કવટક નામે વનમંદિરમાં કૂવો ખોદાવ્યો, સૂર્યદેવ બકુલના મંદિર પાસે મંડપ કરાવ્યો, વૈદ્યનાથના મંદિર અને તેના મંડપને સમરાવ્યા, છાશ તથા દહીંના વિક્રયસ્થળે તેમાં જીવજંતુ પડતાં બચે તે સારૂ ઉંચા દિવાલની વાડો બાંધી આપી, બે ઉપાશ્રય, તથા ગવાક્ષો સહિત પાણીની પરબ બંધાવ્યાં. ધોલકામા આદિનાથનું મંદિર, બે ઉપાશ્રય, વાવ ને પાણીની પરબ એટલાં બંધાવ્યા અને ભટ્ટાર્ક રાણક નામે મંદિરને સમરાવ્યું. શત્રુંજય પર્વતપર, આદિનાથના મંદિર આગળ ઇંદ્રમંડપ, નેમિનાથ ને સ્તંભન પાર્શ્વનાથના મંદિર બંધાવ્યાં તથા સરસ્વતી દેવીની પોતાના બાપદાદાઓની તથા હાથી ઉપરની પોતે બે ભાઇઓ તથા વીરધવળની મૂર્ત્તિઓ કરાવી; વળી ત્યાં ગિરનારનાં ચાર શિખરો નામે અવલોકન અંબા, શાંબ, અને પ્રદ્યુમ્નની શિલ્પમય રચનાઓ, આદિનાથ મંદિર પાસે તોરણ તથા આદિનાથની મૂર્ત્તિ આગળ સુવર્ણ અને રત્નમય પૂર્વપટ્ટ અને સુવર્ણ તોરણ બનાવ્યા, તથા ત્યા ભરૂચના સુવ્રતસ્વામી અને સાચોરના વીર મંદિરના અવતારરૂપે મંદિરો ચણાવ્યા. પાલીતાણાની નજીકમા એક મોટું તળાવ, (વસ્તુપાલનું લલિતા સરોવર) અને બીજું (તેજપાલનું), અનુપમા સરોવર), એક ઉપાશ્રય અને એક પાણીની પરબ કરાવ્યો. અંકેવાલીયા ગામમાં એક તળાવ કરાવ્યું. ગિરનાર પર્વતપર સ્તંભન પાર્શ્વ અને શત્રુંજયના આદીશ્વરનાં મંદિર

મંદિરમાં રત્નાદેવીની બે પ્રતિમાઓની સ્થાપના (ના. ૨, નં. ૧૭૧૩-૪) અને સં. ૧૨૯૭ માં આબુ પર તેજપાલે બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી. (આ સર્વ શિલાલેખો મળવાથી સાલવાર મુખ્યત્વે જૈનધર્મનાં સુકૃત્યો છે, (વસન્તવિલાસ પ્રસ્તાવના.)

૫૨૭. પરંતુ તે સિવાયનાં તે ધર્મનાં તેમજ અન્ય ધર્મનાં સ્થલવાર સુકૃત્યો આ પ્રમાણે છેઃ-અણહિલવાડ પાટણમાં વનરાજના પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો પુનરૂદ્ધાર. ખંભાતમાં ભીમેશના મંદિરમાં સુવર્ણ દંડ તથા કળશ ચડાવ્યાં, ભટ્ટાદિત્ય પાસે ઉત્તાનપટ્ટનું ઉભું કરવું અને તેના મસ્તકે સુવર્ણહાર ચઢાવ્યો, ભટ્ટાર્કવટ્ટક નામે વનમંદિરમાં કૂવો ખોદાવ્યો, સૂર્યદેવ બકુલના મંદિર પાસે મંડપ કરાવ્યો, વૈદ્યનાથના મંદિર અને તેના મંડપને સમરાવ્યા, છાશ તથા દહીંના વિક્રયસ્થળે તેમાં જીવજંતુ પડતાં બચે તે સારૂ ઉંચા દિવાલની વાડો બાંધી આપી, બે ઉપાશ્રય, તથા ગવાક્ષો સહિત પાણીની પરબ બંધાવ્યાં. ધોલકામા આદિનાથનું મંદિર, બે ઉપાશ્રય, વાવ ને પાણીની પરબ એટલાં બંધાવ્યા અને ભટ્ટાર્ક રાણક નામે મંદિરને સમરાવ્યું. શત્રુંજય પર્વતપર, આદિનાથના મંદિર આગળ ઇંદ્રમંડપ, નેમિનાથ ને સ્તંભન પાર્શ્વનાથના મંદિર બંધાવ્યાં તથા સરસ્વતી દેવીની પોતાના બાપદાદાઓની તથા હાથી ઉપરની પોતે બે ભાઇઓ તથા વીરધવળની મૂર્ત્તિઓ કરાવી; વળી ત્યાં ગિરનારનાં ચાર શિખરો નામે અવલોકન અંબા, શાંબ, અને પ્રદ્યુમ્નની શિલ્પમય રચનાઓ, આદિનાથ મંદિર પાસે તોરણ તથા આદિનાથની મૂર્ત્તિ આગળ સુવર્ણ અને રત્નમય પૂર્વપટ્ટ અને સુવર્ણ તોરણ બનાવ્યા, તથા ત્યા ભરૂચના સુવ્રતસ્વામી અને સાચોરના વીર મંદિરના અવતારરૂપે મંદિરો ચણાવ્યા. પાલીતાણાની નજીકમા એક મોટું તળાવ, (વસ્તુપાલનું લલિતા સરોવર) અને બીજું (તેજપાલનું), અનુપમા સરોવર), એક ઉપાશ્રય અને એક પાણીની પરબ કરાવ્યો. અંકેવાલીયા ગામમાં એક તળાવ કરાવ્યું. ગિરનાર પર્વતપર સ્તંભન પાર્શ્વ અને શત્રુંજયના આદીશ્વરનાં મંદિર

૧૨૯૬ ના માઘ માસની પંચમી તિથિ રવિવારે સ્વર્ગગમન કર્યું. યાત્રાનું સવિસ્તર વર્ણન ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય કાવ્ય અપરનામ સંઘપતિ ચરિત્રમાં મળશે.

૫૩૦. એમ કહેવાય છે કે એક સમયે બંને ભાઇઓ એવું વિચારી રહ્યા હતા કે આપણા ધનનો શું ઉપયોગ કરીએ? ત્યારે તેમને એક સાધુ કવિએ અન્યોક્તિરૂપે નીચેનો શ્લોક સંભળાવ્યો:–

कोशं विकाशय कुशेशय संश्रितालौ
प्रीतिं कुरुष्व यदयं दिवसस्तवास्ते ।
दोषोदये निबिडराजकरप्रतापे
ध्वान्तोदये तव समेष्यति कः समीपम् ॥

આશય—હે કમલ! અત્યારે દિવસ છે, તો તું તારી કળીને ખીલવ અને તારો આશ્રય લેનાર ભ્રમર પર પ્રેમ કર. અરે! જ્યારે રાત થઇ જશે અને અંધારું ફેલાઇ જશે અથવા ચંદ્રમાનાં કિરણો તને દુખદાયી કરશે ત્યારે ભલા તારી પાસે કોણ આવશે?

એટલે કે, તું તારા કોશ–ખજાનાને પ્રકાશિત કર, તારા આશ્રિતોમાં ધનને વહેંચ, અત્યારે તારા સમૃદ્ધ દિવસ છે. જ્યારે તારા દોષનો ઉદય થશે અને રાજાની ક્રૂર દૃષ્ટિ થશે ત્યારે કોણ તારી પાસે આવશે?

૧૨૯૬ ના માધ માસની પંચમી તિથિ રવિવારે સ્વર્ગગમન કર્યું. યાત્રાનું સવિસ્તર વર્ણન ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય કાવ્ય અપરનામ સંઘપતિ ચરિતમાં મળશે.

૫૩૦. એમ કહેવાય છે કે એક સમયે બન્ને ભાઇઓ એવું વિચારી રહ્યા હતા કે આપણા ધનનો શું ઉપયોગ કરીએ? ત્યારે તેમને એક સાધુ કવિએ અન્યોક્તિરૂપે નીચેનો શ્લોક સંભળાવ્યો:—

> कोशं विकाशय कुशेशय संश्रितालौ
> प्रीतिं कुरुष्व यदयं दिवसस्तवास्ते ।
> दोषोदये निबिडराजकरप्रतापे
> ध्वान्तोदये तव समेष्यति कः समीपम् ॥

આશય—હે કમલ ! અત્યારે દિવસ છે, તો તું તારી કળીને ખીલવ અને તારો આશ્રય લેનાર ભ્રમર પર પ્રેમ કર. અરે ! જ્યારે રાત થઇ જશે અને અંધારૂં ફેલાઇ જશે અથવા ચંદ્રમાનાં કિરણો તને દુખદાયી કરશે ત્યારે ભલા તારી પાસે કોણ આવશે?

એટલે કે, તું તારા કોશ–ખજાનાને પ્રકાશિત કર, તારા આશ્રિતોમાં ધનને વહેંચ, અત્યારે તારા સમૃદ્ધ દિવસ છે. જ્યારે તારા દોષનો ઉદય થશે અને રાજાની ક્રૂર દૃષ્ટિ થશે ત્યારે કોણ તારી પાસે આવશે?

મંબિકાસ્તવન રચ્યું (જુઓ જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય પૃ. ૧૪૩) તેણે અનેક સૂક્તિઓ બનાવી હતી કે જે પૈકી કેટલીકનાં અવતરણ યાદવ રાજા કૃષ્ણના સૈન્યના અને હાથીઓના ઉપરી જલ્હણે પોતાના સૂક્તિમુક્તાવલી નામના ગ્રંથ કે જેમાં હેમચંદ્ર, સિદ્ધરાજ, શ્રીપાલ, સોમપ્રભ, અરસિં (અરિસિંહ) ઠક્કર, વિજયપાલ વગેરે ઘણા કવિઓનાં કાવ્યોને સ્થાન મળ્યું છે તેમાં, પ્રબંધચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, સારંગધર પદ્ધતિમાં લેવાયાં છે. સોમેશ્વરના ઉલ્લાસરાઘવ-પરથી[૩૯૧] જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો; અને વિશેષમાં વસ્તુપાલની કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ફક્ત ગૂજરાતમાંજ નહીં પણ ચારે દિશાએ પ્રસરવા પામી હતી. તેનાં બિરૂદો પણ તે વાત સિદ્ધ કરે છે. પોતે પોતાને સરસ્વતીપુત્ર-વાગ્દેવીસૂનુ (સરખાવો શારદા પ્રતિપન્નાપત્ય-ગિરનારપ્રશસ્તિ), જણાવે છે. બીજાં બિરૂદો કાવ્યદેવી પુત્ર (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) 'કવિકુંજર' 'કવિચક્રવર્તિ' 'મહાકવિ વગેરે હતાં અને આબુની પ્રશસ્તિમાં સોમેશ્વરે તેને 'શ્રેષ્ઠ કવિ' વર્ણવેલો છે. એક કવિએ પીયૂષાદપિ પેશલા એ શ્લોકથી તેની સૂક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે આ પ્રકરણની આદિમાં મૂકેલ છે.

૫૩૨. વસ્તુપાલ મહાકવિ હતો છતાં તેનામાં તે માટે અભિમાન ન્હોતું; એ વાત પોતાના નરનારાયણાનંદમાં છેવટે આપેલ નમ્રતાભર્યા શ્લોકપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

> उद्भास्वद् विश्वविद्यालयमयमनसः कोविदेन्द्रा वितन्द्रा
> मन्त्री बद्धांजलि वो विनयनतशिरा याचते वस्तुपालः ।
> अल्पप्रज्ञाप्रबोधादपि मयदि मया कल्पितेऽस्मिन्प्रबन्धे
> भूयो भूयोऽपि यूयं जनयत नयनक्षेपतो दोषमोषम् ।

—પ્રકાશવન્તા વિશ્વવિદ્યાનાં સ્થાનરૂપ જેનાં મન છે એવા હે વિતન્દ્ર કોવિદો! આપને હસ્તાંજલિ જોડી વિનયથી શિર નમાવી વસ્તુપાલ મંત્રી

૩૯૧. अंभोजसंभवसुता वक्त्रांभोजेऽस्ति वस्तुपालस्य।
यद्वीणारणितानि श्रूयन्ते सूक्तिदंभेन ॥ ઉ० ૨।૦ ૮ નો સર્ગ.

અંબિકાસ્તવન રચ્યું (જુઓ જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય પૃ. ૧૪૩) તેણે અનેક સૂક્તિઓ બનાવી હતી કે જે પૈકી કેટલીકનાં અવતરણ યાદવરાજ કૃષ્ણના સૈન્યના અને હાથીઓના ઉપરી જલ્હણે પોતાના સૂક્તિમુક્તાવલી નામના ગ્રંથ કે જેમાં હેમચંદ્ર, સિદ્ધરાજ, શ્રીપાલ, સોમપ્રભ, અરસિં (અરિસિંહ) ઠક્કર, વિજયપાલ વગેરે ઘણા કવિઓનાં કાવ્યોને સ્થાન મળ્યું છે તેમાં, પ્રબંધચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, સારંગધર પદ્ધતિમાં લેવાયાં છે. સોમેશ્વરના ઉલ્લાસરાઘવ-પરથી[૩૯૧] જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો; અને વિશેષમાં વસ્તુપાલની કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ફક્ત ગૂજરાતમાંજ નહીં પણ ચારે દિશાએ પ્રસરવા પામી હતી. તેનાં બિરૂદો પણ તે વાત સિદ્ધ કરે છે. પોતે પોતાને સરસ્વતીપુત્ર-વાગ્દેવીસુત (સરખાવો શારદા પ્રતિપન્નાપત્ય-ગિરનારપ્રશસ્તિ), જણાવે છે. બીજાં બિરૂદો કાવ્યદેવી પુત્ર (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) 'કવિકુંજર' 'કવિચક્રવર્તિ' 'મહાકવિ વગેરે હતાં અને આબુની પ્રશસ્તિમાં સોમેશ્વરે તેને 'શ્રેષ્ઠ કવિ' વર્ણવેલો છે. એક કવિએ પીયૂષાદપિ પેશલા એ શ્લોકથી તેની સૂક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે આ પ્રકરણની આદિમાં મૂકેલ છે.

૫૩૨. વસ્તુપાલ મહાકવિ હતો છતાં તેનામાં તે માટે અભિમાન ન્હોતું; એ વાત પોતાના નરનારાયણાનંદમાં છેવટે આપેલ નમ્રતાભર્યા શ્લોકપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

> उद्भास्वद् विश्वविद्यालयमयमनसः कोविदेन्द्रा वितन्द्रा
> मन्त्री बद्धांजलि र्वो विनयनतशिरा याचते वस्तुपालः ।
> अल्पप्रज्ञाप्रबोधादपि सपदि मया कल्पितेऽस्मिन्प्रबन्धे
> भूयो भूयोऽपि यूयं जनयत नयनक्षेपतो दोषमोषम् ।

—પ્રકાશવન્તા વિશ્વવિદ્યાનાં સ્થાનરૂપ જેનાં મન છે એવા હે વિતન્દ્ર કોવિદો ! આપને હસ્તાંજલિ જોડી વિનયથી શિર નમાવી વસ્તુપાલ મંત્રી

૩૯૧. अंभोजसंभवसुता वस्त्रांभोजेऽस्ति वस्तुपालस्य।
यद्वीणारणितानि श्रूयन्ते सूक्तिदंभेन ॥ ઉ૦ ૨૦૮ નો સર્ગ.

વંશપરંપરા ચાલ્યા આવ્યા છે. મૂળ પુરૂષ સોલ તે ગુલેવા કુલનો બ્રાહ્મણ, તે દ્વિજોના 'નગર' (આનંદપુર-વડનગર) માં રહેતો તે મૂલરાજનો પુરોહિત થયો. તેનો પુત્ર લલ્લશર્મા ચામુંડરાજનો, અને તેનો પુત્ર મુંજ દુર્લભરાજનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર સોમ-તેનો પુત્ર આમશર્મા કર્ણનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર કુમાર સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો અને તેનો પુત્ર વિષ્ણુનો ઉપાસક સર્વદેવ (૧)-તેનો આમિગ ને તેનો સર્વદેવ (૨જા) એ કુમારપાલનાં ફૂલ ગંગાજીમાં નાંખ્યા. સર્વદેવ (૨) ના નાનાભાઇ કુમાર (બીજા) એ ઘવાયેલ અજયપાલની વ્યથા દૂર કરી. તે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પ્રતાપમલ્લનો પ્રધાન બન્યો ને પછી ચૌલુક્ય રાજાનો સેનાપતિ પણ થયો હતો. તેને લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીથી ત્રણ પુત્ર નામે મહાદેવ, સોમેશ્વર અને વિજય થયા તે પૈકી સોમેશ્વરે યામાર્ધ (દોઢ કલાક) માં એક નાટક અને એક સુંદર ભાવપૂર્ણ કાવ્યની રચના કરીને ભીમ (ભોળા-ભીમ) ની સભાના સભ્યોને પ્રસન્ન કર્યા. (આ કાવ્યનું શું નામ હતું તે જણાતું નથી) ત્યાર પછી તે વીરધવલનો રાજપુરોહિત થયો. તે વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હતો. વસ્તુપાલે અનેક વખત જાગીર વગેરે બક્ષીસ તેને આપી હતી. તેના ગ્રંથો ૧ સુરથોત્સવ-૧૫ સર્ગનું ૧૧૮૭ શ્લોકનું કાવ્ય. આનો વિષય માર્કંડેય પુરાણના દેવીમાહાત્મ્ય યા સપ્તશતી ચંડી આખ્યાનમાંથી લીધો છે અને તેની શૈલીપર લખાયું છે (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નિ. પ્રેસ.) ૨. રામશતક-(તેની ડા. ભાંડારકરને ૧૨ પત્રની પ્રતિ પ્રાપ્ત થઇ છે) ૩ ઉલ્લાઘરાઘવ-નાટક કે જેના દરેક અંકને અંતે એક શ્લોક વસ્તુપાલની પ્રશંસાનો લખ્યો છે. ૪ કીર્તિકૌમુદી-૯ સર્ગનું ૭૨૨ શ્લોકનું મહાકાવ્ય તેમાં વસ્તુપાલની કીર્તિકૌમુદીનું પ્રધાનતઃ વર્ણન છે અને તે આપનાં આદિના શ્લોકોમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, માઘ, ભારવિ, બાણ, ધનપાલ, બિલ્હણ, હેમસૂરિ, નીલકંઠ, પ્રલ્હાદનદેવ, નરચંદ્ર, વિજયસિંહ, સુભટ, યશોવીર અને વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ચમત્કૃત શ્લોક લખ્યા

વંશપરંપરા ચાલ્યા આવ્યા છે. મૂળ પુરૂષ સોલ તે ગુલેવા કુલનો બ્રાહ્મણ, તે દ્વિજોના 'નગર' (આનંદપુર-વડનગર) માં રહેતો તે મૂલરાજનો પુરોહિત થયો. તેનો પુત્ર લલ્લશર્મા ચામુંડરાજનો, અને તેનો પુત્ર મુંજ દુર્લભરાજનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર સોમ-તેનો પુત્ર આમશર્મા કર્ણનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર કુમાર સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો અને તેનો પુત્ર વિષ્ણુનો ઉપાસક સર્વદેવ (૧)-તેનો અમિગ ને તેનો સર્વદેવ (૨જો) એ કુમારપાલનાં ફૂલ ગંગાજીમાં નાંખ્યા. સર્વદેવ (૨) ના નાનાભાઇ કુમાર (બીજા) એ ઘવાયેલ અજયપાલની વ્યથા દૂર કરી. તે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પ્રતાપમલ્લનો પ્રધાન બન્યો ને પછી ચૌલુક્ય રાજાનો સેનાપતિ પણ થયો હતો. તેને લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીથી ત્રણ પુત્ર નામે મહાદેવ, સોમેશ્વર અને વિજય થયા તે પૈકી સોમેશ્વરે યામાર્ધ (દોઢ કલાક) માં એક નાટક અને એક સુંદર ભાવપૂર્ણ કાવ્યની રચના કરીને ભીમ (ભોળાભીમ) ની સભાના સભ્યોને પ્રસન્ન કર્યા. (આ કાવ્યનું શું નામ હતું તે જણાતું નથી) ત્યાર પછી તે વીરધવલનો રાજપુરોહિત થયો. તે વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હતો. વસ્તુપાલે અનેક વખત જાગીર વગેરે બક્ષીસ તેને આપી હતી. તેના ગ્રંથો ૧ સુરથોત્સવ-૧૫ સર્ગનું ૧૧૮૭ શ્લોકનું કાવ્ય. આનો વિષય માર્કંડેય પુરાણના દેવીમાહાત્મ્ય યા સપ્તશતી ચંડી આખ્યાનમાંથી લીધો છે અને તેની શૈલીપર લખાયું છે (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નિ. પ્રેસ.) ૨. રામશતક-(તેની ડા. ભાંડારકરને ૧૨ પત્રની પ્રતિ પ્રાપ્ત થઇ છે) ૩ ઉલ્લાઘરાઘવ-નાટક કે જેના દરેક અંકને અંતે એક શ્લોક વસ્તુપાલની પ્રશંસાનો લખ્યો છે. ૪ કીર્તિકૌમુદી-૯ સર્ગનું ૭૨૨ શ્લોકનું મહાકાવ્ય તેમાં વસ્તુપાલની કીર્તિકૌમુદીનું પ્રધાનતઃ વર્ણન છે અને તે આપતાં આદિના શ્લોકોમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, માઘ, ભારવિ, બાણ, ધનપાલ, બિલ્હણ, હેમસૂરિ, નીલકંઠ, પ્રહ્લાદનદેવ, નરચંદ્ર, વિજયસિંહ, સુભટ, યશોવીર અને વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ચમત્કૃત શ્લોક લખ્યા

દૂતાંગદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમજ અન્યત્ર પણ 'કવિપ્રવર' માં એમની ગણના થઇ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કાંઇક વધારે મહત્વની કૃતિ તેણે રચેલી હોવી જોઇએ એમ લાગે છે.

૫૩૯. **નાનાકપંડિત**—તે પણ તેજ સમયના બીજા એક સંસ્કૃત કવિ હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિષ્ઠલ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. એ કવિપંડિત જ્ઞાતિએ નાગર, શ્રીમાન્ અને વેદ રામાયણ ભરત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ઘણા નિપુણ હતા. એમનું એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી.

૫૪૦. આ સર્વ સોમેશ્વરથી માંડી નાનાક પંડિત સુધીના સર્વ કવિઓ જૈનેતર હતા. અરિસિંહ જૈન હતો કે શૈવ તે ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમા કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ તેણે તેની યાદી પોતાના ગ્રંથમાં આપેલી છે તે પરથી જણાય છે. જૈન–બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂલાઈ જઇ હેમચંદ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઇ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મન્ત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો એમ દેખાય છે.

૫૪૧. "ગૂજરાતમા જૈનધર્મની સાથે બ્રાહ્મણધર્મનો શૈવસંપ્રદાય પ્રચલિત હતો અને વિષ્ણુભક્તિ પણ અજ્ઞાત ન હતી. સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાં વસ્તુપાલ સંબંધે શ્લોક આ પણ છે કેઃ—

(૧) नानर्च भक्तिमान्नेमौ नेमौ शंकरकेशवौ ।
जैनोऽपि यः सवेदानां दानाम्भः कुरुते करे ॥

—નેમિ ભગવાનમાં ભક્તિવાળા આ વસ્તુપાલે શંકર અને કેશવનું પૂજન ન કર્યું એમ ન સમજવું; જૈન છતાં વેદધર્મીઓના હાથમાં પણ એ દાનનું પાણી આપે છે.

દૂતાંગદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમજ અન્યત્ર પણ 'કવિપ્રવર' માં એમની ગણના થઇ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કાંઇક વધારે મહત્વની કૃતિ તેણે રચેલી હોવી જોઇએ એમ લાગે છે.

૫૩૯. **નાનાકપંડિત**—તે પણ તેજ સમયના બીજા એક સંસ્કૃત કવિ હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિષ્ઠલ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. એ કવિપંડિત જ્ઞાતિએ નાગર, શ્રીમાન્ અને વેદ રામાયણ ભરત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ઘણા નિપુણ હતા. એમનું એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી.

૫૪૦. આ સર્વ સોમેશ્વરથી માંડી નાનાક પંડિત સુધીના સર્વ કવિઓ જૈનેતર હતા. અરિસિંહ જૈન હતો કે શૈવ તે ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમા કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ તેણે તેની યાદી પોતાના ગ્રંથમાં આપેલી છે તે પરથી જણાય છે. જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂલાઈ જઇ હેમચંદ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઇ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મન્ત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો એમ દેખાય છે.

૫૪૧. "ગૂજરાતમા જૈનધર્મની સાથે બ્રાહ્મણધર્મનો શૈવસંપ્રદાય પ્રચલિત હતો અને વિષ્ણુભક્તિ પણ અજ્ઞાત ન હતી. સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાં વસ્તુપાલ સંબંધે શ્લોક આ પણ છે કેઃ—

(૧) नानर्च भक्तिमान्नेमौ नेमौ शंकरकेशवौ ।
जैनोऽपि यः सवेदानां दानाम्भः कुरुते करे ॥

—નેમિ ભગવાનમાં ભક્તિવાળા આ વસ્તુપાલે શંકર અને કેશવનું પૂજન ન કર્યું એમ ન સમજવું; જૈન છતાં વેદધર્મીઓના હાથમાં પણ એ દાનનું પાણી આપે છે.

नवजलधरश्यामामात्मद्युति प्रतिबिम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरक्षिप-
न्जयति जनितव्रीडाहाराः प्रियाहसितो हरिः ॥

—"આ, કૃષ્ણ રમવા ગયો હતો ત્યાં એણે દમણાંજ ફાવે તેટલી માટી ખાધી;' 'કૃષ્ણ, ખરી વાત કે?' 'કોણે કહ્યું?' 'બળદેવે કહ્યું;' 'આ, એ ખોટું કહે છે–જો મારું મોં.' 'ઉઘાડ, જોઇએ.'–એમ કહેતાં વેંત બાળકે મોં ઉઘાડયું અને એ મોંમાં સમસ્ત જગત્ જોઇ એની મા વિસ્મય પામી–એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો.

—કનકકલશ જેવા સ્વચ્છ રાધાના સ્તનમંડળમાં કૃષ્ણની નવજલધર જેવી શ્યામ કાન્તિનું પ્રતિબિમ્બ પડયું. એને કાળું લુગડું સમજી કૃષ્ણ વારંવાર ખસેડવા જાય છે! એ જોઇ રાધા હસી. અને કૃષ્ણ પણ એ વિસ્મયકારક ભૂલ માટે શરમાયા અને હસ્યા–એ કૃષ્ણને જય હો!

આટલા ઉતારાઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સિદ્ધરાજ કુમારપાળથી માંડી લવણપ્રસાદ વીરધવલ અને વસ્તુપાલના સમય સુધીમાં પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તેમજ રામાયણ મહાભારત અને હરિવંશ ગૂજરાતમાં જાણીતાં હતાં, એટલુંજ નહીં પણ કૃષ્ણ અને રાધાની લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી."–વસન્તઃ ભાદ્રપદ ૧૯૬૧.

૫૪૨ અરિસિંહ—તેના પિતાનું નામ લવણસિંહ હતું. તે પણ વસ્તુપાલનો આશ્રિત હતો. તેણે સુકૃતસંકીર્તન નામનું ૧૧ સર્ગનું ૫૫૫ શ્લોકનું મહાકાવ્ય વસ્તુપાલે કરેલાં સુકૃત્યોના વર્ણન રૂપે બનાવ્યું. (વે. નં. ૧૭૮૬; વિષયવર્ણન ઈ. એ. ૨૩, પૃ. ૪૭૭–૪૯૫; પ્ર૦ આ. સભા નં. ૫૧) તેમાં વનરાજથી સામંતસિંહ ચાવડાની વંશાવલી તથા મૂળરાજથી ભીમદેવ અને અર્ણોરાજથી વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપી વસ્તુપાળનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપેલું છે. તેના દરેક સર્ગની અંતે અમર પંડિતે બનાવેલા પાંચ પાંચ શ્લોકો લગાડેલા છે; તે પાંચ શ્લોકો પૈકી પ્રથમના ત્રણ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના, ચોથો અરિસિંહ અને તેની કવિચાતુરીની પ્રશંસાનો છે અને પાંચમો શ્લોક ઉપરના ચાર શ્લોક અમર પંડિતે રચેલ છે તે જણાવે છે.

नवजलधरश्यामामात्मद्युति प्रतिबिम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिप-
ञ्जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥

—"બા, કૃષ્ણ રમવા ગયો હતો ત્યાં એણે દમણાંજ ફાવે તેટલી માટી ખાધી;' 'કૃષ્ણ, ખરી વાત કે?' 'કોણે કહ્યું?' 'બળદેવે કહ્યું;' 'બા, એ ખોટું કહે છે-જો મારું મોં.' 'ઉઘાડ, જોઇએ.'—એમ કહેતાં વેંત બાળકે મોં ઉઘાડયું અને એ મોંમાં સમસ્ત જગત્ જોઇ એની મા વિસ્મય પામી-એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો.

—કનકકલશ જેવા સ્વચ્છ રાધાના સ્તનમંડળમાં કૃષ્ણની નવજલધર જેવી શ્યામ કાન્તિનું પ્રતિબિમ્બ પડયું. એને કાળું લુગડું સમજી કૃષ્ણ વારંવાર ખસેડવા જાય છે! એ જોઇ રાધા હસી. અને કૃષ્ણ પણ એ વિસ્મયકારક ભૂલ માટે શરમાયા અને હસ્યા-એ કૃષ્ણને જય હો!

આટલા ઉતારાઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સિદ્ધરાજ કુમારપાળથી માંડી લવણપ્રસાદ વીરધવલ અને વસ્તુપાલના સમય સુધીમાં પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તેમજ રામાયણ મહાભારત અને હરિવંશ ગૂજરાતમાં જાણીતાં હતાં, એટલુંજ નહીં પણ કૃષ્ણ અને રાધાની લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી."—વસન્તઃ ભાદ્રપદ ૧૯૬૧.

૫૪૨ અરિસિંહ—તેના પિતાનું નામ લવણસિંહ હતું. તે પણ વસ્તુપાલનો આશ્રિત હતો. તેણે સુકૃતસંકીર્ત્તન નામનું ૧૧ સર્ગનું ૫૫૫ શ્લોકનું મહાકાવ્ય વસ્તુપાલે કરેલાં સુકૃત્યોના વર્ણન રૂપે બનાવ્યું. (વે. નં. ૧૭૮૬; વિષયવર્ણન ઈ. એ. ૨૩, પૃ. ૪૭૭-૪૯૫; પ્ર૦ આ. સભા નં. ૫૧) તેમાં વનરાજથી સામંતસિંહ ચાવડાની વંશાવલી તથા મૂળરાજથી ભીમદેવ અને અર્ણોરાજથી વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપી વસ્તુપાળનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપેલું છે. તેના દરેક સર્ગની અંતે અમર પંડિતે બનાવેલા પાંચ પાંચ શ્લોકો લગાડેલા છે; તે પાંચ શ્લોકો પૈકી પ્રથમના ત્રણ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના, ચોથો અરિસિંહ અને તેની કવિચાતુરીની પ્રશંસાનો છે અને પાંચમો શ્લોક ઉપરના ચાર શ્લોક અમર પંડિતે રચેલ છે તે જણાવે છે.

છન્દોરત્નાવલી, સ્યાદિસમુચ્ચય (બુદ. ૪, નં. ૨૮૭, પ્ર. ૫૦ ગ્રં.) અને પદ્માનંદકાવ્ય મુખ્ય છે. પદ્માનંદકાવ્ય પાટણના એક વાયડા વાણીઆ નામે કોષ્ઠાગારિક પદ્મની પ્રાર્થનાથી રચવામાં આવ્યું તેથી એ નામ આપેલું છે, ને તે 'વીરાંક'થી અંકિત છે, તેમાં ૨૪ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. (કા. વડો. પી. ૨, ૨.) તેથી તેનું બીજું નામ ચતુર્વિંશતિ જિનચરિત્ર–જિનેંદ્રચરિત્ર છે. પ્રબંધકોશમાં તેના બીજા જે બે ગ્રંથોનાં નામ પણ આપ્યાં છે તે સૂક્તાવલી તથા કલાકલાપ નામના છે.

૫૪૫. તેણે બાલભારતમાં એક જગ્યાએ પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણી–અંબોડાનું વર્ણન કરતા તેની કૃપાણ–તરવાર (કામદેવની) સાથે સરખામણી કરી છે તેથી તેને 'वेणीकृपाणोऽमरः' પણ કહેતા હતા. અમરચંદ્ર તે વિવેકવિલાસના કર્તા[૩૯૩] વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિ(જુઓ પારા ૪૯૬)ના શિષ્યહતા. પ્રબંધકોશમાં રાજશેખર જણાવે છે કે જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અરિસિંહ કવિરાજ પાસેથી અમરચંદ્રને સિદ્ધ સારસ્વત મંત્ર મળ્યો. તે મંત્રને ૨૧ દિવસ જપવાથી સરસ્વતીએ પ્રત્યક્ષ થઈ વર આપ્યો કે તું એક સિદ્ધ કવિ થઇશ અને બધા રાજાઓ તને માન આપશે. તેજ પ્રબંધકોશ તેને વીશલદેવના દરબારમાં પ્રવેશ તથા તેની દ્વારા તેના ગુરૂ અરિસિંહનો પ્રવેશ કેમ થયો તેનું વર્ણન કરે છે. પ્રબંધચિંતામણિ જણાવે છે કે અમરચંદે વસ્તુપાલના વખતમાં ધોલકાના દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ત્યાં શક્તિશાલી તથા કીર્તિવંત કવિ તરીકે તે સન્માનિત હતો.

---

૩૯૩. વાયડગચ્છમાં સૂરિપરંપરામાં જિનદત્ત, રાશિલ્લ અને જીવદેવસૂરિ વારંવાર આવ્યાં કરે છેઃ—

अमीभिरिभिरेव श्री जिनदत्तादिनामभिः ।
सूरयो भूरयोऽभूवन् तत्प्रभावास्तदन्वये ॥

—પદ્માનંદકાવ્ય પ્રશસ્તિ શ્લોક ૩૫.

છન્દોરત્નાવલી, સ્યાદિસમુચ્ચય (બુહ. ૪, નં. ૨૮૭, પ્ર. ૫૦ ગ્રં.) અને પદ્માનંદકાવ્ય મુખ્ય છે. પદ્માનંદકાવ્ય પાટણના એક વાયડા વાણીઆ નામે કોષ્ઠાગારિક પદ્મની પ્રાર્થનાથી રચવામાં આવ્યું તેથી એ નામ આપેલું છે, ને તે 'વીરાંક'થી અંકિત છે, તેમાં ૨૪ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. (કા. વડો. પી. ૨, ૨.) તેથી તેનું બીજું નામ ચતુર્વિંશતિ જિનચરિત્ર-જિનેંદ્રચરિત્ર છે. પ્રબંધકોશમાં તેના બીજા જે બે ગ્રંથોનાં નામ પણ આપ્યાં છે તે સૂક્તાવલી તથા કલાકલાપ નામના છે.

૫૪૫. તેણે બાલભારતમાં એક જગ્યાએ પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણી-અંબોડાનું વર્ણન કરતા તેની કૃપાણ-તરવાર (કામદેવની) સાથે સરખામણી કરી છે તેથી તેને 'वेणीकृपाणोऽमरः' પણ કહેતા હતા. અમરચંદ તે વિવેકવિલાસના કર્તા[૩૯૩]વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિ(જુઓ પારા ૪૯૬)ના શિષ્યહતા. પ્રબંધકોશમાં રાજશેખર જણાવે છે કે જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અરિસિંહ કવિરાજ પાસેથી અમરચંદને સિદ્ધ સારસ્વત મંત્ર મળ્યો. તે મંત્રને ૨૧ દિવસ જપવાથી સરસ્વતીએ પ્રત્યક્ષ થઈ વર આપ્યો કે તું એક સિદ્ધ કવિ થઇશ અને બધા રાજાઓ તને માન આપશે. તેજ પ્રબંધકોશ તેને વીશલદેવના દરબારમાં પ્રવેશ તથા તેની દ્વારા તેના ગુરૂ અરિસિંહનો પ્રવેશ કેમ થયો તેનું વર્ણન કરે છે. પ્રબંધચિંતામણિ જણાવે છે કે અમરચંદે વસ્તુપાલના વખતમાં ધોલકાના દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ત્યાં શક્તિશાલી તથા કીર્તિવંત કવિ તરીકે તે સન્માનિત હતો.

---

૩૯૩. વાયડગચ્છમાં સૂરિપરંપરામાં જિનદત્ત, રાશિલ્લ અને જીવદેવસૂરિ વારંવાર આવ્યાં કરે છે:—

अमीभिरिभिरेव श्री जिनदत्तादिनामभिः ।
सूरयो भूरयोऽभूवन् तत्प्रभावास्तदन्वये ॥

—પદ્માનંદકાવ્ય પ્રશસ્તિ શ્લોક ૩૫.

આ વખતે વંદના કરવાને મંત્રી વસ્તુપાલ આવ્યો હતો. તેણે બારણામાં આવતાં આ શ્લોકાર્ધ સાંભળતાં વિચાર્યું 'અહો ! આ મુનિ તો સ્ત્રીકથામાં આસક્ત થયેલ છે.' તેથી તેણે નમન કર્યું નહિ. તેનો અભિપ્રાય જાણી તે આચાર્યે ઉત્તરાર્ધ કહ્યો કે:—

यत्कुक्षिप्रभवा एते वस्तुपाल ! भवादृशाः ॥

—કે જેની કુખમાંથી હે વસ્તુપાલ ! તમારા જેવા જન્મ્યા છે.''

આ સાંભળીને વસ્તુપાલે આચાર્યના પગમાં પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું.

"એમ કહેવાય છે કે આ અમરચંદ્ર વીશલદેવ રાજાની સભામાં આવ્યા તે વખતે ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત **સોમેશ્વરદેવ**, વામનસ્થલીના કવિ **સોમાદિત્ય**, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય તથા વીસલનગરના—મહાનગરના નાનક પંડિત બેઠા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓએ અમરચંદ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાક પંડિતની 'गीतं न गायतितरां युवति र्निशासु'ની પૂર્તિમાં અમરચંદ્રે કહ્યું —

श्रुत्वा ध्वनेर्मधुरतां सहसावतीर्णे भूमौ मृगे विगतलांछन एव चन्द्रः ।
मागान् मदीयवदनस्य तुलामतीव गीतं न गायतितरां युवति र्निशासु ॥

તાત્પર્ય કે—હું ગાઇશ તો આ ચન્દ્રમાનો મૃગ તે સાંભળવા નીચે ઉતરી આવશે અને આમ મૃગલાંછનથી મુક્ત થઇને ચન્દ્ર મારા મુખની બરોબરી કરી શકશે: તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે ગાતી નથી!

આ પ્રસંગે અમરચંદ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પૂર્યાનું કહેવાય છે.

૫૪૭. વસ્તુપાલની કવિઓ તરફ દાન—વીરતા એટલી બધી હતી કે તેને 'લઘુ ભોજરાજ' કહેવામાં આવતો. સોમેશ્વર, હરિહર, અરિસિંહનો તે ખાસ આશ્રયદાતા હતો અને દામોદર, નાનાક, જયદેવ, મદન, વિકલ, કૃષ્ણસિંહ, શંકર સ્વામી, સોમાદિત્ય કમલાદિત્ય અને તે ઉપરાંત ભાટ ચારણો અને અન્ય કવિઓને તેણે ધનવાન્ બનાવ્યા હતા.

આ વખતે વંદના કરવાને મંત્રી વેરતુપાલ આવ્યો હતો. તેણે બારણામાં આવતાં આ શ્લોકાર્ધ સાંભળતાં વિચાર્યું 'અહો! આ મુનિ તો સ્ત્રીકથામાં આસક્ત થયેલ છે.' તેથી તેણે નમન કર્યું નહિ. તેનો અભિપ્રાય જાણી તે આચાર્યે ઉત્તરાર્ધ કહ્યો કેઃ–

यत्कुक्षिप्रभवा एते वस्तुपाल ! भवादृशाः ॥

–કે જેની કુખમાંથી હે વસ્તુપાલ ! તમારા જેવા જન્મ્યા છે.''

આ સાંભળીને વસ્તુપાલે આચાર્યના પગમાં પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું.

"એમ કહેવાય છે કે આ અમરચંદ્ર વીશલદેવ રાજાની સભામાં આવ્યા તે વખતે ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત **સોમેશ્વરદેવ**, વામનસ્થલીના કવિ **સોમાદિત્ય**, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય તથા વીસલનગરના–મહાનગરના નાનક પંડિત બેઠા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓ એ અમરચંદ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાક પંડિતની 'गीतं न गायतितरां युवति र्निशासु'ની પૂર્તિમાં અમરચંદ્રે કહ્યું –

श्रुत्वा ध्वनेर्मधुरतां सहसावतीर्णे भूमौ मृगे विगतलांछन एव चन्द्रः ।
मागान् मदीयवदनस्य तुलामतीव गीतं न गायतितरां युवति र्निशासु ॥

તાત્પર્ય કે–હું ગાઇશ તો આ ચન્દ્રમાનો મૃગ તે સાંભળવા નીચે ઉતરી આવશે અને આમ મૃગલાંછનથી મુક્ત થઇને ચન્દ્ર મારા મુખની બરોબરી કરી શકશેઃ તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે ગાતી નથી!

આ પ્રસંગે અમરચંદ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પૂર્યાનું કહેવાય છે.

૫૪૭. વસ્તુપાલની કવિઓ તરફ દાન–વીરતા એટલી બધી હતી કે તેને 'લઘુ ભોજરાજ' કહેવામાં આવતો. સોમેશ્વર, હરિહર, અરિસિંહનો તે ખાસ આશ્રયદાતા હતો અને દામોદર, નાનાક, જયદેવ, મદન, વિકલ, કૃષ્ણસિંહ, શંકર સ્વામી, સોમાદિત્ય કમલાદિત્ય અને તે ઉપરાંત ભાટ ચારણો અને અન્ય કવિઓને તેણે ધનવાન્ બનાવ્યા હતા.

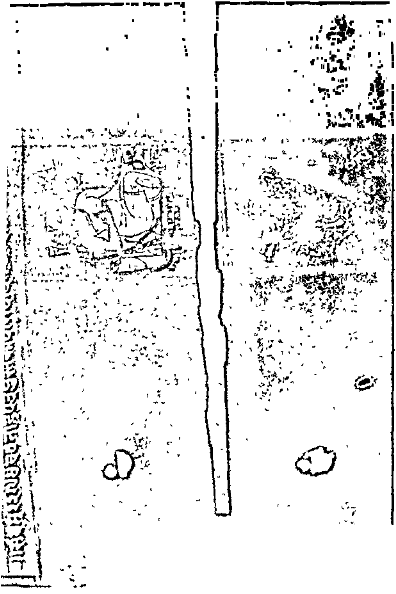
વાડ રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં આવેલું મોઢેરા) ધરાદેવ નામનો પ્રસિદ્ધ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો. તે દીન જનોને રક્ષતો અને જિનપ્રણીત શાસ્ત્રના રહસ્યનો જાણનાર હતો. તેને વિદ્યુત (વીજળી) નામની પત્નિથી મુંજાલ નામનો પુત્ર થયો. તે પિતાના ઘરમાં રહેતો હોવા છતાં સંસારને જાલ સ્વરૂપ સમજતો હતો. હરિભદ્રસૂરિની વાણી સાંભળી વિવેકરૂપી સંપત્ મેળવી માબાપની અનુમતિથી જૈનમતનું વ્રત અભ્યાસ્યું–ક્રમે ક્રમે સમગ્ર કલામાં ગુરૂ પાસેથી નિપુણ થઇ દીક્ષા લીધી અને બાલચંદ્ર નામ રાખ્યું.હરિભદ્ર સૂરિએ પોતાના આયુષ્યને અંતે બાલચંદ્રને પોતાના પદમાં સ્થાપ્યા. ટુંકમાં તેના ધર્માચાર્ય અને સૂરિપદપ્રદાતા હરિભદ્ર સૂરિ હતા. રત્નશ્રી ગણિનીના તે ધર્મપુત્ર હતા. ચૌલુક્ય ભૂપાલો જેના ચરણમા નમતા અને જે સરસ્વતીના નિવાસ સ્થાન રૂપ હતા એવા ચૌલુક્ય રાજગુરૂ પદ્માદિત્ય તેના અધ્યાપક હતા. વાદિદેવસૂરિ ગચ્છના આચાર્ય ઉદયસૂરિએ તેને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. એક વખત તેણે સરસ્વતીનું ધ્યાન કરતાં યોગનિદ્રામાં એક મુહૂર્ત્ત આવી શારદાએ કહ્યું 'વત્સ ! તારા બાલ્યકાળથી સારસ્વત કલ્પથી કરેલા મારા ધ્યાનથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું અને જેમ પૂર્વે કાલીદાસ આદિ બુદ્ધિશાળી મારી ભક્તિથી કવીન્દ્રો થયા તેમ વત્સ' તું પણ થશે.' આ સરસ્વતીના પ્રસાદથી જેણે મહાકવિત્વરીતિ મેળવી છે એવો હું આ વસન્તવિલાસ કાવ્ય રચું છું.' તેણે પોતાને 'વાગ્દેવીપ્રતિપન્નસૂનુ' તરીકે ઓળખાવેલ છે. (પી. ૩, ૧૦૦; પી. ૫, ૪૮).

૫૫૦. પોતાની ગચ્છ પરંપરા પોતે ઉપદેશ કંદલી વૃત્તિમા આપી છે કેઃ–ચંદ્ર ગચ્છમાં પ્રદ્યુમ્ન સૂરિ થયા કે જેણે તલવાટકના રાજાને પ્રબોધ્યો હતો, તેની પછી ચંદ્રપ્રભ સૂરિ થયા કે જેણે જિનની પ્રાભાનિક સ્તુતિ રચી હતી, તેના ધનેશ્વરસૂરિ થયા કે જેણે પોતાના સ્વર્ગસ્થ ગુરૂ પાસેથી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સમયુ નામના નગરના દેવના–પુરદેવનાને પ્રબોધ્યો હતો. તેને સરસ્વતીના ચાર હસ્ત જેવા

કવાડ રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં આવેલું મોઢેરા) ધરાદેવ નામનો પ્રસિદ્ધ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો. તે દીન જનોને રક્ષતો અને જિનપ્રણીત શાસ્ત્રના રહસ્યનો જાણનાર હતો. તેને વિદ્યુત્ (વીજળી) નામની પત્નિથી મુંજાલ નામનો પુત્ર થયો. તે પિતાના ઘરમાં રહેતો હોવા છતાં સંસારને જાલ સ્વરૂપ સમજતો હતો. હરિભદ્રસૂરિની વાણી સાંભળી વિવેક રૂપી સંપત્ મેળવી માબાપની અનુમતિથી જૈનમતનું વ્રત અભ્યાસ્યું-ક્રમે ક્રમે સમગ્ર કલામાં ગુરૂ પાસેથી નિપુણ થઇ દીક્ષા લીધી અને બાલચંદ્ર નામ રાખ્યું.હરિભદ્ર સૂરિએ પોતાના આયુષ્યને અંતે બાલચંદ્રને પોતાના પદમાં સ્થાપ્યા. ટુંકમાં તેના ધર્માચાર્ય અને સૂરિપદ-પ્રદાતા હરિભદ્ર સૂરિ હતા. રત્નશ્રી ગણિનીના તે ધર્મપુત્ર હતા. ચૌલુક્ય ભૂપાલો જેના ચરણમા નમતા અને જે સરસ્વતીના નિવાસ સ્થાન રૂપ હતા એવા ચૌલુક્ય રાજગુરૂ પદ્માદિત્ય તેના અધ્યાપક હતા. વાદિ દેવસૂરિ ગચ્છના આચાર્ય ઉદયસૂરિએ તેને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. એક વખત તેણે સરસ્વતીનું ધ્યાન કરતાં યોગનિદ્રામાં એક મુહૂર્ત્ત આવી શારદાએ કહ્યું ' વત્સ ! તારા બાલ્યકાળથી સારસ્વત કલ્પથી કરેલા મારા ધ્યાનથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું અને જેમ પૂર્વે કાલીદાસ આદિ બુદ્ધિશાળી મારી ભક્તિથી કવીન્દ્રો થયા તેમ વત્સ ' તું પણ થશે.' આ સરસ્વતીના પ્રસાદથી જેણે મહાકવિત્વ-રીતિ મેળવી છે એવો હું આ વસન્તવિલાસ કાવ્ય રચું છું.' તેણે પોતાને ' વાગ્દેવીપ્રતિપન્નસૂનુ ' તરીકે ઓળખાવેલ છે. (પી. ૩, ૧૦૦; પી. ૫, ૪૮).

૫૫૦. પોતાની ગચ્છ પરંપરા પોતે ઉપદેશ કંદલી વૃત્તિમા આપી છે કે:-ચંદ્ર ગચ્છમાં પ્રદ્યુમ્ન સૂરિ થયા કે જેણે તલવાટકના રાજાને પ્રબોધ્યો હતો, તેની પછી ચંદ્રપ્રભ સૂરિ થયા કે જેણે જિનની પ્રાભાનિક સ્તુતિ રચી હતી, તેના ધનેશ્વરસૂરિ થયા કે જેણે પોતાના સ્વર્ગસ્થ ગુરૂ પાસેથી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સમયુ નામના નગરના દેવના-પુરદેવનાને પ્રબોધ્યો હતો. તેને સરસ્વતીના ચાર હસ્ત જેવા

પુત્ર જૈત્રસિંહના વિનોદ માટે રચાયું તેથી તે ગ્રંથનો રચનાસમય વિક્રમ તેરમા સૈકાની આખરનો અથવા ચૌદમા સૈકાની શરૂઆતના આશરાનો છે એ ચોક્કસ છે. તેમાં ૧૪ સર્ગ છે અને તેમાં ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક સામગ્રી મળી આવે છે.૩૯૭

૫૫૨ જયસિંહસૂરિ—તે વીરસૂરિના શિષ્ય અને ભરૂચના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મંદિરના આચાર્ય હતા. તેજપાલ મંત્રી એકદા મંદિરની યાત્રાએ આવતાં તે આચાર્યે કાવ્યથી તેની સ્તુતિ કરી અને અંબડના શકુનિકાવિહારમાંની ૨૫ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણ-ધ્વજ દંડ બનાવી આપવા કહ્યું. વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે કરાવી આપ્યા તેની સ્મૃતિમાં આ સૂરિએ બંને ભાઇઓના આ દાન માટે એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું, કે જેમાં મૂળરાજથી વીરધવલ સુધીના રાજાઓની વંશાવલીએ ટુંક વર્ણન પણ આવેલ છે. અને તે ઉક્ત મંદિરની ભીંતના પથ્થરમાં કોતરવામાં આવ્યું હતું તેમ લાગે છે. જો કે શકુનિકા વિહારની મસ્જીદ બનાવવામાં આવી છે, છતાં તે તેના અન્ય નાટક ગ્રંથ હમ્મીરમદમર્દનકાવ્યની પ્રતની અંતે લખાયેલ મળી આવ્યું છે. (જુઓ પારા ૫૨૮) બીજો ગ્રંથ નામે ઉક્ત હમ્મીરમદ મર્દન (ગા. ઓ. સી. નં. ૧૦)તે ગૂજરાત ઉપર મુસલમાનોએ કરેલો હુમલો બંને ભાઇઓએ પાછો હઠાવ્યો એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાના એક અગત્યના બનાવને નાટકના રૂપમાં રજુ કરતું કાવ્ય છે; અને તે નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર૩૯૮ ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ

૩૯૭. જુઓ તેના પર સ્વ૦ સાક્ષર ચિમનલાલ દલાલની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના, કે જેના ગુ૦ ભાષાન્તર માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૩ ભાદ્ર૦ આશ્વિન ને સં. ૧૯૮૪ ના અંકો.

૩૯૮. આ ભીમેશ—ભીમેશ્વરના ખંભાતના મંદિરમાં સોનાના કલશ ને ધ્વજદંડ [illegible] કરાવ્યા હતા—જુઓ જિનહર્ષકૃત [illegible] ૭૨૦, [illegible] ૧-૩.

પુત્ર જૈત્રસિંહના વિનોદ માટે રચાયું તેથી તે ગ્રંથનો રચનાસમય વિક્રમ તેરમા સૈકાની આખરનો અથવા ચૌદમા સૈકાની શરૂઆતના આશરાનો છે એ ચોક્કસ છે. તેમાં ૧૪ સર્ગ છે અને તેમાં ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક સામગ્રી મળી આવે છે.૩૯૭

૫૫૨ જયસિંહસૂરિ—તે વીરસૂરિના શિષ્ય અને ભરૂચના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મંદિરના આચાર્ય હતા. તેજપાલ મંત્રી એકદા મંદિરની યાત્રાએ આવતાં તે આચાર્યે કાવ્યથી તેની સ્તુતિ કરી અને અંબડના શકુનિકાવિહારમાંની ૨૫ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણ-ધ્વજ દંડ બનાવી આપવા કહ્યું. વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે કરાવી આપ્યા તેની સ્મૃતિમાં આ સૂરિએ બંને ભાઇઓના આ દાન માટે એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું, કે જેમાં મૂળરાજથી વીરધવલ સુધીના રાજાઓની વંશાવલીએ ટુંક વર્ણન પણ આવેલ છે. અને તે ઉક્ત મંદિરની ભીંતના પથ્થરમાં કોતરવામાં આવ્યું હતું તેમ લાગે છે. જો કે શકુનિકા વિહારની મસજીદ બનાવવામાં આવી છે, છતાં તે તેના અન્ય નાટક ગ્રંથ હમ્મીરમદમર્દનકાવ્યની પ્રતની અંતે લખાયેલ મળી આવ્યું છે. (જુઓ પારા ૫૨૮) બીજો ગ્રંથ નામે ઉક્ત હમ્મીરમદ મર્દન (ગા. ઓ. સી. નં. ૧૦)તે ગૂજરાત ઉપર મુસલમાનોએ કરેલો હુમલો બંને ભાઇઓએ પાછો હઠાવ્યો એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાના એક અગત્યના બનાવને નાટકના રૂપમાં રજુ કરતું કાવ્ય છે; અને તે નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર૩૯૮ ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ

૫૫૪ વસ્તુપાલનો પોતાનો પુસ્તકભાંડાગાર જબરો હતો અને તેમાં સર્વ જાતના કિંમતી અને અલભ્ય ગ્રંથોનો અપૂર્વ સંગ્રહ એકત્રિત કર્યો હતો (હરિહર પ્રબંધ). પ્રસિદ્ધ આલંકારિક માણિક્યચંદ્રસૂરિ કાવ્યપ્રકાશ પરની ટીકા નામે કાવ્ય પ્રકાશ સંકેત રચવામાં વ્યગ્ર હોવાથી વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રામા સાથ આપવા બોલાવ્યા છતાં આવી શકયા નહોતા, તેમને પોતાના પુસ્તકાલયની સર્વ ધાર્મિક ગ્રંથોની પ્રતો આપવાની આજ્ઞા કરી હતી. તે સૂરિએ તે મંત્રીને 'સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના એક આદર્શ' એવું બિરૂદ આપ્યું હતું. (જિનહર્ષકૃત વ. ચ.)

૫૫૫ વસ્તુપાલ કાવ્યશક્તિની કદર કરતો એટલું જ નહિ પરંતુ ગ્રંથકારોને ધાર્મિક તેમજ સાહિત્યના ગ્રંથો રચવાને પોતાના બોધ અને આનંદ માટે વિનવતો-પ્રેરતો; તેના ઉદાહરણ તરીકે નીચે જણાવવામાં આવ્યું છે.

૫૫૬. નરચંદ્રસૂરિ કે જે હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિ-અભય દેવસૂરિ (મલધારી)-હેમચંદ્ર સૂરિ-શ્રીચંદ્રસૂરિ-મુનિચંદ્ર સૂરિના શિષ્યો દેવાનંદ અને યશોભદ્ર,-તેમના શિષ્ય દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા તે વસ્તુ-પાલની સંઘયાત્રામાં ગયા હતા ને તેની સાથે ઘણો પરિચય ધરાવતા હતા. તેમને એકદા વસ્તુપાલે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'આપે મારા શિર પર હાથ મૂકવાથી હું સંઘાધિપત્ય પામ્યો, સેંકડો ધર્મસ્થાનો અને દાનવિધિઓ કર્યા, અને હવે જૈનશાસનકથાઓ સાંભળવા મારૂં ચિત્ત ઉત્કંઠ છે' તેથી તેમણે ૧૫ તરંગોમાં કથારત્નસાગર રચ્યો. (સં. ૧૩૧૩ની તાડપત્રની પ્રત પા. સૂચિ) વિશેષમા એક વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'અતિ વિસ્તૃત અને અતિ સંક્ષિપ્ત એવા ગ્રંથો છે તે કલેશથી સમજાય છે અને કાવ્યરહસ્યનો નિર્ણય તેથી થઈ શકતો નથી તો અતિ વિસ્તૃત નહિ પણ કવિ કલાનું સર્વસ્વ જેમાં આવી જાય અને દુર્મેધને પણ બોધક થાય એવું અનન્યસદૃશ શાસ્ત્ર કહો,' આથી તે સૂરિએ પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિને તેવો ગ્રંથ રચવાની આજ્ઞા કરતાં વસ્તુપાલના આ-

૫૫૪ વસ્તુપાલનો પોતાનો પુસ્તકભાંડાગાર જબરો હતો અને તેમાં સર્વ જાતના કિંમતી અને અલભ્ય ગ્રંથોનો અપૂર્વ સંગ્રહ એકત્રિત કર્યો હતો (હરિહર પ્રબંધ). પ્રસિદ્ધ આલંકારિક માણિક્યચંદ્રસૂરિ કાવ્યપ્રકાશ પરની ટીકા નામે કાવ્ય પ્રકાશ સંકેત રચવામાં વ્યગ્ર હોવાથી વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રામા સાથ આપવા બોલાવ્યા છતાં આવી શકયા નહોતા, તેમને પોતાના પુસ્તકાલયની સર્વ ધાર્મિક ગ્રંથોની પ્રતો આપવાની આજ્ઞા કરી હતી. તે સૂરિએ તે મંત્રીને 'સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના એક આદર્શ' એવું બિરૂદ આપ્યું હતું. (જિનહર્ષકૃત વ. ચ.)

૫૫૫ વસ્તુપાલ કાવ્યશક્તિની કદર કરતો એટલું જ નહિ પરંતુ ગ્રંથકારોને ધાર્મિક તેમજ સાહિત્યના ગ્રંથો રચવાને પોતાના બોધ અને આનંદ માટે વિનવતો-પ્રેરતો; તેના ઉદાહરણ તરીકે નીચે જણાવવામાં આવ્યું છે.

૫૫૬. નરચંદ્રસૂરિ કે જે હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિ-અભય દેવસૂરિ (મલધારી)-હેમચંદ્ર સૂરિ-શ્રીચંદ્રસૂરિ-મુનિચંદ્ર સૂરિના શિષ્યો દેવાનંદ અને યશોભદ્ર,-તેમના શિષ્ય દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા તે વસ્તુ-પાલની સંઘયાત્રામાં ગયા હતા ને તેની સાથે ઘણો પરિચય ધરાવતા હતા. તેમને એકદા વસ્તુપાલે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'આપે મારા શિર પર હાથ મૂકવાથી હું સંઘાધિપત્ય પામ્યો, સેંકડો ધર્મસ્થાનો અને દાનવિધિઓ કર્યા, અને હવે જૈનશાસનકથાઓ સાંભળવા મારૂં ચિત્ત ઉત્કંઠ છે' તેથી તેમણે ૧૫ તરંગોમાં કથારત્નસાગર રચ્યો. (સં. ૧૩૧૩ની તાડપત્રની પ્રત પા. સૂચિ) વિશેષમા એક વિજ્ઞપ્તિ કરી કે ' અતિ વિસ્તૃત અને અતિ સંક્ષિપ્ત એવા ગ્રંથો છે તે કલેશથી સમજાય છે અને કાવ્યરહસ્યનો નિર્ણય તેથી થઈ શકતો નથી તો અતિ વિસ્તૃત નહિ પણ કવિ કલાનું સર્વસ્વ જેમાં આવી જાય અને દુર્મેધને પણ બોધક થાય એવું અનન્યસદૃશ શાસ્ત્ર કહો,' આથી તે સૂરિએ પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિને તેવો ગ્રંથ રચવાની આજ્ઞા કરતાં વસ્તુપાલના આ-

૫૫૮ નરચંદ્રસૂરિના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૭૦ લગભગ 'ષષ્ઠ અંગોપનિષદ્-જ્ઞાતા ધર્મકથા અને ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્ર ઇત્યાદિ જોઇને કૌતુકલથી પાંડવોના ચરિત્ર રૂપે' ૧૮ સર્ગનું ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પાંડવ ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું તેનું યશોભદ્રસૂરિ રત્નચંદ્રસૂરિ અને નરચંદ્રસૂરિએ સંશોધન કર્યું હતું. (પી. ૩, ૧૩૨; વે૦ નં. ૧૭૪૮ પ્ર૦ કાવ્યમાલા સન ૧૯૧૧. તેનું ગૂ. ભા. બી. મા. તરફથી મુદ્રિત); વળી દેવપ્રભે ધર્મસારશાસ્ત્ર[૪૦૨]-અપરનામ મૃગાવતી ચરિત્ર પાચ વિશ્રામમાં (જેસ. પૃ. ૫૨) તથા મુરારિના અનર્ઘરાઘવ પર અનર્ઘરાઘવકાવ્યાદર્શ (ગ્રંથ ૭૫૦૦) રચ્યાં. ઉક્ત નરેંદ્રપ્રભે અલંકાર મહોદધિ ઉપરાંત કાકુત્સ્થકેલિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.[૪૦૩]

૫૫૯. આ સમયે 'કવીન્દ્રબન્ધુ' નામનું બિરૂદ ધરાવનાર યશોવીર તે જાબાલિપુરમાં ચાહમાન રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો. એ બહુશ્રુત વિદ્વાન્ અને રાજનીતિનિપુણ પ્રધાન હતો. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તથા તેજપાલની સાથે આની ગાઢ મૈત્રી હતી. તેજપાલના બનાવેલા આબુ પરના નેમિનાથ ચૈત્યના શિલ્પકામમાં એણે કેટલાક દોષો બતાવ્યા હતા. (જુઓ જિનહર્ષનું વ૦ ચ૦). તેણે માદડીમાં સં. ૧૨૮૮માં બિંબ પ્રતિષ્ઠા તથા સં. ૧૨૯૧માં આબુ પર દેવકુલિકા કરાવી હતી[૪૦૪]

---

૪૦૨. तत्क्रमिको देवप्रभसूरिः किल पांडवायनचरित्रं ।
श्री धर्मसारशास्त्रं च निर्ममे सुकविकुलतिलकः ॥१३॥
—રાજશેખરકૃત ન્યાયકંદલિપંજિકા પી. ૩, ૨૭૫.

૪૦૩. तस्य गुरोः प्रियशिष्यः प्रभु र्नरेंद्रप्रभः प्रभावाढ्यः ।
योऽलंकारमहोदधिमकरोत्काकुत्स्थकेलिं च ॥१६॥
—એજન.

૪૦૪. માદડી તે હાલનું માડ્રી કે જે એરનપુરારોડથી ૩૦ મૈલ પશ્ચિમ જોધપુર રાજ્યમાં આવેલું નાનું ગામ છે, તે તે વખતે મોટું શહેર હશે.

૫૫૮ નરચંદ્રસૂરિના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૭૦ લગભગ 'ઉઠ્ઠા અંગોપનિષદ્-જ્ઞાના ધર્મકથા અને ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્ર ઇત્યાદિ જોઇને કૌતુહલથી પાંડવોના ચરિત્ર રૂપે' ૧૮ સર્ગનું ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પાંડવ ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું તેનું યશોભદ્રસૂરિ રત્નચંદ્રસૂરિ અને નરચંદ્રસૂરિએ સંશોધન કર્યું હતું. (પી. ૩, ૧૩૨; વે૦ નં. ૧૭૪૮ પ્ર૦ કાવ્યમાલા સન ૧૯૧૧. તેનું ગૂ. ભા. બી. મા. તરફથી મુદ્રિત); વળી દેવપ્રભે ધર્મસારશાસ્ત્ર[૪૦૨]-અપરનામ મૃગાવતી ચરિત્ર પાચ વિશ્રામમાં (જેસ. પૃ. ૫૨) તથા મુરારિના અનર્ઘરાઘવ પર અનર્ઘરાઘવકાવ્યાદર્શ (ગ્રંથ ૭૫૦૦) રચ્યાં. ઉક્ત નરેંદ્રપ્રભે અલંકાર મહોદધિ ઉપરાંત કાકુત્સ્થકેલિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.[૪૦૩]

૫૫૯. આ સમયે 'કવીન્દ્રબન્ધુ' નામનું બિરૂદ ધરાવનાર યશોવીર તે જાબાલિપુરમાં ચાહમાન રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો. એ બહુશ્રુત વિદ્વાન્ અને રાજનીતિનિપુણ પ્રધાન હતો. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તથા તેજપાલની સાથે આની ગાઢ મૈત્રી હતી. તેજપાલના બનાવેલા આબુ પરના નેમિનાથ ચૈત્યના શિલ્પકામમાં એણે કેટલાક દોષો બતાવ્યા હતા. (જુઓ જિનહર્ષનું વ૦ ચ૦). તેણે માદ્ડીમાં સં. ૧૨૮૮માં બિમ્બ પ્રતિષ્ઠા તથા સં. ૧૨૯૧માં આબુ પર દેવકુલિકા કરાવી હતી[૪૦૪]

૪૦૨. तत्क्रमिको देवप्रभसूरिः किल पांडवायनचरित्रं ।
श्री धर्मसारशास्त्रं च निर्ममे सुकविकुलतिलकः ॥१३॥
—રાજશેખરકૃત ન્યાયકંદલિપંજિકા પી. ૩, ૨૭૫.

૪૦૩. तस्य गुरोः प्रियशिष्यः प्रभु र्नरेंद्रप्रभः प्रभावाढ्यः ।
योऽलंकारमहोदधिमकरोत्काकुत्स्थकेलिं च ॥१६॥
—એજન.

૪૦૪. માદડી તે હાલનું માડી કે જે એરનપુરારોડથી ૩૦ મૈલ પશ્ચિમ જોધપુર રાજ્યમાં આવેલું નાનું ગામ છે, તે તે વખતે મોટું શહેર હશે.

ર્મવિપાક પરની પરમાનન્દ સૂરિકૃત ટીકા અને બૃહદ્ ગચ્છીય હરિભદ્ર સૂરિકૃત આગમિકવસ્તુવિચારસારવૃત્તિ લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૧૯) સં. ૧૨૮૯મા દ્રોણાચાર્ય કૃત ઓઘનિર્યુક્તિ વૃત્તિ, મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ, દશવૈકાલિક, તે પરની નિર્યુક્તિ તથા હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા તાડપત્ર પર લખાઇ (જે. ૪૧) સં. ૧૨૯૧માં લખાયેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં (પા. ભં.) સિદ્ધસેન, પાદલિપ્ત, મલ્લવાદિ અને બપ્પભટ્ટિના પ્રાકૃત પદ્યમાં ચરિત્રો છે. બપ્પભટ્ટિ ચરિત્રમાં ગૌડવહોના કર્તા બપ્પઇરાયને બપ્પભટ્ટિએ જૈન બનાવ્યો એ વાત વર્ણવેલી છે. આ પ્રાકૃતચરિત્રો પ્રાચીન હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વિશ્વસનીય છે (સ્વ. દલાલ) સં. ૧૨૯૨માં વીજાપુરમાં દેવભદ્રગણિ, પં. મલયકીર્તિ, પં. અજિતપ્રભગણિ વગેરેનાં વ્યાખ્યાનથી સમસ્ત શ્રાવકોએ સંઘના પઠન-વાચનાર્થે મલયગિરિકૃત નંદીટીકા તાડપત્ર પર લખાવી. (પી. ૩, ૩૬) સં. ૧૨૯૪માં સ્તંભતીર્થવાસી શ્રીમાલવંશીય ઠ. સાદાસુત ઠ૦ કુમરસીંહે નિશીથચૂર્ણિની પ્રત તાડપત્ર પર લખી (કી. નં. ૩૮) સં. ૧૨૯૫માં શ્રીમન્ નલકમાં મહારાજા જયતુગિદેવના રાજ્યમાં મહાપ્રધાન ધર્મદેવના સમયમાં ઉપકેશ વંશના ચિત્રકૂટવાસી સા૦ સાલ્હાકે કર્મસ્તવ તથા કર્મવિપાકની ટીકાની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (જે. પૃ. ૨૬) અને તેજ વર્ષમાં વીસલદેવરાજાએ દંડાધિપતિ વિજસિંહના વારામાં સંડેરગચ્છીય ગણિ આસચંદ્ર શિ૦ પંડિત ગુણાકરે ષડ્વિધાવશ્યક વિવરણ (યોગ શાસ્ત્રમાંથી) ની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (પા. સૂચિ નં. ૩૭) સં. ૧૨૯૬માં ત. દેવેન્દ્રસૂરિ, વિજયચંદ્રસૂરિ, ઉપા. દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનની અસરથી વીજાપુરમાં નાગપુરીય શ્રાવકોએ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણની ચૂર્ણિ અને વૃત્તિ તાડપત્રપર લખાવી (પી. ૧, ૩૫; ખં. શાંતિ. ભં.) અને તે વર્ષમાં મહારાજા ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામંડલેશ્વર રાણક વીરમદેવની રાજધાનીમા વિદ્યુત્પુર (વીજાપુર)મા રહીને મલયગિરિકૃત સંગ્રહિણી ટીકા તાડપત્ર પર લખાઇ (જે. ૩૫.)

કર્મવિપાક પરની પરમાનન્દ સૂરિકૃત ટીકા અને બૃહદ્ ગચ્છીય હરિભદ્ર સૂરિકૃત આગમિકવસ્તુવિચારસારવૃત્તિ લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૧૯) સં. ૧૨૮૯મા દ્રોણાચાર્ય કૃત ઓઘનિર્યુક્તિ વૃત્તિ, મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ, દશવૈકાલિક, તે પરની નિર્યુક્તિ તથા હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા તાડપત્ર પર લખાઇ (જે. ૪૧) સં. ૧૨૯૧માં લખાયેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં (પા. ભં.) સિદ્ધસેન, પાદલિપ્ત, મલ્લવાદિ અને બપ્પભટ્ટિના પ્રાકૃત પદ્યમાં ચરિત્રો છે. બપ્પભટ્ટિ ચરિત્રમાં ગૌડવહોના કર્ત્તા બપ્પઇરાયને બપ્પભટ્ટિએ જૈન બનાવ્યો એ વાત વર્ણવેલી છે. આ પ્રાકૃતચરિત્રો પ્રાચીન હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વિશ્વસનીય છે (સ્વ. દલાલ) સં. ૧૨૯૨માં વીજાપુરમાં દેવભદ્રગણિ, પં. મલયકીર્ત્તિ, પં. અજિતપ્રભગણિ વગેરેનાં વ્યાખ્યાનથી સમસ્ત શ્રાવકોએ સંઘના પઠન-વાચનાર્થે મલયગિરિકૃત નંદીટીકા તાડપત્ર પર લખાવી. (પી. ૩, ૩૬) સં. ૧૨૯૪માં સ્તંભતીર્થવાસી શ્રીમાલવંશીય ઠ. સાદાસુત ઠ૦ કુમરસીહે નિશીથચૂર્ણિની પ્રત તાડપત્ર પર લખી (કી. નં. ૩૮) સં. ૧૨૯૫માં શ્રીમન્ નલકમાં મહારાજા જયતુગિદેવના રાજ્યમાં મહાપ્રધાન ધર્મદેવના સમયમાં ઉપકેશ વંશના ચિત્રકૂટવાસી સા૦ સાલ્હાકે કર્મસ્તવ તથા કર્મવિપાકની ટીકાની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (જે. પૃ. ૨૬) અને તેજ વર્ષમાં વીસલદેવરાજાએ દંડાધિપતિ વિજસિંહના વારામાં સંડેરગચ્છીય ગણિ આસચંદ્ર શિ૦ પંડિત ગુણાકરે ષડ્વિધાવશ્યક વિવરણ (યોગ શાસ્ત્રમાંથી) ની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (પા. સૂચિ નં. ૩૭) સં. ૧૨૯૬માં ત. દેવેન્દ્રસૂરિ, વિજયચંદ્રસૂરિ, ઉપા. દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનની અસરથી વીજાપુરમાં નાગપુરીય શ્રાવકોએ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણની ચૂર્ણિ અને વૃત્તિ તાડપત્રપર લખાવી (પી. ૧, ૩૫; ખં. શાંતિ. ભં.) અને તે વર્ષમાં મહારાજા ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામંડલેશ્વર રાણક વીરમદેવની રાજધાનીમા વિદ્યુત્પુર (વીજાપુર)મા રહીને મલયગિરિકૃત સંગ્રહિણી ટીકા તાડપત્ર પર લખાઇ (જે. ૩૫.)

નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવ-જિનવલ્લભ-જિનશેખર-પદ્મેન્દુ શિષ્ય અભયદેવસૂરિ (બીજા) એ 'શ્રી' એ શબ્દથી અંકિત જયન્તવિજય કાવ્ય (પ્ર. કાવ્યમાલા નં. ૭૫), સં. ૧૨૮૦માં શ્રીપ્રભસૂરિએ દેવેન્દ્રચંદ્રના કારકસમુચ્ચયોપવિકારત્રયમાંથી પહેલા બે અધિકાર પર વૃત્તિ, સં. ૧૨૮૧માં લક્ષ્મીધરે તિલકમંજરીકથાસાર, સં. ૧૨૮૨માં (જિ૦ જિનપતિસૂરિ શિ૦) ઉક્ત પૂર્ણભદ્ર ગણિએ સ્થાનાંગ-આગમની-વૃત્તિમાંથી ઉદ્ધરી અતિમુક્તચરિત્ર પાલ્હણપુરમાં, અને તેમણે સં. ૧૨૮૫માં જેસલમેરમાં ૭ પરિચ્છેદવાળું ધન્યશાલિભદ્રચરિત તેમજ જેસલમેરમાં સં. ૧૩૦૫ (બાણશૂન્યાનલગ્નૌ ?) કૃતપુણ્યચરિત (મો. દ. ટોલી ભં. પાલીતાણા) આદિ રચ્યા. આ ધન્યશાલિભદ્રચરિતમાં સર્વદેવસૂરિએ સહાય આપી છે અને તેના સંશોધક સૂરપ્રભવાચક હતા કે જેમણે વાદિ યમદંડ નામના દિગંબરને ખંભાતમાં હરાવ્યો હતો, કાલસ્વરૂપકુલક વૃત્તિ રચી હતી અને જેમણે ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય અને વિદ્યાનંદને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

૫૬૪. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં પાર્શ્વનાથ ચરિત્રાદિ વિંશતિ (૨૦) પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્ર વિદ્યમાન હતા. તેમનો કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યસાહિત્ય પર રચેલ (વિનયાંક) ગ્રંથ તાડપત્ર પર પાટણ ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (પા. સૂચિ નં. ૫૯) તે કવિ તેમાં કહે છે કે બપ્પભટ્ટી ગુરુની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીશ (**नत्वा श्री भारतीं देवीं बप्पभट्टिगुरोर्गिरा । काव्यशिक्षां प्रवक्ष्यामि नानाशास्त्रनिरीक्षणात् ।**) બપ્પભટ્ટી કાવ્યશિક્ષ કહેવાતા હતા; અને તેમની રચેલી કાવ્યશિક્ષાનો વિનયચંદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરેલો હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના ૮૪ દેશોની ૪૫૦માદિની

---

૪૦૫. ચોરાશી દેશોનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલાં છે:— 'चतुरशीतिर्देशाः गौडकन्यकुब्ज कौशाक कलिंग अंग वंग कुरंग आचान्य कामाक्ष ओण्ड्र पुंड्रउडीश मालवलोहित पश्चिम काछवालभ सौराष्ट्र वंकण लाट श्रीमाल अर्बुदमेदपाट [illegible]

નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવ-જિનવલ્લભ-જિનશેખર-પદ્મેન્દુ શિષ્ય અભયદેવસૂરિ (બીજા) એ 'શ્રી' એ શબ્દથી અંકિત જયન્તવિજય કાવ્ય (પ્ર. કાવ્યમાલા નં. ૭૫), સં. ૧૨૮૦માં શ્રીપ્રભસૂરિએ દેવેન્દ્રના કારકસમુચ્ચયોપયોગિકારકપમાંથી પહેલા બે અધિકાર પર વૃત્તિ, સં. ૧૨૮૧માં લક્ષ્મીધરે તિલકમંજરીકથાસાર, સં. ૧૨૮૨માં (ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિ૦) ઉક્ત પૂર્ણભદ્ર ગણિએ સ્થાનાંગ-આગમની-અધિકૃતવમાથી ઉદ્ધરી અતિમુક્તચરિત્ર પાલનપુરમાં, અને તેઓએ સં. ૧૨૮૫મા જેસલમેરમાં ૭ પરિચ્છેદવાળું ધન્યશાલિભદ્રચરિત તેમજ જેસલમેરમાં સં. ૧૩૦૫ (આગુણાન્યાનલક્ષ્મી ?) કૃતપુણ્યચરિત (પ્રિ૦ ટોલી ભં. પાલીતાણા) આદિ રચ્યા. આ ધન્યશાલિભદ્રચરિતમાં સર્વદેવસૂરિએ સહાય આપી છે અને તેના સંશોધક સૂરપ્રભવાચક હતા કે જેમણે વાદિ યમદંડ નામના દિગંબરને ખંભાતમાં હરાવ્યો હતો, કાલસ્વરૂપકુલક વૃત્તિ રચી હતી અને જેમણે ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય અને વિદ્યાનંદને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

૫૬૪. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં પાર્શ્વનાથ ચરિત્રાદિ વિંશતિ (૨૦) પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્ર વિદ્યમાન હતા. તેમનો કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યસાહિત્ય પર રચેલ (વિનયાંક) ગ્રંથ તાડપત્ર પર પાટણ ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (પા. સૂચિ નં. ૫૯) તે કવિ તેમાં કહે છે કે બપ્પભટ્ટી ગુરુની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીશ (**नत्वा श्री भारतीं देवीं बप्पभट्टिगुरोर्गिरा । काव्यशिक्षां प्रवक्ष्यामि नानाशास्त्रनिरीक्षणात् ।**) બપ્પભટ્ટી કાવ્યશિક્ષ કહેવાતા હતા; અને તેમની રચેલી કાવ્યશિક્ષાનો વિનયચંદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરેલો હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના ૮૪ દેશોની ૪૫૦માહિતી

---

૪૦૫. ચોરાશી દેશોનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલાં છે:— 'चतुरशीतिर्देशाः गौडकन्यकुब्ज कौशाक कलिंग अंग वंग कुरंग आचान्य कामाक्ष ओण्ड्र पुंड्रउदीश मालवलोहित पश्चिम काछवालभ सौराष्ट्र कंकण लाट श्रीमाल

થી ૧૩૦૯ સુધી જૈત્રસિંહ નામે રાજા હતો. સં. ૧૨૭૯ સુધી મેવાડની રાજધાની નાગદ્રહ—નાગહૃદ-હાલનું નાગદા શહેર હતું, તે તૂટ્યા પછી ચિતોડ રાજધાની થઇ. આઘાટ તે ઉદયપુર પાસેનું આહાડ કે જે મેવાડનું એક પ્રાચીન નગર હતું.) આ તપા જગચ્ચંદ્રસૂરિ અને તેના શિષ્યમંડળને વસ્તુપાલે ૪૦૧ ગૂજરાતમાં અતિ માન આપ્યું અને તેથી ગૂજરાતમાં તપાગચ્છનો પ્રભાવ અત્યાર સુધી જબરો ચાલ્યો આવ્યો છે. આ જગચ્ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્રસૂરિ તે મૂળ વસ્તુપાલના ગૃહમાં લેખ્ય કર્મ કરનાર મંત્રિ-હિસાબી મહેતા હતા અને તેને આચાર્યપદ અપાવવામાં પણ વસ્તુપાલની સામેલગીરી હતી. (મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૨૨-૧૨૫) આ વિજયચંદ્રસૂરિથી 'વૃદ્ધ પોશાલિક તપાગચ્છ' સ્થપાયો.

૫૬૬. સં. ૧૨૮૬માં નાગોરના રહીશ દેલ્હાના પુત્ર પૂનડ કે જેણે સં. ૧૨૭૩માં બિંબેરપુરથી શત્રુંજયની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી તેણે શત્રુંજયની યાત્રા માટે સંઘ કાઢયો. અને વસ્તુપાલે ભક્તિ સારી કરી સાથે રહી યાત્રા કરી હતી. (પ્ર. પ્ર.) સં. ૧૨૮૭માં સર્વદેવસૂરિએ જેસલમેરમાં સ્વપ્નસપ્તતિકાવૃત્તિ રચી (કાં. છાણી).

૫૬૭. ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિષ્ય જિનપાલ ઉપાધ્યાયે (કે જેમણે સં. ૧૨૬૨માં ષટ્સ્થાનક વૃત્તિ અને પછી સનતકુમારચક્રિચરિત મહાકાવ્ય સટીક રચેલ છે) સં. ૧૨૯૨માં જિનદત્તસૂરિકૃત ઉપદેશ રસાયન

---

૪૦૧. तदादिबाणद्विपभानु वर्षे १२८५ श्री विक्रमात् प्राप तदीय गच्छः ।
बृहद् गणाह्वोऽपि तपेति नाम श्रीवस्तुपालादिभिरर्च्यमानः ॥
—મુનિસુંદર ગુર્વાવલી શ્લો. ૯૬.

આ ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે આઘાટપુરમાં નૃપસભામાં ૩૨ દિગંબર વાદીને જીતવાથી રાજાએ જગચ્ચંદ્રને 'હીરલા' એવું બિરૂદ આપ્યું. શ્લો. ૧૦૬.

થી ૧૩૦૯ સુધી જૈત્રસિંહ નામે રાજા હતો. સં. ૧૨૭૯ સુધી મેવાડની રાજધાની નાગદ્રહ—નાગહૃદ-હાલનું નાગદા શહેર હતું, તે ત્યાર પછી ચિતોડ રાજધાની થઇ. આઘાટ તે ઉદયપુર પાસેનું આહાડ કે જે મેવાડનું એક પ્રાચીન નગર હતું.) આ તપા જગચ્ચંદ્રસૂરિ અને તેના શિષ્યમંડળને વસ્તુપાલે ૪૦૧ગૂજરાતમાં અતિ માન આપ્યું અને તેથી ગૂજરાતમાં તપાગચ્છનો પ્રભાવ અત્યાર સુધી જબરો ચાલ્યો આવ્યો છે. આ જગચ્ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્રસૂરિ તે મૂળ વસ્તુપાલના ગૃહમાં લેખ્ય કર્મ કરનાર મંત્રિ-હિસાબી મહેતા હતા અને તેને આચાર્યપદ અપાવવામાં પણ વસ્તુપાલની સામેલગીરી હતી. (મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૨૨-૧૨૫) આ વિજયચંદ્રસૂરિથી 'વૃદ્ધ પોશાલિક તપાગચ્છ' સ્થપાયો.

૫૬૬. સં. ૧૨૮૬માં નાગોરના રહીશ દેલ્હાના પુત્ર પૂનડ કે જેણે સં. ૧૨૭૩માં બિંબેરપુરથી શત્રુંજયની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી તેણે શેત્રુંજયની યાત્રા માટે સંઘ કાઢ્યો. અને વસ્તુપાલે ભક્તિ સારી કરી સાથે રહી યાત્રા કરી હતી. (ચ. પ્ર.) સં. ૧૨૮૭માં સર્વદેવસૂરિએ જેસલમેરમાં સ્વપ્નસપ્તતિકાવૃત્તિ રચી (કાં. છાણી).

૫૬૭. ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિષ્ય જિનપાલ ઉપાધ્યાયે (કે જેમણે સં. ૧૨૬૨માં ષટ્સ્થાનક વૃત્તિ અને પછી સનતકુમારચક્રિચરિત મહાકાવ્ય સટીક રચેલ છે) સં. ૧૨૯૨માં જિનદત્તસૂરિકૃત ઉપદેશ રસાયન

---

૪૦૧. तदादिबाणद्विपभानु वर्षे १२८५ श्री विक्रमात् प्राप तदीय गच्छः ।
वृहद् गणाह्वोऽपि तपेति नाम श्रीवस्तुपालादिभिरर्च्यमानः ॥
—મુનિસુંદર ગુર્વાવલી શ્લો. ૯૬.

આ ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે આઘાટપુરમાં નૃપસભામાં ૩૨ દિગંબર વાદીને જીતવાથી રાજાએ જગચ્ચંદ્રને 'હીરલા' એવું બિરુદ આપ્યું. શ્લો. ૧૦૬.

ાં ઉપરે મંડપદુર્ગ-માંડવગઢમાં પૂરી કરી, અને તેને લંન [illegible]
દણે લખી; અને તેનો પ્રથમાદર્શ ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય કનક-
ે લખ્યો. (જેમ. ૩૯, જે. પ્ર. ૫૦; બાંડા. રી. ૧૮૮૨-૮૩ પૃ. ૪૮).
૩૯૫ વર્ષમાં ઉદયસિંહસૂરિએ જિનવલ્લભની પિંડવિશુદ્ધિ પર ૭૦૩
દેન ૭૦૩ શ્લોક પ્રમાણ દીપિકા રચી. (પા. સૂચિ)

૫૭૧ સં. ૧૨૯૬માં ગુણાકરસૂરિએ નાગાર્જુન કૃત યોગરત્ન-
ાલા પર વૃત્તિ કરી; સં. ૧૨૯૮માં ચંદ્રગચ્છમાં (ભદ્રેશ્વરસૂરિ-
ભિદ્ર-શાન્તિસૂરિ-અભયદેવ-પ્રસન્નચંદ્ર-મુનિરત્ન-શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય)
દેવેન્દ્રસૂરિએ ૫૭૩૦ શ્લોક પ્રમાણ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા સારોદ્ધાર
(પી. ૬, ૪૦) રચ્યો કે જેનું સંશોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ
કર્યું હતું, આ દેવેન્દ્રસૂરિને સૂરિપદ તેના ગુરૂ શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર
યશોદેવસૂરિએ આપ્યું હતું.

૫૭૨. 'ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ અને મહારાણા વીરધવલના મહા-
માત્ય, ગૂજરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર, પ્રૌઢપ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી
અને સરસ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ બંધુ, પોતાના
પ્રચંડ બાહુબલથી વૈરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના
સુલતાન મોજદીન પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગુર્જરેશ્વર સાથે સંધિ
કરાવનાર, મહારાણા વીરધવલ દ્વારા શત્રુંજયની પૂજા માટે અંકેવા-
ળિય ગામ શાસનમાં અપાવનાર, શત્રુંજય-ગિરનાર-આબુ વગેરે
અનેક તીર્થસ્થાનોમાં-દેવમંદિરોમાં-સંઘયાત્રા મહોત્સવોમાં તથા સેંકડો
અન્ય ધર્મસ્થાનકોમા કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં લક્ષ્મીનો સદ્-
વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્માચરણો આચરી કલિ-
યુગમાં પણ કૃતયુગને ઉતારનાર સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમ-
ભાવથી જોનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણધારાધર વરસાવી
સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય
આદીશ્વર મનોરથમય સ્તોત્ર સૂક્તિઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર,

રતાં ઉતરે મંડપદુર્ગ-માંડવગઢમાં પૂરી કરી, અને તેને રત્ન લિ.ન
જસ્દએ લખી; અને તેનો પ્રથમાદર્શ ખ. જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય કનક-
ચંદ્રે લખ્યો. (જેસ. ૪૯, જે. પ્ર. ૫૦; બાંડા. રી. ૧૮૮૨-૮૩ પૃ. ૪૮).
આજ વર્ષમાં ઉદયસિંહસૂરિએ જિનવલ્લભની પિંડવિશુદ્ધિ પર સૂત્ર
સહિત ૭૦૩ શ્લોક પ્રમાણ દીપિકા રચી. (પા. સૂચિ)

૫૭૧ સં. ૧૨૯૬માં ગુણાકરસૂરિએ નાગાર્જુન કૃત યોગરત્ન-
માલા પર વૃત્તિ કરી; સં. ૧૨૯૮માં ચંદ્રગચ્છમાં (અદેવસૂરિ-
હરિભદ્ર-શાન્તિસૂરિ-અભયદેવ-પ્રસન્નચંદ્ર-મુનિરત્ન-શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય)
દેવેન્દ્રસૂરિએ ૫૭૩૦ શ્લોક પ્રમાણ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા સારોદ્વાર
(પી. ૬, ૪૦) રચ્યો કે જેનું સંશોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ
કર્યું હતું. આ દેવેન્દ્રસૂરિને સૂરિપદ તેના ગુરુ શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર
યશોદેવસૂરિએ આપ્યું હતું.

૫૭૨. 'ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ અને મહારાણા વીરધવલના મહા-
માત્ય, ગુજરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર, પ્રૌઢપ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી
અને સરસ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ બંધુ, પોતાના
પ્રચંડ બાહુબલથી વૈરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના
સુલતાન મોજદીન પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગુર્જરભૂમિ સાથે સંધિ
કરાવનાર, મહારાણા વીરધવલ દ્વારા શત્રુંજયની પૂજા માટે અંકેવા-
લિય ગામ શાસનમાં અપાવનાર, શત્રુંજય-ગિરનાર-આબુ વગેરે
અનેક તીર્થસ્થાનોમાં-દેવમંદિરોમાં-સંઘયાત્રા મહોત્સવોમાં તથા સેંકડો
અન્ય ધર્મસ્થાનકોમાં કરોડો અને અબ્જોની સંખ્યામાં લક્ષ્મીનો સદ્-
વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્માચરણો આચરી કલિ-
યુગમાં પણ કૃતયુગને ઉતારનાર સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમ-
ભાવથી જોનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણધારાધર વરસાવી
સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય
આદીશ્વર મનોરથમય સ્તોત્ર સૂક્તિઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર,

કરેના, અને ત્યાં કવિના અલૌક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતું ત્યાં 'કાવ્યચૌરનો અભાવ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે.'૪૦૯

૫૭૫ 'પાટણના ગૂર્જર રાજ્યની સ્થાપના જૈનોથી થયેલી છે; અને વનરાજના સમયથી પાટણ જૈનોના મધ્યબિન્દુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાશ્રયથી ૧૦ થી ૧૩ મા શતક સુધીમા જૈન આચાર્યોએ ગૂજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ઘણા અગત્યના ગ્રન્થો રચીને ગૂજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગૂજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત ક્ષુદ્ર દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહ વગર અશક્ય છે અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાન્ત બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાટણ, ખંભાત વગેરેના સ્થળોના ભંડારોમા સંગ્રહેલા હતા; અને આ ભંડારોના લીધેજ બૌદ્ધો તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રથો જે કોઇ પણ ઠેકાણેથી મળે નહીં તેવા અહિંયા ઉપલબ્ધ થયેલા છે.'૪૧૦

---

૪૦૯. પ્રો૦ આનન્દશંકરનો લેખ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્યઃ એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન.' (ત્રીજી ગૂ. સા. પરિષદ્નો અહેવાલ)

૪૧૦. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો લેખ 'પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય' (સુરત ગૂ. સા. પરિષદ્નો અહેવાલ) તેમજ તેમનો લેખ નામે 'પાટણના ભંડારો'—લાઇબ્રેરી મિસેલેની–જુલાઈથી ઑક્ટોબર સને ૧૯૧૫.

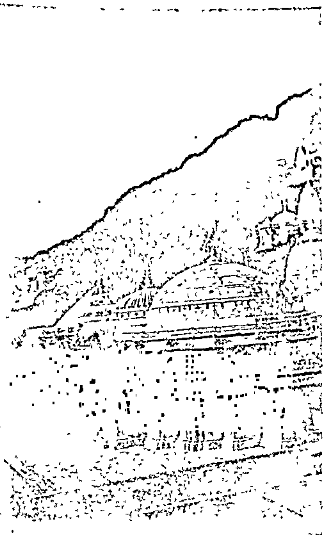
કરેના, અને ત્યાં કવિના અદ્ભૂત દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતું ત્યાં 'કાવ્યચૌરનો અભાવ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે.'[૪૦૯]

૫૭૫ 'પાટણના ગૂર્જર રાજ્યની સ્થાપના જૈનોથી થયેલી છે; અને વનરાજના સમયથી પાટણ જૈનોના મધ્યબિન્દુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાશ્રયથી ૧૦ થી ૧૩ મા શતક સુધીમા જૈન આચાર્યોએ ગૂજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ઘણા અગત્યના ગ્રન્થો રચીને ગૂજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગૂજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત ક્ષુદ્ર દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહ વગર અશક્ય છે અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાન્ત બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાટણ, ખંભાત વગેરેના સ્થળોના ભંડારોમા સંગ્રહેલા હતા; અને આ ભંડારોના લીધેજ બૌદ્ધો તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રથો જે કોઇ પણ ઠેકાણેથી મળે નહીં તેવા અહિંયા ઉપલબ્ધ થયેલા છે.'[૪૧૦]

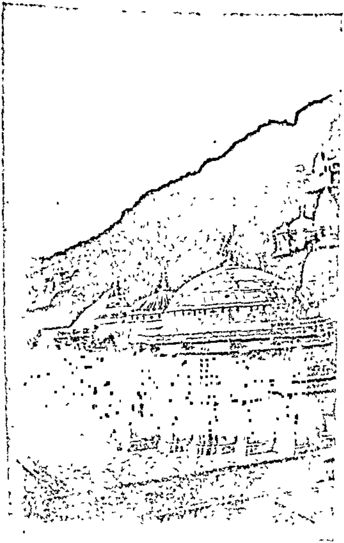
---

૪૦૯. પ્રો૦ આનન્દશંકરનો લેખ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્યઃ એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન.' (ત્રીજી ગૂ. સા. પરિષદ્‌નો અહેવાલ)

૪૧૦. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો લેખ 'પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય' (સુરત ગૂ. સા. પરિષદ્‌નો અહેવાલ) તેમજ તેમનો લેખ નામે 'પાટણના ભંડારો'—લાઇબ્રેરી મિસેલેની–જુલાઈથી અક્ટોબર સને ૧૯૧૫.

મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનું મંદિર-ગિરનાર પારા પ૨૭
[જૈન સસ્તી વાચનમાળાના સૌજન્યથી]

મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનું મંદિર-ગિરનાર પારા ૫૨૭
[જૈન સસ્તી વાચનમ

તેથી 'શત્રુંજય' [illegible]
પણ હિંદિક [illegible]
પેરલીક [illegible]
દી, ૧૭ અને [illegible]
દી, અને [illegible]
પણ કરી દી' [illegible]

૫૩૮. શ્રી [illegible]
ફક્ત પણે, તે સમયે [illegible]
શિવ, શક્તિ, [illegible]
મેળી અને [illegible]
(જૈન) સુધી [illegible]
બનારસ હોવા [illegible]
ઘણું સારામાં આપનાર તે [illegible]
જૈનમંદિર બંધ થી, તેનું મંદિર [illegible]
કરી. જૈન હોવા છતાં [illegible]
તેથી તેનું શિવ અને વિષ્ણુનાં મંદિર [illegible]
મુસલમાનોને માટે મસજીદ [illegible]
તેણે પોતાની વિધવા પુત્રીનું [illegible]
પોતાની જાતિની આજ્ઞા [illegible]
કેટલીએ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના [illegible]

---

૫૪૨. જુઓ ધનપ્રભસૂરિ [illegible]
તેમજ જુઓ આધાર [illegible]
છું છે. (પુર ૨ નં. ૨૯૮) નામની [illegible]
વર્તમાં આવેલ [illegible]
સુરિનું શ્રી જગડુચરિત એક [illegible]
છે એટલે તેમાં અલંકાર અને [illegible]
પરન્તુ એ અતિશયોક્તિ [illegible]

અસદેવની બે મૂર્ત્તિ સ્થાપી. તે કુંડ સંબંધીના લેખની પ્રશસ્તિ-સામંત મંત્રિના ગોત્રે (કુલે-વંશે) પૂજાયેલા એવા બુદ્ધિમાન મોક્ષાર્ક (મોક્ષાદિત્ય)ના પુત્ર હરિહર કવિએ રચી હતી ને તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪ બુધે થઈ.[૪૧૩] અને રૈવતાચલના શિખર ઉપર નેમિનાથના મંદિર પાસે એક ઉચ્ચ પ્રાસાદ અને પાર્શ્વનાથનું બિંબ (પ્રતિમા) સ્થાપ્યાં.

---

૪૧૩. જુઓ આ સંબંધીનો 'શ્રી પોરબંદર રાજ્યમાં કાંટેલા ગામમાં મહાકાલેશ્વર મંદિરનો સં. ૧૩૨૦ નો શિલાલેખ '–લેખક સ્વ શ્રી તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી. બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૮૯૫ પુ ૬૨, પૃ. ૮ થી ૧૮, ૪૫ થી ૪૯, અને ૭૬ થી ૮૯. પાર્શ્વનાથ બિંબ સ્થાપ્યાનું વર્ષ સં. ૧૩૦૫ છે. ગિરનાર પર વસ્તુપાલના મંદિરોમાં મધ્ય મંદિરમાં એક પાર્શ્વનાથ બિંબ છે. તેના તલે આ પ્રમાણે લેખ છે–' સંવત્ ૧૩૦૫ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૩ શનૌ શ્રી પત્તનવાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જ્ઞાતીય ઠ૦ વા (ચા ?) હડ સુત મહ પદ્મસિંહ પુત્ર ઠ૦ પથિમિદેવી અંગજ (મહણસિંહા)નુજ મહં શ્રી સામન્તસિંહ તથા મહામાત્ય શ્રી સલખણસિંહાભ્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બિંબં પિત્રોઃ શ્રેયસેઽત્ર કારિતં તતો બૃહદ્ ગચ્છે શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ પટ્ટોદ્ધરણ શ્રીમાનદેવસૂરિ શિષ્ય શ્રી જયાનંદસૂરિભિં) પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।'–આ વખતે સલખણ જીવતો હતો એમ જણાય છે સામંતસિંહ ચુસ્ત જૈન હતો છતાં તેણે વિષ્ણુપ્રતિમા સ્થાપી એ સંબંધમાં ઉક્ત સાક્ષર શ્રી ત્રિપાઠી જણાવે છે કે 'જૈનો-પણ શિવ, વિષ્ણુ, અંબા આદિનાં મંદિરો બંધાવતા. પૂર્વકાલમા ધર્મભેદ હોતા છતાં હાલના કાલમાં જણાય છે તેવો દેવદ્વેષ ન હતો. એવી રીતિએ વસ્તુપાલ હેમચંદ્ર આદિ ઘણા જૈનોએ શિવાદિ દેવો પ્રતિ પોતાનો અવિરોધ દર્શાવ્યો છે. ગમેતે રૂપમાં પરમાત્માજ પૂજાય છે એમ તેઓની શુભ અને સત્ય મતિ હતી .... પૂર્વના જૈનો બહુધા અપરદેવદ્વેષી ન હતા. વસ્તુપાલ સંબંધમાં પણ સોમેશ્વર (કી. કૌ. ૪-૪૦) લખે છે––નાનર્ચ મક્તિમાન્નેમૌ નેમौ शंकरकेशवौ । નેમિ જિનમાં ભક્તિમાન્ એ વસ્તુપાલ શંકર અને કેશવની પૂજા કરતો ન હતો એમ ન હતું. વસ્તુપાલે પુનઃ ખંભાતમાં શ્રી વૈદ્યનાથનું શિવાલય બંધાવ્યું હતું (સુ. સં. ૧૧–૭)"

અક્ષદેવની બે મૂર્ત્તિ સ્થાપી. તે કુંડ સંબંધીના લેખની પ્રશસ્તિ-સામંત મંત્રિના ગોત્રે (કુલે-વંશે) પૂજાયેલા એવા બુદ્ધિમાન મોક્ષાર્ક (મોક્ષાદિત્ય)ના પુત્ર હરિહર કવિએ રચી હતી ને તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪ બુધે થઈ.[૪૧૩] અને રૈવતાચલના શિખર ઉપર નેમિનાથના મંદિર પાસે એક ઉચ્ચ પ્રાસાદ અને પાર્શ્વનાથનું બિંબ (પ્રતિમા) સ્થાપ્યાં.

---

૪૧૩. જુઓ આ સંબંધીનો 'શ્રી પોરબંદર રાજ્યમાં કાંટેલા ગામમાં મહાકાલેશ્વર મંદિરનો સં. ૧૩૨૦ નો શિલાલેખ'—લેખક સ્વ શ્રી તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી. બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૧૫ પુ ૬૨, પૃ. ૮ થી ૧૮, ૪૫ થી ૪૯, અને ૭૬ થી ૮૮. પાર્શ્વનાથ બિંબ સ્થાપ્યાનું વર્ષ સં. ૧૩૦૫ છે. ગિરનાર પર વસ્તુપાલના મંદિરોમાં મધ્ય મંદિરમાં એક પાર્શ્વનાથ બિંબ છે. તેના તલે આ પ્રમાણે લેખ છે—'સંવત્ ૧૩૦૫ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૩ શનૌ શ્રી પત્તનવાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જ્ઞાતીય ઠ૦ વા (ચા ?) હડ સુત મહ પદ્મસિંહ પુત્ર ઠ૦ પથિમિદેવી અંગજ (મહણસિંહા)નુજ મહં શ્રી સામતસિંહ તથા મહામાત્ય શ્રી સલખણસિંહાભ્યા શ્રીપાર્શ્વનાથ બિંબં પિત્રોઃ શ્રેયસેઽત્ર કારિતં તતો બૃહદ્ ગચ્છે શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ પટ્ટોદ્ધરણ શ્રીમાનદેવસૂરિ શિષ્ય શ્રી જયાનંદિસૂરિભિ) પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।'—આ વખતે સલખણ જીવતો હતો એમ જણાય છે સામંતસિંહ ચુસ્ત જૈન હતો છતાં તેણે વિષ્ણુપ્રતિમા સ્થાપી એ સંબંધમાં ઉક્ત સાક્ષર શ્રી ત્રિપાઠી જણાવે છે કે 'જૈનો-પણ શિવ, વિષ્ણુ, અંબા આદિનાં મંદિરો બંધાવતા. પૂર્વકાલમા ધર્મભેદ હોવા છતાં હાલના કાલમાં જણાય છે તેવો દેવદ્વેષ ન હતો. એવી રીતિએ વસ્તુપાલ હેમચંદ્ર આદિ ઘણા જૈનોએ શિવાદિ દેવો પ્રતિ પોતાનો અવિરોધ દર્શાવ્યો છે. ગમેતે રૂપમાં પરમાત્માજ પૂજાય છે એમ તેઓની શુભ અને સત્ય મતિ હતી .... પૂર્વના જૈનો બહુધા અપરદેવદ્વેષી ન હતા. વસ્તુપાલ સંબંધમાં પણ સોમેશ્વર (કી. કૌ. ૪-૪૦) લખે છે—नानर्च भक्तिमान्नेमौ नेमौ शंकरकेशवौ । નેમિ જિનમાં ભક્તિમાન્ એ વસ્તુપાલ શંકર અને કેશવની પૂજા કરતો ન હતો એમ ન હતું. વસ્તુપાલે પુનઃ ખંભાતમાં શ્રી વૈદ્યનાથનું શિવાલય બંધાવ્યું હતું (સુ. સં. ૧૧-૭)"

પેથડને બહુ માન આપી છત્રચામર આદિ રાજ્યાધિકાર ચિન્હો આપ્યા. પછી અર્બુદ (આબુ) ની યાત્રા કરવા પેથડ ચાલ્યો. જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથના દર્શન કર્યા ને પછી આબુની યાત્રા કરી.

૫૮૧. ધર્મઘોષસૂરિ મંડપદુર્ગમા આવ્યા. ચૈત્યનિર્માણનાં ફલ બતાવતાં પેથડે જુદાં જુદાં સ્થળે એમ ૮૪ પ્રાસાદ કરાવ્યા. મંડપદુર્ગમાં ૭૨ જિનાલયવાળો આદ્ય તીર્થંકરનો શત્રુંજયાવતાર નામનો પ્રાસાદ સુવર્ણદંડ કલશવાળો ૧૮ લક્ષ દ્રમ્મ ખર્ચી કરાવ્યો. શત્રુંજયમાં શાન્તિનાથ ચૈત્ય, બંધાવ્યું. બીજાં સ્થળોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

भारतीपत्तने तारापुरे दर्भावतीपुरे। सोमेशपत्तने वांकिमान्धातृपुरधारयोः॥
नागहृदे नागपुरे नासिक्ययवटपद्रयोः। सोपारके रत्नपुरे कोरटे करहेटके॥
चंद्रावती चित्रकूट चारूपैन्द्रीपु चिक्खले। विहारवामनस्थल्यां जयापुरोजयिनिपुरोः॥
जालन्धरे सेतुवन्धे देशे च पशुसागरे। प्रतिष्ठाने वर्धमानपुर पर्णविहारयोः॥
हस्तिनापुर देपालपुर गोगपुरेषु च। जयसिंहपुरे निम्बरथूराद्रौ तदधोभुवि॥
सलक्षणपुरे जीर्णदुर्गे च धवलक्कके। मकुड्या विक्रमपुरे दुर्गे मंगलतः पुरे॥
इत्याद्यनेक स्थानेषु रैदंडकलशान्विताः। चतुरंकाधिकाशीतिः प्रासादास्तेन कारिताः॥

દેવગિરિમાં શ્રી રામ નામનો રાજા હતો. તેને હેમાડિ (દ્રિ) નામનો સચિવ હતો. દ્વિજોનું ત્યાં સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્તતુ હતુ ત્યાં પણ તે પ્રધાનના નામેથી સદાવ્રત કાઢી તેને પ્રસન્ન કર્યો અને પછી પેથડે મોટું જૈનચૈત્ય કરાવ્યું. તે સં. ૧૩૩૫ માં પૂર્ણ થયું. ત્યાં વીરબિંબ પ્રતિષ્ઠિત થયું. તેનું નામ 'અમૂલ્યપ્રાસાદ' પાડવામા આવ્યું. ઓંકારનગરમાં સત્રાગાર (સદાવ્રતસ્થાન) બંધાવ્યું.

ધર્માભિમુખ થઇ શેત્રુંજય અને રૈવતક પર્વતની યાત્રા કરી. રૈવતકમાં (ગિરિનારમાં) યોગિનીપુર (દિલ્હી) વાસી અગરવાલ પૂર્ણ નામનો દિગંબર શ્રીમંત સંઘસહિત આવેલ હતો. તે અલાવદીન

પેથડને બહુ માન આપી છત્રચામર આદિ રાજ્યાધિકાર ચિન્હો આપ્યા. પછી અર્બુદ (આબુ) ની યાત્રા કરવા પેથડ ચાલ્યો. છીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથના દર્શન કર્યા ને પછી આબુની યાત્રા કરી.

૫૮૧. ધર્મઘોષસૂરિ મંડપદુર્ગમા આવ્યા. ચૈત્યનિર્માણનાં ફલ બતાવતાં પેથડે જુદાં જુદાં સ્થળે એમ ૮૪ પ્રાસાદ કરાવ્યા. મંડપદુર્ગમાં ૭૨ જિનાલયવાળો આદ્ય તીર્થંકરનો શત્રુંજયાવતાર નામનો પ્રાસાદ સુવર્ણદંડ કલશવાળો ૧૮ લક્ષ દ્રમ્મ ખર્ચી કરાવ્યો. શત્રુંજયમાં શાન્તિનાથ ચૈત્ય, બંધાવ્યું. બીજાં સ્થળોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

भारतीपत्तने तारापुरे दर्भावतीपुरे । सोमेशपत्तने वांकिमान्धातृपुरधारयोः ॥
नागहृदे नागपुरे नासिक्यवटपद्रयोः । सोपारके रत्नपुरे कोरंटे करहेटके ॥
चंद्रावती चित्रकूट चारूपैन्द्रीपु चिक्खले । विहारवामनस्थल्यां जयापुरोजयिनिपुरोः ॥
जालन्धरे सेतुबन्धे देशे च पञ्चसागरे । प्रतिष्ठाने वर्धमानपुर पर्णविहारयोः ॥
हस्तिनापुर देपालपुर गोगपुरेषु च । जयसिंहपुरे निम्बस्थूराद्रौ तदधोभुवि ॥
सलक्षणपुरे जीर्णदुर्गे च धवलक्कके । मकुड्या विक्रमपुरे दुर्गे मंगलतः पुरे ॥
इत्याद्यनेक स्थानेषु रैदंडकलशान्विताः । चतुरंकाधिकाशीतिः प्रासादास्तेन कारिताः ॥

દેવગિરિમાં શ્રી રામ નામનો રાજા હતો. તેને હેમાડિ (દ્રિ) નામનો સચિવ હતો. દ્વિજોનું ત્યાં સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્તતુ હતું ત્યાં પણ તે પ્રધાનના નામેથી સદાવ્રત કાઢી તેને પ્રસન્ન કર્યો અને પછી પેથડે મોટું જૈનચૈત્ય કરાવ્યું. તે સં. ૧૩૩૫ માં પૂર્ણ થયું. ત્યાં વીરબિંબ પ્રતિષ્ઠિત થયું. તેનું નામ 'અમૂલ્યપ્રાસાદ' પાડવામા આવ્યું. ઓંકારનગરમાં સત્રાગાર (સદાવ્રતસ્થાન) બંધાવ્યું.

ધર્માભિમુખ થઇ શત્રુંજય અને રૈવતક પર્વતની યાત્રા કરી. રૈવતકમાં (ગિરિનારમાં) યોગિનીપુર (દિલ્હી) વાસી અગરવાલ પૂર્ણ નામનો દિગંબર શ્રીમંત સંઘલઇને આવેલ હતો. તે અલ્લાવદીન

યાત્રા કરી. વામનસ્થલી, પ્રભાસ, થઇને કર્ણાવતી આવ્યા. ત્યાં સારંગદેવ રાજાના એક માગધને તેના કાવ્યથી પ્રસન્ન થઈ દાન આપ્યું; ત્યાં ૯૬ રાજબંદીને છોડાવ્યા. સારંગદેવ સાથે રાજભોજન કર્યું. પછી મંડપદુર્ગ આવ્યા. (જુઓ રત્નમંડન ગણિકૃત સુકૃતસાગર કાવ્ય તથા ઉપદેશતરંગિણી)

૫૮૩ તપાગચ્છ સ્થાપક જગચ્ચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્ર નામના સૂરિ થયા; તેમનું વ્યાખ્યાનકૌશલ વિશેષ પ્રશસ્ત હતું. એમના વ્યાખ્યાનમાં ખંભાતમાં (કુમાર પ્રાસાદમાં) અઢારસો મનુષ્યો તો સામાયિક કરીનેજ બેસતા, શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રી પણ એમના શ્રોતાઓમાના એક હતા. તેમણે પાંચ નવ્ય કર્મ ગ્રંથ (જૂના કર્મગ્રંથ હતા તેને તેનાંજ નામ રાખી નવા સ્વરૂપમા ઉદ્ધાર્યા માટે 'નવ્ય') નામે કર્મવિપાક, કર્મસ્તવ, બંધસ્વામિત્વ, ષડશીતિ, અને શતક રચ્યાં.૪૧૪ ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા બનાવી. તે ટીકાઓમાં હરિભદ્ર કૃત નંદી સૂત્ર ટીકા, મલયગિરિકૃત સપ્તતિકા ટીકા, શતકચૂર્ણિ, ધર્મરત્નટીકાનો ઉલ્લેખ છે. આ ટીકા દેવેન્દ્રસૂરિના મિત્રો ધર્મકીર્તિ (ધર્મઘોષસૂરિ) અને વિદ્યાનંદ સૂરિએ સંશોધેલ છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધપંચાશિકા, ત્રણ ભાષ્યો નામે દેવવંદન, ગુરૂવંદન અને પ્રત્યાખ્યાન ભાષ્ય (વે. નં. ૧૬૦૧ પ્ર. જૈ. ધ. સભા અને ભી. મા.), (પ્રા૦) સુદર્શનાચરિત્ર કે જેમાં સહકર્તા તેમના ગુરૂભ્રાતા વિજયચંદ્રસૂરિ હતા [પી. ૩, ૨૮૯; પી. ૪, ૮૧; કાં. વડો. નં. ૧૩૬],

૪૧૪. મૂળ ને ગુ૦ ભાષાંતર પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થામાં ભી. માણેકે પ્રકટ કર્યાં છે મૂળ અને ટીકા જૈ. ધ. સભાએ સં. ૧૯૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. વે નં. ૧૫૭૬ થી ૧૫૮૪. આ પાંચ કર્મગ્રંથમાં છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ ચંદ્રર્ષિમહત્તરનો સપ્તતિકા ઉમેરવાથી કુલ છ કર્મગ્રંથ થાય છે. આનું શ્વેતામ્બર સમાજમાં બહુમાન છે, અને દરેક જૈન અભ્યાસી તેનું પઠનપાઠન કરે છે. નતા કર્મગ્રંથ (શતક) ના કર્તા શિવશર્મ સ્વામી છે. છઠ્ઠા કર્મગ્રંથમાં મૂળ ગાથા ૭૦ છે તેથી તે 'સપ્તતિકા' કહેવાય છે; તેમાં ૧૯ ગાથા દેવેન્દ્રસૂરિએ ઉમેરી કુલ ગાથા ૮૯ કરી છે.

યાત્રા કરી. વામનસ્થલી, પ્રભાસ, થઇને કર્ણાવતી આવ્યા. ત્યાં સારંગદેવ રાજાના એક માગધને તેના કાવ્યથી પ્રસન્ન થઈ દાન આપ્યું; ત્યાં ૯૬ રાજબંદીને છોડાવ્યા. સારંગદેવ સાથે રાજભોજન કર્યું. પછી મંડપદુર્ગ આવ્યા. (જુઓ રત્નમંડન ગણિકૃત સુકૃતસાગર કાવ્ય તથા ઉપદેશતરંગિણી)

૫૮૩ તપાગચ્છ સ્થાપક જગચ્ચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્ર નામના સૂરિ થયા; તેમનું વ્યાખ્યાનકૌશલ વિશેષ પ્રશસ્ત હતું. એમના વ્યાખ્યાનમા ખંભાતમાં (કુમાર પ્રાસાદમાં) અઢારસો મનુષ્યો તો સામાયિક કરીનેજ બેસતા, શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રી પણ એમના શ્રોતાઓમાના એક હતા. તેમણે પાંચ નવ્ય કર્મ ગ્રંથ (જૂના કર્મગ્રંથ હતા તેને તેનાંજ નામ રાખી નવા સ્વરૂપમા ઉદ્ધાર્યા માટે 'નવ્ય') નામે કર્મવિપાક, કર્મસ્તવ, બંધસ્વામિત્વ, ષડશીતિ, અને શતક રચ્યાં.[૪૧૪] ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા બનાવી. તે ટીકાઓમાં હરિભદ્ર કૃત નંદી સૂત્ર ટીકા, મલયગિરિકૃત સપ્તતિકા ટીકા, શતકચૂર્ણિ, ધર્મરત્નટીકાના ઉલ્લેખ છે. આ ટીકા દેવેન્દ્રસૂરિના મિત્રો ધર્મકીર્તિ (ધર્મઘોષસૂરિ) અને વિદ્યાનંદ સૂરિએ સંશોધેલ છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધપંચાશિકા, ત્રણ ભાષ્યો નામે દેવવંદન, ગુરુવંદન અને પ્રત્યાખ્યાન ભાષ્ય (વે. નં. ૧૬૦૧ પ્ર. જૈ. ધ. સભા અને ભી. મા.), (પ્રા૦) સુદર્શનાચરિત્ર કે જેમાં સહકર્તા તેમના ગુરુભ્રાતા વિજયચંદ્રસૂરિ હતા [પી. ૩, ૨૮૯; પી. ૪, ૮૧; કાં. વડો. નં. ૧૩૬],

૪૧૪. મૂળ ને ગુ૦ ભાષાંતર પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થામાં ભી. માણેકે પ્રકટ કર્યા છે મૂળ અને ટીકા જૈ. ધ. સભાએ સં. ૧૯૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. વે નં. ૧૫૭૬ થી ૧૫૮૪. આ પાંચ કર્મગ્રંથમાં છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ ચંદ્રર્ષિમહત્તરનો સપ્તતિકા ઉમેરવાથી કુલ છ કર્મગ્રંથ થાય છે. આનું શ્વેતામ્બર સમાજમાં બહુમાન છે, અને દરેક જૈન અભ્યાસી તેનું પઠનપાઠન કરે છે. જૂના કર્મગ્રંથ (શતક) ના કર્તા શિવશર્મ સ્વામી છે. છઠ્ઠા કર્મગ્રંથમાં મૂળ ગાથા ૭૦ છે તેથી તે 'સપ્તતિકા' કહેવાય છે; તેમાં ૧૯ ગાથા દેવેન્દ્રસૂરિએ ઉમેરી કુલ ગાથા ૮૯ કરી છે.

૧, ૨૪), ન્યાયાવતારવૃત્તિ ટિપ્પનની (પી. ૧, ૮૧), હરિભદ્રકૃત ન્યાયપ્રવેશ ટીકા પર પાર્શ્વદેવગણિની પંજિકાની (પી. ૧, ૮૨), સં. ૧૩૨૪ નાં ઉજ્જયિનીમાં હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્રની (પી. ૧, ૩૫), સં. ૧૩૨૭ માં વીજાપુરમાં શીલાંકસૂરિકૃત સૂયગડાંગવૃત્તિ નિર્યુક્તિ સહિતની (પી. ૧, ૩૮), સં. ૧૩૩૨ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની (કી. ૨, ૨), સં. ૧૩૩૪ માં દેવપત્તનમાં સાત ગ્રંથો નામે ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા, મલધારી હેમસૂરિકૃત ઉપદેશમાલા-ભવભાવના સંગ્રહણી, હેમાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, નરચંદ્રકૃત ચતુર્વિંશતિસ્તોત્ર અને મલધારી ચંદ્રસૂરિકૃત સંગ્રહણીરત્નની (પી. ૫, ૯૬), સં. ૧૩૩૬ માં સારંગદેવરાજ્યે પર્યુષણ કલ્પની (પી. ૫, ૫૩), સં. ૧૩૩૮ મા મુનિદેવસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રની (પી. ૧, ૬), સં. ૧૩૪૦ મા પદ્મચંદ્રે લખેલી ધંધુકપુત્ર મહાદેવકૃત દુર્ગસિંહની કાતંત્ર ટીકા પરની શબ્દસિદ્ધિ વૃત્તિની (ભા. ઇ), સં. ૧૩૪૨માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પરની સુખબોધા વૃત્તિની, સં. ૧૩૪૩માં સારંગદેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત મહામાત્ય શ્રી મધુસૂદને સતિ તેણે નીમેલા મહં. સોમની પ્રતિપત્તિમાં વીજાપુરમા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, તે પરની નિર્યુક્તિ, તથા તે પર શાંત્યાચાર્યની ટીકાની (પી. ૫, ૫૦), અને સં. ૧૩૪૪ મા કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની (પી. ૫, ૧૧૦) પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઈ.

૫૮૬ સં. ૧૩૦૨ માં સર્વાનન્દે સંસ્કૃતમાં ચંદ્રપ્રભચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૦૪માં (બૃ૦ ટિ.) નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ શિ. દેવભદ્રસૂરિ શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ હિતોપદેશમાલાવૃત્તિ-હિતોપદેશમાલા પ્રકરણ (જે. ૩૭, જે. પ્ર. ૪૧) રચ્યું. (કે જેની તાડપત્રની સં. ૧૩૧૦ની આ વિશ્વલદેવના રાજ્યમાં નાગડના મહામાત્યપણામાં લખાયેલી પ્રત જે. ભં. માં છે, (જે. નં. ૩૦૧) ૧૩૦૫માં યશોદેવે મૂલ પ્રાકૃત ધર્મોપદેશ પ્રકરણ-બહુકથાસંગ્રહવાળું રચ્યું.

૫૮૭ સં. ૧૩૦૬માં 'વાગ્દેવના ભાંડાગાર' કરવા માટે મધુમ-

૧, ૨૪), ન્યાયાવતારવૃત્તિ ટિપ્પનની (પી. ૧, ૮૧), હરિભદ્રકૃત ન્યાયપ્રવેશ ટીકા પર પાર્શ્વદેવગણિની પંજિકાની (પી. ૧, ૮૨), સં. ૧૩૨૪ નાં ઉજ્જયિનીમાં હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્રની (પી. ૧, ૩૫), સં. ૧૩૨૭ માં વીજાપુરમાં શીલાંકસૂરિકૃત સૂયગડાંગવૃત્તિ નિર્યુક્તિ સહિતની (પી. ૧, ૩૮), સં. ૧૩૩૨ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની (કી. ૨, ૨), સં. ૧૩૩૪ માં દેવપત્તનમાં સાત ગ્રંથો નામે ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા, મલધારી હેમસૂરિકૃત ઉપદેશમાલા-ભવભાવના સંગ્રહણી, હેમાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, નરચંદ્રકૃત ચતુર્વિંશતિસ્તોત્ર અને મલધારી ચંદ્રસૂરિકૃત સંગ્રહણીરત્નની (પી. ૫, ૯૬), સં. ૧૩૩૬ માં સારંગદેવરાજ્યે પર્યુષણ કલ્પની (પી. ૫, ૫૩), સં. ૧૩૩૮ મા મુનિદેવસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રની (પી. ૧, ૬), સં. ૧૩૪૦ મા પદ્મચંદે લખેલી ધંધુકપુત્ર મહાદેવકૃત દુર્ગસિંહની કાતંત્ર ટીકા પરની શબ્દસિદ્ધિ વૃત્તિની (ભા. ઈ), સં. ૧૩૪૨માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પરની સુખબોધા વૃત્તિની, સં. ૧૩૪૩માં સારંગદેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત મહામાત્ય શ્રી મધુસૂદને સતિ તેણે નીમેલા મહં. સોમની પ્રતિપત્તિમાં વીજાપુરમા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, તે પરની નિર્યુક્તિ, તથા તે પર શાંત્યાચાર્યની ટીકાની (પી. ૫, ૫૦), અને સં. ૧૩૪૪ મા કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની (પી. ૫, ૧૧૦) પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઈ.

૫૮૬ સં. ૧૩૦૨ માં સર્વાનન્દે સંસ્કૃતમાં ચંદ્રપ્રભચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૦૪માં (બૃ૦ ટિ.) નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ શિ. દેવભદ્રસૂરિ શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ હિતોપદેશમાલાવૃત્તિ-હિતોપદેશમાલા પ્રકરણ (જે. ૩૭, જે. પ્ર. ૪૧) રચ્યું. (કે જેની તાડપત્રની સં. ૧૩૧૦ની આ વિશ્વલદેવના રાજ્યમાં નાગડના મહામાત્યપણામાં લખાયેલી પ્રત જે. ભં. માં છે, (જે. નં. ૩૦૧) ૧૩૦૫માં યશોદેવે મૂલ પ્રાકૃત ધર્મોપદેશ પ્રકરણ-બહુકથાસંગ્રહવાળું રચ્યું.

૫૮૭ સં. ૧૩૦૬માં 'વાગ્દેવના ભાંડાગાર' કરવા માટે મધુમ-

ભારદ્વાજનું વાર્તિક, વાચસ્પતિની તાત્પર્ય ટીકા, ઉદયનની તે તાત્પર્ય ટીકા પર-તાત્પર્યપરિશુદ્ધિ-ન્યાયતાત્પર્યપરિશુદ્ધિ અને તેપર શ્રીકંઠની ન્યાયાલંકારવૃત્તિ અને તે કંદલિપર આ અભયતિલકે પંચપ્રસ્થ-ન્યાયતર્ક નામની વ્યાખ્યા રચી.

પ૯૦ સં. ૧૩૧૨મા ખ. જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય ચન્દ્રતિલક ઉપાધ્યાયે ૯૦૩૬ શ્લોક પ્રમાણ અભયકુમાર ચરિત વાગ્ભટમેરૂ (બાડમેર)મા શરૂ કરીને દિવાળીને દિને વીસલદેવના રાજ્યમાં ખંભાતમાં રચી પૂર્ણ કર્યું. તે ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે તેમજ અભયતિલકે સંશોધિત કર્યું. (પ્ર. ટી. ૯; જે. ૪) તેમા કર્તા પોતાના વિદ્યાગુરૂઓના નામ જણાવે છે કે તપસ્વી નેમિચંદ્ર ગણીએ તેને સામાયિક શ્રુતાદિ ભણાવી પાળ્યો, સિદ્ધસેન મુનિએ 'પ્રમાણિ' શીખવ્યા, જિનચંદ્રસૂરિના મોટા શિષ્ય અને વાચનાચાર્ય ગુણભદ્રસૂરિએ 'પંચિકા' ભણાવી, (જિનપતિસૂરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ કે જેણે રત્નતીર્થમાં પોતાના જલ્પ-વાણીને દિગંબરવાદિ યમદંડને જીત્યો હતો અને જેણે બ્રહ્મકલ્પ કવિતામાં રચ્યો હતો તેણે 'વિદ્યાનંદ' (નામનું વ્યાકરણ) ભણાવ્યું, ત્રૈવિદ્ય એવા વિજયદેવસૂરિએ પ્રમાણ સાહિત્ય શીખવ્યું, જિનપાલ ઉપાધ્યાયે નંદ્યાદિ મૂલાગમની અંગવાચના આપી. આ ગ્રંથલેખનની પ્રશસ્તિ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય કુમાર કવિએ રચી (પ્ર. વીજાપુર વૃત્તાંત). આ રીતે ખ. જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો ઉપરોક્ત પૂર્ણકલશ, લક્ષ્મીતિલક, અભયતિલક અને ચંદ્રતિલક બધા સમર્થ વિદ્વાનો હતા, ને બીજા શિષ્યો નામે જિનપ્રબોધસૂરિ-જિનરત્નસૂરિ, દેવમૂર્તિઉ., વિવેકસમુદ્ર ગણિ, સર્વરાજગણિ આદિ અનેક વિદ્વાન ગ્રંથકારો હતા.

પ૯૧. આ સમય લગભગ વિદ્યાનંદસૂરિ કે જે મૂલ ઉજ્જયિનિના જિનચંદ્રના પુત્ર વીરધવળ હતા ને જેમણે લગ્ન ન કરતા તપા દેવેંદ્રસૂરિ પાસે પોતાના બંધુ સહિત સં. ૧૩૦૨મા દીક્ષા લીધી તેમણે 'વિદ્યાનંદ' નામનું નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું. (ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૫૨-૧૭૨).

આરકારનું વાર્તિક, વાચસ્પતિની તાત્પર્ય ટીકા, ઉદયનની તે તાત્પર્ય ટીકા પર-તાત્પર્યપરિશુદ્ધિ--વાચનાતાત્પર્યપરિશુદ્ધિ અને તેપર શ્રીકંઠની ન્યાયાલંકારવૃત્તિ અને તે કંઠવૃત્તિપર આ અભયતિલકે પંચપ્રસ્થ-ન્યાયતર્ક નામની વ્યાખ્યા રચી.

૫૯૦ સં. ૧૩૧૨મા ખ. જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય ચન્દ્રતિલક ઉપાધ્યાયે ૯૦૩૬ શ્લોક પ્રમાણ અભયકુમાર ચરિત વાગ્ભટમેરૂ (બાહડમેર)મા શરૂ કરીને દિવાળીને દિને વીશલદેવના રાજ્યમાં ખંભાતમાં રચી પૂર્ણ કર્યું. તે ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલક તેમજ અભયતિલકે સંશોધિત કર્યું. (પ્ર. ટી. ૯; જે. ૪) તેમા કર્તા પોતાના વિદ્યાગુરૂઓના નામ જણાવે છે કે તપસ્વી નેમિચંદ્ર ગણીએ તેને સામાયિક શ્રુતાદિ ભણાવી પાળ્યો, સિદ્ધસેન મુનિએ 'પ્રમાણિ' શીખવ્યા, જિનચંદ્રસૂરિના મોટા શિષ્ય અને વાચનાચાર્ય ગુણભદ્રસૂરિએ 'પંચિકા' ભણાવી, (જિનપતિસૂરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ કે જેણે સ્તંભતીર્થમાં પોતાના જલ્પ-વાણીને દિગંબરવાદિ યમદંડને જીત્યો હતો અને જેણે કાલકલ્પ કવિનામાંરચ્યો હતો તેણે 'વિદ્યાનંદ' (નામનું વ્યાકરણ) ભણાવ્યું, ત્રૈવિદ્ય એવા વિજયદેવસૂરિએ પ્રમાણ સાહિત્ય શીખવ્યું, જિનપાલ ઉપાધ્યાયે નંદ્યાદિ મૂલાગમની અંગવાચના આપી. આ ગ્રંથલેખનની પ્રશસ્તિ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય કુમાર કવિએ રચી (પ્ર. બીજાપુર વૃત્તાંત). આ રીતે ખ. જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો ઉપરોક્ત પૂર્ણકલશ, લક્ષ્મીતિલક, અભયતિલક અને ચંદ્રતિલક બધા સમર્થ વિદ્વાનો હતા, ને બીજા શિષ્યો નામે જિનપ્રબોધસૂરિ-જિનરત્નસૂરિ, દેવમૂર્તિઉ., વિવેકસમુદ્ર ગણિ, સર્વરાજગણિ આદિ અનેક વિદ્વાન ગ્રંથકારો હતા.

૫૯૧. આ સમય લગભગ વિદ્યાનંદસૂરિ કે જે મૂલ ઉજ્જયિનિના જિનચંદ્રના પુત્ર વીરધવળ હતા ને જેમણે લગ્ન ન કરતા તપા દેવેંદ્રસૂરિ પાસે પોતાના બંધુ સહિત સં. ૧૩૦૨મા દીક્ષા લીધી તેમણે 'વિદ્યાનંદ' નામનું નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું. (ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૫૨-૧૭૨).

ચરિત્ર રચ્યું.૪૧૭ (જેસ. પ્ર. ૫૨; પી. ૧, ૪; બુદ્દ, ૭, નં; ૧૭૪) આ ચરિતના સંશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ હતા. તે મુનિદેવસૂરિએ (કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિકૃત) ધર્મોપદેશમાલાપર વૃત્તિ રચેલ છે, કે જે પણ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સંશોધી છે (પુના રાજવિજયમુનિ ભં.) સં. ૧૩૨૨ માં૦ યશોદેવસૂરિ શિષ્ય વિબુધચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સિંહતિલકસૂરિએ લીલાવતી નામની વૃત્તિ સહિત મંત્રરાજરહસ્ય નામનો મંત્રનો ગ્રંથ રચ્યો, (જે. ૫૮, જે. પ્ર. ૬૬) તે ઉપરાંત વર્ધમાનવિદ્યા કલ્પ, ગણિતતિલકવૃત્તિ, તથા સં. ૧૩૨૬માં (રસયુગ ગુણેંદુ) પદ્મપ્રભસૂરિકૃત ભુવનદીપકપર વૃત્તિ (ચુનીજી. ભં. કાશી) રચેલ છે. સં. ૧૩૨૪માં કાસદ્રહ ગચ્છના (ઉદ્યોતનસૂરિ–સિંહસૂરિ શિ) નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રશ્નશતક ગ્રંથ (કી ૨, નં. ૩૮૮) રચ્યો, અને જન્મસમુદ્ર સટીક (ત્રિનયના દ્યોપેત્રવર્ષતયા ?) રચ્યો (કાં. છાણી).

૫૯૫ આ સમયમા ચંદ્રગચ્છના [ચંદ્રપ્રભ–ધનેશ્વર–શાંતિસૂરિ–દેવભદ્ર–૪૧૮ દેવાનંદ (શબ્દાનુશાસનના કર્તા)–તેના ત્રણ શિષ્ય રત્નપ્રભ, પરમાનન્દ અને કનકપ્રભ પૈકી કનકપ્રભના શિષ્ય] પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા, તેમણે હરિભદ્રસૂરિની પ્રાકૃત સમરાઇચ્ચ કહાનો સંક્ષેપ કરી સંસ્કૃતમાં સમરાદિત્યસંક્ષેપ સં. ૧૩૨૪માં રચ્યો (પ્ર. જૈનજ્ઞાન પ્રચારકમંડલ ડા. ચાકોળી સંશોધિત) તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિના જ્યેષ્ઠ ગુરૂભ્રાતા જયસિંહ અને નાના ગુરૂભાઇ બાલચંદ્ર હતા. ત્યાર પછી તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સં. ૧૩૩૮મા પ્રવ્રજ્યાવિધાન–મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ

---

૪૧૭ આ ચરિત્રમાં હેમાચાર્યના ગુરૂ દેવચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહત પ્રાકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રને સંક્ષેપી આ રચ્યુ છે એમ કર્તાએ જણાવ્યું છે. તેની સં. ૧૩૩૮ ની પ્રત ખં. શાં ભં. માં છે પી. ૧ ૬ આ ચરિત્ર પરથી સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રસૂરિએ નવું શાંતિનાથ ચરિત્ર રચ્યું હતું (પ્ર. યશો ગ્રં.)

૪૧૮ श्रीदेवानन्दसूरिभ्यो नमस्तेभ्यः प्रकाशितं ।
सिद्धसारस्वताख्यं यै र्निजं शब्दानुशासनं ॥
—મુનિદેવકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૩૨૨ પી. ૧, ૪.

ચરિત્ર રચ્યું.૪૧૭ (જેસ. પ્ર. ૫૨; પી. ૧, ૪; બુદ્દ, ૭, નં: ૧૭૪) આ ચરિતના સંશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ હતા. તે મુનિદેવસૂરિએ (કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિકૃત) ધર્મોપદેશમાલાપર વૃત્તિ રચેલ છે, કે જે પણ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સંશોધી છે (પુના રાજવિજયમુનિ ભં.) સં. ૧૩૨૨ માંજ યશોદેવસૂરિ શિષ્ય વિબુધચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સિંહતિલકસૂરિએ લીલાવતી નામની વૃત્તિ સહિત મંત્રરાજરહસ્ય નામનો મંત્રનો ગ્રંથ રચ્યો, (જે. ૫૮, જે. પ્ર. ૬૬) તે ઉપરાંત વર્ધમાન-વિદ્યા કલ્પ, ગણિતતિલકવૃત્તિ, તથા સં. ૧૩૨૬માં (રસયુગ ગુણેંદુ) પદ્મપ્રભસૂરિકૃત ભુવનદીપકપર વૃત્તિ (ચુનીજી. ભં. કાશી) રચેલ છે. સં. ૧૩૨૪માં કાસદ્રહ ગચ્છના (ઉદ્યોતનસૂરિ-સિંહસૂરિ શિ) નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રશ્નશતક ગ્રંથ (કાં ૨, નં. ૩૮૮) રચ્યો, અને જન્મ-સમુદ્ર સટીક (ત્રિનયના ઘાયેત્રવર્ષતયા ?) રચ્યો (કાં. છાણી).

૫૯૫ આ સમયમા ચંદ્રગચ્છના [ચંદ્રપ્રભ-ધનેશ્વર-શાંતિસૂરિ-દેવભદ્ર-૪૧૮ દેવાનંદ (શબ્દાનુશાસનના કર્તા)-તેના ત્રણ શિષ્ય રત્ન-પ્રભ, પરમાનન્દ અને કનકપ્રભ પૈકી કનકપ્રભના શિષ્ય] પ્રદ્યુમ્ન-સૂરિ થયા, તેમણે હરિભદ્રસૂરિની પ્રાકૃત સમરાઇચ્ચ કહાનો સંક્ષેપ કરી સંસ્કૃતમાં સમરાદિત્યસંક્ષેપ સં. ૧૩૨૪માં રચ્યો (પ્ર. જૈન-જ્ઞાન પ્રચારકમંડલ ડા. ચારોળી સંશોધિત) તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિના જ્યેષ્ઠ ગુરૂભ્રાતા જયસિંહ અને નાના ગુરૂભાઇ બાલચંદ્ર હતા. ત્યાર પછી તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સં. ૧૩૩૮મા પ્રવ્રજ્યાવિધાન-મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ

૪૧૭ આ ચરિત્રમાં હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહત પ્રાકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રને સંક્ષેપી આ રચ્યુ છે એમ કર્તાએ જણાવ્યું છે. તેની સં. ૧૩૩૮ ની પ્રત ખં. શાં ભં. માં છે પી. ૧ ૬ આ ચરિત્ર પરથી સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રસૂરિએ નવું શાંતિનાથ ચરિત્ર રચ્યું હતું (પ્ર. યશો ગ્રં.)

૪૧૮ श्रीदेवानन्दसूरिभ्यो नमस्तेभ्यः प्रकाशितं ।
सिद्धसारस्वताख्यं वै निजं शब्दानुशासनं ॥
—મુનિદેવકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૩૨૨ પી. ૧, ૪.

બ્રાહ્મણોની સભામાં જય મેળવ્યો હતો. એ અપૂર્વ સાહિત્યશાસ્ત્રી હતા. જૈન-આગમોના પણ એ અગાધ અભ્યાસી હતા. ભીમપલ્લીનો ચનારો ભંગ, સૌથી પહેલાં જ્ઞાનાતિશયથી એમણે જાણ્યો હતો.

(જુઓ કલ્યાણવિજય મુનિનો લેખ 'જૈનયુગ' ભાદ્રપદથી-કાર્તક સં. ૧૯૮૫-૮૬ નામે 'જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય')

૫૯૮. વૃદ્દતપાગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્રસૂરિ થયા તેના ત્રણ શિષ્યો-આચાર્યો નામે વજ્રસેન, પદ્મચંદ્ર અને ક્ષેમકીર્ત્તિ થયા તે પૈકી ક્ષેમકીર્ત્તિએ સં. ૧૩૩૨ મા ભદ્રબાહુકૃત (બૃહત્) કલ્પસૂત્ર પર તે પરના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિને ધ્યાનમાં રાખી વિશેષ વિવરણ કરવા માટે વિવૃત્તિ-વૃત્તિ રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ નયપ્રભ આદિ મુનિઓએ લખ્યો (પી. ૫, ૧૦૧; લીં) અને માનતુંગાચાર્યે સં. માં. શ્રેયાંસચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૩૪મા નાગેંદ્રકુલના હેમપ્રભ-ધર્મઘોષ-સોમપ્રભ-વિબુધપ્રભના શિષ્ય ધર્મકુમારે, સાત પ્રસ્તાવમાં શાલિભદ્રચરિત રચ્યું કે જેમા ઉક્ત પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ અને પ્રભાચંદ્રગણિએ સંશોધન લેખનાદિમા સહાય આપી (વે નં. ૧૭૭૯) તથા ખ૦ જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વિવેકસાગરે પુણ્યસાર કથાનક જેસલમેરમાં રચ્યું કે જે ઉક્ત જિનપ્રબોધસૂરિએ શોધ્યું-તેમાં સાધર્મિક વાત્સલ્યના ફલ રૂપે પુણ્યસારની કથા છે. (જેસ. પ્ર. ૫૩; કા. વડો૦) વિવેકસાગર સમ્યક્ત્વાલંકાર (જે. ૮; જે. પ્ર. ૩૭) નામનો પણ ગ્રંથ રચ્યો છે.

૫૯૯. આજ વર્ષ એટલે સં. ૧૩૩૪માં રાજગચ્છીય ધનેશ્વરસૂરિ-અજિતસિંહ-શાલિભદ્ર-શ્રીચંદ્ર-જિનેશ્વરાદિ-પૂર્ણભદ્ર-ચંદ્રપ્રભસૂરિ શિષ્ય પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત સંસ્કૃત કાવ્યમાં રચ્યું (પ્ર. નિર્ણયસાગર પ્રેસ. સન ૧૯૦૯; વે. નં. ૧૭૫૫) કે જેમાં જૈનોના પ્રભાવક-મહાન્ પુરુષોનાં પ્રબંધો-ચરિત્રો છે. તેમાં વજ્ર, આર્યરક્ષિત, આર્યનન્દિલ, કાલકાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વિજયસિંહ, જીવસૂરિ, વૃદ્ધવાદિ, હરિભદ્ર, મલ્લવાદિ, બપ્પભટ્ટિ, માનતુંગ,

બ્રાહ્મણોની સભામાં જય મેળવ્યો હતો. એ અપૂર્વ સાહિત્યશાસ્ત્રી હતા. જૈન–આગમોના પણ એ અગાધ અભ્યાસી હતા. ભીમપલ્લીનો થનારો ભંગ, સૌથી પહેલાં જ્ઞાનાતિશયથી એમણે જાણ્યો હતો.

(જુઓ કલ્યાણવિજય મુનિનો લેખ 'જૈનયુગ' ભાદ્રપદથી–કાર્તિક સં. ૧૯૮૫–૮૬ નામે 'જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય')

૫૯૮. વૃદ્ધતપાગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્રસૂરિ થયા તેના ત્રણ શિષ્યો–આચાર્યો નામે વજ્રસેન, પદ્મચંદ્ર અને ક્ષેમકીર્તિ થયા તે પૈકી ક્ષેમકીર્તિએ સં. ૧૩૩૨ મા ભદ્રબાહુકૃત (બૃહત્) કલ્પસૂત્ર પર તે પરના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિને ધ્યાનમાં રાખી વિશેષ વિવરણ કરવા માટે વિવૃત્તિ–વૃત્તિ રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ નયપ્રભ આદિ મુનિઓએ લખ્યો (પી. ૫, ૧૦૧; લીં) અને માનતુગાચાર્યે સં. માં. શ્રેયાંસચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૩૪મા નાગેંદ્રકુલના હેમપ્રભ–ધર્મઘોષ–સોમપ્રભ–વિબુધપ્રભના શિષ્ય ધર્મકુમારે, સાત પ્રસ્તાવમાં શાલિભદ્રચરિત રચ્યું કે જેમા ઉક્ત પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ અને પ્રભાચંદ્રગણિએ સંશોધન લેખનાદિમા સહાય આપી (વે નં. ૧૭૭૯) તથા ખ૦ જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વિવેકસાગરે પુણ્યસાર કથાનક જેસલમેરમાં રચ્યું કે જે ઉક્ત જિનપ્રબોધસૂરિએ શોધ્યું–તેમાં સાધર્મિક વાત્સલ્યના ફલ રૂપે પુણ્યસારની કથા છે. (જેસ. પ્ર. ૫૩; કા. વડો૦) વિવેકસાગર સમ્યકત્વાલંકાર (જે. ૮; જે. પ્ર. ૩૭) નામનો પણ ગ્રંથ રચ્યો છે.

૫૯૯. આજ વર્ષ એટલે સં. ૧૩૩૪માં રાજગચ્છીય ધનેશ્વરસૂરિ–અજિતસિંહ–શાલિભદ્ર–શ્રીચંદ્ર–જિનેશ્વરાદિ–પૂર્ણભદ્ર–ચંદ્રપ્રભસૂરિ શિષ્ય પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત સંસ્કૃત કાવ્યમાં રચ્યું (પ્ર. નિર્ણયસાગર પ્રેસ. સન ૧૯૦૯; વે. નં. ૧૭૫૫) કે જેમાં જૈનોના પ્રભાવક–મહાન્ પુરુષોનાં પ્રબંધો–ચરિત્રો છે. તેમાં વજ્ર, આર્યરક્ષિત, આર્યનન્દિલ, કાલકાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વિજયસિંહ, જીવસૂરિ, વૃદ્ધવાદિ, હરિભદ્ર, મલ્લવાદિ, બપ્પભટ્ટિ, માનતુંગ,

પી. ४, ૯૧ પ્ર. બિબ્લિ. ઈં. કલકત્તા) તેમાં કુલ ૫૮ કલ્પો છે:–તે તીર્થોની જુદે જુદે સમયે પોતે યાત્રા કરી છે અને તેના કલ્પો રચ્યા છે; જેમકે અપાપા બૃહત્કલ્પ સં. ૧૩૨૭માં દેવગિરિ (હાલના દોલતાબાદ)માં રચ્યો, શત્રુંજય કલ્પ સં. ૧૩૮૪ માં, ચેલ્લણા પાર્શ્વનાથ કલ્પ સં. ૧૩૮૬માં અને આખો ગ્રંથ સં. ૧૩૮૯માં પૂરો કર્યો. તે કલ્પોની યાદી ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય છે:–શત્રુંજય, ઉજ્જયંત-રૈવતક પર કલ્પ, ઉજ્જયંત સ્તવ, અંબિકા દેવી, કપર્દિ-યક્ષ, પાર્શ્વનાથ, અહિચ્છત્રા, અર્બુદ, મથુરા, અશ્વાવબોધ, વૈભાર-ગિરિ, કૌશાંબી, અયોધ્યા, અપાપા, કલિકુંડેશ્વર, હસ્તિનાપુર, સત્યપુર, અષ્ટાપદ, મિથિલા, રત્નપુર–એ સર્વ પર કલ્પો, અપાપા બૃહત્કલ્પ–દીપોત્સવ કલ્પ, (વિ૦ નં. ૧૭૩૫–૩૬) શ્રી કાત્યાયનીય મહાવીર–કલ્યાણપુર, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન, નંદીશ્વર, કાંપીલ્યપુર, અરિષ્ટનેમિ, શંખપુર, નાસિકપુર, હરિકંખી નગરની વસતીના પાર્શ્વનાથ, કપર્દિયક્ષ, શુદ્ધ-દંતી પાર્શ્વનાથ, અભિનંદન, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન (શાતવાહન રાજાની ઉત્પત્તિ), ચંપાપુર, પાટલીપુત્ર, શ્રાવસ્તી, વારાણસી, મહાવીર ગણ-ધર, કોકાપાર્શ્વનાથ, કોટિશિલા, વસ્તુપાલ–તેજપાલ, ચેલ્લણાપાર્શ્વ-નાથ, તીર્થ નામધેય સંગ્રહ, સમવસરણરચના, કુંડગેશ્વર, યુગાદિદેવ, વ્યાઘ્રી, અષ્ટાપદ પર કલ્પો, હસ્તિનાપુરસ્તવન, કાત્યાયનીય મહાવીર, આરામકુંડ પદ્માવતી દેવી, માણિક્યદેવ, અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ, સ્તં-ભનકલ્પ શિલોંછ, કલિકુંડ કુકડેશ્વર, ફલવર્દ્ધિ પાર્શ્વનાથ, કોહંડીયદેવ, અંબિયદેવી–કલ્પો.

૬૦૩. આ કલ્પો અનેક ઐતિહાસિક હકીકતો પૂરી પાડે છે, અને તેમાંની કોઈ કોઇ તો પોતાના સમયમાં બનેલી અને કોઇએ નહિં નોંધેલી એવી ઘટનાઓ મળે છે. તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધી વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાલમા નિર્ભય બનાવ્યાં હતા.

૬૦૪. તે સૂરિનો પ્રતિદિન નવું સ્તવન રચવાનો નિયમ હતો અને નિરવદ્ય આહારગ્રહણનો અભિગ્રહ (પ્રતિજ્ઞાવિશેષ) હતો. તેમણે યમક–શ્લેષ–ચિત્ર–છંદોવિશેષ નવ નવ જાતના સાતસો સ્તવન તપા-ગચ્છના સોમતિલકસૂરિ માટે બનાવ્યા સંભળાય છે (કાવ્યમાલા

- ૪, ૯૧ પ્ર. બિબ્લિ. ઈ. કલકત્તા) તેમાં કુલ ૫૮ કલ્પો છેઃ– તીર્થોની જુદે જુદે સમયે પોતે યાત્રા કરી છે અને તેના કલ્પો ... છે; જેમકે અપાપા બૃહત્કલ્પ સં. ૧૩૨૭માં દેવગિરિ (હાલના દૌલતાબાદ)માં રચ્યો. શત્રુંજય કલ્પ સં. ૧૩૮૪ માં, ઢિંપુરીસ્થ ...પાર્શ્વનાથ કલ્પ સં. ૧૩૮૬માં અને આખો ગ્રંથ સં. ૧૩૮૯માં ...રો કર્યો. તે કલ્પોની યાદી ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય છેઃ–શત્રુંજય, ...જ્જયંત-રૈવતક પર કલ્પ, ઉજ્જયંત સ્તવ, અંબિકા દેવી, કપર્દિ-...ક્ષ, પાર્શ્વનાથ, અહિચ્છત્રા, અર્બુદ, મથુરા, અશ્વાવબોધ, વૈભાર-...ગિરિ, કૌશાંબી, અયોધ્યા, અપાપા, કલિકુંડેશ્વર, હસ્તિનાપુર, સત્યપુર, અષ્ટાપદ, મિથિલા, રત્નપુર–એ સર્વપર કલ્પો, અપાપા બૃહત્કલ્પ–...દીપોત્સવ કલ્પ, (વિ૦ નં. ૧૭૩૫-૩૬) શ્રી કાત્યાયનીય મહાવીર–...કલ્યાણપુર, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન, નંદીશ્વર, કામ્પીલ્યપુર, અરિષ્ટનેમિ, શંખપુર, નાસિકપુર, હરિકંખી નગરની વસતીના પાર્શ્વનાથ, કપર્દિયક્ષ, શુદ્ધ-...દંતી પાર્શ્વનાથ, અભિનંદન, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન (શાતવાહન રાજાની ઉત્પત્તિ), ચંપાપુર, પાટલીપુત્ર, શ્રાવસ્તી, વારાણસી, મહાવીર ગણધર, કોકાપાર્શ્વનાથ, કોટિશિલા, વસ્તુપાલ–તેજપાલ, ચેલ્લણાપાર્શ્વ-નાથ, તીર્થ નામધેય સંગ્રહ, સમવસરણરચના, કુંડગેશ્વર, યુગાદિદેવ, વ્યાઘ્રી, અષ્ટાપદ પર કલ્પો, હસ્તિનાપુરસ્તવન, કાત્યાયનીય મહાવીર, આરામકુંડ પદ્માવતી દેવી, માણિક્યદેવ, અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ, સ્તંભનકલ્પ શિલોંછ, કલિકુંડ કુકડેશ્વર, ફલવર્દ્ધિ પાર્શ્વનાથ, કોહંડીયદેવ, અંબિકાદેવી–કલ્પો.

૬૦૩. આ કલ્પો અનેક ઐતિહાસિક હકીકતો પૂરી પાડે છે, અને તેમાંની કોઈ કોઇ તો પોતાના સમયમાં બનેલી અને કોઇએ નહિં નોંધેલી એવી ઘટનાઓ મળે છે. તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધી વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાલમા નિર્ભય બનાવ્યાં હતા.

૬૦૪. તે સૂરિનો પ્રતિદિન નવું સ્તવન રચવાનો નિયમ હતો અને નિરવદ્ય આહારગ્રહણનો અભિગ્રહ (પ્રતિજ્ઞાવિશેષ) હતો. તેમણે યમક–શ્લેષ–ચિત્ર–છંદોવિશેષ નવ નવ જાતના સાતસો સ્તવન તપાગચ્છના સોમતિલકસૂરિ માટે બનાવ્યા સંભળાય છે (કાવ્યમાલા

માં સાકેતપુરમાં વૃત્તિ (પી. ૧, ૫૨, વેબર નં. ૧૯૬૫), (સપ્તસ્મરણ ?) પર વૃત્તિઓ રચી. અનેક પ્રબંધ-અનુયોગ ચતુષ્કોપેત ગાથા, ધર્માધર્મ પ્રકરણ પ્રા. (પી. ૫, ૧૧૧), આવશ્યકસૂત્રાવચૂરિ (ષડાવશ્યક ટીકા), ચતુર્વિધભાવનાકુલક, તપોમતકુટ્ટન, સૂરિમંત્રપ્રદેશ વિવરણાદિ ગ્રંથ રચ્યા છે. સં. ૧૩૮૦ માં પાદલિપ્તસૂરિકૃત સ્વર્ણ-સિદ્ધિ ગર્ભમહાવીર જિનસ્તવ પર અવચૂરિ (બુહ્. ૨, નં. ૭૨૬) રચી. આ સૂરિએ વાઘેલા વંશનો અંત-ગૂજરાતનું મુસલમાનોના હાથમા જવું-દિલ્હીમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય એ સર્વે પોતાની જીન્દ-ગીમાં જોયું છે, અને તેથી તેનો ટુંક સામટો પરિચય અત્ર કર્યો છે. તેમણે દિલ્લીમા સાહિ મહમ્મદને પ્રતિબોધ્યો હતો.[૪૨૦] તેની પાસેથી ન્યાયકંદલી શીખીને સં. ૧૪૦૫ મા પ્રબંધકોષકર્તા રાજ-શેખરે ન્યાયકંદલીવિવૃત્તિ રચી (પી. ૩, ૨૭૩) અને તેઓ (૧૪૨૨માં સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા રચનાર) સંઘતિલકસૂરિના પણ વિદ્યાગુરૂ હતા. (જે. પ્ર. ૫૮)

૬૦૫ 'એમ કહેવામા આવે છે કે ગૂજરાતમા પહેલવહેલાં કાગ-ળોનો પ્રવેશ કુમારપાલના સમયમા થયો; પરન્તુ તેના એટલે ૧૩મા સૈકામા લખાયલા કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો પાટણના ભંડારોમાં નથી. માત્ર એક બે તે સમયના જોવામાં આવે છે, પણ તેની લિપિ ઉપરથી તેનો સમય ખોટો લાગે છે. જો કે સં. ૧૩૨૯નું એક પુસ્તક જોવામાં આવે છે છતા ભંડારોમા જૂનામાં જૂના પુસ્તકો સં. ૧૩૫૬-૫૭ મા લખાયલાની નકલ કરાયલા છે. આવા કાગળ ઉપરના પુસ્તકોમાં સોનેરી રંગથી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં અને તેવાં ચિત્રવાળા પુસ્તકોની સંખ્યા પાટણના ભંડારોમા છએક વધુ નીકળે છે.'[૪૨૧]

---

૪૨૦ ढिल्ल्यां साहिमहम्मदं शककुलक्ष्मापालचूडामणि
येन ज्ञानकलाकलापस्फुरितं निर्माय पट्टदर्शनी ।
प्राकाश्यं गमिता निजेन यशसा सार्कं न सर्वागम-
ग्रंथज्ञो जयताज् जिनप्रभगुरु र्विद्यागुरुर्नः सदा ॥

૪૨૧ રા. સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનો 'પાટણના ભંડારો' એ નામનો લેખ-લાયબ્રેરી મિસેલેની જુલાઇ-ઓક્ટોબર ૧૯૧૫.

માં સાકેતપુરમાં વૃત્તિ (પી. ૧, ૫૨, વેબર નં. ૧૯૬૫), (સમસ્મરણ ?) પર વૃત્તિઓ રચી. અનેક પ્રબંધ-અનુયોગ ચતુષ્કોપેત ગાથા, ધર્માધર્મ પ્રકરણ પ્રા. (પી. ૫, ૧૧૧), આવશ્યકસૂત્રાવચૂરિ (ષડાવશ્યક ટીકા), ચતુર્વિધભાવનાકુલક, તપોમતકુટ્ટન, સૂરિમંત્રપ્રદેશ વિવરણાદિ ગ્રંથ રચ્યા છે. સં. ૧૩૮૦ માં પાદલિપ્તસૂરિકૃત સ્વર્ણસિદ્ધિ ગર્ભમહાવીર જિનસ્તવ પર અવચૂરિ (બુહ. ૨, નં. ૩૨૬) રચી. આ સૂરિએ વાઘેલા વંશનો અંત-ગૂજરાતનું મુસલમાનોના હાથમા જવું-દિલ્હીમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય એ સર્વે પોતાની જીન્દગીમાં જોયું છે, અને તેથી તેનો ટુંક સામટો પરિચય અત્ર કર્યો છે. તેમણે દિલ્લીમા સાહિ મહમ્મદને પ્રતિબોધ્યો હતો.[૪૨૦] તેની પાસેથી ન્યાયકંદલી શીખીને સં. ૧૪૦૫ મા પ્રબંધકોશકર્તા રાજશેખરે ન્યાયકંદલીવિવૃત્તિ રચી (પી. ૩, ૨૭૩) અને તેઓ (૧૪૨૨માં સમ્યકત્વ સપ્તતિકા રચનાર) સંઘતિલકસૂરિના પણ વિદ્યાગુરૂ હતા. (જૈ. પ્ર. ૫૮)

૬૦૫ 'એમ કહેવામા આવે છે કે ગૂજરાતમા પહેલવહેલાં કાગળોનો પ્રવેશ કુમારપાલના સમયમા થયો; પરન્તુ તેના એટલે ૧૩મા સૈકામા લખાયલા કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો પાટણના ભંડારોમાં નથી. માત્ર એક બે તે સમયના જોવામાં આવે છે, પણ તેની લિપિ ઉપરથી તેનો સમય ખોટો લાગે છે. જો કે સં. ૧૩૨૯નું એક પુસ્તક જોવામાં આવે છે છતા ભંડારોમા જૂનામાં જૂના પુસ્તકો સં. ૧૩૫૬-૫૭ મા લખાયલાની નકલ કરાયલા છે. આવા કાગળ ઉપરના પુસ્તકોમાં સોનેરી રંગથી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં અને તેવાં ચિત્રવાળા પુસ્તકોની સંખ્યા પાટણના ભંડારોમા બીજા એક વધુ નીકળે છે.'[૪૨૧]

---

૪૨૦ ढिल्ल्यां साहिमहम्मदं शककुलक्ष्मापालचूडामणि
येन ज्ञानकलाकलापमुदितं निर्माय षटदर्शनी ।
प्राकाश्यं गमिता निजेन मनसा सार्कं न सर्वागम-
ग्रंथज्ञो जयताज् जिनप्रभगुरु र्विद्यागुरुर्नः सदा ॥

૪૨૧ રા. સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનો 'પાટણના ભંડારો' એ નામનો લેખ-લાયબ્રેરી મિસેલેની જુલાઇ-અક્ટોબર ૧૯૧૫.

શિષ્ય જગડુએ સમ્યકત્વમાઇ ચઉપઈ રચી તેમાં સમ્યકત્વ-સમ્યગ્દ-ર્શનનો વિષય ચર્ચ્યો છે. સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલ પ્રતમાં ઉપરોક્ત નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ઉપરાંત પદ્મકૃત શાલિભદ્ર નામના મહાઋદ્ધિમાન્ શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુણની વર્ણના રૂપે કક્કાવારી–શાલિભદ્રકક્ક, તેજ પદ્મે રચેલ માતૃકા એટલે બારાખડીના દરેક વર્ણ લઈ તે પર ઉપદેશ આપતા દૂહાઓ–દૂહામાતૃકા ઉપલબ્ધ થાય છે. (જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૧૨).

§૦૮ સં. ૧૩૩૦, સં. ૧૩૪૦, સં. ૧૩૫૮ના ગૂજરાતી ગદ્યના નમુનાઓ 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ' (ગા. ઓ. સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત)મા પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

§૦૯ વળી સં. ૧૩૩૬માં શ્રીમાલ ઠ. કૂરસિંહના પુત્ર સંગ્રામસિંહે બાલશિક્ષા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગૂજરાતી પરથી સં. કાતંત્ર વ્યાકરણનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. (જે. ૪૫ જુઓ પં. લાલચંદનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩, અંક ૧ પૃ. ૪૦–૫૩) કર્ત્તા જૈનેતર લાગે છે.

§૧૦. સં. ૧૩૫૬ મા વાઘેલા કરણઘેલાના નાગર પ્રધાન માધવે ૪૨૨ગૂર્જર દેશમા અલાઉદ્દીન બાદશાહની સેનાનો પાટણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ગૂજરાતમાં હિન્દુ રાજ્યનો અંત આવ્યો. પ્રાચીન ગૂજરાતની જાહોજલાલી અને ભવ્યતાનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરૂં થયું.

§૧૧. 'વલભી નગર ભાગ્યા પહેલાં તથા ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશથી માંડીને અંતે વાઘેલા વંશનો નાશ થયો ત્યાં સુધીમાં ગૂજરાતની જાહોજલાલી સર્વોપરી હતી. તે વખતમાંજ ઘણાખરા કવિઓ વિદ્વાનો થઇ ગયા છે અને તેમાં પણ જૈન પંડિતોએ તો સરસ્વતીની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે.૪૨૩

---

૪૨૨ મેરુતુંગ સૂરિની વિચારશ્રેણિ–સ્થવિરાવલીમાં જણાવ્યું છે કે (સં) ૧૩૬૦ યવના માધવનાગરવિપ્રેણ આનીતાઃ । નાગર કવિ પદ્મનાભ સં. ૧૫૧૨ ના રચેલા કાન્હડદે પ્રબંધમાં કહે છે કેઃ–

માધવ મહિતઇ કર્યું અધર્મ, નવિ છૂટીઇ જેઅ આગિલ્યા કર્મ,
* * * * *
નવખંડ અપકીરતી રહી, માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા સહી.

૪૨૩ સ્વ. શ્રી મણિલાલ ન. દ્વિવેદી–'પ્રિયંવદા' જુલાઈ સન ૧૮૮૭

શિષ્ય જગડુએ સમ્યકત્વમાઇ ચઉપઈ રચી તેમાં સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ચર્ચ્યો છે. સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલ પ્રતમાં ઉપરોક્ત નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ઉપરાંત પદ્મકૃત શાલિભદ્ર નામના મહાઋદ્ધિમાન્ શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુણની વર્ણના રૂપે કક્કાવારી-શાલિભદ્રકક્ક, તેજ પદ્મે રચેલ માતૃકા એટલે બારાખડીના દરેક વર્ણ લઈ તે પર ઉપદેશ આપતા દૂહાઓ-દૂહામાતૃકા ઉપલબ્ધ થાય છે. (જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૧૨).

૬૦૮ સં. ૧૩૩૦, સં. ૧૩૪૦, સં. ૧૩૫૮ના ગૂજરાતી ગદ્યના નમુનાઓ 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ' (ગા. ઓ. સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત)મા પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

૬૦૯ વળી સં. ૧૩૩૬માં શ્રીમાલ ઠ. કૂરસિંહના પુત્ર સંગ્રામસિંહે બાલશિક્ષા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગૂજરાતી પરથી સં. કાતંત્ર વ્યાકરણનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. (જો. ૪૫ જુઓ પં. લાલચંદનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩, અંક ૧ પૃ. ૪૦-૫૩) કર્ત્તા જૈનેતર લાગે છે.

૬૧૦. સં. ૧૩૫૬ મા વાઘેલા કરણઘેલાના નાગર પ્રધાન માધવે ૪૨૨ગૂર્જર દેશમા અલાઉદ્દીન બાદશાહની સેનાનો પાટણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ગૂજરાતમાં હિન્દુ રાજ્યનો અંત આવ્યો. પ્રાચીન ગૂજરાતની જાહોજલાલી અને ભવ્યતાનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરૂં થયું.

૬૧૧. 'વલભી નગર ભાગ્યા પહેલાં તથા ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશથી માંડીને અંતે વાઘેલા વંશનો નાશ થયો ત્યાં સુધીમાં ગૂજરાતની જાહોજલાલી સર્વોપરી હતી. તે વખતમાંજ ઘણાખરા કવિઓ વિદ્વાનો થઇ ગયા છે અને તેમાં પણ જૈન પંડિતોએ તો સરસ્વતીની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે.૪૨૩

---

૪૨૨ મેરૂતુંગ સૂરિની વિચારશ્રેણિ-સ્થવિરાવલીમાં જણાવ્યું છે કે (સં) ૧૩૬૦ યવના માધવનાગરવિપ્રેણ આનીતાઃ । નાગર કવિ પદ્મનાભ સં. ૧૫૧૨ ના રચેલા કાન્હડદે પ્રબંધમાં કહે છે કેઃ-

માધવ મહિતઇ કર્યું અધર્મ, નવિ છૂટીઇ જેઅ આગિલ્યા કર્મ,
* * * * *
નવખંડે અપકીરતી રહી, માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા સહી.

૪૨૩ સ્વ. શ્રી મણિલાલ ન. દ્વિવેદી-'પ્રિયંવદા' જુલાઈ સન ૧૮૮૭

આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિસ્તાર પામતું ગયું.

૬૧૩. જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં-તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માંડી-તેના સુંદર પથ્થરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામાં વપરાયા. રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાતાં ગૂર્જર દેશના ભાગલા પડયા-ગૂજરાતની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ. જાનમાલની સલામતીને માટે લોકોને પગલે પગલે ભય રહેવા લાગ્યો. વેપારમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઇ જવામાં કે મંગાવવામાં લુટારુઓના ત્રાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા.

૬૧૪. આને પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે ગયું. તેના ઉત્તેજકો હિંદુ રાજાઓ અને હિંદુ મંત્રીઓ જતાં તેના કવિ પંડિતોનો લય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું; આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતું હતું, પણ આ સમયમાં તો ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માડયું. પ્રાચીન પઠનપાઠન બંધ થયું. તામ્રપત્રો પૂરાં થઇ ગયાં. ગ્રંથભંડારો ભોંયરામાં પૂરાયા.

૬૧૫. ગૂર્જરદેશ અટુલો પડયો-રાજપુતાના-માલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા-અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાનાં તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાં; અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગૂર્જર દેશમાં રહી ગુજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી. નર્મદ કવિ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે. તે જણાવે છે કે "સંવત્ ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી-એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જૈન સાધુઓ) એમણે સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા -વિશેષે પદ્ય-અને ગદ્ય પણ ખરું. એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ

આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિસ્તાર પામતું ગયું.

૬૧૩. જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં-તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માંડી-તેના સુંદર પથ્થરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામાં વપરાયા. રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાતાં ગૂર્જર દેશના ભાગલા પડયા-ગૂજરાતની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ. જાનમાલની સલામતીને માટે લેકોને પગલે પગલે ભય રહેવા લાગ્યો. વેપારમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઇ જવામાં કે મંગાવવામાં લુટારુઓના ત્રાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા.

૬૧૪. આને પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે ગયું. તેના ઉત્તેજકો હિંદુ રાજાઓ અને હિંદુ મંત્રીઓ જતાં તેના કવિ પંડિતોનો લય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું; આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતું હતું, પણ આ સમયમાં તો ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માંડયું. પ્રાચીન પઠનપાઠન બંધ થયું. તામ્રપત્રો પૂરાં થઈ ગયાં. ગ્રંથભંડારો ભોંયરામાં પૂરાયા.

૬૧૫. ગૂર્જરદેશ અટુલો પડયો-રાજપુતાના-માલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા-અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાનાં તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાં; અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગૂર્જર દેશમાં રહી ગૂજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી. નર્મદ કવિ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે. તે જણાવે છે કે "સંવત્ ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકેમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી-એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જૈન સાધુઓ) એમણે સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા -વિશેષે પદ્ય-અને ગદ્ય પણ ખરું. એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ

આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિસ્તાર પામતું ગયું.

૬૧૩. જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં-તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માંડી-તેના સુંદર પથ્થરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામાં વપરાયા. રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાતાં ગૂર્જર દેશના ભાગલા પડયા-ગૂજરાતની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ. જાનમાલની સલામતીને માટે લોકોને પગલે પગલે ભય રહેવા લાગ્યો. વેપારમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઇ જવામાં કે મંગાવવામાં લુટારુઓના ત્રાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા.

૬૧૪. આને પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે ગયું. તેના ઉત્તેજકો હિંદુ રાજાઓ અને હિંદુ મંત્રીઓ જતાં તેના કવિ પંડિતોનો લય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું; આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતું હતુ, પણ આ સમયમાં તો ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માંડયું. પ્રાચીન પઠનપાઠન બંધ થયું. તામ્રપત્રો પૂરાં થઈ ગયાં. ગ્રંથભંડારો ભોંયરામાં પૂરાયા.

૬૧૫. ગૂર્જરદેશ અટુલો પડયો-રાજપુતાના-માલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા-અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાનાં તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાં; અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગૂર્જર દેશમાં રહી ગૂજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી. નર્મદ કવિ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે. તે જણાવે છે કે "સંવત્ ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી-એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જૈન સાધુઓ) એમણે સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા -વિશેષે પદ્ય-અને ગદ્ય પણ ખરું. એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ

આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિસ્તાર પામતું ગયું.

૬૧૩. જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં-તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માંડી-તેના સુંદર પથ્થરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામાં વપરાયા. રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાતાં ગૂર્જર દેશના ભાગલા પડયા-ગૂજરાતની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ. જાનમાલની સલામતીને માટે લોકોને પગલે પગલે ભય રહેવા લાગ્યો. વેપારમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઇ જવામાં કે મંગાવવામાં લુટારુઓના ત્રાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા.

૬૧૪. આને પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે ગયું. તેના ઉત્તેજકો હિંદુ રાજાઓ અને હિંદુ મંત્રીઓ જતાં તેના કવિ પંડિતોનો લય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું; આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતું હતું, પણ આ સમયમાં તો ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માંડયું. પ્રાચીન પઠનપાઠન બંધ થયું. તામ્રપત્રો પૂરાં થઈ ગયાં. ગ્રંથભંડારો ભોંયરામાં પૂરાયા.

૬૧૫. ગૂર્જરદેશ અટુલો પડયો-રાજપુતાના-માલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા-અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાનાં તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાં; અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગૂર્જર દેશમાં રહી ગૂજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી. નર્મદ કવિ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે. તે જણાવે છે કે "સંવત્ ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકેમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી-એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જૈન સાધુઓ) એમણે સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા -વિશેષે પદ્ય-અને ગદ્ય પણ ખરું. એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ

મૂર્તિઓને તોડી હતી; તેમજ તે વર્ષ એટલે સં. ૧૩૬૯ માંજ શત્રુંજય પર્વત પરના અધિરાજ આદીશ્વરની પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો. (સમકાલીન જિનપ્રભકૃત શત્રુંજયકલ્પ રચના સમય સં. ૧૩૮૫).

૬૨૦ 'હવે તો નવીજ વાત છે કે જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિયો ખડ્ગ લેઇ શકતા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળી જાય છે. તેવા વિકટ સમયમા જિનધર્મરૂપી વનમાં સમરસિંહે દેખાવ દીધો.' ૪૨૬ તે સમરસિંહ ઓસવાળ જૈન હતો. તેનો પૂર્વજ સલક્ષણ પાલ્હણ-પુરનો વાસી હતો. સલક્ષણનો પૌત્ર દેસલ પાટણવાસી થયો. તેના ત્રણ પુત્રો નામે સહજપાલ, સાહણ, અને ઉક્ત સમરસિંહ. સહ-જપાલે દક્ષિણમા દેવગિરિ (દોલતાબાદ) માં ચોવીશ જિનાલયમાં પાર્શ્વજિનને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપ્યા. સાહણ ખંભાતમાં રહીને ર્વજોની કીર્તિ વિસ્તારતો હતો, જયારે સમરસિંહ પાટણમાં પિતા હિત રહેતો હતો; અને અલપખાનની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી રીકે) કરતો હતો. શત્રુંજય પરની દુર્ઘટના સાભળી તેના ઉદ્ધારની તરા કરી અલપખાન પાસે જઇ જણાવ્યું 'અમારી આશાના ધારભૂત સ્વામી! હિંદુઓની હજ ભાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા રા થઈ છે વગેરે.' ૪૨૭ખાને તેને માન આપી તીર્થ માંડવાનું ન કરી આપ્યુ; ને તે માટે માલેક અહિદરને આદેશ કર્યો.

૬૨૧ સમરસિંહે આરાસણની ખાણના સ્વામી માહેશ્વર છતાં

૪૨૬ હિવ પુણુ નવીયજ વાત, જિણિ દીહાડઇ દોહિલઇ,
ખત્તિય ખગ્ગુ ન લિંતિ, સાહસિયહ સાહસુ ગલઇ,
તિણિ દિણિ દિન્ન દિખાઉ, સમરસીહિ જિણધમ્મવણિ,
તસુ ગુણ કરઉં ઉદ્યોઉ, જિમ અંધારઇ ફટિકમણિ.
—અંબદેવસૂરિનો સમરા રાસો. સં. ૧૩૭૧.
મય! એ નિસુણિ અડદાસિ આસાલંબણુ અમ્હતણુ એ;
ી એ દુનિય નિરાસ, હજ સાભીવ હીંદૂઅ તણી એ
—એજન.

મૂર્તિઓને તોડી હતી; તેમજ તે વર્ષ એટલે સં. ૧૩૬૯ માં
શત્રુંજય પર્વત પરના અધિરાજ આદીશ્વરની પ્રતિમાનો ભંગ ક
હતો. (સમકાલીન જિનપ્રભકૃત શત્રુંજયકલ્પ રચના સમય સં. ૧૩૮૫)

૬૨૦ 'હવે તો નવીજ વાત છે કે જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિયો
ખડ્ગ લેઇ શકતા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળી જાય છે. તેવા
વિકટ સમયમા જિનધર્મરૂપી વનમાં સમરસિંહે દેખાવ દીધો.' ૪૨૬
તે સમરસિંહ ઓસવાળ જૈન હતો. તેનો પૂર્વજ સલક્ષણ પાલ્હણ-
પુરનો વાસી હતો. સલક્ષણનો પૌત્ર દેસલ પાટણવાસી થયો. તેના
ત્રણ પુત્રો નામે સહજપાલ, સાહણ, અને ઉક્ત સમરસિંહ. સહ-
જપાલે દક્ષિણમા દેવગિરિ (દોલતાબાદ) માં ચોવીશ જિનાલયમાં
પાર્શ્વજિનને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપ્યા. સાહણ ખંભાતમાં રહીને
પૂર્વજોની કીર્તિ વિસ્તારતો હતો, જ્યારે સમરસિંહ પાટણમાં પિતા
સહિત રહેતો હતો; અને અલપખાનની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી
તરીકે) કરતો હતો. શત્રુંજય પરની દુર્ઘટના સાભળી તેના ઉદ્ધારની
પ્રતિજ્ઞા કરી અલપખાન પાસે જઇ જણાવ્યું 'અમારી આશાના
આધારભૂત સ્વામી ! હિંદુઓની હજ ભાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા
નિરાશ થઈ છે વગેરે.' ૪૨૭ખાને તેને માન આપી તીર્થ માંડવાનું
ફરમાન કરી આપ્યું; ને તે માટે માલેક અહિદરને આદેશ કર્યો.

૬૨૧ સમરસિંહે આરાસણની ખાણુના સ્વામી માહેશ્વર છતાં

---

૪૨૬ હિવ પુણુ નવીયજ વાત, જિણિ દીહાડઇ દોહિલઇ,
ખત્તિય ખગ્ગુ ન લિંતિ, સાહસિયહ સાહસુ ગલઇ,
તિણિ દિણિ દિન્નુ દિકખાઉ, સમરસીહિ જિણધમ્મવણિ,
તસુ ગુણ કરઉં ઉદ્યોઉ, જિમ અંધારઇ ફટિકમણિ.
—અંબદેવસૂરિનો સમરા રાસો. સં. ૧૩૭૧.

૪૨૭ સામિય! એ નિસુણિ અરદાસિ આસાલંબણુ અમ્હતણુ એ;
ભાંગી એ દુનિય નિરાસ, હજ સાગીવ હીંદૂઅ તણી એ
—એજન.

કર્યો. બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં સંઘપતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૬૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં ગ્યાસદીનના પુત્ર ઉલ્લૂખાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મૂકાવ્યા; શ્રાવકોના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભાવના કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૯૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા, કે જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર કક્કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ ની, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલ હસ્તિશાળા—આ ત્રણેની વચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન લેખોવાળી સુરહિઓ (સુરભિઓ—ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ અવારનવાર આબુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવો કોઈ પણ લાગો નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમાં ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજા દેવડા લૂંઢાક (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમા આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લૂણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

૪૨૯. જુઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર. પ્રા. ગૂ. કા. સં; જૈ. ઐ. ગૂ. સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે બને પરથી અનેક એ ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે 'શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)' જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૃ. ૧૦૨, ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

કર્યો. બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં સંઘપતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૬૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં ગ્યાસદીનના પુત્ર ઉલ્લખાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સુબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મુકાવ્યા; શ્રાવકોના કુટુંબોને ત્યા સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભાવના કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૯૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા, કે જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર કક્કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ ની, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલ હસ્તિશાળા—આ ત્રણેની વચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન લેખોવાળી સુરહિઓ (સુરભિઓ—ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ અવારનવાર આબુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોઈ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમાં ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા લૂંઢાક (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમા આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લૂણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

૪૨૯. જૂઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર. પ્રા. ગૂ. કા. સં; જૈ. ઐ. ગૂ. સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે બને પરથી અનેક એ ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે 'શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)' જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૃ. ૧૦૨, ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

કર્યો. બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં સંઘપતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૬૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં ગ્યાસદીનના પુત્ર ઉલ્લ-ખાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઇ તરીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મુકાવ્યા; શ્રાવકોના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભાવના કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૮૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા, કે જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર કક્કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ની, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલહસ્તિશાળા—આ ત્રણેની વચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન લેખોવાળી સુરહિઓ (સુરભિઓ—ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ અવારનવાર આબુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોઇ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમા ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા લૂંઢાક (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમાં આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લુણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

૪૨૯. જૂઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર પ્રા. ગૂ. કા. સં; જૈ. ઐ. ગૂ. સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે બંને પરથી અનેક ઐ. ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલ લેખ નામે 'શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)' જૈનયુગ વર્ષ ૧ ૨૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

કર્યો. બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં સંઘપતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૬૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં ગ્યાસદીનના પુત્ર ઉલ્લુ-ખાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઇ તરીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મુકાવ્યા; શ્રાવકોના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભાવના કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૯૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા, કે જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર કક્કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ ની, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલ હસ્તિશાળા–આ ત્રણેની વચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન લેખોવાળી સુરહિઓ (સુરભિઓ–ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ અવારનવાર આબુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોઇ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમા ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા લુંઢાક (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમાં આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લુણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

૪૨૯. જૂઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર પ્રા. ગૂ. કા. સં; જૈ. ઐ. ગૂ સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે બંને પરથી અનેક એ. ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે "શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)" જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૃ. ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

. બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મધીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં
પતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૬૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં ગ્યાસદીનના પુત્ર ઉલ્લ-
નના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ
કે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં
થી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મૂકાવ્યા; શ્રાવ-
ના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભા-
ા કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૯૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા,
જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર
કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર
બંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩
, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલહસ્તિશાળા—આ ત્રણેની
ચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન
ખોવાળા સુરહિઓ (સુરભિઓ—ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના
જાઓએ અવારનવાર આબુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને
ત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોઇ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના
ખો કોતરાવેલા છે. આમા ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા
ંઢાક (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં.
૧૩૭૨ ના એક લેખમાં આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ
(લુણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

---

૪૨૯. જુઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર. પ્રા. ગૂ. કા. સં; જૈ.
ઐ. ગૂ. સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે
ંને પરથી અનેક એ. ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી
લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે 'શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો
ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)' જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૃ. ૧૦૨,
૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

. બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં ાપતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૬૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં ગ્યાસદીનના પુત્ર ઉલ્લ-ાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ ીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં ાંથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મૂકાવ્યા; શ્રાવ-ના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભા-ના કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૯૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા, જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર ક્કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર બંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ ી, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલ હસ્તિશાળા—આ ત્રણેની ચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન ખોવાળી સુરહિઓ (સુરભિઓ—ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ અવારનવાર આબુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોઇ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમા ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા લૂંઢાક (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમાં આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લૂણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

૪૨૯. જુઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર. પ્રા. ગૂ. કા. સં; જૈ. ઐ. ગૂ. સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે બંને પરથી અનેક ઐ. ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે 'શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)' જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૃ. ૧૦૨, ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

૬૨૫ એક રાજ્ય પટ્ટાવલીની પછવાડે વિ. સં. ૧૩૭૬, ૭૭ માં દુર્ભિક્ષયોગે ગૂર્જર જ્ઞાતીય સા. ભીમે (અતિ દાન) આપ્યું એમ જણાવ્યું છે. આણુ પરનું જે ભીમાશાહનું દેહરૂં-ભીમસિંહપ્રાસાદ કહેવાય છે તે કરાવનાર આ સા. ભીમ હોય તેમ સંભવે છે.

૬૨૬ સં. ૧૩૯૪ માં મંત્રી વિમલના વંશમાં થયેલા મંત્રી અભયસિંહના પુત્ર મંત્રી જગસિંહ અને તેના પુત્ર મંત્રી ભાણુકે વિમલવસહિની અંદર અંબિકા દેવીની મૂર્ત્તિ કરાવી.

૬૨૭. હવે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જોઇએ:—સં. ૧૩૬૧ માં નાગેન્દ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભ શિષ્ય મેરૂતુંગસૂરિએ વર્દ્ધમાનપુર (વઢવાણ) માં પાંચસર્ગમાં-પ્રબંધ ચિંતામણી ગ્રંથ રચ્યો (પી. ૨, ૮૬; વે૦ નં. ૧૭૫૩ ગૂ૦ ભા૦ સહિત રામચંદ્ર દીનાનાથ; અંગ્રેજી ભા૦ બિ૦ ઇ૦ સન ૧૯૦૨). જેમાં ઇતિહાસનાં તત્ત્વ હોય છે તેવા પ્રબંધ લખવાનો પ્રારંભ હેમાચાર્યથીજ થઇ ગયો હતો. "જૈન ગ્રંથકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે. લગભગ પોતાના સમયના ભોજ કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વસ્તુપાળ તેજપાળ જગડૂશા જેવા શ્રીમંતો અને માઘ વગેરે કવિઓના ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો રસ લીધો છે-અને હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી ઉદ્‌ભવેલી આ પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણોમાં ચૌદમા સૈકાના 'પ્રબંધ ચિન્તામણી'કાર મેરૂતુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય" "હેમચંદ્રે દ્વયાશ્રય સંસ્કૃતમાં મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીનો ઇતિહાસ, અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં કુમારપાલનો ઇતિહાસ આપ્યો;-તેમજ પરિશિષ્ટ પર્વમાં શ્રી મહાવીર પછી થયેલ સુધર્માથી વજસ્વામી પર્યંતના આચાર્યો તથા ચંદ્રગુપ્ત સંપ્રતિ વગેરે જૈન રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો ત્યાર પછી ઐતિહાસિક ચરિત્ર-પ્રબંધ રચવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ. વસ્તુપાલ (અને તેજપાલ) સંબંધી લખાયેલાં વસન્તવિલાસ આદિ અનેક ગ્રંથો અગાઉ જણાવાયા છે; તેરમા શતકમાં કુમારપાલ પ્રતિબોધ, કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ, કુમારવિહાર શતક, કુમારપાલ ચરિત્ર રચાયાં; ને

૬૨૫ એક રાજ્ય પટ્ટાવલીની પછવાડે વિ. સં. ૧૩૭૬, ૭૭ માં દુર્ભિક્ષયોગે ગૂર્જર જ્ઞાતીય સા. ભીમે (અતિ દાન) આપ્યું એમ જણાવ્યું છે. આણુ પરનું જે ભીમાશાહનું દેહરૂં-ભીમસિંહમાસાહ કહેવાય છે તે કરાવનાર આ સા. ભીમ હોય તેમ સંભવે છે.

૬૨૬ સં. ૧૩૯૪ માં મંત્રી વિમલના વંશમાં થયેલા મંત્રી અભયસિંહના પુત્ર મંત્રી જગસિંહ અને તેના પુત્ર મંત્રી ભાણકે વિમલવસહિની અંદર અંબિકા દેવીની મૂર્તિ કરાવી.

૬૨૭. હવે **સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ** જોઇએઃ—સં. ૧૩૬૧ માં નાગેન્દ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભ શિષ્ય મેરૂતુંગસૂરિએ વર્દ્ધમાનપુર (વઢવાણ) માં પાંચસર્ગમાં-પ્રબંધ ચિંતામણી ગ્રંથ રચ્યો (પી. ૨, ૮૬; વે૦ નં. ૧૭૫૩ ગૂ૦ ભા૦ સહિત રામચંદ્ર દીનાનાથ; અંગ્રેજી ભા૦ બિ૦ ઇ૦ સન ૧૯૦૨). જેમાં ઇતિહાસનાં તત્ત્વ હોય છે તેવા પ્રબંધ લખવાનો પ્રારંભ હેમાચાર્યથીજ થઇ ગયો હતો. "જૈન ગ્રંથકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે. લગભગ પોતાના સમયના ભોજ કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વસ્તુપાળ તેજપાળ જગડૂશા જેવા શ્રીમંતો અને માઘ વગેરે કવિઓના ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો રસ લીધો છે-અને હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી ઉદ્‌ભવેલી આ પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણોમાં ચૌદમા સૈકાના 'પ્રબંધ ચિન્તામણી'કાર મેરૂતુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય" "હેમચન્દ્રે દ્વયાશ્રય સંસ્કૃતમાં મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીનો ઇતિહાસ, અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં કુમારપાલનો ઇતિહાસ આપ્યો;-તેમજ પરિશિષ્ટ પર્વમાં શ્રી મહાવીર પછી થયેલ સુધર્માથી વજ્રસ્વામી પર્યંતના આચાર્યો તથા ચંદ્રગુપ્ત સંપ્રતિ વગેરે જૈન રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો ત્યાર પછી ઐતિહાસિક ચરિત્ર-પ્રબંધ રચવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ. વસ્તુપાલ (અને તેજપાલ) સંબંધી લખાયેલાં વસન્તવિલાસ આદિ અનેક ગ્રંથો અગાઉ જણાવાયા છે; તેરમા શતકમા કુમારપાલ પ્રતિબોધ, કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ, કુમારવિહાર શતક, કુમારપાલ ચરિત્ર રચાયાં; તે

ક્ષેત્રપાળ વગેરે. આમાં મુખ્ય ગદ્ય અને વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય છે. તેમાં શ્રી ધર્મદેવે વૃત્ત-છંદોથી સહાય કરી હતી અને તેનો પ્રથમાદર્શ ગુણચંદ્ર ગણિએ લખ્યો હતો. 'રાજતરંગિણીના ઢંગ પર લખાયેલ છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથને વિશ્વસનીય માન્યો છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસને માટે તો કેવલ આ એક આધારભૂત ગ્રંથ ગણી[૪૩૧] ફૉર્બ્સે રાસમાળામાં તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે.'

૬૨૯ મેરૂતુંગે રચેલા બીજા ગ્રંથોમાં ઐતિહાસિક વિગત પૂરી પાડતો વિચારશ્રેણિ-**સ્થવિરાવલી** છે, તેમાં ગૂજરાતના રાજાઓના રાજત્વકાલનો પત્તો મળે છે તથા વિક્રમાદિત્ય અને મહાવીર વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે તેનો નિશ્ચય કર્યો છે.-વળી કાલકાચાર્ય, હરિભદ્ર અને જિનભદ્રના પણ આમા વૃત્તાંત છે. (વે૦ નં. ૧૬૫૬ પ્ર૦ જૈ. સા. સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૩-૪) વળી તે ઉપરાંત મહાપુરૂષચરિત (અપરનામ ઉપદેશશતી) રચેલ છે (પી. ૩, ૨૬૬; પી. ૬, ૪૩, વેબર ૨, ૧૦૨૪ નં. ૧૯૮૬) તેમાં ઋષભ, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન એ જૈન તીર્થંકરોનાં તેમના પૂર્વભવો સાથેના, તેમજ બીજાનાં ચરિત્રો છે.

૬૩૦ સં. ૧૩૬૫ માં તાડપત્ર પર લખાયેલ પલ્લીવાલ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિકૃત કાલિકાચાર્ય કથા (પ્રા) તથા નાઇલ્લગચ્છના સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની રચેલ પ્રા. ભુવનસુંદરી કથા ખં. શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. (પી. ૧, ૨૯; પી. ૧, ૩૯.) સં. ૧૩૬૮માં વાદિ દેવસૂરિ સંતાને વિજયચંદ્રસૂરિ પટ્ટધર માનભદ્ર સૂરિ શિ. વિદ્યાકર ગણિએ વિજયચંદ્રસૂરિની તેમજ વિદ્યાગુરૂ હરિભદ્રસૂરિની કૃપાથી હૈમવ્યાકરણ બૃહદ્વૃત્તિની દીપિકા ઉદ્ધરી (બેહા સંઘ ભં.) સં. ૧૩૭૨ માં ધંધના કુલમા પરમજૈન ચંદ્ર ઠક્કુરના પુત્ર ફેરૂએ પ્રા. મા ત્રણ ભાગમાં કારિકાવાળો વાસ્તુસાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. નં ૬૮) આ ગ્રંથકારે જ્યોતિષ્સાર, દ્રવ્યપ-

૪૩૧ જિનવિજયનો લેખ હિંદી 'કુમારપાલ ચરિત'ની હિંદી પ્રસ્તાવના.

ક્ષેત્રપાળ વગેરે. આમાં મુખ્ય ગદ્ય અને વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય છે. તેમાં શ્રી ધર્મદેવે વૃત્ત-છંદોથી સહાય કરી હતી અને તેનો પ્રથમાદર્શ ગુણચંદ્ર ગણિએ લખ્યો હતો. 'રાજતરંગિણીના ઢંગ પર લખાયેલ છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથને વિશ્વસનીય માન્યો છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસને માટે તો કેવલ આ એક આધારભૂત ગ્રંથ ગણી[૪૩૧] ફૉર્બ્સે રાસમાળામાં તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે.'

૬૨૯ મેરૂતુંગે રચેલા બીજા ગ્રંથોમાં ઐતિહાસિક વિગત પૂરી પાડતો વિચારશ્રેણિ-**સ્થવિરાવલી** છે, તેમાં ગૂજરાતના રાજાઓના રાજત્વકાલનો પત્તો મળે છે તથા વિક્રમાદિત્ય અને મહાવીર વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે તેનો નિશ્ચય કર્યો છે.-વળી કાલકાચાર્ય, હરિભદ્ર અને જિનભદ્રના પણ આમા વૃત્તાત છે. (વે૦ નં. ૧૬૫૬ પ્ર૦ જૈ. સા. સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૩-૪) વળી તે ઉપરાંત મહાપુરૂષચરિત (અપરનામ ઉપદેશશતી) રચેલ છે (પી. ૩, ૨૧૬; પી. ૬, ૪૭, વેબર ૨, ૧૦૨૪ નં. ૧૯૮૬) તેમાં ઋષભ, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન એ જૈન તીર્થંકરોનાં તેમના પૂર્વભવો સાથેના, તેમજ બીજાનાં ચરિત્રો છે.

૬૩૦ સં. ૧૩૬૫ માં તાડપત્ર પર લખાયેલ પલ્લીવાલ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિકૃત કાલિકાચાર્ય કથા (પ્રા) તથા નાઇલ્લગચ્છના સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની રચેલ પ્રા. ભુવનસુંદરી કથા ખં. શાન્તિનાથના ભંડારમાં છે. (પી. ૧, ૨૯; પી. ૧, ૩૯.) સં. ૧૩૬૮માં વાદિ દેવસૂરિ સંતાને વિજયચંદ્રસૂરિ પટ્ટધર આનભદ્ર સૂરિ શિ. વિદ્યાકર ગણિએ વિજયચંદ્રસૂરિની તેમજ વિદ્યાગુરૂ હરિભદ્રસૂરિની કૃપાથી હૈમવ્યાકરણ બૃહદ્વૃત્તિની દીપિકા ઉદ્ધરી (એશ સંઘ ભં.) સં. ૧૩૭૨ માં ધંધના કુલમા પરમજૈન ચંદ્ર ઠક્કુરના પુત્ર ફેરૂએ પ્રા. મા ત્રણ ભાગમાં કારિકાવાળો વાસ્તુસાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. નં ૬૮) આ ગ્રંથકારે જ્યોતિષ્સાર, દ્રવ્યપ-

૪૩૧ જિનવિજયનો લેખ હિંદી 'કુમારપાલ ચરિત'ની હિંદી પ્રસ્તાવના.

સં. ૧૩૯૩ માં રત્નદેવગણિએ બૃહદ્‌ગચ્છના (માનભદ્રસૂરિ-હરિભદ્રસૂરિ શિષ્ય) ધર્મચંદ્રના કહેવાથી શ્વેતામ્બર જયવલ્લભકૃત પ્રાકૃત વજ્જાલય (વિદ્યાલય. બુહ્. ૬, નં. ૭૪૪) પર ટીકા (બુહ્. ૮ નં. ૪૨૦) રચી.

૬૩૪. આ ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તાડપત્રપર અનેક પુસ્તકોની પ્રતો લખાઇ છે. તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતી એ છે કે:—

૧૩૬૫માં પલ્લી (વા)લ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ વિરચિત કાલિકાચાર્ય કથા (પી. ૧, ૨૯) અને ભુવનસુંદરી કથા (પી. ૧, ૩૯), ૧૩૬૮માં હેમાચાર્યકૃત મહાવીરચરિત કોલાપુરીમાં (પી. ૫, ૬૧) ૧૩૭૦મા સ્તંભતીર્થમાં રત્નાકરસૂરિના ઉપદેશથી હેમાચાર્યકૃત શબ્દાનુશાસન વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૧૦), ૧૩૭૮માં જિનકુશલસૂરિના ઉપદેશથી ખરીદાયેલ નૈષધકાવ્ય (જે. ૧૪) તથા જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ને તે પરની ચૂર્ણિ (જે. ૩૩), અને મલયગિરિકૃત બૃહત્કલ્પ પીઠિકા (જે. ૨૨) ૧૩૮૪મા અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાંતિનાથચરિત (પી. ૫, ૧૨૩), ૧૩૮૯માં કલ્પચૂર્ણિ (જે. ૩૭), ૧૩૯૦માં સ્તંભતીર્થમાં હેમાચાર્યકૃત છંદોનુશાસનવૃત્તિ અને કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ (પી. ૫, ૧૩૫), ૧૩૯૧માં મલયગિરિકૃત વ્યવહારસૂત્ર ટીકા જિનપદ્મસૂરિના કહેવાથી સોમ શ્રાવક તરફથી (ભાં ૪), ૧૩૯૨માં રત્નપ્રભકૃત અપભ્રંશમાં અંતરંગસંધિ (પી. ૫, ૧૨૭), ૧૩૯૪માં રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલા વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૨૫), અને ૧૩૯૮માં પ્રા. પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત્ર (પી. ૫, ૧૩૫) વગેરે.

૬૩૫ આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સ્થાપક અભયદેવસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ. શિષ્ય શ્રી તિલક ઉપાધ્યાયે દેવભદ્રસૂરિના પટ્ટધર પ્રભાનંદસૂરિના પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિ રાજ્યે ગૌતમપૃચ્છા પર વૃત્તિ રચી. આ શ્રીચંદ્રસૂરિએ ચારૂચંદ્ર, જિનભદ્ર અને ગુણશેખર એ ત્રણને સૂરિપદવી આપી હતી અને તે ત્રણેએ શ્રી તિલકને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું (વે. નં. ૧૬૦૦)

સં. ૧૩૯૩ માં રત્નદેવગણિએ બૃહદ્ગચ્છના (માનભદ્રસૂરિ-હરિભદ્રસૂરિ શિષ્ય) ધર્મચંદ્રના કહેવાથી શ્વેતામ્બર જયવલ્લભકૃત પ્રાકૃત વજ્જાલય (વિદ્યાલય. બુહ. ૬, નં. ૭૪૪) પર ટીકા (બુહ. ૮ નં. ૪૨૦) રચી.

૬૩૪. આ ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તાડપત્રપર અનેક પુસ્તકોની પ્રતો લખાઇ છે. તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતી એ છે કે:—

૧૩૬૫માં પલ્લી (વા)લ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ વિરચિત કાલિકાચાર્ય કથા (પી. ૧, ૨૯) અને ભુવનસુંદરી કથા (પી. ૧, ૩૯), ૧૩૬૮માં હેમાચાર્યકૃત મહાવીરચરિત કોલાપુરીમાં (પી. ૫, ૬૧) ૧૩૭૦મા સ્તંભતીર્થમાં રત્નાકરસૂરિના ઉપદેશથી હેમાચાર્યકૃત શબ્દાનુશાસન વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૧૦), ૧૩૭૮માં જિનકુશલસૂરિના ઉપદેશથી ખરીદાયેલ નૈષધકાવ્ય (જે. ૧૪) તથા જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ને તે પરની ચૂર્ણિ (જે. ૩૩), અને મલયગિરિકૃત બૃહત્કલ્પ પીઠિકા (જે. ૨૨) ૧૩૮૪મા અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાંતિનાથચરિત (પી. ૫, ૧૨૩), ૧૩૮૯માં કલ્પચૂર્ણિ (જે. ૩૭), ૧૩૯૦માં સ્તંભતીર્થમાં હેમાચાર્યકૃત છંદોનુશાસનવૃત્તિ અને કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ (પી. ૫, ૧૩૫), ૧૩૯૧માં મલયગિરિકૃત વ્યવહારસૂત્ર ટીકા જિનપદ્મસૂરિના કહેવાથી સોમ શ્રાવક તરફથી (ભાં ૪), ૧૩૯૨માં રત્નપ્રભકૃત અપભ્રંશમાં અંતરંગસંધિ (પી. ૫, ૧૨૭), ૧૩૯૪માં રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલા વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૨૫), અને ૧૩૯૮માં પ્રા. પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત્ર (પી. ૫, ૧૩૫) વગેરે.

૬૩૫ આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સ્થાપક અભયદેવસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ. શિષ્ય શ્રી તિલક ઉપાધ્યાયે દેવભદ્રસૂરિના પટ્ટધર પ્રભાનંદસૂરિના પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિ રાજ્યે ગૌતમપૃચ્છા પર વૃત્તિ રચી. આ શ્રીચંદ્રસૂરિએ ચારૂચંદ્ર, જિનભદ્ર અને ગુણશેખર એ ત્રણને સૂરિપદવી આપી હતી અને તે ત્રણેએ શ્રી તિલકને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું (વે. નં. ૧૬૦૦)

તેમાં સં. ૧૩૭૧ માં ઉપરોક્ત સમરાશાહે કરાવેલા શત્રુંજ્યપર મુખ્ય નાયક આદિનાથની મૂર્ત્તિના ઉદ્ધારનું સમકાલીન વર્ણન છે. આમાં રાજસ્થાની ભાષાનો પ્રયોગ પણ જણાય છે. ગૂજરાતી–રાજસ્થાની–હિંદી ભાષાનું સામ્ય આ સમય સુધી ઘણુંજ હતું તે આમાંથી પરખાય છે. ખ. જિનપદ્મસૂરિએ સ્થૂલિભદ્ર ફાગ રચ્યો કે જે સૂરિ સં. ૧૪૦૦ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તે ફાગ ૨૭ ટુંકનું ટુંકું કાવ્ય છે.

૬૪૦ આ શતકમા સોલણ નામના કવિએ ચર્ચરિકા (સ્તુતિ-કાવ્ય) રચેલું છે. વળી અનાથિકુલક, અને ધના સંધિ એ બે કાવ્યો પાટણના ભંડારમા છે કે જે અપભ્રંશ સાથે મળતી જૂની ગૂજ-રાતીમાં છે.

[આ ગૂ૦ સાહિત્ય માટે જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૮ થી ૧૨; પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ.]

તેમાં સં. ૧૩૭૧ માં ઉપરોક્ત સમરાશાહે કરાવેલા શત્રુંજ્યપર મુખ્ય નાયક આદિનાથની મૂર્ત્તિના ઉદ્ધારનું સમકાલીન વર્ણન છે. આમાં રાજસ્થાની ભાષાનો પ્રયોગ પણ જણાય છે. ગૂજરાતી-રાજસ્થાની-હિંદી ભાષાનું સામ્ય આ સમય સુધી ઘણુંજ હતું તે આમાંથી પરખાય છે. ખ. જિનપદ્મસૂરિએ સ્થૂલિભદ્ર ફાગ રચ્યો કે જે સૂરિ સં. ૧૪૦૦ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તે ફાગ ૨૭ ટૂંકનું ટુંકું કાવ્ય છે.

૬૪૦ આ શતકમા સોલણ નામના કવિએ ચર્ચરિકા (સ્તુતિ-કાવ્ય) રચેલું છે. વળી અનાથિકુલક, અને ધના સંધિ એ બે કાવ્યો પાટણના ભંડારમા છે કે જે અપભ્રંશ સાથે મળતી જૂની ગૂજ-રાતીમાં છે.

[આ ગૂ૦ સાહિત્ય માટે જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૮ થી ૧૨; પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ.]

માં મલધારી બિરૂદધારી અભયદેવસૂરિ સંતાનીય (નરેંદ્રપ્રભસૂરિ–પદ્મ-દેવ–શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય) રત્નશેખરસૂરિએ 'મૃદુગદ્યથી મુગ્ધાવબોધ માટે' પ્રબંધકોશ (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) દિલ્લીમાં (મહમ્મદશાહથી ગૌરવ પામેલા અને દુર્ભિક્ષના દુઃખ દળનાર એવા જગતસિંહના પુત્ર 'ષડ્-દર્શન પોષણ' એવા) મહણસિંહની વસતિમાં રહીને રચ્યો. તેમાં ૨૪ ઐતિહાસિક પ્રબંધો છે:–ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર, આર્ય નન્દિલ, જીવદેવસૂરિ, આર્ય ખપટાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વૃદ્ધવાદિ અને સિદ્ધસેનસૂરિ, મલ્લવાદી, હરિભદ્ર, બપ્પભટ્ટી, હેમચન્દ્ર–એ આચાર્યો, તેમજ હર્ષકવિ, હરિહર કવિ, અમરસૂરિ, મદનકીર્તિ, સાતવાહન, વંકચૂલ, વિક્રમાદિત્ય, નાગાર્જુન, વત્સરાજ ઉદયન, લક્ષ્મણસેન કુમારદેવ, મદનવર્મા, રત્નશ્રાવક, આભડ અને વસ્તુપાલ–ઉપર પ્રબંધ છે. [વે. નં. ૧૭૧૭–૧૯; પ્ર૦ પાટણ હેં૦ ગ્રં. નં. ૨૦) વળી કૌતુકકથા (અંતરકથા સંગ્રહ) રચેલ છે (બુહ્. ૪, નં. ૨૫ ગૂ. ભા. જૈ. ધ) રત્નશેખરકૃત કથાસાહિત્ય ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો છે નામેઃ-સ્યાદ્વાદકલિકા–સ્યાદ્વાદ દીપિકા (બુહ્. ૪ નં. ૨૭૮), રત્નાવતારિકા પંજિકા (વે. નં. ૧૬૩૪), શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા (પી. ૩, ૨૭૨) ષડ્દર્શન સમુચ્ચય (પ્ર૦ ય૦ ગ્રં૦ નં. ૧૭, જુઓ તેની પ્રસ્તાવના) કે જેમાં પદ્યમાં ૭ દર્શનો નામે જૈન, સાંખ્ય, જૈ-મિનીય, યોગ, વૈશેષિક અને સૌગત બૌદ્ધનું સંક્ષેપમાં માત્ર ૧૮૦ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સૂરિના નિર્દેશથી સાધુ પૂર્ણિમા ગચ્છના ગુણચંદ્રસૂરિ શિ૦ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે રત્નાવતારિકા ટિપ્પન (વે. નં. ૧૬૩૫) રચ્યું ને તેમાં તે સૂરિએ સહાય કરી તેનાં દૂષણ કાઢી તેને સંશોધ્યું, તેમજ સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રનું શાંતિનાથચરિત પણ સંશોધ્યું. ઉપર્યુક્ત શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા ૪૩૨ રચ્યા

૪૩૨ આમાં સૂરિ આરંભમાં જણાવે છે કે પૂર્વના કણાદ મુનિએ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ પદાર્થ ઉપદેશ્યા; પછી તે મહર્ષિએ લોકપર અનુકંપા લાવી છ પદાર્થના રહસ્યનું તત્ત્વ સમ-

માં મલધારી બિરૂદધારી અભયદેવસૂરિ સંતાનીય (નરેંદ્રપ્રભસૂરિ-પદ્મદેવ-શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય) રત્નશેખરસૂરિએ 'મૃદુગદ્યથી મુગ્ધાવબોધ માટે' પ્રબંધકોશ (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) દિલ્હીમાં (મહમ્મદશાહથી ગૌરવ પામેલા અને દુર્ભિક્ષના દુઃખ દળનાર એવા જગતસિંહના પુત્ર 'ષડ્દર્શન પોષણ' એવા) મદનસિંહની વસતિમાં રહીને રચ્યો. તેમાં ૨૪ ઐતિહાસિક પ્રબંધો છેઃ-ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર, આર્ય નન્દિલ, જીવદેવસૂરિ, આર્ય ખપટાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વૃદ્ધવાદિ અને સિદ્ધસેનસૂરિ, મલ્લવાદી, હરિભદ્ર, બપ્પભટ્ટી, હેમચન્દ્ર-એ આચાર્યો, તેમજ હર્ષકવિ, હરિહર કવિ, અમરસૂરિ, મદનકીર્તિ, સાતવાહન, વંકચૂલ, વિક્રમાદિત્ય, નાગાર્જુન, વત્સરાજ ઉદયન, લક્ષ્મણસેન કુમારદેવ, મદનવર્મા, રત્નશ્રાવક, આભડ અને વસ્તુપાલ-ઉપર પ્રબંધ છે. [વિ. નં. ૧૭૧૭-૧૯; પ્ર૦ પાટણ હેં ગ્રં. નં. ૨૦) વળી કૌતુકકથા (અંતરકથા સંગ્રહ) રચેલ છે (બુહ. ૪, નં. ૨૫ ગૂ. ભા. જૈ. ધ) રત્નશેખરકૃત કથાસાહિત્ય ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો છે નામેઃ-સ્યાદ્વાદકલિકા-સ્યાદ્વાદ દીપિકા (બુહ. ૪ નં. ૨૭૮), રત્નાવતારિકા પંજિકા (વિ. નં. ૧૬૩૪), શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા (પી. ૩, ૨૭૨) ષડ્દર્શન સમુચ્ચય (પ્ર૦ ય૦ ગ્રં૦ નં. ૧૭, જુઓ તેની પ્રસ્તાવના) કે જેમાં પદ્યમાં ૭ દર્શનો નામે જૈન, સાંખ્ય, જૈમિનીય, યોગ, વૈશેષિક અને સૌગત બૌદ્ધનું સંક્ષેપમાં માત્ર ૧૮૦ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સૂરિના નિર્દેશથી સાધુ પૂર્ણિમા ગચ્છના ગુણચંદ્રસૂરિ શિ૦ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે રત્નાવતારિકા ટિપ્પન (વિ. નં. ૧૬૩૫) રચ્યું ને તેમાં તે સૂરિએ સહાય કરી તેનાં દૂષણ કાઢી તેને સંશોધ્યું, તેમજ સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રનું શાંતિનાથચરિત પણ સંશોધ્યું. ઉપર્યુક્ત શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા ૪૩૨રચ્યા

---

૪૩૨ આમાં સૂરિ આરંભમાં જણાવે છે કે પૂર્વના કણાદ મુનિએ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ પદાર્થ ઉપદેશ્યા; પછી તે મહર્ષિએ લોકપર અનુકંપા લાવી છ પદાર્થના સ્વરૂપનું તત્ત્વ સમ-

કાવ્ય કેમ પ્રચ્છિત ન થાય તે માટે આ ચરિત રચ્યું છે. કવિ એટલું બધું અભિમાન સેવે છે કે જે વિદ્વાનો કાલિદાસની ઉક્તિમાં, ભારવિ, માઘપંડિતના બે મહાકાવ્યોમાં, હર્ષના અમૃત સૂક્તિવાળા નૈષધ મહાકાવ્યમાં પણ દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ આ ભગવાન્ શાન્તિના ચરિત્રમાં વૃત્તના વિવર્ણન વડે કેવલ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરશે.' કવિએ પીરોજશાહ સુલતાનની રાજ્યસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી અને ઉક્ત રત્નશેખરસૂરિએ આ ચરિત્રને શોધ્યું હતું. જુઓ તેની પ્રશસ્તિ (પ્ર. પ. ગ્રં. નં. ૨૦). આ કાવ્ય મનોહર છે. આ મુનિભદ્રે દેવેન્દ્રસૂરિની (સં. ૧૪૨૯ ની) પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલાનું સંશોધન કર્યું હતું.

૬૪૫ સં. ૧૪૧૧ માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય સોમકીર્તિએ અણહિલ્લપુરપત્તને કાતંત્રવૃત્તિપંજિકા લખી-લખાવી. (જે. ૧૨). સં. ૧૪૧૨ (રવિવિશ્વવર્ષે) માં ખંડિલ ગચ્છના કાલિકાચાર્ય સંતાનીય (ભાવદેવ-વિજયસિંહ-જિનવીર-જિનદેવસૂરિ શિ૦) ભાવદેવસૂરિએ પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર[૪૩૩](પી. ૪, ૧૦૬, કાં. વડો. પ્ર. ય. ગ્રં. સને ૧૯૧૨) રચ્યું, વળી તેના ગ્રંથો પ્રા૦ માં યતિદિનચર્યા (કાં. વડો.) અને અલંકાર સાર આઠ પ્રકરણમાં (કાં. વડો) છે. કાલિકાચાર્ય કથાના રચનાર ભાવદેવસૂરિ (પી. ૧, ૩૦) પ્રાયઃ આ હશે.

૬૪૬ સં. ૧૪૨૨ માં કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છના મહેંદ્રસૂરિ શિ૦ જયસિંહસૂરિએ ૬૩૦૭ શ્લોક પ્રમાણ પદ્યમાં કુમારપાલ ચરિત્ર રચ્યું (વિ૦ નં. ૧૭:૭ પ્ર. હી. હં. સને ૧૯૧૫, ને મુંબઇ ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય સન ૧૯૨૬) કે જેની તાડપત્રપરની પ્રત ભાં. ઇ. માં છે. તેના ગુરુ મહેંદ્રસૂરિએ મહમ્મદશાહ પાસેથી નિર્લોભ ભાવ માટે

---

૪૩૩ આનો સાર M. Bloomfield કૃત 'The Life and Stories of the Jain Savior Parsvanath' Baltimore 1919માં પ્રગટ થયો છે.

કાવ્ય કેમ ઇચ્છિત ન થાય તે માટે આ ચરિત રચ્યું છે. કવિ એટલું બધું અભિમાન સેવે છે કે જે વિદ્વાનો કાલિદાસની ઉક્તિમાં, ભારવિ, માઘપંડિતના બે મહાકાવ્યોમાં, હર્ષના અમૃત સૂક્તિવાળા નૈષધ મહાકાવ્યમાં પણ દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ આ ભગવાન શાન્તિના ચરિત્રમાં વૃત્તના વિવર્ણન વડે કેવલ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરશે.' કવિએ પીરોજશાહ સુલતાનની રાજ્યસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી અને ઉક્ત રત્નશેખરસૂરિએ આ ચરિત્રને શોધ્યું હતું. જુઓ તેની પ્રશસ્તિ (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૨૦). આ કાવ્ય મનોહર છે. આ મુનિભદ્રે દેવેન્દ્રસૂરિની (સં. ૧૪૨૯ ની) પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલાનું સંશોધન કર્યું હતું.

૬૪૫ સં. ૧૪૧૧ માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય સોમકીર્તિએ અણહિલ્લપુરપત્તને કાતંત્રવૃત્તિપંજિકા લખી-લખાવી. (જે. ૧૨). સં. ૧૪૧૨ (રવિવિશ્વવર્ષે) મા ખંડિલ ગચ્છના કાલિકાચાર્ય સંતાનીય (ભાવદેવ-વિજયસિંહ-જિનવીર-જિનદેવસૂરિ શિ૰) ભાવદેવસૂરિએ પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર[૪૩૩](પી. ૪, ૧૦૬, કાં. વડો. પ્ર. ય. ગ્રં. સને ૧૯૧૨) રચ્યું, વળી તેના ગ્રંથો પ્રા૰ માં યતિદિનચર્યા (કાં. વડો.) અને અલંકાર સાર આઠ પ્રકરણમાં (કાં. વડો) છે. કાલિકાચાર્ય કથાના રચનાર ભાવદેવસૂરિ (પી. ૧, ૩૦) પ્રાયઃ આ હશે.

૬૪૬ સં. ૧૪૨૨ માં કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છના મહેંદ્રસૂરિ શિ૰ જયસિંહસૂરિએ ૬૩૦૭ શ્લોક પ્રમાણ પદ્યમાં કુમારપાલ ચરિત્ર રચ્યું (વિ૰ નં. ૧૭:૭ પ્ર. હી. હં. સને ૧૯૧૫, ને મુંબઇ ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય સન ૧૯૨૬) કે જેની તાડપત્રપરની પ્રત ભાં. ઇ. માં છે. તેના ગુરૂ મહેંદ્રસૂરિએ મહમ્મદશાહ પાસેથી નિર્લોભ ભાવ માટે

---

૪૩૩ આનો સાર M. Bloomfield કૃત 'The Life and Stories of the Jain Savior Parsvanath' Baltimore 1919માં પ્રગટ થયો છે.

શાહ તઘલખના મુખ્ય જ્યોતિષી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ યંત્રરાજ નામનો ગ્રંથ (અમુક સિદ્ધિ થાય તે માટેનાં યંત્રો કેમ કરવા તે પર) પાંચ અધ્યાયમાં રચ્યો અને તેનાપર તેનાજ શિષ્ય મલયેન્દુ સૂરિએ ટીકા રચી (વે. નં. ૨૫૫-૨૫૭; પ્ર૦ બનારસ સન ૧૮૮૩, ઈ. ઑ. નં. ૨૯૦૫-૬; થીબો પૃ. ૬૧, દીક્ષિત પૃ. ૩૫૧).

૬૪૮ સં. ૧૪૨૮ માં બૃહદ્ ગચ્છના (પછી થયેલ નાગોરી તપાગચ્છના) વજ્રસેનસૂરિ હેમતિલકસૂરિ શિ૦ રત્નશેખરસૂરિએ પ્રાકૃતમાં સિરિવાલ કહા-ચરિત્ર (શ્રીપાલ ચરિત્ર) રચ્યું (પી. ૪, ૧૧૮, પી. ૩, ૨૦૩ પ્ર. દે૦ લા. નં. ૬૩) કે જે તેના શિષ્ય હેમચંદ્રે લખ્યું. તે ઉપરાંત તે રત્નશેખરે પ્રાકૃતમાં છંદઃકોશ રચ્યો, તેમાં પ્રાકૃત છંદો કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં તે છંદોનાં લક્ષણો-ગણમાત્રાદિ આપ્યા છે.[૪૩૬] સં. ૧૪૪૭ માં રચેલ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ સવૃત્તિ (બુહ. ૮ નં. ૩૭૬, વે-નં. ૧૭૮૩; પ્ર. જૈન આ. સભા; હી૦ હં; દે૦ લા. નં. ૩૮), ગુરુ ગુણષટ્ત્રિંશત્ ષટ્ત્રિંશિકા, સંબોધસત્તરી (મુ.), લઘુ ક્ષેત્રસમાસ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત કે જે મલયગિરિની ટીકાનો આધાર લઈ કરેલ છે (પ્ર. જૈ. આ. સભા નં. ૪૬; મૂળ ભી. મા૦ ના પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪; વે૦ નં. ૧૫૯૨-૯૩, બુહ. ૨, નં. ૪૦૨), સિદ્ધયંત્રચક્રોદ્ધાર (મુનીજી ભં. કાશી) આદિ ગ્રંથો છે.

૬૪૯ સં. ૧૪૨૯ મા રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સંઘતિલકસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્રસૂરિએ વિમલચંદ્રસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ (પી. ૪, ૧૦૮ વેબર નં. ૨૦૨૧) રચી કે જેમાં શીલોપદેશમાળા વૃત્તિકાર સોમતિલકને કર્તા પોતાના જ્યેષ્ઠ ગુરુબંધુ જણાવે છે; ને તે ઉપરાંત પ્રા૦ માં દાનોપદેશમાલા સંસ્કૃત ટીકાસહિત રચી (કાં. છાણી).

૬૫૦ આંચલિક મહેંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય જયશેખરસૂરિ એક

---

૪૩૬ આ પર તેમના સંતાનીય ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ ૧૭મા સૈકામાં ટીકા રચી છે. (બુહ્. ૪, નં. ૭૫; પી. ૫, ૧૬૩.

શાલ તપગચ્છના મુખ્ય જ્યોતિષી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ યંત્રરાજ નામનો ગ્રંથ (અમુક સિદ્ધિ થાય તે માટેનાં યંત્રો કેમ કરવા તે પર) પાંચ અધ્યાયમાં રચ્યો અને તેનાપર તેનાજ શિષ્ય મલયેન્દુ સૂરિએ ટીકા રચી (વે. નં. ૨૫૫-૨૫૭; પ્ર૦ બનારસ સન ૧૮૮૩, ઈ. ઍા. નં. ૨૯૦૫-૬; થીબો પૃ. ૬૧, દીક્ષિત પૃ. ૩૫૧).

૬૪૮ સં. ૧૪૨૮ માં બૃહદ્ ગચ્છના (પછી થયેલ નાગોરી તપાગચ્છના) વજ્રસેનસૂરિ હેમતિલકસૂરિ શિ૦ રત્નશેખરસૂરિએ પ્રાકૃતમાં સિરિવાલ કહા-ચરિત્ર (શ્રીપાલ ચરિત્ર) રચ્યું (પી. ૪,૧૧૮, પી. ૩, ૨૦૩ પ્ર. દે૦ લા. નં. ૬૩) કે જે તેના શિષ્ય હેમચંદ્રે લખ્યું. તે ઉપરાંત તે રત્નશેખરે પ્રાકૃતમાં છંદઃકોશ રચ્યો, તેમાં પ્રાકૃત છંદો કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં તે છંદોનાં લક્ષણો-ગણમાત્રાદિ આપ્યા છે.[૪૩૬] સં. ૧૪૪૭ માં રચેલ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ સવૃત્તિ (બુહ. ૮ નં. ૩૭૬, વે. નં. ૧૭૮૩; પ્ર. જૈન આ. સભા; હી૦ હં; દે૦ લા. નં. ૩૮), ગુરૂ ગુણષટ્ત્રિંશત્ ષટ્ત્રિંશિકા, સંબોધસત્તરી (મુ.), લઘુ ક્ષેત્રસમાસ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત કે જે મલયગિરિની ટીકાનો આધાર લઈ કરેલ છે (પ્ર. જૈ. આ. સભા નં. ૪૬; મૂળ ભી. મા૦ ના પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪; વે૦ નં. ૧૫૯૨-૯૩, બુહ. ૨, નં. ૪૦૨), સિદ્ધયંત્રચક્રોદ્ધાર (ચુનીજી ભં. કાશી) આદિ ગ્રંથો છે.

૬૪૯ સં. ૧૪૨૯ મા રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સંઘતિલકસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્રસૂરિએ વિમલચંદ્રસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ (પી. ૪, ૧૦૮ વેબર નં. ૨૦૨૧) રચી કે જેમાં શીલોપદેશમાળા વૃત્તિકાર સોમતિલકને કર્તા પોતાના જ્યેષ્ઠ ગુરૂબંધુ જણાવે છે; ને તે ઉપરાંત પ્રા૦ માં દાનોપદેશમાલા સંસ્કૃત ટીકાસહિત રચી (કાં. છાણી).

૬૫૦ આંચલિક મહેંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય જયશેખરસૂરિ એક

---

૪૩૬ આ પર તેમના સંતાનીય ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ ૧૭મા સૈકામાં ટીકા રચી છે. (બુહ. ૪, નં. ૭૫; પી. ૫, ૧૬૩.

કરાવ્યો, શત્રુંજયાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી વગેરેનું વર્ણન છે. આં. મહેંદ્રપ્રભ (મહેંદ્ર) કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૪૪માં થયો તેણે તીર્થમાલા પ્રકરણ રચ્યું કે જેમાં શત્રુંજય, સુપાર્શ્વનાથ સ્તૂપ મથુરા, ભરૂચ, થંભનપુર-ખંભાત, પાવકગિરિ, સત્યપુર (સાચોર), બંભનવાડ, નાણાગ્રામ, તારણગિરિ (તારંગા), ભિન્નમાલ તથા આનંદપુર (વડનગર) વગેરે તીર્થોનું ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે; પ્રાયઃ તેમણેજ વિચારસપ્તતિકા પ્રા૦ માં રચી. તપાગચ્છના સોમતિલકસૂરિ શિષ્ય જયાનંદસૂરિ (આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૦ સ્વ૦ ૧૪૪૧) એ સ્થૂલિભદ્ર ચરિત (પી. ૫, ૨૧૬; વે. નં. ૧૦૯૦; પ્ર. હી. હં; દે. લા.) રચ્યું.

૬૫૨ ત૦ દેવસુંદરસૂરિ મહાપ્રભાવિક આચાર્ય થયા. તેમણે અનેક પુસ્તકો તાડપત્ર પર હતા તેને કાગળપર લખાવી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો જણાય છે. તેમની આજ્ઞાથી સં. ૧૪૪૪ માં એક શ્રાવિકાએ જ્યોતિઃકરંડવિવૃત્તિ, તીર્થકલ્પ, ચૈત્યવંદન ચૂર્ણિ આદિ તાડપત્રપર લખાવ્યાની નોંધ છે (જુઓ કા. છાણી ભં. માંની એક વૃત્તિની પ્રતની પ્રશસ્તિ). તેમને અનેક વિદ્વાન્ આચાર્ય શિષ્યો હતાઃ-જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સાધુરત્ન, અને સોમસુંદર.

૬૫૩ આ પૈકી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ સં. ૧૪૪૦માં આવશ્યક પર અવચૂર્ણિ, સં. ૧૪૪૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રપર અવચૂર્ણિ (પી. ૨, નં. ૨૮૪), તથા ઓઘનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ્. ૭. નં. નં. ૧૮); અને સ્તવો-મુનિસુવ્રતસ્તવ, ઘનૌઘ નવખંડ પાર્શ્વનાથસ્તવ આદિ રચેલ છે. કુલમંડને સં. ૧૪૪૩ (રામાબ્ધિશક) માં વિચારામૃત સંગ્રહ (કાં. વડો.), પ્રવચન પાક્ષિકાદિ ૨૫ અધિકારવાળો આલાપક નામે સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર, તેમજ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર અવચૂર્ણિઓ, કલ્પસૂત્રપર અવચૂર્ણિ (ડા. ભાવ.), પ્રા. કાયસ્થિતિસ્તોત્રપર અવચૂરિ (વિ. નં. ૧૮૦૨, પ્ર. આ૦ સભા સં. ૧૯૬૮) તથા નાનાં સ્તવનો-વિશ્વશ્રીધેત્યાદ્યષ્ટાદશારચક્રબંધ સ્તવ, ગરિયોહારબંધસ્તવ વગેરેની રચના કરી. સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય મુનિસુંદરે

કરાવ્યો, શત્રુંજ્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી વગેરેનું વર્ણન છે. આં. મહેંદ્રપ્રભ (મહેંદ્ર) કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૪૪માં થયો તેણે તીર્થમાલા પ્રકરણ રચ્યું કે જેમાં શત્રુંજય, સુપાર્શ્વનાથ સ્તૂપ મથુરા, ભરૂચ, થંભનપુર-ખંભાત, પાવકગિરિ, સત્યપુર (સાચોર), બંભનવાડ, નાણાગ્રામ, તારણગિરિ (તારંગા), ભિન્નમાલ તથા આનંદપુર (વડનગર) વગેરે તીર્થોનું ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે; પ્રાયઃ તેમણેજ વિચારસપ્તતિકા પ્રા૦ માં રચી. તપાગચ્છના સોમતિલકસૂરિ શિષ્ય જયાનંદસૂરિ (આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૦ સ્વ૦ ૧૪૪૧) એ સ્થૂલિભદ્ર ચરિત (પી. ૫, ૨૧૬; વે. નં. ૧૦૯૦; પ્ર. હી. હ; દે. લા.) રચ્યું.

૬૫૨ ત૦ દેવસુંદરસૂરિ મહાપ્રભાવિક આચાર્ય થયા. તેમણે અનેક પુસ્તકો તાડપત્ર પર હતા તેને કાગળપર લખાવી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો જણાય છે. તેમની આજ્ઞાથી સં. ૧૪૪૪ માં એક શ્રાવિકાએ જ્યોતિઃકરંડવિવૃત્તિ, તીર્થકલ્પ, ચૈત્યવંદન ચૂર્ણિ આદિ તાડપત્રપર લખાવ્યાની નોંધ છે (જુઓ કા. છાણી ભં. માંની એક વૃત્તિની પ્રતની પ્રશસ્તિ). તેમને અનેક વિદ્વાન્ આચાર્ય શિષ્યો હતાઃ-જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સાધુરત્ન, અને સોમસુંદર.

૬૫૩ આ પૈકી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ સં. ૧૪૪૦માં આવશ્યક પર અવચૂર્ણિ, સં. ૧૪૪૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રપર અવચૂર્ણિ (પી. ૨, નં. ૨૮૪), તથા ઓઘનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ્. ૭. નં. નં. ૧૮); અને સ્તવો-મુનિસુવ્રતસ્તવ, ઘનૌઘ નવખંડ પાર્શ્વનાથસ્તવ આદિ રચેલ છે. કુલમંડને સં. ૧૪૪૩ (રામાબ્ધિશક્ર) માં વિચારામૃત સંગ્રહ (કાં. વડો.), પ્રવચન પાક્ષિકાદિ ૨૫ અધિકારવાળા આલાપક નામે સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર, તેમજ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર અવચૂર્ણિઓ, કલ્પસૂત્રપર અવચૂર્ણિ (લીં. ભાવ.), પ્રા. કાલસ્થિતિસ્તોત્રપર અવચૂરિ (વે. નં. ૧૮૦૨, પ્ર. આ૦ સભા સં. ૧૯૬૮) તથા નાનાં સ્તવનો-વિશ્વશ્રીધઇત્યાદ્યષ્ટાદશારચક્રબંધ સ્તવ, ગરિયોહારબંધસ્તવ વગેરેની રચના કરી. સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય મુનિસુંદરે

વ્યનો નાયક રણુરથંભપુર (રણથંભોર) નો હમ્મીરચોહાણ છે અને તે હિંદી ગીતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જે કેટલાક ચરવીર પુરુષોએ મુસલમાનો સાથે તલવારથી યુદ્ધ કરી પોતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા અર્થે પ્રાણ આપ્યા તે પૈકી એક આ હમ્મીર છે. અલાઉદ્દીનના રાજ્યને ત્રીજું વર્ષ થયું ત્યાં એક અમીરનું તેણે અપમાન કરવાથી તે અમીરે હમ્મીરનું શરણું લીધું. તે વખતે હમ્મીરનો રણથંભોરનો કિલ્લો હિંદના મજબૂત કિલ્લાઓમાંનો એક હતો. તે શરણાગત અમીરને પાછો સોંપવાનું હમ્મીરને કહેતાં હમ્મીરે ના પાડી અને લડાઇ થતાં તે, બચાવ કરતા મરાયો અને તેના કુટુંબની સ્ત્રીઓ તેની પાછળ સતી થઇ એ વીરતા ભરી રાજસ્થાનની એક બિરૂદાવલી છે. (પ્ર. નીલકંઠ જનાર્દન કીર્ત્તને સન ૧૮૭૯) તે રા. કીર્ત્તને જણાવે છે કે–'આ કૃતિ એક કાવ્ય તરીકે પુષ્કળ ગુણો ધરાવે છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોમાં ભાગ્યેજ મળી આવતા ઐતિહાસિક કાવ્યો પૈકીનું એક છે. નાયકના સમયમા કવિ નથી થયો, છતાં તે સમકાલીન કવિ કરતાં ઓછી ઐતિહાસિક મહત્તાવાળું નથી. કવિ ધર્મથી જૈન છતાં હિંદુ દેવોમાંના મુખ્ય ગણાતા દેવોના આશીર્વાદ લેવા માટે તેણે શ્લોક રચ્યા છે કે જે હિંદુ દેવો અને જૈનોના કેટલાક તીર્થંકરો એમ બંનેને લાગુ પડે છે. તે સૂચવે છે કે કવિના સમયમા વિચારસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો હતો અથવા કવિ દ્વિઅર્થના શ્લોકો રચવામાં કુશળ હતા કે જૈન તેમજ અન્ય હિંદુદેવને લાગુ પડે.'[૪૩૮] આ કાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજનું પણ વિસ્તૃત વૃત્તાંત છે. રંભામંજરી નાટિકાનો નાયક જયચંદને (જૈત્રચંદને) બનાવ્યો છે. આ બંનેમાં ક્યાંય પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વચ્ચેની લડાઈ, જયચંદનો રાજસૂય યજ્ઞ કે સંયોગતાના સ્વયંવરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેથી જણાય છે કે આ સમય સુધી

૪૩૮. જુઓ રા કીર્ત્તનેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાનો સાર અમે કરી 'નયચંદ્રસૂરિકૃત હમ્મીર મહાકાવ્ય' એ નામે પ્રકટ કરેલ–'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ આષાઢ-શ્રાવણનો અંક.

વ્યનો નાયક રણથંભપુર (રણથંભોર) નો હમ્મીરચોહાણ છે અને તે હિંદી ગીતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જે કેટલાક ચરીર પુરુષોએ મુસલમાનો સાથે તલવારથી યુદ્ધ કરી પોતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા અર્થે પ્રાણ આપ્યા તે પૈકી એક આ હમ્મીર છે. અલાઉદ્દીનના રાજ્યને ત્રીજું વર્ષ થયું ત્યાં એક અમીરનું તેણે અપમાન કરવાથી તે અમીરે હમ્મીરનું શરણું લીધું. તે વખતે હમ્મીરનો રણથંભોરનો કિલ્લો હિંદના મજબૂત કિલ્લાઓમાંનો એક હતો. તે શરણાંગત અમીરને પાછો સોંપવાનું હમ્મીરને કહેતાં હમ્મીરે ના પાડી અને લડાઇ થતાં તે, બચાવ કરતા મરાયો અને તેના કુટુંબની સ્ત્રીઓ તેની પાછળ સતી થઇ એ વીરતા ભરી રાજસ્થાનની એક બિરૂદાવલી છે. (પ્ર. નીલકંઠ જનાર્દન કીર્ત્તને સન ૧૮૭૯) તે રા. કીર્ત્તને જણાવે છે કે–'આ કૃતિ એક કાવ્ય તરીકે પુષ્કળ ગુણો ધરાવે છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોમાં ભાગ્યેજ મળી આવતા ઐતિહાસિક કાવ્યો પૈકીનું એક છે. નાયકના સમયમાં કવિ નથી થયો, છતાં તે સમકાલીન કવિ કરતાં ઓછી ઐતિહાસિક મહત્તાવાળું નથી. કવિ ધર્મથી જૈન છતાં હિંદુ દેવોમાંના મુખ્ય ગણાતા દેવોના આશીર્વાદ લેવા માટે તેણે શ્લોક રચ્યા છે કે જે હિંદુ દેવો અને જૈનોના કેટલાક તીર્થંકરો એમ બંનેને લાગુ પડે છે. તે સૂચવે છે કે કવિના સમયમાં વિચારસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો હતો અથવા કવિ દ્વિઅર્થના શ્લોકો રચવામાં કુશળ હતા કે જૈન તેમજ અન્ય હિંદુદેવને લાગુ પડે.'[૪૩૮] આ કાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજનું પણ વિગત વૃત્તાંત છે. રંભામંજરી નાટિકાનો નાયક જયચંદ્રને (જૈત્રચંદ્રને) બનાવ્યો છે. આ બંનેમાં ક્યાંય પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વચ્ચેની લડાઈ, જયચંદનો રાજસૂય યજ્ઞ કે સંયોગતાના સ્વયંવરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેથી જણાય છે કે આ સમય સુધી

---

૪૩૮. જુઓ રા કીર્ત્તનેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાનો સાર અમે કરી 'નયચંદ્રસૂરિકૃત હમ્મીર મહાકાવ્ય' એ નામે પ્રકટ કરેલ–'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ આષાઢ–શ્રાવણનો અંક.

રિનો સં. ૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથ રાસ, આગમગચ્છના દેવ-
પ્રભસૂરિ–લાવણ્યરત્નના શિષ્ય વિજયભદ્રકૃત કમલાવતીરાસ, કલા-
વતીનો રાસ, અને સં. ૧૪૧૧ નો હંસરાજવચ્છરાજ ચોપાઈ, વિનયપ્રભનો
સં. ૧૪૧૨ માં ખંભાતમાં સુંદરકાવ્યરૂપ રચેલો ગૌતમસ્વામીનો રાસ,
હરસેવકનો સં. ૧૪૧૩ (?) માં કુકડી ગામમાં મયણરેહાનો રાસ,
ખ. જિનોદયસૂરિનો સં. ૧૪૧૫ નો ત્રિવિક્રમરાસ અને તેજ વર્ષે
લગભગ રચાયેલ જ્ઞાનકલશકૃત જિનોદયસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ, સં.
૧૪૨૩ માં ખ. જિનઉદયસૂરિના શિષ્ય તથા ઠ. માલ્હેના પુત્ર વિદ્-
ધણુએ મગધમાં વિહાર કરતી વખતે રચેલી જ્ઞાનપંચમી ચોપાઇ, સં.
૧૪૩૨ ની આસપાસ મેરૂનંદને પોતાના ગુરૂ ખ. જિનોદય સૂરિનો
વિવાહલો અને અજિતશાંતિ સ્તવન, ચંદ્રગચ્છના સોમતિલકસૂરિ
શિષ્ય દેવસુંદરસૂરિકૃત ઉત્તમઋષિસંઘસ્મરણા ચતુષ્પદી, કે જેમાં
૯૯ કડીમાં તીર્થંકર, ગણધર અને અન્ય સાધુઓનું સ્મરણ છે તે,
તે દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય (કુલમંડનસૂરિ ?) એ કાકબંધ ચોપઇ-
ધર્મકક્ક સં. ૧૪૪૦ આસપાસ, મુનિસુંદરસૂરિનો સં. ૧૪૪૫ (?)
લગભગ શાંતરાસ, સં. ૧૪૪૮ પહેલાં રચાયેલ વસ્તિગકૃત ચિહુંગતિ
ચોપઇ, ત૦ જિનશેખરસૂરિ–જિનરત્નસૂરિ શિ૦ સાધુહંસે સં. ૧૪૫૫
મા રચેલ શાલિભદ્રરાસ અને તે આસપાસ ગૌતમપૃચ્છા ચોપઇ,
આદિ કૃતિઓ મળી આવે છે.

૬૫૮. સં. ૧૪૫૦ માં તપાગચ્છના ઉપર્યુક્ત કુલમંડનસૂરિએ
મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક (લીં.) રચ્યું. આ પરથી તત્કાલીન–મધ્યકાલીન
ગૂજરાતી ભાષાપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે ને તે શ્રી હરિલાલ હર્ષદ
ધ્રુવ મહાશયે પ્રકટ કરાવેલું છે. સં. ૧૪૫૬ માં સ્તંભતીર્થમા ખરતર
પૌષધશાલામાં બૃહત્તપા જયતિલક સૂરિએ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિનો ઉદ્ધાર
કરાવ્યો (પી. ૫, ૫૧) અને તેજ સ્થળે તેમના ઉપદેશથી કુમારપાલ
પ્રતિબોધની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫. ૮૯૬)–એ બંને પ્રતો
પાટણ ભં. મા મોજૂદ છે.

સૂરિનો સં. ૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથ રાસ, આગમગચ્છના દેવ-વિમલસૂરિ-સાવણ્યરત્નના શિષ્ય વિજયભદ્રકૃત કમલાવતીનો રાસ, કલાવતીનો રાસ, અને સં. ૧૪૧૧ નો હંસરાજવચ્છરાજ, વિનયપ્રભનો સં. ૧૪૧૨ માં ખંભાતમાં ગુર્જરભાષારૂપ રચેલો ગૌતમસ્વામીનો રાસ, હરસેવકનો સં. ૧૪૧૩ (?) માં કુકડી ગામમાં મયણરેહાનો રાસ, ખ. જિનોદયસૂરિનો સં. ૧૪૧૫ નો ત્રિવિક્રમરાસ અને તેજ વર્ષે લગભગ રચાયેલ જ્ઞાનકલશકૃત જિનોદયસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ, સં. ૧૪૨૩ માં ખ. જિનઉદયસૂરિના શિષ્ય તથા ઠ. માલ્હેના પુત્ર વિદ્-ધણુએ મગધમાં વિહાર કરતી વખતે રચેલી જ્ઞાનપંચમી ચોપાઇ, સં. ૧૪૩૨ ની આસપાસ મેરૂનંદને પોતાના ગુરૂ ખ. જિનોદય સૂરિનો વિવાહલો અને અજિતશાંતિ સ્તવન, ચંદ્રગચ્છના સોમતિલકસૂરિ શિષ્ય દેવસુંદરસૂરિકૃત ઉત્તમરિષિસંઘસ્મરણા ચતુષ્પદી, કે જેમાં ૯૯ ટુંકમાં તીર્થંકર, ગણધર અને અન્ય સાધુઓનું સ્મરણ છે તે, તે દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય (કુલમંડનસૂરિ ?) એ કાકબંધ ચોપાઇ-ધર્મદત્ત સં. ૧૪૪૦ આસપાસ, મુનિસુંદરસૂરિનો સં. ૧૪૪૫ (?) લગભગ શાંતરાસ, સં. ૧૪૪૮ પહેલાં રચાયેલ વસ્તિગકૃત ચિહુંગતિ, ચોપઇ, ત૦ જિનશેખરસૂરિ-જિનરત્નસૂરિ શિ૦ સાધુહંસે સં. ૧૪૫૫ માં રચેલ શાલિભદ્રરાસ અને તે આસપાસ ગૌતમપૃચ્છા ચોપઇ, આદિ કૃતિઓ મળી આવે છે.

૬૫૮. સં. ૧૪૫૦ માં તપાગચ્છના ઉપર્યુક્ત કુલમંડનસૂરિએ મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક (લીં.) રચ્યું. આ પરથી તાત્કાલીન-મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે ને તે શ્રી હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવ મહાશયે પ્રકટ કરાવેલું છે. સં. ૧૪૫૬ માં સ્તંભતીર્થમા બૃહત્ પૌષધશાલામાં બૃહત્તપા જયતિલક સૂરિએ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો (પી. ૫, ૫૧) અને તેજ સ્થળે તેમના ઉપદેશથી કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫. ૮૯૬)-એ બંને પ્રતો પાટણ ભં. માં મોજૂદ છે.

વિભાગ ૫ મો

'ભાષા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

વિભાગ ૫ મો

'ભાષા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

વિભાગ ૫ મો

'ભાષા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

વિભાગ ૫ મો

'ભાષા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

પ્રકરણ ૧ લું.

સોમસુંદર-યુગ. [સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦]

સોમસુંદર સૂરિનું વૃત્તાંત.

जयति जिनवर्द्धमानो नवो रवि र्नित्यकेवलालोकः ।
अपहृतदोषोत्पत्ति र्गतसर्वतमाः सदाऽभ्युदितः ॥

—જેનો કેવલ (કેવલજ્ઞાનથી, માત્ર) આલોક નિત્યનો છે, જેની દોષની ઉત્પત્તિ વિનાશ પામી છે, જેનું સર્વ તમસ-અંધકાર દૂર થયેલ છે, જે સદા વિશેષ ઉદિત છે એવા નવીન-અપૂર્વ સૂર્ય તે વર્ધમાન જિન જયવંતા છે.

—ગુણરત્નસૂરિકૃત ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય સં. ૧૪૬૬

कीर्त्या गुरुं सुरगुरुं प्रतिमाप्रकर्षैः, श्री सोमसुन्दरगुरुं स्तुतिमानये तम् ।
यो गौतमस्य गणभृत्प्रवरस्य साम्यं काम्यं दधौ कलियुगेऽत्र युगप्रधानः ॥

આ કલિયુગને વિષે 'યુગપ્રધાન' એવા જે ગુરૂ, ગણધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગૌતમની તુલ્યતા-સમાનતાને ધારણ કરતા હતા, તે કીર્તિવડે ગુરૂરૂપ અને બુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી બૃહસ્પતિરૂપ એવા શ્રી સોમસુન્દર ગુરૂની હું સ્તુતિ કરૂં છું. (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ૧-૮)

अस्मिन् विस्मेरुरुचौ शुचौ च गच्छेऽप्यनुच्चमाहात्म्यः ।
नानापदप्रतिष्ठाः सदा गरिष्ठा श्चकारैष. ॥

—આ પ્રમાણે મોટા માહાત્મ્યવાળા તે ગુરૂએ વિસ્મયકારક કાંતિવાળા પવિત્ર ગચ્છ (તપાગચ્છ) ને વિષે હમેશાં અતિ મોટી વિવિધ પદવીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (સો૦ સૌ૦ ૯, ૬૯)

इदृक्प्रौढतमप्रतापविततिः सौभाग्यभाग्योन्नतिः
कीर्तिस्फूर्तिरनुत्तरा निरुपमा मूर्तिश्च सौम्यत्वभृत् ।
व्याख्यानस्य कला क्रिया च सकला गंभीरता धीरता
दृष्टा श्रीयुतसोमसुन्दरगुरूत्तमान् विनाऽन्यत्र नो ॥

—એવી અતિ પ્રૌઢ પ્રતાપની વિસ્તૃતિ, એવી સૌભાગ્યભાગ્યની ઉન્નતિ, એવી કીર્તિની અનુત્તર સ્ફુર્તિ, એવી નિરૂપમ સૌમ્ય મૂર્તિ, એવી વ્યાખ્યાનની કલા, એવી સમગ્ર ક્રિયા, એવી ગંભીરતા, અને એવી ધીરતા શ્રીમન્ સોમસુન્દર ગુરૂ વિના અન્યત્ર જોવામાં આવી નથી (સો. સૌ ૯, ૧૦૬)

પ્રકરણ ૧ લું.

સોમસુંદર-યુગ. [સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦]

સોમસુંદર સૂરિનું વૃત્તાંત.

जयति जिनवर्द्धमानो नवो रवि र्नित्यकेवलालोकः ।
अपहृतदोषोत्पत्ति र्गतसर्वतमाः सदाऽभ्युदितः ॥

—જેનો કેવલ (કેવલજ્ઞાનથી, માત્ર) આલોક નિત્યનો છે, જેની દોષની ઉત્પત્તિ વિનાશ પામી છે, જેનું સર્વ તમસ-અંધકાર દૂર થયેલ છે, જે સદા વિશેષે ઉદિત છે એવા નવીન-અપૂર્વ સૂર્ય તે વર્ધમાન જિન જયવંતા છે.
—ગુણરત્નસૂરિકૃત ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય સં. ૧૪૬૬

कीर्त्या गुरुं सुरगुरुं प्रतिमाप्रकर्षैः, श्री सोमसुन्दरगुरुं स्तुतिमानये तम् ।
यो गौतमस्य गणभृत्प्रवरस्य साम्यं काम्यं दधौ कलियुगेऽत्र युगप्रधानः ॥

આ કલિયુગને વિષે 'યુગપ્રધાન' એવા જે ગુરૂ, ગણધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગૌતમની તુલ્યતા-સમાનતાને ધારણ કરતા હતા, તે કીર્તિવડે ગુરૂરૂપ અને બુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી બૃહસ્પતિરૂપ એવા શ્રી સોમસુન્દર ગુરૂની હું સ્તુતિ કરું છું. (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ૧-૮)

अस्मिन् विस्मेररुचौ शुचौ च गच्छेऽप्यतुच्छमाहात्म्यः ।
नानापदप्रतिष्ठाः सदा गरिष्ठा श्चकारैष. ॥

—આ પ્રમાણે મોટા માહાત્મ્યવાળા તે ગુરૂએ વિસ્મયકારક કાંતિવાળા પવિત્ર ગચ્છ (તપાગચ્છ) ને વિષે હમેશાં અતિ મોટી વિવિધ પદવીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (સો૦ સૌ૦ ૯, ૬૯)

ईदृक्प्रौढतमप्रतापवितति: सौभाग्यभाग्योन्नतिः
कीर्तिस्फूर्तिरनुत्तरा निरुपमा मूर्तिश्च सौम्यत्वभृत् ।
व्याख्यानस्य कला क्रिया च सकला गंभीरता धीरता
दृष्टा श्रीयुतसोमसुन्दरगुरुत्वेतान् विनाऽन्यत्र नो ॥

—એવી અતિ પ્રૌઢ પ્રતાપની વિસ્તૃતિ, એવી સૌભાગ્યભાગ્યની ઉન્નતિ, એવી કીર્તિની અનુત્તર સ્ફૂર્તિ, એવી નિરૂપમ સૌમ્ય મૂર્તિ, એવી વ્યાખ્યાનની કલા, એવી સમગ્ર ક્રિયા, એવી ગંભીરતા, અને એવી ધીરતા શ્રીમત્ સોમસુન્દર ગુરૂ વિના અન્યત્ર જોવામાં આવી નથી (સો. સૌ ૯, ૧૦૩)

પ્રકરણ ૧ લું.

સોમસુંદર-યુગ. [સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦]

સોમસુંદર સૂરિનું વૃત્તાંત.

जयति जिनवर्द्धमानो नवो रवि र्नित्यकेवलालोकः ।
अपहृतदोषोत्पत्ति र्गतसर्वतमाः सदाऽभ्युदितः ॥

—જેનો કેવલ (કેવલજ્ઞાનથી, માત્ર) આલોક નિત્યનો છે, જેની દોષની ઉત્પત્તિ વિનાશ પામી છે, જેનું સર્વ તમસ-અંધકાર દૂર થયેલ છે, જે સદા વિશેષે ઉદિત છે એવા નવીન-અપૂર્વ સૂર્ય તે વર્ધમાન જિન જયવંતા છે.

—ગુણરત્નસૂરિકૃત ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય સં. ૧૪૬૬

कीर्त्या गुरुं सुरगुरुं प्रतिभाप्रकर्षैः, श्री सोमसुन्दरगुरुं स्तुतिमानये तम् ।
यो गौतमस्य गणभृत्प्रवरस्य साम्यं काम्यं दधौ कलियुगेऽत्र युगप्रधानः ॥

આ કલિયુગને વિષે 'યુગપ્રધાન' એવા જે ગુરુ, ગણધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગૌતમની તુલ્યતા-સમાનતાને ધારણ કરતા હતા, તે કીર્તિવડે ગુરુરૂપ અને બુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી બૃહસ્પતિરૂપ એવા શ્રી સોમસુન્દર ગુરુની હું સ્તુતિ કરું છું. (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ૧-૮)

अस्मिन् विस्मेररुचौ शुचौ च गच्छेऽप्यनुच्चमाहात्म्यः ।
नानापदप्रतिष्ठाः सदा गरिष्ठा श्चकारैषः ॥

—આ પ્રમાણે મોટા માહાત્મ્યવાળા તે ગુરુએ વિસ્મયકારક કાંતિવાળા પવિત્ર ગચ્છ (તપાગચ્છ) ને વિષે હમેશાં અતિ મોટી વિવિધ પદવીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (સો૦ સૌ૦ ૬, ૬૯)

ईदृक्प्रौढतमप्रतापविततिः सौभाग्यभाग्योन्नतिः
कीर्तिस्फुर्तिरनुत्तरा निरुपमा मूर्तिश्च सौम्यत्वभूत् ।
व्याख्यानस्य कला क्रिया च सकला गंभीरता धीरता
दृष्टा श्रीयुतसोमसुन्दरगुरुस्तेसान् विनाऽन्यत्र नो ॥

—એવી અતિ પ્રૌઢ પ્રતાપની વિસ્તૃતિ, એવી સૌભાગ્યભાગ્યની ઉન્નતિ, એવી કીર્તિની અનુત્તર સ્ફુર્તિ, એવી નિરુપમ સૌમ્ય મૂર્તિ, એવી વ્યાખ્યાનની કલા, એવી સમગ્ર ક્રિયા, એવી ગંભીરતા, અને એવી ધીરતા શ્રીમદ્ સોમસુન્દર ગુરુ વિના અન્યત્ર જોવામાં આવી નથી (સો. સૌ ૬, ૧૦૬)

પ્રકરણ ૧ લું.

સોમસુંદર-યુગ. [સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦]

સોમસુંદર સૂરિનું વૃત્તાંત.

जयति जिनवर्द्धमानो नवो रवि र्नित्यकेवलालोकः ।
अपहृतदोषोत्पत्ति र्गतसर्वतमाः सदाऽभ्युदितः ॥

—જેનો કેવલ (કેવલજ્ઞાનથી, માત્ર) આલોક નિત્યનો છે, જેની દોષની ઉત્પત્તિ વિનાશ પામી છે, જેનું સર્વ તમસ-અંધકાર દૂર થયેલ છે, જે સદા વિશેષે ઉદિત છે એવા નવીન-અપૂર્વ સૂર્ય તે વર્ધમાન જિન જયવંતા છે.

—ગુણરત્નસૂરિકૃત ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય સં. ૧૪૬૬

कीर्त्या गुरुं सुरगुरुं प्रतिभाप्रकर्षैः, श्री सोमसुन्दरगुरुं स्तुतिमानये तम्।
यो गौतमस्य गणभृत्प्रवरस्य साम्यं काम्यं दधौ कलियुगेऽत्र युगप्रधानः ॥

આ કલિયુગને વિષે 'યુગપ્રધાન' એવા જે ગુરૂ, ગણધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગૌતમની તુલ્યતા-સમાનતાને ધારણ કરતા હતા, તે કીર્તિવડે ગુરૂરૂપ અને બુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી બૃહસ્પતિરૂપ એવા શ્રી સોમસુન્દર ગુરૂની હું સ્તુતિ કરું છું. (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ૧-૮)

अस्मिन् विस्मेररुचौ शुचौ च गच्छेऽप्यनुच्चमाहात्म्यः ।
नानापदप्रतिष्ठाः सदा गरिष्ठा श्चकारैषः ॥

—આ પ્રમાણે મોટા માહાત્મ્યવાળા તે ગુરૂએ વિસ્મયકારક કાંતિવાળા પવિત્ર ગચ્છ (તપાગચ્છ) ને વિષે હમેશાં અતિ મોટી વિવિધ પદવીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (સો૦ સૌ૦ ૯, ૬૯)

ईदक्प्रौढतमप्रतापविततिः सौभाग्यभाग्योन्नतिः
कीर्त्तिस्फूर्तिरनुत्तरा निरुपमा मूर्त्तिश्च सौम्यत्वभृत् ।
व्याख्यानस्य कला क्रिया च सकला गंभीरता धीरता
दृष्टा श्रीयुतसोमसुन्दरगुरुस्तंसान् विनाऽन्यत्र नो ॥

—એવી અતિ પ્રૌઢ પ્રતાપની વિસ્તૃતિ, એવી સૌભાગ્યભાગ્યની ઉન્નતિ, એવી કીર્તિની અનુત્તર સ્ફુર્તિ, એવી નિરૂપમ સૌમ્ય મૂર્તિ, એવી વ્યાખ્યાનની કલા, એવી સમગ્ર ક્રિયા, એવી ગંભીરતા, અને એવી ધીરતા શ્રીમદ્ સોમસુન્દર ગુરૂ વિના અન્યત્ર જોવામાં આવી નથી (સો. સૌ ૯, ૧૦૭)

ઘટસિંહ એ ત્રણ ભાઇઓ શ્રીમંત શ્રાવકો હતા; દેવરાજે ભાઇઓની સંમતિથી કરેલા ઉત્સવપૂર્વક ૪૪૦સોમસુંદરસૂરિએ મુનિસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું; પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઇને મુનિસુંદરસૂરિ સાથે શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. ઇલદુર્ગ(ઇડર)માં રાજા રણમલ્લના પુત્ર પુંજરાજાએ (સ્વ. સં. ૧૪૮૪) 'વીરાધિવીર' નામનું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે રાજાનો માન્ય૪૪૧ વચ્છરાજસુત ગોવિંદ નામનો સાધુ (શાહ, વણિક) હતો કે જેણે તારણ (તારંગા) ગિરિપર રહેલા કુમારપાલના કરાવેલા વિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) ચડાવ્યા અને સ્તંભો કરાવ્યા હતા. તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જયચંદ્ર નામના વાચકને સોમસુંદરે સૂરિપદ આપ્યું. પછી તે ગોવિંદ સાધુએ સંઘપતિ થઈ શત્રુંજય અને ગિરનારની, તથા સોપારક

---

૪૪૦ સોમસુંદરસૂરિ માટે જુઓ મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી સં. ૧૪૫૫, ચારિત્રરત્નગણિકૃત ચિત્રકૂટદુર્ગમહાવીરપ્રાસાદપ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૫, પ્રતિષ્ઠાસોમકૃત સોમસૌભાગ્ય સં. ૧૫૨૪, સોમચારિત્ર ગણિકૃત ગુરૂગુણરત્નાકર સં. ૧૫૪૧, સોમસુંદરસૂરિ એ નામનો મુનિ ચતુરવિજયનો લેખ વીરશાસનનો પર્યુષણ અંક સં. ૧૯૮૧, દેવકુલપાટક (ય. ગ્રં.) વગેરે.

૪૪૧ ઈડરના રણમલ્લભૂપના રાજ્યમાં વત્સરાજ તે ઠીકેશ (ઓસવાલ) કુલનો સંઘાધિપ અને રાજ્યમાં રાજ જેવા માનવાળો કુબેર જેવો ધનવાન્, અન્ય સ્ત્રીનો ત્યાગી શીલવાન્, દુકાળમાં સત્રાગાર કરાવનાર હતો અને તેને રાણી નામથી ચાર પુત્રો થયાઃ ૧ ગોવિંદ સંઘાધિપ કે જેણે આદિનાથનો ઉંચો પ્રાસાદ ઇડરમાં કરાવ્યો. ૨ વીસલ, ૩ અકુરસિંહ, ૪ હીરો. તે પૈકી વીસલ દેલવાટકમાં વસી મેવાડના શ્રી લક્ષ (લાખા) રાજાનો માન્ય પુણ્યશાલી સંઘાધિપ થયો. તે યાત્રા અને જિનવિહાર કરી કરાવી દુર્ભિક્ષને છતનારો, અન્ય સ્ત્રીથી વિરક્ત હતો અને મેવાડના સચિવ રામદેવની મેલાદે પત્નીથી થયેલ પુત્રી શીલવતી ખીમાઈ નામની સ્ત્રી પરણ્યો હતો. તેનાથી બે પુત્ર નામે ધીર અને ચંપક અને એક પુત્રી નામે ધર્મભિ ગનેલ હતાં (ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના સં. ૧૪૬૮ ના લેખન સમયની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૮, ૧૭, ૧૯) આ વીસલે ક્રિયારત્નસમુચ્ચયની દશ ઉત્તમ પ્રતો લખાવી હતી એમ તેના કર્તા ગુણરત્નસૂરિ તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે.

ઘરસિંહ એ ત્રણ ભાઇઓ શ્રીમંત શ્રાવકો હતા; દેવરાજે ભાઇઓની સંમતિથી કરેલા ઉત્સવપૂર્વક ૪૪૦સોમસુંદરસૂરિએ મુનિસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું; પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઇને મુનિસુંદરસૂરિ સાથે શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. ઇલિદુર્ગ(ઇડર)માં રાજા રણમલ્લના પુત્ર પુંજરાજાએ (સ્વ. સં. ૧૪૮૪) 'વીરાધિવીર' નામનું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે રાજાનો માન્ય૪૪૧ વચ્છરાજસુત ગોવિંદ નામનો સાધુ (શાહ, વણિક) હતો કે જેણે તારણ (તારંગા) ગિરિપર રહેલા કુમારપાલના કરાવેલા વિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) ચડાવ્યા અને સ્તંભો કરાવ્યા હતા. તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જયચંદ્ર નામના વાચકને સોમસુંદરે સૂરિપદ આપ્યું. પછી તે ગોવિંદ સાધુએ સંઘપતિ થઈ શત્રુંજય અને ગિરનારની, તથા સોપારક

૪૪૦ સોમસુંદરસૂરિ માટે જુઓ મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી સં. ૧૪૫૫, ચારિત્રરત્નગણિકૃત ચિત્રકૂટદુર્ગમહાવીરપ્રાસાદપ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૫, પ્રતિષ્ઠાસોમકૃત સોમસૌભાગ્ય સં. ૧૫૨૪, સોમચારિત્ર ગણિકૃત ગુરૂગુણરત્નાકર સં. ૧૫૪૧, સોમસુંદરસૂરિ એ નામનો મુનિ ચતુરવિજયનો લેખ વીરશાસનનો પર્યુષણ અંક સં. ૧૯૮૧, દેવકુલપાટક (ય. ગ્રં.) વગેરે.

૪૪૧ ઈડરના રણમલ્લભૂપના રાજ્યમાં વત્સરાજ તે લીંબા (ઓસવાલ) કુલનો સંઘાધિપ અને રાજ્યમાં રાજા જેવા માનવાળો કુબેર જેવો ધનવાન્, અન્ય સ્ત્રીનો ત્યાગી શીલવાન્, દુકાળમાં સત્રાગાર કરાવનાર હતો અને તેને રાણી નામથી ચાર પુત્રો થયાઃ ૧ ગોવિંદ સંઘાધિપ કે જેણે આદિનાથનો ઉંચો પ્રાસાદ ઇડરમાં કરાવ્યો. ૨ વીસલ, ૩ અરસિંહ, ૪ હીરો. તે પૈકી વીસલ દેલવાટકમાં વસી મેવાડના શ્રી લક્ષ (લાખા) રાજાનો માન્ય પુણ્યશાલી સંઘાધિપ થયો. તે યાત્રા અને જિનવિહાર કરી કરાવી દુર્ભિક્ષને છતનારો, અન્ય સ્ત્રીથી વિરક્ત હતો અને મેવાડના સચિવ રામદેવની મેલાદે પત્નીથી થયેલ પુત્રી શીલવતી ખીમાઈ નામની સ્ત્રી પરણ્યો હતો. તેનાથી બે પુત્ર નામે ધીર અને ચંપક અને એક પુત્રી નામે ધર્મિણિ થયેલ હતાં (ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના સં. ૧૪૬૮ ના લેખન સમયની પ્રશસ્તિ પી. ૯, ૧૭, ૧૯) આ વીસલે ક્રિયારત્નસમુચ્ચયની દશ ઉત્તમ પ્રતો લખાવી હતી એમ તેના કર્તા ગુણરત્નસૂરિ તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે.

શોત્સવ કર્યો અને તે ગુણરાજના ભાઈ આંબે દીક્ષા લીધી; પછી તે

કર્યા અને તેમને મુનિસુંદર ગુરૂએ સં. ૧૪૬૫માં પાઠક પદ આપ્યું. સં. ૧૪૬૮ ના દુકાળમાં ગુણરાજે સત્રાગાર કાઢી દીન જનોનું રક્ષણ કર્યું સં. ૧૪૭૦ માં સોપારકની તીર્થયાત્રા કરી, વળી જીરાવલી, અને અર્બુદ (આબુ) ની તીર્થયાત્રા કરી. પછી દશ દેવાલય સહિત સોમસુંદરસૂરિને સાથે લઇ પાતશાહના ફુરમાણ મેળવી એક મોટા સંઘના પતિ તરીકે ત્રીજી વિમલા-ચલની યાત્રા સં. ૧૪૭૭ માં કરી. મધુમતી પુરી (મહુવા) માં આ સંઘ-પતિએ ઉત્સવપૂર્વક જિનસુંદરની સૂરિપ્રતિષ્ઠા કરાવી, પછી રૈવત પર્વતની યાત્રા કરી. અનેક બંધિવાનોને છોડાવ્યા. ગુણરાજની સોમસુંદરસૂરિ પ્રત્યે અતિભક્તિ હતી, તેને પાચ પુત્રો નામે ગજ, મહિરાજ, બાલ, કાલૂ અને ઈશ્વર તથા ગંગા જેવી ગંગાદેવી નામની ભાર્યા હતી. મહિરાજ યૌવનમાં મરણ પામ્યો. બાલે વ્યવસાય હેતુએ ચિત્રકૂટમાં વાસ કર્યો અને ત્યાં તે મોકલ રાજાથી બહુમાન પામ્યો. પોતાના ભાઇ આંબાકને મનાક તથા જયતાને જિનરાજ નામના પુત્ર થયેલ હતા. હેમાચાર્યને કુમારપાલ તેમ સોમસુંદરને ગુણરાજ હતો. આ ગુણરાજે ચિત્રકૂટ પર મોકલ રાજાના આદે-શથી તે રાજાનો ઘણો પ્રસાદ પામી કીર્તિસ્તંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જે ઉંચા મંડપો તથા દેવકુલિકાઓથી વધુ શોભા પામતો હતો. આમાં તેના પુત્ર ઉપર્યુક્ત બાલને તેના કાર્યમાં દેખરેખ રાખવા રોક્યો હતો. તે તૈયાર થયા પછી ગુણરાજના પાંચે પુત્રોએ વર્ધમાન જિનની નવીન પ્રતિમા સ્થાપી અને તેની સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૮૫ માં. (પ્રતિષ્ઠા પહેલાં ગુણરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો લાગે છે). જે કીર્તિસ્થંભ ઉપર જણાવ્યો છે તે કીર્તિસ્તંભ પ્રાગ્વંશ (પોરવાડ) સંઘવી કુમારપાલે આ પ્રાસાદની દક્ષિણે બંધાવ્યો હતો, (ઓઝાજી કહે છે કે સાત ભૂમિવાળો જૈન કિર્તિસ્થંભ દિગંબર સંપ્રદાયના બઘેરવાલ મહાજન સા નાયના પુત્ર જીજીએ વિ. સં. ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્દ્ધમાં બનાવ્યો હતો રાઇ ૧, પૃ. ૩૫૨. આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણ કે તે સપ્રમાણ નથી) અને આ પ્રાસાદ મૂળ ચિત્રકૂટમાં વસતા ઉકેશ (ઓસવાલ) વંશના તેજાના પુત્ર ચાચાએ કીર્તિસ્થંભની ઉત્તરે બંધાવ્યો હતો. ચિત્રકૂટના આ મહા-વીરપ્રાસાદની પ્રશસ્તિ ચારિત્રરત્ન ગણિએ સં. ૧૪૯૫ માં રચી, કે જેમાંથી ઉપરનું લીધું છે તે આખી પ્રશસ્તિ રે. એ. જ. પુ. ૩૩ નં. ૬૩ સન ૧૯૦૮ પૃ. ૪૨ થી ૬૦ માં ડા. દેવધર ભંડારકરે પ્રકટ કરાવી છે.

શોત્સવ કર્યો અને તે ગુણરાજના ભાઈ આમ્રે દીક્ષા લીધી; પછી તે

કર્યા અને તેમને મુનિસુંદર ગુરૂએ સં. ૧૪૬૫માં પાઠક પદ આપ્યું. સં. ૧૪૬૮ ના દુકાળમાં ગુણરાજે સત્રાગાર કાઢી દીન જનોનું રક્ષણ કર્યું સં. ૧૪૭૦ માં સોપારકની તીર્થયાત્રા કરી, વળી જીરાવલી, અને અર્બુદ (આબુ) ની તીર્થયાત્રા કરી. પછી દશ દેવાલય સહિત સોમસુંદરસૂરિને સાથે લઇ પાતશાહના ફુરમાણ મેળવી એક મોટા સંઘના પતિ તરીકે ત્રીજી વિમલા-ચલની યાત્રા સં. ૧૪૭૭ માં કરી. મધુમતી પુરી (મહુવા) માં આ સંઘ-પતિએ ઉત્સવપૂર્વક જિનસુંદરની સૂરિપ્રતિષ્ઠા કરાવી, પછી રૈવત પર્વતની યાત્રા કરી. અનેક બંધિવાનોને છોડાવ્યા. ગુણરાજની સોમસુંદરસૂરિ પ્રત્યે અતિભક્તિ હતી, તેને પાચ પુત્રો નામે ગજ, મહિરાજ, બાલ, કાલૂ અને ઈશ્વર તથા ગંગા જેવી ગંગાદેવી નામની ભાર્યા હતી. મહિરાજ યૌવનમાં મરણ પામ્યો. બાલે વ્યવસાય હેતુએ ચિત્રકૂટમાં વાસ કર્યો અને ત્યાં તે મોકલ રાજાથી બહુમાન પામ્યો. પોતાના ભાઇ આંબાકને મનાક તથા જયતાને જિનરાજ નામના પુત્ર થયેલ હતા. હેમાચાર્યને કુમારપાલ તેમ સોમસુંદરને ગુણરાજ હતો. આ ગુણરાજે ચિત્રકૂટ પર મોકલ રાજાના આદે-શથી તે રાજાનો ઘણો પ્રસાદ પામી કીર્તિસ્તંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જે ઉંચા મંડપો તથા દેવકુલિકાઓથી વધુ શોભા પામતો હતો. આમાં તેના પુત્ર ઉપર્યુક્ત બાલને તેના કાર્યમાં દેખરેખ રાખવા રોકયો હતો. તે તૈયાર થયા પછી ગુણરાજના પાંચે પુત્રોએ વર્ધમાન જિનની નવીન પ્રતિમા સ્થાપી અને તેની સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૮૫ માં. (પ્રતિષ્ઠા પહેલાં ગુણરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો લાગે છે). જે કીર્તિસ્થંભ ઉપર જણાવ્યો છે તે કીર્તિસ્તંભ પ્રાગ્વંશ (પોરવાડ) સંઘવી કુમારપાલે આ પ્રાસાદની દક્ષિણે બંધાવ્યો હતો, (ઓઝાજી કહે છે કે સાત ભૂમિવાળો જૈન કિર્તિસ્થંભ દિગંબર સંપ્રદાયના બધેરવાલ મહાજન સા નાયના પુત્ર જીજીએ વિ. સં. ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્દ્ધમાં બનાવ્યો હતો રા૦ ઈ ૧, પૃ. ૩૫૨. આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણ કે તે સપ્રમાણ નથી) અને આ પ્રાસાદ મૂળ ચિત્રકૂટમાં વસતા ઉકેશ (ઓસવાલ) વંશના તેજાના પુત્ર ચાચાએ કીર્તિસ્થંભની ઉત્તરે બંધાવ્યો હતો. ચિત્રકૂટના આ મહા-વીરપ્રાસાદની પ્રશસ્તિ ચારિત્રરત્ન ગણિએ સં. ૧૪૯૫ માં રચી, કે જેમાંથી ઉપરનું લીધું છે તે આખી પ્રશસ્તિ રો. એ. જ. પુ. ૩૩ નં. ૬૩ સન ૧૯૦૮ પૃ. ૪૨ થી ૬૦ માં ડા. દેવદત્ત ભંડારકરે પ્રકટ કરાવી છે.

તે પ્રદેશમાં રત્ન દેવાલય સહિત ઉક્ત ગજ્જુગઢની સંઘયાત્રામાં ગયો હતો તેણે આચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધપુરના 'રાજવિહાર' નામના વિહાર જેવું ચૈત્ય બંધાવ્યું—ને પ્રાસાદ ઘડેલા પત્થરોના બંધાવેલા પીઠબંધવાળો, ત્રણ ભૂમિકાનો, મંડપોથી મંદિર મધ્યભાગવાળો, પુતળીઓ આદિ ચિત્રો અને ચારે બાજુ ભદ્રપ્રાસાદથી વિરાજેલો કરાવ્યો ને તેનું નામ 'ત્રિભુવનદીપક' આપ્યું. તેમાં ઋષભદેવની ચાર પ્રતિમા—ચોમુખ રથાવી ને તેમાં સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં ૧૪૯૬).[૪૪૬] તે વખતે સોમદેવ વાચકને આચાર્યપદ આપ્યુ.

૪૪૬ સં. ૧૪૯૬ રાણપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ—'ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ' પૃ ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ જિ ૨; તેમાં જણાવેલું છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રી બપ્પ (મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી) ..ના ૪૧મા હિંદુસુરત્રાણ' ષડ્દર્શન ધર્માધાર પ્રજાપાલક વિદ્વાન રાણાશ્રી કુંભકર્ણના વિજયમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ધરણાક કે જેણે અહમ્મદ સુરત્રાણના આપેલા ફુરમાણવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંઘપતિનું સાહચર્ય કરી આશ્ચર્યકારી દેવાલયોના આડંબર-પુરઃસર શ્રી શત્રુંજયાદિ તીર્થની યાત્રા કરી હતી. અજાહરી (અજારી), પીંડરવાટક (પીંડવાડા—બંને શિરોહીરાજ્યમાં) સાલેરા (ઉદેયપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુ સ્થાનોમાં નવીન જૈનવિહાર અને જીર્ણોદ્ધાર, પદસ્થાપના, વિષમસમયે સત્રાગાર (એવા) નાના પ્રકારના પરોપકારથી શ્રી સંઘના સત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યનાં કાર્ય કરી મનુષ્યજન્મ સફલ કરેલ હતો અને જે પ્રાગ્વાટ સં. માંગણ સુત સં. કુરપાલનો ભાર્યા કામલદેથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે મોટાભાઇ રત્ના તેની ભાર્યા રત્નાદેથી થયેલ પુત્રો સં. લાખા મજા સોના સાલિગ તેમજ પોતાની ભાર્યા સં ધારલદેથી થયેલ પુત્ર જાજ જાવડ આદિ વર્દ્ધમાન સંતાનયુક્ત થઈ ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણપુર નગરમાં તેનાજ સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોક્યદીપક' નામનો શ્રી ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને બૃહત્તપાગચ્છ...શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાં સૂત્રધાર દેપાક હતો. આ મંદિરના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ ડી. આર ભંડારકરનો લેખ આર્કી. સર્વે ઇંડિયા સન ૧૯૦૭–૦૮ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ. ઉક્ત ધરણાકના ભ્રાતા રત્નસિંહના પુત્ર સાલિગના પુત્ર સહસા કે જેને માલવાના બાદશાહને ધર્માધિકારીઓમાં (મંત્રીઓમાં) અગ્રણી કર્યો હતો તેણે ... જિનસુંદરસૂરિનો ઉપદેશ પામી ... (?) નામના રાજાની અનુમતિ

જે પ્રદેશમાં ૨૧ દેવાલય સહિત ઉક્ત ગુણરાજની સંઘયાત્રામાં ગયો હતો તેણે આચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધપુરના 'રાજવિહાર' નામના વિહાર જેવું ચૈત્ય બંધાવ્યું—ને પ્રમાણ ઘડેલા પાષાણોના બંધાવેલા પીઠબંધવાળો, ત્રણ ભૂમિકાનો, મંડપોથી મંડિત મધ્યભાગવાળો, પુતળીઓ આદિ ચિત્રો અને ચારે બાજુ ભદ્રપ્રાસાદથી વિરાજેલો કરાવ્યો ને તેનું નામ 'ત્રિભુવનદીપક' આપ્યું. તેમાં ઋષભદેવની ચાર પ્રતિમા—ચોમુખ સ્થાપી ને તેમાં સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં ૧૪૯૬).[441] તે વખતે સોમદેવ વાચકને આચાર્યપદ આપ્યું.

૪૪૧ સં. ૧૪૯૬ રાણપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ-'ભાવનગર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ' પૃ ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ જિ ૨; તેમાં જણાવેલું છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રી બપ્પ (મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી) ..ના ૪૧મા હિંદુસુરત્રાણ' સુદર્શન ધર્માધાર પ્રજાપાલક વિદ્વાન રાણાશ્રી કુંભકર્ણના વિજયમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ધરણાક કે જેણે અહમ્મદ સુરત્રાણના આપેલા ફુરમાણવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંઘપતિનું સાહચર્ય કરી આશ્ચર્યકારી દેવાલયોના આડંબર-પુરઃસર શ્રી શત્રુંજયાદિ તીર્થની યાત્રા કરી હતી. અજાહરી (અજારી), પીંડરવાટક (પીંડવાડા-બંને શિરોહીરાજ્યમાં) સાલેરા (ઉદેપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુ સ્થાનોમાં નવીન જૈનવિહાર અને જીર્ણોદ્ધાર, પદસ્થાપના, વિષમસમયે સત્રાગાર (એવા) નાના પ્રકારના પરોપકારથી શ્રી સંઘના સત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યનાં કાર્ય કરી મનુષ્યજન્મ સફલ કરેલ હતો અને જે પ્રાગ્વાટ સં. માંગણ સુત સં. કુરપાલનો ભાર્યા કામલદેથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે મોટાભાઇ રત્ના તેની ભાર્યા રત્નાદેથી થયેલ પુત્રો સં. લાખા મજા સોના સાલિગ તેમજ પોતાની ભાર્યા સં ધારલદેથી થયેલ પુત્ર જાજા જાવડ આદિ વર્દ્ધમાન સંતાનયુક્ત થઇ ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણપુર નગરમાં તેનાજ સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોક્યદીપક' નામનો શ્રી ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને બૃહત્તપાગચ્છે...શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાં સૂત્રધાર દેપાક હતો. આ મંદિરના (વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ ડી. આર ભંડારકરનો લેખ આર્કી. સર્વે ઇંડિયા સન ૧૯૦૭-૦૮ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ. ઉક્ત ધરણાકના જ્યેષ્ઠભ્રાતા રત્નસિંહના પુત્ર સાલિગના પુત્ર સહસા કે જેને માલવાના આસહીને ધર્માધિક ધીસખાઓમાં (મંત્રીઓમાં) અગ્રણી કર્યો હતો [illegible] સુમતિસુંદરસૂરિનો ઉપદેશ ધારી ઉમ (?) નામના રાજાની અનુમતિ

ણસિંહે સોમસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી ત્યાં ઉંચા શિખરોથી વીંટાયેલો જૈનપ્રાસાદ બંધાવ્યો કે જેમાં શીલભદ્ર વિબુધે (ઉપાધ્યાયે) પ્રતિષ્ઠા કરી. આમ સૂરિના અનેક વિદ્વાન્ સમૃદ્ધ શ્રાવકો હતા. આવા સૂરિ સં. ૧૪૯૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા."

૬૬૭. વિશેષમાં આ યુગમાં ખાસ ભવ્ય અને કલા કૌશલ્યનાં મંદિરો માટેનાં સ્થળો ગૂજરાતની સીમાપાર અને આસપાસ પણ શોધાયાં. જેસલમેરનાં સં. ૧૪૭૩ મા ત્યાંના ધર્મપ્રેમી રાજા લક્ષ્મણના નામથી 'લક્ષ્મણવિહાર' નામનું પાર્શ્વજિનાલય ખ૦ જિનવર્દ્ધનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. રાણપુરનું મંદિર સં. ૧૪૯૬ માં ધરણાશાએ કરેલું તે ઉપર કહેવાઇ ગયું છે.

૬૬૮ આજ સમયમાં અહમદશાહ બીજાએ અમદાવાદમાં જુમામસીદ બંધાવી કે જે ત્યાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે એવી છે. 'આ બંને મકાનો (આ મસીદ અને ઉક્ત રાણકપુર મંદિર) સમકાલીન હોવા છતા એ જૈનમંદિર આ મસીદના કરતાં વધારે સારૂં અને ભવ્ય લાગે છે, કારણકે તેમાં ખરેખરી કળા છે.'[૪૪૭]

૬૬૯ જૈન સાધુઓએ પુસ્તકોનું લખાવવું અને સંગ્રહવું ખાસ આવશ્યક ગણીને તે માટે બહુ ભગીરથ પ્રયાસ સેવ્યો છે. પહેલાં ઘણું કરી તાડપત્રો પરજ ગ્રંથો લખવાની પ્રથા હતી, પરંતુ આ સમયમા તે પ્રથામાં ઘણો મોટો ફેરફાર થયો. આ વખતે કાંતો તાડ-પત્રોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થઇ ગઇ હોય, યાતો કાગળોની પ્રવૃત્તિ વિશેષ વધી ગઇ હોય-ગમેતે હો, પરંતુ આ અરસામાં તાડપત્રોપર લખવું એકદમ પ્રાયઃબંધ થયું અને તેનું સ્થાન કાગળોએ લીધું. તાડપત્રપર જેટલા જૂના ગ્રંથ લખાયા હતા તે સર્વની નકલ આ સમયમાં કાગળ પર કરવામાં આવી હતી. ગૂજરાત અને રાજપૂતાનાના પ્રસિદ્ધ ભંડારોની તાડપત્રોનો આ એકજ સમયમાં એકી સાથે ઉદ્ધાર

૪૪૭ રા. ગજાનન પાઠકનો લેખ નામે 'ગુજરાતનું સ્થાપત્ય'-સુરત ગુ. સા પરિષદ્નો અહેવાલ.

ણસિંહે સોમસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી ત્યાં ઉંચા શિખરોથી વીંટાયેલો જૈનપ્રાસાદ બંધાવ્યો કે જેમાં શીલભદ્ર વિબુધે (ઉપાધ્યાયે) પ્રતિષ્ઠા કરી. આમ સૂરિના અનેક વિદ્વાન સમૃદ્ધ શ્રાવકો હતા. આવા સૂરિ સં. ૧૪૯૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા."

૬૬૭. વિશેષમાં આ યુગમાં ખાસ ભવ્ય અને કલા કૌશલ્યનાં મંદિરો માટેનાં સ્થળો ગૂજરાતની સીમાપાર અને આસપાસ પણ શોધાયાં. જેસલમેરનાં સં. ૧૪૭૩ માં ત્યાંના ધર્મપ્રેમી રાજા લક્ષ્મણના નામથી 'લક્ષ્મણવિહાર' નામનું પાર્શ્વજિનાલય ખ૦ જિનવર્દ્ધનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. રાણપુરનું મંદિર સં. ૧૪૯૬ માં ધરણાશાએ કરેલું તે ઉપર કહેવાઇ ગયું છે.

૬૬૮ આજ સમયમાં અહમદશાહ બીજાએ અમદાવાદમાં જુમામસીદ બંધાવી કે જે ત્યાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે એવી છે. 'આ બંને મકાનો (આ મસીદ અને ઉક્ત રાણકપુર મંદિર) સમકાલીન હોવા છતાં એ જૈનમંદિર આ મસીદના કરતાં વધારે સારૂં અને ભવ્ય લાગે છે, કારણકે તેમાં ખરેખરી કળા છે.'૪૪૭

૬૬૯ જૈન સાધુઓએ પુસ્તકોનું લખાવવું અને સંગ્રહવું ખાસ આવશ્યક ગણીને તે માટે બહુ ભગીરથ પ્રયાસ સેવ્યો છે. પહેલાં ઘણું કરી તાડપત્રો પરજ ગ્રંથો લખવાની પ્રથા હતી, પરંતુ આ સમયમાં તે પ્રથામાં ઘણો મોટો ફેરફાર થયો. આ વખતે કાંતો તાડપત્રોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થઇ ગઇ હોય, યાતો કાગળોની પ્રવૃત્તિ વિશેષ વધી ગઇ હોય—ગમેતે હો, પરંતુ આ અરસામાં તાડપત્રોપર લખવું એકદમ પ્રાયઃબંધ થયું અને તેનું સ્થાન કાગળોએ લીધું. તાડપત્રપર જેટલા જૂના ગ્રંથ લખાયા હતા તે સર્વની નકલ આ સમયમાં કાગળ પર કરવામાં આવી હતી. ગૂજરાત અને રાજપૂતાનાના પ્રસિદ્ધ ભંડારોની તાડપ્રતોનો આ એકજ સમયમાં એકી સાથે ઉદ્ધાર

૪૪૭ રા. ગગનન પાડકનો લેખ નામે 'ગુજરાતનું સ્થાપત્ય'—સુરત ગૂ. સા પરિષદ્‌નો અહેવાલ.

ગણિની ટીકા પર આધાર રાખી અવચૂર્ણિ (ડાૅ૦ ભાવ.), તથા તે વર્ષમાં દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત કર્મગ્રંથોપર અવચૂરિઓ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ચતુઃશરણ, સંસ્તારક અને ભક્તપરિજ્ઞા એ ચાર પયન્ના-પ્રકીર્ણકો પર અવચૂરિઓ તેમજ સોમતિલકના ક્ષેત્રસમાસ પર (પી. ૬, ૪૨) અવચૂરિ, નવતત્ત્વ પર અવચૂરિ (વે. નં. ૧૬૨૨) રચી અને વાસોતિકાદિ પ્રકરણ-અંચલમત નિરાકરણ (બુહ. ૮, નં. ૩૯૪) રચ્યું. વળી ઓઘ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ધાર કર્યો. વળી તેમના બે મહાન્ ગ્રંથો એક વ્યાકરણ પર અને બીજો દર્શન ગ્રંથ પર છે તેનાં નામ ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય (પી. ૬, ૧૭ને ૧૯; પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૧૦) અને હરિભદ્રકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પર તર્કરહસ્ય દીપિકા નામની ટીકા છે. ક્રિયારત્ન-સમુચ્ચય તે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાંથી બહુ ઉપયોગી ધાતુઓ લઈ તેના દશગણના ગણવાર રૂપો સંદેહ ન રહે તેવી રીતે આપીને સં. ૧૪૬૬ મા સ્વગુરૂ દેવસુંદરસૂરિના નિર્દેશથી રચ્યો છે.૪૫૦ અને ષડ્દર્શન સમુચ્ચય પરની ટીકામાં બૌદ્ધ તાર્કિકો નામે સૌધ્ધોદનિ, ધર્મોત્તરાચાર્ય, ધર્મકીર્તિ, પ્રજ્ઞાકર, દિઙ્નાગ આદિ, તથા પુષ્કળ બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો જેવા કે અક્ષપાદ, વાત્સાયન, ઉદ્યોતકર, વાચસ્પતિ, ઉદયન, શ્રીકંઠ, અભયતિલકોપાધ્યાય, જયન્ત આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્ર. ડા. સ્વાલિસંશોધિત બિ૦ ઈ. માં, તથા જૈ. આ. સભા, વે. નં. ૧૬૬૭-૬૯)

૬૭૩. સોમસુંદરસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્યોનો પરિવાર મોટો હતો. પોતાના તેમજ પોતાના ગુરૂના શિષ્યો પૈકી અનેકને તેમણે પોતે આચાર્યપદ આપ્યા હતાં. તેમના શિષ્યો જબરા લેખકો, ઉપદેશકો, વાદીઓ અને ગ્રંથકારો હતા.

---

૪૫૦. આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે ઇયદર (ઇડર)ના રાજાના માન્ય એવા વાછા નામના સંઘપતિના પુત્ર સાધુ ચીલ્હે આની પ્રથમની દશ પ્રતિઓ લખાવરાવી. (જુઓ ટિપ્પણ ૪૪૧) આ ગ્રંથકર્તાના પ્રતિષ્ઠા-લેખો સં. ૧૪૬૬ના માટે જુઓ બુ. ૧, ૧૨૦૧; બુ. ૨, ૧૨૦.

ગણિની ટીકા પર આધાર રાખી અવચૂર્ણિ (ડો૦ ભાવ.), તથા તે વર્ષમાં દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત કર્મગ્રંથોપર અવચૂરિઓ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ચતુઃશરણ, સંસ્તારક અને ભક્તપરિજ્ઞા એ ચાર પયન્ના-પ્રકીર્ણકો પર અવચૂરિઓ તેમજ સોમતિલકના ક્ષેત્રસમાસ પર (પી. ૬, ૪૨) અવચૂરિ, નવતત્ત્વ પર અવચૂરિ (વે. નં. ૧૬૨૨) રચી અને વાસોતિકાદિ પ્રકરણ-અંચલમત નિરાકરણ (બુહ. ૮, નં. ૩૯૪) રચ્યું. વળી ઓઘ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ધાર કર્યો. વળી તેમના બે મહાન્ ગ્રંથો એક વ્યાકરણ પર અને બીજો દર્શન ગ્રંથ પર છે તેનાં નામ ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય (પી. ૬, ૧૭ ને ૧૯; પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૧૦) અને હરિભદ્રકૃત પડ્દર્શનસમુચ્ચય પર તર્કરહસ્ય દીપિકા નામની ટીકા છે. ક્રિયારત્નસમુચ્ચય તે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાંથી બહુ ઉપયોગી ધાતુઓ લઈ તેના દશગણના ગણવાર રૂપો સંદેહ ન રહે તેવી રીતે આપીને સં. ૧૪૬૬ મા સ્વગુરુ દેવસુંદરસૂરિના નિર્દેશથી રચ્યો છે.[૪૫૦] અને પડ્દર્શન સમુચ્ચય પરની ટીકામાં બૌદ્ધ તાર્કિકો નામે સૌધોદનિ, ધર્મોત્તરાચાર્ય, ધર્મકીર્તિ, પ્રજ્ઞાકર, દિઙ્નાગ આદિ, તથા પુષ્કળ બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો જેવા કે અક્ષપાદ, વાત્સાયન, ઉદ્યોતકર, વાચસ્પતિ, ઉદયન, શ્રીકંઠ, અભયતિલકોપાધ્યાય, જયન્ત આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્ર. ડા. સ્વાલિસંશોધિત બિ૦ ઈ. માં, તથા જૈ. આ. સભા, વે. નં. ૧૬૬૭-૬૯)

૬૭૩. સોમસુંદરસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્યોનો પરિવાર મોટો હતો. પોતાના તેમજ પોતાના ગુરૂના શિષ્યો પૈકી અનેકને તેમણે પોતે આચાર્યપદ આપ્યા હતાં. તેમના શિષ્યો જબરા લેખકો, ઉપદેશકો, વાદીઓ અને ગ્રંથકારો હતા.

---

૪૫૦. આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે ઇડર (ઇડર)ના રાજાના માન્ય એવા વાછા નામના સંઘપતિના પુત્ર સાધુ વીસલે આની પ્રથમની દશ પ્રતિઓ લખાવરાવી. (જુઓ ટિપ્પણ ૪૪૧) આ ગ્રંથકર્તાના પ્રતિષ્ઠાલેખો સં ૧૪૬૯ના માટે જુઓ બુ ૧, ૧૨૦૧; બુ. ૨, ૧૨૦.

ભા. સહિત જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ; વે. નં. ૧૫૭૨), અનેક પ્રસ્તાવોમાં જિનસ્તોત્રરત્નકોષ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ય. ગ્રં.; વે. નં. ૧૮૦૦), જયાનંદચરિત્ર (કે જે તેમના શિષ્ય રત્નચંદ્ર ગણિએ શોધ્યું. (કાં. વડો.), શાંતિકરસ્તોત્ર, મિત્રચતુષ્ક કથા (સુમુખાદિ ચરિત્ર કે જેનું શોધન શબ્દાનુશાસનમાં દક્ષ લક્ષ્મીભદ્રમુનિએ કર્યું. મુ૦) સં. ૧૪૮૪, સીમંધરસ્તુતિ, પ્રા. માં પાક્ષિકસત્તરી, અંગુલસત્તરી રચેલ છે. આ સૂરિને સ્તંભતીર્થમાં ત્યાંના નાયક દફરખાને (જફરખાં. જુઓ ઓઝાજીનો રા. ઇ. પૃ. ૫૬૬, ટિ. ૨) 'વાદિગોકુલસંકટ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (હીરસૌભાગ્ય ૧૪, ૨૦૪)

૬૭૬ બીજા શિષ્ય જયચંદ્રસૂરિએ પોતાની વિદ્વત્તાથી 'કૃષ્ણ સરસ્વતી'–કૃષ્ણવાગ્દેવતા એ બિરૂદ ધારણ કર્યું હતું. (જુઓ ગુરુગુણ રત્નાકર આદિ). તેમણે કાવ્યપ્રકાશ, સન્મતિતર્ક વગેરે જેવા મહાન્ અર્થવાળા ગ્રંથો શિષ્યોને ભણાવ્યા હતા અને પ્રત્યાખ્યાન સ્થાનવિવરણ, સમ્યક્ત્વ કૌમુદી, પ્રતિક્રમણ વિધિ સં. ૧૫૦૬માં (મુ૦ પી. ૪, ૧૦૭) આદિ પ્રકરણો રચ્યાં હતા. (ધર્મસાગરની પટ્ટાવલીમાં આપેલ જયસુંદર નામ ખરૂં નથી લાગતું.)

૬૭૭ ત્રીજા શિષ્ય ભુવનસુંદરસૂરિ થયા, તેમણે પરબ્રહ્મોત્થાપન સ્થલનો વાદગ્રંથ રચ્યો અને કુલાર્ક યોગાચાર્યે શબ્દનું અશાશ્વતપણું–અનિત્યપણું બનાવવા ૧૬ અનુમાનોપર દશશ્લોકી કૃતિ નામે મહાવિદ્યા બનાવેલ અને તેનાપર અજ્ઞાત ટીકાકારે (ચિરંતને) એક વૃત્તિ રચી હતી, ત્યાં આ સૂરિએ તેપર વિવૃત્તિ રચી અને તે વિવૃતિપર ટિપ્પન-વિવરણ પણ રચ્યું અને વળી લઘુમહાવિદ્યા વિડંબન રચ્યું (વે. નં. ૧૦૫૧; પ્ર૦ ગા. ઓ. સીરીઝ) તેમણે વ્યાખ્યાનદીપિકા આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે (જુઓ રત્નશેખરકૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિનું મંગલાચરણ)

૬૭૮. ચોથા શિષ્ય જિનકીર્તિસૂરિએ સં. ૧૪૯૪ માં નમસ્કારસ્તવપર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (બુહ. ૨ નં. ૨૯૨; બુહ. ૬. નં. ૭૩૦)

ભા. સહિત જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ; વે. નં. ૧૫૭૨), અનેક પ્રસ્તાવોમાં જિનસ્તોત્રરત્નકોષ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ય. ગ્રં.; વે. નં. ૧૮૦૦), જયાનંદચરિત્ર (કે જે તેમના શિષ્ય રત્નચંદ્ર ગણિએ શોધ્યું. (કાં. વડો.), શાંતિકરસ્તોત્ર, મિત્રચતુષ્ક કથા (સુમુખાદિ ચરિત્ર કે જેનું શોધન શબ્દાનુશાસનમાં દક્ષ લક્ષ્મીભદ્રમુનિએ કર્યું. મુ૦) સં. ૧૪૮૪, સીમંધરસ્તુતિ, પ્રા. માં પાક્ષિકસત્તરી, અંગુલસત્તરી રચેલ છે. આ સૂરિને સ્તંભતીર્થમાં ત્યાંના નાયક દફરખાને (જફરખાં. જુઓ ઓઝાજીનો રા. ઇ. પૃ. ૫૬૬, ટિ. ૨) 'વાદિગોકુલસંકટ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (હીરસૌભાગ્ય ૧૪, ૨૦૪)

૬૭૬ બીજા શિષ્ય જયચંદ્રસૂરિએ પોતાની વિદ્વત્તાથી 'કૃષ્ણ સરસ્વતી'-કૃષ્ણવાગ્દેવતા એ બિરૂદ ધારણ કર્યું હતું. (જુઓ ગુરુગુણ રત્નાકર આદિ). તેમણે કાવ્યપ્રકાશ, સન્મતિતર્ક વગેરે જેવા મહાન્ અર્થવાળા ગ્રંથો શિષ્યોને ભણાવ્યા હતા અને પ્રત્યાખ્યાન સ્થાનવિવરણ, સમ્યક્ત્વ કૌમુદી, પ્રતિક્રમણ વિધિ સં. ૧૫૦૬માં (સુ૦ પી. ૪, ૧૦૭) આદિ પ્રકરણો રચ્યાં હતા. (ધર્મસાગરની પટ્ટાવલીમાં આપેલ જયસુંદર નામ ખરૂં નથી લાગતું.)

૬૭૭ ત્રીજા શિષ્ય ભુવનસુંદરસૂરિ થયા, તેમણે પરબ્રહ્મોત્થાપન સ્થલનો વાદગ્રંથ રચ્યો અને કુલાર્ક યોગાચાર્યે શબ્દનું અશાશ્વતપણું-અનિત્યપણું બનાવવા ૧૬ અનુમાનોપર દશશ્લોકી કૃતિ નામે મહાવિદ્યા બનાવેલ અને તેનાપર અજ્ઞાત ટીકાકારે (ચિરંતને) એક વૃત્તિ રચી હતી, જેનાં આ સૂરિએ તેપર વિવૃત્તિ રચી અને તે વિવૃત્તિપર ટિપ્પન-વિવરણ પણ રચ્યું અને વળી લઘુમહાવિદ્યા વિડંબન રચ્યું (વે. નં. ૧૦૫૬; પ્ર૦ ગા. ઓ. સીરીઝ) તેમણે વ્યાખ્યાનદીપિકા આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે (જુઓ રત્નશેખરકૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિનું મંગલાચરણ)

૬૭૮. ચોથા શિષ્ય જિનકીર્તિસૂરિએ સં. ૧૪૯૪ માં નમસ્કારસ્તવપર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (બુહ. ૨ નં. ૨૯૨; બુહ. ૬. નં. ૭૩૦)

વિજયશેખર, અમરસુંદર, લક્ષ્મીભદ્ર, સિંહદેવ, રત્નમલ, શીલભદ્ર, નંદિધર્મ, શાંતિચંદ્ર, કે જેમણે શાંતિનાથનું સ્મરણ કરી વીરપ્રભુએ કરેલા તપ જેવું ઉગ્રતમ કર્યું હતું, તપસ્વી વિનયસેન, હર્ષસેન, હર્ષસિંહ આદિ વાચક-ઉપાધ્યાયો પંડિતો હતા.

૬૮૧ ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિના-મેરૂતુંગસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસુંદરે ચતુઃપર્વી ચમ્પૂ, શ્રીધરચારિત્ર સં. ૧૪૬૩ માં (કાં. છાણી), શુકરાજ કથા (ભાં. ૧, નં. ૮૩ પ્ર. હંસવિજય જૈન ફ્રી ગ્રંથમાલા નં. ૨૦), (ચંદ્રધવલ) ધર્મદત્ત કથાનક (બુહ. ૩, નં. ૧૬૦. કાં. છાણી, રીપોર્ટ, ૧૮૭૨-૭૩ નં. ૧૬૦; વે૦ નં. ૧૭૪૪), અને ગુણવર્મ ચરિત્ર સં. ૧૪૮૪ માં (કાં. છાણી; બુહ ૪ નં. ૨૪૧; ખેડા ભં.) રચ્યાં. તે ઉપરાંત ગૂજરાતના રાજા શંખની સભામાં (સરખાવો તેની પ્રશંસ્તિ शंखस्य नरेश्वरस्य पुरतोऽप्यूचे) ૪ સર્ગમાં મહાબલ મલયસુંદરી ચરિત (કાં. છાણી; પી. ૧ નં. ૩૧૩) રચ્યું હતું. ગૂજરાતી ગદ્યમાં તેણે રચેલા પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંબંધી હવે પછી જણાવાશે.

૬૮૨ આં. મેરૂતુંગસૂરિના બીજા શિષ્ય નામે માણિક્યશેખરસૂરિ થયા. તેમણે કલ્પનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ. ૭ નં. ૧૯) અને આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપિકા (બુહ. ૮ નં. ૩૭૩) રચી. આ બીજા ગ્રંથમાં પોતાના અન્ય ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે કે પિંડનિર્યુક્તિ દીપિકા, (બુહ. ૮ નં. ૩૮૯), ઓઘનિર્યુક્તિ દીપિકા, દશવૈકાલિક દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા, આચારાંગ દીપિકા અને નવતત્ત્વવિવરણ: ને જણાવ્યું છે કે એકકર્તૃત્વથી આ સર્વે સહોદર રૂપ છે (एककर्तृतया ग्रंथा अमी जाताः सहोदराः)

૬૮૩ સં. ૧૪૭૧ માં તાડપત્રપર લખાયેલી નમિસાધુકૃત રૂદ્રાલંકાર ટિપ્પન અને તાત્પર્યપરિશુદ્ધિની પ્રતો ભાં. ઈ. માં છે. આ વર્ષ આસપાસ કાસદ્રહ ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવમૂર્ત્તિ ઉપાધ્યાયે વિક્રમચરિત નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં ૧૪ સર્ગ છે તેનાં

વિજયશેખર, અમરસુંદર, લક્ષ્મીભદ્ર, સિંહદેવ, રત્નપ્રભ, શીલભદ્ર, નંદિધર્મ, શાંતિચંદ્ર, કે જેમણે શાંતિનાથનું સ્મરણ કરી વીરપ્રભુએ કરેલા તપ જેવું ઉગ્રતમ કર્યું હતું, તપસ્વી વિનયસેન, હર્ષસેન, હર્ષસિંહ આદિ વાચક-ઉપાધ્યાયો પંડિતો હતા.

૬૮૧ ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિના-મેરૂતુંગસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસુંદરે ચતુઃપર્વી ચમ્પૂ, શ્રીધરચારિત્ર સં. ૧૪૬૩ માં (કાં. છાણી), શુકરાજ કથા (ભાં. ૧, નં. ૮૩ પ્ર. હંસવિજય જૈન ફ્રી ગ્રંથમાલા નં. ૨૦), (ચંદ્રધવલ) ધર્મદત્ત કથાનક (બુહ્. ૩, નં. ૧૬૦. કાં. છાણી, રીપોર્ટ, ૧૮૭૨-૭૩ નં. ૧૬૦; વે૦ નં. ૧૭૪૪), અને ગુણવર્મ ચરિત્ર સં. ૧૪૮૪ માં (કાં. છાણી; બુહ્ ૪ નં. ૨૪૧; ખેડા ભં.) રચ્યાં. તે ઉપરાંત ગૂજરાતના રાજા શંખની સભામાં (સરખાવો તેની પ્રશંસ્તિ शंखस्य नरेश्वरस्य पुरतोऽप्यूचे) ૪ સર્ગમાં મહાબલ મલયસુંદરી ચરિત (કાં. છાણી; પી. ૧ નં. ૩૧૩) રચ્યું હતું. ગૂજરાતી ગદ્યમાં તેણે રચેલા પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંબંધી હવે પછી જણાવાશે.

૬૮૨ આં. મેરૂતુંગસૂરિના બીજા શિષ્ય નામે માણિક્યશેખરસૂરિ થયા. તેમણે કલ્પનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ્. ૭ નં. ૧૯) અને આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપિકા (બુહ્. ૮ નં. ૩૭૩) રચી. આ બીજા ગ્રંથમાં પોતાના અન્ય ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે કે પિંડનિર્યુક્તિ દીપિકા, (બુહ્. ૮ નં. ૩૮૯), ઓઘનિર્યુક્તિ દીપિકા, દશવૈકાલિક દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા, આચારાંગ દીપિકા અને નવતત્ત્વવિવરણ: ને જણાવ્યું છે કે એકકર્તૃત્વથી આ સર્વે સહોદર રૂપ છે (एककर्तृतया ग्रंथा अमी अस्याः सहोदराः)

૬૮૩ સં. ૧૪૭૧ માં તાડપત્રપર લખાયેલી નમિસાધુકૃત રૂદ્રાલંકાર ટિપ્પન અને તાત્પર્યપરિશુદ્ધિની પ્રતો ભાં. ઈ. માં છે. આ વર્ષ આસપાસ કાસદ્રહ ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવમૂર્ત્તિ ઉપાધ્યાયે વિક્રમચરિત નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં ૧૪ સર્ગ છે તેનાં

૬૮૬ બૃહત્ (વૃદ્ધ) તપાગચ્છના (રત્નાકરસૂરિની પરંપરાએ અભયસિંહસૂરિ-જયતિલક-રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય) ચારિત્રસુંદર ગણિએ રતંભતીર્થ (ખંભાત)માં સં. ૧૪૮૪ (?) માં શીલદૂત નામનું ૧૩૧ શ્લોકમાં સુન્દર કાવ્ય રચ્યું (બુદ્. ર નં. ૩૧૬ પ્ર૦ ય. ગ્રં. નં. ૧૮) કે જેમાં સ્થૂલિભદ્રે કામવાસનાને જીતી લીધી તેનું વર્ણન મેઘદૂતના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ તે કાવ્યના દરેક શ્લોકમાં પણ ચોથા ચરણ તરીકે આવે એ રીતની ઘટનાપૂર્વક-સમસ્યામય કાવ્ય કર્યું છે. વળી તેમણે કુમારપાલ ચરિત મહાકાવ્ય દશસર્ગમાં શુભચંદ્રગણિની અભ્યર્થનાથી ૨૦૩૨ શ્લોકમાં રચ્યું (પ્ર૦ આ. સભા નં. ૫૭) તેમા પોતાના વિદ્યાગુરૂ તરીકે જયમૂર્ત્તિ પાઠકને જણાવેલ છે. આ ઉપરાંત મહીપાલચરિત, આચારોપદેશ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

૬૮૭ સં. ૧૪૯૦મા પૂર્ણિમાગચ્છના (અભયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય) રામચંદ્રસૂરિએ દર્ભિકાગ્રામ (ડભોઇ)માં સંસ્કૃત પદ્યબંધ ૩૨ કથા રૂપે વિક્રમચરિત્ર રચ્યું તેમાં પોતે ક્ષેમંકરગણિએ સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી પોતે તે બનાવેલ છે એમ સ્વીકાર્યું છે. આમાં પણ ૩૨ પુતળીની કથા છે. (પ્ર૦ ગૂ૦ ભા. રત્ન. મણિલાલ નભુભાઇનું કરેલું. વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી સં. ૧૯૫૧), અને આ જ વર્ષમાં માઘ શુદિ ૧૪ ને દિને તે સૂરિએ સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમાં ૨૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ ખંભાતમાં રચ્યો કે જેમાં પચદંડની કથા છે. (વિ. નં. ૧૭૪૬; પ્ર૦ હી૦ હં. સન ૧૯૧૨; વેબર નં. ૧૫૮૦ બર્લિન સન ૧૮૭૭)

૬૮૮ આ વર્ષમા ત. મુનિસુંદરસૂરિ શિ૦ શુભશીલ ગણિએ પણ વિક્રમચરિત્ર (પ્ર૦ હે૦ ગ્રં૦ અમદાવાદ) રચ્યું કે જેમાં વિક્રમ સંબંધીની અનેક હકીકતો આવે છે. ને ઉપરાંત તે કર્તાએ બીજું કથાસાહિત્ય પણ બનાવ્યું:—સં. ૧૫૦૪ માં પ્રભાવક કથા (કાં. ભાવ.), ૧૫૦૯ માં કથાકોશ-અપરનામ ભરતેશ્વર બાહુબલિ વૃત્તિ (પી. ૪, ૧૧૦; મિત્ર ૮, ૧૬૩ પ્ર૦ ગૂ૦ ભા૦

૬૮૬ બૃહત્ (વૃદ્ધ) તપાગચ્છના (રત્નાકરસૂરિની પરંપરાએ અભયસિંહસૂરિ-જયતિલક-રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય) ચારિત્રસુંદર ગણિએ રત્નભતીર્થ (ખંભાત)માં સં. ૧૪૮૪ (૭) માં **શીલદૂત** નામનું ૧૩૧ શ્લોકમાં સુન્દર કાવ્ય રચ્યું (બુદ્. ૨ નં. ૩૧૬ પ્ર૦ ય. ગ્રં. નં. ૧૮) કે જેમાં સ્થૂલિભદ્રે કામવાસનાને જીતી લીધી તેનું વર્ણન મેઘદૂતના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ તે કાવ્યના દરેક શ્લોકમાં પણ ચોથા ચરણ તરીકે આવે એ રીતની ઘટનાપૂર્વક-સમસ્યામય કાવ્ય કર્યું છે. વળી તેમણે કુમારપાલ ચરિત મહાકાવ્ય દશસર્ગમાં શુભચંદ્રગણિની અભ્યર્થનાથી ૨૦૩૨ શ્લોકમાં રચ્યું (પ્ર૦ આ. સભા નં. ૫૭) તેમા પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે જયમૂર્ત્તિ પાઠકને જણાવેલ છે. આ ઉપરાંત મહીપાલચરિત, આચારોપદેશ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

૬૮૭ સં. ૧૪૯૦મા પૂર્ણિમાગચ્છના (અભયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય) રામચંદ્રસૂરિએ દર્ભિકાગ્રામ (ડભોઇ)માં સંસ્કૃત પદ્યબંધ ૩૨ કથા રૂપે વિક્રમચરિત્ર રચ્યું તેમાં પોતે ક્ષેમંકરગણિએ સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી પોતે તે બનાવેલ છે એમ સ્વીકાર્યું છે. આમાં પણ ૩૨ પુતળીની કથા છે. (પ્ર૦ ગૂ૦ ભા. ર૦. મણિલાલ નભુભાઇનું કરેલું. વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી સં. ૧૯૫૧), અને આ જ વર્ષમાં માઘ શુદિ ૧૪ ને દિને તે સૂરિએ સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમાં ૨૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ **પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ** ખંભાતમાં રચ્યો કે જેમાં પંચદંડની કથા છે. (વિ. નં. ૧૭૪૬; પ્ર૦ હી૦ હં૦ સન ૧૯૧૨; વેબર નં. ૧૫૮૦ બર્લિન સન ૧૮૭૭)

૬૮૮ આ વર્ષમા ત. મુનિસુંદરસૂરિ શિ૦ શુભશીલ ગણિએ પણ વિક્રમચરિત્ર (પ્ર૦ હે૦ ગ્રં૦ અમદાવાદ) રચ્યું કે જેમાં વિક્રમ સંબંધીની અનેક હકીકતો આવે છે. ને ઉપરાંત તે કર્તાએ બીજું કથાસાહિત્ય પણ બનાવ્યું:—સં. ૧૫૦૪ માં પ્રભાવક કથા (કાં. ભાવ.), ૧૫૦૯ માં કથાકોશ-અપરનામ ભરતેશ્વર બાહુબલિ વૃત્તિ (પી. ૪, ૧૧૦; મિત્ર ૮, ૧૬૩ પ્ર૦ ગૂ૦ ભા૦

સં. ૧૫૦૨ માં (પી. ૧, ૧૧૨. દે. લા. નં. ૬૦); પ્રતિક્રમણ વિધિ સં. ૧૫૨૫ માં, પ્રાય: આરામશોભા ચરિત્ર ૪૫૧ શ્લોકમાં (ખેડા, ભં.) આદિ રચ્યાં હતાં. તેમના ગ્રંથો 'હર્ષાંક' એટલે 'હર્ષ'થી અંકિત હતા.]

૬૯૦ સં. ૧૪૯૫ માં શ્વે. કીર્તિરાજ ઉપાધ્યાયે કાવ્યાભ્યાસ નિમિત્તે ૧૨ સર્ગમાં રચેલ નેમિનાથ મહાકાવ્યની પ્રત મળે છે (મુદ્રિત ય. ગ્રં.) સં. ૧૫૦૦ લગભગ ત. (સોમસુંદર સૂરિ–અમરસુંદર શિ૦) ધીરસુંદર ગણિએ હરિભદ્ર હેમચંદ્ર અને જ્ઞાનસાગર–સૂરિઓ વિરચિત ચૂર્ણિઓ પર આધાર રાખી આવશ્યક નિર્યુક્તિ પર અવચૂર્ણિ બનાવી (મોટી ટોલીનો ભં. પાલીતાણા).

૬૯૧ સોમસુંદર સૂરિએ પોતે ચઉશરણ પયન્ના પર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ (વેબર નં. ૧૮૬૨), અને કલ્યાણાદિ વિવિધ સ્તવો રચ્યાં. સં. ૧૪૯૭ માં અષ્ટાદશ સ્તવી (યુષ્મદસ્મત) રચેલ તેમાં તેમણે સંસ્કૃત સર્વનામ નામે 'યુષ્મત્' અને અસ્મત્'નાં જૂદાં જૂદાં રૂપો બીજા શબ્દો સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ કરે છે તે ૧૮ સ્તોત્રમાં (પ્ર. જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ય. ગ્રં. સને ૧૯૦૬) જણાવ્યાં છે, તેના પર તેમના શિષ્ય સોમદેવે અવચૂર્ણિ (વે. નં. ૧૭૯૫) રચી. વળી તેમણે સપ્તતિ પર અવચૂર્ણિ અને આતુરપ્રત્યાખ્યાન પર અવચૂર્ણિ, ભુવનતુંગ સૂરિ (આં. મહેન્દ્રસૂરિ શિષ્ય)ની વૃત્તિ–ચૂર્ણિ (કા. વડો; બુ. ૪ નં. ૧૨૪) પરથી, રચી (વિવેક. ઉદે.) આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ હવે પછી થશે.

સં. ૧૫૦૨ માં (પી. ૧, ૧૧૨. દે. લા. નં. ૬૦); પ્રતિક્રમણ વિધિ સં. ૧૫૨૫ માં, પ્રાયઃ આરામશોભા ચરિત્ર ૪૫૧ શ્લોકમાં (ખેડા, ભં.) આદિ રચ્યાં હતાં. તેમના ગ્રંથો 'હર્ષાંક' એટલે 'હર્ષ'થી અંકિત હતા.]

૬૯૦ સં. ૧૪૯૫ માં શ્વે. કીર્ત્તિરાજ ઉપાધ્યાયે કાવ્યાભ્યાસ નિમિત્તે ૧૨ સર્ગમાં રચેલ નેમિનાથ મહાકાવ્યની પ્રત મળે છે (મુદ્રિત ય. ગ્રં.) સં. ૧૫૦૦ લગભગ ત. (સોમસુંદર સૂરિ-અમરસુંદર શિ૦) ધીરસુંદર ગણિએ હરિભદ્ર હેમચંદ્ર અને જ્ઞાનસાગર-સૂરિઓ વિરચિત ચૂર્ણિઓ પર આધાર રાખી આવશ્યક નિર્યુક્તિ પર અવચૂર્ણિ બનાવી (મોટી ટોલીનો ભં. પાલીતાણા).

૬૯૧ સોમસુંદર સૂરિએ પોતે ચઉશરણ પયન્ના પર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ (વેબર નં. ૧૮૬૨), અને કલ્યાણાદિ વિવિધ સ્તવો રચ્યાં. સં. ૧૪૯૭ માં અષ્ટાદશ સ્તવી (યુષ્મદસ્મત) રચેલ તેમાં તેમણે સંસ્કૃત સર્વનામ નામે 'યુષ્મત્' અને અસ્મત્'નાં જૂદાં જૂદાં રૂપો બીજા શબ્દો સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ કરે છે તે ૧૮ સ્તોત્રમાં (પ્ર. જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ય. ગ્રં. સને ૧૯૦૬) જણાવ્યાં છે, તેના પર તેમના શિષ્ય સોમદેવે અવચૂર્ણિ (વે. નં. ૧૭૯૫) રચી. વળી તેમણે સપ્તતિ પર અવચૂર્ણિ અને આતુરપ્રત્યાખ્યાન પર અવચૂર્ણિ, ભુવનતુંગ સૂરિ (આં. મહેન્દ્રસૂરિ શિષ્ય)ની વૃત્તિ-ચૂર્ણિ (કા. વડો; બુદ્. ૪ નં. ૧૨૪) પરથી, રચી (વિવેક. ઉદે.) આ ઉપરાંત ગૂર્જરાતી ભાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ હવે પછી થશે.

—ગિરનાર, ચિત્રકૂટ (ચિતોડગઢ), માંડવ્યપુર (મંડોવર) આદિ અનેક સ્થલોમાં તેમના ઉપદેશથી શ્રાવકોએ મોટાં મોટાં જિનભવનો બંધાવ્યાં હતાં. અણહિલ્લપુર પાટણ આદિ સ્થાનોમાં વિશાલ પુસ્તકભંડાર સ્થપાવ્યા હતા. મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), પ્રલ્હાદનપુર (પાલણપુર), તલપાટક આદિ નગરોમાં અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. પોતાની બુદ્ધિથી અનેકાન્તજય પતાકા જેવા પ્રખર તર્કના ગ્રંથ અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા મહાન્ સિદ્ધાંત ગ્રંથ તેમણે અનેક મુનિઓને શીખવ્યા અને તેઓ કર્મ પ્રકૃતિ તથા કર્મગ્રંથ જેવા ગહન ગ્રંથોના રહસ્ય પર વિવેચન કરતા. રાઉલશ્રી વૈરસિંહ (જેસલમેરનો રાજા કે જેણે સં ૧૪૯૫ માં જેસલમેરમાં પંચાયતનપ્રાસાદ લક્ષ્મીકાંત પ્રીત્યર્થ બંધાવ્યું કે જેને હાલ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કહેવામાં આવે છે) અને ત્ર્યંબકદાસ જેવા નૃપતિ તેમના ચરણમાં પડતા હતા. તેમના ઉપદેશથી સા શિવા આદિ ચાર ભાઇઓએ જેસલમેરમાં સં. ૧૪૯૪ માં મોટું ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં સં. ૧૪૯૭ માં આ સૂરિએ સંભવનાથ પ્રમુખ ૩૦૦ જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. (જુઓ તે સંબંધીના શિલાલેખની પ્રશસ્તિ કે જેમાંથી આ પારાની અંદરના ત્રણ શ્લોક મૂક્યા છે. ભાં. ૨, પૃ. ૯૬-૯૭; જે. પરિશિષ્ટ.)

૬૯૩ આ આચાર્યે સર્વથી અધિક મહત્ત્વનું-વિશિષ્ટ કાર્ય જુદાં જુદાં સ્થલે (જેસલમેર, જાબાલિપુર (ઝાલોર), દેવગિરિ, અહિપુર-નાગોર અને પત્તન-પાટણમાં[૪૫૪] વિશાલ પુસ્તકાલયો સ્થાપિત કર્યાં તે છે. આ ઉપરાંત મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), આશાપલ્લી-કર્ણાવતી

[૪૫૪] श्रीमज्जेसलमेरुदुर्गे नगरे जाबालपुर्यां तथा
श्रीमद् देवगिरौ तथा अहिपुरे श्रीपत्तने पत्तने ।
भाण्डागारमबीभरद् वरतरै र्नानाविधैः पुस्तकैः
स श्रीमज्जिनभद्र सूरि सुगुरु र्भाग्याद्भुतोऽभूद्भुवि ॥
—સમયસુંદરકૃત અષ્ટલક્ષી પ્રશસ્તિ (પી. ૪, ૧૨)

—ગિરનાર, ચિત્રકૂટ (ચિતોડગઢ), માંડવ્યપુર (મંડોવર) આદિ અનેક સ્થલોમાં તેમના ઉપદેશથી શ્રાવકોએ મોટાં મોટાં જિનભવનો બંધાવ્યાં હતાં. અણહિલ્લપુર પાટણ આદિ સ્થાનોમાં વિશાલ પુસ્તકભંડાર સ્થપાવ્યા હતા. મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), પ્રહ્લાદનપુર (પાલણપુર), તલપાટક આદિ નગરોમાં અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. પોતાની બુદ્ધિથી અનેકાન્તજય પતાકા જેવા પ્રખર તર્કના ગ્રંથ અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા મહાન્ સિદ્ધાંત ગ્રંથ તેમણે અનેક મુનિઓને શીખવ્યા અને તેઓ કર્મ પ્રકૃતિ તથા કર્મગ્રંથ જેવા ગહન ગ્રંથોના રહસ્ય પર વિવેચન કરતા. રાઉલશ્રી વૈરસિંહ (જેસલમેરનો રાજા કે જેણે સં ૧૪૯૫ માં જેસલમેરમાં પંચાયતન–પ્રાસાદ લક્ષ્મીકાંત પ્રીત્યર્થ બંધાવ્યું કે જેને હાલ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કહેવામાં આવે છે) અને ત્ર્યંબકદાસ જેવા નૃપતિ તેમના ચરણમાં પડતા હતા. તેમના ઉપદેશથી સા શિવા આદિ ચાર ભાઇઓએ જેસલમેરમાં સં. ૧૪૯૪ માં મોટું ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં સં. ૧૪૯૭ માં આ સૂરિએ સંભવનાથ પ્રમુખ ૩૦૦ જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. (જુઓ તે સંબંધીના શિલાલેખની પ્રશસ્તિ કે જેમાંથી આ પારાની અંદરના ત્રણ શ્લોક મૂકયા છે. ભાં. ૨, પૃ. ૯૬-૯૭; જે. પરિશિષ્ટ.)

૬૯૩ આ આચાર્યે સર્વથી અધિક મહત્ત્વનું-વિશિષ્ટ કાર્ય જુદાં જુદાં સ્થલે (જેસલમેર, જબાલિપુર (જાલોર), દેવગિરિ, અહિપુર–નાગોર અને પત્તન–પાટણમાં[૪૫૪] વિશાલ પુસ્તકાલયો સ્થાપિત કર્યાં તે છે. આ ઉપરાંત મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), આશાપલ્લી–કર્ણાવતી

[૪૫૪] श्रीमज्जेसलमेरुदुर्गे नगरे जाबालपुर्यां तथा
श्रीमद् देवगिरौ तथा अहिपुरे श्रीपत्तने पत्तने।
भाण्डागारमबीभरद् वरतरै र्नानाविधैः पुस्तकैः
स श्रीमज्जिनभद्र सूरि सुगुरु र्भाग्याद्भुतोऽभूद्भुवि ॥
—સમયસુંદરકૃત અષ્ટલક્ષી પ્રશસ્તિ (પી. ૪, ૧૨)

ઉલ્લેખ છે, ઉપસર્ગહરસ્તોત્રવૃત્તિ, જિનદત્તસૂરિના ગુરૂ પારતંત્ર્યાદિ સ્તવો પર વૃત્તિ-જિનદત્તસૂરિકૃત સ્મરણુસ્તવ પર વૃત્તિ (વિવેક. ઉદે.; કાં. છાણી), ભાવારિવારણ પર વૃત્તિ, સં. ૧૪૯૫ માં જિનદત્તસૂરિકૃત સંદેહ દોલાવલીપર લઘુવૃત્તિ (પ્ર. જિનદત્તસૂરિ ભંડાર ગ્રંથમાલા સુરત નં. ૯) આદિ ગ્રંથો રચ્યા. (જૈ૦ પ્ર. ૫૪).

૬૯૬ ઉક્ત આશાપલ્લિ કોશને માટે તેમજ પાટણના કોશ માટે ઉક્ત જયસાગરગણિએ પોતાના ઉપદેશ દ્વારા શ્રાવકોને પ્રતિબોધ આપી કતરો પુસ્તકોનું પુનર્લેખન સં. ૧૪૯૫-૯૭ માં કરાવ્યું હતું. સં. ૧૪૯૫ મા ધવલક (ધોલકા) પાસેના ઉકેરપુર ગામમાં વ્યવહારચૂર્ણિ, ૧૪૯૭ માં પત્તનમા એક શાસ્ત્રની પ્રત તેમણે લખાવેલ તે પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જયસાગરગણિ માટે વિશેષ જુઓ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણીપર જિનવિજયની પ્રસ્તાવના.)

૬૯૭ ખ૦ (જિનવર્ધનસૂરિ-જિનચંદ્ર શિષ્ય) જિનસાગરસૂરિ (સમય સં. ૧૪૮૯-૧૫૦૫) એ હૈમવ્યાકરણ પર ઢુંઢિકા-હૈમ લઘુવૃત્તિના ૪ અધ્યાયની દીપિકા (ખેડા સંઘ ભં.), તથા કર્પૂરપ્રકરણ[૪૫૫] પર અવચૂરિ-લઘુટીકા કે જેનો પ્રથમાદર્શ શિષ્ય ધર્મચંદ્રે લખ્યો તે રચી. (વે. નં. ૧૭૯૮ પ્ર૦ કી. ૯; જૈ. ધ. સભા સં. ૧૯૭૫) આ ધર્મચંદ્રે જૈનેતર કવિ રાજશેખરકૃત કર્પૂરમંજરી પર ટીકા રચી છે. (વે. નં. ૧૨૮૧; ભાં. ૩ નં. ૪૧૮-૧૯)

મંત્રી મંડન અને તેના ગ્રંથો.

જાગ્રદ્ વ્યાકરણશ્ચ નાટકગુમાલંકાર વિજ્ઞ સ્તથા
સંગીતાતુલકોવિદઃ પ્રવિલસદ્ ગંભીરશાસ્ત્રાન્વિતઃ ।

૪૫૫ મૂળ કર્પૂરપ્રકર ૧૭૨ સુભાષિત શ્લોકનો સંગ્રહ છે તેના કર્તા ત્રિષષ્ટિસારના રચનાર વજ્રસેનના શિષ્ય હરિ છે તે હરિએ નેમિચરિત રચ્યું છે (બૉડ. નં. ૧૪૬૪ અને વેબર ૨. ૧૧૦૧) તેમનો સમય નિર્ણીત થઈ શક્યો નથી.

ઉલ્લેખ છે, ઉપસર્ગહરસ્તોત્રવૃત્તિ, જિનદત્તસૂરિના ગુરૂ પારતંત્ર્યાદિ સ્તવો પર વૃત્તિ–જિનદત્તસૂરિકૃત સ્મરણસ્તવ પર વૃત્તિ (વિવેક. ઉદે.; કાં. છાણી), ભાવારિવારણ પર વૃત્તિ, સં. ૧૪૯૫ માં જિનદત્તસૂરિકૃત સંદેહ દોલાવલીપર લઘુવૃત્તિ (પ્ર. જિનદત્તસૂરિ ભંડાર ગ્રંથમાલા સુરત નં. ૯) આદિ ગ્રંથો રચ્યા. (જૈ૦ પ્ર. ૫૪).

૬૯૬ ઉક્ત આશાપલ્લિ કોશને માટે તેમજ પાટણના કોશ માટે ઉક્ત જયસાગરગણિએ પોતાના ઉપદેશ દ્વારા શ્રાવકોને પ્રતિબોધ આપી હજારો પુસ્તકોનું પુનર્લેખન સં. ૧૪૯૫–૯૭ માં કરાવ્યું હતું. સં. ૧૪૯૫ મા ધવલક (ધોલકા) પાસેના ઉકેરપુર ગામમાં વ્યવહારચૂર્ણિ, ૧૪૯૭ માં પત્તનમા એક શાસ્ત્રની પ્રત તેમણે લખાવેલ તે પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જયસાગરગણિ માટે વિશેષ જુઓ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણીપર જિનવિજયની પ્રસ્તાવના.)

૬૯૭ ખ૦ (જિનવર્ધનસૂરિ–જિનચંદ્ર શિષ્ય) જિનસાગરસૂરિ (સમય સં. ૧૪૮૯–૧૫૦૫) એ હૈમવ્યાકરણ પર ઢુંઢિકા–હૈમ લઘુવૃત્તિના ૪ અધ્યાયની દીપિકા (ખેડા સંઘ ભં.), તથા કર્પૂરપ્રકરણ[૪૫૫] પર અવચૂરિ–લઘુટીકા કે જેનો પ્રથમાદર્શ શિષ્ય ધર્મચંદ્રે લખ્યો તે રચી. (વિ. નં. ૧૭૯૮ પ્ર૦ હી. હં; જૈ. ધ. સભા સં. ૧૯૭૫) આ ધર્મચંદ્રે જૈનેતર કવિ રાજશેખરકૃત કર્પૂરમંજરી પર ટીકા રચી છે. (વે. નં. ૧૨૮૧; ભાં. ૩ નં. ૪૧૮–૧૯)

મંત્રી મંડન અને તેના ગ્રંથો.

जाग्रद् व्याकरणश्च नाटकगुणालंकार विज्ञ स्तया
संगीतातुलकोविदः प्रविलसद् गंभीरशास्त्राग्निवः ।

૪૫૫ મૂળ કર્પૂરપ્રકર ૧૭૨ સુભાષિત શ્લોકનો સંગ્રહ છે તેના કર્તા ત્રિષષ્ઠિસારના રચનાર વજ્રસેનના શિષ્ય હરિ છે તે હરિએ નેમિચરિત રચ્યું છે (બોડ. નં. ૧૪૬૪ અને વેબર ૨. ૧૧૦૧) તેમનો સમય નિર્ણીત થઈ શકયો નથી.

૬૯૮ ગૂજરાતમાં અજયપાલના સમયમાં મંત્રી યશઃપાલે મોહપરાજય નાટક, પ્રસિદ્ધ મંત્રીવર્ય વસ્તુપાલે નરનારાયણાનન્દ કાવ્ય આદિ રચ્યાના ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. હવે માલવાના મંડપદુર્ગ (માંડુ)ના મંત્રી મંડન કે જે ચૌદમી સદીના અંતે અને પંદરમીના પ્રારંભમાં થયેલ તેમનું ટુંકચરિત્ર અને તેમની કૃતિઓની નોંધ લેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મંત્રી મંડનના સમકાલીન આશ્રિત મહેશ્વર નામના પંડિતે 'વિદ્વાન મંડનેંદ્રને કહેવા-સંભળાવવા માટે રચેલા' 'કાવ્યમનોહર' ૫૫૬નામના ગ્રંથમાં મંડનની વંશાવલી વગેરે આપેલ છે તે નીચે કહેવામાં આવે છે.

---

૫૫૬ કાવ્યમનોહર (પ્ર. હે. ગ્રં. નં ૭ થી ૧૧ મંડનગ્રંથસંગ્રહ) માં મંત્રી મંડનના જન્મ વિવાહ છ ઋતુઓ વિલાસ આદિનું વર્ણન કરી છેવટના ૭ મા સર્ગમાં મંડનને દીર્ઘાયુષ્ય થવાની પ્રાર્થના કરી તેના વંશનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે કવિ મહેશ્વર સમકાલીન હતો અને તેણે આ કાવ્ય મંડનની હયાતીમાંજ પૂરું કર્યું છે. આમાં તેના રાજ્યસંબંધી કાર્યો કે તેના રચેલા ગ્રંથો સંબંધી કંઇ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ પરથી મંત્રી એટલે મુખ્ય દિવાન નહિ પણ એક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ વધારે યુક્ત લાગે છે. આ કાવ્ય પરથી તેમજ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણીની પ્રસ્તાવના અને મંડનના ગ્રંથો પરથી ઉદયપુરના પંડિત શોભાલાલ શાસ્ત્રીએ 'મંત્રી મંડન ઔર ઉસકે ગ્રંથ' એ નામનો લેખ લખ્યો છે (ના. પ્ર. પ. ૪, ૧). તેણે તેમાં અનુમાન કર્યાં છે કે:—

'સોમેશ્વર—અજમેરનો રાજા અને ભારતના સુપ્રસિદ્ધ છેલ્લા હિંદુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો પિતા સોમેશ્વર હોય કારણ કે તે તે સમયે જાલૌર નાગોર આદિ પ્રદેશ તેને તાબે હતા કારણકે બીજોલિયાના સોમેશ્વર સમયના સં. ૧૨૨૬ ના એક શિલાલેખ (બં. એ. સો. જ. સન ૧૮૯૩) માં સોમેશ્વરના પૂર્વજ વિગ્રહરાજે જાબાલિપુર (જાલોર), પલ્લિકા (પાલી), નડ્ડુલ (નાડોલ) જીતી લીધાં આનંદ—તેણે ગુજરાતના રાજાને હરાવ્યો હતો. તે આનંદ કોણ હતો તેની પાકી માહિતી નથી મળતી. સંભવ છે કે તે આનંદ સોમેશ્વરનો પિતા અર્ણોરાજ (અપરનામ આનલ્લદેવ, આનક કે આનાક) હતો પૃથ્વીરાજવિજયમાં લખ્યું છે કે અર્ણોરાજને બે રાણી હતી-એક મારવાડની

૬૯૮ ગૂજરાતમાં અજયપાલના સમયમાં મંત્રી યશઃપાલે ...દપરાજય નાટક, પ્રસિદ્ધ મંત્રીવર્ય વસ્તુપાલે નરનારાયણાનન્દ ...વ્ય આદિ રચ્યાના ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. હવે માલવાના મંડ-દુર્ગ (માંડુ)ના મંત્રી મંડન કે જે ચૌદમી સદીના અંતે અને પંદ-...ીના પ્રારંભમાં થયેલ તેમનું ટુંકચરિત્ર અને તેમની કૃતિઓની નોંધ ...વાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મંત્રી મંડનના સમકાલીન આશ્રિત ...હેશ્વર નામના પંડિતે 'વિદ્વાન મંડનેંદ્રને કહેવા–સંભળાવવા માટે ...ચેલાં' 'કાવ્યમનોહર' ૪૫૬ નામના ગ્રંથમાં મંડનની વંશાવલી વગેરે ...આપેલ છે તે નીચે કહેવામાં આવે છે.

---

૪૫૬ કાવ્યમનોહર (પ્ર. હે. ગ્રં. નં ૭ થી ૧૧ મંડનગ્રંથસંગ્રહ) માં મંત્રી મંડનના જન્મ વિવાહ છ ઋતુઓ વિલાસ આદિનું વર્ણન કરી છેવટના ૭ મા સર્ગમાં મંડનને દીર્ઘાયુષ્ય થવાની પ્રાર્થના કરી તેના વંશનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે કવિ મહેશ્વર સમકાલીન હતો અને તેણે આ કાવ્ય મંડનની હયાતીમાંજ પૂરું કર્યું છે. આમાં તેના રાજ્યસંબંધી કાર્યો કે તેના રચેલા ગ્રંથો સંબંધી કંઇ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ પરથી મંત્રી એટલે મુખ્ય દિવાન નહિ પણ એક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ વધારે યુક્ત લાગે છે. આ કાવ્ય પરથી તેમજ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવે-ણીની પ્રસ્તાવના અને મંડનના ગ્રંથો પરથી ઉદયપુરના પંડિત શોભાલાલ શાસ્ત્રીએ 'મંત્રી મંડન ઔર ઉસકે ગ્રંથ' એ નામનો લેખ લખ્યો છે (ના. પ્ર. પ. ૪, ૧). તેણે તેમાં અનુમાન કર્યાં છે કેઃ—

'સોમેશ્વર—અજમેરનો રાજા અને ભારતના સુપ્રસિદ્ધ છેલ્લા હિંદુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો પિતા સોમેશ્વર હોય કારણ કે તે તે સમયે જાલોર નાગોર આદિ પ્રદેશ તેને તાબે હતા કારણકે બીજોલિયાના સોમેશ્વર સમ-યના સં. ૧૨૨૬ ના એક શિલાલેખ (બં. એ. સો. જ. સન ૧૮૮૩) માં સોમેશ્વરના પૂર્વજ વિગ્રહરાજે જાબાલિપુર (જાલોર), પલ્લિકા (પાલી), નડ્વલ (નાડોલ) છીની લીધાં આનંદ—તેણે ગુજરાતના રાજાને હરાવ્યો હતો. તે આનંદ કોણ હતો તેની પાકી માહિતી નથી મળતી. સંભવ છે કે તે આનંદ સોમે-શ્વરનો પિતા અર્ણોરાજ (અપરનામ આનલ્લદેવ, આનક કે આનાક) હતો. પૃથ્વીરાજવિજયમાં લખ્યું છે કે અર્ણોરાજને બે રાણી હતી–એક મારવાડની

ચલ અને રૈવતક તીર્થની યાત્રા કરી.

૭૦૦ 'તેનો પુત્ર કુમાણુ ચંડરાઉલના રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાન થયો, ને તે કુમાણુને તુગલક શાહે આદરપૂર્વક બોલાવી 'મેરતમાન' દેશ આપ્યો હતો. તેના પુત્ર વીકાએ શક્તિશાહ કે જેણે પાદલક્ષાદિ (સપાદલક્ષ પર્વત-સાંભરની આસપાસનો પ્રદેશ) ભોગવના સાત રાજાઓને કેદ કરી રાખ્યા હતા તેનો અધિકાર છીનવી લીધો. આ કાર્યને ઉચિત સમજી તેને પાતશાહે ખુશીથી અતિમાન આપ્યું ને ત્યાં ગાજિદને અધિકારમાં સ્થાપિત કર્યો. તે વીકાએ દુકાલ સમયે ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)માં દુકાલપીડિત જનોને અનેકવાર અન્ન વહેંચ્યું હતું. તે વીકાનો પુત્ર ઝંઝણ (નહિ કે મંડન) દેવગુરુભક્ત થયો કે જે નાંદીય દેશના ગોપિનાથ રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તેણે પ્રહ્લાદન (પાલનપુર)માં શાંતિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી; વળી સંઘાધિપ બની યાત્રા કરી સંઘને વસ્ત્ર દ્રવ્ય ઘોડા આદિ આપી ઉદ્યાપનનાં કાર્ય કર્યાં; પુણ્યશાલા-ધર્મશાલાઓ તથા ગુરુઓને રહેવા માટેનાં સ્થાનો અને દેવમંદિરો બંધાવ્યાં. (આ પારામાં કેટલાંક વિશેષ નામો માટે જુઓ ટિપ્પન ૪૫૮)

...ગે છે તેણે દીક્ષા જાલોરમાજ સં. ૧૩૩૨ મા લીધી. આચાર્યપદનો ઉત્સવ પણ જાલોરમાં સં. ૧૩૪૨ મા ત્યાંના માહલુગોત્રીય સાહ ખીમસીએ કર્યો. તેમણે ચાર રાજાઓને જૈન કર્યા અને તેઓ 'કલિકેવલી' નામના બિરુદથી પ્રસિદ્ધ થયા. સ્વ૦ સં ૧૩૭૬.

૪૫૮ ચંડરાઉલ ક્યાંનો હતો તે જણાયું નથી. મેરતમાન-મેવાડ હશે? તુગલકશાહ-ગ્યાસુદીન તઘલખ કે જેનું નામ ગાજીબેગ પણ હતું; તેણે સં. ૧૩૭૭ માં ખીલજી મલીક ખુશરૂ કે જેનું ઉપનામ નસીરૂદ્દીન પણ હતું તેનું રાજ્ય છીનવી લીધું અને ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શક્તિશાહ-કોઇ મુસલમાન પાદશાહ લાગે છે. એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે કે-ગુજરાતના શાહ અહમદશાહે ઈડર, જાલોર અને ખાનદેશ પર હુમલા કર્યા હતા એક વખતે તો મારવાડના ઉત્તરમાં આવેલ નાગોર સુધી તે ચડી ગયો હતો, કે જ્યાં તેનો કાકો દીલ્હીના સૈયદ ખીજરખાંની વિરુદ્ધ ઉપ-

ચક્ર અને રૈવતક તીર્થની યાત્રા કરી.

૭૦૦ 'તેનો પુત્ર દુસાજુ ચંડરાઉલના રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાન થયો, ને તે દુસાજુને તુગલક શાહે આદરપૂર્વક બોલાવી 'મેરતમાન' દેશ આપ્યો હતો. તેના પુત્ર વીકાએ શક્તિશાદ કે જેણે પાદલક્ષાદિ (સપાદલક્ષ પર્વત-સાંભરની આસપાસનો પ્રદેશ) ભોગવના રાન રાજાઓને કેદ કરી રાખ્યા હતા તેનો અધિકાર છીનવી લીધો. આ કાર્યને ઉચિત સમજી તેને પાતશાહે ખુશીથી .અતિમાન આપ્યું ને ત્યાં ગાજિદને અધિકારમાં સ્થાપિત કર્યો. તે વીકાએ દુકાલ સમયે ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)માં દુકાલપીડિત જનોને અનેકવાર અન્ન વહેંચ્યું હતું. તે વીકાનો પુત્ર ઝંઝણ (નહિ કે મંડન) દેવગુરુભક્ત થયો કે જે નાંદીય દેશના ગોપિનાથ રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તેણે પ્રલ્હાદન (પાલનપુર)માં શાંતિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી; વળી સંઘાધિપ બની યાત્રા કરી સંઘને વસ્ત્ર દ્રવ્ય ઘોડા આદિ આપી ઉદ્યાપનનાં કાર્ય કર્યાં; પુણ્યશાલા-ધર્મશાલાઓ તથા ગુરુઓને રહેવા માટેના તેવાં સ્થાનો અને દેવમંદિરો બંધાવ્યાં. (આ પારામાં કેટલાંક વિશેષ નામો માટે જુઓ ટિપ્પન ૪૫૮)

...ગે છે તેણે દીક્ષા જાલોરમાંજ સં. ૧૩૩૨ માં લીધી. આચાર્યપદનો ...ત્સવ પણ જાલોરમાં સં. ૧૩૪૧ માં ત્યાંના માલ્હુગોત્રીય સાહ ખીમસીએ ...ો. તેમણે ચાર રાજાઓને જૈન કર્યા અને તેઓ 'કલિકેવલી' નામના બિરુદથી ...સિદ્ધ થયા. સ્વ૦ સં ૧૩૭૬.

૪૫૮ ચંડરાઉલ ક્યાંનો હતો તે જણાયું નથી. મેરતમાન-મેવાડ ...હશે? તુગલકશાહ-ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ કે જેનું નામ ગાજીબેગ પણ ...ં તેણે સં. ૧૩૭૭ માં ખીલજી મલીક ખુશરૂ કે જેનું ઉપનામ નસીર-... પણ હતું તેનું રાજ્ય છીનવી લીધું અને ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શક્તિ-...દ-કોઇ મુસલમાન પાદશાહ લાગે છે. એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે કે-ગુજરાતના ...શાહ અહમદશાહે ઈડર, ઝાલોર અને ખાનદેશ પર હુમલા કર્યા હતા ...એક વખતે તો મારવાડના ઉત્તરમાં આવેલ નાગોર સુધી તે ચઢી ... કે જ્યાં તેનો કાકો દીલ્હીના સૈયદ ખીજરખાંની વિરુદ્ધ ઉપ-

પાસે વિદ્વદ્ગોષ્ઠી થઇ રહી હતી ત્યારે બાદશાહે મંડનને કહ્યું કે 'મેં કાદંબરીની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે તો તેની કથા સાંભળવાનું મને બહુ મન થયું છે પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી એ મોટા પુસ્તકને સાંભળવા જેટલો સમય નથી તો તમે બહુ મોટા વિદ્વાન્ છો તો, તેનો સંક્ષેપ રચી સંભળાવો તો સારૂં' આ ઇચ્છાની તૃપ્તિ અર્થે મંડને આ ગ્રંથ સંક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં ૪ પરિચ્છેદમાં રચ્યો. ૫ ચંદ્રવિજય-એક વાર પૂર્ણિમાદિને સાયંકાલે મંડન પહાડને આંગણે બેઠો હતો. સાહિત્યવાર્તા ચાલી રહી હતી ત્યાં ચંદ્રોદય થયો. ચંદ્રમા કવિઓનો પરમપ્રિય વિષય એટલે મંડને કેટલાયે શ્લોક તેના વર્ણનના રચ્યા ને તેમાં ચંદ્રના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની જુદી જુદી દશાઓનું લલિત પદ્યમાં વર્ણન કર્યું. અસ્ત વખતે હૃદય ખિન્ન થતાં બોલી ઉઠયો 'સૂર્યની પેઠે ભ્રમણ કરતા ચંદ્રનો પણ અધઃપાત થયો.' સૂર્યનાં કિરણોથી તાડિત થઇ ચંદ્રમા ભાગતો હતો ને સૂર્યે તેને કાંતિહીન કરી સમુદ્રમાં નાંખી દીધો એમ વિચારતાં સૂર્ય પર પોતાને ક્રોધ આવ્યો. પોતાના પ્રીતિ પાત્ર ચંદ્રમાના વિજયને માટે તેણે આ ચંદ્રવિજય નામનો એક પ્રબંધ બે પટલમાં-૧૪૧ પદ્ય રૂપી લલિત કાવ્યમા રચ્યો કે જેમાં ચંદ્રમાનું સૂર્ય સાથે યુદ્ધ કરાવી તેને હરાવી પછી ઉદયાચલપર ઉદય થવાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ચંદ્રમાની ઉત્પત્તિ, તેનું સૂર્ય સાથે વેર-તેની સાથે યુદ્ધ, ચંદ્રમાનો વિજય અને તારાઓ સાથે તેનો વિહાર બતાવેલ છે. ૬ અલંકારમંડન-સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પાંચ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથ છે. કાવ્યનાં લક્ષણ, તેના ભેદ અને રીતિઓ, કાવ્યના દોષો તથા ગુણો, રસ અને અલંકારોનું તેમા વર્ણન છે. ૭ શૃંગારમંડન-શૃંગારરસના પરચુરણ ૧૦૮ શ્લોક છે, ૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન એ બેનાં નામ પરથી તેમાં અનુક્રમે સંગીત અને ઉપસર્ગોનું વર્ણન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ બધા મંડને પોતેજ લખાવેલા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪ માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના ..ાગની તાડપત્ર પરની પ્રતો પાટણ વાડીનાથ પાર્શ્વનાથ મંદિરના

પાસે વિદ્વદ્‌ગોષ્ઠી થઇ રહી હતી ત્યારે બાદશાહે મંડનને કહ્યું કે 'મેં કાદંબરીની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે તો તેની કથા સાંભળવાનું મને બહુ મન થયું છે પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી એ મોટા પુસ્તકને સાંભળવા જેટલો સમય નથી તો તમે બહુ મોટા વિદ્વાન્ છો તો, તેનો સંક્ષેપ રચી સંભળાવો તો સારૂં' આ ઇચ્છાની તૃપ્તિ અર્થે મંડને આ ગ્રંથ સંક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં ૪ પરિચ્છેદમાં રચ્યો. ૫ ચંદ્રવિજય-એક વાર પૂર્ણિમાદિને સાયંકાલે મંડન પહાડને આંગણે બેઠો હતો. સાહિત્યવાર્તા ચાલી રહી હતી ત્યાં ચંદ્રોદય થયો. ચંદ્રમા કવિઓનો પરમપ્રિય વિષય એટલે મંડને કેટલાયે શ્લોક તેના વર્ણનના રચ્યા ને તેમાં ચંદ્રના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની જુદી જુદી દશાઓનું લલિત પદ્યમાં વર્ણન કર્યું. અસ્ત વખતે હૃદય ખિન્ન થતાં બોલી ઉઠયો 'સૂર્યની પેઠે ભ્રમણ કરતા ચંદ્રનો પણ અધઃપાત થયો.' સૂર્યના કિરણોથી તાડિત થઇ ચંદ્રમા ભાગતો હતો ને સૂર્યે તેને કાંતિહીન કરી સમુદ્રમાં નાંખી દીધો એમ વિચારતાં સૂર્ય પર પોતાને ક્રોધ આવ્યો. પોતાના પ્રીતિ પાત્ર ચંદ્રમાના વિજયને માટે તેણે આ ચંદ્રવિજય નામનો એક પ્રબંધ બે પટલમાં-૧૪૧ પદ્ય રૂપી લલિત કાવ્યમા રચ્યો કે જેમાં ચંદ્રમાનું સૂર્ય સાથે યુદ્ધ કરાવી તેને હરાવી પછી ઉદયાચલપર ઉદય થવાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ચદ્રમાની ઉત્પત્તિ, તેનું સૂર્ય સાથે વેર-તેની સાથે યુદ્ધ, ચંદ્રમાનો વિજય અને તારાઓ સાથે તેનો વિહાર બતાવેલ છે. ૬ અલંકારમંડન-સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પાંચ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથ છે. કાવ્યનાં લક્ષણ, તેના ભેદ અને રીતિઓ, કાવ્યના દોષો તથા ગુણો, રસ અને અલંકારોનું તેમા વર્ણન છે. ૭ શૃંગારમંડન-શૃંગારરસના પરચુટણ ૧૦૮ શ્લોક છે, ૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન એ બેનાં નામ પરથી તેમાં અનુક્રમે સંગીત અને ઉપસર્ગોનું વર્ણન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ બધા મંડને પોતેજ લખાવેલા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪ માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના હાથની તાડપત્ર પરની પ્રતો પાટણ વાડીનાથ પાર્શ્વનાથ મંદિરના

જિનવલ્લભસૂરિ (પારા ૩૧૪) પછી જિનદત્તસૂરિ (પારા ૩૧૦), અનુક્રમે તપસ્વી સુપર્વસૂરિ (?) જિનચંદ્રસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૫૭)—અનુક્રમે જિનપદ્મ, જિનલબ્ધિ, પછી (અનુક્રમે) જિનરાજસૂરિ થયા. તેના જિનભદ્રસૂરિ (પારા ૬૯૨-૩) થયા, કે જેઓ આ સમયે વિદ્યમાન હતા.'

આટલું કાવ્યમનોહરમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. મંડન મંત્રીએ વિશેષમાં પોતાના કાવ્યમંડનની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે 'ઝંઝણના છએ ધાર્મિક પુત્રોએ કોલાભક્ષ નૃપ પાસેથી લોકોને છોડાવ્યા.'

૭૦૨ **મંડન**—ઉપર જણાવ્યું તેમ તે ઝંઝણ સંઘવીના બીજા પુત્ર બાહડનો નાનો પુત્ર હતો. તે વ્યાકરણ અલંકાર સંગીત તથા

અલ્પખાંએ ગાદી લઇ માલવાની રાજધાની ધારથી બદલી માંડુ કરી તેણે સં. ૧૪૮૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. જેમ્સ કૅમ્પબેલ લખે છે કે Though their temples were turned into mosques, the Jains continued to prosper under Ghoris. —જોકે તેમનાં મંદિરોની મસીદો કરવામાં આવી છતાં જૈનો ઘોરીના સમયમાં આબાદ થતા ચ લ્યા ઝાંસીના લલિતપુરના દેવગઢ ગામમાં સં ૧૪૮૧ નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે (બંગાલ એ. સો. જ. ભાગ ૫૨ પૃ. ૭૦; આ૦ સ. ઇ. નવીન વૅ. ૨, ૧૨૦) તેમાં એ જિનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ છે; તેમાં श्रीमन्मालवपालके शकलुपे गौरीकुलोद्योतके नि.क्रान्ते विजयाय मंडपपुराच्छ्री साहि आलम्भके ॥ માં ઉલ્લેખેલ સાહિ આલમ્ભ તે આ આલમશાહ (હોશંગ ઘોરી). તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર ધઝનીખાન, સુલ્તાન મહમદ ઘોરી એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો ને તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૧૪૯૦ માં તેના દીવાનનો પુત્ર મહમદ ખીલજી, હોશંગનો શાહી ખીતાબ ધારણ કરી ગાદી પર બેઠો. તે સં. ૧૫૨૫ સુધી રાજ કરી મરણ પામતાં તેનો પુત્ર અને દીવાન ગ્યાસુદીન ગાદી પર આવ્યો. તે ઘણો ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો. તેણે સોનાના સિક્કા પાડયા. તે ન્યાય બરાબર આપતો તેણે સં. ૧૫૫૬ સુધી પોતાના પુત્રને રાજકારોબાર સોંપી ખુશાની બંદગીમાં જીવન પૂરું કર્યું. (જુઓ જેમ્સ કૅમ્પબેલનો 'માંડુ' પરનો લેખ મુંબઈ રૉ. એ. સો. જ. વૉ. ૧૯ અંક ૫૨)

જિનવલ્લભસૂરિ (પારા ૩૧૪) પછી જિનદત્તસૂરિ (પારા ૩૧૦), અનુક્રમે તપસ્વી સુપર્વસૂરિ (?) જિનચંદ્રસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૫૭)—અનુક્રમે જિનપદ્મ, જિનલબ્ધિ, પછી (અનુક્રમે) જિનરાજસૂરિ થયા. તેના જિનભદ્રસૂરિ (પારા ૬૯૨-૩) થયા, કે જેઓ આ સમયે વિદ્યમાન હતા.'

આટલું કાવ્યમનોહરમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. મંડન મંત્રીએ વિશેષમાં પોતાના કાવ્યમંડનની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે 'ઝંઝણના છએ ધાર્મિક પુત્રોએ કેલ્લાભક્ષ નૃપ પાસેથી લોકોને છોડાવ્યા.'

૭૦૨ મંડન—ઉપર જણાવ્યું તેમ તે ઝંઝણ સંઘવીના બીજા પુત્ર બાહડનો નાનો પુત્ર હતો. તે વ્યાકરણ અલંકાર સંગીત તથા

અલ્પખાંએ ગાદી લઈ માલવાની રાજધાની ધારથી બદલી માંડુ કરી તેણે સં. ૧૪૮૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. જેમ્સ કૅમ્પબેલ લખે છે કે Though their temples were turned into mosques, the Jains continued to prosper under Ghoris. —જોકે તેમનાં મંદિરોની મસીદો કરવામાં આવી છતાં જૈનો ઘોરીના સમયમાં આબાદ થતા ચ લ્યા ઝાંસીના લલિતપુરના દેવગઢ ગામમાં સં ૧૪૮૧ નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે (બંગાલ એ. સો.જ.ભાગ પર પૃ. ૭૦; આ૦ સ. ઇ. નવીનવં. ૨, ૧૨૦) તેમાં બે જિનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ છે; તેમાં श्रीमन्मालवपालके शकसूरे गौरीकुलोद्योतके नि:क्रान्ते विजयाय मंडपपुराच्छी साहि आलम्भके ॥ માં ઉલ્લેખેલ સાહિ આલમ્ભ તે આ આલમશાહ (હોશંગ ઘોરી). તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર ધઝનીખાન, સુલ્તાન મહમદ ઘોરી એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો ને તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૧૪૯૦ માં તેના દીવાનનો પુત્ર મહમદ ખીલજી, હોશંગનો શાહી ખીતાબ ધારણ કરી ગાદી પર બેઠો. તે સં. ૧૫૨૫ સુધી રાજ કરી મરણ પામતાં તેનો પુત્ર અને દીવાન ગ્યાસુદ્દીન ગાદી પર આવ્યો. તે ઘણો ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો. તેણે સોનાના સિક્કા પાડયા. તે ન્યાય બરાબર આપતો તેણે સં. ૧૫૫૬ સુધી પોતાના પુત્રને રાજ્યકારોબાર સોંપી ખુશાની બંદગીમાં જીવન પૂરું કર્યું. (જુઓ જેમ્સ કૅમ્પબેલનો 'માંડુ' પરનો લેખ મુંબઈ રૉ. એ. સો જ. વૉ. ૧૯ અંક ૫૨)

પાસે વિદ્દગોષ્ઠી થઇ રહી હતી ત્યારે બાદશાહે મંડનને કહ્યું કે 'મેં કાદંબરીની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે તો તેની કથા સાંભળવાનું મને બહુ મન થયું છે પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી એ મોટા પુસ્તકને સાંભળવા જેટલો સમય નથી તો તમે બહુ મોટા વિદ્વાન્ છો તો, તેનો સંક્ષેપ રચી સંભળાવો તો સારૂં' આ ઇચ્છાની તૃપ્તિ અર્થે મંડને આ ગ્રંથ સંક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં ૪ પરિચ્છેદમાં રચ્યો. ૫ ચંદ્રવિજય-એક વાર પૂર્ણિમાદિને સાયંકાલે મંડન પદાડને આંગણે બેઠો હતો. સાહિત્યવાર્તા ચાલી રહી હતી ત્યાં ચંદ્રોદય થયો. ચંદ્રમા કવિઓનો પરમપ્રિય વિષય એટલે મંડને કેટલાયે શ્લોક તેના વર્ણનના રચ્યા ને તેમાં ચંદ્રના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની જુદી જુદી દશાઓનું લલિત પદ્યમાં વર્ણન કર્યું. અસ્ત વખતે હૃદય ખિન્ન થતાં બોલી ઉઠયો 'સૂર્યની પેઠે ભ્રમણ કરતાં ચંદ્રનો પણ અધઃપાત થયો.' સૂર્યનાં કિરણોથી તાડિત થઇ ચંદ્રમા ભાગતો હતો ને સૂર્યે તેને કાંતિહીન કરી સમુદ્રમાં નાંખી દીધો એમ વિચારતાં સૂર્ય પર પોતાને ક્રોધ આવ્યો. પોતાના પ્રીતિ પાત્ર ચંદ્રમાના વિજયને માટે તેણે આ ચંદ્ર-વિજય નામનો એક પ્રબંધ બે પટલમાં-૧૪૧ પદ્ય રૂપી લલિત કાવ્યમા રચ્યો કે જેમાં ચંદ્રમાનું સૂર્ય સાથે યુદ્ધ કરાવી તેને હરાવી પછી ઉદયાચલપર ઉદય થવાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ચંદ્રમાની ઉત્પત્તિ, તેનું સૂર્ય સાથે વેર-તેની સાથે યુદ્ધ, ચંદ્રમાનો વિજય અને તારાઓ સાથે તેનો વિહાર બતાવેલ છે. ૬ અલંકારમંડન-સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પાંચ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથ છે. કાવ્યનાં લક્ષણ, તેના ભેદ અને રીતિઓ, કાવ્યના દોષો તથા ગુણો, રસ અને અલંકારોનું તેમા વર્ણન છે. ૭ શૃંગારમંડન-શૃંગારરસના પરચુરણ ૧૦૮ શ્લોક છે, ૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન એ બેનાં નામ પરથી તેમાં અનુક્રમે સંગીત અને ઉપસર્ગોનું વર્ણન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ બધા મંડને પોતેજ લખાવેલા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪ માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના હાથની તાડપત્ર પરની પ્રતો પાટણ વાડીનાથ પાર્શ્વનાથ મંદિરના

પાસે વિદ્દગોષ્ઠી થઇ રહી હતી ત્યારે બાદશાહે મંડનને કહ્યું કે 'મેં કાદંબરીની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે તો તેની કથા સાંભળવાનું મને બહુ મન થયું છે પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી એ મોટા પુસ્તકને સાંભળવા જેટલો સમય નથી તો તમે બહુ મોટા વિદ્વાન્ છો તો, તેનો સંક્ષેપ રચી સંભળાવો તો સારૂં' આ ઇચ્છાની તૃપ્તિ અર્થે મંડને આ ગ્રંથ સંક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં ૪ પરિચ્છેદમાં રચ્યો. ૫ ચંદ્રવિજય–એક વાર પૂર્ણિમાદિને સાયંકાલે મંડન પદાડને આંગણે બેઠો હતો. સાહિત્યવાર્તા ચાલી રહી હતી ત્યાં ચંદ્રોદય થયો. ચંદ્રમા કવિઓનો પરમપ્રિય વિષય એટલે મંડને કેટલાયે શ્લોક તેના વર્ણનના રચ્યા ને તેમાં ચંદ્રના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની જુદી જુદી દશાઓનું લલિત પદ્યમાં વર્ણન કર્યું. અસ્ત વખતે હૃદય ખિન્ન થતાં બોલી ઉઠયો 'સૂર્યની પેઠે ભ્રમણ કરતાં ચંદ્રનો પણ અધઃપાત થયો.' સૂર્યનાં કિરણોથી તાડિત થઇ ચંદ્રમા ભાગતો હતો ને સૂર્યે તેને કાંતિહીન કરી સમુદ્રમાં નાંખી દીધો એમ વિચારતાં સૂર્ય પર પોતાને ક્રોધ આવ્યો. પોતાના પ્રીતિ પાત્ર ચંદ્રમાના વિજયને માટે તેણે આ ચંદ્ર-વિજય નામનો એક પ્રબંધ બે પટલમાં–૧૪૧ પદ્ય રૂપી લલિત કાવ્યમા રચ્યો કે જેમાં ચંદ્રમાનું સૂર્ય સાથે યુદ્ધ કરાવી તેને હરાવી પછી ઉદયાચલપર ઉદય થવાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ચંદ્રમાની ઉત્પત્તિ, તેનું સૂર્ય સાથે વેર–તેની સાથે યુદ્ધ, ચંદ્રમાનો વિજય અને તારાઓ સાથે તેનો વિહાર બનાવેલ છે. ૬ અલંકારમંડન-સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પાંચ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથ છે. કાવ્યનાં લક્ષણ, તેના ભેદ અને રીતિઓ, કાવ્યના દોષો તથા ગુણો, રસ અને અલંકારોનું તેમા વર્ણન છે. ૭ શૃંગારમંડન–શૃંગારરસના પરચુટણ ૧૦૮ શ્લોક છે, ૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન એ બેનાં નામ પરથી તેમાં અનુક્રમે સંગીત અને ઉપસર્ગોનું વર્ણન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ બધા મંડને પોતેજ લખાવેલા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪ માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના હાથની તાડપત્ર પરની પ્રતો પાટણ વાડીનાથ પાર્શ્વનાથ મંદિરના

વૈરાગ્ય ધનદ નામના તૃતીય શતકના બીજા શ્લોકમાં પોતે કહેલ છે કેઃ—

श्रीमालः श्रीविशालः खरतरमुनितोऽधीतधर्मोपचारः
पारावारान्यतीरप्रचुरदुरयशा दानसंतानबन्धुः।
नानाविद्याविनोदस्फुरदमलशमः कामरूपाभिरामो
जीयाद् धन्यो धनेशः शमशतकमिदं यस्य नाम्ना विभाति ॥

—શ્રીમાલ (કુલના), શ્રીથી વિશાલ, ખરતર મુનિ પાસેથી ધર્મોપચાર જેણે શીખેલ છે એવો, જેનો યશ સમુદ્રના બીજા તીરથી ઘણે દૂર ફેલાયો છે, જે દાનનાં સંતાનોનો બંધુ છે, જે વિધવિધ વિદ્યાના વિનોદમાં સ્ફુરતી નિર્મલ શાંતિ ધરાવે છે, જે કામદેવના રૂપથી સુંદર છે એવો ધન્ય ધનેશ જીવો, કે જેના નામથી આ શમશતક શોભે છે.

આ ત્રણે શતકને અંતે ગદ્યમાં જણાવેલું છે કે 'तपः सिद्धतर खरतराम्नाय सोन वंशावतंस श्रीमाल कुल तिलक संघपाल श्रीमद् देहड़ात्मज विविध विरुदराजी विराजमान संघपति श्री धनदराज विरचिते'—આ ત્રણે શતક કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૩ માં મુદ્રિત છે.

૭૦૬. આ ભાઇઓએ જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાન્ત-કોશ લખાવ્યો હતો. આજે તે સિદ્ધાન્ત-કોશ વિદ્યમાન નથી. પાટણનો એક ભંડાર કે જે સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાં રક્ષિત છે તેમાં ભગવતીસૂત્ર (મૂલમાત્ર)ની પ્રતિ છે કે જે મંડનના સિદ્ધાન્તકોશની છે તેમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

'સં. ૧૫૦૩ વૈશાખ સુદિ ૧ પ્રતિપત્તિથૌ રવિ દિને અદ્યેહ શ્રી સ્થંભતીર્થે[૪૬૦] શ્રી ખરતરગચ્છે શ્રી જિનરાજસૂરિ પટ્ટે શ્રી જિનભદ્રસૂરીશ્વરાણામુપદેશેન શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય સં. માંડણ સં. ધનરાજ

૪૬૦ મંડનનો નિવાસ માંડવગઢમાં હોવાથી પુસ્તકભંડાર પણ ત્યાં સ્થાપિત કર્યો હશે જોઇએ. આ પુસ્તક ખંભાતમાં લખવાનું કારણ એ જણાય છે કે સર્વ પુસ્તકો જિનભદ્રસૂરિની દેખરેખ નીચે લખાતાં હતાં અને આ સૂરિ તે વખતે ખંભાતમાં વાસ હોવાથી આ પુસ્તક ત્યાં લખાયું.

વૈરાગ્ય ધનદ નામના તૃતીય શતકના બીજા શ્લોકમાં પોતે કહેલ છે કે:—

श्रीमालः श्रीविशालः खरतरमुनितोऽधीतधर्मोपचारः
पारावारान्यतीरप्रचुरदुरयशा दानसंतानबन्धुः ।
नानाविद्याविनोदस्फुरदमलशमः कामरूपाभिरामो
जीयाद् धन्यो धनेशः शमशतकमिदं यस्य नाम्ना विभाति ॥

—શ્રીમાલ (કુલના), શ્રીથી વિશાલ, ખરતર મુનિ પાસેથી ધર્મોપચાર જેણે શીખેલ છે એવો, જેનો યશ સમુદ્રના બીજા તીરથી ઘણે દૂર ફેલાયો છે, જે દાનનાં સંતાનોનો બંધુ છે, જે વિધવિધ વિદ્યાના વિનોદમાં સ્ફુરતી નિર્મલ શાંતિ ધરાવે છે, જે કામદેવના રૂપથી સુંદર છે એવો ધન્ય ધનેશ જીવો, કે જેના નામથી આ શમશતક શોભે છે.

આ ત્રણે શતકને અંતે ગદ્યમાં જણાવેલું છે કે 'तपः सिद्धतर खरतराम्नाय सोन वंशावतंस श्रीमाल कुल तिलक संघपाल श्रीमद् देहड़ात्मज विविध विरुदराजी विराजमान संघपति श्री धनदराज विरचिते'— આ ત્રણે શતક કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૩ માં મુદ્રિત છે.

૭૦૬. આ ભાઈઓએ જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાન્ત-કોશ લખાવ્યો હતો. આજે તે સિદ્ધાન્ત-કોશ વિદ્યમાન નથી. પાટણનો એક ભંડાર કે જે સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાં રક્ષિત છે તેમાં ભગવતીસૂત્ર (મૂલમાત્ર)ની પ્રતિ છે કે જે મંડનના સિદ્ધાન્તકોશની છે તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

'સં. ૧૫૦૩ વૈશાખ સુદિ ૧ પ્રતિપત્તિથૌ રવિ દિને અદ્યેહ શ્રી સ્થંભતીર્થે[૪૬૦] શ્રી ખરતરગચ્છે શ્રી જિનરાજસૂરિ પટ્ટે શ્રી જિનભદ્રસૂરીશ્વરાણામુપદેશેન શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય સં. માંડણ સં. ધનરાજ

૪૬૦ મંડનનો નિવાસ માંડવગઢમાં હોવાથી પુસ્તકભંડાર પણ ત્યાં સ્થાપિત કર્યો હોવો જોઈએ. આ પુસ્તક ખંભાતમાં લખવાનું કારણ એ જણાય છે કે સર્વ પુસ્તકો જિનભદ્રસૂરિની દેખરેખ નીચે લખાતાં હતાં અને આ સૂરિ તે વખતે ખંભાતમાં વાસ હોવાથી આ પુસ્તક ત્યાં લખાયું.

પર સં. ૧૪૯૭ માં અને ક્ષેત્રસમાસ પર સં. ૧૫૨૯ માં, ત. જય-ચંદ્ર સૂરિ શિ. હેમહંસ ગણિએ ષડાવશ્યક પર સં. ૧૫૦૧ માં, અને તેજ વર્ષમાં વૃદ્ધ તપા રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય માણિક્યસુંદર ગણિએ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત ભવભાવના સૂત્ર પર દેવકુલ પાટકમાં-બાલાવબોધ રચ્યા. આ સર્વે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષા પર ખરો પ્રકાશ નાંખે તેમ છે.

૭૦૯. ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય-પર આવતાં જણાય છે કે પંદરમા શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે ટૂંક કાવ્યો રચ્યાં જણાયાં છે-તેમાં કેટલાંક તો સ્તવનો-સ્તુતિ (દેવ-ગુરુની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી ગયા છીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં-આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન ખેંચે તેવી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિકૃત ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-(પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપઈ, અંતરંગ ચોપઈ), ૫૮ કડીનો નેમિ-નાથ ફાગ તથા કેટલાંય સ્તવનો; સોમસુંદરકૃત આરાધના રાસ અને સ્થૂલિભદ્ર ફાગ સં. ૧૪૮૧; પિંપલગચ્છના વીરપ્રભસૂરિશિ. હીરા-નંદ સૂરિના વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ સં. ૧૪૮૪, વિદ્યાવિલાસ પવાડો સં. ૧૪૮૫, દશાર્ણભદ્ર રાસ; જંબૂસ્વામી વિવાહલો સાચોરમાં સં.૧૪૯૫, કલિકાળ રાસ વગેરે; ઉક્ત ખ. જયસાગરસૂરિ કૃત જિનકુશલસૂરિ-ચતુષ્પદી સં. ૧૪૮૧, ચૈત્યપરિપાટી સં. ૧૪૮૭, નગરકોટ તીર્થ પરિપાટિ, અને વજ્રસ્વામી ગુરુ રાસ સં. ૧૪૮૯ જૂનાગઢમાં; માંડણશ્રાવક કૃત સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ સં. ૧૪૯૮, ચંપા કૃત નલચરિત્ર, મેઘા કૃત તીર્થમાળા સ્તવન, તથા રાણકપુર સ્તવન સં. ૧૪૯૯; તેજ વર્ષમાં દેવરત્નસૂરિ ફાગ તેના એક શિષ્ય કૃત; તથા વડતપ ગચ્છના સાધુકીર્તિ કૃત મત્સ્યોદરકુમાર રાસ, વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ સં. ૧૪૯૯, તથા ગુણસ્થાનક વિચાર ચોપઈ;

પર સં. ૧૪૯૭ માં અને ક્ષેત્રસમાસ પર સં. ૧૫૨૯ માં, ત. જય-ચંદ્ર સૂરિ શિ. હેમહંસ ગણિએ ષડાવશ્યક પર સં. ૧૫૦૧ માં, અને તેજ વર્ષમાં વૃદ્ધ તપા રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય માણિક્યસુંદર ગણિએ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત ભવભાવના સૂત્ર પર દેવકુલ પાટકમાં-બાલાવબોધ રચ્યા. આ સર્વે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષા પર ખરો પ્રકાશ નાંખે તેમ છે.

૭૦૯. **ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય**-પર આવતાં જણાય છે કે પંદરમા શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે ટૂંક કાવ્યો રચ્યાં જણાયાં છે-તેમાં કેટલાંક તો સ્તવનો-સ્તુતિ (દેવ-સ્વ-ગુરુની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી ગયા છીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં-આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન ખેંચે તેવી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિકૃત ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-(પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપાઈ, અંતરંગ ચોપાઈ), ૫૮ કડીનો નેમિ-નાથ ફાગ તથા કેટલાંય સ્તવનો; સોમસુંદરકૃત આરાધના રાસ અને સ્થૂલિભદ્ર ફાગ સં. ૧૪૮૧; પિંપલગચ્છના વીરપ્રભસૂરિશિ. હીરા-નંદ સૂરિના વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ સં. ૧૪૮૪, વિદ્યાવિલાસ પવાડો સં. ૧૪૮૫, દશાર્ણભદ્ર રાસ; જંબૂસ્વામી વિવાહલો સાચોરમાં સં. ૧૪૯૫, કલિકાળ રાસ વગેરે; ઉક્ત ખ. જયસાગરસૂરિ કૃત જિનકુશલસૂરિ-ચતુષ્પદી સં. ૧૪૮૧, ચૈત્યપરિપાટી સં. ૧૪૮૭, નગરકોટ તીર્થ પરિપાટિ, અને વજ્રસ્વામી ગુરુ રાસ સં. ૧૪૮૯ જૂનાગઢમાં; માંડણશ્રાવક કૃત સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ સં. ૧૪૯૮, ચંપા કૃત નલચરિત્ર, મેઘા કૃત તીર્થમાળા સ્તવન, તથા રાણકપુર સ્તવન સં. ૧૪૯૯; તેજ વર્ષમાં દેવરત્નસૂરિ ફાગ તેના એક શિષ્ય કૃત; તથા વડતપ ગચ્છના સાધુકીર્તિ કૃત મત્સ્યોદરકુમાર રાસ, વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ સં. ૧૪૯૯, તથા ગુણસ્થાનક વિચાર ચોપાઈ;

પર સં. ૧૪૯૭ માં અને ક્ષેત્રસમાસ પર સં. ૧૫૨૯ માં, ત. જય-ચંદ્ર સૂરિ શિ. હેમહંસ ગણિએ ષડાવશ્યક પર સં. ૧૫૦૧ માં, અને તેજ વર્ષમાં વૃદ્ધ તપા રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય માણિક્યસુંદર ગણિએ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત ભવભાવના સૂત્ર પર દેવકુલ પાટકમાં-બાલાવબોધ રચ્યા. આ સર્વે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષા પર ખરો પ્રકાશ નાંખે તેમ છે.

૭૮૯. **ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય**-પર આવતા જણાય છે કે પંદરમા શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે ટૂંક કાવ્યો રચ્યાં જણાયાં છે-તેમાં કેટલાંક તો સ્તવનો-સ્તુતિ (દેવ-સ્વ-ગુરુની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી ગયા છીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં-આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન ખેંચે તેવી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિકૃત **ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ**-(પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપઈ, અંતરંગ ચોપઈ), ૫૮ કડીનો **નેમિ-નાથ ફાગ** તથા કેટલાંય સ્તવનો; **સોમસુંદરકૃત** આરાધના રાસ અને સ્થૂલિભદ્ર ફાગ સં. ૧૪૮૧; **પિંપલગચ્છના** વીરપ્રભસૂરિશિ. હીરા-નંદ સૂરિના વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ સં. ૧૪૮૪, **વિદ્યાવિલાસ પવાડો** સં. ૧૪૮૫, **દશાર્ણભદ્ર** રાસ; **જંબૂસ્વામી વિવાહલો** સાચોરમાં સં.૧૪૯૫, કલિકાળ રાસ વગેરે; ઉક્ત ખ. જયસાગરસૂરિ કૃત **જિનકુશલસૂરિ-**ચતુષ્પદી સં. ૧૪૮૧, **ચૈત્યપરિપાટી** સં. ૧૪૮૭, **નગરકોટ તીર્થ** પરિપાટિ, અને વજ્રસ્વામી ગુરુ રાસ સં. ૧૪૮૯ જૂનાગઢમાં; **માંડણશ્રાવક** કૃત **સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ** રાસ સં. ૧૪૯૮, **ચંપા** કૃત **નલચરિત્ર, મેઘા** કૃત તીર્થમાળા સ્તવન, તથા રાણકપુર સ્તવન સં. ૧૪૯૯; તેજ વર્ષમાં દેવરત્નસૂરિ ફાગ તેના એક શિષ્ય કૃત; તથા વડતપ ગચ્છના **સાધુકીર્તિ** કૃત મત્સ્યોદરકુમાર રાસ, વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ સં. ૧૪૯૯, તથા ગુણસ્થાનક વિચાર ચોપઈ;

પર સં. ૧૪૯૭ માં અને ક્ષેત્રસમાસ પર સં. ૧૫૨૯ માં, ત. જય-ચંદ્ર સૂરિ શિ. હેમહંસ ગણિએ ષડાવશ્યક પર સં. ૧૫૦૧ માં, અને તેજ વર્ષમાં વૃદ્ધ તપા રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય માણિક્યસુંદર ગણિએ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત ભવભાવના સૂત્ર પર દેવકુલ પાટકમાં-બાલાવબોધ રચ્યા. આ સર્વે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષા પર ખરો પ્રકાશ નાંખે તેમ છે.

૭૮૯. ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય-પર આવતા જણાય છે કે પંદરમા શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે ટૂંક કાવ્યો રચ્યાં જણાયાં છે-તેમાં કેટલાંક તો સ્તવનો-સ્તુતિ (દેવ-ગુરૂની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી ગયા છીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં-આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન ખેંચે તેવી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિકૃત ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-(પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપાઈ, અંતરંગ ચોપાઈ), ૫૮ કડીનો નેમિ-નાથ ફાગ તથા કેટલાંક સ્તવનો; સોમસુંદરકૃત આરાધના રાસ અને સ્થૂલિભદ્ર ફાગ સં. ૧૪૮૧; પિંપલગચ્છના વીરપ્રભસૂરિશિ. હીરા-નંદ સૂરિના વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ સં. ૧૪૮૪, વિદ્યાવિલાસ પવાડો સં. ૧૪૮૫, દશાર્ણભદ્ર રાસ; જંબુસ્વામી વિવાહલો સાચોરમાં સં.૧૪૯૫, કલિકાળ રાસ વગેરે; ઉક્ત પ. જયસાગરસૂરિ કૃત જિનકુશલસૂરિ-ચતુષ્પદી સં. ૧૪૮૧, ચૈત્યપરિપાટી સં. ૧૪૮૭, નગરકોટ તીર્થ પરિપાટિ, અને વજ્રસ્વામી ગુરુ રાસ સં. ૧૪૮૯ જૂનાગઢમાં; માંડણશ્રાવક કૃત સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ સં. ૧૪૯૮, ચંપા કૃત નલચરિત્ર, મેઘા કૃત તીર્થમાળા સ્તવન, તથા રાણકપુર સ્તવન સં. ૧૪૯૯; તેજ વર્ષમાં દેવરત્નસૂરિ ફાગ તેના એક શિષ્ય કૃત; તથા વડતપ ગચ્છના સાધુકીર્તિ કૃત મત્સ્યોદરકુમાર રાસ, વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ સં. ૧૪૯૯, તથા ગુણસ્થાનક વિચાર ચોપઈ;

પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જુના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાંધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બંધાયા છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજી જૈન ભંડારોમાં અને જૈનેતર વ્યક્તિઓના કબ્જામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાંધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે. આપણા જુના સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાનો-transitional period નો-છે..." ૪૬૧

૭૧૨. જયશેખરે સંસ્કૃતમાં પ્રબોધચિંતામણી એક રૂપક (allegory) તરીકે સં. ૧૪૬૨માં રચેલો જણાવી ગયા છીએ. તેજ વિષયનો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેમણે ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ અથવા **પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણી ચોપઈ** એ નામનો ગ્રંથ રચેલ છે કે જે વિક્રમ ૧૫મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભની ગુજરાતી ભાષાનો અવિકલ નમુનો પુરો પાડે છે. જો કે તે પોતાના સંસ્કૃત ગ્રંથ નામે 'પ્રબોધચિંતામણિ' નાજ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં ભાષાનો પ્રવાદ સ્વતંત્ર અખંડિત અને સ્વાભાવિકપણે વહે છે. તે ગ્રંથ પ્રબોધચંદ્રોદય જેવા પરપ્રવાદીઓના વાક્પ્રહારોના પ્રતિકારરૂપ, લોકપ્રચલિત પાખંડ અને લોકોત્તર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે રચાયેલો છે. આ ઉપરથી ધર્મબુદ્ધિ-પાપબુદ્ધિ રાસ આદિ કૃતિઓ પછીના સમયમાં થઇ છે. આ પ્રબંધની પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જોતાં તે ૧૫ મા સૈકામાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, **ભાલણ**, મીરાંબાઈ આદિની ગુજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે. આમા જુની ગુજરાતી છે અને અનેક છંદો જેવા કે દૂહા, ધ્રૂપદ, એકતાલી ચોપઈ, વસ્તુ, સરસ્વતી ધઉલ, છપ્પય, ગુજરી વગેરેમાં, પ્રાસંગિક વ્યાવહારિક પ્રબોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મરાજનું ચરિત્ર પ્રકટ

૪૬૧ 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ' ૭ મા મૌક્તિકનો ઉપોદ્ઘાત; 'જૈનયુગ' પુ ૧ પૃ. ૧૨૫.

પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જુના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાંધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બંધાયા છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજી જૈન ભંડારોમાં અને જૈનેતર વ્યક્તિઓના કબ્જામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાંધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે. આપણા જુના સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિનપણાનો–transitional period નો–છે..." ૪૬૧

૭૧૨. જયશેખરે સંસ્કૃતમાં પ્રબોધચિંતામણી એક રૂપક (allegory) તરીકે સં. ૧૪૬૨માં રચેલો જણાવી ગયા છીએ. તેજ વિષયનો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેમણે ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ અથવા **પરમહંસ પ્રબંધ–પ્રબોધચિંતામણી ચોપઈ** એ નામનો ગ્રંથ રચેલ છે કે જે વિક્રમ ૧૫મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભની ગુજરાતી ભાષાનો અવિકલ નમુનો પુરો પાડે છે. જો કે તે પોતાના સંસ્કૃત ગ્રંથ નામે 'પ્રબોધચિંતામણિ' નાજ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં ભાષાનો પ્રવાહ સ્વતંત્ર અખંડિત અને સ્વાભાવિકપણે વહે છે. તે ગ્રંથ પ્રબોધચંદ્રોદય જેવા પરપ્રવાદીઓના વાક્પ્રહારોના પ્રતિકારરૂપ, લોકપ્રચલિત પાખંડ અને લોકોત્તર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે રચાયેલો છે. આ ઉપરથી ધર્મબુદ્ધિ–પાપબુદ્ધિ રાસ આદિ કૃતિઓ પછીના સમયમાં થઇ છે. આ પ્રબંધની પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જોતાં તે ૧૫ મા સૈકામાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, મીરાંબાઈ આદિની ગૂજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે. આમા જૂની ગૂજરાતી છે અને અનેક છંદો જેવા કે દૂહા, ધ્રુપદ, એકતાલી ચોપઈ, વસ્તુ, સરસ્વતી ધઉલ, છપ્પય, ગુર્જરી વગેરેમાં, પ્રાસંગિક વ્યાવહારિક પ્રબોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મરાજનું ચરિત્ર પ્રકટ

૪૬૧ 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ' ૭ મા મૌક્તિકનો ઉપોદ્ઘાત; 'જૈનયુગ' પુ ૧ પૃ. ૧૨૫.

૭૧૫ 'પ્રબોધચિંતામણીનો પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્ત છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઢીસેં ચઉપઇ અને લગભગ પોણોસો દૂહા છે. તે સિવાય પદ્ધરી, ચરણાકુલ, મરહટ્ઠા, દુમિલા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા ઓછા દેખા દેછે; અને અપભ્રંશમાથી જૂની ગૂજરાતીમા ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છપ્પય, સરસ્વતી ધઉલ, તલહાર્ અને ધઉલ એ મિશ્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધી છે. બાકીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવા એક કડીના દૂપદનો, પદ જેવા અનેક કડીનાં દૂપદ તથા ઝાબદનો અને ધઉલ કિંવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યનો નવમો ભાગજ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમા બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે. જયશેખર સૂરિના ન્હાના ગુરૂભાઈ મેરુતુંગસૂરિ, તેમના શિષ્ય માણિક્યસુંદર સૂરિએ જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંવત ૧૪૭૮ માં રચ્યૂં છે; તે બોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં લેવાતી છૂટ ભોગવતૂં પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, તે બોલી માણિક્યસુંદર બોલીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવૂં નામ આપે છે.

૭૧૬ 'પ્રાકૃત પાસેથી વારસામાં મળેલી છંદની પૂંજી વધારીને અપભ્રંશે ગૂજરાતીને આપી.[૪૬૨] એને લીધે ગૂજરાતીનૂં પુરાતન સાહિત્ય છંદમાં રચાયૂં. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવૂં સાહસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયબંધ ઊપજાવ્યો. ચિરંતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછૂં ઉપલબ્ધ અને ઓછેરૂં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગતકાળનૂં ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાંજ હોય-છંદમાં ન હોય, એવી માન્યના બાંધનાર પુરૂષ અપભ્રંશે આપેલો વારસો ભૂલી જાય છે....વળી છંદનો કલામય ઉપયોગ આજકાલનો નથી-પણ કલાના જેટલો જૂનો છે.'[૪૬૩]

---

૪૬૨ 'જુઓ હેમાચાર્ય વિરચિત છંદોનુશાસનનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ભાગ.' (રે૦ સુત)

૪૬૩ જુઓ દિ બ. કેશવલાલ હર્ષદ ધ્રુવના સંપાદિત 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય'માં તેમની પ્રસ્તાવના અને જૈનયુગ પુ ૩ પૃ. ૧૦૧ માં 'પ્રબોધ ચિંતામણી સંબંધી સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઇ.'

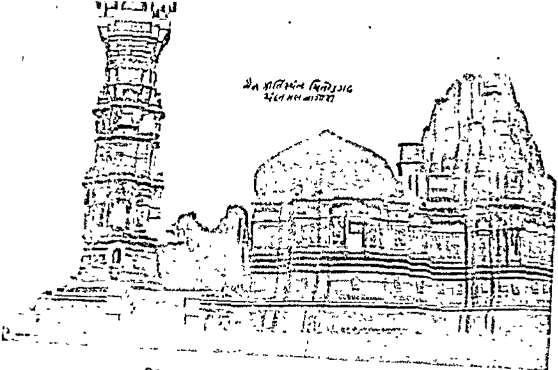
૭૧૫ 'પ્રબોધચિંતામણીનો પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્ત છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઢીસેં ચઉપઇ અને લગભગ પોણોસો દૂહા છે. તે સિવાય પદ્ધરી, ચરણાકુલ, મરહટ્ઠા, દુમિલા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા ઓછા દેખા દેછે; અને અપભ્રંશમાથી જૂની ગૂજરાતીમા ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છપ્પય, સરસ્વતી ધઉલ, તલહારૂ અને ધઉલ એ મિશ્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધી છે. બાકીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવા એક કડીના દૂપદનો, પદ જેવા અનેક કડીનાં દૂપદ તથા ઝાબટનો અને ધઉલ કિંવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યનો નવમો ભાગજ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમા બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે. જયશેખર સૂરિના ન્હાના ગુરુભાઈ મેરુતુંગસૂરિ, તેમના શિષ્ય માણિક્યસુંદર સૂરિએ જૂની ગૂજ-રાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંવત ૧૪૭૮ માં રચ્યૂં છે; તે બોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં લેવાતી છૂટ ભોગવતૂં પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, તે બોલી માણિક્યસુંદર બોલી-વાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવૂં નામ આપે છે.

૭૧૬ 'પ્રાકૃત પાસેથી વારસામાં મળેલી છંદની પૂંજી વધારીને અપભ્રંશે ગૂજરાતીને આપી.[૪૬૨] એને લીધે ગૂજરાતીનૂં પુરાતન સાહિત્ય છંદમાં રચાયૂં. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવૂં સાહસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયબંધ ઊપજાવ્યો. ચિરંતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછૂં ઉપલબ્ધ અને ઓછેરૂં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગતકાળનું ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાંજ હોય-છંદમાં ન હોય, એવી માન્યતા બાંધનાર પુરૂષ અપભ્રંશે આપેલો વારસો ભૂલી જાય છે....વળી છંદનો કલામય ઉપ-યોગ આજકાલનો નથી-પણ કલાના જેટલો જૂનો છે.'[૪૬૩]

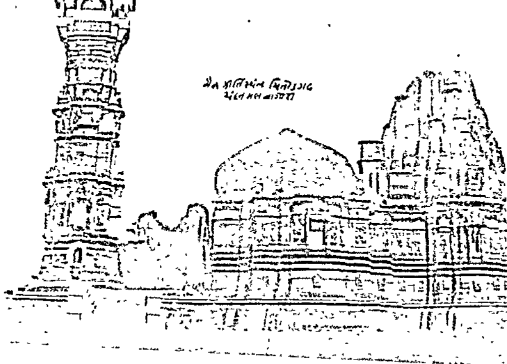
---

૪૬૨ 'જુઓ હેમાચાર્ય વિરચિત છંદોનુશાસનનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ભાગ.' (દે૦ સુર)

૪૬૩ જુઓ દિ બ. કેશવલાલ હર્ષદ ધ્રુવના સંપાદિત 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય'માં તેમની પ્રસ્તાવના અને જૈનયુગ પુ ૩ પૃ. ૧૦૧ માં 'પ્રબોધ ચિંતામણી સંબંધી સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઇ.'

ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્થંભ પૃ. ૪૫૫ ટિ. ૪૪૪.

ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્થંભ પૃ. ૪૫૫ ટિ. ૪૪૪.

માઘ (અસિત) સપ્તમી દિને ગુરૂવારે જૂનાગઢના રાજા **માંડલિકે** રત્ન (સિંહ)સૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ કરાવી; તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન થતું હતું. [૪૬૮]તેજ રાજાના સમયમાં સં. ૧૫૦૯

નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર કૃપા-ઉપકાર કરીને. જિકો-જે. તિહિરૂં-તેનું. મુકાવું-મૂકાવ્યું, છોડાવ્યું. પલે-પાળ્યું જાય. માંગવા ન લહિ-માગી ન શકે. ઉપરિ-ઉપર જોગ્યંની વ્યાખ્યા જુઓ. મયા ઉધારા-મયા ધારણ કરી, 'દયા મયા' કરી, કૃપા કરી. મુગતી-મુક્તિ, છૂટ કીધી-કરી. થાપુ-થાપ્યું, સ્થાપ્યું. આઘાટ-નિયમ. ગુરિહિ-ફારસી શબ્દ (?) નિયમનો લેખ. રોપાવી-રોપી, ઉભી કરી. (સં. રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા). લોપિસિ-લોપશે તિ-તેને (કર્મકારક) ભાંગીરૂં-તોડનાના. લાગિસિ-લાગશે અનિ-અને (સં અન્યત્) સંઘ-સંઘ, યાત્રિકોનો સમૂહ. અવિસઇ-આવશે સંસ્કૃત સમ-આવિષ્યતિ (?). સ-તે. ફદ્દુ (સંસ્કૃત પદ્દિક)-ફદીઉં, બે આનાની લગભગ કિંમતનો ચાંદીનો સિક્કો. અચલેશ્વરિ, ભંડારિ, સંનિધાનિ-એમાં 'ઇ' અધિકરણ કારક છે. દુગાણી (સં. દ્વિકાકિણી) એક પદ્દિકના પાંચ (રૂપિયાના ૪૦) એવો એક તાંબાનો સિક્કો. મુકિસ્યઇ-મૂકશે (સરખાવો મુકાવું, અવિસઇ). દૂએ-દૂતક. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજાજ્ઞા અપાઇ હોય તેનું નામ 'દૂતકોડત્ર' એમ કહીને લખાતું હતું. તેનો અપભ્રંશ દૂએ, દુવે યા દુબે પ્રત, પછીના લેખો પટ્ટો આદિમાં આવે છે. આ લેખના દૂએ યા દૂતક સ્વયં રાણા કુંભાજ છે દોસી રામણ-આ લેખનો લેખક હશે. ઓઝાજીનો લેખ 'અનંદ વિક્રમ સંવત્કી કલ્પના' ના પ્ર. પ્ર. ૧, પૃ ૪૫૦-૪૫૨.

૪૬૮ આ સંબંધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ગઢમાં એક શિલાપટ્ટ છે તેમાં છે કે જે મારી ગિરનાર યાત્રાના અવસરે તા. ૩૦-૬-૨૯ ને દિને મેં ભાંગ્યો તૂટ્યો ઉતારી લીધો તેમાંથી નીચેનું પ્રસ્તુત જેટલું મૂકેલ છે.

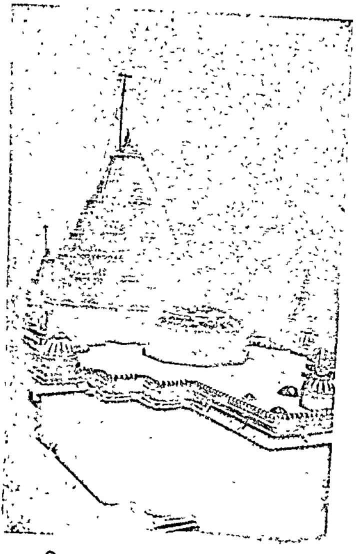
'સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૦૭ વર્ષે માઘ...સપ્તમી દિને ગુરૂવારે...શ્રી... રાણાશ્રી મેલગદે સુત રાઉલશ્રી મહિપાલદે સુત...શ્રી મંડલિક પ્રમુખા... સર્વજીવકરૂણાકરણતત્પરેષુ ઔદાર્ય ગાંભીર્ય ચાતુર્ય શૌર્યાદિ ગુણરત્ન રત્ન(સિંહ) સૂરીણાં પટ્ટાભિષેકાવસરે સ્વંઋતીર્થ વાસ્તવ્ય સા० દેવા સુત ઢાંસા સુત...રાજહુદીન...સમસ્તજીવઅભયદાનકરણ...દ્વાદશ અષ્ટમી ચતુર્દશીદિનેષુ સર્વ જીવ અમારિ કારિતા''

માઘ (અસિત) સપ્તમી દિને ગુરૂવારે જૂનાગઢના રાજા માંડલિકે રત્ન (સિંહ)સૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ કરાવી; તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન થતું હતું. [૪૬૮]તેજ રાજાના સમયમાં સં. ૧૫૦૯

નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર કૃપા-ઉપકાર કરીને. જિકો-જે. તિહિરૂં-તેનું. મુકાવું-મૂકાવ્યું, છોડાવ્યું. પલે-પાલ્યું જાય. માંગવા ન લહિ-માગી ન શકે. ઉપરિ-ઉપર જોગ્યની વ્યાખ્યા જુઓ. મયા ઉધારા-મયા ધારણ કરી, 'દયા મયા' કરી, કૃપા કરી. મુગતી-મુક્તિ, છૂટ કીધી-કરી. થાપુ-થાપ્યું, સ્થાપ્યું. આઘાટ-નિયમ. ગુરિહિ-ફારસી શરહ (?) નિયમનો લેખ. રોપાવી-રોપી, ઉભી કરી. (સં. રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા). લોપિસિ-લોપશે તિ-તેને (કર્મકારક) ભાંગીરૂં-તોડવાના. લાગિસિ-લાગશે અનિ-અને (સં અન્યત્) સંઘ-સંઘ, યાત્રિકોનો સમૂહ. અવિસઇ-આવશે સંસ્કૃત સમ-આવિષ્યતિ (?). સ-તે. ફદ્દુ (સંસ્કૃત પદિક)-ફદીરૂ, બે આનાની લગભગ કિંમતનો ચાંદીનો સિકકો. અચલેશ્વરિ, ભંડારિ, સંનિધાનિ-એમાં 'ઇ' અધિકરણ કારક છે. દુગાણી (સં. દ્વિકાકિણી) એક પદિકના પાંચ (રૂપિયાના ૪૦) એવો એક તાંબાનો સિકકો. મુકિસ્યઇ-મૂકશે (સરખાવો મુકાવું, અવિસઇ). દૂએ-દૂતક. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજાજ્ઞા અપાઇ હોય તેનું નામ 'દૂતકોઽત્ર' એમ કહીને લખાતું હતું. તેનો અપભ્રંશ દૂએ, દુવે યા દુએ પ્રત, પછીના લેખો પટ્ટો આદિમાં આવે છે. આ લેખના દુએ યા દૂતક સ્વયં રાણા કુંભાજ છે દોસી રામણ-આ લેખનો લેખક હશે. ઓઝાજીનો લેખ 'અનંદ વિક્રમ સંવત્‌કી કલ્પના' ના પ્ર. પ્ર. ૧, પૃ ૪૫૦-૪૫૨.

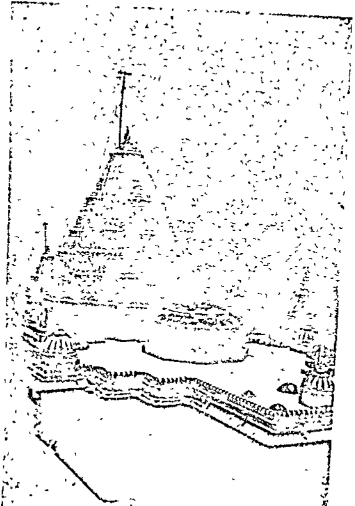
૪૬૮ આ સંબંધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ગટમાં એક શિલાપટ્ટ છે તેમાં છે કે જે મારી ગિરનાર યાત્રાના અવસરે તા. ૩૦-૬-૨૯ ને દિને ગોં ભાંગ્યો તૂટ્યો ઉતારી લીધો તેમાંથી નીચેનું પ્રસ્તુત જેટલું મૂકેલ છે.

'સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૦૭ વર્ષે માઘ...સપ્તમી દિને ગુરૂવારે...શ્રી... રાણાશ્રી મેલગદે સુત રાઉલશ્રી મહિપાલદે સુત...શ્રી મંડલિક પ્રમુખા... સર્વજીવકરૂણાકરણતત્પરેષુ ઔદાર્ય ગાંભીર્ય ચાતુર્ય શૌર્યાદિ ગુણરત્ન રત્ન(સિંહ) સૂરીણાં પટ્ટાભિષેકાવસરે સ્વસંસ્તીર્થ વાસ્તવ્ય સા૦ દેવા સુત દાંસા સુત...રાજાફ્રીન...સમસ્તજીવઅભયદાનકરણ...કારેણ અષ્ટમી ચતુર્દશીદિનેષુ સર્વ જીવ અમારિ કારિતા।'-

ગિરનારપરની સગ્રામ સોનીની ટુંક

[જૈન સસ્તી વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

ગિરનારપરની સગ્રામ સોની

[જૈન સસ્તી વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

પાસે ઉમાપુરમાં સં. ૧૪૭૦ માં ૭ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈ સિદ્ધાંતો શીખી લીધાં અને દુર્વાદીઓનાં માન ઉતારી બાલ દશા છતાં જીર્ણ-દુર્ગમાં મહિપાલ રાજાને રંજિત કરેલ હતો. ક્રમે વિવાદપ્રશસ્તિના યોગવહનથી ગણિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પંડિતપદ સોમસુંદરસૂરિએ દેવગિરિથી આવેલા સાહ મહાદેવના કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સં. ૧૪૯૩ માં આપ્યું. સં. ૧૫૦૧ માં મુંડસ્થલમાં મુનિસુંદરસૂરિએ વાચકપદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ સંઘપતિ ભીમે કર્યો. સં.૧૫૧૭ માં ગચ્છનાથ બન્યા પછી માલવદેશ અવલોકી ગૂજરાતમાં આવી સ્તંભતીર્થમાં રત્નમંડન અને સોમદેવસૂરિ સાથે ગચ્છમેલ કર્યો-પૃથક્ પક્ષ જેવું થઇ ગયું હતું તે દૂર કર્યું. સં ૧૫૨૨ માં ગચ્છપરિધાપનિકા વિધિ કરી અનેકને આચાર્યપદ, વાચકપદ, વિબુધપદ, આપ્યાં (તેની સૂચિ માટે જુઓ સર્ગ બીજો) ગૂર્જરત્રા મરૂ અને માલવ દેશમા પ્રસિદ્ધ શ્રાવકો, અને તેમના કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક બિંબ પ્રતિષ્ઠાદિનો ઉલ્લેખ ત્રીજા સર્ગમાં છે. ગિરિપુર (ડુંગરપુર) માં ઉકેશ જ્ઞાતિનો સાહ સાલ્હ તે સોમદાસ રાજાનો મંત્રિ હતો. તેણે ૧૨૦ મણ પિત્તલની જિનમૂર્ત્તિ કરાવી તેની અન્ય બિંબો સાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દક્ષિણના દેવગિરિના સાહ મહાદેવે શત્રુંજ્યાદિની તીર્થયાત્રા કરી લાટપલ્લિ આદિમાં પુષ્કળ દ્રવ્યથી કરેલા ઉત્સવથી અનેકને વાચક, મહત્તરાપદ અપાવ્યાં. હાડાવટી માલવદેશના પ્રજાપ્રિય અહમ્મુદના મુખ્ય મંત્રી મંડપ (માંડવગઢ) ના વાસી પ્રાગ્વાટવંશના સંઘપતિ ચંદ્રસાધુ (ચાંદાસાહે) ૭૨ કાષ્ઠમય જિનાલય અને ધાતુના ૨૪ જિનના પટ્ટો વગેરે કરાવ્યાં. અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અહ-મ્મદાવાદના વાસી શ્રી ગદરાજ (ગદા) મંત્રીએ સોઝીત્રક (સોઝીનરા) માં ત્રીશહજાર દ્રમ ટંક ખર્ચી નવું જૈન મંદિર કરાવી તેમાં સોમ-દેવસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને શુભરત્નને વાચકપદ અપાવ્યુ. મંડનશ્રેષ્ઠીવાળા આશાવલ્લીપુરમાં તે સૂરિએ સોમલબ્ધિને ગણિનીનું પદ આપ્યુ. માલવદેશમાં ગ્યાસદીન રાજ્યે મંડપદુર્ગના વાસી સં. સૂરા અને વીરા પ્રાગ્વાટજ્ઞાતિમા મુખ્ય હતા તેમણે સુધાનંદનસૂરિ

પાસે ઉમાપુરમાં સં. ૧૪૭૦ માં ૭ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈ સિદ્ધાંતો શીખી લીધાં અને દુર્વાદીઓનાં માન ઉતારી બાલ દશા છતાં જીર્ણ-દુર્ગમાં મહિપાલ રાજાને રંજિત કરેલ હતો. ક્રમે વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિના યોગવહનથી ગણિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પંડિતપદ સોમસુંદરસૂરિએ દેવગિરિથી આવેલા સાહ મહાદેવના કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સં. ૧૪૯૩ માં આપ્યું. સં. ૧૫૦૧ માં મુંડસ્થલમાં મુનિસુંદરસૂરિએ વાચકપદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ સંઘપતિ ભીમે કર્યો. સં.૧૫૧૭ માં ગચ્છનાથ બન્યા પછી માલવદેશ અવલોકી ગૂજરાતમાં આવી સ્તંભતીર્થમાં રત્નમંડન અને સોમદેવસૂરિ સાથે ગચ્છમેલ કર્યો-પૃથક્ પક્ષ જેવું થઇ ગયું હતું તે દૂર કર્યું. સં ૧૫૨૨ માં ગચ્છપરિધાપનિકા વિધિ કરી અનેકને આચાર્યપદ, વાચકપદ, વિબુધપદ, આપ્યાં (તેની સૂચિ માટે જુઓ સર્ગ બીજો) ગૂર્જરત્રા મરૂ અને માલવ દેશમા પ્રસિદ્ધ શ્રાવકો, અને તેમના કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક બિંબ પ્રતિષ્ઠાદિનો ઉલ્લેખ ત્રીજા સર્ગમાં છે. ગિરિપુર (ડુંગરપુર) માં ઉકેશ જ્ઞાતિનો સાહ સાલ્હ તે સોમદાસ રાજાનો મંત્રિ હતો. તેણે ૧૨૦ મણ પિત્તલની જિનમૂર્તિ કરાવી તેની અન્ય બિંબો સાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દક્ષિણના દેવગિરિના સાહ મહાદેવે શત્રુંજ્યાદિની તીર્થયાત્રા કરી લાટપલ્લિ આદિમાં પુષ્કળ દ્રવ્યથી કરેલા ઉત્સવથી અનેકને વાચક, મહત્તરાપદ અપાવ્યાં. હાડાવટી માલવદેશના પ્રજાપ્રિય અહમ્મુદના મુખ્ય મંત્રી મંડપ (માંડવગઢ) ના વાસી પ્રાગ્વાટવંશના સંઘપતિ ચંદ્રસાધુ (ચાંદાસાહે) ૭૨ કાષ્ઠમય જિનાલય અને ધાતુના ૨૪ જિનના પટ્ટો વગેરે કરાવ્યાં. અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અહ-મ્મદાવાદના વાસી શ્રી ગદરાજ (ગદા) મંત્રીએ સોઝીત્રક (સોઝીંત્રા) માં ત્રીશહજાર દ્રમ ટંક ખચી નવું જૈન મંદિર કરાવી તેમાં સોમ-દેવસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને શુભરત્નને વાચકપદ અપાવ્યુ. મંડનશ્રેષ્ઠીવાળા આશાવલ્લીપુરમાં તે સૂરિએ સોમલબ્ધિને ગણિનીનું પદ આપ્યુ. માલવદેશમાં ગ્યાસદીન રાજ્યે મંડપદુર્ગના વાસી સં. સૂરા અને વીરા પ્રાગ્વાટજ્ઞાતિમા મુખ્ય હતા તેમણે સુધાનંદનસૂરિ

અહમ્મદાવાદથી આવતાં સોમજયસૂરિને આગ્રહ કરતાં દરેકના તરફથી અનુક્રમે મહીસમુદ્ર, લબ્ધિસમુદ્ર, અમરનંદિ અને જિનમાણિક્યને વાચકપદ આપ્યાં. સીરોહીના ખીમા નામના સંઘપતિએ જિનહંસવાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું. સુંડાકના કુંતા નામના સંઘવીએ સીરોહીના સોમદેવસૂરિના શિષ્ય સુમતિસુંદરને આચાર્યપદ અપાવ્યું.

૭૨૪ અકમી(પુર)ના ઉકેશવંશીય સોની ઈશ્વર અને પતા એ બે ભાઇઓએ ઈડરના ભાણુ રાજાના દુર્ગ ઉપરના પ્રાસાદ કરતાં ઉંચો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ઘણાં બિંબો સાથે અજિતનાથના બિંબની લક્ષ્મીસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (સં. ૧૫૩૩[1]). આ ભાણુરાજાના મંત્રી કોઠારી ઉકેશવંશના શ્રીપાલે સુમતિસાધુને આચાર્યપદવી અપાવી. (અમદાવાદના) અકમી(પુર)ના ઉક્ત ઉકેશ જ્ઞાતીય અને પદપ્રતિષ્ઠા કરનાર ઈશ્વરના લઘુભાઇ પતા અને પુત્ર હરિશ્ચંદ્રે કરેલા ઉત્સવથી રાજપ્રિય અને ઈંદ્રનંદિને સૂરિપદ અપાયાં. અહમ્મદાવાદના મેઘમંત્રીએ ધર્મહંસ અને ઈંદ્રહંસને વાચકપદ અપાવ્યાં. પ્રહ્લાદન (પાલણપુર) વાગી ઉકેશ જ્ઞાતિના ખીમાના પુત્ર સા. જીવાએ આગમમંડનને વાચકપદ અપાવ્યું. (ઇડરના) ભાણુ રાજાના મંત્રીકોઠારી સાયરે ગુણસોમને, દરવર્ષે યાત્રા કરનાર હેમના સં. ધનાએ અનંતહંસને અને આશાપલ્લીના ૫૦ જૂઠા મઉઠાએ હંસનંદનને વાચકપદ અપાવ્યું. આમ ઈલદુર્ગ-ઈડરમાં ત્રણને સૂરિપદ, છને વાચકપદ, અને આઠને પ્રવર્તિનીપદ જૂદાં જૂદાં અપાયાં.

૭૨૫ સીરોહીમાં લક્ષ (લાખા) રાણાના અમાત્યો ને સંઘ લઈ શત્રુંજયની યાત્રા કરી થયેલ સંઘપતિઓ પ્રા૦ કો૦ ઉજલ અને કાજાએ સોમદેવસૂરિ સાથે છરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની સાનિધ્ય સુધી યાત્રા કરી અને સીરોહીમાં ૮૪ આચાર્યદંપતી સન્નિધ સોમજયસૂરિની દેશના સાંભળી

---

૧ આ સંબંધી સુધાનંદનસૂરિના શિષ્યે તે સમયે રચેલી 'ઈડરગઢ ચૈત્ય પરિપાટી' માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૫ ભાદ્રવી ચૈત્રનો અંક પૃ. ૩૪૧

ાહમ્મદાવાદથી આવતાં સોમજયસૂરિને આગ્રહ કરતાં દરેકના તર-
ી અનુક્રમે મહીસમુદ્ર, લબ્ધિસમુદ્ર, અમરનંદિ અને જિનમાણિ-
ાને વાચકપદ આપ્યાં. સીરોહીના ખીમા નામના સંઘપતિએ જિન-
સવાચકને સૂરિપણ અપાવ્યું. સુંડાકના કુંતા નામના સંઘવીએ
ારિહીના સોમદેવસૂરિના શિષ્ય સુમતિસુંદરને આચાર્યપદ અપાવ્યું.

૭૨૪ અકમી(પુર)ના ઉકેશવંશીય સોની ઈશ્વર અને પતા એ
ભાઇઓએ ઈડરના ભાણુ રાજાના દુર્ગ ઉપરના પ્રાસાદ કરતાં
ચો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ઘણાં બિંબો સાથે અજિતનાથના બિંબની
ાક્ષ્મીસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (સં. ૧૫૩૩[1]). આ ભાણુરાજાના
ંત્રી કોઠારી ઉકેશવંશના શ્રીપાલે સુમતિસાધુને આચાર્યપદવી અપાવી.
અમદાવાદના) અકમી(પુર)ના ઉક્ત ઉકેશ જ્ઞાતીય અને પદપ્રતિષ્ઠા
-રનાર ઈશ્વરના લઘુભાઇ પતા અને પુત્ર હરિશ્ચંદ્રે કરેલા ઉત્સવથી
રાજપ્રિય અને ઈંદ્રનંદિને સૂરિપદ અપાયાં. અહમ્મદાવાદના મેઘમંત્રીએ
ધર્મહંસ અને ઈંદ્રહંસને વાચકપદ અપાવ્યાં. પ્રહ્લાદન (પાલણપુર)
વાસી ઉકેશ જ્ઞાતિના ખીમાના પુત્ર સા. છવાએ આગમમંડનને વાચ-
કપદ અપાવ્યું. (ઇડરના) ભાણુ રાજાના મંત્રીકોઠારી સાયરે ગુણસો-
મને, દરવર્ષે યાત્રા કરનાર હેમના સં. ધનાએ અનંતહંસને અને
આશાપલ્લીના ૫૦ જૂદા મઉઠાએ હંસનંદનને વાચકપદ અપાવ્યું. આમ
ઈલદુર્ગ-ઈડરમાં ત્રણને સૂરિપદ, ૭ને વાચકપદ, અને આઠને પ્રવ-
ર્તિનીપદ જૂદાં જૂદાં અપાયાં.

૭૨૫ સીરોહીમાં લક્ષ (લાખા) રાણાના અમાત્યો ને સંઘ લઈ
શત્રુંજયની યાત્રા કરી થયેલ સંઘપતિઓ પ્રા૦ કો૦ ઉજ્જલ અને કાજ્યએ
સોમદેવસૂરિ સાથે છરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની સાનંદિન સુધી યાત્રા કરી
અને સીરોહીમાં ૮૪ આર્યદેવની સન્નિ સોમજયસૂરિની દેશના સાંભળી

૧ આ સંબંધી સુમાનંદનસૂરિના શિષ્ય તે સમયે રચેલી 'ઈડરગઢ ચૈત્ય
પરિપાટી' માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૫ ભાદ્રવા ચૈત્રનો અંક પૃ. ૩૪૧

. પોતાના નાનાભાઈ જીવણ[૪૭૦] સહિત રહીને સત્રાગારથી સંઘને તોષ કરવામાં લાખો ટંક ખર્ચ્યા. આ રીતે વિવિધ શ્રાવકોનાં ગુણો ત્રીજા સર્ગમાં પૂરાં થાય છે.

૭૨૯ ચોથા સર્ગમા સં. રત્ના મેઘા અને જેસિંગની યાત્રાનું વર્ણન છે. રત્નો તે સોમસુંદરસૂરિના પિતાનો સ્વજન થાય. તેના પૂર્વજ સંબંધી કહેલ છે કે સામહિકા નામની ગૂજરાતની એક નગરીમા પ્રાગ્વાટ વંશનો જૈત્રસિંહ તે સોમસુંદરસૂરિનો પિતૃપૂર્વજ થયો. પછી ભૂટ્ટડ-કાલો ને તેના છ પુત્ર પૈકી સામલના ચાર પુત્રો પૈકી જ્યેષ્ઠ પુત્ર સજ્જને માલવદેશમાં જઈ પર્ણવિહાર ગામમાં વાસ કર્યો; તેને પર્ણદેવીથી કર્મા નામનો પુત્ર થયો કે જે (અક્ષિ અંતરીક્ષ અક્ષરસાંક વર્ષમાં) સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી સંઘપતિ થયો. તે પર્ણ-

---

૪૭૦ આ જીવણના પુત્ર પુંજરાજે સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા (પી. ૫, ૧૬૬) રચી છે. તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે શ્રીમાલ સદેપાલનો પુત્ર કોરો તેનો પુત્ર પામો ને તેનો પુત્ર ગોવા સા. રામચંદ્રમાં પ્રીતિવાળો થયો. તેનો પુત્ર પંચ સા. ને તેની સ્ત્રી મહીથી બે પુત્રો થયા તે આ જીવન અને મેઘ. તે બંનેએ મંડપદુર્ગમાં ખલચિ સાહિગયાસ (ખીલજી ગ્યાસુદ્દિન) ના મંત્રી થઇ પરોપકાર વડે ભારે ખ્યાતી મેળવી. જીવને મંત્રિનો ભાર નાનાભાઈ મેઘને (ઉપર મોટાભાઇ જણાવ્યું છે) સોંપી બ્રહ્મવિદ્યામાં સમય ગંઠ્યો. મેઘમંત્રીએ શ્રી ગયાસ પાસે 'મફરલી મલિક' નામનું નામ પ્રાપ્ત કર્યું. જીવનની મકૂ નામની પત્નિથી થયેલ પુત્ર પુંજરાજે પોતાનાં સૂત્રોથી સારસ્વત પર ટીકા રચી. આ પરથી જણાય છે કે મેઘ મંત્રીની જૈન ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી અને ખાસ કરી સ્ત્રીમંડળની તો જરૂર હતી, જ્યારે જીવનમંત્રીની બ્રહ્મવિદ્યા-જગદીશ્વરની પૂજામાં પ્રીતિ હતી ને તેનો પુત્ર પુંજરાજ પણ જૈનેતર ધર્માનુયાયી હતો. તેણે મંગલાચરણ દ્વિરદાનન-ગણપતિનું કર્યું છે. વળી પુરૂષો એક ધર્મ પાળે ને સ્ત્રીઓ બીજો ધર્મ પાળે એમ પણ હાલ શ્રીમાળીમાં જોવામાં આવે છે તેમ પહેલાં બનતું પણ સાથે પુરૂષો સ્ત્રીઓના ધર્મ પ્રત્યે પણ અનુરાગ બતાવતા. એક ભાઇ એક ધર્મમાં આસ્થા રાખે અને બીજો બીજામાં એમ પણ ઉદારભાવ એક કુટુંબમાં રહેતો.

ા પોતાના નાનાભાઈ જીવણ૪૭૦ સહિત રહીને સત્રાગારથી સંઘને તોષ કરવામાં લાખો ટંક ખર્ચ્યા. આ રીતે વિવિધ શ્રાવકોનાં ર્ણનો ત્રીજા સર્ગમાં પૂરાં થાય છે.

૭૨૯ ચોથા સર્ગમાં સં. રત્ના મેઘા અને જેસિંગની યાત્રાનું ર્ણન છે. રત્નો તે સોમસુંદરસૂરિના પિતાનો સ્વજન થાય. તેના ર્વજ સંબંધી કહેલ છે કે સામહિકા નામની ગૂજરાતની એક નગરીમાં પ્રાગ્વાટ વંશનો જૈત્રસિંહ તે સોમસુંદર સૂરિનો પિતૃપૂર્વજ થયો. પછી ભૂઠ્ઠ-કાલો ને તેના છ પુત્ર પૈકી સામલના ચાર પુત્રો પૈકી જ્યેષ્ઠ પુત્ર સજ્જને માલવદેશમાં જઈ પર્ણવિહાર ગામમાં વાસ કર્યો; તેને પર્ણદેવીથી કર્મા નામનો પુત્ર થયો કે જે (અક્ષિ અંતરીક્ષ અક્ષરસાંક વર્ષમાં) સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી સંઘપતિ થયો. તે પર્ણ-

---

૪૭૦ આ જીવણના પુત્ર પુંજરાજે સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા (પી. ૫, ૧૬૯) રચી છે. તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે શ્રીમાલ સદેપાલનો પુત્ર કોરો તેનો પુત્ર પામો ને તેનો પુત્ર ગોવા સા. રામચંદ્રમાં પ્રીતિવાળો થયો. તેનો પુત્ર પંચ સા. ને તેની સ્ત્રી મદીથી બે પુત્રો થયા તે આ જીવન અને મેઘ. તે બંનેએ મંડપદુર્ગમાં ખલચિ સાહિગયાસ (ખીલજી ગ્યાસુદ્દિન) ના મંત્રી થઇ પરોપકાર વડે ભારે ખ્યાતી મેળવી. જીવને મંત્રિનો ભાર નાનાભાઈ મેઘને (ઉપર મોટાભાઇ જણાવ્યું છે) સોંપી બ્રહ્મવિદ્યામાં સમય ગાળ્યો. મેઘમંત્રીએ શ્રી ગયાસ પાસે 'મફરલી મલિક' નામનું નામ પ્રાપ્ત કર્યું. જીવનની મકૂ નામની પત્નિથી થયેલ પુત્ર પુંજરાજે પોતાનાં સૂત્રોથી સારસ્વત પર ટીકા રચી. આ પરથી જણાય છે કે મેઘ મંત્રીની જૈન ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી અને ખાસ કરી સ્રીમંડળની તો જરૂર હતી, જ્યારે જીવનમંત્રીની બ્રહ્મવિદ્યા-જગદીશ્વરની પૂજામાં પ્રીતિ હતી ને તેનો પુત્ર પુંજરાજ પણ જૈનેતર ધર્માનુયાયી હતો. તેણે મંગલાચરણ દ્વિરદાનન-ગણપતિનું કર્યું છે. વળી પુરૂષો એક ધર્મ પાળે ને સ્ત્રીઓ બીજો ધર્મ પાળે એમ પણ હાલ શ્રીમાળીમાં જોવામાં આવે છે તેમ પહેલાં બનતું પણ સાથે પુરૂષો સ્ત્રીઓના ધર્મ પ્રત્યે પણ અનુરાગ બતાવતા. એક ભાઇ એક ધર્મમાં આસ્થા રાખે અને બીજો બીજામાં એમ પણ ઉદારભાવ એક કુટુંબમાં રહેતો.

૭૩૦ સં. ૧૫૨૪ માં ખ. કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે રાજગૃહીના વૈભારગિરિપર જિનભદ્રસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી કે જે હાલ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૬ માં તે ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી યવનપુરમાં (જોનપુર ? માં) શ્રીમાલી મલ્લરાજે સર્વ સિદ્ધાંતો લખાવ્યા. (તે પૈકી ભગવતીની પ્રત ગુ. નં. ૩૬૮ માં વિદ્યમાન છે) સં. ૧૫૩૬ માં ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિએ જેસલમેરમાં દેવકર્ણ રાજાએ અષ્ટાપદ પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૫૩૮ માં ત. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ અને સોમજય-સૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના શ્રીમાલ દેવાએ[૪૭૧] જ્ઞાનકોશ લખાવ્યો તે પૈકી પન્નવણાસૂત્રની પ્રત (ગુ. પોથી ૧૦) વિદ્યમાન છે.

૭૩૧ મહમદ બેગડાના સમયમા (સં. ૧૫૦૨ થી ૧૫૬૮) જૈન શેઠ ખેમા હડાલીઆએ દુકાળ વખતે ગૂજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરૂં પાડી 'એક વાણિયો શાહ, અને બીજો શાહ પાદશાહ'-એ કહેવતને જન્મ આપ્યો હતો (લગભગ સં. ૧૫૩૯)-જુઓ ખેમા હડાલીઆનો રાસ(ઐ. રાસસંગ્રહ ભાગ ૧ લો). સં. ૧૫૮૨માં દુષ્કાળ પડયો હતો ત્યારે જૈન ઓસવાલ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ પીરોજી સિક્કાનો ખર્ચ કર્યો હતો. (જુઓ કર્મચંદ્ર પ્રબંધ)

૭૩૨ સં. ૧૫૮૭ માં શેઠ કર્માશાહે વૈશાખ (ગૂજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો ટૂંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિતોડમાં ઓસવંશ (ઓસવાલ જ્ઞાતિ)ની વૃદ્ધ શાખામાં (વીસા) સારણદેવ નામનો પુરૂષ થયો તે જૈન આમ રાજાનો વંશજ હતો. તેના રામદેવ-લક્ષ્મીસિંહ-ભુવનપાલ-ભોજરાજ-ઠક્કરસિંહ-ખેતા

---

૪૭૧ આ દેવાના સંબંધમાં તે પ્રતને અંતે જણાવ્યું છે કે મૂલ પાટણમાં શ્રીમાલી મદન-દેવસિંહ-સલખણુ તેને એક સ્ત્રીથી સદા અને દેમા નામના બે પુત્ર થયા, ને બીજી સ્ત્રીથી આ દેવો થયો. સદાએ પુણ્યકાર્યો ઘણાં કર્યા, તે પાતસાહ મહમૂદનો સંમાન્ય હતો, અને પછી અહમ્મદશાહનો પણ માનીતો થયો. તેના રાજ્યમાં સં. ૧૫૦૮ માં સત્રાગાર સદાએ માંડયું. દેવો અમદાવાદમાં રહેતો.

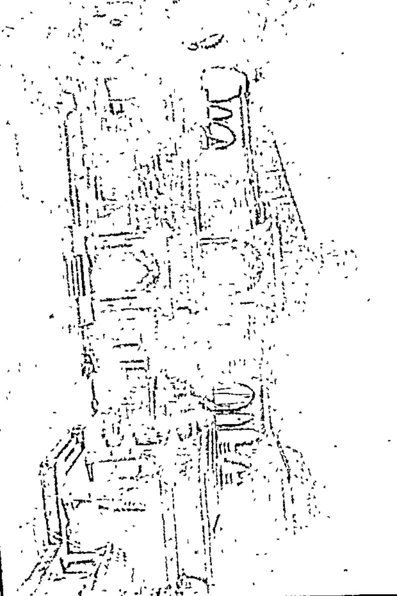
૭૩૦ સં. ૧૫૨૪ માં ખ. કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે રાજગૃહીના વૈભારગિરિપર જિનભદ્રસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી કે જે હાલ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૬ માં તે ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી યવનપુરમાં (જોનપુર ? માં) શ્રીમાલી મલ્લરાજે સર્વ સિદ્ધાંતો લખાવ્યા. (તે પૈકી ભગવતીની પ્રત ગુ. નં. ૩૬૮ માં વિદ્યમાન છે) સં. ૧૫૩૬ માં ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિએ જેસલમેરમાં દેવકર્ણ રાજાએ અષ્ટાપદ પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૫૩૮ માં ત. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ અને સોમજય-સૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના શ્રીમાલ દેવાએ[૪૭૧] જ્ઞાનકોશ લખાવ્યો તે પૈકી પન્નવણાસૂત્રની પ્રત (ગુ. પોથી ૧૦) વિદ્યમાન છે.

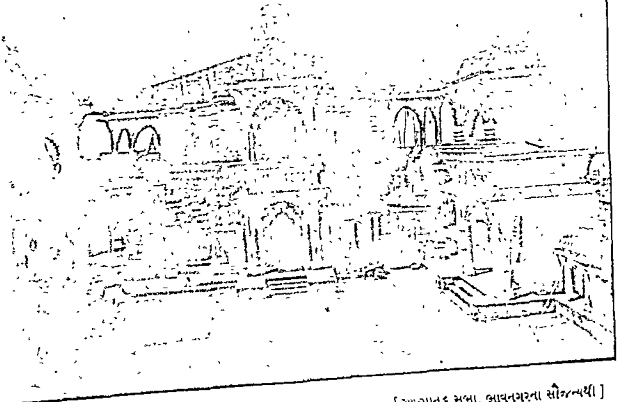
૭૩૧ મહમદ બેગડાના સમયમા (સં. ૧૫૦૨ થી ૧૫૬૮) જૈન શેઠ ખેમા હડાલીઆએ દુકાળ વખતે ગૂજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરું પાડી 'એક વાણિયો શાહ, અને બીજો શાહ પાદશાહ'—એ કહેવતને જન્મ આપ્યો હતો (લગભગ સં. ૧૫૩૯)—જુઓ ખેમા હડાલીઆનો રાસ(ઐ. રાસસંગ્રહ ભાગ ૧ લો). સં. ૧૫૮૨માં દુષ્કાળ પડયો હતો ત્યારે જૈન ઓસવાલ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ પીરોજી સિક્કાનો ખર્ચ કર્યો હતો. (જુઓ કર્મચંદ્ર પ્રબંધ)

૭૩૨ સં. ૧૫૮૭ માં શેઠ કર્માશાહે વૈશાખ (ગૂજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો ટૂંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિતોડમાં ઓસવંશ (ઓસવાલ જ્ઞાતિ)ની વૃદ્ધ શાખામાં (વીસા) સારણદેવ નામનો પુરૂષ થયો તે જૈન આમ રાજાનો વંશજ હતો. તેના રામદેવ-લક્ષ્મીસિંહ-ભુવનપાલ-ભોજરાજ-ઠક્કરસિંહ-ખેતા

---

૪૭૧ આ દેવાના સંબંધમાં તે પ્રતને અંતે જણાવ્યું છે કે મૂલ પાટણમાં શ્રીમાલી મદન-દેવસિંહ-સલખણ તેને એક સ્ત્રીથી સદા અને દેમા નામના બે પુત્ર થયા, ને બીજી સ્ત્રીથી આ દેવો થયો. સદાએ પુણ્યકાર્યો ઘણાં કર્યાં, તે પાતસાહ મહમૂદનો સંમાન્ય હતો, અને પછી અહમ્મદશાહનો પણ માનીતો થયો. તેના રાજ્યમાં સં. ૧૫૦૮ માં સત્રાગાર સદાએ માંડયું. દેવો અમદાવાદમાં રહેતો.

[આત્માનંદ સભા, ભાવનગરના સૌજન્યથી]

કોઇપણ પ્રતિબંધ ન કરે તેનું ફરમાન કરી આપ્યું. આ લઇ કર્માશાહે શત્રુંજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતા દરેક જૈન ચૈત્યમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજારોપણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રયમાં સાધુનાં દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાયોગ્ય દ્રવ્ય સહાય આપતા અને ચીડીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્માશાહ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) પહોંચ્યા. ત્યાં વિનયમંડન પાઠકને વંદન કર્યું. પાંચ છ દિનમાં શત્રુંજયગિરિ દેખાયો ને પછી છેટેથી વંદન સ્તુતિ કરી તલેટીમાં સંઘ પહોચ્યો. આ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો મયાદખાન (મુઝાદિદખાન) હતો તે આથી મનમાં બળતો હતો છતાં બહાદુરશાહનું ફર્માન એટલે કંઇ વિરૂદ્ધ કરી ન શક્યો. ગૂર્જરવંશના રવિરાજ અને નૃસિંહે (કે જે બંને તે સૂબાના મંત્રી હતા) કર્માશાહને ઘણી સહાય આપી. પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લઇ આવી પહોંચ્યા. મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મમ્માણી ખાણના પાષાણખંડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન્ વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરની દેખરેખ નીચે બનાવરાવી. પછી સર્વ સંઘોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ વદિ (ગૂજરાતની ગણનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસૂરિ શિષ્ય-પટ્ટધર વિદ્યામંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુંજયની ખંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્માશાહે કર્યો અને તેની પ્રશસ્તિ ઉક્ત સૂરિના શિષ્ય વિવેકધીરે બનાવી; અને તે ઉપરાંત તેમણે તે સંબંધી શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો.[૪૭૨]

---

૪૭૨ આ કર્માશાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ (પ્ર. શ્રી જૈન ઇતિહાસમાલા તૃતીય પુષ્પ. પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવનગર), તથા શિલાલેખ જિ. ૨ નં ૧ થી ૩.

કોઇપણ પ્રતિબંધ ન કરે તેનું ફરમાન કરી આપ્યું. આ લઇ કર્માશાહે શત્રુંજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતા દરેક જૈન ચૈત્યમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજારોપણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રયમાં સાધુનાં દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાયોગ્ય દ્રવ્ય સહાય આપતા અને ચીડીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્માશાહ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) પહોંચ્યા. ત્યાં વિનયમંડન પાઠકને વંદન કર્યું. પાંચ છ દિનમાં શત્રુંજયગિરિ દેખાયો ને પછી છેટેથી વંદન સ્તુતિ કરી નજીકમાં સંઘ પહોંચ્યો. આ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો મયાદખાન (મુઝાહિદખાન) હતો તે આથી મનમાં બળતો હતો છતાં બહાદુરશાહનું ફર્માન એટલે કંઇ વિરૂદ્ધ કરી ન શક્યો. ગુર્જરવંશના રવિરાજ અને નૃસિંહે (કે જે બંને તે સુબાના મંત્રી હતા) કર્માશાહને ઘણી સહાય આપી. પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લઇ આવી પહોંચ્યા. મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મમ્માણી ખાણના પાષાણખંડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન્ વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરની દેખરેખ નીચે બનાવરાવી. પછી સર્વ સંઘોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ વદિ (ગુજરાતની ગણનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસૂરિ શિષ્ય-પટ્ટધર વિદ્યામંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુંજયની ખંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્માશાહે કર્યો અને તેની પ્રશસ્તિ ઉક્ત સૂરિના શિષ્ય વિવેકધીરે બનાવી; અને તે ઉપરાંત તેમણે તે સંબંધી શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો.[૪૭૩]

---

૪૭૩ આ કર્માશાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ (પ્ર. કાં જૈન ઇતિહાસમાલા તૃતીય પુષ્પ. પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવનગર), તથા શિલાલેખ જિ. ૨ નં ૧ થી ૩.

માનવાં પણ તેમાં પ્રતિમાપૂજા કહી નથી. એવા સમયમાં પીરોજખાન નામનો પાતશાહનો માનીતો દેહરાં ને પોશાળો તોડી જિનમતને પીડતો અને તે સંયોગ મેળવી લોંકાશાહે પોતાના મનની પ્રરૂપણા કરી. અનેક લોક તેના વિચારમાં ભળ્યાં આવી વાત તે સમયના રચાયેલા ગ્રંથોમાં છે.[૪૭૪] લોંકાશાહે દીક્ષા લીધી નહિ, પણ તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ દીક્ષા લઇને 'ઋષિ' કહેવાયા.

---

૪૭૪ તપગચ્છના મુનિ લાવણ્યસમય કવિએ સિદ્ધાંત ચોપઈ સં. ૧૫૪૩ માં (તે સમયમાંજ) રચી તેમાં આ લોંકાશાહની માન્યતાઓ આપી તેની સામે ઉત્તર રૂપે ચર્ચા કરી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણેનું છે:—

સુણિ ભવિયણ જિણુ વીરજિણુ, પામીઉ શિવપુર ઠાઉ. ૨
સઈ ઉગણીસ વરિસ થયાં, પણયાલીસ પ્રસિદ્ધ,
ત્યાર પછી લુંકુ હુઉ, અસમંજસ તિણઈ કિદ્ધ. ૩
લુંકઈ વાત પ્રકાસી ઇસી, તેહનુ સીસ હુઉ લખમસી,
તીણઇ બોલ ઉથાપ્યા ઘણા, તે સઘલા જિનશાસન તણા. ૧૧
× × , મહિયલિ વડું ન માને દાંન,
પોસહ પડિકમણું પચ્ચખાણ, નવિ માને એ ઈસ્યા × ×. ૧૩
જિનપૂજા કરિવા મતિ ટલી, અષ્ટાપદ બહુ તીરથ વલી,
નવિ માને પ્રતિમા પ્રાસાદ, × × ૧૪

અને ખરતર ગચ્છના કમલસંયમ ઉપાધ્યાય કે જેમણે સં. ૧૫૪૪ અને સં. ૧૫૪૯ માં ગ્રંથરચના કરી એટલે એઓ તે સમયમાં થયા તેમણે ગૂજરાતી ગદ્યમાં આ લોંકાશાહની પ્રરૂપણાના પ્રત્યુત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોલ્લાસ ટિપ્પણક રચ્યું તેમાં પ્રથમ ૧૩ કડીની ચોપઇ આપી છે તેમાંથી પ્રસ્તુત વાત જેટલું ઉતારવામાં આવે છે:

સંવત પનર અઠોતરઉ જાણિ, લુંકુ લેહઉ મૂલિ નિખાણિ
× × ×
તેહને શિષ્ય મિલિઉ લખમસી. × ×
ટાલઇ જિન પ્રતિમાનઇ માન, દયા દયા કરી ટાલઈ દાન. ૩
ટાલઇ વિનય વિવેક વિચાર, ટાલઈ સામાયિક ઉચ્ચાર,
પડિકમણાનઉં ટાલઇ નામ, ભામઈ પડિયા ઘણા વિણિ ગામ. ૪

માનવાં પણ તેમાં પ્રતિમાપૂજા કહી નથી. એવા સમયમાં પીરોજખાન નામનો પાતશાહનો માનીતો દેહરાં ને પોશાળો તોડી જિનમતને પીડતો અને તે સંયોગ મેળવી લોંકાશાહે પોતાના મતની પ્રરૂપણા કરી. અનેક લોક તેના વિચારમાં ભળ્યાં આવી વાત તે સમયના રચાયેલા ગ્રંથોમાં છે.[૪૭૪] લોંકાશાહે દીક્ષા લીધી નહિ, પણ તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ દીક્ષા લઇને 'ઋષિ' કહેવાયા.

---

૪૭૪ તપગચ્છના મુનિ લાવણ્યસમય કવિએ સિદ્ધાંત ચોપઈ સં. ૧૫૪૩ માં (તે સમયમાંજ) રચી તેમાં આ લોંકાશાહની માન્યતાઓ આપી તેની સામે ઉત્તર રૂપે ચર્ચા કરી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણેનું છેઃ—

સુણિ ભવિયણ જિણ વીરજિણ, પામીઇ શિવપુર ઠાઉ. ૨
સઈ ઉગણીસ વરિસ થયાં, પણયાલીસ પ્રસિદ્ધ,
ત્યાર પછી લુંકુ હુઉ, અસમંજસ તિણઈ કિદ્ધ. ૩
લુંકઈ વાત પ્રકાસી ઇસી, તેહનુ સીસ હુઉ લખમસી,
તીણઇ બોલ ઉથાપ્યા ઘણા, તે સઘલા જિનશાસન તણા. ૧૧
× × , મહિયલિ વડું ન માને દાંન,
પોસહ પડિકમણું પચ્ચખાણ, નવિ માને એ ઈસ્યા × ×. ૧૩
જિનપૂજા કરિવા મતિ ટલી, અષ્ટાપદ બહુ તીરથ વલી,
નવિ માને પ્રતિમા પ્રાસાદ, × × ૧૪

અને ખરતર ગચ્છના કમલસંયમ ઉપાધ્યાય કે જેમણે સં. ૧૫૪૪ અને સં. ૧૫૪૯ માં ગ્રંથરચના કરી એટલે જેઓ તે સમયમાં થયા તેમણે ગૂજરાતી ગદ્યમાં આ લોંકાશાહની પ્રરૂપણાના પ્રત્યુત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોલ્લાસ ટિપ્પણક રચ્યું તેમાં પ્રથમ ૧૩ કડીની ચોપઇ આપી છે તેમાંથી પ્રસ્તુત વાત જેટલી ઉતારવામાં આવે છેઃ

સંવત પનર અઠોતરઉ જાણિ, લુંકુ લેહઉ મૂલિ નિખાણિ
× × ×
તેહને શિષ્ય મિલિઉ લખમસી, × ×
ટાલઇ જિન પ્રતિમાનઇ માન, દયા દયા કરી ટાલઈ દાન. ૩
ટાલઇ વિનય વિવેક વિચાર, ટાલઈ સામાયિક ઉચ્ચાર,
પડિકમણાનઉં ટાલઇ નામ, ભામઈ પડિયા ઘણા તિણિ ગામ. ૪

ઉગ્ર-કડક આચાર પાળવા લાગ્યા હતા.[૪૭૫] તેથી, લોકોપર વિશેષ છાપ પાડી શક્યા. તેઓ ધીમે ધીમે 'લોંકા' 'ઢુંઢિયા'માંથી હવે 'સ્થાનકવાસી' એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે. તે સંપ્રદાયને માનનારા ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ માળવા પંજાબ અને ભારતના બીજા ભાગોમાં રહે છે. સ્થાપક લોંકાશાહ મૂળ ગૂજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રોના કરેલા ગૂજરાતી બાલાવબોધ પર ટક્યો. શ્વેતામ્બરોમાં અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે.

૭૩૮. કડુવા નામે નડુલાઈમાં નાગરજ્ઞાતિનો વણિક જન્મ્યો તે પછી જૈન થયો. તે ૧૯ વર્ષની ઉમરે સં. ૧૫૧૪ માં અમદાવાદ આવતાં ત્યાં તેનો આગમીઆ પન્યાસ હરિકીર્તિ એકાકી ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેની સાથે સમાગમ થયો. શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતાં તે હરિકીર્તિએ શાસ્ત્રે ભાખેલા શુદ્ધ ગુરૂ આ કાલમાં દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પળે તેમ નથી એમ સમજાવ્યું; તેથી સાધુધ્યાને શ્રાવક વેષે સંવરી ભાવસાધુપણે વર્તવું ઇષ્ટ ધારી 'સંવરી' તરીકે જુદે જુદે સ્થલે વિહાર કર્યો. અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમાં લીધા. તેમનું મરણ સં. ૧૫૬૪ માં થયું.[૪૭૬] આ કડવામતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્ત્તમાનકાળે સાધુઓ છે

---

૪૭૫ સં. ૧૬૦૨ પછી રચેલી સુધર્મ ગચ્છ પરીક્ષામાં પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય બ્રહ્મમુનિ પ્રાયઃ આ લોંકાશાહના મત સંબંધી જણાવે છે કેઃ—

> સંવત પંદર પંચાશીએ, ક્રિયા તણી મતિ આણી હિયે,
> થયા ઋષીસર કિરિયાવંત, વૈરાગી દેખીતા સંત.
> ગુરૂ લોપી...સહુ કહે, તો કાં છાંડી અલગા રહે.
> સહુનું માથા શિરે પોષાલ, તે છાંડી કાં પડયા જંજાલ.
> વલી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા જાણ, નવિ માને આદેશ પ્રમાણ.

૪૭૬ આ સર્વ મારી પાસેની હસ્તલિખિત કડવા મતની પટ્ટાવલીમાંથી જણાવ્યું છે.

ઉગ્ર-કડક આચાર પાળવા લાગ્યા હતા.[૪૭૫] તેથી, લોકોપર વિશેષ છાપ પાડી શક્યા. તેઓ ધીમે ધીમે 'લોંકા' 'ઢુંઢિયા'માંથી હવે 'સ્થાનકવાસી' એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે. તે સંપ્રદાયને માનનારા ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ માળવા પંજાબ અને ભારતના બીજા ભાગોમાં રહે છે. સ્થાપક લોંકાશાહ મૂળ ગૂજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યમાં મુખ્યતવે શાસ્ત્રોના કરેલા ગૂજરાતી બાલાવબોધ પર ટક્યો. શ્વેતામ્બરોમાં અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે.

૭૩૮. કડુવા નામે નડુલાઈમાં નાગરજ્ઞાતિનો વણિક જન્મ્યો તે પછી જૈન થયો. તે ૧૯ વર્ષની ઉમરે સં. ૧૫૧૪ માં અમદાવાદ આવતાં ત્યાં તેનો આગમીઆ પન્યાસ હરિકીર્ત્તિ એકાકી ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેની સાથે સમાગમ થયો. શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતાં તે હરિકીર્ત્તિએ શાસ્ત્રે ભાખેલા શુદ્ધ ગુરૂ આ કાલમાં દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પળે તેમ નથી એમ સમજાવ્યું; તેથી સાધુધ્યાને શ્રાવક વેષે સંચરી ભાવસાધુપણે વર્ત્તવું ઇષ્ટ ધારી 'સંવરી' તરીકે જુદે જુદે સ્થલે વિહાર કર્યો. અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમાં લીધા. તેમનું મરણ સં. ૧૫૬૪ માં થયું.[૪૭૬] આ કડવામતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્ત્તમાનકાળે સાધુઓ છે

---

૪૭૫ સં. ૧૬૦૨ પછી રચેલી સુધર્મ ગચ્છ પરીક્ષામાં પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય બ્રહ્મમુનિ પ્રાયઃ આ લોંકાશાહના મત સંબંધી જણાવે છે કેઃ—

સંવત પંદર પંચાશીએ, ક્રિયા તણી મતિ આણી હિયે,
થયા ઋષીસર કિરિયાવંત, વૈરાગી દેખીતા સંત.
ગુરુ લોપી...સહુ કહે, તો કાં છાંડી અલગા રહે.
સહુનું માથા શિરે પેપાલ, તે છાંડી કાં પડયા જંજાલ.
વલી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા ત્રણ, નવિ માને આદેશ પ્રમાણ.

૪૭૬ આ સર્વ મારી પાસેની હસ્તલિખિત કડવા મતની પટ્ટાવલીમાંથી જણાયું છે.

મ-કડક આચાર પાળવા લાગ્યા હતા.[૪૭૫] તેથી, લોકોપર વિશેષ છાપ પાડી શક્યા. તેઓ ધીમે ધીમે 'લોંકા' 'ઢુંઢિયા'માંથી હવે 'સ્થાનકવાસી' એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે. તે સંપ્રદાયને માનનારા ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ માળવા પંજાબ અને ભારતના બીજા ભાગોમાં રહે છે. સ્થાપક લોકાશાહ મૂળ ગૂજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રોના કરેલા ગૂજરાતી બાલાવબોધ પર ટકયો. શ્વેતામ્બરોમાં અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે.

૭૩૮. કડુવા નામે નડુલાઈમા નાગરજ્ઞાતિનો વણિક જન્મ્યો તે પછી જૈન થયો. તે ૧૯ વર્ષની ઉમરે સં. ૧૫૧૪ માં અમદાવાદ આવતાં ત્યાં તેનો આગમીઆ પન્યાસ હરિકીર્ત્તિ એકાકી ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેની સાથે સમાગમ થયો. શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતાં તે હરિકીર્ત્તિએ શાસ્ત્રે ભાખેલા શુદ્ધ ગુરૂ આ કાલમાં દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પળે તેમ નથી એમ સમજાવ્યું; તેથી સાધુધ્યાને શ્રાવક વેષે સંચરી ભાવસાધુપણે વર્ત્તવું ઇષ્ટ ધારી 'સંવરી' તરીકે જુદે જુદે સ્થલે વિહાર કર્યો. અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમાં લીધા. તેમનું મરણ સં. ૧૫૬૪ માં થયું.[૪૭૬] આ કડવામતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્ત્તમાનકાળે સાધુઓ છે

---

૪૭૫ સં. ૧૬૦૨ પછી રચેલી સુધર્મ ગચ્છ પરીક્ષામાં પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય બ્રહ્મમુનિ પ્રાય. આ લોંકાશાહના મત સંબંધી જણાવે છે કેઃ—

સંવત પંદર પંચાશીએ, ક્રિયા તણી મતિ આણી હિયે,
થયા ઋષીસર કિરિયાવંત, વૈરાગી દેખીતા સંત.
ગુરૂ લોપી...સહુ કહે, તો કાં છાંડી અલગા રહે.
સહુનું માથા શિરૂ પોષાલ, તે છાંડી કાં પડયા જંજાલ.
વલી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા જાણુ, નવિ માને આદેશ પ્રમાણ.

૪૭૬ આ સર્વ મારી પાસેની હસ્તલિખિત કડવા મતની પટ્ટાવલીમાંથી જણાવ્યું છે.

ઉગ્ર-કડક આચાર પાળવા લાગ્યા હતા.[૪૭૫] તેથી, લોકોપર વિશેષ છાપ પાડી શક્યા. તેઓ ધીમે ધીમે 'લોંકા' 'ઢુંઢિયા'માંથી હવે 'સ્થાનકવાસી' એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે. તે સંપ્રદાયને માનનારા ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ માળવા પંજાબ અને ભારતના બીજા ભાગોમાં રહે છે. સ્થાપક લોકાશાહ મૂળ ગૂજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રોના કરેલા ગૂજરાતી બાલાવબોધ પર ટક્યો. શ્વેતામ્બરોમાં અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે.

૭૩૮. કડુવા નામે નડુલાઈમાં નાગરજ્ઞાતિનો વણિક જન્મ્યો તે પછી જૈન થયો. તે ૧૯ વર્ષની ઉમરે સં. ૧૫૧૪ માં અમદાવાદ આવતાં ત્યાં તેનો આગમીઆ પન્યાસ હરિકીર્ત્તિ એકાકી ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેની સાથે સમાગમ થયો. શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતાં તે હરિકીર્ત્તિએ શાસ્ત્રે ભાખેલા શુદ્ધ ગુરૂ આ કાલમાં દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પળે તેમ નથી એમ સમજાવ્યું; તેથી સાધુધ્યાને શ્રાવક વેષે સંવરી ભાવસાધુપણે વર્ત્તવું ઇષ્ટ ધારી 'સંવરી' તરીકે જુદે જુદે સ્થલે વિહાર કર્યો. અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમાં લીધા. તેમનું મરણ સં. ૧૫૬૪ માં થયું.[૪૭૬] આ કડવામતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્ત્તમાનકાળે સાધુઓ છે

---

૪૭૫ સં. ૧૬૦૨ પછી રચેલી સુધર્મ ગચ્છ પરીક્ષામાં પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય બ્રહ્મમુનિ પ્રાય. આ લોંકાશાહના મત સંબંધી જણાવે છે કેઃ—

સંવત પંદર પંચાશીએ, ક્રિયા તણી મતિ આણી હિયે,
થયા ઋષીસર કિરિયાવંત, વૈરાગી દેખીતા સંત.
ગુરૂ લોપી...સદ્દ કહે, તો કાં છાંડી અલગા રહે.
સહુનું માથા શિરૂ પોષાલ, તે છાંડી કાં પડયા જંજાલ.
વલી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા જાણ, નવિ માને આદેશ પ્રમાણ.

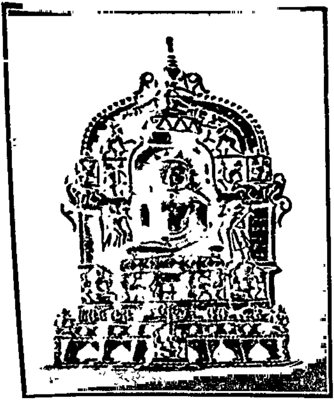
૪૭૬ આ સર્વ મારી પાસેની હસ્તલિખિત કડવા મતની પટ્ટાવલીમાંથી જણાવ્યું છે.

થતું નથી માટે સાધનરૂપ અને જગતને પ્રભુકૃપા સિવાય બીજું કાંઈ જોતું નથી માટે ફળરૂપ. શ્રીહરિનો અનુગ્રહજ આ માર્ગનું સર્વસ્વ ગણાય છે. આ વૈષ્ણવ નવીન સંપ્રદાયે ગૂજરાતના બીજા સંપ્રદાયો પર અસર કરી. [જુઓ રા. દુર્ગાશંકર કૃત વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ કા. ગ્રં. નં. ૪] જૈનધર્માનુયાયી મોઢ, ખડાયતા, નાગર વાણિયાઓ હતા તે સર્વ અત્યારે આ સંપ્રદાયનાજ જણાય છે; ઓસવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાલી, લાડ વાણિયામાં જૈન અને વૈષ્ણવ બંને ધર્મ પળાય છે ને સામાન્ય રીતે અનુક્રમે શ્રાવક અને મહેસરી (મહેશ્વરી) એ નામથી ઓળખાય છે.

૭૪૨. આવી પરિસ્થિતિમાં તપાગચ્છના આનન્દવિમલ સૂરિએ સં. ૧૫૮૨ માં ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા માટે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. પોતે ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી અને સ્થળે સ્થળે વિચરી ઉગ્ર વિહાર કર્યો હતો તેથી લોકોપર તેમની સારી છાપ પડી. સાધુઓ માટે ૩૫ બોલના નિયમોનો લેખ પાટણમાંથી સં. ૧૫૮૩ માં બહાર પાડ્યો (જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અં. ૪ પૃ. ૩૫૬) તેમાં ગુરૂની આજ્ઞાથી વિહાર કરવો, વણિક સિવાયના બીજાને દીક્ષા ન દેવી, પરીક્ષા કરી ગુરૂ પાસે વિધિપૂર્વક દીક્ષા દેવી, અમુક તપ અમુક વખતે અવશ્ય કરવા, દ્રવ્ય અપાવી કોઇએ ભટની પાસે ન ભણવું, એક હજાર શ્લોક કરતા વધુ લહીઆ પાસે ન લખાવવું (પોતે લખવું) વગેરે છે તે પરથી તે વખતની સાધુસંઘની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પડે છે. જેસલમેરમાં પૂર્વે સોમપ્રભસૂરિએ જલના અભાવને લીધે દુષ્કર ક્ષેત્ર જાણી ત્યાં વિહાર કરવા માટે સાધુને માટે પ્રતિષેધ કર્યો હતો તે આનંદવિમલસૂરિએ દૂર કર્યો અને ત્યાં તેમના શિષ્ય વિદ્યાસાગર ઉપાધ્યાયે (ધર્મસાગરના ગુરૂ) ખરતરગચ્છવાળા સાથે વાદ કર્યો તથા અન્ય સ્થળોએ બીજા પક્ષીઓ સાથે વાદ કર્યો. (ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી).

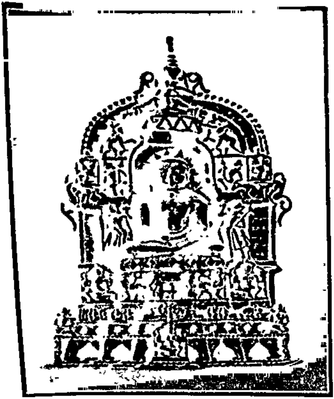
થતું નથી માટે સાધનરૂપ અને જગતને પ્રભુકૃપા સિવાય બીજું કાંઈ જોવાનું નથી માટે ફળરૂપ, શ્રીહરિનો અનુગ્રહજ આ માર્ગનું સર્વસ્વ ગણાય છે. આ વૈષ્ણવ નવીન સંપ્રદાયે ગુજરાતના બીજા સંપ્રદાયો પર અસર કરી. [જુઓ રા. દુર્ગાશંકર કૃત વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પ્ર. પ્ર. નં. ૪] જૈનધર્મીનુયાયી મોઢ, ખડાયતા, નાગર વાણિયાઓ હતા તે સર્વે અત્યારે આ સંપ્રદાયનાજ જણાય છે; ઓસવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાલી, લાડ વાણિયામાં જૈન અને વૈષ્ણવ બંને ધર્મ પળાય છે ને સામાન્ય રીતે અનુક્રમે શ્રાવક અને મહેસરી (મહેશ્વરી) એ નામથી ઓળખાય છે.

૭૪૨. આવી પરિસ્થિતિમાં તપાગચ્છના આનન્દવિમલ સૂરિએ સં. ૧૫૮૨ માં ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા માટે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. પોતે ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી અને સ્થળે સ્થળે વિચરી ઉગ્ર વિહાર કર્યો હતો તેથી લોકોપર તેમની સારી છાપ પડી. સાધુઓ માટે ૩૫ બોલના નિયમોનો લેખ પાટણમાંથી સં. ૧૫૮૩ માં બહાર પાડ્યો (જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અં. ૪ પૃ. ૩૫૯) તેમાં ગુરૂની આજ્ઞાથી વિહાર કરવો, વણિક સિવાયના બીજાને દીક્ષા ન દેવી, પરીક્ષા કરી ગુરૂ પાસે વિધિપૂર્વક દીક્ષા દેવી, અમુક તપ અમુક વખતે અવશ્ય કરવા, દ્રવ્ય અપાવી કોઇએ ભટની પાસે ન ભણવું, એક હજાર શ્લોક કરતા વધુ લહીઆ પાસે ન લખાવવું (પોતે લખવું) વગેરે છે તે પરથી તે વખતની સાધુસંઘની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પડે છે. જેસલમેરમાં પૂર્વે સોમપ્રભસૂરિએ જલના અભાવને લીધે દુષ્કર ક્ષેત્ર જાણી ત્યાં વિહાર કરવા માટે સાધુને માટે પ્રતિષેધ કર્યો હતો તે આનંદવિમલસૂરિએ દૂર કર્યો અને ત્યાં તેમના શિષ્ય વિદ્યાસાગર ઉપાધ્યાયે (ધર્મસાગરના ગુરૂ) ખરતરગચ્છવાળા સાથે વાદ કર્યો તથા અન્ય સ્થળોએ બીજા પક્ષીઓ સાથે વાદ કર્યો. (ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી).

શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્ત્તિ સં. ૧૫૧૨-રાજગૃહ.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી] પૃ. ૫૧૨

શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્તિ સં. ૧૫૧૨-રાજગૃહ.
[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી] પૃ. ૫૧૨

પ્રકરણ ૬ ૬.

સોળમા શતકમાં સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ.

या शारदा शारदचन्द्रिकाभा जगज्जनाज्ञानजाड्यहन्त्री ।
स्ता श्री चिदानन्दमहोदयस्य प्रसूरहोरात्रमिह ममान्तः ॥

—શરદ ઋતુના ચાંદા જેવી કાંતિવાળી, જગત જનોનો સમગ્ર જડતાને હરનારી, જ્ઞાનાનન્દના મહાન્ ઉદયને કરનારી એવી શ્રી શારદા મારા અંતઃકરણમાં અહોરાત્ર રહો! —ચારિત્રવર્ધનકૃત રઘુવંશટીકા.

૭૮૪ સં. ૧૫૦૧ માં ખ. સાધુનંદનના શિષ્યો તપોરત્ન અને ગુણરત્ને નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ઠિશતક પર ટીકા રચી (વિવેક. ઉદે; લીં; કાં. વડો; વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨) કે જેને ખ૦ જિનભદ્રસૂરિએ શોધી. કર્તાના દીક્ષાગુરૂ જિનોદય, વિદ્યાગુરૂ વિનયપ્રભ-વિજયતિલક-સાધુનંદન અને મુનિશેખર તથા વ્રતગુરૂ ક્ષેમકીર્ત્તિ ગણિ હતા. આ પૈકી તપોરત્ને ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ પણ રચી હતી (કે જેને તેમના શિષ્ય તેજોરાજે શત્રુશલ્યના રાજ્યે સં. ૧૫૫૦ માં શોધી હતી. લીં.)

૭૮૫ સં. ૧૫૦૨ માં ત. જયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અણહિલ્લપાટણના શ્રીમાલી પર્વતે એક લક્ષ પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા જેમાંની મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિની પ્રત મળે છે. (વીરમગામ ભં.)

૭૮૬. સં. ૧૫૦૩ સોમસુંદરસૂરિ શિ૦ ચારિત્રરત્નગણિના બીજા શિષ્ય સોમધર્મગણિએ ઉપદેશસપ્તતિકા નામનો ગ્રંથ પાંચ અધિકારમાં રચ્યો (પી. ૧, ૭૭; બુહ્ ૪ નં. ૧૩૮) તેમાં અનેક તીર્થો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની કથાઓ પણ છે. (ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર. આ. સભા નં. ૪૨)

૭૮૭. સં. ૧૫૦૪ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ શિ. સોમદેવે[૪૭૭] કથામહોદધિ નામનો કથાગ્રંથ ગદ્યપદ્યમાં રચ્યો તેમાં હરિષેણકૃત કર્પૂરપ્રકરમાં સૂચિત ૧૫૭ કથાઓ છે (કાં. વડો; પી. ૩, ૩૧૬.

૪૭૭ સોમદેવ પ્રખર વાદી હતા તેમને વાચકપદ મંત્રી મહાએ કરેલ

સોળમા શતકમાં સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ.

या शारदा शारदनीरदाभा ममत्वतमःपटलनाशदक्षा ।
सा श्री चिदानन्दमहोदयस्य [illegible] ममान्तः ॥

—શરદ્ ઋતુના વાદળા જેવી કાંતિવાળી, અમને જનોની મમત્વ જડતા દૂર કરનારી, જ્ઞાનાનન્દના મહાન્ ઉદયને કરનારી એવી શ્રી શારદા મારા અંતઃકરણમાં અહોરાત્ર રહો! —ચારિત્રવર્ધનકૃત રઘુવંશટીકા.

૭૮૪ સં. ૧૫૦૧ માં ખ. સાધુનંદનના શિષ્યો તપોરત્ન અને ગુણરત્ને નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ઠિશતક પર ટીકા રચી (વિવેક. ઉદે; લીં; કાં. વડો.; વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨) કે જેને ખ૦ જિનભદ્રસૂરિએ શોધી. કર્ત્તાના દીક્ષાગુરૂ જિનોદય, વિદ્યાગુરૂ વિનયપ્રભ-વિજયતિલક-સાધુનંદન અને મુનિશેખર તથા ગ્રંથગુરૂ ક્ષેમકીર્ત્તિ ગણિ હતા. આ પૈકી તપોરત્ને ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ પણ રચી હતી કે જેને તેમના શિષ્ય તેજોરાજે શત્રુશલ્યના રાજ્યે સં. ૧૫૫૦ માં શોધી હતી. લીં.)

૭૮૫ સં. ૧૫૦૨ માં ત. જયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અણહિલ્લપાટણના શ્રીમાલી પર્વતે એક લક્ષ પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા જેમાંની મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિની પ્રત મળે છે. (વીરમગામ ભં.)

૭૮૬. સં. ૧૫૦૩ સોમસુંદરસૂરિ શિ૦ ચારિત્રરત્નગણિના બીજા શિષ્ય સોમધર્મગણિએ ઉપદેશસપ્તતિકા નામનો ગ્રંથ પાંચ અધિકારમાં રચ્યો (પી. ૧, ૭૭; બુ. ૪ નં. ૧૩૮) તેમાં અનેક તીર્થો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની કથાઓ પણ છે. (ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર. આ. સભા નં. ૪૨)

૭૮૭. સં. ૧૫૦૪ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ શિ. સોમદેવે[૪૭૭] કથામહોદધિ નામનો કથાગ્રંથ ગદ્યપદ્યમાં રચ્યો તેમાં હરિષેણકૃત કર્પૂરપ્રકરમાં સૂચિત ૧૫૭ કથાઓ છે (કાં. વડો; પી. ૩, ૩૧૬.

૪૭૭ સોમદેવ પ્રખર વાદી હતા તેમને વાચકપદ મંત્રી મહાએ કરેલ

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સોળમા શતકમાં સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ.

श्री शारदा शारदचन्द्रकान्ता जगज्जनाज्ञानतमोहरंत्री ।
कर्त्री चिदानन्दमहोदयस्य स्थेयादहोरात्रमिह प्रसन्ना ॥

—શરદ ઋતુના ચાંદની જેવી કાંતિવાળી, જગત જનોની સમગ્ર જડતાને હરનારી, જ્ઞાનાનન્દના મહાન્ ઉદયને કરનારી એવી શ્રી શારદા મારા અંતઃકરણમાં અહોરાત્ર રહેજો। —ચારિત્રવર્ધનકૃત રઘુવંશટીકા.

૭૮૪ સં. ૧૫૦૧ માં ખ. સાધુનંદનના શિષ્યો તપોરત્ન અને ગુણરત્ને નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ટિશતક પર ટીકા રચી (વિવેક. હેઠ; લીં; કાં. વડો; વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨) કે જેને ખ૦ જિનભદ્રસૂરિએ શોધી. કર્ત્તાના દીક્ષાગુરૂ જિનોદય, વિદ્યાગુરૂ વિનયપ્રભ-વિજયતિલક-સાધુનંદન અને મુનિશેખર તથા વ્રતગુરૂ ક્ષેમકીર્ત્તિ ગણિ હતા. આ પૈકી તપોરત્ને ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ પણ રચી હતી (કે જેને તેમના શિષ્ય તેજોરાજે શત્રુશલ્યના રાજ્યે સં. ૧૫૫૦ માં શોધી હતી. લીં.)

૭૮૫ સં. ૧૫૦૨ માં ત. જયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અણહિલ્લપાટણના શ્રીમાલી પર્વતે એક લક્ષ પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા જેમાની મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિની પ્રત મળે છે. (વીરમગામ ભં.)

૭૮૬. સં. ૧૫૦૩ સોમસુંદરસૂરિ શિ૦ ચારિત્રરત્નગણિના બીજા શિષ્ય સોમધર્મગણિએ ઉપદેશસપ્તતિકા નામનો ગ્રંથ પાંચ અધિકારમાં રચ્યો (પી. ૧, ૭૭, બુદ્ ૪ નં. ૧૩૮) તેમાં અનેક તીર્થો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની કથાઓ પણ છે. (ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર. આ. સભા નં. ૪૨)

૭૮૭. સં. ૧૫૦૪ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ શિ. સોમદેવે[૪૭૭] કથામહોદધિ નામનો કથાગ્રંથ ગદ્યપદ્યમાં રચ્યો તેમાં હરિષેણકૃત કર્પૂરપ્રકરમાં સૂચિત ૧૫૭ કથાઓ છે (કાં. વડો; પી. ૩, ૩૧૬.

[૪૭૭] સોમદેવ પ્રખર વાદી હતા તેમને વાચકપદ મંત્રી મહાએ કરેલ

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સોળમા શતકમાં સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ.

श्री शारदा शारदचंद्रकांता समस्तसारस्वतकल्पवल्ली ।
दद्यो चिदानन्दमहोदयाय स्फुरत्प्रमोदाद्धृदि मन्मनः ॥

—શરદ ઋતુના ચાંદા જેવી કાંતિવાળી, અમર જનોની સમગ્ર અર્ચ-
નાને કરનારી, જ્ઞાનાનન્દના મહાન્ ઉદયને કરનારી એવી શ્રી શારદા મારા
ચિત્તકમલમાં નિરંતર રહો। —ચારિત્રવર્ધનકૃત રઘુવંશટીકા.

૭૪૪ સં. ૧૫૦૧ માં બ. માણુનંદનના શિષ્યો તપોરત્ન અને
ગુણરત્ને નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ઠિશતક પર ટીકા રચી (વિવેક.
ઉદે; લીં; કાં. વડો; વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨) કે જેને ખ૦ જિનભદ્રસૂ-
રિએ શોધી. કર્તાના દીક્ષાગુરુ જિનોદય, વિદ્યાગુરુ વિનયપ્રભ-વિજ-
યતિલક-સાધુનંદન અને મુનિશેખર તથા વ્રતગુરુ ક્ષેમકીર્તિ ગણિ હતા.
આ પૈકી તપોરત્ને ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ પણ રચી હતી (કે જેને તેમના
શિષ્ય તેજોરાજે શત્રુશલ્યના રાજ્યે સં. ૧૫૫૦ માં શોધી હતી. લીં.)

૭૪૫ સં. ૧૫૦૨ માં ત. જયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અણહિ-
લ્લપાટણના શ્રીમાલી પર્વતે એક લક્ષ પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા જેમાંની
મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિની પ્રત મળે છે. (વીરમગામ ભં.)

૭૪૬. સં. ૧૫૦૩ સોમસુંદરસૂરિ શિ૦ ચારિત્રરત્નગણિના બીજા
શિષ્ય સોમધર્મગણિએ ઉપદેશસપ્તતિકા નામનો ગ્રંથ પાંચ અધિ-
કારમાં રચ્યો (પી. ૧, ૭૭, બુહ્ ૪ નં. ૧૩૮) તેમાં અનેક
તીર્થો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની કથાઓ પણ છે. (ગૂ૦ ભા-
ષાંતર પ્ર. આ. સભા નં. ૪૨)

૭૪૭. સં. ૧૫૦૪ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ શિ. સોમદેવે[૪૭૭]
કથામહોદધિ નામનો કથાગ્રંથ ગદ્યપદ્યમાં રચ્યો તેમાં હરિષેણકૃત
કર્પૂરપ્રકરમાં સૂચિત ૧૫૭ કથાઓ છે (કા. વડો; પી. ૩, ૩૧૬.

૪૭૭ સોમદેવ પ્રખર વાદી હતા તેમને વાચકપદ મંત્રી ગદાએ કરેલ

લગભગ આં. જયકીર્ત્તિસૂરિ શિ. ઋષિવર્ધન સૂરિએ જિનેન્દ્રા-
પ્ય પંચાશિકા રચી (ડોસા. ભાવ.) સં. ૧૫૧૩ માં વીરદાસના
હમીરના પુત્ર લક્ષ્મીસેને ૧૬ વર્ષની ઉમરે સંઘપટ્ટકપર ટીકા (ગુ.
૭-૧) અને ખ.જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય ધર્મચંદ્રગણિએ તોલ્હ રાજાની
ભ્યર્થનાથી સિંદૂરપ્રકર કાવ્ય પર ટીકા (ગુ. નં. ૪૮-૨) રચી.

૭૫૧. સં. ૧૫૧૪ માં પૌ. ગુણસાગરસૂરિ-ગુણસમુદ્ર શિ.
સત્યરાજગણિએ પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં શ્રીપાલચરિત્ર કર્યું (ખેડા ભં.)
અને ત૦ રત્નશેખરસુરિના રાજ્યમાં તેમના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના
શિષ્ય વાચનાચાર્ય હેમહંસગણિએ તે વર્ષમાં ગૂર્જર આશાપલ્લીમાં
ઉદયપ્રભસૂરિકૃત આરંભસિદ્ધિ પર વૃત્તિ અને પછીના વર્ષ-સં.
૧૫૧૫ માં હેમવ્યાકરણમાં આપેલ ૫૭ ન્યાયોમાં બીજા ૮૪ ન્યાયો
ઉમેરી-એ રીતે ૧૪૧ ન્યાયની પરિભાષાનો સંગ્રહ કરી, તે પર
ત્યારપછી સં. ૧૫૧૬ મા ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની ન્યાયબૃહદ્વૃત્તિ
અમદાવાદમાં રચી (પી. ૪, ૧૭; વે૦ નં. ૭૬) તથા તે વૃત્તિપર
ન્યાસ પણ રચ્યો. સં. ૧૫૧૫માં શાંત્યાચાર્યકૃત પૃથ્વીચંદ્ર મહર્ષિ
ચરિતની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫, ૧૨૫) સં. ૧૫૧૭
(મુનીંદુતિથિ વત્સરે) બૃ. ત. રત્નસિંહસૂરિ અને ઉદયવલ્લભસૂરિ શિ.
જ્ઞાનસાગરસૂરિએ વિમલનાથચરિત્ર (કાં. વડો;) રચ્યું. (ગૂ. ભાષાંતર
પ્ર. આ. સભા. જુઓ પારા ૭૧૯)

૭૫૨. સં. ૧૫૧૭ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ-નંદિરત્ન શિ. રત્ન-
મંડનગણિએ ભોજપ્રબંધ અપરનામ પ્રબંધરાજ (બુહ્. ૬ નં. ૭૨૩;
વે૦ નં. ૧૭૫૪, પ્ર૦ પંડિત ભગવાનદાસ અમદાવાદ સં. ૧૯૭૮
ગૂ. ભાષાંતર પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવ.) તથા તે અરસામાં ઉપદેશ-
તરંગિણી રચી કે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે
(પ્ર. ય. ગ્રં; ગૂ. ભાષાં. પ્ર. બી. મા.) સં. ૧૫૧૮ માં ત૦ મુનિસુન્દરસૂરિના
શિષ્ય શુભશીલગણિએ શત્રુંજય કલ્પ કથા, અમરચંદે ઉપદેશમાલા પર
.૫૧૯માં ઉક્ત સાધુસોમે જિનવલ્લભસૂરિના મહાવીરચરિય
ારિત્રપંચક વૃત્તિ અને નન્દીશ્વરસ્તવ વૃત્તિ (બાલચંદ

લગભગ આં. જયકીર્તિસૂરિ શિ. ઋદ્ધિવર્ધન સૂરિએ જિનેન્દ્રા-ગ્રુપ પંચાશિકા રચી (ડોસા. ભાવ.) સં. ૧૫૧૩ માં વીરદાસના ૧ હમીરના પુત્ર લક્ષ્મીસેને ૧૬ વર્ષની ઉમરે સંઘપટ્ટકપર ટીકા (ગુ. .૭-૧) અને ખ.જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય ધર્મચંદ્રગણિએ તોલ રાજાની ૧મ્યર્થનાથી સિંદૂરપ્રકર કાવ્ય પર ટીકા (ગુ. નં. ૪૮-૨) રચી.

૭૫૧. સં. ૧૫૧૪ માં પી. ગુણસાગરસૂરિ–ગુણસમુદ્ર શિ. સત્યરાજગણિએ પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં **શ્રી**પાલચરિત્ર કર્યું (ખેડા ભં.) અને ત૦ રત્નશેખરસૂરિના રાજ્યમાં તેમના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય વાચનાચાર્ય હેમહંસગણિએ તે વર્ષમાં ગૂર્જર આશાપલ્લીમાં ઉદયપ્રભસૂરિકૃત આરંભસિદ્ધિ પર વૃત્તિ અને પછીના વર્ષ-સં. ૧૫૧૫ માં હેમવ્યાકરણમાં આપેલ ૫૭ ન્યાયોમાં બીજા ૮૪ ન્યાયો ઉમેરી–એ રીતે ૧૪૧ ન્યાયની પરિભાષાનો સંગ્રહ કરી, તે પર ત્યારપછી સં. ૧૫૧૬ મા ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની ન્યાયબૃહદ્વૃત્તિ અમદાવાદમાં રચી (પી. ૪, ૧૭; વે૦ નં. ૭૬) તથા તે વૃત્તિપર ન્યાસ પણ રચ્યો. સં. ૧૫૧૫માં શીલાચાર્યકૃત પૃથ્વીચંદ્ર મહર્ષિ ચરિતની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫, ૧૨૫) સં. ૧૫૧૭ (મુનીંદુતિથિ વત્સરે) બૃ. ત. રત્નસિંહસૂરિ અને ઉદયવલ્લભસૂરિ શિ. જ્ઞાનસાગરસૂરિએ વિમલનાથચરિત્ર (કાં. વડો;) રચ્યું. (ગૂ. ભાષાંતર પ્ર. આ. સભા. જુઓ પારા ૭૧૯)

૭૫૨. સં. ૧૫૧૭ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ–નંદિરત્ન શિ. રત્નમંડનગણિએ ભોજપ્રબંધ અપરનામ પ્રબંધરાજ (બુહ. ૬ નં. ૭૨૩; વે૦ નં. ૧૭૫૪, પ્ર૦ પંડિત ભગવાનદાસ અમદાવાદ સં. ૧૯૭૮ ગૂ. ભાષાંતર પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવ.) તથા તે અરસામાં ઉપદેશ-તરંગિણી રચી કે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે (પ્ર. ય. ગ્રં; ગૂ. ભાષાં. પ્ર. બી. મા.) સં. ૧૫૧૮ માં ત૦ મુનિસુન્દરસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિએ શત્રુંજય કલ્પ કથા, અમરચંદે ઉપદેશમાલા પર અવચૂરિ,સં.૧૫૧૯માં ઉક્ત સાધુસોમે જિનવલ્લભસૂરિના મહાવીરચરિય પર વૃત્તિ–ચારિત્રપંચક વૃત્તિ અને નન્દીશ્વરસ્તવ વૃત્તિ (બાલચંદ

મતિસાગર ઉ૦ શિષ્ય વિનયભૂષણે ભાવડાર ગ૭ના સોમદેવમુનિની વિનતિથી રચેલી સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય પર ટીકાની સં. ૧૫૩૬ માં લખાયેલી પ્રત કેશરવિજય ભં. વઢવાણમાં છે. સં. ૧૫૪૦ માં ઉક્ત શુભશીલ ગણિએ શાલિવાહન ચરિત રચ્યું. સં. ૧૫૪૧ માં સિદ્ધાંતસાગરે ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ બનાવી, અને સોમસુંદરસૂરિ–સોમદેવ–ચારિત્રહંસ શિષ્ય સોમચારિત્ર ગણિએ ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૨૪) રચ્યું કે જેમાં મુખ્યપણે ત. રત્નશેખરસૂરિના પટ્ટધર લક્ષ્મીસાગરસૂરિનું વૃત્તાંત છે. તે પારા ૭૨૧થી ૭૨૯માં ટૂંકમાં અપાયું છે.

૭૫૫ ત૦ સુમતિસાધુના રાજ્યે (સં. ૧૫૪૫–૧૫૫૧) જિનહર્ષ શિષ્ય સાધુવિજયે વાદવિજય પ્રકરણ (કાં. વડો.) તથા હેતુખંડન પ્રકરણ (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) રચ્યાં. સુમતિ સાધુના પરમભક્ત શ્રીમાલભૂપાલ–લઘુશાલિભદ્ર એ બિરુદ વાળા માલવેશ્વર ખલચી ગયાસદીનના ગંજાધિકારી વ્યવહારી સંઘપતિ જાવડની અભ્યર્થનાથી સર્વવિજયે આનંદસુંદર (દશ શ્રાવક ચરિત્ર) નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. તેની સં. ૧૫૫૧ ની પ્રત ભક્તિવિજય ભં. ભાવ૦ માં છે, પી. ૫,૧૯૯). ઉક્ત સાધુવિજયના શિષ્ય શુભવર્દ્ધને પ્રા૦ દશશ્રાવક ચરિત્ર રચ્યું (કાં. છાણી) અને હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં સં. ૧૫૫૨ માં પ્રા૦ માં વર્દ્ધમાનદેશના (ખેડા ભં.) રચી, તેમજ તે સૂરિના રાજ્યમાં ઋષિમંડલ પર વૃત્તિ કરી (પી. ૪, ૭૮; વે૦ નં. ૧૭૯૭). તે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે પ્રા. માં કૂર્મપુત્ર ચરિત્ર રચ્યું (પી. ૩ નં. ૫૮૮)

૭૫૬ બૃ. ખ૦ જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૫૪૪ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર [૪૭૮] પર સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિ, અને સં. ૧૫૪૯ માં કર્મસ્તવ વિવરણ રચ્યાં; તે ઉપરાંત તેમણે સિદ્ધાંતસારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોલ્લાસ ટિપ્પન (ગૂ. ગદ્યમાં) રચ્યું (ભાવ-

---

[૪૭૮] આ કમલસંયમ ઉ૦ ના ઉપદેશથી અણહિલ્લપુર પત્તનમાં સ્થાનાંગ વૃત્તિ સં. ૧૫૫૦ માં જિનહર્ષસૂરિના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિના રાજ્યે લખાઈ (સંઘનો ભં. પાટણ)

મતિસાગર ઉ૦ શિષ્ય વિનયભૂષણે ભાવડાર ગચ્છના સોમદેવમુનિની વિનતિથી રચેલી સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય પર ટીકાની સં. ૧૫૩૬ માં લખાયેલી પ્રત કેશરવિજય ભં. વઢવાણમાં છે. સં. ૧૫૪૦ માં ઉક્ત શુભશીલ ગણિએ શાલિવાહન ચરિત રચ્યું. સં. ૧૫૪૧ માં સિદ્ધાંતસાગરે ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ બનાવી, અને સોમસુંદરસૂરિ-સોમદેવ-ચારિત્રહંસ શિષ્ય સોમચારિત્ર ગણિએ ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૨૪) રચ્યું કે જેમાં મુખ્યપણે ત. રત્નશેખરસૂરિના પટ્ટધર લક્ષ્મીસાગરસૂરિનું વૃત્તાંત છે.તે પારા ૭૨૧થી ૭૨૯માં ટૂંકમાં અપાયું છે.

૭૫૫ ત૦ સુમતિસાધુના રાજ્યે (સં. ૧૫૪૫-૧૫૫૧) જિનહર્ષ શિષ્ય સાધુવિજયે વાદવિજય પ્રકરણ (કાં. વડો.) તથા હેતુખંડન પ્રકરણ (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) રચ્યાં. સુમતિ સાધુના પરમભક્ત શ્રીમાલભૂપાલ-લઘુશાલિભદ્ર એ બિરૂદ વાળા માલવેશ્વર ખલચી ગયાસદીનના ગંજાધિકારી વ્યવહારી સંઘપતિ જાવડની અભ્યર્થનાથી સર્વવિજયે આનંદસુંદર (દશ શ્રાવક ચરિત્ર) નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. તેની સં. ૧૫૫૧ ની પ્રત ભક્તિવિજય ભં. ભાવ૦ માં છે, પી. ૫,૧૯૯). ઉક્ત સાધુવિજયના શિષ્ય શુભવર્દ્ધને પ્રા૦ દશશ્રાવક ચરિત્ર રચ્યું (કાં. છાણી) અને હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં સં. ૧૫૫૨ માં પ્રા૦ માં વર્દ્ધમાનદેશના (ખેડા ભં.) રચી, તેમજ તે સૂરિના રાજ્યમાં ઋષિમંડલ પર વૃત્તિ કરી (પી. ૪, ૭૮; વે૦ નં. ૧૭૯૭). તે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે પ્રા. માં કૂર્માપુત્ર ચરિત્ર રચ્યું (પી. ૩ નં. ૫૮૮)

૭૫૬ બૃ. ખ૦ જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૫૪૪ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૪૭૮ પર સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિ, અને સં. ૧૫૪૯ માં કર્મસ્તવ વિવરણ રચ્યાં; તે ઉપરાંત તેમણે સિદ્ધાંતસારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોલ્લાસ ટિપ્પન (ગૂ. ગદ્યમાં) રચ્યું (બાલ-

૪૭૮ આ કમલસંયમ ઉ૦ ના ઉપદેશથી અણહિલ્લપુર પત્તનમાં સ્થાનાંગ વૃત્તિ સં. ૧૫૬૦ માં જિનહર્ષસૂરિના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિના રાજ્યે લખાઈ (સંઘનો ભં. પાટણ)

કુમારપાલ પ્રતિબોધ રચાયો (બૃ. ટિ.). સં. ૧૫૭૬ માં કુતુબપુરા ત. ઇંદ્રનંદિ સૂરિના પટ્ટધર સૌભાગ્યનંદિ સૂરિએ હમ્મીરપુરમાં રહી મૌન એકાદશી કથા રચી (મુનીજી ભં. કાશી). સં. ૧૫૭૭ માં પૌ. ચંદ્રપ્રભ-ધર્મઘોષ-સુમતિભદ્ર-જયચંદ્ર-ભાવચંદ્ર-ચારિત્રચંદ્ર-મુનિચંદ્રના શિષ્ય વિદ્યારત્ને કુર્માપુત્રચરિત રચ્યુંને તે હર્ષકુલગણિએ શોધ્યું (વિવેક૦ ઉદે૦; કાં. છાણી) સં. ૧૫૭૮ માં લાવણ્યસમય કૃત ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ પરથી વિમલચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચાયું (મુદ્રિત હી. હં.) સં. ૧૫૭૯ માં પાટણમાં ખ૦ મતિસાગર-ધવલચંદ્રના શિષ્ય ગજસારે જિનહંસસૂરિ રાજ્યે વિચારષટ્ત્રિંશિકા-(દંડક ચતુર્વિંશતિ) ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી (પ્ર૦ યશો. પાઠ. મહેસાણા; જૈન આ. સભા; વે૦ નં. ૧૬૨૨ ને ૧૬૫૭-૫૮)

૭૫૯ પેથડ (પારા ૬૨૪) અને મંડલિક (પારા ૬૬૯ અને ટિપ્પણ ૪૪૯) ના વંશજ પર્વતે કલ્પસૂત્રની પ્રતો લખાવી તથા ગ્રંથ ભંડાગાર સં. ૧૫૭૧ માં સ્થાપ્યો કે જેની નિશીથ ચૂર્ણિની પ્રત વિદ્યમાન છે (પુરાતત્ત્વ ૧-૧ એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ). સં. ૧૫૮૨ માં ઝાંઝૂવાસી શ્રીમાલી અરસિંહ રાણાએ ૧૧ અંગોની પ્રતો લખાવી કે જે પૈકી વિપાકસૂત્રની પ્રત (ગુ. નં. ૨૭૮) લભ્ય છે.

૭૬૦ સં. ૧૫૮૨ માં બૃહત્ ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિના પટ્ટધર જિનહંસસૂરિએ 'શીલાંગાચાર્યકૃત સવિસ્તર વૃત્તિને દુર્વિગાહ સમજી સભ્યોના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાતાઓ માટે સુખાવહ એવી' આચારાંગ સૂત્રપર દીપિકા રચી (પી. ૪,૭૩) અને સહજસુંદરે રત્નશ્રાવક પ્રબંધ રચ્યો. સં. ૧૫૮૩ માં ત. હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલગણિએ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પર દીપિકા નામની ટીકા રચી (વેબર નં. ૧૫૭૭ વે૦ નં. ૧૫૫૦-૫૨; બુદ્. ૩, નં. ૧૪૫); તેમજ બંધ હેતુદય ત્રિભંગી (કર્મગ્રંથનો એક ભાગ) તથા હેમવિમલ સૂરિના રાજ્યે વાક્યપ્રકાશ ટીકા (લીં.) પણ રચી છે. આ સં. ૧૫૮૩ ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ હીરવિજયસૂરિનો જન્મ પાલ્હણપુરમાં થયો.

કુમારપાલ પ્રતિબોધ રચાયો (બૃ. ટિ.). સં. ૧૫૭૬ માં કુતુબપુરા ત. ઈંદ્રનંદિ સૂરિના પટ્ટધર સૌભાગ્યનંદિ સૂરિએ હમ્મીરપુરમાં રહી મૌન એકાદશી કથા રચી (સુનીજી ભં. કાશી). સં. ૧૫૭૭ માં પૌ. ચંદ્રપ્રભ-ધર્મઘોષ-સુમતિભદ્ર-જયચંદ્ર-ભાવચંદ્ર-ચારિત્રચંદ્ર-મુનિચંદ્રના શિષ્ય વિદ્યારત્ને કુર્માપુત્રચરિત રચ્યું ને તે હર્ષકુલગણિએ શોધ્યું (વિવેક૦ ઉદે૦; કાં. છાણી) સં. ૧૫૭૮ માં લાવણ્યસમય કૃત ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ પરથી વિમલચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચાયું (મુદ્રિત હી. હં.) સં. ૧૫૭૯ માં પાટણમાં ખ૦ મતિસાગર-ધવલચંદના શિષ્ય ગજસારે જિનહંસસૂરિ રાજ્યે વિચારષટ્ત્રિંશિકા-(દંડક ચતુર્વિંશતિ) ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી (પ્ર૦ યશો. પાઠ. મહેસાણા; જૈન આ. સભા; વે૦ નં. ૧૬૨૨ ને ૧૬૫૭-૫૮)

૭૫૯ પેથડ (પારા ૬૨૪) અને મંડલિક (પારા ૬૬૯ અને ટિપ્પણ ૪૪૯) ના વંશજ પર્વતે કલ્પસૂત્રની પ્રતો લખાવી તથા ગ્રંથ ભંડાગાર સં. ૧૫૭૧ માં સ્થાપ્યો કે જેની નિશીથ ચૂર્ણિની પ્રત વિદ્યમાન છે (પુરાતત્ત્વ ૧-૧ એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ). સં. ૧૫૮૨ માં ઝાંખૂવાસી શ્રીમાલી અરસિંહ રાણાએ ૧૧ અંગોની પ્રતો લખાવી કે જે પૈકી વિપાકસૂત્રની પ્રત (ગુ. નં. ૨૭૮) લભ્ય છે.

૭૬૦ સં. ૧૫૮૨ માં બૃહત્ ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિના પટ્ટધર જિનહંસસૂરિએ 'શીલાંગાચાર્યકૃત સવિસ્તર વૃત્તિને દુર્વિગાહ સમજી સભ્યોના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાતાઓ માટે સુખાવહ એવી' આચારાંગ સૂત્રપર દીપિકા રચી (પી. ૪,૭૩) અને સહજસુંદરે રત્નશ્રાવક પ્રબંધ રચ્યો. સં. ૧૫૮૩ માં ત. હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલગણિએ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પર દીપિકા નામની ટીકા રચી (વેબર નં. ૧૯૭૭ વે૦ નં. ૧૫૫૦-૫૨; બુદ્. ૭, નં. ૧૪૫); તેમજે બંધ હેતુદય ત્રિભંગી (કર્મગ્રંથનો એક ભાગ) તથા હેમવિમલ સૂરિના રાજ્યે વાક્યપ્રકાશ ટીકા (લીં.) પણ રચી છે. આ સં. ૧૫૮૩ ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ હીરવિજયસૂરિનો જન્મ પાલ્હણપુરમાં થયો.

શિલ્પકલાનો નમુનો–પત્થરની મૂર્તિઓ જેસલમેર. સં. ૧૫૮૩.

શિલ્પકલાનો નમુનો—પત્થરની મૂર્તિઓ જેસલમેર. સં. ૧૫૮૩.

[શ્રી. પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

પ્રકરણ ૭ મું.

સોળમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય.

(શાર્દૂલ)

દેવી દેવી નવી કવીશ્વર તણી વાણી અમીસારણી,
વિદ્યાસાયરતારણી મત ઘણી હંસાસણી સામિણી,
ચંદા દીપતિ છપતિ સરસતિ મઇ વીનવી વીનવી,
બોલું નેમિકુમાર કેલિની રતિ ફાગિઇ કરી રંજવી.

—ધનદેવ ગણિકૃત સુરંગાભિધાન નેમિફાગ સં. ૧૫૦૨

(દોહા)

માતા સરસતિ દેવિ કન્હઈ, એક સુવચન માગું,
જે કવિરાજ આગઈ હુઆએ, તેહ ચરણે લાગું.

—સંવેગસુંદરકૃત સારસિખામણ રાસ સં. ૧૫૪૮

(વસ્તુ)

આદિ જિણવર આદિ જિણવર પમુહ ચઉવીસ
તિત્થંકર પણમેવિ સવિ, ધરિય ચિત્તિ સરસતિ સામિણિ,
તિહુઅણજણમુખમંડણી, વાગવાણિ વરહંસગામિણિ,
તાસ તણઇ સુપસાઉલઈ, કરસિઉં કવિત રસાલ,
વંકચૂલ રાય પાલીઆ, નીમ ચ્યારિ સુવિસાલ.

—અજ્ઞાત કવિકૃત વંકચૂલ રાસ (૧૬ મી સદી)

૭૬૪. ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય—પ્રત્યે પ્રથમ આવીશું. સં. ૧૫૦૧ માં દેવકુલપાટકમાં (મેવાડના દેલવાડામાં) વૃદ્ધ તપાગચ્છના ભટ્ટારક શ્રી રત્નસિંહ સૂરિના શિષ્ય પં. માણિક્યસુંદરગણિએ મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ વિરચિત ભવભાવના સૂત્ર પર, અને તેજ વર્ષમાં ત૦ સોમસુંદરસૂરિ-મુનિસુંદર-જયચંદ્રસૂરિ શિ૦ હેમહંસગણિએ ષડાવશ્યક પર, સં. ૧૫૦૫ ની આસપાસ ત૦ મુનિસુંદરસૂરિ

પ્રકરણ ૭ મું.

સોળમી સદીનું ગૂજરાતી સાહિત્ય.

(શાર્દૂલ)

દેવી દેરી નવી કવીશ્વર તણી વાણી અમીસારણી,
વિદ્યાસાયરતારણી મલ ધણી હંસાસણી સામિણી,
ચંદા દીપતિ ઝળપતિ સરસતિ મઇ વીનવી વીનતી,
બોલું નેમિકુમાર કેલિની રતિ ફાગિઇ કરી રંજતી.

—ધનદેવ ગણિકૃત સુરંગાભિધાન નેમિફાગ સં. ૧૫૦૨

(દોહા)

માતા સરસતિ દેવિ કન્હઈ, એક સુવચન માગું.
જે કવિરાજ આગઈ હૂઆએ, તેહ ચરણે લાગું.

—સંવેગસુંદરકૃત સારસિખામણ રાસ સં. ૧૫૪૮

(વસ્તુ)

આદિ જિણવર આદિ જિણવર પમુહ ચઉવીસ
તિત્થંકર પણમેવિ સવિ, ધરિય ચિત્તિ સરસતિ સામિણિ,
તિહુઅણજણમુખમંડણી, વાગવાણિ વરહંસગામિણિ,
તાસ તણઇ સુપસાઉલઈ, કરસિઉં કવિત રસાલ,
વંકચૂલ રાય પાલીઆ, નીમ ચ્યારિ સુવિસાલ.

—અજ્ઞાત કવિકૃત વંકચૂલ રાસ (૧૬ મી સદી)

૭૬૪. ગૂજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય—પ્રત્યે પ્રથમ આવીશું. સં. ૧૫૦૧ માં દેવકુલપાટકમાં (મેવાડના દેલવાડામાં) વૃદ્ધ તપાગચ્છના ભટ્ટારક શ્રી રત્નસિંહ સૂરિના શિષ્ય પં. માણિક્યસુંદરગણિએ મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ વિરચિત ભવભાવના સૂત્ર પર, અને તેજ વર્ષમાં ત૦ સોમસુંદરસૂરિ-મુનિસુંદર-જયચંદ્રસૂરિ શિ૦ હેમહંસગણિએ ષડાવશ્યક પર, સં. ૧૫૦૫ ની આસપાસ ત૦ મુનિસુંદરસૂરિ

તાનો તે સમકાલીન હતો. તેની મોટી કૃતિઓ જાવડ ભાવડ (વિક્રમરાજાના વખતના શત્રુંજયના ઉદ્ધાર કરનાર) નો રાસ, શ્રીમહાવીર સમયમાં થયેલા રોહિણેય ચોરનો રાસ, ચંદનબાલાની ચોપાઇ, તથા શ્રેણિક રાજાનો રાસ (લખ્યા સં. ૧૫૨૬ પહેલાં), જંબુસ્વામી પંચભવ વર્ણન (સં. ૧૫૨૨), આર્દ્રકુમાર ધવલ, સમ્યક્ત્વ બાર વ્રત કુલક ચોપાઇ (સં. ૧૫૩૪) છે અને નાની કૃતિઓમાં સ્થૂલિભદ્ર કક્કા વાળી, સ્થૂલિભદ્ર ફાગ, થાવચ્ચા કુમાર ભાસ, હરિયાળી છે ને તેની રચેલી સ્નાત્રપૂજા પ્રસિદ્ધ છે.

૭૬૭ મુનિસુન્દરસૂરિ શિષ્ય સંઘવિમલે(?) સુદર્શનશ્રેષ્ઠી રાસ તથા આગમ ગચ્છ હેમરત્નસૂરિશિ સાધુમેરૂએ પુણ્યસાર રાસ (સં. ૧૫૦૧), ધનદેવગણિએ સુરંગાભિધાન નેમિફાગ (સં.૧૫૦૨), ત. રત્નશેખરસૂરિ—ઉદયનંદિ શિ૦ સંઘકલશ ગણિએ તલવાડામાં અષ્ટભાષામાં સમ્યક્ત્વરાસ (સં. ૧૫૦૫), ઉપકેશગચ્છના આનંદમુનિએ ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ (સં. ૧૫૦૭), બૃ. ત૦ રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે રત્નચૂડ રાસ (સં. ૧૫૦૯) અને સં. ૧૫૧૬માં જંબુસ્વામી રાસ રચેલ છે. સં. ૧૫૧૩ માં લખાયેલ આસાયતકૃત હંસવત્સ કથા ચોપઇ મળે છે. આ સમયમાં રત્નાકરે આદિનાથ જન્માભિષેક અને આગમગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિ શિષ્ય દેવરત્ને ગજસિંહકુમાર રાસ રચેલ છે.

૭૬૮ આં. જયકીર્તિસૂરિ શિ. ઋષિવર્દ્ધને ચિતોડમાં સં. ૧૫૧૨ માં નલદવદંતિ રાસ, અને ઉ૦ શીલસુંદર શિ૦ મતિશેખરે સં. ૧૫૧૪ માં ધન્નારાસ, સં. ૧૫૩૭ માં કુરગડુ (કૂરઘટ) મહર્ષિ રાસ, અને તે વર્ષમાં મયણરેહા રાસ વળી તે ઉપરાંત નેમિનાથ-વસંતફુલડાં, ઇલાપુત્ર ચરિત્ર બનાવેલ છે. ખ. જિનવર્દ્ધનસૂરિ શિ૦ આજ્ઞાસુંદરે સં. ૧૫૧૬ માં વિદ્યાવિલાસ નરેંદ્ર ચો૦, પીં૦ સાધુરત્નસૂરિ શિ૦ મલયચંદ્રે સં. ૧૫૧૯ માં ત્રણ કૃતિઓ નામે સિંહાસન બત્રીશી ચો૦, સિંહલસિંહકુમાર ચો૦—અપરનામ ધનદેવ કથા, તથા દેવરાજવત્સરાજ પ્રબંધ અને દિગંબર બ્રહ્મ જિનદાસે સં.

ને તે સમકાલીન હતો. તેની મોટી કૃતિઓ જાવડ ભાવડ વેક્રમરાજાના વખતના શત્રુંજયના ઉદ્ધાર કરનાર) નો રાસ, શ્રીમહાવીર મયમાં થયેલા રોહિણેય ચોરનો રાસ, ચંદનબાલાની ચોપાઇ, તથા શ્રેણિક રાજાનો રાસ (લખ્યા સં. ૧૫૨૬ પહેલાં), જંબુસ્વામી પંચભવ વર્ણન (સં. ૧૫૨૨), આર્દ્રકુમાર ધવલ, સમ્યક્ત્વ બાર વ્રત કુલક ચોપઇ (સં. ૧૫૩૪) છે અને નાની કૃતિઓમાં સ્થૂલિભદ્ર કક્કા વાળી, સ્થૂલિભદ્ર ફાગ, થાવચ્ચા કુમાર ભાસ, હરિયાળી છે ને તેની રચેલી સ્નાત્રપૂજા પ્રસિદ્ધ છે.

૭૬૭ મુનિસુન્દરસૂરિ શિષ્ય સંઘવિમલે(?) સુદર્શનશ્રેષ્ઠી રાસ તથા આગમ ગચ્છ હેમરત્નસૂરિશિ સાધુમેરૂએ પુણ્યસાર રાસ (સં. ૧૫૦૧), ધનદેવગણિએ સુરંગાભિધાન નેમિફાગ (સં.૧૫૦૨), ત. રત્નશેખરસૂરિ—ઉદયનંદિ શિ૦ સંઘકલશ ગણિએ તલવાડામાં અપભ્રંશમાં સમ્યક્ત્વરાસ (સં. ૧૫૦૫), ઉપકેશગચ્છના આનંદમુનિએ ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ (સં. ૧૫૦૭), બૃ. ત૦ રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે રત્નચૂડ રાસ (સં. ૧૫૦૯) અને સં. ૧૫૧૬માં જંબૂસ્વામી રાસ રચેલ છે. સં. ૧૫૧૩ માં લખાયેલ આસાયતકૃત હંસવત્સ કથા ચોપઇ મળે છે. આ સમયમાં રત્નાકરે આદિનાથ જન્માભિષેક અને આગમગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિ શિષ્ય દેવરત્ને ગજસિંહકુમાર રાસ રચેલ છે.

૭૬૮ આં. જયકીર્ત્તિસૂરિ શિ. ઋષિવર્દ્ધને ચિતોડમાં સં. ૧૫૧૨ માં નલદવદંતિ રાસ, અને ઉ૦ શીલસુંદર શિ૦ મતિશેખરે સં. ૧૫૧૪ માં ધન્નારાસ, સં. ૧૫૩૭ માં કુરગડુ (કૂરઘટ) મહર્ષિ રાસ, અને તે વર્ષમાં મયણરેહા રાસ વળી તે ઉપરાંત નેમિનાથ-વસંતફુલડાં, ઇલાપુત્ર ચરિત્ર બનાવેલ છે. ખ. જિનવર્દ્ધનસૂરિ શિ૦ આણંદસુંદરે સં. ૧૫૧૬ માં વિદ્યાવિલાસ નરેંદ્ર ચો૦, પીં૦ સાધુરત્નસૂરિ શિ૦ મલયચંદ્રે સં. ૧૫૧૯ માં ત્રણ કૃતિઓ નામે સિંહાસન બત્રીશી ચો૦, સિંહલસિંહકુમાર ચો૦-અપરનામ ધનદેવ કથા, તથા દેવરાજવત્સરાજ પ્રબંધ અને દિગંબર બ્રહ્મ જિનદાસે સં.

૭૭૧ **તેમની કૃતિઓ**-સિદ્ધાંત ચોપઇ કે જેમાં લોંકા મતનું ખંડન કર્યું છે. સં. ૧૫૪૩ (મુદ્રિત જૈનયુગ વૈશાખ-જેઠ સં. ૧૯૮૬ નો સંયુક્ત અંક), સ્થૂલિભદ્ર એકવીશો નામનું એક ટૂંકું રસિક કાવ્ય સં. ૧૫૫૩, ગૌતમ પૃચ્છા ચોપઈ સં. ૧૫૫૪ માં રચી. નાની કૃતિઓમાં નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ સ્ત. સં. ૧૫૫૮, અને સં. ૧૫૬૨ માં વામજમાં આલોયણ વિનતિ, સેરીસા પાર્શ્વસ્તવ, નેમિનાથ હમચડી, રાવણ મંદોદરી સંવાદ, વૈરાગ્ય વિનતિ રચી. સં. ૧૫૬૪ માં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ વિવિધ છંદમાં અને સં. ૧૫૬૭ માં સુરપ્રિય કેવલી રાસ રચ્યા.

૭૭૨ ઐતિહાસિક પ્રબંધમાં સં. ૧૫૬૮ માં વિમલ મંત્રીના પર વિમલ પ્રબંધ (શ્રી મણિલાલ બ. વ્યાસે સંપાદિત કરી પ્રકટ કર્યો છે), સુમતિ સાધુ સૂરિ વિવાહલો (તેમની દીક્ષાના વર્ણન રૂપ) અને સં. ૧૫૮૯ માં ત્રણ પ્રબંધ જેવા રાસ નામે ખિમ ઋષિ, બલિભદ્ર અને યશોભદ્રસૂરિ રાસ રચી અમદાવાદમાં પૂર્ણ કર્યા. (મુદ્રિત ઐ રાસ સંગ્રહ.)

૭૭૩ દેવરાજ વચ્છરાજ ચોપઇ કતપુર (કુતુબપુરા) માં રચી, તેની સં. ૧૫૭૫ માં લખેલી પ્રત મળે છે. ૧૫૭૫ માં કરસંવાદ, ૧૫૮૫ (૮૬) અંતરિક્ષ પાર્શ્વસ્તવ આદિ પુષ્કળ નાની કૃતિઓ મળે છે.[૪૮૨] આ ઉચ્ચ પ્રતિના સંસ્કારી કવિનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસે કરેલું સાહિત્ય સંસદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થનાર છે એટલે વિશેષ અત્ર વિવેચન કર્યું નથી. તેમણે આ સમયમાં જેટલી સુંદર કૃતિઓ રચી છે તેટલી કૃતિઓ કોઇ જૈન કવિએ રચી નથી તેથી આ સમયને 'લાવણ્યસમય યુગ' એ નામ આપીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય.

૭૭૪ આ સમય દરમ્યાન અન્ય કવિઓ કૃત ભાષાકાવ્યકૃતિઓ જોઇએઃ-ઉપદેશ રૂપે કોરંટગચ્છના સર્વદેવસૂરિ શિ.નન્નસૂરિએ વિચાર-

---

૪૮૨ જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૮ થી ૮૮.

૭૭૧ **તેમની કૃતિઓ**-સિદ્ધાંત ચોપઇ કે જેમાં લોંકા મતનું ખંડન કર્યું છે. સં. ૧૫૪૩ (મુદ્રિત જૈનયુગ વૈશાખ-જેઠ સં. ૧૯૮૬ નો સંયુક્ત અંક), સ્થૂલિભદ્ર એકવીશો નામનું એક ટૂંકું રસિક કાવ્ય સં. ૧૫૫૩, ગૌતમ પૃચ્છા ચોપાઈ સં. ૧૫૫૪ માં રચી. નાની કૃતિઓમાં નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ સ્ત. સં. ૧૫૫૮, અને સં. ૧૫૬૨ માં વામજમાં આલોયણ વિનતિ, સેરીસા પાર્શ્વસ્તવ, નેમિનાથ હમચડી, રાવણ મંદોદરી સંવાદ, વૈરાગ્ય વિનતિ રચી. સં. ૧૫૬૪ માં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ વિવિધ છંદમાં અને સં. ૧૫૬૭ માં સુરપ્રિય કેવલી રાસ રચ્યા.

૭૭૨ ઐતિહાસિક પ્રબંધમાં સં. ૧૫૬૮ માં વિમલ મંત્રીના પર વિમલ પ્રબંધ (શ્રી મણિલાલ બ. વ્યાસે સંપાદિત કરી પ્રકટ કર્યો છે), સુમતિ સાધુ સૂરિ વિવાહલો (તેમની દીક્ષાના વર્ણન રૂપ) અને સં. ૧૫૮૯ માં ત્રણ પ્રબંધ જેવા રાસ નામે ખિમ ઋષિ, બલિભદ્ર અને યશોભદ્રસૂરિ રાસ રચી અમદાવાદમાં પૂર્ણ કર્યા. (મુદ્રિત ઐ રાસ સંગ્રહ.)

૭૭૩ દેવરાજ વચ્છરાજ ચોપઇ કતપુર (કુતુબપુરા) માં રચી, તેની સં. ૧૫૭૫ માં લખેલી પ્રત મળે છે. ૧૫૭૫ માં કરસંવાદ, ૧૫૮૫ (૮૬) અંતરિક્ષ પાર્શ્વસ્તવ આદિ પુષ્કળ નાની કૃતિઓ મળે છે.[૪૮૨] આ ઉચ્ચ પ્રતિના સંસ્કારી કવિનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસે કરેલું સાહિત્ય સંસદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થનાર છે એટલે વિશેષ અત્ર વિવેચન કર્યું નથી. તેમણે આ સમયમાં જેટલી સુંદર કૃતિઓ રચી છે તેટલી કૃતિઓ કોઇ જૈન કવિએ રચી નથી તેથી આ સમયને 'લાવણ્યસમય યુગ' એ નામ આપીશું તો અરયાને નહીં ગણાય.

૭૭૪ આ સમય દરમ્યાન અન્ય કવિઓ કૃત ભાષાકાવ્યકૃતિઓ જોઇએઃ-ઉપદેશ રૂપે કોરંટગચ્છના સર્વદેવસૂરિ શિ.નન્નસૂરિએ વિચાર-

૪૮૨ જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૮ થી ૮૮.

સં. ૧૫૭૧ માં ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સુરહંસ શિ. લાવણ્ય-રત્ને દેવગિરિમાં વત્સરાજ દેવરાજરાસ, સં. ૧૫૭૨ માં અમીપાલ શ્રાવકે મહીપાલનો રાસ અને ઉપકેશગચ્છના રત્નસમુદ્ર શિ૦ સહજ-સુંદરે ઋષિદત્તા રાસ,અને તે સહજસુંદરના રત્નસારરાસ,(મં.૧૫૮૨) તથા આત્મરાજરાસ સં. ૧૫૮૩ અને પરદેશી રાજાનો રાસ, ઉક્ત ધર્મ સમુદ્રે સં. ૧૫૭૩ માં પ્રભાકર ગુણાકર ચોં., વડતપગચ્છના સૌભા-ગ્યસાગરસૂરિ શિષ્યે ચંપકમાલા રાસ સં. ૧૫૭૮ માં, અને આશરે સં. ૧૫૭૯ માં સાધુરત્નસૂરિકૃત કયવન્નારાસ, સં. ૧૫૮૦ માં કોરં-ટગચ્છના કક્કસૂરિ શિ૦ ભુવનકીર્ત્તિએ કલાવતિચરિત્ર સં. ૧૫૮૩માં, ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધસૂરિ પ્રશિષ્ય વિનયસમુદ્રે વિકાનેરમાં આરામ-શોભા ચો., સં. ૧૫૮૪માં શ્રાવક ભીમે અગડદત્ત રાસ અને ઉક્ત ધર્મસમુદ્રે કુલધ્વજ રાસ, આ સમયમાં શાંતિસૂરિ શિ૦ નરશેખરે પાર્શ્વનાથ પત્ની પ્રભાવતીહરણ, સં. ૧૫૮૭ સાંડેરગચ્છના ઉક્ત ઇશ્વરસૂરિના શિ. ધર્મસાગરે આરામનંદન ચો., સં. ૧૫૮૮ લગ-ભગ પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. સમરચંદ્રે શ્રેણિકરાસ, સં. ૧૫૯૦ પહેલા સેવક કૃત ઋષભદેવધવલપ્રબંધ, સં. ૧૫૯૧ માં આનંદપ્રમોદ કૃત શાંતિજિન વિવાહલો, અને ત. સૌભાગ્યહર્ષસૂરિ શિ. સોમવિમલ-સૂરિએ ધમ્મિલરાસ, આદિ બનાવેલ છે.

૭૭૭ સં. ૧૫૯૩ માં પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. બ્રહ્મે (વિનયદેવસૂરિએ) સુસઢ ચોપઈ, સં. ૧૫૯૪ માં ગંધારમાં ત. સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ રાજ્યે જયકલ્યાણના શિષ્યે કૃતકર્મરાજાધિકાર રાસ અને ખ૦ સાધુહર્ષ શિ. રાજશીલે અમરસેન વયરસેન ચો૦, સં. ૧૫૯૫ માં આગમગચ્છના કવિયણે શાંનજ ગામમાં તેતલી મંત્રી રાસ, સં. ૧૫૯૭ પહેલાં અજ્ઞાત કવિએ પૃથ્વીચંદ્ર ગુણસાગરરાસ, સં. ૧૫૯૭ માં ઉક્ત બ્રહ્મે ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધ ચો૦, સં. ૧૫૯૯ માં ઉક્ત વિનયસમુદ્રે તિમરામાં અંબડ ચો૦ તેમજ ખ. વિવેકરત્ન સૂરિ પ્રશિષ્ય રાજરત્નસૂરિએ હરિબલ માછી ચો. તથા ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્માણ ગચ્છના વિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય ભાવ ઉપાધ્યાયે હરિશ્ચંદ્ર રાસ રચેલ છે.

૧૫૭૧ માં ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સુરહંસ શિ. લાવણ્ય-
દેવગિરિમાં વત્સરાજ દેવરાજરાસ, સં. ૧૫૭૨ માં અમીપાલ
કે મહીપાલનો રાસ અને ઉપકેશગચ્છના રત્નસમુદ્ર શિ૦ સહજ-
ઋષિદત્તા રાસ,અને તે સહજસુંદરના રત્નસારરાસ,(સં.૧૫૮૨) તથા
ત્મરાજરાસ સં. ૧૫૮૩ અને પરદેશી રાજાનો રાસ, ઉક્ત ધર્મ
દે સં. ૧૫૭૩ માં પ્રભાકર ગુણાકર ચો., વડતપગચ્છના સૌભા-
ાગરસૂરિ શિષ્યે ચંપકમાલા રાસ સં. ૧૫૭૮ માં, અને આશરે
૧૫૭૯ માં સાધુરત્નસૂરિકૃત કયવન્નારાસ, સં. ૧૫૮૦ માં કોરં-
ચ્છના કક્કસૂરિ શિ૦ ભુવનકીર્ત્તિએ કલાવતિચરિત્ર સં. ૧૫૮૩માં,
કેશગચ્છના સિદ્ધસૂરિ પ્રશિષ્ય વિનયસમુદ્રે વિકાનેરમાં આરામ-
ભા ચો., સં. ૧૫૮૪માં શ્રાવક ભીમે અગડદત્ત રાસ અને ઉક્ત
ર્મસમુદ્રે કુલધ્વજ રાસ, આ સમયમાં શાંતિસૂરિ શિ૦ નરશેખરે
ાર્શ્વનાથ પત્ની પ્રભાવતીહરણ, સં. ૧૫૮૭ સાંડેરગચ્છના ઉક્ત
શ્વરસૂરિના શિ. ધર્મસાગરે આરામનંદન ચો., સં. ૧૫૮૮ લગ-
ગ પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. સમરચંદ્રે શ્રેણિકરાસ, સં. ૧૫૯૦ પહેલા
વેક કૃત નડપલદેવધવલપ્રબંધ, સં. ૧૫૯૧ માં આનંદપ્રમોદ કૃત
ાંતિજિન વિવાહલો, અને ત. સૌભાગ્યહર્ષસૂરિ શિ. સોમવિમલ-
ૂરિએ ધમ્મિલરાસ, આદિ બનાવેલ છે.

૭૭૭ સં. ૧૫૯૩ માં પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. બ્રહ્મે (વિનયદેવસૂરિએ)
ુસદ ચોપઇ, સં. ૧૫૯૪ માં ગંધારમાં ત. સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ રાજ્યે
જયકલ્યાણના શિષ્યે કૃતકર્મરાજાધિકાર રાસ અને ખ૦ સાધુહર્ષ શિ.
રાજશીલે અમરસેન વયરસેન ચો૦, સં. ૧૫૯૫ માં આગમગચ્છના
કવિયણે શાંતજ ગામમાં તેતલી મંત્રી રાસ, સં. ૧૫૯૭ પહેલાં અજ્ઞાન
કવિએ પૃથ્વીચંદ્ર ગુણસાગરરાસ, સં. ૧૫૯૭ માં ઉક્ત બ્રહ્મે ચાર
પ્રત્યેકબુદ્ધ ચો૦, સં. ૧૫૯૯ માં ઉક્ત વિનયસમુદ્રે તિમરામાં અંબડ
ચો૦ તેમજ ખ. વિવેકરત્ન સૂરિ પ્રશિષ્ય રાજરત્નસૂરિએ હરિબલ
માછી ચો. તથા ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્માણ ગચ્છના વિમલસૂરિના
પ્રશિષ્ય ભાવ ઉપાધ્યાયે હરિશ્ચંદ્ર રાસ રચેલ છે.

સૂત્રનાં ૩૬ અધ્યયન પર ઉપાધ્યાય રાજશીલે છત્રીસ ભાસ અને સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્મમુનિએ ૩૬ સઝાય રચી છે.

૭૮૦ લાવણ્યસમયે જેમ કરસંવાદ રચ્યો છે તેમ સહજસુંદરે યૌવનજરા સંવાદ રચ્યો છે.

૭૮૧. લોકકથાનું સાહિત્ય–ભાષામાં વિશેષ થતું જોવામાં આવે છે. જૈનેતર કવિ નરપતિએ સં. ૧૫૪૫ માં સો કડીની નંદબત્રીશી રચી ને તેના પર જરા વિસ્તાર કરી ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સિંહ (સંઘ)કુલે સં. ૧૫૬૦ માં તેજ સ્વરૂપમાં તે કથાને ૧૭૨ કડીમાં મૂકી. લાવણ્ય(સમય) મુનિએ સં. ૧૫૪૮ માં ૧૪૮ કડીમાં રચેલી નંદબત્રીશી હમણાં પ્રાપ્ત થઇ છે. સ્વતંત્ર પ્રયત્નો તરીકે જિનહરે વિક્રમ પંચદંડ રાસ રચ્યો કે જે શામળભટ્ટની પંચદંડની વાત સાથે સરખાવી શકાય. સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત રાજશીલ ઉપાધ્યાયે ચિત્રકૂટમાં વિક્રમાદિત્ય ખાપરા રાસ રચ્યો. પૌ. વિનયતિલકસૂરિ શિ૦ ઉદયભાનુએ સં. ૧૫૬૫ માં વિક્રમસેન રાસ રચ્યો તે સંબંધે સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે લખ્યું છે કે "તે ૫૬૬ ટુંકનો પ્રબંધ છે તે દરેક રીતે શામળભટ્ટની વાતો સાથે હરીફાઈ કરે તેવો છે; અર્થાત્ આ પ્રબંધની રચના શામળભટ્ટની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી" સં. ૧૫૯૬ માં સ્વર્ગવાસ પામેલા ત૦ આનંદવિમલ સૂરિના શિષ્ય ધર્મસિંહે પણ વિક્રમ રાસ રચેલો નોંધાયો છે. આશરે સં. ૧૫૬૨ માં કક્કાએ અને સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત પદ્મસાગરે લીલાવતી સુમતિવિલાસ રાસ રચ્યા છે. બ્રહ્માણ ગચ્છના ઉક્ત ભાવ ઉપાધ્યાયે મુનિરત્ન સૂરિના સં. અંબડચરિત્ર પરથી અંબડરાસ રચ્યો છે.

૭૮૨. આ લોકકથાસાહિત્યને જૈનો મૂળથી ખેડતા આવ્યા છે. ઐતિહાસિક પ્રબંધો રચવાની પ્રણાલિકા તેમણે પાડી હતી અને તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રય કાવ્ય પછી શરૂ થયેલી છે. આ પરથી તેમજ સત્તરમા સૈકામાં જૈનોએ વિશેષ ખેડેલ લોકસાહિત્યપરથી અઢારમા શતકમાં થયેલ શામળભટ્ટ લોકકથાનો આદિ પ્રવર્ત્તક છે એમ હવે કહી નહિ શકાય. સત્તરમા શતકમાં પણ આવું ઘણું સાહિત્ય

ત્રનાં ૩૬ અધ્યયન પર ઉપાધ્યાય રાજશીલે છત્રીસ ભાસ અને
. ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્મમુનિએ ૩૬ સઝાય રચી છે.

૭૮૦ લાવણ્યસમયે જેમ કરસંવાદ રચ્યો છે તેમ સહજસુંદરે
યાવનજરા સંવાદ રચ્યો છે.

૭૮૧. લોકકથાનું સાહિત્ય-ભાષામાં વિશેષ થતું જોવામાં આવે
છે. જૈનેતર કવિ નરપતિએ સં. ૧૫૪૫ માં સો કડીની નંદબત્રીશી
રચી ને તેના પર જરા વિસ્તાર કરી ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સિંહ
(સંઘ)કુલે સં. ૧૫૬૦ માં તેજ સ્વરૂપમાં તે કથાને ૧૭૨ કડીમાં મૂકી.
લાવણ્ય(સમય) મુનિએ સં. ૧૫૪૮ માં ૧૪૮ કડીમાં રચેલી નંદ-
બત્રીશી હમણાં પ્રાપ્ત થઇ છે. સ્વતંત્ર પ્રયત્નો તરીકે જિનહર્ષે
વિક્રમ પંચદંડ રાસ રચ્યો કે જે શામળભટ્ટની પંચદંડની
વાત સાથે સરખાવી શકાય. સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત રાજશીલ
ઉપાધ્યાયે ચિત્રકૂટમાં વિક્રમાદિત્ય ખાપરા રાસ રચ્યો. પૌ.
વિનયતિલકસૂરિ શિ૦ ઉદયભાનુએ સં. ૧૫૬૫ માં વિક્રમસેન રાસ
રચ્યો તે સંબંધે સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે લખ્યું છે કે "તે ૫૬૬ ટુંકનો
પ્રબંધ છે તે દરેક રીતે શામળભટ્ટની વાતો સાથે હરીફાઈ કરે તેવો
છે; અર્થાત્ આ પ્રબંધની રચના શામળભટ્ટની વાતોથી ઉતરતા
પ્રકારની નથી" સં. ૧૫૯૬ માં સ્વર્ગવાસ પામેલા ત૦ આનંદવિમલ
સૂરિના શિષ્ય ધર્મસિંહે પણ વિક્રમ રાસ રચેલો નોંધાયો છે. આશરે
સં. ૧૫૬૨ માં કડવાએ અને સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત પદ્મસાગરે લીલા-
વતી સુમતિવિલાસ રાસ રચ્યા છે. બ્રહ્માણ ગચ્છના ઉક્ત ભાવ
ઉપાધ્યાયે મુનિરત્ન સૂરિના સં. અંબડચરિત્ર પરથી અંબડરાસ રચ્યો છે.

૭૮૨. આ લોકકથાસાહિત્યને જૈનો મૂળથી ખેડતા આવ્યા છે.
ઐતિહાસિક પ્રબંધો રચવાની પ્રણાલિકા તેમણે પાડી હતી અને તે
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રય કાવ્ય પછી શરૂ થયેલી છે. આ પરથી
તેમજ સત્તરમા સૈકામાં જૈનોએ વિશેષ ખેડેલ લોકસાહિત્યપરથી અઢા-
રમા શતકમાં થયેલ શામળભટ્ટ લોકકથાનો આદિ પ્રવર્તક છે એમ
હવે કહી નહિ શકાય. સત્તરમા શતકમાં પણ આવું ઘણું સાહિત્ય

૭૮૫. આ શતકમાં જૈનેતર ગૂજરાતી કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા (કાવ્યકાલ ૧૫૧૨ થી ૧૫૩૭ લગભગ), ભાલણ (કાવ્યકાલ સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૦ લગભગ), કેશવ ૧૫૨૯, ભીમ ૧૫૫૦, નાકર (લગભગ ૧૫૫૦-૧૬૩૨) થયેલા ઉપલબ્ધ થાય છે, જ્યારે જૈન ગૂર્જર કવિઓ વર્ષાનુક્રમે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કેટલા બધા થયા છે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેમ છે. સ્તવનો આદિ તેમજ બીજી નાની-ટૂંકી કૃતિઓ તો પાર્શ્વચંદ્ર આદિ જ્ઞાત અજ્ઞાત ઘણાઓએ ઘણી રચી છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી.[૪૮૩]

૭૮૬. 'ઓસવાળમાં લાવી જૈન બનાવવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો બનાવ સં. ૧૬૦૦ માં બન્યો. એ પછી એ પ્રથા બંધ પડી ગઈ-કારણ એમ થયું કે જૈન ધર્મમાં અંદર અંદરનો વિરોધ બહુ પ્રબળ થઇ પડયો. ખરતરગચ્છ અને તપાગચ્છ વચ્ચે વૈમનસ્ય અને ઘૃણા હતાં. સામાન્ય રીતે ખરતરગચ્છીય સાધુઓ મારવાડ મેવાડમાં વિહરતા અને તપાગચ્છીય ગૂજરાતમાં વિહરતા. વળી અમદાવાદમાં લોંકાશાહે સ્થાપેલો સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજા અને તેના ઉપદેશક સાધુઓનો પ્રબળ હરીફ થઈ પડયો. અંદર અંદરના વિખવાદથી ધર્માચાર્યોનું મહત્ત્વ ઘટયું અને તેમના હાથ નિર્બળ થઇ ગયા.'[૪૮૪] આવા સમયે તે સર્વનું નિવારણ કરવા અને ધર્મસ્થિતિનું પુનઃ સ્થાપન કરવા અર્થેજ હીરવિજયસૂરિ થયા હોય નહીં એમ લાગી આવે છે. તેમના સંબંધી હવે વિવેચન કરીશું.

૭૮૭. ધર્મનો ઉદ્યોત મહાન્ નૃપોને પ્રતિબોધી ધર્મસંમુખ કરવાથી ઘણો થાય છે કારણ કે 'यथा राजा तथा प्रजा'-જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે, અને 'राजा कालस्य कारणं'-રાજા કાલનું કારણ

---

૪૮૩ જુઓ સોળમી સદીના જૈન કવિઓ માટે 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૭ થી ૧૮૦.

૪૮૪ સ્વ. મણિલાલ બ. વ્યાસ કૃત. 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ' પૃ. ૮૧.

૭૮૫. આ શતકમાં જૈનેતર ગૂજરાતી કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા (કાવ્યકાલ ૧૫૧૨ થી ૧૫૩૭ લગભગ), ભાલણ (કાવ્યકાલ ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૦ લગભગ), કેશવ ૧૫૨૯, ભીમ ૧૫૫૦, (લગભગ ૧૫૫૦–૧૬૩૨) થયેલા ઉપલબ્ધ થાય છે, જ્યારે જૈન ગૂર્જર કવિઓ વર્ષાનુક્રમે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કેટલા બધા થયા તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેમ છે. સ્તવનો આદિ તેમજ બીજી નાની-ટૂંકી કૃતિઓ તો પાર્શ્વચંદ્ર આદિ જ્ઞાત અજ્ઞાત ઘણાઓએ ઘણી રચી છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી.[૪૮૩]

૭૮૬. 'ઓસવાળમાં લાવી જૈન બનાવવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો બનાવ સં. ૧૬૦૦ માં બન્યો. એ પછી એ પ્રથા બંધ પડી ગઈ કારણ એમ થયું કે જૈન ધર્મમાં અંદર અંદરનો વિરોધ બહુ પ્રબળ થઇ પડયો. ખરતરગચ્છ અને તપાગચ્છ વચ્ચે વૈમનસ્ય અને ઘૃણા હતાં. સામાન્ય રીતે ખરતરગચ્છીય સાધુઓ મારવાડ મેવાડમાં વિચરતા અને તપાગચ્છીય ગૂજરાતમાં વિહરતા. વળી અમદાવાદમાં લોંકાશાહે સ્થાપેલો સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજા અને તેના ઉપદેશક સાધુઓનો પ્રબળ હરીફ થઈ પડયો. અંદર અંદરના વિખવાદથી ધર્માચાર્યોનું મહત્ત્વ ઘટયું અને તેમના હાથ નિર્બળ થઇ ગયા.'[૪૮૪] આવા સમયે તે સર્વનું નિવારણ કરવા અને ધર્મસ્થિતિનું પુનઃ સ્થાપન કરવા અર્થેજ હીરવિજયસૂરિ થયા હોય નહીં એમ લાગી આવે છે. તેમના સંબંધી હવે વિવેચન કરીશું.

૭૮૭. ધર્મનો ઉદ્યોત મહાન્ નૃપોને પ્રતિબોધી ધર્મસંમુખ કરવાથી ઘણો થાય છે કારણ કે 'यथा राजा तथा प्रजा'–જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે, અને 'राजा कालस्य कारणं'–રાજા કાલનું કારણ

૪૮૩ જુઓ સોળમી સદીના જૈન કવિઓ માટે 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૭ થી ૧૮૦.

૪૮૪ સ્વ. મણિલાલ બ. વ્યાસ કૃત. 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ' પૃ. ૮૧.

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હીરકયુગ [સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦]

'ભાષા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હેરકયુગ [સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦]

'ભાષા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હૈરકયુગ

સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦

પ્રકરણ ૧ લું.

હીરવિજયસૂરિનું વૃત્તાંત.

गच्छेऽस्मिन्नथ चारुहीरविजया भट्टारकत्वं गता
निर्ग्रन्थान् द्विसहस्रमानगणितान् संशिक्षयन्त्यादृताः ।
वाक्यैः रुचिरैः मितैः हितकरैः जैनैरिवाकर्कशै-
श्चारित्रोपकृतिप्रदानविधिना सन्तोषयन्ति क्रमात् ॥३८॥
देशे यत्र पुरेषु येषु विहृतिं चक्रुस्त्विमे सूरयः
सप्तक्षेत्रधनव्ययो धनिकृतस्तत्राऽभवत्तेषु वा ।
जीवाऽमारिरहर्निशं व्रतकृति र्दीनोद्धृतिर्भाविनां
प्रासादोद्धरणं च भक्तिकरणं साधर्मिकाणां पुनः ॥३९॥

× × × ×

ईदृग् देव इहाऽस्ति बिम्बरचनाध्येयोऽधुना सिद्धिद-
श्चित्ते मे सुगुरुस्तु संयमधनः स्वान्यात्मतुल्याशयः ।
मित्रे शत्रुचये समोऽश्मनि मणौ स्वर्णे तृणौघे पुन-
र्नाम्ना साम्प्रतमस्ति हीरविजयाचार्यः सुसाधूत्तमः ॥१३१॥

—पद्मसागर-जगद्गुरुकाव्यं. सं. १६४६

—આ ગચ્છમાં સુન્દર એવા હીરવિજય ભટ્ટારકપણાને પામ્યા કે જેઓ આદર પામીને બે હજાર જેટલા નિર્ગ્રન્થ-સાધુઓને સંશિક્ષણ આપે છે અને ક્રમે હૃદયરુચિર મિત હિતકર અને જિનની પેઠે અકર્કશ વાક્યોથી ચારિત્ર એટલે દીક્ષા રૂપી ઉપકારના પ્રદાનની વિધિવડે સંતોષ પમાડે છે.

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હીરકયુગ

સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦

પ્રકરણ ૧ લું.

હીરવિજયસૂરિનું વૃત્તાંત.

गच्छेऽस्मिन्नथ चारुहीरविजया भट्टारकत्वं गता
निर्ग्रन्थान् द्विसहस्रमानगणितान् संशिक्षयन्त्यादृताः ।
वाक्यैः चित्रैः मितैः हितकरैः जैनैरिवार्ककर्कशै-
श्चारित्रोपकृतिप्रदानविधिना सन्तोषयन्ति क्रमात् ॥३८॥
देशे यत्र पुरेषु येषु विहृतिं चक्रुस्त्विमे सूरयः
सप्तक्षेत्रधनव्ययो धनिकृतस्तत्राऽभवत्तेषु वा ।
जीवाऽमारिरहर्निशं मतकृति दीनोद्धृतिर्भाविनां
प्रासादोद्धरणं च भक्तिकरणं साधर्मिकाणां पुनः ॥३९॥

× × × ×

ईदृग् देव इहाऽस्ति बिम्बरचनाध्येयोऽधुना सिद्धिद-
श्चित्ते मे सुगुरुस्तु संयमधनः स्वान्यात्मतुल्याशयः ।
मित्रे शत्रुचये समोऽश्मनि मणौ स्वर्णे तृणौघे पुन-
र्नाम्ना साम्प्रतमस्ति हीरविजयाचार्यः सुसाधूत्तमः ॥१३१॥

—पद्मसागर-जगद्गुरुकाव्यं. सं. १६४६

—આ ગચ્છમાં સુન્દર એવા હીરવિજય ભટ્ટારકપણાને પામ્યા કે જેઓ આદર પામીને બે હજાર જેટલા નિર્ગન્થ-સાધુઓને સંશિક્ષણ આપે છે અને ક્રમે હૃદયરુચિર મિત હિતકર અને જિનની પેઠે અકર્કશ વાક્યોથી ચારિત્ર એટલે દીક્ષા રૂપી ઉપકારના પ્રદાનની વિધિવડે સંતોષ પમાડે છે.

જેના માટે એક મ્હોટું પુસ્તક લખી શકાય. અહીં તો ટુંકમાં તે સર્વ પરથી-મુખ્યપણે હીરસૌભાગ્યમાંથી સાર રૂપે જણાવીશું.

૭૮૯. પાલણપુરમાં કુંરા નામના ઓસવાલને ત્યાં માતા નાથીબાઇથી સં. ૧૫૮૩માં જન્મ પામી હીરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે માતપિતા બે પુત્ર ને બે પુત્રી મૂકી સદ્ગત થયા હતા. તેણે પાટણ પોતાની બ્હેનને ત્યાં જતાં તપાગચ્છના વિજયદાનસૂરિનો ઉપદેશ સાંભળી સંસારત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની બહેને ઘણું સમજાવવા છતાં નિશ્ચય ન ડગ્યો એટલે તેણીએ તથા અન્ય સગાંએ આજ્ઞા આપી અને તે સૂરિ પાસે તેણે સાધુ દીક્ષા લીધી. સં. ૧૫૯૬. (જગદ્‌ગુરૂ કાવ્ય કહે છે કે આ વખતે પિતા વિદ્યમાન હોઇ બ્હેને તેને કુટુંબસહિત પાટણ બોલાવ્યા. પુત્રે પિતા બહેન વા માતાને પ્રબોધી અનુમતિ લઇ દીક્ષા લીધી) મુનિ હીરહર્ષે ગુરૂ પાસે સમગ્ર વાઙ્મયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરૂએ પછી ધર્મસાગર મુનિ સાથે દક્ષિણના દેવગિરિમાં નૈયાયિક બ્રાહ્મણ પાસેથી ન્યાય શીખવા જવા આજ્ઞા આપી. ત્યાં વિધવિધ પ્રમાણશાસ્ત્રો-તર્કપરિભાષા, મિતભાષિણી, શશધર, મણિકંઠ, વરદરાજી, પ્રશસ્તપદભાષ્ય, વર્ધમાન, વર્ધમાનેન્દુ, કિરણાવલી પ્રમુખનું અધ્યયન કરી બ્રાહ્મણ પંડિતને સારૂં પારિતોષિક અપાવ્યું. તે પંડિતે ચિંતામણિ નામનો ગ્રંથ આપ્યો. લક્ષણ (વ્યાકરણ), સામુદ્રિક, જ્યોતિષ અને રઘુવંશાદિ કાવ્યોમાં પણ નિપુણતા મેળવી. આ અભ્યાસનું ખર્ચ ત્યાંના સંઘે અને શેઠ દેવસી તથા તેની પત્નીએ આપ્યું. પછી મરૂદેશમાં ગુરૂ પાસે જતાં ગુરૂએ તેમને નડુલાઇ (નારદપુર)માં સં. ૧૬૦૭ માં પંડિતનું પદ આપ્યું, અને ત્યાર બાદ ત્યાં સં. ૧૬૦૮માં વાચક-ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું; બે વર્ષ પછી-સં. ૧૬૧૦માં સિરોહીમા આચાર્ય પદે સ્થાપી નામ હીરવિજયસૂરિ આપ્યું. તેનો ઉત્સવ દૂદા રાજાના જૈન મંત્રી ચાંગા નામના સંઘવીએ કર્યો કે જે ચાંગો રાણપુરના પ્રસિદ્ધ પ્રાસાદના કરનાર સં. ધરણાકનો વંશજ હતો. રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં પ્રાણીઓની

જેના માટે એક મ્હોટું પુસ્તક લખી શકાય. અહીં તો ટુંકમાં તે સર્વ પરથી-મુખ્યપણે હીરસૌભાગ્યમાંથી સાર રૂપે જણાવીશું.

૭૮૯. પાલણપુરમાં કુંરા નામના ઓસવાલને ત્યાં માતા નાથીબાઈથી સં. ૧૫૮૩માં જન્મ પામી હીરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે માતપિતા બે પુત્ર ને બે પુત્રી મૂકી સદ્‌ગત થયા હતા. તેણે પાટણ પોતાની બ્હેનને ત્યાં જતાં તપાગચ્છના વિજયદાનસૂરિનો ઉપદેશ સાંભળી સંસારત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની બ્હેને ઘણું સમજાવવા છતાં નિશ્ચય ન ડગ્યો એટલે તેણીએ તથા અન્ય સગાંએ આજ્ઞા આપી અને તે સૂરિ પાસે તેણે સાધુ દીક્ષા લીધી. સં. ૧૫૯૬. (જગદ્‌ગુરૂ કાવ્ય કહે છે કે આ વખતે પિતા વિદ્યમાન હોઇ બ્હેને તેને કુટુંબસહિત પાટણ બોલાવ્યા. પુત્રે પિતા બ્હેન વા માતાને પ્રબોધી અનુમતિ લઇ દીક્ષા લીધી) મુનિ હીરહર્ષે ગુરૂ પાસે સમગ્ર વાઙ્‌મયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરૂએ પછી ધર્મસાગર મુનિ સાથે દક્ષિણના દેવગિરિમાં નૈયાયિક બ્રાહ્મણ પાસેથી ન્યાય શીખવા જવા આજ્ઞા આપી. ત્યાં વિધવિધ પ્રમાણશાસ્ત્રો-તર્કપરિભાષા, મિતભાષિણી, શશધર, મણિકંઠ, વરદરાજી, પ્રશસ્તપદભાષ્ય, વર્ધમાન, વર્ધમાનેન્દુ, કિરણાવલી પ્રમુખનું અધ્યયન કરી બ્રાહ્મણ પંડિતને સારૂં પારિતોષિક અપાવ્યું. તે પંડિતે ચિંતામણિ નામનો ગ્રંથ આપ્યો. લક્ષણ (વ્યાકરણ), સામુદ્રિક, જ્યોતિષ અને રઘુવંશાદિ કાવ્યોમાં પણ નિપુણતા મેળવી. આ અભ્યાસનું ખર્ચ ત્યાંના સંઘે અને શેઠ દેવસી તથા તેની પત્નીએ આપ્યું. પછી મરૂદેશમાં ગુરૂ પાસે જતાં ગુરૂએ તેમને નડુલાઇ (નારદપુર)માં સં. ૧૬૦૭ માં પંડિતનું પદ આપ્યું, અને ત્યાર બાદ ત્યાં સં. ૧૬૦૮માં વાચક-ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું; બે વર્ષ પછી-સં. ૧૬૧૦માં સિરોહીમા આચાર્ય પદે સ્થાપી નામ હીરવિજયસૂરિ આપ્યું. તેનો ઉત્સવ દૂદા રાજાના જૈન મંત્રી ચાંગા નામના સંઘવીએ કર્યો કે જે ચાંગો રાણપુરના પ્રસિદ્ધ પ્રાસાદના કરનાર સં. ધરણાકનો વંશજ હતો. રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં પ્રાણીઓની

વિજયે વરસાદ અટકાવ્યાની વાત કરી ઉશ્કેર્યો. સૂરિ રાતોરાત ચાલી વડાવલી આવ્યા, ત્યાં એક ઘરના ભોંયરામાં ભરાયા. પાછળ દોડાવેલા ઘોડેસ્વારોને પત્તો ન મળતાં તે પાછા ગયા. આમ ત્રણ માસ ગુપ્ત રહેવું પડયું. (સં. ૧૬૩૪) આજ રીતે સં. ૧૬૩૬માં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેમણે વરસાદ રોક્યો છે એમ કહી કોઇએ ત્યાંના હાકેમ શિહાબખાનને ભંભેર્યો ને એક શ્રાવકે તે ભ્રમણા દૂર કરી, ત્યાં તે શ્રાવક અને એક અમલદાર વચ્ચે ઝઘડો થતાં હીરવિજયસૂરિને ઉઘાડા શરીરે નાસવું પડયું. ઘણા દિવસો સુધી તેમને પકડવા માટે ધમાચકડી થઇ. આખરે તેનો અંત આવ્યા પછી શાંતિપૂર્વક વિહાર કરવાની વારી આવી. સં. ૧૬૩૭માં બોરસદમાં આવ્યા ને સં. ૧૬૩૮માં ખંભાતમાં સંઘવી ઉદયકરણે ચંદ્રપ્રભની પ્રતિષ્ઠા તેમને હાથે કરાવી અને આબૂ ચિત્તોડ વગેરેની યાત્રા માટે સંઘ કાઢયો. આચાર્ય ખંભાતથી સં. ૧૬૩૮માં લાટ (લાડ) દેશના ગંધાર નામના બંદરમાં પધાર્યા.

૭૯૧. ગુર્જર જનપદની પૂર્વે મેવાતમંડલ-દિલ્હીદેશમાં રાજધાની દિલ્હીમાં સર્વ પ્રતિપક્ષોને જીતી અકબર નામનો મુદ્દગલેંદ્ર (મોગલોમાં શ્રેષ્ઠ) બાદશાહ એકચક્રવે રાજ કરતો હતો. ત્યાંથી તેણે આગરામાં કેટલાંક વર્ષોથી સ્થિતિ કરી હતી. આગરા પાસે શિલ્પી પાસે પોતાની આજ્ઞાથી બાર ગાઉમાં ડાબર નામનું સરોવર ખોદાવી તેની પાસે શ્રીકરી (સીકરી) નામનું નગર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યો. પોતે સર્વત્ર વિજય કર્યો તે ખાતર તેનું નામ ફત્તેપુરસીકરી આપ્યું. એ સમ્રાટ્ અકબર મોક્ષસાધક માર્ગ એવા ધર્મનો વિશેષ પરિચય લેવાની ઇચ્છાથી[૪૮૯] રાજસભામાં વિદ્વાનોને બોલાવી શાસ્ત્રગોષ્ઠી

---

૪૮૯ સમ્રાટે વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઈ ઈ. સ. ૧૫૭૯ (સં. ૧૬૩૫) માં 'દીને ઈલાહી' (ઈશ્વરનો ધર્મ) એ નામનો નૂતન ધર્મ પ્રચલિત કર્યો હતો. આ ધર્મ એક પ્રકારનો સુધરેલો હિંદુ ધર્મજ હતો. 'જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી આપ

વિજયે વરસાદ અટકાવ્યાની વાત કરી ઉશ્કેર્યો. સૂરિ રાતોરાત ચાલી વડાવલી આવ્યા, ત્યાં એક ઘરના ભોંયરામાં ભરાયા. પાછળ દોડાવેલા ઘોડેસ્વારોને પત્તો ન મળતાં તે પાછા ગયા. આમ ત્રણ માસ ગુપ્ત રહેવું પડયું. (સં. ૧૬૩૪) આજ રીતે સં. ૧૬૩૬માં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેમણે વરસાદ રોકયો છે એમ કહી કોઇએ ત્યાંના હાકેમ શિહાબખાનને ભંભેર્યો ને એક શ્રાવકે તે ભ્રમણા દૂર કરી, ત્યાં તે શ્રાવક અને એક અમલદાર વચ્ચે ઝઘડો થતાં હીરવિજયસૂરિને ઉઘાડા શરીરે નાસવું પડયું. ઘણા દિવસો સુધી તેમને પકડવા માટે ધમાચકડી થઇ. આખરે તેનો અંત આવ્યા પછી શાંતિપૂર્વક વિહાર કરવાની વારી આવી. સં. ૧૬૩૭માં બોરસદમાં આવ્યા ને સં. ૧૬૩૮માં ખંભાતમાં સંઘવી ઉદયકરણે ચંદ્રપ્રભની પ્રતિષ્ઠા તેમને હાથે કરાવી અને આબૂ ચિત્તોડ વગેરેની યાત્રા માટે સંઘ કાઢયો. આચાર્ય ખંભાતથી સં. ૧૬૩૮માં લાટ (લાડ) દેશના ગંધાર નામના બંદરમાં પધાર્યા.

૭૯૧. ગુર્જર જનપદની પૂર્વે મેવાતમંડલ-દિલ્લીદેશમાં રાજધાની દિલ્હીમાં સર્વ પ્રતિપક્ષોને જીતી અકબર નામનો મુદ્દગલેંદ્ર (મોગલોમાં શ્રેષ્ઠ) બાદશાહ એકચક્રે રાજ કરતો હતો. ત્યાંથી તેણે આગરામાં કેટલાંક વર્ષોથી સ્થિતિ કરી હતી. આગરા પાસે શિલ્પી પાસે પોતાની આજ્ઞાથી બાર ગાઉમાં ડાબર નામનું સરોવર ખોદાવી તેની પાસે શ્રીકરી (સીકરી) નામનું નગર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યો. પોતે સર્વત્ર વિજય કર્યો તે ખાતર તેનું નામ ફત્તેપુરસીકરી આપ્યું. એ સમ્રાટ્ અકબર મોક્ષસાધક માર્ગ એવા ધર્મનો વિશેષ પરિચય લેવાની ઇચ્છાથી[૪૮૬] રાજસભામાં વિદ્વાનોને બોલાવી શાસ્ત્રગોષ્ઠી

---

૪૮૬ સમ્રાટે વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઈ ઈ. સ. ૧૫૭૯ (સં. ૧૬૩૫) માં 'દીને ઈલાહી' (ઈશ્વરનો ધર્મ) એ નામનો નૂતન ધર્મ પ્રચલિત કર્યો હતો. આ ધર્મ એક પ્રકારનો સુધરેલો હિંદુ ધર્મજ હતો. 'જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી માત્ર

માટે વહાણમાં બેસી દીવ ચાલ્યા જવું.) વળી કેટલાક શ્રાવકોએ જણાવ્યું કે 'પાતશાહને પ્રતિબોધવો ઘટે; સંતપુરુષો સ્વભાવથીજ સર્વેનાપર ઉપકાર કરે છે. જે કારણે પાતશાહ શ્રીમદ્ માટે સમુત્કંઠ છે તે કારણે શ્રીમદે તેની પાસે જઇ તેનાપર ઉપકાર કરવો ઘટે, આપની દેશનાની શાહના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા થશે.' આચાર્યે વિચાર્યું કે પોતાના જવાથી ઉપદેશને કારણે જૈનશાસનનો ઉદય થશે અને હિંસક પ્રચંડ આશયવાળા દંડ આપતા એવા અકબરના હૃદયમાં દયા મૂકી શકાશે—જૈનધર્માભિમુખ તેને કરી શકાશે તેથી જણાવ્યું 'અકબરબાદશાહે મને ખાસ બોલાવેલ છે, મારે પણ પ્રાચ્ય દેશમાંના જિનોનાં દર્શન કરવાનાં છે તેથી મારા જવાથી ધર્મવૃદ્ધિ થશે માટે મારા જવામાં નિષેધ દર્શાવતી ના કોઇએ ભણવી નહિ.'

૭૯૪. આચાર્ય વિહાર કરી મહી નદી ઉતરી વડદલું ગામ થઇ અમદાવાદ આવ્યા. સિતાબખાને માનપૂર્વક બોલાવી આદરથી વાત કરી 'સૂરિ જે કંઇ માગે તે આપી ફત્તેપુર મારી સમીપે મોકલો એમ બાદશાહનું આમંત્રણ છે તો દ્રવ્ય, રથ, હાથી, અશ્વ, પાલખી વગેરે આપને માટે તૈયાર છે'; ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો 'મોક્ષકામી જૈન સાધુઓ તેનો કિંચિન્માત્ર સ્પર્શ ન કરે-તજે, માટે અમારા કાજે લાવેલી કોઈપણ ચીજ મોક્ષહેતુ ન હોવાથી અમારે માટે નકામી છે.' પછી ત્યાંથી ફત્તેપુર જવા પ્રસ્થાન કર્યું, આગળ બાદશાહના દૂતો-મેવાડા મોંદી અને કમાલ ચાલતા હતા. વિશ્વલપુર (વીસલપુર), મહીશાનક (મહેસાણા) આદિને વટાવી પાટણ, વડલી, સિદ્ધપુર ને ત્યાંથી શિરોત્તરા (સરોતર-સરોત્રા) આવ્યા, કે જ્યાં ભિલ્લોના મુખી-અર્જુન (સહસાઅર્જુન) પોતાને ત્યાં લઇ જઇ તેમનો ઉપદેશ પામ્યો એટલે તેણે તથા બીજા ભિલ્લોએ અહિંસા આદિ નિયમો લીધા. (ત્યાં પર્યુષણ કર્યા) પછી આબુપરનાં દહેરાંમાં દર્શન કરી શિવપુરી (શીરોહી) આવ્યા. ત્યાંના દેવડા રાજા સુરત્રાણે (જુઓ આઇની અકબરી ભાગ ૧ પૃ. ૩૫૭, ૩૫૮, ૪૧૯) ધામધૂમથી

માટે વહાણમાં બેસી દીવ આસા જવું,) વળી કેટલાક શ્રાવકોએ જણાવ્યું કે 'પાતશાહને પ્રતિબોધવો ઘટે; સંતપુરૂષો સ્વભાવથીજ સર્વનાપર ઉપકાર કરે છે. જે કારણે પાતશાહ શ્રીમદ્ માટે સમુત્કંઠ છે તે કારણે શ્રીમદે તેની પાસે જઇ તેનાપર ઉપકાર કરવો ઘટે, આપની દેશનાની શાહના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા થશે.' આચાર્યે વિચાર્યું કે પોતાના જવાથી ઉપદેશને કારણે જૈનશાસનનો ઉદય થશે અને હિંસક પ્રચંડ આશયવાળા દંડ આપતા એવા અકબરના હૃદયમાં દયા મૂકી શકાશે-જૈનધર્માભિમુખ તેને કરી શકાશે તેથી જણાવ્યું 'અકબરબાદશાહે મને ખાસ બોલાવેલ છે, મારે પણ પ્રાચ્ય દેશમાંના જિનોનાં દર્શન કરવાનાં છે તેથી મારા જવાથી ધર્મવૃદ્ધિ થશે માટે મારા જવામાં નિષેધ દર્શાવતી ના કોઇએ ભણવી નહિ.'

૭૯૪. આચાર્ય વિહાર કરી મહી નદી ઉતરી વડદલું ગામ થઇ અમદાવાદ આવ્યા. સિતાબખાને માનપૂર્વક બોલાવી આદરથી વાત કરી 'સૂરિ જે કંઇ માગે તે આપી ફત્તેપુર મારી સમીપે મોકલો એમ બાદશાહનું આમંત્રણ છે તો દ્રવ્ય, રથ, હાથી, અશ્વ, પાલખી વગેરે આપને માટે તૈયાર છે'; ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો 'મોક્ષકામી જૈન સાધુઓ તેનો કિંચિન્માત્ર સ્પર્શ ન કરે-તજે, માટે અમારા કાજે લાવેલી કોઇપણ ચીજ મોક્ષહેતુ ન હોવાથી અમારે માટે નકામી છે.' પછી ત્યાંથી ફત્તેપુર જવા પ્રસ્થાન કર્યું, આગળ બાદશાહના દૂતો-મેવાડા ગોંદી અને કમાલ ચાલતા હતા. વિશ્વલપુર (વીસલપુર), મહીશાનક (મહેસાણા) આદિને વટાવી પાટણ, વડલી, સિદ્ધપુર ને ત્યાંથી શિરોત્તરા (સરોતર-સરોત્રા) આવ્યા, કે જ્યાં ભિલ્લોના મુખીઅર્જુન (સહસાઅર્જુન) પોતાને ત્યાં લઇ જઇ તેમનો ઉપદેશ પામ્યો એટલે તેણે તથા બીજા ભિલ્લોએ અહિંસા આદિ નિયમો લીધા. (ત્યાં પર્યુષણ કર્યાં) પછી આબુપરનાં દહેરાંમાં દર્શન કરી શિવપુરી (શીરોહી) આવ્યા. ત્યાંના દેવડા રાજા સુરત્રાણે (જુઓ આઇની અકબરી ભાગ ૧ પૃ. ૩૫૭, ૩૫૮, ૪૧૯) ધામધૂમથી

પ્રકરણ ૨ જું.

અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસુરિ અને બીજાઓ.

[સં. ૧૬૩૯–૧૬૬૩]

હીરવિજયસુરિના સમાગમથી અકબર બાદશાહે શું કર્યું એ
ટુંકામાં તેમનાજ સમયમાં શત્રુંજય પરના આદિનાથ મંદિરના હેમવિ
જયગણિએ રચેલાસં. ૧૬૫૦ ના પ્રશસ્તિ લેખમા જણાવ્યું છે કેઃ—

दामेवाखिलभूपमूर्द्धसु निजमाज्ञां सदा धारयन्
श्रीमान् शाहि अकब्बरो नरवरो [देशेष्व] शेषेष्वपि ।
षण्मासाभयदानपुष्टपटहोद्घोषानघध्वंसित.
कामं कारयति स्म हृष्टहृदयो यद्वाक्कलारंजितः ॥१७॥
यदुपदेशवशेन मुदं दधन् निखिलमण्डलवासिजने निजे ।
मृतधनं च करं च सुजीजिआ भिधमकब्बर भूपतिरत्यजत् ॥१८
यद्वाचा कतकाभया विमलितस्वांतांबुपूरः कृपा–
पूर्णं शाहिरनिन्द्यनीतिवनिता कोडीकृतात्मात्यजत् ।
शुल्कं त्यक्तुमशक्यमन्यधरणीराजां जनप्रीतये
तद्वान् नीडजपुंजपूरुपशूंश्चामूमुचद्भूरिशः ॥१९॥
यद्वाचां निचयैर्मुधाकृतसुधा स्वादैरमंदैः कृता–
ह्लाद. श्रीमदकब्बरः क्षितिपतिः संतुष्टिपुष्टाशयः ।
त्यक्त्वा तत्करमर्थसार्थमतुलं येषां मनःप्रीतये
जैनेभ्यः प्रददौ च तीर्थतिलकं शत्रुंजयोर्वीधरम् ॥२०॥
यद्वाग्भिर्मुदितश्चकार करुणास्फूर्जन्मनाः पौस्तकं
भाण्डागारमपारवाङ्मयमयं वेश्मेव वाग्देवनम् ।
यत्संवेगभरेण भावितमतिः शाहिः पुनः प्रत्यहं
पूतात्मा बहु मन्यते भगवतां सद्दर्शनो दर्शनम् ॥२१॥

પ્રકરણ ૨ જું.

અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસૂરિ અને બીજાઓ.

[સં. ૧૬૩૯-૧૬૬૩]

હીરવિજયસૂરિના સમાગમથી અકબર બાદશાહે શું કર્યું એ ટુંકામાં તેમનાજ સમયમાં શત્રુંજય પરના આદિનાથ મંદિરના હેમવિજયગણિએ રચેલા સં. ૧૬૫૦ ના પ્રશસ્તિ લેખમા જણાવ્યું છે કેઃ—

दामेवाखिलभूपमूर्द्धसु निजमाज्ञां सदा धारयन्
श्रीमान् शाहि अकब्बरो नरवरो [देशेष्व] शेषेष्वपि ।
पण्मासाभयदानपुष्टपटहोद्घोपानघध्वंसित.
कामं कारयति स्म हृष्टहृदयो यद्वाक्कलारंजितः ॥१७॥
यदुपदेशवशेन मुदं दधन् निखिलमण्डलवासिजने निजे ।
मृतधनं च करं च सुजीजिआ भिधमकब्बर भूपतिरत्यजत् ॥१८॥
यद्वाचा कतकाभया विमलितस्वांतांबुपूरः कृपा-
पूर्णं शाहिरनिन्द्यनीतिवनिता कोडीकृतात्मात्यजत् ।
शुल्कं त्यक्तुमशक्यमन्यधरणीराजां मनप्रीतये
तद्वान् नीडजपुंजपूरुपपशूंश्चामूमुचद्भूरिशः ॥१९॥
यद्वाचां निचयैर्मुधाकृतसुधा स्वादैरमंदैः कृता-
ल्हादः श्रीमदकब्बरः क्षितिपतिः संतुष्टिपुष्टाशयः ।
त्यक्त्वा तत्करमर्थसार्थमतुलं येषां मनःप्रीतये
जैनेभ्यः प्रददौ च तीर्थतिलकं शत्रुंजयोर्वीधरम् ॥२०॥
यद्वाग्भिर्मुदितश्चकार करुणास्फूर्जन्मनाः पौस्तकं
भाण्डागारमपारवाङ्मयमयं वेश्मेव वाग्देवतम् ।
यत्संवेगभरेण भावितमतिः शाहिः पुनः प्रत्यहं
पूतात्मा बहु मन्यते भगवतां सद्दर्शनो दर्शनम् ॥२१॥

સાંભળી ખુશી થયો. પછી અકબર બાદશાહે દરબાર ભરી ત્યાં સૂરિને બોલાવી તેઓ ગંધારથી ઠેઠ સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગેજ ચાલીને વિહાર કરે, એકવાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂએ, ઉપવાસાદિ તપ કરી શરીર શોષી રાગદ્વેષને જીતે, સંસારની અનિત્ય ભાવના ભાવે; એ જાણ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું. પછી ચિત્રશાલામાં સૂરિને લઇ ગયા. ત્યાં ગલીચો હતો તે પર ન ચલાય, રખેને તેની નીચે જીવો હોય તે ચંપાઇ જાય. ગાલીચો ઉપાડયો ત્યાં સાચે નીચે કીડીઓ દેખાઇ એટલે બાદશાહ વિસ્મિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સંસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા, દેવ ગુરૂ ધર્મનું સ્વરૂપ, મુનિનાં અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો, છઠું રાત્રિ-ભોજન વિરમણ અને સાતમું નિમિત્તાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતો-નું નિરૂપણ કર્યું. શાહે પરીક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મગ્રહોનું ફળ જાણવા માગતાં 'એ ફલ મોક્ષપંથે જનાર કદિ કહેતા નથી' એમ આચાર્યે જણાવ્યું, તેથી શાહ મુગ્ધ થયો. શિષ્યસંખ્યા પૂછતાં એ વાત જણાવવી એ આત્મગૌરવ કરવા જેવું છે એમ સૂરિએ કહ્યું. શાહે લોકશ્રુતિ પ્રમાણે તેમના બેહજાર શિષ્યો જાણી સંતોષ બતાવ્યો.

૭૯૭. તેના મોટા પુત્ર શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર)એ પેટી-માથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યાં. 'આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોટો જથો શાહ પાસે કયાથી?' એમ આચાર્યે પૂછતાં શાહે જણાવ્યું, 'પદ્મસુંદર[૪૮૮] નામના તેના મિત્ર હતા, તેણે વારાણસીના વિપ્રને

૪૮૮ પદ્મસુંદર—જૈન સાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કારણ કે જૈન ગ્રંથો જૈનેતર પાસે ન હોય વળી તેવું નામ જૈન મુનિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. કોઈ કહે છે કે નાગોરી તપાગચ્છના તે હતા, (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ ૧૧૯-૨૦) અને વળી આ ગચ્છમાં થયેલ ચંદ્રકીર્તિ સૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિ પોતાના ધાતુપાઠની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે—

साहेः संसदि पद्मसुंदरगणिं जित्वा महापंडितं
क्षौमग्रामसुखासनाद्यकबरश्रीसाहितो लब्धवान् । ભાં. ૩. પૃ. ૨૨૭.

સાંભળી ખુશી ગયો. પછી અકબર બાદશાહે દરબાર ભરી ત્યાં સૂરિને બોલાવી તેઓ ગંધારથી ઠેઠ સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગેજ ચાલીને વિહાર કરે, એકવાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂએ, ઉપવાસાદિ તપ કરી શરીર શોષી રાગદ્વેષને જીતે, સંસારની અનિત્ય ભાવના ભાવે; એ જાણ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું. પછી ચિત્રશાલામાં સૂરિને લઇ ગયા. ત્યાં ગલીચો હતો તે પર ન ચલાય, રખેને તેની નીચે જીવો હોય તે ચંપાઈ જાય. ગાલીચો ઉપાડયો ત્યાં સાચે નીચે કીડીઓ દેખાઈ એટલે બાદશાહ વિસ્મિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સંસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા, દેવ ગુરુ ધર્મનું સ્વરૂપ, મુનિનાં અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો, છઠું રાત્રિ-ભોજન વિરમણ અને સાતમું નિમિત્તાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતો-નું નિરૂપણ કર્યું. શાહે પરીક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મગ્રહોનું ફળ જાણવા માગતાં 'એ ફલ મોક્ષપંથે જનાર કદિ કહેતા નથી' એમ આચાર્યે જણાવ્યું, તેથી શાહ મુગ્ધ થયો. શિષ્યસંખ્યા પૂછતાં એ વાત જણાવવી એ આત્મગૌરવ કરવા જેવું છે એમ સૂરિએ કહ્યું. શાહે લોકશ્રુતિ પ્રમાણે તેમના બેહજાર શિષ્યો જાણી સંતોષ બતાવ્યો.

૭૯૭. તેના મોટા પુત્ર શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર)એ પેટી-માથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યાં. 'આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોટો જથો શાહ પાસે કયાથી?' એમ આચાર્યે પૂછતાં શાહે જણાવ્યું, 'પદ્મસુંદર[૪૮૮] નામના તેના મિત્ર હતા, તેણે વારાણસીના વિપ્રને

---

૪૮૮ પદ્મસુંદર—જૈન સાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કારણ કે જૈન ગ્રંથો જૈનેતર પાસે ન હોય વળી તેનું નામ જૈન મુનિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. કોઈ કહે છે કે નાગોરી તપાગચ્છના તે હતા, (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ ૧૧૯-૨૦) અને વળી આ ગચ્છમાં થયેલ ચંદ્રકીર્તિ સૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિ પોતાના ધાતુપાઠની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે—

साहेः संसदि पद्मसुंदरगणिं जित्वा महापंडितं

क्षौमग्रामसुखासनाद्यकबरश्रीसाहितो लब्धवान् । ભાં. ૩. પૃ. ૨૨૭.

૭૯૯. બાદશાહે ત્યાં આવી અશ્વ હાથી વગેરેની ભેટ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિસ્પૃહ જૈનમુનિ હોઇ સ્વીકારી નજ શકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઇક ભેટતો સ્વીકારોજ એવો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુક્ત કરવા, અને પિંજરમાં પૂરેલાં પક્ષીઓને છોડી મૂકવા કહ્યું. પોતા માટે કંઇ માગવાનું કહેતાં અમારા પર્યુષણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું. બાદશાહે તેમાં પોતાના પુણ્યાર્થે ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં 'અમારિ' પ્રવર્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં ૭ ફરમાન લખી આપ્યાં. ૧ લું ગૂર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર મંડલ માટે, ૨ જું ફતેપુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્હીની પાસેનો ભાગ અંતર્ગત હતો) માટે, ૩ જું અજમેર દેશ (જેમાં મરૂસ્થલી નાગોરાદિ દેશ સમાતા) માટે, ૪ થું માલવમંડલ–અવન્તિદેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું લાભપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાપ (પંજાબ) મંડલ માટે, ૬ ઠું સૂરિ પાસે રાખવા માટે. પછી શાંતિચંદ્ર ગણિએ (ફત્તેપુર સીક્રીપાસેના) ડામરતળાવના માછલાં વિનતિ કરતા હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી તે આખું તળાવ હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કર્યું એટલે ત્યાં માછલાંનો થતો વધ બંધ કર્યો. વળી હવેથી કદિપણ શિકાર નહિ કરૂં એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી.[૪૮૯] સર્વ પશુપ્રાણિ મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું. નવરોજ નામના પર્વને દિને 'અમારિ'નું પ્રદાન કર્યું. તે અવસરે હીરવિજયસૂરિને 'જગદ્દગુરૂ' એ નામનું બિરુદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦). આ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા; સૂરિસાથેના ધનવિજયને સાથે લઇ જઇ ડામર તળાવે જઇ ત્યાંનાં પાંજરાંમાં પૂરેલાં પક્ષિઓને મુક્ત કર્યા. [આ ધનવિજયે ચુરિ શાખે રહીને ગોડતામાં જૈનવિહારોને મ્લેચ્છ-કરથી મુક્ત કરાવ્યા અને તાજનં આગાઉ

૪૮૯ અકબરની કહેવતો–ચલનો આઇને અકબરી પૃ. ૩, પ. પૃ. ૩૩૦–૪૦૦ માં મુકી છે તેમાંની નીચેની ખાસ છે:—

'રાજ્યનો નિય ... પહેલાં જીવરક્ષાનો' ' યદ્યપિ શિકાર જેવો બુરો નથી છતાં ... પાતુંક આવશ્યક છે.'

૭૯૯. બાદશાહે ત્યાં આવી અશ્વ હાથી વગેરેની ભેટ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિઃસ્પૃહ જૈનમુનિ હોઇ સ્વીકારી નજ શકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઇક ભેટતો સ્વીકારોજ એવો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુક્ત કરવા, અને પિંજરમાં પૂરેલાં પક્ષીઓને છોડી મૂકવા કહ્યું. પોતા માટે કંઇ માગવાનું કહેતાં અમારા પર્યુષણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું. બાદશાહે તેમાં પોતાના પુણ્યાર્થે ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં 'અમારિ' પ્રવર્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં ૭ ફરમાન લખી આપ્યાં. ૧ લું ગૂર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર મંડલ માટે, ૨ જું ફતેપુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્લીની પાસેનો ભાગ અંતર્ગત હતો) માટે, ૩ જું અજમેર દેશ (જેમાં મરૂસ્થલી નાગોરાદિ દેશ સમાતા) માટે, ૪ થું માલવમંડલ-અવન્તિદેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું લાભપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાપ (પંજાબ) મંડલ માટે, ૬ ઠું સૂરિ પાસે રાખવા માટે. પછી શાંતિચંદ્ર ગણિએ (ફત્તેપુર સીક્રીપાસેના) ડામરતળાવના માછલાં વિનતિ કરતા હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી તે આખું તળાવ હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કર્યું એટલે ત્યાં માછલાંનો મતો વધ બંધ કર્યો. વળી હવેથી કદિપણ શિકાર નહિ કરું એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી.[૪૮૯] સર્વ પશુપ્રાણિ મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું. નવરોજ નામના પર્વને દિને 'અમારિ'નું પ્રદાન કર્યું. તે અવસરે હીરવિજયસૂરિને 'જગદ્‌ગુરૂ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦). આ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા; સૂરિસાથે ધનવિજયને સાથે લઇ જઇ ડામર તળાવે જઇ ત્યાંનાં પાંજરાંમાં પૂરેલાં પક્ષિઓને મુક્ત કર્યાં. [આ ધનવિજયે ચિર સાથે રહીને ગોકતામાં જૈનવિહારોને મ્લેચ્છ-કરથી મુક્ત કરાવ્યા અને 'ગાન' આગાઉ

૪૮૯ અકબરની દેવેલોન્નસ્નત્યો આઇને અકબરી પુ. ૩, પ. ૫. ૩૩૦-૪૦૦ માં મૂકી છે તેમાંની નીચેની પણ છે:—

'રાજ્યનો [illegible] 'યદ્યપિ શિકાર ખેલનો પૂરો ત્યાગ [illegible]
પહેલાં જીવરક્ષાનો ' [illegible] આવશ્યક છે.'

નો બોલ પાળ્યો. [અહીં વિજયસેનસૂરિ મળ્યા ને તેઓ હીરસૂ-
આજ્ઞાથી ખંભાત ગયા. મૂળ ખંભાતના વાગી શ્રીમાળી પરીખ
વા રાજિયા એ બે ભાઇઓએ બંધાવેલા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ
માં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની બન્ને પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા
. સં. ૧૬૪૪ જેઠ શુદિ ૧૨ સોમ[૪૯૦]]

૮૦૧. હીરસૂરિએ પછી રોહસરે તરફ માર્ગે વિહાર કરી પાટણમાં
વી ત્યાં ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન શાંતિચંદ્ર ઉપા-
ાય કે જેઓ સૂરિની આજ્ઞાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ
પે રચેલ 'કૃપારસકોશ' નામનું કાવ્ય સંભળાવતા હતા, તેમણે
આચાર્યને મળવાની ઇચ્છા થતાં પોતાને સ્થાને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયને
ાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના
તરફથી સૂરિને ભેટ કરવા અર્થે જજીયા નામનો હણુ પણ ગૂજરા-
તમાં કર લેવાનો તે કાઢી નાંખનારું ફરમાન સ્વમુદ્રાંકિત આપ્યું:
વિશેષમાં દયાળુ થઇ અમારિ માટે અમારૂં પર્યુષણાદિ બાર દિવસો
સૂરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં જાહેર કર્યા હતા તેમાં બીજા દિવસો
ઉમેર્યા કે:—સર્વ રવિવારો, સોફીયાન દિવસો—સૂફી લોકોના દિવસો, ઇદના
દિનો, સંક્રાંતિની સર્વ તિથિઓ, પોતાનો જન્મ જે માસમાં થયો તે
આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (ત્રણ)
પુત્રોના જન્મમાસો; રજબ (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ
મળી એક વર્ષમાં ૭ માસ ને ૭ દિન થયા તેમાં કોઇપણ જીવની
હિંસા કોઇપણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢ્યા. આ હીરવિજ-
યસૂરિ આદિના ઉપદેશનું પરિણામ.[૪૯૧]

---

૪૯૦ જુઓ તેનો ૬૨ શ્લોકનો સંસ્કૃત શિલાલેખ બુ ૨ નં. ૫૨૯,
વિજયપ્રશસ્તિકાવ્ય સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૨૭ થી ૭૦, ઋષભદાસ કૃત હીરવિજય-
સૂરિ રાસ પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૪ કે જેમાં વજીઆ રાજીઆનો વિસ્તારથી વૃત્તાંત
છે. વળી ક્ષમાકુશલ કૃત ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ સ્તવન.

૪૯૧ અકબરે મહિનાઓ સુધી જીવવધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો
એ વાત બદાઉની નામનો કટ્ટર મુસ્લિમ ઈતિહાસ-લેખક પણ જણાવે છે કે:—

તાનો બોલ પાળ્યો. [અહીં વિજયસેનસૂરિ મળ્યા ને તેમણે હીરસૂ-
ની આજ્ઞાથી ખંભાત જઇ મૂળભાધારના વાસી પીમાલી પરીખ
જિયા રાજિયા એ બે ભાઇઓએ બંધાવેલા ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ
ત્યમાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની બન્ને પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા
રી. સં. ૧૬૪૪ જેઠ શુદિ ૧૨ સોમ[૪૯૦]]

૮૦૧. હીરસૂરિએ પછી રોહસરે તરા માર્ગે વિહાર કરી પાટણમાં
આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન શાંતિચંદ્ર ઉપા-
ધ્યાય કે જેઓ સૂરિની આજ્ઞાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ
રૂપે રચેલ 'કૃપારસ કોશ' નામનું કાવ્ય સંભળાવતા હતા, તેમણે
આચાર્યને મળવાની ઇચ્છા થતા પોતાને સ્થાને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયને
રાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના
તરફથી સૂરિને ભેટ કરવા અર્થે જજીયા નામનો હજુ પણ ગૂજરા-
તમાં કર લેવાનો તે કાઢી નાંખનારૂં ફરમાન સ્વમુદ્રાંકિત આપ્યું;
વિશેષમાં દયાળુ થઇ અમારિ માટે અમારૂ પર્યુષણાદિ બાર દિવસો
સૂરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં જાહેર કર્યા હતા તેમાં બીજા દિવસો
ઉમેર્યા કેઃ-સર્વ રવિવારો, સોફીયાન દિવસો-સુફી લોકોના દિવસો, ઇદના
દિનો, સંક્રાંતિની સર્વ તિથિઓ, પોતાનો જન્મ જે માસમાં થયો તે
આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (ત્રણ)
પુત્રોના જન્મમાસો; રજબ (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ
મળી એક વર્ષમાં ૭ માસ ને ૭ દિન થયા તેમાં કોઇપણ જીવની
હિંસા કોઇપણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢ્યા. આ હીરવિજ-
યસૂરિ આદિના ઉપદેશનું પરિણામ.[૪૯૧]

---

૪૯૦ જુઓ તેનો ૬૨ શ્લોકનો સંસ્કૃત શિલાલેખ બુ ૨ નં. ૫૨૯,
વિજયપ્રશસ્તિકાવ્ય સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૨૭ થી ૭૦, ઋષભદાસ કૃત હીરવિજય-
સૂરિ રાસ પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૪ કે જેમાં વજીઆ રાજીઆનો વિસ્તારથી વૃત્તાંત
છે. વળી ક્ષમાકુશલ કૃત ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ સ્તવન.

૪૯૧ અકબરે મહિનાઓ સુધી જીવવધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો
એ વાત બદાઉની નામનો કટ્ટર મુસ્લિમ ઇતિહાસ-લેખક પણ જણાવે છે કેઃ-

૮૦૩. વિજયસેનસૂરિ ખંભાતથી ગંધારમાં ચોમાસું કરી હીરસૂરિને પાટણ મળ્યા. બંનેએ ત્યાંથી ખંભાતમાં સં. ૧૬૪૬ માં ત્યાં સોની તેજપાલે કરાવેલ ભવ્ય મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૪૭-૪૮ માં અમદાવાદ રહી ૧૬૪૮ માં રાધનપુર ચોમાસું કર્યું. ત્યાં શત્રુંજય કરથી મુક્ત કર્યાનું અને તેના દાનનું ફરમાન બાદશાહે મોકલ્યું તે મળવાથી સંતુષ્ટ થઈ ત્યાંથી વાસક્ષેપ મોકલી લાહોરમાં ભાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાય પદ અપાવ્યું. આ જાણ્યા પછી અકબરને વિજયસેન સૂરિનાં દર્શનની ઇચ્છા થતાં તેમને બોલાવવા લાહોરથી ફરમાન આવતાં આચાર્યે વિજયસેનસૂરિને લાહોર મોકલ્યા.

૮૦૪. વિજયસેનસૂરિ લાહોર જતાં લુધિયાણા આવતાં શેખ ફૈજી સામો આવી મળ્યો. તેની પાસે સૂરિશિષ્ય નંદિવિજયે અષ્ટ અવધાનો કર્યા. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે બોલાવતાં નંદિવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા માલદેવના પુત્ર ઉદયસિંહ, કચ્છવાહના ૭ હજારી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ અબુલફજલ, આજમખાન, જાલોરના ગજનીખાન, બ્રાહ્મણો, કાજી, કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યાં. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જેઠ સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન નંદિવિજયે કરતાં તેને 'ખુશ-ફહમ' (સુમતિ) નામનું બિરુદ આપ્યું. (સં. ૧૬૫૦) ઇશ્વરને જૈનો માનતા નથી એવું અકબરને સમજાવતાં તે સંબંધીનો વાદ ભર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને 'ઇશ્વરસિદ્ધિ' કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકદા સૂરિએ અકબર પાસે ૭ કાર્યોની ઉપયોગિતા સમજાવી ૧-૪ ગાય, બળદ, ભેંસ ને પાડાની હિંસા યોગ્ય નથી, ૫ મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા ૬ બંદિવાનોને પકડવા એ પ્રતિષ્ઠાવાળું નથી. આથી આ ૭ બાબત આખા દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમા શાહે મોકલી આપ્યું. આમ ઘણા લાભ થતાં સૂરિએ લાહોરમાં બે ચોમાસા કર્યાં. (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૧૨. જુ. ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના વિજયસેનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ

૮૦૩. વિજયસેનસૂરિ ખંભાતથી ગંધારમાં ચોમાસું કરી હીર-
સૂરિને પાટણ મળ્યા. બંનેએ ત્યાંથી ખંભાતમાં સં. ૧૬૪૬ માં ત્યાં
સોની તેજપાલે કરાવેલ ભવ્ય મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૪૭-૪૮
માં અમદાવાદ રહી ૧૬૪૮ માં રાધનપુર ચોમાસું કર્યું. ત્યાં શત્રુંજય
કરથી મુક્ત કર્યાનું અને તેના દાનનું ફરમાન બાદશાહે મોકલ્યું તે
મળવાથી સંતુષ્ટ થઈ ત્યાંથી વાસક્ષેપ મોકલી લાહોરમાં ભાનુચંદ્રને
ઉપાધ્યાય પદ અપાવ્યું. આ બનાવ પછી અકબરને વિજયસેન
સૂરિનાં દર્શનની ઈચ્છા થતાં તેમને બોલાવવા લાહોરથી ફરમાન
આવતાં આચાર્યે વિજયસેનસૂરિને લાહોર મોકલ્યા.

૮૦૪. વિજયસેનસૂરિ લાહોર જતાં લુધિઆણા આવતાં શેખ
ફૈઝી સામો આવી મળ્યો. તેની પાસે સૂરિશિષ્ય નંદિવિજયે અષ્ટ
અવધાનો કર્યાં. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે
બોલાવતાં નંદિવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા માલદેવના
પુત્ર ઉદયસિંહ, કચ્છવાહના ૭ હજારી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ
અબુલફઝલ, આજમખાન, જાલોરના ગજનીખાન, બ્રાહ્મણો, કાજી,
કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યાં. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જેઠ
સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન
નંદિવિજયે કરતાં તેને 'ખુશ-ફહમ' (સુમતિ) નામનું બિરૂદ
આપ્યું. (સં. ૧૬૫૦) ઈશ્વરને જૈનો માનતા નથી એવું અકબરને સમ-
જાવતાં તે સંબંધીનો વાદ ભર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને
'ઈશ્વરસિદ્ધિ' કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકદા સૂરિએ અકબર પાસે
૭ કાર્યોની ઉપયોગિતા સમજાવી ૧-૪ ગાય, બળદ, ભેંસ ને પાડાની
હિંસા યોગ્ય નથી, ૫ મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા
૬ બંદિવાનોને પકડવા એ પ્રતિષ્ઠાવાળું નથી. આથી આ ૭ બાબત આખા
દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમા શાહે મોકલી આપ્યું. આમ
ઘણા લાભ થતાં સૂરિએ લાહોરમાં બે ચોમાસા કર્યાં. (વિજયપ્રશસ્તિ
સર્ગ ૧૨. જુ. ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના વિજયસેનસૂ-
રિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ 'પાતિશાહિ શ્રી અકબર-

[illegible]

[illegible] بیان من قواعد [illegible]

در تربیت [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
حال واشتغال ومتصدیان معاد [illegible] [illegible]
زبان [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ومار [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
ودرحال ایشان [illegible] [illegible] [illegible]
احوال تام وملاحظه ازکلام [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
اقدس دریافته ارعلمای [illegible] معابد ومساکن ایشان
ودیوها لهای ایشان باشد [illegible] باید واهانت ایشان نباید
واگر آن نتایج [illegible] ماند [illegible] معتقد [illegible] ایشان
واسایر صاحب [illegible] باشد کی تغیر باید [illegible]
هیچ [illegible] ظاهر [illegible] نموده [illegible]
[illegible] ازمدارات ایشان [illegible] [illegible]
ومعامله [illegible] بافسون وطلسم دانسته نسبت بان مامور [illegible]
مینماید وانواع آزار [illegible] در روش وطریق خود [illegible] میکند
مانع میگردید مطلقا [illegible] امور [illegible] مامور [illegible]
مکرر [illegible] [illegible] حالا بجا [illegible] [illegible]
باشند وطریق ورسوم خود را [illegible] نموده باشند باید [illegible]
الزمان [illegible] [illegible] تاکید نماید کی بخوبی ترین
وجهی بعمل درآید [illegible] [illegible]
داستان [illegible] [illegible] نماید تحریر فی التاریخ
[illegible] شهر [illegible] [illegible] مطابق [illegible] سنه ١٠١٠

[illegible]

در ترتیب [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] استقلال و متصدیان [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

احکام [illegible] و ملاحظ [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

اقدس [illegible] علمای [illegible]

[illegible] ایشان باشد [illegible]

واگر [illegible]

[illegible] ایشان

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

مانع [illegible] مطلقاً [illegible]

[illegible] [illegible]

باشد [illegible] باشد [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] જામનગરના જામ સાહેબ સાથે (નાગર) [illegible] સૂરિની અંગપૂજા મહારાણે મહોરથી કરી. [illegible] ંસક હતો તેની પાસે શિક્ષા [illegible] [illegible] કરી. ઉનામાં વૈશાખમાં પ્રતિષ્ઠા કરી, [illegible] સં. ૧૬૫૨ ભાદવા શુદ ૧૧ ના દિને [illegible]

૮૦૭ શાંતિચંદ્રે અકબરના [illegible] નામનું કાવ્ય રચી તેને તેમાં [illegible] અસર કરી હતી અને તે [illegible] દૂર કાઢી નાંખવાનાં હેતુ [illegible] એમ તે કાવ્યમાં [illegible] કારણીક જણાવ્યા [illegible] પણ હતા. [illegible] (સં. ૧૬૨૨ પછી) [illegible] નં. ૧૪૫૨ [illegible] કરેલ હતા. [illegible] જોધપુરના મહારાજા શ્રી [illegible] (સં. ૧૬૪૮ ૧૬૫૧) [illegible] રાજા સૂરસિંહની [illegible] કર્યા હતા.[૪૯૪] આ [illegible]

[૪૯૪] તેના ૧૬૬૭ [illegible] જણાવેલ કર [illegible] કરમાં પડેલા કેદીને [illegible] સત્કાર કરવા લાગ્યો, [illegible] આપ્યું અને વિશેષ [illegible] (અકબરની જીવની) [illegible]

[illegible] શાંતિચંદ્રના [illegible] માં જણાવ્યું છે કે—

पुराधिप महाराय श्री नारायण [illegible] रति रायमाल-

हरिणुनां, वागडदेशे [illegible]

...નગરના ત્યમ સાહેબ સાથે ([illegible]) [illegible]
અંગપૂજા અકારમેં મહોરથી કરી. [illegible]
હતો તેની પાસે દિક્ષા લીધી તે [illegible]
કરી. ઉનામાં વૈશાખમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. [illegible]
કપર ભાદવા શુદ ૧૧ [illegible]
૮૦૭ શાંતિચંદ્રે [illegible]
કાવ્ય રચી તેને હમેશાં [illegible]
કરી હતી અને તે [illegible]
કાઢી નાંખવાનાં [illegible]
તે કાવ્યમાં [illegible]
[illegible]
હતા. [illegible]
[illegible] ૧૬૨૨ [illegible]) [illegible]
૧૯૫૨ [illegible] ૧૬૬૫) [illegible]
હતા. [illegible]
[illegible] મહારાજ શ્રી [illegible] (સં. [illegible]) [illegible]
[illegible]
ડ્યા હતા.૪૯૪ [illegible]

૪૯૪ [illegible] ૧૬૬૭ [illegible]
[illegible] કર [illegible]
કરમાં પડેલા [illegible]
સત્કાર કરવા [illegible]
અહીં અને વિશેષ [illegible]
[illegible]
શાંતિચંદ્રના [illegible]
માં જણાવ્યું છે કેઃ—
નૃપાધિપ મહારાય શ્રી નારાયણ [illegible]
હરિણનાં, વાઘદેવે [illegible]

રત્નપુરના અતિ ભક્ત હતા. (જુઓ કાદંબરીપર તેની પોતાની ટીકાની છેલ્લી પ્રશસ્તિ)૪૯૬

૮૦૯ વિજયસેન સૂરિનો પરિચય થોડો કરીએ:—સં. ૧૬૩૩ માં સુરતમાં ચિંતામણિ મિશ્ર વગેરે પંડિતોની સભા સમક્ષ ભૂષણ નામના દિગંબરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમને નિરુત્તર કર્યા હતા, (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૮, શ્લો. ૪૨ થી ૪૯) અમદાવાદના સૂબા ખાનખાના (સં. ૧૬૩૯-૧૬૪૬)ને ઉપદેશથી પ્રસન્ન કર્યો હતો અને યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ શ્લોકના તેમણે ૭૦૦ અર્થ કર્યા હતા. કહેવાય છે કે તેમણે પોતે કાવી, ગંધાર, અમદાવાદ, ખંભાત, પાટણ વગેરે સ્થલોમાં લગભગ ચાર લાખ જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના ઉપદેશથી તારંગા, શંખેશ્વર, સિદ્ધાચલ, પંચાસર, રાણપુર, આરાસણ, અને બીજાપુર વગેરેના મંદિરોના ઉદ્ધાર થયા હતા. સ્વ. સં. ૧૬૭૨ (તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ વિજયપ્રશસ્તિ

૪૯૬. इतिश्री पातशाहश्री अकबर जलालदिन सूर्यसहस्रनामाध्यापक, श्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधायक महोपाध्याय श्रीभानुचंद्रगणिविरचितायां तच्छिष्याष्टोत्तर शतावधान साधक प्रमुदित बादशाह श्रीअकब्बर प्रदत्त खुशफहमपराभिधान श्रीसिद्धिचंद्र गणिविरचितायां कादम्बरी टीकायामुत्तरखण्ड टीका समाप्ता । એવું અંતિમ કથન બાણની કાદંબરી પર પૂર્વખંડની ભાનુચંદ્રે અને ઉત્તરખંડની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રે કરેલી ટીકામાં છે. તેજ પ્રમાણે ભાનુચંદ્રકૃત અને સિદ્ધિચંદ્રશોધિત વસંતરાજ ટીકામાં પણ છે. વળી સિદ્ધિચંદ્રે પોતાના સંબંધે ભક્તામર સ્તોત્રની પોતાની ટીકાની આદિમાં જણાવ્યું છે કે:—

कर्ता शतावधानानां विजेतोन्मत्तवादिनां ।
वेत्ता षडपिशास्त्राणामध्येता फारसीमपि ॥
अकब्बरसुरत्राणहृदयांबुजषट्पदः ।
दधानः खुष्फहमिति विरुदं शाहिनार्पितं ॥
तेन वाचकचन्द्रेण सिद्धिचन्द्रेण तन्यते ।
भक्तामरस्य बालानां वृत्तिर्व्युत्पत्तिहेतवे ॥

સ્વગુરુના અતિ ભક્ત હતા. (જુઓ કાદંબરીપર તેની પોતાની ટીકાની છેલ્લી પ્રશસ્તિ)૪૯૧

૮૦૯ વિજયસેન સૂરિનો પરિચય થોડો કરીએઃ—સં. ૧૬૩૩ માં સુરતમાં ચિંતામણિ મિશ્ર વગેરે પંડિતોની સભા સમક્ષ ભૂષણ નામના દિગંબરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમને નિરુત્તર કર્યા હતા, (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૮, શ્લો. ૪૨ થી ૪૯) અમદાવાદના સુબા ખાનખાના (સં. ૧૬૩૯-૧૬૪૬)ને ઉપદેશથી પ્રસન્ન કર્યો હતો અને યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ શ્લોકના તેમણે ૭૦૦ અર્થ કર્યા હતા. કહેવાય છે કે તેમણે પોતે કાવી, ગંધાર, અમદાવાદ, ખંભાત, પાટણ વગેરે સ્થલોમાં લગભગ ચાર લાખ જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના ઉપદેશથી તારંગા, શંખેશ્વર, સિદ્ધાચલ, પંચાસર, રાણપુર, આરાસણ, અને વીજાપુર વગેરેના મંદિરોના ઉદ્ધાર થયા હતા. સ્વ. સં. ૧૬૭૨ (તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ વિજયપ્રશસ્તિ

૪૬૬. इतिश्री पातशाहश्री अकबर जल्लालदिन सूर्यसहस्रनामाध्यापक, श्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधायक महोपाध्याय श्रीभानुचंद्रगणिविरचितायां तच्छिष्याष्टोत्तर शतावधान साधक प्रमुदित बादशाह श्रीअकब्बर प्रदत्त खुशफहमपराभिधान श्रीसिद्धिचंद्र गणिरचितायां कादम्बरी टीकायामुत्तरखण्ड टीका समाप्ता । એવું અંતિમ કથન બાણની કાદંબરી પર પૂર્વખંડની ભાનુચંદ્રે અને ઉત્તરખંડની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રે કરેલી ટીકામાં છે. તેજ પ્રમાણે ભાનુચંદ્રકૃત અને સિદ્ધિચંદ્રશોધિત વસંતરાજ ટીકામાં પણ છે. વળી સિદ્ધિચંદ્રે પોતાના સંબંધે ભક્તામર સ્તોત્રની પોતાની ટીકાની આદિમાં જણાવ્યું છે કે:—

कर्ता शतावधानानां विजेतोन्मत्तवादिनां ।
वेत्ता षडपिशास्त्राणामध्येता फारसीमपि ॥
अकब्बरसुरत्राणहृदयांबुजषट्पद ।
दधानः खुष्फहमिति विरुदं शाहिनार्पितं ॥
तेन वाचकचन्द्रेण सिद्धिचन्द्रेण तन्यते ।
भक्तामरस्य बालानां वृत्तिर्व्युत्पत्तिहेतवे ॥

૮૧૨ રા. C (ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ) પોતાના લેખમાં જણાવે છે કેઃ—'સત્ય વાત એ છે કે અકબરના ચારિત્રની ધાર્મિક બાજુપર અપેક્ષાએ પ્રાયઃ પ્રમાણમાં ઓછું લક્ષ અપાયું છે; છતાં પણ એ જાણવું ઘણું રસપ્રદ થશે કે એ મહાન્ વ્યક્તિએ વિવિધ સંપ્રદાયો અને ધર્મો પાળતી પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનું તદ્દન મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તેનામાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી કે તે પોતાના ધર્મને માનતો હતો. ખ્રિસ્તીઓ માનતા કે તે ખ્રિસ્તી હતો, પારસીઓ સમજતા કે તે પારસી હતો. જ્યારે હિન્દુ ધારતા કે તે હિન્દુ હતો. તેની ધર્મવિષયક નીતિ આ રીતે આપણા વિશેષ આદરને પાત્ર બને છે.

૮૧૩ 'અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો કારણકે તે સત્યનો સહૃદય શોધક હતો. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારતો. જૈનધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, [૪૯૭]માંસાહારથી અમુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાંત—એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મપર તેનાં તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન્ પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી.

૮૧૪ આઈને અકબરી (પુ. ૧ પૃ. ૫૩૮ અને ૫૪૭)માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દૃષ્ટિ ફેંકતાં આપ-

૪૯૭ માંસાહાર—પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે '(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય ને ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ બનતું ત્યારે મને સારૂં નહોતું લાગતું, તેમાં મને કંઈ સ્વાદ ન્હોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ઘણી ઓછી કરી હતી. મને માલૂમ પડયું કે જીવહિંસાને રોકવી ઘણી જરૂરી છે અને તેથી મે માંસ ખાવું છોડી દીધું (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાવું ન ઘટે. (૪) કસાઇ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા—મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામાં રાખવા કે બીજા સાથે સેળભેળા ન કરે. કરેતો સજા કરવી. આઇને અકબરી. ૩, ૫. પૃ. ૩૩૦–૪૦૦.

૮૧૨ સ. C (ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ) પોતાના લેખમાં જણાવે છે કેઃ—'સત્ય વાત એ છે કે અકબરના ચારિત્રની ધાર્મિક બાજુપર અપેક્ષાએ પ્રાયઃ પ્રમાણમાં ઓછું લક્ષ અપાયું છે; છતાં પણ એ જાણવું ઘણું રસપ્રદ થશે કે એ મહાન્ વ્યક્તિએ વિવિધ સંપ્રદાયો અને ધર્મો પાળતી પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનું તદ્દન મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તેનામાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી કે તે પોતાના ધર્મને માનતો હતો. ખ્રિસ્તીઓ માનતા કે તે ખ્રિસ્તી હતો, પારસીઓ સમજતા કે તે પારસી હતો. જ્યારે હિન્દુ ધારતા કે તે હિન્દુ હતો. તેની ધર્મ-વિષયક નીતિ આ રીતે આપણા વિશેષ આદરને પાત્ર બને છે.

૮૧૩ 'અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો કારણકે તે સત્યનો સહૃદય શોધક હતો. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારતો. જૈનધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, [૪૯૭]માંસાહારથી અમુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાંત–એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મપર તેનાં તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન્ પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી.

૮૧૪ આઈને અકબરી (પુ. ૧ પૃ. ૫૩૮ અને ૫૪૭)માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દૃષ્ટિ ફેંકતાં આપ-

---

૪૯૭ માંસાહાર—પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે '(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય ને ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ બનતું ત્યારે મને સારૂં નહોતું લાગતું, તેમાં મને કંઈ સ્વાદ ન્હોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ઘણી ઓછી કરી હતી. મને માલૂમ પડયું કે જીવ-હિંસાને રોકવી ઘણી જરૂરી છે અને તેથી મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાવું ન ઘટે. (૪) કસાઇ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા–મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામાં રાખવા કે બીજા સાથે સેળભેળા ન કરે. કરેતો સજા કરવી. આઇને અકબરી. ૩, ૫. પૃ. ૩૩૦–૪૦૦.

પ્રકરણ ૩ જું.

કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

तद्राज्ये गहनार्थशास्त्रघटनाप्रौढाभियोगा इतथा
तुच्छोत्सूत्रमहीविदारणहलप्रख्याः सुसंयोगिनः ।
दुर्दान्तप्रतिवादिवाददमनस्थेयः प्रतिज्ञाभृतः
श्रीमद्वाचकधर्मसागरगुरुस्तंसा अभूवन् शुभाः ॥

—ધર્મસાગર-શ્રુતસાગર-શાંતિસાગર (કલ્પકૌમુદીના લેખક)ની પ્રશસ્તિ.

—તેમના (હીરવિજયસૂરિના) રાજ્યમાં ગહન અર્થ વાળી શાસ્ત્રઘટનામાં પ્રૌઢ અભિયોગ-વિદ્વત્તાવાળા, તુચ્છ ઉત્સૂત્ર રૂપી પૃથ્વીને તોડવામાં હલ જેવા સારા સંયોગવાળા, દુર્દમ્ય પ્રતિવાદીઓના વાદને દમનમાં સ્થાયી પ્રતિજ્ઞાવાળા એવા શુભ અને ગુરૂમાં આભૂષણરૂપ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા.

केचिद् हिन्दुनृपा बलश्रवणतस्तस्य स्वपुत्रीगणं
गाढाभ्यर्थनया ददत्यविकला राज्यं निजं रक्षितुं ।
केचित्प्राभृतमिन्दुकान्तरचनं मुक्त्वा पुरः पादयोः
पेतुः केचिदिवानुगाः परमिमे सर्वेऽपि तत्सेविनः ॥

—સં. ૧૬૪૬ પદ્મસાગર કૃત જગદ્ગુરૂ કાવ્ય. ૮૮.

—કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તેના (અકબરના) બલને સાંભળી પોતાના રાજ્યને બચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને ઘણી વિનતિ કરી આપે છે, કેટલાક શશિકાન્તાદિ જવાહિર મૂકીને તેના પગે પડે છે અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે પરંતુ આ સર્વે પણ અકબરના સેવકો છે (એક મેદપાટનો પતિ સમસ્ત હિંદુના કલશરૂપ પ્રતાપસિંહ અણનમ છે.)

अथ सागरपक्षीयः शान्तिदासो महार्द्धिकः ।
श्रावकः श्रावकाधीशो नरेश इव शोभते ॥१॥

—સાગરપક્ષી શાન્તિદાસ નામના મહા ઋદ્ધિવંત શ્રાવક શ્રાવિકોના અધીશ રહી નરેશ માફક શોભે છે –વિજયદેવસૂરિ-માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, ૧.

૮૧૭. ધર્મસાગર—મૂળ લાડોલના ઓસવાલ. તેમણે સં. ૧૫૯૫ માં ૧૬ વર્ષની ઉમરે મોસાળ મહેસાણામાં જીવરાજ પંડિત

પ્રકરણ ૩ જું.

કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

तद्राज्ये गहनार्थशास्त्रघटनाप्रौढाभियोगा स्तथा
तुच्छोत्सूत्रमहीविदारणहलप्रख्याः सुसंयोगिनः ।
दुर्दान्तप्रतिवादिवाददमनस्थेयः प्रतिज्ञाभृतः
श्रीमद्वाचकधर्मसागरगुरुस्तत्रा अभूवन् शुभाः ॥

—ધર્મસાગર-શ્રુતસાગર-શાંતિસાગર (કલ્પકૌમુદીના લેખક)ની પ્રશસ્તિ.

—તેમના (હીરવિજયસૂરિના) રાજ્યમાં ગહન અર્થ વાળી શાસ્ત્રઘટનામાં પ્રૌઢ અભિયોગ-વિદ્વત્તાવાળા, તુચ્છ ઉત્સૂત્ર રૂપી પૃથ્વીને તોડવામાં હલ જેવા સારા સંયોગવાળા, દુર્દમ્ય પ્રતિવાદીઓના વાદને દમનમાં સ્થાયી પ્રતિજ્ઞાવાળા એવા શુભ અને ગુરૂમાં આભૂષણરૂપ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા.

केचिद् हिन्दुनृपा बलश्रवणतस्तस्य स्वपुत्रीगणं
गाढाभ्यर्थनया ददत्यविकला राज्यं निजं रक्षितुं ।
केचित्प्राभृतमिन्दुकान्तरचनं मुक्त्वा पुरः पादयोः
पेतुः केचिदिवानुगाः परमिमे सर्वेऽपि तत्सेविनः ॥

—સં. ૧૬૪૬ પદ્મસાગર કૃત જગદ્ગુરૂ કાવ્ય, ૮૮.

—કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તેના (અકબરના) બલને સાંભળી પોતાના રાજ્યને બચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને ઘણી વિનતિ કરી આપે છે, કેટલાક શશિકાન્તાદિ જવાહિર મૂકીને તેના પગે પડે છે અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે પરંતુ આ સર્વે પણ અકબરના સેવકો છે (એક મેદપાટનો પતિ સમસ્ત હિંદુના કલશરૂપ પ્રતાપસિંહ અણનમ છે.)

अथ सागरपक्षीयः शान्तिदासो महर्द्धिकः ।
श्रावकः श्रावकाधीशो नरेश इव शोभते ॥१॥

—સાગરપક્ષી શાન્તિદાસ નામના મહા ઋદ્ધિવંત શ્રાવક શ્રાવિકાના અધીશ રહી નરેશ માફક શોભે છે -વિજયદેવસૂરિ-માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, ૧.

૮૧૯. ધર્મસાગર—મૂળ લાડોલના ઓસવાલ. તેમણે સં. ૧૫૯૫ માં ૧૬ વર્ષની ઉમરે મોસાળ મહેસાણામાં જીવરાજ પંડિત

કરી 'બાર બોલ' રૂપી આજ્ઞાઓ જાહેર કરી સં. ૧૬૪૬; એમાં ધર્મસાગર ગણિએ પણ મતું માર્યું. આથી જૈન સમાજમાં ઘણી શાન્તિ આવી. ધર્મસાગરજી ખંભાતમાં સં. ૧૬૫૩ ના કાર્તિક શુદ ૯ ને દિને સ્વર્ગવાસ પામ્યા.[૪૯૯]

૮૨૨. વિવેકહર્ષ–નામના ઉપાધ્યાય પ્રતાપી પ્રભાવક થયા. તે ત. આણંદવિમલસૂરિ-હર્ષાણંદના શિષ્ય હતા. તેમણે આઠથી સો સુધી અવધાન કરીને મહારાષ્ટ્ર કોંકણના રાજા બુર્હાનશાહિ, મહારાજશ્રી રામરાજા, ખાનખાના, તથા નવરંગખાન આદિ અનેક રાજાઓ પાસેથી લીધેલા જીવો મારેના અમારિપટહ તથા ઘણા કેદીઓના છુટકારા આદિ સુકૃત્યો કર્યાં છે. મલકાપુરમાં મુલા નામના મુનિને વાદમાં જીત્યા, પ્રતિષ્ઠાન (પેઠણ) પુરમાં યવનોને મોઢે જૈન ધર્મની સ્તુતિ કરાવી, તથા બ્રાહ્મણ ભટ્ટોને યુક્તિવડે જીત્યા, અને ઓરિકપુરમાં દેવજી નામના વાદીને જીત્યો. વળી જૈન ન્યાયથી દક્ષિણના જાલણા નગરમાં દિગંબરાચાર્યને હરાવી કાઢી મૂકાવ્યા. રામરાજાની સભામાં આત્મારામ નામના વાદીને જીત્યો.

૮૨૩. આ ઉપાધ્યાયે કચ્છદેશમાં સં. ૧૬૫૬ ને ૫૭ માં વિહાર કરી ત્યાંના રાજા ભારમલ્લને (સં. ૧૬૪૨-૧૬૮૮) પ્રતિબોધ્યો ને તેના પરિણામે તેણે લેખ કરી આપી પોતાના દેશમાં જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો કે 'હમેશાં ગાયની બિલકુલ હિંસા થાય નહિ,

૪૯૯ ધર્મસાગરની વિશેષ હકીકત માટે જુઓ 'ધર્મસાગરગણિ રાસ'–કે જે અમને પ્ર. શ્રી કાંતિવિજય પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે તે હવે પછી પ્રકટ કરાશે, વિજયતિલકસૂરિ રાસ-પ્ર. ઐ૦ રાસ સંગ્રહ ભા. ૪ (પ્ર. ય ગ્રં.). શ્રી જિનવિજયનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરગણિ' પ્ર. આત્માનંદ પ્રકાશ વીરાત્ ૨૪૪૪ કાર્તિકનો અંક પુ ૧૫-૪ પૃ. ૭૮ થી ૮૯). તેમના શિષ્ય શ્રુતસાગરે લખેલી સં. ૧૬૮૩ ની ચતુઃશરણ પ્રકીર્ણકાવચૂરિની અંતે અનેક વિશેષણોમાં એક વિશેષણ 'શ્રી જેસલમેરુ દુર્ગ રાજાધિરાજ રાઉલ શ્રી ભીમરાજ રાજસભા લબ્ધજયવાદ' પણ ધર્મસાગરને આપ્યું છે. (જિનવિજય પ્રશસ્તિ સંગ્રહ) ધર્મસાગરની કૃતિઓ માટે જુઓ પારા ૮૫૨.

કરી 'બાર બોલ' રૂપી આજ્ઞાઓ જાહેર કરી સં. ૧૬૪૬; એમાં ધર્મસાગર ગણિએ પણ મતું માર્યું. આથી જૈન સમાજમાં ઘણી શાન્તિ આવી. ધર્મસાગરજી ખંભાતમાં સં. ૧૬૫૩ ના કાર્તિક શુદ ૯ ને દિને સ્વર્ગવાસ પામ્યા.[૪૯૯]

૮૨૨. વિવેકહર્ષ–નામના ઉપાધ્યાય પ્રતાપી પ્રભાવક થયા. તે ત. આણંદવિમલસૂરિ–હર્ષાણંદના શિષ્ય હતા. તેમણે આઠથી સો સુધી અવધાન કરીને મહારાષ્ટ્ર કોંકણના રાજા બુર્હાનશાહિ, મહારાજશ્રી રામરાજા, ખાનખાના, તથા નવરંગખાન આદિ અનેક રાજાઓ પાસેથી લીધેલા જીવો મારેના અમારિપટહ તથા ઘણા કેદીઓના છુટકારા આદિ સુકૃત્યો કર્યાં છે. મલકાપુરમાં મુલા નામના મુનિને વાદમાં જીત્યા, પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ) પુરમાં યવનોને મોઢે જૈન ધર્મની સ્તુતિ કરાવી, તથા બ્રાહ્મણ ભટ્ટોને યુક્તિવડે જીત્યા, અને બોરિકપુરમાં દેવજી નામના વાદીને જીત્યો. વળી જૈન ન્યાયથી દક્ષિણના જાલણા નગરમાં દિગંબરાચાર્યને હરાવી કાઢી મૂકાવ્યા. રામરાજાની સભામાં આત્મારામ નામના વાદીને જીત્યો.

૮૨૩. આ ઉપાધ્યાયે કચ્છદેશમાં સં. ૧૬૫૬ ને ૫૭ માં વિહાર કરી ત્યાંના રાજા ભારમલ્લને (સં. ૧૬૪૨-૧૬૮૮) પ્રતિબોધ્યો ને તેના પરિણામે તેણે લેખ કરી આપી પોતાના દેશમાં જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો કે 'હમેશાં ગાયની બિલકુલ હિંસા થાય નહિ,

૪૯૯ ધર્મસાગરની વિશેષ હકીકત માટે જુઓ 'ધર્મસાગરગણિ રાસ'–કે જે અમને પ્ર. શ્રી કાંતિવિજય પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે તે હવે પછી પ્રકટ કરશે, વિજયતિલકસૂરિ રાસ–પ્ર. ઐ૦ રાસ સંગ્રહ ભા. ૪ (પ્ર. ય ગ્રં.). શ્રી જિનવિજયનો લેખ નામે ' મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરગણિ ' પ્ર. આત્માનંદ પ્રકાશ વીરાત્ ૨૪૪૪ કાર્તિકનો અંક પુ. ૧૫-૪ પૃ. ૭૮ થી ૮૯). તેમના શિષ્ય શ્રુતસાગરે લખેલી સં. ૧૬૮૩ ની ચતુઃશરણ પ્રકીર્ણકાવચૂરિની અંતે અનેક વિશેષણોમાં એક વિશેષણ ' શ્રી જેસલમેરુ દુર્ગ રાજાધિરાજ રાઉલ શ્રી ભીમરાજ રાજસભા લબ્ધજયવાદ ' પણ ધર્મસાગરને આપ્યું છે. (જિનવિજય પ્રશસ્તિ સંગ્રહ) ધર્મસાગરની કૃતિઓ માટે જુઓ પારા ૮૫૨.

તેના પુત્ર અક્ષયરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો. આ પ્રકારે ત્રણ પેઢી સુધી સ્વામીભક્ત ભામાશાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું,[૫૦૦] (ઓઝાજીકૃત રા. ઇતિહાસ તીસરા ખંડ પૃ. ૭૮૭).

૮૨૬ એમ કહેવાય છે કે આ ભામાશાહનો ભાઇ તારાચંદ ગોડવાડની હાકમી મળતાં સાદડીમાં રહી લુંકા પક્ષમાં ગયો ને જો કે સાથે મૂર્તિપૂજા સાચવી રાખી, પરંતુ મૂર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને લુંકાગચ્છમાં લાવી જે ન ભળ્યા તેવા મૂર્તિપૂજકો પર તેણે ઘણા જુલમ કર્યા. તેના મરણ બાદ સાદડીમાં વાવ છે ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૪૮ વૈ. વદ ૯ કરાવાઇ છે ને ત્યાં હજુ સુધી લુંકાવાળા તે મૂર્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે.[૫૦૧]

---

૫૦૦ આ કુટુંબના સર્વે પુરૂષ રાજ્યના શુભચિંતક રહ્યા. ભામાશાહની હવેલી ચિત્તોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેના કવાયતના મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી કે જેને મહારાણા સજ્જનસિંહે કવાયતનું મેદાન તૈયાર કરાવવાં તોડાવી નાંખી. ભામાશાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેવું ગુજરાતમાં વસ્તુપાલ તેજપાલનું છે. તેના વંશમાં હાલ કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ નથી રહ્યો, તો પણ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ઠા ચાલી આવી હતી કે જ્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત જાતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું, ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તેને તિલક કરવામાં આવતું. પાછળથી આ પ્રથા બંધ થઇ હતી તે મહારાણા સ્વરૂપસિંહે સં. ૧૯૧૨ ના પરવાનાથી પુનઃ ચાલુ કરી. તે આજ્ઞાનું વળી પાલન ન થયું ત્યારે હમણાં સ્વર્ગસ્થ થયેલ મહારાણાએ સં. ૧૯૫૨ માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી.-ઓઝા પૃ. ૭૮૭ ની નોંધ.

૫૦૧ 'શ્રી જૈન શ્વે૦ મૂર્તિપૂજક-ગોડવાડ ઔર સાદડી-લુંકામતિયોંકે મનોરંજક દિગ્દર્શન' નામની ચોપડી શ્રી રત્નપ્રભાકર જ્ઞાનપુષ્પમાલા પુષ્પ નં. ૬૪; સરખાવો ઓઝાજીનો રા. ઈ ખંડ ૩ પૃ. ૭૬૩; સરસ્વતી પુ ૧૮ પૃ. ૯૦

તેના પુત્ર અક્ષમરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો. આ પ્રકારે ત્રણ પેઢી સુધી સ્વામીભક્ત ભામાશાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું,[૫૦૦] (ઓઝાજીકૃત રા. ઇતિહાસ તીસરા ખંડ પૃ. ૭૮૭).

૮૨૬ એમ કહેવાય છે કે આ ભામાશાહનો ભાઇ તારાચંદ ગોડવાડની હાકમી મળતાં સાદડીમાં રહી લુંકા પક્ષમાં ગયો ને જો કે સાથે મૂર્તિપૂજા સાચવી રાખી, પરંતુ મૂર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને લુંકાગચ્છમાં લાવી જે ન ભળ્યા તેવા મૂર્તિપૂજકો પર તેણે ઘણા જુલમ કર્યા. તેના મરણ બાદ સાદડીમાં વાવ છે ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૪૮ વૈ. વદ ૯ કરાવાઇ છે ને ત્યાં હજુ સુધી લુંકાવાળા તે મૂર્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે.[૫૦૧]

---

૫૦૦ આ કુટુંબના સર્વે પુરૂષ રાજ્યના શુભચિંતક રહ્યા. ભામાશાહની હવેલી ચિત્તોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેના કવાયતના મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી કે જેને મહારાણા સજ્જનસિંહે કવાયતનું મેદાન તૈયાર કરાવતાં તોડાવી નાંખી. ભામાશાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેવું ગુજરાતમાં વસ્તુપાલ તેજપાલનું છે. તેના વંશમાં હાલ કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ નથી રહ્યો, તો પણ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ઠા ચાલી આવી હતી કે જ્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત જાતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું, ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તેને તિલક કરવામાં આવતું. પાછળથી આ પ્રથા બંધ થઇ હતી તે મહારાણા સ્વરૂપસિંહે સં. ૧૯૧૨ ના પરવાનાથી પુનઃ ચાલુ કરી. તે આજ્ઞાનું વળી પાલન ન થયું ત્યારે હમણાંના સ્વર્ગસ્થ ફતેહ મહારાણાએ સં. ૧૯૫૨ માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી.-ઓઝા૦ પૃ. ૭૮૭ ની નોંધ.

૫૦૧ 'શ્રી જૈન શ્વે૦ મુનિપૂજક-ગોડવાડ ઔર સાદડી-લુંકામતિયોંકે મનભેદકા દિગ્દર્શન' નામની ચોપડી શ્રી રત્નપ્રભાકર જ્ઞાનપુષ્પમાલા પુષ્પ નં. ૬૫; ને જુઓ ઓઝાજીનો રા. ઈ ખંડ ૩ પૃ. ૭૮૩; સરસ્વતી પુ ૧૮ પૃ. ૯૦

આચાર્યનું જીવન તપસ્વી ઉપરાંત તેજસ્વી હતું. સાદડીમાં લુંકા ગચ્છનાએ ચૈત્યપૂજા આદિ વિષયની નિંદા કરતાં ત્યાંના લોકોની વિનતિથી ત્યાં આવી વિજયદેવે પોતાના સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે ત્યાં જઇ છેવટે ઉદેપુરમાં રાણા કર્ણસિંહની સન્મુખ રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. રાણાએ ભાલા આકૃતિ યુક્ત 'સહી' કરી ફરમાન આપ્યું કે 'તપા સાચા છે અને લુંપકો જુઠા છે.'

૮૩૦. ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહ (રાજ્ય સં. ૧૬૮૪ થી સં. ૧૭૦૯) પર વિજયદેવે અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. વિજયદેવના ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વરકાણા તીર્થમાં પોષ દશમીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી મુંડકો કર લેવામાં આવતો તે બંધ કર્યો. તેનો શિલાલેખ તે મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો (હજુ પણ તે પત્થર મોજૂદ છે) તેમ તામ્રપત્ર પણ કરી આપ્યું હતું. પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજીદ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદયપુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપદેશ કરતા રાણાએ—(૧) પીંછોલા અને ઉદયસાગર એ બે તળાવોમાં માછલાં પકડવા જાળો નાંખવા દેવી નહિ. (૨) પોતાના રાજ્યાભિષેક દિન-ગુરૂવારે અમારિ પળાવવી-કોઇ જીવ મારે નહિ. (૩) પોતાના જન્મમાસ-ભાદ્રપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું-કોઇ જીવહિંસા કરે નહિ, (૪) અચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર-કુંભારાણાએ કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો-આ ચાર બાબતો સ્વીકારી હતી. (વિ. મહાત્મ્ય સર્ગ ૨૧) આ ઉપરાંત હાલારના નવાનગરના લાખા રાજા, ઇડરના કલ્યાણમલ્લ અને દીવના ફિરંગીઓને પણ ઉપદેશ

(કે જેનો ગુજરાતી સાર શ્રી જિનવિજયે પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૬૦-૪૬૩માં આપેલછે) મારી સંપાદિત જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળામાં પ્રકટ થયેલ વિજયદેવ સૂરિની સઝાયો, નેમિસાગર રાસ વગેરે તથા તેમના સ્વર્ગવાસ પછી રચાયેલ-મેઘવિજયે સં. ૧૭૨૭ માં રચેલ માઘસમસ્યા પૂર્તિ તરીકે દેવાનન્દાભ્યુદય કાવ્ય અને દિગ્વિજય મહાકાવ્ય

આચાર્યનું જીવન તપસ્વી ઉપરાંત તેજસ્વી હતું. સાહડીમાં લુંકા ગચ્છનાએ ચૈત્યપૂજા આદિ વિષયની નિંદા કરતાં ત્યાંના લોકોની વિનતિથી ત્યાં આવી વિજયદેવે પોતાના સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે ત્યાં જઇ છેવટે ઉદેપુરમાં રાણા કર્ણસિંહની સન્મુખ રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. રાણાએ ભાલા આકૃતિ યુક્ત 'સહી' કરી ફરમાન આપ્યું કે 'તપા સાચા છે અને લુંપકો જુઠા છે.'

૮૩૦. ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહ (રાજ્ય સં. ૧૬૮૪ થી સં. ૧૭૦૯) પર વિજયદેવે અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. વિજયદેવના ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વરકાણા તીર્થમાં પોષ દશમીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી મુંડકો કર લેવામાં આવતો તે બંધ કર્યો. તેનો શિલાલેખ તે મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો (હજુ પણ તે પત્થર મોજૂદ છે) તેમ તામ્રપત્ર પણ કરી આપ્યું હતું. પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજીદ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદયપુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપદેશ કરતા રાણાએ—(૧) પીંછોલા અને ઉદયસાગર એ બે તળાવોમાં માછલાં પકડવા જાળો નાંખવા દેવી નહિ. (૨) પોતાના રાજ્યાભિષેક દિન–ગુરુવારે અમારિ પળાવવી–કોઇ જીવ મારે નહિ. (૩) પોતાના જન્મમાસ–ભાદ્રપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું–કોઇ જીવહિંસા કરે નહિ, (૪) મચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર–કુંભારાણાએ કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો–આ ચાર બાબતો સ્વીકારી હતી. (વિ. મહાત્મ્ય સર્ગ ૨૧) આ ઉપરાંત હાલારના નવાનગરના લાખા રાજા, ઇડરના કલ્યાણમલ્લ અને દીવના ફિરંગીઓને પણ ઉપદેશ

(કે જેનો ગુજરાતી સાર શ્રી જિનવિજયે પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૬૦–૪૬૩માં આપેલછે) મારી સંપાદિત જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળામાં પ્રકટ થયેલ વિજયદેવ સૂરિની સઝ્ઝાયો, નેમિસાગર રાસ વગેરે તથા તેમના સ્વર્ગવાસ પછી રચાયેલ–મેઘવિજયે સં. ૧૭૨૭ માં રચેલ માઘસમસ્યા પૂર્તિ તરીકે દેવાનન્દાભ્યુદય કાવ્ય અને દિગ્વિજય મહાકાવ્ય

શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રી રાજસાગર સૂરિ
પારા ૮૩૩-૪ પૃ. ૫૬૯
[ગૂજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રી રાજસાગર સૂરિ

પારા ૮૩૩-૪ પૃ. ૫૬૯

[ગૂજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

બંધાવ્યું ને ત્યાં આદિનાથની મૂર્તિ ડુંગરમાંથી કોતરાવી. ૧૬૮૭ માં (સત્યાશીઓ) જબરો દુકાળ પડયો.

૮૬૩ **શાંતિદાસ શેઠ**[૫૦૩]–આ સમયમાં એક રાજમાન્ય ઝવેરી અને પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન થયા. એ અતિ શ્રીમંત સાહસિક વેપારી હતા. તેની શરાફી પેઢીઓ સુરતાદિ અનેક સ્થળે ચાલતી. તેઓ ઓસવાળ જૈન અને સાગર પક્ષમાં હતા. રાજમાં ઘણી લાગવગ હતી. તેમણે જહાંગીરના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં બીબીપુર (પ્રાયઃ અસારવા અને સરસપુર વચ્ચે) ચિંતામણિ–પાર્શ્વનાથનું સુંદર ભવ્ય મંદિર બંધાવવા માંડયું અને તેમાં મુક્તિસાગરને હાથે સં. ૧૬૮૨ માં પ્રતિષ્ઠા થઈ.[૫૦૪] તે સ્થાપત્યના ઉંચા પ્રકારના નમુના રૂપ હતું. શાહજહાંના અમલમાં તેના ધર્માંધ પુત્ર ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સુબાગિરિ અપાતાં તેણે મંદિરમાં મહેરાબ કરી (વટાળ કરી) એની મસજીદ કરી હતી (સં. ૧૭૦૦). વોરા લોકો એનો સામાન લઈ ગયા હતા આથી આખા ગુજરાતમાં હિંદુ અને મુસલમાનનું બંડ થયું હતું. શાંતિદાસે શાહજહાંને અરજ કરતાં શાહજાદા દારાશિકોહના હાથનું એક ફરમાન મેળવ્યું (હીજરી ૧૦૫૮ સં. ૧૭૦૧). તેમાં જણાવ્યું હતું

૫૦૩ આના સબંધે જુઓ મારી સંપાદિત 'જૈન ઐ૦ રાસમાળા'માં પ્રકટ થયેલ શાંતિદાસનો રાસ ને તે પર પ્રસ્તાવના, શ્રી જિનવિજય સંપાદિત જૈન એ૦ ગુર્જર કાવ્ય સંચયમાં પ્રકટ થયેલ રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણ રાસ (સં. ૧૭૨૨), વિજયદેવસૂરિ માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, વિજયતિલકસૂરિ રાસ, ગુજરાતનું પાટનગર, Some Firtmans of Shah Jehan નામનો ગુર્જર રીસુ જુલાઈ ૧૯૩૦ માં પ્રકટ થયેલો દિ. બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો લેખ.

૫૦૪ આ મંદિરની પ્રશસ્તિની નકલ શ્રી જિનવિજય પાસે છે કે જે સં. ૧૬૯૭ માં લખાઈ છે અને એક અશુદ્ધ નકલ મુંબઈની રૉ. એ. સોસાયટીમાં છે વેo નં. ૧૭૫૬. આ પ્રતિષ્ઠા સાથે બીજાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઇ તેના લેખો બુ ૧ નં. ૩૬ અને ૧૨૮ માં પ્રકટ થયા છે તે સારો પ્રકાશ પાડે છે.

બંધાવ્યું ને ત્યાં આદિનાથની મૂર્તિ ડુંગરમાંથી કોતરાવી. ૧૬૮૭ માં (સત્યાસીઓ) જબરો દુકાળ પડયો.

૮૬૩ **શાંતિદાસ શેઠ**[૫૦૩]–આ સમયમાં એક રાજમાન્ય ઝવેરી અને પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન થયા. એ અતિ શ્રીમંત સાહસિક વેપારી હતા. તેની શરાફી પેઢીઓ સુરતાદિ અનેક સ્થળે ચાલતી. તેઓ ઓસવાળ જૈન અને સાગર પક્ષમાં હતા. રાજમાં ઘણી લાગવગ હતી. તેમણે જહાંગીરના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં બીબીપુર (પ્રાયઃ અસારવા અને સરસપુર વચ્ચે) ચિંતામણિ–પાર્શ્વનાથનું સુંદર ભવ્ય મંદિર બંધાવવા માડયું અને તેમાં મુક્તિસાગરને હાથે સં. ૧૬૮૨ માં પ્રતિષ્ઠા થઈ.[૫૦૪] તે સ્થાપત્યના ઉચા પ્રકારના નમુના રૂપ હતું. શાહજહાંના અમલમાં તેના ધર્માંધ પુત્ર ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સુબાગિરિ અપાતાં તેણે મંદિરમાં મહેરાબ કરી (વટાળ કરી) એની મસ્જીદ કરી હતી (સં. ૧૭૦૦). વોરા લોકો એનો સામાન લઈ ગયા હતા આથી આખા ગુજરાતમાં હિંદુ અને મુસલમાનનું બંડ થયું હતું. શાંતિદાસે શાહજહાંને અરજ કરતાં શાહજાદા દારાશિકોહના હાથનું એક ફરમાન મેળવ્યું (હીઝરી ૧૦૫૮ સં. ૧૭૦૧). તેમાં જણાવ્યું હતું

---

૫૦૩ આના સબંધે જુઓ મારી સંપાદિત 'જૈન ઐ૦ રાસમાળા'માં પ્રકટ થયેલ શાંતિદાસનો રાસ ને તે પર પ્રસ્તાવના, શ્રી જિનવિજય સંપાદિત જૈન એ૦ ગુર્જર કાવ્ય સંચયમાં પ્રકટ થયેલ રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણ રાસ (સં. ૧૭૨૨), વિજયદેવસૂરિ માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, વિજયતિલકસૂરિ રાસ, ગુજરાતનું પાટનગર, Some Firtmans of Shah Jehan નામનો મૉડર્ન રીવ્યુ જુલાઈ ૧૯૩૦ માં પ્રકટ થયેલો દિ. બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો લેખ.

૫૦૪ આ મંદિરની પ્રશસ્તિની નકલ શ્રી જિનવિજય પાસે છે કે જે સં. ૧૬૯૭ માં લખાઈ છે અને એક અશુદ્ધ નકલ મુંબઈની રૉ. એ. સોસાયટીમાં છે વૅ૦ નં. ૧૭૫૬. આ પ્રતિષ્ઠા સાથે બીજાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઇ તેના લેખો બુ ૧ નં. ૩૬ અને ૧૨૮ માં પ્રકટ થયા છે તે સારો પ્રકાશ પાડે છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

૫૦ જિનચંદ્રસૂરિ અને ખરતરોની સેવા.

युगप्रधानत्वपदप्रदाना, जलालदीसाहिवरेण सत्कृतः।
प्रौढप्रतापो जिनचन्द्रसूरि र्विराजते सद्विजयी महीतले ॥५२३॥
श्री जैनशासनधुरां धरणाय धुर्ये सत्येकतः प्रबलसायुगप्रधाने।
मन्येऽन्यतोऽपि युगकोटिधृतौ समर्थः
श्रीसाहिना सुघटितो जिनसिंहसूरिः ॥५२४॥
देवभक्तो गुरोर्भक्तः संघभक्तोऽतिथिप्रियः।
चिरंजीयान्महामंत्री कर्मचन्द्रः ससन्ततिः ॥५०१॥
—जयसोमगणिकृत श्रीकर्मचन्द्र वंशावलीप्रबंधः

—જેનો જલાલદીન-અકબર પાતસાહે 'યુગપ્રધાન'પણાનું પદ આપીને સત્કાર કર્યો છે એવા પ્રૌઢ પ્રતાપી વિજયી જિનચંદ્રસૂરિ મહીતલે વિરાજે છે.

શ્રી જૈનશાસનની ધુરાને વહવા ધુર્ય-બળદ સમાન આ જિનચંદ્રસૂરિ પ્રબલ યુગપ્રધાન એકજ હોવા છતાં હું ધારૂં છું કે અન્યમાં યુગનું આણ ધરવાને સમર્થ એવા જિનસિંહસૂરિને અકબર બાદશાહે સુઘટિત સ્વીકાર્યો-જિનચંદ્રસૂરિના તે શિષ્યને આચાર્યપદ આપ્યું.

દેવભક્ત, ગુરૂભક્ત, સંઘભક્ત અને અતિથિને વલ્લભ એવો મહામંત્રી કર્મચંદ્ર સંતતિ સહિત ચિરંજીવ રહો.

૮૩૬ અકબરના સમયમાં રજપૂતાના (મારવાડના વીકાનેરમાં) **કર્મચંદ** મંત્રી કરીને ઓસવાલ વણિક જ્ઞાતિમાં શૂરવીર, બુદ્ધિશાલી, દાની પુરુષ થયો. તે ચુસ્ત જૈન અને કુશલ રાજદ્વારી નરપુંગવ હતો. તેની કીર્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને મુગલ સામ્રાજ્યમાં ઘણીજ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાલથી ઘણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાલી હતું (તે માટે જુઓ જયસોમકૃત સંસ્કૃત મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જયસોમના શિષ્ય ગુણવિનયે ગુજરાતી પદ્યમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.)

પ્રકરણ ૪ થું.

ખ૦ જિનચંદ્રસૂરિ અને ખરતરોની સેવા.

युगप्रधानत्वपदप्रदाना, जलालदीसाहिवरेण सत्कृतः ।
प्रौढप्रतापो जिनचन्द्रसूरि र्विराजते सद्विजयी महीतले ॥५२३॥
श्री जैनशासनधुरां धरणाय धुर्ये सत्येकतः प्रबलसात्युगप्रधाने ।
मन्येऽन्यतोऽपि युगकोटिधृतौ समर्थः
श्रीसाहिना सुघटितो जिनसिंहसूरिः ॥५२४॥
देवभक्तो गुरोर्भक्तः संघभक्तोऽतिथिप्रियः ।
चिरंजीयान्महामंत्री कर्मचन्द्रः ससन्ततिः ॥५०१॥
—जयसोमगणिकृत श्रीकर्मचन्द्र वंशावलीप्रबंधः

—જેનો જલાલદીન-અકબર પાતસાહે 'યુગપ્રધાન'પણાનું પદ આપીને સત્કાર કર્યો છે એવા પ્રૌઢ પ્રતાપી વિજયી જિનચંદ્રસૂરિ મહીતલે વિરાજે છે.

શ્રી જૈનશાસનની ધુરાને વહવા ધુર્ય-બળદ સમાન આ જિનચંદ્રસૂરિ પ્રબલ યુગપ્રધાન એકજ હોવા છતાં હું ધારૂં છું કે અન્યમાં યુગનું બાણ ધરવાને સમર્થ એવા જિનસિંહસૂરિને અકબર બાદશાહે સુઘટિત સ્વીકાર્યો-જિનચંદ્રસૂરિના તે શિષ્યને આચાર્યપદ આપ્યું.

દેવભક્ત, ગુરૂભક્ત, સંઘભક્ત અને અતિથિને વલ્લભ એવો મહામંત્રી કર્મચંદ્ર સંતતિ સહિત ચિરંજીવ રહો.

૮૩૬ અકબરના સમયમાં રજપૂતાના (મારવાડના બીકાનેરમાં) **કર્મચંદ્ર** મંત્રી કરીને ઓસવાલ વણિક જ્ઞાતિમાં શરીર, બુદ્ધિશાલી, દાની પુરૂષ થયો. તે ચુસ્ત જૈન અને કુશલ રાજદ્વારી નરપુંગવ હતો. તેની કીર્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને મુગલ સામ્રાજ્યમાં ઘણીજ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાલથી ઘણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાલી હતું (તે માટે જુઓ જયસોમકૃત સંસ્કૃત મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જયસોમના શિષ્ય ગુણવિનયે ગુજરાતી પદ્યમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.)

ચિંતામણિજીના મંદિરના ભોંયરામાં રાખેલી છે તે આ ૧૯૮૭ ના વર્ષના કાર્તિક સુદિ ૩ ને દિને ઉત્સવપૂર્વક બહાર કાઢી વદી ૪ ને દિને પુનઃ ભોંયરામાં મૂકી દીધી છે.)

૮૩૯ કર્મચંદ્ર વત્સરાજ (વછરાજ)નો વંશજ હોવાથી બચ્છાવત કહેવાતો. તેનું મહત્ત્વ વધારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના-વત્સરાજના વંશજોની સ્ત્રીઓનાજ પગે સોનાનાં આભૂષણો પહેરી શકાય. (ત્યારથી તેમ થાય છે). તુરસમખાને ગુર્જર વિષય (ગૂજરાત)માંથી આણેલા વણિક બંદિવાનોને વગર દ્રવ્યે છોડાવ્યા. સ્વધર્મી બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન દઈ સંતુષ્ટ કર્યા. શત્રુંજય અને મથુરાનાં જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાબુલ સુધીના પ્રદેશમાં દરેક સ્થલે લ્હાણી કરી. ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગનું શ્રવણ બીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગમો લખાવવામાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શત્રુંજય અને ગિરિનાર પર નવા જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજ્યાદેશથી કારુ લોક-કુંભાર આદિ પાસે પળાવી; અને આખું ચાતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજા રાજસિંહ પાસે આખા મરુમંડલમાં વૃક્ષના છેદનનો નિષેધ કરાવ્યો, તથા સતલજ, ડેક અને રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાંની હિંસા બંધ કરાવી. સેના લઈ હડફામાં રહેતા બલોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી, ફલોધિમાં રહી ખ૦ જિનદત્તસૂરિ અને જિનકુશલસૂરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

૮૪૦ પછી પોતાના રાજાનું કલુષ ચિત્ત જાણી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજા રાયસિંહ પર આવતા રાજાએ મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનદત્તસૂરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહને મળ્યો. શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે જાણી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો; સારો હાથી પછી શિકારી ઘોડો આપી તેને ગંજાધિકારી-ભંડારી બનાવ્યો.

ચિંતામણિજીના મંદિરના ભોંયરામાં રાખેલી છે તે આ ૧૯૮૭ ના વર્ષના કાર્તિક સુદિ ૩ ને દિને ઉત્સવપૂર્વક બહાર કાઢી વદી ૪ ને દિને પુનઃ ભોંયરામાં મૂકી દીધી છે.)

૮૩૯ કર્મચંદ્ર વત્સરાજ (વછરાજ)નો વંશજ હોવાથી બચ્છાવત કહેવાતો. તેનું મહત્ત્વ વધારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના-વત્સરાજના વંશજોની સ્ત્રીઓનાજ પગે સોનાનાં આભૂષણો પહેરી શકાય. (ત્યારથી તેમ થાય છે). તુરસમખાને ગુર્જર વિષય (ગૂજરાત)માંથી આણેલા વણિક બંદિવાનોને વગર દમ્મે છોડાવ્યા. સ્વધર્મી બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન દઈ સંતુષ્ટ કર્યા. શત્રુંજય અને મથુરાનાં જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાબુલ સુધીના પ્રદેશમાં દરેક સ્થલે લ્હાણી કરી. ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગનું શ્રવણ બીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગમો લખાવવામાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શત્રુંજય અને ગિરિનાર પર નવા જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજ્યાદેશથી કારૂ લોક-કુંભાર આદિ પાસે પળાવી; અને આખું ચાતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજા રાજસિંહ પાસે આખા મરૂમંડલમાં વૃક્ષના છેદનનો નિષેધ કરાવ્યો, તથા સતલજ, ડેક અને રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાંની હિંસા બંધ કરાવી. સેના લઈ હડફામાં રહેતા બલોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી, ફલોધિમાં રહી ખo જિનદત્તસૂરિ અને જિનકુશલસૂરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

૮૪૦ પછી પોતાના રાજાનું કલુષ ચિત્ત જાણી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજા રાયસિંહ પર આવતા રાજાએ મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનદત્તસૂરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહને મળ્યો. શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે જાણી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો; સારો હાથી પછી શિકારી ઘોડો અર્પી તેને ગંજાધિકારી-ભંડારી બનાવ્યો.

જવા તાબાના રાજાઓએ પોતપોતાના દેશમાં કોઈએ ૧૫, કોઇએ ૦, કોઈએ ૨૫, કોઈએ એક માસ તો કોઈએ બે માસ સુધીની અમારિ પાળવાના હુકમ કર્યાં. સૂરિ લાહોર રહે પણ તેમના શિષ્ય ાનસિંહને કાસ્મીર મોકલવા શાહે કહેવરાવ્યું. માનસિંહ કાસ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાંના સરોવરના જલચરને હિંસાથી મુક્ત કર્યાં. શાહે કાસ્મીર સર કર્યું પછી તે લાહોર આવ્યો.

૮૪૪ અકબરશાહે લાહોરમાં જિનચંદ્રસૂરિને 'યુગપ્રધાન' પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્ય પદ આપ્યું ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યું (સં. ૧૬૪૯ ફાગણ શુદ બીજ). તે વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામાં આવ્યું. કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનતિથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી; સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમાં એક વર્ષ સુધી હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમાં એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી. કર્મચંદ્રે મૂળ સ્વામી રાજા રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી આજ્ઞા લઈ આ મહોત્સવ અતિશય દાનપૂર્વક કર્યો. [આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્રપ્રબંધમાંથી લીધુ છે તે મૂલ સંસ્કૃતમાં ક્ષેમશાખામાં પ્રમોદમાણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ના વિજયાદશમી દિને લાહોરમાં રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણવિનયે સં. ૧૬૫૫ માં રચી. અને તે વર્ષમાં તે ગુણવિનયે ગૂજરાતી પદ્યમાં અનુવાદ રચ્યો.]

૮૪૫. સં. ૧૬૬૯માં જહાંગીર પાતસાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા; આથી જૈનમુનિમંડળમાં સર્વત્ર બીતિ ઉત્પન્ન થઈ. જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી બાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો.

૮૪૬. જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમાં જેસલમેરવાસી થીરૂશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલા વિહાર શૃંગાર ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૭૫માં (જે. પરિ. ૬)

રંજવા તાબાના રાજાઓએ પોતપોતાના દેશમાં કોઈએ ૧૫, કોઇએ ૨૦, કોઈએ ૨૫, કોઈએ એક માસ તો કોઈએ બે માસ સુધીની 'અમારિ' પાળવાના હુકમ કર્યો. સૂરિ લાહોર રહે પણ તેમના શિષ્ય માનસિંહને કાસ્મીર મોકલવા શાહે કહેવરાવ્યું. માનસિંહ કાસ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાંના સરોવરના જલચરને હિંસાથી મુક્ત કર્યા. શાહે કાસ્મીર સર કર્યું પછી તે લાહોર આવ્યો.

૮૪૪ અકબરશાહે લાહોરમાં જિનચંદ્રસૂરિને 'યુગપ્રધાન' પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્ય પદ આપ્યું ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યું (સં. ૧૬૪૯ ફાગણ શુદ બીજ). તે વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામા આવ્યું. કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનતિથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી; સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમાં એક વર્ષ સુધી હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમાં એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી. કર્મચંદ્રે મૂળ સ્વામી રાજા રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી આંજ્ઞા લઈ આ મહોત્સવ અતિશય દાનપૂર્વક કર્યો. [આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્રપ્રબંધમાથી લીધુ છે તે મૂલ સંસ્કૃતમાં ક્ષેમશાખામાં પ્રમોદમાણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ના વિજયાદશમી દિને લાહોરમાં રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણવિનયે સં. ૧૬૫૫ માં રચી. અને તે વર્ષમા તે ગુણવિનયે ગૂજરાતી પદ્યમાં અનુવાદ રચ્યો.]

૮૪૫. સં. ૧૬૬૬માં જહાંગીર પાતસાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા; આથી જૈનમુનિમંડળમાં સર્વત્ર ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ. જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી બાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો.

૮૪૬. જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમાં જેસલમેરવાસી થીરૂશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલા વિહાર શૃંગાર ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૭૫મા (જૈ. પરિ. ૬)

દાસ રાખ્યું. (મૂલ નામ વિક્રમાજીત હતું). સં. ૧૬૫૪ માં વિવાહ થયો. સં. ૧૬૫૭ માં ઇશ્કબાજીમાં પડી ગયા. ત્યારે જોનપુરમાં (લઘુ)ખરતર ગચ્છીય મુનિ ભાનુચંદ્ર (અભયધર્મ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય) આવતાં બનારસીદાસને પિતા સાથે જતાં તેમનો સમાગમ થયો. મુનિ સદાચારી અને વિદ્વાન્ હોવાથી બનારસીદાસ પૌષધશાલામાં મુનિ પાસેજ રહેવા લાગ્યા. કેવલ રાત્રિએ ઘેર આવતા. સાધુશ્રીની પાસે સામાયિક પ્રતિક્રમણાદિ જૈન ક્રિયાઓના સૂત્રો, છંદશાસ્ત્ર, શ્રુતબોધ, કોષ અને અનેક સ્ફુટ શ્લોક આદિ કંઠસ્થ કર્યા. પણ ઇશ્કબાજી છૂટી નહિ. એક શૃંગારી ગ્રંથ રચ્યો. સોળમે વર્ષે કુષ્ટરોગ થયો તે એક વૈદ્યે મટાડયો. ૧૬૬૦ માં અભ્યાસ છોડયો. ૧૬૬૧ માં એક સન્યાસીએ સોનામહોર મેળવવાનો મંત્ર આપી પૈસા કઢાવ્યા પણ એક વર્ષની મુદતે પણ મુદ્રાપ્રાપ્તિ ન થઈ. આ વાત ભાનુચંદ્રજીને કહેતાં ભરમ નીકળ્યો. ૧૬૬૪ માં પોતાની શૃંગારપોથી ગોમતી નદીમાં પધરાવી. ત્યારથી ઇશ્કબાજી અને પાપકર્મને વોસરાવ્યાં. ધર્મવૃત્તિ જાગી. વિલક્ષણ ફેરફાર–ક્રાંતિ થવાથી વ્રત નિયમ પૂજા પાઠ આદિ કરવા લાગ્યા. સં. ૧૬૬૭ માં પિતાએ સર્વ ઝવેરાત અને મિલ્કત પુત્રને સોંપી દીધાં. એ લઇ કવિ આગરે ઝવેરીનો વેપાર કરવા આવ્યા પણ તેમાં નુકશાન થયું. જોનપુર આવી રહ્યા. પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે પુનઃ આગ્રા સં. ૧૬૭૩ માં આવ્યા. ત્યાં મરકી (હાલ જેને પ્લેગ-ગાંઠીઓ તાવ કહે છે તે રોગ) થતાં લોકોની નાસભાગ થઇ. પોતે ભાગી પછી અહિચ્છત્ર પાર્શ્વનાથ, હસ્તિનાપુર, દિલ્લી, મીરત આદિ સ્થલે યાત્રા કરી આગ્રા સકુટુંબ આવ્યા. સં. ૧૬૭૩ થી ૧૬૮૦ માં પોતાની કૌટુંબિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા.

૮૪૯. સં. ૧૬૮૦માં એક કવિનું ભારે પરિવર્તન થયું. આગ્રામાં અર્થમલ્લજી નામના એક અધ્યાત્મરસિક સજ્જનની સાથે પરિચય થતાં ને તેમના બોધથી રાયમલ્લકૃત બાલાવબોધ ટીકા સહિત દિગંબર કુંદકુંદાચાર્યકૃત સમયસાર નાટક મનનપૂર્વક વાચતાં બનાર-

દાસ રાખ્યું. (મૂલ નામ વિક્રમાજીત હતું). સં. ૧૬૫૪ માં વિવાહ થયો. સં. ૧૬૫૭ માં ઇશ્કબાજીમાં પડી ગયા. ત્યારે જોનપુરમાં (લઘુ)ખરતર ગચ્છીય મુનિ ભાનુચંદ્ર (અભયધર્મ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય) આવતાં બનારસીદાસને પિતા સાથે જતાં તેમનો સમાગમ થયો. મુનિ સદાચારી અને વિદ્વાન્ હોવાથી બનારસીદાસ પૌષધશાલામાં મુનિ પાસેજ રહેવા લાગ્યા. કેવલ રાત્રિએ ઘેર આવતા. સાધુશ્રીની પાસે સામાયિક પ્રતિક્રમણાદિ જૈન ક્રિયાઓના સૂત્રો, છંદશાસ્ત્ર, શ્રુતબોધ, કોષ અને અનેક સ્ફુટ શ્લોક આદિ કંઠસ્થ કર્યા. પણ ઇશ્કબાજી છૂટી નહિ. એક શૃંગારી ગ્રંથ રચ્યો. સોળમે વર્ષે કુષ્ટરોગ થયો તે એક વૈદે મટાડયો. ૧૬૬૦ માં અભ્યાસ છોડયો. ૧૬૬૧ માં એક સન્યાસીએ સોનામહોર મેળવવાનો મંત્ર આપી પૈસા કઢાવ્યા પણ એક વર્ષની મુદતે પણ મુદ્રાપ્રાપ્તિ ન થઈ. આ વાત ભાનુચંદ્રજીને કહેતાં ભરમ નીકળ્યો. ૧૬૬૪ માં પોતાની શૃંગારપોથી ગોમતી નદીમાં પધરાવી. ત્યારથી ઇશ્કબાજી અને પાપકર્મને વોસરાવ્યાં. ધર્મવૃત્તિ જાગી. વિલક્ષણ ફેરફાર–ક્રાંતિ થવાથી વ્રત નિયમ પૂજા પાઠ આદિ કરવા લાગ્યા. સં. ૧૬૬૭ માં પિતાએ સર્વ ઝવેરાત અને મિલ્કત પુત્રને સોંપી દીધાં. એ લઇ કવિ આગરે ઝવેરીનો વેપાર કરવા આવ્યા પણ તેમાં નુકશાન થયું. જોનપુર આવી રહ્યા. પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે પુનઃ આગ્રા સં. ૧૬૭૩ માં આવ્યા. ત્યાં મરકી (હાલ જેને પ્લેગ-ગાંઠીઓ તાવ કહે છે તે રોગ) થતાં લોકોની નાસભાગ થઇ. પોતે ભાગી પછી અહિચ્છત્ર પાર્શ્વનાથ, હસ્તિનાપુર, દિલ્હી, મીરત આદિ સ્થલે યાત્રા કરી આગ્રા સકુટુંબ આવ્યા. સં. ૧૬૭૬ થી ૧૬૮૦ માં પોતાની કૌટુંબિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા.

૮૪૯. સં. ૧૬૮૦માં એક કવિનું ભારે પરિવર્તન થયું. આગ્રામાં અર્થમલ્લજી નામના એક અધ્યાત્મરસિક સજ્જનની સાથે પરિચય થતાં ને તેમના બોધથી રાયમલ્લકૃત બાલાવબોધ ટીકા સહિત દિગંબર કુંદકુંદાચાર્યકૃત સમયસાર નાટક મનનપૂર્વક વાંચતાં બનાર-

૮૫૦ કવિવરને આ અવસરની અવસ્થા પર પાછળથી અત્યંત ખેદ થયો 'પૂર્વ કર્મના ઉદયસંયોગથી અસાતાનો ઉદય થયો હતો, પણ તે કુમતિના ઉત્પાદનું યથાર્થ કારણ હતું. આથી બુદ્ધિમાનો અને ગુરૂજનોની શિક્ષાઓ પણ કંઈ અસર ન કરી શકી. જ્યાંસુધી કર્મવાસના હતી ત્યાં સુધી દુર્બુદ્ધિને રોકવામાં કોણ સમર્થ થઈ શકયો છે? પરન્તુ જ્યારે અશુભના ઉદયનો અન્ત આવ્યો એટલે સહજ સર્વ ખેલ મટી ગયો અને જ્ઞાનનો યથાર્થ પ્રકાશ સમક્ષ થયો.' આ પ્રકારે સં. ૧૬૯૨મા નેત્ર ખુલ્યાં–હૃદયપલટો થયો; અને તે પંડિત રૂપચંદનો સમાગમ આગ્રામાં થયો ને તેના કહેવાથી દિગંબર કર્મગ્રંથ નામે ગોમટ્ટસારમાથી ગુણસ્થાનો આદિ જાણ્યા પછી; ત્યારે 'સ્યાદ્વાદ પરિણતિ પરિણમી, અને પોતે દૃઢ જૈન થયો. હૃદયની કાલિમા ગઇ, ને સમતા આવી.' આ દરમ્યાન એટલે ૧૬૯૨ પહેલાં સોમપ્રભસૂરિની સૂક્તિમુક્તાવલી (સિંદૂર પ્રકર)નો અનુવાદ, અધ્યાત્મબત્તીસી વગેરે કૃતિઓ રચી. તેમાં મોટા ભાગમાં એકાન્ત નિશ્ચયનયની વાત છે. સં. ૧૬૯૩માં સમયસાર નાટક નામનો ગ્રંથ હિંદીપદ્યમાં રચ્યો. (ઉક્ત અદ્વિતીય અનુપમ કુંદકુંદકૃત સમયસાર નાટક અને તે પર અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનનો આધાર લઈ તેના મર્મને પોતાના રંગથી રંગી પોતાના શબ્દોમાં કવિએ રચેલો તે હીંદી ગ્રંથ

થયા એ વાત પર કંઈ જણાવ્યું નથી, કારણકે તેમણે આગ્રામાં ગયા પછી પોતાની નજરે જોયું હતું કે બનારસીદાસ નિરપત્ય સ્વર્ગસ્થ થતાં તેની ગાદીએ તેના મિત્ર કુંવરપાલ આવ્યા અને તેના અનુયાયીઓનો મત ચાલતો હતો અને તેઓ બનારસીદાસનાં વાક્યોને 'ગુરૂ મહારાજે આમ કહ્યું છે' એમ કહેતા હતા. એટલે કેવલ નિશ્ચયનું અવલંબન તે અનુયાયીઓએ લીધું ને એ રીતે બનારસીદાસનો મત સ્થપાયો, એથી તેના ખંડન તરીકે યુક્તિપ્રબોધ નાટક મેઘવિજયજીએ રચ્યું. મૂળ પુરૂષની પોતાની ઈચ્છા ન હોય છતાંયે પાછળના તેની ગાદી સ્થાપે ને તેના નામથી મત ચલાવે એ પ્રથા હિંદમા ઘણા વખતથી ચાલુ છે (જુઓ: ૨૪-૧૨-૨૩નો 'જૈન શાસન'નો અંક પૃ. ૩૩૭ લેખ નામે 'શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાયનું યુક્તિપ્રબોધ નાટક')

૮૫૦ કવિવરને આ અવસરની અવસ્થા પર પાછળથી અત્યંત ખેદ થયો 'પૂર્વ કર્મના ઉદયસંયોગથી અસાતાનો ઉદય થયો હતો, પણ તે કુમતિના ઉત્પાદનું યથાર્થ કારણ હતું. આથી બુદ્ધિમાનો અને ગુરૂજનોની શિક્ષાઓ પણ કંઈ અસર ન કરી શકી. જ્યાંસુધી કર્મવાસના હતી ત્યાં સુધી દુર્બુદ્ધિને રોકવામાં કોણ સમર્થ થઈ શકયો છે? પરન્તુ જ્યારે અશુભના ઉદયનો અન્ત આવ્યો એટલે સહજ સર્વ ખેલ મટી ગયો અને જ્ઞાનનો યથાર્થ પ્રકાશ સમક્ષ થયો.' આ પ્રકારે સં. ૧૬૯૨મા નેત્ર ખુલ્યાં-હૃદયપલટો થયો; અને તે પંડિત રૂપચંદનો સમાગમ આગ્રામાં થયો ને તેના કહેવાથી દિગંબર કર્મગ્રંથ નામે ગોમટ્ટસારમાથી ગુણસ્થાનો આદિ જાણ્યા પછી; ત્યારે 'સ્યાદ્વાદ પરિણુતિ પરિણુમી, અને પોતે દૃઢ જૈન થયો. હૃદયની કાલિમા ગઇ, ને સમતા આવી.' આ દરમ્યાન એટલે ૧૬૯૨ પહેલાં સોમપ્રભસૂરિની સૂક્તિમુક્તાવલી (સિંદૂર પ્રકર)નો અનુવાદ, અધ્યાત્મબત્તીસી વગેરે કૃતિઓ રચી. તેમાં મોટા ભાગમાં એકાન્ત નિશ્ચયનયની વાત છે. સં. ૧૬૯૩માં સમયસાર નાટક નામનો ગ્રંથ હિંદીપદ્યમાં રચ્યો. (ઉક્ત અદ્વિતીય અનુપમ કુંદકુંદકૃત સમયસાર નાટક અને તેપર અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનનો આધાર લઈ તેના મર્મને પોતાના રંગથી રંગી પોતાના શબ્દોમાં કવિએ રચેલો તે હીંદી ગ્રંથ

થયા એ વાત પર કંઈ જણાવ્યું નથી, કારણકે તેમણે આગ્રામાં ગયા પછી પોતાની નજરે જોયું હતું કે બનારસીદાસ નિરપત્ય સ્વર્ગસ્થ થતાં તેની ગાદીએ તેના મિત્ર કુંવરપાલ આવ્યા અને તેના અનુયાયીઓનો મત ચાલતો હતો અને તેઓ બનારસીદાસનાં વાક્યોને 'ગુરૂ મહારાજે આમ કહ્યું છે' એમ કહેતા હતા. એટલે કેવલ નિશ્ચયનું અવલંબન તે અનુયાયીઓએ લીધુ ને એ રીતે બનારસીદાસનો મત સ્થપાયો, એથી તેના ખંડન તરીકે યુક્તિપ્રબોધ નાટક મેઘવિજયજીએ રચ્યું. મૂળ પુરૂષની પોતાની ઇચ્છા ન હોય છતાંયે પાછળના તેની ગાદી સ્થાપે ને તેના નામથી મત ચલાવે એ પ્રથા હિંદમા ઘણા વખતથી ચાલુ છે (જુઓ: ૨૪-૧૨-૨૩નો 'જૈન શાસન'નો અંક પૃ. ૩૩૭ લેખ નામે 'શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાયનું યુક્તિપ્રબોધ નાટક')

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય.

હીરવિજયસૂરિ તથા વિજયસેનસૂરિના શિષ્યો પૈકી:—

लक्षणार्णवपारीण मतिवैभवधारिणः ।
केचित् केचित्तर्कशास्त्र वाग्वाक्पत्यनुकारिणः ॥५०॥
केचित् पुनर्नव्यकाव्यकलाकौशलधारिणः ।
केचिच्च कौतुकाकीर्णाख्यानव्याख्यानकारिणः ॥५१॥
केचित् सकल सूत्रार्थ प्रश्नप्रतिवचः प्रदाः ।
अगण्यगणितज्योतिःशास्त्रविज्ञाश्च केचन ॥५२॥
केचित् साहित्यशास्त्राब्धिमथने मन्दराद्रयः ।
केचिच्च रुचिराचारविचारचतुराशयाः ॥५३॥

વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૨૧.

—કેટલાક વ્યાકરણ રૂપી સમુદ્રના પારગામી મતિવૈભવવાળા, કેટલાક તર્ક-શાસ્ત્રમાં બૃહસ્પતિ જેવા, કેટલાક નવાં કાવ્ય રચવાના કૌશલવાળા, કેટલાક કૌતુકવાળા આખ્યાનોનાં વ્યાખ્યાન કરનારા, કેટલાક સકલ સૂત્રોના અર્થ સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર દેનારા, કેટલાક ન ગણાય તેવા ગણિત અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રના જાણકાર, કેટલાક સાહિત્યશાસ્ત્ર-કાવ્યશાસ્ત્ર રૂપી સાગરનું મંથન કરવામાં મેરૂ પર્વત જેવા અને કેટલાક રૂચિર આચાર અને વિચારમાં ચતુર આશયવાળા હતા.

૫૧. સં. ૧૬૦૧માં વિવેકકીર્તિગણિએ હરિપ્રસાદ કૃત પિંગલસાર વૃત્તિની પ્રત લખી. (બાલચંદ્ર ભં. કાશી) સં. ૧૬૦૫ માં ત. લાવણ્યધર્મના શિ. ઉદયધર્મગણિએ વિજયદાનસૂરિ રાજ્યે ઉપદેશમાલાની ૫૧ મી પ્રાકૃત ગાથાના સો અર્થ કરનારી શતાર્થવૃત્તિ રચી (કાં. વડો; હાલા. પાટણ) સં. ૧૬૧૦માં સલીમશાહના

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય.

હીરવિજયસૂરિ તથા વિજયસેનસૂરિના શિષ્યો પૈકીઃ—

> लक्षणार्णवपारीण मतिवैभवधारिणः ।
> केचित् केचित्तर्कशास्त्र वाग्वाक्पत्यनुकारिणः ॥५०॥
> केचित् पुनर्नव्यकाव्यकलाकौशलहारिणः ।
> केचिच्च कौतुकाकीर्णाख्यानव्याख्यानकारिणः ॥५१॥
> केचित् सकल सूत्रार्थ प्रश्नप्रतिवचः प्रदाः ।
> अगण्यगणितज्योतिःशास्त्रविज्ञाश्च केचन ॥५२॥
> केचित् साहित्यशास्त्राब्धिमथने मन्दराद्रयः ।
> केचिच्च रुचिराचारविचारचतुराशयाः ॥५३॥

વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૨૧.

—કેટલાક વ્યાકરણ રૂપી સમુદ્રના પારગામી મતિવૈભવવાળા, કેટલાક તર્કશાસ્ત્રમાં બૃહસ્પતિ જેવા, કેટલાક નવાં કાવ્ય રચવાના કૌશલવાળા, કેટલાક કૌતુકવાળા આખ્યાનોનાં વ્યાખ્યાન કરનારા, કેટલાક સકલ સૂત્રોના અર્થ સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર દેનારા, કેટલાક ન ગણાય તેવા ગણિત અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રના જાણકાર, કેટલાક સાહિત્યશાસ્ત્ર-કાવ્યશાસ્ત્ર રૂપી સાગરનું મંથન કરવામાં મેરૂ પર્વત જેવા અને કેટલાક રૂચિર આચાર અને વિચારમાં ચતુર આશયવાળા હતા.

૫૧. સં. ૧૬૦૧માં વિવેકકીર્તિગણિએ હરિપ્રસાદ કૃત પિંગલસાર વૃત્તિની પ્રત લખી. (બાલચંદ્ર ભં. કાશી) સં. ૧૬૦૫ માં ત. લાવણ્યધર્મના શિ. ઉદયધર્મગણિએ વિજયદાનસૂરિ રાજ્યે ઉપદેશમાલાની ૫૨ મી પ્રાકૃત ગાથાના સો અર્થ કરનારી શતાર્થવૃત્તિ રચી (કાં. વડો; હાલા. પાટણ) સં. ૧૬૧૦માં સલીમશાહના

નં. ૩૬૮ પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં. ૪૯) રચી. સં. ૧૬૨૮ માં રાધનપુરમાં કલ્પસૂત્ર પર કિરણાવલી નામની ટીકા (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૭૧) અને સં. ૧૬૩૯ મા જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી હતી. આ છેલ્લી વૃત્તિની એક પ્રશસ્તિ (વિ. નં. ૧૪૫૯) માં એમ જણાવ્યું છે કે તે ત૦ હીરવિજયસૂરિએ દીવાળીને દિને રચી અને તેમાં કલ્પકિરણાવલીકાર ધર્મસાગર ઉ૦, તેમજ વાનર ઋષિ (વિજયવિમલ) એ સહાય આપી તેમજ તેનું સંશોધન પાટણમાં ત૦ વિજયસેનસૂરિ, કલ્યાણવિજય ગણિ, કલ્યાણકુશલ અને લબ્ધિસાગરે કર્યું હતું અને તેની આ પ્રશસ્તિ હેમવિજયે રચી. (આ પરથી કલ્પના થાય છે કે સૂરિના નામે ધર્મસાગરે મૂળમાં વૃત્તિ રચી પણ તે ધર્મસાગર ખંડન શૈલીવાળા હોવાથી રખેને તેમાં બીજાનું ખંડન હોય તેથી તેનું સંશોધન ઉક્ત વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યું હોય.)

૮૫૩ ધર્મસાગરના બીજા ગ્રંથોઃ-ગુર્વાવલી-પટ્ટાવલી સવૃત્તિ, પર્યુષણાશતક સવૃત્તિ (વિ૦ નં. ૧૮૪૭), સર્વજ્ઞશતક સવૃત્તિ, વર્દ્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા (નવ રસારસાજ વર્ષે ? ૧૬૬૯ મા ?-કાં વડો), ષોડશશ્લોકી-ગુરુતત્ત્વપ્રદીપદીપિકા સવિવરણ (બુદ્૦ ૮ નં. ૩૯૯) વગેરે છે. આ પૈકી ગુર્વાવલીમા તપાગચ્છના આચાર્યોની હીરવિજયસૂરિ સુધીની પરંપરા આપી છે. તેની એક પ્રતની અંતે જણાવેલું છે કે હીરવિજયસૂરિની આજ્ઞાથી વિમલહર્ષ, કલ્યાણવિજય, સોમવિજય અને લબ્ધિસાગર ગણિઓએ મુનિસુંદર કૃત ગુર્વાવલી, જીર્ણ પટ્ટાવલી, દુઃષમાસંઘસ્તોત્રયંત્ર વગેરે સાથે સરખાવી આને સં. ૧૬૪૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમા તપાસી હતી. કી. ૧. (જુઓ પારા ૮૧૯ થી ૮૨૧.)

૮૫૪ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છીય બ્રહ્મ મુનિ (વિનયદેવ સૂરિ) એ દશાશ્રુતસ્કંધ પર જિનહિતા નામની ટીકા (ભાં. ૪. નં. ૧૦૮૯ સન ૧૮૯૧-૯૫), જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર અણહિલવાડમાં વૃત્તિ રચી કે જે તે ગચ્છના વિજયદેવસૂરિએ સંશોધી હતી (કાં, વડો)

નં. ૩૬૮ પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં. ૪૯) રચી. સં. ૧૬૨૮ માં રાધનપુરમાં કલ્પસૂત્ર પર કિરણાવલી નામની ટીકા (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૭૧) અને સં. ૧૬૩૯ મા જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી હતી. આ છેલ્લી વૃત્તિની એક પ્રશસ્તિ (વિ. નં. ૧૪૫૯) માં એમ જણાવ્યું છે કે તે ત૦ હીરવિજયસૂરિએ દીવાળીને દિને રચી અને તેમાં કલ્પકિરણાવલીકાર ધર્મસાગર ઉ૦, તેમજ વાનર ઋષિ (વિજયવિમલ) એ સહાય આપી તેમજ તેનું સંશોધન પાટણમાં ત૦ વિજયસેનસૂરિ, કલ્યાણવિજય ગણિ, કલ્યાણકુશલ અને લબ્ધિસાગરે કર્યું હતું અને તેની આ પ્રશસ્તિ હેમવિજયે રચી. (આ પરથી કલ્પના થાય છે કે સૂરિના નામે ધર્મસાગરે મૂળમાં વૃત્તિ રચી પણ તે ધર્મસાગર ખંડન શૈલીવાળા હોવાથી રખેને તેમાં બીજાનું ખંડન હોય તેથી તેનું સંશોધન ઉક્ત વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યું હોય.)

૮૫૩ ધર્મસાગરના બીજા ગ્રંથોઃ-ગુર્વાવલી-પટ્ટાવલી સવૃત્તિ, પર્યુષણાશતક સવૃત્તિ (વિ૦ નં. ૧૮૪૭), સર્વજ્ઞશતક સવૃત્તિ, વર્દ્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા (નવ રસારસાજ વર્ષે ? ૧૬૬૯ મા ?-કાં વડો), ષોડશશ્લોકી-ગુરુતત્ત્વપ્રદીપદીપિકા સવિવરણ (બુહ૦ ૮ નં. ૩૯૯) વગેરે છે. આ પૈકી ગુર્વાવલીમા તપાગચ્છના આચાર્યોની હીરવિજયસૂરિ સુધીની પરંપરા આપી છે. તેની એક પ્રતની અંતે જણાવેલું છે કે હીરવિજયસૂરિની આજ્ઞાથી વિમલહર્ષ, કલ્યાણવિજય, સોમવિજય અને લબ્ધિસાગર ગણિઓએ મુનિસુંદર કૃત ગુર્વાવલી, જીર્ણ પટ્ટાવલી, દુઃષમાસંઘસ્તોત્રયંત્ર વગેરે સાથે સરખાવી આને સં. ૧૬૪૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમા તપાસી હતી. કી. ૧. (જુઓ પારા ૮૧૯ થી ૮૨૧.)

૮૫૪ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છીય બ્રહ્મ મુનિ (વિનયદેવ સૂરિ) એ દશાશ્રુતસ્કંધ પર જિનહિતા નામની ટીકા (ભાં. ૪. નં. ૧૦૮૯ સન ૧૮૯૧-૯૫), જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર અણહિલવાડમાં વૃત્તિ રચી કે જે તે ગચ્છના વિજયદેવસૂરિએ સંશોધી હતી (કાં, વડો)

(વિવેક-ઉદે.) અને સં. ૧૬૨૭માં અજિતદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર દીપિકાની રચના કરી. સં. ૧૬૨૯મા ચંદ્રગચ્છ (પછી પલ્લીવાલ)ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ (મહાવીરથી ૬૦ મી પાટે)ના પટ્ટધર ઉક્ત અજિતદેવ સૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર બાલાવબોધિની નામની ટીકા રચી. વળી તેમણે આચારાંગ પર દીપિકા નામની વૃત્તિ, તથા આરાધના રચી છે. (પા૦ ભં.)

૮૫૭ સં. ૧૬૩૦ આસપાસ નાગોરી તપાગચ્છના રત્નશેખર સૂરિ-પૂર્ણચંદ્ર--હેમહંસ--હેમસમુદ્ર- સોમરત્ન--રાજરત્નસૂરિના પટ્ટધર ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ રત્નશેખરસૂરિના પ્રાકૃત છંદઃ કોશ પર સંસ્કૃત ટીકા રચી (બુહ. ૪, નં. ૭૫; પી. ૫, ૧૯૩; કાં. વડો) વળી તેજ રત્નશેખરસૂરિકૃત સિદ્ધયન્ત્રચક્રોધ્ધાર પર ટીકા રચી (ચુનીજી ભં. કાશી). તે ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ પદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાયની અભ્યર્થનાથી સારસ્વત વ્યાકરણ પર સુબોધિકા-દીપિકા-ચંદ્રકીર્તિ નામની ટીકા રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય હર્ષકીર્તિએ લખ્યો (ગુ. નં. ૫૧-૩; વેબર નં. ૧૬૯૯)

૮૫૮ ત. વિજયદાનસૂરિ શિ સકલચંદ્રગણિએ સં. ૧૬૨૧માં ધ્યાનદીપિકા (કેશરવિજયગણિકૃત ગૂ ભા. સહિત મુદ્રિત), ધર્મશિક્ષા (કાં વડો), પ્રા૦ માં હિતાચરણ હીરવિજયસૂરિરાજ્યે સં. ૧૬૩૦ માં, શ્રુતાસ્વાદ શિક્ષાદ્વાર (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) અને સં. ૧૬૬૦ માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ રચ્યાં.

૮૫૯ ત૦ મુનિસુંદરરાજ્યમાં થયેલા લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં શુભવિમલ-અમરવિજય-કમલવિજયના શિ. **હેમવિજય** એક સારા કવિ અને ગ્રંથકાર હતા. તેમણે સં. ૧૬૩૨મા પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, (પ્ર. મોહનલાલજી જૈ. ગ્રંથમાલા નં. ૧), સં. ૧૬૫૬માં ખંભાતમાં ઋષભશતક કે જેને લાભવિજય ગણિએ સંશોધ્યુ (કાથ ૧૮૯૧-૯૫ રીપોર્ટ), અને સં. ૧૬૫૭મા અમદાવાદમાં દશ તરંગમા ૨૫૦ કથાવાળો કથારત્નાકર (કા. વડો) રચ્યા. તેમના બીજા ગ્રંથોઃ-અન્યોક્તિ મુક્તામહોદધિ, કીર્તિકલ્લોલિની (વિજયસેનસૂરિની પ્રશંસારૂપે), સૂક્તરત્નાવલી, સદ્‌ભાવશતક, ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ, સ્તુતિ ત્રિદશતરંગિણી,

(વિવેક-ઉદે.) અને સં. ૧૬૨૭માં અજિતદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર દીપિકાની રચના કરી. સં. ૧૬૨૯મા ચંદ્રગચ્છ (પછી પલ્લીવાલ)ગચ્છના મહેશ્વરસુરિ (મહાવીરથી ૬૦ મી પાટે)ના પટ્ટધર ઉક્ત અજિતદેવ સૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર બાલાવબોધિની નામની ટીકા રચી. વળી તેમણે આચારાગ પર દીપિકા નામની વૃત્તિ, તથા આરાધના રચી છે. (પા૦ ભં.)

૮૫૭ સં. ૧૬૩૦ આસપાસ કાગોરી તપાગચ્છના રત્નશેખર સૂરિ-પૂર્ણચંદ્ર--હેમહંસ--હેમસમુદ્ર- સોમરત્ન--રાજરત્નસૂરિના પટ્ટધર ચંદ્રકીર્ત્તિસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ રત્નશેખરસૂરિના પ્રાકૃત છંદઃ કોશ પર સંસ્કૃત ટીકા રચી (બુહ. ૪, નં. ૭૫; પી. ૫, ૧૯૩; કાં. વડો) વળી તેજ રત્નશેખરસૂરિકૃત સિદ્ધયન્ત્રચક્રોધ્ધાર પર ટીકા રચી (ચુનીજી ભં. કાશી). તે ચંદ્રકીર્ત્તિસૂરિએ પદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાયની અભ્યર્થનાથી સારસ્વત વ્યાકરણ પર સુબોધિકા-દીપિકા-ચંદ્રકીર્ત્તિ નામની ટીકા રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય હર્ષકીર્ત્તિએ લખ્યો (ગુ. નં. ૫૧-૩; વેબર નં. ૧૬૯)

૮૫૮ ત. વિજયદાનસૂરિ શિ સકલચંદ્રગણિએ સં. ૧૬૨૧માં ધ્યાનદીપિકા (કેશરવિજયગણિકૃત ગૂ ભા. સહિત મુદ્રિત), ધર્મશિક્ષા (કાં વડો), પ્રા૦ માં હિતાચરણ હીરવિજયસૂરિરાજ્યે સં. ૧૬૩૦ માં, શ્રુનારવાદ શિક્ષાદ્વાર (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) અને સં. ૧૬૬૦ માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ રચ્યાં.

૮૫૯ ત૦ મુનિસુંદરરાજ્યમાં થયેલા લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં શુભવિમલ-અમરવિજય-કમલવિજ્યના શિ. **હેમવિજય** એક સારા કવિ અને ગ્રંથકાર હતા. તેમણે સં. ૧૬૩૨મા પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, (પ્ર. મોહનલાલજી જૈ. ગ્રંથમાલા નં. ૧). સં. ૧૬૫૬માં ખંભાતમાં ઋષભશતક કે જેને લાભવિજય ગણિએ સંશોધ્યુ (કાથ ૧૮૯૧-૯૫ રીપોર્ટ), અને સં. ૧૬૫૭મા અમદાવાદમાં દશ તરંગમા ૨૫૦ કથાવાળો કથારત્નાકર (કા. વડો) રચ્યો. તેમના બીજા ગ્રંથોઃ-અન્યોક્તિ મુક્તામહોદધિ, કીર્તિકલ્લોલિની (વિજયસેનસૂરિની પ્રશંસારૂપે), સૂક્તરત્નાવલી, સદ્ભાવશતક, ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ, સ્તુતિ ત્રિદશતરંગિણી,

લા.) અને સં. ૧૬૪૬ મા સૌરાષ્ટ્રરાષ્ટ્રસ્થિત મંગલપુર-માંગ-રોળમાં રહીને હીરવિજયસૂરિના વૃત્તાંત રૂપે ૨૩૩ શ્લોકમાં જગદ્‌ગુરૂ કાવ્ય (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૧૪), અને સં. ૧૬૫૭માં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્ વૃત્તિમાથી પ્રાકૃત કથાઓને સંસ્કૃતમાં મૂકી પીપાડ ગામમાં ઉત્તરાધ્યયન કથા સંગ્રહ (વે. નં. ૧૭૦૩) ની રચના કરી. તેમના બીજા ગ્રંથોઃ—યુક્તિપ્રકાશ અને તે પર ટીકા, પ્રમાણપ્રકાશ અને તે પર વૃત્તિ, તિલકમંજરી વૃત્તિ, યશોધરચરિત, આદિ છે.

૮૬૧ સં. ૧૬૩૬ માં ત. હર્ષસાગર-રાજસાગર શિ. રવિ-સાગરે રૂપસેન ચરિત્ર (કાં. છાણી), સં. ૧૬૪૫ માં માંડલમાં ખેંગાર રાજ્યે ૭૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર (કાં. વડો; હાલા. પાટણ પ્ર. હી. હં.) અને તે વર્ષમાં (શર સાગર રસશશિ) ઉન્નત (ઊના) નગરમાં મૌન એકાદશી કથા (બુહ. ૨, નં. ૨૨૬; હાલા. પાટણ) રચ્યાં.

૮૬૨ સં. ૧૬૪૦ માં બૃ. ખ. જિનહંસસૂરિ (આચારાંગ દીપિકાના કર્તા) ના શિષ્ય પુણ્યસાગરે જિનવલ્લભસૂરિ કૃત પ્રશ્નોત્તર કાવ્યની વૃત્તિ અને સં. ૧૬૪૫માં જેસલમેરમાં ભીમ રાઉલ રાજ્યે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી (ગુ. પોથી નં. ૧૨; જેસ. પ્ર. ૧૯) કે જેમાં તેના શિષ્ય પદ્મરાજે સહાય આપી ને જેની પ્રથમાદર્શ પ્રતિ પદ્મરાજશિષ્ય જ્ઞાનતિલકે લખી. આ પદ્મરાજે સં. ૧૬૪૪ (૧૬૩૪?)માં ખ૦ ભુવનહિતાચાર્ય કૃત રૂચિત દંડક જિનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી (જેસ. પ્ર, ૧૯; વિવેક. ઉદે૦)

૮૬૩ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ (-પ્રમોદમાણિક્ય) શિષ્ય જયસોમે સં. ૧૬૪૦ માં ઇરિયાવહિકા ત્રિંશિકા સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કાં. વડો) (કે જેમાં પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય કહે છે),

---

પદ્ય એમને એમ ઉતારી લીધાં છે, ૨૧૪ પદ્ય કંઈક અદલાબદલી ફેરફાર કરી મૂકેલ છે. પદ્મસાગરના ગ્રંથમાં કુલ પદ્ય ૧૪૭૪ છે. જુઓ પં. જુગલકિશોર મુખ્તારનો 'ધર્મ પરીક્ષાકી પરીક્ષા' એ નામનો લેખ-તેમના ગ્રંથ નામે ગ્રંથપરીક્ષા તૃતીય ભાગમાં (પ્ર૦ જૈન ગ્રં. ૨. કાર્યાલય. હીરાબાગ. ગિરગાંમ, મુંબઇ.)

લા.) અને સં. ૧૬૪૬ મા સૌરાષ્ટ્રરાષ્ટ્રસ્થિત મંગલપુર–માંગરોળમાં રહીને હીરવિજયસૂરિના વૃત્તાંત રૂપે ૨૩૩ શ્લોકમાં જગદ્ગુરુ કાવ્ય (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૧૪), અને સં. ૧૬૫૭માં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્ વૃત્તિમાથી પ્રાકૃત કથાઓને સંસ્કૃતમાં મૂકી પીપાડ ગામમાં ઉત્તરાધ્યયન કથા સંગ્રહ (વે. નં. ૧૭૦૩) ની રચના કરી. તેમના બીજા ગ્રંથોઃ—યુક્તિપ્રકાશ અને તે પર ટીકા, પ્રમાણપ્રકાશ અને તે પર વૃત્તિ, તિલકમંજરી વૃત્તિ, યશોધરચરિત, આદિ છે.

૮૬૧ સં. ૧૬૩૬ માં ત. હર્ષસાગર–રાજસાગર શિ. રવિસાગરે રૂપસેન ચરિત્ર (કાં. છાણી), સં. ૧૬૪૫ માં માંડલમાં ખેંગાર રાજ્યે ૭૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર (કાં. વડો; હાલા. પાટણ પ્ર. હી. હં.) અને તે વર્ષમાં (શર સાગર રસશશિ) ઉન્નત (ઊના) નગરમાં મૌન એકાદશી કથા (બુહ. ૨, નં. ૨૨૬; હાલા. પાટણ) રચ્યાં.

૮૬૨ સં. ૧૬૪૦ માં બૃ. ખ. જિનહંસસૂરિ (આચારાંગ દીપિકાના કર્તા) ના શિષ્ય પુણ્યસાગરે જિનવલ્લભસૂરિ કૃત પ્રશ્નોત્તર કાવ્યની વૃત્તિ અને સં. ૧૬૪૫માં જેસલમેરમાં ભીમ રાઉલ રાજ્યે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી (ગુ. પોથી નં. ૧૨; જેસ. પ્ર. ૧૯) કે જેમાં તેના શિષ્ય પદ્મરાજે સહાય આપી ને જેની પ્રથમાદર્શ પ્રતિ પદ્મરાજશિષ્ય જ્ઞાનતિલકે લખી. આ પદ્મરાજે સં. ૧૬૪૪ (૧૬૭૪?)માં ખ૦ ભુવનહિતાચાર્ય કૃત રૂચિત દંડક જિનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી (જેસ. પ્ર, ૧૯; વિવેક. ઉદે૦)

૮૬૩ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ (–પ્રમોદમાણિક્ય) શિષ્ય જયસોમે સં. ૧૬૪૦ માં ઇરિયાવહિકા ત્રિંશિકા સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કાં. વડો) (કે જેમાં પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય કહે છે),

---

પદ્ય એમને એમ ઉતારી લીધાં છે, ૨૧૪ પદ્ય કંઈક અદલાબદલી ફેરફાર કરી મૂકેલ છે. પદ્મસાગરના ગ્રંથમાં કુલ પદ્ય ૧૪૦૪ છે. જુઓ પં. જુગલકિશોર મુખત્યારનો 'ધર્મ પરીક્ષાકી પરીક્ષા' એ નામનો લેખ-તેમના ગ્રંથ નામે ગ્રંથપરીક્ષા તૃતીય ભાગમાં (પ્ર૦ જૈન ગ્રં. ર. કાર્યાલય. હીરાબાગ. ગિરગાંમ, મુંબઇ.)

(વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૬૯૧ માં ખંભાતમાં દશવૈકાલિક સૂત્ર પર શબ્દાર્થ વૃત્તિ (પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્રં. સુરત), સં. ૧૬૯૪માં જાલોરમાં વૃત્તરત્નાકર પર વૃત્તિ (મુનિજી ભં. કાશી), કાલિદાસના રઘુવંશ પર વૃત્તિ, સંવાદસુંદર, અને સં. ૧૬૯૪ (૫) માં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, 'દુરિયરયસમીર' નામના જિનવલ્લભના મહાવીરચરિય સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (બુલ. ૬ નં. ૬૧૫)ની રચના કરી. (જે. પ્ર. પૃ. ૬૦-૬૧) છેવટમાં સં. ૧૬૯૮ મા લગભગ રચેલી ત્રણ ટીકા નામે જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને દંડક પરની અમદાવાદમાં હાજા-પટેલની પોળમા રહીને રચી હતી (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ૦).

૮૬૫ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ-જયસોમના શિષ્ય ગુણ-વિનય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૧ માં હનુમાન્ કવિકૃત ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્ય પર સુબોધિકા નામની વૃત્તિ (વે. નં. ૧૧૮૨; રીપોર્ટ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૩૮૨), સં. ૧૬૪૬ મા રઘુવંશ પર ટીકા (રી૦ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪૮) અને તેજ વર્ષમાં [૫૧૫]ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ કૃત દમયન્તી કથા (નલચમ્પૂ) પર તે પરની [૫૧૬]ચંડપાલે કરેલી વૃત્તિ (મુનીજી

---

૫૧૪. સમયસુંદરે શિષ્ય મેઘવિજય માટે પોતાના સં. ૧૬૭૨ માં રચેલ વિશેષ શતકની પ્રત સં. ૧૬૮૭ માં સ્વહસ્તે લખી હતી તેમાં તે વર્ષે પડેલા ભયંકર દુષ્કાળનું વર્ણન પોતે આપેલ છે કેઃ—

मुनि वसुषोडश वर्षे गुर्जरदेशे च महति दुष्काले ।
मृतकैरस्थिग्रामे जाते श्री पत्तने नगरे ॥
भिक्षुभयानकवाटे जटिले व्यवहारिभि र्भृशं बहुभिः।
पुरुषैर्मानें मुक्ते सीदति सति साधुवर्गेऽपि ॥
जाते च पंचरजतै र्धान्य मणे सकलवस्तुनि महर्घे ।
परदेशगते लोके मुक्त्वा पितृमातृबन्धुजनान् ॥
हाहाकारे जाते मारिकृतानेकलोकसंहारे ।
केनाप्यदृष्टपूर्वे निशि कालिकलुंटिने नगरे ॥

૫૧૫ ત્રિવિક્રમ ઈ.સ. ૯૧૫ માં વિદ્યમાન.

૫૧૬ ચંડપાલ તે પોરવાડ વાણુક યશોરાજનો પુત્ર તથા હરિહરનો શિષ્ય હતોઃ—

(વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૬૯૧ માં ખંભાતમાં દશવૈકાલિક સૂત્ર પર શબ્દાર્થ વૃત્તિ (પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્રં. સુરત), સં. ૧૬૯૪માં જાલોરમાં વૃત્તરત્નાકર પર વૃત્તિ (મુનિજી ભં. કાશી), કાલિદાસના રઘુવંશ પર વૃત્તિ, સંવાદસુંદર, અને સં. ૧૬૯૪ (૫) માં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, 'દુરિયરયસમીર' નામના જિનવલ્લભના મહાવીરચરિય સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (બુહ. ૬ નં. ૬૧૫)ની રચના કરી. (જૈ. પ્ર. પૃ. ૬૦-૬૧) છેવટમાં સં. ૧૬૯૮ મા લગભગ રચેલી ત્રણ ટીકા નામે જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને દંડક પરની અમદાવાદમાં હાજા-પટેલની પોળમા રહીને રચી હતી (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ૦).

૮૬૫ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ-જયસોમના શિષ્ય ગુણ-વિનય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૧ માં હનુમાન્ કવિકૃત ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્ય પર સુબોધિકા નામની વૃત્તિ (વે.નં. ૧૧૮૨; રીપોર્ટ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૩૮૨), સં. ૧૬૪૬ મા રઘુવંશ પર ટીકા (રી૦ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪૮) અને તેજ વર્ષમાં [૫૧૫]ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ કૃત દમયન્તી કથા (નલચમ્પૂ) પર તે પરની [૫૧૬]ચંડપાલે કરેલી વૃત્તિ (મુનીજી

૫૧૪. સમયસુંદરે શિષ્ય મેઘવિજય માટે પોતાના સં. ૧૬૭૨ માં રચેલ વિશેષ શતકની પ્રત સં. ૧૬૮૭ માં સ્વહસ્તે લખી હતી તેમાં તે વર્ષે પડેલા ભયંકર દુષ્કાળનું વર્ણન પોતે આપેલ છે કેઃ—

मुनि वसुषोडश वर्षे गुर्जरदेशे च महति दुःकाले ।
मृतकैरस्थिग्रामे जाते श्री पत्तने नगरे ॥
भिक्षुभयानककवाटे जटिले व्यवहारिभि र्भृशं बहुभिः ।
पुरुषैर्माने युक्ते सीदति सति साधुवर्गेऽपि ॥
जाते च पंचरजते धान्य मणे सकलवस्तुनि महर्घे ।
परदेशगते लोके मुक्त्वा पितृमातृबन्धुजनान् ॥
हाहाकारे जाते मारिकृतानेकलोकसंहारे ।
केनाप्यदृष्टपूर्वे निशि कालिकलुंटिते नगरे ॥

૫૧૫ ત્રિવિક્રમ ઈ.સ. ૯૧૫ માં વિદ્યમાન.

૫૧૬ ચંડપાલ તે પોરવાડ વાણક યશોરાજનો પુત્ર તથા લક્ષ્મિનો શિષ્ય હતોઃ—

રચી તેમાં અકબરબાદશાહના શૌર્ય ઔદાર્ય ચાતુર્ય આદિ ગુણોનું સંક્ષેપ-માં પરંતુ માર્મિકતાથી વર્ણન કર્યું છે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત તેમણે કવિમદપરિહાર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત હીરવિજયસૂરિ રાજ્યે રચ્યો (કાં.વડો.) તેમણે સં. ૧૬૫૦ માં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર પ્રમેયરત્ન મંજૂષા નામની વૃત્તિ (વેબર નં. ૧૮૪૭) અને સં. ૧૬૫૧ માં અજિતશાંતિનું સ્તવ (પી. ૧,૭૨) રચ્યું. સં ૧૬૫૦ માં ત. વિજયસેનસૂરિ–જીવરાજ–આનંદકુશલ શિ. રાજકુશલે ખીમ યા ખેમરાજ નામના મંત્રી સંબંધી ખીમસૌભાગ્યાભ્યુદય નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચ્યો (વિવેક. ઉદે.). તેજ વર્ષમાં સૂક્તિદ્વાત્રિંશિકા પર વિવરણ જાબાલિપુર (જાલોર) માં 'ગજની યવનાધીશ' ના રાજ્યમા રચાયું (પી ૫, ૧૬૯) સં. ૧૬૫૧ માં વિજયસેનસૂરિ–ધર્મસિંહ–જયવિમલ શિ. પ્રીતિ- વિમલે ૪૭૯ શ્લોકમાં ચંપકશ્રેષ્ઠી કથા રચી (કા. છાણી).

૮૬૯ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિનો ઉનામાં સ્વર્ગવાસ થયો. સં. ૧૬૫૨મા અકબર રાજ્યે ત. વિજયદાનસૂરિ–રાજવિજય-સૂરિ શિ. દેવવિજયે મરૂસ્થલિના શ્રીમાલપુર નગરમાં હેમાચાર્યના ત્રિષ-ષ્ઠિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રનો આધાર લઈ સં. ગદ્યમાં રામચરિત્ર (પદ્મચ-રિત્ર) એટલે જૈનરામાયણ રચ્યું કે જે પદ્મસાગરે શોધ્યું (કી. ૩, નં. ૧૬૯, ભા. ૩,૨૨૯; અને સં. ૧૬૬૦ મા સં. ગદ્યમાજ પાંડવ-ચરિત્ર રચ્યું. સં. ૧૬૫૨ માં ત. વિજયસેનસૂરિ શિષ્ય વિનયકુશલે મંડલપ્રકરણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત રચ્યું ને તે મુલતાનમાં લાભ-વિજય ગણિએ શોધ્યું. (આ. ક. પાલીતાણા) અને સં. ૧૬૭૫ માં તે વિનયકુશલે વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી વિચારસપ્તતિકા વૃત્તિ રચી (ખેડા ભં.). સં. ૧૬૫૨ મા ખ. જિનચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના પ્રાગ્વાટ સંઘપતિ સોમજીએ જ્ઞાનભંડાર માટે સિદ્ધાંતની પ્રત લખાવી તે પૈકી રાજપ્રશ્નીય ટીકાની પ્રત. ગુ. નં. ૧૧૨૭ મળે છે.

૮૭૦ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિ શિ. વિજયસેનસૂરિ શિ. કનકકુશલે કે જેણે સં. ૧૬૪૧ માં જિનસ્તુતિ રચી હતી તેણે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (વેબર ૨,૯૩૮; વે. નં. ૧૮૦૦) અને સં. ૧૬૫૩ મા સાદડીમાં 'વિશાલલોચન' સ્તોત્ર પર સુબવૃત્તિ (સાગર ભં. પાટણ), સં. ૧૬૫૫ મા મેડતામા સૌભાગ્યપંચમી

:ચી તેમાં અકબરબાદશાહના શૌર્ય ઔદાર્ય ચાતુર્ય આદિ ગુણોનું સંક્ષેપ-
ાં પરંતુ માર્મિકતાથી વર્ણન કર્યું છે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત
તેમણે કવિમદપરિહાર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત હીરવિજયસૂરિ રાજ્યે રચ્યો
(કાં.વડો.) તેમણે સં. ૧૬૫૦ માં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર પ્રમેયરત્ન મંજૂષા
નામની વૃત્તિ (વેબર નં. ૧૮૪૭) અને સં. ૧૬૫૧ માં અજિતશાંતિનું
સ્તવ (પી. ૧,૭૨) રચ્યું. સં ૧૬૫૦ માં ત. વિજયસેનસૂરિ-જીવરાજ-
આનંદકુશલ શિ. રાજકુશલે ખીમ યા ખેમરાજ નામના મંત્રી
સંબંધી ખીમસૌભાગ્યાભ્યુદય નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચ્યો (વિવેક.
ઉદે.). તેજ વર્ષમાં સૂક્તિદ્વાત્રિંશિકા પર વિવરણ જબાલિપુર (જાલોર)
માં 'ગજની યવનાધીશ' ના રાજ્યમા રચાયું (પી ૫, ૧૬૯) સં.
૧૬૫૧ માં વિજયસેનસૂરિ-ધર્મસિંહ-જયવિમલ શિ. પ્રીતિ- વિમલે
૪૭૯ શ્લોકમાં ચંપકશ્રેષ્ઠી કથા રચી (કા. છાણી).

૮૬૯ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિનો ઉનામાં સ્વર્ગવાસ
થયો. સં. ૧૬૫૨મા અકબર રાજ્યે ત. વિજયદાનસૂરિ-રાજવિજય-
સૂરિ શિ. દેવવિજયે મરૂસ્થલિના શ્રીમાલપુર નગરમાં હેમાચાર્યના ત્રિપ-
ષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રનો આધાર લઈ સં. ગદ્યમાં રામચરિત્ર (પદ્મચ-
રિત્ર) એટલે જૈનરામાયણ રચ્યું કે જે પદ્મસાગરે શોધ્યું (કાં. ૩,
નં. ૧૬૯, ભા. ૩,૨૨૯; અને સં. ૧૬૬૦ મા સં. ગદ્યમાજ પાંડવ-
ચરિત્ર રચ્યું. સં. ૧૬૫૨ માં ત. વિજયસેનસૂરિ શિષ્ય વિનયકુશલે
મંડલપ્રકરણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત રચ્યું ને તે મુલતાનમાં લાભ-
વિજય ગણિએ શોધ્યું. (આ. ક. પાલીતાણા) અન સં. ૧૬૭૫ માં
તે વિનયકુશલે વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી વિચારસપ્તતિકા વૃત્તિ
રચી (ખેડા ભં.). સં. ૧૬૫૨ મા ખ. જિનચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી
અમદાવાદના પ્રાગ્વાટ સંઘપતિ સોમજીએ જ્ઞાનભંડાર માટે સિદ્ધાંતની
પ્રત લખાવી તે પૈકી રાજપ્રશ્નીય ટીકાની પ્રત. ગુ. નં. ૧૧૨૭ મળે છે.

૮૭૦ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિ શિ. વિજયસેનસૂરિ શિ.
કનકકુશલે કે જેણે સં. ૧૬૪૧ માં જિનસ્તુતિ રચી હતી તેણે
કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (વેબર ૨,૯૩૮; વે. નં. ૧૮૦૦)
અને સં. ૧૬૫૩ મા સાદડીમાં 'વિશાલલોચન' સ્તોત્ર પર સુત્રવૃત્તિ
(સાગર ભં. પાટણ), સં. ૧૬૫૫ મા મેડતામા સૌભાગ્યપંચમી

તે પર વૃત્તિ, અને સં. ૧૬૭૧માં કલ્પસૂત્રપર ટીકા કે જે કીર્તિવિમલે શોધી, આદિ ગ્રંથો રચ્યા. વિશેષમાં તેમણે વિજયસેનસૂરિના રાજ્યમા તે સૂરિને પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરોના સંગ્રહ રૂપે ૪ ભાગમાં સેનપ્રશ્ન સંકલિત કરેલ છે તેમાં પોતાના ઉક્ત સર્વ ગ્રંથોનો કલ્પસૂત્ર ટીકા સિવાયનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેથી તે (સં. ૧૬૫૭ ને ૧૬૭૧ ની વચમા સંગ્રહિત કર્યો છે) અને પ્રશ્નોત્તર સંગ્રહ (રત્નાકર) રચેલ છે. જેસ. પ્ર. ૬૩.

૮૭૬ સં. ૧૬૬૬માં ઉપર્યુક્ત દેવવિજયે (પારા ૮૬૯) દેવેંદ્રકૃત દાનાદિ ચાર કુલક પર વૃત્તિ નામે ધર્મરત્નમંજૂષા રચી કે જે તેના શિષ્ય જયવિજયે અને કલ્યાણવિજયના શિષ્યો નામે સંઘવિજય અને ધર્મવિજયે સંશોધી (બુહ્ ૩, ૧૦૮, બુહ્.૪, ૧૫૫). સં. ૧૬૬૮માં ગુણવિજયે નેમિનાથ ચરિત્ર, સં. ૧૬૭૦માં ઉક્ત દેવવિજયે સપ્તતિશતસ્થાનક વૃત્તિ કે જેમાં સ્વશિષ્ય જયવિજયે સહાય કરી અને તે જયવિજયે સં. ૧૬૭૧માં (ઇંદુ રસાબ્ધીંદુ) શોભનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં જયવિજયે પોતાના વિદ્યાગુરૂ કલ્યાણવિજય અને દેવવિજય ગણાવ્યા છે (ભાં. ૩, નં. ૨૮૪; કા. છાણી; હા. ભં.; વિ. પ્રશસ્તિ સંગ્રહ; જેસ. પ્ર. ૬૭)

૮૭૭ આ સમયમાં ત. વિજયદાનસૂરિ-સકલચંદ્ર-સૂરચંદ્ર શિષ્ય **ભાનુચંદ્ર** નામના મહાવિદ્વાન્ 'મહોપાધ્યાય' થયા [૫૧૮] (જુઓ પારા

---

૫૧૮ जाग्रज्ज्योतिरकब्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवान्
सिद्धाद्रेः करमोचनादिसुकृत योऽकारयत्साहिना ।
जीवानामभयप्रधानमधिकं सर्वत्र देशे स्फुटः
श्रीमद् वाचकपुंगवः स जयताच्छ्री भानुचंद्राभिध. ॥
अस्ति श्रीमदुदारवाचक समालंकारहारोपमः
प्रख्यातो भुवि हेमसूरिसदृशः श्रीभानुचंद्रो गुरुः ।
श्रीश [illegible] जयतीर्थमु [illegible] निवह प्रत्याजनोपचनाः
शाहि श्रीमद्[illegible] महोपाध्याय [illegible] ॥
—૫૩ [illegible] ટીકા-[illegible].

પર વૃત્તિ, અને સં. ૧૬૭૧માં કલ્પસૂત્રપર ટીકા કે જે કીર્તિ-
રત્નમલે શોધી, આદિ ગ્રંથો રચ્યા. વિશેષમાં તેમણે વિજયસેનસૂરિના
સમયમા તે સૂરિને પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરોના સંગ્રહ રૂપે ૪ ભાગમાં
સેનપ્રશ્ન સંકલિત કરેલ છે તેમાં પોતાના ઉક્ત સર્વ ગ્રંથોનો કલ્પસૂત્ર
ટીકા સિવાયનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેથી તે (સં. ૧૬૫૭ ને ૧૬૭૧
ની વચમા સંગ્રહિત કર્યો છે) અને પ્રશ્નોત્તર સંગ્રહ (રત્નાકર) રચેલ
છે. જેસ. પ્ર. ૬૩.

૮૭૬ સં. ૧૬૬૬માં ઉપર્યુક્ત દેવવિજયે (પારા ૮૬૯) દેવેંદ્રકૃત દાનાદિ ચાર કુલક પર વૃત્તિ નામે ધર્મરત્નમંજૂષા રચી કે જે તેના શિષ્ય જયવિજયે અને કલ્યાણવિજયના શિષ્યો નામે સંઘવિજય અને ધર્મવિજયે સંશોધી (બુહ્ ૩, ૧૦૮, બુહ્. ૪, ૧૫૫). સં. ૧૬૬૮માં ગુણવિજયે નેમિનાથ ચરિત્ર, સં. ૧૬૭૦માં ઉક્ત દેવવિજયે સપ્તતિશતસ્થાનક વૃત્તિ કે જેમાં સ્વશિષ્ય જયવિજયે સહાય કરી અને તે જયવિજયે સં. ૧૬૭૧માં (ઇંદુ રસાબ્ધીંદુ) શોભનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં જયવિજયે પોતાના વિદ્યાગુરુ કલ્યાણવિજય અને દેવવિજય ગણાવ્યા છે (ભાં. ૩, નં. ૨૮૪; કા. છાણી; હા. ભં.; ત્રિ. પ્રશસ્તિ સંગ્રહ; જેસ. પ્ર. ૬૭)

૮૭૭ આ સમયમાં ત. વિજયદાનસૂરિ–સકલચંદ્ર–સૂરચંદ્ર શિષ્ય **ભાનુચંદ્ર** નામના મહાવિદ્વાન 'મહોપાધ્યાય' થયા ૫૧૮ (જુઓ પારા

---

૫૧૮ जाग्रज्ज्योतिरकब्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवान्
सिद्धाद्रेः करमोचनादिसुकृत गोऽकारयत्साहिना ।
जीवानामभयप्रधानमधिकं सर्वत्र देशे स्फुटः
श्रीमद् वाचकपुंगवः स जयताच्छ्री भानुचंद्राभिध. ॥
अस्ति श्रीमदुदारवाचक समालंकारहारोपमः
प्रख्यातो भुवि हैमसूरिसदृशः श्रीभानुचंद्रो गुरुः ।
श्रीशत्रुंजयतीर्थमुक्तनिवह प्रत्याजनोद्यद्यशाः
साहि श्रीमदकब्बराग्नि महोपाध्याय दत्तस्तवः ॥
—પદ્મવિજય રાસ ટીકા-ગંગદાસ.ચરણ.

નં. ૧૨૫૫), ભક્તામરસ્તોત્ર પર વૃત્તિ (પ્ર. ભી. મા.), ધાતુમંજરી, વાસવદત્તા પર વૃત્તિ, અનેકાર્થ નામમાલા-સંગ્રહ પર વૃત્તિ (કાં. છાણી), શોભનસ્તુતિ પર ટીકા શ્લો. ૨૨૦૦ (વીરબાઈ પાઠ૦ પાલી.), વૃદ્ધ પ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર, ભાનુચંદ્ર ચરિત્ર (સ્વગુરૂનું ચરિત્ર-બીકાનેર ભં.) આદિ રચેલ છે.

૮૭૯. ત. વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૫૨-૧૬૭૧) બુદ્ધિસાગર શિ. માનસાગરે શતાર્થી પર વૃત્તિ રચી (કાં૦ વડો.; લીં.) વિજયસેનસૂરિ શિ. નયવિજય ગણિએ પુદ્‌ગલભંગ વિજ્ઞપ્તિ પ્રકરણ રચ્યું (બુહ્. ૨, નં. ૨૧૫). ઉક્ત ખ. સમયસુંદરના શિષ્ય હર્ષનંદન ગણિએ જેસલમેરમાં ભીમરાઉલ અને કલ્યાણમલ્લના રાજ્યમાં આચારદિનકર પુસ્તક પર સં. ૧૬૬૯ માં પ્રશસ્તિ રચી (વિવેક. ઉદે.) અને સં. ૧૬૭૩માં અણહિલવાડ પાટણમાં મધ્યાન્હ વ્યાખ્યાન રચ્યું (કાં. છાણી.) તેમણે તથા સુમતિકલ્લોલે બંને થઈને અભયદેવસૂરિની સ્થાનાંગસૂત્રની ગાથામય વૃત્તિ પર-સ્થાનાંગ વૃત્તિ ગાથા વિવરણ રચ્યું સં. ૧૭૦૫ માં (કાં. છાણી). હર્ષનંદને ગદ્યમાં આદિનાથ વ્યાખ્યાન રચેલું તેની પ્રત સં. ૧૬૮૩ ની ઉપલબ્ધ છે. (ભાં. ૪, નં. ૧૨૬૦) તથા ઋષિમંડલસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી હતી. (ભાં. ઈ.)

૮૮૦. પ્રસિદ્ધ શાંતિચંદ્ર (કૃપારસકોશના કર્તા)ના શિષ્ય રત્નચંદ્રે સં. ૧૬૭૧ માં પ્રદ્યુમ્ન ચરિત મહાકાવ્ય રચ્યું (પી. ૫, ૧૬૩) અને સં. ૧૬૭૬ પહેલાં અનેક પરવૃત્તિઓ રચી જેવી કે:— ભક્તામર-કલ્યાણમંદિર-શ્રીમતધર્મસ્તવ દેવાઃપ્રભોસ્તવ ઋષભવીરસ્તવ એ સ્તોત્રો પર, તેમજ સ્વગુરૂરચિત કૃપારસકોષ પર, સં. ૧૬૭૪ માં સુરતમાં મુનિસુંદર કૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર કલ્પલતા નામની ટીકા (પી. ૨, નં. ૨૬૧ ભાં. ૬ નં. ૧૦૭૩; કેશર૦ ૧૮૦; પ્ર૦ મ૦ ભ૦), નૈષધકાવ્ય પર ટીકા અને રઘુવંશ મહાકાવ્ય પર ટીકા (રી. ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪) કે જેમાં પોતાની નૈષધકાવ્યટીકાનો

નં. ૧૨૫૫), ભક્તામરસ્તોત્ર પર વૃત્તિ (પ્ર. ભી. મા.), ધાતુમંજરી, વાસવદત્તા પર વૃત્તિ, અનેકાર્થ નામમાલા-સંગ્રહ પર વૃત્તિ (કાં. છાણી), શોભનસ્તુતિ પર ટીકા શ્લો. ૨૨૦૦ (વીરબાઈ પાઠ૦ પાલી.), વૃદ્ધ પ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર, ભાનુચંદ્ર ચરિત (સ્વગુરૂનું ચરિત્ર-વીકાનેર ભં.) આદિ રચેલ છે.

૮૭૯. ત. વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૫૨-૧૬૭૧) બુદ્ધિસાગર શિ. માનસાગરે શતાર્થી પર વૃત્તિ રચી (કાં૦ વડો.; લીં.) વિજયસેનસૂરિ શિ. નયવિજય ગણિએ પુદ્ગલભંગ વિજ્ઞપ્તિ પ્રકરણ રચ્યું (બુહ્. ૨, નં. ૨૧૫). ઉક્ત ખ. સમયસુંદરના શિષ્ય હર્ષનંદન ગણિએ જેસલમેરમાં ભીમરાઉલ અને કલ્યાણમલ્લના રાજ્યમાં આચારદિનકર પુસ્તક પર સં. ૧૬૬૯ માં પ્રશસ્તિ રચી (વિવેક. ઉદે.) અને સં. ૧૬૭૩માં અણહિલવાડ પાટણમાં મધ્યાન્હ વ્યાખ્યાન રચ્યું (કાં. છાણી.) તેમણે તથા સુમતિકલ્લોલે બંને યતિ અભયદેવસૂરિની સ્થાનાંગસૂત્રની ગાથામય વૃત્તિ પર-સ્થાનાંગ વૃત્તિ ગાથા વિવરણ રચ્યું સં. ૧૭૦૫ માં (કાં. છાણી). હર્ષનંદને ગદ્યમાં આદિનાથ વ્યાખ્યાન રચેલું તેની પ્રત સં. ૧૬૮૩ ની ઉપલબ્ધ છે. (ભાં. ૪, નં. ૧૨૬૦) તથા ઋષિમંડલસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી હતી. (ભાં. ઈ.)

૮૮૦. પ્રસિદ્ધ શાંતિચંદ્ર (કૃપારસકોશના કર્તા)ના શિષ્ય રત્નચંદ્રે સં. ૧૬૭૧ માં પ્રદ્યુમ્ન ચરિત મહાકાવ્ય રચ્યું (પી. ૫, ૧૬૩) અને સં. ૧૬૭૬ પહેલાં અનેક પર વૃત્તિઓ રચી જેવી કે:— ભક્તામર-કલ્યાણમંદિર-શ્રીમતધર્મસ્તવ દેવાઃપ્રભોસ્તવ ઋષભવીરસ્તવ એ સ્તોત્રો પર, તેમજ સ્વગુરૂરચિત કૃપારસકોષ પર, સં. ૧૬૭૪ માં સુરતમાં મુનિસુંદર કૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર કલ્પલતા નામની ટીકા (પી. ૨, નં. ૨૬૧ ભાં. ૬ નં. ૧૦૭૩; કેટ૨૦ ૫૬; પ્ર૦ મ૦ ભ૦), નૈષધકાવ્ય પર ટીકા અને રઘુવંશ મહાકાવ્ય પર ટીકા (રી. ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪) કે જેમાં પોતાની નૈષધકાવ્યટીકાનો

ા વિજયદીપિકા રચી એ અગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ગયું છે, તે ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી કેતવિજય ભં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ વિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુ રસવસુધા)માં રોહિણીપુરમાં ઉત્ત-ધ્યયનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમા તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગ-ે સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). કથાઓ પદ્યબધ્ધ કરી મોને મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં શિજલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો ૬. ઉદે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત ૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં. ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ ાં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર-વીજાપુરમાં ચંપક-કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભા. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨મા (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાઠોડ ગજ-જ્યે આ. કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહા-૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિપની કૃતિ દેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ર્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૮૦; પ્રત ભા. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. પરર ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫-૩), કુમાર-ટીકા (પ્રાયઃ આ સમયમા) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

પ્રીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૨માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે ત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૬૬માં ા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બંને ચયુક્ત સમજવાનો છે.

। વિજયદીપિકા રચી એ અગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ગયું છે, તે ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી ક્તવિજય ભં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ ત્વિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુ રસવસુધા)માં રોહિણીપુરમાં ઉત્ત-યનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમા તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગ-ો સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). કથાઓ પદ્યબધ્ધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં શજલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો ૬. ઉદે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત ૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં. ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ માં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર-વીજાપુરમાં ચંપક-કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભા. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨મા (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાઠોડ ગજ-જયે આ. કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહા-૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ દેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ર્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૮૦; પ્રત ભા. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. ૫૨૨ ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫-૩), કુમાર-ીકા (પ્રાયઃ આ સમયમા) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

ધીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૨માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે ની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૯૬માં ા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બંને ચૂક સમજવાનો છે.

લઈ ઋષભદાસ કવિએ ગૂજરાતીમાં સં. ૧૬૮૫ માં હીરવિજયસૂરિ રાસ રચ્યો છે). દેવવિમલે આ રચનાનો આરંભ તો હીરવિજયસૂરિનાં સમયમાં જ કર્યો હતો (એમ ધર્મસાગર પટ્ટાવલિમાંથી નિર્ણીત થાય છે). આ દેવવિમલગણિ શ્રીપતિ-જગાઋષિ કે જેમણે ૭ વિકૃતિ (વિગય) નો ત્યાગ કર્યો હતો અને લોંકાગચ્છથી વ્યાપ્ત થયેલ સૌરાષ્ટ્ર દેશને પ્રતિબોધ્યો હતો-તેમના શિષ્ય સીહવિમલ કે જેમણે માંડલિક ચંદ્રભાણુ નામના કાયસ્થને પોતાનો ભક્ત શિષ્ય કર્યો હતો અને અજૈન સ્થાનસિંહને જૈન બનાવ્યો હતો અને જેમણે જિનવૃષભસમવસરણ પ્રકર અને ભવિક પ્રકર રચ્યાં હતાં તેમના શિષ્ય હતા. આ આ આખું કાવ્ય ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયના શિષ્ય ધનવિજય વાચકે સંશોધ્યું હતું.[૫૨૧]

૮૮૩ આં. ઉદયરાજગણિ શિષ્ય હર્ષરત્નના શિ૦ સુમતિહર્ષ ગણિએ સં. ૧૬૭૩ માં શ્રીપતિકૃત જાતકકર્મપદ્ધતિ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ટીકા, તે લગભગ બૃહત્ પર્વમાલા, સં. ૧૬૬૭ માં દક્ષિણમાં વિષ્ણુદાસના રાજ્યમા હરિભટ્ટ (ક્વચિત હરિભદ્ર) કૃત તાજિકસાર પર ટીકા (વે. નં. ૩૦૭; ઈ ઑ. નં. ૩૦૫૮-૫૯), અને ચાલુક્યવંશના હેમાદ્રિના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં ભાસ્કર કૃત કર્ણકુતુહલ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ગણકકુમુદકૌમુદી નામની ટીકા રચી. સં. ૧૬૭૭ માં ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ શિ૦ જયવિજયે સ્વશિષ્ય વૃદ્ધિવિજયની પ્રાર્થનાથી વિજયાણંદસૂરિ રાજ્યે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પદીપિકા નામની ટીકા રચી કે જે ભાવવિજયગણિએ શોધી (વે. નં. ૧૪૪૨; કાં. વડો. બુહ ૧.) સં. ૧૬૭૮ માં પાર્શ્વચંદ્ર-સમરચંદ્ર-રાજચંદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિકસૂત્ર પર વાર્તિક રચ્યું (મુનિ જશવિજય સંગ્રહ)

---

૫૨૧ આ કાવ્યનો ઉલ્લેખ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરે પોતાના લેખ નામે 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' માં કર્યો છે. જુઓ રાજકોટની ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ.

લઈ ઋષભદાસ કવિએ ગૂજરાતીમાં સં. ૧૬૮૫ માં હીરવિજયસૂરિ રાસ રચ્યો છે). દેવવિમલે આ રચનાનો આરંભ તો હીરવિજયસૂરિનાં સમયમાં જ કર્યો હતો (એમ ધર્મસાગર પટ્ટાવલિમાંથી નિર્ણીત થાય છે). આ દેવવિમલગણિ શ્રીપતિ-જગાઋષિ કે જેમણે ૭ વિકૃતિ (વિજય) નો ત્યાગ કર્યો હતો અને લોંકાગચ્છથી વ્યાપ્ત થયેલ સૌરાષ્ટ્ર દેશને પ્રતિબોધ્યો હતો-તેમના શિષ્ય સીહવિમલ કે જેમણે માંડલિક ચંદ્રભાણુ નામના કાયસ્થને પોતાનો ભક્ત શિષ્ય કર્યો હતો અને અજૈન સ્થાનસિંહને જૈન બનાવ્યો હતો અને જેમણે જિનવૃષભસમ-વસરણ પ્રકર અને ભવિક પ્રકર રચ્યાં હતાં તેમના શિષ્ય હતા. આ આ આખું કાવ્ય ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયના શિષ્ય ધનવિજય વાચકે સંશોધ્યું હતું.[૫૨૧]

૮૮૩ આં. ઉદયરાજગણિ શિષ્ય હર્ષરત્નના શિ૦ સુમતિહર્ષ ગણિએ સં. ૧૬૭૩ માં શ્રીપતિકૃત જાતકકર્મપદ્ધતિ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ટીકા, તે લગભગ બૃહત્ પર્વમાલા, સં. ૧૬૭૭ માં દક્ષિણમાં વિષ્ણુદાસના રાજ્યમા હરિભટ (ક્વચિત્ હરિભદ્ર) કૃત તાજિકસાર પર ટીકા (વે. નં. ૩૦૭; ઈ ઑ. નં. ૩૦૫૮-૫૯), અને ચાલુકયવંશના હેમાદ્રિના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં ભાસ્કર કૃત કર્ણકુતુહલ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ગણકકુમુદ-કૌમુદી નામની ટીકા રચી. સં. ૧૬૭૭ માં ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ શિ૦ જયવિજયે સ્વશિષ્ય વૃદ્ધિવિજયની પ્રાર્થનાથી વિજયાણંદસૂરિ રાજ્યે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પદીપિકા નામની ટીકા રચી કે જે ભાવવિજયગણિએ શોધી (વે. નં. ૧૪૪૨; કાં. વડો. ખુલ્લ ૧.) સં. ૧૬૭૮ માં પાર્શ્વચંદ્ર-સમરચંદ્ર-રાજચંદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિકસૂત્ર પર વાર્તિક રચ્યું (મુનિ જશવિજય સંગ્રહ)

૫૨૧ આ કાવ્યનો ઉલ્લેખ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરે પોતાના લેખ નામે 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' માં કર્યો છે. જુઓ રાજકોટની ત્રીજી બેઠકની સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ.

નામે વિજયદીપિકા રચી એ આગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ગયું છે, તે વૃત્તિ ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી (ભક્તિવિજય સં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુરસવસુધા)માં રોહિણીપુરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમા તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગણિએ સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). તેમાં કથાઓ પદ્યબદ્ધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં ષટત્રિંશજ્જલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે સં. ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત સં. ૧૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં. ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ સંશોધ્યાં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર-વીજાપુરમાં ચંપકમાલા કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભાં. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨માં (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાઠોડ ગજસિંહ રાજ્યે આં. કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહાદેવે શક ૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ પર મહાદેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ગણિએ સ્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૪ નં. ૨૮૦; પ્રત ભાં. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. શ્રીવિજય[૫૨૨] ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫-૩), કુમારસંભવપર ટીકા (પ્રાયઃ આ સમયમાં) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

---

૫૨૨ શ્રીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૨માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે ઋષિમંડલ સૂત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૯૬માં ૧૯૫ સુબોધિકા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બંને વર્ષની વચમાં અસરૂ સમજવાનો છે.

નામે વિજયદીપિકા રચી એ આગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ગયું છે, તે વૃત્તિ ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુ રસવસુધા)માં રોહિણીપુરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમા તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગણિએ સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). તેમાં કથાઓ પદ્યબધ્ધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં ષટત્રિંશજ્જલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે સં. ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત સં. ૧૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં. ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ સંશોધ્યાં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર-વીજાપુરમાં ચંપકમાલા કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભાં. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨માં (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાઠોડ ગજસિંહ રાજ્યે આં. કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહાદેવે શક ૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ પર મહાદેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ગણિએ સ્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૪ નં. ૨૮૦; પ્રત ભાં. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. શ્રીવિજય[૫૨૨] ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫-૩), કુમારસંભવપર ટીકા (પ્રાયઃ આ સમયમાં) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

---

૫૨૨ શ્રીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૨માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે ઋષિમંડલ સૂત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૯૬માં કલ્પ સુબોધિકા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બંને વર્ષની વચમાં અચૂક સમજવાનો છે.

નામે વિજયદીપિકા રચી એ અગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ગયું છે, તે વૃત્તિ ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુ રસવસુધા)માં રોહિણીપુરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગણિએ સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). તેમાં કથાઓ પદ્યબંધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં ષટ્ત્રિંશજ્જલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે સં. ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત સં. ૧૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં. ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ સંશોધ્યાં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર-વીજાપુરમાં ચંપકમાલા કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભાં. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨મા (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાહોડ ગજસિંહ રાજયે આં. કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહાદેવે શક ૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ પર મહાદેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ગણિએ સ્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૪ નં. ૨૮૦; પ્રત ભાં. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. શ્રીવિજય[૫૨૨] ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫-૩), કુમારસંભવપર ટીકા (પ્રાય: આ સમયમાં) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

---

૫૨૨ શ્રીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૨માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે ઋષિમંડલ સૂત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૯૬માં કલ્પ સુબોધિકા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બંને વર્ષની વચમાં અચૂક સમજવાનો છે.

નામે વિજયદીપિકા રચી એ અગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ગયું છે, તે વૃત્તિ ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુરસવસુધા)માં રોહિણીપુરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગણિએ સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). તેમાં કથાઓ પદ્યબંધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં ષટ્‌ત્રિંશજ્જલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે સં. ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત સં. ૧૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં. ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ સંશોધ્યાં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર-વીજાપુરમાં ચંપકમાલા કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભાં. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨મા (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાઠોડ ગજસિંહ રાજ્યે આં. કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહાદેવે શક ૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ પર મહાદેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ગણિએ સ્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૪ નં. ૨૮૦; પ્રત ભાં. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. શ્રીવિજય[૫૨૨] ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫-૩), કુમારસંભવપર ટીકા (પ્રાય: આ સમયમાં) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

૫૨૨ શ્રીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૨માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે ઋષિમંડલ સૂત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૯૬માં કલ્પ સુબોધિકા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બંને

પ્રકરણ ૭ મું.

મધ્યકાલીન (૧૭મા શતક)નું ગૂર્જર સાહિત્ય.

વસ્તુ છંદ ગોડી રાગ-ત્રિતાલેન ગાયતે.
દેવ નિર્મિત દેવ નિર્મિત, ગગને અતિ ઉત્તુંગ,
ધર્મધ્વજ જન મનહરણ, કનકદંડગત સહસ્ર જોયણ,
રણઝણંત કિંકિણીનિકર, લઘુપતાકયુત નયનભૂષણ,
જિમ જિન આગલ સુર વહે, તિમ નિજ ધન અનુસાર
નવમી પૂજા ધ્વજતણી, કહે પ્રભુ ! તું અમહ તાર.

—સકલચંદ્રકૃત સત્તરભેદી પૂજા.

તું જિનવદનકમલિની દેવી, તું સરસતિ સુરનરપતિ સેવી,
તું કવિજનમાતા સુઅદેવી, દિઈ મુઝ નિર્મલ પ્રતિભા દેવી.

વસ્તુ —સકલચંદ્રકૃત સાધુવંદના.

દેવિ સરસતિ દેવિ સરસતિ સુમતિદાતાર,
કાસમીર મુખમંડણી બ્રહ્મપુત્રિ કરિ વીણ સોહઇ,
મોહન તરવર મંજરી મુખ મયંક ત્રિભોવન મોહઇ,
પયપંકજ પ્રણમી કરી આણી મન આણંદ
સરસ ચરિત્ર શૃંગાર રસ પભણિસુ પરમાણંદ.

—કુશલલાભકૃત માધવાનલ કથા.

નિર્મલ જલ ગંગાતણુ, રાજહંસિ જિણિ પિદ્ધ રે
તે ઉછઇ જલિ કિમ પીયઈ, મલ સેવાલ અશુદ્ધ રે
ધર્મપ્રસાદઈં દિનિ દિનઈ.

—ગુણવિનયકૃત કર્મચંદ્રપ્રબંધ

૮૯૧ **ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય**—આ સત્તરમા શતકમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ એટલે બાલાવબોધ-ટબા થયા છે જેમકેઃ—ત૦ કુશલભુવન ગણિએ સપ્તતિકા નામના કર્મગ્રંથ પર સં. ૧૬૦૧ માં (તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત વે. નં. ૧૫૮૫),

પ્રકરણ ૭ મું.

મધ્યકાલીન (૧૭મા શતક)નું ગૂર્જર સાહિત્ય.

વસ્તુ છંદ ગોડી રાગ-જાફરતાલેન ગાયતે.
દેવ નિર્મિત દેવ નિર્મિત, ગગને અતિ ઉત્તુંગ,
ધર્મધ્વજ જન મનહરણ, કનકદંડગત સહસ્રસ લોયણ,
રણુઝણુંત કિંકિણીનિકર, લઘુપતાકયુત નયનભૂષણ,
જિમ જિન આગલ સુર વહે, તિમ નિજ ધન અનુસાર
નવમી પૂજા ધ્વજતણી, કહે પ્રભુ! હું અમ્હ તાર.
—સકલચંદકૃત સત્તરભેદી પૂજા.

હું જિનવદનકમલિની દેવી, હું સરસતિ સુરનરપતિ સેવી,
હું કવિજનમાતા સુખદેવી, દિઈ મુઝ નિર્મલ પ્રતિભા દેવી.
વસ્તુ —સકલચંદકૃત સાધુવંદના.

દેવિ સરસતિ દેવિ સરસતિ સુમતિદાતાર,
કાસમીર મુખમંડણી બ્રહ્મપુત્રિ કરિ વીણ સોહઇ,
મોહન તરવર મંજરી મુખ મયંક ત્રિભોવન મોહઇ,
પયપંકજ પ્રણમી કરી આણી મન આણંદ
સરસ ચરિત્ર શૃંગાર રસ પભણિસુ પરમાણંદ.
—કુશલલાભકૃત માધવાનલ કથા.

નિર્મલ જલ ગંગાતણુઉ, રાજહંસિ જિણિ પિદ્ધ રે
તે ઉછઇ જલિ કિમ પીયઈ, મલ સેવાલ અશુદ્ધરે
ધર્મપ્રસાદઈ દિનિ દિનઈ.
—ગુણવિનયકૃત કર્મચંદ્રપ્રબંધ

૮૯૧ ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય—આ સત્તરમા શતકમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ એટલે બાળાવબોધ-ટબા થયા છે જેમકેઃ—ત૦ કુશલભુવન ગણિએ સપ્તતિકા નામના કર્મગ્રંથ પર સં. ૧૬૦૧ માં (તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત વે. નં. ૧૫૮૫),

ષાયાંગ સૂત્ર-વ્યવહાર સૂત્ર તથા સૂત્રસમાધિની હુંડીઓ, ભગવતી-પન્નવણા-ઠાણાંગ-રાયપસેણી-જીવાભિગમ-જંબૂદ્વીપ પન્નતિચંદપન્નતિ-અને સૂર્યપન્નતિના યંત્રો, દ્રૌપદી તથા સામાયિકની ચર્ચા, સાધુસમાચારી, ચંદનપન્નતિની ટીપ લખ્યા. (જુઓ રા. વાડીલાલની એ નોંધ.)

૮૯૩ ઉપરના સિવાય કર્તાના નામ વગરના જૂદા જૂદા વર્ષમાં લખાયેલા અનેક બાળાવબોધો ઉપલબ્ધ થાય છે.

૮૯૪ સ્વતંત્ર ગદ્ય વિવરણ કે અખંડ ચર્ચારૂપે પણ રચાયેલી કૃતિઓ જોવામાં આવે છેઃ મતિસાગરે લઘુજાતક નામના જ્યોતિષ-ગ્રંથનું વિવરણ ગૂજરાતી ગદ્યમાં વચનિકા રૂપે સં. ૧૬૦૫ આસપાસ કરેલું છે (મુનિ જશવિજય સંગ્રહ). કુશલમાણિક્યના શિષ્ય સહજકુશલે સિદ્ધાંત શ્રુન હુંડિકા નામનો ગ્રંથ ગદ્યમાં કરેલો છે તેમાં ઢુંઢક મતનું ખંડન પ્રમાણો આપી કરેલું છે (ખેડા અને લીં. ભંડાર જશ. સંગ્રહ). ધર્મસાગર ઉ૦ ના શિષ્ય લબ્ધિસાગરે ખરતરગચ્છ વાળા સાથે ચર્ચા કરવા માટેના પ્રશ્નોનો નિબંધ લખ્યો છે (પુરાતત્ત્વ પુ. ૩ અંક ૪ લેખ નામે 'જૂની ગૂજરાતીમાં એક ઐતિહાસિક ચર્ચા' પ્રસિદ્ધ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે ગૂજરાતી ગદ્યમાં સંક્ષિપ્ત કાદંબરી કથાનક રચ્યું છે-'નવનવ રસ સંયુક્ત કાદંબરીની કથા ઘણી કઠણ હોઈ તે માટે મંદબુદ્ધિને પ્રીછવાને અર્થે સંક્ષેપે લોકભાષામાં આ પ્રબંધ કર્યો છે'. (લ. સં. ૧૭૪૭ ની પ્રત પરથી પ્રકાશિત પુરાતત્ત્વ પુ૦ ૫ અંક ૪). આ પ્રબંધની 'ભાષા સરલ અને શુદ્ધ છે. વાક્યરચના વ્યવસ્થિત અને પ્રવાહબદ્ધ છે તેથી આને અકબરના સમયની ગૂજરાતી ભાષાના એક સુંદર નમુના તરીકે ગણી શકાય.' (શ્રી જિનવિજય)

૧૯૮. **ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્ય**—આ શતકમાં જૈનોના હાથથી રચાયેલાં ગૂજરાતી કાવ્યો એટલાં પુષ્કળ છે કે તે સર્વનો નામનિર્દેશ પણ સ્થલસંકોચને લીધે અત્રે કરી શકાય તેમ નથી; તે માટે મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ' પૃ. ૧૮૧ થી

પાયાંગ સૂત્ર-વ્યવહાર સૂત્ર તથા સૂત્રસમાધિની હૂંડીઓ, ભગવતી-પન્નવણા-ઠાણાંગ-રાયપસેણી-જીવાભિગમ-જંબૂદ્વીપ પન્નતિચંદપન્નતિ-અને સૂર્યપન્નતિના યંત્રો, દ્રૌપદી તથા સામાયિકની ચર્ચા, સાધુસમાચારી, ચંદનપન્નતિની ટીપ લખ્યા. (જુઓ રા. વાડીલાલની એ નોંધ.)

૮૯૩ ઉપરના સિવાય કર્ત્તાના નામ વગરના જૂદા જૂદા વર્ષમાં લખાયેલા અનેક બાળાવબોધો ઉપલબ્ધ થાય છે.

૮૯૪ સ્વતંત્ર ગદ્ય વિવરણ કે અખંડ ચર્ચારૂપે પણ રચાયેલી કૃતિઓ જોવામાં આવે છે: મતિસાગરે લઘુજાતક નામના જ્યોતિષ-ગ્રંથનું વિવરણ ગૂજરાતી ગદ્યમાં વચનિકા રૂપે સં. ૧૬૦૫ આસપાસ કરેલું છે (મુનિ જશવિજય સંગ્રહ). કુશલમાણિક્યના શિષ્ય સહજકુશલે સિદ્ધાંત શ્રુત હુંડિકા નામનો ગ્રંથ ગદ્યમાં કરેલો છે તેમાં ઢુંઢક મતનું ખંડન પ્રમાણો આપી કરેલું છે (ખેડા અને લીં. ભંડાર જશ. સંગ્રહ). ધર્મસાગર ઉ૦ ના શિષ્ય લબ્ધિસાગરે ખરતરગચ્છ વાળા સાથે ચર્ચા કરવા માટેના પ્રશ્નોનો નિબંધ લખ્યો છે (પુરાતત્ત્વ પુ. ૩ અંક ૪ લેખ નામે 'જૂની ગૂજરાતીમાં એક ઐતિહાસિક ચર્ચા' પ્રસિદ્ધ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે ગૂજરાતી ગદ્યમાં સંક્ષિપ્ત કાદંબરી કથાનક રચ્યું છે-'નવનવ રસ સંયુક્ત કાદંબરીની કથા ઘણી કઠણ હોઈ તે માટે મંદબુદ્ધિને પ્રીછવાને અર્થે સંક્ષેપે લોકભાષામાં આ પ્રબંધ કર્યો છે'. (લ. સં. ૧૭૪૭ ની પ્રત પરથી પ્રકાશિત પુરાતત્ત્વ પુ૦ ૫ અંક ૪). આ પ્રબંધની 'ભાષા સરલ અને શુદ્ધ છે. વાકયરચના વ્યવસ્થિત અને પ્રવાહબદ્ધ છે તેથી આને અકબરના સમયની ગૂજરાતી ભાષાના એક સુંદર નમુના તરીકે ગણી શકાય.' (શ્રી જિનવિજય)

૧૯૮. **ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્ય**—આ શતકમાં જૈનોના હાથથી રચાયેલાં ગૂજરાતી કાવ્યો એટલાં પુષ્કળ છે કે તે સર્વનો નામનિર્દેશ પણ સ્થલસંકોચને લીધે અત્રે કરી શકાય તેમ નથી; તે માટે મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ' પૃ. ૧૮૧ થી

૧૬૪૯, કલ્યાણચંદ્ર ૧૬૪૯, દયાકુશલ ૧૬૪૯-૧૬૮૫, માહાવજી ૧૬૫૦ લગભગ, માલદેવ ૧૬૫૨ પહેલાં, ધર્મદાસ, નરેન્દ્રકીર્ત્તિ, ઉજ્વલશ્રાવક, પુંજાઋષિ, વિવેકહર્ષ, પરમાણંદ ૧૬૫૨, જયવિજય ૧૬૫૨-૧૬૬૧, નયવિજય, જયચંદ્ર, વસ્તુપાલ બ્રહ્મ ૧૬૫૪, જ્ઞાનસાગર બીજા ૧૬૫૫-૧૬૬૪, ગુણવિનય ૧૬૫૫-૧૬૭૫, લલિતપ્રભ ૧૬૫૫, નર્મુદાચાર્ય ૧૬૫૬, ક્ષેમકુશલ, કુંવરજી ૧૬૫૭, સમયસુન્દર ૧૬૫૮-૧૭૦૦, મુનિશીલ ૧૬૫૮, પદ્મરાજ ૧૬૫૯-૧૬૬૭, પ્રેમવિજય ૧૬૫૯-૧૬૭૭, જયવિજય ૧૬૬૦, હેમવિજય ૧૬૬૧, મેઘરાજ ૧૬૬૧-૧૬૬૭, સહજકીર્ત્તિ ૧૬૬૧-૧૬૮૪, સમયરાજ, હર્ષવલ્લભ ૧૬૬૨, કનકસુંદર ૧૬૬૨-૧૬૬૭, વિમલચારિત્ર, જીવરાજ ૧૬૬૩, હીરાશ્રાવક ૧૬૬૪, દયાશીલ ૧૬૬૪-૧૬૬૭, વિજયસાગર ૧૬૬૪-૧૬૬૯, દામોદર અપરનામ દયાસાગર ૧૬૬૫-૧૬૬૯, વિમલકીર્ત્તિ ૧૬૬૫, પુણ્યકીર્ત્તિ ૧૬૬૬-૮૧, સુંદર ૧૬૬૬, ઋષભદાસ ૧૬૬૬-૧૬૮૭, ભુવનકીર્ત્તિ ૧૬૬૭-૧૭૦૬, શાંતિકુશલ ૧૬૬૭-૧૬૭૦, સંઘવિજય ૧૬૬૯-૧૬૭૯, વિજયમેરૂ ૧૬૬૯-૧૬૮૯, માન સં. ૧૬૭૦-૭૫, ગંગદાસ ૧૬૭૧, સિંહપ્રમોદ, કૃપાસાગર ૧૬૭૨, વિદ્યાકીર્ત્તિ ૧૬૭૨-૧૬૭૫, વિદ્યાસાગર ૧૬૭૩, વિવેકવિજય, રત્નસાર શિષ્ય ૧૬૭૫, જયસોમ ૧૬૭૬, ગુણસાગરસૂરિ, જશસોમ ૧૬૭૬, સુધનહર્ષ ૧૬૭૭, પુણ્યસાગર ૧૬૭૭-૧૬૮૯, આણંદવર્દ્ધન, કર્મસિંહ ૧૬૭૮, જિનરાજસૂરિ ૧૬૭૮-૧૬૯૯, અમરચંદ્ર ૧૬૭૮-૧૬૭૯, ગુણવિજય ૧૬૭૮-૧૬૯૩, લલિતકીર્ત્તિ, લાલચંદ ૧૬૭૯, રાજસિંહ ૧૬૭૯-૧૬૮૭, જિનોદયસૂરિ ૧૬૮૦, નારાયણ ૧૬૮૨-૧૬૮૪, કેશરાજ ૧૬૮૩, શ્રીસાર ૧૬૮૪-૧૬૮૯, કલ્યાણ ૧૬૮૫-૧૬૯૭, સ્થાનસાગર ૧૬૮૫, સુમતિહંસ, વાનો શ્રાવક ૧૬૮૬, રામચંદ્ર ૧૬૮૭, લુણસાગર, ચંદ્રકીર્ત્તિ ૧૬૮૯, દર્શનવિજય ૧૬૮૯-૧૬૯૭, પ્રેમમુનિ ૧૬૯૧-૯૨, લબ્ધિવિજય, કમલવિજય; કનકકીર્ત્તિ, ધર્મસિંહ ૧૬૯૨, રામદાસ ૧૬૯૩, રાજરત્ન ૧૬૯૫, દેવચંદ ૧૬૯૫-૯૬

૧૬૪૯, કલ્યાણચંદ્ર ૧૬૪૯, દયાકુશલ ૧૬૪૯-૧૬૮૫, માહાવજી ૧૬૫૦ લગભગ, માલદેવ ૧૬૫૨ પહેલાં, ધર્મદાસ, નરેન્દ્રકીર્ત્તિ, ઉજ્વલશ્રાવક, પુંજાઋષિ, વિવેકહર્ષ, પરમાણંદ ૧૬૫૨, જયવિજય ૧૬૫૨-૧૬૬૧, નયવિજય, જયચંદ્ર, વસ્તુપાલ બ્રહ્મ ૧૬૫૪, જ્ઞાનસાગર બીજા ૧૬૫૫-૧૬૬૪, ગુણવિનય ૧૬૫૫-૧૬૭૫, લલિતપ્રભ ૧૬૫૫, નર્મદાચાર્ય ૧૬૫૬, ક્ષેમકુશલ, કુંવરજી ૧૬૫૭, સમયસુન્દર ૧૬૫૮-૧૭૦૦, મુનિશીલ ૧૬૫૮, પદ્મરાજ ૧૬૫૯-૧૬૬૭, પ્રેમવિજય ૧૬૫૯-૧૬૭૭, જયવિજય ૧૬૬૦, હેમવિજય ૧૬૬૧, મેઘરાજ ૧૬૬૧-૧૬૬૭, સહજકીર્ત્તિ ૧૬૬૧-૧૬૮૪, સમયરાજ, હર્ષવલ્લભ ૧૬૬૨, કનકસુંદર ૧૬૬૨-૧૬૬૭, વિમલચારિત્ર, જીવરાજ ૧૬૬૩, હીરોશ્રાવક ૧૬૬૪, દયાશીલ ૧૬૬૪-૧૬૬૭, વિજયસાગર ૧૬૬૪-૧૬૬૯, દામોદર અપરનામ દયાસાગર ૧૬૬૫-૧૬૬૯, વિમલકીર્ત્તિ ૧૬૬૫, પુણ્યકીર્ત્તિ ૧૬૬૬-૮૧, સુંદર ૧૬૬૬, ઋષભદાસ ૧૬૬૬-૧૬૮૭, ભુવનકીર્ત્તિ ૧૬૬૭-૧૭૦૬, શાંતિકુશલ ૧૬૬૭-૧૬૭૭, સંઘવિજય ૧૬૬૯-૧૬૭૯, વિજયમેરૂ ૧૬૬૯-૧૬૮૯, માન સં. ૧૬૭૦-૭૫, ગંગદાસ ૧૬૭૧, સિંહપ્રમોદ, કૃપાસાગર ૧૬૭૨, વિદ્યાકીર્ત્તિ ૧૬૭૨-૧૬૭૫, વિદ્યાસાગર ૧૬૭૩, વિવેકવિજય, રત્નસાર શિષ્ય ૧૬૭૫, જયસોમ ૧૬૭૬, ગુણસાગરસૂરિ, જશસોમ ૧૬૭૬, સુધનહર્ષ ૧૬૭૭, પુણ્યસાગર ૧૬૭૭-૧૬૮૯, આણંદવર્દ્ધન, કર્મસિંહ ૧૬૭૮, જિનરાજસૂરિ ૧૬૭૮-૧૬૯૯, અમરચંદ્ર ૧૬૭૮-૧૬૭૯, ગુણવિજય ૧૬૭૮-૧૬૮૩, લલિતકીર્ત્તિ, લાલચંદ ૧૬૭૯, રાજસિંહ ૧૬૭૯-૧૬૮૭, જિનોદયસૂરિ ૧૬૮૦, નારાયણ ૧૬૮૨-૧૬૮૪, કેશરાજ ૧૬૮૩, શ્રીસાર ૧૬૮૪-૧૬૮૯, કલ્યાણ ૧૬૮૫-૧૬૯૭, સ્થાનસાગર ૧૬૮૫, સુમતિહંસ, વાનો શ્રાવક ૧૬૮૬, રામચંદ્ર ૧૬૮૭, લુણસાગર, ચંદ્રકીર્ત્તિ ૧૬૮૯, દર્શનવિજય ૧૬૮૯-૧૬૯૭, પ્રેમમુનિ ૧૬૯૧-૯૨, લબ્ધિવિજય, કમલવિજય; કનકકીર્ત્તિ, ધર્મસિંહ ૧૬૯૨, રામદાસ ૧૬૯૩, રાજરત્ન ૧૬૯૫, દેવચંદ ૧૬૯૫-૯૬

હેમચંદ્ર આદિની કથાથી અંતર્ગત એવો કર્પૂરમજરીનો રાસ કનકસુંદરે સં. ૧૬૬૨ માં રચ્યો. સં. ૧૬૧૬ માં સિદ્ધિસૂરિએ સંસ્કૃતપરથી સિંહાસનબત્રીશી રચી જ્યારે હીરકલશે સં. ૧૬૩૬ માં અને સંઘ (સિંહ) વિજયે પણ સં. ૧૬૭૮ માં સિંહાસનબત્રીશી વિસ્તારથી બનાવી, કુશલલાભે સં. ૧૬૧૬મા માધવાનલ કથા અને ૧૬૧૭ માં મારૂઢોલાની ચોપાઈ, સં. ૧૬૧૯ માં દેવશીલની-સં. ૧૬૪૬માં હેમાણંદની, અને સં. ૧૬૭૨ સિંહપ્રમોદની વેતાલપંચવીસી, સં. સં. ૧૬૨૨ માં રત્નસુંદર કૃત અને સં. ૧૬૪૯ માં વચ્છરાજે રચેલી પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચોપઇ અને સં. ૧૬૨૩ આસપાસ જ્ઞાનદાસનો સ્રીચરિત્રરાસ, સં. ૧૬૩૮ મા ઉક્ત રત્નસુંદરની શુકબહોતરી (જુઓ મારો લેખ નામે 'શુકસપ્તતિ અને શુકબહોતરી' જૈનયુગ પુ. ૩ પૃ. ૧૫૧) અને મંગલમાણિક્યનો વિક્રમરાજા અને ખાપરાચોરનો રાસ, માલદેવકૃત વિક્રમચરિત્ર પંચદંડકથા, સં. ૧૬૪૧ માં હરજીની વિનોદચોત્રીશી કથા (૩૪ કથા) કે જે માટે કવિ કહે છે કે 'તે શુકબહોતરી, નીતિશાસ્ત્ર (પંચતંત્ર), વેતાલકથાદિ કરતા જુદી ભાતવાળી અપૂર્વ સુખતર કથા છે', સં. ૧૬૪૭ માં હેમરત્નની ચારણી ઇતિહાસ-કથા જેવી ગોરાબાદલ કથા (પદ્મણી ચો.), સં. ૧૬૫૧ મા ઉક્ત સારંગની ભોજપ્રબંધ ચો. અને ૧૬૫૪ માં ઉક્ત હેમાણંદકૃત ભોજચરિત્રરાસ (ભોજપ્રબંધ પરથી), સં. ૧૬૬૭ માં કનકસુંદરનો સગાલશાહરાસ, સં. ૧૬૭૫ આસપાસ ભદ્રસેનકૃત ચંદનમલયાગિરિનો રાસ, સં. ૧૬૭૯ માં રાજસિંહે કરેલો વિદ્યાવિલાસ રાસ, સં. ૧૬૮૩માં ગુણવિજયકૃત જયચંદ્રરાસ, સં. ૧૬૮૮(?) માં ઉક્ત સંઘવિજયે રચેલ વિક્રમસેન-શનિશ્ચરરાસ, સં. ૧૬૯૭માં કેશવમુનિકૃત સદેવંત સાવલિંગારાસ આદિ છે. આ સર્વ કવિઓ, ૧૮ મા શતકમાં થયેલા સૂડાબહોતરી, સિંહાસનબત્રીશી એટલે બત્રીશ પુતળીની વાર્તા, મડાપચીશી આદિ અનેક વાર્તાના રચનાર શામળભટના પુરોગામી છે.

હેમચંદ આદિની કથાથી અંતર્ગત એવો કર્પૂરમજરીનો રાસ કનક-સુંદરે સં. ૧૬૬૨ માં રચ્યો. સં. ૧૬૧૬ માં સિદ્ધિસૂરિએ સંસ્કૃત-પરથી સિંહાસનબત્રીશી રચી જ્યારે હીરકલશે સં. ૧૬૩૬ માં અને સંઘ (સિંહ) વિજયે પણ સં. ૧૬૭૮ માં સિંહાસનબત્રીશી વિસ્તા-રથી બનાવી, કુશલલાભે સં. ૧૬૧૬મા માધવાનલ કથા અને ૧૬૧૭ માં મારૂઢોલાની ચોપાઈ, સં. ૧૬૧૯ માં દેવશીલની-સં. ૧૬૪૬માં હેમાણંદની, અને સં. ૧૬૭૨ સિંહપ્રમોદની વેતાલપંચવીસી, સં. સં. ૧૬૨૨ માં રત્નસુંદર કૃત અને સં. ૧૬૪૯ માં વચ્છરાજે રચેલી પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચોપઇ અને સં. ૧૬૨૩ આસપાસ જ્ઞાન-દાસનો સ્ત્રીચરિત્રરાસ, સં. ૧૬૩૮ મા ઉક્ત રત્નસુંદરની શુકબહોતરી (જુઓ મારો લેખ નામે 'શુકસપ્તતિ અને શુકબહોતરી' જૈનયુગ પુ. ૩ પૃ. ૧૫૧) અને મંગલમાણિક્યનો વિક્રમરાજા અને ખાપરાચોરનો રાસ, માલદેવકૃત વિક્રમચરિત્ર પંચદંડકથા, સં. ૧૬૪૧ માં હરજીની વિનોદચોત્રીશી કથા (૩૪ કથા) કે જે માટે કવિ કહે છે કે 'તે શુકબહોતરી, નીતિશાસ્ત્ર (પંચતંત્ર), વેતાલકથાદિ કરતા જુદી ભાતવાળી અપૂર્વ સુખતર કથા છે', સં. ૧૬૪૭ માં હેમરત્નની ચારણી ઇતિહાસ-કથા જેવી ગોરાબાદલ કથા (પદમણી ચો.), સં. ૧૬૫૧ મા ઉક્ત સારંગની ભોજપ્રબંધ ચો. અને ૧૬૫૪ માં ઉક્ત હેમાણંદકૃત ભોજચરિત્રરાસ (ભોજપ્રબંધ પરથી), સં. ૧૬૬૭ માં કનકસુંદરનો સગાલશાહરાસ, સં. ૧૬૭૫ આસપાસ ભદ્રસેનકૃત ચંદનમલયાગિરિનો રાસ, સં. ૧૬૭૯ માં રાજસિંહે કરેલો વિદ્યા-વિલાસ રાસ, સં. ૧૬૮૩માં ગુણવિજયકૃત જયચંદરાસ, સં. ૧૬૮૮(?) માં ઉક્ત સંઘવિજયે રચેલ વિક્રમસેન-શનિશ્ચરરાસ, સં. ૧૬૯૭માં કેશવમુનિકૃત સદેવંત સાવલિંગારાસ આદિ છે. આ સર્વ કવિઓ, ૧૮ મા શતકમાં થયેલા સુડાબહોતરી, સિંહાસનબત્રીશી એટલે બત્રીશ પુતળીની વાર્તા, મડાપચીશી આદિ અનેક વાર્તાના રચનાર શામળ-ભટના પુરોગામી છે.

૯૦૦. આ પ્રાકૃત સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય પરથી દેશી ભાષામાં અનેક કવિઓએ અનુવાદરૂપે, સારરૂપે, યા તેનું ઓઠું રાખી બિંબ પ્રતિબિંબ રૂપે ઘણી વાર્તાઓ લોકોના શિક્ષણાર્થે ઉતારી છે. કોઇએ કોઈ રાજકુમારોની પ્રસન્નતા ખાતર રચી છે. દા. ત. ગૂજરાતીમાં કુશલલાભની માધવાનળ કથા અને ઢોલા મારૂણીની કથા બંને 'યાદવ રાઉલ શ્રી હરરાજ, જોઠી તાસ કુતૂહલ કાજિ'–એટલે જેસલમેરના રાજકુમાર ને પછી થયેલ રાજા હરરાજ માટે રચાઇ છે; તે બંને શિષ્ટશૈલીની લોકવાર્તાઓ છે. તે પૈકી 'માધવનલ કથા શામળભટ્ટની તેજ સંક્ષિપ્ત કથા સાથે સરખાવતાં શામળભટ્ટની ઝાઝા માલ વગરની જણાય છે' (સ્વ. ચીમનલાલ દલાલ), જ્યારે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તે કવિની તે કથાઓ સંબંધે જણાવે છે કે 'જૈન સાધુઓ સાધુત્વ સંપૂર્ણ અંશે પાળવા છતા સંસારનું જ્ઞાન સંસા-

---

હરીભદ્રસૂરિની સમરાઈચ્ચકહા (પારા ૧૯૮) એ ત્રણે પ્રાકૃતમાં, ધનપાલની તિલકમંજરી સંસ્કૃતમાં (પારા ૨૭૩-૭૭), અને સં. ૧૧૨૩માં પ્રાકૃત સમરાઈચ્ચ કહા પરથી સાધારણ-પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલ સિદ્ધસેનસૂરિએ ૧૧ સંધિમાં વિલાસવઈ કહા અપભ્રંશમાં (પારા ૨૯૫ અને ૪૭૬) રચી છે વગેરે. ઐતિહાસિક પ્રબંધ જેવા કે પ્રભાચંદ્રનું પ્રભાવકચરિત (પારા ૫૯૯) વગેરેને એક બાજુ રાખી-ઈતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી (પારા ૬૨૭), રત્નશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પારા ૬૪૨) આદિમાં સાંપડે છે. વિક્રમના ચરિત સાથે ગુંથેલી લોકકથાઓનાં ઉદાહરણોમાં સં. ૧૨૯૦ અથવા ૧૨૯૪ માં એક જૈન કર્તાએ પંચદંડાત્મક વિક્રમચરિત્ર (પ્ર. હી. હં.; વડોદરા ઓરી. ઈન્સ્ટીટયૂટ), ત. દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમંકરસૂરિએ પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી સં. ૧૪૫૦ આસપાસ સંસ્કૃતમાં ગદ્યપદ્યયુક્ત રચેલી તે નામની કથા કે જેમાં 'સિંહાસન બત્રીશી'ની વાર્તાઓમાંની ઘણીકનાં મૂળ છે, સં. ૧૪૭૧ અરસામાં દેવમૂર્ત્તિકૃત વિક્રમચરિત (પારા ૬૯૨) અને ક્ષેમંકરની ઉક્ત કથા પરથી સં. ૧૪૯૦ માં રામચંદ્રસૂરિએ રચિત હમોઇમાં વિક્રમચરિત્ર, તથા તેમનો બીજો ગ્રંથ નામે પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ (પારા ૬૯૭) વગેરે છે. આ પૈકી સં. ૧૨૯૦-૯૪ માંબનેલી ઉપરની કૃતિ પરથી શામળભટ્ટે પોતાની સં. ૧૭૭૩ થી ૧૭૮૫ માં રચેલી સિંહાસન બત્રીસીમાંની પાંચમી 'પંચદંડ'ની કથા લીધી જણાય છે.

૯૦૦. આ પ્રાકૃત સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય પરથી દેશી ભાષામાં અનેક કવિઓએ અનુવાદરૂપે, સારરૂપે, યા તેનું ઓઠું રાખી બિંબ પ્રતિબિંબ રૂપે ઘણી વાર્તાઓ લોકોના શિક્ષણાર્થે ઉતારી છે. કોઇએ કોઈ રાજકુમારોની પ્રસન્નતા ખાતર રચી છે. દા. ત. ગૂજરાતીમાં કુશલલાભની માધવાનળ કથા અને ઢોલા મારૂણીની કથા બંને 'યાદવ રાઉલ શ્રી હુરરાજ, જોડી તાસ કુતૂહલ કાજિ'-એટલે જેસલમેરના રાજકુમાર ને પછી થયેલ રાજા હુરરાજ માટે રચાઇ છે; તે બંને શિષ્ટશૈલીની લોકવાર્તાઓ છે. તે પૈકી 'માધવનલ કથા શામળભટની તેજ સંક્ષિપ્ત કથા સાથે સરખાવતાં શામળભટની ઝાઝા માલ વગરની જણાય છે' (સ્વ. ચીમનલાલ દલાલ), જ્યારે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તે કવિની તે કથાઓ સંબંધે જણાવે છે કે 'જૈન સાધુઓ સાધુત્વ સંપૂર્ણ અંશે પાળવા છતા સંસારનું જ્ઞાન સંસા-

હરીભદ્રસૂરિની સમરાઈચ્ચકહા (પારા ૧૯૮) એ ત્રણે પ્રાકૃતમાં, ધનપાલની તિલકમંજરી સંસ્કૃતમાં (પારા ૨૭૩-૭૭), અને સં. ૧૧૨૩માં પ્રાકૃત સમરાઈચ્ચકહા પરથી સાધારણ-પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલ સિદ્ધસેનસૂરિએ ૧૧ સંધિમાં વિલાસવઈ કહા અપભ્રંશમાં (પારા ૨૯૫ અને ૪૭૬) રચી છે વગેરે. ઐતિહાસિક પ્રબંધ જેવા કે પ્રભાચંદ્રનું પ્રભાવકચરિત (પારા ૫૯૯) વગેરેને એક બાજુ રાખી-ઈતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી (પારા ૬૨૭), રત્નશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પારા ૬૪૨) આદિમાં સાંપડે છે. વિક્રમના ચરિત સાથે ગુંથેલી લોકકથાઓનાં ઉદાહરણોમાં સં. ૧૨૯૦ અથવા ૧૨૯૪ માં એક જૈન કર્તાએ પંચદંડાત્મક વિક્રમચરિત્ર (પ્ર. હી. હં.; વડોદરા ઓરી. ઈન્સ્ટીટ્યૂટ), ત. દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમંકરસૂરિએ પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી સં. ૧૪૫૦ આસપાસ સંસ્કૃતમાં ગદ્યપદ્યયુક્ત રચેલી તે નામની કથા કે જેમાં 'સિંહાસન બત્રીશી'ની વાર્તાઓમાંની ઘણીકનાં મૂળ છે, સં. ૧૪૭૨ અરસામાં દેવમૂર્તિકૃત વિક્રમચરિત (પારા ૬૯૨) અને ક્ષેમંકરની ઉક્ત કથા પરથી સં. ૧૪૯૦ માં રામચંદ્રસૂરિએ રચિત હમોઇમાં વિક્રમચરિત્ર, તથા તેમનો બીજો ગ્રંથ નામે પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ (પારા ૬૯૭) વગેરે છે. આ પૈકી સં. ૧૨૯૦-૯૪ માં બનેલી ઉપરની કૃતિ પરથી શામળભટે પોતાની સં. ૧૭૭૩ થી ૧૭૮૫ માં રચેલી સિંહાસન બત્રીસીમાંની પાંચમી 'પંચદંડ'ની કથા લીધી જણાય છે.

રચી છે. જૈનેતરોએ લોકવાર્તા રચવાના છૂટક છૂટક પ્રયાસ કર્યાં છે ખરા, પરંતુ એ પ્રયાસોમાં મોટો ફાળો જૈનોનો છે. × × આમ અનેક જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓએ લોકમાન્ય લોકવાર્તાઓને સૈકે સૈકે જન્માવી છે, અને તે દ્વારા લોકહૃદયને રસાળાં બનાવ્યાં છે. લોકવાર્તાના સાહિત્યમાં ખાસ આગળ પડતો ફાળો જૈનોનો છે" ('પંચદંડ અને બીજાં કાવ્યો'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૯૫-૯૬, ૧૦૭).

૯૦૨. Lyrics (ઉર્મિગીતો) તરીકે નેમિનાથ અને સ્થૂલભદ્રનાં ચરિત યોગ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે તેમ છે. આ શતકમાં જયવંતસૂરિએ સ્થૂલભદ્ર પ્રેમવિલાસ ફાગ અને માલદેવે સ્થૂલભદ્રફાગની કરેલી રચના સુંદર અને કાવ્યત્વવાળી છે.

૯૦૩. સારો ભાવાનુવાદ પદબંધ શિષ્ટ શૈલીમાં નયસુંદરે માણિક્યસુંદર સૂરિકૃત સંસ્કૃત કાવ્ય નામે નલાયન અથવા કુબેરપુરાણને કુશળતાથી અનુસરીને રચી પૂરો પાડયો છે. મુનિરત્નસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વીરકથા નામે અંબડચરિત રચેલ તેનો ભાવાર્થ લઇને વિનયસમુદ્રે અંબડચોપઇ સં. ૧૫૯૯ માં અને મંગલમાણેકે સં. ૧૬૩૯ માં અંબડકથાનક ચોપઇ બનાવી છે.

૯૦૪ ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ યુગના ધારક હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ સંબંધી અનેક સ્વાધ્યાયો, ગીતો, વગેરે નાનીમોટી-મોટે ભાગે ટૂંકી કૃતિઓ મળી આવે છે. તે શિવાય સં. ૧૬૧૬ માં કોઇએ બનાવેલ આસલી ઋષિની સજ્ઝાય, સં. ૧૬૧૯માં આણંદમેરુકૃત સોમવિમલસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૨૦ આસપાસધર્મહંસકૃત સંયમરત્ન સૂરિસ્તુતિ, સં. ૧૬૩૮માં નયસુંદરકૃત શત્રુંજયઉદ્ધાર રાસ તથા ગિરનારઉદ્ધાર રાસ, સં. ૧૬૪૦માં હીરકુશલ કૃત કુમારપાલ રાસ, ૧૬૪૬માં મનજીનો વિનયદેવસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૪૮ માં દયાકુશલે કરેલ તીર્થમાલા સ્તવન, ૧૬૪૯ માં કરેલ લાભોદય રાસ (વિજયસેનસૂરિનું વૃત્તાંત), અને સં. ૧૬૮૫ માં કરેલા હીરવિજયસૂરિના પદમહોત્સવ રાસ અને વિજયસિંહસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૫૨

રચી છે. જૈનેતરોએ લોકવાર્તા રચવાના છૂટક છૂટક પ્રયાસ કર્યા છે ખરા, પરંતુ એ પ્રયાસોમાં મોટો ફાળો જૈનોનો છે. × × આમ અનેક જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓએ લોકમાન્ય લોકવાર્તાઓને સેંકે સેંકે જન્માવી છે, અને તે દ્વારા લોકહૃદયને રસાળાં બનાવ્યાં છે. લોકવાર્તાના સાહિત્યમાં ખાસ આગળ પડતો ફાળો જૈનોનો છે" ('પંચદંડ અને બીજાં કાવ્યો'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૯૫-૯૬, ૧૦૭).

૯૦૨. Lyrics (ઉર્મિગીતો) તરીકે નેમિનાથ અને સ્થૂલભદ્રનાં ચરિત યોગ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે તેમ છે. આ શતકમાં જયવંતસૂરિએ સ્થૂલભદ્ર પ્રેમવિલાસ ફાગ અને માલદેવે સ્થૂલભદ્રફાગની કરેલી રચના સુંદર અને કાવ્યત્વવાળી છે.

૯૦૩. સારો ભાવાનુવાદ પદબંધ શિષ્ટ શૈલીમાં નયસુંદરે માણિક્યસુંદર સૂરિકૃત સંસ્કૃત કાવ્ય નામે નલાયન અથવા કુબેરપુરાણને કુશળતાથી અનુસરીને રચી પૂરો પાડયો છે. મુનિરત્નસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વીરકથા નામે અંબડચરિત રચેલ તેનો ભાવાર્થ લઇને વિનયસમુદ્રે અંબડચોપઇ સં. ૧૫૯૯ માં અને મંગલમાણેકે સં. ૧૬૩૯ માં અંબડકથાનક ચોપઇ બનાવી છે.

૯૦૪ **ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં** આ યુગના ધારક હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ સંબંધી અનેક સ્વાધ્યાયો, ગીતો, વગેરે નાનીમોટી-મોટે ભાગે ટૂંકી કૃતિઓ મળી આવે છે. તે શિવાય સં. ૧૬૧૬ માં કોઇએ બનાવેલ માલની ઋષિની સજ્ઝાય, સં. ૧૬૧૯માં આણંદમોમકૃત સોમવિમલસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૨૦ આસપાસધર્મદંસકૃત સંયમરત્ન સૂરિસ્તુતિ, સં. ૧૬૩૮માં નયસુંદરકૃત શત્રુંજયઉદ્ધાર રાસ તથા ગિરનારઉદ્ધાર રાસ, સં.૧૬૪૦માં હીરકુશલ કૃત કુમારપાલ રાસ, ૧૬૪૬માં મનજીનો વિનયદેવસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૪૮ માં દયાકુશલે કરેલ તીર્થમાલા સ્તવન, ૧૬૪૯ માં કરેલ લાભોદય રાસ (વિજયસેનસૂરિનું વૃત્તાંત), અને સં. ૧૬૮૫ માં કરેલા હીરવિજયસૂરિના પદમહોત્સવ રાસ અને વિજયસિંહસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૫૨

૯૦૫ Romance અને Ballad (રોમાંચકારી વીરરસકાવ્ય) તરીકે ક્ષત્રિયાદિ વીર પુરૂષોને અતિક્રમી વૈશ્યપુત્રોને કથાનાયક બનાવી તેઓની પાસે અનેક વીરોચિત કાર્યો કરાવતી કૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. દષ્ટાંત તરીકે સં. ૧૪૮૫માં હીરાનંદસૂરિએ વિનયચંદ્ર કૃત મલ્લિનાથ કાવ્યમાંના એક કથાનક (સર્ગ ૨ શ્લો. ૩૬૨ થી ૫૬૪) પરથી રચેલો વિદ્યાવિલાસ પવાડો એક એવું Romance છે. તેજ કથાનક પર સં. ૧૫૭૨માં આનંદોદયે વિદ્યાવિલાસ ચો., સં. ૧૬૭૯ માં રાજસિંહે વિનયચટ-વિદ્યાવિલાસ રાસ બનાવેલ છે. તે સિવાય વૈશ્ય નાયકો વાળી કૃતિઓ દા. ત. ધનદ ચોપઇ, સાગરશ્રેષ્ઠિ રાસ વગેરે અનેક સાંપડે છે.

૯૦૬ રૂપક કાવ્ય (allegory) પંદરમા શતકમાં જયશેખરકૃત પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણી ચોપઈ છે તે અગાઉ જણાવ્યું છે તેનુંજ યા તેને લગતું વસ્તુ લઇને ત૦ વિજયસેન સૂરિના એક શ્રાવક નામે હીરાએ સં. ૧૬૬૪માં ધર્મબુદ્ધિ રાસ, વિદ્યાકીર્તિએ સં. ૧૬૭૨ માં અને મતિકીર્તિએ સં. ૧૬૯૭માં ધર્મબુદ્ધિ મંત્રી ચોપાઇ રચેલ છે. સંવાદોના દાખલા જયવંતસૂરિકૃત લોચનકાજલ સંવાદ, સં. ૧૬૬૨ નો સમયસુંદરકૃત દાનશીલ તપભાવના સંવાદ-સંવાદશતક અને સં. ૧૬૮૯માં શ્રીસારે રચેલ મોતી કપાસીયા સંબંધ સંવાદ મળે છે. 'બારમાસ' નામની કૃતિઓની પણ રચના આ શતકમાં થઇ છે. તેમાં મુખ્ય ભાગે નેમિનાથ રાજુલના બારમાસ છે, કે જેમાં રાજુલ દરેક માસના સંજોગ પ્રમાણે વિરહપ્રલાપ કરી અને મનના માનેલા પતિ-દેવ નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઇ મોક્ષ મેળવે છે. એટલે શૃંગારનો અંત વૈરાગ્યમાં આવે છે એમ જણાવેલું છે. આના ઉદાહરણમાં આ શતકના દ્વિતીયપાદમાં થયેલ જયવન્તસૂરિના નેમિનાથ બારમાસ-વેલિપ્રબંધ કડી ૭૭ એક ખરી કવિત્વવાળી કૃતિ છે. બીજાં ઉદાહરણ સં. ૧૬૮૦ આસપાસ લાલવિજયકૃત અને સં. ૧૬૮૯ માં લાભોદયકૃત નેમિરાજિમતિ બારમાસ છે. ચંદ્રાઉલા છંદમાં પણ

૯૦૫ Romance અને Ballad (રોમાંચકારી વીરરસકાવ્ય) તરીકે ક્ષત્રિયાદિ વીર પુરુષોને અતિક્રમી વૈશ્યપુત્રોને કથાનાયક બનાવી તેઓની પાસે અનેક વીરોચિત કાર્યો કરાવતી કૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સં. ૧૪૮૫માં હીરાનંદસૂરિએ વિનયચંદ્ર કૃત મલ્લિનાથ કાવ્યમાંના એક કથાનક (સર્ગ ૨ શ્લો. ૩૬૨ થી ૫૬૪) પરથી રચેલો વિદ્યાવિલાસ પવાડો એક એવું Romance છે. તેજ કથાનક પર સં. ૧૫૭૨માં આનંદોદયે વિદ્યાવિલાસ ચો., સં. ૧૬૭૯ માં રાજસિંહે વિનયચટ-વિદ્યાવિલાસ રાસ બનાવેલ છે. તે સિવાય વૈશ્ય નાયકો વાળી કૃતિઓ દા. ત. ધનદ ચોપઇ, સાગરશ્રેષ્ઠિ રાસ વગેરે અનેક સાંપડે છે.

૯૦૬ રૂપક કાવ્ય (allegory) પંદરમા શતકમાં જયશેખરકૃત પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણી ચોપઈ છે તે અગાઉ જણાવ્યું છે તેનુંજ યા તેને લગતું વસ્તુ લઇને ત૦ વિજયસેન સૂરિના એક શ્રાવક નામે હીરાએ સં. ૧૬૬૪માં ધર્મબુદ્ધિ રાસ, વિદ્યાકીર્તિએ સં. ૧૬૭૨ માં અને મતિકીર્તિએ સં. ૧૬૯૭માં ધર્મબુદ્ધિ મંત્રી ચોપાઇ રચેલ છે. સંવાદોના દાખલા જયવંતસૂરિકૃત લોચનકાજલ સંવાદ, સં. ૧૬૬૨ નો સમયસુંદરકૃત દાનશીલ તપભાવના સંવાદ-સંવાદશતક અને સં ૧૬૮૯માં શ્રીસારે રચેલ મોતી કપાસીયા સંબંધ સંવાદ મળે છે 'બારમાસ' નામની કૃતિઓની પણ રચના આ શતકમાં થઇ છે. તેમ મુખ્ય ભાગે નેમિનાથ રાજુલના બારમાસ છે, કે જેમાં રાજુલ દરે માસના સંજોગ પ્રમાણે વિરહપ્રલાપ કરી અંતે મનના માનેલા પતિ દેવ નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઇ મોક્ષ મેળવે છે. એટલે શૃંગારને અંત વૈરાગ્યમાં આવે છે એમ જણાવેલું છે. આના ઉદાહરણમાં અ શતકના દ્વિતીયપાદમાં થયેલ જયવન્તસૂરિના નેમિનાથ બારમાસ વેલિપ્રબંધ કડી ૭૭ એક ખરી કવિત્વવાળી કૃતિ છે. બીજું ઉદા હરણ સં. ૧૬૮૦ આસપાસ લાલવિજયકૃત અને સં. ૧૬૮૯ મ લાભોદયકૃત નેમિરાજિમતિ બારમાસ છે. ચંદ્રાઉલા છંદમાં પણ

પરજીઓ, કલ્યાણ, મલ્હાર, રામગ્રી, ધન્યાશ્રી, કેદારો, કાન્હડો, સામેરી, મારૂણી જોવામાં આવે છે ને વળી અનેક 'દેશીઓ' પણ મૂકી છે.

૯૧૦ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ એ અર્થનું કહેલું છે કે "ગુર્જર સાહિત્યમા કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભૂમિનાંજ 'વૃત્તસંતાનો'–ગુજરાતી રાગો જેવા કે મારૂ, સામેરી, રામગ્રી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે," (વસંત સં. ૧૯૬૦ ના ફાગણના અંકમાં 'ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત' એ લેખ) આ કથન સંબંધે કહેવાનું કે રાગોનો ઉપયોગ તો ગમે તે દેશી માટે–અરે, દોહરાને માટે પણ કરી શકાય. આ કથનનો મૂળ આશય 'દેશીઓ'—'વલણ'-પિંગળના છંદોના માપને-માત્રાદિને નેવે મુકીને થતી લોક રાહોને—પ્રેમાનંદે બહુ છુટથી વાપરી છે એવો હોવો ઘટે. તે સામે જણાવવાનું કે પ્રેમાનંદના પૂર્વગામી જૈન કવિઓએ–લગભગ બધાએ દેશીઓનો અતિ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તેને 'દેશી' ઉપરાંત 'ઢાળ,' 'ચાલિ' (ચાલ) કવચિત્ 'લહણ' કવચિત્ 'ભાસ' એ ખાસ નામ જૈન કવિઓએ વાપરેલ છે. સમયસુંદરે પુષ્કળ કૃતિઓ–ન્હાની મ્હોટી રચી છે અને ગીતો તો અસંખ્ય બનાવ્યાં છે. તેમના સંબંધમાં એવી કહેવત છે કે 'સમયસુંદરનાં ગીતડાં, ભીંતના ચીતરાં.' એમણે તો ગુજરાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, ઢુંઢારી (મારવાડ પાસેના પ્રદેશના), દિલ્હી વગેરે અનેક સ્થળોનાં ગીતો તથા દેશીઓ લઇ તેની લયમા પોતાની ઢાળો બનાવી કુશળતાથી રસને ખીલવી કાવ્યચાતુરી બતાવી છે, અને તે લોકપ્રિય થઇ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કવિપ્રિય પણ થઇ છે. (વિસ્તારથી 'દેશીઓ' માટે જોવા ઇચ્છનારને માટે મારો 'કવિવર સમયસુંદર' પર નિબંધ-પૃ. ૪૨, ૫૫ થી ૬૪ આ૦ કા. મ. મૌક્તિક ૭ મું.)

૯૧૧ શ્રીકૃષ્ણલાલ પોતાના Milestones of Gujarati Literature (પૃ. ૫૨-૫૩) માં કહે છે સોળમી સદી (વિ. સં. ૧૫૫૭

પરજીઆ, કલ્યાણ, મલ્લાર, રામગ્રી, ધન્યાશ્રી, કેદારો, કાન્હડો, સામેરી, મારૂણી જોવામાં આવે છે ને વળી અનેક 'દેશીઓ' પણ મૂકી છે.

૯૨૦ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ એ અર્થનું કહેલું છે કે "ગુર્જર સાહિત્યમા કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભૂમિનાંજ 'વૃત્તસંતાનો'-ગુજરાતી રાગો જેવા કે મારૂ, સામેરી, રામગ્રી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે," (વસંત સં. ૧૯૬૦ ના ફાગણના અંકમાં 'ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત' એ લેખ) આ કથન સંબંધે કહેવાનું કે રાગોનો ઉપયોગ તો ગમે તે દેશી માટે-અરે, દોહરાને માટે પણ કરી શકાય. આ કથનનો મૂળ આશય 'દેશીઓ'—'વલણ'-પિંગળના છંદોના માપને-માત્રાદિને નેવે મુકીને થતી લોક રાહોને—પ્રેમાનંદે બહુ છુટથી વાપરી છે એવો હોવો ઘટે. તે સામે જણાવવાનું કે પ્રેમાનંદના પૂર્વગામી જૈન કવિઓએ-લગભગ બધાએ દેશીઓનો અતિ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તેને 'દેશી' ઉપરાંત 'ઢાળ,' 'ચાલિ' (ચાલ) કવચિત્ 'લદણ' કવચિત્ 'ભાસ' એ ખાસ નામ જૈન કવિઓએ વાપરેલ છે. સમયસુંદરે પુષ્કળ કૃતિઓ-ન્હાની મ્હોટી રચી છે અને ગીતો તો અસંખ્ય બનાવ્યાં છે. તેમના સંબંધમાં એવી કહેવત છે કે 'સમયસુંદરનાં ગીતડાં, ભીંતના ચીતરાં.' એમણે તો ગુજરાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, ઢુંઢારી (મારવાડ પાસેના પ્રદેશના), દિલ્હી વગેરે અનેક સ્થળોનાં ગીતો તથા દેશીઓ લઇ તેની લયમા પોતાની ઢાળો બનાવી કુશળતાથી રસને ખીલવી કાવ્યચાતુરી બતાવી છે, અને તે લોકપ્રિય થઇ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કવિપ્રિય પણ થઇ છે. (વિસ્તારથી 'દેશીઓ' માટે જોવા ઇચ્છનારને માટે મારો 'કવિવર સમયસુંદર' પર નિબંધ-પૃ. ૪૨, ૫૫ થી ૬૪ આ૦ કા. મ. મૌક્તિક ૭ સુ.)

૯૨૧ શ્રીકૃષ્ણલાલ પોતાના Milestones of Gujarati Literature (પૃ. ૫૨-૫૩) માં ઇસુની સોળમી સદી (વિ. સં. ૧૫૫૭

વિભાગ ૭મો.

યશોવિજય યુગ. [સં. ૧૭૦૧ થી ૧૭૪૩]

'ભાષા' સાહિત્યનો અર્વાચીન કાલ.

વિભાગ ૭મો.

યશોવિજય યુગ. [સં. ૧૭૦૧ થી ૧૭૪૩]

'ભાષા' સાહિત્યનો અર્વાચીન કાલ.

પ્રકરણ ૧લું
યશોવિજય-યુગ
આત્મવૃત્તાંત

ऐंकारजापवरमाप्य कवित्ववित्त्व-वाञ्छासुरद्रुमुपगंगमभंगरंगम् ।
सूक्तैर्विकासिकुसुमैस्तव वीर ! शम्भोरम्भोजयोश्चरणयोर्वितनोमि पूजाम् ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧.

—કવિત્વ અને વિદ્વત્તાની વાંછાને પૂરી પાડનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ અભંગ-રંગવાળો ઐંકારના જાપનો વર ગંગાતટે પામીને વિકસિત કુસુમોરૂપી સૂક્તો વડે હે વીર ! આપ શંભુનાં ચરણકમલોની પૂજા રચું છું.

अग्रौ जैनः काशीविबुधविजयप्राप्तविरुदो
मुदो यच्छत्यच्छः समयनयमीमांसितजुषाम् ॥
यः श्रीमद् गुरुभिर्नयादिविजयै राग्वीक्षिकीं ग्राहितः
प्रेम्णा यस्य च सद्म पद्मविजयो जातः सुधीः सोदरः ।
यस्य न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधै
स्तस्यैषा कृतिरातनोतु कृतिनामानन्दममी मनः ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧૦૮-૧૧૦.

—આ (ગ્રંથકાર) ભલો જૈન કે જેણે કાશીના પંડિતોમાં વિજય કરી બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે સમય એટલે સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રોની નય-દૃષ્ટિબિંદુઓથી મીમાંસા કરનારા એવાને (વિદ્વાનોને) પ્રમોદ આપે છે, જેને શ્રીમદ્ ગુરુ નામે નયવિજયે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા-તર્કવિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવી છે અને જેનો પ્રેમપાત્ર વિદ્વાન સહોદર નામે પદ્મવિજય છે, જેને કાશીમાં પંડિતોએ 'ન્યાયવિશારદ'નું બિરૂદ આપ્યું છે તેની આ કૃતિ ધન્યપુરૂષોના મનને આનંદમગ્ન કરો.

શારદ ! સાર દયા કરો આપો વચન સુરંગ
તૂં તૂઠી મુઝ ઉપરેં જાપ કરત ઉપગંગ. ૧
તર્ક કાવ્યનો તેં તદા દીધો વર અભિરામ
ભાષા પણિ કરિ કલ્પતરૂ શાખા સમ પરિણામ. ૨

—પોતાનો જંબૂસ્વામી રાસ સં. ૧૭૩૯.

પ્રકરણ ૧લું

યશોવિજય-યુગ

આત્મવૃત્તાંત

ऐँकारजापवरमाप्य कवित्वविज्व-वाञ्छासुरद्रुमुपगंगमभंगरंगम् ।
सूक्तैर्विकासिकुसुमैस्तव वीर !शम्भोरम्भोजयोश्चरणयोर्वितनोमि पूजाम् ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧.

—કવિત્વ અને વિદ્વત્તાની વાંછાને પૂરી પાડનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ અભંગ-રંગવાળો ઐંકારના જાપનો વર ગંગાતટે પામીને વિકસિત કુસુમોરૂપી સૂક્તો વડે હે વીર ! આપ શંભુનાં ચરણકમલોની પૂજા રચું છું.

अगौ जैनः काशीविबुधविजयप्राप्तबिरुदो
मुदो यच्छत्यच्छः समयनयमीमांसितजुषाम् ॥
यः श्रीमद् गुरुभिर्नयादिविजयै रान्वीक्षिकीं ग्राहितः
प्रेम्णा यस्य च सद्म पद्मविजयो जातः सुधीः सोदरः ।
यस्य न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधै
स्तस्यैषा कृतिरातनोतु कृतिनामानन्दमग्नं मनः ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧૦૮-૧૧૦.

—આ (ગ્રંથકાર) ભલો જૈન કે જેણે કાશીના પંડિતોમાં વિજય કરી બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે સમય એટલે સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રોની નય-દૃષ્ટિબિંદુ-ઓથી મીમાંસા કરનારા એવાને (વિદ્વાનોને) પ્રમોદ આપે છે, જેને શ્રીમદ્ ગુરૂ નામે નયવિજયે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા-તર્કવિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવી છે અને જેનો પ્રેમપાત્ર વિદ્વાન્ સહોદર નામે પદ્મવિજય છે, જેને કાશીમાં પંડિતોએ 'ન્યાયવિશારદ'નું બિરૂદ આપ્યું છે તેની આ કૃતિ ધન્યપુરૂષોના મનને આનંદમગ્ન કરો.

શારદ ! સાર દયા કરો આપો વચન સુરંગ
તૂં તૂઠી મુઝ ઉપરેં જાપ કરત ઉપગંગ. ૧
તર્ક કાવ્યનો તેં તદા દીધો વર અભિરામ
ભાષા પણિ કરિ કલ્પતરૂ શાખા સમ પરિણામ. ૨

—પોતાનો જંબૂસ્વામી રાસ સં. ૧૭૩૯.

આત્મહિત ગૌણ થઈ તેમાં બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્ત્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાએ પરિણામે તે લોકસંગ ત્યજી દઇ વનમાં ચાલી નિકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોવીશી, પદ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી જ ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરૂષોનો ધર્મ છે. પ્રગટપણે લોકો આનંદઘનજીને ઓળખી ન શક્યા. પણ આનંદઘનજી અપ્રગટ રહી તેમનું હિત કરતા ગયા.

૯૧૫ 'શ્રી આનંદઘનજીને સિદ્ધાંતબોધ તીવ્ર હતો. તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં હતા. 'ભાષ્ય ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ વૃત્તિ પરંપરા અનુભવરે' ઈત્યાદિ પંચાંગીનું નામ તેમના શ્રી નમિનાથજીના સ્તવનમાં ન આવ્યું હત તો ખબર ન પડત કે તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા કે દિગંબર સંપ્રદાયના' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પૃ. ૭૧૬-૧૭). તેમણે મિશ્ર હિંદી-ગૂજરાતીમાં ૨૪ જિનો પર ૨૪ સ્તવનો રચ્યા કે જેમાં ઉંડી માર્મિક શાસ્ત્ર દૃષ્ટિ અને અનુભવયોગ ભરેલ છે. તેવી ઉત્તમ કક્ષાની ચોવીસી[૫૨૬] હજુ સુધી કોઇએ રચી નથી. આ ઉપરાંત ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત અનેક પદો બનાવ્યાં છે કે જે 'આનંદઘન બહોતરી' નામે ઓળખાય છે તેમાં આધ્યાત્મિક રૂપકો, અંતર્જ્યોતિનો આવિર્ભાવ, પ્રેરણામય ભાવના અને ભક્તિનો ઉલ્લાસ વ્યાપ્ત થયેલ નિરખવામાં આવે છે.

---

૫૨૬ આનાં પ્રથમ ૨૨ સ્તવનપર યશોવિજય ઉપરાંત જ્ઞાનવિમલસૂરિએ બાળાવબોધ રચ્યો છે ને છેવટે જ્ઞાનવિમલસૂરિએ જણાવ્યું છે કે 'લાભાનંદજીકૃત તવન એતલા ૨૨ દિસે છે, યદ્યપિ (બીજા બે) હસ્યે તોહી આપણે હાથે નથી આવ્યા'; ત્યારપછીના ૧૯મા શતકમાં અધ્યાત્મમસ્ત જ્ઞાનસારજીએ પણ ૨૨ સ્તવનોપર બાળાવબોધ રચ્યો; તેની રચના કર્યા પહેલાં તેના પર વિચારણા સં. ૧૮૨૫ થી કરવા માંડી. સં. ૧૮૬૬ સુધી પણ વિચારતાં-વાંચતાં-અનુભવતાં એ ચોવીશી યથાર્થ ન સમજાઈ શકી; છેવટ હવે તો દેહ પડશે, માટે જેટલું જેમ સમજાયું છે તેમ તો લખું એમ કહી સં. ૧૮૬૬ માં બાલાવબોધ પૂર્ણ કર્યો. (જુઓ 'શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાર' એ લેખ-

આત્મહિત ગૌણ થઈ તેમાં બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાએ પરિણામે તે લોકસંગ ત્યજી દઇ વનમાં ચાલી નિકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોવીશી, પદ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી જ ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરૂષોનો ધર્મ છે. પ્રગટપણે લોકો આનંદઘનજીને ઓળખી ન શક્યા. પણ આનંદઘનજી અપ્રગટ રહી તેમનું હિત કરતા ગયા.

૯૧૫ 'શ્રી આનંદઘનજીને સિદ્ધાંતબોધ તીવ્ર હતો. તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં હતા. 'ભાષ્ય ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ વૃત્તિ પરંપરા અનુભવરે' ઈત્યાદિ પંચાંગીનું નામ તેમના શ્રી નમિનાથજીના સ્તવનમાં ન આવ્યું હત તો ખબર ન પડત કે તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા કે દિગંબર સંપ્રદાયના' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ. ૭૧૬-૧૭). તેમણે મિશ્ર હિંદી-ગૂજરાતીમાં ૨૪ જિનો પર ૨૪ સ્તવનો રચ્યા કે જેમાં ઉંડી માર્મિક શાસ્ત્ર દૃષ્ટિ અને અનુભવયોગ ભરેલ છે. તેવી ઉત્તમ કક્ષાની ચોવીસી[૫૨૬] હજુ સુધી કોઇએ રચી નથી. આ ઉપરાંત ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત અનેક પદો બનાવ્યાં છે કે જે 'આનંદઘન બહોતરી' નામે ઓળખાય છે તેમાં આધ્યાત્મિક રૂપકો, અંતર્જ્યોતિનો આવિર્ભાવ, પ્રેરણામય ભાવના અને ભક્તિનો ઉલ્લાસ વ્યાપ્ત થયેલ નિરખવામાં આવે છે.

---

૫૨૬ આનાં પ્રથમ ૨૨ સ્તવનપર યશોવિજય ઉપરાંત જ્ઞાનવિમલસૂરિએ બાળાવબોધ રચ્યો છે ને છેવટે જ્ઞાનવિમલસૂરિએ જણાવ્યું છે કે 'લાભાનંદજીકૃત તવન એતલા ૨૨ દિસે છે, યદ્યપિ (બીજા બે) હસ્યે તોહી આપણે હાથે નથી આવ્યા'; ત્યારપછીના ૧૯મા શતકમાં અધ્યાત્મમસ્ત જ્ઞાનસારજીએ પણ ૨૨ સ્તવનોપર બાળાવબોધ રચ્યો; તેની રચના કર્યા પહેલાં તેના પર વિચારણા સં. ૧૮૨૫ થી કરવા માંડી. સં. ૧૮૬૬ સુધી પણ વિચારતાં-વાંચતાં-અનુભવતાં એ ચોવીશી યથાર્થ ન સમજાઈ શકી; છેવટે હવે તો દેહ પડશે, માટે જેટલું જેમ સમજાયું છે તેમ તો લખું એમ કહી સં. ૧૮૬૬ માં બાળાવબોધ પૂર્ણ કર્યો. (જુઓ 'શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાર' એ લેખ-

હો ! પૂર્વે ૭ શ્રુતકેવલી પ્રભવાદિ થયા, અને કલિયુગમાં જોતાં તેઓ પણ તેવી રીતે શ્રુતધર હતા.[૫૨૭] સ્વ સમય-શાસ્ત્રમાં અને પરમતમાં દક્ષ એવા તેઓ શાસનની યશોવૃદ્ધિ કરનાર હતા, એમના સદ્‌ગુણો શતલક્ષ હોઈ કોઇ તેમને પહોંચી શકે તેમ હતું નહિ. સુવિદિત એવા 'કૂર્ચાલી શારદ' (મૂછાળી સરસ્વતી)ના બિરૂદને ધારણ કરનાર તેમણે બાલપણાથીજ આલાપમાં ત્રિદશગુરૂ—બૃહસ્પતિને જીતી લીધા હતા—એટલે તેઓ બાલ્યવયથીજ મહાવિદ્વાન્ હતા.

૯૧૮ ગૂર્જરધરાના કન્હોડૂ-કમ્હોડુ ગામમાં નારાયણ વ્યવહારી (વણિક) ને ત્યાં તેની ગૃહિણી સૌભાગ્યદેથી થયેલ જશવંત નામનો કુમાર લઘુવયે પણ બુદ્ધિમાન્ હતો. સં. ૧૬૮૮ માં પંડિતવર્ય નયનવિજય કુંણગેર ચોમાસું રહી કમ્હોડે આવતાં માતા પુત્રસહિત તે ગુરુના ધર્મ ઉપદેશથી વૈરાગ્યવાન્ થતા અણહિલપુર પાટણ જઈ ગુરૂ પાસે 'ચરિત્ર'—દીક્ષા સ્વીકૃત કરતાં જશવંતનું નામ યશોવિજય રાખ્યું. તેનો બીજો ભાઈ પદ્મસિંહ પણ પ્રેરિત થઇ વ્રતવંત થયો-દીક્ષા લીધી, તેનું નામ પદ્મવિજય. આ બંનેને વડી દીક્ષા તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયદેવસૂરિએ સ્વહસ્તે આપી. ગુરૂ પાસે શ્રુતાભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૬૯૯ માં રાજનગર-અમદાવાદમાં સંઘ સમક્ષ યશોવિજયે અષ્ટ અવધાન કર્યાં. સંઘમાં એક અગ્રણી નામે શાહ ધનજી સૂરાએ ગુરૂને વિનંતિ કરી કે આ વિદ્યા માટે યોગ્ય પાત્ર હોઇ તે ભણતાં બીજો હેમાચાર્ય થાય તેમ છે તો કાશી જઈ છએ દર્શનના ગ્રંથ અભ્યાસે તો કામ પડયે જિનમાર્ગને ઉજ્વલ કરી

૫૨૭ આજ પ્રમાણે ધર્મસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ કે જેને યશોવિજયજીએ સંશોધ્યો-સુધાર્યો હતો તેના સં. ૧૭૩૮ માં સમકાલીન કર્તા માનવિજય તેની પ્રશસ્તિમાં તે વાત જણાવતાં તેમને 'શ્રુતકેવલી' તરીકે જણાવે છે:—

तर्कप्रमाणनयमुख्यविवेचनेन प्रोद्बोधितादिममुनिश्रुतकेवलित्वाः ।
चक्रुर्यशोविजयवाचकराजिमुख्या ग्रन्थेऽत्र मय्युपकृतिं परिशोधनाद्यैः ॥११॥

હો ! પૂર્વે ૭ શ્રુતકેવલી પ્રભવાદિ થયા, અને કલિયુગમાં જોતાં તેઓ પણ તેની રીતે શ્રુતધર હતા.[૫૨૭] સ્વ સમય-શાસ્ત્રમાં અને પરમતમાં દક્ષ એવા તેઓ શાસનની યશોવૃદ્ધિ કરનાર હતા, એમના સદ્ગુણો શતલક્ષ હોઈ કોઇ તેમને પહોંચી શકે તેમ હતું નહિ. સુવિદિત એવા 'કૂર્ચાલી શારદ' (મૂછાળી સરસ્વતી)ના બિરૂદને ધારણ કરનાર તેમણે બાલપણાથીજ આલાપમાં ત્રિદશગુરૂ—બૃહસ્પતિને જીતી લીધા હતા—એટલે તેઓ બાલ્યવયથીજ મહાવિદ્વાન્ હતા.

૯૧૮ ગૂર્જરધરાના કન્હોડૂ-કમ્હોડુ ગામમાં નારાયણ વ્યવહારી (વણિક) ને ત્યાં તેની ગૃહિણી સૌભાગ્યદેથી થયેલ જશવંત નામનો કુમાર લઘુવયે પણ બુદ્ધિમાન્ હતો. સં. ૧૬૮૮ માં પંડિતવર્ય નયનવિજય કુંણગેર ચોમાસું રહી કમ્હોડે આવતાં માતા પુત્રસહિત તે ગુરૂના ધર્મ ઉપદેશથી વૈરાગ્યવાન્ થતા અણહિલપુર પાટણ જઈ ગુરૂ પાસે 'ચરિત્ર'—દીક્ષા સ્વીકૃત કરતાં જશવંતનું નામ યશોવિજય રાખ્યું. તેનો બીજો ભાઇ પદ્મસિંહ પણ પ્રેરિત થઇ વ્રતવંત થયો-દીક્ષા લીધી, તેનું નામ પદ્મવિજય. આ બંનેને વડી દીક્ષા તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયદેવસૂરિએ સ્વહસ્તે આપી. ગુરૂ પાસે શ્રુતાભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૬૯૯ માં રાજનગર-અમદાવાદમાં સંઘ સમક્ષ યશોવિજયે અષ્ટ અવધાન કર્યા. સંઘમાં એક અગ્રણી નામે શાહ ધનજી સૂરાએ ગુરૂને વિનંતિ કરી કે આ વિદ્યા માટે યોગ્ય પાત્ર હોઇ તે મળતાં બીજો હેમાચાર્ય થાય તેમ છે તો કાશી જઈ છએ દર્શનના ગ્રંથ અભ્યાસે તો કામ પડયે જિનમાર્ગને ઉજ્વલ કરી

૫૨૭ આજ પ્રમાણે ધર્મસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ કે જેને યશોવિજયજીએ સંશોધ્યા-સુધાર્યો હતો તેના સં. ૧૭૩૮ માં સમકાલીન કર્તા માનવિજય તેની પ્રશસ્તિમાં તે વાત જણાવતાં તેમને 'શ્રુતકેવલી' તરીકે જણાવે છે:—

तर्कप्रमाणनयमुख्यविवेचनेन प्रोद्बोधितादिममुनिश्रुतकेवलित्वाः ।
चेमुर्यशोविजयवाचकराजिमुख्या ग्रन्थेऽत्र मय्युपकृतिं परिशोधनाद्यैः ॥११॥

શારદ' નામની મહાપદવી અપાઇ, તેમની મહાકીર્ત્તિ થઇ. આમ ત્રણ વર્ષ કાશીમાં રહી ત્યાંથી તાર્કિક તરીકે આગ્રામાં આવ્યા.

૯૨૧. આગ્રાના એક ન્યાયાચાર્ય પાસે આ પંડિતે રહી વિશેષ આદરથી કર્કશ તર્ક સિદ્ધાંત અને પ્રમાણનાં શાસ્ત્રો અવગાહી તર્કશાસ્ત્રનો ચાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંના સંઘે પંડિતજી પાસે સાતસો રૂપિયા ધર્યા, કે જેનો ઉપયોગ પુસ્તક પાઠામાં અને છાત્રોને આપવામાં કર્યો. આ રીતે દુર્દમ્ય વાદી બની સ્થલે સ્થલે વાદમાં જીત મેળવતા વિદ્યાએ દીપતા પંડિત અહમદાવાદ આવ્યા.

૯૨૨. કાશીથી 'ન્યાયવિશારદ' પદ લઇ વાદોમાં વિજય મેળવી કાશીથી ઘણાં વર્ષે પધારેલા આ શાસનદીપક પંડિતવર્યને જોવા તરસતા એવા અનેક વિદ્વાનો–ભટ્ટ, વાદી, (જયગીત ગાનારા) યાચક–ભોજક ચારણ આદિના ટોળાથી અને સકલસંઘ સમુદાયથી વીંટાયેલા તેઓ અમદાવાદ નાગપુરી સરાહ હાલ જેને નાગોરી સરાહ કહે છે ત્યાં પધાર્યા. ચારે બાજુ કીર્ત્તિ પ્રસરતા તેમની પ્રશંસા ગૂર્જરપતિ (સૂબા) મહોબ્બતખાન પાસે રાજસભામાં થતા તેને તેમની વિદ્યા જોવા હોંશ થતી અને તેના કથનથી યશોવિજયે અષ્ટાદશ (૧૮) અવધાન કરી બતાવ્યાં. ખાને ખુશ થઇ બુદ્ધિના વખાણ કર્યા અને તેમને આડંબરથી વાજતે ગાજતે સ્વસ્થાનકે લઇ જવામાં આવ્યા.

૯૨૩. આથી જૈન શાસનની ઉન્નતિ થઈ અને તપાગચ્છના આ યતિ અક્ષોભ પંડિત છે એમ સર્વે ગચ્છનાએ સ્વીકાર્યું. સંઘે ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિને આ અજોડ–અજેય–અનુપમ બહુશ્રુત પંડિત 'ઉપાધ્યાય' પદને યોગ્ય છે માટે તે પદ આપવાની વિનતિ કરતાં તેમણે તે વાત ધારી રાખી. પંડિતજીએ સ્થાનક–વીસસ્થાનકની

—તે તપગચ્છના ધોરીએ ઉંચા તર્કની કર્કશબુદ્ધિવડે સર્વ દર્શનોમાં મુખીપદ પ્રાપ્ત કરી પરમતની પરિષદ્‌ને કાશીમાં જીતીને અગ્રણી તરીકે ઉંચા જૈનમતનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો હતો.

શારદ' નામની મહાપદવી અપાઇ, તેમની મહાકીર્ત્તિ થઇ. આમ ત્રણ વર્ષ કાશીમાં રહી ત્યાંથી તાર્કિક તરીકે આગ્રામાં આવ્યા.

૯૨૧. આગ્રાના એક ન્યાયાચાર્ય પાસે આ પંડિતે રહી વિશેષ આદરથી કર્કશ તર્ક સિદ્ધાંત અને પ્રમાણનાં શાસ્ત્રો અવગાહી તર્કશાસ્ત્રનો ચાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંના સંઘે પંડિતજી પાસે સાતસો રૂપેયા ધર્યા, કે જેનો ઉપયોગ પુસ્તક પાડામાં અને છાત્રોને આપવામાં કર્યો. આ રીતે દુર્દમ્ય વાદી બની સ્થલે સ્થલે વાદમાં જીત મેળવતા વિદ્યાએ દીપતા પંડિત અમદાવાદ આવ્યા.

૯૨૨. કાશીથી 'ન્યાયવિશારદ' પદ લઇ વાદોમાં વિજય મેળવી કાશીથી ઘણાં વર્ષે પધારેલા આ શાસનદીપક પંડિતવર્યને જોવા તરસતા એવા અનેક વિદ્વાનો–ભટ્ટ, વાદી, (જયગીત ગાનારા) યાચક–ભોજક ચારણ આદિના ટોળાથી અને સકલસંઘ સમુદાયથી વીંટાયેલા તેઓ અમદાવાદ નાગપુરી સરાહ હાલ જેને નાગોરી સરાહ કહે છે ત્યાં પધાર્યા. ચારે બાજુ કીર્ત્તિ પ્રસરતાં તેમની પ્રશંસા ગૂર્જરપતિ (સૂબા) મહોબ્બતખાન પાસે રાજસભામાં થતાં તેને તેમની વિદ્યા જોવા હોંશ થતી અને તેના કથનથી યશોવિજયે અષ્ટાદશ (૧૮) અવધાન કરી બતાવ્યાં. ખાને ખુશ થઇ બુદ્ધિના વખાણ કર્યા અને તેમને આડંબરથી વાજતે ગાજતે સ્વસ્થાનકે લઇ જવામાં આવ્યા.

૯૨૩. આથી જૈન શાસનની ઉન્નતિ થઈ અને તપાગચ્છના આ યતિ અક્ષોભ પંડિત છે એમ સર્વે ગચ્છનાએ સ્વીકાર્યું. સંઘે ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિને આ અજોડ–અજેય–અનુપમ બહુશ્રુત પંડિત 'ઉપાધ્યાય' પદને યોગ્ય છે માટે તે પદ આપવાની વિનતિ કરતાં તેમણે તે વાત ધારી રાખી. પંડિતજીએ સ્થાનક–વીસસ્થાનકની

—તે તપગચ્છના ધીરોએ ઉંચા તર્કની કર્કશબુદ્ધિવડે સર્વ દર્શનોમાં મુખીપદ પ્રાપ્ત કરી પરમતની પરિષદ્‌ને કાશીમાં જીતીને અગ્રણી તરીકે ઉંચા જૈનમતનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો હતો.

...ત્યારપછી આ ટુંક ચરિત્ર પ્રાપ્ત થતાં તેને સંગત રહી ફેરફાર કરેલ[૫૩૦] તે અત્ર આપવામાં આવે છેઃ—

(ભીમપલાસી)

શ્રી જ્ઞાનપુંજ! યશોવિજય! પ્રણામ તું મહાત્મને-
ત્રિવર્ષ કાશીનાં અભ્યાસ 'ન્યાયવિશારદ' ખાસ
વાદી કલેશ જીતીને ધ્વજ ચડાવી ધર્મને——શ્રી૦
ગુંથ્યા અનેક શાસ્ત્રગ્રંથ ન્યાયાધ્યાત્મ યોગ પંથ
ચેતના જ્યોતિ જગાવી જૈન સનાતનને—શ્રી૦
શાસ્ત્રમાર્ગ દાખવી પ્રમાણ સહુ નયે ભરી
સ્ફુરાવી શક્તિ ને પ્રવેશી ભવ્યતા સુશાસને—શ્રી૦
ભવ્યતા શાસનકાજ અધ્યાત્મનું નહિ કલ્યાણ
ભેટી અર્પી 'અષ્ટપદી' યોગી આનંદઘનને—શ્રી૦
સાઠ અધિક વર્ષ જીવી પુણ્ય આત્મા સંચર્યો
કીર્તિકોટ બાંધી કરી સદા વિખૂટા અમને—શ્રી૦
નિશ્ચયે અમારા પ્રાણ સાંત્રે સંધિ આપની
પ્રાર્થતા 'રહો સદા અપૂર્વ શાંતિ આપને'—શ્રી૦
સ્મરીએ ગુણ સંસ્તવી પૂજ્યપાદ! તુજ નામ
હૃદયપ્રેમ-પુષ્પથી વધાવી ધર્મવર્મને—શ્રી૦

---

૫૩૦ આ કાવ્ય મૂળ માટે જુઓ જૈન ધર્મપ્રકાશ જેઠ સં. ૧૯૬૬ના પૃ. ૯૩, અને ફેરફાર સહિત જૈનયુગ કાર્તિક-માગશર સં. ૧૯૮૫ પૃ. ૮૪.

ત્યારપછી આ ટુંક ચરિત્ર પ્રાપ્ત થતાં તેને સંગત રહી ફેરફાર કર્યું[૫૩૦] તે અત્ર આપવામાં આવે છેઃ—

(ભીમપલાસી)

શ્રી જ્ઞાનપુંજ! યશોવિજય! પ્રણામ તું મહાત્મને-
ત્રિવર્ષ કાશીનાં અભ્યાસ 'ન્યાયવિશારદ' ખાસ
વાદી કલેશ જીતીને ધ્વજા ચડાવી ધર્મને——શ્રી૦
ગુંથ્યા અનેક શાસ્ત્રગ્રંથ ન્યાયાધ્યાત્મ યોગ પંથ
ચેતના જ્યોતિ જગાવી જૈન સનાતનને—શ્રી૦
શાસ્ત્રમાર્ગ દાખવી પ્રમાણ સહુ નયે ભરી
સ્ફુરાવી શક્તિ ને પ્રવેશી ભવ્યતા સુશાસને—શ્રી૦
ભવ્યતા શાસનકાજ અધ્યાત્મનું નહિ કલ્યાણ
ભેટી અર્પી 'અષ્ટપદી' યોગી આનંદઘનને—શ્રી૦
સાઠ અધિક વર્ષ જીવી પુણ્ય આત્મા સંચર્યો
કીર્તિકોટ બાંધી કરી સદા વિખૂટા અમને—શ્રી૦
નિશ્ચયે અમારા પ્રાણ સાંરે સંધિ આપની
પ્રાર્થતા 'રહો સદા અપૂર્વ શાંતિ આપને'—શ્રી૦
સ્મરીએ ગુણ સંસ્તવી પૂજ્યપાદ! તુજ નામ
હૃદયપ્રેમ-પુષ્પથી વધાવી ધર્મવર્મને—શ્રી૦

---

૫૩૦ આ કાવ્ય મૂળ માટે જુઓ જૈન ધર્મપ્રકાશ જેઠ સં. ૧૯૬૬ના પૃ. ૮૩, અને ફેરફાર સહિત જૈનયુગ કાર્તિક-માગશર સં. ૧૯૮૫ પૃ. ૮૪.

—અમે માત્ર રાગથી સ્વ એટલે જૈન આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષ-
પર એટલે જૈનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી
લોકન કરી યથોચિત કરીએ છીએ-સ્વકૃત જ્ઞાનસાર ૧૬મું અષ્ટક.

> पूर्वं न्यायविशारदत्वं बिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैः
> न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रंथस्य यस्यार्पितम् ।

—જેને કાશીના વિદ્વાનોએ પૂર્વે 'ન્યાયવિશારદ' એ બિરૂદ આપ્યું
] અને પછી જેને સો ગ્રંથમા કર્ત્તા એવા તેને 'ન્યાયાચાર્ય'નું પદ
ર્પિત થયું હતું. (સ્વકૃત જૈનતર્કપરિભાષાની પ્રશસ્તિમાં તથા પ્રતિમા-
તકની સ્વોપજ્ઞ ટીકાની આદિમાં.)

૬૨૭ આ જીવન-વૃત્ત પરથી જણાય છે કે ન્હાની વયે દીક્ષા લીધી
તી તેથી જન્મ સં. ૧૬૮૦ લગભગ મૂકી શકાય. ૫૩ વર્ષનું આયુષ્ય
ર ગણનાએ થયું. તે દરમ્યાન ૮ વર્ષની શિશુ અવસ્થા પછી નય-
વેજય ગુરૂ પાસે ૧૧ વર્ષ અભ્યાસ કરી ગુરૂ સાથે કાશી જઈ ત્રણ
ર્ષ ત્યાં ને પછી આગ્રામાં ૪ વર્ષ અખંડ ઉંચો અભ્યાસ કરી-એમ
૭૦૬-૭ સુધી ૧૮ વર્ષ વિદ્યા-વ્યાયામમાં ગાળી જીવન પર્યંત ગ્રંથો
ચવાનું ચાલુ રાખ્યું. ભાષા દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી-
માં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી. વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ,
દર્શન, ધર્મનીતિ; ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાચરિત, મૂલ તેમજ
ટીકા રૂપે રચનાઓ કરી. "તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર,
જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઉંડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયના
અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ મંતવ્ય
પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી
પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોંચાડ-
વાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની
પરવા નહિ કરીને જે કંઇ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્વક
લખનાર, કેવલ શ્વેતામ્બર-દિગંબર સમાજમાંજ નહી બલ્કે જૈનેતર
સમાજમા પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ અત્યાર સુધી અમારા

—અમે માત્ર રાગથી સ્વ એટલે જૈન આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષડે પર એટલે જૈનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી મવલોકન કરી યથોચિત કરીએ છીએ–સ્વકૃત જ્ઞાનસાર ૧૬મું અષ્ટક.

पूर्वं न्यायविशारदत्व बिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैः
न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रंथस्य यस्यार्पितम् ।

—જેને કાશીના વિદ્વાનોએ પૂર્વે 'ન્યાયવિશારદ' એ બિરૂદ આપ્યું હતું અને પછી જેને સો ગ્રંથના કર્ત્તા એવા તેને 'ન્યાયાચાર્ય'નું પદ અર્પિત થયું હતું. (સ્વકૃત જૈનતર્કપરિભાષાની પ્રશસ્તિમાં તથા પ્રતિમાશતકની સ્વોપજ્ઞ ટીકાની આદિમાં.)

૯૨૭ આ જીવન–વૃત્ત પરથી જણાય છે કે ન્હાની વયે દીક્ષા લીધી હતી તેથી જન્મ સં. ૧૬૮૦ લગભગ મૂકી શકાય. ૫૩ વર્ષનું આયુષ્ય એ ગણનાએ થયું. તે દરમ્યાન ૮ વર્ષની શિશુ અવસ્થા પછી નયવિજય ગુરૂ પાસે ૧૧ વર્ષ અભ્યાસ કરી ગુરૂ સાથે કાશી જઈ ત્રણ વર્ષ ત્યાં ને પછી આગ્રામાં ૪ વર્ષ અખંડ ઉંચો અભ્યાસ કરી–એમ ૧૭૦૬–૭ સુધી ૧૮ વર્ષ વિદ્યા–વ્યાયામમાં ગાળી જીવન પર્યંત ગ્રંથો રચવાનું ચાલુ રાખ્યું. ભાષા દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીમાં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી. વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મનીતિ; ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાચરિત, મૂલ તેમજ ટીકા રૂપે રચનાઓ કરી. "તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર, જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઉંડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયના અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ મંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની પરવા નહિ કરીને જે કંઇ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતામ્બર–દિગંબર સમાજમાંજ નહી બલ્કે જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ અત્યાર સુધી અમારા

જૈન સંપ્રદાયમાં ઉપાધ્યાયજીનું સ્થાન, વૈદિક સંપ્રદાયમાં શંકરાચાર્ય જેવું છે.'[૫૩૨]

૯૨૯ પોતે શ્વેતામ્બર તપાગચ્છમાં હતા અને શ્રી અકબર-પ્રતિબોધક હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય પટ્તર્કવિદ્યાવિશારદ પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજય, તેમના શિષ્ય સકલ શબ્દાનુશાસનનિષ્ણાત લાભવિજય, તેમના શિષ્ય પંડિત જીતવિજય, અને તેમના ગુરૂભાઈ નયવિજયના શિષ્ય હતા. તેમનું ન્યાય-તર્કનું જ્ઞાન અદ્ભુત હતું ને પોતે જબરા વાદી હતા. પોતાના સમયમાં ચાલતા અન્ય સંપ્રદાયો નામે દિગંબરમત, અને સ્વ શ્વેતાંબરમાંથી નિકળેલ મૂર્તિપૂજા-નિષેધક લોંકા સંપ્રદાય તથા બીજી જુદી જુદી વિધિ અને માન્યતામાં જુદા પડતા એવા નાની શાખાઓ રૂપી ગચ્છો નામે પાર્શ્વ-ચંદ્ર ગચ્છ, કડવાનો મત અને બીજાનો મત હતા. તદુપરાંત ધર્મ-સાગરે અનેક પ્રરૂપણાઓ કરી આખા શ્વે૦ ગચ્છના તંત્રને હલાવી મૂક્યું હતું અને પછી તેમના શિષ્યવર્ગે તે પ્રરૂપણા ચાલુ રાખી હતી. આ સર્વના મતોનો નિરાસ કરવા માટે પ્રમાણો આપવા ઉપરાત તેમની કઠોર શબ્દોમાં ઝાટકણી કરી છે. દિગંબરો સામે ખાસ ગ્રંથો અ-ધ્યાત્મમત પરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ (અનુપલબ્ધ) એ સંસ્કૃતમાં, અને હિંદીમાં દિક્પટ ચોરાસી બોલ, લોંકા-ઢૂંઢીઆ સામે સંસ્કૃતગદ્ય ગ્રંથ નામે દેવધર્મપરીક્ષા, સં. કાવ્યમાં પ્રતિમાશતકના ૬૯ શ્લોકો અને તે પછી રચેલી તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ગૂ૦ માં મહાવીર સ્તવન અને સીમંધર સ્તવનાદિ, ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિમાશતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે. આ ખંડનાત્મક ગ્રંથો રચવામાં પ્રેરણાત્મક વસ્તુ પોતાનો દઢ 'દર્શનપક્ષ' છે અને વળી કહે છે કે, 'વિધિનું કહેવું, વિધિ પરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષોને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્ત્તાવવા તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ સર્વ અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ

૫૩૨ જુઓ સુખલાલ પંડિતનો 'ગુરૂતત્ત્વ વિનિશ્ચય' એ નામના યશો-વિજયકૃત ગ્રંથમાં 'ગ્રંથ અને કર્તાનો પરિચય'.

જૈન સંપ્રદાયમાં ઉપાધ્યાયજીનું સ્થાન, વૈદિક સંપ્રદાયમાં શંકરાચાર્ય જેવું છે.'[૫૩૨]

૯૨૯ પોતે શ્વેતામ્બર તપાગચ્છમાં હતા અને શ્રી અકબર-પ્રતિબોધક હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય પટ્તર્કીવિદ્યાવિશારદ પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજય, તેમના શિષ્ય સકલ શબ્દાનુશાસનનિષ્ણાત લાભવિજય, તેમના શિષ્ય પંડિત જીતવિજય, અને તેમના ગુરૂભાઈ નયવિજયના શિષ્ય હતા. તેમનું ન્યાય-તર્કનું જ્ઞાન અદ્દ્ભુત હતું ને પોતે જબરા વાદી હતા. પોતાના સમયમાં ચાલતા અન્ય સંપ્રદાયો નામે દિગંબરમત, અને સ્વ શ્વેતાંબરમાંથી નિકળેલ મૂર્તિપૂજા-નિષેધક લોંકા સંપ્રદાય તથા બીજી જુદી જુદી વિધિ અને માન્યતામાં જુદા પડતા એવા નાની શાખાઓ રૂપી ગચ્છો નામે પાર્શ્વ-ચંદ્ર ગચ્છ, કડવાનો મત અને વીજાનો મત હતા. તદુપરાંત ધર્મ-સાગરે અનેક પ્રરૂપણાઓ કરી આખા શ્વે૦ ગચ્છના તંત્રને હલાવી મૂકયું હતું અને પછી તેમના શિષ્યવર્ગે તે પ્રરૂપણા ચાલુ રાખી હતી. આ સર્વના મતોનો નિરાસ કરવા માટે પ્રમાણો આપવા ઉપરાંત તેમની કઠોર શબ્દોમાં ઝાટકણી કરી છે. દિગંબરો સામે ખાસ ગ્રંથો અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ (અનુપલબ્ધ) એ સંસ્કૃતમાં, અને હિંદીમાં દિક્પટ ચોરાસી બોલ, લોંકા-ઢુંઢીઆ સામે સંસ્કૃતગદ્ય ગ્રંથ નામે દેવધર્મપરીક્ષા, સં. કાવ્યમાં પ્રતિમાશતકના ૬૯ શ્લોકો અને તે પછી રચેલી તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ગૂ૦ માં મહાવીર સ્તવન અને સીમં-ધર સ્તવનાદિ, ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિમાશતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે. આ ખંડનાત્મક ગ્રંથો રચવામાં પ્રેરણાત્મક વસ્તુ પોતાનો દૃઢ 'દર્શનપક્ષ' છે અને વળી કહે છે કે, 'વિધિનું કહેવું, વિધિ પરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષોને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તાવવા તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ સર્વ અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ

૫૩૨ જુઓ સુખલાલ પંડિતનો 'ગુરૂતત્ત્વ વિનિશ્ચય' એ નામના યશો-વિજયકૃત ગ્રંથમાં 'ગ્રંથ અને કર્તાનો પરિચય'.

સંપ્રદાયમાં ઉપાધ્યાયજીનું સ્થાન, વૈદિક સંપ્રદાયમાં શંકરાચાર્ય છે.'[૫૩૨]

૯૨૯ પોતે શ્વેતામ્બર તપાગચ્છમાં હતા અને શ્રી અકબર-બોધક હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય પટ્ટતર્કવિદ્યાવિશારદ પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજય, તેમના શિષ્ય સકલ શબ્દાનુશાસનનિષ્ણાત લાભવિજય, તેમના શિષ્ય પંડિત જીતવિજય, અને તેમના ગુરૂભાઈ નયવિજયના શિષ્ય હતા. તેમનું ન્યાય-તર્કનું જ્ઞાન અદ્ભુત હતું ને જબરા વાદી હતા. પોતાના સમયમાં ચાલતા અન્ય સંપ્રદાયો દિગંબરમત, અને સ્વ શ્વેતાંબરમાંથી નિકળેલ મૂર્તિપૂજા-વિરોધક લોંકા સંપ્રદાય તથા બીજી જુદી જુદી વિધિ અને માન્યતામાં જુદા પડતા એવા નાની શાખાઓ રૂપી ગચ્છો નામે પાર્શ્વ-ચંદ્ર ગચ્છ, કડવાનો મત અને વીજાનો મત હતા. તદુપરાંત ધર્મ-સાગરે અનેક પ્રરૂપણાઓ કરી આખા શ્વે૦ ગચ્છના તંત્રને હલાવી મૂકયું હતું અને પછી તેમના શિષ્યવર્ગે તે પ્રરૂપણા ચાલુ રાખી હતી. આ સર્વના મતોનો નિરાસ કરવા માટે પ્રમાણો આપવા ઉપરાંત તેમની સખત શબ્દોમાં ઝાટકણી કરી છે. દિગંબરો સામે ખાસ ગ્રંથો અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ (અનુપલબ્ધ) એ સંસ્કૃતમાં, અને ગૂ૦માં દિક્પટ ચોરાસી બોલ, લોંકા-ઢુંઢીઆ સામે સંસ્કૃતગદ્યમય નામે દેવધર્મપરીક્ષા, સં. કાવ્યમાં પ્રતિમાશતકના ૬૯ શ્લોકો અને તે પછી રચેલી તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ગૂ૦ માં મહાવીર સ્તવન અને સીમંધર સ્તવનાદિ, ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિમાશતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે. આ ખંડનાત્મક ગ્રંથો રચવામાં પ્રેરણાત્મક વસ્તુ પોતાનો દૃઢ 'દર્શનપક્ષ' છે અને તે પોતે કહે છે કે, 'વિધિનું કહેવું, વિધિ પરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષોને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્ત્તાવવા તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ સર્વ અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ

૫૩૨ ઉક્ત સુખલાલ પંડિતજીનો 'ગુરુતત્ત્વ વિનિશ્ચય' એ નામના યશોવિજયકૃત ગ્રંથમાં 'ગ્રંથ અને કર્ત્તાનો પરિચય'.

જૈન સંપ્રદાયમાં ઉપાધ્યાયજીનું સ્થાન, વૈદિક સંપ્રદાયમાં શંકરાચાર્ય જેવું છે.[૫૩૨]

૯૨૯ પોતે શ્વેતામ્બર તપાગચ્છમાં હતા અને શ્રી અકબર-પ્રતિબોધક હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય પટ્તર્ક વિદ્યાવિશારદ પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજય, તેમના શિષ્ય સકલ શબ્દાનુશાસનનિષ્ણાત લાભવિજય, તેમના શિષ્ય પંડિત જીતવિજય, અને તેમના ગુરૂભાઈ નયવિજયના શિષ્ય હતા. તેમનું ન્યાય-તર્કનું જ્ઞાન અદ્દભુત હતું ને પોતે જબરા વાદી હતા. પોતાના સમયમાં ચાલતા અન્ય સંપ્રદાયો નામે દિગંબરમત, અને સ્વ શ્વેતાંબરમાંથી નિકળેલ મૂર્તિપૂજા-નિષેધક લોંકા સંપ્રદાય તથા બીજી જુદી જુદી વિધિ અને માન્યતામાં જુદા પડતા એવા નાની શાખાઓ રૂપી ગચ્છો નામે પાર્શ્વ-ચંદ્ર ગચ્છ, કડવાનો મત અને વીજાનો મત હતા. તદુપરાંત ધર્મ-સાગરે અનેક પ્રરૂપણાઓ કરી આખા શ્વે૦ ગચ્છના તંત્રને હલાવી મૂકયું હતું અને પછી તેમના શિષ્યવર્ગે તે પ્રરૂપણા ચાલુ રાખી હતી. આ સર્વના મતોનો નિરાસ કરવા માટે પ્રમાણો આપવા ઉપરાંત તેમની કઠોર શબ્દોમાં ઝાટકણી કરી છે. દિગંબરો સામે ખાસ ગ્રંથો અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ (અનુપલબ્ધ) એ સંસ્કૃતમાં, અને હિંદીમાં દિક્પટ ચોરાસી બોલ, લોંકા-ઢૂંઢીઆ સામે સંસ્કૃતગદ્ય ગ્રંથ નામે દેવધર્મપરીક્ષા, સં. કાવ્યમાં પ્રતિમાશતકના ૬૯ શ્લોકો અને તે પછી રચેલી તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ગૂ૦ માં મહાવીર સ્તવન અને સીમંધર સ્તવનાદિ, ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિમાશતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે. આ ખંડનાત્મક ગ્રંથો રચવામાં પ્રેરણાત્મક વસ્તુ પોતાનો દૃઢ 'દર્શનપક્ષ' છે અને વળી કહે છે કે, 'વિધિનું કહેવું, વિધિ પરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષોને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તાવવા તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ સર્વ અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ

૫૩૨ ઉક્ત સુખલાલ પંડિતનો 'ગુરૂતત્ત્વ વિનિશ્ચય' એ નામના યશો-

છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બંને (દિગંબર અને શ્વેતાંબર) સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાયવિષયક સંપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન વાઙ્મય કૃતકૃત્ય છે.

૯૩૧ 'ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારીભેદને ધ્યાનમાં રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા. તેઓએ જૈનતર્કપરિભાષા જેવો જૈન ન્યાયપ્રવેશ માટે લઘુ ગ્રંથ રચી, જૈન સાહિત્યમાં તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી. 'રહસ્ય' પદાંકિત એકસો આઠ ગ્રંથો કે તેમાંના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયમા નૈયાયિક પ્રવર ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય-ના ગ્રંથોની ગરજ સારી; નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી સહિત નયોપદેશ, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા, ન્યાયાલોક, ખંડનખંડખાદ્ય, અષ્ટસહસ્રી ટીકા આદિ ગ્રંથો રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયને ઉદયના-ચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નૈવેદ્ય ધર્યું. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ જેવા ગ્રંથોથી જૈન ન્યાયવાઙ્મયનો ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ આદિ વૈદિક ગ્રંથો સાથે સંબંધ જોડયો. થોડામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમા સત્તરમા સૈકા સુધીમાં જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કર્ષનો આસ્વાદ જૈન વાઙ્મયને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રામાણિકપણે આખું જીવન વ્યતિત કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમા જૈન ન્યાયના બીજાં બધાં તેજો લગભગ સમાઈ જાય છે, એમ કહેવું પડે છે.'[૫૩૩]

૯૩૨ 'રહસ્ય' થી અંકિત પ્રમારહસ્ય, સ્યાદ્વાદ રહસ્ય, (કે વા અને) વાદરહસ્ય, ભાષારહસ્ય, નયરહસ્ય અને ઉપદેશરહસ્ય તેમણે રચ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે. પ્રથમના ત્રણ અનુપલબ્ધ છે પણ તેમનો

૫૩૩ પંડિત સુખલાલનો ભાવનગરની સાતમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ માટેનો નિબંધ નામે 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ.'

છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બંને (દિગંબર અને શ્વેતાંબર) સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાયવિષયક સંપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન વાઙ્મય કૃતકૃત્ય છે.

૯૩૧ ' ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારીભેદને ધ્યાનમાં રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા. તેઓએ જૈનતર્કપરિભાષા જેવો જૈન ન્યાયપ્રવેશ માટે લઘુ ગ્રંથ રચી, જૈન સાહિત્યમાં તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી. 'રહસ્ય' પદાંકિત એકસો આઠ ગ્રંથો કે તેમાંના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયમા નૈયાયિક પ્રવર ગદાધર ભટ્ટાચાર્યના ગ્રંથોની ગરજ સારી; નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી સહિત નયોપદેશ, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા, ન્યાયાલોક, ખંડનખંડખાદ્ય, અષ્ટસહસ્રી ટીકા આદિ ગ્રંથો રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયને ઉદયનાચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નૈવેદ્ય ધર્યું. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ જેવા ગ્રંથોથી જૈન ન્યાયવાઙ્મયનો ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ આદિ વૈદિક ગ્રંથો સાથે સંબંધ જોડયો. થોડામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમા સત્તરમા સૈકા સુધીમાં જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કર્ષનો આસ્વાદ જૈન વાઙ્મયને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રામાણિકપણે આખું જીવન વ્યતિત કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમા જૈન ન્યાયના બીજાં બધાં તેજો લગભગ સમાઈ જાય છે, એમ કહેવું પડે છે. '[૫૩૩]

૯૩૨ 'રહસ્ય' થી અંકિત પ્રમારહસ્ય, સ્યાદ્વાદ રહસ્ય, (કે વા અને) વાદરહસ્ય, ભાષારહસ્ય, નયરહસ્ય અને ઉપદેશરહસ્ય તેમણે રચ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે. પ્રથમના ત્રણ અનુપલબ્ધ છે પણ તેમનો

૫૩૩ પંડિત સુખલાલનો ભાવનગરની સાતમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ માટેનો નિબંધ નામે 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ.'

તથા પાતંજલસૂત્રનો ઉપયોગ કરી અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન-વિષયોનો ઉક્ત બંને ગ્રંથોની સાથે સમન્વય કર્યો છે. અધ્યાત્મોપનિષદ્‌ના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચાર યોગોમાં પ્રધાનપણે યોગવાશિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌નાં વાક્યોનાં અવતરણ આપી તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવ્યું છે; યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકામાં ખાસ કરી પાતંજલ યોગના પદાર્થોનું જૈનપ્રક્રિયાની અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેમણે હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગવિંશિકા તથા ષોડશક પર ટીકાઓ લખી પ્રાચીન ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્ઘાટન પણ કર્યું છે. આટલું જ કરીને સંતુષ્ટ ન રહેતાં તેમણે મહાપ પતંજલિ કૃત યોગસૂત્રોના ઉપર એક નાનીશી વૃત્તિ પણ લખી છે. આ વૃત્તિ જૈનપ્રક્રિયાનુસાર લખાયેલી હોવાથી તેમાં યથાસંભવ યોગદર્શનની ભીંત રૂપ સાંખ્ય પ્રક્રિયાની જૈન પ્રક્રિયા સાથે સરખામણી પણ કરી છે. ઉપાધ્યાયજીની પોતાની વિવેચનામા જેવી મધ્યસ્થતા, ગુણગ્રાહકતા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ અને સ્પષ્ટભાષિતા દેખાય છે તેવી બીજા આચાર્યોમા ઘણી ઓછી નજરે પડે છે. (દાં૦ત૦ જુઓ તેમની શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયવૃત્તિ અને પાતજલસૂત્ર વૃત્તિ).

૯૩૪. 'મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાનું યોગદર્શન સાંખ્ય સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયા પર રચ્યું છે તો પણ તેમની દૃષ્ટિવિશાલતાથી તે સર્વ દર્શનોના સમન્વય રૂપ બન્યું છે, દા૦ ત૦ સાંખ્યનો નિરીશ્વરવાદ વૈશેષિક નૈયાયિક આદિ દર્શનો દ્વારા ઠીક નિરસ્ત થયો અને સાધારણ લોકસ્વભાવનો ઝુકાવ ઇશ્વરોપાસના પર વિશેષ જણાયો ત્યારે અધિકારીભેદ તથા રૂચિવિચિત્રતાનો વિચાર કરી તેમણે ઇશ્વરોપાસનાને પણ સ્થાન આપ્યું (સૂત્ર ૧-૨૩). અને ઇશ્વરના સ્વરૂપનું નિષ્પક્ષભાવથી એવું નિરૂપણ કર્યું કે જે સર્વને માન્ય થઇ શકે (સૂત્ર ૧-૨૪, ૨૫, ૨૬). પસંદ આવે તે પ્રતીકની ઉપાસના કરો પણ કોઈ પણ રીતે મન એકાગ્ર-સ્થિર કરો અને તે દ્વારા પરમાત્મચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. આથી ધર્મને નામે કલહ ટાળ-

તથા પાતંજલસૂત્રનો ઉપયોગ કરી અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન-વિષયોનો ઉક્ત બંને ગ્રંથોની સાથે સમન્વય કર્યો છે. અધ્યાત્મોપનિષદ્‌ના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચાર યોગોમાં પ્રધાનપણે યોગવાશિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌નાં વાક્યોનાં અવતરણ આપી તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવ્યું છે; યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકામાં ખાસ કરી પાતંજલ યોગના પદાર્થોનું જૈનપ્રક્રિયાની અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેમણે હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગવિંશિકા તથા ષોડશક પર ટીકાઓ લખી પ્રાચીન ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્‌ઘાટન પણ કર્યું છે. આટલું જ કરીને સંતુષ્ટ ન રહેતાં તેમણે મહર્ષ પતંજલિ કૃત યોગસૂત્રોના ઉપર એક નાનીશી વૃત્તિ પણ લખી છે. આ વૃત્તિ જૈનપ્રક્રિયાનુસાર લખાયેલી હોવાથી તેમાં યથાસંભવ યોગદર્શનની ભીંત રૂપ સાંખ્ય પ્રક્રિયાની જૈન પ્રક્રિયા સાથે સરખામણી પણ કરી છે. ઉપાધ્યાયજીની પોતાની વિવેચનામા જેવી મધ્યસ્થતા, ગુણગ્રાહકતા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ અને સ્પષ્ટભાષિતા દેખાય છે તેવી બીજા આચાર્યોમા ઘણી ઓછી નજરે પડે છે. (દા૦ત૦ જુઓ તેમની શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયવૃત્તિ અને પાતજલસૂત્ર વૃત્તિ).

૯૩૪. 'મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાનું યોગદર્શન સાંખ્ય સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયા પર રચ્યું છે તો પણ તેમની દૃષ્ટિવિશાલતાથી તે સર્વ દર્શનોના સમન્વય રૂપ બન્યું છે, દા૦ ત૦ સાંખ્યનો નિરીશ્વરવાદ વૈશેષિક નૈયાયિક આદિ દર્શનો દ્વારા ઠીક નિરસ્ત થયો અને સાધારણ લોકસ્વભાવનો ઝુકાવ ઇશ્વરોપાસના પર વિશેષ જણાયો ત્યારે અધિકારીભેદ તથા રૂચિવિચિત્રતાનો વિચાર કરી તેમણે ઇશ્વરોપાસનાને પણ સ્થાન આપ્યું (સૂત્ર ૧-૩૩). અને ઇશ્વરના સ્વરૂપનું નિષ્પક્ષભાવથી એવું નિરૂપણ કર્યું કે જે સર્વને માન્ય થઇ શકે (સૂત્ર ૧-૨૪, ૨૫, ૨૬). પસંદ આવે તે પ્રતીકની ઉપાસના કરો પણ કોઈ પણ રીતે મન એકાગ્ર-સ્થિર કરો અને તે દ્વારા પરમાત્મચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. આથી ધર્મને નામે કલહ ટાળ-

બોલ્યો છે. (જુઓ યોગબિંદુ- શ્લો. ૪૧૮, ૪૨૦) યશોવિજયે પતંજલિ પ્રત્યે આદર બતાવી (જુઓ યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકા) હરિભદ્રસૂરિના સૂચિત એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાલ બનાવી પતંજલિના યોગસૂત્રને જૈન પ્રક્રિયાની અનુસાર સમજાવવાનો થોડો પણ માર્મિક પ્રયાસ કર્યો છે (જુઓ પાતંજલ સૂત્ર વૃત્તિ) એટલુંજ નહિ બલ્કે પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ (બત્રીશીઓ)માં તેમણે પતંજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો પર ખાસ બત્રીશીઓ (નામે પાતંજલયોગલક્ષણવિચાર, ઈશાનુગ્રહવિચાર, યોગાવતાર, ક્લેશહાનોપાય અને યોગમહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકાઓ) રચી છે.'૫૩૪

---

૫૩૪ પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજીની 'યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા'ની હિંદી પ્રસ્તાવના પરથી.

બોલ્યો છે. (જુઓ યોગબિંદુ- શ્લો. ૪૧૮, ૪૨૦) યશોવિજયે પતંજલિ પ્રત્યે આદર બતાવી (જુઓ યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકા) હરિભદ્રસૂરિના સૂચિત એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાલ બનાવી પતંજલિના યોગસૂત્રને જૈન પ્રક્રિયાની અનુસાર સમજાવવાને થોડો પણ માર્મિક પ્રયાસ કર્યો છે (જુઓ પાતંજલ સૂત્ર વૃત્તિ) એટલુંજ નહિ બલ્કે પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ (બત્તીશીઓ)માં તેમણે પતંજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો પર ખાસ બત્રીશીઓ (નામે પાતંજલયોગલક્ષણવિચાર, ઈશાનુગ્રહવિચાર, યોગાવતાર, ક્લેશહાનોપાય અને યોગમહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકાઓ) રચી છે.'[૫૩૪]

---

૫૩૪ પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજીની ' યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા'ની હિંદી પ્રસ્તાવના પરથી.

૯૩૫ ઉપર જણાવેલ (પારા ૯૧૩-૧૫) આનંદઘનજી 'મારગ ચલત ચલત ગાત આનંદઘન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર' એવી મસ્ત દશામાં વિહરતા હતા. લોકોત્તર કાંતિવાળા, સુમતિ સખીનો સંગ કદિ પણ ન તજનારા-એવા તેઓમાં લોકો છિદ્ર દેખતા પરંતુ તેમના ઉંચા યોગની અંતર્જ્યોતની ખ્યાતિ ઘણી હતી. આનંદદશામાં ફરતા આ આનંદઘનનો યશોવિજયને પરિચય થયો હતો અને તેમના ગુણાનુવાદ રૂપે-સ્તુતિ રૂપે પોતે હિંદીમાં રચેલ અષ્ટપદીમાં તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે:—

'જશવિજય કહે સુન હો આનંદઘન ! હમ તુમ મિલે હજૂર
× × × ×
જશવિજય કહે સુનત હિ દેખો, સુખ પાયો બોત અભંગ,
× × × ×
જશ કહે સોહી આનંદઘન પાવત અંતર જ્યોત જગાવે.
× × × ×
કોઇ આનંદઘન છિદ્ર હી પેખત જસરાયસંગ ચડી આયા
આનંદઘન આનંદરસ ઝીલત દેખતહી જસ ગુણ ગાયા.

એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનો પોતાના ઉપર પડેલ પ્રભાવ પણ તેમાં બતાવેલ છે:

એરી આજ આનંદ ભયો મેરે, તેરો મુખ નિરખ નિરખ
રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગોઅંગ.
શુદ્ધ સમજણ સમતારસ ઝીલત, આનંદઘન ભયો અનંત રંગ-એરી
એસી આનંદદશા પ્રગટી ચિત્ત અંતર, તાકો પ્રભાવ ચલત નિરમલ ગંગ,
વાહી ગંગ સમતા દોઉ મિલ રહે, જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ-એરી
× × × ×

૯૩૬ આ સાક્ષાત્ અનુભવસંપન્ન મસ્ત યોગીને સહજ સંતોપ-સહજાનંદ ગુણ પ્રકટ્યો હતો, બધી દુવિધા (દ્વૈતભાવ) મટી ગયેલ છે જેની એવા આનંદરસ ઝીલતા આનંદઘનનાં (જુઓ અષ્ટપદી પદ ૩) દર્શન-સમાગમ-સંગથી પોતે આનંદ ગંગા પ્રવાહ અને સમતા ઝીલતા રહ્યા. અને

૯૩૫ ઉપર જણાવેલ (પારા ૯૧૩-૧૫) આનંદઘનજી 'મારગ ચલત ચલત ગાત આનંદઘન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર' એવી મસ્ત દશામાં વિહરતા હતા. લોકોત્તર કાંતિવાળા, સુમતિ સખીનો સંગ કદિ પણ ન તજનારા-એવા તેઓમાં લોકો છિદ્ર દેખતા પરંતુ તેમના ઉંચા યોગની અંતર્જ્યોતિની ખ્યાતિ ઘણી હતી. આનંદદશામાં ફરતા આ આનંદઘનનો યશોવિજયને પરિચય થયો હતો અને તેમના ગુણાનુવાદ રૂપે-સ્તુતિ રૂપે પોતે હિંદીમાં રચેલ અષ્ટપદીમાં તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે:—

'જશવિજય કહે સુન હો આનંદઘન ! હમ તુમ મિલે હજૂર
× × × ×
જશવિજય કહે સુનત હિ દેખો, સુખ પાયો બોત અભંગ,
× × × ×
જશ કહે સોહી આનંદઘન પાવત અંતર જ્યોત જગાવે.
× × × ×
કોઇ આનંદઘન છિદ્ર હી પેખત જસરાયસંગ ચડી આયા
આનંદઘન આનંદરસ ઝીલત દેખતહી જસ ગુણ ગાયા.

એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનો પોતાના ઉપર પડેલ પ્રભાવ પણ તેમાં બતાવેલ છે:

એરી આજ આનંદ ભયો મેરે, તેરો મુખ નિરખ નિરખ
રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગોઅંગ.
શુદ્ધ સમજણ સમતારસ ઝીલત, આનંદઘન ભયો અનંત રંગ-એરી
એસી આનંદદશા પ્રગટી ચિત્ત અંતર, તાકો પ્રભાવ ચલત નિરમલ ગંગ,
વાહી ગંગ સમતા દોઉ મિલ રહે, જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ-એરી
× × × ×

૯૩૬ આ સાક્ષાત્ અનુભવસંપન્ન મસ્ત યોગીને સહજ સંતોષ-સહજાનંદ ગુણ પ્રકટ્યો હતો, બધી દુવિધા (દ્વૈત ભાવ) મટી ગયેલ છે જેની એવા આનંદરસ ઝીલતા આનંદઘનનાં (જુઓ અષ્ટપદી પદ ૩) દર્શન-સમાગમ-સંગથી પોતે આનંદ ગંગા પ્રવાહ અને સમતા ઝીલતા રહ્યા. અને

ાનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનપૂર્વક નિરૂપણ કરવા ઉપરાંત જૈનદર્શનવિહિત ગુણસ્થાનની શ્રેણીઓ સાથે અધ્યાત્મનો સંબંધ ઘટાવ્યો છે. પોતે જણાવે છે કે 'શાંતહૃદયવાળાને શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદાગ્રહ, વિષાદ અને વૈર એ સર્વે ક્ષીણ થાય છે અને એ બાબતમાં અમારો અનુભવજ સાક્ષી છે' (અનુભવાધિકાર શ્લો. ૧૮) તેજ અધિકારના ૨૬ મા શ્લોકમાં 'બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ' એટલે અમે અમારી બુદ્ધિવડે તેને સાક્ષાત્ જાણીએ છીએ એમ પોતે કહ્યું છે. ટુંકામાં પોતાને અનુભવના ચમત્કાર થયા હતા એમ તે અધ્યાત્મસારના ઘણા શ્લોકો પરથી જણાય છે.

૯૪૦ છતા પોતે સંપૂર્ણ આચાર પાળવામાં અસમર્થ છે એમ પણ જણાવે છે 'પૂર્ણ આચારને પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ઇચ્છાયોગનું અવલંબન કરીને પરમ મુનિઓની ભક્તિવડે તેમની પદવી-માર્ગને અનુસરીએ છીએ' (અધ્યાત્મસાર અનુભવાધિકાર શ્લો. ૨૯); અને છેવટે પોતે સં. ૧૭૩૮ માં શ્રીપાળરાસની છેલ્લી ઢાળમાં પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઇ ગયાનું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે

> માહરે તો ગુરુચરણપસાયે અનુભવ દિલમાંહિ પેઠો
> ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ પ્રગટી ઘટમાંહે આતમરતિ હુઇ બેઠો રે
> મુઝ સાહિબ જગનો તૂઠો. ૧૦

આ અનુભવ થયા પછી ભક્તિપૂર્વક પૂર્ણ આચાર પાળી પરમ-સાધ્ય-મોક્ષનો પૂર્ણ અભિલાષ પૂર્ણ થતાં બહુ વાર લાગતી નથી.

> ખીર નીર જો મિલ રહે, આનંદ, જસ સુમતિ સખી કે સંગ
> ભયો હે એક રસ,
> ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ધસમસ
> આનંદઘનકે સંગ સુજસ હી મિલે જબ, તબ આનંદસમ
> ભયો સુજસ.

૯૪૧ તેમના ગ્રંથો—ઘણા મુદ્રિત થયા છે, થોડા અમુદ્રિત છે; ને લભ્ય થતા અમુદ્રિત ગ્રંથો કરતાં વિશેષ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ

જ્ઞાનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનપૂર્વક નિરૂપણ કરવા ઉપરાંત જૈનદર્શનવિહિત ગુણસ્થાનની શ્રેણીઓ સાથે અધ્યાત્મનો સંબંધ ઘટાવ્યો છે. પોતે જણાવે છે કે 'શાંતહૃદયવાળાને શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદાગ્રહ, વિષાદ અને વૈર એ સર્વે ક્ષીણ થાય છે અને એ બાબતમાં અમારો અનુભવજ સાક્ષી છે' (અનુભવાધિકાર શ્લો. ૧૮) તેજ અધિકારના ૨૬ મા શ્લોકમાં 'બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ' એટલે અમે અમારી બુદ્ધિવડે તેને સાક્ષાત્ જાણીએ છીએ એમ પોતે કહ્યું છે. ટુંકામાં પોતાને અનુભવના ચમત્કાર થયા હતા એમ તે અધ્યાત્મસારના ઘણા શ્લોકો પરથી જણાય છે.

૯૪૦ છતાં પોતે સંપૂર્ણ આચાર પાળવામાં અસમર્થ છે એમ પણ જણાવે છે 'પૂર્ણ આચારને પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ઇચ્છાયોગનું અવલંબન કરીને પરમ મુનિઓની ભક્તિવડે તેમની પદવી-માર્ગને અનુસરીએ છીએ' (અધ્યાત્મસાર અનુભવાધિકાર શ્લો. ૨૯); અને છેવટે પોતે સં. ૧૭૩૮ માં શ્રીપાળરાસની છેલ્લી ઢાળમાં પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઇ ગયાનું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે

માહરે તો ગુરૂચરણપસાયે અનુભવ દિલમાંહિ પેઠો
ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ પ્રગટી ઘટમાંહે આતમરતિ હુઇ બેઠો રે
મુઝ સાહિબ જગનો તૂઠો. ૧૦

આ અનુભવ થયા પછી ભક્તિપૂર્વક પૂર્ણ આચાર પાળી પરમ-સાધ્ય-મોક્ષનો પૂર્ણ અભિલાષ પૂર્ણ થતાં બહુ વાર લાગતી નથી.

ખીર નીર જો મિલ રહે, આનંદ, જસ સુમતિ સખી કે સંગ
ભયો હૈ એક રસ,
ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ધસમસ
આનંદઘનકે સંગ સુજસ હી મિલે જબ, તબ આનંદસમ
ભયો સુજસ.

૯૪૧ તેમના ગ્રંથો—ઘણા મુદ્રિત થયા છે, થોડા અમુદ્રિત છે; ને લભ્ય થતા અમુદ્રિત ગ્રંથો કરતાં વિશેષ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ

અર્ધી ૩૦ વૈરાગ્યકલ્પલતા, નં. ૧ નું અધ્યાત્મસાર તથા ઉક્ત નં. ૨૦ નું પ્રતિમાશતક ગૂ. ભાષાંતર સહિત; હે૦ ગ્રં. દ્વારા ૩૧ ધર્મપરીક્ષા સવૃત્તિ. રતલામની ઋ. કે. ની સંસ્થા તરફથી ૩૨ ચતુર્વિંશતિ જિન-ઐંદ્ર સ્તુતયઃ મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા વડોદરા તરફથી ૩૩ પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા. ૩૪ પરમાત્મ જ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા (કે જે બે પં. લાલનકૃત ગૂ. ભા. સહિત મેઘજી હિરજીએ પણ છપાવી હતી), ૩૫ પ્રતિમા સ્થાપન ન્યાય, ૩૬ પ્રતિમા શતક પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, ૩૭ માર્ગપરિશુદ્ધિ છપાયેલ છે.

૯૪૩ ઉપલબ્ધ પણ અપ્રકટ કૃતિઓઃ-૧ અનેકાંતમત વ્યવસ્થા (વિજયવલ્લભસૂરિ હસ્તકનો પંજાબનો ભંડાર), ૨ સમન્તભદ્રકૃત આપ્ત પરીક્ષા ઉપર દિ૦ અકલંક દેવના ૮૦૦ શ્લોકના ભાષ્ય પર દિ૦ વિદ્યાનંદસ્વામીની આઠ હજાર શ્લોકની ટીકા નામે અષ્ટસહસ્રી પર વિવરણ (બા. ઈ. પી. ૬ પૃ. ૩૮). આમાં કેટલાક ૩ સ્યાદ્વાદમંજરી પર વૃત્તિ નામે સ્યાદ્વાદમંજૂષા, ૪ સ્તોત્રાણિ-સ્તોત્રાવલિ, ૫ સ્તવપરિજ્ઞા પદ્ધતિ ઉમેરે છે.

૯૪૪ અનુપલબ્ધ કૃતિઓઃ-૧ આકર, ૨ મંગલવાદ, ૩ વિધિવાદ, ૪ વાદમાલા, ૫ ત્રિસૂત્ર્યાલોક, ૬ દ્રવ્યાલોક, ૭ પ્રમારહસ્ય, ૮ 'સ્યાદ્વાદ રહસ્ય-અથવા યા અને-વાદરહસ્ય, ૯ જ્ઞાનાર્ણવ, ૧૦ કૂપદૃષ્ટાંતવિશદીકરણ ૧૧ અલંકારચૂડામણી ટીકા, તત્ત્વાર્થ ટીકામાં પ્રથમાધ્યાય સિવાયના બીજા અધ્યાયો પરની ટીકા, ૧૨ આત્મખ્યાતિ. આ સર્વેનો પોતાના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તે ગ્રંથો તેમના રચેલા હોવાનું સુનિશ્ચિત છે. આ ઉપરાંત કેટલાક બીજા ગ્રંથો ઉમેરે છે કે ૧ અધ્યાત્મબિંદુ, ૨ કાવ્યપ્રકાશ ટીકા, ૩ છંદઃચૂડામણિ ટીકા, ૪ તત્ત્વાલોક વિવરણ, ૫ વેદાન્ત નિર્ણય, ૬ વૈરાગ્યરતિ, ૭ શઠ પ્રકરણ, ૮ સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર, ૯ સિદ્ધાંતમંજરી ટીકા વગેરે.

આર્ધી ૩૦ વૈરાગ્યકલ્પલતા, નં. ૧ નું અધ્યાત્મસાર તથા ઉકત નં. ૨૦ નું પ્રતિમાશતક ગૂ. ભાષાંતર સહિત; હેં૦ ગ્રં. દ્વારા ૩૧ ધર્મપરીક્ષા સવૃત્તિ. રતલામની ઋ. કે. ની સંસ્થા તરફથી ૩૨ ચતુર્વિંશતિ જિન-ઐંદ્ર સ્તુતયઃ મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા વડોદરા તરફથી ૩૩ પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા. ૩૪ પરમાત્મ જ્યોતિઃ પંચ-વિંશતિકા (કે જે બે પં. લાલનકૃત ગૂ. ભા. સહિત મેઘજી હિર-જીએ પણ છપાવી હતી), ૩૫ પ્રતિમા સ્થાપન ન્યાય, ૩૬ પ્રતિમા શતક પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, ૩૭ માર્ગપરિશુદ્ધિ છપાયેલ છે.

૯૪૩ ઉપલબ્ધ પણ અપ્રકટ કૃતિઓઃ-૧ અનેકાંતમત વ્યવસ્થા (વિજયવલ્લભસૂરિ હસ્તકનો પંજાબનો ભંડાર), ૨ સમન્તભદ્રકૃત આપ્ત પરીક્ષા ઉપર દિ૦ અકલંક દેવના ૮૦૦ શ્લોકના ભાષ્ય પર દિ૦ વિદ્યાનંદસ્વામીની આઠ હજાર શ્લોકની ટીકા નામે અષ્ટસહસ્રી પર વિવરણ (ભા. ઈ. પી. ૬ પૃ. ૩૮). આમાં કેટલાક ૩ સ્યાદ્વાદમંજરી પર વૃત્તિ નામે સ્યાદ્વાદમંજૂષા, ૪ સ્તોત્રાણિ-સ્તોત્રાવલિ, ૫ સ્તવ-પરિજ્ઞા પદ્ધતિ ઉમેરે છે.

૯૪૪ અનુપલબ્ધ કૃતિઓઃ-૧ આકર, ૨ મંગલવાદ, ૩ વિધિવાદ, ૪ વાદમાલા, ૫ ત્રિસૂત્ર્યાલોક, ૬ દ્રવ્યાલોક, ૭ પ્રમારહસ્ય, ૮ 'સ્યાદ્વાદ રહસ્ય-અથવા યા અને-વાદરહસ્ય, ૯ જ્ઞાનાર્ણવ, ૧૦ કૂપદષ્ટાંતવિશદીકરણ ૧૧ અલંકારચૂડામણી ટીકા, તત્ત્વાર્થ ટીકામાં પ્રથમાધ્યાય સિવાયના બીજા અધ્યાયો પરની ટીકા, ૧૨ આત્મખ્યાતિ. આ સર્વેનો પોતાના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તે ગ્રંથો તેમના રચેલા હોવાનું સુનિશ્ચિત છે. આ ઉપરાંત કેટલાક બીજા ગ્રંથો ઉમેરે છે કે ૧ અધ્યાત્મબિંદુ, ૨ કાવ્યપ્રકાશ ટીકા, ૩ છંદઃચૂડામણિ ટીકા, ૪ તત્ત્વાલોક વિવરણ, ૫ વેદાન્ત નિર્ણય, ૬ વૈરાગ્યરતિ, ૭ શઠ પ્રકરણ, ૮ સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર, ૯ સિદ્ધાંતમંજરી ટીકા વગેરે.

પ્રકરણ ૪થું.

વિનયવિજય, મેઘવિજય અને બીજાઓનું સાહિત્ય.

नटरागेण गीयते महावीर मेरो लालन ए देशी

संयमवाङ्मय कुसुमरसैरति सुरभयनिजमध्यवसायं ।
चेतनमुपलक्षय कृतलक्षण ज्ञानचरण गुणपर्यायं ॥
वदनमलंकुरु पावनरसनं जिनचरितं गायं गायं ।
सविनय शांतिसुधारसमेनं चिरं नंद पायं पायं ॥

—સંયમના પ્રતિપાદક જૈન વાઙ્મયરૂપી પુષ્પના રસવડે પોતાના અધ્યવસાયને-પરિણતિને-મનોવૃત્તિને અતિ સુરભિ-સુગંધિત કર, જ્ઞાનચરણ ગુણ પર્યાયરૂપ લક્ષણનું કરનારૂં એવું જે તારૂં ચેતન છે તેને તું ઓળખ. જીભને પાવન-પવિત્ર કરનારા પ્રભુના ચરિતને ગાઇ ગાઇને હે વિનયવાળા આત્મન્! આ શાન્તિસુધારસને પી પીને લાંબા કાળસુધી આનન્દમાં મગ્ન રહે. (વિનયવિજયકૃત શાંતસુધારસ ગેયગ્રન્થમાં સંવરભાવના વિભાવન નામનો અષ્ટમ પ્રકાશ-છેલ્લા બે શ્લોક.)

जज्ञे भूमावति विषमताऽन्योन्यसाम्राज्यदौस्थ्यात्
कश्चिन्मां नो नयति यतिनामीशितु र्वात्तवार्त्ताम ।
तत्त्वां याचे स्ववशमवशा सृष्टविश्वोपकारं
यांचा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

—પરસ્પરની સામ્રાજ્યની દુઃસ્થિતિ થતાં પૃથ્વીપર અતિ વિષમતા થઇ, તેથી કોઇપણ, યતિઓના ઈશ્વર-આચાર્યની કુશલવાર્ત્તા મને પહોંચાડતું નથી; તેથી સ્વાધીન અને પરવશ થયા વગર વિશ્વનો ઉપકાર જે કરી રહેલ છે એવા તને યાચના કરૂં છું કારણ કે મહાગુણવાન્ પ્રત્યે કરેલી યાચના વૃથા જાય તોપે ઇષ્ટ છે, પણ અધમને કરેલી યાચના મનોરથ પૂરે તો પણ ઇષ્ટ નથી (મેઘવિજય કૃત મેઘદૂત સમસ્યાલેખ શ્લો. ૬)

(આ જમાનો ઔરંગઝેબનો હતો-ભારતમાં સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ ફેલાઈ ગઇ હતી. મનુષ્યોને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં જવાનું

પ્રકરણ ૪થું.

વિનયવિજય, મેઘવિજય અને બીજાઓનું સાહિત્ય.

नटरागेण गीयते महावीर भेरो लालन ए देशी
संयमवाङ्मय कुसुमरसैरति सुरभयनिजमध्यवसायं ।
चेतनमुपलक्षय कृतलक्षण ज्ञानचरण गुणपर्यायं ॥
वदनमलंकुरु पावनरसनं जिनचरितं गायं गायं ।
सविनय शांतिसुधारसमेनं चिरं नंद पायं पायं ॥

—સંયમના પ્રતિપાદક જૈન વાઙ્મયરૂપી પુષ્પના રસવડે પોતાના અધ્યવસાયને-પરિણતિને-મનોવૃત્તિને અતિ સુરભિ-સુગંધિત કર, જ્ઞાનચરણ ગુણ પર્યાયરૂપ લક્ષણનું કરનારૂં એવું જે તારૂં ચેતન છે તેને તું ઓળખ. જીભને પાવન-પવિત્ર કરનારા પ્રભુના ચરિતને ગાઇ ગાઇને હે વિનયવાળા આત્મન્! આ શાન્તિસુધારસને પી પીને લાંબા કાળસુધી આનન્દમાં મગ્ન રહે. (વિનયવિજયકૃત શાંતસુધારસ ગેયગ્રન્થમાં સંવરભાવના વિભાવન નામનો અષ્ટમ પ્રકાશ-છેલ્લા બે શ્લોક.)

जज्ञे भूमावति विषमताऽन्योन्यसाम्राज्यदौस्थ्यात्
कश्चिन्मां नो नयति यतिनामीशितु र्वात्तवार्त्ताम ।
तत्त्वां याचे स्ववशमवशा सृष्टविश्वोपकारं
यांचा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

—પરસ્પરની સામ્રાજ્યની દુઃસ્થિતિ થતાં પૃથ્વીપર અતિ વિષમતા થઇ, તેથી કોઇપણ, યતિઓના ઈશ્વર-આચાર્યની કુશલવાર્ત્તા મને પહોંચાડતું નથી; તેથી સ્વાધીન અને પરવશ થયા વગર વિશ્વનો ઉપકાર જે કરી રહેલ છે એવા તને યાચના કરૂં છું કારણ કે મહાગુણવાન્ પ્રત્યે કરેલી યાચના વૃથા જાય તોયે ઇષ્ટ છે, પણ અધમને કરેલી યાચના મનોરથ પૂરે તો પણ ઇષ્ટ નથી (મેઘવિજય કૃત મેઘદૂત સમસ્યાલેખ શ્લો. ૬)

(આ જમાનો ઔરંગઝેબનો હતો-ભારતમાં સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ ફેલાઈ ગઇ હતી. મનુષ્યોને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં જવાનું

'વિશ્વ-લોકનું વર્ણન(Cosmology) છે, તેનું સંશોધન ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિકાર ઉકત ભાવવિજયગણિએ કર્યું ને પ્રથમાદર્શ જિનવિજય ગણિએ લખ્યો. સં. ૧૭૧૦ માં રાજધન્યપુર (રાધનપુર) માં હૈમલઘુ પ્રક્રિયા મૂલ(પ્ર. જૈન. સભા.) અને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા ૩૪૦૦૦ શ્લોકના પૂર વાળી અપ્રસિદ્ધ છે; સુરત વિરાજેલા વિજયપ્રભસૂરિ પર લખેલ વિજ્ઞપ્તિ લેખ નામે ઇંદુદૂત (પ્ર. કાવ્યમાલા નિ. પ્રે.) કે જેમાં આબુ, સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને પછી સુરતનાં સુંદર વર્ણન કરેલાં છે, સોળ ભાવના પર શાંતિસુધારસ સં. ૧૭૨૩ માં ગંધપુર-ગંધારમાં (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૩; ગંભીરવિજયજી કૃત ટીકા સહિત જૈ. ધ.) કે જેમાં જુદા જુદા રાગોમા ભાવવાહી સંસ્કૃત પદ્યો છે, સં. ૧૭૩૧ માં અર્હંત્નમસ્કાર સ્તોત્ર (વિવેક૦ ઉદે.) તથા તે વર્ષમા જિનસહસ્રનામ (કા. છાણી) રચ્યાં. આ ઉપરાંત ઉકત ભાવવિજયગણિકૃત ષટ્ ત્રિંશજ્જલ્પના સંક્ષેપ તરીકે ષટ્ત્રિંશત જલ્પ સં. ગદ્યમા રચેલ છે (કાં. છાણી)

૯૪૮ તેઓ યશોવિજયના કાશીમાં સહાધ્યાયી હતા એ વાત નિર્મૂળ ઠરે છે; યશોવિજય સાથે તેમના ગુરુ નયવિજય કાશીએ ગયેલા તે પરથી નયવિજયને બદલે વિનયવિજય સમજાઇ ભ્રમ થયેલો જણાય છે. તેમની અનેક ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨. તે પૈકી શ્રીપાળરાસ અતિ પ્રસિદ્ધ છે ને તપાગચ્છના જૈન સમુદાયમાં ઘેર ઘેર વંચાય છે, ગવાય છે. તે રાસ અપૂર્ણ મૂકી સ્વર્ગસ્થ થયેલા, એટલે તે યશોવિજયે પૂરો કર્યો. [ચરિત્ર માટે જુઓ અમારી નયકર્ણિકા ગૂજરાતી તેમજ અંગ્રેજીની પ્રસ્તાવના]

૯૪૯ આ સમયમાં સુરતના દશાશ્રીમાળી વણિક લવજીએ લોકા સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધી. ગુરુને તજીને બીજા બે નામે ભાણોજી અને સુખોજીને લઇ ઉગ્ર શાસ્ત્રોકત ક્રિયા પાળી શકાય એમ બનાવવા જુદા પડયા (સં. ૧૬૯૨ કે ૧૭૦૫). મુખ પર લુગડાની પટીમુહપત્તિ બાંધી.

'વિશ્વ-લોકનું વર્ણન(Cosmology) છે, તેનું સંશોધન ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિકાર ઉક્ત ભાવવિજયગણિએ કર્યું ને પ્રથમાદર્શ જિનવિજય ગણિએ લખ્યો. સં. ૧૭૧૦ માં રાજધન્યપુર (રાધનપુર) માં હૈમલઘુ પ્રક્રિયા મૂલ(પ્ર. જૈન. સભા.) અને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા ૩૪૦૦૦ શ્લોકના પૂર વાળી અપ્રસિદ્ધ છે; સુરત વિરાજેલા વિજયપ્રભસૂરિ પર લખેલ વિજ્ઞપ્તિ લેખ નામે ઇંદુદૂત (પ્ર. કાવ્યમાલા નિ. પ્રે.) કે જેમા આબુ, સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને પછી સુરતનાં સુંદર વર્ણન કરેલાં છે, સોળ ભાવના પર શાંતિસુધારસ સં. ૧૭૨૩ માં ગંધપુર-ગંધારમાં (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૩; ગંભીરવિજયજી કૃત ટીકા સહિત જૈ. ધ.) કે જેમાં જુદા જુદા રાગોમા ભાવવાહી સંસ્કૃત પદ્યો છે, સં. ૧૭૩૧ માં અર્હન્નમસ્કાર સ્તોત્ર (વિવેક૦ ઉદે.) તથા તે વર્ષમા જિનસહસ્રનામ (કા. છાણી) રચ્યાં. આ ઉપરાંત ઉક્ત ભાવવિજયગણિકૃત ષટ્ ત્રિંશજ્જલ્પના સંક્ષેપ તરીકે ષટ્ત્રિંશત જલ્પ સં. ગદ્યમા રચેલ છે (કાં. છાણી)

૯૪૮ તેઓ યશોવિજયના કાશીમાં સહાધ્યાયી હતા એ વાત નિર્મૂળ ઠરે છે; યશોવિજય સાથે તેમના ગુરૂ નયવિજય કાશીએ ગયેલા તે પરથી નયવિજયને બદલે વિનયવિજય સમજાઇ ભ્રમ થયેલો જણાય છે. તેમની અનેક ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨. તે પૈકી શ્રીપાળરાસ અતિ પ્રસિદ્ધ છે ને તપાગચ્છના જૈન સમુદાયમાં ઘેર ઘેર વંચાય છે, ગવાય છે. તે રાસ અપૂર્ણ મૂકી સ્વર્ગસ્થ થયેલા, એટલે તે યશોવિજયે પૂરો કર્યો. [ચરિત્ર માટે જુઓ અમારી નયકર્ણિકા ગૂજરાતી તેમજ અંગ્રેજીની પ્રસ્તાવના]

૯૪૯ આ સમયમાં સુરતના દશાશ્રીમાળી વણિક લવજીએ લોકા સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધી. ગુરૂને તજીને બીજા બે નામે ભાણોજી અને સુખોજીને લઇ ઉગ્ર શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા પાળી શકાય એમ બનાવવા જુદા પડયા (સં. ૧૬૯૨ કે ૧૭૦૫). મુખ પર લુગડાની પટીમુહપત્તિ બાંધી.

સાધુ તરીકે બહાર પડયા-અમદાવાદમાં સં. ૧૭૧૬ માં [આ માટે જુઓ આત્મારામજીકૃત 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ૧૨ મો પરિચ્છેદ વિજયપ્રભસૂરિનો સમય, તથા રા. વાડીલાલ કૃત 'સાધુમાર્ગી જૈન ધર્માનુયાયીઓએ જાણવા જોગ કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધ' પૃ. ૮૪ થી ૯૦]

૯૫૦. **સત્યવિજય** નામના તo વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થયા. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા ગુરુની અનુમતિ માગી. ગુરુએ 'સુખ થાય તેમ કરો' એ પ્રમાણે કહેતાં તેઓ એકાકીપણે છઠ્ઠછઠ્ઠના તપ પૂર્વક આખા મેવાડ અને મારવાડમાં વિહાર કર્યો. ક્રિયાઉદ્ધાર એટલે આકરૂં તપ, આકરી ક્રિયા અને આકરા પરિષહ–એ દ્વારા લોકોમાં ધર્મની ઉત્તમ છાપ પાડી તેમને ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા કરવા અને ચલિત ન થવા દેવા. અમૂર્તિપૂજકોનું જોર પોતાની આકરી ક્રિયાથી મેવાડ-મારવાડમાં વિશેષ થતું ચાલ્યું હતું તેથી આ મુનિના ક્રિયોદ્ધારથી પ્રત્યાઘાત થયો. સં. ૧૭૨૯ માં વિજયપ્રભસૂરિ પાસેથી પંન્યાસપદ સોજતમાં મળ્યું ને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬ માં **પાટણમા** સ્વર્ગવાસ થયો. કહે છે કે તેમણે રંગીન (પીળાં) વસ્ત્ર પ્રતિમાઉત્થાપક પક્ષથી અલગ તરીકે ઓળખાવા ગ્રહણ કર્યા હતાં અને ત્યારથી અત્યારસુધી તપાગચ્છમાં તેવા વસ્ત્રો મુનિઓથી પહેરાતાં ચાલ્યાં આવ્યાં લાગે છે. [વિશેષમાટે જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન ઐo રાસમાળા'માં પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૭ થી ૪૪, ને નિર્વાણરાસ પૃ. ૧૦૮–૧૧૭.]

૯૫૧. **મેઘવિજય**—યશોવિજયના સમસમયે હીરવિજયસૂરિનીજ પરંપરામાં (હીરવિજય-કનકવિજય-શીલવિજય-સિદ્ધિવિજય, કમલવિજય અને ચારિત્રવિજય એ ત્રણ પૈકી કમલવિજય-કૃપાવિજયના શિષ્ય) મેઘવિજય ઉપાધ્યાય થયા. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્યના વિષયો ઉપરાંત આધ્યાત્મિક અને જ્યોતિર્વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ પોતાના દરેક ગ્રંથનો આરંભ '**ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ अर्हं ऐं नमः**' એ મંત્રથી કરતા.

સાધુ તરીકે બહાર પડયા-અમદાવાદમાં સં. ૧૭૧૬ માં [આ માટે જુઓ આત્મારામજીકૃત 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ૧૨ મો પરિચ્છેદ વિજય-પ્રભસૂરિનો સમય, તથા રા. વાડીલાલ કૃત 'સાધુમાર્ગી જૈન ધર્માનુયાયીઓએ જાણવા જોગ કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધ' પૃ. ૮૪ થી ૯૦]

૯૫૦. **સત્યવિજય** નામના ત૦ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થયા. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા ગુરૂની અનુમતિ માગી. ગુરૂએ 'સુખ-થાય તેમ કરો' એ પ્રમાણે કહેતાં તેઓ એકાકીપણે છઠ્ઠછઠ્ઠના તપ પૂર્વક આખા મેવાડ અને મારવાડમાં વિહાર કર્યો. ક્રિયાઉદ્ધાર એટલે આકરૂં તપ, આકરી ક્રિયા અને આકરા પરિષહ-એ દ્વારા લોકોમાં ધર્મની ઉત્તમ છાપ પાડી તેમને ધર્મમા દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા કરવા અને ચલિત ન થવા દેવા. અમૂર્ત્તિપૂજકોનું જોર પોતાની આકરી ક્રિયાથી મેવાડ-મારવાડમાં વિશેષ થતું આવ્યું હતું તેથી આ મુનિના ક્રિયોદ્ધારથી પ્રત્યાઘાત થયો. સં. ૧૭૨૯ માં વિજયપ્રભસૂરિ પાસેથી પંન્યાસપદ સોજતમાં મળ્યું ને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬ માં પાટણમા સ્વર્ગવાસ થયો. કહે છે કે તેમણે રંગીન (પીળાં) વસ્ત્ર પ્રતિમાઉત્થાપક પક્ષથી અલગ તરીકે ઓળખાવા ગ્રહણ કર્યા હતાં અને ત્યારથી અત્યારસુધી તપાગચ્છમાં તેવા વસ્ત્રો મુનિઓથી પહેરાતાં ચાલ્યાં આવ્યાં લાગે છે. [વિશેષમાટે જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન ઐ૦ રાસમાળા'માં પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૭ થી ૪૪, ને નિર્વાણરાસ પૃ. ૧૦૯-૧૧૭.]

૯૫૧. **મેઘવિજય**—યશોવિજયના સમસમયે હીરવિજયસૂરિ-નીજ પરંપરામાં (હીરવિજય-કનકવિજય-શીલવિજય-સિદ્ધિવિજય, કમલવિજય અને ચારિત્રવિજય એ ત્રણ પૈકી કમલવિજય-કૃપાવિજયના શિષ્ય) મેઘવિજય ઉપાધ્યાય થયા. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્યના વિષયો ઉપરાંત આધ્યાત્મિક અને જ્યોતિર્વિદ્યામા પ્રવીણ હતા. તેઓ પોતાના દરેક ગ્રંથનો આરંભ 'ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ अर्हं ऐं नमः' એ મંત્રથી કરતા.

છે. તે નવ સર્ગમાં વિભક્ત છે. તેમાં પ્રતિશ્લોક ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર એ પાંચ તીર્થંકરો તથા રામચંદ્ર ને કૃષ્ણવાસુદેવ એમ સાતના જીવનને લાગુ પડે છે, એટલે કે એકજ શ્લોક આ સાતે મહાપુરૂષો સંબંધી એકજ જાતના શબ્દથી જુદી જુદી હકીકત વર્ણવે છે (પ્ર૦ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા નં. ૩). આ કાવ્ય પર પોતે ટીકા પણ રચી છે (અમુદ્રિત) વળી પોતે શિષ્ય મેરૂવિજય અર્થે બનાવેલી પંચતીર્થ સ્તુતિમાં એક એકના પાંચ અર્થ થાય છે (મુનિ વિચક્ષણવિજય પાસે) કે જે ઋષભનાથ, શાંતિનાથ, સંભવનાથ, નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથને લાગુ પડે છે. સાથે વૃત્તિ પણ આપી છે. માનતુંગસૂરિ વિરચિત ભક્તામર સ્તોત્ર પર તેમણે ટીકા કરી છે.

૯૫૪. લોક-સાહિત્યમાં પંચાખ્યાન (પંચતંત્ર) પોતાની ભાષામાં રચ્યું છે અને કથાચરિત્રમાં લઘુત્રિષષ્ઠિચરિત્ર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ હેમાચાર્યના વિસ્તૃત ચરિત્ર પરથી રચ્યું કે જેમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષોનાં ટુંક ચરિત્ર છે. પંચમી કથા રચી છે (પં. હંસવિજય)

૯૫૫. વ્યાકરણના વિષયમાં ચંદ્રપ્રભા (હૈમીકૌમુદી) નામનું વ્યાકરણ સં. ૧૭૫૭ માં આગરામા રચી પોતે શાબ્દિક પણ હતા તે પુરવાર કર્યું છે. તેમાં કૌમુદી માફક ક્રમ રાખી સિદ્ધ હેમાનુસાર રચના કરી છે. એટલે પાણિનીની જેમ કૌમુદી છે તે પ્રમાણે આ સિદ્ધહેમની કૌમુદી છે. આ ચંદ્રપ્રભા કૌમુદીની માફક લઘુ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ જાતની છે. ઉત્તમ ચન્દ્રપ્રભામાં ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. તેમણે પંન્યાસ વલ્લભવિજય ગણિનારચેલા વિજયદેવ-માહાત્મ્ય પર વિવરણ કર્યું છે તેમાં તેના કેટલાક પ્રયોગોનો પરિસ્ફોટ કર્યો છે.

૯૫૬. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તેમણે ઉદયદીપિકા સં. ૧૭૫૨ માં શ્રાવક મદનસિંહના પ્રશ્નોત્તર રૂપે રચી. તેમાં પ્રશ્ન કાઢવાની વિધિ છે. (મુનિ વિચક્ષણવિજયપાસે). વર્ષપ્રબોધ અથવા મેઘમહોદય નામના ગ્રંથમાં ૧૩ અધિકારમાંને ૩૫૦૦ શ્લોકમાં ઉત્પાત પ્રકરણ, કર્પૂરચક્ર, પદ્મિનીચક્ર મંડલપ્રકરણ, સુર્ય અને ચંદના ગ્રહણનું ફલ, પ્રત્યેક માસમાં

છે. તે નવ સર્ગમાં વિભક્ત છે. તેમાં પ્રતિશ્લોક ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર એ પાંચ તીર્થંકરો તથા રામચંદ્ર ને કૃષ્ણવાસુદેવ એમ સાતના જીવનને લાગુ પડે છે, એટલે કે એકજ શ્લોક આ સાતે મહાપુરૂષો સંબંધી એકજ જાતના શબ્દથી જુદી જુદી હકીકત વર્ણવે છે (પ્ર૦ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા નં. ૩). આ કાવ્ય પર પોતે ટીકા પણ રચી છે (અમુદ્રિત) વળી પોતે શિષ્ય મેરૂવિજય અર્થે બનાવેલી પંચતીર્થ સ્તુતિમાં એક એકના પાંચ અર્થ થાય છે (મુનિ વિચક્ષણવિજય પાસે) કે જે ઋષભનાથ, શાંતિનાથ, સંભવનાથ, નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથને લાગુ પડે છે. સાથે વૃત્તિ પણ આપી છે. માનતુંગસૂરિ વિરચિત ભક્તામર સ્તોત્ર પર તેમણે ટીકા કરી છે.

૯૫૪. લોક–સાહિત્યમાં પંચાખ્યાન (પંચતંત્ર) પોતાની ભાષામાં રચ્યું છે અને કથાચરિત્રમાં લઘુત્રિષષ્ઠિચરિત્ર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ હેમાચાર્યના વિસ્તૃત ચરિત્ર પરથી રચ્યું કે જેમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષો-નાં ટુંક ચરિત્ર છે. પંચમી કથા રચી છે (પં. હંસવિજય)

૯૫૫. વ્યાકરણના વિષયમાં ચંદ્રપ્રભા (હૈમીકૌમુદી) નામનું વ્યાકરણ સં. ૧૭૫૭ માં આગરામા રચી પોતે શાબ્દિક પણ હતા તે પુરવાર કર્યું છે. તેમાં કૌમુદી માફક ક્રમ રાખી સિદ્ધ હૈમાનુસાર રચના કરી છે. એટલે પાણિનીની જેમ કૌમુદી છે તે પ્રમાણે આ સિદ્ધહૈમની કૌમુદી છે. આ ચંદ્રપ્રભા કૌમુદીની માફક લઘુ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ જાતની છે. ઉત્તમ ચન્દ્રપ્રભામાં ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. તેમણે પંન્યાસ વલ્લભવિજય ગણિના રચેલા વિજયદેવ–માહાત્મ્ય પર વિવરણ કર્યું છે તેમાં તેના કેટલાક પ્રયોગોનો પરિસ્ફોટ કર્યો છે.

૯૫૬. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તેમણે ઉદયદીપિકા સં. ૧૭૫૨ માં શ્રાવક મદનસિંહના પ્રશ્નોત્તર રૂપે રચી. તેમાં પ્રશ્ન કાઢવાની વિધિ છે. (મુનિ વિચક્ષણવિજયપાસે). વર્ષપ્રબોધ અથવા મેઘમહોદય નામના ગ્રંથ-માં ૧૩ અધિકારમાંને ૩૫૦૦ શ્લોકમાં ઉત્પાત પ્રકરણ, કર્પૂરચક્ર, પદ્મિ-નીચક્ર મંડલપ્રકરણ, સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણનું ફલ, પ્રત્યેક માસમાં

યાત્મ મતના ભેદનું પ્રદર્શન કરી તેનું ખંડન કર્યું છે ને સાથે
ી દિગંબરોની શ્વેતાંબરો સાથે ૮૪ બોલની જે ભિન્નતા છે તે
ાની શ્વેતાંબરોની માન્યતાનું મંડન કર્યું છે (જુઓ ટિપ્પણી નં.
૮) એક બીજો ધર્મમંજૂષા નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે (અમુદ્રિત)
ા ઢુંઢકોના મંતવ્યોનું ખંડન કર્યું છે-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ આ
ઘવિજયે નાની કૃતિઓ રચી છે.[૫૩૭]

૯૫૮ યશોવિજયયુગમા યશોવિજય, વિનયવિજય અને મેઘવિજય
ે ત્રણ ઉપાધ્યાયોની સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરાંત બીજાઓની સુજ છે,
નીચે ટાંકીએ છીએ. સમર્થ વિદ્વાન્ યશોવિજયના યુગ પછી જૈનોમાં
જુ સુધી એક પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી સંસ્કૃત કૃતિ કોઇએ
દરી નથી એટલે કે ત્યારપછી સંસ્કૃતમાં જૈનસાહિત્ય નહિવત્ થયું.

૯૫૯ ૧૭૦૨મા દયારૂચિ શિ૦ હિતરૂચિએ નલચરિત્ર
(બાલચંદ્રયતિ ભં. કાશી), સં. ૧૭૦૫માં સમયસુંદર શિ૦ હર્ષ-
નંદન તથા સુમતિકલ્લોલે સ્થાનાંગવૃત્તિ ગત ગાથાવૃત્તિ, સં. ૧૭૦૭
માં ત. ધર્મસાગર ઉ૦-શ્રુતસાગર શિ૦ શાંતિસાગરગણિએ રાજસાગર
સૂરિરાજ્યે કલ્પકૌમુદી (કાં છાણી; બુહ્. ૬ નં. ૮૩૩), સં. ૧૭૦૮
માં ઉક્ત ભાવવિજયે વીજાપુરમા ચંપકમાલાચરિત, ત૦ વિજયસિંહ-

---

૫૩૭ આ મેઘવિજય તે વિજયપ્રશસ્તિ પૃ. ૫૯૭-૯૮ મા ઉલ્લેખેલ સં. ૧૬૫૬ માં ઉપાધ્યાય પદ મેળવનાર મેઘવિજયથી જુદા છે આ કવિના સ્વહસ્તલિખિત કેટલાક ગ્રંથો અને પત્રો કિસનગઢના રણજીતમલ્લ નાહટાએ વિજયધર્મસૂરિને આપી દીધેલ પુસ્તકસંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. (જુઓ 'જૈનશાસન' નો ચૈત્ર વદિ ૦)) વીરાત્ ૨૪૩૯ નો અંક પૃ. ૪૨૧ થી ૪૬ માં) કેટલાક ગ્રંથ વિજયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય વિચક્ષણવિજય પાસે અમે જોયા છે. મેઘવિજયની રચનાઓ માટે-જુઓ જૈનશાસનના વીરાત્ ૨૪૩૯ ચૈત્ર વદિ અમાસના અંકમાં પંડિત બહેચરદાસનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય વાચક'. તે પરથી ટુંકમાં મેં તંત્રી તરીકે તારવેલ લેખ 'જૈન શ્વે કૉ. હેરલ્ડ' જુલાઇ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ નો અંક પૃ. ૪૩૦-૩૨, પંડિત હરગોવિન્દદાસની સપ્તસંધાન કાવ્યની પ્રસ્તાવના.

ધ્યાત્મ મતના ભેદનું પ્રદર્શન કરી તેનું ખંડન કર્યું છે ને સાથે
ાથે દિગંબરોની શ્વેતાંબરો સાથે ૮૪ બોલની જે ભિન્નતા છે તે
તાવી શ્વેતાંબરોની માન્યતાનું મંડન કર્યું છે (જુઓ ટિપ્પણી નં.
૧૦૮) એક બીજો ધર્મમંજૂષા નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે (અમુદ્રિત)
ેમા ઢુંઢકોના મંતવ્યોનું ખંડન કર્યું છે-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ આ
ઘવિજયે નાની કૃતિઓ રચી છે.[૫૩૭]

૯૫૮ યશોવિજયયુગમા યશોવિજય, વિનયવિજય અને મેઘવિજય એ ત્રણ ઉપાધ્યાયોની સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરાંત બીજાઓની જુજ છે, તે નીચે ટાંકીએ છીએ. સમર્થ વિદ્વાન્ યશોવિજયના યુગ પછી જૈનોમાં હજુ સુધી એક પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી સંસ્કૃત કૃતિ કોઇએ કરી નથી એટલે કે ત્યારપછી સંસ્કૃતમાં જૈનસાહિત્ય નહિવત્ થયું.

૯૫૯ ૧૭૦૨મા દયારૂચિ શિ૦ હિતરૂચિએ નલચરિત્ર (બાલચંદ્રયતિ ભં. કાશી), સં. ૧૭૦૫માં સમયસુંદર શિ૦ હર્ષનંદન તથા સુમતિકલ્લોલે સ્થાનાંગવૃત્તિ ગત ગાથાવૃત્તિ, સં. ૧૭૦૭ માં ત. ધર્મસાગર ઉ૦-શ્રુતસાગર શિ૦ શાંતિસાગરગણિએ રાજસાગર સૂરિરાજ્યે કલ્પકૌમુદી (કાં છાણી; બુહ્. ૬ નં. ૮૩૩), સં. ૧૭૦૮ માં ઉક્ત ભાવવિજયે વીજાપુરમા ચંપકમાલાચરિત, ત૦ વિજયસિંહ-

---

૫૩૭ આ મેઘવિજય તે વિજયપ્રશસ્તિ પૃ. ૫૯૭-૯૮ મા ઉલ્લેખેલ સં. ૧૬૫૬ માં ઉપાધ્યાય પદ મેળવનાર મેઘવિજયથી જુદા છે આ કવિના સ્વહસ્તલિખિત કેટલાક ગ્રંથો અને પત્રો કિસનગઢના રણજીતમલ્લ નાહટાએ વિજયધર્મસૂરિને આપી દીધેલ પુસ્તકસંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. (જુઓ 'જૈનશાસન' નો ચૈત્ર વદિ ૦)) વીરાત્ ૨૪૩૯ નો અંક પૃ. ૪૨૧ થી ૪૬ માં) કેટલાક ગ્રંથ વિજયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય વિચક્ષણવિજય પાસે અમે જોયાછે. મેઘવિજયની રચનાઓ માટે-જુઓ જૈનશાસનના વીરાત્ ૨૪૩૯ ચૈત્ર વદિ અમાસના અંકમાં પંડિત બહેચરદાસનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય વાચક'. તે પરથી ટુંકમાં મેં તંત્રી તરીકે તારવેલ લેખ 'જૈન શ્વે કૉ. હેરલ્ડ' જુલાઇ-અકટોબર ૧૯૧૫ નો અંક પૃ. ૪૩૦-૩૨, પંડિત હરગોવિન્દદાસની સપ્તસંધાન કાવ્યની પ્રસ્તાવના.

આઠ અધ્યાયમાં રચ્યો (વે. નં. ૨૦૪, પી. ૪ નં. ૧૦૯૫) સં. ૧૭૩૦ માં ત૦ ધીરવિજય લાભવિજય શિ૦ વૃદ્ધિવિજયે ૩૮ ગાથામાં શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન રચ્યું (હા૦ પા૦). સં. ૧૭૩૧મા ત૦ વિજયાનંદ સૂરિ-શાંતિવિજય શિ૦ માનવિજયે અમદાવાદમાં ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ આગેવાન **શાંતિદાસ** (પ્રસિદ્ધ ઓસવાળ ઝવેરી **શાંતિદાસથી** ભિન્ન)ની પ્રાર્થનાથી વૃત્તિસહિત ત્રણ અધિકારમાં ધર્મસંગ્રહ નામનો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમા રચ્યો તેમાં શ્રાવક અને સાધુ-ધર્મ સંબંધી ઘણી બાબતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. (થોડો ભાગ ગૂ૦ ભા૦ સહિત પ્ર૦ જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, મૂળ આખો બે ભાગમાં પ્ર૦ દે૦ લા૦ નં. ૨૬ અને ૪૫). આ ગ્રંથનું સંશોધન શ્રી **યશોવિજય** ઉપાધ્યાયે કર્યું ને તેનો પ્રથમાદર્શ **કાંતિ-વિજય** ગણિએ લખ્યો. ઉક્ત **શાંતિદાસના** પિતા શ્રીમાલી વણિક નામે મતિઆ હતા કે જેમણે હમેશાં ગૃહને દાનશાલા બનાવી તીર્થ-રાજ આદિની યાત્રા કરી સાતે ક્ષેત્રમાં વિત્ત વાપર્યું હતું, અને આ **શાંતિદાસ** પોતે પણ ઉદાર હતા અને તેમણે ગૂજરાતમાં પડેલા દુકાળમાં રંકોને અન્ન વસ્ત્ર ઔષધ આપી જગડુશા જેવી ખ્યાતિ મેળવી હતી; વળી સાધર્મિકોમાં બહુદાન કરી છેવટે પુત્રને પોતાનાં ઘર ને કારભાર સોંપી નિવૃત્ત થઇને સિદ્ધાંતશ્રવણાદિ ધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તે સમયે આ ગ્રંથ રચવાની પ્રાર્થના કરી હતી.

૯૬૪ સં.૧૭૩૧મા ઉદયચંદે મરૂદેશના અનૂપસિંહરાજાની આજ્ઞા-થી મનજી આદિ પંડિતના મનને તોડી પોતાના મતની પ્રમાણથી પુષ્ટિ કરતો **પાંડિત્યદર્પણ** નામનો ગ્રંથ, સં. ૧૭૩૮ માં ખ૦ જિનહર્ષસૂરિ-સુમતિહંસ શિ૦ મતિવર્ધને જગનારિણી નગરીમાં ગૌતમપૃચ્છાપર સુગમવૃત્તિ (કી. ૨ નં. ૩૭૬; વે. નં. ૧૫૯૮)ની રચના કરી. સં. ૧૭૪૫ મા ખ૦ લક્ષ્મીકીર્તિ શિ૦ લક્ષ્મીવલ્લભે ધર્મોપદેશપર વૃત્તિ (જે૦) રચી તથા તેમણે ઉત્તરાધ્યયન પર વૃત્તિ અને કલ્પ-સૂત્રપર કલ્પદ્રુમકલિકા નામની રચેલી વૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે. (જૈ. પ્ર. પૃ. ૪૨)

આઠ અધ્યાયમાં રચ્યો (વે. નં. ૨૦૪, પી. ૪ નં. ૧૦૯૫) સં. ૧૭૩૦ માં ત૦ ધીરવિજય લાભવિજય શિ૦ વૃદ્ધિવિજયે ૩૮ ગાથામાં શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન રચ્યું (હા૦ પા૦). સં. ૧૭૩૧મા ત૦ વિજયાનંદ સૂરિ-શાંતિવિજય શિ૦ માનવિજયે અમદાવાદમાં ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ આગેવાન **શાંતિદાસ** (પ્રસિદ્ધ ઓસવાળ ઝવેરી શાંતિદાસથી ભિન્ન)ની પ્રાર્થનાથી વૃત્તિસહિત ત્રણ અધિકારમાં ધર્મસંગ્રહ નામનો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમા રચ્યો તેમાં શ્રાવક અને સાધુ-ધર્મ સંબંધી ઘણી બાબતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. (થોડો ભાગ ગૂ૦ ભા૦ સાહિત પ્ર૦ જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, મૂળ આખો બે ભાગમાં પ્ર૦ દે૦ લા૦ નં. ૨૬ અને ૪૫). આ ગ્રંથનું સંશોધન શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું ને તેનો પ્રથમાદર્શ કાંતિ-વિજય ગણિએ લખ્યો. ઉક્ત **શાંતિદાસ**ના પિતા શ્રીમાલી વણિક નામે મતિઆ હતા કે જેમણે હમેશાં ગૃહને દાનશાલા બનાવી તીર્થ-રાજ આદિની યાત્રા કરી સાતે ક્ષેત્રમાં વિત્ત વાપર્યું હતું, અને આ **શાંતિદાસ** પોતે પણ ઉદાર હતા અને તેમણે ગૂજરાતમાં પડેલા દુકાળમાં રંકોને અન્ન વસ્ત્ર ઔષધ આપી જગડુશા જેવી ખ્યાતિ મેળવી હતી; વળી સાધર્મિકોમાં બહુદાન કરી છેવટે પુત્રને પોતાનાં ઘર ને કારભાર સોપી નિવૃત્ત થઇને સિદ્ધાંતશ્રવણાદિ ધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તે સમયે આ ગ્રંથ રચવાની પ્રાર્થના કરી હતી.

૯૬૪ સં.૧૭૩૧મા ઉદયચંદે મરૂદેશના અનૂપસિંહરાજાની આજ્ઞા-થી મનજી આદિ પંડિતના મનને તોડી પોતાના મતની પ્રમાણથી પુષ્ટિ કરતો **પાંડિત્યદર્પણ** નામનો ગ્રંથ, સં. ૧૭૩૮ માં ખ૦ જિનહર્ષસૂરિ-સુમતિહંસ શિ૦ મતિવર્ધને જગતારિણી નગરીમાં ગૌતમપૃચ્છાપર સુગમવૃત્તિ (કી. ૨ નં. ૩૭૬; વે. નં. ૧૫૯૮)ની રચના કરી. સં. ૧૭૪૫ મા ખ૦ લક્ષ્મીકીર્તિ શિ૦ લક્ષ્મીવલ્લભે ધર્મોપદેશપર વૃત્તિ (જે૦) રચી તથા તેમણે ઉત્તરાધ્યયન પર વૃત્તિ અને કલ્પ-સૂત્રપર કલ્પદ્રુમકલિકા નામની રચેલી વૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે. (જૈ૰. પ્ર. પૃ. ૪૨)

સ્તવન સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કાં. છાણી. પ્ર. આ૦ સમિતિ) અને સં. ૧૭૯૧ મા ત્યાં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ સ્તવન (જૈનધર્મવર સંસ્તવન) સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત (પી. ૫; ૧૭૦) રચ્યાં. તે દરેકમાં મૂલ જે સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ કરી છે તે એવી રીતે કે તે દરેક શ્લોકનું છેલ્લું પદ તે સ્વરચિત સ્તવનોના દરેક શ્લોકના ચોથા પદ તરીકે આવે. તેમણે યશોવિજયના નયોપદેશ પર લઘુ વૃત્તિ (પ્ર. જૈ. ધ.) તથા પ્રતિમાશતક પર લઘુ ટીકા (પ્ર. આ. સભા) પણ રચી છે.

૯૬૯ સં. ૧૭૯૨ મા પંક્તિપનાકા નામનો ગ્રંથ રચાયો (કાં. વડો), સં. ૧૭૯૩ માં ત. વિમલકીર્તિ શિ૦ વિમલ સૂરિએ ઉપદેશશતક (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) અને સં. ૧૭૯૭ માં રત્નચંદ્રે નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર ટિપ્પન (ચુનીજી ભં. કાશી), (વો) તેજસિંહે સં. ૧૭૯૮ માં સિદ્ધાન્તશતક (પ્ર. કા) તથા દૃષ્ટાન્તશતક (પ્ર. જૈન કથા રત્નકોષ ભાગ ૫ માં) રચ્યા.

૯૭૦ આ શતકના અંતમાં યા ૧૯ મા શતકના પ્રારંભમાં– તપાગચ્છના વિજયદયા સૂરિના રાજ્યમાં (સં. ૧૭૮૫-૧૮૦૯) ભાવસાગર શિષ્ય વિનીતસાગરના શિષ્ય ભોજસાગરે જૈનાર્કિકસુધીનો દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા નામનો ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો. (હિંદી અનુવાદ સહિત પ્ર. પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ). તેમાં ૧૫ અધ્યાયોમાં દ્રવ્ય ગુણ, પર્યાયનું સ્વરૂપ તથા પ્રમાણ અને નય પર વિચારણા પ્રાચીન આગમ અને સન્મતિ આદિ ગ્રંથોની પુષ્ટિ પ્રમાણ સહિત બનાવેલ છે. આમા કિંચિત્ રચના યશોવિજયના પોતાના ગૂજરાતી દ્રવ્યગુણ પર્યાયરાસ પર લખેલ ભાષાવિવરણ પરથી કરી છે. યશોવિજયે મલ્લવાદીના નયચક્રને બરાબર ગોઠવી કરેલ નયચક્રતુંબ સં. ૧૭૧૪નો લખેલો પાટણના હાલાભાઇ ભંડારના દા. ૫૯ માં વિદ્યમાન છે.

સ્તવન સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કાં.. છાણી. પ્ર. આ૦ સમિતિ) અને સં. ૧૭૯૧ મા ત્યાં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ સ્તવન (જૈનધર્મવર સંસ્તવન) સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત (પી. ૫; ૧૭૦) રચ્યાં. તે દરેકમાં મૂલ જે સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ કરી છે તે એવી રીતે કે તે દરેક શ્લોકનું છેલ્લું પદ તે સ્વરચિત સ્તવનોના દરેક શ્લોકના ચોથા પદ તરીકે આવે. તેમણે યશોવિજયના નયોપદેશ પર લઘુ વૃત્તિ (પ્ર. જૈ. ધ.) તથા પ્રતિમાશતક પર લઘુ ટીકા (પ્ર. આ. સભા) પણ રચી છે.

૯૬૯ સં. ૧૭૯૨ મા પંક્તિપતાકા નામનો ગ્રંથ રચાયો (કાં. વડો), સં. ૧૭૯૩ માં ત. વિમલકીર્ત્તિ શિ૦ વિમલ સૂરિએ ઉપદેશશતક (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) અને સં. ૧૭૯૭ માં રત્નચંદ્રે નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર ટિપ્પન (ચુનીજી ભં. કાશી), (વો) તેજસિંહે સં. ૧૭૯૮ માં સિદ્ધાન્તશતક (પ્ર. કા) તથા દૃષ્ટાન્તશતક (પ્ર. જૈન કથા રત્નકોષ ભાગ ૫ માં) રચ્યા.

૯૭૦ આ શતકના અંતમાં યા ૧૯ મા શતકના પ્રારંભમાં–તપાગચ્છના વિજયદયા સૂરિના રાજ્યમાં (સં. ૧૭૮૫-૧૮૦૯) ભાવસાગર શિષ્ય વિનીતસાગરના શિષ્ય ભોજસાગરે જૈનદિક્ સુશીનો દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા નામનો ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો (હિંદી અનુવાદ સહિત પ્ર. પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ). તેમાં ૧૫ અધ્યાયોમાં દ્રવ્ય ગુણ, પર્યાયનું સ્વરૂપ તથા પ્રમાણ અને નય પર વિચારણા પ્રાચીન આગમ અને સન્મતિ આદિ ગ્રંથોની પુષ્ટિ પ્રમાણ સહિત બનાવેલ છે. આમા કિંચિત્ રચના યશોવિજયના પોતાના ગૂજરાતી દ્રવ્યગુણ પર્યાયરાસ પર લખેલ ભાષાવિવરણ પરથી કરી છે. યશોવિજયે મલ્લવાદીના નયચક્રને બરાબર ગોઠવી કરેલ નયચક્રનું બ સં. ૧૭૧૪નો લખેલો પાટણના હાલાભાઇ ભંડારના દા. ૫૯ માં વિદ્યમાન છે.

૯૭૨ ગદ્યસાહિત્ય—યોગી મહાત્મા આનંદઘનની ચોવીશી પૈકી ૨૨ સ્તવનો પર યશોવિજયે બાલાવબોધ કર્યો હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે હજુ પ્રાપ્ત થયો નથી. તે ઉપરાંત તેમણે પંચનિર્ગ્રંથી (પ્રા.) પર (લ. સં. ૧૭૨૩) અને પોતાના ગ્રંથ નામે અધ્યાત્મમત પરીક્ષા અને જ્ઞાનસાર પર બાલાવબોધ કર્યા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની ગૂજરાતી પદ્ય કૃતિઓ નામે દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાય રાસ, ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્તવન, ૧૫૦ ગાથાના મહાવીર સ્તવન (સં. ૧૭૩૩), સમ્યકત્વના ૭ સ્થાન સ્વરૂપ ચોપાઈ (સં. ૧૭૩૩) પર પણ બાલાવબોધ રચ્યા છે. વિચારબિંદુ એ પોતાના ધર્મ-પરીક્ષાના વાર્તિક તરીકે પ્રશ્નોત્તર રૂપે ગદ્યમાં રચેલ છે. સત્યવિજય શિ. વૃદ્ધિવિજયે ઉપદેશમાલાનો બાલાવબોધ (સં. ૧૭૧૦ કે ૧૭૩૩) રચ્યો તેમાં યશોવિજયે સહાય આપી છે. સં. ૧૬૬૫ માં વિજયદેવ-સૂરિના રાજ્યે 'લોકનાલ'નો બાલાવબોધ કરનાર જશવિજય તે વિમલહર્ષના શિષ્ય હોઇ આ યશોવિજયથી ભિન્ન છે; પાલીતાણામાં મુનિ કર્પૂરવિજયના ભંડારમાં એક યશોવિજયની સં. ૧૬૬૫ ની ધાતુપાઠની લખેલી પ્રત છે તે પણ આ યશોવિજય નહિ, પણ ઉક્ત વિમલહર્ષ શિષ્ય હોવા ઘટે છતાં તે જોઈ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર એક યશોવિજયગણીએ ગૂજરાતી ટબો (પ્ર. કા.) કર્યો છે તે તો આપણા આ નૈયાયિક યશોવિજય હોવા ઘટે કારણ કે તેમણે સંસ્કૃતમાં તે સૂત્રના ભાષ્ય પર વૃત્તિ કરી છે, પણ પં. સુખલાલજી તેને તેથી ભિન્ન માને છે. તે ટબાકારે તત્ત્વાર્થના દિગંબરી સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિને માન્ય સૂત્રપાઠને લઇ તેના પર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટબો લખ્યો છે. અને ટબો લખતાં તેમણે જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર અને દિગંબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે ત્યાં સર્વત્ર શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરીનેજ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે. આમ સૂત્રપાઠ દિગંબરીય છતાં અર્થ શ્વેતાંબરીય છે,—જુઓ પં. સુખલાલજીની તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂજરાતી વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮-૫૦.

૯૭૨ ગદ્યસાહિત્ય—યોગી મહાત્મા આનંદઘનની ચોવીશી ની ૨૨ સ્તવનો પર યશોવિજયે બાલાવબોધ કર્યો હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે હજુ પ્રાપ્ત થયો નથી. તે ઉપરાંત તેમણે પંચનિર્ગ્રંથી (પ્રા.) પર (લ. સં. ૧૭૨૩) અને પોતાના ગ્રંથ નામે અધ્યાત્મમત પરીક્ષા અને જ્ઞાનસાર પર બાલાવબોધ કર્યા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની ગૂજરાતી પદ્ય કૃતિઓ નામે દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાય રાસ, ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્તવન, ૧૫૦ ગાથાના મહાવીર સ્તવન (સં. ૧૭૩૩), સમ્યક્ત્વના ૭ સ્થાન સ્વરૂપ ચોપઈ (સં. ૧૭૩૩) પર પણ બાલાવબોધ રચ્યા છે. વિચારબિંદુ એ પોતાના ધર્મ-પરીક્ષાના વાર્તિક તરીકે પ્રશ્નોત્તર રૂપે ગદ્યમાં રચેલ છે. સત્યવિજય શિ. વૃદ્ધિવિજયે ઉપદેશમાલાનો બાલાવબોધ (સં. ૧૭૧૦ કે ૧૭૩૩) રચ્યો તેમાં યશોવિજયે સહાય આપી છે. સં. ૧૬૬૫ માં વિજયદેવ-સૂરિના રાજ્યે 'લોકનાલ'નો બાલાવબોધ કરનાર જશવિજય તે વિમલહર્ષના શિષ્ય હોઇ આ યશોવિજયથી ભિન્ન છે; પાલીતાણામાં મુનિ કર્પૂરવિજયના ભંડારમાં એક યશોવિજયની સં. ૧૬૬૫ ની ધાતુપાઠની લખેલી પ્રત છે તે પણ આ યશોવિજય નહિ, પણ ઉક્ત વિમલહર્ષ શિષ્ય હોવા ઘટે છતાં તે જોઈ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર એક યશોવિજયગણીએ ગૂજરાતી ટબો (પ્ર. કા.) કર્યો છે તે તો આપણા આ નૈયાયિક યશોવિજય હોવા ઘટે કારણ કે તેમણે સંસ્કૃતમાં તે સૂત્રના ભાષ્ય પર વૃત્તિ કરી છે, પણ પં. સુખલાલજી તેને તેથી ભિન્ન માને છે. તે ટબાકારે તત્ત્વાર્થના દિગંબરી સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિને માન્ય સૂત્રપાઠને લઇ તેના પર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટબો લખ્યો છે. અને ટબો લખતાં તેમણે જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર અને દિગંબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે ત્યાં સર્વત્ર શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરીનેજ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે. આમ સૂત્રપાઠ દિગંબરીય છતાં અર્થ શ્વેતાંબરીય છે,—જુઓ પં. સુખલાલજીની તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગુજરાતી વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮-૫૦.

કૃત પૂજા પંચાશિકા પર, ૧૭૬૭માં ત૦ રવિકુશલ શિ. દેવકુશલે શત્રુંજય માહાત્મ્ય પર, ૧૭૭૨ માં જિનવિજયે જીવાભિગમ પર, ૧૭૭૪ માં રાજનગરમાં ત૦ ઉત્તમસાગર શિ. ન્યાયસાગરે સ્વકૃત ગૂજરાતી સમ્યકત્વ વિચાર ગર્ભિત મહાવીર જિનસ્ત. પર (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૩), ૧૭૮૪ માં ત. વિજયાનંદસૂરિ-હંસવિજય શિ. ધીરવિજયે મૌનેકાદશીકથા પર, દેવચંદ્રે ગુરૂ પટ્ત્રિંશિકા પર, ૧૭૯૮માં ભોજસાગરે રત્નશેખરસૂરિ કૃત આચાર પ્રદીપ પર, સં. ૧૬૯૮ પહેલાં હંસરત્ને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૩), ૧૭૯૯ માં ત૦ વિજયદાનસૂરિ-ગંગવિજય-મેઘવિજય-ભાણુવિજય શિ૦ લક્ષ્મીવિજયે અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર પર, ૧૭૯૯ (લ. સં.) દેવચંદ્રે સ્વકૃત ચોવીસી પર, સં. ૧૮૦૦ પહેલાં ત૦ વિજયસિંહ-ગજવિજય-ગુણવિજય-જ્ઞાનવિજય શિ. બુધવિજયે યોગશાસ્ત્ર પર (ખેડા ભં.), ૧૮૦૦ માં ભાનુવિજયે ભાવદેવકૃત પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર પર બાળાવબોધ રચ્યા છે. તે સિવાય, ધર્મસિંહે સમવાયાંગ હુંડી વગેરે, ખ૦ જિનહર્ષે ત. જિનસુંદર સૂરિકૃત દીવાળી કલ્પ પર ગૂ૦ વાર્તિક, જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સપ્તનયપર વિવરણ, અને દેવચંદ્રે ૧૭૭૬માં આગમસાર અને સં. ૧૭૯૬ માં નવાનગરમાં વિચારસાર, ગદ્યમાં રચેલ છે. કર્તાના નામ વગર જુદે જુદે સમયે લખાયેલા બાળાવબોધ ઘણા મળી આવે છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્ર કર્યો નથી.

૯૭૫. કાવ્ય સાહિત્ય—'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' બીજા ભાગમાં ઉલ્લેખેલા કવિઓની સંખ્યા ૧૮૦ લગભગ અને કૃતિઓની ૪૦૦ ઉપરાંત છે. અત્ર અવકાશાભાવે તે સર્વેના તેમજ બીજા સાંપરેલા કવિઓ અને કૃતિઓના વિવેચનમાં ઉતર્યા વગર માત્ર તે કવિઓનો નામનિર્દેશ કરી સંતોષ લઇશું, અને વિસ્તારથી વિવરણ કરવાનું તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના માટે રાખીશું:—

૯૭૬. આનંદઘન સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૧૩ લગભગ, વિનયવિજય ૧૬૯૬-૧૭૩૮, યશોવિજય ૧૭૦૦-૧૭૪૩ (કે જે ત્રણ

કૃત પૂજા પંચાશિકા પર, ૧૭૬૭માં ત૦ રવિકુશલ શિ. દેવકુશલે શત્રુંજય માહાત્મ્ય પર, ૧૭૭૨ માં જિનવિજયે જીવાભિગમ પર, ૧૭૭૪ માં રાજનગરમાં ત૦ ઉત્તમસાગર શિ. ન્યાયસાગરે સ્વકૃત ગૂજરાતી સમ્યકત્વ વિચાર ગર્ભિત મહાવીર જિનસ્ત. પર (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૩), ૧૭૮૪ માં ત. વિજયાનંદસૂરિ-હંસવિજય શિ. ધીરવિજયે એકાદશીકથા પર, દેવચંદ્રે ગુરુ પટ્ત્રિંશિકા પર, ૧૭૯૮માં ભોજસાગરે રત્નશેખરસૂરિ કૃત આચાર પ્રદીપ પર, સં. ૧૬૯૮ પહેલાં હંસરત્ને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૩), ૧૭૯૯ માં ત૦ વિજયદાનસૂરિ-ગંગવિજય-મેઘવિજય-ભાણુવિજય શિ૦ લક્ષ્મીવિજયે અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર પર, ૧૭૯૯ (લ. સં.) દેવચંદ્રે સ્વકૃત ચોવીસી પર, સં. ૧૮૦૦ પહેલાં ત૦ વિજયસિંહ-ગજવિજય-ગુણુવિજય-જ્ઞાનવિજય શિ. બુધવિજયે યોગશાસ્ત્ર પર (ખેડા ભં.), ૧૮૦૦ માં ભાનુવિજયે ભાવદેવકૃત પાર્શ્વનાથચરિત્ર પર બાળાવબોધ રચ્યા છે. તે સિવાય, ધર્મસિંહે સમવાયાંગ હુંડી વગેરે, ખ૦ જિનહર્ષે ત. જિનસુંદર સૂરિકૃત દીવાળી કલ્પ પર ગૂ૦ વાર્તિક, જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સપ્તનયપર વિવરણ, અને દેવચંદ્રે ૧૭૭૬માં આગમસાર અને સં. ૧૭૯૬ માં નવાનગરમાં વિચારસાર, ગદ્યમાં રચેલ છે. કર્તાના નામ વગર જુદે જુદે સમયે લખાયેલા બાળાવબોધ ઘણા મળી આવે છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્ર કર્યો નથી.

૯૭૫. **કાવ્ય સાહિત્ય**—'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' બીજા ભાગમાં ઉલ્લેખેલા કવિઓની સંખ્યા ૧૮૦ લગભગ અને કૃતિઓની ૪૦૦ ઉપરાંત છે. અત્ર અવકાશાભાવે તે સર્વેના તેમજ બીજા સાંપડેલા કવિઓ અને કૃતિઓના વિવેચનમાં ઉતર્યા વગર માત્ર તે કવિઓના નામનિર્દેશ કરી સંતોષ લઇશું, અને વિસ્તારથી વિવરણ કરવાનું તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના માટે રાખીશું:—

૯૭૬. આનંદઘન સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૧૩ લગભગ, વિનયવિજય ૧૬૬૬-૧૭૩૮, યશોવિજય ૧૭૦૦-૧૭૪૩ (કે જે ત્રણ

વિબુધવિજય ૧૭૩૧, આણંદમુનિ ૧૭૩૧–૮, ખેતો, જયસાગર, શાંતિદાસ શ્રા૦, સુરવિજય ૧૭૩૨, અમરસાગર, ચંદ્રવિજય ૧૭૩૨ થી ૪૯ વચ્ચે, રત્નવર્દ્ધન ૧૭૩૩, ચંદ્રવિજય (૨), જિનવિજય, પદ્મનિધાન ૧૭૩૪, દીપવિજય ૧૭૩૫–૮૪, તેજપાલ ૧૭૩૫-૪૫, અજીતચંદ, આણંદરુચિ, કેશવદાસ, દયાતિલક, નયનશેખર ૧૭૩૬, અભયકુશલ, જ્ઞાનકીર્તિ ૧૭૩૭, કનકવિલાસ ૧૭૩૮, મેઘવિજય, સુમતિવિજય ૧૭૩૯, દીપસૌભાગ્ય ૧૭૩૯–૪૭, આણંદસૂરિ, હુરખચંદ ૧૭૪૦, તિલકચંદ્ર, પ્રાગજી, લક્ષ્મીરત્ન ૧૭૪૧, કીર્તિ-સાગરસૂરિ શિષ્ય, જીવરાજ, માણિક્યવિજય ૧૭૪૨, જ્ઞાનસાગર શિ૦ ૧૭૪૩, નયવિજય ૧૭૪૪, અમરચંદ, કુશલસાગર (કેશવ), ખેમો ૧૭૪૫, શીલવિજય ૧૭૪૬, યશોવર્ધન ૧૭૪૭, કુશલલાભ (૨) ૧૭૪૮, ઋષભસાગર ૧૭૪૮ (?), વિનીતવિમલ ૧૭૪૯ પહેલાં, આ સર્વે ૧૮ મા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થયા.

૯૭૭ ઉદયરત્ન ૧૭૪૯–૧૭૯૯, કમલહર્ષ, જિનલબ્ધિ, સૌભાગ્યવિજય ૧૭૫૦, **નેમવિજય** ૧૭૫૦–૧૭૮૭, જિનવિજય (૨), બાલ ૧૭૫૧, પ્રીતિસાગર ૧૭૫૨, વિનયચંદ્ર ૧૭૫૨–૫૫, પ્રેમરાજ ૧૭૫૩ પહેલાં, કેસરવિમલ ૧૭૫૪–૬, ઋદ્ધિવિજય ૧૭-૫૪–૭૦, ગોડીદાસ ૧૭૫૫, હંસરત્ન ૧૭૫૫–૮૬, મોહનવિજય ૧૭૫૫–૧૭૮૩, જસવંતસાગર, મોહનવિમલ, લક્ષ્મણ ૧૭૫૮, દેવવિ-જય (૩) ૧૭૬૦–૯૫, રામવિજય (૨) ૧૭૬૦–૮૮, ગંગમુનિ, લક્ષ્મી-વિનય, લબ્ધિવિજય (૨) ૧૭૬૧, જિનસુંદરસૂરિ, પ્રેમવિજય, રામ-વિમલ ૧૭૬૨, લાધાશાહ ૧૭૬૪–૯૫, નેમિદાસ શ્રાવક ૧૭૬૫–૬, તેજસિંહ ૧૭૬૬, દેવચંદ્ર ૧૭૬૬–૧૭૮૮, ન્યાયસાગર ૧૭૬૬–૮૪, કાન્તિવિમલ ૧૭૬૭, જીવસાગર ૧૭૬૮, ભાવપ્રભસૂરિ (પૂર્વનામ-ભાવરત્ન) ૧૭૬૯-૧૭૯૯, સુખસાગર ૧૭૬૯, લબ્ધિ-સાગર (૨) ૧૭૭૦, ચતુર, જિનસુખસૂરિ ૧૭૭૧, રામવિજય (૧) ૧૭૭૧–૭૩, ગંગવિજય ૧૭૭૨–૭૭, ચતુરસાગર ૧૭૭૨, લાલરત્ન

વિબુધવિજય ૧૭૩૧, આણંદમુનિ ૧૭૩૧-૮, ખેતો, જયસાગર, શાંતિદાસ શ્રા૦, સુરવિજય ૧૭૩૨, અમરસાગર, ચંદ્રવિજય ૧૭૩૨ થી ૪૯ વચ્ચે, રત્નવર્દ્ધન ૧૭૩૩, ચંદ્રવિજય (૨), જિનવિજય, પદ્મનિધાન ૧૭૩૪, દીપવિજય ૧૭૩૫-૮૪, તેજપાલ ૧૭૩૫-૪૫, અજીતચંદ, આણંદરુચિ, કેશવદાસ, દયાતિલક, નયનશેખર ૧૭૩૬, અભયકુશલ, જ્ઞાનકીર્ત્તિ ૧૭૩૭, કનકવિલાસ ૧૭૩૮, મેઘવિજય, સુમતિવિજય ૧૭૩૯, દીપસૌભાગ્ય ૧૭૩૯-૪૭, આણંદસૂરિ, હરખચંદ ૧૭૪૦, તિલકચંદ્ર, પ્રાગજી, લક્ષ્મીરત્ન ૧૭૪૧, કીર્ત્તિસાગરસૂરિ શિષ્ય, જીવરાજ, માણિક્યવિજય ૧૭૪૨, જ્ઞાનસાગર શિ૦ ૧૭૪૩, નયવિજય ૧૭૪૪, અમરચંદ, કુશલસાગર (કેશવ), ખેમો ૧૭૪૫, શીલવિજય ૧૭૪૬, યશોવર્ધન ૧૭૪૭, કુશલલાભ (૨) ૧૭૪૮, ઋષભસાગર ૧૭૪૮ (?), વિનીતવિમલ ૧૭૪૯ પહેલાં, આ સર્વે ૧૮ મા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થયા.

૯૭૭ ઉદયરત્ન ૧૭૪૯-૧૭૯૯, કમલહર્ષ, જિનલબ્ધિ, સૌભાગ્યવિજય ૧૭૫૦, નેમવિજય ૧૭૫૦-૧૮૦૭, જિનવિજય (૨), બાલ ૧૭૫૧, પ્રીતિસાગર ૧૭૫૨, વિનયચંદ્ર ૧૭૫૨-૫૫, પ્રેમરાજ ૧૭૫૩ પહેલાં, કેસરવિમલ ૧૭૫૪-૬, ઋદ્ધિવિજય ૧૭-૫૪-૭૦, ગોડીદાસ ૧૭૫૫, હંસરત્ન ૧૭૫૫-૮૬, મોહનવિજય ૧૭૫૫-૧૭૮૩, જસવંતસાગર, મોહનવિમલ, લક્ષ્મણ ૧૭૫૮, દેવવિજય (૩) ૧૭૬૦-૯૫, રામવિજય (૨) ૧૭૬૦-૮૮, ગંગમુનિ, લક્ષ્મીવિનય, લબ્ધિવિજય (૨) ૧૭૬૧, જિનસુંદરસૂરિ, પ્રેમવિજય, રામવિમલ ૧૭૬૨, લાધાશાહ ૧૭૬૪-૯૫, નેમિદાસ શ્રાવક ૧૭૬૫-૬, તેજસિંહ ૧૭૬૬, દેવચંદ ૧૭૬૬-૧૮૦૮, ન્યાયસાગર ૧૭૬૬-૮૪, કાન્તિવિમલ ૧૭૬૭, જીવસાગર ૧૭૬૮, ભાવપ્રભસૂરિ (પૂર્વનામ-ભાવરત્ન) ૧૭૬૯-૧૭૯૯, સુખસાગર ૧૭૬૯, લબ્ધિસાગર (૨) ૧૭૭૦, ચતુર, જિનસુખસૂરિ ૧૭૭૧, રામવિજય (૧) ૧૭૭૧-૭૩, ગંગવિજય ૧૭૭૨-૭૩, ચતુરસાગર ૧૭૭૨, લાલરત્ન

વિક્રમાદિત્ય રાસ અને માનસાગરે વિક્રમાદિત્ય સુત વિક્રમસેન રાસ સં. ૧૭૨૪માં, લક્ષ્મીવલ્લભે વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ રાસ ૧૭૨૭; લીલાવતી રાસ ઉક્ત લાભવર્ધને તેમજ કુશલધીરે ૧૭૨૮માં, અને ઉદયરત્ને સં. ૧૭૬૭માં, તે કુશલધીરે ભોજચરિત્ર ચો. ૧૭૨૯ માં, નિત્યસૌભાગ્યે નંદબત્રીશી સં. ૧૭૩૧ માં, ધર્મવર્ધને શનિશ્ચર વિક્રમ ચો. ૧૭૩૬ લગભગ, કાન્તિવિમલે વિક્રમકનકાવતી રાસ ૧૭૬૭માં, નિત્યલાભે સદેવંત સાવલિંગા રાસ ૧૭૮૨માં રચેલ છે. આ ઉપરાંત જૈનકથાનાયકો-નાયિકાઓ પર, સતીઓ પર અનેક રચનાઓ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ વિસ્તારભયથી અત્ર કરવામાં આવ્યો નથી. વિદ્યાવિલાસની કથાની ખ્યાતિ આ શતકમાં પણ હતી; અને તેના પર જિનહર્ષે સં. ૧૭૧૧માં અને અમરચંદે સં. ૧૭૪૫માં રાસ રચેલ છે.

૯૮૦ પદો એટલે ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત ટુંકાં ગીતો હીંદી કવિઓ નામે કબીર, મીરાંબાઈ, પછી સુરદાસ આદિએ પુષ્કળ ગાયાં છે. ગૂર્જરસાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાએ તેની પહેલ કરી છે. જૈન ગૂર્જર સાહિત્યમા સમયસુંદરે ૧૭મા શતકમાં શરૂઆત કરેલી જણાય છે, ને તે વખતે તેને ગીતો-અધ્યાત્મ ગીતો કહેવામાં આવતાં. ખરા વૈરાગ્ય ને ભાવપ્રેરક રૂપકમય અને ભક્તિપ્રધાન પદો રચવામાં આ સૈકાના આનંદઘન ચઢી જાય છે; તેમનું જોઇને તેમના સમકાલીન વિનયવિજય અને યશોવિજયે સુંદર પદો પોતાના હૃદયની ઉત્કટ લાગણીના ઉદ્‌ગાર રૂપે રચ્યાં લાંબા લહેકાથી ગવાતા 'શલોકા'ની રચના પણ આ શતકમાં પ્રથમ થઈ જણાય છે. દા. ત. ૧૭૪૯ પહેલાં વિનીતવિમલકૃત આદિનાથ શલોકો, ઉદયરત્નકૃત નેમિનાથ શલોકો, શાલિભદ્ર શલોકો (સં. ૧૭૭૦) અને ભરતબાહુબલિનો શલોકો સં. ૧૭૯૫; દેવવિજયનો શંખેશ્વર શલોકો સં. ૧૭૮૪, મોનીમાલકૃત નેમિ શલોકો સં. ૧૭૯૮.

૯૮૧ શૃંગારની છાંટવાળાં નેમ રાજુલના બારમાસ, સ્થૂલભદ્ર

વિક્રમાદિત્ય રાસ અને માનસાગરે વિક્રમાદિત્ય સુત વિક્રમસેન રાસ સં. ૧૭૨૪માં, લક્ષ્મીવલ્લભે વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ રાસ ૧૭૨૭; લીલાવતી રાસ ઉક્ત લાભવર્ધને તેમજ કુશલધીરે ૧૭૨૮માં, અને ઉદયરત્ને સં. ૧૭૬૭માં, તે કુશલધીરે ભોજચરિત્ર ચો. ૧૭૨૯ માં, નિત્યસૌભાગ્યે નંદબત્રીશી સં. ૧૭૩૧ માં, ધર્મવર્ધને શનિશ્ચર વિક્રમ ચો. ૧૭૩૬ લગભગ, કાન્તિવિમલે વિક્રમકનકાવતી રાસ ૧૭૬૭માં, નિત્યલાભે સદેવંત સાવલિંગા રાસ ૧૭૮૨માં રચેલ છે. આ ઉપરાંત જૈનકથાનાયકો-નાયિકાઓ પર, સતીઓ પર અનેક રચનાઓ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ વિસ્તારભયથી અત્ર કરવામાં આવ્યો નથી. વિદ્યાવિલાસની કથાની ખ્યાતિ આ શતકમાં પણ હતી; અને તેના પર જિનહર્ષે સં. ૧૭૧૧માં અને અમરચંદે સં. ૧૭૪૫માં રાસ રચેલ છે.

૯૮૦ પદો એટલે ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત ટુંકાં ગીતો હીંદી કવિઓ નામે કબીર, મીરાંબાઈ, પછી સુરદાસ આદિએ પુષ્કળ ગાયાં છે. ગૂર્જરસાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાએ તેની પહેલ કરી છે. જૈન ગૂર્જર સાહિત્યમા સમયસુંદરે ૧૭મા શતકમાં શરૂઆત કરેલી જણાય છે, ને તે વખતે તેને ગીતો-અધ્યાત્મ ગીતો કહેવામાં આવતાં. ખરા વૈરાગ્ય ને ભાવપ્રેરક રૂપકમય અને ભક્તિપ્રધાન પદો રચવામાં આ સૈકાના આનંદઘન ચઢી જાય છે; તેમનું જોઇને તેમના સમકાલીન વિનયવિજય અને યશોવિજયે સુંદર પદો પોતાના હૃદયની ઉત્કટ લાગણીના ઉદ્ગાર રૂપે રચ્યાં લાંબા લહેકાથી ગવાતા 'શલોકા'ની રચના પણ આ શતકમાં પ્રથમ થઈ જણાય છે. દા. ત. ૧૭૪૯ પહેલાં વિનીતવિમલકૃત આદિનાથ શલોકો, ઉદયરત્નકૃત નેમિનાથ શલોકો, શાલિભદ્ર શલોકો (સં. ૧૭૭૦) અને ભરત બાહુબલિનો શલોકો સં. ૧૭૯૫; દેવવિજયનો શંખેશ્વર શલોકો સં. ૧૭૮૪, મોતીમાલુકૃત નેમિ શલોકો સં. ૧૭૯૮.

૯૮૧ શૃંગારની છાંટવાળાં નેમ રાજુલના બારમાસ, સ્થૂલભદ્ર

લોકો અને લાધાશાહ કૃત શિવચંદ રાસ, ૧૭૯૭માં પુણ્યરત્ન (૨) ત ન્યાયસાગર નિર્વાણ રાસ, ૧૭૯૮માં નિત્યલાભકૃત વિદ્યાસાગર સૂરિ રાસ તથા હરખચંદ કૃત માણેકદેવીનો રાસ તથા ૧૭૯૯ પછી ઉત્તમવિજયકૃત જિનવિજય નિર્વાણ રાસ.

૯૮૩ દાર્શનિક વિષયપર-દ્રવ્યાનુયોગ પર રાસ રચવાની પહેલ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસ રચી કરી. 'રાસ' સામાન્યતઃ કથા ઉપર નાયકના યશોગાન કરવા અર્થે રચાતો-એ શબ્દ ત્યાં વપરાતો. તે સિવાયના વિષય પરત્વે રાસ એટલે રસમય શબ્દોમાં પદ્ય ઘટના એ અર્થમા હવે વપરાયો. એવામા માનવિજયકૃત નયવિચાર-સાત નયનો રાસ, હેમરાજકૃત સં. ૧૭૨૬ માં નયચક્ર રાસ રચાયા. ઉપદેશ અને અધ્યાત્મ વિષયે અનુવાદ રૂપે હીરમુનિએ સં. ૧૭૨૭ મા ઉપદેશ રત્નકોશ ચો. અને દેવચંદે ૧૭૬૬ માં ધ્યાનદીપિકા ચો. અને સં. ૧૭૭૭ માં રંગવિલાસે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ચો. ની રચના કરી. દેવચંદ તો ખરેખર અધ્યાત્મરસિક પંડિત હતા તેથી તેમની પ્રાયઃ સર્વ કૃતિમાં અધ્યાત્મ ઝળકે છે. નેમિદાસ શ્રાવકની સં. ૧૭૬૬ ની ધ્યાનમાલા સ્વતંત્ર કૃતિ છે.

૯૮૪ વૈદકના વિષયપર અત્યાર સુધી ગૂજરાતી ભાષામાં કોઇએ પદ્યમય રચના કરી નહોતી તે આ શતકમાં નયનશેખરે સં. ૧૭૩૬ માં યોગરત્નાકર ચો. રચીને કરી.

૯૮૫. તીર્થોના, તીર્થયાત્રાઓના ઇતિહાસ અને બનાવો નોંધવાની પણ જૈન મુનિઓએ કાળજી રાખી છે. આ શતકમાં તેના દાખલા તરીકે ૧૭૭૨ માં મહિમાસૂરિ કૃત ચૈત્ય પરિપાટી અને વિનીતકુશલ કૃત શત્રુંજય તીર્થમાલા, ૧૭૪૬માં શીલવિજય કૃત તીર્થમાલા, સં. ૧૭૫૦ માં સૌભાગ્યવિજય (૨) કૃત તીર્થમાલા સ્ત૦, ૧૭૫૫ માં જ્ઞાનવિમલ કૃત તીર્થમાલા, ૧૭૭૧ માં જિનસુખ કૃત જેસલમેર ચૈત્યપાટી વગેરે. આ શતકના અંતમા-સં. ૧૭૯૧મા શત્રુંજય પર છીપાવસહી નામની ટુંક છીપા (ભાવસાર) લોકોએ બનાવી.

લોંકા અને લાધાશાહ કૃત શિવચંદ રાસ, ૧૭૯૭માં પુણ્યરત્ન (૨) ત ન્યાયસાગર નિર્વાણ રાસ, ૧૭૯૮માં નિત્યલાભકૃત વિદ્યાસાગર સૂરિ રાસ તથા હરખચંદ કૃત માણેકદેવીનો રાસ તથા ૧૭૯૯ પછી કાંતમવિજયકૃત જિનવિજય નિર્વાણ રાસ.

૯૮૩ દાર્શનિક વિષયપર-દ્રવ્યાનુયોગ પર રાસ રચવાની પહેલ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસ રચી કરી. 'રાસ' સામાન્યતઃ કથા ઉપર નાયકના યશોગાન કરવા અર્થે રચાતો-એ શબ્દ ત્યાં વપરાતો. તે સિવાયના વિષય પરત્વે રાસ એટલે રસમય શબ્દોમાં પદ્ય ઘટના એ અર્થમા હવે વપરાયો. એવામા માનવિજયકૃત નયવિચાર-સાત નયનો રાસ, હેમરાજકૃત સં. ૧૭૨૬ માં નયચક્ર રાસ રચાયા. ઉપદેશ અને અધ્યાત્મ વિષયે અનુવાદ રૂપે હીરમુનિએ સં. ૧૭૨૭ મા ઉપદેશ રત્નકોશ ચો. અને દેવચંદે ૧૭૬૬ માં ધ્યાનદીપિકા ચો. અને સં. ૧૭૭૭ માં રંગવિલાસે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ચો. ની રચના કરી. દેવચંદ તો ખરેખર અધ્યાત્મરસિક પંડિત હતા તેથી તેમની પ્રાયઃ સર્વ કૃતિમાં અધ્યાત્મ ઝળકે છે. નેમિદાસ શ્રાવકની સં. ૧૭૬૬ ની ધ્યાનમાલા સ્વતંત્ર કૃતિ છે.

૯૮૪ વૈદકના વિષયપર અત્યાર સુધી ગૂજરાતી ભાષામાં કોઇએ પદ્યમય રચના કરી નહોતી તે આ શતકમાં નયનશેખરે સં. ૧૭૩૬ માં યોગરત્નાકર ચો. રચીને કરી.

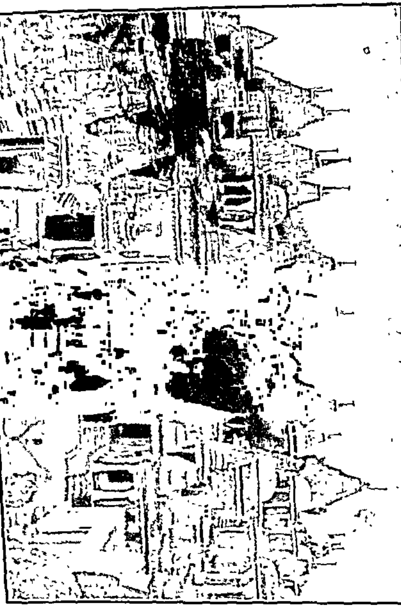
૯૮૫. તીર્થોના, તીર્થયાત્રાઓના ઇતિહાસ અને બનાવો નોંધવાની પણ જૈન મુનિઓએ કાળજી રાખી છે. આ શતકમાં તેના દાખલા તરીકે ૧૭૨૨ માં મહિમાસૂરિ કૃત ચૈત્ય પરિપાટી અને વિનીતકુશલ કૃત શત્રુંજય તીર્થમાલા, ૧૭૪૬ માં શીલવિજય કૃત તીર્થમાલા, સં. ૧૭૫૦ માં સૌભાગ્યવિજય (૨) કૃત તીર્થમાલા સ્ત૦, ૧૭૫૫ માં જ્ઞાનવિમલ કૃત તીર્થમાલા, ૧૭૭૧ માં જિનસુખ કૃત જેસલમેર ચૈત્યપાટી વગેરે. આ શતકના અંતમા-સં. ૧૭૯૧મા શત્રુંજય પર છીપાવસહી નામની ટુંક છીપા (ભાવસાર) લોકોએ બનાવી.

નામાંકિત થયેલું તેથી તેના મુખીને સઘળા વેપારીઓએ મળીને નગરશેઠનું માન આપેલું તે પ્રસંગે પ્રસંગે શહેરના લોકના મુખી છે અને જૈન સંઘના તે હમેશ વડા છે તે અત્યાર સુધી વંશપરંપરા ચાલુ છે. ગાયકવાડોએ પણ પાલખી, છત્રી, મસાલ ને વર્ષે રૂ. એક હજાર એટલો હક કરી આપ્યો. (ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ) ખુશાલચંદના નથુશા, જેઠમલ અને વખતચંદ એ ત્રણ પુત્રો. વખતચંદ શેઠ પ્રતાપી હતા. સં. ૧૮૨૨માં દામાજીએ પાટણ મુસલમાનો પાસેથી લઇ લીધું ને ત્યારથી ગાયકવાડના તાબામાં છે. તેમના સમયમાં ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, પેશ્વા અને અંગ્રેજ કંપની એ ત્રણેનું રાજ્ય થયું હતું. દીલ્હીના પાતશાહનું તો માત્ર નામજ હતું. સં. ૧૮૬૪ મા પોતે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢયો. કેટલીક પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૮૬૮ માં આ નગરશેઠના મુખીપણા નીચે અમદાવાદના શહેરીઓએ અરજ કરતાં એવો સરકારી હુકમ થયો કે માત્ર કન્યા મૂકી કોઈપણ ગુજરી જાય, તો તેની મિલ્કતમા ડખલ ન કરતાં તે તેની કન્યાને જ્યાંસુધી તેને સંતાન થાય ત્યાંસુધી વારસદાર ગણવી આ બાબતનો ગૂજરાતી ભાષામાં કરેલો હુકમ અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પરના શિલાલેખમા કોતરેલો છે.[૫૩૯] વખતચંદ શેઠને ગાયકવાડ સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો. સ્વ૦ સં. ૧૮૭૦. તેના પુત્ર હેમાભાઇ થયા. સં. ૧૮૭૪ માં અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં સંપૂર્ણ આવ્યું. હેમાભાઇએ ઘણી સાર્વજનિક સખાવતો કરી. અમદાવાદમાં અંગ્રેજી

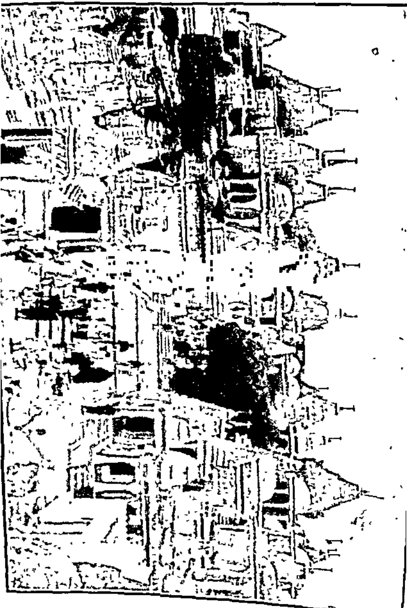
૫૩૯ જુઓ મુંબઈ રો. એ. સો. નું જર્નલ વૉ. ૧૯ અં. ૫૩ સને ૧૮૯૭ પૃ ૩૪૮-લેખ નામે Inscription on the 'Three Gateways'-Ahmedabad. તેમાં આ લેખ અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત આપેલ છે, ને તે ઉપરાંત તેમાં ઉલ્લેખેલ વ્યક્તિઓની ઓળખાણ અને શાંતિદાસ શેઠનું વંશવૃક્ષ તથા વંશજોનાં ટુંક વૃત્તાંત પણ આપેલ છે આ બધા વંશજોનાં વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુઓ મારો 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા' ગ્રંથમાં મારી લખેલ સમાલોચના તથા નિવેદન; વળી જુઓ 'ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ.'

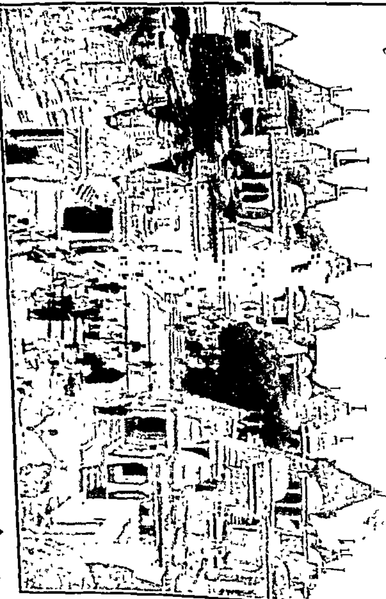
નામાંકિત થયેલું તેથી તેના મુખીને સઘળા વેપારીઓએ મળીને નગરશેઠનું માન આપેલું તે પ્રસંગે પ્રસંગે શહેરના લોકના મુખી છે અને જૈન સંઘના તે હમેશ વડા છે તે અત્યાર સુધી વંશપરંપરા ચાલુ છે. ગાયકવાડોએ પણ પાલખી, છત્રી, મસાલ ને વર્ષે રૂ. એક હજાર એટલો હક કરી આપ્યો. (ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ) ખુશાલચંદના નથુશા, જેઠમલ અને વખતચંદ એ ત્રણ પુત્રો. વખતચંદ શેઠ પ્રતાપી હતા. સં. ૧૮૨૨માં દામાજીએ પાટણ મુસલમાનો પાસેથી લઇ લીધું ને ત્યારથી ગાયકવાડના તાબામાં છે. તેમના સમયમાં ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, પેશ્વા અને અંગ્રેજ કંપની એ ત્રણેનું રાજ્ય થયું હતું. દીલ્હીના પાતશાહનું તો માત્ર નામજ હતું. સં. ૧૮૬૪ મા પોતે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો. કેટલીક પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૮૬૮ માં આ નગરશેઠના મુખીપણા નીચે અમદાવાદના શહેરીઓએ અરજ કરતાં એવો સરકારી હુકમ થયો કે માત્ર કન્યા મૂકી કોઇપણ ગુજરી જાય, તો તેની મિલ્કતમા ડખલ ન કરતાં તે તેની કન્યાને જ્યાંસુધી તેને સંતાન થાય ત્યાંસુધી વારસદાર ગણવી આ બાબતનો ગૂજરાતી ભાષામાં કરેલો હુકમ અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પરના શિલાલેખમા કોતરેલો છે.[૫૩૯] વખતચંદ શેઠને ગાયકવાડ સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો. સ્વ૦ સં. ૧૮૭૦. તેના પુત્ર હેમાભાઇ થયા. સં. ૧૮૭૪ માં અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં સંપૂર્ણ આવ્યું. હેમાભાઇએ ઘણી સાર્વજનિક સખાવતો કરી. અમદાવાદમાં અંગ્રેજી

૫૩૯ જુઓ મુંબઈ રો. એ. સો. નું જર્નલ વૉ. ૧૯ અં. ૫૩ સને ૧૮૯૭ પૃ ૩૪૮-લેખ નામે Inscription on the 'Three Gateways'-Ahmedabad. તેમાં આ લેખ અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત આપેલ છે, ને તે ઉપરાંત તેમાં ઉલ્લેખેલ વ્યક્તિઓની ઓળખાણ અને શાંતિદાસ શેઠનું વંશવૃક્ષ તથા વંશજોનાં ટુંક વૃત્તાંત પણ આપેલ છે આ બધા વંશજોનાં વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુઓ મારો 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા' ગ્રંથમાં મારી લખેલ સમાલોચના તથા નિવેદન; વળી જુઓ 'ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ.'

ઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ. અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧ પૃ ૬૭૪
ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ. અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧ પૃ ૬૭૪
ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

શલાખ રૂ. ખર્ચ થયો. સં. ૧૯૦૮ માં ઉક્ત હરકોર શેઠાણીએ શત્રુંજયનો સંઘ અમદાવાદથી કાઢયો.

૯૯૨ સં. ૧૯૦૫ માં કચ્છ જખૌમાં શાં જીવરાજ રતનસિંહે ત્રણ લાખકોરી ખર્ચી પુસ્તકોનો ભંડાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૨૦ માં કચ્છ નલીઆના દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિના શેઠ **નરસિંહ નાથા નાગડાએ** શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં ચંદ્રપ્રભનું ચૈત્ય કરાવ્યું ને પાલીતાણામાં એક મોટી ધર્મશાળા બંધાવી. મુંબઈનું અનંતનાથજીનું દહેરૂં તથા મહાજનવાડી પણ તેમનેજ આભારી છે. (જુઓ વિશેષમાં કચ્છી દ. ઓ. પ્રકાશ પુ. ૪ ભાદ્રપદ ૧૯૮૪ના અંકમાં 'નાગડા ગોત્રની ઉત્પત્તિ' એ લેખ) આજ જ્ઞાતિના કચ્છ કોઠારાના શેઠ **કેશવજી નાયકે** મુંબઈમાં ઘણી દોલત વેપારમાં મેળવી અંજનશલાકા કરી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં સં. ૧૯૨૧માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી (જિ. ૨ નં. ૩૨ અ). તે ઉપરાંત સં. ૧૯૨૯ થી ૩૨-એ સાડા ત્રણ વર્ષમાં ગિરિનાર તીર્થ પરનાં દેરાસરો વગેરે જીર્ણ થયાં હતાં તેને સમરાવી ઉદ્ધાર કર્યો ને તેમાં ૪૫ હજાર રૂ. ખર્ચ્યા (જુઓ ત્યાં વસ્તુપાલ તેજપાલના દેરાસરના વંડાના દરવાજા પાસેની ભીંતમાં હાલ ચોડેલો લેખ). આ શેઠે શા. **ભીમશી માણેકના** ધર્મપુસ્તકો મુદ્રિત કરાવી પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નમાં ઘણી દ્રવ્યસહાય કરી હતી. સં. ૧૯૩૦-૩૨ માં ભોયણી તીર્થની સ્થાપના થઈ. જે શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે જમાનો સમજી પાશ્ચાત્ય કેળવણી માટે તેમજ અન્ય ધર્માદાય કાર્યો માટે લગભગ કરોડ રૂ.ની સખાવત કરી તેમનું ટુંક વર્ણન હવે પછી આવનાર છે.

૧૯મા શતકનું સાહિત્ય.

૯૯૩ ૧૯ સદીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બહુ ગ્રંથો રચાયા નથી. જે કંઇ રચાયા છે તેની નોંધ લઇશું. સં. ૧૮૦૪ માં આં. ઉદયસાગર સૂરિએ સ્નાત્ર પંચાશિકા (કાં. વડો), સં. ૧૮૦૭માં ખ. ક્ષેમકીર્તિ-શાખાના શાંતિહર્ષ-જિનહર્ષ-સુખવર્ધન અને દયાસિંહ-અભયસિંહના શિષ્ય રૂપચંદ્ર અપરનામ રામવિજયે જિનલાભસૂરિ રાજ્યે જોધપુરમાં રામસિંહના રાજ્યમાં ગૌતમીય મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગમાં (પ્ર૦ ચંદ્રસિંહ

ાખ રૂ. ખર્ચ થયો. સં. ૧૯૦૮ માં ઉક્ત હરકોર શેઠાણીએ જયનો સંઘ અમદાવાદથી કાઢયો.

૯૯૨ સં. ૧૯૦૫ માં કચ્છ જખૌમાં શા જીવરાજ રતનસિંહે ! લાખકોરી ખર્ચી પુસ્તકોનો ભંડાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૨૦ માં કચ્છ ોઆના દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિના શેઠ નરસિંહ નાથા નાગડાએ શત્રુંજ-ા સંઘ કાઢી ત્યા ચંદ્રપ્રભનું ચૈત્ય કરાવ્યું ને પાલીતાણામાં એક મોટી ર્શાળા બંધાવી. મુંબઈનું અનંતનાથજીનું દહેરૂં તથા મહાજનવાડી ગુ તેમનેજ આભારી છે. (જુઓ વિશેષમાં કચ્છી દ. ઓ. પ્રકાશ . ૪ ભાદ્રપદ ૧૯૮૪ના અંકમાં 'નાગડા ગોત્રની ઉત્પત્તિ' એ લેખ) ાજ જ્ઞાતિના કચ્છ કોઠારાના શેઠ કેશવજી નાયકે મુંબઇમા ઘણી લત વેપારમાં મેળવી અંજનશલાકા કરી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં . ૧૯૨૧માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી (જિ. ૨ નં. ૩૨ અ). તે ઉપરાંત ં. ૧૯૨૯ થી ૩૨-એ સાડા ત્રણ વર્ષમાં ગિરિનાર તીર્થ પરનાં દેરા-રો વગેરે જીર્ણ થયાં હતાં તેને સમરાવી ઉદ્ધાર કર્યો ને તેમાં ૪૫ હજાર રૂ. ખર્ચ્યા (જુઓ ત્યાં વસ્તુપાલ તેજપાલના દેરાસરના વંડાના રવાજા પાસેની ભીંતમાં હાલ ચોડેલો લેખ). આ શેઠે શા. ભીમશી માણેકના ધર્મપુસ્તકો મુદ્રિત કરાવી પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નમાં ઘણી દ્રવ્યસહાય કરી હતી. સં. ૧૯૩૦-૩૨ માં ભોયણી તીર્થની સ્થાપના થઈ. જે શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે જમાનો સમજી પાશ્ચાત્ય કેળવણી માટે તેમજ અન્ય ધર્માદાય કાર્યો માટે લગભગ કરોડ રૂ.ની સખાવત કરી તેમનું ટુંક વર્ણન હવે પછી આવનાર છે.

૧૯મા શતકનું સાહિત્ય.

૯૯૩ ૧૯ સદીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બહુ ગ્રંથો રચાયા નથી. જે કંઇ રચાયા છે તેની નોંધ લઇશું. સં. ૧૮૦૪ માં આં. ઉદયસાગર સૂરિએ સ્નાત્ર પંચાશિકા (કાં. વડો), સં. ૧૮૦૭માં ખ. ક્ષેમકીર્તિ-શાખાના શાન્તિહર્ષ-જિનહર્ષ-સુખવર્ધન અને દયાસિંહ-અભયસિંહના શિષ્ય રૂપચંદ્ર અપરનામ રામવિજયે જિનલાભસૂરિ રાજ્યે જોધપુરમાં રામસિંહના રાજ્યમાં ગૌતમીય મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગમાં (પ્ર૦ ચંદ્રસિંહ

પ્રપા, ખ. તરૂણપ્રભનો ષડાવશ્યક બાલાવબોધ, સામાચારી શતક, વૃન્દારૂ વૃત્તિ, આચાર દિનકર, જિનપતિસૂરિના સામાચારી પત્ર, શિવનિધાન ઉપાધ્યાય કૃત લઘુ વિધિપ્રપા વગેરે ગ્રંથોની સહાય લીધી છે (બાલચંદ યતિ ભં. કાશી).

૯૯૫ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા ગ્રંથોમાં સં. ૧૮૬૮માં જેસલમેરમા મૂલરાજ રાજ્યે ખ. જિનકીર્તિએ મૂલપ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત ગદ્યમાં ૪ પ્રસ્તાવમાં યોજેલ શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ. પોથી નં. ૧૫, વે. નં ૧૭૮૨), સં. ૧૮૭૭માં બંગાલના વાલૂચરમાં હું. હરચંદ-રૂપ શિષ્ય કેશવે ગદ્યમાં શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ. નં. ૬૧-૧), ૧૮૮૧માં ઉક્ત ક્ષમાકલ્યાણના શિષ્ય ઉમેદચંદ્રકૃત પ્રશ્નોત્તર શતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૮૮૨માં ઉક્ત પદ્મવિજયના શિષ્ય રૂપવિજયકૃત પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (મોહન૦ સુરત), સં. ૧૮૯૭માં ભટ્ટારક પદ પ્રાપ્ત કરનાર ખરતર જિનહેમસૂરિના શિષ્યે રચેલ સિદ્ધાન્ત રત્નાવલી (પી. ૪, ૧૨૫) અને સં. ૧૮૯૯મા ખ. સમયસુન્દર ગણિના સંતાનીય કીર્તિવર્ધન -અમરવિમલ-અમલચંદ્ર-ભક્તિવિલાસ-જયરત્ન શિષ્ય કસ્તુરચંદ્રે જયપુરમા જિનહેમસૂરિ રાજ્યે જ્ઞાતાસૂત્ર પર કરેલી ટીકા (કાં. વડો.) છે. ત્યાર પછી સં. ૧૯૩૦માં બાલચંદ પાઠક અને ઋદ્ધિસાગરે ખ. જિનમુક્તિસૂરિ રાજ્યે નિર્ણય પ્રભાકર નામનો ગ્રંથ સં.માં રચેલ મળે છે (કાં. વડો.)

૯૯૬. ગૂજરાતી કવિઓમાં—ઉત્તમવિજય (૧૭૯૯-૧૮૧૩), ઉદયસાગર ૧૮૦૨, ભક્તિવિજય ૧૮૦૩, મતિરત્ન ૧૮૦૪, ચેતનવિજય ૧૮૦૫, જેમલ ૧૮૦૭, નેમવિજય બીજા ૧૮૦૭-૧૮૨૧, રત્નવિજય ૧૮૦૮, સદાનંદ ૧૮૦૯-૧૮૪૯, વૃદ્ધિવિજય ૧૮૦૯, રત્નસાગર તથા લબ્ધિવિજય ૧૮૧૦, સૌજન્યસુંદર ૧૮૧૧, રામવિજય ત્રીજા ૧૮૧૪, દેવરત્ન બીજા તથા અમરચંદ ૧૮૧૫, માણિક્યસાગર તથા અમૃતસાગર ૧૮૧૭, ભૂધર ૧૮૧૭-૨૦ પદ્મવિજય ૧૮૧૭-૧૮૫૮, અપારામ ૧૮૧૮, ફત્તેચંદ ૧૮૧૯, ઉદયકમલ અને વાનોશ્રાવક ૧૮૨૦, સુમતિપ્રભ સૂરિ, સુજ્ઞાનસાગર, ગુલાલ તથા દેવવિજય ૧૮૨૧, આલમચંદ તથા શોભાચંદ૧૮૨૨, દર્શન-

પ્રપા, ખ. તરૂણપ્રભનો ષડાવશ્યક બાલાવબોધ, સામાચારી શતક, વૃન્દારૂ વૃત્તિ, આચાર દિનકર, જિનપતિસૂરિના સામાચારી પત્ર, શિવનિધાન ઉપાધ્યાય કૃત લઘુ વિધિપ્રપા વગેરે ગ્રંથોની સહાય લીધી છે (બાલચંદ્ર યતિ ભં. કાશી).

૯૯૫ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા ગ્રંથોમાં સં. ૧૮૬૮માં જેસલમેરમા મૂલરાજ રાજ્યે ખ. જિનકીર્તિએ મૂલપ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત ગદ્યમાં ૪ પ્રસ્તાવમાં યોજેલ **શ્રી**પાલચરિત્ર (ગુ. પોથી નં. ૧૫, વે. નં. ૧૭૮૨), સં. ૧૮૭૭માં બંગાલના વાલૂચરમાં લું. હરચંદ-રૂપ શિષ્ય કેશવે ગદ્યમાં શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ. નં. ૬૧-૧), ૧૮૮૧માં ઉક્ત ક્ષમાકલ્યાણના શિષ્ય ઉમેદચંદ્રકૃત પ્રશ્નોત્તર શતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૮૮૨માં ઉક્ત પદ્મવિજયના શિષ્ય રૂપવિજયકૃત પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (મોહન૦ સુરત), સં. ૧૮૯૭માં ભટ્ટારક પદ પ્રાપ્ત કરનાર ખરતર જિનહેમસૂરિના શિષ્યે રચેલ સિદ્ધાન્ત રત્નાવલી (પી. ૪, ૧૨૫) અને સં. ૧૮૯૯મા ખ. સમયસુન્દર ગણિના સંતાનીય કીર્તિવર્ધન -અમરવિમલ-અમલચંદ્ર-ભક્તિવિલાસ-જયરત્ન શિષ્ય કસ્તૂરચંદ્રે જયપુરમા જિનહેમસૂરિ રાજ્યે જ્ઞાતાસૂત્ર પર કરેલી ટીકા (કાં. વડો.) છે. ત્યાર પછી સં. ૧૯૩૦માં બાલચંદ પાઠક અને ઋદ્ધિસાગરે ખ. જિનમુક્તિસૂરિ રાજ્યે નિર્ણય પ્રભાકરનામનો ગ્રંથ સં.માં રચેલ મળે છે (કાં. વડો.)

૯૯૬. ગૂજરાતી કવિઓમાં—ઉત્તમવિજય (૧૭૯૯-૧૮૧૩), ઉદયસાગર ૧૮૦૨, ભક્તિવિજય ૧૮૦૩, મતિરત્ન ૧૮૦૪, ચેતનવિજય ૧૮૦૫, જેમલ ૧૮૦૭, નેમવિજય બીજા ૧૮૦૭-૧૮૨૧, રત્નવિજય ૧૮૦૮, મહાનંદ ૧૮૦૯-૧૮૪૯, વૃદ્ધિવિજય ૧૮૦૯, રત્નસાગર તથા લબ્ધિવિજય ૧૮૧૦, સૌજન્યસુંદર ૧૮૧૧, રામવિજય ત્રીજા ૧૮૧૪, દેવરત્ન બીજા તથા મયાચંદ ૧૮૧૫, માણિક્યસાગર તથા અમૃતસાગર ૧૮૧૭, ભૂધર ૧૮૧૭-૨૦ પદ્મવિજય ૧૮૧૭-૧૮૫૮, મયારામ ૧૮૧૮, ફત્તેચંદ ૧૮૧૯, ઉદયકમલ અને વાનોશ્રાવક ૧૮૨૦, સુમતિપ્રભ સૂરિ, સુજ્ઞાનસાગર, ગુલાલ તથા દેવવિજય ૧૮૨૧, આલમચંદ તથા શોભાચંદ ૧૮૨૨, દર્શન-

બના એટલે તે રાહમાં પોતે લાલિત્યભર્યાં કાવ્યો રચતાં. તેમાંથી અનેક ઉર્મીગીતો (lyrics) મળશે.

૯૯૮. આ શતકમાં **લોકકથા સાહિત્યમાં** ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૮૨૫ પહેલાં ક્ષેમહર્ષે ચંદનમલયાગિરિ ચો૦, ભાણુવિજયે સં. ૧૮૩૦મા વિક્રમ પંચદંડ રાસ, ઋષભસાગર બીજાએ સં. ૧૮૪૦ માં (વિદ્યાવિલાસ પવાડા પરથી) વિનયચટ રાસ, લાં. રૂપમુનિએ સં. ૧૮૮૦માં વિક્રમરાજાના સમયમાં મૂકેલા અંબડ પર રાસ (કે જેમાં વિક્રમના પરાક્રમ પંચ દંડ વગેરેની અદ્‌ભુત વાતો છે) મળી આવે છે. **ઐતિહાસિક સાહિત્યમા** સં. ૧૮૦૨મા ઉદયસાગરે અને સં. ૧૮૧૭મા માણિકયસાગરે આ. કલ્યાણસાગરસરિપર રાસ, વાના-શ્રાવકે સં. ૧૮૨૦મા વિજીધવિમલસૂરિ રાસ, કવિયણે સં. ૧૮૨૫માં દેવચંદ્રજી પર દેવવિલાસ, પદ્મવિજયે સં. ૧૮૨૮મા ઉત્તમવિજય નિર્વાણ રાસ, રંગવિજયે સં. ૧૮૪૯માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ સ્તવન, લખ-મીવિજયે સં. ૧૮૫૧ પછી ઢુંઢિયા ઉત્પત્તિ, રૂપવિજયે સં. ૧૮૬૨ મા પદ્મવિજય નિર્વાણ રાસ તથા સં. ૧૯૦૦મા વિમલમંત્રી રાસ, અવિચલે સં. ૧૮૬૯ પહેલાં ઢુંઢક રાસ, તેજવિજયે સં. ૧૮૭૦ મા ધુલેવા કેસરીઆજીનો રાસ, ક્ષેત્રવર્દ્ધને સં. ૧૮૭૦માં શાંતિદાસ અને વખતચંદશેઠનો રાસ, ઉત્તમવિજયે સં. ૧૮૭૮માં ઢુંઢક રાસ, 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સુરત ખંભાત જંબૂસર ઉદયપુર ચિતોડ (?) એ પાચ શહેરપર ગજલો સં. ૧૮૭૭માં તથા તે વર્ષમાં મોટો સોહમકુલ પટ્ટાવલી રાસ, અને વીરવિજયે સં. ૧૮૬૦માં સ્વગુરૂ શુભ-વિજય પર શુભવેલી, સં. ૧૮૯૩મા મોતીશા શેઠનાં ઢાળીઆં, સં. ૧૯૦૩ માં હઠીસિંહની અંજનશલાકાનાં ઢાળીયા, સં. ૧૯૦૫માં સિદ્ધાચલ ગિરિનાર સંઘ સ્ત૦, તથા સં. ૧૯૦૮માં હરકુંઅર સિદ્ધક્ષેત્ર સંઘ સ્ત૦, વગેરે કરેલી રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

૯૯૯. ગૂ૦ ગદ્ય **સાહિત્યમાં** સં. ૧૮૦૧માં તત્ત્વહંસે ભુવનભાનુ ચરિત્રપર, સં. ૧૮૦૩માં (વિજયસિંહસૂરિ-નયવિજય-ગુણવિજય અને હિતવિજય-જ્ઞાનવિજય શિ૦) જીવવિજયે (જીતવિજયે) કર્મ ગ્રંથ પર, સં. ૧૮૦૫માં (ખ૦ હર્ષવિશાલ-જ્ઞાનસમુદ્ર-જ્ઞાનરાજ-લબ્ધોદય-

ના એટલે તે રાહમાં પોતે લાલિત્યભર્યાં કાવ્યો રચતાં. તેમાંથી અનેક ઊર્મીગીતો (lyrics) મળશે.

૯૯૮. આ શતકમાં લોકકથા સાહિત્યમાં ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૮૨૫ પહેલાં ક્ષેમહર્ષે ચંદનમલયાગિરિ ચો૦, ભાણવિજયે સં. ૧૮૩૦મા વિક્રમ પંચદંડ રાસ, ઋષભસાગર બીજાએ સં. ૧૮૪૦ માં (વિદ્યાવિલાસ પવાડા પરથી) વિનયચટ રાસ, લાં. રૂપમુનિએ સં. ૧૮૮૦માં વિક્રમરાજાના સમયમાં મૂકેલા અંબડ પર રાસ (કે જેમાં વિક્રમના પરાક્રમ પંચ દંડ વગેરેની અદ્ભુત વાતો છે) મળી આવે છે. ઐતિહાસિક સાહિત્યમા સં. ૧૮૦૨મા ઉદયસાગરે અને સં. ૧૮૧૭મા માણિક્યસાગરે આ. કલ્યાણસાગરસરિપર રાસ, વાના-શ્રાવકે સં. ૧૮૨૦મા વિજયવિમલસરિ રાસ, કવિયણે સં. ૧૮૨૫માં દેવચંદ્રજી પર દેવવિલાસ, પદ્મવિજયે સં. ૧૮૨૮મા ઉત્તમવિજય નિર્વાણ રાસ, રંગવિજયે સં. ૧૮૪૯માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ સ્તવન, લખ-મીવિજયે સં. ૧૮૫૧ પછી ઢુંઢિયા ઉત્પત્તિ, રૂપવિજયે સં. ૧૮૬૨ મા પદ્મવિજય નિર્વાણ રાસ તથા સં. ૧૯૦૦મા વિમલમંત્રી રાસ, અવિચલે સં. ૧૮૬૯ પહેલાં ઢુંઢક રાસ, તેજવિજયે સં. ૧૮૭૦ મા ધુલેવા કેસરીઆજીનો રાસ, ક્ષેત્રવર્દ્ધને સં. ૧૮૭૦માં શાંતિદાસ અને વખતચંદશેઠનો રાસ, ઉત્તમવિજયે સં. ૧૮૭૮માં ઢુંઢક રાસ, 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સુરત ખંભાત જંબૂસર ઉદયપુર ચિતોડ (?) એ પાંચ શહેરપર ગજલો સં. ૧૮૭૭માં તથા તે વર્ષમાં મોરો સોહમકુલ પટ્ટાવલી રાસ, અને વીરવિજયે સં. ૧૮૬૦માં સ્વગુરૂ શુભ-વિજય પર શુભવેલી, સં. ૧૮૯૩મા મોતીશા શેઠનાં ઢાળીઆં, સં. ૧૯૦૩ માં હઠીસિંહની અંજનશલાકાનાં ઢાળીયા, સં. ૧૯૦૫માં સિદ્ધાચલ ગિરિનાર સંઘ સ્ત૦, તથા સં. ૧૯૦૮માં હરકુંઅર સિદ્ધક્ષેત્ર સંઘ સ્ત૦, વગેરે કરેલી રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

૯૯૯. ગૂ૦ગદ્ય સાહિત્યમાં સં. ૧૮૦૧માં તત્ત્વહંસે ભુવનભાનુ ચરિત્રપર, સં. ૧૮૦૩માં (વિજયસિંહસૂરિ-નયવિજય-ગુણવિજય અને હિતવિજય-જ્ઞાનવિજય શિ૦) જીવવિજયે (જીતવિજયે) કર્મ ગ્રંથ પર, સં. ૧૮૦૫માં (ખ૦ હર્ષવિશાલ-જ્ઞાનસમુદ્ર-જ્ઞાનરાજ-લબ્ધોદય-

સં. ૧૯૦૦-૧૯૦૭, અમૃતવિજય ૧૯૦૨, બાલચંદ ૧૯૦૭. જશવિજય ૧૯૧૦, રંગવિજય ૧૯૧૧, દયાવિજય ૧૯૧૨, ઋદ્ધિશ્રી (સાધ્વી) ૧૯૧૬, રતનપરીખ ૧૯૧૮, ખોડીદાસ ૧૯૧૯-૨૮ રવચંદ ૧૯૨૭, જિનદાસ ૧૯૩૦, મયારામ ભોજક ૧૯૩૦ આસપાસ, મણિચંદ્ર ગોરજી, હુલ્લાસચંદ્ર ૧૯૪૭.

૧૦૦૧ અર્વાચીન શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં કવનાર અને લખનાર પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તો ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી નાટકકાર અને રાયચંદ કવિ અધ્યાત્મી ફિલસુફ. ચિદાનંદજી મસ્ત અધ્યાત્મી હતા-તેમણે મિશ્ર ભાષામા હિંદી પ્રત્યેજ ઢળતી ભાષામાં અધ્યાત્મકૃતિઓ પદ્યમાં રચી છે. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજીએ હિંદીમાં પૂજા રચી છે. આ ટૂંકમા સં. ૧૯૫૦-૫૫ સુધીનો કાવ્ય સાહિત્યનો ઈતિહાસ છે. ત્યા સુધીમાં થયેલ ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તથા વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી કે જેમણે અંગ્રેજીમાં જૈનધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો અમેરિકા, ઈગ્લંડ, હિંદમા આપી ખ્યાતી મેળવી-તેઓના ટુંક વૃત્તાંત હવે પછી આપવામાં આવે છે.

ચિદાનંદજી

મતિ મત વિચારો રે મત મતીયનકા ભાવ; મતિ०
વસ્તુગતે વસ્તુ લહો રે વાદવિવાદ ન કોય
સર તિહાં પરકાશ પિયારે! અંધકાર નવિ હોય—મતિ०
રૂપ રેખ તિહાં નવિ ઘટે રે મુદ્રા ભેખ ન હોય
ભેદજ્ઞાન દષ્ટિ કરી પ્યારે! દેખો અંતર જોય—મતિ०
તનતા મનતા વચનતા રે પર પરિણતિ પરિવાર
તનમનવચનાતીત પીયારે! નિજ સત્તા સુખકાર—મતિ०
અંતર શુદ્ધ સ્વભાવમેં રે નહીં વિભાવ લવલેશ
ભ્રમ આરોપિત લક્ષથી પ્યારે! હંસા સહત કલેશ—મતિ०
અંતર્ગત નિશ્ચે ગહી રે કાયાથી વ્યવહાર
ચિદાનંદ તવ પામીયેં પ્યારે! ભવસાયરકો પાર—મતિ०

૧૦૦૨ ચિદાનંદ—પૂર્વનામ કર્પૂરવિજય હતું. તેઓ આત્મજ્ઞ હતા. આ સૈકામાંજ થયેલા એટલે તેમના સંબંધી તેમના સમાગમમા

સં. ૧૯૦૦-૧૯૦૭, અમૃતવિજય ૧૯૦૨, બાલચંદ ૧૯૦૭. જશવિજય ૧૯૧૦, રંગવિજય ૧૯૧૧, દયાવિજય ૧૯૧૨, ઋદ્ધિશ્રી (સાધ્વી) ૧૯૧૬, રત્નપરીખ ૧૯૧૮, ખોડીદાસ ૧૯૧૯-૨૮ રવચંદ ૧૯૨૭, જિનદાસ ૧૯૩૦, મયારામ ભોજક ૧૯૩૦ આસપાસ, મણિચંદ્ર ગોરજી, હુલાસચંદ્ર ૧૯૪૭.

૧૦૦૧ અર્વાચીન શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં કવનાર અને લખનાર પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તો હાલાભાઇ ઘોળશાજી નાટકકાર અને રાયચંદ કવિ અધ્યાત્મી ફિલસુફ. ચિદાનંદજી મસ્ત અધ્યાત્મી હતા- તેમણે મિશ્ર ભાષામા હિંદી પ્રત્યેજ ઢળતી ભાષામાં અધ્યાત્મકૃતિઓ પદ્યમાં રચી છે. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજીએ હિંદીમાં પૂજા રચી છે. આ ટૂંકમા સં. ૧૯૫૦-૫૫ સુધીનો કાવ્ય સાહિત્યનો ઈતિહાસ છે. ત્યા સુધીમાં થયેલ ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તથા વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી કે જેમણે અંગ્રેજીમાં જૈનધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, હિંદમા આપી ખ્યાતી મેળવી-તેઓના ક વૃત્તાંત હવે પછી આપવામાં આવે છે.

ચિદાનંદજી

મતિ મત વિચારો રે મત મતીયનકા ભાવ; મતિ૦
વસ્તુગતેં વસ્તુ લહોરે વાદવિવાદ ન કોય
સર તિહાં પરકાશ પિયારે! અંધકાર નવિ હોય—મતિ૦
રૂપ રેખ તિહાં નવિ ઘટેરે મુદ્રા ભેખ ન હોય
ભેદજ્ઞાન દષ્ટિ કરી પ્યારે! દેખો અંતર જોય—મતિ૦
તનતા મનતા વચનતારે પર પરિણતિ પરિવાર
તનમનવચનાતીત પીયારે! નિજ સત્તા સુખકાર—મતિ૦
અંતર શુદ્ધ સ્વભાવમેં રે નહીં વિભાવ લવલેશ
ભ્રમ આરોપિત લક્ષથી પ્યારે! હંસા સહત કલેશ—મતિ૦
અંતગંત નિશ્ચે ગહી રે કાયાથી વ્યવહાર
ચિદાનંદ તવ પામીયેં પ્યારે! ભવસાયરકો પાર—મતિ૦

૧૦૦૨ ચિદાનંદ—પૂર્વનામ કર્પૂરવિજય હતું. તેઓ આત્મજ્ઞા. આ સૈકામાંજ થયેલા એટલે તેમના સંબંધી તેમના સમાગમમા

સૂરિ સાથે ઝઘડો થતાં આહોરમાં સં. ૧૯૨૩માં આચાર્ય પદ લઇ વિજયરાજેંદ્ર સૂરિ નામ રાખ્યું. સં. ૧૯૩૩માં જાલોરના કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ને કુંભ શેઠના ચોમુખજીના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. ૭૦૦ સ્થાનકવાસી ઘર મંદિરમાર્ગી કર્યા સં. ૧૯૪૧માં અમદાવાદ ચોમાસું કરી આત્મારામજી સાથે પત્રદ્વારા ચર્ચા વાર્તા કરી. સં. ૧૯૪૬માં સિયાણામાં 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ'નો આરંભ કર્યો. ૧૯૫૭માં સિયાણામાં કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ સુવિધિનાથના જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ૧૯૫૯માં આહોરમાં મોટો જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યો તેમા અગણિત હસ્તલિખિત તેમજ મુદ્રિત ગ્રંથોનો આરસપહાણની આલમારીમાં રખાવી સંગ્રહ કર્યો. સ્વર્ગસ્થ રાજગઢમા સં. ૧૯૬૩. તેમણે જુદે જુદે સ્થળે મળી બાનીસ અંજનશલાકા કરી અનેક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમનું મહાનમાં મહાન્ કાર્ય 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ' નામનો સંગ્રહ ગ્રંથ. તેના લગભગ આઠસોથી હજાર પાનાંવાળું એક એમ આઠ વૉલ્યુમો અત્યાર સુધી મુદ્રિત થયાં. તેમાં અકારાદિ વર્ણાનુક્રમે પ્રાકૃત શબ્દ, તેનો સંસ્કૃત શબ્દ, વ્યુત્પત્તિ, લિંગ અને અર્થ જે પ્રમાણે જૈનાગમોમાં મળે છે તે પ્રમાણે તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં આવે છે તે પ્રમાણે તે દરેકના ઉતારા ટાંકી આ કોષને બને તેટલો પ્રમાણિક-પ્રમાણ સહિત કરવા મહાભારત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જૈનાગમોનો એવો કોઇ પણ વિષય નથી કે જે આ મહાકોશમાં ન આવ્યો હોય. કુલ સાઠ હજાર શબ્દો, ને આખા ગ્રંથનું પ્રમાણ સાડાચાર લાખ શ્લોક પ્રમાણ થશે. અન્યગ્રંથો-શબ્દામ્બુધિકોશ-તેમાં માત્ર પ્રાકૃત શબ્દનો સંસ્કૃત અને હિંદીમાં અર્થ છે, સકલૈશ્વર્ય સ્તોત્ર સટીક, ખાપરિયાતસ્કર પ્રબન્ધ, શબ્દકૌમુદી શ્લોકબદ્ધ, કલ્યાણસ્તોત્ર પ્રક્રિયા ટીકા, ધાતુપાઠ શ્લોક બદ્ધ, ઉપદેશ રત્નસાર ગદ્ય, દીપાવલી કલ્પસાર ગદ્ય, સર્વ સંગ્રહ પ્રકરણ (પ્રાકૃત ગાથા બદ્ધ), પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિવૃત્તિ. ભાષામાં પણ પદ્ય તેમજ ગદ્ય રચના કરી. (અભિધાન રાજેંદ્ર કોષ ભાગ ૧ પ્રસ્તાવના).

સૂરિ સાથે ઝઘડો થતાં આહોરમાં સં. ૧૯૨૩માં આચાર્ય પદ લઇ વિજયરાજેંદ્ર સૂરિ નામ રાખ્યું. સં. ૧૯૩૩માં જાલોરના કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ને કુંભ શેઠના ચોમુખજીના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. ૭૦૦ સ્થાનકવાસી ઘર મંદિરમાર્ગી કર્યા સં. ૧૯૪૧માં અમદાવાદ ચોમાસું કરી આત્મારામજી સાથે પત્ર-દ્વારા ચર્ચા વાર્તા કરી. સં. ૧૯૪૬માં સિયાણામાં 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ'નો આરંભ કર્યો. ૧૯૫૭માં સિયાણામાં કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ સુવિધિનાથના જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ૧૯૫૯માં આહોરમાં મોટો જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યો તેમા અગણિત હસ્તલિખિત તેમજ મુદ્રિત ગ્રંથોનો આરસપહાણની આલમારીમાં રખાવી સંગ્રહ કર્યો. સ્વર્ગસ્થ રાજગઢમા સં. ૧૯૬૩. તેમણે જુદે જુદે સ્થળે મળી બાવીસ અંજનશલાકા કરી અનેક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમનું મહાનમાં મહાન્ કાર્ય 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ' નામનો સંગ્રહ ગ્રંથ. તેના લગભગ આઠસોથી હજાર પાનાંવાળું એક એમ આઠ વૉલ્યુમો અત્યાર સુધી મુદ્રિત થયાં. તેમાં અકારાદિ વર્ણાનુક્રમે પ્રાકૃત શબ્દ, તેનો સંસ્કૃત શબ્દ, વ્યુત્પત્તિ, લિંગ અને અર્થ જે પ્રમાણે જૈનાગમોમાં મળે છે તે પ્રમાણે તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં આવે છે તે પ્રમાણે તે દરેકના ઉતારા ટાંકી આ કોષને બને તેટલો પ્રમાણિક-પ્રમાણ સહિત કરવા મહાભારત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જૈનાગમોનો એવો કોષ પણ વિષમ નથી કે જે આ મહાકોશમાં ન આવ્યો હોય. કુલ સાઠ હજાર શબ્દો, ને આખા ગ્રંથનું પ્રમાણ સાડાચાર લાખ શ્લોક પ્રમાણ થશે. અન્યગ્રંથો-શબ્દામ્બુધિકોશ-તેમાં માત્ર પ્રાકૃત શબ્દનો સંસ્કૃત અને હિંદીમાં અર્થ છે, સકલૈશ્વર્ય સ્તોત્ર સટીક, ખાપરિયાતસ્કર પ્રબન્ધ, શબ્દકૌમુદી શ્લોકબદ્ધ, કલ્યાણસ્તોત્ર પ્રક્રિયા ટીકા, ધાતુપાઠ શ્લોક બદ્ધ, ઉપદેશ રત્નસાર ગદ્ય, દીપાવલી કલ્પસાર ગદ્ય, સર્વ સંગ્રહ પ્રકરણ (પ્રાકૃત ગાથા બદ્ધ), પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિવૃતિ. ભાષામાં પણ પદ્ય તેમજ ગદ્ય રચના કરી. (અભિધાન રાજેંદ્ર કોષ ભાગ ૧ પ્રસ્તાવના).

ચુસ્ત જૈન થઇ ઉપદેશ, સાધુ હો તો એવા હો—
વીતરાગના સંદેશ, પાઠવ્યા રૂડા વિશેષ
દિપાવ્યો જૈન મુનિ વેષ, સાધુ હો તો એવા હો—

દુર્નિવાર શિથિલાચાર, નિવારી આત્મશીલાધાર
વિપક્ષીને દીધા પડકાર, સાધુ હો તો એવા હો—

તત્ત્વાદર્શ આદિ ગ્રંથ, રચ્યા અનેક શાસ્રપંથ
આદર્શ જેનો છે નિર્ગ્રંન્ય, સાધુ હો તો એવા હો—

૧૦૦૪ વીસમી સદીના આ પરમ સાધુનો જન્મ બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિમાં સં. ૧૮૯૩ ચૈ. શુ. ૧ ગુરૂવારે પંજાબ ફિરોજપુરના લેહરા ગામમાં થયો. પિતાનું નામ ગણેશચંદજી ને માતાનું રૂપાદેવી. પિતાએ પોતાના વૈશ્ય ઓસવાલ મિત્ર જોદ્ધામલને સ્વપુત્ર સોંપતાં તે મિત્રે પોતાના જીરા ગામમા આ બાલકને શાલાનું શિક્ષણ અપાવ્યું. પિતાનો દેહાન્ત થયો. જીરામાં બધા ઢુંઢીઆ મતના (સ્થાનકવાસી) હતા. ધર્મક્રિયા શીખી લઇ નવતત્ત્વાદિ જૈન દર્શનના પ્રાથમિક મૂળતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી લીધો. સં. ૧૯૧૦માં તે મતના સાધુ જીવનરામ પાસે માતાની અનુજ્ઞા લઇ દીક્ષા લીધી. ૩૨ સૂત્રો ઉપરાંત અનેક ધર્મગ્રંથોને-ન્યાય ગ્રંથોને અવગત કરવા સાથે સંસ્કૃતાદિ વ્યાકરણ અને સાહિત્યને પંડિત પાસે શીખી લીધાં. શાસ્રવિચાર દ્વારા જૈન ધર્મના તત્ત્વને હૃદયગત કર્યા પછી ઘણે સ્થળે વિહાર કર્યા પછી મૂર્તિપૂજા એ આવશ્યક અવલંબન છે, સૂત્રોમાં તેનો નિર્દેશ છે તે જણાતાં મૂર્તિઓ સ્થળે સ્થળે ઘણા કાળથી ચાલી આવી છે તે નિરખતાં અમૂર્તિપૂજક એવા પોતાના સ્વીકારેલા મતનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી પંજાબથી ૧૫ સાધુઓને લઇ આબૂ અને શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી સં. ૧૯૩૨ માં અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાં મુનિ બુદ્ધિવિજય (બુટેરાયજી કે જેમણે પણ પહેલાં ઢૂંઢક દીક્ષા લીધી હતી અને પછી તેનો ત્યાગ કરી મણિવિજય પાસે શ્વે૦ મૂ૦ તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી) પાસે ૩૯ વર્ષની વયે તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી, નામ આનંદવિજય

ચુસ્ત જૈન દઇ ઉપદેશ, સાધુ હો તો એવા હો—
વીતરાગના સંદેશ, પાઠવ્યા રૂડા વિશેષ
દિપાવ્યો જૈન મુનિ વેષ, સાધુ હો તો એવા હો—
દુર્નિવાર શિથિલાચાર, નિવારી આત્મશીલાધાર
વિપક્ષીને દીધા પડકાર, સાધુ હો તો એવા હો—
તત્ત્વાદર્શ આદિ ગ્રંથ, રચ્યા અનેક શાસ્ત્રપંથ
આદર્શ જેનો છે નિર્ગ્રન્થ, સાધુ હો તો એવા હો—

૧૦૦૪ વીસમી સદીના આ પરમ સાધુનો જન્મ બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિમાં સં. ૧૮૯૩ ચૈ. શુ. ૧ ગુરૂવારે પંજાબ ફિરોજપુરના લેહરા ગામમાં થયો. પિતાનું નામ ગણેશચંદજી ને માતાનું રૂપાદેવી. પિતાએ પોતાના વૈશ્ય ઓસવાલ મિત્ર જોદ્ધામલને સ્વપુત્ર સોપતાં તે મિત્રે પોતાના જીરા ગામમા આ બાલકને શાલાનું શિક્ષણ અપાવ્યું. પિતાનો દેહાન્ત થયો. જીરામાં બધા ઢુંઢીઆ મતના (સ્થાનકવાસી) હતા. ધર્મ-ક્રિયા શીખી લઇ નવતત્ત્વાદિ જૈન દર્શનના પ્રાથમિક મૂળતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી લીધો. સં. ૧૯૧૦માં તે મતના સાધુ જીવનરામ પાસે માતાની અનુજ્ઞા લઇ દીક્ષા લીધી. ૩૨ સૂત્રો ઉપરાંત અનેક ધર્મ-ગ્રંથોને–ન્યાય ગ્રંથોને અવગત કરવા સાથે સંસ્કૃતાદિ વ્યાકરણ અને સાહિત્યને પંડિત પાસે શીખી લીધાં. શાસ્ત્રવિચાર દ્વારા જૈન ધર્મના તત્ત્વને હૃદયગત કર્યાં પછી ઘણે સ્થળે વિહાર કર્યાં પછી મૂર્ત્તિપૂજા એ આવશ્યક અવલંબન છે, સૂત્રોમાં તેનો નિર્દેશ છે તે જણાતાં મૂર્તિઓ સ્થળે સ્થળે ઘણા કાળથી ચાલી આવી છે તે નિરખતાં અમૂર્ત્તિપૂજક એવા પોતાના સ્વીકારેલા મતનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી પંજાબથી ૧૫ સાધુઓને લઇ આબૂ અને શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી સં. ૧૯૩૨ માં અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાં મુનિ બુદ્ધિવિજય (બૂટેરાયજી કે જેમણે પણ પહેલાં ઢૂંઢક દીક્ષા લીધી હતી અને પછી તેનો ત્યાગ કરી મણિવિજય પાસે શ્વે૦ મૂ૦ તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી) પાસે ૩૯ વર્ષની વયે તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી, નામ આનંદવિજય

૧૦૦૬ સં. ૧૯૪૫ ના મહેસાણાના ચાતુર્માસમાં ડા. હૉર્નલ (Hoernle) નામના વિદ્વાને શા. મગનલાલ દલપતરામ દ્વારા એક પત્રથી જૈનધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછતાં આચાર્યશ્રીએ આપેલા ઉત્તરોએ તેનું સંતોષપૂર્વક સમાધાન કર્યું. અને તે માટે તેણે હાર્દિક ધન્યવાદ આપ્યો. (આ ઉત્તરો 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં પ્રસિદ્ધ થયા છે). તે વિદ્વાન્ મહાશયે ઉપાસગ દશાઓ (ઉપાસક દશાગ)નું સંપાદન લગભગ કરી લીધું હતું, તે પ્રકટ કર્યું ત્યારે તેમાં આત્મારામજીને અર્પણપત્રિકા સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યમાં આપી છે કે જે આ વૃત્તાંતને મોખરે મૂકવામા આવેલ છે; તે ઉપરથી તેમજ તેના ઉપોદ્ઘાતમાં કરેલા ઉલ્લેખથી સમજાય તેમ છે કે તે વિદ્વાન્ પર મહારાજશ્રીએ કેટલો બધો પ્રભાવ પાડયો હતો. પછી બીજી વખત ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ આદિ દેશમાં વિચરી દિલ્લી થઇ પુનઃ પંજાબમાં પધાર્યા. ત્યાં લુધિયાનામાં આર્યસમાજ વગેરે લોક સાથે ચર્ચા કરી. સં. ૧૯૪૮ મા અમૃતસરમાં અરનાથ જિન પ્રતિષ્ઠા કરી અને જૈનમતવૃક્ષનું પુનઃ સંસ્કરણ કર્યું. પટ્ટીમાં ચતુર્થસ્તુતિ નિર્ણયનો બીજો ભાગ અને નવપદ પૂજાની રચના કરી. તે વર્ષમાં જીરામાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની અને હુશીયારપુરમાં વાસુપૂજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૯૫૦ માં ચીકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદ્ તરફથી ત્યાં આવવા નિમંત્રણ થયું પરંતુ પોતાની સાધુવૃત્તિમાં ખલેલ આવે તેથી ત્યાં જવાની અશક્યતાને કારણે જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને ત્યાં મોકલવાનું નક્કી કરવામા આવ્યું. વીરચંદે મહારાજ પાસે આવી જૈનધર્મ સંબંધીનું બ્યાન પ્રશ્નોદ્વારા લીધું અને તે ચીકાગો પ્રશ્નોત્તર એ નામના પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે ધર્મસમાજના અહેવાલમાં આ આચાર્યના ફોટા નીચે જણાવવામાં આવ્યું કેઃ—

'જેટલી વિશેષતાથી મુનિ આત્મારામજી'એ પોતાની જાતને જૈન લોકો સાથે તાદાત્મ્યવાળી કરી છે તેવી રીતે કોઈએ કરેલ નથી. દીક્ષાગ્રહણના દિવસથી તે જીવન પર્યંત જે ઉદારચિત્ત મહાશયોએ સ્વીકૃત ઉચ્ચ 'મિશન' માટે અહોરાત્ર કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પૈકીના તેઓ એક છે.

૧૦૦૬ સં. ૧૯૪૫ ના મ્હેસાણાના ચાતુર્માસમાં ડા. હૉર્નલ (Hoernle) નામના વિદ્વાને શા. મગનલાલ દલપતરામ દ્વારા એક પત્રથી જૈનધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછતાં આચાર્યશ્રીએ આપેલા ઉત્તરોએ તેનું સંતોષપૂર્વક સમાધાન કર્યું. અને તે માટે તેણે હાર્દિક ધન્યવાદ આપ્યો. (આ ઉત્તરો 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં પ્રસિદ્ધ થયા છે). તે વિદ્વાન્ મહાશયે ઉપાસગ દશાઓ (ઉપાસક દશાગ)નું સંપાદન લગભગ કરી લીધું હતું, તે પ્રકટ કર્યું ત્યારે તેમાં આત્મારામજીને અર્પણપત્રિકા સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યમાં આપી છે કે જે આ વૃત્તાંતને મોખરે મૂકવામા આવેલ છે; તે ઉપરથી તેમજ તેના ઉપોદ્ઘાતમાં કરેલા ઉલ્લેખથી સમજાય તેમ છે કે તે વિદ્વાન્ પર મહારાજશ્રીએ કેટલો બધો પ્રભાવ પાડયો હતો. પછી બીજી વખત ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ આદિ દેશમાં વિચરી દિલ્લી થઇ પુનઃ પંજાબમાં પધાર્યા. ત્યાં લુધિયાનામાં આર્યસમાજ વગેરે લોક સાથે ચર્ચા કરી. સં. ૧૯૪૮ મા અમૃતસરમાં અરનાથ જિન પ્રતિષ્ઠા કરી અને જૈનમતવૃક્ષનું પુનઃ સંસ્કરણ કર્યું. પટ્ટીમાં ચતુર્થસ્તુતિ નિર્ણયનો બીજો ભાગ અને નવપદ પૂજાની રચના કરી. તે વર્ષમાં જીરામાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની અને હુશીયારપુરમાં વાસુપૂજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૯૫૦ માં ચીકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદ્ તરફથી ત્યાં આવવા નિમંત્રણ થયું પરંતુ પોતાની સાધુવૃત્તિમાં ખલેલ આવે તેથી ત્યાં જવાની અશકયતાને કારણે જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને ત્યાં મોકલવાનું નક્કી કરવામા આવ્યું. વીરચંદે મહારાજ પાસે આવી જૈનધર્મ સંબંધીનું ધ્યાન પ્રશ્નોદ્વારા લીધું અને તે ચીકાગો પ્રશ્નોત્તર એ નામના પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે ધર્મસમાજના અહેવાલમાં આ આચાર્યના ફોટા નીચે જણાવવામાં આવ્યું કેઃ—

'જેટલી વિશેષતાથી મુનિ આત્મારામજી 'એ પોતાની જાતને જૈન લાકો સાથે તાદાત્મ્યવાળી કરી છે તેવી રીતે કોઈએ કરેલ નથી. દીક્ષાગ્રહણના દિવસથી તે જીવન પર્યંત જે ઉદારચિત મહાશયોએ સ્વીકૃત ઉચ્ચ 'મિશન' માટે અહોરાત્ર કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પૈકીના તેઓ એક છે.

શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદસૂરિ) પૃ ૧૮૮

શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદસૂરિ) પૃ ૬૮૮

અનેક સંસ્થાઓ ઉદ્‌ભવી છે તે પૈકી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગરે અનેક પ્રાચીન પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, અને આત્માનંદ પ્રકાશ નામનું માસિક ૨૮ વર્ષથી ચાલુ રાખ્યું છે. (આચાર્યનું વિશેષ વૃત્તાંત જોવું હોય તો તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદની ભૂમિકામાં આપેલ ચરિત્ર પૃ. ૩૩ થી ૮૩, અને જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ પુ. ૯ અંક ૮-૯ નો પર્યુષણ અંક પૃ. ૪૬૧ થી ૪૭૫.)

૧૦૦૯ 'યશોવિજય ઉપાધ્યાય પછી શ્રુતાભ્યાસ બંધ પડયા જેવો હતો તે આત્મારામજી મહારાજે શરૂ કર્યો અને બહુશ્રુતપણાનું સ્થાન સંભાળી લીધું. ત્યારથી એટલે લગભગ દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસમાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર બંને પંથમાં એક મહાન્ વિભૂતિ આત્મારામજીજ નજરે આવે છે; તેમને આ દરજ્જો પ્રાપ્ત થવાનાં ખાસ વિશિષ્ટ કારણો છેઃ-તેમનામાં અડગ શ્રદ્ધા, શાસન પ્રત્યે અનુરાગ હતા પણ વિશિષ્ટ કારણ એ કે તેમણે બુદ્ધિદ્વાર ખુલ્લું મૂકયું અને મેળવી શકાય તેટલા સમગ્ર જ્ઞાનને મેળવવા પુરૂષાર્થ કર્યો. તેમણે પોતાની બુદ્ધિને શાસ્ત્રવ્યાયામની કસોટીએ જીંદગીભર કસી અને જે વખતે છાપેલાં પુસ્તકો બહુજ ઓછાં હતાં તે વખતે અત્યારના જમાનાનો માણસ કલ્પી ન શકે તેટલાં જૈન જૈનેતર દર્શનોનાં અનેક વિષયોનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો વાચી કાઢયાં. જે વખતે જૈન પરંપરામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આવી ન હતી અને જૈન પુસ્તકો ઉપરાંત શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, ભૂગોળ, ભૂસ્તર આદિ વિદ્યાઓને પણ બહુશ્રુતપણામાં સ્થાન છે એ કલ્પનાજ જાગી ન હતી તે વખતે મળેલા બધાં સાધનો જાણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જૈનદર્શનની પ્રાચીનતા અને મહત્તા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન એમણેજ પહેલવહેલાં કર્યો હતો. એમનું આશ્ચર્ય પમાડે એવું વિશાળ વાચન, અદ્‌ભુત સ્મરણ શક્તિ અને ઉત્તર આપવાની સચોટતા એમનાં સ્મરણીય પુસ્તકોમાં પદે પદે દેખાય છે. એજ બુદ્ધિયોગે તેમને વિશિષ્ટ દરજ્જો આપ્યો છે.

૧૦૧૦. 'તેમનામાં બુદ્ધિયોગ ઉપરાંત એક બીજું તત્ત્વ જે હતું

અનેક સંસ્થાઓ ઉદ્‌ભવી છે તે પૈકી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગરે અનેક પ્રાચીન પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, અને આત્માનંદ પ્રકાશ નામનું માસિક ૨૮ વર્ષથી ચાલુ રાખ્યું છે. (આચાર્યનું વિશેષ વૃત્તાંત જોવું હોય તો તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદની ભૂમિકામાં આપેલ ચરિત્ર પૃ. ૩૩ થી ૮૩, અને જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ પુ. ૯ અંક ૮–૯ નો પર્યુષણ અંક પૃ. ૪૬૧ થી ૪૭૫.)

૧૦૦૯ 'યશોવિજય ઉપાધ્યાય પછી શ્રુતાભ્યાસ બંધ પડયા જેવો હતો તે આત્મારામજી મહારાજે શરૂ કર્યો અને બહુશ્રુતપણાનું સ્થાન સંભાળી લીધું. ત્યારથી એટલે લગભગ દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસમાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર બંને પંથમાં એક મહાન્ વિભૂતિ આત્મારામજી નજરે આવે છે; તેમને આ દરજ્જો પ્રાપ્ત થવાનાં ખાસ વિશિષ્ટ કારણો છે:–તેમનામાં અડગ શ્રદ્ધા, શાસન પ્રત્યે અનુરાગ હતા પણ વિશિષ્ટ કારણ એ કે તેમણે બુદ્ધિદ્વાર ખુલ્લું મૂકયું અને મેળવી શકાય તેટલા સમગ્ર જ્ઞાનને મેળવવા પુરૂષાર્થ કર્યો. તેમણે પોતાની બુદ્ધિને શાસ્ત્રવ્યાયામની કસોટીએ જીંદગીભર કસી અને જે વખતે છાપેલાં પુસ્તકો બહુજ ઓછાં હતાં તે વખતે અત્યારના જમાનાનો માણસ કલ્પી ન શકે તેટલાં જૈન જૈનેતર દર્શનોનાં અનેક વિષયોનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં. જે વખતે જૈન પરંપરામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આવી ન હતી અને જૈન પુસ્તકો ઉપરાંત શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, ભૂગોળ, ભૂસ્તર આદિ વિદ્યાઓને પણ બહુશ્રુતપણામાં સ્થાન છે એ કલ્પનાજ જાગી ન હતી તે વખતે મળેલા બધાં સાધનો જાણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જૈનદર્શનની પ્રાચીનતા અને મહત્તા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન એમણેજ પહેલવહેલાં કર્યો હતો. એમનું આશ્ચર્ય પમાડે એવું વિશાળ વાચન, અદ્‌ભુત સ્મરણ શક્તિ અને ઉત્તર આપવાની સચોટતા એમનાં સ્મરણીય પુસ્તકોમાં પદે પદે દેખાય છે. એજ બુદ્ધિયોગે તેમને વિશિષ્ટ દરજ્જો આપ્યો છે.

૧૦૧૦. 'તેમનામાં બુદ્ધિયોગ ઉપરાંત એક બીજું તત્ત્વ જે હતું

વૃત્તિ દાખવી છે તે ભાવી સંશોધકો અને ઐતિહાસિકોને ઇતિહાસનો મહેલ બાંધવા માટે પાયામાં મૂકાતા એક પત્થરની ગરજ પૂરી પાડે છે. સંશોધનો, ઐતિહાસિક ગવેષણાઓ અને વિદ્યાઓ ક્યાં પૂરી થાય છે તે કોઈ નજ કહી શકે. તેથી તે દિશામાં સમગ્ર પુરૂષાર્થ દાખવી પગલું ભરનારનો નાનકડો શો ફાળો પણ બહુજ કિંમતી ગણાવો જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ 'અજ્ઞાન તિમિર ભાસ્કર' ઉપર વિશેષ કામ કરવા ઇચ્છનાર પ્રૌઢ સંશોધક અને ઐતિહાસિકને પુષ્કળ અવકાશ છે."[૫૪૩]

૧૦૧૩. હવે આપણે આત્મારામજીની બદલીમાં ચીકાગો વિશ્વ-ધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના પાસેથી ધર્મજ્ઞાન મેળવી જનાર અને ત્યાં આદર મેળવનાર જૈન ગ્રેજ્યુએટ **વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી**નો પરિચય કરીશું.

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી.

(ત્રોટક)

પરમાર્થિક તારક મધ્યમણી, વળી દુર્જન ઘૂઅડ દિનમણી
વીરચંદ્ર સુધાર્મિક ચંદ્રમણી, જય રાઘવજીસુત રત્નમણી.
વિચરી ધીર વીર વિદેશ ઘણા, પરણી કીરત કમળા રમણી
રમણીક પ્રભાવિક પૂજ્ય ઘણા, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી.
કરિયાણુક તર્ક વિતર્ક તણા, નાતેમાંથી ભગમસેગ ઘણાં
કરી શુદ્ધ ધર્યો ખુબી ગાંધી તણી, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી.

—સ્વ. દામાભાઇ પી. ઝવેરી.

૧૦૧૪. જન્મ કાઠિયાવાડના ભાવનગર પાસેના મહુવા ગામમાં

૫૪૩ સુવિચારક પંડિત શ્રી સુખલાલજીના 'શ્રી આત્મારામજી જયંતી પ્રસંગે કંઈક વક્તવ્ય' એ નામના સં. ૧૯૮૫ ના જ્યેષ્ઠના જૈનયુગના અંક પૃ. ૩૯૭-૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી.

વૃત્તિ દાખવી છે તે ભાવી સંશોધકો અને ઐતિહાસિકોને ઇતિહાસનો મહેલ બાંધવા માટે પાયામાં મૂકાતા એક પત્થરની ગરજ પૂરી પાડે છે. સંશોધનો, ઐતિહાસિક ગવેષણાઓ અને વિદ્યાઓ ક્યાં પૂરી થાય છે તે કોઈ નજ કહી શકે. તેથી તે દિશામાં સમગ્ર પુરૂષાર્થ દાખવી પગલું ભરનારનો નાનકડો શો ફાળો પણ બહુજ કિમતી ગણાવો જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ 'અજ્ઞાન તિમિર ભાસ્કર' ઉપર વિશેષ કામ કરવા ઈચ્છનાર પ્રૌઢ સંશોધક અને ઐતિહાસિકને પુષ્કળ અવકાશ છે."૫૪૩

૧૦૧૩. હવે આપણે આત્મારામજીની બદલીમાં ચીકાગો વિશ્વ-ધર્મ પરિષદમા જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના પાસેથી ધર્મજ્ઞાન મેળવી જનાર અને ત્યાં આદર મેળવનાર જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનો પરિચય કરીશું.

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી.

(ત્રોટક)

પરમાર્થિક તારક મધ્યમણી, વળી દુર્જન ઘૂઅડ દિનમણી
વીરચંદ્ર સુધાર્મિક ચંદ્રમણી, જય રાઘવજીસુત રત્નમણી.
વિચરી ધીર વીર વિદેશભણી, પરણી કીરત કમળા રમણી
રમણીક પ્રભાવિક પૂજ્ય ઘણી, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી.
ક્રિયાશુક તર્ક વિતર્ક તણી, નાતેમાથથી ભભમસેગ ઘણી
કરી શુદ્ધ ધર્મ ખુબી ગાથી તણી, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી.

—સ્વ. દામાભાઇ ઘી. ઝવેરી.

૧૦૧૪. જન્મ કાઠિયાવાડના ભાવનગર પાસેના મહુવા ગામમાં

---

૫૪૩ સુવિચારક પંડિત શ્રી સુખલાલજીના 'શ્રી આત્મારામજી જયંતી પ્રસંગે કંઈક વક્તવ્ય' એ નામના સં. ૧૯૮૫ ના જ્યેષ્ઠના જૈનયુગના અંક ૫. ૩૯૭-૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી.

દ્ સમક્ષ મૂક્યું કે અમેરિકાના તે વખતના એક વજનદાર પત્રે જણાવ્યું કેઃ—

—'પાર્લામેંટ'માં પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મો-દેશકોએ હાજર થઈ ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમાંના કેટલાંક તો એવા હતા જેમને વિદ્વત્તા, વક્તૃત્વકલા અને ધર્મભક્તિમાં કોઈપણ પ્રજાની ઉચ્ચમાં ચ્ચ વ્યક્તિઓ સાથે સમાનપદ પર મૂકાય તેમ છે; પરંતુ એટલું તો નિર્ભયતાથી કહી શકાય તેમ છે કે પૌર્વાત્ય પંડિતોમાંથી જૈન સમાજના યુવક ગૃહસ્થે પોતાના વર્ગની નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સબંધી આપેલ ભાષણ શ્રોતાઓએ જે રસથી સાંભળ્યું હતું તે કરતાં વધારે રસથી કોઈપણ પૌર્વાત્ય પંડિતનું તેમણે સાંભળ્યું નહોતું.૫૪૪

૧૦૧૬. આને લીધે તેમને તે પરિષદ્‌ના ઉત્પાદક અને એક-ત્રિત વિદ્વન્મંડળે રૌપ્ય પદક અર્પણ કર્યો. પછી અમેરિકાના મોટાં શહેરો નામે બોસ્ટન, ન્યૂયૉર્ક, વૉશિંગ્ટન વગેરેમાં જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપી તેનું રહસ્ય, તેની વ્યાપકતા-સુંદરતા સમજાવ્યાં. કાસાડોગા શહેરના નાગરિકોએ તો સુવર્ણપદક સમર્પ્યો. તદુપરાત ત્યા 'ગાંધી ફિલોસૉફિકલ સોસાયટી' સ્થાપી કે જે દ્વારા જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનનો પરિચય અમેરિકાને મળ્યાં કરે ત્યા કેટલોક કાલ રહી એ રીતે કાર્ય કરી ઈંગ્લાંડમાં આવી વ્યાખ્યાનમાલા આપવી શરૂ કરી, અને તેના પરિણામે ઘણાએ જૈનધર્મ સંબંધી જિજ્ઞાસા બતાવી, તેથી તેમના માટે એક શિક્ષણવર્ગ ખોલ્યો. આવા તે વર્ગના વિદ્યાર્થી

૫૪૪ A number of distinguished Hindoo Scholars, Philosophers, and Religious Teachers attended and addressed the Parliament; some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence, and piety. But it is safe to say that no one of the Oriental Scholars was listened to with greater interest than was the young layman of [illegible] Jain community as he declared the Ethics and Phil[illegible] of his people.

પદ સમક્ષ મૂક્યું કે અમેરિકાના તે વખતના એક વજનદાર પત્રે જણાવ્યું કેઃ—

—'પાર્લામેંટ'માં પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મોપદેશકોએ હાજર થઈ ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમાંના કેટલાંક તો એવા હતા કે જેમને વિદ્વત્તા, વકતૃત્વકલા અને ધર્મભક્તિમાં કોઈપણ પ્રજાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ સાથે સમાનપદ પર મૂકાય તેમ છે; પરંતુ એટલું તો નિઃસંશયતાથી કહી શકાય તેમ છે કે પૌર્વાત્ય પંડિતોમાંથી જૈન સમાજના યુવક ગૃહસ્થે પોતાના વર્ગની નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી આપેલ ભાષણ શ્રોતાઓએ જે રસથી સાંભળ્યું હતું તે કરતાં વધારે રસથી કોઈપણ પૌર્વાત્ય પંડિતનું તેમણે સાંભળ્યું નહોતું.૫૪૪

૧૦૧૬. આને લીધે તેમને તે પરિષદ્‌ના ઉત્પાદક અને એકત્રિત વિદ્વન્મંડળે રૌપ્ય પદક અર્પણ કર્યો. પછી અમેરિકાના મોટાં શહેરો નામે બોસ્ટન, ન્યૂયૉર્ક, વૉશિંગ્ટન વગેરેમા જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપી તેનું રહસ્ય, તેની વ્યાપકતા-સુંદરતા સમજાવ્યાં. કાસાડોગા શહેરના નાગરિકોએ તો સુવર્ણપદક સમર્પ્યો. તદુપરાત ત્યા 'ગાધી ફિલોસૉફિકલ સોસાયટી' સ્થાપી કે જે દ્વારા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય અમેરિકાને મળ્યાં કરે ત્યા કેટલોક કાલ રહી એ રીતે કાર્ય કરી ઈંગ્લાંડમાં આવી વ્યાખ્યાનમાલા આપવી શરૂ કરી, અને તેના પરિણામે ઘણાએ જૈનધર્મ સંબંધી જિજ્ઞાસા બતાવી, તેથી તેમના માટે એક શિક્ષણવર્ગ ખોલ્યો. આવા તે વર્ગના વિદ્યાર્થી

જૈન ગૃહસ્થને–શ્રાવકને ઘટે છે. સ્વામી વીરચંદભાઇ જે ધર્મ પરિષદ્‌માં ચીકાગો ગયા ત્યાં વિવેકાનંદ પણ પહેલાં પ્રથમ આર્ય વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માંસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર, તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. બંને સ્વદેશમાં ટુંકા જીવન ગાળી વિદેહ થયા–વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૨૦ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ તેમની પહેલાં એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૭ વર્ષની ઉમરે મુંબઈમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્ય મંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જ્વલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ. વીરચંદના વિચારોની અસર કોઈ પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી. તેમનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ સુભાગ્યે 'જૈન' પત્રના આદ્ય તંત્રી (સ્વ.) ભગુભાઈ ફત્તેહચંદ કારભારીએ સંપાદિત કરેલ ત્રણ પુસ્તકો–Jaina Philosophy, અને દે૦લા૦ ને બીજી આવૃત્તિ આ. સ. તરફથી પ્રકટ થયેલ Yoga Philosophy અને Karma Philosophy એ નામનાં ત્રણ પુસ્તકોમાં ઘણોખરો જળવાયો છે.[૫૪૬]

---

૫૪૬ વિશેષ માટે વાંચો મારો લેખ નામે 'શ્રીયુત સ્વ૦ વીરચંદભાઈનું જીવન અને કાર્ય' –જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ ઓક્ટો૦ નવેંબર ૧૯૧૫ નો શ્રીમન્ મહાવીર સચિત્ર દીવાળી ખાસ અંક પૃ. ૫૪૫–૫૬૯]

જૈન ગૃહસ્થને-શ્રાવકને ઘટે છે. સ્વામી વીરચંદભાઇ જે ધર્મ પરિષદ્‌માં ચીકાગો ગયા ત્યાં વિવેકાનંદ પણ પહેલાં પ્રથમ આર્ય વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માંસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર, તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. બંને સ્વદેશમાં ટુંકા જીવન ગાળી વિદેહ થયા-વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૨૦ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ તેમની પહેલાં એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૭ વર્ષની ઉમરે મુંબઈમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્ય મંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જવલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ. વીરચંદના વિચારોની અસર કોઈ પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી. તેમનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ સુભાગ્યે 'જૈન' પત્રના આદ્ય તંત્રી (સ્વ.) ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારીએ સંપાદિત કરેલ ત્રણ પુસ્તકો-Jaina Philosophy, અને હેઽલા૰ ને બીજી આવૃત્તિ આ. સ. તરફથી પ્રકટ થયેલ Yoga Philosophy અને Karma Philosophy એ નામનાં ત્રણ પુસ્તકોમાં ઘણોખરો જળવાયો છે.[૫૪૬]

---

૫૪૬ વિશેષ માટે વાંચો મારો લેખ નામે 'શ્રીયુત સ્વ૰ વીરચંદભાઈનું જીવન અને કાર્ય'-જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ ઓક્ટો૰ નવેંબર ૧૯૧૪ નો શ્રીમન્ મહાવીર ચરિત્ર દીવાળી ખાસ અંક પૃ. ૫૪૫-૫૬૯]

વિભાગ ૮ મો.

વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત.

જૈનયુગ.

વિભાગ ૮ મો.

વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત.

જૈનયુગ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય-વીસમી સદી.

I regard English as the language of inter-national commerce and diplomacy, and therefore consider its knowledge on the part of the some of us as essential As it contains some of the richest treasures of thought and literature, I would certainly encourage its careful study among those who have linguistic talents and expect them to translate those treasures for the nation in its vernaculars.—*Mahatma Gandhi.*

—હું અંગ્રેજીને આંતરપ્રજાકીય વ્યાપાર અને કુનેહની ભાષા ગણું છું અને તેથી આપણામાંના કેટલાક માટે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણું છું. તેનામાં વિચાર અને વાઙ્મયના અતિશય સમૃદ્ધ કેટલાક ખજાનાઓ છે તેથી જેઓ-માં ભાષાવિષયક બુદ્ધિ છે તેઓમાં તેનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ થાય એવું ચોક્કસ ઉત્તેજન આપું અને સાથે ઈચ્છું કે તેઓ પ્રજાને આ ખજાનાઓનું ભાષાંતર તેની લોકભાષાઓમાં કરે.

દાનવીર પ્રેમચંદ રાયચંદ.

'The gentle mind by gentle deeds is known,
For a man by nothing is so well betrayed,
As by his manners in which plain is shewn
Of what degree and what race he is grown.'

પ્રકરણ ૧ લું.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદ્દય-વીસમી સદી.

I regard English as the language of inter-national commerce and diplomacy, and therefore consider its knowledge on the part of the some of us as essential As it contains some of the richest treasures of thought and literature, I would certainly encourage its careful study among those who have linguistic talents and expect them to translate those treasures for the natio.ı in its vernaculars.—*Mahatma Gandhi.*

—હું અંગ્રેજીને આંતરપ્રજાકીય વ્યાપાર અને કુનેહની ભાષા ગણું છું અને તેથી આપણામાંના કેટલાક માટે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણું છું. તેનામાં વિચાર અને વાઙ્મયના અતિશય સમૃદ્ધ કેટલાક ખજાનાઓ છે તેથી જેઓમાં ભાષાવિષયક બુદ્ધિ છે તેઓમાં તેનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ થાય એવું ચોક્કસ ઉત્તેજન આપું અને સાથે ઈચ્છું કે તેઓ પ્રજાને આ ખજાનાઓનું ભાષાંતર તેની લોકભાષાઓમાં કરે.

દાનવીર પ્રેમચંદ રાયચંદ.

'The gentle mind by gentle deeds is known,
For a man by nothing is so well betrayed,
As by his manners in which plain is shewn
Of what degree and what race he is grown.'

દાનવીર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ. ૬૯૯ ૧૭૦૨

દાનવીર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ. ૬૯૯ ૧૭૦૨

 મદાવાદ અને બીજે ઘણે ઠેકાણે નિશાળો અને કન્યાશાળાઓ ઉભી
I આપી. જૈનોને મદદ કરવા માટે અને ખાવાનું પુરૂં પાડવા
ાના પિતાના નામની વીશી મુંબઇમાં ખોલી તેમાં પાંચ લાખ,
તમાં સ્વામીવાત્સલ્ય માટે દશ હજાર, ગિરનાર તીર્થની ધર્મશાલા ને
તા માટે ચાલીશ હજાર આપ્યા. અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ નેમના
મની ચાલે છે તેમાં એંશી હજાર, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને
શ હજાર, સુરતમાં ધર્મશાળા માટે પાંચક હજાર, ફીવર ક્લેચર
ચાશાળાને સાઠ હજાર, સ્કૉટિશ ઑર્ફનેજને પચાસ હજાર, સુરત
મચંદ દીપચંદ કન્યાશાળામાં વીસ હજાર, એલેકઝાંડ્રા કન્યાશાળામાં
ા હજાર, ભરૂચની રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરીમાં પાંત્રીશ હજાર,
ાણંદમાં ધર્મશાળામાં વીસ હજાર—આમ પોતાની હયાતી દરમ્યાન
રેલી સખાવતોની સત્તાવાર જાણીતી સખાવતો કુલે ૬૦ લાખ રૂ.ની
ાય છે. તે ઉપરાંત મુંબઇના જે. એન. પીટિટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, રૉ.
ૅ. સોસાયટી, નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરીમા, તારંગાની ધર્મશાળામાં
ટલીક રકમો આપી, ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડના ૭૬ ગામોમાં
ર્મશાળાઓ, કુવાઓ, તળાવોના જીર્ણોદ્ધારની અંદર લગભગ ૭ લાખ,
જૈન દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારમાં ૮ થી ૧૦ લાખ. વિદ્યાર્થીઓને ભણવા
ાટે તથા નાની નાની શાળાઓ તથા લાયબ્રેરીઓને પૈસા તથા
પુસ્તકોની મદદમાં અઢી લાખ આપ્યા હતા. ગરીબ ગુરબાંને હમેશની
ખેરાત—સારા વખતમાં દરમાસે આઠ હજારની અને પાછળની ઓછામાં
ઓછી ત્રણ હજારની હતી એમની ખાનગી સખાવત તેમના કુટું-

ામાં પાંચ હજાર, એલેકઝાન્ડ્રા ગર્લ્સ સ્કૂલને પાંચ હજાર, અમદાવાદ કૉલેજને
સ્કૉલરશિપો માટે વીસ હજાર, 'બંગાલા સાઇક્લોન રીલીફ ફંડ'માં પચાસ
હજાર, અમદાવાદ રિલીફ ફંડમાં પાંચ હજાર, મુંબઈની ન્યૂમિસ્મેટિક સોસા-
યટીને પાંચ હજાર આપવા ઉપરાંત અમેરિકન મિશન, ઉઠો બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિટ-
્યુશન, હેમાભાઇ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી, એશિયાટિક લાય-
બ્રેરી તથા બીજી સંસ્થાઓને પણ પોતાની સખાવતનો લાભ આપ્યો હતો.

મદાવાદ અને બીજે ઘણે ઠેકાણે નિશાળો અને કન્યાશાળાઓ ઉભી
| આપી. જૈનોને મદદ કરવા માટે અને ખાવાનું પુરૂં પાડવા
ાના પિતાના નામની વીશી મુંબઇમાં ખોલી તેમાં પાંચ લાખ,
તમાં સ્વામીવાત્સલ્ય માટે દશ હજાર, ગિરનાર તીર્થની ધર્મશાલા ને
તા માટે ચાલીશ હજાર આપ્યા. અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ તેમના
મની ચાલે છે તેમાં એંશી હજાર, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને
શ હજાર, સુરતમાં ધર્મશાળા માટે પાંચક હજાર, ફીવર ફલેચર
ચાશાળાને સાઠ હજાર, સ્કૉટિશ ઑર્ફનેજને પચાસ હજાર, સુરત
યચંદ દીપચંદ કન્યાશાળામાં વીસ હજાર, એલેકઝાંડ્રા કન્યાશાળામાં
ા હજાર, ભરૂચની રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરીમાં પાંત્રીશ હજાર,
ાણંદમાં ધર્મશાળામાં વીસ હજાર—આમ પોતાની હયાતી દરમ્યાન
રેલી સખાવતોની સત્તાવાર જાણીતી સખાવતો કુલે ૬૦ લાખ રૂ.ની
ય છે. તે ઉપરાંત મુંબઇના જે. એન. પીટિટ ઇન્સ્ટટ્યુટ, રૉ.
૧. સોસાયટી, નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરીમા, તારંગાની ધર્મશાળામાં
ટલીક રકમો આપી, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ૭૬ ગામોમાં
ર્મશાળાઓ, કુવાઓ, તળાવોના જીર્ણોદ્ધારની અંદર લગભગ ૭ લાખ,
ન દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારમાં ૮ થી ૧૦ લાખ. વિદ્યાર્થીઓને ભણવા
ાટે તથા નાની નાની શાળાઓ તથા લાયબ્રેરીઓને પૈસા તથા
ુસ્તકોની મદદમાં અઢી લાખ આપ્યા હતા. ગરીબ ગુરબાંને હમેશની
ખેરાત—સારા વખતમાં દરમાસે આઠ હજારની અને પાછળની ઓછામાં
ઓછી ત્રણ હજારની હતી એમની ખાનગી સખાવત તેમના કુટું-

ામાં પાંચ હજાર, અલેકઝાન્ડ્રા ગર્લ સ્કૂલને પાંચ હજાર, અમદાવાદ કૉલેજને
કૉલરશિપો માટે વીસ હજાર, 'બંગાલા સાઇકલોન રીલીફ ફંડ'માં પચાસ
હજાર, અમદાવાદ રિલીફ ફંડમાં પાંચ હજાર, મુંબઈની જ્યોગ્રાફિકલ સોસા-
ઇટીને પાંચ હજાર આપવા ઉપરાંત અમેરિકન મિશન, ઉદો બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિ-
ટ્યુશન, ડેમાસ્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી, એશિયાટિક લાય-
બ્રેરી તથા બીજી સંસ્થાઓને પણ પોતાની સખાવતનો લાભ આપ્યો હતો.

નાટકકાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી.

૧. શંકર ! શિવંકર ! ચિન્તા તું પરિહર
ભૂતાદિનાથ ! જગનાથ ! હે જિન વર !—શંકર !
ચિન્તામણિ ચરણ શરણ છે ચિત્ત વિષે
ત્રાતા ! નિવાર તાપત્રય ભયંકર—શંકર !—શંકર !
ઘટઘટ પ્રગટ તું પોતે સદા રહે
કૈવલ્યશાલી ભજીએ ૐદિગંબર—શંકર !

—તેમના વીણાવેલી નાટકનું મંગલાચરણ

૨. ડગલે ડગલે ડુંગરા, વિકટ પ્રેમનો પંથ;
કૃપા કરે શ્રી રામ તો, સંત પામતા અંત.

—વીણાવેલી.

૩. ગોથાં ખાય છે શિદને હજુ જગનાથને ભજને
× × ×
ડાંપણ દરિયો વાત વિસામો માણેક મિત્ર ! ક્યાં મળશો રે.
જલે જહાંનમમાં રાજ્ય જગતનું વાતવિસામો ન ટળશે—હજુ૦
× × ×
પતિત પાવન ! અધમ ઉધારણ ! નવીન પાતકી ત્હારો રે
નાથ ! કૃપા કરી પાપ-ઘાણીથી પીલાતો ઉગારો રે—હજુ૦

૪. ડાંપણ ત્હારું જાણ્યું રે ડાહ્યા ! ડાહ્યો તું ચામાં
જ્ઞાન સુધારસ મુકી આખર માયા વિષ ર્હામાં—
રંગરાગથી રીઝે ઘડીમાં ઘડી વૈરાગે મુંઝે
તાણાતાણથી પાપી ચેતન ! રઘવાયો તું થામાં—ડાંપણ૦
× × ×
મનજી મિત્ર ! ઘડી માર્ રાખને બાપ ! પગે પડી વિનવું.
છોરવ નાટકને હવે અનાડી પાતક-પાશે પામાં—ડાંપણ૦
× × ×
અલખ નિરંજન ચિદ્દ્ઘનરંગી ચેતન આતમરામી રે
પાપે ડુબી ગંગા મૂકી વૈતરણીમાં ન્હામાં—ડાંપણ૦

—ડાહ્યાભાઈએ મરણ ઘડીએ બનાવેલ ભજનો.

નાટકકાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી.

૧. શંકર ! શિવંકર ! ચિન્તા તું પરિહર
ભૂતાદિનાથ ! જગનાથ ! હે જિન વર !—શંકર !
ચિન્તામણિ ચરણ શરણ છે ચિત્ત વિષે
ત્રાતા ! નિવાર તાપત્રય ભયંકર—શંકર !—શંકર !
ઘટઘટ પ્રગટ તું પોતે સદા રહે
કૈવલ્યશાલી ભજીએ ૐ દિગંબર—શંકર !

—તેમના વીણાવેલી નાટકનું મંગલાચરણ

૨. ડગલે ડગલે ડુંગરા, વિકટ પ્રેમનો પંથ;
કૃપા કરે શ્રી રામ તો, સંત પામતા અંત.

—વીણાવેલી.

૩. ગોથાં ખાય છે શિદને હજુ જગનાથને ભજને

× × ×

ડાંપણ દરિયો વાત વિસામો માણેક મિત્ર ! ક્યાં મળશો રે.
જશે જહાંનમમાં રાજ્ય જગતનું વાતવિસામો ન ટળજો—હજુ૦

× × ×

પતિત પાવન ! અધમ ઉધારણ ! નવીન પાતકી ત્હારો રે
નાથ ! કૃપા કરી પાપ-ઘાણીથી પીલાતો ઉગારો રે—હજુ૦

૪. ડાંપણ ત્હારૂં જાણ્યું રે ડહ્યા ! ડાહ્યો તું થામાં
જ્ઞાન સુધારસ મુકી આખર માયા વિષ્ટા ર્હામાં—
રંગરાગથી રીઝે ઘડીમાં ઘડી વૈરાગે ઝુઝે
તાણાતાણથી પાપી ચેતન ! રઘવાયા તું થામાં—ડાંપણ૦

× × ×

મનજી મિત્ર ! ઘડી મારૂં રાખને બાપ ! પગે પડી વિનવું.
છોડય નાડકને હવે અનાડી પાતક-પાશે પામાં—ડાંપણ૦

× × ×

અલખ નિરંજન ચિદ્દ્ઘનસંગી ચેતન આતમરામી રે
પાપે ડુબી ગંગા મૂકી વૈતરણીમાં ન્હામાં—ડાંપણ૦

—ડાહ્યાભાઈએ મરણ પહેલાં બનાવેલ ભજનો.

મિની-આ પ્રમાણે ૧૫ કુલ નાટકો છે. બધાંનો રચના સંવત્ નિર્ણીત થઈ શક્યો નથી, છતાં પૌર્વાપર્ય ક્રમ રચનાના અનુક્રમે પ્રાયઃ છે એમ ભાસે છે. પવિત્ર લીલાવતી નામનું નાટક તેમની મંડળીએ ભજવેલું તે બહુ લોકપ્રિય થયું હતું. તેની વસ્તુ ઉદયરત્નના લીલાવતી સુમતિવિલાસના પ્રસિદ્ધ રાસ પરથી લીધેલું. તેના રચનાર જૈન ભોજક શિવરામ કેશવરામ હતા. સુભદ્રાહરણ, વીર વિક્રમાદિત્ય અને વિજયકમળા નામનાં નાટકોનાં ગાયનોની ચોપડી જોઇ શકાઇ નથી, પણ તે ડાહ્યાભાઈની કૃતિઓ હોવાનું સંભવે છે. વીણાવેલી નાટકનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જૈનકથા નામે શ્રીપાળ રાસ પરથી લીધેલ છે. તેમના નાટકો બહુ લોકાદર પામ્યાં. તેથી અને દુકાળ આદિ અનેક પ્રસંગોએ પોતાનાં નાટકોના પ્રયોગોની આવક આપી જનસેવા બજાવવાથી તેઓ લોકોને અજાણ્યા નથી, ઉચ્ચ પ્રતિના વિદ્વાનથી તે એક ગામડિયા સુધી.

૧૦૨૪ તેમનાં નાટકો છપાયા ગાયનો ઉપરાંત સમસ્તાકારે નથી તેથી નાટયકાર તરીકે તેમના મૂલ આકવાનાં સાધનો પૂરાં પડયાં નથી. છતાં ગાયનો પરથી તેમજ તેમનાં ભજવાતા નાટકો જોયા પછી એટલું કહી શકાય કેઃ-"જ્યાં ત્યાં તેમણે સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય એનું અવલંબન લીધું છે ને ઉચ્છૃંખલ દુર્ગુણોનાં હાનિપ્રદ પરિણામો જ એમણે બતાવ્યાં છે. મનુષ્ય દશા-નસીબ કે કર્મની શક્તિને આધીન છે એ વાત પર બહુ ભાર મૂકયો છે. અભિમાન પર સખ્ત પ્રહારો કર્યા છે. શઠ પાત્રો દ્વારા સમાજમાં પ્રચલિત અનર્થો ઝાટકી કાઢયા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના અનન્ય ઉપાસક અને સમર્થ વિવેચક સદ્ગત રણછોડરામ વાવાભાઈના શબ્દોમા કહીએ તો "નીતિના સબળ પાયા પર દરેક નાટકની ઈમારત ચણાયલી છે. રા. ડાહ્યાભાઈ એટલા બધા

પ્રેમી–આ પ્રમાણે ૧૫ કુલ નાટકો છે. બધાંનો રચના સંવત્ નિર્ણીત થઈ શક્યો નથી, છતાં પૌર્વાપર્ય ક્રમ રચનાના અનુક્રમે પ્રાયઃ છે એમ ભાસે છે. પવિત્ર લીલાવતી નામનું નાટક તેમની મંડળીએ ભજવેલું તે બહુ લોકપ્રિય થયું હતું. તેની વસ્તુ ઉદયરત્નના લીલાવતી સુમતિવિલાસના પ્રસિદ્ધ રાસ પરથી લીધેલું. તેના રચનાર જૈન ભોજક શિવરામ કેશવરામ હતા. સુભદ્રાહરણ, વીર વિક્રમાદિત્ય અને વિજયકમળા નામનાં નાટકોનાં ગાયનોની ચોપડી જોઈ શકાઈ નથી, પણ તે ડાહ્યાભાઈની કૃતિઓ હોવાનું સંભવે છે. વીણાવેલી નાટકનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જૈનકથા નામે શ્રીપાળ રાસ પરથી લીધેલ છે. તેમના નાટકો બહુ લોકાદર પામ્યાં. તેથી અને દુકાળ આદિ અનેક પ્રસંગોએ પોતાનાં નાટકોના પ્રયોગોની આવક આપી જનસેવા બજાવવાથી તેઓ લોકોને અજાણ્યા નથી, ઉચ્ચ પ્રતિના વિદ્વાનથી તે એક ગામડિયા સુધી.

૧૦૨૪ તેમનાં નાટકો છપાયા ગાયનો ઉપરાંત સમસ્તાકારે નથી તેથી નાટયકાર તરીકે તેમના મૂલ આંકવાનાં સાધનો પૂરાં પડયાં નથી. છતાં ગાયનો પરથી તેમજ તેમનાં ભજવાતા નાટકો જોયા પછી એટલું કહી શકાય કે:–" જ્યાં ત્યાં તેમણે સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય એનું અવલંબન લીધું છે ને ઉચ્છૃંખલ દુર્ગુણોનાં હાનિપ્રદ પરિણામો જ એમણે બતાવ્યાં છે. મનુષ્ય દશા–નસીબ કે કર્મની શક્તિને આધીન છે એ વાત પર બહુ ભાર મૂકયો છે. અભિમાન પર સખ્ત પ્રહારો કર્યા છે. શઠ પાત્રો દ્વારા સમાજમાં પ્રચલિત અનર્થો ઝાટકી કાઢયા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના અનન્ય ઉપાસક અને સમર્થ વિવેચક સદ્‌ગત રણજીતરામ વાવાભાઈના શબ્દોમા કહીએ તો "નીતિના સબળ પાયા પર દરેક નાટકની ઈમારત ચણાયલી છે. રા. ડાહ્યાભાઈ એટલા બધા નીતિપ્રચારણ માટે આતુર હતા કે રૂચિરતાની ક્ષતિ થાય તેવે પ્રસંગે પણ નીતિતત્ત્વો પ્રત્યક્ષ રીતે ઉદ્‌ઘોષ્યા વિના રહેતા નહી. તેમનાં ગાયનોમાં એ તત્ત્વોનો સંભાર છે. ચલંબ ભાષણો દ્વારા એ તત્ત્વો ભાર દઈ પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજુ થતાં. આ દેશ...

[illegible]ત્ન કરવામાં આવ્યા છે. કંચનીઓનાં ગીતો પણ ઉસ્તાદી સંગી-[illegible]ી પ્રસાદી પામ્યાં છે. અલંકારો વર્ણવતાંજ ધારેલો ભાવ ઉદ્દીપન [illegible]-અર્થાત્ આજના પ્રેક્ષકવર્ગને સ્હેજ પણ આયાસ વગર તે ભાવ [illegible]મજાય એવા પસંદ કરવામાં આવ્યા છે × × ભાષા અમુક અંશે [illegible]સ્કારી રા. ડાહ્યાભાઈએ વાપરી છે. વર્ણસગાઈ પર ઝોક જબરો છે. [illegible]શક ગુજરાતમાં જે જાતની કવિતા આજદિન લગી પ્રચારમાં છે- [illegible] કવિતા લોકો હોંશથી વાંચે છે તેના કેટલાક ગુણો પોતાનાં [illegible]ાયનોમાં આણવાથી રા. ડાહ્યાભાઈએ લોકપ્રિયતા મેળવી એ સ્વા-[illegible]ાવિક છે. × × અભિનય પરત્વે બોલતાં × 'ઉમરો' ના અભિ-[illegible]યની ખુબી પીછાની તેને રંગભૂમિ પર સ્થાન આપવા માટે પ્રેક્ષકો [illegible]ા. ડાહ્યાભાઇના અતીવ આભારી છે. અમુક વૃત્તિ કે સંવેગ મૂક અને નીરવ રીત્યે પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમાં દાખવનાર અભિનયની કિમ્મત આંકવા લેખિની અસમર્થ છે. × × પોતાના પ્રેક્ષકોને ધીરે ધીરે સંસ્કારી કરવા, તેમની સન્મુખ તેમને પચે એવા આદર્શો મૂકવા, અને તેટલી ભભક ઓછી રાખી સંગીન ઉપદેશ આપવો એવા કાંઇક એમના હેતુ હશે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓથી બન્યું એટલું એમણે કર્યું છે-છતાં એમની વિદ્યા જોતાં વધારેની અપેક્ષા રહે છે. કોલેજનું શિક્ષણ લેનાર રા. ડાહ્યાભાઈએ પોતાનાં નાટકો દ્વારા રાજ્ય, સંસાર, ગૃહ અને ધર્મના પ્રશ્નો ચર્ચી શ્રોતાઓમાં અલૌકિક પ્રબળ ચેતન જગાવ્યું હોત તો જે જે સેવાઓ એમણે કરી છે તે વધુ શ્રેયસ્કર અને ચિરંજીવ થઇ હોત-ભારતના આધુ-નિક ઇતિહાસ ઘડનારની કક્ષામાં તેઓ સ્થાન પામ્યા હોત. રા. ડાહ્યાભાઇ વધારે જીવ્યા હોત તો એમનું કલાવિધાન હજુ વિકસત અને આવી (જણાવેલી) ખામીઓ જતી રહી હોત."૫૪૯

૧૦૨૬ તેમનાં નાટકો આખાં છપાયેલાં નથી. એ ખેદનો વિષય છે. તેમ થવાની અતિ જરૂર છે કે જેથી તેમના પર વિદ્વાનો સપ્રમાણ અભિપ્રાય આપી શકે.

---

૫૪૯ વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ જૈનયુગ સં ૧૯૮૩ નો કાર્તિક-અગશર અંક પૃ. ૧૩૪ થી ૧૮૩ માં 'ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી' એ નામનો લેખ.

ત્ન કરવામાં આવ્યા છે. કંચનીઓનાં ગીતો પણ ઉસ્તાદી સંગી-
ી પ્રસાદી પામ્યાં છે. અલંકારો વર્ણવતાંજ ધારેલો ભાવ ઉદ્દીપન
-અર્થાત્ આજના પ્રેક્ષકવર્ગને સ્હેજ પણ આયાસ વગર તે ભાવ
મજાય એવા પસંદ કરવામાં આવ્યા છે × × ભાષા અમુક અંશે
સ્કારી રા. ડાહ્યાભાઈએ વાપરી છે. વર્ણસગાઈ પર ઝોક જબરો છે.
શક ગુજરાતમાં જે જાતની કવિતા આજદિન લગી પ્રચારમાં છે–
કવિતા લોકો હોંશથી વાંચે છે તેના કેટલાક ગુણો પોતાનાં
યનોમાં આણ્યાથી રા. ડાહ્યાભાઈએ લોકપ્રિયતા મેળવી એ સ્વા-
ાવિક છે. × × અભિનય પરત્વે બોલતાં × 'ટેબલો' ના અભિ-
યની ખુબી પીછાની તેને રંગભૂમિ પર સ્થાન આપવા માટે પ્રેક્ષકો
. ડાહ્યાભાઈના અતીવ આભારી છે. અમુક વૃત્તિ કે સંવેગ મૂક
અને નીરવ રીત્યે પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમાં દાખવનાર અભિનયની કિમ્મત
આંકવા લેખિની અસમર્થ છે. × × પોતાના પ્રેક્ષકોને ધીરે ધીરે
સંસ્કારી કરવા, તેમની સન્મુખ તેમને પચે એવા આદર્શો મૂકવા,
અને તેટલી ભભક ઓછી રાખી સંગીન ઉપદેશ આપવો એવા
કાંઇક એમના હેતુ હશે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓથી બન્યું
એટલું એમણે કર્યું છે-છતાં એમની વિદ્યા જોતાં વધારેની અપેક્ષા
રહે છે. કોલેજનું શિક્ષણ લેનાર રા. ડાહ્યાભાઈએ પોતાનાં નાટકો
દ્વારા રાજ્ય, સંસાર, ગૃહ અને ધર્મના પ્રશ્નો ચર્ચી શ્રોતાઓમાં
અલૌકિક પ્રબળ ચેતન જગાડ્યું હોત તો જે જે સેવાઓ એમણે
કરી છે તે વધુ શ્રેયસ્કર અને ચિરંજીવ થઇ હોત-ભારતના આધુ-
નિક ઇતિહાસ ઘડનારની કક્ષામાં તેઓ સ્થાન પામ્યા હોત. રા.
ડાહ્યાભાઇ વધારે જીવ્યા હોત તો એમનું કલાવિધાન હજુ વિકસત
અને આવી (જણાવેલી) ખામીઓ જતી રહી હોત."૫૪૯

૧૦૨૬ તેમનાં નાટકો આખાં છપાયેલાં નથી. એ ખેદનો
વિષય છે. તેમ થવાની અતિ જરૂર છે કે જેથી તેમના પર વિદ્વાનો
સપ્રમાણ અભિપ્રાય આપી શકે.

---

૫૪૯ વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ જૈનયુગ સં ૧૯૮૩ નો દાત્રિંશ-
અગ્રહાર અંક પૃ. ૧૩૪ થી ૧૮૩ માં 'ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી' એ નામનો લેખ.

ચોમાં આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે. આઠમા વર્ષમાં કવિતા
મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા, તેમની પાસે
કૃષ્ણ કીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં, તેમજ જુદા જુદા
સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે
રોમાં પ્રીતિ થઇ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની
બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી. × પ્રવિણુસાગર નામનો
માં મેં વાંચ્યો હતો. × ગુજરાતી ભાષાની વાચનમાળામાં
સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દૃઢ થઈ ગયો
થી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી; બનાવ્યા
ઈ પદાર્થ બને નહીં માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર
મજ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા
આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હું તેથી
તો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી. જન્મભુમિકામાં જેટલા
ઓ રહે છે, તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં, કાંઈક
ા અશ્રદ્ધાળુનેજ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનોજ પનારો
પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઈત્યાદિક
વાંચવા મળ્યા; તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત્ને જીવથી
ઈચ્છી છે તેથી, મારી પ્રીતિ તેમાં થઇ; અને પેલામાં પણ
ળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો, છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ
આચાર વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગત્કર્ત્તાની
તી. તેવામાં કંઠી તુટી ગઇ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં,
બાંધવા–ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું. આ
તેર વર્ષની વયની ચર્ચા છે. પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો×
મેં નાના પ્રકારની લીલાલ્હેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં
મ ઈત્યાદિકનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી
ચ્છાઓ કરી છે. છતાં કોઇને મેં ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યો નથી,
કે કોઈને મેં ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ

ડા મનુષ્યોમાં આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે. આઠમા વર્ષમાં કવિતા
ી હતી. મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા, તેમની પાસે
વયમાં કૃષ્ણ કીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં, તેમજ જુદા જુદા
વતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે
અવતારોમાં પ્રીતિ થઇ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની
મીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી. × પ્રવિણસાગર નામનો
ંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો. × ગુજરાતી ભાષાની વાચનમાળામાં
જગતકર્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દૃઢ થઈ ગયો
હતો; જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી; બનાવ્યા
વગર કોઈ પદાર્થ બને નહીં માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર
નથી. તેમજ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા
જોવામાં આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હું તેથી
બીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી. જન્મભુમિકામાં જેટલા
વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં, કાંઇક
પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુનેજ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનોજ પનારો
હતો. × પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઇત્યાદિક
પુસ્તકો વાંચવા મળ્યા; તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત્‌ને જીવથી
મિત્રતા ઇચ્છી છે તેથી, મારી પ્રીતિ તેમાં થઇ; અને પેલામાં પણ
રહી; હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો, છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ
બીજા આચાર વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગત્‌ કર્ત્તાની
શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તુટી ગઇ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં,
તે વેળા બાંધવા-ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું. આ
મારી તેર વર્ષની વયની ચર્યા છે. પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો×
દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલ્હેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં
છે. રામ ઇત્યાદિકનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી
તૃષ્ણાઓ કરી છે. છતાં કોઇને મેં ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યો નથી,
કે કોઈને મેં ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ

સ્તકમાં તેમના ભાઇ મનસુખલાલે [૫૫૧]સંગ્રહીત કરી પ્રકટ કરાલ છે. તેમાં અનુભવ, પ્રેરણા, ઉપયોગ, રાજ્યોગ આદિથી ઉદ્‌ભવતા દ્‌ગારો જણાય છે. દેહોત્સર્ગ માત્ર ૩૩ વર્ષની વયે રાજકોટમાં ં. ૧૯૫૭ ચૈત્ર વ. ૫ દિને થયો.

૧૦૨૯. પોતે 'કવિ' તરીકે ઓળખાયા પણ ખરી રીતે પ્રધાનપણે કવિ નહિ, પણ ફિલસુફ હતા. તેમણે જણાવ્યું છે કે 'કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. સંસારાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. ભગવદ્‌ભજનાર્થે–આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય, તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમનાનું ફળ છે. જે વિદ્યાથી ઉપશમ ગુણ પ્રગટયો નહીં, વિવેક આવ્યો નહીં, કે સમાધિ થઈ નહીં, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી.' (પત્રાંક ૩૯૬). 'કાવ્ય સાહિત્ય કે સંગીત આદિ કળા જો આત્માર્થે ન હોય તો કલ્પિત છે. કલ્પિત એટલે નિરર્થક, સાર્થક નહિ તે, જીવની કલ્પના માત્ર. ભક્તિપ્રયોજનરૂપ કે આત્માર્થે ન હોય તે બધું કલ્પિતજ.' (પૃ. ૭૨૫ પત્ર ૮૦૫) ખરું જ્ઞાન ગ્રંથોમાં ભાષામાં કે કવિ-ચાતુરીમાં નથી પરંતુ જ્ઞાનીઓ–આત્મજ્ઞોમાં રહ્યું છે:—

---

૫૫૧. મનસુખલાલ સં. ૧૯૮૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા, ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું કે 'ભાઇ મનસુખલાલને હું નાનપણથી ઓળખતો અને ત્યારથીજ એની ચંચળ બુદ્ધિને પણ હું ઓળખતો થયો હતો. ભાઈ મનસુખલાલ અત્યંત ઉત્સાહી હોઈ તેણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં હાથ ઘાલ્યો હતો. પણ મારી એવી માન્યતા છે કે શ્રીમદ્‌ રાયચંદભાઈનાં લખાણોનો સંગ્રહ કરવાનો અને આ ઉતાવળીયા યુગમાં ઉતાવળીયા માણસોને રૂચી શકે તેમ તેમનાં વચનો ગોઠવી પ્રગટ કરવાનો ઉદ્યમ કરવાને સારૂ તેનું સ્મરણ લાંબા કાળ સુધી રહેશે. × ×'. ઑગસ્ટ ૧૯૦૫માં 'સનાતન જૈન' નામનું માસિક કાઢી ચારેક વર્ષ ચલાવ્યું. તેમાં સ્વતંત્ર અને નિડર લેખો લખતા. તેમાં તેમનું ધ્યેય એ હતું કે જૈનો મતમતાંતર-પ્રત્યેક મતભેદ દૂર કરી એકતાપૂર્વક સનાતન જૈન આમ્નાયથી વર્તવાની અગત્ય સિદ્ધ કરવી. ૧૯૦૭ના માર્ચ માસથી હું તેમની સાથે ઉપસંપાદક તરીકે જોડાયો હતો.

પુસ્તકમાં તેમના ભાઇ મનસુખલાલે [૫૫૧]સંગ્રહીત કરી પ્રકટ કરાવેલ છે. તેમાં અનુભવ, પ્રેરણા, ઉપયોગ, રાજયોગ આદિથી ઉદ્ભવતા ઉદ્ગારો જણાય છે. દેહોત્સર્ગ માત્ર ૩૩ વર્ષની વયે રાજકોટમાં સં. ૧૯૫૭ ચૈત્ર વ. ૫ દિને થયો.

૧૦૨૯. પોતે 'કવિ' તરીકે ઓળખાયા પણ ખરી રીતે પ્રધાનપણે કવિ નહિ, પણ ફિલસુફ હતા. તેમણે જણાવ્યું છે કે 'કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. સંસારાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. ભગવદ્ભજનાર્થે—આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય, તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમનાનું ફળ છે. જે વિદ્યાથી ઉપશમ ગુણ પ્રગટયો નહીં, વિવેક આવ્યો નહી, કે સમાધિ થઇ નહીં, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી.' (પત્રાંક ૩૯૬). 'કાવ્ય સાહિત્ય કે સંગીત આદિ કળા જો આત્માર્થે ન હોય તો કલ્પિત છે. કલ્પિત એટલે નિરર્થક, સાર્થક નહિ તે, જીવની કલ્પના માત્ર. ભક્તિપ્રયોજનરૂપ કે આત્માર્થે ન હોય તે બધું કલ્પિતજ.' (પૃ. ૭૨૫ પત્ર ૮૦૫) ખરૂં જ્ઞાન ગ્રંથોમાં ભાષામાં કે કવિ-ચાતુરીમાં નથી પરંતુ જ્ઞાનીઓ—આત્મજ્ઞોમાં રહ્યું છેઃ—

---

૫૫૧. મનસુખલાલ સં. ૧૯૮૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા, ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું કે 'ભાઇ મનસુખલાલને હું નાનપણથી ઓળખતો અને ત્યારથીજ એની ચંચળ બુદ્ધિને પણ હું ઓળખતો થયો હતો. ભાઈ મનસુખલાલ અત્યંત ઉત્સાહી હોઈ તેણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં હાથ ઘાલ્યો હતો. પણ મારી એવી માન્યતા છે કે શ્રીમદ્ રાયચંદભાઈનાં લખાણોનો સંગ્રહ કરવાનો અને આ ઉતાવળીયા યુગમાં ઉતાવળીયા માણસોને રૂચી શકે તેમ તેમનાં વચનો ગોઠવી પ્રગટ કરવાનો ઉદ્યમ કરવાને સારૂ તેનું સ્મરણ લાંબા કાળ સુધી રહેશે. × ×'. ઓગસ્ટ ૧૯૦૫માં 'સનાતન જૈન' નામનું માસિક કાઢી ચારેક વર્ષ ચલાવ્યું. તેમાં સ્વતંત્ર અને નિડર લેખો લખતા. તેમાં તેમનું ધ્યેય એ હતું કે જૈનો મતમતાંતર-પ્રત્યેક મતભેદ દૂર કરી એકતાપૂર્વક સનાતન જૈન આમ્નાયથી વર્તવાની અગત્ય સિદ્ધ કરવી. ૧૯૦૭ના માર્ચ માસથી હું તેમની સાથે ઉપસંપાદક તરીકે જોડાયો હતો.